Coornhert Correspondentie

J. Gruppelaar (ed.)

Colofon

Coornhert Correspondentie, ed. J. Gruppelaar, 2021
Digitale Coornhertbibliotheek nr. 4
Getranscribeerde digitale uitgave (PDF)
Vormgeving: M.W.F. Yland

©2021 J. Gruppelaar / Alle rechten voorbehouden
j.gruppelaar@kpnplanet.nl | www.weetendurf.nl

Portret van Dirck Volckertsz Coornhert, Jan Harmensz Muller,
naar Cornelis Cornelisz van Haarlem, 1613 - 1636.

Inhoud

Inleiding *5*

1. Coornhert Correspondentie *5*
2. Bronnenmateriaal *5*
3. Coornhert Correspondentie in vijf delen *7*
4. Over de transcriptie *8*

Coornhert Correspondentie I *9*

Brieven-Boeck, inhoudende honderdt brieven van D.V. Coornhert

Coornhert Correspondentie II *313*

Overige brieven in de *Wercken*

Coornhert Correspondentie III *580*

Brieven in B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert*

Coornhert Correspondentie IV *732*

Brieven, elders gedrukt en onuitgegeven brieven

Opmerking vooraf *734*

Brief met vijf bijlagen *735*

Coornhert Correspondentie V *744*

Registers

1. Wie zijn de correspondenten? *747*
2. Overzicht correspondentie *759*
3. De correspondentie met Hendrick Spieghel *762*
4. De correspondentie met Justus Lipsius *765*
5. Namenregister *769*

Inleiding

1. Coornhert Correspondentie

De *Coornhert Correspondentie* (afkorting: *CoCo*) is de neerslag van werk in uitvoering. Het is de bedoeling de correspondentie van Coornhert zo volledig mogelijk bijeen te brengen en doorzoekbaar te maken in een getranscribeerde digitale uitgave (PDF). De meeste brieven zijn – uiteraard – van de hand van Coornhert, maar er zijn ook enkele brieven opgenomen die aan hem zijn gericht of over hem gaan.

2. Bronnenmateriaal

De hier gepubliceerde brieven zijn ontleend aan de volgende bronnen:

1. Het 'verzameld werk' van Coornhert, d.i. de driedelige *Wercken* (J.A. Colom: Amsterdam 1629-1632) waarin is opgenomen *Brieven-Boeck, inhoudende honderdt brieven van D.V. Coornhert,* (*Wercken* III, 89v-155r/209-233);
2. Overige brieven in genoemde *Wercken*;
3. Brieven in B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert,* (= Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Kleine serie, 25), Martinus Nijhoff: 's-Gravenhage 1928.) Hierna: Becker 1928.
4. Brieven elders gepubliceerd en ongepubliceerde brieven (= in uitvoering).

ad 1 Voor de transcriptie van de brieven uit het *Brieven-Boeck* is gebruikgemaakt van de *Wercken*. Dit *Brieven-Boeck* is door J.A. Colom ook al in 1626 uitgegeven onder dezelfde titel met de toevoeging: *Eerste Deel*, maar een *Tweede deel* is nooit verschenen. Waar het *Brieven-Boeck* in de uitgave van 1629-1632 door zetfouten op enkele plaatsen enigszins wanordelijk is, daar is de uitgave van 1626 geraadpleegd.[1]

ad 2 In de *Wercken* zijn nog veel meer brieven opgenomen. Het betreft ten eerste brieven die Colom invoegt, omdat zij aansluiten bij een bepaalde publicatie. Zo neemt hij bijvoorbeeld (extracten uit) brieven van Lipsius op bij *Zedekunst* en *Proces van't ketter-dooden*; een brief aan Jacob Jansz en Hans de Ries vergezelt de *Openinghe van den grondt der Waterlantsche kercken* en een brief aan Nicolaes van der Laen de *Requeste der catholijcken te Haerlem*. Vervolgens zijn er brieven die meer of minder expliciet als opdrachtbrief zijn bedoeld. Deze brieven zijn vooral ook van belang omdat zij soms inzicht geven in de publicatiestrategie van Coornhert. Ook 'nawoorden' en 'slotbeschouwingen' zijn soms als brieven geconcipieerd. Bovendien zijn er tal van brieven die deel uitmaken van het corpus van een tekst en zich, soms met enige moeite, als brief laten reconstrueren. Deze teksten hebben veelal een documentair karakter, betreffen een bepaalde gebeurtenis (de Leidse disputatie of de Haagse disputatie), waarin Coornhert prominent optreedt, die hij nauwgezet wil vastleggen en becommentariëren. Nogal eens is zelfs de vastlegging van de gebeurtenis onderwerp van deze brieven. Deze brieven zijn zowel biografisch als tijdshistorisch buitengewoon interessant, omdat zij niet alleen de gebeurtenissen beschrijven, maar de lezer ook meenemen achter de coulissen. Maar Coornhert gebruikt deze brieven ook om – nog eens – zijn standpunt te verduidelijken.

Ook neemt Colom in de *Wercken*, daar waar er plek over is, soms kleinere briefjes op of samenvattende aantekeningen; aan het eind of begin van een nieuw deel van de *Wercken*

1 Over het *Brieven-Boeck* zie: J. Koppenol, 'Brieven aan de samenleving: Coornhert, zijn uitgevers en het *Brieven-Boeck*', in: J. Gruppelaar & G. Verwey, *D.V. Coornhert (1522-1590): polemist en vredezoeker. Bijdragen tot plaatsbepaling en herwaardering,* AUP: Amsterdam 2010, p. 65-83.

staan (als brief geconcipieerde) traktaten, die Colom juist daar onder de aandacht brengt, omdat zij Coornherts persoon of zijn religiepolitieke opvattingen illustreren. Aan het begin van Deel I is opgenomen Coornherts analyse van de politieke situatie, een brief uit 1574 aan zijn broer Frans Coornhert en zijn neef Artus van Brederode en een brief aan Willem van Oranje, begin 1584, waar Coornhert kennisgeeft van zijn diepe teleurstelling na afloop van de Haagse disputatie en hij bij de prins aandringt op een werkelijk vrij debat en hij hem om een veilige aftocht naar het buitenland vraagt, mocht zo'n vrij debat geen doorgang vinden. Aan het einde van het Deel I neemt Colom een brief op waarin Coornhert zijn kerkopvatting uiteenzet: *Insicht, over 't oprechten van een Alghemeyne uyterlijcke Christen Kercke & Bewerp eender onpartijdigher Kercken Christi* en aan het eind van Deel II een verklaring waarin Coornhert zijn principes en beweegredenen puntsgewijs opsomt en een brief aan de magistraat van Haarlem waarin hij laat weten dat veel burgers, bang geworden voor hun eigen overheden, hem over de almaar toenemende gewetensdwang aanspreken en hij aandringt op een publiek debat over gewetensdwang. Deel II besluit Colom met twee brieven, die elders al enkele maken in de *Wercken* zijn opgenomen: een brief aan de Staten van Holland waarin Coornhert uiteenzet dat in een onvolmaakte wereld kritiek een recht en plicht is en een brief aan de commissarissen van de Staten van Holland waarin hij uitlegt dat hij geen pelagiaan is, zoals zijn critici beweren, dat hij met zijn verdediging van de vrije wil juist de kerkvaders aan zijn zijde heeft.

De scheiding tussen publicatie en correspondentie is bij Coornhert nogal eens flinterdun. Enerzijds is onmiskenbaar dat hij zich in sommige brieven tot een breder publiek richt. Coornhert bespreekt dan thema's die hij ook in zijn publicaties aansnijdt en wel op een zelfde wijze en met een zelfde doel.[2] Anderzijds concipieert hij tal van publicaties als brieven, meer bepaald als 'zendbrieven' en soms betitelt hij die ook uitdrukkelijk als zodanig. Zo bevatten de *Wercken* brievenboeken in het klein, soms inclusief kerende post, bijvoorbeeld *Sendt-brief van D.V. Coornhert, met Antwoorde van de twee Predicanten te Delft daer op, ende Replyc van D.V. Coornhert.* De *Wercken* bevatten echter ook publicaties waarin wel veel briefmateriaal is gebruikt, maar dat zo is verknipt dat de oorspronkelijke brieven zich niet laten reconstrueren. Dit briefmateriaal is niet opgenomen in de *Coornhert Correspondentie*.[3] De meeste publicaties openen met een voorwoord ('Voor-rede', 'Aen de leser'). Alhoewel ook deze voorwoorden soms als een brief zijn geconcipieerd, zijn ze niet in de *Coornhert Correspondentie* opgenomen, omdat hun inhoud te weinig specifiek is.

ad 3 Een derde reeks brieven is in 1923 ontdekt door de historicus (en slavist) Bruno Becker in een handschrift dat zich bevond in het archief van de Oudbischoppelijke Clerezie te Utrecht.[4] Dit handschrift bevat 164 brieven van Coornhert en was reeds bekend aan J.A. Colom, de uitgever van de *Wercken*. Van deze brieven zijn er zevenenvijftig niet in het *Brieven-Boeck* opgenomen.[5] Becker heeft deze brieven gepubliceerd in zijn *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert*, (= Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Kleine serie, 25), Martinus Nijhoff: 's-Gravenhage 1928. Daarbij heeft hij de volgorde van het handschrift aangehouden, maar de aan een persoon gerichte brieven achter elkaar geplaatst en zo mogelijk chronologisch gerangschikt.

2 In diverse publicaties snijdt hij het probleem van de (illegitieme) zending aan (bijvoorbeeld in *Vande Zendinghe der lutheranen, swinglianen, ende mennonisten,* 1583). In een brief aan Jacob Jansz en Hans de Ries presenteert hij dezelfde argumenten (*CoCo*, II, 16).

3 Bijvoorbeeld: *Zeepe, opte vlecken by Lambert Daneus, doctor in theologie tot Leyden, gestroyt op een Sentbrief gedruct achter seker boecxken, daer of het opschrift is: Vande uyterlijcke kercke Godes, welcke Sentbrief eertijdts is geschreven by D.V. Coornhert.*

4 Over dit handschrift zie zijn inleiding op de *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert*, met name p. XXX e.v.

5 Opgemerkt zij dat in zeven brieven uit het *Brieven-Boeck* twee brieven uit het handschrift zijn samengevoegd, dat één brief uit het handschrift is opgesplitst in twee brieven in het *Brieven-Boeck* en dat in het handschrift niet zijn opgenomen Brief 84, Brief 99 en Brief 100 uit het *Brieven-Boeck*.

Bovendien heeft hij toegevoegd:
- een brief aan Petrus Alostanus (= de Universiteits Bibliotheek Amsterdam, Schenking Diederichs, 5Ce No. 1.);
- een brief aan Hendrik van Holten (in het bezit van J.F.M. Sterck en door hem gepubliceerd in *De nieuwe Taalgids* XVI (1922), p. 292 e.v.);
- een brief aan Abraham Ortel (in: J.H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae archivum*, I, Canterbury 1887, no. 75, p. 175 e.v.);
- en een brief aan Christoffel Plantijn (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, hs. no. 121 D 11, eerder door Becker gepubliceerd in *Compas d'Or* I (Anvers 1923), p. 119-121).

ad 4 Ten vierde zijn (en worden) in de *Coornhert Correspondentie* brieven opgenomen die elders (d.i. niet door Colom en niet door Becker) zijn gepubliceerd of brieven die zich in archieven bevinden en nog niet zijn gepubliceerd. Vooralsnog betreft het enkel een brief die door H. van Alfen in 1931 is gepubliceerd: de beroemde en beruchte brief van Coornhert aan Filips. Het is de verwachting dat archiefonderzoek, gepland voor de komende jaren, meer briefmateriaal oplevert. Degenen die op voor de *Coornhert Correspondentie* relevant briefmateriaal stuiten, wordt gevraagd contact op te nemen met de redactie: j.gruppelaar@kpnplanet.nl.

3. Coornhert Correpondentie in vijf delen

De eerste vier delen van de *Coornhert Correspondentie* bevatten de brieven die zijn ontleend aan deze vier bronnen. De brieven zijn per deel genummerd: *CoCo*, I, *CoCo*, II, *CoCo*, III en *CoCo*, IV waarna het briefnummer volgt. Aan de transcriptie van de brieven gaat telkens een kader met informatie vooraf:
1. **De titel** – Dit zijn de titels uit het handschrift dan wel door Colom toegevoegd. Brieven zonder titel zijn van een titel voorzien, hetgeen is aangeduid met een asterix (*).
2. **Geadresseerde.** Lang niet alle brieven zijn geaddresseerd, soms is het echter mogelijk uit de brief en context af te leiden wie de geadresseerde moet of kan zijn geweest. In dat geval staat achter de naam een asterix (*). Indien het een gissing is wie de geadresseerde is, staat achter diens naam een vraagteken.
3. **Datering, plaats** – Een beperk aantal brieven vermeldt datum en plaats. Indien een datum en plaats zijn toegevoegd volgt wederom een asterix (*).
4. **Referentie** – De vindplaats van de brief. Indien de brief in de *Wercken* staat, volgt na de folio-aanduiding de (oude) webpagina (UvA, DPC). Helaas is deze website niet meer in de lucht. Het materiaal (images/tekst) is echter bewaard gebleven en wordt hopelijk binnenkort weer via een andere website toegankelijk gemaakt. Tegen die tijd wordt de paginering (indien nodig) aangepast. De door Becker uitgegeven brieven staan ook op het internet.[6]
5. **Aantal woorden**
6. **Thema** – Een korte aanduiding van de thematiek die in de brief aan de orde is.
7. **Omschrijving** – Een samenvatting van de brief.
8. **Bijzonderheden** – Hier worden tekstinhoudelijke aspecten aangeduid.
9. **Opmerkingen** – Hier staat o.m. aangegeven of de brief onderdeel uitmaakt van een of ander werk van Coornhert en ook of er een hertaling beschikbaar is.

Veel informatie over het briefmateriaal is ontleend aan het werk van B. Becker: de grondlegger van het moderne Coornhertonderzoek. Becker heeft ook een moderne uitgave van Coornherts *Zedekunst* verzorgd[7] en meerdere publicaties over Coornhert op zijn naam

6 http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/coornhert/#page=0&accessor=toc&view=homePane
7 D.V. Coornhert, *Zedekunst dat is wellevenskunste,* uitgegeven en van aantekeningen voorzien door B. Becker, E.J. Brill: Leiden 1942.

staan.[8] De annotaties van Becker bij de door hem uitgegeven brieven zijn goeddeels overgenomen en soms aangevuld. Beckers voetnoten en Bijlagen bevatten ook veel informatie over de brieven in het *Brieven-Boeck*, die hij heeft vergeleken met het handschrift (Becker 1928, p. 329-341).[9] Becker heeft ook veel aandacht besteed aan de datering van Coornherts brieven aan Spieghel (Becker 1928, p. 341 e.v.). Daarnaast is informatie ontleend aan de *Bibliotheca Belgica* I (p. 694-767) en secundaire literatuur.

Bruno Oscar Becker (St. Petersburg 1885 - Amsterdam 1968).

Het vijfde deel van de *Coornhert Correspondentie* bestaat uit registers. 1. een korte schets van de personen met wie Coornhert correspondeerde; 2. een overzicht van de correspondentie met personen, groepen en instellingen (kerk, overheid); 3. een overzicht van de correspondentie van Coornhert en Spieghel; een overzicht van de correspondentie van Coornhert en Lipsius; 5 een namenregister (personen die in de brieven worden genoemd of aangeduid).

4. Over de transcriptie

Bij de transcriptie van de brieven is enige standaardisering aangebracht om de leesbaarheid te bevorderen. Witregels zijn enkel gehandhaafd indien zij een nieuw tekstdeel markeren; bij langere citaten springt de tekst in, zo ook bij gedichten die in de brieven zijn opgenomen; afbreektekens zijn opgelost, tenzij in woorden die niet meer gebruikelijk zijn; afgebroken woorden, gemarkeerd met een streepje boven de e en de n, zijn uitgeschreven; de aanhef van de brieven, die soms als een postscriptum is toegevoegd, is naar voren gehaald; evidente zetfouten zijn stilzwijgend gecorrigeerd, minder vanzelfsprekende ingrepen in de tekst staan tussen vierkante haken. De alineaopbouw van het origineel is gehandhaafd; ook de glossen zijn op hun plek gebleven. In de glossen, met name de bijbelverwijzingen zijn de hoofdletters en spatiëring gestandaardiseerd. Ook het lettertype is gestandaardiseerd: woorden, zinsdelen en soms citaten zijn gecursiveerd indien die in de *Wercken* in Antiqua zijn gezet (in een tekst die overigens in Gotisch is gezet) of die ook in de *Wercken* zijn gecursiveerd (in een tekst die overigens in Antiqua is gezet). De initiaal is gehandhaafd en ook de tweede letter als hoofdletter. In *CoCo,* II (p. 321-326) zijn enkele voorbeelden van brieven opgenomen. De transcriptie in *CoCo*, III is conform de uitgave van Becker.

Graag wil ik dr. Jan Bedaux bedanken die mij, zoals altijd, met de vertaling van Latijnse citaten heeft geholpen en die de eindversie van dit document nog eens met een kritisch oog heeft doorgelezen. Ook dank ik Martien Yland die eerder de diverse delen van de Digitale Coornhertbibliotheek en de Digitale Bibliotheek Non-Conformisten en nu de zo omvangrijke Coornhert Correspondentie heeft vormgegeven met fijn gevoel voor stijl en vol fraaie ideeën. Uit het feit dat hij mijn nogal eens veranderende beleid wat betreft tekstdetails zo geduldig, ja vriendelijk verdraagt, maak ik op dat hij de kernboodschap van Coornhert goed heeft begrepen: Weldoen en vrolijk zijn!

J. Gruppelaar, Deventer, 30 maart 2021

8 'Thierry Coornhert et Christophe Plantin', in: *De Gulden passer,* Jaargang 1, nr. 3, 1923, p. 97-123; 'Latijnsche vertalingen van Coornhert's geschriften', in: *De Gulden passer,* Jaargang 14, nr. 1, 1936, p. 1-26; 'Coornhert, de zestiende-eeuwse apostel der volmaakbaarheid' in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis,* deel XIX, p. 59-84 (herdrukt in: Dirck Volckertsz Coornhert, *Op zoek naar het hoogste goed,* ed. H. Bonger, p. 133-159).

9 Zie ook de collatie van de brieven in het *Brieven-Boeck* en die in het handschrift: Becker 1928, p. 325-327.

Coornhert Correspondentie

I

Brieven-Boeck,
inhoudende honderdt brieven
van D.V. Coornhert.

(in: J.A. Colom: Amsterdam 1629-1632,
Wercken III, 89v-155r/209-333)

BRIEVEN-BOECK,

Inhoudende honderdt Brieven

Van

D. V. COORNHERT.

EERSTE DEEL.

1.Thes.v.19.

Bluscht den Geest niet wyt: veracht de Prophetie niet,

1.Cor.14.

Weest vierich in Geestelijcke gaven: maer meest dat ghy meucht Propheteren, op dat elck een leere, ende getroost werde.

1.Thes.v.21.

Proeft alle dinck, en behout het goede.

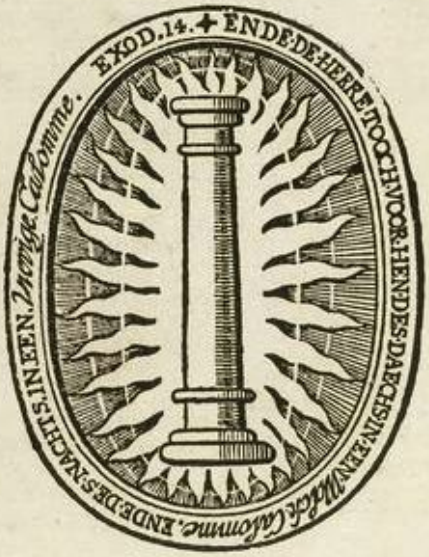

T'AMSTELDAM,

By Iacob Aertsz. Colom, Boeck-verkooper/ wonende op't Water/ inde Vperighe Colom/ Anno 1630.

BRIEVEN-BOECK,
Inhoudende honderdt brieven

Van

D.V. COORNHERT.

EERSTE DEEL.

1. Thes. v.19
Bluscht den Geest niet uyt: veracht de Prophetie niet,

1. Cor.14.
Weest vierich in Geestelijcke gaven: maer meest dat ghy meucht Propheteren, op dat elcken een leere, ende getroost werde.

1. Thes. v.21.
Proeft alle dinck, en behout het goede.

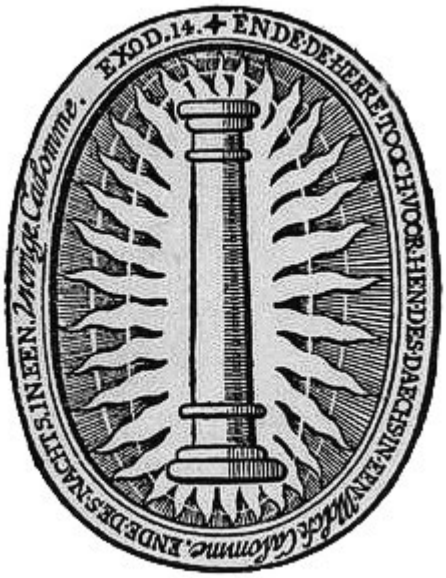

T'AMSTELDAM,

By Iacob Aertsz. Colom, Boeck-verkooper, wonende op't Water, inde Vyrighe Colom, Anno 1630.

Inhoud

Brief 1 ..... *18*
Van goet te willen, te mogen, ende te verstaen, tot verklaringhe van spreucke, Deut. 11. 18.
Aan Dirck van Montfoort, na 1574.

Brief 2 ..... *20*
Vermaninge om in Godes teghenwoordigheyt altijdt Godvruchtelijck te wandelen.
Aan een vriend.

Brief 3 ..... *21*
Vant klaghen over de Regeringe.
Aan een vriend, tussen 1567 en 1576.

Brief 4 ..... *22*
Raet tot ware ootmoedicheyt, lydsaemheyt, en een aendachtich veylich wel-leven.
Aan Artus van Brederode, na 1573.

Brief 5 ..... *23*
Van achtneminghe op ghedachten, woorden en wercken, ende des selfs vruchten.
Aan Cornelis Boomgaert, na 1579.

Brief 6 ..... *24*
Dat selfs kennis eerst ende meest noodtlijck is.
Aan Dirck van Montfoort, 1576 of 1585.

Brief 7 ..... *25*
Raet om te komen tot kennisse van zijn eyghen staet, ende vruchtbaerlijck de Heylighe Schrift-tuere te lesen.
Aan Cornelis de Groot, na 1575.

Brief 8 ..... *30*
Dat Godes voorkomende genade, den mensche eerst ontweckt uyten slape der sonden, door dat de sonde haer eyghen straffe mede brenght.
Aan een vriend.

Brief 9 ..... *32*
Hoe de rechtvaerdige, eerst een beschuldigher zijns selfs is, verklaringhe op de spreucke, Prov. 18. 17.
Aan een vriend.

Brief 10 ..... *34*
Dat de versakinge zijns selfs, ende navolginge Christi swaer is de onwetenden: maer licht ende lustigh den ghenen die hen selve ende Christum kennen.
Aan een vriend.

Brief 11 ..... *35*
Dat de arme van Gheeste salich zijn, ende hoe men aen die salighe armoede komt. Matth. 5 . 3.
Aan Gerrit Stuver, na 1572.

Brief 12 ..... *38*
Vermaninghe tot gelijckmoedigheydt, omme niet te bedroeven door't afsterven van sijne vrienden.
Aan Walter en Baertgen Buyssen, november 1584.

Brief 13 ..... *41*
Met ghelijckmoedigheydt een deughtsame Huysvrouwe verliesen.
Aan Hendrick Spieghel, november 1584.

Brief 14 ..... *42*
Van't oordelen, van weten ende waenen, de middelen om te mogen weten, wat men weet ende wat en niet en weet.
Aan Walraven N., na 1576.

Brief 15 ..... *46*
Van't quaedt te haten, hem self te veroordeelen, Godes straffe willich te onderwerpen in ware gelatenheyt, met waerachtich berou, ende saligheydt na volght.
Aan Dirck van Montfoort, na 1575.

Brief 16 ..... *48*
Dat 't verlaten van hem selve en 'tquade, ende Gode volgen swaer valt den onwetenden: maer niet die hem selve ende Gode te recht kennen.
Aan Dirck van Montfoort, na augustus 1583.

Brief 17..... *50*
Vermaninghe tot gelijckmoedigheyd int sterven, van Kinderen ende Huysvrouw. Dat bekommeringe om rijcdom 't beste doet versuymen. Lof van Seneca, die liever wijsheyt ontberen dan verbergen wilde.
Aan Hendrick Spieghel, maart 1586, Emden.

Brief 18 ..... *54*
Vermaninghe om ghelijcmoedich te wesen, in't afsterven van en Lief, wijf, of kinderen.
Aan Hendrick Spieghel, jaren '80.

Brief 19 ..... *56*
De doodt voor ooghen te hebben daer toe bereyden door't sterven van eyghen wille, sich Gode willigh op te Offeren, en willich leyden.
Aan Dirck van Montfoort, na 4 oktober 1588.

Brief 20 ..... *58*
Datmen geloove moet hebben, om in Godes kracht 't quade te verwinnen.
Aan een vriend.

Brief 21 ..... *59*
Wat het gheloove sy, desselfs werckinghe ende vruchte.
Dirck van Montfoort, 1576, Xanten.

Brief 22 ..... *62*
Van 't geloove, watter ghelooft wert, hoedanigh de recht-geloovige syn, tot verclaringhe van de spreucke, 1. Ioan. 5. 1. Alle die ghelooft, dat Iesus is Christus, die is uyt Godt ghebooren.
Aan een vriend.

Brief 23 ..... *65*
Van ware ghehoorsaemheydt. Verclaerende hoe verre een Christen in desen leven mach comen. En of de deurstredene veyligh en in rusten is.
Aan Cornelis Boomgaert, 1578.

Brief 24 ..... *67*
Van kennisse der Gheestelijcke dinghen, ende dat het verstaen der dinghen, ende 'tweten van sijn selfs onwetenheydt veyligh maeckt voor doolen.

Brief 25 ..... *69*
Welc het naeste middel is om Godes ghebodt boven eyghen lust te volghen.
Aan Gerrit Stuver, na 1572.

Brief 26 ..... *71*
Datmen in kermissen en proncmaeltyden hoort af te breken den overdaet, om den Armen wat mildelijkcker te gheven.
Aan Dirck van Montfoort, na 1575.

Brief 27 ..... *73*
Datmen door aenvechtinge tot geduldigheyt moet komen.

Brief 28 ..... *74*
Van't sterven, sich daer toe te bereyden, het sondigen te laten, de straffen Godes te bewilligen, sich selfs veroordeelen, ende met Godes wille te vereenigen.
Aan Dirck van Montfoort, begin jaren '80.

Brief 29 ..... *80*
Van wel en qualijck bidden met desselfs vrucht. Tot vereeniginghe der sproken, Mat. 7. 8. en Iac. 4. 3.
Aan Dirck van Montfoort, 1576.

Brief 30 ..... *81*
Verklaringhe van't recht begeerlijck bidden.
Aan Dirck van Montfoort, 1576.

Brief 31 ..... *83*
Van de bereydinghe totter doodt, en vande ghelijckmoedigheydt.
Aan Dirck van Montfoort, jaren '80.

Brief 32 ..... *85*
Vermaninghe om wel ende deughdelijck te leeren leven, en desselfs vrucht.
Aan Cornelis Boomgaert en Adriana van Santen, na 1578.

Brief 33 ..... *87*
Of yemant so volmaeckt kan wesen, dat hy niet tot eeniger tijdt en sondight.
Aan een vriend.

Brief 34 ..... *88*
Hoe yemant mach volmaect zijn inder Liefden: Alsoo niemandt volmaeckt is inder kennisse Godts.
Aan een vriend, na 1576.

Brief 35 ..... *93*
Onderscheyt tusschen feylen en sondigen, Item van onschuldigh en schuldigh doolen.
Aan een vriend.

Brief 36 ..... *96*
Onderscheydt tusschen sonde doen van den Mensche self, of 'tzondighen vande inwonende zonde. Verklaringe der Spreucken, 1. Ioa. 3. 8. 6. Ende Bewijs, dat die uyt Gode geboren is, niet en zondicht.
Aan een vriend.

Brief 37 ..... *103*
Vande versoeninge met Gode.
Aan Dirck van Montfoort, jaren '80.

Brief 38 ..... *105*
Of men niet wel een Christen magh wesen sonder het onderscheyt vande persoonen inder Godheydt te verstaen. Onderscheyt tusschen zonde hebben, ende zonde doen, tot vereeniginge vande sproken, 1. Joan. 1. 8. Ende 5. 18.
Aan een vriend.

Brief 39 ..... *107*
Van curieuse weet-sucht, &c. Dat het naspooren van onse quaetheyt, ende desselfs oorsake ons nut is.
Aan N., een jongeman, na 1576, Haarlem.

Brief 40..... *110*
Datmen den toorn can vermyden. Lancmoedich ende ootmoedigh van herten magh worden, en vande ruste ende vrede, die Christus den zijnen geeft.
Aan een vriend.

Brief 41 ..... *113*
Hoemen vruchtbaerlijck mach vertoornen, sonder te sondighen, tot vereeniginghe van Christi verbodt, met Davids ende Pauwels ghebodt: Van te toornen.
Aan Cornelis de Groot, na 1575.

Brief 42 ..... *114*
Hoe te verstaen is, dat den hebbenden ghegeven, ende die niet en heeft, ghenomen sal worden, tot verklaringe van de Sproke Mat. 13. 12.
Aan een vriend.

Brief 43 ..... *116*
Raet om in desen tydt der menichvuldighe Secten, recht voor Gode te wanderen.

Brief 44a *118*
Vande onderscheyt der Persoonen inder Godheyt, Item, van de Menscheyt Christi, ende van de Erfzonde. Bedenckinghe.
Aan Aggaeus van Albada, januari 1583.

Brief 44b *122*
Item, onderscheyt van eeuwich ende dat oneyndtlijck is.
Aan Aggaeus van Albada, voorjaar 1583.

Brief 45 ..... *125*
Of men reyn van herten mach worden. De Sproke Prov. 20. 9. Vereenight met Matth. 5. 8. En Tit. 1. 15. &c.

Brief 46 ..... *128*
Dat de zonde is een ontberinge van 'tghene in ons had behooren te wesen: watse doet, of lydt, bedenckinghe.
Aan Hendrick Spieghel, juni 1588.

Brief 47 ..... *130*
Dat droefheydt over syne sonden, boetvaerdigheyt werct ende blijtschap.
Aan twee vriendinnen, begin 1584.

Brief 48 ..... *132*
Om in Godes teghenwoordigheydt Godt-vruchtelijck te wandelen.
Aan Artus van Brederode, na 1573.

Brief 49 ..... *133*
Datmen der zielen ghesontheyt sal benaerstighen, door't sterven van de zonde.
Aan Catheline van Brederode, 1583.

Brief 50 ..... *134*
Waer aen datmen mach bekennen, ofmen eenich dinck sekerlijck weet of waent datmen de rechte Leere volght, ende een Christen is.
Aan Cornelius Fabius, 1571, Xanten.

Brief 51..... *139*
Dat niemant Christum zijnen Heeren magh noemen, dan door den H. Geest.

Brief 52 ..... *141*
Vermaninghe, tot ware navolginghe Christi.
Ca. 1584.

Brief 53 ..... *143*
Waer door d'een Mensch saligh wert, ende d'ander onsaligh blijft.
Aan een vriend, eind 1588.

Brief 54 ..... *145*
De Sproke Luc. 17.10. Van Onnut Knecht, &c. Vereenight met 2. Tim. 2. 21.

Brief 55 ..... *146*
Van sijn Ouders te Eeren ende te haten, verclaeringhe tot vereeniginghe der volghende Texten.

Brief 56 ..... *147*
Of Adam wijs was.

Brief 57..... *148*
Verclaeringhe van de Sproke: Wy waren alle Kinderen des toorns, &c. Ephes. 2. 3.

Brief 58 ..... *150*
Van des ghevallen Menschen opstaen in Christo, wat gaven verlooren, ende noch overghebleven sijn, tot vorderinghe ter salicheyt. Onderscheydt tusschen Gheneghentheydt ende Begheerte: Datter eenighe Leeraers den Mensche te veel, oock eenighen te weynich toeschrijven.
Aan Cornelius Fabius, 1571, Xanten.

Brief 59 ..... *155*
Dat macht, wille ende verstant van noode is, om yet wel te doen of laten. D'een komt uyt 't onverstant, ende d'ander blijft daer in, door ghebruyck ende misbruyck der gaven. Daer van alleen oorspronck is de wille.
Aan Cornelius Fabius, 1571, Xanten.

Brief 60 ..... *159*
'tMisbruyck hout den mensche in zonderlijcke onverstandt, door on-achtsaemheydt ende ongeloof. Vande goede wille: Wat die is.
Aan Cornelius Fabius (?), 1571, Xanten.

Brief 61 ..... *163*
Dat des menschen benaerstinge is tot ruste ende vreede, welck die is, oock de valsche. Dat achtneminghe, tot bekeeringhe, ende achte-loosheydt tot doolinghe brenght.
Aan Cornelius Fabius, 1571, Xanten.

Brief 62 ..... *167*
Vande lust des lichaems, des redens, ende des ghemoedts.
Aan Hendrick Spieghel, 1585.

Brief 63 ..... *170*
Of lust en pijn, noodtlijcke oorsaecke zijn van vreugdhe, of droefheydt, en van de verkieselij-cke dinghen.
Aan Hendrick Spieghel, jaren '80.

Brief 64..... *174*
Dat een Christen te strijden heeft tegen zijne vleeschelijcke lusten. Van't innerlijck trecken des vaders, opte Sproocke Ioan. 6. 44. 45. Vande vrye wille, ende doen des menschen, tot zijne bekeeringhe.
Dirck van Montfoort, Xanten, 1575.

Brief 65..... *178*
Of de Mensche oock yet doet tot zijn salig-heydt.
Aan een vriend.

Brief 66 ..... *181*
Vande ware penintentie, ende ghelooven daer rechtvaerdig-wordinghe by is. Ende verclaringhe vande Sproke (Deut. 6. 6.): Dese woorden die ick u heden gebiede, sullen wesen in u herte, &c.
Wesel, tussen 1568 en 1576.

Brief 67 ..... *184*
Toets van Luthers Leere, van de Penitentie, verg-hevinghe der zonden, en de heylighmakinghe.
Aan een vriend (C.).

Brief 68 ..... *187*
Van't veroordeelen om gheloofs saecken, onderscheydt van de opinien of persoonen. Doolinghs berispen. Van't Eedt-sweeren, ende noodtweer. D'Overheyds Ampt in't wederstaen der boosen, of Dieven dood-waerdigh sijn.
Aan Hans de Ries, 1579.

Brief 69 ..... *191*
Van't schelden, verwijt, ende berispen, van Rechten, ende onrechten Edeldom, ende Chris-tenheydt.
Aan een lutheraan.

Brief 70 ..... *193*
Datmen 't over hem selve, als anderen, ghedul-dighlijck moet hooren. & Van achterclappen en faemrooven te ontleeren.

Brief 71 ..... *195*
Van de ghenegentheyt der Menschelijcke na-tuyre, begheerte en liefde, lust en blijdtschap, goetheydt ende saligheydt, wat die is. En of eenigh Mensch, Godt, Mensch, of yet anders liever mach hebben, dan sich self.
Aan Hendrick Spieghel, 1589, Gouda.

Brief 72 ..... *203*
Van de levens der Menschen, met teghen of boven natuyre. Dat Lijf en Ziel geneghen sijn tot heyl: ende daer toe komt door waerheydts kennisse.
Aan Hendrick Spieghel, 1588/9, Gouda.

Brief 73 ..... *208*
Van droefheydt over sijn selfs zonden. En of de volwassen Christenen noch altydt droevig moeten sijn over ander luyden zonden.
Aan een vriend, 1569, Goch.

Brief 74 ..... *211*
Disputerens nut: Also de Lants-Leere mach doolen: Of yemandt met goeder conscientien mach swijghen, grove doolinghen, die hy ver-mach aen te wijsen.
Aan Jacques Walraven, 1584.

Brief 75 ..... *213*
Dat Testament-maecken ende wech-gheven der goeden na sijn dood niet so Christelijck is, als de wyle men noch leeft ende die heeft.
Aan N.

Brief 76 ..... *215*
Onderscheydt tusschen Leeren en getuyghen, ende of yemant sulcx mach doen sonder self volleert te sijn.
Aan Christoffel Plantijn, ca. 1584.

Brief 77..... *218*
Hoe men sich voorsichtelijck in desen tijdt sal draghen om niet verleydt te werden.
Aan Christoffel Plantijn, ca. 1584.

Brief 78 ..... *221*
Wat vrucht de waere wetenschap van goedt ende quaet, ende van sijn niet weten veroorsaect in Mensche.
Aan Christoffel Plantijn, ca. 1584.

Brief 79 ..... *223*
Predicanten die met authoriteyt leeren: moeten doen blijcken, tot versekeringe van de Leerlinghen; datse wettelijck sijn ghesonden.
Aan Hans de Ries, Jacob Jansz e. a. (Waterlantse Gemeente). Na 1578.

Brief 80 ..... *227*
Verklaringhe vande Sproocke, Matth. 7. 11. En 18. vers.
Aan Pieter Bor, jaren '80.

Brief 81 ..... *229*
Hoe de Ieugt in sonden valt. Bedenckinghe.
Aan Dirck van Montfoort, 1583.

Brief 82 ..... *231*
Van den val ende opstandighe des eersten Mensche met zyne ghestaltenissen. De voldoeninghe Christi.
Aan Dirck van Montfoort, 1583.

Brief 83 ..... *234*
Vande Disputatie.
Aan Niclaes van der Laen, 14 februari 1583, Haarlem.

Brief 84 ..... *236*
De Heylighe Schrift alleen te leesen: Wijsheydt niet van Menschen, maer van Gode te begheeren: Dat het navolghen Christi best leert, en veyligh maeckt.
Aan Cornelis Fabius, 1580.

Brief 85 ..... *238*
De maniere van bewijsinghe uyter Heylighe Schriftuere. Van de vreemde straffe. Van Adams ende onsen standt, voor ende in't Sondighen. Ende oft pijnlijck sterven der onnoosele Kinderkens een straf om Adams zonde zy.
Aan Cornelis Fabius, begin jaren '80.

Brief 86 ..... *246*
Of de mensche vrywilligh of noodtsakelijck zondight, ende van de Godtlijcke voorsienigheydt.
Aan Justus Lipsius, 1584.

Brief 87 ..... *250*
Noch van't zondigen, of dat uyt vrye wille of noodtsakelijck gheschiedt. Onderscheydt tusschen bedwangh, nootsakelijckheydt, willigheyt ende vrywilligheyt. En dat Godes voorsienigheydt niet en noodtsaeckt tot zondighen.
Aan Justus Lipsius, 1584.

Brief 88 ..... *255*
Vervolgh op 't voorgaende van't zondighen, of dat nootsaeckelijck gheschiet ten respect van Godes voorsienigheydt, dat sulcke Leere tot oneere van Godt, ende verhinderinghe der menschen saligheydt streckt.
Aan Justus Lipsius, 1584.

Brief 89..... *260*
Raedt teghen des ghemoedts aenvechtinghe, droefheyt ende swaermoedigheydt.
Aan een onbekende vrouw.

Brief 90 ..... *265*
Dat de H. Schrift niet al Letterlijck, noch al Gheestelijck te verstaen is. Van de comste Christi in den Wolcken: Of die nu is gheschiet. Wat Ziele en Geest in de H. Schrift beduyt.
Aan een vriend, 11 september 1577, Haarlem.

Brief 91 ..... *268*
Van't duysent-jarighe Rijcke Godes op Aerden, ende of desselfs na-sporen nut is.
Aan Dirck van Egmont, eind jaren '70.

Brief 92 ..... *271*
Dat het sorghelijck is na onnoodighe, ende hooghe saken curieuselijck te trachten. Van H. Niclaesz ende sijn onghehoort nieu Woordt. Dat het gelooven ende hopen van aller Menschelijcke schielijcke bekeeringhe, ende regeringhe opter Aerden schadelijck is.
Aan een vriend, jaren '80.

Brief 93 ..... *274*
Waer het quaedt eerst hercomt, waer 't was, of is. Van weet-gierighe curieusheyt, en hoe Godt wil dat alle Menschen saligh worden.
Aan Dirck van Egmont, 24 november 1577, Haarlem.

Brief 94..... *278*
Van den dwangh der Conscientien.
Aan Nicolaes van der Laen, voorjaar 1578.

Brief 95..... *281*
Of d'Overheyt ghehouden is den valschen Godsdienst uyt te roeden.
Aan Caspar Coolhaes, 1580.

Brief 96 ..... *284*
Van't ghebieden des Overheyts, in saken van de Religie, ende van't straffen der Ketteren.
Aan Caspar Coolhaes, 1580.

Brief 97 ..... *287*
De Leere van 't Ketter-dooden in I. Lipsius Politicis werdt ondersocht ende berispt.
Aan Hendrick Spieghel, april 1589.

Brief 98 ..... *291*
Van 'tvry spreken ende leeren, en van die rechte straffe der valsche Leeraers.
Aan Hendrick Spieghel, mei 1589.

Brief 99 ..... *294*
Of in een Landt nut is, dat elck vry leere ende schrijve in gheloovens saken wat hem belieft.
Aan Hendrick Spieghel, 1589, Gouda.

Brief 100 ..... *308*
Over sijn Leere van 'tKetter-dooden, in sijn Politica.
Aan Justus Lipsius, 1589.

Coornhert Correspondentie, I, 1
Van goet te willen, te mogen, ende te verstaen, tot verklaringhe van spreucke, Deut. 11. 18.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort
datering, plaats:	Na 1574
referentie:	*Wercken* III, 90r/211
aantal woorden:	316
thema:	Wellevenskunst; nadruk op dagelijkse oefening, gewenning.
omschrijving:	Wij hebben geen zeggenschap over landszaken (= politiek), maar wel over onze eigen deugdzaamheid, een kwestie van samenwerking tussen wil, macht en verstand. Het verstand ziet op Gods wet, die men moet willen gehoorzamen en kán gehoorzamen indien men zich er door dagelijkse oefening aan went het goede te doen en het kwade te laten.
bijzonderheden:	Ondertekend met N.N., d.i. *Nomen Noscitur:* naam wordt gekend / is bekend.
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

I. BRIEF.
Van goet te willen, te mogen, ende te verstaen, tot verklaringhe van spreucke, Deut. 11. 18.

Aen Dirck Iacobsz. Burghemeester tot Leyden.

O Uwe, trouwe vrient, andere schrijven tijdinghen, vande lantsaecken, daer wy geen segghen in en hebben. Maer hier hebt ghy tydinghe van onse saken, daer Godt ons segghen in heeft ghegeven. Huyden hoorde ick God in zijn beschreven woort tot my spreken aldus: *Stelt dese woorden in uwe herten, in uwe handen, ende tusschen uwe ooghen.* Ick dacht die tijdinghe na, 't was my oock bevolen, ende ondersocht my of icx oock dadelijk ghehoorsame. Onder dit mijn ondersoecken merckte ick, dat wil en macht t'samen ghenoegh zijn, om weynich werck te doen, maer om dat wel te doen behoeft daer verstant by. Want waer wil en macht te samen zijn, van een saecke in den mensche, daer wordt een werck af: maer gebreeckt daer verstant, so is t'werck quaet. Als dan yemant al schoon de Wet des Heeren metten ooghen siende, die goet te wesen verstaet, en als hy die verstaende, metter herten wil doen: maer des gheen macht en heeft, ten wordt niet ghedaen, men laet het dan te doen, dat is sonde. Want men doet niet dat God wil ghedaen hebben, daer behoeft dan macht. Hoe krijght men die? 't is niet ghenoegh datmen soo des Heeren Wet int oogh stadelijk hebbe, datmen die verstaet, ja oock niet, datmense int hert heeft, so datmen die wil doen. Maer men moet die oock door dagelijckse hanteringe aen de handen binden en ghewennen, soo datmen die ghewoon, ende oock machtich werde om te doen. Dit alles stelde ick huyden in dit rijmken, om te hebben stadelijck voor ooghen, int herte, ende in mijne handen metter daet.

Deut. 11. 18.

God werct door wet, int oogh, herte en hant,
Goey wil, volle macht, en recht verstant.

Daer hebt ghy een tyding-vrucht huyden in mijn Boomgaert geplant, doet mede soo, ende ghy sult u der vruchten bedancken, 'twelc u, als sich selfs wenscht.

U oude vrunt N. N.

I. BRIEF.

Van goet te willen, te mogen, ende te verstaen, tot verklaringhe van spreucke, Deut. 11. 18.

Aen Dirck Iacobsz. Burghemeester tot Leyden.

OWe/ trouwe vrient/ andere schrijven tijdinghen/ vande lantsaecken/ daer wy geen segghen in en hebben. Maer hier hebt ghy tijdinghe van onse saken/ daer Godt ons segghen in heeft ghegeven. Hupden hoorde ick God in zijn beschreven woort tot my spreken aldus: Stelt dese woorden in uwe herten, in uwe handen, ende tusschen uwe ooghen. Ick dacht die tijdinghe na/ 't was my oock bevolen/ ende ondersocht my of ick oock dadelijck ghehoorsame. Onder dit mijn ondersoecken merckte ick/ dat wil en macht t'samen ghenoegh zijn/ om weynich werck te doen/ maer om dat wel te doen behoeft daer verstant by. Want waer wil en macht te samen zijn/ van een saecke in den mensche/ daer wordt een werck af: maer gebreeckt daer verstant/ so is 'twerck quaet. Als dan yemant al schoon de Wet des Heeren metten ooghen siende/ die goet te wesen verstaet/ en als hy die verstaende/ metter herten wil doen: maer des gheen macht en heeft/ ten wordt niet ghedaen/ men laet het dan te doen/ dat is sonde. Want men doet niet dat God wil ghedaen hebben/ daer behoeft dan macht. Hoe krijght men die? 't is niet ghenoegh datmen soo des Heeren Wet int oogh stadelijck hebbe/ datmen die verstaet/ ja oock niet/ datmense int hert heeft/ so datmen die wil doen. Maer men moet die oock door dagelijckse hantering aen de handen binden ende ghewennen/ soo datmen die ghewoon/ ende oock machtich werde om te doen. Dit alles stelde ick hupden in dit rijmken/ om te hebben stadelijck voor ooghen/ int herte/ ende in mijne handen metter daet.

Deut. 11. 18.

God werct door wet, int oogh, herte en hant,
Goey wil, volle macht, en recht verstant.

Daer hebt ghy een tyding-vrucht hupden in mijn Boomgaert geplant/ doet mede soo/ ende ghy sult u der vruchten bedancken/ 'twelc u/ als sich selfs wenscht.

Vouude vrunt N. N.

II. BRIEF.

Vermaninge om in Godes teghenwoordigheyt altijdt Godvruchtelijck te wandelen.

LAet ghy niet te doen al dat u moghelijck is tot het leeren wandelen in Godes tegenwoordicheyt/ so dat ghy telcken u self met ghedachten/ woorden/ ende wercken/ stelt voor Godes ooghen/ zijne alsiende ooghen/ altijdt leert hebben voor oogen. Ende soo niet alleen u tonge/ maer oock u dencken waer neemt/ niet anders dan of God self voor u stont/ ja in u herte ware ghelooft my ghy sult ter reverentie van sulcken grooten God/ haest leeren ja konnen leven/ soo ghy geerne sult willen sterven. Dit sult ghy ten eersten qualijck alle ooghenblick doen konnen/ (wie kan 'tgheen hy niet gheleert noch geoeffent en heeft?) maer leert ghy u eerst alle dage by wijlen so voor God intrecken/ ghy sult daer na alle ure eens leeren/ ende ten laetsten alle ogenblic dat altijt konnen doen. Dit wenscht tot een salich nieu jaer alle menschen/ oor sich selve. V Vrient. N. N.

III. BRIEF.

Vant klaghen over de Regeringe.

GHy klaeght my vrient in u brief swaerlijck/ over die quade regeringhe. Och of ghy ende wy alle soo ernstelijc klaegden over d'oorsaeck van dien. Wat is die? sult ghy dencken: die quade regeringhe van elck onse leven/ onse groot huys-houden/ ende kleyne middelen: Dat is onse Luciferaensche hovaerdigheyt/ ende onbarmhartighe liefdelosigheyt tot onsen naesten/ op dat ick niet en segge/ partydighe hateltjckheyt. Hier/ hier laet ons met ernstich leedt wesen over klaghen: Soo sal de lieve God ophouden van ons te plaghen/ want die ontfermt liever dan hy straft.

IV. BRIEF.

Raet tot ware ootmoedicheyt, lydtsaemheyt, en een aendachtich veylich wel-leven.

Aen den Raetsheer Artus van Brederode.

MErckt op u leven/ ghy sult u sondich bevinden/ let dan op Godes grootheyt/ ende u kleynheydt/ op Godts goetheydt ende u quaetheydt/ op Godes hoogh-waerdigheyt ende op u snoodicheydt/ soo sal u sonde te recht groot werden in uwen ooghen/ als ghy siet wie ghy zijt/ ende wie het is/ daer teghen ghy hebt ghesondight. Die grootheydt der sonden sal u kleyn maecken in u ooghen/ u aller straf-waerdigh doen achten/ ende u selven doen vernederen onder God ende allen Creatueren. Dan sal alle lijden u van God opromende kleyn schijnen. Alle onrecht dat u die menschē doen konden/ sal u recht bedunken.

Coornhert Correspondentie, I, 2

Vermaninge om in Godes teghenwoordigheyt altijdt Godvruchtelijck te wandelen.

geadresseerde::	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 90r/211
aantal woorden:	153
thema:	Wellevenskunst; nadruk op leven in Gods tegenwoordigheid.
omschrijving:	Leven in Gods tegenwoordigheid betekent dat men ervan uitgaat dat God getuige is van wat men denkt, zegt en doet. Dan leeft men zoals men graag wil sterven. Ook hier geldt dat oefening kunst baart.
bijzonderheden:	Nieuwjaarsgroet
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

II. BRIEF.
Vermaninge om in Godes teghenwoordigheyt altijdt Godvruchtelijck te wandelen.

LAet ghy niet te doen al dat u moghelijck is tot het leeren wandelen in Godes tegenwoordicheyt, so dat ghy telcken u self met ghedachten, woorden, ende wercken, stelt voor Godes ooghen, zijne alsiende ooghen, altijdt leert hebben voor oogen. Ende soo niet alleen u tonge, maer oock u dencken waer neemt, niet anders dan of God self voor u stont, ja in u herte ware, ghelooft my ghy sult ter reverentie van sulcken grooten God, haest leeren ja konnen leven, soo ghy geerne sult willen sterven. Dit sult ghy ten eersten qualijck alle ooghenblick doen konnen, (wie kan ’tgheen hy niet gheleert noch geoeffent en heeft?) maer leert ghy u eerst alle dage by wijlen so voor God intrecken, ghy sult daer na alle ure eens leeren, ende ten laetsten alle ogenblic dat altijt konnen doen. Dit wenscht tot een salich nieu jaer alle menschen, ooc sich selve. U Vrient N. N.

Coornhert Correspondentie, I, 3

Vant klaghen over de Regeringe.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	Tussen 1567 en 1576*
referentie:	*Wercken* III, 90r/211
aantal woorden:	90
thema:	Oorzaak van 's lands malaise
omschrijving:	Men moet niet klagen over de slechte landsregering, maar over de eigenlijke oorzaak van de malaise: wij schieten tekort in de naastenliefde. Als wij ons leven beteren zal God ons niet langer straffen met een slechte landsregering.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

III. BRIEF.
Vant klaghen over de Regeringe.

GHy klaeght my vrient in u brief swaerlijck, over die quade regeringhe Och of ghy ende wy alle soo ernstelijc klaegden over d'oorsaeck van dien. Wat is die? sult ghy dencken: die quade regeringhe van elck onse leven, onse groot huys-houden, ende kleyne middelen: Dat is onse Luciferaensche hovaerdigheyt, ende onbarmhartighe liefdelosigheyt tot onsen naesten, op dat ick niet en segge, partijdighe hatelijckheyt. Hier, hier laet ons met ernstich leedt wesen over klaghen: Soo sal de lieve God ophouden van ons te plaghen, want die ontfermt liever dan hy straft.

Coornhert Correspondentie, I, 4

Raet tot ware ootmoedicheyt, lydsaemheyt, en een aendachtich veylich wel-leven.

geadresseerde:	Artus van Brederode
datering, plaats:	Na 1573*
referentie:	*Wercken* III, 90r-90v/211-212
aantal woorden:	316
thema:	Strafwaardigheid van de zondige mens; wellevenskunst
omschrijving:	Gezien onze kleinheid (zondigheid) en Gods grootheid (goedheid) past ons nederigheid. Vanwege hetgeen wij God aandoen hebben 'alle creatueren' het recht tot wraakoefening en hebben wij geen enkel recht. Als wij van jongs af aan in Gods tegenwoordigheid leven (d.i. denken, spreken en doen) dan ligt een zalige 'ouderdom' (= volwassenheid) in het verschiet.
bijzonderheden:	Vgl. *Theologia Deutsch*
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

IV. BRIEF.
Raet tot ware ootmoedicheyt, lydsaemheyt, en een aendachtich veylich wel-leven.

Aen den Raetsheer Artus van Brederode.

MErckt op u leven, ghy sult u sondich bevinden, let dan op Godes grootheyt, ende u kleynheydt, op Godts goetheydt ende u quaetheydt, op Godes hoogh-waerdigheyt ende op u snoodicheydt, soo sal u sonde te recht groot werden in uwen ooghen, als ghy siet wie ghy zijt, ende wie het is, daer teghen ghy hebt ghesondight. Die grootheydt der sonden sal u kleyn maecken in u ooghen, u aller straf-waerdigh doen achten, ende u selven doen vernederen onder God ende allen Creaturen. Dan sal alle lijden u van God opcomende kleyn schijnen. Alle onrecht dat u die mensche[n] doen konden, sal u recht beduncken. Alle spot ende verachtinghe, sal u min dan verdienst schijnen, ende u niet ontrusten mogen. Want ghy sult verstaen dat alle creatueren recht over u hebben, om u quaet jeghen God ghedaen te wreken, ende dat ghy nerghens recht toe hebbet, ende dat sy u so schantlijck niet en moghen lasteren, als ghy noch wel teghen Gode verschuldet hebbet. Die straf sult ghy niet haten: want sy heylich ende goedt is, maer u sonden sult ghy haten, want die boos ende quaet zijn. Wil u yemandt verachten, ghy sult dencken, die wil my stooten, daer ick van selfs vallen wil, dat's inde nederheydt. Beneden is men veylich, om hooghe gaet men ancxstich. Die hem so recht vernedert, ende alle die hem verachten ende vernederen bemint, om dat sy hem helpen ende vorderen, totte ware ende begeerde vernedertheyt, besit zijn ziele in rusten en is salich. Dit jonne vruntlijcke ende Godvruchtighe Neve, u ende ooc my, die u vrientlijck vermane, dat ghy niet en denckt, spreeckt, noch doet, of ghy hebt God daer inne voor ooghen, als een aenschouwer ende rechter van al u dencken ende doen, ghelooft my, 'tsal u een saligh ouderdom maecken: Indien ghy u inder jonckheydt wennet te wandelen inde tegenwoordigheydt Godes. Wiens ghenade sy met u ende my.

Coornhert Correspondentie, I, 5

Van achtneminghe op ghedachten, woorden en wercken, ende des selfs vruchten.

geadresseerde:	Cornelis Adriaensz Boomgaert
datering, plaats:	Na 1579*
referentie:	*Wercken* III, 90v/212
aantal woorden:	235
thema:	Wellevenskunst; zelfwaarneming
omschrijving:	Het is zaak er nauwgezet op te letten niets te zeggen of te doen dan dat waarvan wij zeker weten dat het goed is. Wij moeten ons oefenen altijd 'by ons self te zijn', 'met Gode': eenmaal daaraan gewend zijn wij bestand tegen alle kwaad van duivel en mensen.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

V. BRIEF.
Van achtneminghe op ghedachten, woorden en wercken, ende des selfs vruchten.

Aen Cornelis Adriaensz. Boomgaert.

ICk heb vrient de Melis van u, maer geen brief dan van N. ons ghemeenen vrients ontfanghen. Daer is duerte by u gheweest, aen tijdt, aen stof, of aen schrijvens ghereetschap, de twee laetste niet, maer gheloove 't eerste, oock verlaet ghy u op't stof, daer in onse vrientschap gheschreven is, namentlijck, in deught-gherighe herten, daer vermach de tijdt niet jeghen, om dat schrift uyt te wisschen. Maer sult ghy brief-kost sonder briefs ware hebben? neen. Wat brenghtse met haer? waerlijck wat waerdighs, wat (niet aerdighs maer) Hemelsch ten Hemelwaerts leydende. Te weten een ernstich opset inde waerheyt, om ons quaet te ontworden, int goede goedt te worden, door scherpe achtneminghe, om niet te segghen noch doen, dan dat wy sekerlijck weten goedt te wesen. Dit valt licht, daer men niet haestelijk en spreeckt noch doet, maer eerst van elck 'toordeel verwacht, in't omsichtigh ghedacht. Gelooft my, konnen wy telcken dencken: tonghe waer heen? handen wat suldy doen? ende in somma ons alle ooghenblick aenwennen, by ons self te zijn, aendachtich op ons oordeelen, seggen ende doen te mercken, wy sullent soo ghewoon worden, dat wy voor al ons doen ende laten, 't eynde sullen bedencken: soo mach ons Duyvel noch mensche krencken. Dit vinde ick een d'aller beste oeffeninghe, telken ons self teghenwoordich op alles ghereedt te roepen, ende by ons self met Gode te wesen. Dit wenscht u en ul. Adriaentken van herten.

Coornhert Correspondentie, I, 6

Dat selfs kennis eerst ende meest noodtlijck is.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort* (zie: opmerking 1)
datering, plaats:	1576 of 1585*
referentie:	*Wercken* III, 90v/212
aantal woorden:	220
thema:	Zelfkennis onontbeerlijk en veel belangrijker dan godgeleerdheid
omschrijving:	Niet godgeleerdheid, maar zelfkennis is geboden: het kwaad in onszelf kennen, d.i. ons zelf leren haten en verlaten. Deze zelfkennis, helaas weinig geacht, is onontbeerlijk voor onze zaligheid.
bijzonderheden:	Geschreven vanuit buitenland; verwijzing naar Artus van Brederode.
opmerking 1:	Deze brief is volgens B. Becker *niet* gericht aan Frans Coornhert, zoals de uitgever van het *Brieven-Boeck* meent, maar aan Dirck van Montfoort. Zie: Becker 1928, p. 207, nt. 3.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

VI. BRIEF.
Dat selfs kennis eerst ende meest noodtlijck is.

Aen Frans Volckertsz. Coornhart.

ICk hadde wel ghemeynt vrient en broeder, self nu aldaer by u. L. geweest te zijn, ende niet meer door mijn penne te spreken, maer mijner saecken ghelegentheyt en heeft tot noch toe, mijn komste in Hollandt niet konnen lijden, daer ick doch denke te komen, soo haest ick schrijven sal ghekreghen hebben van mijn Neve, A. van Brederode, ende al had ick nu niet altoos te schrijven, mochte ick niet laten desen brengher (die my aensprack) sonder brief van my gaen, maer wat sal daer inne staen? vermaen tot het aldernodichste en seltsaemste. Wat is dat? selfskennisse, waerom? elc arbeyt om God, om des drievuldigheydts onderscheyt, om de maniere vander zielen verrijsen, ende om de verholentheden Gods, zijner eeuwiger verkiesinghe en predestinatie, etc. te kennen, eer yemant zijn niet, zijn dubbeltheyt, quaetheydt, doodt, ende openbare ghebreken, pijnen te verstaen: sonder welcke kennisse niemant het quade, ende hem selve haten of verlaten mach, ootmoedich wesen mach, ende God behaghen mach. Aen dese kennisse onses selfs is dan soo veele gheleghen, als sy wel weynich wert gheacht. De barmhertighe God verlichte u allen menschen, ende oock my ghenadelijck tot de verkrijginghe van dese soo salighe als nootlijcke kennisse, 'twelck niet en sal uytblijven, indien wy niet blijven inde speloncke onses duysteren goetdunckenheydts, waer uyt ick sie haesten u.l. ende wensche oock eenen spoedighen, ende volherdelijcken uytgangh, allen den vrienden, allen menschen, ook my self.

Coornhert Correspondentie, I, 7

Raet om te komen tot kennisse van zijn eyghen staet, ende vruchtbaerlijck de Heylighe Schriftuere te lesen.

geadresseerde:	Cornelis de Groot
datering, plaats:	Na 1575*
referentie:	*Wercken* III, 90v-92r/212-215
aantal woorden:	1965
thema:	Wellevenskunst: zes stadia
omschrijving:	Zelfkennis, hoogst nodig en nuttig, slechts duister in de ogen van hen die twisten over 'diepe' kwesties (godgeleerdheid = 'weetgierighe ooghe Adams'). Een mens moet met de juiste houding ('inghetrocken zijnde') de Bijbel bestuderen, beseffen in welke staat hij verkeert om zich op adequate wijze aangesproken te kunnen weten. De Bijbel bevat immers tal van boodschappen, vraag is welke men nodig heeft, d.i. in welk stadium men zich bevindt. Te onderscheiden zijn: 'goddeloze', 'knecht', 'huurling', 'kind', 'jongeling' en 'volwassene'. In elk stadium spiegelt men zich op een specifieke manier in (bepaalde passages van) de Bijbel. Het is zaak allengs voortgang te maken, de spelonk 'onses duysteren vernuftigheydts' te verlaten en 'hemelwaarts' te gaan. Niet de getuigenissen zijn richtinggevend, d.i. de interpretaties van mensen, maar het 'het betuygde selve', d.i. Gods woord, niet de zelf gegraven putten, maar de fontein van het leven zelf.
bijzonderheden:	De Bijbel spreekt krachtens zichzelf, maar enkel tot wie zichzelf kent.
opmerking 1:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

VII. BRIEF.
Raet om te komen tot kennisse van zijn eyghen staet, ende vruchtbaerlijck de Heylighe Schriftuere te lesen.

Aen Meester Cornelis de Groot, Professor tot Leyden.

VRientlijcke Meester,[1] ghy begeert van my een memoriken van onse reden laetsmael, nopende den naesten wech omme te moghen komen tot kennisse van zijns selfs state. Alhoewel nu dese wegh, soo licht ende klaer is, als die selfs kennisse nootlijck ende nut, soo sie ick nochtans die selve wegh, swaer ende duyster gheacht in elckx ooghen, der ghener die partijdelijck haren tijdt verslijten in't ondersoecken, ende twisten van ende om onnutte ende diepe questien: Daeromme ick geerne in u vernemens begheerte, tot het verstandt vande A.B.C. sonder welck niemandt immermeer mach leeren leesen, en hebbe u niet ongheerne willen mede deylen int korte mijn ghevoelen daer af: ende dat niet als een Rabbij of Leeraer, want ick van Gode noch mensche en ben ghesonden om leeren, maer als een mensche tot mensche het mijne onder verbeteringhe, van verstandige voort stellen, ende dat noch ghevraeght.

1 Het handschrift wijkt af: 'Vruntlicke Mr. Ick bedancke my uwer gants vruntlyck van de vruntlicheyt, by u voor my aen Palud(anus) betoont. Hem soude ick meer bedancken, waar 't dat hy sich met loon voor zyn weldaet hadde willen laten bedancken. Want my nu alle middel om hem te bedancken wert benomen. Doch zo zulcke vrywillige weldaet meest danckwaerdich is, zal ick arbeiden om te mogen betonen, is 't geen danckbaerheyt zelve, ten minsten tekenen van een danckbaer herte. Ghy begeert van my enz.' Voor overige afwijkingen zie Becker 1928, p. 329-330.

Om eenich dinck te kennen, is van noode des dinghs teghenwoordigheyt, licht ende goed ghesicht, teghenwoordich en zijn wy selve niet, als wy lesende in die Heylighe Schrift, metter ghedachten inden Creatueren swermen, maer dan is die mensch teghenwoordigh, als hy inghetrocken zijnde, met vlijtighe aendacht, let op 't gunt hy voor heeft.

Het licht onbeeren wy alle, so langhe wy die Sondt-beschamende waerheydt ons vyandt achten, haer straffinge haten, ende also het licht vliedende den loghenachtighe duysternissen boven het ware licht beminnen. Maer die heeft waerlijck het licht der ghenaden, die des vrients wonden boven des vyandts kusse prijsende wil-vaerdich is, om zijn wel verschulde beschaemtheydt oordeel ende straffe te lijden, alleenlijck op dat Godt zijn waerheydt, oordeel, ende gerechticheyt ghepresen werdt.

Ende soo langhe wy sien met het weetgierighe ooghe Adams, ende meer spooren na hooghe questien, te verstaen dan na middelen, om het gheweten quaedt te moghen laten, ende het goede dat wy nu al verstaen, te moghen volbrenghen, soo zijn wy noch blindt, ende is ons ooghe, ende midtsdien oock ons heele lichaem duyster, want dan ontbeeren wy noch dat eenvoudighe ooghe, dat het gantsche lichaem klaer maeckt, dat in Christo (het argerlijcke Adams ooghe uytghesteecken zijnde) open gaet, ende dat die waerheydt bekent, die alleen te recht vry maeckt.

Wat staet den mensche die een van drien, of die't alles ontbeert doch anders te doene, dan dat hy met ernst inder waerheydt den Vader des lichts bidde, om klaerheyt, om waerheyt, ende om een ernstelijcke aendacht, met een vast betrouwen, dat hy wil, magh ende sal gheven, die soo om sulcx den Vader bidt, sal't ghewis in Christo verkrijghen. Die mensch dan self tegenwoordigh int licht met een goet gesicht hem self aenschouwende, sal't dan oock lichtelijck zijn ghedaente of qualiteyt leeren kennen, dat nodigh is om de Heylighe Schriftuere vruchtbaerlijck te lesen.

Want de Goddelijcke schrift verscheydelijck is, sprekende tot verscheyden personen, soo dat sy den eenen scherpelijck straffet, ende den anderen soetelijck vertroostet, den eenen strenghelijck dreyget, ende den anderen ghenadelijck belooft, etc. Soo wil van node zijn, dat de leeser der Heyligher Schriftueren oock verstae wie hy is, want anders is hem onmoghelijck te verstaen wat tot hem is ghesproocken, ende moet alsoo in onverstant nootlijck tot sich trecken, 't gunt anderen gheseyt is, ende dit tot zijn verderven, dit verstaet hier door: Ick leese een troostelijcke ghenaden-sproke, die treckte ick tot my, ende sy moet my (soo ick een onboetvaerdich Godloos ben) nootlijck verderven, in boosheydt verstijven en doet sterven. Of lese ick, wesende een ghebroocken verslaghen herte, een strenghe dreyghende sproke, ende neme die als tot my gheseyt, die donderslaeh sal my 't herte breken, ende in wanhopighe vertwijfeltheyt vermoorden. Hier siet ghy nu wat ghevaerlijckheyt in desen is gelegen. Hier inne verloopt sich meest elck, ende hier toe helpen de valsche Leeraren, vrede prekende daer ghene en is.

Daerom moet de mensche zijn ghedaente ende staet leeren kennen, soo hy dat aendachtelijck als voorschreven doet, hy sal sich vinden te wesen een Sondaer of Godloos. Heylighe. Is hy een Sondaer, hy sal sich sien, boetvaerdich of onboetvaerdich, bevint hy sich noch onboetvaerdich, hy sal ghewis weten dat hy is een Godloos, maer ghevoelt hy boetvaerdigheydt in hem uyt vreese van der Hellen, soo is hy een

Knecht. Huerling. knecht, ist uyt hope vanden Hemel, soo is hy een Huyrlingh: want d'een laet het uyt vreese van straffe, ende niet uyt hate des quaedts, d'ander doet deughde (macht anders deught zijn) niet uyt liefde des goets, maer om loon. Al ist nu so datmen een Godtloos Knecht ende Huyrlinck is, eer men een Kindt Godes werdt, soo en sal die (ick meyn soo sy niet voorder en komen) blijvende, knecht ende Huyrlingh mede gheen deel hebben inde erfenisse Godes metten kinderen.

Want knecht noch Huyrlingh in den huyse Godes en blijft, so inde selve gheen liefde is tot Gode, sonder de welcke God niet ghenoten of verkreghen en magh Kint. worden. Maer het kindt heeft den Vader lief boven zijne gaven. Dit is die Heylighe, diemen oock aen drien deelt, namentlijc die kintschappe, daer die goede wille inder waerheyt nu al is, maer noch sonder macht, om die swacke Jonckheydt Christi in desen kinde, daer die Goliath (die quade gewoonte) noch sterck is ende Iongeling gheweldigh. Maer dese kintsheyt opwassende tot een jongeling, soo vernielt dien David den Goliath, ende is dan van jonghelinghen, die 'tquade verwonnen hebben, soo dese dan langher hier leeft, bereyckt hy den volkomen ouderdomme Christi, Ouderen, ende wordt een vande Ouderen die hem kennen, soo hy vanden beginne was. Eph. 4. 13.14. 1. Ioan. 2. Daer hebt ghy alle die Staten der menschen, die ick vinden kan in de Heylighe Schriftuere, te weten: een Godloose, een Knecht, een Huyrlingh, een Kindt Godes, een Jonghelingh ende een Ouderling. Soo moet nu elck mensch, niemandt uytghenomen, wesen in een van dese ses Staten. Maer weynigh weet yemandt wie hy is van dese, hier in twijfelt men, of men weet dat. Die't weet is seecker in desen. Maer die twijffelt, werdt seker als hy sich stelt op den nedersten trap zijns twijffels, als of ick twijffelde, of ick ben een huyrlingh of een kindt. Gheloove ick my een kindt te wesen, als ick noch maer Huyrlingh ben, ick blijf eeuwelijck (immers soo langhe sulck waen-gheloof gheduert) een huyrlingh tot mijn verderven. Maer stelle ick my in't nederste, ende neem my des Huyrlinghs aert aen, ten mach my niet schaden, maer moet my nut wesen. Want die sich vernederdt, sal verheven worden. Het vernederen ist seeckerst, d'ootmoedighe wandeldt veylich. Salich zijn de ootmoedighe van herten. Omme dan te weten, in welcke vande voorschreven ses Staten die mensche is, dien't ons nootlijck het stadich bidden om aendacht, licht, en ghesicht, het ernstich lesen der Heylighe Schriftueren, ende het spieghelen daer inne van onse herte ende ghedaente, dit mach aldus te wercke gaen. Ick lese, daer die Godloose Achab Micheam den Propheet vyandt is, om dat hy hem de waerheydt (dat is wel-verschulde straf) Propheteert. Loope ick voort, sonder my daer inne te soecken of spieghelen, wat vrucht mach my dat lesen doen? also sal ick stille houden, ende in my selve dencken aldus: Jan of Pieter verweet my onlancx mijn ghebreck by den luyden: wast waerheydt dat hy seyde of loghen? het was waerheyt, danckte ick hem, of wert ic hem daerom vyandt? vyandt, soo ghebrack my maer Achabs macht om hem te doen, als Achab Micheam dede. Ach 't is waerachtich, ick ben oock een Achab, dat is een Godloose. Wat staet hier den mensche anders te doen dan te suchten met ernst over zijne boosheydt, inden Heere een goet opsedt te maecken, ende hem te bidden om verlossinghe, niet van tyrannye (dat ons een goede roede Godes is) maer van die Godlosigheydt in ons, dat een vyantschappe Godes is.

Soo mede sult ghy inden exempelen van die knechten ende Huyrlinghen u selve soecken ende spiegelen, ende daer na inden exempelen vande Kinderen,

Jonghelinghen en mannen. Item leest ghy wat quaets verboden, of wat goets gheboden, of by yemanden ghelaten of ghedaen: houdt stille ende soeckt eerst of ghy sulck quaet oock laten, ende sulck goedt oock doen soudet konnen. *Exempli gratia.* Ick leese, hoe dat Joseph inden bloem zijns levens, tot onkuyscheydt aenghesocht werdt van zijn Vrouwe, 't welck hy vloot. Ondersoeckt ende denckt soude ickx oock vlieden? Ach neen, hier gelt suchtens ende biddens, over sulcke boosheydt, ende om verlossinghe van dien. Bevinde ick door Godes ghenade Ja: ick sal God dancken van zijne gaven, ende bidden om volherdinghe. Item ick leese van wat goedts ghedaen, als daer Moyses ende Paulus, om Godes eere, ende haer naestens salicheydt, hen selven van Gode verb houde stille, soecke oft oock in my is, etc.

Exod. 32. 32.
Rom. 13. 3.

1. 2. 3. 4. 5. 6.

Voorts lesende, sal de mensche vinden, 1. Sententien, 2. Wetten, 3. Exempelen, 4. Beloften, 5. Dreyghementen, 6. Vermaninghen, etc. Van goede ende quade dinghen als vooren.

Daer moet de Leser stille houden, erkauwen, ende 't ghelesene wel nadencken, by ghelijckenisse, hy leest de sententie Christie: *Salich zijn 1. d'arme van Gheesten*. Hier valt dese bedenckinghe, ben ick oock arm van Gheest? vindet hy inder waerheydt *a* ja (dat seltsaem valt, o seer seltsaem) hy dancke God van zijn milde gave, ende bidde om 'tvolherden: maer vindet hy *b*. neen, hy veroordeele sich selfs, treure over zijn valsche rijckdom, ende bidde God om ware armoede des gheests. Also mede daer hy vint deze ware armoede, 2. Gheboden te zijn, hy sal ondersoecken, of die oock by hem is, vindt hy ja, hy doe als boven in *a*. of neen, als in *b*. Item vindt hy de waenrijckdom ende Santheydt verboden te zijn: Hy spoore of die oock in hem is, vindt hy ja, hy doe als boven in a. of neen, als in b. Leest hy van armoede des gheests, die daer 3. was inde ootmoedighe Moeder Christi, Item vande rijck-geestighe Joden, die blindt zijnde, waenden dat sy saghen, oock mede van 4. beloofde armoede des gheests, ende 5. straffe der rijck-gheestighen. Hy doe mede als vooren, etc.

Aldus doende, met een wackeren aendacht, vlijtighen ernst, ende scherp opmercken, sal de Heylighe Schriftuere voor u wesen soo klaren Spieghel ende lichte Sonne, vande menschelijcke quaedt, ende oock vande Godlijcke goedtheydt, dat u niet nodigh en sal zijn, in desen duysteren moortkuyl te ghebruycken, mijn of eeniger menschen dampighe Lampkens, maer sult als een Kindt des Lichts, inden klaren dagh komen te wandelen. Ist maer dat ghy ghetrouwelijck blijft inde woorden des Heeren, dat is: ist dat ghy het bekende ende het verboden quaet latende, ende bekende gheboden goedt doende, stadelijck voortgaet uyten Speloncke onses duysteren vernuftigheydts, ten Hemelschen lichte waert, ende sult te recht Christi Jongher zijn, zijne waerheydt bekennen, ende daer af ghevrijt worden, sonder eenich twijfelijck disputeren.

Dan meught ghy segghen *satis quercus*, want dan sult ghy het levend-makende broot selve hebben. Dit doet met gantschen ernst. Laet den ghetuyghers of aenwijsers, my ende allen anderen (die verminderen moeten, als de Morghen-sterre, verduystert door de rijsende Sonne) varen, ende gaet tot het betuyghde selve, te weten, tot des Vaders woordt, dat in u sal meerderen, want wy zijn niet dan roepende stemmen in de Woeste Slape der menschen, die maer gheluydt gheven tot ontwaeckinghe der slapenden, maer hebben gheen onderscheyt, 'twelck alleen te recht is ende ghegheven werdt, door het woordt selve, dat niet alleen

stemme is ende gheluyt geeft, maer oock een onderscheydelijck woort, dat verstant gheeft, let hier wel op, verlaet den gegraven, ofte oock andere putten (my ende allen menschen) ende gaet totten fonteyn des levens selve, ghy sult haest selve een fonteyn werden. Saligh is die man ende vrouwe, die dese oeffeningh ter handen neemt, sich soo dagh ende nacht spieghelt inde wet des Heeren, het quade laet, soo dat hy inder sondaren ende Godloosen weghen niet en gaet, staet, of zittet, maer als een vruchtbare boom Godsalighe daden voort brengt. Dit wenscht u ende hem selven.

N.N.

Coornhert Correspondentie, I, 8

Dat Godes voorkomende genade, den mensche eerst ontweckt uyten slape der sonden, door dat de sonde haer eyghen straffe mede brenght.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 92r-92v/ 215-216
aantal woorden:	665
thema:	Hoe wekt God de mens uit zijn zondig bestaan?
omschrijving:	Ongenoegen, wroeging en droefheid zijn de rechtvaardige middelen waarmee God de mens aanspoort terug te keren tot en een te worden met zijn 'heylighe saligheit'. 'De godloosen en hebben ghenen vrede.'
bijzonderheden:	Coornhert spreekt van 'voorkomende' genade: God wekt mensen op uit de slaap van hun zondig bestaan.
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

VIII. BRIEF.
Dat Godes voorkomende genade, den mensche eerst ontweckt uyten slape der sonden, door dat de sonde haer eyghen straffe mede brenght.

MY en denckt niet vrient, dat ick nutter saecke hebbe hooren vraghen, dan dese uwe laetste brief my voorwerpt, namentlijck: *VVelck het middel is: waer door Godes voorkomende ghenade, den mensche eerst ontweckt uyt den slape der sonden.* Daeromme ick dy, na mijn kleyne gave, niet min geerne beantwoorde: dat ic die selve van een meer begaefde dan ic ben, soude horen beantwoorden. Neemt nu de mijne om die te verlaten, als ghy beter sult hooren: Ick houdet voort ghevoel van een onophoudelijck onghenoeghen, een vreeselijck wroeghen, ende quellijcke pijne of droefheyt.

Want Godt kennende die droefheydt zijnder schepselen, heeft uyt enckele rechtvaerdigheydt, zijne barmhertigheydt voornemelijck daer inne bewesen: dat hy onse onwegen beheynt, mette voorschreven dryerleye aert van sme[r]telijcke doornen. Op dat wy die zijn vrientlijck roepen niet en achten, ten minsten op zijn strenghe roeden souden mercken, ende ons alsoo bedarende onse sondelijcke ellendigheyt verlaten, ende weder tot zijn heylighe saligheyt (om die deelachtigh te worden) keeren souden.

Mach oock eenich ghesont mensche, sonder ghenieten van broot (daermen alle voetsel by verstaet) onghequelt blijven van den hongher? dat sal niemant seggen: Nu leeft de mensche niet alleen by den broode, maer by allen woorden, komende uyt den monde Godes. Want dat is die ware spijse der zielen, sonder welcke Hemelsche spijse die ziele soo weynich als 't lichaem sonder aertsche spijse niet onghequelt, ghesont, ja levendich mach blijven.

Als sich dan d'onwijse ziele der menschen met lust, hope, troost, toeverlaet, ende liefde tot den schepselen, afkeert vande schepper (dits Afgoderye) die daer is het broot, voetsel ende leven der zielen. Ist oock moghelijck dat sulcke hongherighe ende onversade ziele, ghesondt, in rusten, ende levendigh, (levendigh segghe ick int goede) mach blijven?

Of mach hy levendich goet ende in rusten blijven, die sich afscheyt van Gode, die alleen het ware leven, die ware goetheydt, ende die salighe ruste is der zielen? dat's onmoghelijck. De godloosen en hebben ghenen vrede.

2. Behalven dat onghenoeghen, ist den sondaer niet minder onmoghelijck te ontvlieden, het ancxstelijck wroeghen, dan die alghemene lucht, sonder welcx verblasinghe niemant en mach leven. Want in alle redelijck mensch is onuytroedelijck inne gheplant, die alghemeene wet der Natueren: Dese streckt allen sondaren, een onvermijdelijcke strafstere zijnder overtredinghen: het sy dan dat hy sondicht teghen Gode of mensche.

Misdoet hy teghen Gode: sy seyt tot hem, fy booswicht, als u kinderen wat doen teghen u wille, is u dat lief? ick weet wel neen, van dese zijt ghy maer Vader, ende gheen Schepper, als God van u is: schaemt ghy u dan niet so hooghen Maiesteyt met u onghehoorsame wederspannigheydt te verachten, ende te wederstaen?

Sondicht hy dan oock teghen zijn even mensche, terstont is dese rechtvaerdige boedel der Sondaren ghereet: vragende sult ghy wel willen, datmen u dede? wat mach de Sondaer hier anders doen, dan zijn misdoen te belijden? dat gheschiet dan met schaemte, met treuren, ende met smertelijck wroeghen.

3. Wie gelooft oock niet het pijnlijck gequel in zijn lichaem, of die verdrietighe droefheydt in zijn ghemoede, van zijne bedreven sonden? Vratigheydt is de Baermoeder vande quijnende kortsen. Dronckenschap vande dwerlige Hooftsweer. Geylheydt van swackheydt, ende vande schandelijcke Pocken, ende elck overdaet van zijn eyghen ghequelle. So wert oock alle hovaerdighe spijtelijck bedroeft, als men hem veracht. D'onrust vander gierighen onversaedelijck ongenoeghen wast metten aenwas van't ghelt, ende alle mans vrolijck welvaren, is een treurich Etter int herte der nydighen.

Dunckt u niet met my dat de doornsteeckelijcke droefheydt ende pijne het verdrietelijck wroeghen, ende het hongherigh onghenoeghen, niet anders sijn, dan luydtklinckende Trompetten, omme den slaependen Sondaer te wecken, hem te doen bedaeren, ende oorsaecke te gheven, van te bedencken sijnen Ellendighen, Pijnlijcken, ende treurighen State? Het opmercken van dien, gonne u, my, ende alle menschen, de Goede ende menschlievende Godt, die alsoo uyt enckele Barmhertigheydt rechtvaerdighlijck, ende uyt enckele rechtvaerdigheyt barmhertelijc handelt, daer inne: dat hy de sonde, haer eygen straffe altijdt doet met brengen, op dat wy die gevoelende kennen, haten, laten, ende zijn goetheydt aenvaten souden, Amen.

Coornhert Correspondentie, I, 9

Hoe de rechtvaerdige, eerst een beschuldigher zijns selfs is, verklaringhe op de spreucke, Prov. 18. 17.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 90v/216
aantal woorden:	519
thema:	De rechtvaardige beschuldigt eerst zichzelf.
omschrijving:	De spreuk van Salomon benadrukt het primaat van zelfkennis, stichtelijk bedoeld, degradeert godgeleerdheid, die slechts weetzucht bevredigt. Maar hoe kan het zijn dat de – waarlijk – rechtvaardige zichzelf beschuldigt? Waar filosofen 'eigenlijk' spreken, spreekt de Bijbel veelal 'oneigenlijk', d.i. figuurlijk. Sprake is van iemand die nog niet 'volmaecktelijc' rechtvaardig is, maar het begint te zijn: iemand die op grond van zijn zelfkennis ongerechtigheid (d.i. eigen gebreken) haat en gerechtigheid (d.i. beschaming, schuld, straf) liefheeft.
bijzonderheden:	Volmaaktheid: *Huyden zuldy met my syn int Paradys.* Lucas 23: 43
opmerking:	

IX BRIEF.
Hoe de rechtvaerdige, eerst een beschuldigher zijns selfs is, verklaringhe op de spreucke, Prov. 18. 17.

GEerne verneme ick vrient, u vlijtigh ondersoeck inde Godlijcke schrift. D'oorsaecke weet ghy, ick mach 'tbeste vermoeden. Doe dit meer om u selfs staet te leeren verstaen, tot een stichtelijcke beteringhe: dan om hooghe saecken te begrijpen, tot een weet-gierighe verlustinghe, wie sal dat moghen misprijsen? Dit hope ick u meyninghe te zijn in u twijfele, by u my nu voorgheworpen, op dese spreucke Salomonis.

De rechtvaerdige is eerst een beschuldiger zijns selfs.

Is hy inder waerheyt rechtvaerdigh (segdy) hoe mach hy sich rechtvaerdelijck beschuldighen? is hy dan onrechtvaerdich, soo dat hy sich self rechtvaerdelijc beschuldicht: hoe mach hy rechtvaerdigh zijn?

Dit u wel twijffelen is my een lust, want het wel twijfelen, is het begin van wel leeren. Sulckx valt meest bij dit voortgaen opten wegh der deuchden, want sodanighe sien telcken wat nieus hen onbekent, 'twelc oorsaecke gheeft van twijfelen. Maer soo ist met die stille staen, ja achterwaerts gaen, die twijffelen niet, maer blijven Joannes *in eodem*, dat is kinderen van hondert jaren. Geeft my nu de Heere so wel te antwoorden, als ghy in desen wel twijfelt, dat sal u nudt ende my lustigh wesen.

Voor antwoorde is eerst te mercken, dat de Heylighe Schrift doorgaens seer oneygentlijck ende gheensins, als die Philosophen eyghentlijck spreecken. Alsoo achte ick hier by dat woort de rechtvaerdige verstaen te zijn, niet een die nu volmaecktelijc rechtvaerdich is, maer die't waerachtelijc begint te worden: te weten een mensche, die nu niet alleen door die letterlijcke of verbeeldelijcke kennisse in zijn hersenen verstaet, wat recht ende onrecht is: maer die in zijn herte nu al

ghevoelt sodanighen hate teghen d'ongerechtigheydt, ende sodanighen liefde totte gherechtigheyt, dat hy vyandt wert, ende met ernst beschuldight, niet ander luyder, maer eerst ende voor al zijn eyghen ghebreecken, die hem sekerder bekent zijn, dan ander luyder sonden, daer mede hy oock betoont zijn liefde totte rechtvaerdigheyt sodanich al te wesen, dat hy nu hem self niet meer en verschoont, maer voor allen anderen eerst wroeght, beschaemt, beschuldight ende veroordeelt. So heeft hy nu alreede die rechtvaerdigheydt liever dan hem selve, ende dan zijn eyghen eere, als die om haren wille, willich tot schanden wort in sich selve. Ist dan onrecht, dat sulck lief-hebben der rechtvaerdigheyt, al ist noch maer een beginne, doch inder waerheyt na die geliefde deugde rechtvaerdigh wert ghenoemt. Soo noemt men een eerst ghebooren gesont kindeken te recht een mensch, so wel als een volwassen man, ende soo was de moorder soo wel met waerheydt rechtvaerdich te noemen, als Zacharias, Elisabeth, ende andere, niet dat hy't nu volmaecktelijck, maer wel dat hy't warachtelijck was: als hy die deughde boven hem selve beminnende, rechtvaerdelijck oordeelde, int ontschuldighen vanden onschuldighen Christo, ende int beschuldighen, soo wel van hem selve als van zijn metgesel. So dat hy door sulck zijn rechtvaerdigh oordeelen, niet onrechtvaerdelijck rechtveerdich magh ghenoemt worden: niet teghenstaende, hy zijnt voorleden onrechtvaerdigheydt int wroeghen ende oordeel noch hadde ende beschuldighde. Derhalven hy oock van den bedroefden trooster der bedroefden hoorde die troostelijcke woorden. *Huyden zuldy met my syn int Paradys.* Dit wenscht u en allen menschen als sich self.

Coornhert Correspondentie, I, 10

Dat de versakinge zijns selfs, ende navolginge Christi swaer is de onwetenden: maer licht ende lustigh den ghenen die hen selve ende Christum kennen.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 90v/216
aantal woorden:	194
thema:	Zelfverzaking, navolging van Christus slechts zwaar voor wie Christus niet kent.
omschrijving:	Wie zichzelf wijs waant, heeft zichzelf lief en bemoeilijkt het zicht op Christus' wijsheid, die echter, welbeschouwd, rustig en zalig maakt, d.i. dat biedt wat iedereen het liefste wil. Houdt men de eenvoud en nederigheid die Christus leert voor dwaas, dan haat men die. Wantrouwt men echter zichzelf dan wijst Christus de weg en in dat vertrouwen volgt men Hem van harte.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

X. BRIEF.
Dat de versakinge zijns selfs, ende navolginge Christi swaer is de onwetenden: maer licht ende lustigh den ghenen die hen selve ende Christum kennen.

D'Eerste lesse der Jongeren Christi, is sich self te versaken ende Christum na te volghen. Dit dunckt u lieve vrient, swaer om te doen, ende vraeght my de waeromme? ick achtse dese. Ghy en kent u onverstant noch Christi wijsheyt niet, wie verlaet niet 'tgene hem quelt ende verderft? dits u onverstant. Kendy ghy't voor sulcx, 'tsoude u lust zijn dat te verlaten. Nu waendy u self verstandigh, dese self hebdy daerom lief, ende wat men lief heeft, valt swaer om verlaten. Over d'ander zijde volght elck geerne 'tghene hem rustigh maeckt ende saligh. Dit's Christi verstant ende wijsheyt, kende ghyt voor sulcx, soudet niet u hooghste lust zijn na te volghen? Nu acht ghy Christi eenvuldighe nederheyt een sotheyt te zijn, daerom haet ghy die. Wie vallet niet swaer na te volghen 'tgene men haet? Soo neemt nu acht op u moeyelijck ende sorghelijck dolen, ghy sult[2] mistrouwen ende willigh versaken. Alsoo van u self gaende sal u Christus verschijnen, u recht leyden, ende wijs by u bevonden werden, so suldy hem betrouwen, so langer so meer getrou vinden, ende hem begeerlijck volghen. Dit benaersticht ende betracht in den Heere. En vaert wel.

2 Handschrift: 'gy sult haest verstaen, dat gij onverstandich zijt, dan suldij u self mestrouwen enz.'

Coornhert Correspondentie, I, 11

Dat de arme van Gheeste salich zijn, ende hoe men aen die salighe armoede komt. Matth. V. 3.

geadresseerde:	Gerrit Stuver, oud-burgemeester van Haarlem
datering, plaats:	Na 1572*
referentie:	*Wercken* III, 93r-93v/217-218
aantal woorden:	1232
thema:	Uitleg van de spreuk van Mattheus.
omschrijving:	Te onderscheiden zijn twee betekenissen van armoede en geest. Gods geest maakt de mens rijk aan goddelijke goederen en dus zalig. De menselijke geest echter genereert een overvloed aan kwaad, begeert voor zichzelf gezondheid, kracht en schoonheid en is uit op eer, macht, rijkdom. Armoede van die geest maakt zalig. Gods geest garandeert wijsheid en zaligheid, d.i. al wat een mens goed maakt.
bijzonderheden:	
opmerking:	Zie ook: *CoCo,* III, 56.

XI. BRIEF.
Dat de arme van Gheeste salich zijn, ende hoe men aen die salighe armoede komt. Matth. V. 3.

Aen Mr. Gerrit Stuver, oud Burgemeester der Stadt Haerlem.

DEse Armoede verstaen (waerde vrient) eenighe tijdtlijck, alleen om dat Lucas schrijft. *Saligh zijt ghy armen.* Rechts of niet dickmaels d'eene Euangelist int breede en verklaerde, 'tgunt d'anders kortheydt verswijght. Immers Sinte Matheus verstont wel datter verscheyden armoede is, des hy willende doen verstaen, dat de Heere hier niet en sprack vande lichaemelijcke armoede, voeght
Geest. daer by dat woordeken geest. Nu sietmense deur de gantse schriftuere salich te zijn, die metten geest begaeft zijn gheweest. Want niemant mach lochenen dat des geests rijckdomme salicht, daerom roemet Paulus totten Corintheren, heuren rijckdomme
1. Cor. 1. 5. segghende: *Ghy zijt in allen rijck gheworden.* Maeckt dan des geests rijckdomme saligh, so maeckt des geests armoede onsaligh. Dit betuyght oock Salomon, daer hy
Pro. 15. seyt. *Alle de daghen der armen zijn quaet.* 't Welc van de lichaemelijcke armoede niet en mach verstaen worden, want d'arme meest vrolijcker leven dan de rijcke. Hier bevint sich de wonderheyt van desen spreucke Christi, houdende. *Dat de arme van geeste salich zijn.* Ende wederomme over d'ander zijde, souden dan moeten onsaligh zijn, die rijck zijn van geeste, dat oock wonderlijck luydet, want die vol is vanden
Act. 7. 45 geest, is rijck van geest, sodanighe waren Stephanus, Zacharias, Elizabeth, ende
Luc. 1. 67. 41. meer anderen. Waren dese dan daer door onsaligh?

Dits hier dan wel redene van verwonderen, die nochtans terstont verdwijnt, als men onderscheyt kan maken van tweereleye geesten, ende tweereleye armoede, in dese woorden ons Salighmakers begrepen zijnde. Want so daer is een geest Godes, welcx veel hebben den mensche maeckt rijck van Godlijcke goeden, ende midtsdien oock saligh, also vintmen oock een geest des menschen, diens overvloet den mensche rijck maect van menschelijcke quaden, ende mitsdien oock onsaligh, maeckt dan de rijckdom van desen menschelijcken geest onsaligh, soo moet d'armoede van dien oock saligh macken. Want d'armoede bestaet int niet

hebben van't goede, namentlijck, Godlijcke gaven, of int niet hebben van't quade, namentlijck sotte begeerlijckheyden. De armoede van sulck goet maeckt onsaligh, maer die armoede van dit quaet, maeckt saligh. Want het ghenoeghen (dat stadigh is) is rijckdom ende saligheyt, so moet hy oock rijck zijn van ghenoeghen, die arm is van begeeren. Dit verstont Socrates wel, als hy seyde, so yemandt self arm zijnde, eenen gierighen rijcken, rijcker wil maken, die mindere met verstant des gierighen begeerten. Want seecker, so veele de begeerlijckheyt mindert, soo veele vermeerdert het ghenoegen: wie dan ghenoegh hebbende, noch meer begeert, die maeckt sich self met Tantalo, midts in overvloet behoeftich, ende midtsdien vol ongenoegens, ende ydel van saligheyt, want hy ontbeert altijdt wat dat hy geerne hadde. Dit ontbeeren van't begheerde veroorsaect nootlijck onruste, droefheydt ende onsaligheydt.

Nu begheert men dinghen, die tijdtlijck zijn ofte eeuwich, ende dat noch wijsselijck of sottelijck. De begheerde tijdtlijcke dinghen bestaen inden lichame of daer buyten. In den lichame bestaen, ghesontheyt, stercheyt, schoonheydt, vruchtbaerheyt, wellust ende lang leven: daer buyten zijn eere, machte, state, rijckdomme, jonste, ende desghelijcx meer. Maer de eeuwighe begheerlijcke dinghen, zijn Godlijcke gaven, als wijsheydt, saligheydt, ende diergelijcke ofte goet-wordinghe. Wijslijck werdt alsucx begeert, als dat gheschiet na den wille Godes, dat is tot een recht eynde, met een recht middel ende in rechter wijsen. Het rechte eynde is alleen Godes eere met der menschen nut, het rechte middele is Godes verstant, ende de rechte wijse is ter bequamer tijdt ende matelijck, want menich noch een kindt zijnde begheert ontijdelijck voor zijn opwassinghe manlijcke kracht, ende menich hem selve niet kennende, begeert onmatelijck 'tverstant vande Godlijcke drievuldigheydt, of andere hooghe ghelijcke verholen saken. Alsoo begeert men alle sulcx, oock dwaeslijck buyten of teghen Godes wille, om ons eyghen nudt of eere, dat een verkeert eynde is: door ons eyghen goetduncken, dat een verkeert middel is, ende t'ontijdt of onmatelijck, dat een verkeerde wijse is. Dit eyghen goetduncken dan, dese waen-wijsheydt, ende dit vermetel oordeel des menschen, houde ick te wesen des mensen gheest, welcx veel hebben is rijckdom des geests die onsaligh, ende welcx niet hebben, is des gheests armoede die saligh maect. Sodanighen armen komt het rijcke Godes toe, ende niet den rijcke van geeste. Want dese rijcken door haren eyghen goetdunckenheyt selve over haerder zielen krachten regeren, den Godlijcken regeringhe in henluyden niet toe en laten, ende alsoo het salighe ende rijcke Gods ontberen. Maer de voorschreven armgeestige van goet-duncken arm zijnde, staen hem selve gelaten, verootmoedigen sich onder de moghende hant Godes, ende bidden alleenlijck dat Godes rijck henluyden toekome, ende dat zijnen wille in henluyden gheschiede. Ende want sy sulcx ghelovigh in geest ende waerheydt, na den wille Godes, deur Christi name bidden, so verkrijgen sy dat oock inder waerheydt. Daer neemt sich dan oock God sulcker menschen aen in Christo, die daer alleen als Heere, ende Coninck, ende God regeert. Dan viert de mensche te recht den Sabbath, vastende also stadelijck van zijn eyghen goedtduncken, begeeren ende willen, ende dan werckt God daer oock alles na zijnen heyligen wille, met zijnen almoghenden arme, ende dit zijn de heylighe wercken die in (ja van) Gode ghedaen zijn.

VVat armoede des gheests is.

Isa. 58. 13.

Ioa. 3. 21.

Daeromme sijn sulcke armen oock waerachtelijck saligh, want zy begheeren louter niet dan't gunt zy verzekert weten dat Godes wille is, ja niet dan dat in henluyden gewilt wert van Gode selve. Die is almachtigh, ende doet altijt al dat hy wil, so geschiet immers altijt 'tgunt zy willen, so wort oock altijt hare begheerte vervult.
Prov. 13. Dit is saligheyt, bestaende in een lustighe ruste die oneyndlijck is, want int stadigh vercrijghen van't recht begeerde goedt is altijt ruste, deur't genoeghen, ende altijdt luste deur't genieten gheleghen.

Denckt hier yemant, deze visch is goedt, waerse ghevanghen, hoe komt men aen de ware armoede onser goetdunckenheyt? Die aenmercke of dit niet en is den naesten middele daer toe, te weten: dat wy desen onsen gheest, zin, ende goetdunckenheydt terstondt ende altijt in allen verlaten, dat geschiet niet, men moet die eerst haten, die hate wort niet in ons, sonder levendighe ondervindinghe van hare mishandelinghe ende ontrou tot ons. Tot dit ondervinden komt men door opmerckinghe int lichte Godes (dat's Chrisus) van't gunt ons het goeddunckeu belooft ende gheeft. Wat belooft het doch anders dan lief? Wat ghevet doch anders dan leedt, verdriet, ende ghequelle?

Soude oock een Coopman, winstgierigh sijnde, konnen betrouwen eenen die hem hondertmalen winst belooft, ende t'elcken schade gedaen hadde? waerom en ghebruycken wy dit pondeken onses verstants, ende desen vlytighe achtneminghe niet tot desen gheestelijcken ende saligen woecker? ten valt immers niet swaer te komen tot kennisse van ons eyghen wijs-ghewaende ware zotheyt, want men derf daerom niet varen over zee, noch die in of van andere menschen, ofte op seltsame tijden soecken: maer wy moghen die lichtelijck vinden in al ons doen ende laten, in ons selve alle ooghenblick. Wil yemandt een waenwijse zot sien, hy trede voor den spieghele, ick meyn den spieghel des levens, de Godlijcke Schriftuere, ende bezie daer wat hy behoort ende vermach te wesen in Christo, ende wat hy is in hem selve, jae in den duyvele. Doet hy dit met ernst na voorgaende ghebedt in den gheloove, wat gheldet hem sal niet alleen sijn eyghen zotheydt, maer oock Godes wijsheyt allencxkens kont werden, soo hy benaerstight in den woorden des Heeren te blyven, ende dadelijck het quade leert laten, ende 't goede doen. Dit gunne u, my, ende alle menschen de gaef-rijcke Godt.

Coornhert Correspondentie, I, 12

Vermaninghe tot gelijckmoedigheydt, omme niet te bedroeven door't afsterven van sijne vrienden.

geadresseerde:	Walter en Baertgen Buyssen uit Wesel
datering, plaats:	November 1584*
referentie:	*Wercken* III, 93v-94r/218-219
aantal woorden:	1203
thema:	Treurnis, anders dan om eigen zonden, is misplaatst: alles geschiedt ten beste.
omschrijving:	Men treurt vaak, maar ten onrechte, immers in de veronderstelling dat ons iets kwaads treft. Maar God beschikt, wat ons overkomt kan dus geen kwaad zijn. De alwetende God weet wat goed voor ons is, niet wij. Kan het een kwaad zijn weggenomen te worden uit 'deze verwerden, ja helschen werelt', 'desen moordtkuyl'? Gods wil regeert de wereld. Geen reden tot treurnis. Terecht bidt men: Uw wil geschiede. Het is zaak zich naar Zijn wil te schikken: deugdzaam zijn, droefheid verliezen en één te worden met God. Ootmoed houdt in dat de eigen wil plaatsmaakt voor Zijn wil. Treuren is wederwillig verzet, helpt niet en is zonde.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XII. BRIEF.
Vermaninghe tot gelijckmoedigheydt, omme niet te bedroeven door't afsterven van sijne vrienden.

Aen VValter en Baertgen Buyssen tot VVesel.

Wel te recht self gheoeffent sijnde, in verscheyden jammeren, ende voornemelijck in't verlies van hertslieve vrienden ende Maghen, daer af ick huyden acht daghen verleden gheen kleyn proef af gedaen en hebbe, kan ick metlijden met u draghen, hertsjonsighe W. en B. B. in dit schielijck wechrucken uwes lieven broeders, die Godt erbarme. Amen.

Maer dat ghy oock bevonden hebbende wat de barmhertighe ghenade Godes, met sijn al verwinnende waerheydt vermach, tot een volmaeckte vertroostinge van sulck treuren: En hebbe ick niet konnen laten, u sulck mijn ondervinden deelachtigh te maecken, niet twijffelende, ghy en sult sulcx vriendelijck van my aennemen, ende u ten nutte ghebruycken. In alle mijne droefheyden (uytghenomen de rouwe over mijne zonden alleenlijck) hebbe ick bevonden, dat niemandt anders mijn treurens oorsaecke was dan de waen, dat my wat quaets geschiede, het zy dan in't hebben van 'tgunt my quaedt, of int ontberen van't gene my goet dochte voor my te wesen. Ick heb oock duysentmael de valscheyt mijns waens bevonden, daer inne, dat ick namaels ghewisselijck bevandt het gene ick goedt, voor my waende quaedt, ende wederom 'tgunt ick my quaedt waende goedt voor my te te wesen. Dit behoeft gheen meer bewijs, want ick gheloove vast, ghyluyden sulcx ooc menigmalen hebt bevonden. Nu sijt ghy droevigh, omdat ghy quaet waent voor u, dat ghy u broeder moet derven, wildy zien dat dit valsch is, so merckt wie hem u heeft benomen, dit's God, die alleen goedt is, ende alles ten goeden doet, hoe mach u quaet sijn, dat u vanden goeden Godt gheschiet? Ghy meynt immers niet beter te weten, dan die alwetende Godt

selve, hoe langhe het u luyden goedt zy u broeders gheselschap te ghenieten. Neemt dan dese waerheydt aen, laet u waen varen, ende ghelooft dat het u ten goeden is gheschiet, so sal u treuren verdwijnen, want den Godtsalighen komen alle dinghen ten besten. Maer soudy treurigh sijn niet om u selfs, dan om u broeders wille: so can ick noch gheen oorsake altoos sien van treuren, want hem is niet quaets gheschiet. Of acht ghy't quaedt voor een vermoeyde Pelgrim, dat hy geraeckt aen't eynde van sijnen moeylijcken wegh, inde wenschelijcke rust-stadt? Soudt quaedt sijn ghenomen te werden, uyt sodanighen verwerden, jae helschen werelt? Immers de tijden sijn so quaedt, dat wy den ghestorven dickmaels saligh rekenen: macht u broeder dan quaedt sijn, uyt desen moordtkuyl verlost te sijn? Maer (denckt ghyluyden) hy is te onversiens van hier gheruckt. Hoe mach dat sijn, daer de pest heerschapt? Daer daghelijcks veel menschen sterven? Daer men nauwelijcx wat anders spreeckt, hoort, ja denckt dan van sterven. Een godloos soude daer met des doodts inbeeldinghe swangher gaen: soude u Godtvruchtighe broeder dan den sterf-ure niet ghedacht hebben? Ghy hebt dan gheen oorsaecke te treuren om u selfs wille, want u niet quaets is wedervaren noch veel min om u broeders willen. Of wildy treuren om dat Godt sijn wille doet? zijns rechts gebruyckt? De werelt regheert? O neen vriendt, leert te recht bidden: u wille geschiede. Dit zy nu u Lesse, dese leert nu opsegghen, niet met woorden als voormaels in den schijne, maer metter daet in der waerheydt, bewillight met herten in dese wille Godes, so bidt ghy 't metter daet. Vraeght ghy wat vrucht daer uyt sal komen? Hoort, ghy sult ware deughde winnen, droefheydt verliesen, ende met Gode vereenighen. Wint hy niet deughden, die sich onder de moghende handt Godes ootmoedelijck vernedert? Godes rijcke in zijn ziele laet komen? Gode self laet heerschappen, ende na sijnen wille alles schicken ende volbrenghen? Daer mach dan oock gheen droefheydt blyven, want eyghen wille ruymt hier, Godes wille komt inne, daer met wert des menschen wille een, wat droefheyt mach daer blyven, daer Godes wille 's menschen wille is? hoe mach de mensche treuren om dat Godes wille gheschiet? So weynigh als yemant droevigh can ghesijn, als sijn selfs wille gheschiedt. Siet so moet druck verdwijnen, daer de mensche een wert met Gode ende Godes wille, want God is de saligheyt, ende eeuwige vreughde selve, daer inne soo weynich mach komen, eenighe droefheyt, als duysternisse int lichte. Vereenight u dan met Gode, door't verliesen van u eyghen wille, ende wint de salighe deughden van ghelatenheyt ende gelijckmoedigheyt, so sal u gheen treuren moghen roeren, so weynigh als 't quade den ooghappel Godes mach genaken. Maer ghenomen, dit mijn voorschreven segghen in u niet en konde comen (als ick anders gheloove) ende ghy immers wilde treuren (want niemandt onwillens treurt, hoewel elck meest onwillens lijdet) wat nut sal u het treuren toe brenghen? Deughde? Neen seecker: want het is zonde teghen Godt te willen, en zonde mach gheen deughde baren. Soude u het treuren dan vreughde of troost inne brenghen? Dats teghen sijn aert, want het is gheen Godlijcke droefheyt, maer ongoddelijcke, of soudet u ghesontheyt ende lang leven veroorsaken? dat's verde, want droefheyt is een etter int ghebeente, ende heefter veele gedoodt. Maer soudet wel eere sijn seer te droeven? Neen vryelijck, maer veel meer schande, oock by den Heydenen, die van Gode noch verrijsenisse weten: hoe veel meer by den Christenen. Of souden u droevighe traenen u broeder levendigh konnen maken? Dat mooghdy niet seer

hopen, maer wel u eyghen doodt daer uyt vreesen. Immers den doot uwer zielen, want deser tranen-fonteyne is zonde, die is des doodts baermoeder. Ist gheen zonde te willen teghen Godes wille? sich selfs in Godes plaetse te stelle, ende te wenschen, dat des schepsels, niet des scheppers wille soude gheschieden. Maer wat kanmen hier noch met uytrechten? Dees prickel valt ons te scherp ende harde, Godes almoghende wille gheschiedt, spijt onse swacke zondighe ende snoode weder-wille Godes. Het weder-willen helpt hier niet, ende ons treuren vordert hier niet. Dus maeckt in den Heere een deughde van dese noodt, ghy moet Godes werck lijden, weder ghy wilt dan niet, onwilligh lijden, is dubbelt lijden, oock zonde ende schande. Daerom waerde vrienden, lijt dit u lijden willigh, soo lijdet eerlijck ende deughdelijck, is u dat niet beter dan anders? Hebdyt niet liever wel dan qualijck te lijden? Werpt u lijden in den Heere, ende verliest u wille in Christo, die niet en quam om sijnen wille te doen, maer om sijn Vaders wille. Of sijn wy beter als ons meester de eeuwige en eenighe Godes zoone? ziet aen sijn bitter lijden, so sal dit u sacht lijden, lijden ende versachten. Maer wat lijden is dit doch? Soudy dan wel willen, dat u broeder hier eeuwelijck moght blijven leven? Dat ware hem eeuwigh ghewenscht, uyt het Rijcke Godes verbannen te sijn. Dit wildy niet, dat weet ick wel, moest hy dan noch eens sterven, soude hy in 't rechte waere eeuwighe leven comen: Waerom wildy treuren, dat hy gestorven, ende door den doodt int leven is getreden? Laet dit zondelijck, onnut, schadelijck, ja dootlijck treuren dan varen, sterft dese uwe quade droefheyt, so suldy terstondt vinden die salighe ruste uwer zielen, alleen daer inne gheleghen te sijn, dat de mensche uyter herten met waerheyt bidde: U wille gheschiede opter Aerden als in den Hemele. Dit wensche ick u met herten, dit gonne u de milde Godt wiens ghenadighe verlichtinghe der waerheydt, tot troost van uwe waen-droefheyt u beveelt. U. N.

Coornhert Correspondentie, I, 13

Met ghelijckmoedigheydt een deughtsame Huysvrouwe verliesen.

geadresseerde:	H.L. Spieghel
datering, plaats:	November 1584*
referentie:	*Wercken* III, 94r/219
aantal woorden:	180
thema:	Beproefde gelijkmoedigheid na dood van zijn vrouw
omschrijving:	Coornhert laat Spieghel weten dat zijn vrouw (mooi toen zij jong, deugdzaam toen zij volwassen was en haar hele leven vriendelijk: zo had hij haar lief) is gestorven. Haar dood draagt hij gelijkmoedig, zonder droefheid, wellevenskunst blijkt probaat.
bijzonderheden:	Mededeling dat zijn vrouw is overleden (6 november 1584).
opmerking:	Hertaling: H. Bonger, A. Gelderblom, *Weet of rust. Proza van Coornhert*, p. 115; Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XIII. BRIEF.
Met ghelijckmoedigheydt een deughtsame Huysvrouwe verliesen.

Aen Hendrick Lourensz. Spieghel.

AMICE, Ick groet u vriendtlijck met u lieve Huysvrouwe, de mijne is by haer Heere: diese my langhe gheleent heeft ghehadt. Mach[3] schoonheyt (soo haer Jeught was) deughdelijcheyt (soo haer bejaertheydt was) ende vriendelijckheyt, soo al haer leven was, een mans herte trecken tot liefde, soo behoorde mijn herte haer lief te hebben. Dat is oock so gheweest.
Of nu het langsaem sterven (zy is nu al langher dan een jaer daer over doende gheweest) dan des Heeren gave (van haer, in, ende om hem lief te hebben),[4] dese ghelijckmoedigheyt in my veroorsaeckt, en wil ick hier niet segghen: maer wel datmen sonder merckelijcke droefheyt (op dat de roem wijcke) een lief wijf kan opofferen den Heere, ende dat mijn konst van wel-leven in dit stuck, sulcks by my bevonden is, dat ick mach waerachtelijck segghen, *probatum est.* Kondy deze konst, het sal u namaels wel komen, kondys noch niet, oock niet voordencken alleenlijck niet wel, soo leert met my gesamentlijck, als met vriendelijcke medeleerling in wellevens konste, en Gode in den gheloove bidden om een gherust ende ghelaten herte.[5]

3 'Maer' vervangen door 'Mach', zie: Becker 1928, p. 330.
4 Tussen haakjes gezet, zie: Becker 1928, p. 330.
5 In het handschrift ontbreken deze laatste woorden: 'en Gode in den gheloove bidden om een gherust ende ghelaten herte.'

Coornhert Correspondentie, I, 14

Van't oordelen, van weten ende waenen, de middelen om te mogen weten, wat men weet ende wat en niet en weet.

geadresseerde:	Walraven N.
datering, plaats:	Na 1576*
referentie:	*Wercken* III, 94r-95r/219-221
aantal woorden:	1518
thema:	Belang en werkwijze van het juiste oordeel
omschrijving:	Beslissend is te weten wat men weet en wat weet en vooral dat het goede nagestreefd en het kwade gemeden moet worden. Weet men iets niet zéker, men schorte het oordeel op. Men wéét iets pas als men de werkelijke oorzaak ervan iets kent en proefondervindelijk ervaart. Dat betekent vooral dat men het goede van harte liefheeft, niet in de hoop op beloning, maar zelfs als het bestraft zou worden en dat men het kwaad hartgrondig haat, niet slechts uit vrees voor straf, maar zelfs als het beloond zou worden.
bijzonderheden:	Bijbeluitleg: kennis gaat samen met ervaren.
opmerking:	

XIV. BRIEF.
Van't oordelen, van weten ende waenen, de middelen om te mogen weten, wat men weet ende wat en niet en weet.

Aen Sr. VValraven. N.

ICk hadde met u gonstige vrient wat ghesproken van't recht oordeelen, van't niet weten, van't waenen, ende van't weten: oock mede, hoe sorghelijck het is int oordeel te doolen. Want so 'smenschen oordeel is, so is die begeerte ende afkeer zijns gemoets, ghemerckt elck nootlijck moet navolghen, 'tgheen hy goet, ende afschouwelijck vlieden, 'tgeen hy quaet waent of weet, so krijght ende wort oock elck 'tgeen hy meest bejaegt, ende en verkrijght noch en wort niet, 'tgeen hy vliet, soo langhe sulck zijn oordeel in hem blijft.

Isai. 5. 20. Hier uyt komet dat sy vervloeckt worden, die het quade goet, ende 'tgoede quaet heten, want soo haer oordeel is, soo zijn oock sy self, dat is quaet ende verkeert. Het ooge is een schalck, daerom is haer gheheel lichaem duyster. Mat. 6. 23

Mat. 5. 8 Maer anders ist metten ghenen, welcker ooghe eenvuldigh is, dat is oprecht, want haer gantsche lichaem is licht, haer herte is suyver, ende sy sien Gode, alsoo dat sy hem bekennen te zijn, alleen eenen waren God, die als 'topperste, ja eenighe goedt wesende, alleen goet maken magh ende wil, door zijns goetheyts even-beelde Christum, d'eenighe wegh ende middel tot vereeniginghe met Gode, dat is tot ware goetwordinghe, waer inne alleen des menschen saligheyt bestaet, daerom wert dese kennisse oock ghenaemt het eeuwighe leven.

Joa. 17. 3 Groote saken zijn ditte, ja d'aldergrootste menschelijcke saecken, de welcke alsoo recht bekent zijnde, tot d'opperste salicheyt, maer onbekent blijvende, tot de diepste verderfenisse vorderen.

Dit mercke ick nu by u ghemerckt te syn, ende dit maeckt dat ghy in dese uwe beyde brieven so begheerlijck zijt, om uyt my breder verklaringhe hier af te

hooren: die neme midtsdesen uyt rechter jonsten, doch niet soo veele als ick wel soude willen, by ghebreck van vermoghen: oock niet soo vele als ick wel soude vermoghen by ghebreck van tijde: maer soo veele icx nu ghenoegh achte voor u, die gheen verstandigheyt gebreeckt, om door dese mijne kleyne aenwijsinge lichtelijck tot meerder verstant, dan nu by my is, te gheraken.

De naeste wegh om te komen tot het recht oordeelen van de dinghen is: dat men voor't eerste sich wachte voor onrecht te oordeelen. Dit wacht hy sich, die niet vermetelijck, (dat's boven zijn verstandt) en oordeelt: 'twelck hy oock niet en doet, die niet en oordeelt van dinghen die hem noch onbekent zijn.

Hier teghen oordeelt elck te recht, die met aendacht oordeelt vande dinghen alleen, die hy weet dat hem bekent zijn, dat is: die hy ontwijffelijck ende waerachtelijck verstaet.

Om dan int oordeelen niet te doolen, is nodich tweereleye weten of kennisse, als een vande dingen die men niet en weet, ende een vande dingen die men weet, so datmen weet welcke die dingen zijn, die men niet en weet, ende welcke die dinghen zijn, die men weet.

Nu is aen de kennisse van dese niet geweten of gheweten dinghen, luttel of vele geleghen, soo dat sy weynich, of veel schadelijck of nut zijn moghen. In d'eerste vergrijpt men sich lichtelijck, maer inde tweede niet, want soo men d'eerste weynigh acht, soo hout men d'ander hooch. Men neme by ghelijckenisse, dat yemandt voor zijn deure verwacht het aenkloppen van twee luyden, vande welck d'een hem vrientlijc groeten, ende d'ander hem onvrientlijck aenspreken soude. Dese hoorende aenkloppen, sal kleyne swarigheydt maecken om zijn deure te openen.

Maer waer hy wisselijck versekert, dat daer souden komen aenkloppen, die doodt ende 'tleven, ende dat hy den ghenen die hy eerst in liet, eeuwelijck hebben, ende d'ander eeuwelijck ontberen soude: meynde oock dat hy hoorende aenkloppen, soo lichtelijck als in die voorghemelde aenkloppinge, die deure soude openen? wat geldet neen. Maer hy soude met luysteren, ende met kijcken door alle gaetkents of scheurtgens voort openen, eerst vlijtelijck speuren te vernemen, of het die doodt of 'tleven waer, die daer aenklopte.

Soo doen oock alle omsichtighe vroede menschen, niet alleen in wichtighe, maer oock kleyne saecken, sy en oordeelen in genen saecken, sonder voorgaende seker kennisse van de selve.

Want sy weten uyt ondervinden: dat eerst ghedaen ende na bedacht (sonderlinghen int werck van oordeelen) menighen mensche in lijden heeft ghebracht. Daerom en stellen sy niet in een sorghelijcke hazaert, 'tghene sy sekerlijck inde hant hebben. Ghemerckt int oordeelen met aendacht vande dingen die men seeckerlijck weet, niemant en magh dolen: maer in't oordeelen van 'tgene men niet en weet, of noch maer waent te weten, moet men of magh men dolen.

Middelen om te weten wat men weet ende niet.

Wildy nu vrientlijcke N. weten, wat ghy weet, soo speurt vlijtelijck, of ghy des dings oorsake waerlijck weet, of ten minsten, of ghy't uyt ondervinden weet. Alsoo weet men d'oorsake des dincx, als men seyt: dat water is heet, om dat het langhe ghehangen heeft, dicht over een groot vier, ende men weet dat het vier heet is, door een versocht ondervinden.

Men weet valsche ende ware, die hebben een schijn sonder wesen, maer dese hebben altijdt wesen, meest sonder schijn, oock weet men quade ende goede saken.

Die alleen, ende niemant anders weet warachtelijck het quade, die in zijn herte daer teghen ghevoelt, soo vyandtlijcken hate ende afkeer van dien, dat hy't diet alleen laet uyt vreese van straf, maer dat hy't oock niet soude willen doen, al stont daer groot loon met te verdienen. Alsoo mede kent niemandt waerachtelijck het goede, dan die daer toe in zijn harte ghevoeldt, soo vrientlijcken liefde ende lust, dat hy't niet alleen niet en doet uyt hope van loon, maer dat hy't oock niet soude willen laten, al soude hy door't hanteren van 't goede oock inde alderswaerste straffe vallen.

Daeromme ist oock seecker, dat waer die waerachtighe kennisse is, dat daer ooc nootlijck moet zijn ware uytroedinghe ende vernielinghe van't quade, ende ware inplantinghe ende opwassinghe van't goede. Sodanich is die aert van ware wetenschappe of kennisse. Elck beproeve of hy die heeft dan niet, ende van wat saken, wie sulcx niet en bevint in zijn harte, die en maecke sich selve niet vroet, dat hy heeft ware kennisse of gewis weten van goet of quaet, want hy soude sich self jammerlijck bedrieghen, so meest elck doet.

Want meest elck in een verkeerdt oordeel staende, 'twelck het quade goet, ende 'tgoede quaet noemt (dat vryelijck wat arger is, dan te wesen een Ninivijt, die noch goet noch quaet en weet) oordeelt vermetelijck van dinghen die hem noch gantschelijck onbekent zijn, ende dit uyt soo stouten als blinden waen.

Dit is dan een niet weten, of (dat arger is) een valsche waene, want wat men niet en weet quaet te zijn, dat en haet men niet, ende wat men niet en weet goedt te wesen, dat en lieft men niet, waerachtelijck ende krachtelijck.

Want ghelijck onkunde onminne maect, soo maeckt oock onkunde gheen hate. Dit zijn beyde soodanighe beroeringhen des herten, dat sy in niemanden buyten zijn ghevoelen ende weten en moghen wesen.

Van den dingen dan (daer af de menschen in sich niet en vint dese ware beroeringhen des harten, soo inden hate ten quaden, als inde liefde ten goeden,
1. Ioa. 2. 4 4. 8. Eph. 3. 19 en maecke niemandt sich vroet, dat hy heeft ware kennisse: want het is maer een valsche of waen-kennisse. Want soo weynich als een warachtich vyer mach wesen, sonder heet te maken, 'tghene daer't aen is, soo weynich mach ware kennisse inden mensche wesen, sonder te baren die voorschreven beroeringhen ofte tochten des harten, van hate ten quaden, ende liefde ten goeden.

Wel is waer, dat die waen mede eerehande haedt ende liefde baert, maer onsekere ende sorghelijcke, ghemerckt niemant inder waerheyt versekert mach wesen van gewaende dingen: also mach waen so wel op logen, als op waerheydt sien, ende is daerom die waen sorghelijck.

1. Cor. 8. 2 Wie waent te weten, en weet noch niet, so hy weten soude, dat is sekerlijck ende waerlijck, want al staet schoon zijn waen op ware dinghen, so is die waener des noch onseker, maer niet die weten.

Pro. 14. 2 Ist dan oock niet sorghelijck, eenen onsekeren wegh inne te gaen? want daer is
Ioan. 12. 10. een wegh, die den mensche rechtvaerdig schijnt, maer zijnen uytganck leedet totter doot, soo wandelt men inder nacht.

Siet vrient, wat sorghelijcker werck het is, vermetelijck te oordeelen van onbekende, ja oock onsekere gewaende dinghen, ende hoe seker het daer teghen is, in onbekende dingen so onseker te zijn, datmen daer af niet en oordeele noch verkiese.

Hier toe blijckt nu die ghereetste ende veylichste wech, niet altoos te oordeelen vande dinghen diemen niet en weet, ja oock nu al waent. Want dit niet doende, en magh men sich niet vergrijpen int oordeelen, van 'tghene men wel weet, datmen niet en weet, of dat wy weten ons onbekent te zijn: soo en magh niemant oordeelende met aendacht, vande dinghen die hy weet, dat hy weet, daerinne
Jac. 11. 9. doolen. Dit heet Christus in den dagh wandelen, ende sich niet te stooten. Dit wert ons door die gantsche schrift bevolen. Dit leeren die ootmoedighe kenners haer selfs in Christi scholen, ende dit wenscht u, als sich self.

Coornhert Correspondentie, I, 15

Van't quaedt te haten, hem self te veroordeelen, Godes straffe willich te onderwerpen in ware gelatenheyt, met waerachtich berou, ende saligheydt na volght.

geadresseerde:	Dirck Jacobsz van Montfoort
datering, plaats:	Na 1575*
referentie:	*Wercken* III, 95r-95v/221-222
aantal woorden:	729
thema:	Moreel zelfonderzoek: van strafwaardigheid naar zaligheid
omschrijving:	Haten wij het kwaad hartgrondig, dan heeft God ons lief. Onze wil moet één zijn met Zijn wil. Dan vrezen wij Zijn rechtvaardigheid, d.i. de terechte straf, niet meer. Wij veroordelen onszelf, vooral het kwaad van onze eigenwilligheid ('eygen ghesoeck'), om niet door Hem veroordeeld te worden. Verdoeming zou terecht zijn, Gods genade is teken van Zijn 'grondloose' barmhartigheid en mateloze goedheid: *een zee waarin ons kwaad als een vonkje onmiddellijk dooft*.
bijzonderheden:	Nieuwjaarsgroet
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XV. BRIEF.
Van't quaedt te haten, hem self te veroordeelen, Godes straffe willich te onderwerpen in ware gelatenheyt, met waerachtich berou, ende saligheydt na volght.

Aen Dirck I. Montfoort, oudt Burgemeester tot Leyden.

Oude seer lieve ende waerde vrient inden Heere. Ich wensche u beyden, als my selven, voor een goet nieu jaer, in onse oude Jaren sodanighen nieuwen wille, dat wy niet meer als voormaels yet tegen, maer alles met de Goddelijcke wille, willen noch te doen, Amen.

Het is Godes wille dat wy het quade haten. Dit doen wy met gantscher harten, of wy en hatens niet te recht. Haten wy 'tquade te recht, soo lieft ons Godt, soo zijn onse sonden ons vergheven, ende soo en ghedenckt God die niet meer, want wy en doen 'tghehate quaet niet meer, ende hebben vrede metten lieven Gode, met wiens Heylighe wille ons wille dan is vereenight, maer is dat noch niet alsoo na der waerheyt in ons, soo hebben wy 'tquade noch lief ende haten het goede, namentlijck Godes rechtvaerdigheydt, die wy noch vreesen. Wat staet ons dan in onse hoogh-bejaerde Oudtheydt best te doen? wat anders, dan dat wy ons selve veroordeelen, soo worden wy van Gode niet veroordeelt? Dit dede in zijn uyterste uyre de moorder: wy (seyde hy) hangen hier of lijden na onse verdienste, maer dese (Christus) lijdt onschuldelijck. Wie van ons Sondaren moet niet met waerheyt bekennen dat God ons recht soude doen, waert dat hy ons eeuwelijck verdoemde? dit is immers niet swaer om verstaen. Soo wy dan noch willen, quaet zijnde, saligh gheoordeelt worden vanden goeden God, so wilden wy wel dat God self mede onrecht dede, dat's quaet, daer inne dat hy onse quaetheydt onghestraft liet. Is dit niet teghen zijn Heylighe wille, die goet is, quaet ghewilt? ontwijffelijck ja. Wat raet nu hier? dat wy in ons selve, daer Christus onschuldelijck heeft gheleden, ons

selve metten moorder rechtschuldich veroordeelen, ende metter herten in waerheyt roepen: Heere verdoemt, straft ende vernielt in my mijn quade oude maecksel, ende vernieut door uwe goetheydt mijn ziele u goedt schepsel, mijn quaedt maecksel des eyghen willen doodet, ende begraeft in der Hellen: maer u goedt maecksel de goede wille, maeckt levendigh in uwen lieven zoone, soo dat ick mijn quaetheyt uyter herten verdoemende, ende uwe goetheyt prijsende, sonder de welverschulde straf te vreesen, noch op uwe, by my verbeurde, saligheydt te hopen, uyt gantscher zielen tot u uyt de diepten roepe: Heere, soo ghy my eeuwelijck van u verstoot, my en gheschiedt gheen onghelijck, maer recht: Wat can ick dan noch anders doen dan uwe rechtvaerdigheydt hoogh te prijsen: maer treckt ghy my dan oock uyt mijne doot-waerdighe quaetheydt ende welverschulde helle tot u in Christi onschuldigh leven, my gheschiet ghenade, ende ick sal uwe grondloose barmhertigheyt moeten prijsen. 't Is waer, mijne zonden sijn groot, maer u goetheyt is grooter, want mijne quaetheydt heeft beginne, ende moet daerom oock eynden: Maer also u goetheyt sonder beginne is, al van eeuwigheyt, so is zy oock mede sonder eynde, so dat mijn boosheyt te ghelijcken by u onghemeten goetheydt niet en is, dan een voncxken in de zee ende afgront uwes barmhertigheyts, mach dat daer in vallende, oock een ooghenblick blijven brandende? Voorwaer neen. Laet dan mijne zonden, heylighe God, in uwe rechtvaerdigheyt vernielt werden, wondt, straft, slaet, doot ende verdoemt mijne quaetheyt, maeckt levendigh en ghezondt, in, ende door u goede ende ghesonde woordt, mijn arme ziele, niet mijn maer u zielken, u schepsel ende u eyghendom, u offere ick dat naecktelijck oppe, sonder meer eygendoms daer aen te behouden, straft of ontfermt, doodt, of maeckt levendigh, doet nae uwe goede, niet nae mijn quaden wille, met u Schepsel Heere, in uwe handen beveel ick lijf ziel ende gheest.

Seght lieve vrient, als wy also uyt's herten grondt inder waerheyt, sonder alle eygen ghesoeck, ons selve Gode overgheven: Wie behooren wy dan anders toe dan Gode? Meyndy oock, dat Godt dan sijn eygendom den Duyvel sal overgheven? zijn eygen zielken verderven? Het sijne wechwerpen? waerlijck neen, al hadden wy oock alleen so veel zonden bedreven, als van Adam af, alle menschen t'samen tot nu toe gedaen hebben. Ick segghe anderwerven, groot sijn onse misdaden, maer so groot sijn Godes barmhertigheden, dat by dese onghemeten grootheyt, onser zonden grootheydt kleyn werden, niet worden, jae gantschelijck als roock verdwijnen, als mense daer by comt te ghelijcken. Siet vriendt, dese dinghen waerlijck te kennen, ende in onse herten levendigh te ghevoelen, wenscht tot een nieu jaer, ende nieu leven u, allen menschen, ende oock sich selve.
V. E. N.N.

Coornhert Correspondentie, I, 16

Dat 't verlaten van hem selve en 'tquade, ende Gode volgen swaer valt den onwetenden: maer niet die hem selve ende Gode te recht kennen.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort*
datering, plaats:	Na augustus 1583*
referentie:	*Wercken* III, 95v/222
aantal woorden:	428
thema:	Zelfverzaking slechts zwaar voor wie zichzelf en God niet kent
omschrijving:	Wij moeten, net als Christus, niet onze wil, maar Gods wil volgen, d.i. het kwaad (dat wijzelf zijn) mijden en het goede (dat Hij is) volgen. Zelfverzaking is niet zwaar, maar een genoegen voor wie het eigen kwaad (d.i. eigen verstand en wil) en Christus' wijsheid kent. Het komt er vooral op aan ons eigen onverstand te kennen: waar wij niet kennen, kiezen (oordelen) wij niet, waar wij niet kiezen, verliezen wij geen rust en staan wij gelaten onder Gods wil. Uiterlijke goederen zijn indifferent, niet nastrevenswaardig en om hun verlies hoeft niet getreurd te worden.
bijzonderheden:	Brief bij aanbieding twee boekjes over 'geloof en werken'
opmerking 1:	De brief is gericht aan zijn vriend Dirck van Montfoort, zie: Becker 1928, p. 330.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XVI. BRIEF.
Dat 't verlaten van hem selve en 'tquade, ende Gode volgen swaer valt den onwetenden: maer niet die hem selve ende Gode te recht kennen.

VRiendt, ick met de mijne groeten u beyden hertelijck. Hier hebdy twee Boecxkens van't geloove ende wercken.[6]

Christus seydt, dat hy ghekomen is in de Werelt, niet om sijne, maer om sijn Vaders wille te doen. Dit heeft hy oock ghedaen tot der doodt toe, ons tot een navolgelijck voorbeeldt, dat ghebiedt hy ons mette woorden: Verlaet dy self, ende volght my na. Dat is gheseydt: vliedt van 't quade, dat ghylieden sijt, ende jaeght na 't goede, dat ick ben, al den ghenen die sulcx swaer bedunckt, kennen haer eyghen zotheyt, noch Christi wijsheyt niet. Wie vliedt niet gaerne van 'tghene hem vyandtlijcken verderft? Dit's ons eyghen onverstandt ende wille. Kenden wy dat voor sulcks, 'tsoude licht, ja lustigh vallen te verlaten, maer wy achten ons self verstandigh, ende onsen wille voor goet, dus hebben wy al dit lief, ende watmen lief heeft, valt swaer, jae onmoghelijck om willigh te verlaten, so langhe men't lief heeft. Over d'ander zijde, volght oock elck gaerne den ghenen die hem vriendtlijcken salight of behoudet. Dat is Christi verstandt, ende onderdanige wille Godes. So wy dat voor sulcx kenden, souden wy't niet begheerlijck nae jaghen? Vryelijck jae.

Nu achten wy sijn eenvuldige ootmoedigheyt voor een zotheyt, daerom haten wyt, moet het niet swaer, jae onmogelijck vallen, willigh na te jaghen, om te verkrijghen 't ghene men vyandtlijcken hatet? Laet ons dan acht nemen op ons moeyelijck doolen: wy sullen haest ons onverstant verstaen, dan sullen wy ons selfs oordeel ende eyghen wille mistrouwen, ende willich verlaten, ende also van ons

6 In het handschrift staat: 'Hier hebdy twee Proeven des Catechismi ende daerby twee boecxkens van 't gelove ende wercken.' De *Proeve* is gedrukt 8 november 1582; *Of 't Gheloove salich maeckt sonder wercken* is gedrukt in 1584 (de voorrede is gedagtekend: 23 augustus 1583).

self gaende, Christum ghenaken, die ons soeckende sal verschijnen, ende ons rechts weeghs leyden tot sijnen Vader.

Het verstaen van ons onverstant, is by na ons hooghste verstandt, want wat wy verstaen by ons niet verstaen te sijn, daer inne en mogen wy niet verkiesen, waer in wy niet en verkiesen, en moghen wy gheen rust in verliesen, want daer in staen wy ghelaten, onder de lieve wille Gods. Nu acht ick, dat niemant ter werelt en mach waerachtelijck verstaen, dat het langher leven, het veel winnen, rijck, ghesont, ende wel ghewilt, geacht ende ghehouwlijckt sijn, etc. hem goedt is of quaedt. Die dit verstaet, en begheert sulx niet, die't niet en begheert, en bedroeft sich niet als hy't ontbeert. Hier is rust, rust segh ick in de goede wille Godes. Diens gheschieden wenscht hy, niet de sijne. Dit laet ons in den gheloove met ernst benaerstighen ende in der waerheyt bidden, van den Vader des Lichts, die sal't gheven, al die so bidden, oock u l. ende desselfs oude vriendt.

Coornhert Correspondentie, I, 17

Vermaninghe tot gelijckmoedigheyd int sterven, van Kinderen ende Huysvrouw. Dat bekommeringe om rijcdom 't beste doet versuymen. Lof van Seneca, die liever wijsheyt ontberen dan verbergen wilde.

geadresseerde:	H.L. Spieghel
datering, plaats:	Maart 1586, Emden*
referentie:	*Wercken* III, 95v-96v/222-224
aantal woorden:	1601
thema:	Het is wijsheid onvermijdelijk leed zonder verdriet te aanvaarden.
omschrijving:	Aanleiding voor deze brief is de dood van, alweer, een kind, na vijf eerdere kindersterftes. Alles is 'geleend goed', dat wij echter vast aan het hart knopen. Als echter de gerechtigde eigenaar, God, het Zijne opeist, dan is verdriet misplaatst, ja onrecht. Van 'onsen' Seneca kunnen wij deze 'seltsame' gelijkmoedigheid leren, of beter leren praktiseren. Deugd is immers geen 'montkennisse' of 'eyghensoeckelijcke wetenschap'. Vandaar ook dat Seneca liever afziet van kennis of wijsheid die hij niet kan delen met anderen. Ook de apostel leert dat het in de deugd aankomt op daadwerkelijke navolging. Coornhert besluit met een opmerking over zijn openhartigheid en meldt dat hij zich niet meer 'in kerckelijke saken immers twist schriften' wil mengen ('hooghe noot uytghesondert').
bijzonderheden:	Condoleancebrief
opmerking:	Hertaling: H. Bonger, A. Gelderblom, *Weet of rust. Proza van Coornhert*, p. 107 e.v.

XVII. BRIEF.
Vermaninghe tot gelijckmoedigheyd int sterven, van Kinderen ende Huysvrouw. Dat bekommeringe om rijcdom 't beste doet versuymen. Lof van Seneca, die liever wijsheyt ontberen dan verbergen wilde.

Aen Hendrick Lourensz. Spieghel tot Amsterdam.

VErlanghen seyt men, doet wel lieven: maer het doet oock wel leden, vriendt (ander ick) meyn ick. Ist niet leet lang lief te ontberen? Langhe heb ick ontbeert u lieve brieven: maer ick heb die met gheen langh leedt willen besueren. Nu brenghen my die onbesuyrt met het leedt verlanghen, een langh lief aenlocksel tot verlanghen na meer. Maer ick laet my van geen teghenwoordigh, ende seker leedt, om eenigh onseker toekomende lief vanghen, komen hier meer sulcke brieven, die sullen my lief zijn int ghenieten, maer wil om 'tverlangens leet te korten, my den lieven tijdt, die huyden heet, niet laten verdrieten. Waer toe dit langhe voorspel? Waerlijck het komt uyt langhe nasmaeck van u schrijven, dat heeft my een vrolijck lief sonder alle leedt toeghebracht. Laet u niet leedt zijn, dat my niet leet is, u vernieude leet, door't volgen van't nieuwe van't oude lief dochterken, welckx lief meerder was, om dat het ouder was. Dat meerder lief wist ghy sonder groot leet te lijden: dus betrou ick dat de versche oeffeninghe u niet achterwaerts en heeft doen leeren. Dit seyt oock u brief, soude ick dan in u toeneminghe van soo seltsame ghelijckmoedigheyt niet verblijden? seltsaem seg ick, want de sotte menichte meenende dat sulcke droefheydt eerlijck, natuerlijck, ja nootlijck is, souden u om rustelijck haer sodt verdriet vermijdende, na haer sotheydt onwijs of onnatuyrlijck achten. Ick acht dit, al anders, 'tis wijsheydt met de minste quets te lijden, dat niet moghelijck is te vermijden. Droefheyt quetst,

want het is ongerechticheydts noot-volghelijcke straf, oock ist ongerechtigheydt, den milden Leen-heer, tot zijn vermanen, 'tgeleende niet te willen weder gheven. Dit doen de gemeene self quellers, elck eygent geleende goeden, die knoopt men vast aen't harte, als dan d'eyghenaers machtighe handt die weder tot sich treckt, moet het onrechtvaerdighe hert niet scheuren met treuren. Laet de sotten spotten, deught moeten de wijsen prijsen, maer wat behoeft de deughde ander luyder prijs, als sy haer selfs alderwenschelijckste loon is. Dit bevint ghy, dit weet ghy, ende dit vertelle ick u, ist oock wat anders, dan of ick mijn vrient zijnen name wilde leeren kennen. Wel aen, ghy hebter vijf gheoffert, een isser u gelaten, gheen wasser u belooft, ghy hebt voordeel om te dancken, gheen schade om te klagen, so leeft het Henneken noch, ende mocht meer schoon kijckentjens verwachten. Maer oock het ontbeeren, ja oock het weghnemen van't seste, vande lieve moeder, immers van de Vader selve, dit voordencken, doet int worden minste krencken, maect los dat vast is, van al dat een last is, door vrees van te verliesen, 'tgheen wy blindelijck verkiesen. Dese saken werden boven al die ick hebbe ghelesen, treflijck gehandelt by onsen Seneca, ons segge ick, nu ghy hem oock begint u self ghemeen te maken. Dat's wel een vande eerlijcke lusten, die ick uyt dese uwe brieven in mijn hert ghevoelt hebbe, de kennisse die ghy met hem maeckt, sal d'onse vernieuwen ende vergrooten. Ick heb hem lief, als een sonderlinghe lustmaker der deughden. Heb ick hem u daer voor noyt aenghepresen, dats mijn schuldt, die sulcx aen een vrient versuymt hebbe. Dat ghy hem nu prijst dat doet u goet oordeel, 'twelck het prijs-waerdighe prijst. Geeft het de Heere, dat wy hem somtijdts te samen wat lesen: het sal ons beyden te meer verlustighen, om dat elck ander zijn nut onderwijs van herten gunt, maer ick sorghe leest ghy hem dickmael, eer ick daer wederkom (soo't God schickt) dat ghy soo verleckeren sult op die soete wijn, dat mijn onsmakelijck water u niet met allen sal smaken, maer eer uytbraken. Doch is dit een wenschelijcke sorghe. Want daer Seneca spreect, sal ick wel swijgen, maer met u begheerlijck na zijn segghen hooren. Ick verlope my. Hout stal penne. Wanneer soude ick beyde mijn vrients brieven beantwoorden. Doch vergheef ickx de penne, dat sy des afwesende tonghen Stadhouder wil wesen. Ick mocht van herten lijden, dat de licht gheladen van kinderen, ende swaer beladen van have, hem self wat ontlaste vande schadelijcke, of ten minsten onnoodighe moeyte, om 'tscheepken zijns ghemoets wat meer te beladen met de ware, ghetrouwe, ende onverlieselijcke rijckdommen der salighmaeckende kennissen. Het is wonder, de menschen lieven wroegende kennisse int verstant: maer niet ghenoegende deughde inde handt. Verstaen, sonder doen, is hongheren sonder eeten: sien sonder kennen: en begheren sonder hebben. Hy soude keur hebbende tusschen silvere daelders, ende goude dubbloenen by thienen, of by duysenden, aen eenige koopmanschap te winnen, sonder twijfel 'thebben van hondert duysent gouden dubbloenen verkiesen: boven den winst van thien of hondert Jochim daelders. Vraeghdy hem of warachtighe deughde, overmidts haer by blijvende vreuchde beter sy, dan veel gouden berghen, ick ben seker? de deughde sal boven alle 'tgout int oordeel zijns monts den prijs behalen. Maer de gelt-gierige handen maken meest elcx montkennisse te schanden. Is dat niet te beklaghen in edele verstanden? voornemelijcken in sulcken natuerlijcken ende edelen verstant, als ick af spreecke? als ic u soo ghelijck van sinnen wensche, als hy u van verstande is, de natuer heeft hem aen u gekoppelt,

de verlichte reden heeft hem met u verselt: ende het rijcke onbehoeden heeft hem u mede erfgenaem gemaeckt (ic swijge zijn naghevolgde voorspoet) Och of hem noch eens de lust ter warer deughden, u *vade mecum*, u gesprake, ende u wetloper maecte na goetheydts verkrijghen, dat waer een wenschelijcke lust. Dan souden haest van self verdwijnen, die hinderlijcke onleden van zijn diere tijdt te besteden, int bejagen met moeyelijckheden, van soo veele inkomsten: dat hy d'ellendichste mensch soude wesen (als onse Seneca van eene maghere miere in veel vets legghende verhaelt) indien hy self alleen de Rentmeester van zijne inkomsten moesten wesen. Daer is u eerste brief ondieft verbrieft, ende door mijnen Alchemistijcken Oven so vermenicht, dat sy u ruym woorden voor letteren gheeft, behalven de vergeten danck-schult van tijdinghen. Maer waer verliest de Heer zijn Recht? daer niet en is, ick heb gheen tijdinghen om te betalen, dus blijft ghy te recht (soo ghy seght) mijn tijng-heer. In d'ander schult, wil ick niet ghehouden zijn, want ick magh betalen.

Die sproke Seneca: *Van liever de wijsheyt te derven dan te verberghen.* Heb ick altyt ghedacht, soo ick noch achte, voor een van d'alder edelste ende Christelijckste sproken, ende twijfele niet hy soude die lichtelijc verdedight hebben voor vaste waerheyt, want ick Idioot wil dat hier nu bestaen. Hier is my gheloofflijck dat u ongheloofflijck schijnt: ende dit is een vande lustighe onghelijckheyden der vrienden, als sext of tertie in de Musijck om hare veranderinghe lustiger, dan quinten of octaven vallen. Hoort nu desen ongheleerden taelman Senece des gheleerden mans woort houden. De state deses gheschils, is van goet teghen beters vergelijckinghe. Wijsheyt is goet: maer liefde is beter. Dit houde ick de meyninghe van Seneca in desen te wesen, dit moet nu zijn bewesen.

Het eynde, tot welcx verkrijgen het middel sich streckt, is beter dan't middel. Wijsheyt is middel tot goetheyts vermeeringhe, want door haer komtmen tot goetheydts kennisse, liefde ende verkrijginghe. Der liefden aert is een lustige begeerte om 'tgoet dat sy heeft, den behoeftigen deelachtich of ghemeen te maken. Het derven van zijn begeerte te volbrengen, is droefheyts oorsake, 'tis minder quaet niet, dan in stadiger droefheyt te leven, doort stadigh derven van't begeerde. Nu magh men soo weynigh ware wijsheyt sonder behulpsame liefde, als dese sonder ware wijsheydt hebben. Dit verstondt hy oock wel, ende soude daerom liever de wijsheyt (in een slechte onwetenheyt) ontbeert hebben: dan (ghenomen dat het mocht zijn) de vrolijcke ende weldadighe lust der liefden, int nut zijn vande onwijsen te derven: ende daer teghen door sulck derven een stadighe droefheyt te hebben. Want hy acht dat beter is niet te leven, dan niemant tot nut te leven, sich self alleen te leven, ende een onnut lidt aen een lichaem te leven. Of wildy't soo hebben. Hy hadde liever weynigh wijsheyt met weldadighe liefde int gemeen maecken van haer selve te hebben: dan hooghe wijsheyt, maer vruchteloos, onnut voor anderen, ende eyghensoeckelijcke wetenschap. Dat heet d'Apostel, dat wy ter navolginghe vanden dadelijcke leeraer der liefden, niet ons self, maer ons naesten leven, niet dat onse soecken (want sulckx der liefden aert niet en is) maer elck dat eens anders is. Soo draghen de schapen haer wolle, ende gheven haer melck niet voor haer self, maer voor anderen. So voet de Zee visschen, d'aerde beesten, de lucht vogelen, ende soo gheeft de Sonne warmte ende licht, niet voor haer self, maer voor anderen. Soo ick onsen Seneca niet ghenoegh heb verantwoort, ick ben

Rom. 14. 7
1. Cor. 5. 15. 10.
24. 13. 5.

tot duplijck bereyt, in die alderluchtichste, alderbeste, ende aldernutste sproocke die ick kenne. Ist niet de beste mensche die de meeste menschen nut is? nut (segh ick) int mede deelen vande alderbeste dinghen? vande wijsheyt? vande liefde? van saligh ende heerlijck worden in weldadigheyt? ick kander qualijck af scheyden, soo lieflijck ende lustigh is dese sproke. Dat's daer. Ick alchemist seer al weder met woorden voor letteren te gheven, maer dat lust my te doen, daerom sal mijn vrient het lesen (dit weet ick) niet onlustich vallen, van zijn lustighe leerghenoot, die soo tochtigh is na u, als ghy na hem mocht zijn, niet tegenstaende ick hier twee of drie paerlen van leerghenoten hebbe, tot de welcke ick (immers tot een) niet anders dan tot u, mijn ghedachten opentlijck derf uytspreken. U schrijven, dat u roept tot mijn komste daer, meerder soude zijn dan u omsichtigheyt, geloove ick niet. In kerckelijcke saken immers twist schriften is mijn opset gants te verstommen, hooghe noot uytghesondert.
Vaert wel.

Coornhert Correspondentie, I, 18

Vermaninghe om ghelijcmoedich te wesen, in't afsterven van een Lief, wijf, of kinderen.

geadresseerde:	H.L. Spieghel
datering, plaats:	Jaren '80*
referentie:	*Wercken* III, 96v-97r/224-225
aantal woorden:	469
thema:	Gelijkmoedigheid bij overlijden van geliefden
omschrijving:	Ongetwijfeld raakt de dood van geliefden ons hevig, d.i. bezien 'metten natuerlijcken ooge'. Maar het oog 'des gemoets' ontwaart een heilzame verzoeking en Gods kastijdende liefde. Wat eerst zwaar te verduren lijkt, blijkt de weg om God te vinden: men moet 'der creatueren troost' verlaten en op Zijn beloften vertrouwen, met een los hart liefhebben wat men enkel dankzij God bezit. De dood verlost uit de kerker van het lichaam en de benauwenis van deze tijd: thuis bij de Heer zullen wij zalig zijn.
bijzonderheden:	Condoleancebrief
opmerking:	

XVIII. BRIEF.
Vermaninghe om ghelijcmoedich te wesen, in't afsterven van een Lief, wijf, of kinderen.

VRient. Ick verstae dat de Heere u van nieus versocht heeft, in u beminde bedde-ghenoot, ende oock in u lieve dochter, 'twelc by u metten natuerlijcken ooge overwoghen zijnde, onghetwijfelt, swaer moet vallen. Want het raeckt u bloet in u dochter, ende u selfs lichame, in u huysvrouwe, met wien ghy een zijt: Maer soo ghy 'tooge des ghemoets openende, in dese heylsame versoeckinghe aenwerckt, ende spoort des Heeren liefde (die zijne beminde castijt) immers door kort lijden vanden quaden verlossende, voert int eeuwigh verblijden, en kan ick niet gheloven, of dit lief en overweeght het voorschreven leedt so verde, als d'eeuwighe vreugt alle verganckelijcke te boven gaet. Het scheen swaer voor Noe, voor Abraham, voor Loth, ende voor den kinderen van Israel, haer luyden oude kennisse, vrienden ende maghen, Vaderlandt ende vleeschpotten te verlaten, ende met hun weynighen in een Arcke, vreemt lant, woest gheberghte, ende bodem vanden rode meer te treden, na een onvruchbare wildernisse. Maer alle de swarigheyt wert verlicht door't vinden vanden Heere: die nerghens en wert gevonden, dan daer men metter herten der creatueren troost verlaet. Dit valt niet swaer voor den ghenen, die maer eenigh betrouwen heeft op des Heeren ghetrouheydt in zijne beloften, want wat last is de logen te verlaten, daer men de waerheydt vint? Dit houde ick gewisselijck in u zijn werckinghe nu te hebben, niet na den Letterschen verstande, in een ydele verbeeldinghe, maer door wackere oeffeninghe in levender waerheydt: daer door u E. al te vooren, als ghy bestont Christum na te volghen, dese aertsche liefde verlatende, wijf, kindt, vrienden ende magen, gelt ende goet, oock u eyghen leven den Heere opgheoffert hebt, ende alle 't selve met losser herten (als ghy alle dat niet en haddet) in den Heere hebbet bezeten, dat is 't selve alles ghestorven hebt eer ghy sterft, om dat nu te connen sterven alst noodt is.

Alsoo meyn ick oock, dat ghy uwer Huysvrouwen ende kinderen welvaren niet vyant en sijt, ende henluyden niet en misgunt verlost te worden uyter kercker des

Lichaems, ende uyt dees benaude, ellendighe ende sorchlijcke teghenwoordighe tijt gheruckt te worden vanden Heere, niet in een vreemt, eensaem, woest Landt, maer in den Hemele, voor't lieflijcke ende salighe aensicht des alderhooghsten, omme 't selve eeuwelijck met onbedenckelijcker vreuchden te aenschouwen. Al ist dat ghy eenigh ghemack, gheselschappe, dienste, hulpe ende troost schijnt te missen indien de Heere haer luyden t'huys haelt, sy sullen onghemack, moeyte, ende ellende missende, saligh sijn: Ende ghy 't selve ghelijckmoedelijck inden Heere draghende deuchde, ende door dien ruste uwer zielen winnen hier in der tijt, om namaels eeuwelijck met haer luyden te verblijden.

Dat gonne u Godt, die des bereydt is, indien ghy u wille onwijs en quaedt kennende, de selve verlaet, ende uyter herten inder waerheyt kunt segghen: *U wille (o Vader) gheschiede*.

Coornhert Correspondentie, I, 19

De doodt voor ooghen te hebben daer toe bereyden door't sterven van eyghen wille, sich Gode willigh op te Offeren, en willich leyden.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort
datering, plaats:	Na 4 oktober 1588*
referentie:	*Wercken* III, 97r/225
aantal woorden:	436
thema:	Zelfverzaking, godsvertrouwen, lijdzaamheid
omschrijving:	Ook wij ouderen, bekend met de dood, stellen onze morele verbetering uit tot de onzekere dag van morgen. Terwijl wij ons terstond met God kunnen verzoenen door zelfverzaking, godsvertrouwen en lijdzaamheid. Wie zijn eigenwilligheid vrijwillig doet sterven, hem kan de dood niet bederven. Men heeft geen invloed op wat anderen doen, maar eigen kwaad kan men, met Gods hulp, mijden; wat men van anderen ondergaat moet men, door oefening en strijd, gelijkmoedig leren te verdragen.
bijzonderheden:	Condoleancebrief
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XIX. BRIEF.
De doodt voor ooghen te hebben daer toe bereyden door't sterven van eyghen wille, sich Gode willigh op te Offeren, en willich leyden.

Aen Dirck Iacobsz. van Montfoort.

WAerde oude herts-vriendt, u.l. ghesontheyt alle drie hoore ick gaerne, 't is met ons mede na wensch. De Heer zy lof. Het schielijck sterven uwer Ed. Nichte, is niet vreemt, maer wel. Dat wy ouden veel sulcx ghesien hebbende, noch opten onsekeren morghen ons verbeteringhe uytstellen. Wien ist niet in sijn macht ghestelt, sich self terstondt met Gode te versoenen, midts sich in der waerheyt met lijf ende ziel Gode op te offeren, segghende van herten: u wille gheschiede so int straffen rechtvaerdelijc, als in 't ontfarmen ghenadelijck van u, niet mijn ziele ende eyghendom? Wien ist in sijn macht ghestelt de komste des doots een ooghenblick te doen verbeyden, om sich tot het wel van hier scheyden te bereyden? D'aenstaende uyre is onseker, ick swijghe d'aenstaende dagh, maer de nu dit ooghenblick, dat voorhanden is, dat is seker, laet ons d'onsekere tijt verlaten, de sekere met ernst aenvaten, ende bruycken t'onser baten. Elck uyr mach ons leste worden, so zy nu veel anderen is, onder dit mijn schrijven sterven hier ende daer veel menschen laet ons nu 't quaedt sterven, soo leven wy't goede, dat's Gode na wenschen. Dit vermogen wy in Gode uyt ghenaden, dit doende mach ons gheen sterven schaden. Die sijn wil willigh wil sterven, hem mach gheen sterven bederven. Dese wil wensch ick u oock W.[7] die sijn wille moet dooden, of zy sal hem dooden. Doot hy haer hy doet recht, maer doot zy hem, hy zondight, ende sal sich self ter liefden, sijns vyants, d'eyghen wille, onwijslijck dooden. Dit raedt hem af uyt mijnen name, die hem vriendelijck groete, ende hem gaerne

7 W. duidt een kennis van Coornhert in Leiden aan; dit initiaal ontbreekt in het handschrift.

gheholpen saghe. Hy selve niet de Medecijn, vermach sulcx door middel der gaven hem van Gode verleent, dits sulcx van sijn zieckte mijn beduchten, dool ick, dat sijn mach, hy weet dat, ende sal't my wel ten besten connen afnemen. Aengaende mijn woonen alhier,[8] maeckt my so weynigh onrust in mijn ghemoede: alst die van N. lof maeckt in haer goede name, ten ware dat met des wereldts verkeeren int arghste schande in eere verkeerde, dat recht weygheren eer worde: willekens-recht eer worde, ende dat d'onschuldighe ja wel verdienden te straffen eer worde. Maer wat anderen doen of achten, staet buyten mijnder machten. Eyghen quaedt doen te myden, ander luyden quaet doen ghelijckmoedigh te lijden, ende om wel-doens wil in schanden te verblyden, leert men door oeffeninghen ende strijden, dat vermoghen de menschen die Godes, niet haer eyghen wille volghen.

Dit laet ons doen, dits 't middel tot rusten midden in duysent moeyten. Hier inne vermoghen wy meer als wy meynen, begint nu met u oude vriendt.

N.N.

8 Het handschrift wijkt af: 'Angaende myn woonen hier ter Goude op d'Oostzyde van de haven in de braasem maect my zo weynich onrust in myn gemoede: als't die van Delft lof maeckt enz.' De brief is dus na 4 oktober 1588 geschreven.

Coornhert Correspondentie, I, 20

Datmen geloove moet hebben, om in Godes kracht 't quade te verwinnen.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 97r-97v/225-226
aantal woorden:	272
thema:	Goede twijfel, godsvertrouwen en deugdzaamheid
omschrijving:	Twijfel en vertwijfeling zijn nuttig en nodig voor zover zij eigen verstand en krachten betreffen, want niet eerder bewerkt God in de gelovigen de overwinning van het kwaad. Zozeer als de gelovigen aan zichzelf twijfelen, zozeer vertrouwen zij erop dat God volbrengt wat Hij belooft. Voor wie met Hem is, is niets onmogelijk. Deze hulp maakt ons bestand tegen alle aanvechtingen (duivel, dood, hel, vlees, leugen).
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

XX. BRIEF.
Datmen geloove moet hebben, om in Godes kracht 't quade te verwinnen.

SO veele vermach vriendt (als u brief my zeydt) in u, die opinie, soo valsch als ghemeen sijnde, dat ghy twijffelt, ja vertwijffelt aen't verwinnen uwer vyanden. Dit vertwijffelen is nut, jae oock noodtlijck, alst niet vorder streckt, dan op u eyghen verstant ende krachten: want dan ende niet eer werckt Godt die verwinninghe inden geloovighen, maer niet in den ongeloovigen. In den gheloovigen segge ick, die daer soo gantschelijck aen haer self vertwijffelen, als zy vast betrouwen, dat Godt volbrenghen sal, 't ghene hy belooft (Luc. 1. 73. 74.). Ende dat by Gode Almachtigh alle dinghen, oock die de mensche onmoghelijck acht, mogelijck sijn, want sodanighen en is niet altoos onmogelijck, Mat. 17. 20. 19. 26, ghemerckt dese so wel weten wie met, als wie teghen henluyden is. Alderbeste man, ist u dan so onmogelijck te overweghen die krachten van u hulper ende aenvechter? Over der gheloovighen zijde staet, die almoghende Godt, die verwinnende Heldt Jesus Christus, de gheest des sterckheyts, ende die vry makende waerheyt. Lieve, wat vermoghen hier doch teghen: die Godt-vluchtighe Duyvel, de verwonnen doot ende helle, des vleesches krancheyt, met die nietighe loghen? wat vermach de Duyvel teghen Godt? Of wat vermoghen hebben doot ende helle tegen heuren verwinner Jesum, of het krancke vleesch ende loghen teghen d'almoghende gheest ende waerheyt? Gelooft Gode boven menschen, betrout Godes waerheydt boven der loghenachtighe menschen versieringhe. Vreest niet, o ghy kleyn-gheloovighe, daer sijnder meer met ons, dan met henluyden, 4. Reg. 6. 16. maer denckt met waerheydt: Is Godt met ons, wie sal teghen ons sijn. Rom. 8. 31.

Coornhert Correspondentie, I, 21

Wat het gheloove sy, desselfs werckinghe ende vruchte.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort*
datering, plaats:	Xanten, 1576
referentie:	*Wercken* III, 97v/226
aantal woorden:	726
thema:	Geloof, wedergeboorte, perfectisme
omschrijving:	Het eigen kwaad verlaten en in Christus goed worden, dat is geloof. Het effect van het geloof verklaart wat geloof eigenlijk is. Coornhert verwijst naar zijn *Toetzsteen der VVare Leeraren* (voltooid in 1581). Het ware geloof is niet dit of dat exclusieve geloof. Het komt aan op het godsvertrouwen dat zich manifesteert in iemands deugdzaamheid: men heeft deel aan Gods natuur, de oude mens sterft en zijn aard, oordeel en verlangen worden daadwerkelijk (niet schijnbaar) nieuw. Het kwaad verleidt niet meer, zelfs niet als het beloond wordt; het goede is hem lief, zelfs als het bestraft wordt. Deze wedergeboorte is een stapsgewijs proces dat eindigt in volmaaktheid. De vraag of en in welke zin de mens zelf een rol speelt in deze vernieuwing laat Coornhert hier onbesproken, want de brief zou te uitvoerig worden, maar ook acht hij het niet veilig (!) over deze kwesties per brief te communiceren.
bijzonderheden:	
opmerking:	Volgens Becker is de genoemde vriend Dirck van Montfoort (Becker, 1928, p. 207, nt. 4)

XXI. BRIEF.
Wat het gheloove sy, desselfs werckinghe ende vruchte.[9]

In Santen 1576.

WAerde Vriendt, ende met herten beminde Broeder in den Heere. Ick ende mijn gheselschap ghesont zijnde, groeten u allen met wenschinghe van ontwordinghe aller onwijser, ende verkrijginge alder goeder begheerten. Amen.

Niet luttel verblyde my het verstaen van u alderlijflijcker welvarentheydt, maer noch al veel meer het aenmercken van u ernstlijcke besorghinghe na der zielen ghezontheyt: die ick ghewis zie in uwe begheerlijcke hanteringhe van't ghezontmakende woordt Godes, de rechte medecijn der zielen. Hier na zie ick met lusten, u herten wenschelijck lusten, ende moet dencken dat uwe hooghste schat daer zy, daer't herte so stadelijck toe is streckende, oock mach ick niet twijffelen hy is by u luyden, in wiens name ghy te samen komt.[10]

9 Het handschrift kent een ander opschrift: "t Vervolch van 't trecken des Vaders opte 17 brief.' Brief 17 handschrift = Brief 64 *Brieven-Boeck* (zie: *CoCo,* I, 64).

10 Het handschrift vervolgt: 'Beroerende myn niet verstaen uwer meyningen van 't Vaderlijck trecken, mach wel zijn, dat ick u niet verstaen hebbe, doch meijnde ick 't niet, dat gij 't verstont voor een geweldich trecken, neen zeker. Maer dacht of iemants wederspreken u met dien sproke wat hert mocht gedrongen hebben ende derselven mij mijne meyninge in desen afgevraecht werde, want ick weet, dat dit heurlieden enige columne is, daerop dit gantse Philistijnsche gebou stont ende nochtans licht van een blinde, oock haijrloose – maer Godt biddende – Samson 'tselve terneder geworpen mach worden. Zeker zo veele mij aengaet, heeft Godt door my noch onlangs eenen vernaemden predicant zo ontwyfelyck betoont, dat geen sproke in de bijbel meer dan dese selve strijdet tegen henluijder stoijsche predestination, dat hij met zijn eijgen swaert geslagen zijnde, verstomde ende aen mij begeerde mijn meninge van dese sake ofte wat anders te stellen by geschrifte, met belofte dat te schicken aen Besam ende my antwoorde te doen hebben. Ick zeijdet hem toe, heb wat gestelt ende hem gelevert; maer watter af zal werden, weet ick niet. Wat ick nu hoorde van't gemelde trecken des Vaders, ook hoe men door den Zoone – dat 's door den wech ende waerheijt – comt totten Vader, mach wat, hoewel nevelich om de cortheyt, in denselfden brief van den 12^{en} Novembris gemerct

Beroerende nu de Vraghe: *wat het gelove zy*? daer de resolution op was: *Dat sich niemant des geloofs rechtelyck mach beroemen, dan die waerachtelyck 'tquade in sich self ontwordet, ende in Christo goedt wordet*. ('thadde dese meeninghe hoewel met andere woorden) Al ist nu so dat andere dese woorden impertinens souden achten, overmits zy niet en verclaert, wat het dinck zy, 'twelck de vraghe was, maer alleenlijck wat des dinghs vruchte zy, so macht nochtans my gheensins qualijck behaghen, datmen navolghende des waerheyts leere, den boom aen haren vruchten leert kennen, 'twelck u luyder besluyt in desen doet, ende recht inne heeft. Dese u luyder vraghe heeft my soo hooghe eertijdts ter herten ghegaen, dat ick al etlijcke Jaeren voorleden daer af wat ghestelt hebbe in gheschrifte, onder dese twee voorslaghen, namentlijck: *Hoe de mensch ghewis mach comen, te weten, of syn gheloove recht dan valsch zy, ende so hy't valsch bevindet, hoemen gheraeckt aen't ware gheloove.* Welck mijn gheschrift (daer toe vallende saecken behindert) ick noch niet geheel volmaeckt en hebbe, ende is ghenoemt, *den Toets-steen van't ware geloove*. Tot dit schrijven beweeghde my het zien, dat elck Sectaris sich vroedt maeckt, *het ware gheloove alleen te hebben*. Item, dat Christus seyt, die niet en ghelooft verdoemt sal sijn: Ende dat d'Apostel beveelt *Ondersoeckt u selven oft ghy int gheloove syt, proeft ghy u selven.*

2. Co. 13. 5.

Gheloove wat.

Maer dit alles overgheslaghen, houde ick het ware geloove te zijn: Een so hertelijck als ontwijffelijck betrouwen, dat Godes woort so wel int rechtvaerdigh dreyghen, als in't ghenadigh belooven waerachtigh, ende dat Godt (wiens woordt dit is) rechtvaerdigh, ghenadigh, ende almachtigh is. Want onmogelijck ist dat sulck gheloove waerlijck in yemanden mach sijn of daer en moeten nootlijck uyt volghen uwe voorschreven vruchten van ontwordinghe der quader, ende deelachtigheyt der Godlijcker natueren, soo dat de oude mensche sterft, ende in diens plaetse een nieuwe aert, oordeel ende luste in de mensche (niet gewaent maer waerlijck) wordt bevonden ende ghenoten, als die dan in der daedt bevoelt, dat het quade, 'twelck hem te vooren lustede, dat hy't van selfs, sonder hope van loon, ja met vreesen van straffe dede, hem nu sulcken grouwel ende walginghe is gheworden, dats hem niet en mach lusten, ende hy oock om gheen loon soude connen gedoen: Daer teghen hem het goede, daer af hem in sijnen ouden aert walghde, soo lustigh ende lief is, dat hy't niet alleen sonder loon begheerlijck moet doen, maer oock niet uyt vreese van straffe mach laten. Doch heeft dit ontworden van't quade ende worden van 't goede ('twelck de Heylighe Schrift noemt den ouden mensch sterven, ende met Christo verrijsen) sijn beginne, zijn opwassinge, ende sijn volmaecktheyt. Tusschen Winter ende Somer is de Lenten, tusschen nacht ende dagh de scheringhe, ende tusschen kintheyt ende ouderdomme de Jongelingschappe. Hier vergrijpen sich veele by gebreck van onderscheyt, sich self te hooghe stellende, ende worden vroegh meester, maer blyven langhe knecht. Ende waer hier af veel te segghen, oock hoemen comt aen dese ware vernieuwinghe, ende aen't ware geloove, of de mensche daer oock yet toedoet, ende indien jae, wat, etc. met meer andere

werden. Daeromme ende oock omdat ick dit breet heb gehandelt, ick nu daervan zwyge, om wat te ondecken – onder verbeteringe van verstandiger – van mijn gevoelen opte vrage, onderlinge tusschen uluijden gevallen, 'twelck gijluyden sult mogen nemen, alsof ick, na u alder spreken by u gecomen zynde, sommierlyck u redene verhael gehoert ende dan oock mijn goetduncken daerop gezeyt hadde; gemerct de nootzakelycke nutheyt dier vragen mijn penne oock lustich maect – zo ick cortste mach – voor u ogen daeraf te spreken. De vrage was: wat het gelove zij enz.'

wichtighe, doch nu ongevraeghde (ende daerom hier onnoodige) saken, die oock wat te langhe vallen, ende niet so veyligh om over velt te zenden. Daerom ick u met dit mijn schryven niet anders heb willen toonen dan dat my u luyder doen van herten behaeght, dat ghy nodighe ende nutte saken handelt, ende dat ick die dickmael betracht hebbe, hertelijck wenschende, dat ghy hier inne voortvaert, ende verlicht moet worden van den barmhertigen Vader des lichts. Wiens genade ghy wort bevolen, o waerde Vriendt.

Coornhert Correspondentie, I, 22

Van 't geloove, watter ghelooft wert, hoedanigh de recht-geloovige syn, tot verclaringhe van de spreucke, 1. Ioan. 5. 1. Alle die ghelooft, dat Iesus is Christus, die is uyt Godt ghebooren.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 97v-98r/226-227
aantal woorden:	1079
thema:	Perfectisme: in onafscheidelijke liefde met Christus verbonden zijn.
omschrijving:	Maakt het geloof dat men Christus aanneemt en wedergeboren *wordt* of *is* de gelovige al in Christus en wedergeboren? Het laatste is het geval: het geloofscriterium ('proef-stuck of merck-teecken') is dat men wedergeboren *is*. Geloof betekent ofwel dat men op grond van 'horen' (getuigenis) iets aanneemt in vast vertrouwen ofwel dat men zelf iets 'ondervindt' in zeker weten. Het eerste reikt naar het tweede, maar het tweede niet naar het eerste. Als men eenmaal heeft ondervonden hoeft men geen getuigenissen meer aan te nemen. In de eerste fase kan men Christus nog verlaten; in de tweede fase niet meer, want is men door ondervinding in een onafscheidelijke liefde met Hem verbonden. Men gelooft in Christus die lijdend overwint, door ellende zalig wordt en die gewond als Hij is troost biedt. Door genade wordt de gelovige wat Christus van nature is: een kind van God dat met hart en ziel de geboden op volmaakte wijze onderhoudt.
bijzonderheden:	Bijbeluitleg; Vgl. *Theologia Deutsch*, § 16
opmerking:	

XXII. BRIEF.
Van 't geloove, watter ghelooft wert, hoedanigh de recht-geloovige syn, tot verclaringhe van de spreucke, 1. Ioan. 5. 1. Alle die ghelooft, dat Iesus is Christus, die is uyt Godt ghebooren.

GHy, vriendt, wel kennende mijn goedtwilligheydt, maer qualijck mijne armoede. Begeert van my een gifte, die moghelijck is boven mijn vermoghen, te weten, verclaringhe van de woorden 1. Joan 5. 1. *VVie daer ghelooft dat Iesus is Christus is uyt Godt ghebooren*. Doch nadien aen't rechte verstant van dien veele ghelegen, ende mitsdien die vrage nut, ja noodigh is, en hebbe ick niet connen laten, daer van na mijnder gaven kleynheydt U. L. 't gunt ick heb met te deylen, onder verbeteringhe, te weten ditte: Ick vinde wat swarigheyts in desen gheleghen te sijn, te weten daer inne: Of hier wert ghesproocken van 't gheloove, daer door Christus wert aenghenomen voor de wedergheboorte, dan van't gheloove der ghener, daer Christus nu al aengenomen, ende in de welcke de wedergeboorte nu al geschiet is. Het eerste dunckt my uwe: maer het laetste weet
Joa. 1. 12 ick mijn meyninghe te sijn. D'Apostel en schrijft hier niet, als in't eerste Capittel sijns Evangeliums, dat sulck gheloover macht verkrijght om een Kindt Godes of herbooren te worden, of dat hy herbooren sal worden, die ghelooft dat Jesus is Christus: Neen, maer dat sulck gheloover uyt Godt ghebooren is. Als willende te kennen gheven, dat dit een proefstuck of merckteecken zy, daer aen elck mach weten of hy oock uyt Godt ghebooren is dan niet. Also vindt men een geloof dat den voorgang heeft voor de weder-gheboorte, te weten daer door de mensche Jesum aenneemt, in welck aennemen ende vereenighen die weder-gheboorte gheschiedt. Ende oock mede een ghelove[,] doch oneygentlijck gheloove

ghenoemt, dat na de weder-gheboorte komt, 'twelck door haer klaere ende ghewisse kennisse des goedts, met sich brenght waere Liefde, waer af, ende niet vant voorgaende, d'Apostel hier schijnt te spreken in mijne ooghen. Daer is nu mijn ghevoelen eenvuldelijck verclaert, om 't welck oock te bewijsen op't kortste moeten verclaert werden die drie stucken, in dese woorden Joannis begreepen, namentlijck,
1. 2. 3. *1. 't Gheloven, 2. wat ghelooft wert, 3. Ende hoedanigh sulck geloover is.*

Van't woordt gheloove, vindt men (beneven meer andere) onderscheyden
a Rom. 10 14. Psa. 85, 9. 10. tweereleye betekeninghen, so dat het eene gheloof voortkomt uyt het *a* ghehoor, 't zy dan uyterlijck of innerlijck, maer 't ander uyt *b* ondervinden. 'tEerste is een
b Joa 2, 22. 20, 29. vast betrouwen, 't ander een seecker weten. dat is om dits wille, maer dit niet om dats willen. Want men ghelooft om ondervintlijck te moghen weten: maer men weet niet ondervindtlijck om 't selve te moghen gelooven. Want wat men weet, en mach men nimmermeer ghelooven: maer 'tgunt men ghelooft, magh men noch wel weten. Die 't eerste heeft, mach Christum weder verlaten, soo men mach zien
c Jo. 6. 66 aen eenighe *c* Jongheren Christi, die door 't *d* uyterlijck gehoor, ende oock aen *e*
d Mat. 16 17. Petrum die door 't innerlijck ghehoor gheloofden, dat Jesus waer Christus. Maer die
e Mat. 26 70. het tweede, dat's die ondervindtlijcke kennisse heeft, en mach niet af-gheschreven
Rom. 8. 38. 39. 1 Joa. 3. 9 werden van Jesu Christo, soo Paulus van sich selve schrijft, etc. Want het eerste gheloove heeft maer bloote ghetuyghenisse sonder Liefde: Maer het tweede heeft ondervindtlijcke kennisse, ende mitsdien oock onafscheydelijcke Liefde, die daer is een onderhoudtster vande gheboden, ende daerom nimmermeer Christum mach verlaten, den welcken ons de Vader gebiedt te hooren ende volghen, van welck ondervindtlijck gheloof nu al verselschapt metter Liefden, d'Apostel S. Jan hier
Gal. 3. 6. spreeckt so de naest-volgende sijne woorden tot het vierde verset toe opentlijck verclaeren, ende gheensins van 't gheloove, dat die zondaeren ghemeen moghen
Lu. 4, 3, 4. hebben met de Duyvelen.
Iac. 2, 9.

Dat's gheseyt van't gheloove, waer van nu komende op't gunt ghelooft wert zie ick te wesen Jesus Christus, te weten, dat dit een selve persoon is: Dat is, dat Jesus
Esai. 53. de salighmaker, die na den vleesche, sonder allen behaeghlijcken schijn, veracht, ellendich, vol lijdens (in summa een man der smertens is) oock zy de beloofde
Esai. 9. Messias of Christus, wiens name soude sijn wonderlijck, een raetsman, God, etc. wiens Rijck soude worden verbreedt, die opten stoel Davids soude zitten, (ende metten kortsten) die niet verachtelijck ende cleyn, maer heerlijck ende groot soude wesen; alle 't welcke niet in den vleesche (so d'Apostelen oock langhe droomden) maer in den gheest gheestelijck gheschiedt, so sijn Rijck oock is niet sichtbaer van der werelt, maer onzienlijck in den gheeste. So wie nu oock ghelooft, dat dese verachte, ootmoedighe, ellendighe ende lijdtsame Jesus oock zy die heerlijcke, hoogh-verhevene salighe, ende oock overwinnende Christus, dat is: wie ghelooft datmen waerachtelijck door verworpentheyt heerlijck, door ootmoedigheyt verheven, door ellende saligh, ende door lijdtsaemheyt victorieus wert in Jesu Christo, dat is: dat dese wondende salighmaecker Jesus, oock mede zy die salvende Trooster Christus, die neemt hem aen door dit gheloove, ende verkrijght daer door macht om door dit aennemen ende vereenighen metten eenighen zoone Godes,
Ioan. 1. 12 oock self te worden een kindt Godes uyt genaden, 'twelck Christus is van natuyren.

Maer om nu te segghen, hoedanich de gene is (daer S. Jan hier af schrijft) so wie alle dese dinghen, soo wel die werckinge vanden suyverende Jesu, als van

de vereenighende Christo gheschiedende, uyt ondervindtlijckheyt ghelooft, of
(om eyghentlijck te seggen) ontwijffelijc weet: Dese bevonden hebbende eerst
die wonderlijcke weldaden, die de ghene die gebaert heeft (de Vader) hem noch
vyant sijnde, heeft bewesen in den ghenen die ghebooren is (de zone) ende voorts
daer uyt opghesteghen sijnde, tot het waerachtigh aenschouwen int lichte van
de hoogh-waerdige goetheyt, ende onuytsprekelijck vriendlijckheyt Godes ende
Christi, soo dat hy nu ziet ende smaeckt (niet hoort of ghelooft) hoe goet ende
soet dat de Heere is, bevindet in sich selve door dese ondervindtlijcke kennisse
dat Godt alleen een ware Godt is, ende Jesus Christus is, dien hy ghesonden heeft,
Psa. 34, 9. sodanighe Liefde tot Gode ende Christi, dat dese onderhoutster der gheboden, oock
Joa. 17, 2. den gheboden Godts in hem onderhoudt: daer inne dat hy met gheheelder herten
ende zielen lief heeft Gode, ende die uyt Gode sijn ghebooren, (so d'Apostel seyt)
welcke Liefde in sich behelset den gantschen Wet ende Propheten. Aen't bevinden
1 Ioan 5. van welcke ware liefde in haren herten, zy luyden niet min seker en sijn, dat zy uyt
Gode sijn ghebooren, dan yemant die sijn handt brandet, seecker is dat daer vyer of
hetten by of aen is. Ick worde hier afgheruckt, was doch haest te eynden, moet nu
eynden, met vriendtlijcken groeten.

Coornhert Correspondentie, I, 23

Van ware ghehoorsaemheydt. Verclaerende hoe verre een Christen in desen leven mach comen. En of de deurstredene veyligh en in rusten is.

geadresseerde:	Cornelis Boomgaert
datering, plaats:	1578
referentie:	*Wercken* III, 98v/228
aantal woorden:	807
thema:	Wellevenskunst: ware gehoorzaamheid en volmaaktheid
omschrijving:	Wat bereikt de christen *in dit leven* met zijn pelgrimage? Is hij op enig moment veilig, komt hij tot rust? Deze twee vragen zijn nuttig en nodig, niet curieus en onstichtelijk. De beantwoording vergt eigenlijk een Paulus, die bij leven al in de hemel wandelde. Deze ervaring zegt Coornhert zelf nog niet te hebben, maar zijn hoop is dat de gelovige in dit leven, waarlijk gehoorzaam, Gods geboden daadwerkelijk kan naleven. Dat betekent dat hij God en zijn naaste als zichzelf van harte liefheeft en door die liefde in Christus één is met God en daarmee veilig, rustig en vrij van aanvechtingen. Deze hoop ziet hij bevestigd in tal van spreuken in de Bijbel (Oude en Nieuwe Testament). Wat God belooft, zal geschieden, want Hij is almachtig en waarachtig en de mensen die hiertegen ingaan, met hoe velen zij ook zijn en hoezeer zij ook dreigen, nimmer kunnen zijn deze belofte ('mijne salighe hope') overstemmen en ongedaan maken.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XXIII. BRIEF.
Van ware ghehoorsaemheydt. Verclaerende hoe verre een Christen in desen leven mach comen. En of de deurstredene veyligh en in rusten is.

Aen Corn. A. Boomgaert tot Delft.

Anno 1578

U Briefken heb ic vriendlijcke C. Boomgaert ontfanghen, ende so gaerne gesien dat u jonckheyt sich met het beste deel becommert, als ick seecker weet, dat der zielen boven des lichaems goeden waerdighste sijn.

U vragen sijn niet curieus, maer nut ende noodigh, dus mach ick u dat niet qualijck afnemen, maer moet u daerom te meer lief hebben. Curieuse vraghen sijn't, of die niet noodigh en sijn ende onstichtelijck, of die ons verstandt te hooghe sijn: als of de Heere in't dal Josaphats sal ten oordeel comen: Hoe langhe Adam met Heva int Paradijs bleven: En derghelijcken meer. Ofte waerom Godt wel wetende dat Adam 't ghebodt soude overtreden, hem 't ghebodt noch gaf, van waer die hovaerdighe ghedachten quamen in den Duyvelen voor haren valle, met andere meer soodanighe onnoodighe, of al te hooghe saken: sulcke en sijn gheen uwe twee vraghen, want het ondersoeck van dien ende de ware antwoorde daer op elcken wel nut, maer niemant schadelijck en mach sijn. Immers zy sijn veelen noodigh. Want niemant mach sijnen ganck recht stieren, sonder te weten het eynde sijns weghs, te weten de plaetse daer hy begheert te wesen. Ende qualijck mach yemant een begheerlijcken lust hebben (die des wandelaers moeyten allen moet verlichten) te comen tot eenigher plaetsen, sonder te verstaen die ruste ende veyligheyt die men aldaer nae der gheleden moeyten is verwachtende.

Dese saecken beyde sijn begreepen in uwe twee vraghen. Want in d'eerste vraeghdy: *Tot wat eynde die Christen Pelgerim in desen leven mach komen.* Ende in de tweede: Hoedanigh dat eynde is, te weten of die doorstredene veyligh, ende die volwandelde in rusten zy.

Alhoewel ick nu tot beantwoordinghe deser twee vraghen u wel soude wenschen eenen Paulum, tot een beantwoorder van dien, als die in beyden versocht was, soo hy eenen goeden strijdt ghestreden, ende 't veldt behouden hadde, ende sijn wandelinghe noch inden lichame levende, die al hadde inden Hemele, daer gheen onruste en is noch aenvechtinghe, ende mitsdien uyt ondervindlijcke waerheyt u hier op antwoorde gheven soude moghen. So en heb ick ghevraeght sijnde, niet willen nalaten, dese uwe vraghen te beantwoorden niet uyt versochtheyt, want ick gheen van beyden noch bereyckt en hebbe, maer uyt de hope mijns gheloofs houdende, dat van Godes ghenade in Christo Jesu, door zijnen Geest der Waerheyt die gheloovighe Mensche hier ter werelt mach comen, tot een soo waren ende oprechten onderdanigheyt Godes, dat hy Godes Wet voortaen waerlijck volbrenght, daer inne dat hy Godt boven al, uyt al sijn herte ende krachten, ende sijnen Naesten als hem selve lief hebbe, ende dat hy alsoo door liefde in Christo met Gode vereenight sijnde, veyligh is, rustigh is, ende so heel sonder aenvechtinghe, als die ooghappel Godes selve.

Deu. 30. 6

Begheerdy grondt ende redene van dese mijne hope te weten, soo leest van dese beloften van ghehoorsaemheyt:

De Heere u Godt sal u herte besnijden, ende het herte uws zaedts, dat ghy den Heere uwen God lief hebbet van gantscher herten ende van gantscher zielen. Eze. 11. 19. 20. 36. 25. 26. 27. 2. Thes. 3. 5. 1 Thes. 3. 12. 5. 23. Luc. 1. 75. Phil. 2. 13.

1. [J]oan. 5. 18.

Van de veyligheydt. Wy weten, dat soo wie uyt Godt ghebooren is, die en zondight niet, maer die uyt Godt ghebooren is, bewaert hem selven, ende de boose en ghenaeckt hem niet. Luc. 1. 74. Zeph. 3. 13. Mich. 4. 3. 4. Oze. 2. 18. Esa. 35. 9. 26. 1. 2. 3. 32. 17. 14. 30. Ezech. 34. 25. 28.

Daer ziedy maer een deel (nerghens na al) van de sproken der Godtlijcker Schrift, betuyght door H. Geest der waerheyt, die niet en mach lieghen noch bedriegen, daer op het voorsz. mijn gheloove is gegrondtvest. Die bewijsreden is dese: Godt heeft sulckx belooft, daerom sal't ghewis geschieden, want hy is almachtigh ende waerachtigh. Of nu schoon alle menschen op aerden, niemandt uytghenomen, met konst, met schoone schijn ende met doodtlijck dreyghen hier tegen riepen, soo en mach ick niet ghelooven loghenachtighe menschen tegen, ja boven den waerachtighen ende ghetrouwen Godt. Ick weet wel wat onlust my opkomt, alleenlijck door't belijden van dese mijne salighe hope, van den schijn-heylighen des Werelts: maer ick weet mede, dat my die waerheyt niet beschaemt laten, ende der loghen-minners grimmen niet verschricken en mach.

Hier hebdy nu mijn gevoelen, so naecktelijck als eenvuldelijck gheseyt ende bewesen, ist nu nut, dat's my van herten lief. Is Christus u leermeester, ende ghy met my oock sijn jongher, so leeren wy t'samen van eenen Meester, die alleen macht gheeft om doen 't gunt hy doet verstaen. Dit wenscht u grondtlijck u ende aller menschen Dienstwillighe

Coornhert.

Het rijmken onder u brief my behaeght,
Om de lieflijcheyt van die goey wensche,
Wie die heeft: dat is 'tghene ghy na vraeght
Gehoorsaemheyt en rust in een mensche.

Coornhert Correspondentie, I, 24

Van kennisse der Gheestelijcke dinghen, ende dat het verstaen der dinghen, ende 'tweten van sijn selfs onwetenheydt veyligh maeckt voor doolen.

geadresseerde:	
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 99r/229
aantal woorden:	720
thema:	Perfectisme
omschrijving:	Van geestelijke zaken hebben wij weet door getuigenis of door ondervinding (buiten beschouwing blijft 'sonderlinghe' inspiratie van de geest!). Getuigenis biedt kennis door horen zeggen of lezen; deze 'letterlijke' kennis is nuttig, bevordert de voortgang in deugdzaamheid, maar sluit doling niet uit. Ondervindelijke kennis leert iets wat men voor zijn zaligheid nodig heeft ofwel in meer of mindere mate en dan doolt men ook meer of minder; ofwel men weet iets in zijn geheel en dan doolt men, wat dat betreft, nooit meer. Alleen God weet alles, de mens niet. Maar de mens kan wel weten wat hij in zijn geheel weet en wat hij niet, of ten dele, weet. Wie zich bepaalt tot wat hij in zijn geheel weet, kan niet dolen. Deze kennis maakt hem zalig.
bijzonderheden:	Verslag van een eerder gesprek
opmerking:	

XXIV. BRIEF.
Van kennisse der Gheestelijcke dinghen, ende dat het verstaen der dinghen, ende 'tweten van sijn selfs onwetenheydt veyligh maeckt voor doolen.

VAn kennisse der Gheestelijcker dinghen, was laetsmael onse reden, die beviel u sulcks dat ghyse op schrift van my begeerde, nu dochtse my oock stichtelijck, ende dede dat vlytelijck so haest ick t'huys quam, nu sagh ick u Broeder hier, des ick uyt mijn denckschrift hier schreef om u dat by sulcken seeckeren bode te zenden. Mijn notulen hielden als volght: Alle kennisse van Gheestelijcker dinghen is in den mensche uyt tuyghnisse of uyt ondervinden: vande sonderlinghe inlichtinghe des gheests en was ons ghespraecke niet, dus laet ick oock hier daer af te spreken. Wt tuyghnisse is die kennisse, die in ons komt door hooren segghen of door lesen. So langhe dese letterlijcke kennisse niet uyt den dooden verweckt en wordt door den levendtmakenden Geest Godes, machmen, ja moet men dickmael daer inne doolen, ende so langhe ontbeert men ware hate tot het so bekende quaedt, ende ware liefde tot het so bekende goedt. So langhe men dese ontbeert, en mach men in der daedt het quade niet laten, noch het goede niet volbrenghen, soo dat dese kennisse als self uyten dooden letter, ende niet uyten levenden gheest voort-comende, het quade in niemandt waerachtelijck dooden, noch het goede in niemandt levendigh maken en mach: maer wel wroeghen, verdoemen ende quellen met een schrickelijcke verbeeldinghe, van de eeuwighe doot der hellen, 'twelck al mede een so nutten als wettelijcken dienst is in den zondaeren den voortgangh hebbende.

Anders ist met die kennisse in den mensche ghebooren uyt ware ondervindinghe, diemen vande dinghen ter saligheyt, om weten noodigh sijnde, heeft int deel, of in 't gheheel. Daer zy is int deel, wert minder gheweten van eenigh dingh, dan

men daer af niet en weet, soo dat het niet gheweten meerder is dan 'tgeweten: of daer af wert meer geweten dan men niet daer af weet, soo dat het niet geweten minder is dan 't geen men daer af weet. Gelijck of yemandt kennisse hadde van drie onweghen of weghen, die daer sijn in een groot Bosch, hebbende thien onweghen of weghen: of dat hy die seven onweghen of weghen kende, maer die drie niet, want seven sijn meer dan drie, so wederom drie minder dan seven. D'eerste kennisse te weten daer men minder weet, ende meerder niet weet van eenigh dingh, doolt men noch dickmael: welcx moeyelijck, jae smertelijck ondervinden, het omzien, achtnemen, ende opmercke, soo wackert ende vermeerdert, datmer voorts aen, minder begheert, doet of bestaet, 't ghene men so met smerten bevindt, datmen noch niet en verstaet, dat is men betreet minder die wegen, die men weet hem noch onbekent te wesen.

Sabbatheren. VVeten of rusten.

Maer d'ander kennisse, te weten daer men meerder wetenschap, ende minder onwetenheyt heeft van eenigh dingh, doet minder of seltsamer doolen. Dat selve selden, doolen (soo't niet sonder moeyten ende verdriet en gheschiedt) doet dan noch wackerder opmercken, minder doolen, ende ten laetsten niet meer onbekende dinghen willen begheeren of doen.

Daer dan oock is gheheele kennisse eenich dinckx, en mach men 't selve (met aendacht handelende) niet inne doolen. Want dese maeckt, datmer gheen ding verlaet, dat men niet waerlijck en weet quaedt te sijn: Ende wederomme datmer gheen dingh aencleeft nochte doet, dan dat men weet goedt te wesen.

Verstaet my hier, ick spreke van kennisse die by den mensche is, niet die in Gode is, want Godt weet het al: Gheen mensch weet het al. Maer wel mach de mensche weten wat het is, dat hy gantsch niet, of oock maer voor een deel: Ende soo mede wat het is, dat hy maer voor een deel, of dat hy gantschelijck weet.

Die dan dese menschelijcke kennisse heeft van geestelijcke saken, en bestaet niet altoos van dat hy wel weet, dat hy niet en weet, oock niet dat hy maer weet voor een deel te weten: maer alleen 't gene 'twelck hy wel weet dat hy weet. Ende sulcx doende met aendacht, en mach hy daer inne niet doolen.

Want dese kennisse is self levendigh in hem, doet hem 't quade haten ende in hem dooden, 'tgoede lieven ende in hem leven, sy doet het onbekende als quaetheyt self vlieden, ende het bekende goet begheren ende verkrijghen, ende maeckt den mensche saligh. Dit jonne u de milde God, door onsen Heere Jesum Christum, in zijnen levent-makenden H. Geest, uyt genade, ende oock my.

Coornhert Correspondentie, I, 25

Welc het naeste middel is om Godes ghebodt boven eyghen lust te volghen.

geadresseerde:	Gerrit Stuver
datering, plaats:	Na 1572*
referentie:	*Wercken* III, 99r-99v/229-230
aantal woorden:	537
thema:	Zelfverzaking en ware gehoorzaamheid
omschrijving:	Niet de eigen lust, maar Gods gebod moeten wij volgen. Als wij onszelf willen verbeteren, dan moeten wij onszelf wantrouwen, met name ons eigen oordeel dat ons van jongs af aan op het verkeerde been zet, zodat wij telkens na korte lust lang wroeging hebben. Het is zaak dit bedrog te doorzien, ons niet langer aan dezelfde steen te stoten en schade aan de ziel te voorkomen. Maar dit gebeurt zelden, want de venijnige lust lokt listig en gedwee volgen wij het eigen oordeel, dat valselijk informeert. Wij moeten waken over onze keuzes en wat zij impliceren om het bedrog van ons oordeel te leren doorzien. Pas dan als wij ons eigen verstand wantrouwen, zijn wij in staat op God te vertrouwen, want men moet iemand vertrouwen: van het duister naar het licht, van de leugen naar de waarheid.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XXV. BRIEF.
Welc het naeste middel is om Godes ghebodt boven eyghen lust te volghen.

Meester Gerrit Stuver, oudt Burgemeester der stadt Haerlem.

GRoote wijsheydt ist vrient, Godes gebodt boven eyghen lust te volgen. Hier af spraken wy laetstmael, nu vraeghdy na de naeste middel daer toe. Die achte ick onder verbeteringhe ons self verdacht te worden, want men betrout ongaerne den raet des ghenen diemen mistrout. So lange de mensch zijn eyghen oordeel betrout, soo lange volcht hy 'tgeen hem dunckt goet ende vliet 'tgeen hem dunckt quaet te wesen. Nu is onser alder oordeel meest verkeert inder jonckheyt, 'tgene goet is quaet, ende 'tgene quaet is goet achtende. Wat mach ons sulcx volgende, anders op komen dan ongenoegen, wroeghen ende droefheydt? Want daer wy meynen te verkrijghen, wesen, krijghen wy schaduwe. Terwe vernoeght der zielen hongher, niet Caf, so volght strackx op de korte lust een ghedueright wroeghen, ende 't ghene wy zottelijck begheeren, verwerven wy niet. Is dat niet een droevigh verdriet? wien gebeurt dat niet daghelijcx? wie let op dit bedrogh? wie mistrout sulcke zijne bedrieghelijcke valsche ende schadelijcke waen? Weynigh luyden, maer meest elck stoot sich alle daghe (ick swijghe van 't gantsche leven) hondert mael aen een selven steen: Onophoudelijck laten wy ons bedrieghen van een selve bedriegher. Sijn wy dan niet zotter dan een Ezel? Die weet sich wel te wachten voor de plaetse, daer hy eenmael heeft ghesneuvelt?

Wie onser en volght niet sonder alle omzien sijn blinde opinie, sijn zotte waen, ende sijn verkeerde, verderffelijcke, ende fenijnighe lusten? Vallende also telcken in den doodt der zonden. Voor schade in ghelt, voor verlies van Eere, ende voor

quetsinghe in den lichame wachten wy ons voorsichtelijck: Maer wie verhoedt sijn arme ziele so wijslijck voor schade, voor quetsinghe, ja voor sterven en bederven? Of sijn wy so gantsch zot, dat wy niet en weten dat die eeuwighe ziele edeler ende beter is, dan 't verrottelijcke lijf, ende het bedrieghelijcke ghelt? Selden yemand, so listelijck lockt ons die fenynighe luste, dat duert so langhe wy ons eyghen oordeel gheloof gheven ende betrouwen, want elck moet begheerlijck lusten na 't ghene sijn opinie of valsche oordeel hem voor 't alderbeste verbeeldet in sijn ghemoede.

Maer so wy waken, op ons verkiesen mercken, ende op't ghene ons daer door opkomt acht nemen, sal haest het valsche bedrogh van ons verkeert oordeel ons sulcx bekent worden, dat wy 't niet alleen voor verdacht maer oock voor een bekende bedrieger sullen moeten houwen ende schouwen, want dan moghen wy so weynigh als een gierigh Koopman een bekenden banckroetier betrouwen.

Dit mistrouwen van ons eygen verstant ende raedt, doet ons met een ernstelijcke hate daer af keeren.

Als wy dan also ons selfs (ende mitsdien lichtelijck ander menschen te recht) mistrouwen, worden wy bequaem om Gode te betrouwen, oock niet eer. Want men moet yemant betrouwen: Wie anders dan Gode mach sulck mistrouwen sijns selfs ende alder menschen betrouwen.

Die so van de duysternissen, loghen ende bedrogh sich afkeert, waerwaerts mach hy sich anders keeren dan totten lichte, waerheyt ende trouwe?

Dit is Christus, die wil noch mach niemant bedrieghen, die openbaert ons Godes wijsen raedt in sijn heyligh ghebodt, ende die wijst ons aen totten ghetrouwen ende waren Gode.

Daerwaerts vrient, laet ons, door een mistrouwen van ons selfs afwijckende, haesten in't gheloove, met vast betrouwen, ten sal u noch niemant berouwen.

Vaert wel.

Coornhert Correspondentie, I, 26

Datmen in kermissen en proncmaeltyden hoort af te breken den overdaet, om den Armen wat mildelijcker te gheven.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort
datering, plaats:	Na 1575*
referentie:	*Wercken* III, 99v/230
aantal woorden:	342
thema:	Tegen de overdaad
omschrijving:	Naar aanleiding van de Leidse ommegang: niet brassen, maar vasten; geen pronkmaaltijden, maar aalmoezen uitdelen. Zo onthaalt men Christus: veracht de pracht wat meer, vrees de verachting van de ootmoedige wat minder.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: H. Bonger, A.-J. Gelderblom, *Weet of rust. Proza van Coornhert*, p. 105-106

XXVI. BRIEF.
Datmen in kermissen en proncmaeltyden hoort af te breken den overdaet, om den Armen wat mildelijcker te gheven.

Aen Dirck I. van Montfoort. Tot Leyden.

VRiendt, ick volghe mijn beloften, ende groete u l. met een briefken, door vrients handt, met een ingheleyt briefken,[11] dat u sal ghelieven ter eerster gheleghentheyt beschicken op Delft. Saeghdy nu niet meer schrifts, so moght ghy dencken, dat ghy soo gaerne sulcke moeytens brieven van my hebt om my lief te doen: als u meyninghe luttel was om sulcke brieven van my te bedingen, maer weest getroost, ick zie om na het briefloon by u begheert. Wat is dat? Een vriendtlijck aenspreken van Godlijcke saken. Maer welcke sullen die sijn? Die ick u l. behoorde geschreven te hebben, voor dese Leytschen ommeganck. Want nu komt dit mijn schrijven als Vyghen na Paeschen.

Wats dan, ghy mooght meer ommegang beleven.

Wat salmen in den ommeganghen doen? Een afbreck van hovaerdy opte tafelen, een loflijck exempel voor uwe kinderen, ende een nutte ende Godtlijcke uytdeylinghe aen de behoeftighen van 't ghene men in sulcke ommeganghen ofte Kerck-missen ghewoone is op 't Outaer van de verwaende pomp of pracht te offeren.

Dit waer niet ghevast, maer wat min gebrast voor d'alderbeste gast.

Wie is dat? De Hemel-Koninck Christus. Die placht men so door liefde aen zijn hongherighe ledekens self te gast te hebben.

Twijffelst ghy oock hier aen? Ick weet neen. Wel aen: Is dese Hemel-Coningh niet al wat grooters in uwen ooghen, dan een Coninck van Spaengien? Ick weet ja.

O wat grooter kosten soudy willigh doen, om een Conink eerlijck te onthalen, indien hy u ontbaden hadde, dat hy u gast wilde sijn ende u met uwe kinderen al

11 Volgens het handschrift verzoekt Coornhert Van Montfoort het briefje door 'u schoonsuster of in een uwer briefven als gy op Delft schryft, of valt niet, door een schuytman ter eerster gelegentheyt te beschicken op Delft.'

doen dat ghy begeerde. So wensche ick nu, dat ghy voortaen de pracht wat meerder veracht, d'ootmoedighe verachtinghe wat minder vreest, de Tafel met wat minder gherechten beladet, ende den hongherighen van dees minderinge wat meerder verzadet.

Dat uyt liefde met betrouwen gheschiedende, suldy gonste hebben, oock uwe Kinderen by den grooten Hemel-Coninck Christum, met wien men so houdet gheen duyster nachtmael, maer een klaer daghmael.

Dese waerde, lieve ende edele gast wenscht u met u lieve Wijf ende Kinderen, als sich selve

Coornhert.

Coornhert Correspondentie, I, 27

Datmen door aenvechtinge tot geduldigheyt moet komen.

geadresseerde:	
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 100r/231
aantal woorden:	293
thema:	Perfectisme: aanvechtingen, geduld en volmaaktheid
omschrijving:	Wie geduldig wil zijn, krijgt hulp van God, want juist de strijd met aanvechtingen brengt geduld bij. Verstand, overwinning en blijdschap zijn onbestaanbaar zonder verzoeking, strijd en lijden. Zonder aanvechtingen heeft men geen weet van de eigen zwakte, leert men niet God om hulp te vragen. Aanvechtingen dient men dankbaar en blij als genadegeschenk te aanvaarden: dan wordt men geduldig, volmaakt en zonder gebrek.
bijzonderheden:	
opmerking:	J. Gruppelaar, *Nieuw brievenboek: honderd brieven van Coornhert,* Werkdocument, 2021

XXVII. BRIEF.
Datmen door aenvechtinge tot geduldigheyt moet komen.

DIckmael heb ick u hooren wenschen om die deugde des geduldigheyts: nu wort sy vanden Heere aengheboden, ende ghy weygert die salighmakende gave te ontfanghen, toondy u so niet te wesen een trage, die daer wil ende niet
Pro. 14. 4 en wil? ghy wilt geduldig worden, maer ghy wilt niet het middel, sonder welck mens niet en mach worden. Wat is dit middel? aenvechtinge. Hier klaegdy over, meynt ghy dan te mogen verwinnen sonder strijden? verstandich te worden sonder
Esa. 28. 19 oeffeninghe? gheduldich te worden sonder aenvechtinghe? so sydy waerlijck
Job. 28. 12. 13. bedrogen. U begeerte is oock onrecht, den daghloon begeerdy, maer den arbeyt vliedy: Door versoeckinge, strijden ende lijden geeft God verstant, verwinningh
Eccles. 34. 9. ende verblijden. Wat kan hy weten, die niet en versoeckt? wien mach hy verwinnen, die niet en strijdt? of wat magh hem verblijden, die niet eerst en lijdt? Onmogelijck is zijn eyghen swackheyt te kennen, 'twelck verstant is, sonder aenvechtinghe, om
Deut. 8. 2. Godts verwinnende hulpe te bidden, sonder ware kennisse van eyghen swackheydt,
Iac. 1. 2. ende waerachtelijck te verblijden, sonder in des Heeren kracht zijn vyanden te verwinnen. Wat is u vyant daer over ghy meest klaeght, ongheduldigheydt,[12] in verscheyden aenvechtinghen, so hebdy nu in dese uwe aenvechtinghen oorsake, niet so ghy doet dan treuren, maer van verblijden. Verstaet dit, o waerde man, want dese deucht heeft een volmaeckt werck, dese biet u die lieve God inder aenvechtinghe nu aen, ontfangt die met danckbaerheyt ende vreughden begeerlijck, soo wort u strijt verwinninghe, ende u lijden verblijdinge. Dit doet huyden, huyden terwijl in der ghenaden tijdt, die genadighe God u so ghenadelijck zijn ghenade aenbiet, in
Iac. 1. 4. die salighmaeckende gheduldigheyt, soo werdy gheduldigh, volmaeckt ende sonder ghebreck.

12 Het handschrift vervolgt: 'Dees moet verwonnen worden door ware geduldicheyt. Dese wort geboren in verscheyden aenvechtingen.'

Coornhert Correspondentie, I, 28

Van't sterven, sich daer toe te bereyden, het sondigen te laten, de straffen Godes te bewilligen, sich selfs veroordeelen, ende met Godes wille te vereenigen.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort
datering, plaats:	Begin jaren '80*
referentie:	*Wercken* III, 100r-101r/231-233
aantal woorden:	2013
thema:	Voorbereiding op de dood
omschrijving:	Ter voorbereiding op de dood dient men zich op zijn zonden te bezinnen. Stopt men per direct met zondigen dan gaan de eerdere zonden onder in Gods barmhartige vergetelheid. Men doorbreekt de slechte gewoonte. Dat is niet moeilijk als men maar bedenkt dat men een hatelijke vijand doodt. Meestal echter haat men niet de zonde, maar haar bestraffing: een fatale beoordelingsfout, die door ervaringskennis kan worden hersteld. Men moet leren zien dat zonde niet brengt wat ze belooft, men moet niet meer instemmen met het eigen oordeel, maar zich oefenen in gelatenheid, zelfverzaking en Gods wil laten geschieden. Godskennis geeft vertrouwen: God is goed en almachtig. De eigen wil stelt teleur. De keuze is eenvoudig: stop met anders-willen dan God wil, met weder-willen. Zelfverzaking is de manier om zich met Gods wil te verenigen: de rechtvaardige beschuldigt eerst zichzelf (Salomon).
bijzonderheden:	De brief is in dialoogvorm geschreven.
opmerking:	

XXVIII. BRIEF.
Van't sterven, sich daer toe te bereyden, het sondigen te laten, de straffen Godes te bewilligen, sich selfs veroordeelen, ende met Godes wille te vereenigen.

Aen Dirck Iacobsz. van Montfoort, oudt Burgemeester tot Leyden.

VRient ick van't het eynde van mijn doen voor 'tgemeen, dat my nu al vijf weken veronledicht hadde, met gheen kleyn versuym mijnder huyssaken, daer ick oock een dagh drie of viere wat inne gheschickt hebbende, viel mijn hert op u, om den selven te moghen dienen met een kleyn ghespraecxken, onlancx ghevallen tusschen twee ouden, te meer om datter eenighe ghemeenschappe was met d'appelen (ick dencke sy int Paradijs zijn ghewassen, so edel zijn die) by u my ghesonden, want ghelijck dit een boomvrucht is, soo roerde dit gespraecxken eens boom-vruchts bete, te weten het wroeghen vande sonde. Ick met tweejarighe mannen wanderende, daer af d'een sal heeten A. ende d'ander B. hoorde A. seggen also: Ick moet haest sterven, ende duchte voort eeuwich sterven, overmidts mijne sonden.
B. Welcke? die voorledene, of die ghy noch daghelijcx pleegt?
A. Beyde.
B. Sterft nu die sonde voor u lijflijc sterven, so zijdy bevrijt van't eeuwich sterven.
A. Waer blijf ick dan met mijne voorleden sonden?
B. Inde barmhertige vergetenheyt Godes, die en gedenckt niet meer die sonden der gener die aflaten van sondighen, sterft ghy 'thanteren der sonden in u, so sterft die ghedenckenisse uwer voorleden sonden in Gode.
A. Hoe soude ick die sonden best sterven?

B. Onthout haer het voetsele.
A. Wat is dat?
B. Sondighen. Door't dickmael sondighen komt dese quade inwoonder, door gewoonte, dat's dick teghen Gods ghebodt doen, in ons. Breeckt dees ghewoonte door dick aflaten van sondighen, ende die sonde met het sondighen sal ontworden ende ruymen.
A. Ghy spreeckt van een sware strijdt, te weten het wederstaen van onse verkeerde lusten.
B. Ist een sware sake leet te doen, ende te krencken, ja te dooden diemen vyandtlijcken hatet?
A. Neen, maer licht ende lustigh, ick mercke waer ghy wesen wilt. Ghy wilt segghen: na dient my swaer valt, het quade te dooden, dat ic die sonde noch niet en hate van herten.
B. Dool ick?
A. Waerlijck neen.
B. Daer vrienden strijden ist maer een spel ende spiegel-vechten, daer volghen geen wonden, veel min de doot na.
A. 't Is so.
B. Daer vyanden vechten, ist gevecht bloedich ende fel, d'een doot ende vernielt d'ander met hoochster lusten.
A. Waerheydt ist so ist mede (mercket nu) datter gheen ware vyantschap en is tusschen my ende die sonde.
B. Het mach wel zijn.
A. Ja het is so, ick hate mijn sonden niet, maer der sonden straf hate ick.
B. Dats verkeertheyt. Want de straf der sonden die goet is, als wesende rechtvaerdich, ende u dienende ten besten, haet ghy, daer teghen bemindy die sonde, die onrechtvaerdigh is, ende voor u bederfelijck, soo bemint ghy 't quade, ende so haet ghy 'tgoede, is dat gheen verkeertheyt?
A. 't Is so, ick moets bekennen, waer uyt komt datte?
B. Wt een verkeert oordeel, die 'tquade goet, en 'tgoede quaedt seydt te wesen. So langhe dat valsche oordeel in u blijft, so lange moet ghy 't quade beminnen, en 'tgoede haten.
A. Lieve hoe worde ick dat quijte?
B. Door waere kennisse van dat sulckx quaet leelijck ende verderflijck is.
A. Waer haelt men die ware kennisse?
B. In't alghemeen licht der ghenaden, door't middel van wacker opmercken van u doen ende laten, te weten, wat dit u valsch oordeel u belooft, ende wat ghy verkrijght.
A. Wat belooft het?
B. Lust ende rust, dat's saligheydt, door't verkrijghen van 't ghene ghy goedt wanende begheert, ende door 't ontberen van 'tghene ghy quaedt wanende vreest. Hoe vaerdy hier inne?
A. Ick moet waerheyt lijden, altijt vinde ick my bedroghen. In plaetse van de beloofde lust ende rust verkrijghe ick ware onrust ende verdriet, als die ketelinghe lust snel als een blixem verdweenen is, so aenkleeft my een langhduerigh treuren ende ghequelle.

B. Gebeurt u dat dickwils?
A. Waerlijck ja.
B. Ghy doet Coopmanschap.
A. Ick doe.
B. Ghewin soeckt ghy daer mede.
A. Also.
B. Of u een drogh met ghelofte van wel betalen dier af kochte, maer niet en betaelde, soudy hem oock die tweede mael willen borghen, ende u Ware betrouwen?
A. Gheensins, dat waere ghewisse schade ghedaen, daer is een Coopman te loos toe.
B. U verkeert oordeel doet u daghelijcks dese schade, noch gheloofdy ende betroudy dat.
A. Hoe datte?
B. Het belooft u 't ghewin van lust ende rust, so ghy sijnen zin volgt, ende het geeft u telcken die schade van verdriet ende onrust.
A. Ick moets bekennen.
B. Bekent dan mede dat ghy't u self doet dat ghy onwijs zijt, ende dat ghy inde snootste dinghen u redelijcheyt misbruyckt, maer in die dierbaerste niet en ghebruyckt. Of sijn der zielen goeden niet Edeler dan des lichaems?
A. O Jae, dat scheelt te veele.
B. Waerom zydy daer so onachtsaem inne, ende in't minder so vlytigh?
A. Ick weets niet.
B. Het comt al mede uyt het selve verkeerde oordeel, dat die verganckelijcke have beter hout dan 't eeuwighe goet.
A. Lieve, hoe worde ick dit valsche oordeel quijte?
B. Steeckt uyt dat valsche ooghe, diens verkeert oordeel u in allen bedrieght.
A. Hoe sal icx beginnen?
B. Let ernstelijck op sijn ontrou, so suldy die in allen mercken ende kennen, soo sal't betrouwen minderen, dan suldy twijffelen, oft u goet dan quaedt is, dat het u voorhoudt. Dese twijffel is die dit verkeerde oordeel uyt steeckt door't niet toestemmen tot sijn voorgheven, daer door dan sulck verkeert oordeel ontwordt ende verdwijnt. Hier wert ghebooren die waere ghelatenheyt, een moeder van die rustighe ghelijckmoedigheyt, die den mensche uyter herten sijn verkiesen verlatende tot Gode doet loopen, hem bidden, en met waerheyt doet seggen: *Dyn wille geschiede op der aerden als in den hemele.*
A. O heyligh woordt, hoe saligh is hy, die dit met waerheyt kan spreecken tot Gode. Maer hoe mach ick dat doen, die noch gheen vyandt en ben mijnre zonden ende mitsdien in de verdoemenisse stae?
B. Dat sullen wy zien, seght, houdy Godt oock beter dan u self?
A. Soude ick niet?
B. Ick weets niet. Houdy Godt wijser dan u self?
A. Wat vraghen is datte? Wie houdt dat niet?
B. Ghy gheen van beyden. Want hieldt ghy Gode beter dan u self, ghy zoudt sijn vaderlijcke goetheyt met getrouwer sorghvuldigheyt voor u vaster ghelooven te waecken dan ghy voor u Kinderen, ende so ghy Godt wist wijser te sijn dan ghy, so soudy al dat u op-komt van sijne handt voor 't alderbest ontfanghen, als die beter

dan ghy weet wat u best is: Dit doedy gheen van beyden, dus houdy u self noch beter teghen u Kinderen dan Godt teghen sijn Schepselen, ende oock u verstandt wijser dan Godes.
A. Dat moet ick met herten toestemmen.
B. Of Godt u nu wilde eeuwelijck verdoemen, soude hy u onrecht doen, nadien ghy sulcken lieven Heere so dickmael, ende so swaerlijck hebt vertoornt door uwe zonden?
A. Neen voorwaer, maer dat bedencken valt swaer.
B. Dat doet u al mede 't verkeerde oordeel.
A. Hoe dat?
B. Ghy oordeelt goedt 't ghene Godt quaedt oordeelt.
A. Waer in?
B. Daerinne dat het quaedt onghestraft blijve, dit wenscht ende wilt ghy. Dit's plat teghen Gods wille, sijn wil is Almachtigh ende gheschiedt, die uwe niet, dit's u swaerheyt ende verdriet.
A. Hoe ontgaet men dit verdriet?
B. Alsmen van hem self tot Gode vliet.
A. Door wat middel?
B. Door't verlaeten van u eyghen valsch oordeel ende quade wille, ende vereenighen met Godes rechtvaerdigh oordeel ende goede wille.
A. Dit's al 't selve. Hoe comtmen aen sulck verlaten ende vereenighen?
B. 't Selve is al gheseyt, ende segghe nu mede, door hate van dat valsche oordeel: Die hate comt uyt ondervinden vande quetse ende onruste, so wy terstont vande winstsoeckende Coopman spraken, die den bekenden bedrieger niet de tweede mael can betrouwen. Dus verlaet den bekenden bedriegher.
A. Ach hier behoeft tijt toe, ick mach morghen sterven.
B. Ja van daghe, oock van dit uyre.
A. Dat bedencken valt my schrickelijck.
B. Bedenckt dat stadelijck, siet elcke ure aen voor die laetste, bereydt telcken u huys, ende segt tot u self, ghy sult sterven.
A. O so vermeerdert ghy mijn grouwel voor d'eewige verdoemenisse, ick hoopte ghy die soud minderen.
B. Vreese voor stranden, voorhoet menich schipbreuck. Ende kennisse van des perijckels grootheydt verdrijft de roeckeloose onachtsaemheydt.
A. 't Is so. Waer op salmen meest achten?
B. Op niet meer te sondigen?
A. Wat is sondighen?
B. Anders te willen dan God wil. Soo sondiget ghy noch daghelijcx, daer ghy meynt deught te doen.
A. Waer inne dat?
B. Meynt ghy niet deught te doen, als ghy God bidt dat hy u uwe sonden soude vergheven, ende u hier na gheven het eeuwighe leven?
A. Ja ick trouwen. Maer soude dat sondighen zijn?
B. Ist jeghen Gods wil ghebeden, soo ist sondighen.
A. Dat bekenne ick, maer hoe soude dat jeghen Gods wille zijn?
B. 't Is teghen Gods wille dat hy den onboetvaerdighen die voorleden zonden soude

vergheven, oock dat hy den quaetblijvenden saligh soude maken.
A. Dat gheloove ick, maer ben ick onboetvaerdigh?
B. Wie hem inder waerheydt niet af en keert van't quade, ende doet het goede, die is onboetvaerdigh. Nadien oock die zonde onsaligh maeckt, soo mach die volherder in zonden niet saligh worden. Salmen d'onsaligheyt ontgaen, men moet die zonde verlaten, ende salmen saligh worden, men moet (in Christo) goet worden. Want sonder goetheyt, dat is sonder God, en is gheen saligheydt ghemerckt God die saligheyt self is.
A. 't is waerachtigh. Wat sal ick doen?
B. Wat anders, dan dat ghy af-laet van sondighen.
A. Van wat sondigen?
B. Van anders te willen, dan Godt.
A. Waer inne?
B. Daer inne dat ghy siende Godes wille te zijn, dat die quade verdoemt sy, overmits God rechtvaerdigh is, hier inne u wille teghen Gode aflaet, ende dat ghy met Gode wilt dat die quade verdoemt sy.
A. Dat's licht van anderen die quaet zijn, maer swaer van sich self te willen met Gode.
B. Ist swaer voor u te weten dat ghy quaet zijt.
A. Neen. Maer licht. Wiens zonden mach ick lichter ende sekerder kennen dan de mijne?
B. Ist swaer het bekende valsch oordeel te verlaten?
A. Neen.
B. Is u oordeel niet valsch?
A. Het is.
B. Geloofdy dat Gods oordeel oprecht is?
A. Ja.
B. Verlaet u valsch oordeel ende sondigende wille, ende volght Gods rechtvaerdighe oordeel ende heylighe wille. Daer met vereenight u. Seght uyter herten: O Godt verdoemdy my eeuwelijck, ghy doet rechtelijck en wel. Maeckt ghy my beter ende saligh. Ghy doet genadelijck. Heer ick verliese mijn Siele, wintse ghy, u offer ick die op, doet soo't u ghelieft, verdoemt of maect saligh. U wille gheschiede, niet de mijne. Ghy zijt de goedighe Heere, ick die quade Knecht.
A. O konde ick dat uyter herten seggen met waerheydt.
B. Ick ben seker dat die so sonder achterdeure open te houden van door sulcx saligh te worden met een overgheven ghemoedt ende ghelaten Siele kan doen, die verdoemenisse niet en sal sien, want ist dat wy ons self oordeelen, so sullen wy niet gheoordeelt worden.
A. Dat seyt d'Apostel.
B. Salomon seyt oock: dat die rechtvaerdighe eerst een beschuldiger is van hem selve. Merckt nu. So doende vereenight des Menschen wille met die Heylige Wille Godes. Wat mach God dan anders willen dan saligheyt van sulcken vereenighden Ziele met hem. Die Mensche heeft God zijn ziele opgheoffert, sonder yet ergens daer aen te behouden. Soude God zijn eyghendomme wech werpen? De Mensche wil dan soo God wil, die wil der menschen saligheydt, wie mach hier verdoemen?
A. O salighe vereeniginghe. Dese verlene ons de barmhertighe Vader door zijnen

lieven Soone, vermidts zijnen Heyligen geest der waerheydt.
B. Amen. Dese redene Vrunt aldus gheseyt ende voleynt zijnde, quamen wy weder inde stede, wy scheyden vruntlijck. Ick trat in mijn Comptoir, dacht het ghehoorde na, ende van't dat waerdich te stellen op dit pampier, om u dat over te senden. Ist u de moeyte waerdich, laet het uyt schrijven, ende sent my dese weder. Groet de Vrunden, en vaert wel.

Coornhert Correspondentie, I, 29

Van wel en qualijck bidden met desselfs vrucht. Tot vereeniginghe der sproken, Mat. 7. 8. en Iac. 4. 3.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort*
datering, plaats:	1576*
referentie:	*Wercken* III, 101r-101v/231-232
aantal woorden:	232
thema:	Goed en verkeerd bidden
omschrijving:	Als de apostel spreekt van gebeden die niet worden verhoord, doelt hij op een verkeerde manier van bidden. Want gebeden worden verhoord als wij naar Christus' wil oprecht ('inden gheest ende waerheydt') en vol vertrouwen het Onze Vader bidden, d.i. om ware onderdanigheid, vergeving der schulden en verlossing van de zonden.
bijzonderheden:	Bijbeluitleg
opmerking:	Dat van Montfoort de geadresseerde is blijkt uit *CoCo,* I, 30.

XXIX. BRIEF.
Van wel en qualijck bidden met desselfs vrucht. Tot vereeniginghe der sproken, Mat. 7. 8. en Iac. 4. 3.

DIt is nu alreede u seste vraghe in ses dagen. Mijn antwoorde sie ic u 'tbode gelt waerdich zijn. Nu ghy niet af en laet: soo merckt ghy aen mijn niet aflaten mede wel dat u vraghen my die moeyten van 't antwoorden waerdich zijn.

Mat. 7. 8. U wondert (schrijfdy) hoe S. Jacob mach over een stemmen metten Heere Jesu,
Jaco. 4. 3. seggende: *Al die bidt sal ghegheven worden.* Nadien d'Apostel opentlijck seyt: *Ghy bidt ende verkrijght niet.* Had ghy d'Apostels segghen daer aen volghende voort gelesen, u verwonderen waer verdweenen. Want die reden seyt hy stracx daer aen, waerom zy biddende niet en verkrijghen, te weten: *om dat zy qualijck bidden, op dat zij't* (verkreghen) *in wellusten souden verteeren.* Van sulck bidden en spreeckt de Heere niet, maer van wel bidden, dus en is hier gheen strijdt altoos.

1. Joan. 5. 14. 15. Vraeghdy wat wel bidden is? Dat is bidden na Christi wille. Wie soo bidt die wordt verhoort. Hoe bidt men na Christi wille? Als wy inden gheest ende waerheydt bidden met ontwijfelijc betrouwen van verkrijghen, om 'tgeen hy self ons beveelt te bidden, int Vader Onse: dat is om grootmaeckinghe van de eere Godes, en vermeerderinghe van Christi rijcke. Om ware onderdanigheydt Godes, om verghevinge van schulden, ende om verlossinghe van zonden, ende van alle quaden. Bidt so, verkrijgt ende wort Goddelijck door Christum onsen Heere, Amen.

Coornhert Correspondentie, I, 30

Verklaringhe van't recht begeerlijck bidden.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort
datering, plaats:	1576*
referentie:	*Wercken* III, 101v/234
aantal woorden:	351
thema:	Goed bidden
omschrijving:	Coornhert verwijst naar de vorige brief en vervolgt dat het juist bidden impliceert dat men, zoals een drenkeling zich laat redden door een passerend schip, elke gelegenheid aangrijpt om te bidden. De drenkeling wil leven, wie bidt wil goed en deugdzaam leven. Het reddingstouw biedt God vooral de verdrukten aan: want Hij geneest door lijden, Hij kastijdt wie Hij liefheeft. Maar weinigen begrijpen waartoe de aanvechtingen dienen.
bijzonderheden:	Coornhert zegt al lang te wachten om naar Holland te komen. Hij geeft de brief mee aan zijn buurman die in Holland moet zijn. Verwijzing naar 'den Heer de Groot'.
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

XXX. BRIEF.
Verklaringhe van't recht begeerlijck bidden.

Aen Dirck Iacobsz. van Montfoort.

Ioan. 14. AL ist so, waerde ende oprecht vrient, dat ick alle daghe opter wacht sitte om self in Hollant te komen, montlijc (ghevet de Heere) met u L. ende d'ander Vrienden, naer langhen wensche, eens uyter herten te spreken, so en hebbe ick nochtans niet konnen laten u L. noch dese mael eens met en hertelijcke groet-brief aen te spreecken, door gelegentheyt deses Bodes, mijn buyrman alhier, die daer te doen heeft, ende met kinderkens beladen zijnde, naerstich is om den kost, aen den welcken (so hy wat hulpe in raet of anders te doen heeft) u L. middel heeft om deughde te oeffenen, ende Gode dienst te doene. O vrient my gedenckt hier dat ick onlancx van't verkeerde ende rechte bidden wat gheschreven hebbe, ende betoogt dat die alleen recht bidden, welcker begeerlijck herte stadelijck omsporende om goetheydt te bekomen, geen oorsaken daer door sulcx wert aengeboden en versuymen, rechts als yemant die op een wrack in Zee dreef, gheensins versuyme soude begheerlijck ende wackerlijck aen te grijpen de koorde die hem uyt een voorby-varende Schip, om hem te berghen toegheworpen werde. Want even so seere dese begeerlijck is na 't leven, is de rechtte bidder begheerlijck na goetheydt ende deughde.

Nu is de berghkoorde (daer door Godt aenbiet het leven der zielen, 'twelck goetheyt is, ja Christus self) ghemeenlijck by de verachtinghen, verdruckinghen, etc. Nemen de ghemeene bidders dese berghkoorde (dit *funiculum Amoris*) oock begheerlijck aen? Weygert niet meest elck? bidden zy dan oock recht die het middel om 'tbegheerde te verkrijghen weygheren? Wert oock yemant salich dan door kruys en lijden? Neen vryelijc. Daerom nemen sulcx de rechte bidders altijt vrolijck aen: als die wel verstaen, dat God door lijden gheneest, ende dien hy lief heeft castijdet. Dit zijnse die sich konnen verblijden als sy in menigerleye

Iaco. 1. 2. aenvechtinghe vallen 'twelck een paradox of wonder-reden voor't volck is, want het allemans ding niet en is, maer alleen 'twerck vande rechte bidders. Dit wenscht u so langer so meer, ooc sich self den Heer de Groot, ende allen goetwillighen u Vrundt ende broeder in den Heere.

Coornhert Correspondentie, I, 31

Van de bereydinghe totter doodt, en vande ghelijckmoedigheydt.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort
datering, plaats:	Jaren '80*
referentie:	*Wercken* III, 101v/234
aantal woorden:	427
thema:	Voorbereiding op de dood; gelijkmoedigheid
omschrijving:	Met woorden bedankt Coornhert van Montfoort voor de appels die hij stuurde. Hij reageert op diens opmerkingen over de dood en zegt dat wie vreest weldra te sterven zich haast om goed te zijn: nu of nooit. Zonder daadwerkelijke oefening geen deugd. De deugd verenigt ons met Gods wil, gelaten zien wij af van eigen voorkeuren en zorgen die nergens over gaan: niet kiezen, dan ook niet verliezen! Gelaten werpen wij onze zorgen op de Heer. De dood verstoort ons niet, stimuleert juist om vandaag nog goed te leven. De ouderdom is daarom een zegen.
bijzonderheden:	
opmerking:	

XXXI BRIEF.
Van de bereydinghe totter doodt, en vande ghelijckmoedigheydt.

Aen Montfoort voorsz.

VVAerde ende oude Vrunt, u alder welvaren is my hertelijcken lief, u willighe appelgift en waer my niet leet, so ick middel hadde om u of uwen eenich lief te doen, niet metter praet, maer metter daet. Dit heb ick nu niet. Wat magh ick nu anders doen dan met woorden (waren 't noch eynden, 'twaer nutter) dancken?[13] Voorts mercke ick in uwen brief, by u wel verstaen te zijn, dat uwe langhe voorleden, korte toekomende jaren dreyghen. O hoe gheluckich zijdy daer door so ghy't recht gade slaet. Want daer de hope van noch lange leven des Jeughts vorderinghe ter deugden vertreckt ende verlanght: daer dringht de vreese van haest te sterven, ter deughden te spoeden ende te haesten. Want hier moetmen deughdelijck werden, of nimmermeer, ghemerckt men hier na inder nacht gheen deughde en sal oeffenen, ende sonder sulcke oeffeninghe en wort niemant deughdelijck, dat is goet ende Godlijck. Dit is meest gheleghen in een worden met Godes wille. Hier door wort de mensche ghelaten ende los van alle verkiesen ende onnutte sorghen. Die niet en wil verkiesen, wat mach hy verliesen? Daer men gheen ja heeft verkooren, en wort door neen niet verlooren. Die niet en verkiest rijck te zijn, wat magh hem d'armoede schaden? Voorts indien wy sorgen met treuren dat onse Kinderen of Weduwe hulpeloos verdruct sullen worden: de gelatenheyt werpt de sorghe opten Heere, beveelende hem de sorghe over wijf ende kinderen. Sorgen wy haest te sterven: dit doet zonde derven, ende doet dan de ghelatenheydt ghelijckmoedich den doot verwachten. Sorgen wy dan oock, dat

13 Het handschrift vervolgt: 'Dus betaelt gy met veele schoone appelen den vruntlijcke namen Appelman al wat te dier' Becker geeft aan dat 'Appelman' de schuilnaam is van Willem van Oranje, maar zegt niet te weten waarom Van Montfoort in deze brief van 'Appelman' spreekt. Zie Becker 1928, p. 332, nt. 2.

wy dus stervende qualijck en verdoemelijc sullen sterven: Het prickelt ons om nu, dewijl't noch huyden heet wel ende salighlijck te leven. Wat mach meer aenporren ter deughden? Dit voordeel vinde ick in mijn onduerighe ouderdom mede. Dit sie ick vint ghy oock daer inne. Connen wy dan also, na ons beste vermogen worstelende na ware ghelatenheyt daer toe, inden genen die daer riep: Vader niet so ick wil, maer so ghy wilt, gheraken: sulc dat wy onse Ziele den Heere konnen opofferen, omme daer mede te doen niet na ons blinde begeren, maer na zijne salighmaeckende wille: O hoe salighlijck sullen wy leven? Hoe veyligh ende seker sullen wy sterven? Dit verleen de lieve God u ende my, ende allen goetwillighen Menschen, Amen. Groet u lieve B. Oock onse naerstighe J. die ick nu sie vlijtelijck te arbeyden om als een recht danckbaer Kint zijne Ouders door eenen kuyschen ende Godvruchtighen wandel te verblijden, ende door zijn stadich studeeren den lancxstlevenden een troost-stock te verstrecken.

Coornhert Correspondentie, I, 32

Vermaninghe om wel ende deughdelijck te leeren leven, en desselfs vrucht.

geadresseerde:	Cornelis Boomgaert, Adriana van Santen
datering, plaats:	Na 1578*
referentie:	*Wercken* III, 102r/235
aantal woorden:	432
thema:	Vermaning tot deugdzaamheid
omschrijving:	Als men denkt dat iets (1) niet kan of (2) moeilijk is, dan spant men zich er ook niet voor in. Men begint (3) met wat men gemakkelijk en plezierig acht. Aan de orde is het goede, zelfs het allerbeste, d.i. volmaakte gehoorzaamheid aan God, daadwerkelijke deugdzaamheid. De eerste betreedt deze heilweg niet, de tweede langzaam en verdrietig. De derde weet naar waarheid dat deugdzaam leven vrolijk stemt, dat blijdschap het loon van de deugd is. Deze wetenschap zorgt ervoor dat men er juist naar verlangt om metterdaad deugdzaam te zijn, standvastig de rechte weg bewandelt, geholpen door God, wiens bereidheid om ons te helpen groter is dan ons verlangen om geholpen te worden. Zo bezien is de weg niet meer lastig en letten wij, elk moment, op onze gedachten, woorden en daden.
bijzonderheden:	NB.: 'Al watmen niet moghelijck en ghelooft, bestaetmen niet.'
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XXXII. BRIEF.
Vermaninghe om wel ende deughdelijck te leeren leven, en desselfs vrucht.

Aen Cornelis A. Boomgaert, en Adriana van Santen.

WY beyde groeten u beyden, u toewenschende dat wy na den lichame, ende beter dan wy na der zielen hebben: Dat is gesontheyt ende deughde. Dit diende alleenlijck op dat niet vergeten en soude worden u maecksel tot onschult der onpartijdigen, tot uwer komste, die ick nu alle daghe verwachte, soo wy hopen in drie of vier daghen heel bestelt te zijn. Laet de Brief 'tbode-loons waerde met sich brenghen. Leest mijn bedencken: Swaerlijc bestaet men 'tgunt men langsaem en swaerlijck om doen hout, maer lichtelijck begintmen dinghen die men licht ende lustigh acht om doen. Ick meen in alle desen dingen niet dan dat goet is, ja 'talderbeste. Welcke? Volmaecktelijck Gode ghehoorsamen. Daer toe komtmen door't bewanderen vande wegh der deughde, dat's Christus, die men hanterende bewandert. d'Eerste vande voorighe drie en betreden desen heylwegh niet. Die tweede langhsaem ende verdrietelijck: maer de derde spoedelijck ende met lusten. De twee eerste laet ick varen, nemende voor handen de derde. Wat is de middel om de voorschreven wech licht ende lustich te achten? De kennisse der waerheyt. Want die doet verstaen dat deugdelijck leven vrolijck leven is. Ende daer dit lustigh is, daer is wel levens schoone gedaente, ende beloninghe, want deught verheugt, en doet in lusten rusten. Dit verstant maeckt begheerlijck den voorschreven wegh te bewanderen: die hoe langer hoe liever valt int bevinden van't lustighe leven. Ons ernstigh voornemen sy dan om al ons gantsche leven recht uyt, sonder ter lincker of rechter handt af te wijcken, stantvastelijck te betreden, vermidts de hulpe Godes,

die ons liever helpt, dan wy zijn hulpe begeeren konnen. Soude ons onhervarene wandelaers dese weghs daer op noch eenighe moeyelijckheyt doen beduchten de langhduerigheydt van alle ons leven: laet ons vast in den Heere voor ooghen nemen ons gedachten, woorden ende wercken onschuldelijck te bewaren, niet eenighe jaren, niet eenighe maenden, weken, of uren, maer het teghenwoordighe vierendeel uyrs. Sal ons dat ooc langh of moeyelijck duncken? Ick houde neen. Lieve laet ons dat bestaen, 'tis haest ghedaen. Doen wy't dickmael met opmercken, van dat wy't qualijck of wel doen, het salt ons leeren wel doen. Door't verdriet van ons verlies, ende door de lust van't ghewin, dat wy dat doende sullen bevinden. Als wy een vierendeel uyrs connen recht so wanderen in Christo, wy sullen't twee, drie quartieren, ja een uyr leeren doen, daghen, weken, maenden, jaren, ja 'tgantsche overblijfsel ons leven. Dan leven wy wel ende saligh in Gode. Denckt dit wijder na. Ende doet vlijtelijck het wel-bedachte. Dit wenscht u beyden als sich self, V. N. N.

Coornhert Correspondentie, I, 33

Of yemant so volmaeckt kan wesen, dat hy niet tot eeniger tijdt en sondight.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 102r/235
aantal woorden:	296
thema:	Volmaaktheid: niet meer zondigen
omschrijving:	Kan een mens, ondanks het feit dat hij niet alles kan weten, toch op enig moment vrij zijn van zonden? Een mens kan zeker weten wat hij weet niet weet. Ook weet hij dat hij kan en meestal zal dolen als hij iets doet waarvan hij geen zekere kennis heeft. Als hij vreest voor fouten kan hij zich voornemen niet iets te beginnen waarvan hij niet zeker is ('weet of rust!'). Zodoende kan hij volmaakt zijn, want alleen als hij zeker weet dat iets goed is, begint hij eraan.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

XXXIII. BRIEF.
Of yemant so volmaeckt kan wesen, dat hy niet tot eeniger tijdt en sondight.

U Welvaren is my alst mijne lief, waerde lieve Vrunt, u vraegh aen my ghesonden, heeft my ghevonden, ende was dese. Ghemerckt hier niemant so volmaeckt en wordt, dat hy alle dinghen weet: Of dan yemandt soo volmaeckt kan wesen, dat hy niet onwetende tot eenigher tijdt en sondight?

Antwoorde.
Al ist soo, dat gheen Mensch alles magh weten (want dat alleen des alwetenden Godes eyghenschappe is) so mach nochtans elc weten, wat dinghen dat hy weet. Die dit gade slaet, mach lichtelijck ende sekerlijck weten wat dinghen hy niet en weet: te weten alle d'andere dingen die hy in zijn wetenschap niet en vint. Verstaet my, ick spreke van sekerlijck weten, ende niet van twijfelijck wanen.

Boven dien mach oock elck lichtelijck weten dat hy doende dinghen die hy niet en weet of kent, schadelijck magh dolen, ende oock datmen daer meest inne doolt. In sulcke wetende Menschen magh de vreese voor swaerlijck te doolen een vast voornemen maecken: Om niet altoos te bestaen (veel min te doen) dat zy niet seeckerlijck en weten goet te zijn, ende in sulck opset vastelijck volharden. Wie dit doet magh hier so volmaeckt wesen: dat hy tot gheender tijt onwetende en zondight.

VVeet, of rust.

Want int doen van't gene hy seeckerlijck weet goet te zijn, en mach hy niet sondigen. Ende int laten van alle 'tgeen dat hy niet sekerlijck en weet, en magh hy oock niet sondigen, als die dan niet quaets en doet. Mach hy ooc sondigen: die niet dat goet is en doet, ende gheen quaet met allen en doet. Dits den Sabbath recht vieren. O Vrunt, hoe groot vinde ick, ende hoe seer veyligh dese wetende onwetenheydt. Dese wenscht u van herten

Isai. 58. 13. 56. 2. 3. 4 30. 15.

U Vrient, *D. V. Coornhart.*

Coornhert Correspondentie, I, 34

Hoe yemant mach volmaect zijn inder Liefden: Alsoo niemandt volmaeckt is inder kennisse Godts.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	Na 1576*
referentie:	*Wercken* III, 102v-103v/236-238
aantal woorden:	2023
thema:	Volmaaktheid in de liefde, ondanks onvolmaakt weten
omschrijving:	Er zijn mensen die kennelijke waarheid niet verdragen en dan met curieuze vragen menen te voorkomen dat zij door hun dolingen ten val komen. Neem deze vraag: hoe kunnen wij ondanks ons onvolmaakt weten toch volmaakt in de liefde zijn? Deze vraag is spitsvondig, getuigt van ongeloof. De apostel spreekt echter klare taal: wie Zijn woord houdt, in hem is Gods liefde volmaakt. Van weten is geen sprake, volmaakt weten is een eindig verstand niet gegeven. De volmaakte liefde van de mens is anders dan de goddelijke, want zij kan vermeerderen en is ontleend aan God. Wie deze liefde heeft, is zalig, terwijl zijn liefde nog kan toenemen. Groei doet niets af aan de zuivere volmaaktheid van wat eerst nog klein, maar van goddelijke oorsprong is. Als ware liefde moet het ook ware kennis zijn. Ook de sceptici kunnen weten dat God beter is dan zijn schepselen, moeten erkennen dat een schepsel God boven zichzelf liefheeft: die liefde is volmaakt. De redeneren vanuit kennis, die altijd beperkt is. Zij zijn doof voor de Schrift, voor de in dit leven beloofde liefde. Ook het liefdesgebod stellen zij terzijde. God gebiedt ons tot het geven van liefde van menselijke maat: met heel ons hart, ziel, gemoed en kracht. God vraagt niet meer dan wij kunnen: volmaakte menselijke liefde.
bijzonderheden:	NB. 'vijanden van de volkomen gehoorzaamheid', d.i. de gereformeerden
opmerking:	

XXXIV. BRIEF.
Hoe yemant mach volmaect zijn inder Liefden: Alsoo niemandt volmaeckt is inder kennisse Godts.

VAn der kennisse volmaecktheyt bracht u laetste schrijven Vrunt, my een Vrage, die ick by u ghevraeght te zijn vermoede, door den tegenworp der Luyden, die niet konnende openbare waerheydt wederstaen, met curieuse Vragen den beduchten val haerder verleydende dolinghen meynen te voorkomen, ende is dese:

Vraghe.

Ghemerckt wy liefhebben, na dat wy kennen, ende niemant ter Werelt volmaect is inder kennisse Godes, hoe dat yemant kan volmaeckt zijn inder Liefden?

Antwoorde.

Soo yemant vraeghde hoe, of waer aen mach een Mensche weten, of de volmaeckte Liefde Godes in hem zy: men sal dat moeten bekennen te wesen een noodige ende nutte vraghe. Noodigh waer die, om niet door onkonde sich selfs sulckx toe te schrijven uyt wanen, al eer hy die waerlijck heeft: Ende nut waer sy, om door't bevinden datmen noch niet en heeft die volmaeckte Liefde, met begeerlijcker ernst daerna te trachten.

Maer ick verneme dese Vrage meest voorgeworpen te worden by den ongheloovigen ende spitsvondighen vyanden vander gheloovighen onderdanigheydt Godes in desen leven. Zijnse niet recht onghelovich te noemen,

die de klare woorden der Heylighe Schriftueren niet en ghelooven? Immer diese uyt haer vernuft stoutelijck wederspreecken.

1. Ioan. 2. 5. d'Apostel Joannes schrijft duydelijc wat volmaeckte liefde is, ooc mede in wie die is. Maer die zijn woort hout, in hem is waerlijck de Liefde Godes volmaeckt. Daer seyt hy wat die volmaeckte Liefde is. Is dese in niemant, soo spreeckt d'Apostel niet minder spottelijck, dan of yemandt seyde: die mensche kent God, die als God selve al wetende is. Maer geen mensch is als God alwetende, dus kent gheen mensche Godt.

Also en handelt d'Apostel der Liefden hier niet, want voortvarende schrijft hy stracx daer aen int selve veersken: Ende daer aen weten wy dat wy in hem zijn. Lieve seght doch, so d'Apostel selve noch oock van d'ander weder-gheboorne, die
1. Joan. 3 9. niet en moghen zondighen, sulcke volmaeckte Liefde, die Christi woort onderhout, in sich niet waerlijcken hadden ghehadt, hoe soude hy ende zy daer aen hebben moghen weten dat sy in Christo waren?

Of een gichtich ende kranck seyde, ick weet dat de ghesontheydt met haer kracht in my waerlijck niet waenlijck is, dat niet ten halven, maer volmaeckt: Ende hy gevraegt zijnde, waer aen hy dat wiste. Op antwoorde: daer aen, dat ick't bedde, dat my droegh als ick gichtich ende lam was, nu self op mijne schouderen drage, ende d'andere wercken der ghezonde menschen doe: Ende hy daer na oock seyde, dat hy sulcke wercken noch niet en dede, oock niet te doen en vermochte. Maer noch gichtigh ende kranck laghe op zijn oude bedde van onvermogen: Wie soude sulck mans segghen moghen gelooven? Hoe waert hem mogelijck aen 'tniet moghen doen van sulcke ghesonde wercken, waerlijck te weten dat hy ghesont ware, of dat de ghesontheyt volmaeckt in hem ware? Seker indien hy niet dol en ware, hy soude aen 'tniet vermoghen van sulcke wercken, waerlijck moghen weten dat hy gheen ghesontheyt (ick swijghe volkomen) altoos in hem hadde, maer ware sieckte ende kranckheydt.

Dat's ghebleecken by een noch heel sieck zijnde. Maer de half ghenesen blinde sich verwanende dat hy volkomentlijck ghenesen ware geweest, sulcx gheroemt, ende yemant hem gevraegt hadde, waer by hy sulcx wiste: Ende hy daer op dan hadde gheantwoort, daer aen weet ick dat het ghesicht in my volmaect is, want
Mar. 8. 24 ick sie mannen wandelen, ghelijck oft Boomen waren: de rechtsiende menschen souden zijnder gespot, maer niet ghelooft hebben. Want hy 'tvolcomen werck des ghesichts noch niet hebbende, daer aen oock geensins en mocht weten, dat het ghesicht volmaeckt in hem was: maer lichtelijck dat het noch niet volmaeckt in hem waer, ende dat een valsche waen hem betovert hadde.

Maer Sint Jan en was noch dol, noch met waen betovert. Hy wiste waerlijck dat hy't woort hielt, ende wist daer aen dat de Liefde Godes in hem volmaeckt was. Nu en was dese Apostel geen alwetende Godt, maer een Mensche die soo volmaeckte kennisse Godes niet en hadde, datter noch niet altoos aen ghebrack. Ist oock mogelijck dat een eyntlijck menschelijck verstant, die onghemeten ende oneyntlijcke wijsheyt Godes bevaten soude.

So moetmen nu seggen dat dese Apostel onwaerheydt heeft gheschreven daer aen: dat de Liefde Godes waerlijc in hem volmaect was: Of men moet bekennen dat de Liefde Godes inden wedergheborenen waerlijck volmaeckt mach wesen, niet jeghenstaende sy gheen sulcke volmaeckte kennisse Godes, daer niet aen en

ghebreeckt, hier niet en hebben. Het eerste waer lasterlijck, dat sullen sy niet derren seggen: maer 'tander is schriftmatighe waerheyt, die magh niemant wederspreken.

Laet ons nu sien van wat volmaectheydt hier wert ghesproocken: daer is volmaecktheydt die niet en mach vermeeren, daer is volmaecktheydt die wel magh vermeeren. D'eerste is Goddelijcke, de laetste is menschelijcke volmaecktheyt. God heeft de syne van niemant, maer alleenlijck van sich selve, maer de Mensche heeft de zijne van Gode, ende niet van sich selve. Van dese ende niet vande Goddelijcke volmaecktheyt ist dat wy nu handelen.

Dese menschelijcke volmaectheyt is liefde te hebben daer niet aen en ghebreeckt om saligh te wesen, al is sy oock jong ende kleyn: soo dat sy altijdt vermeren magh. Want ghelijck men het leven niet en mach deylen noch half hebben, maer heel of niet ende doot: so ist oock mette Liefde. Een eerstgebooren kindeken, dat zijn volmaeckte ledekens heeft, is so wel een volmaeckt mensche, als een volwassen man. Al is schoon de man veel grooter ende stercker dan't swacke kleyne kindeken. Ich segghe noch meer: Een groote menichte groote penninghen van't alderlouterste gout, moetmen bekennen meerder in getale ende swaerder in ghewichte te wesen dan een eensaem kleyn penningsken, ja greynthen van den selven goude. Maer maghmen oock met waerheydt seggen dat die groote menichte groote goude penninghen, louterder, beter, of volmaeckter zijn van goude, dan dat kleyn pennincxken of greyntgen van den selven goude? gheensins. De Fonteyne of Born is meerder dan een dropken, de Zonne meerder dan een glantsken, ende God is meerder dan een voncxken, waters, lichts, ende liefde daer uyt vlietende: Maer ist water noch oock beter inde fonteyne dan int dropken? 'tlicht inde Sonne beter dan int glansken? Van het vuyr der Liefden in Gode komt het voncxken inder herboorenen herten, 'tis ander Liefde dan de Godlijcke Liefde selve, die door zijnen H. Geest wort uytghestort in de herten der herboorenen? Godes Liefde is volmaeckt: Wat mach dan aen der herbooren Liefde gebreken, daer door sy niet volmaeckt souden zijn?

Sy hebben heure volmaecktheyt der Liefde niet in haer selve, maer in Gode, daer inne haer Liefde bestaet als der Zonnen stralen inde Sonne, ende daer mede sy een sijn door Christum, als hy met den Vader, de Vader in hem. So dat de Liefde, daer me de vader Christum heeft ghelievet, in haer is, oock mede Christus selve. Magh hier aen sulcke Liefde yet ghebreecken om volmaeckt te wesen?

Laet de liefde zijn kleyn inden kindekens, ende groot inden mannen na kleynheyt ende grootheyt van elcks kennisse. Het sal in beyde nochtans ware kennisse moeten zijn, salt ware Liefde wesen, ende in waerheydt bestaen. Nu en mach ware kennisse niet waerachtiger wesen in d'eene bekende sake dan in d'ander. Want waerheyt is als God self eenvuldigh, ende sonder eenige veranderinghe, in allen haer self ghelijck.

So en is dan de waerheyt van veele ende groote saken in den eenen mensche geen volkomener waerheydt, dan in een ander mensche van weynighe ende kleyne saken so voor van't gout, licht, etc. is geroert. Soo wil ick hier de voorgemelde curieuse wedersprekers vande volkomene onderdanigheyt Godes in desen leven nu aenspreke, ende de selve aldus vraghen.

Sijdy *Sceptienen*, ontkennende datmen eenighe waerheyt mach weten: of laet ghy dat toe? S. Wy latent toe. D. Mach een herbooren mensche weten dat de

Schepper beter is dan al zijn schepselen? S. Hy mach. D. mach een Minnaer zijn minneken, een gierigaert zijn gelt, ende een roemruchtige zijn eer, boven alle andere dingen, ooc boven hem selven soo lief hebben uyt al zijn herte ende krachte, dat hy liever ter noot zijn leven soude laten, dan zijn minnekijn, zijn gelt, of zijn eere soude verliesen? S. Hy magh. Dat alles kanmen bewijsen by velen gedaen te zijn.

D. So mach ooc sulck kenner inder waerheydt dat God self beter is dan alle zijne schepselen (daer onder hy oock selve een is) God lief hebben boven hem selve. Wat ghebreeckter nu aen sodanighe liefde, om te wesen volmaeckte menschelijcke liefde?

Hier sullen de tegenspreeckers vande volkomen onderdanigheydt my teghenworpen ende segghen: Al der herboornen liefde, als ooc de voorschreven is bepaalt, ende heeft haer mate, hoe veele sy lieft, ende hoe verde sy streckt. Die mach so weynigh de oneyndelijcke en onghemeten afgront van de Godlijcke hoogh-waerdigheyt begrijpen, als een dropken vander Zee al des selfs afgronden. Nu en is die volkomen kennisse, ende midtsdien ooc niet die volcomen liefde na de Godlijcke waerde in geen herbooren mensche in desen leven, hy zy dan oudt of jong in Christo. Zy zijn dan al ghebreeckelijc ende onvolmaeckt in der Liefden, ende daeromme ooc sondaren, als niet onderhouden de gheboden Godes. Doen dit de alderheylichste menschen niet, wat mensche doet het dan?

Teghenworp.

Ghyluyden, o vyanden vande volcomen ghehoorsaemheydt, bewijst u gants ongheloovigh ende arglistich om waerheyt in loghen verkeeren. Want nopende uwe onghelovigheyt, 'tis claer dat de H. Schrift betuyght dat God sulcke volmaeckte liefde belooft in dit leven te geven. Dese en gheloofdy in desen niet, immers ghy wederspreectse stoutelijc. Is dat geen volmaecte ongeloovigheyt, wat salt dan wesen?

Deu. 30. 6
Luc. 1. 74 75.
Ezech. 36. 26. 27.

Aengaende nu uwe argelistigheyt, en condy noch selve niet listelijc genoegh verbergen, dat ghyluyden in desen ter zijden stelt het ghebod ons vande Liefde gegeven: ende comt voort met een verziert gebot, dat God ons niet en heeft gegeven.

Want een van beyde sal waer zijn, te weten: dat God ons beveelt te kennen ende lief te hebben na zijne oneyntlijcke goetheyt, ende desselfs onghemeten hooghwaerdigheyt: of na de mate ende crachten onses verstandelijcheydts, ende onser herten zielen ende ghemoeden.

Het eerste te bewijsen is u luyden onmogelijc. Wantmen daer af gheen ghebodt en vint inde gantsche Bybel. Soo en can u dichten ons gheen ghebodt Godes maken. Daerom en is het niet hebben van sulcke uwe gedroomde volkomen kennisse ende liefde na de oneyndelijcke goetheydt ende waerdigheyt Godes inden herborenen geen ghebreck noch zonde. God alleen, gheen menschen, maeckt wetten over zijner kinderen conscientie.

Sy weten dat God haer afeyscht liefde tot hem-waerts. Hoedanighe? na zijne Goddelijcke hooghwaerdigheyt? oneyntlijcke, ende sonder mate? Neen. Dats niet Godes eysch, maer u luyder versiersel Hoedanigh dan? Zodanigh als onse Heere Christus die aen allen kanten bepaelt, ende matiget. Die ghebiet ons: *dat wy God onsen Heere sullen lief hebben uyt al ons herte, met al onse ziele, met al onsen gemoede, ende uyt alle onse krachten.*

Matth. 22 37.
Luce. 10. 27.

Hebben wy gheen herte? geen ziele? gheen gemoet? of geen krachten? Wie mach dat segghen, beveelt Christus ons Godt boven alle sulcx lief te hebben? dat blijckt nergens, maer opentlijck het jegendeel. Wy vermogen dan immers God lief te hebben uyt alle 'tgene dat wy hebben, te weten uyt ons herte, ziel, gemoede, ende krachten.

Of mogen wy niet het ghene wy kracht toe hebben, ende dat wy vermogen? Wat machmen sotlijckers segghen? als God dan van ons eyscht sodanige volmaecktheyt inder liefde, als hy ons vermogen toe verleent: so en eyscht hy ons niet boven ons vermoghen, maer 'tgene dat wy vermogen. Dats volmaeckte menschelijcke liefde. Daer inne moghen wy na zijnen wille, gebieden ende eysche volmaeckt wesen, door onsen Heere Jesum Christum zijnen sone: die ons daer toe brengen moet, Amen. Hier mede waerde vrunt, achte ick uwes vragens genoeghsaem te zijn beantwoort, ten minsten t'onser by een komste toe, dat ick nu inde vasten vast verhope.

Isser ghebreck aen, dat is niet aen mijn wille, maer aen mijn vermoghen, boven dat mach ick niet, dat ick heb verghe ick niet, immers voor u niet, dien mijn herte open is. God brengh ons verstant door oeffeningh inde hant, Amen.

Coornhert Correspondentie, I, 35

Onderscheyt tusschen feylen en sondigen, Item van onschuldigh en schuldigh doolen.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 103v-104r/238-239
aantal woorden:	1269
thema:	Onderscheid tussen dwalen en zondigen; ketterdoden is schuldig dwalen
omschrijving:	Bij dwalen doet men iets waarvan men meent dat het goed is, maar bij zondigen weet men dat het onrecht is. Na dwaling volgt droefheid, na zondigen wroeging; dwaling duidt op onwetendheid en heeft geen wetgever, zonde duidt op aanmatiging en veracht de wetgever. Niemand doolt willens, niemand zondigt onwillens; dwaling is soms onvermijdelijk, afgedwongen en onschuldig, maar zonde kan worden voorkomen en is altijd schuldig. Onder de druk van de situatie moet men soms iets doen, zonder voldoende kennis en blijkt pas achteraf wat goed was. Dat is vergeeflijk. Zonde is roekeloos, veronderstelt voorkennis, kennis die men heeft of had kunnen hebben. Dwaling is niet onschuldig als men had kunnen weten, zoals in het geval van het doden van christenen die men voor ketters houdt. Want niemand kan weten óf zij ketters zijn: men moet weten dat men iets niet zeker weet, vooral in zo'n ernstige zaak. *Weet of rust.*
bijzonderheden:	NB. scepsis verplicht tot verdraagzaamheid: men kán niet weten of iemand een ketter is.
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XXXV. BRIEF.
Onderscheyt tusschen feylen en sondigen, Item van onschuldigh en schuldigh doolen.

DIe niet en twijfelt en leert niet: Want blijvende op zijn oude plaetse, en gaet hy niet voort, komt niet daer hy noyt en was, ende siet niet dat hy noyt en sach, waer aen soude hy dan twijfelen? Maer u voortganc verlust my door u wel twijfelen, dat ick nu mercke uyt dit uwes vragen in u plaetse schrijven, te weten:

Of daer onderscheyt is tusschen feylen en sondighen, ende waer inne het selve onderscheyt bestaet?

Antwoorde.

Ja daer is onderscheyt tusschen, ende die niet kleyn: Want feylen of doolen is yet doen datmen waent recht te zijn: maer sondighen is yet doen, datmen weet of waent onrecht te zijn voor datmens doet.

1. Na het doolen volght droefheydt van yet t'onrecht ghedaen te hebben, maer niet het wroegende beschuldigen van yet teghen zijn gheweten ghedaen te hebben, daer't geweten al dreyght voor't sondighen, ende na der daet, ja oock al in't werck met wroegen ende beschuldigen quelt.

2. Men doolt sonder wet uyt onwetenheydt: men sondight teghen een wet (natuyrlijck of Godlijck) uyt vermetenheydt.

3. Het doolen heeft gheen wetgever, het sondigen veracht de Wetgever.

4. Willens en doolt niemant, onwillens en sondight niemant. Want wie ergens toegaende, toehaestende soude niet liever recht ende kort gaen, dan krom, ende

langh om? Wat werck machmen oock zonde noemen, alsmen daer inne niet en bewillight?

Neemt of een tyran geweldelijck yemants hant misbruyckende, desselvens lieve kinderen daer mede vermoorde, sonder ja tegen des Vaders wille. Die sal sich bedroeven, maer mach hy sich oock met ernst daer over beschuldigen of wroegen? Dat en mach niemant gheloven. Men doolt dan onwillens, maer men sondight willens.

5. Oock en machmen het doolen somtijts niet mijden, ende dan ist onschuldich: maer het sondighen machmen mijden, ende daeromme en ist nimmermeer onschuldigh.

Men wordt by wijle ghenootsaeckt om een twijfelijcken wegh inne te gaen: als of yemant voor een scheytwegh sekerlijck wiste, dat op een van beyden zijne doot-vyanden zijn, ende dat d'ander veylich ware, sonder te weten welck van beyden veyligh zy.

Dese sulcke zijne onwetenheyt sekerlijck wetende, sout uyt ancxte van vermoort te worden niet voort gaen, maer stille staen, ende na yemanden wachten, die hem den veylighen wegh met ghewisse kennisse konde aenwijsen.

Maer indien hy alsoo stille staende hem van achteren eenige zijne doodt-vyanden ooc vernamen te genaken, en hem sage na jagen: hy soude 't pericule des doots voor den sekeren doodt verkiesen, ende d'een of d'andere van die twee onseeckere weghen inne treden.

Of sulck Mensch soo genootsaeckt zijnde op sodanighen of dierghelijcken onsekeren twijfele voortging ende in zijnen vyanden handen viele: hy soude int wel verkiesen des wechs doolen, maer hy en soude daer aen niet sondigen. Hy soude in treurighe droefheydt, maer niet in schuldigh wroeghen vallen.

Want dit waer een nootsaeckelijck dolen, maer gheen vrywilligh sondigen, overmits in zijne macht niet en ware geweest kennisse te hebben, welcke wegh de veylighe of onveylighe ware: Noch van ghelijcken oock niet om het pericule zijns voortgancx met veylighe stille staen te vermijden.

Lev. 5. 17
Num. 15. 17.

Onverstant is dolings oorsaecke; alsmen leest, soo een Ziele sondight uyt onwetenheyt, sulcx dat hy ghedaen heeft yet van den dinghen die God verbiet, ende sy namaels haer selve schuldigh bevinde, etc. Siet daer en weet die Siele [o]f Mensch niet voor, maer eerst na de daet dat hy qualijck dede. Dit heet de Heylighe Schrift oock self onwillens doolen.

Ende (seyt na Moysen de Heere) de Priester sal voor al de menighte der Kinderen Israels bidden, ende het sal hun vergheven worden. Want sy en hebben niet willens ghesondight. Van sodanighe seyt de Heere dat self mede, dat sy onwetende hebben gesondight.

Al hoe wel al sulcx gheschiet uyt onverstant, ende onwetende, so wert die doolinge nochtans al mede zonde ghenoemt, doch minder dan die met voorweten gheschiedt. Want zy en gheschiet niet sonder schult van onachtsaem versuym int merken op des Heeren wegh: Die zy ghehoort hebbende vergeten, of self te lesen, of te hooren leesen verroeckeloost hadden, ende mogelijckheyt hadden om die te weten. Daerom seyt daer oock de Heere: Want alle 'tvolc schuldigh is door onwetenheyt.

Soo leestmen int openbaer voor al den volcke in den steden na voorgaende klocke gheslagh de keuren ende geboden: Op dat die elck selve hooren, of uyt

anderen draghen, sich daer na schicken, ende voor schade behoeden soude, op dat niemant hem namaels daer tegen misdaen hebbende met onwetenheyt der saecken ontschuldigen en soude moghen. Want daer is moghelijckheydt gheweest om kennisse van sulcx te hebben, al heeftmen die schoon niet. Maer onschuldich is alle onwetenheyt, ende oock dolinge daer uyt gevolght, daermen geen mogelijckheyt om weten en heeft gehadt.

Daeromme en was niet onschuldigh des volcx Afgoderen: Want sy des Heeren ghebodt wel wisten, eer sy sulcx deden. Daerom seyde de Propheet: Weet ghy dit niet? Hebdy't niet ghehoort? Ist u niet van aenbeginne vercondight? Siet Vrunt, dat en is nu gheen doolen of feylen uyt misverstant, maer willens ende wetens sondigen. Hier af seyt de Schrift: Den genen die daer weet het goede te doen, ende dat niet en doet, dien ist sonde. Dit was oock des Meesters segghen: De knecht die daer weet de wille zijns Heere, etc. D'een sal veel slaghen lijden om dat hy wist en niet en dede, d'ander minder, maer sal doch niet vry gaen, omdat hy schuldelijck heeft versuymt 't gunt hy behoorde, ende schuldigh was te weten.

Al ist nu sulcx dat d'een doolinghe swaerder is, ende meerder straf verschuldet dan d'ander. So en is nochtans geen doolinghe onschuldigh daer men waerheyt hadde mogen weten: Of daer men sonder groote quetse ongedaen hadde mogen laten 't gene men niet en wiste. Alle die meynende Ketters te dooden, de Lidtmaten Christi dooden, uyt onkunde Godes ende Christi, meynende Godt daer aen te doene eenen aenghenamen dienst.

Dat sulcx uyt onwetenheydt gheschiet en machmen niet ontkennen. Want (seyt Paulus) hadden sy den Heere der glorien gekent, nimmermeer en souden sy hem ghekruyst hebben. Dat seyt hy vanden Princen der Wereldt. Immers hy Paulus en soude den Heere in zijne lidtmaten niet vervolght hebben gehat: Soo hyse gekent hadde voor sulcx. Maer dat dede hy oock (so hy selve seyt) onwetende.

Maer was hy ende de Princen daer door onschuldigh? of onschuldight die onwetenheyt nu nochal de gene die henluyden sulckx na doen? Geensins. Want onmogelijck ist henluyden, ja alle menschen om weten, dat de Lidtmaten Christi Ketters zijn of verleyden. Want dat en is geen waerheyt. Wat gheen waerheyt is, en mach oock niet gheweten worden.

Soo en moghen sulcke vervolgers oock niet weten dat sy recht daer aen doen: maer lichtelijck mogen sy seecker weten (so sy hun selven willen ondersoecken) dat sy sulcx niet en weten. Ist dan gheen recht-schuldighe onwetenheyt in so hooghwichtigen saecke vermetelijck te doen 'tgene datmen niet seeckerlijck en weet? Sonderlinghen noch, als sy des gheen uytdruckelijck bevel van Gode hebbende, insonderlijck ledigh staen ende ongedaen laten mochten?

Hier hebdy nu, herts-vrunt, naecktelijck ende rondelijck mijn ghevoelen van't onderscheyt datter tusschen feylen ende sondigen, waer inne dat bestaet, ende wat schuldigh of onschuldigh doolen is: 'twelck al dinghen zijn wel waerdigh om beter ende breeder, dan ick nu hier in schrift heb moghen doen (om mijn tijdts kortheyt, ende u vorderlijck begheeren van antwoorde) om sulcx by monde breeder te handelen als ghy overkomt met u Huysvrouwe: dat ick noch verhope in dese aenstaende Maent te sullen gheschieden. De Heere sal't geven, ist ons saligh: ghy sult vernemen dat ghy by Godvreesende, verstandighe, ende vrome Menschen komt, die u lief hebben.

VVeet of rust.

Coornhert Correspondentie, I, 36

Onderscheydt tusschen sonde doen van den Mensche self, of 'tzondighen vande inwonende zonde.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 104r-106r/239-243
aantal woorden:	3519
thema:	Volmaaktheid: op grond van onderscheid tussen zonde en 'inwonende' zonde laat zich bewijzen dat wie uit God geboren is niet meer zondigt.
omschrijving:	Johannes (1 Joh. 3: 9) leert dat wie uit God geboren is niet kan zondigen. Zij die menen dat mensen blijven zondigen, kennen meer macht toe aan de duivel om ons vast te houden in het kwade, dan aan God om ons te doen volharden in het goede. Zouden wij uit de duivel geboren zijn, dan zouden borelingen en kinderen al zondigen. Maar dwaling is geen zondigen: schuld veronderstelt kennis. Kinderen gaan niet in tegen de wet. En wie uit God geboren is, naar de Schrift leeft, heeft weet van goed en kwaad. De godskinderen begeren het goede en haten het kwade. Zij zijn vrij van zonde, de waarheid heeft hen vrij gemaakt. Paulus (Rom. 7: 5) is hiermee niet in strijd. Paulus zegt dat hij niet doet wat hij wil, het goede, maar doet wat hij niet wil, het kwade. Dit doet hij vanwege de 'inwonende' zonde. Dat is niet de erfzonde, want die zou kleven aan onze (door God geschapen) natuur, maar de verkeerde gewoonte. God maakt de mens, maar de mens maakt de zonde. De mens valt niet samen met de zonde: hij kán zondigen, of niet. *De herboren of nieuwe mens kan niet meer zondigen*. Hier geldt: aan de vrucht herkent men de boom, d.i. de oude mens zondigt door eigen toedoen, de nieuwe kan niet zondigen. Het kwaad is niemand aangeboren, maar is aangeleerd, is een keuze, gebaseerd op roekeloos onverstand, die door herhaling tot gewoonte wordt. De gewoonte is echter hardnekkig, lijkt een tweede natuur en verrast ook de herborenen soms nog. Maar wat de mens maakt, *i.c.* de zonde, kan hij ook breken.
bijzonderheden:	
opmerking:	

XXXVI. BRIEF.
Onderscheydt tusschen sonde doen van den Mensche self, of 'tzondighen vande inwonende zonde.

Verklaringe der Spreucken, 1. Ioa. 3. 8. 6. Ende: *Bewijs, dat die uyt Gode geboren is, niet en zondicht.*

USchrijven lieve vrunt heb ick ontfangen, met dit voorstel: *VVie zonde doet is uyt den Duyvel, 1. Ioan. 3. 8. Item, 1. Ioan. 3. 6. Al die zondight heeft hem* (te weten Godt) *ghesien noch ghekent.*

Nu laet ghy toe dat die eerst-ghebooren kinderen in Christo noch mogen sondighen. Wat zonde meynt hier Joannes dan? Want spreect hy van alle manieren van zonde, men sal moghen sluyten, dat de jonghe kinderen in Christo niet uyt God en zijn ghebooren, maer uyt den Duyvel zijn. Maer spreeckt hy van eenighe zonden int bysonder: so wilde ick wel weten hoedanigh die zijn, ende wat namen wy die geven sullen.

1. Ioa. 3. 9 Even dit selve vrient, is een vande voornaemste bewijsreden, dat (eyghentlijck te spreken) alle die uyt Gode is geboren, gheen zonde en doet, ende oock niet en magh sondigen: So de selve Apostel ooc openbarelijck selve schrijft int naervolghende veersken van de eerst-ghemelde zijne Spreucke.

Want niemant en mach teffens zijn ende blijven een kindt Godes, ende een kint des Duyvels, dat is uyt Gode, ende oock uyt den Duyvel gebooren, die dan leeren dat alle Menschen so lange sy hier leven noch zonde doen, die moeten oock nootsaeckelijck seggen: dat alle Menschen uyten Duyvel zijn: Of dat d'Apostel onwaerheyt schrijft, dat alle die zonde doet uyten Duyvel is.

Houden sy voor waerheydt, dat alle menschen zonde doen ende uyten Duyvel zijn: Hoe moghen sy voor waerheyt houden datter een eenigh mensche uyt Gode sy gebooren? Isser sulck niet een, so was oock d'Apostel Johannes ende d'ander Apostelen haer leven lanck totter doot toe mede niet, maer noch Duyvels kinderen. Want sy waren oock noch altsamen menschen, ende mosten (so eenighe leeren) tot haer sterfdach noch sonde doen ende sondigen.

Ioa. 8. 44. Dat luyt leelijck. Want de Duyvel is een Moorder ende Logenaer van aenbeginne, sulcx mosten sy dan ooc wesen, ende na haer Vader aerden.[14]

Of salmen nu segghen, dat de menschen wel teffens moghen wesen, ende totter doot toe blijven, uyten Duyvele ende duyvels, ende oock mede uyt Gode ende Godes kinderen? Zegghen sy dat, wie sal henluyden konnen gelooven? Henluyden segge ic, henluyden die hartneckelijck leeren: dat oock de herboren kinderen Godes tot haren lijflijcken doodt toe, noch altijdt in haer alderbeste wercken zondigen?

Sy schrijven de gheboorte der geenre die uyten Duyvel zijn soo groote krachten toe ten quaden: dat sy niet goets altoos en mogen, maer nootlijck het quade moeten doen. So moeten sy wederomme de gheboorte der geenre die uyt Gode zijn, oock ten minsten so grooten kracht toe schrijven ten goeden: dat sy niet quaets altoos en moghen, maer nootlijck het goede moeten doen. Doen zy dit, sy sullen moeten bekennen, dat al die uyt Gode geboren, geen zonde en doet, noch niet en mach sondigen. Ende dit seyt oock d'Apostel uytdruckelijck.

1. Joan. 3. 9. Maer willen sy liever haer aenghenomen waen, dan des Apostels waerheydt eeren ende aennemen: sy sullen moeten seggen dat des Duyvels quaetheyt veele machtigher is om den menschen quaedt te maken, ende in haer quaetheyt vast te behouden: dan Godes goetheydt is, om den menschen goet te maken, ende daer inne te volharden.

Dit hebbe ick eerst willen seggen tot bewijs, dat alle die uyt Gode zijn gebooren, (sy zijn dan jong of oudt inder gheboorten) self niet en sondighen: daer af ick hier na meer dencke te seggen, na dat ick mijn meninghe int kort simpelijck verklaert sal hebben: Wat name men soude mogen geven de sonden, daer mede de jonghe kinderen noch sondigen, indien't so ware (als neen) dat sy dan noch self sondigen.

Dit soude mogen zijn, doolen uyt onwetenheyt, vallen uyt onbedachtheyt, verwonnen te werden uyt kranckheyt, ende meer andere diergelijcken, diemen eenighsins daer toe soude mogen bedencken, daer af ic noch breder meyne handelen, inden onderscheyt die daer is tusschen feylen ende sondighen. Maer eyghentlijck te spreecken ist zonde, daer men tegen de bekende wet Godes met lusten yet begheert ofte wil, al en volghde daer niet na het dadelijcke volbrenghen van dien. Dit en doen de kinderen Godes niet, zy sijn dan Jonck ofte Oudt, swack ofte sterck.

Want niemant en is uyt Gode gheboren, dan door zijn woort des levens: dit woort is de waerheyt selve. Die heeft haer eerst so bekendt ghemaeckt het quade ende oock het goede: dat sy van herten het quade haten, ende het goede lieven.

14 Het handschrift vervolgt met: 'Wat bruycken wy dan zodaniger luijden schriften voor waerheyts tuychnisse?'

Ioan. 8. 32. 36. Hier door zijn sy vermidts de selve waerheyt (dat Christus is) so waerlijck vry ghemaeckt van't quade: dat sy 't bekende quaet niet mogen lieven noch willen. Wie mach teffens en selve dinc haten ende lieven? Niet willen ende willen? dit vereenight haer met Gode, ende dit maecktse van Goddelijcke natuyren, die sy deelachtigh worden. Want Godt haet het quade, ende lieft het goede.

Dit is nu de goede wille: die werct God soo in zijn kinderen, ende sal oock wercken het volbrenghen na de goeden wille. Nu gaet de begeerte, zy sijn dan goet of quaet, sulckx voor de wille, van ghelijcken de lust voor de begeerte, datter niet en mach ghewilt worden, sonder datmen't eerst begeert, van ghelijcken niet begeert worden sonder voorgaende luste.

Phil. 2. 13 Dit kint Godes kent nu inder waerheyt het quade, daer door hy't (soo ghehoort is) waerlijck haet. Het bekende quaet en mach hem dan niet gelusten, ende daeromme oock niet begheeren, noch min oock willen. Immers hy heeft lust, begheerte ende wille ten goeden: dats verde van't quade te willen, dat is hy nu uyter herten vyant ende hatigh. Mach oock yemandt vrywilligh begeerlijck ende lustigh doen 'tghene hy dootlijck haedt ende vyandt is.

1. Joan. 3. 9. So mach dan de herborene, hy zy kint ofte man gheen zonde doen, ofte zondigen. Want dit Saet der bekende waerheyt blijft in hem, ende laet dat niet toe.

Joa. 8. 32 36. Gemerckt hem de waerheyt waerlijck vry heeft gemaeckt van de bekende loghen, desselfs quade lusten ende begheerten: dat sy dat quaet nu niet moghen noch willen: sonder welcke beyde geen sonde en mach gheschieden. Ende hier mede houde ick so krachtelijck als warachtelijck met de H. Schrift bewesen: dat alle die uyt Gode is ghebooren, gheen zonde en doen, noch oock en mach zondigen. So d'Apostel oock naecktelijck uyt spreeckt.

Hier denkt ghy Vrunt mogelijck aldus: Ist niet sonde daermen het bekende ende geboden goet niet en doet? Het is. So ist mede (suldy segghen) datmen het bekende ende verboden quaet doet? dat is oock zonde. Wel aen, die't goede wil doen, die kent dat oock inder waerheydt? Dat bekenne ick u. Hy kent oock waerlijck het quade die dat haedt ende niet en wil doen? also.

Die 't goede wil doen, ende 'tquade niet doen en wil: Is die niet van goeden wille? Hy is. Oock uyt Gode gheboren? Ongetwijfelt. Als dit alles komt uyt hate van't quade ende liefde van't goede, ende niet uyt vreese vande straf, noch hope van loon: want dit valt niet inden kinderen, maer inden Knechten ende Huyrlingen.

Rom. 7. 5 Dat houde ick (suldy seggen) also met u. Nu schrijft Paulus van hem selve, of van een ander (dat's hier alleens, 't moet altijdt zijn van een herbooren mensche) dat hy niet en doet het ghene dat hy wil (te weten 'tgoede) maer dat hy doet het ghene dat hy haet (te weten het quade) 't goet (seyt hy noch) dat ick wil, en doe ick niet, maer 'tquade dat ick hate dat doe ick.

Dit beyde is immers ontwijfelijck zonde doen, ende sondighen. Dit doet Paulus selve, of ten minsten een ander herboren mensche. Wat schijn van waerheyt mach dan hebben u voorgaende seggen, dat alle herbooren mensche (hy zy dan kindt ofte man) gheen zonde en doet, noch en mach sondighen.

Antwoorde. Die selve schijn, ja 't selve wesen van een ander Apostels woorden hebben, die dese woorden Pauli duydelijck verklaren. Die houden dat alle (dat's niet eenighe, als mannen alleen, ende niet kinderen) die uyt Gode is ghebooren (dat zijn
1. Joa. 1. 9 oock de kinderkens) geen sonde en doen.

Dat is hem noch niet ghenoegh, hy seydt daer noch by, dat hy niet en magh sondigen. Siet, daer seyt Sint Jan sulcx onmoghelijck te wesen.

Heeft oock yemant ter Werelt macht een eenige plaetse uyt den gantsche Bybel voort te brengen, die daer hout, dat al die uyt Gode is gheboren, noch zonde doet, ende moet zondigen? Ghy selve weet wel neen.

Daer siedy nu niet schijn, maer onlochbare waerheyt selve van mijn voorsz. woorden: niet uyt mijn vernuft, maer uyt den H. geest door den Apostel voort ghekomen, te weten uyt S. Jan.

Merckt nu of de woorden Pauli by u inne ghevoert, niet volkomelijck met S. Jans
Rom. 7. 19 voorsz. woorden over een stemmen, dat's verde van daer teghen te strijden, want sy die verklaren, als selve klaerder zijnde dan die voorsz. woorden Pauli.

Want die oock self int naestvolghende Veersken aen zijn woorden: 't goet dat ick wil en doe ick niet, die selve wel uytdruckelijck verklarende, gheeft opentlijck te kennen, dat sulck herboren mensche daer af hy spreeckt, selve niet en doet dat werck van sonde doen, of zondighen, maer ontschuldight hem, seydt dat hy't self niet en doet, ende schuyft dat quade werck op een ander.

Rom. 7. 20 Op wie anders doch? d'Apostelen verswijght hem daer niet, maer noemt hem by namen, segghende: Soo en doe ick dat nu niet, maer de sonde die in my woont. Siet doch Vrundt of zy den Apostel niet onschamelijck en loghen-straffen in dese zijne woorden: die daer uyt trecken, dat hy (Paulus self) doe noch dat quaet dede ende zondighde.

Want sy segghen dat d'Apostel die woorden: 't quaet dat ick niet en wil dat doe ick niet: van zijn eyghen persoone heeft ghesproken: dat ontkent d'Apostel, ende seyt plat uyt dat hy't niet en doet. d'Apostel seyt neen, sy seggen ja. Wie is hier de gheloof-waerdighste in desen? dats dan een leelijcke doolinghe in sulcke luyden.

Voorts nopende de zonde self, die Paulus daer maeckt de werck-man van't quade, en seyt d'Apostel niet: Soo en doe ick dat nu niet, maer de zonde die my van mijne ouderen, of van Adam is aenghebooren. Neen, maer hy seyt de zonde die in my woont, wat anders ist dat in ons metter woone is gekomen, ende wat anders ist dat ons van onse Ouders is aenghebooren.

Een inwoonder en is gheen inghebooren Burgher. Wat den Mensche aengebooren is dat is natuere: die vanden menschen in wesen blijvende, niet afgescheyden worden, als athemen, hongeren, dorsten, eten, drincken, etc. Maer wat de mensche self aenghenomen heeft, ofte metter tijdt aenghewent, dat mach hy in wesen blijvende, verwerpen, ende metter tijdt ontwennen ende verlaten.

Nu moetmen segghen een van beyden: te weten, dat zonde ende mensche een selve dinck is, ende geen tweederley dingen: Of dat sy niet en zijn een selve dinck, maer twee verscheyden dinghen: soo dat zonde wat anders zy dan de mensche, ende de mensche wat anders dan de zonde. Ten is gheen een selve dingh. Want anders moste God oock de zonde ghemaeckt hebben, ghemerckt hy de mensche heeft ghemaeckt.

Neen, God heeft de mensche, maer de mensche heeft de zonde gemaeckt. Godes maecksel was goet, des menschen maecksel is quaet. Het zijn dan verscheyden dingen de mensche ende de zonde. So werckt dan elck zijn eygen werck: sulcx dat wat de mensche werckt of doet, dat en doet de zonde niet: Wederom, wat de zonde doet, dat en werckt of doet de mensche niet: maer elck van beyden is selve werck-man van zijn eyghen werck.

Die zonde mach niet anders doen dan sondighen, de mensche mach wel anders doen dan zondighen: de herboren mensch en mach niet anders doen dan dat goedt is. Dese twee uyterste zijn de boomen daer af de Heere seyt.

Also en mach de quade boom gheen goede maer quade Vruchten draghen: Het sondighe vleesch gheen deughdtlijcke, maer niet dan sondighe vruchten voortbrengen: d'oude mensche, gheen nieuwe gerechtigheydt, maer niet dan d'oude ende aengewende boosheyt wercken: ende het lichaem der zonden, gheen heyligheyt, maer niet dan hem selven, dat's zonde dienen.

Maer die quade boom mach uytgeroeyt, 'tonsienlijcke sondighe vleesch ghekruyst, d'oude mensche uytghetoghen ende het lichaem der zonden ghedoot werden: Ende dit alles als de sichtbare mensche noch int leven blijft, die dan noch te recht Gode begint te leven, na den inwendighen mensche int verborghen voor Gode.

Hier blijckt noch al mede dat de mensche, die een goet maecksel Godes is, al heel wat anders is dan de zonde, des menschen quade maecksel: dat is noch terstont niet gestorven, als d'inwendighe mensch door de wedergeboorte eerst levendigh is gheworden. Neen voorwaer, dan ist Saet der Vrouwen, te weten de waerheyt eerst ghebooren, tusschen 'twelcke, ende tusschen der Slanghen Saet waerachtighe vyantschap wort veroorsaect, dan begint met een wettighe strijdt der slangen kop eerst recht bestreden te worden, vernielt ende vertreden te worden: Ende ten laetsten ghedoodt ende begraven te worden.

Merckt nu dattet die inwoonende zonde is, die soo langhe hy noch niet heel gekruyst, ghedoodt, ende begraven is, de sonde doet, ende zondight: Ende niet die uyterlijcke van Gode gheschapen, noch oock niet de inwendighe na Gode gheschapen, ende uyt Gode ghebooren mensche: Want dese 'tquade nu vyantlijck hatende, dat niet en mach bewillighen, ende daeromme ooc niet en doet: Als die nu niet en mach sondighen. Maer dit doet so langhe hy leeft de inwoonende zonde, d'oude mensche, het zondelijcke vleesch, als wesende niet uyt Gode, maer uyt den Duyvele, die anders niet en mach doen dan sondighen soo langhe hy leeft.

Mat. 7. 18
Psal. 1. 2. 3

Dit is de voorghemelde quade Boom, die gheen goede, maer niet dan quade vruchten en mach voort brenghen: Maer dat (de herbooren Mensche) is de goede boom, die geen quade, maer niet dan goede Vruchten en mach voort brenghen: die brenght sy voort tot zijnder tijdt, die't alles soo wel ghedyet, dat ooc een bladt van dese boom niet en mach vallen. Want zijn wille is inde wet des Heeren, daer hy nacht ende dach op denckt. Waer her souden dan doch komen de quade begheerte, ende quade wille, sonder welcke beyde gheen sonden en mach gheschieden.

Gen. 6. 12
Jud. 2. 19
Phil. 4. 12

Dit quaet sietmen nu dat niemandt aenghebooren, maer by elckx vermeten onverstant verkooren is: dit is der menschen omwech by elck selve bewandert, die elck mensche selve niet Adam in ons, heeft bedorven: Ende dit is d'oude mensche na de voorleden wandelinghe, diemen moet af leggen: Ende dit is d'inwoonende sonde, die de Sonde doet, oock in den eerst-herbooren kinderen.

Nu is dese op een uyre of dagh niet in ons teffens ghekomen, ghebooren, opghewassen, ende sterck gheworden, maer allencxkens metter tijdt, ende veele hanterens: daer door ist oock dat hy den herborene ende goetwillighe, maer noch swacke Kinderkens: noch teghen haer wille altemet verrascht, ende in de versenen haerder oude ganghen belaeght ende bijt, ende alsoo het quaet dat sy niet en willen,

door onachtsaemheydt haerder oude ghewoonte ende swackheydt doet doen, ende het ghewilde goet doet laten.

Watmen niet langhe aengewent, noch niet dickmael ghedaen heeft, dat kanmen oock haest ende lichtelijck verlaten, maer watmen door langhe tijdt ende menighvuldigh hanteren tot een veroude ende stercke ghewoonte heeft ghemaeckt, en verlaet men soo haest niet. Wat haest wort, dat ontwordt oock haest: maer dat verlangh inne komt, gaet langh uyte. Lichter vallet zijn oude Schoenen, dan zijn
Pro. 5. 21 oude zeden te verwerpen, soo men ghemeenlijck seyt. Dese quade ghewoonte van't hanteren der sonden, zijn de stricken der boosheyden, die den boosen vangen, ende die banden der zonden, daer mede hy self wert ghebonden: die verstricken hem ten laetsten so vast, dat van sulcke Jeremias (als weynigh hope tot haer uytkomste
Ier. 13. 23 hebbende) seyt aldus: Ist so dat een Moriaen zijn huyt, ende een Luypaert zijn vlecken magh veranderen: So mooght ghyluyden goet doen, nu ghy't quade hebt
30. 15. 17. geleerdt. Gheleert seyt hy, niet aenghe-erft. Hier door was des volcx smerte niet ongeneselijck gheworden. Te weten, voor den mensche, maer niet voor Gode, die haer noch ghenesinghe beloofde.

Ioa. 11. 33 Alle sulcx mochtmen mercken inde verweckinge van Lazaro, ende het jonge meysken. Lazarus was jarigh, hadde vier daghen doodt gheweest, was uytghedraghen, lag inden grave besloten met een grafsteen, stinckende ende ghebonden. Hoe swarelijck ginck zijn leventmakinghe te wercke? Want dat gheschiede niet sonder Christi verstooringhe, tranen, schudden, of beven, ende luytstemmigh roepen. Als hy nu allelevendigh was, doe worden zijn handen van de ghewoonte ten zonden, noch eerst ontbonden.

Mat. 9. 25 Daer teghen en was des Oversten dochterken niet langhe doot gheweest, oock niet uytghedraghen, begraven noch gebonden, maer lagh noch binnen den huyse, ende wert van den Heere, sonder verstooringhe, weenen of roepen, alleenlijck met een handtroeringhe Christi-levendigh ghemaeckt.

Het is waerachtigh dat yemant die niet dan een schrede is afgeweecken van den rechten weghe, soo weynigh daer op is als een ander, die duysent schreden daer af is ghedoolt: maer mach dese oock so lichtelijc ende haest als d'ander met een schrede daer weder opkomen? Dit sal niemandt segghen.

Want wat yemant langh heeft gheleert, en ontleert hy niet haest, sonderlinghe als de veroude ghewoonte schijnt verandert te zijn in een tweede natuyre, volgens 't ghemeen segghen. Daer beneven blijft mede eeuwelijck waerachtigh het segghen, dat, al wat Menschen handen moghen maecken, dat Menschen handen suckx oock moghen breken, hoe veele te lichter ende eerder Godes almogende handen inden gheloovigen menschen, dat haer handen ghemaeckt hebben.

Die werckt dat afbreecken ende doen door den vingher zijns geests der waerheydt
Rom. 8. 13 inden herboorenen, doch niet sonder henluyder medewercken, dat wil d'Apostel: daer hy seyt: Ist dat ghy door den geest de wercken des vleesch doodet, soo suldy leven. Daer betoont Paulus noch al mede (als ooc doorgaens) wie de ghene is, die inden herboorenen de zonde noch doet: die noemt hy niet wercken der kinderen Godes, maer wercken des vleesch. Alle werck is zijn selfs werckmans werck: die werckman noemt hy hier 'tvleesch, ende niet de sichtbare mensche.

Het vleesch dan, niet de gheest, is de gene die de zonde doet ende zondigt. Wat vleesch? Het goede, sichtbare maecksel Godes? Neen waerlijck, dat en zondight

niet, maer wert misbruyckt vande inwoonende zonde: soo ghy int breede daer af hebt moghen sien, int boecxken by my daer af in druck uytghegheven. Maer het quade onsichtbare maecksel des menschen doet zonde ende sondight: dit quade, ende niet dat goede vleesch, seyt Paulus, dat die Christi zijn, ghekruyst hebben, met zijne genegentheyden ende begeerlijckheyden.

Galat. 5.

Dit is (seydt Augustinus hier op) ons werck in dit leven: dat wy de wercken des vleesch metten geest dooden, dagelijcx quellen, minderen, temmen ende dooden: Hoe veele zijnder die voortvarende, nu gheen lust en hebben in dinghen die haer voormaels verlustighden? doe het henluyden verlustighde, ende sy daer inne niet en bewillighden, wort het ghedoodt: maer want het nu niet en verlustight is het ghedoodt.

Vertreedt den dooden, gaet voort totten levendigen, treet op den leggenden, vecht tegen den strijdighen. Daer is een lust doodt, maer d'ander luste leeft noch: die doot mede als ghy haer niet en bewillight: als u dan gantschelijck niet meer en ghelust, so hebdy ghedoot.

Dat schrijft Augustinus int 13. Sermoen op des Apostels woorden, welck zijn schrijven ick hier stelle tot bewijs, niet van al dit mijn voorsz. seggen, want dat zijn eyghen bewijs mede brenght, uyt des Apostels seggen: Maer alleenlijck dat sulck mijn ghevoelen niet nieuw: maer oock al by den ouden is gheweest.

Ick worde Vrunt, my self, so oock u (soo ick vermoede) te langhe, overmidts die sake soo weynigh wert gheweten, als sy meest elck een hoogh nut is om weten. Neemt daeromme noch dese toegifte: gantsch onbekleet van bewijs hier int corte gestelt tot alle meerder verklaringhe.

Tusschen
Sonde doen, of zondighen vanden

Mensche self.	Inwoonende zonde.

Dit gheschiedt als

De Mensche self zonde doet of zondight.	d'Inwoonende zonde zonde doet of zondight.

Te weten:

Als de Mensch

1. Sich willens van lust laet vangen.	1. Sijns ondancx vande zonden lust ghevangen is.
2. De zonde leeft, ende sonde oock in hem leeft.	2. De sonde is ghestorven, al leeft die noch in hem.
3. Het sondighen goet voor sich waent, ende dat lieft.	3. Het zondighen quaet voor sich weet te syn, ende dat haet.
4. Sijn leden begeeft tot wapenen der ongerechtigheyt.	4. Sich self Gode heeft overgegeven, ende syn leden tot Wapenen der rechtvaerdigheyt.
5. De zonde moetwillens dient.	5. Sijns ondancx wordt belet het ghewilde goet te volbrengen.
6. De goede straf haet, niet de quade zonde.	6. De quade sonde haet, niet de goede straf.
7. 'tLoon der deughden lieft, niet de deugde self.	7. De deughde self meer lieft als haer loon.

De Heere doode in ons, ons eyghen, ende volmaecke in ons syn levendigh maecksel, Amen.

Coornhert Correspondentie, I, 37
Vande versoeninge met Gode.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort
datering, plaats:	Jaren '80*
referentie:	*Wercken* III, 106r-106v/243-244
aantal woorden:	821
thema:	Verzoening met God
omschrijving:	Christus navolgen, die Gods wil deed, vergt geen diep onderzoek. In Christus heeft God de wereld met zichzelf verzoend. Wie kan 'sulcken groote saecke' ontkennen? Zij die weerspreken dat wij in Christus met God verzoend zijn, en die kennelijk zelf onverzoend zijn, doen er goed aan te onderzoeken hoe zij Christus' hulpvaardigheid ontvangen. Dat is nuttig. Hun ontkenning is echter een gebrek dat hen blind doet vragen hoe God, hoe een geestwezen in Christus' lichamelijk lijden kan lijden. Zoiets kán men niet begrijpen: God zit 'te hooghe'. Mensen raken elkaar met hun mis- en weldaden. Maar hoe zouden zij met die mis- en weldaden de almachtige God kunnen raken? Christus leed omdat hij erin bewilligde. God is liefde: die liefde onderging in Christus het lijden om ons te bevrijden van het leed. Met onze wederspannigheid hebben wij Gods toorn over ons afgeroepen, Christus heeft ons genadevol toegesproken; geven wij Hem gehoor, dan sterft de oude mens en geldt: 'Heden zult u met mij zijn in het paradijs!' Behoren wij Christus toe, dan zijn wij in Hem met God verzoend: God werpt het Zijne niet weg.
bijzonderheden:	Coornhert spreekt van 'patri-passioniers', een als ketterij verworpen opvatting die leert dat God lijdt vanwege Christus' menselijk lijden.
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

XXXVII. BRIEF.
Vande versoeninge met Gode.

Aen Dirck Iacobsz. van Montfoort.

OUde, waertste Vrunt, met herten groete ick u beyden, by u wesende, hoorde ick u vermanen vande sproke Pauli: *want God was in Christo, versoenende de VVerelt met sich selve*. Het wonderde my eerst, maer als ick daer na vernam, dat een ander met u L. daer af gesproken, ende die sproke op het Godlijcke Lijden in ende met Christo gheduydet hadde, hielt myn verwonderen op, van sulc u vermanen, die liever plagh tot my te spreken vande middelen, hoemen best daer toe mach komen: dat wy met waerheyt tot Gode konnen bidden: U wil gheschiede, etc. Want niet diep ondersoeck vande Goddelijcke wille, maeckt ons saligh in Christo, die niet om synen, maer om syn Vaders wille te doene, ghekomen is, welcx navolgingh in desen ons versoent met Gode.

Doch mach ick niet laten u te raden den selven u goeden vrunt, die u daer af hadde gesproken, te segghen dat die voorsz. opinie van Godes lijden in Christi menscheyts lijden, al over veel hondert jaren opte bane is geweest, ende als Ketterye verworpen, men noemdese Patripassioniers. Ende seker so vele de noot, of nut mach beroeren vande voorsz. Sproke op sulcke meeninge te ondersoecken. Wat soudet my baten, of Godt al schoon in Christo al de werelt hadde versoent als ic noch onversoent stont onder den toorn? als my in Christo noch niet zijnde: Godes Liefde noch niet en ware

geopenbaert in Christo? Wederom, hoe moghen wy ignoreren of niet weten, hoe God in Christo de Werelt met sich selve versoent, als wy met Gode versoent zijn in ende door Christum? Soude sulcken groote saecke in ons moghen geschiet zijn al slapende ende buyten ons weten? Voorwaer vrunt neen. Wat geeft sulck blint vraghen dan doch anders te kennen, dan dat sulcke vragers noch niet van Gode met sich in Christo en zijn versoent? Also acht ic (onder verbeteringe) sodanige nutter te zijn, in haer self ghebreck, ende in Christi milde help-lust te ondersoecken: Hoe de onversoende mensche sich houden sal, om bequamelijck die versoeninghe Godes met zijn ziele in Christo best te lijden: dan hoe Godt die een gheest is, in Christi lijflijck lijden heeft moeten lijden.

Want dit laetst is onmoghelijck weten, overmidts het niet en gheschiet: maer t'eerste is nootlijc om inder daet te ondervinden, want het alder Kinderen Godes herten bevredight vanden toorn Godes. Ick segghe van't een dat het onmogelijck is. Want so weynich als God met menschen oogen mach worden ghesien: Soo weynich mach hy met menschelijcke handen worden gheraeckt. Immers hy en wort daer mede geeert, nochte onteert. Hy sit te hooghe.

Menschen ons ghelijck van menschen handen weldaet ende misdaet ontfanghen: maer wat mach die al hebbende ende almogenden God des Hemels van ons genieten of lijden? Werpen wy dan al met steenen na den Hemele, sy sullen weder op onsen kop vallen. Daer is geen macht buyten Gode. Wat schepselen souden dan eenighe macht hebben om den Almachtighen yet te doen lijden? Christi Menscheyt als sichtbaer ende tastelijck zijnde mocht door zijn selfs bewilginge lijden aengedaen werden: Maer hoe mocht zijn Godtheydt selve eenighe lijflijcke pijne of smerte ghevoelen? de Sonne heeft soo't schijnt een Lichaem: want sy sichtbaer is, ende een bepaelde groote heeft: Wie mach die raken of quetsen, alleenlijck om dat sy ons te hooghe is. Is Christi Godtheyt ons niet te hooge? Immers God selve? Wie sal zijn eeuwighe, oneyntlijcke, ende onsichtbare natuere, die een Geest is met swaerden of handen ghenaken of raken? 'tIs al anders Vrunt, 't is al anders. God self is de Liefde, die was in Christo. Die Liefde, om ons van ons leedt te vryen leedt in Christo dat lyen. Dat is uyt Liefde sterf hy den Lichamelijcken doodt, om onse zielen in hem levendich te maecken.

2 Cor. 5 Lieve Vrunt, als wy door ons ongherechtigheyt, schalckheyt, logen ende wederspannigheyt Godes, Christi onschult, onnoselheydt, waerheydt ende onderdanigheydt in ons ghedoodt, ende uyt ons verjaeght ende (so veele in ons was) vernielt hebbende den toorn Godes inder waerheydt onderworpen waren: Ende wy ons self door dien verstaende doodt-schuldigen te wesen, ons metten rechten moorder veroordeelende, der ghenaden stemme Godes in Christo hebben hooren spreken, int dooden ende kruycen van onsen ouden mensche met zijne begeerlijckheyden ende lusten, daer door wy hem dan oock toe-hooren: Huyden suldy met my wesen in den Paradijse. Want God en werpt het zijne niet wegh, want wy dan niet meer als voor ons self, maer Christo toebehooren. Dunckt u niet dat wy dan te recht van Gode, dat's vande Liefde in Christo met Gode zijn versoent? Ick houde waerlijck ja, oock dat dit het ware Euangelium, ende de ware blijde boodtschappe is: Hier laet ons na hooren, ende niet spooren na de Majesteyt te ondersoecken, opdat wy niet daer af strengelijck verstooten, maer genadelijck aenghenomen moghen worden. Dat gonne God alle die 't met ernst in waerheyt begeeren. 't Sal zijn ontwijfelijck. Vaert wel Vrunt, leeft ende lieft.

Coornhert Correspondentie, I, 38

Of men niet wel een Christen magh wesen sonder het onderscheyt vande persoonen inder Godheydt te verstaen. Onderscheyt tusschen zonde hebben, ende zonde doen, tot vereenigine vande sproken, 1. Joan. 1. 8. Ende 5. 18.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 106v-107r/244-245
aantal woorden:	485
thema:	Een goed christen kan godgeleerde vraagstukken buiten beschouwing laten en het onderscheid tussen zonden hebben en zondig zijn.
omschrijving:	Coornhert, gevraagd naar inzicht in de personen van God, zegt te klein te zijn om die 'groote sake' te begrijpen, maar stelt tevens dat hem nog niet is gebleken dat een christen hiervan weet *moet* hebben. Het is eerst en vooral zaak dat waarvan men al zeker weet dat het goed is, in praktijk om te zetten. Men is dienstbaar aan het woord wanneer men ernaar handelt. Zonden hebben verwijst naar het verleden, zondigen gaat over de zonden die men in het nu verricht. Zo bezien volgt uit het feit dat iemand zonden heeft niet dat hij zondigt. Vandaar dat Christus kan zeggen: 'Gaat heen en zondigt niet meer.'
bijzonderheden:	
opmerking:	

XXXVIII. BRIEF.
Of men niet wel een Christen magh wesen sonder het onderscheyt vande persoonen inder Godheydt te verstaen. Onderscheyt tusschen zonde hebben, ende zonde doen, tot vereenigine vande sproken, 1. Joan. 1. 8. Ende 5. 18.

ICk heb u Brief Vrunt ontfanghen, ende daer inne gheleghen uwe vraghen, na
Ioan. 14. 28. 'tverstand van dese twee sproken. 1. Mijn Vader is meerder dan ick ben. 2. So
1. Ioa. 1.8 wy segghen dat wy geen zonde hebben, verleyden wy ons selve, ende die waerheyt en is in ons niet.

Al die gheboren is uyt Gode, en doet gheen zonde, want zijn zaet blijft in hem, ende hy en magh niet zondighen, want hy is uyt God gheboorен.

1. U reden van twijfel op d'eerste, steldy te zijn dese: Hoe macht een zijn, daer d'een is dat d'ander niet en is? Dit is daer d'een meerder is dan d'ander.

2. Op d'ander twee twijfelt ghy aldus. Hebben die menschen die uyt Gode geboren zijn noch zonde: Hoe salmens verstaen, dat al die uyt Gode is gebooren, niet mach zondigen?

Op d'eerste uwer voorschreven Vraghen soude ick antwoorden na 'tgemeen ghevoelen van die Sproke mogen seggen:

Dat Christus daer spreect niet als God, maer als een Mensch, willende te kennen gheven, dat hy na die swacke menscheyt, die hy doen ter tijdt aenghetoghen hadde, minder was dan God. Maer so ick wil antwoorden na der waerheydt, moet ick bekennen, dat ick te kleyn ben om die groote sake te verstaen, ja oock dat ick niet en mach arbeyden na 't verstant van dien, so lange men my niet en doet blijcken: dat niemant een Christen en mach wesen, sonder grontlijck te verstaen den rechten onderscheyt van de persoonen inder Godtheyt. Daer en tusschen arbeyde ick inden

Heere omme 'tgene ick nu al ontwijfelijck verstaen goet te wesen, dadelijck te leeren doen, om niet een onnutte hoorder, maer een dienstbare doender des Woorts te werden, ende met mijn kleyn pondeken ghetrouwelijck in nedere ootmoet te woeckeren. Daer hebdy mijn ghevoelen in desen. U. L. sal hier in doen, soo de Heere u sal ingeven.

Belangende nu die tweede Sproocke en hout niet: Soo wy segghen dat wy niet en
Psal. 51. 5 sondighen, maer soo wy segghen dat wy gheen sonde en hebben. Nu ist wat anders zonde te hebben ende te sondighen. Een vrou van tseventigh jaren mach kinderen hebben, sonder voorts meer kinderen te winnen.

So moght oock David zijn zonde wel al zijn leven tot syn vernederinghe voor oogen hebben, alhoewel hy daer na niet meer en sondichde, als de Heylighe Schrift
3. Coning 15. 5. opentlijck van hem ghetuyght, 'tIs een quade volgreden: Hy heeft voormaels ghesondight: daer by blijckt, dat hy noch daer na al 't leven door sondighde. Dat
Joa. 8. 11 1. is oock Gods wille niet by Ezech. 18. 21. nochte oock niet Christi wille, daer hy
Ioa. 2. 1 1.
Cor. 15. 34. seyde: Gaet ende en zondight niet meer. Het volbrenghen van desen wille Godes is ons nutter ende noodigher dan het ondersoecken vande H. ende hooghwaerdige Drievuldigheyt, dit laet, dat doet, so gaet het u wel.

Coornhert Correspondentie, I, 39

Van curieuse weet-sucht, &c. Dat het naspooren van onse quaetheyt, ende desselfs oorsake ons nut is.

geadresseerde:	N. (een jongeman)
datering, plaats:	Na 1576,* Haarlem
referentie:	*Wercken* III, 107r-107v/254-255
aantal woorden:	1033
thema:	Deskundig passiebeheer *versus* godgeleerdheid; zelfkennis *versus* erfzonde
omschrijving:	Nodig is: deskundig passiebeheer. Studie van 'hooghe saecken' helpt niet, het eigen doen en laten vergt onze aandacht. Godgeleerde weetzucht spreekt tot onze verbeelding, maar ligt ons zwaar op de maag: wat wij zonder 'erkauwen ende verdouwen' tot ons nemen is geen voedsel, maar een last. Wij zijn volstrekt niet geschikt voor die godgeleerdheid vooraleer wij onszelf onderzoeken. Wij kennen het abc nog niet en denken al te kunnen lezen! Voorop staat deskundig beheer van eigen begeerten. Wij moeten beginnen te leren begrijpen wat wij kúnnen kennen, niet wat ons verstand nog te boven gaat, d.i. vanaf de eerste trede, stap voor stap opklimmen ('d'eene claerheyt tot d'ander'). Het eigen kwaad kennen en haten is stap één. Maar het is een misverstand om uit te gaan van de erfzonde als gebrek, een leerstuk dat sommigen ons willen aanpraten terwijl zij toegeven het ook zelf niet te begrijpen. De oorzaak van ons kwaad is niet Adam, maar zijn wijzelf! Zelfkennis is de opstap naar ware ootmoed. Wij hebben geen wroeging over andermans, wel over eigen zonden die voortkomen uit 'eyghenlust, begeerte, ende wil'. Die moeten wij streng veroordelen, onszelf moeten wij verdoemen. Zo leren wij het abc van de deugdzaamheid, benutten wij ons talent ('onse Pondeken').
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XXXIX. BRIEF.
Van curieuse weet-sucht, &c. Dat het naspooren van onse quaetheyt, ende desselfs oorsake ons nut is.

KEnnisse van onse quaetheyt, ende van Godes goetheydt wensche ick u als my selve lieve N. door inlichtinghe van des Heeren gheests claerheyt, vermidts die inwoonende waerheydt onses Heeren Jesu Christi. Amen.

Is u wat nuts geschiet door onse samenspreecken, dat waer mijn hertsen wensche. Maer dat ghy jongeman so begeerlijck zijt ter waerheyt, is my een sonderlinge lust. Ist dan dat die begheerte soo bescheydelijck als vlijtelijck bestiert wert, 'tsal Gode behaghen, allen vromen verblijden, ende u Jonckheyt veyligen in dese sorghelijcke daghen, ja nachten. Het bescheyden bestier vande begheerte, bestaet in den onderscheyt vande sacken, elck nu teghenwoordigh noodigh of onnodigh zijnde: Maer het vlijtig bestier rust op ware achtinge ons doens ende latens, maer want ick u in dit laetste min sie ontbreecken dan int eerste, soo wil ick t'uwen besten u daer af wat seggen.

Ghy vraeght hooghe saecken, vande aenbedinghe van Christi menscheydt, van de Erf zonde, van Adams volmaecktheydt, vande onboetvaerdighe Godloosheyt, ende vande on-af-vallijcke volmaecktheyt: Dit vraghen soude my nootlijck en u (maer die kennisse by u tonge selfs van u in mijn hersenen ghebracht) hebben doen vermoeden een Adamsche weet-gierigheyt. Soo niet uwe woorden in desen uwen selfden Brief van 'tgoet genoegen dat by u was, eer ghy van hier reysde na

Leyden ende den Haghe, anders ontdeckten, doch komt daer al wat hefs by onder die Wijn: daer ghy voort schrijft van niet te willen af laten met het Weduwken den Heere onophoudelijck te bidden, om 'tverstant van de boven-gheschreven poincten. Hef denckt ghy. Stater niet geschreven: die wijsheyt te doene heeft, dat hy den Vader des lichts daerom sal bidden? Ja vryelijck. Mijn vruntlijcke N. Dan hier moet verstaen zijn, datter ooc een Geestelijcke gierigheydt, ja gulsigheyt is, die veele kennissen inde maghe der verbeeldinghen inne schrobt ende deur swelget sonder erkauwen ende verdouwen, so dat zy niet tot voetsel, maer tot last dienen. Immers, het welcke (dat noch argher is) begheert meest elck kennisse van sodanighe dinghen, tot welcker begrijp ende ontfangen hy noch soo gants onbequaem is, dat het onmoghelijck is voor hem, soo langhe hy in sulcken state is, die begeerde kennisse te verkrijgen. Hier is een onbeschreven bestier der begeerten int spel, die den mensche noch geen kennisse hebbende vande eerste Lesse, ick meynne den
2. Tim. 3. 7. A.B.C. vlijtelijck doet arbeyden, niet om die Letteren, maer om het lesen te konnen. So doetmen altijdt verloren moeyten. Want onmogelijc ist tot konste van't lesen te komen al eermen de Letteren wel can, ende soo leertmen altijdt, sonder immermeer te komen tot kennisse der waerheyt. Hierom is boven ende voor al nodigh dat die wijse bescheydenheyt onse begeerten bestiere, alsoo moet de mensch inden Heere eerst arbeyden om te leeren verstaen 'tghene hy nu ontfanckelijck is, ende niet het ghene dat boven hem is, omme also by trappen op allencxkens (niet teffens met eenen huy) van d'eene claerheyt tot d'ander stijgende, door den geest Christi in alle waerheyt geleydet te worden. Die zijn eyghen quaetheydt hem selfs rontsom voor ooghen staende, noch so niet en kent inder waerheyt, dat hy hem self boven alle dingen recht vyantlijck haet, dat hy hem self als d'aldersnootste Worm onder Gode, ende alle schepselen vernedert, ende dat hy elcke ooghenblick vlijtelijck uyt zijnen eygen Egypten ende helsche duysternis noch niet ancxtelijck vliedet na 'tHemelsche Landt der beloften, ja na Christum self, die het ware Licht des Wereldts is: Wat sal dese ellendighe duysterlingh, in zijne blinde duysternisse blijvende, doch moghen kennen ende verstaen? van Christi Menschheyt, swijghe zijne Godheydt, of men die behoort te aenbeden dan niet. Mach oock yemant sien sonder licht? kennen sonder sien? oordeelen sonder kennisse? neen voorwaer, 'tis al ydele ende verlooren
1. Ioan. 1. 5. moeyten, want die duysternissen en begrijpen 'tlicht niet.

Alhoewel nu het misverstandt van der Menschen ghebreck, datmen Erf-zonde noemt, dit ghebreck soo verwendelijck den onwijsen Menschen voorstelt, dat sy altsamen selve leeren dese saecke so hoogh te sijn, dat geen Menschelijck verstant 'tselve mach begrijpen (daer uyt dan volght dat sy self, als oock Menschen zijnde, 'tselve oock niet moghen begrijpen) ende sy midtsdien anderen willen leeren, 'tghene sy bekenden self niet te verstaen, so en mach icx voor gheen onnodighe moeyten houden, maer wel eer voor een bescheyden stieringhe der begheerten, dat de Mensche met aendachtiger ernst inden Heere naspeure in zijnen grondt wie d'oorsaecke zy vande zonde ende 'tquade dat in hem self is. Te weten Adam of hy self. Want inden eersten is onmoghelijck, dat hy deur sulck ernstich naspeuren vande oorsake der zonden in hem niet en soude geraecken tot meerder ende waerachtiger kennisse van zijnder sonden grootheyt ende veelheydt, dan of hy't niet en dede. Welcke kennisse Moeder is van ware ootmoedigheydt ende ghelijckmoedigheydt in teghenheydt. Ghemerckt men dan recht verstaet, dat

ons geen onrecht en magh gheschieden van Gode noch Menschen, soo die alle door ons ende wy nergens toe recht hebben. Ende want het onmoghelijck is, dat eenigh mensch met ernst wroeghen mach maecken over een anders zonde, soo sal de ernstighe opmercker vanden genen die oorsake van zonde in hem is altijdt zijn eyghenlust, begeerten, ende wil in hem, ende niet Adams zondighen buyten hem, die rechte oorsaeck vinden vande zonde, daer door oock in strenghe veroordeelinge, hem self verdoemen, d'oorsaecke vande zonde, te weten hem self zijn eyghen verkeert oordeel, lust, begeerten ende wille vyandtlijck haten, wettelijck bestrijden in Christi waerheydt ende kracht verwinnen, kruycen, ende dooden met alle zijne lusten ende begeerlijckheyden, ende also worden een vande menschen die Christo toebehoren. Desen A.B.C. te leeren, is nodigh voor alle
Galate. 5. lust om leeren lesen. Die dese Lesse niet en heeft gheleert, is ongheleert, ende gantsch onbequaem, om in den gheest Christi te ondersoecken, welcke dat zy de hooghte ende diepte, etc. Hier rade ick my self, oock u lieve N. ende alle goet-hertige Menschen voor al met een bescheyden bestieringhe der begeerten, ende met aendachtiger opmerckinghe nu toestont onsen tijdt der genaden inne te gebruycken, 'twelck doende midts de genade Godes in Christo onsen Heere, wy onse Pondekens ghetrouwelijck sullen besteden, ende int kleyn also getrou zijnde bevonden, over grooter gestelt worden. Dit verleen ons God door Christum in zijnen Geest der Waerheydt, Amen.

Coornhert Correspondentie, I, 40

Datmen den toorn can vermyden. Lancmoedich ende ootmoedigh van herten magh worden, en vande ruste ende vrede, die Christus den zijnen geeft.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 107v-108r/246-247
aantal woorden:	998
thema:	Toorn is vermijdbaar, rust en vrede zijn verkrijgbaar.
omschrijving:	Het is goed dat wij toornig kunnen worden, maar onbedachtzaam vertoornen is een kwaad. Karakter speelt een rol, zoals droog buspoeder beter brandt dan vochtig stro, maar beslissend is het vuur, d.i. het onrecht dat doet ontvlammen. Het is zaak zeker te weten of inderdaad onrecht of kwaad geschiedt. Nog belangrijker is werken aan de eigen vatbaarheid: veilig voor ontvlamming is wie zachtmoedig en ootmoedig is, want men verdraagt gelijkmoedig wat God op ons afstuurt. God weet beter wat goed voor ons is dan wijzelf. Zelfkennis zorgt ervoor dat wij ons strafwaardig weten en dat het niet ten onrechte is wat ons overkomt. Alles geschiedt om ons bestwil: toorn is misplaatst. Niets behoort ons toe, alle schepselen hebben het recht om hun wraakzucht op ons bot te vieren. Ware ootmoed zoekt zelfs de verdrukking op, want zelfvernedering betekent redding. Door Gods genade in Christus kunnen wij leren nimmer verongelijkt, bedroefd of vertoornd te zijn, kunnen wij innerlijke rust vinden, vrede met wat er gebeurt en ware blijdschap. Deze blijdschap is niet werelds en kan niet door iets werelds worden afgenomen. Toorn ontbeert elke aanleiding, als wij maar weten dat wij God gehoorzaamheid zijn verschuldigd en onze medemensen weldaden.
bijzonderheden:	De brief is een reactie op een eerdere woordenwisseling.
opmerking:	

XL. BRIEF.
Datmen den toorn can vermyden. Lancmoedich ende ootmoedigh van herten magh worden, en vande ruste ende vrede, die Christus den zijnen geeft.

ONse laetste woorden, Vrunt, waeren van't bedwinghen ja uytroeden des toorns, niet der toorniger krachten. Ghy hielt dat onmoghelijck, ick licht, alsmer 'trechte middel toe wil ghebruycken. Wat doe daer op mijne redenen waren, ghedenckt u (meyn ick) nu noch beter, dan ghy doe middel hadt om die te wederspreecken, hoewel ghy doe ter tijdt noch niet en condet toestemmen.

Dit maeckt nu dit mijn schrijven, op hopen of ghy hier door niet alleen niet meer voor niet weder-spreeckelijck, maer voor toestemmelijck soudet mogen achten.

Ick seyde doe, segget nu noch, dat die toornighe krachten in ons goet zijn, maer het onbescheyden vertoornen quaet is ende zonde. Laet schoon yemant so heet, droog, of colerijck zijn van natueren, dat hy niet minder ghereedt is om te vertoornen dan droogh bospoeder om te branden, 'twelck metten fleghmatike, koele ende trage natueren (als by na vochtigh stroy te gelijcken zijnde) so niet en is: Soo moet men nochtans bekennen, dat sulck bospoeder nimmermeer en sal van selfs branden, 'ten zy dan sake datter vuyr by komt. Wat is nu dit vuyr in dese onse saecke? Waen of weten dat ons of yemant onrecht of quaet geschiet. Dit can oorsake zijn, dat de toorn brant, niet alleen int bospoeder van de coleriken, maer oock (doch langhsamer) int vochtighe stroy der fleghmatiken.

So moet nu volghen, dat so wie veyligh kan worden voor dit vuyr van waen of weten dat hem onghelijck of quaet gheschiet, soo weynigh sondelijck mach vertoornen: als het drooghe bospoeder (daer nimmermeer vonck of vuyr by komt) veyligh ende versekert is voor 't branden. Vraeghde wie veylich is van dese voncken of van dat vuyr? Ick sal antwoorden, die van Christo so gheleert heeft, dat hy sachtmoedich ende ootmoedigh is van herten: dat dese Leerlingh oock selfs sulckx wesende die ruste zijnre Zielen heeft gevonden.

Matt. 11. 23.

Dat is waerachtigh volghens dese woorden Christi, dat die sachtmoedighe sich niet en vertoornt, oock niet d'ootmoedige. Want dese in gheduldigheydt zijn siele besittende, verdraeght ghelijckmoedelijck alle wat God verhenght, over hem ende anderen te gheschieden: Ende waerachtelijc kennende zijn voorgaende sondighe wandel tegen so lieven Vader verootmoedight hem so, dat hy weet hem selfs alle smaetheydt ende lasteringhen waerdigh te wesen.

Luc. 21. 19

Immers nu ghekomen wesende tot ware kennisse vande goetheydt, wijsheydt ende almogentheydt Godes: Weet hy ontwijfelijck, dat so wat hem opkomt, niet en gheschiet sonder Godes schickinghe, die verstaet hy vast dat beter verstaet wat ons goet is, dan wy selve, oock dat zijne goetheyt ons liever 'tbeste gont, dan wy ons self, of onsen kinderen. Moet hy dan oock niet seker verstaen, dat so wat hem opkomt, het sy dan sonder middel, of door middel van menschen, hem op komt van dien goeden ende wijsen Vader, ende midtsdien oock dat het hem alles goet is? So moet hy dan ooc weten, dat alles wat hem van Gode of van Menschen opkomt, goet, ja 'talderbeste voor hem moet wesen. Mach oock yemant droevigh of toornigh worden om 'tgene hy weet hem goet te wesen? Die oock inder waerheyt ootmoedig is, en eygent sich geen dingen, noch acht sich tot ghenen dinghen, het zy dan gelt, leven of eere: Want hy weet waerachtelijck dat hy gheen recht altoos en heeft over eenighe Schepselen: maer dat zy altsamen recht over hem hebben. Wie mach met berovinge van gelt, leven of eere, soodanigen recht ootmoedigen Mensche in zijn selfs oordeel verongelicken? Hy verstaet zijn quaetheyt so groot te zijn gheweest teghen Gode, dat hy oordeelt dat alle Godes Dienaren ende Schepselen wraeck-gierige beudels over hem behooren te wesen. Hy verstaet dat hy verschuldight hebbende met doornen ghegeeselt te werden, noch maer met vlassen roeden wert gheslaghen. Hy verstaet dat hy op't alderdiepste hoort verdruckt te worden, dit wenscht ende soeckt hy oock, wie mach sulcken recht-ootmoedigen mensche met verongelijcken, met schelden of lasteren daer toe brenghen, dat hy soude wanen dat hem onghelijck gheschiede?

Mat. 7.11

Rom. 8. 28
Deu. 23. 5
Dan. 3. 92 6. 22.
Gene. 50. 20. 7. 17.
Tit. 1. 15.

Dructmen hem onder, stootmen hem nederwaerts, verachtmen hem schandelijck, hem gheschiet na zijnen wille, ende seggende in zijn harte, ghy stoot my daer ick wesen wil, dat is neder op't laetste, daer ick selfs poghe te vallen: Magh sodanigh een sich oock wanen verongheljckt, sich bedroeven of vertoornen? dat acht ick onmoghelijck. Datmen sulcx magh worden achte ick moghelijck door Godes ghenade in Christo. Daerom acht ickx oock moghelijck datmen door ware ootmoedigheydt ende sachtmoedicheyt mach komen tot een ware ruste des herten.

Want dese ghestorven ende recht ootmoedigh Mensche nu metter herten gescheyden zijnde uyter Wereldt (te weten begeerlijckheyt der oogen, ende hooghmoet des levens) heeft nu vrede in Christo den rechten Salomon ende Vrede-Vorst verkregen.

Wat vrede, rust, ende blijtschappe is ditte? Wereltsche? Neen. Wat de werelt geeft, dat machse weder nemen, Neen. 'Is Christi rust, vrede ende blijtschappe. Die wilse niet weder nemen. Want hem berouwen zijne gaven niet, ende de werelt machse hem niet nemen, want sy geeft sulcke gaven niet. Daerom seyt de Heere oock, ick sal u weder sien, ende u herte sal verblijden, ende u blijdtschap sal niemant van u nemen.

Rom. 14. 17. Siet vrunt, dat zijn des Heeren woorden, *zijn rijck is rechtvaerdigheyt, vrede, ende blyschap in den H. Geest*.

In dit Rijck des rechtvaerdigheyts geeftmen elck dat elck toebehoort, te weten Gode, ghehoorsaemheydt, ende den Menschen weldaet. Wien mach daer onrecht gheschieden of gramworden? Hier is die soete ende bestendighe Vrede, wie mach daer verstoort worden? Hier is die salighe blijtschap, wie mach daer door droefheydt toornich worden? Neen. Neen. Godt de Heer verstoort door zijnen Christum lichtelijck het Rijcke des Duyvels: maer alle Duyvelen ende menschen, en moghen Godes Rijcke niet verstooren.

Daer inne te komen benaersticht, dat ons dat toekome bidt, ende dat in ons zijnen altijdt sal geschieden des Hemelschen Konincx wille. Wat mach ons dan bedroeven, verstooren, of vertoornen? Dit jonne God u, alle die't begeeren, ende oock my. U Vrunt ende Dienaer.

Coornhert Correspondentie, I, 41

Hoemen vruchtbaerlijck mach vertoornen, sonder te sondighen, tot vereeniginghe van Christi verbodt, met Davids ende Pauwels ghebodt: Van te toornen.

geadresseerde:	Cornelis de Groot
datering, plaats:	Na 1575*
referentie:	*Wercken* III, 108r/247
aantal woorden:	269
thema:	Toorn & een ogenschijnlijke tegenspraak in de Schrift
omschrijving:	Christus verbiedt wraakzuchtige toorn waarmee men iemand benadeelt, David en Paulus gebieden echter minzame toorn tot iemands voordeel. Inderdaad, Mozes en ook Christus zelf erkennen de heilzame toorn. Bovendien, men kan ook op zichzelf vertoornen; eigen zonden maken droevig en die droefheid stimuleert boetedoening met het oog op zaligheid. Deze toorn gebieden David en Paulus. Van een tegenspraak met Christus' gebod is geen sprake.
bijzonderheden:	
opmerking:	

XLI BRIEF.
Hoemen vruchtbaerlijck mach vertoornen, sonder te sondighen, tot vereeniginghe van Christi verbodt, met Davids ende Pauwels ghebodt: Van te toornen.

Aen Meester Cornelis de Groot, Professoor tot Leyden.

VBrieven zijn kleyn, u verstant is groot, dat maeckt mijn antwoordt oock niet groot op dese uwe groote vragen. Want weynigh is ghenoegh voor den verstandighen.

'tIs niet te ghelooven schrijfdy: dat David ende Paulus in hare leeringhe, tegen die leeringhe Christi strijden. Ende dit verbiet Christus. Wat uytkomste siedy hier? dat schrijft my. Gaerne soo veele ickx verstae.

Christus verbiet wraecgierighe toorn tot eens anders verderf: Maer David ende Paulus ghebieden minlijcke toorn tot eens anders behoudenisse. Bederflijcke toorn was in Cain, in Saul, ende in meer anderen: Maer die heylsame toorn heeftmen gesien in Moyse ja oock in Christo selve. Wie was oyt sachtmoedigher?

Dat's vanden toorn tot een ander. Maer daer is noch een vertoornen tot ons selve over onse eyghen sonden. Daer dese is, maeckt sy dat wy lichtelijck over ons selve een streng Rechter zijn, maer langhsaem over een ander. Dese toorn werct die Wet in allen geloovighen zondaren: Hier door wortmen kinderen des toorns. Welcke toorn in allen gheloovigen herten baert een ware droefheyt over heure zonden, ende die droefheyt penitentie ter saligheydt. Seght nu Vrunt, dunckt u nu dat het ghebodt van sulck vertoornen, het sy dan over eens anders, of over onse eyghen quaetheyt, als tot beteringe dienende, niet rechtelijc door David ende Paulum wert gheboden?

Strijt dit vertoornen oock eenighsins tegen het verbodt Christi, van dat wraeckgierighe ende verderflijcke vertoornen? dat suldy, meyn ick, niet segghen. Vaert wel ende ghehoorsaemt hier in des Heeren Christi, oock Davids ende Pauli ghebodt, ende ghy sult soo weynigh int niet vertoornen als int vertoornen sondigen. Dat verleen God u, ende oock my.

Coornhert Correspondentie, I, 42

Hoe te verstaen is, dat den hebbenden ghegeven, ende die niet en heeft, ghenomen sal worden, tot verklaringe van de Sproke Mat. 13. 12.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 108r-108v/247-248
aantal woorden:	529
thema:	Uitleg van Matt. 13: 12
omschrijving:	Wat bedoelt Christus als Hij zegt dat wie heeft in overvloed gegeven zal worden en dat van wie niet heeft ook wat hij heeft afgenomen zal worden? Bedoeld zijn (eerder genoemde) waanwijze farizeeën en leergierige discipelen. De waanwijzen hebben hun talent niet gebruikt en verliezen zelfs wat zij (aan kennis menen te) hebben; de leergierige discipelen hebben hun talent al goed gebruikt en zullen nog meer ontvangen.
bijzonderheden:	
opmerking:	

XLII. BRIEF.
Hoe te verstaen is, dat den hebbenden ghegeven, ende die niet en heeft, ghenomen sal worden, tot verklaringe van de Sproke Mat. 13. 12.

GHy vraeght Vrunt, wat meeninge gelegen mach zijn in Christi woorden:
Matt. 13. 12. *Die daer heeft sal gegeven worden, ende over vloeyen: maer die niet en heeft, van hem sal oock dat hy heeft genomen worden.*

Twijfelens oorsaecke sie ick te wesen, dat ghy verstaet datmen niemant 'tgene hy niet en heeft mach benemen. Ende daer by dat sulcx dan een vergeefsche sproke soude zijn. 'tWelck ghy den Heere Christo, de wijsheydt selve niet en mooght toe betrouwen. Om u mijn ghevoelen (t'uwer bede) hier af met te deylen, suldy wel lettende opte voorgaende woorden van dese Sproocke Christi licht konnen mercken, dat hy daer handelt van tweereleye aert van Menschen, te weten van waen-wijse Phariseen, ende van leergierige Jongeren.

Wie nu al waent te weten, 'tgene hy niet en weet, en mach so lange die waen geduert, dat niet begeeren te weten. Wie niet begeert, en wert het niet ghegheven.

Daerom en wort die waerheydts kennisse sulcken zotten, waen-wijsen, gheswollen zijnde vol waen-weters, 'tverstandt der waerheyt niet gegheven: maer wel den hongerende na de gerechigheydt. Want dese weygerende d'aengeboden genade niet: maer ontfangen die niet min begeerlijck: dan een verdoolde in een Bosch vol Moorders begeerlijck aenneemt het aenwijsen van den rechten wech om uyt het Bosch in veyligheyt te geraken.

Dat nu Christus van sodanige waenwijsen hier spreeckt, nopende het benemen, verklaert de Heere niet duysterlijck opten traghen knecht, begraver zijns mondts,
Matt. 25. 29. seggende: *Alle die daer heeft sal ghegeven worden, ende overvloeyen? maer die niet en heeft, dien sal oock benomen worden 't gheen hy schynt te hebben.*

Luc. 8. 10 Immers by Lucam noch naeckter ghenoegh dese selfde Sproke verhalende, seydt daer, niet dat hy heeft, oock niet dat hy *schijnt te hebben*, maer naecktelijck *dat hy waent te hebben.*

Daeromme als men d'eene duystere sproke der Schriftueren met een ander Schriftelijcker klaerder Sproocke wil verklaren, ('twelck ontwijfelijck de seeckerste uytlegginghe is) acht ick 'tverstant hier eyghentlijck te zijn: dat de ghene die daer heeft (te weten woecker of ghewin tot zijn ontfanghen pondt) sal noch meer verstants ghegeven, ende van d'eene klaerheyt in d'ander ghevoert worden.

Maer den traghen of waen-wijsen, die daer niet en heeft (te weten ghewin van zijn pondeken, of woecker des verstants ende der deughden) die sal benomen
2. Thes. 2. 10. worden, niet die woecker die hy niet en heeft, maer zijn pondeken dat hy heeft. Dat zijn de ghene die des waerheydts liefde niet en hebben willen aennemen noch benaerstigen, ende daeromme so gantschelijck berooft worden van alle redelijckheyt, dat sy in eenen verkeerden sinne worden gegeven, door die rechtvaerdige straffinghe Godes, so dat hy haer sent een werckinge der dolingen (alst met Achab toeging) so dat zy, die de waerheyt niet willen ghelooven die logen gaerne gelooven. Siet daer Vrunt op't korste mijn gevoelen van u voor-gheworpen Sproke. Nu bidde ick dat de Heere u, my, ende alle menschen hoede voor die traghe ende verderflijcke waenwijsheyt, maer begave met ware kennisse van onse onwijsheyt, opdat wy verstaende wijsheyt te behoeven, den Vader des lichts, diese elck gaerne gheeft, daerom inden gheloove bidden, wy die overvloedigh verkrijghen, ende die ghetrouwelijck besteden moghen. Dat werde also.

Coornhert Correspondentie, I, 43

Raet om in desen tydt der menichvuldighe Secten, recht voor Gode te wanderen.

geadresseerde:	
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 100r/248-249
aantal woorden:	673
thema:	Sekten concurreren op uiterlijkheden, maar het geloof is innerlijk.
omschrijving:	De uiterlijke aspecten van het geloof, met name ceremoniën, dienen tot weinig. Schijnchristenen hechten eraan, sekten beconcurreren elkaar op deze uiterlijkheden. Om uit te maken welke ceremoniën geschikt zijn, zou men ze allemaal moeten bestuderen. Onbegonnen werk temeer daar men een zuiver oog moet hebben. Christus legt de nadruk dan ook op het inwendige: dat moet zuiver zijn. Deze reiniging houdt in dat men zijn onverstand onderkent en dan niet kiest, dat men de eigenwilligheid versterft en dat enkel gehoorzaamheid aan Gods wil telt. De lichte kern is: zelfverzaking en duldzaamheid, Christus navolgen in Zijn dienstbaarheid, naastenliefde. Over ceremoniën kan men als in een duistere grot eindeloos disputeren. In zijn innerlijk moet men afgoden zien te vermijden: men lette op zijn gedachten en begeerten.
bijzonderheden:	Verwijzing (impliciet) naar Plato's mythe van de grot.
opmerking 1:	Deze brief is (met uitzondering van de laatste alinea) ook apart als *Missive* opgenomen in de *Wercken* (III, 413r-413v/865-866).
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XLIII. BRIEF.
Raet om in desen tydt der menichvuldighe Secten, recht voor Gode te wanderen.

1. Tim. 4. 8. MEn dient God inden uytwendign schijn, of inder waerheyt. 't Eerste gheschiedt meest in Ceremonien, 'tander inden grondt der Zielen. D'uyterlijcke dinghen zijn tot weynich: maer die Godsalighe tot allen dinghen nut, hebbende de belofte deses ende des toekomenden levens.

Nu arbeyt elck meer, om voor den Menschen een Christen te schijnen, dan om sulcx inder waerheydt voor Gode te wesen, hier uyt komt den grooten yver ende vlijt onder meest allen Secten, int vermijden vande quade, ende int hanteren van die goet-ghewaende Ceremonien.

Dit maeckt den twist om de Ceremonien ende Opinien soo groot. Hier af en mach men niet recht oordeelen (als oock in ghenen saecken).

Mat. 6. 22. 1. Sonder ware kennisse te hebben van't segghen der partyen aen wederzijden.
2. Sonder een klaer ooghe of oordeel.
3. Ende voornemelijc sonder het licht der ghenaden.

Soude yemandt alle die Boecken kopen, 'tsoude een schamel ghesel alle zijn
Luc. 11. 34 gheldt, ende soude hyse doorlesen, alle zijn tijdt kosten. Is oock zijn ooghe duyster, wat baet hem 't lesen met een blinde ende onreyn ooghe.

Matt. 23. 24. Luc. 11. 39 Hierom wil Christus, dat wy eerst het inwendighe sullen reynigen, op dat het uytwendige oock reyn worde.

Nu leert elck teghen dit openbaer bevel Christi, het uytwendighe eerst te reynigen. Hier moetmen Christi boven den menschen woordt ghelooven ende ghehoorsamen.

Inwendigh reynight sich de mensche als hy zijn onverstant bekennende, zijn valsch
Rom. 2 oordeel verlaet, door't verstaen dat hy niet en weet wat goet of quaet is, niet meer
2. Tim. 2. 11. 14. verkiest dit noch dat, zijnen wille sterft, ende anders niet en soeckt, begeert, of wil,
14. 15 dan dat hy meer ende meer Gode magh onderdanigh werden, ende daerom bidt dagh ende nacht.

Matt. 10. 38. 16. Door sulck verlaten van sich selven, door zijn kruys geduldelijck te dragen, ende
24 door Christum na te volghen in zijne wandelinghe, ende van hem te leeren dat hy
11. 29. ootmoedigh ende sachtmoedich van herten zijnde, niet ghekomen was om gedient te worden, maer om te dienen, ende elck een goet, maer niemant quaet te doen.
Ioa. 1. 38. 4. 34. Ende om niet zijn, maer zijn Vaders wille te doen. Dit alles beveelt ons Christus, die in dese zijne *woorden blyft* (dat is die dit met stadiger oeffeninghe als een Ambacht leert, ende dat dadelijck volbrengt) blijft inden woorden Christi. *Dit is oock recht zijn Ionger. Dese bekent oock de waerheyt, ende die waerheyt maeckt hem vry*, van allen twisten, wanen ende quade openien, so vande Ceremonien als anders. Ende dan weet hy wat rechte, ende wat valsche Ceremonien zijn, hy vermydt die valsche, ende bruyckt die rechte, met een ghewisse sekerheydt, al en hadde hy daer af noyt
Ioan. 1. 9. 3. 21. ghedisputeert. Want hy uyten Speloncke der duystere zondelijckheydt gekomen
8. 12. is int licht, maer al disputeerden die blijven inde Speloncke duysent Jaer daer af, sy sullen die waerheyt nimmermeer weten, want sy blijven int doncker, ende zijn die
1. Tim. 6. 4. 5. 2. Luyden, die altijdt leeren, maer nimmermeer en komen tot kennisse der waerheyt.
Tim. 3. 7. Daerom volght de orden ende den raedt Christi, blijft in zijne woorde, ende ghy
Ioa. 8. 32. sult die waerheyt ghewis kennen, ende die sal u vry maken.

Dat ghy den uyterlijcken schijn van Afgoderye vermijdet, soo ghy schrijft,
Van Afgodery. en mach ick noch niemant in u misprijsen: Maer dat ghy daer beneven 'therte inwendich vol ware Afgoden behout, die dient ende eert, en mach ick noch niemant in u rechtelijck prijsen. Wat baet het reynighen van't graf uytwendigh, alst inwendich blijft vol stinckende doodt-beenderen? Wildy seeckerlijck weten dat ghy noch 'therte hebt vol Afgoden, ende welcke die zijn: Neemt maer een uyre acht op uwe ghedachten, ende begeerten, ghy sult haest vernemen wat het al is dat ghy hoopt, betrout, ende bemint boven of beneven Godt. Dit zijn ware Afgoden, dese keeren u herte af van Gode: Hier keert u af wildy Gode genaken. Vaert wel.

Coornhert Correspondentie, I, 44a

Vande onderscheyt der Persoonen inder Godheyt, Item, van de Menscheyt Christi, ende van de Erfzonde. Bedenckinghe.

geadresseerde:	Aggaeus van Albada
datering, plaats:	Januari 1583*
referentie:	*Wercken* III, 109r-109v/249-250
aantal woorden:	1552
thema:	De kwestie Danaeus & de erfzondeleer
omschrijving:	Coornhert stemt in met Albada's kritiek op een publicatie van Danaeus (waarschijnlijk *Calx viva*, een schotschrift gericht tegen het anoniem verschenen *Vande wterlijcke kercke Godes* door Danaeus, ten onrechte, aan Coornhert toegeschreven): de innerlijke en uiterlijke kerk moeten onderscheiden worden, net als Gods eeuwige woord en allerlei interpretaties ('getuyghenisse'). Louter door Gods genade bestaat die 'so warachtighe als krachtighe' gemeenschap van Gods kinderen met Gods wezen. Coornhert kan Albada echter niet volgen waar hij het over de drievuldigheid en de twee naturen van Christus heeft en zegt daar zelf geen 'sekere kennisse' over te hebben. Kritisch is hij over Albada's, op Schwenckfeld steunende, opvatting van de erfzonde. De erfzondeleer is volgens Coornhert niet alleen onschriftelijk, maar zelfs tegenschriftelijk: een gruwel voor Christus' eer wiens 'ware geneeskunst' immers in twijfel wordt getrokken en een hindernis voor wie zalig wil worden. Hij verwijst naar hun eerdere discussie over de erfzonde in Keulen (1568), naar eerdere publicaties en het boek waaraan hij nog steeds ('om den grooten nut der menschen') werkt: de *Loci Communes*. Terzijde merkt hij op te walgen van de twistgesprekken, dat hij echter bereid is zijn visie op de erfzonde nog eens toe te lichten en verzoekt Albada dat ook te doen. Maar hij zegt er net zo lief over te zwijgen. 'Twist soeck ick niet, maer vrede, vruntschap, ende liefde met allen menschen, nut wil ik sijn daer ick can, ende niemandt schadelijck, ende en bearbeyde in den Heere niet hooghers dan mijn quaedtheydt, ende Godes goetheyt in der waerheyt te kennen.'
bijzonderheden:	Antwoordbrief; verwijzing naar een boek van Danaeus, dat Albada in een eerdere brief kritisch heeft besproken; Coornhert verwijst naar zijn conflict over de erfzonde met 's lands eerste predikanten (bedoeld zijn Donteclock, Cornelisz en Saravia) en stuurt Albada zijn commentaar op Romeinen 7.
opmerking:	

XLIV. BRIEF.
Vande onderscheyt der Persoonen inder Godheyt, Item, van de Menscheyt Christi, ende van de Erfzonde. Bedenckinghe.

Aen den Heere Aggaeus van Albada, Doctor in beyde de rechten tot Colen.

Siende u E. schrijven waerde lieve Heere ende alderbeste man aen my, socht ick, na 'tbewerp mijns schrijvens aen u E. maer vergeefs: Alsoo ick bevant dat ic door overgroote huyslijcke moeyten, doen ick schreef gheen tijdt en hadde om die minute selfs aen u E. ghesonden te copyeren, swijge te grosseren. Derhalven ick dit u E. soo vriendelijck schrijven, 'tselve u schrijven met rode wangen heb moeten lesen.

U. E. oordeel op't Boeck, ende D. berispen, hebbe ick met grooten lust gesien, ende in't meerdeel van't ghene ick daer inne hebbe konnen verstaen, niet anders ghesien dan een spiegel mijns ghemoets, sonderlinghen in die treffelijcke ende merckelijcke onderscheyden tusschen uyterlijcke ende innerlijcke dingen, ende

daer onder oock tusschen 'tgeschreven, ende het eeuwighe woordt, of (om recht te seggen) tusschen getuyghenisse des woorts, of die roepende stemme, ende van't woort Christo selve: Maer boven al van die so waerachtighe als krachtighe gemeenschap, die alle Godes kinderen (niet alle Schepselen Godes) in Christo hebben, uyt loutere ghenaden met het Godlijcke wesen. Maer daer beneven is mede waerachtigh (men moet naecktelijck ende eenvuldigh handelen) dat in dat u E. oordeel op't Boecxken ende antwoorde van dien, saecken zijn boven ende oock teghen mijn kleyn oordeel. d'Eerste zijn die vande onderscheyt der persoonen inder Godheyt, want ick in der waerheyt moet bekennen daer af so luttel sekere kennisse te hebben. Dat ick so langhe de Heere selve my daer af niet meer uyt ghenaden en openbaert, ende in zijnen lichte Christo dat licht doet sien, ick my hope te wachten door die vermetelheyt van eenigh ander oordeel daer inne te gheven dan inde Schrift is uytgedruckt. So gaet het my (ic moet naeckt spreken) by na mede int stuck van dat de Heere Christus na zijn menschheyt gheen creatuyr, maer een Sone Godes soude wesen. Hoe wel ick in dit stuck al eenigh gevoelen, waen, of weten hebbe, daer wat (doch slappelijck) teghen zijnde, meest bestaende op desen gront.

Christus heeft zijn Menscheyt van de Maget Maria aenghenomen of niet: seytmen met Menno neen: het luydt wederschriftelijck. Seytmen ja, soo heeft hy die selve menscheyt Marie, soo die was (te weten ons alder menscheyt aenghenomen) of een andere, te weten daer eenighe veranderinghe inne was, soo om die overschaduwinge vande kracht des H. Geests, als onvermenghtheydt van manlijcken zade. Ist eerste, soo heeft Christus een gheschapen menscheyt als Marie, ende so onser alder is, aengenomen. Maer sytmen 'tlaetste, so heeft Christus een ander vreemde, ende niet onse menscheyt die gheschapen is, aenghenomen. Ende dan is die menscheyt Christi die hy inder tijdt aennam niet onse menscheydt, ende dan en heeft oock die genade niet overvloedich gheweest, daer nu elck, oock de Heer C. Schwenckfelt self seyt die sonde overvloedigh te zijn gheweest, te weten inde gantsche menschelijcke natuyre. Dit lest soude oock niet schriftmatigh noch tot eere onses Heeren Christi luyden. Maer wilmen oock hier scheydende vande sichtbare, tastelijcke, ende lijvelijcke menscheyt, die hy ghebenedijt op Aerden hadde, gaen tot zijne onsichtbare ende gloriose menscheyt, daer inne hy nu is ter rechter hant Godes, so can u E. oock licht mercken wat swarigheyden daer uyte soude rijsen. Daer heb ic dy vruntlijcke Heere rondelijck eenighe vande hooftsaecken mijns twijfelens aen dit u E. ghevoelen in desen. Mede zijnde een vande voorschreven saken, die ick daer inne noch niet en derf oordeelen noch besluyten. De Heere verlichte my in al dat my tot zijnder eeren noodigh is. Amen.

Komende nu vande saecken, die daer zijn boven, tot die daer zijn teghen mijn oordeel, mercke ick er twee voornemelijc, daer inne ic moet houden (lieve lijdt my,
38. *Brief* ick lijde u E. gaerne) dat de Heere C. S. ende volgens dien u E. geen recht in en hebben, ende zijn wichtige saken. D'eerste vande voorsz. twee is, u E. oordeel vande aengeboren Erfzonde, of verderf der natueren door Adam geschiet, soo gheluyden dat hout: Ende d'ander (daer uyt volgende) is, den onophoudelijcken strijt totten doot toe (niet der sonde, maer) des lichaems. Want ic houde sulcke leere is, niet alleen onschriftelijck, ja wederschriftelijc, maer oock soo heel lasterlijck teghen den ghekruysten Jesum, Salighmaecker des Werelts: Dat alle sijne Liefhebbers sulcks verstaende in der waerheydt een grouwel moeten hebben van sodanigen leere.

Derhalven ick u E. als den ghenen die Christi Eere boven allen soeckt ende lieft, moet toebetrouwen, dat ghy 'tselve comende in der waerheyt te verstaen, sulcke onwaerheyt niet langher en soudet willen voor staen.

Van dese saecke is gheschille tusschen den Hooft-Predicanten der Gereformeerden alhier, die my, willende handelen van den dwangh in der conscientien, ghedronghen hebben opte Erf-zonde, daer af zy al over een jaer van my hebben een gheschrift (niet cleyn) onder beloften, onder henluyden handen van antwoorde, ende dat het in druck soude gaen, maer en verneme noch niet, sonder te weten wat zy doen sullen.

Doch is my binnen vijf of ses daghen van een vernaemde ende achtbare persoon een cedulle ghelevert, houdende vier vraghen,[15] die ick beantwoort hebbe, met byvoeghsele van acht vraghen, daer van copye in desen mede gaet, als oock mede een ghedruckt Exemplaer, mijns ghevoelens van Pauli woorden int 7. ad Romanos, die by veelen Leeraeren met recht verstaen sijnde, misbruyckt werden, tot bewijs vande blijvende zondelijcheyt of zieckte in der gheloovighen Zielen, tot cleyne Eere van de ware *Medico* der zielen Jesu Christo. Of u E. de moeyte wilde nemen 't selve te doorlesen.

Ende want ick nu al wat claerder ende sekerder dan (over 13. of 14. Jaren) als ick met U. L. tot Colen sprack, bemercke wat leelijcker schandtvleck die opinie van de erf-zonde, somen die nu meest leert, noodtsakelijck brenght opten doorluchtighen ende Heerlijcken Name Jesu, onser, jae des Werelts Heyland, ende daer beneven wat krachtigher hinder tot het saligh worden der Menschen, sulcke Leere gheloovende: En mach ick met gheen goede conscientie die Apostille Werneri, als daer met bevleckt sijnde (hoewel anders stichtelijck ende oprecht in veelen dingen) bestaen over te zetten, 'twelcke en al wat grooters ick anders u E. (veel min 'tghemeen besten) gheensins en soude konnen weygheren onder wijlen te doen. Onder ende beneven een groot werck, by my nu al met ernstigher aendacht ende vlijt meer dan 25. Jaren inne ghearbeydt, ende in verscheyden Boecken met notulen gantschlijck verstroyt legghende, die ick nu vergadere, om voor mijn afscheyt (gevet de Heere) te voleynden: Dit sijn Bybelsche *Loci communes* niet alleen van dinghen, als van Gode, van den Duyvele, van den mensche, van waerheydt, loghen, wijsheydt, dwaesheydt, etc. Maer ock van de werckinghen der dinghen, als te weten wat Godt werckt, wat de mensche werckt, wat waerheyt werckt, etc met heure *Causis qualitatibus, &c. Summa Methodice* beschreven, soo datmen daer oock sal moghen zien elcks dinghs gantsche aert, ende beneven dien oock sonderlinghe desselfs werckinghen, namentlijck *quis, quid, ubi, quibus, auxiliis, cur, quo modo, quando, &c.* Sulcx dat de Heylighe Schrift selfs voor alle Leerghierighen beter uyt-leghster van haer selfs sal moghen wesen, dan alle Menschelijcke Glosen of Commentarien.

Dit werck hadde ick nu al voor u E. schrijven aen my met sodanighen ernstighen opset ter handen ghenomen, dat icx voor hebbe in den Heere te eynden, of daer inne selfs mijn leven te eynden, so om den grooten nut der menschen by my daer uyte verhoopt, als oock mede dat ick nu dencke te verlaeten het schriftelijck handelen teghen de Consistorianten, als die nu bevinde dat henluyden schrijven, in

15 Het betreft de vragen die zijn vriend N. van der Laen hem stuurt; zie *CoCo*, II, 79.

plaetse van Christelijcke handelinghen, gheraeckt te sijn tot Invectiven, daer mede zy (sonderlinghe Daneus) my soo bitterlijck aenghetast hebben, dat niet alleen die groote ghevaerlijckheydt mijns levens, maer oock die leelijcke bevleckinghe mijns namens my ghenoodsaeckt heeft tot verantwoordinghe, so u E. sal moghen zien in't Boecxken hier by gaende. Ghemerckt my van sulcken twist-handel walght, als my moeyelijck, niemanden stichtelijck, ende veelen argherlijck sijnde.

Doch heb ick ter Liefden van u E. wat voorgenomen, ende al bestaen over te zetten, als die gaerne u E. met al mijn cleyn vermoghen, lief, dienst, ende vrundtschap soude bewijsen, daer ick sal moghen. My oock wilvaerdigh aenbiedende, om reden te gheven van mijn ghevoelen voorschreven teghen die erf-zonde (so men die nu houdt, daer uyt het ghevoelen van de by-blijvende zondelijckheyt noodtlijck volght, als een aenghebooren ende onafscheydelijcke quade qualiteyt) indient u E. Dominus Heyden, of wie't anders ghelieven sal, uwe reden grondt ende oorsaecke van sulck u ghevoelen sommierlijck over te schrijven: Indien oock niet, soo wil ick oock van herten soo gaerne ter Liefden daer af swijghen, als u te nut daer af handelen: Ghemerckt ick mijn tijdt oock wel weet te besteden in 't voorschreven mijn voorghenomen werck. Twist soeck ick niet, maer vrede, vruntschap, ende liefde met allen menschen, nut wil ik sijn daer ick can, ende niemandt schadelijck, ende en bearbeyde in den Heere niet hooghers dan mijn quaedtheydt, ende Godes goetheyt in der waerheyt te kennen. Ware hate tot het quade, ende waere Liefde tot het goede, niet in die verbeeldinghe, maer in die toght des herten, te verwerven, om also my self meer ende meer verlatende, Gode meer ende meer te ghenaecken, ende daer met te vereenighen in Christo Jesu, onsen Heere ende Salichmaker, Amen.

Dit alles wenscht u E. D. Heyden, ende allen Liefhebberen der Waerheydt. In den selven onsen Heere u E. herts willighe Dienaer ende Vrundt

D. V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, I, 44b

Item, onderscheyt van eeuwich ende dat oneyndtlijck is. Vervolgh op't voorgaende.

geadresseerde:	Aggaeus van Albada
datering, plaats:	Voorjaar 1583*
referentie:	*Wercken* III, 110r-110v/251-252
aantal woorden:	1072
thema:	De ongeschapen menselijkheid van Christus
omschrijving:	Coornhert, die vernomen heeft dat Van Albada van zins is naar Holland te komen, verheugt zich erop eens enkele dagen met hem van gedachten te kunnen wisselen, zegt eeventueel ook bereid te zijn daartoe naar Keulen af te reizen. Hij stelt vast dat zij over twee 'groote saken' van mening verschillen: de natuur van Christus en de erfzondeleer, die Van Albada beide in de zin van Schwenckfeld opvat. Coornhert geeft rondduit toe niet te begrijpen dat Christus' menselijkheid ongeschapen zou zijn en vraagt zich ook af of deze kennis wel nodig is ter zaligheid. De discussie over de erfzonde is echter wel van belang, want het misverstand hierover leidt tot verderfelijke dwalingen. Toch gaat Coornhert in op de 'ongeschapen' menselijkheid van Christus en komt te spreken over het onderscheid van het eeuwige en het oneindige (dat geen einde, maar wel een begin kent). Het eeuwige is onveranderlijke tegenwoordigheid van wat was, is en zal zijn. Ook dit onderscheid helpt echter niet om de ongeschapen menselijkheid van Christus te begrijpen. Coornhert bekent nog eens dat hem Schwenckfelds opvatting ontgaat.
bijzonderheden:	Let op nummering: tweemaal *Brief. XLIVI*. De brief sluit aan bij de voorafgaande.
opmerking:	

XLIV. BRIEF.
Item, onderscheyt van eeuwich ende dat oneyndtlijck is. Vervolgh op't voorgaende.

Aen den Heere Aggaeus van Albada, Doctor in beyde Rechten tot Colen.

AFstervinghe van alle quade, ende verkrijginge van alle goede begeerten, wensche ick u E. als my selve van Gode den Vadere, door Christum onsen Heere, Amen.

Nae mijn laetste schrijven aen u E. Hoogwaerde ende vrundtlijcke Heere, is de jonge Joncker B. by my ghecomen, ende verstaen dat u E. meyninge wel soude sijn van woonplaetse te veranderen. Vermetelheyt waer't mijn wijser, wiens gheleghentheden my ooc gantsch onbekent sijn, hier in te willen raden 't welck ick my oock wel sal wachten: maer gheen onvrundtlijckheydt en soudet sijn te wenschen dat u E. gelegentheyt ware hier ons te komen. Dat mach ick nu niet wachten, voornemelijck om die vrucht voor't Landt ende volck daer uyt ontwijffelijck te verhopen staende: Ende daer by oock om mijn selfs wille, die 't sodanighen ernst is een dagh of vier met u E. grondtlijck, naeckt, ende met open borst te spreecken, dat soo u E. hier niet en soude comen, maer noch ontrent Mey tot Colen te vinden wesen, ick niet en dencke te laten daer te reysen.

Denckt u E. tot wat eynde ick die moeyten souden bestaen, 't soude sijn tot Eere Christi ende heyl der menschen, daer onder oock my selfs. Want ick soude dencken eenmael grondtlijck te confereren van twee groote saken, daer inne ick zie dat wy

niet weynigh verschillen, die oock (so my noch bedunckt so alleen sijn) dat sulck misverstandt wech ghenomen sijnde, wy gantschelijck souden een sijn: dat is van de Creatuyrlijckheyt Christi ende vande Erf-zonde, so die by de Heer C. Swenckvelt wert gheleert, ende soude wel hopen dat onse vereenighinge in dese twee stucken niet heel onvruchtbaer vallen soude. Ick bekenne rondelijck, dat ick die materie van de ongheschapenheydt des Menscheydts Christi niet en verstae.

Immers dat ick die niet, soo C.S. die leert, en can verstaen, jae dat ick noch niet en versta oft noodtlijck is ter saligheyt, datmen verstae of Christus nae sijn menscheydt een schepsel dan een Zoone Godes is. Dit moste den voorgang hebben, op dat wy in gheen vergheefsche Disputatie en soude treden. Want u E. houden sulcks boven al noodlijck (so ick mercke) dat can ick noch soo niet verstaen.
So most het oock gaen met het stuck van de Erf-zonde, 't welck u E. moghelijck een onnoodighe questie acht, ende ick gantsch noodigh alsoo het misverstandt in dien een vruchtbaere moeder is van veel verderfelijcke doolinghen.

Maer soude u E. hier met my in gheen Christelijck ghespreck ghesint sijn te treden, so wil ick gaerne daer af swijghen, ende u E. sijn meyninghe in dien vry laeten behouden, bereyt sijnde daer beneven my te laeten onderrichten van de oncreatuyrlijckheyt ons Heeren Christi, nae't verstandt ende bericht dat het noodtlijck dient verstaen ter saligheydt.

Want behalven mijne oorsaecke van u E. meyninghe in desen niet te connen toestemmen in mijnen laesten gheroert, sijnder noch veele meer anderen, niet soo gheheel licht, als my bedunckt, daer af icker hier noch een of twee moeten stellen, of u E. sulcx voorwetende my derhalven te lichter daer inne soude moghen voldoen, nae't blijck van de noodtsakelijcheyt van de kennisse deser saken, als eerst: Dat Godt mach wel alles uyt niet scheppen dat sijn wijsheyt ghelieft: Maer mach niet baeren, dat niet en is van sijn eyghentlijcke selfs weselijckheyt, is nu Christi menscheydt niet van Gode gheschaepen, maer uyt Gode ghebooren, soo is (dat bekenne ick) Christus na sijn menscheyt oock selve Godt, ende aenbiddelijck. Maer is dit, so moetmen segghen dat God uyt hem selve mach voortbrengen, baren, of teelen, 't ghene wy alle houden dat in Gode niet en is, te weten, sichtbaerheydt, lijdelijcheyt van pijn, droefheyt, rc. Veranderinghe in't opwassen, ende dierghelijcke meer. Dit verbiedt my 'tghetuygh van de gantsche H. Schrift te gelooven.

Item, men sal moeten segghen, dat die Menscheyt Christi al van eewigheyt, sonder alle beginne in Gode is gheweest, teghen der Evangelisten Tuyghnisse: Ende het Woordt is vleesch gheworden. Want wat eeuwigh gheweest is, mach in der tijdt niet sijn gheworden: Of wilmen hier niet aen, maer segghen, dat het Woordt in der tijt is vleesch gheworden: soo salmen moeten segghen, dat Christus na sijn Menscheydt gheen Zoone, maer een Schepsel Godes is, ende mits dien na sijn menscheydt, niet Godt selve. Maer wilmen dat laetste beyde seggen: te weten, dat Christus in der tijt is Mensch gheworden, ende dat hy des niet te min is na sijn Menscheydt is Godt selve. Men sal moeten segghen, datter wat (te weten die menscheydt Christi) Godt is gheworden, 't welck te vooren niet volcomen en was, want het niet volcomen is dat vermeeren mach, dit luydet qualijck. Ja men sal moeten segghen, datter Godtheydt mach sijn, die niet eeuwigh en is, maer beginne heeft. Want al machmens licht verstaen dat Godt van niet yet in der tijt mach

scheppen, ende beginne doen hebben, sulcks dat hy't met sijn almogende wil voort sonder eynde, dat's oneyndelijck, doet blyven, ende in wesen onderhoudt: So en machmen (mijn bedunckens) gheensins verstaen, dat sulck oneyndelijck gheschapen wesen, een eeuwigh ongeschapen wesen (als Godt self is) soude sijn.

Immers die niet, die den *onderscheyt* verstaen van *eeuwigheyt* ende *oneyntlijckheydt*. Daer in bestaende, dat het ghene oneyndtlijck is, beginne heeft, eynde derft, ende van de eene eeuwe in d'ander gaet, sonder ophouden: maer dat *die eeuwigheydt* so wel is sonder begin als sonder eynde, oock sonder voor of na: Wesende een stille ende onveranderlijcke voor-ooghentheyt teffens van alle 't gene was, is, ende worden sal. Hier in salmen qualijck die menscheyt Christi moghen brenghen, ende niet min qualijc inde Godheyt. Meer andere sodanighe redenen mijns ongeloofs in dese leere des Heeren Cas. Swenckfelts sal ick (gevet de Heere dat wy by een komen) konnen by brengen, die welcke met waerheydt wegh ghenomen zijnde, mijn ongeloof in desen oock wegh ghenomen sal wesen.

Daer toe ick my onpartijdigh, ende sonder alle vooroordeel dencke te laten vinden, alsoo ick opentlijck anderwerven bekenne, dat ick dese saecke (als mijn nederheyt te hoge wesende) niet en verstae. Soudet dan niet een moetwillighe vermetelheydt voor my zijn te willen oordeelen, of een opinie te vatten in dese saecke, die ick wel seker wete boven mijn begrijp te wesen?

Al dit segh ick tot betoogh van mijn onpartijdigheyt in desen, op dat u E. die verstaende, ende daer by wetende, dat aen't verstaen van dese sake saligheyt is gheleghen, niet en soude laten te onderrichten my, die u E. het beste wenschet.

Coornhert Correspondentie, I, 45

Of men reyn van herten mach worden. De Sproke Prov. 20. 9. Vereenight met Matth. 5. 8. En Tit. 1. 15. &c.

geadresseerde:	
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 110v-111r/252-253
aantal woorden:	936
thema:	De Schrift lijkt zich tegen te spreken: is een zuiver hart nu wel of niet mogelijk?
omschrijving:	Geen edeler verlangen dan rein van harte te zijn, dé manier om God te zien, te kennen en één met Hem te worden. Kan dat? Coornhert gaat in op de twijfel van zijn correspondent. Bij Salomon is te lezen dat niemand kan zeggen dat zijn hart rein is. Christus echter gebiedt en belooft die zuiverheid (Matt. 5:8). De boetvaardige zal zuiver als sneeuw zijn. Valt te ontkennen dat er boetvaardigen zijn? Is God ontrouw in zijn beloften? Spot Christus met ons? Nee. De uitspraak van Salomon moet dus anders begrepen worden: niet als stellige bewering, maar als indringende vraag. Bedoelde zuiverheid is zeldzaam, maar niet onmogelijk. Ook op andere plaatsen in de Bijbel wordt via een vraag de zeldzaamheid van een en ander (een sterke vrouw, een trouwe man, *etc.*) onderstreept.
bijzonderheden:	Bijbeluitleg
opmerking:	

XLV. BRIEF.
Of men reyn van herten mach worden. De Sproke Prov. 20. 9. Vereenight met Matth. 5. 8. En Tit. 1. 15. &c.

O Wat edeler verlangen om een reyn herte te hebben? Wat is edeler? 't Is het middel om Gode te sien, te kennen, te lieven, ende een mette woorden. Is hy niet recht edel, die door vereeniginghe met Gode van Godlijcker aert is gheworden? Doch is by u dit heyligh verlangen een onveyligh twijfelen so my u Brief met brengt. Salomon seyt (seghdy).

Wie mach seggen mijn herte is reyn? Ic ben suyver van zonden?

Al vermach nu het onbescheyden sien op dese Spreucke, sonder te letten op andere dese verklarende in veelen, so veele, dat sy seggen onmoghelijck te zijn: dat eenigh gheloovigh mensche, hoe hooghe oock begaeft, een suyver herte soude hebben: Ende door sulck haer ongheloof niet eens en verlangen, noch en bestaen inden Heere, om sulckx te worden: soo sie ick sulcx in u noch niet te wesen, overmidts ghy oock siet op Christi beveelen, ende op Godes, oock Christi beloften. Twelck maeckt dat ghy in desen zijt niet als d'andere ongheloovich, maer twijfelijck.

Want seghdy, macht niemant zijn, hoe salmen verstaen die woorden Christi: *Reynight eerst het inwendige*. Beveelt Christus die reyniginge voor een Deel, maer niet int gheheel? Wie magh dat ghelooven. Hy wil immers den onreynen ende duysteren Belial, die een onbevleckt Lammeken, ende het licht selve is, niet stadelijck neven hem in 'smenschen herte, of inwendigheydt laten woonen? Of zijn Godes beloften onwaerachtigh? Belooft die den boetvaerdighen niet so suyver te maken als sneeu? Of zijnder gheen boetvaerdighen op Aerden. Dit maghmen niet loochenen. Of is Godt onghetrou in zijn beloften? Dit maghmen niet segghen. Het moet dan in yemant gheschieden.

Dese soude dan mogen seggen, mijn herte is reyn, ick ben suyver van zonden. Of (seghdy noch) spot Christus met ons? Die seytse saligh, die suyver van herten zijn, want zy *sullen God sien*? Sijnder gheen, wie sal God sien? Niemant. Soude Christus dan te vergeefs sulcx seggen? Of waert geen vergeefs seggen, soo yemant seyde: Zaligh is Mensche die (vlogelen hebbende) inden Hemel vlieght, want hy sal daer God sien. Waer dat niet een spotlijcke ende vergeefsche reden? Welcke souden die oock daer Paulus af seyt: dattet hen alles reyn is, te weten, den reynen? Niemant. Dat ware geseyt: den ghenen die niet en is, was, noch wesen sal, ist alles reyn. Wie can sulcx vermoeden.

Nochtans seyt Salomon daer wel uytdruckelijcken: dat niemandt mach segghen: mijn herte is reyn, ick ben suyver van zonden. Die zijne woorden zijn ontwejfelijck ghesproken door den geest der waerheyt, ende moet derhalven waerachtigh zijn: soo zijn die woorden Isaie ende Pauli mede. Immers die woorden Christi, die self die waerheyt is, oock mede enckele waerheyt. Nu strijden dese saecken teghen malcanderen.

Dit magh niet vallen inde waerheydt, want die is eenvuldigh, ende haer self altijt ghelijck. Wat sal ick hier segghen?

Siet daer is u oorsake van twijfelen, soo ick in u Brief mercke, ende en is niet ongeschicktelijck ghetwijfelt, maer wel voorsichtelijck ongheoordeelt ghebleven, tot dat ghy seecker waert vanden rechten verstande deser dinghen.

Daerom ghy meynende dat icx verstae, my vraeght na mijne meeninghe in desen.

Die wil ick u hartelijcke gaerne (onder verbeteringhe) met deylen, met sulcken gedinge nochtans, dat ghyse niet aen en sult nemen door u vermoeden dat ickx recht verstae: Maer alleen door't proeven ende bevinden, dat mijn ghevoelen in desen over een stemt met de gantsche Schriftuere.

U twijffel in desen comt door niet alleen u, maer een ghemeen misverstandt op die woorden Salomonis. Die en seyt niet uytdruckelijck (so ghy't qualijck verstaet) dat niemand seggen mach mijn herte is reyn, &c. Want so en spreeckt Salomon niet: Maer hy vraeght: Wie mach segghen mijn herte is reyn, etc. Wt dit vraghen sluyt meest elck, ende oock ghy, als of hy seyde: Niemandt mach't segghen, ende dit qualijck.

Want sulcke vraghen gheeft te verstaen, dat het gantsch selden, maer gheensins dat het niet en gheschiet.

So vraeght Salomon selve mede, als van wat seltsaems: Wie sal een stercke vrouwe vinden? Ende gaetse terstont self daer aen beschrijven hoe zy is, ende dat gheen *Platonische Ideam* voor een spotlijck beeldt, maer voor sodanigh alsmer dan hondert heeft ghevonden.

So vraeght d'Apostel mede: Wie heeft des Heeren sinne ghekent? Daer schijnt oock of daer niemant en waere. Nochtans seydt hy terstondt daer op: Maer wy hebben den sinne Christi. Is dat niet de zinne Godes? Machmen die hebben sonder die te kennen? Immers hy seydt in't selve Capittel rechts daer voor: dat de gheest ondersoeckt oock die diepten Gods.

Ende so vraeght Salomon mede in dit selve Capittel: Wie sal een ghetrou man vinden? Sijnder dan gheen gheweest? Of was Abraham niet ghetrou? Nehemias seydt ja. Was Moyses niet ghetrou? Die waerheyt seydt ja. Mach of wil Salomon hier neen toe segghen? Vryelijck neen. Maer wel datse so seltsaem sijn, datmen by

na twijffelijck vraeght of daer oock yemant is, die recht ghetrou wert bevonden. Om dese seltsaemheyts willen schrijftmer oock af.

Soodanighe plaetsen vindtmer seer veele in de H. Schrift, daer men opentlijck ziet niet by verstaen te sijn onmoghelijckheydt, maer seltsaemheyt. Sulcks houde ick hier oock (onder verbeteringhe) te wesen die meyninghe Salomons. Ende dit en strijdt noch teghen hem selven, noch teghen Christi of Pauli woorden, noch teghen gheen plaetse der H. Schriftueren.

Dat sodanighe reyne herten oock seltsaem sijn, maer datser sijn sal my licht vallen te bewijsen met veele klare ghetuygenissen der Godlijcker Schriften. Ist dat ghy't van my begheert. Daer en tusschen dat onder die seltsame luyden in der waerheyt oock gereeckent moghen worden, ghy ende u N. Benaerstighet in den Heere, 't sal Jae sijn ende Amen.

Coornhert Correspondentie, I, 46

Dat de zonde is een ontberinge van 'tghene in ons had behooren te wesen: watse doet, of lydt, bedenckinghe.

geadresseerde:	H.L. Spieghel
datering, plaats:	Juni 1588*
referentie:	*Wercken* III, 111r-111v/253-254
aantal woorden:	472
thema:	Waarin bestaat de macht van de zonde?
omschrijving:	De zonde oefent macht uit, wekt verlangen op, verleidt en doodt. Deze werkzaamheden lijken erop te duiden dat de zonde 'iets' is. Schepper of schepsel? Geen schepper, want die is goed. Geen schepsel, want een schepsel wordt door de goede schepper voortgebracht. De zonde is dus een ijdel 'niets'. Maar hoe kan de zonde dan in ons levend zijn en iets bewerkstelligen? Of spreken wij hier figuurlijk, ook als wij zeggen dat wij de zonde in ons moeten doden. De zonde is afwezigheid. Zoals een wond door verwonding is veroorzaakt, zo de zonde door zondigen. Een wond is verlies van gezondheid; zonde is verlies van goedheid. Wij missen wel-zijn of volmaaktheid, iets dat wij eigenlijk hadden moeten hebben. Dit gemis kwelt ons. Als wij dat 'niets' doen, d.i. met plezier kwaad doen, dan zondigen wij en leven wij ijdel; als wij het nalaten, ons bepalen tot weldoen, dan sterven wij de zonde, wij doden niet iets dat leeft, een eigen leven heeft, maar iets dat wij beleven. Een kwestie van tem-lust (beheersing, matiging).
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

XLVI. BRIEF.
Dat de zonde is een ontberinge van 'tghene in ons had behooren te wesen: watse doet, of lydt, bedenckinghe.

Aen Spieghel.

TEghen mijn voornemen sal de reyse tot Delft noch wel een weke opgheschoven moeten zijn.

Desen Avondt kome ick in ghedachten die niet hoogh in Godes goetheyt stijgen, maer diep in onse quaetheydt sincken. Lust u my te helpen, 'tmach u nut zijn, maer niet schaden.

Onledigh zijnde teghen onsen Grobbelaer[16], ende zijn inblasers int handelen vande Zonde, valt my inne, int lesen van verscheyden werckinghen der zonden, als dat hy a heerschapt, b begheerlijckheyt werckt, c verleydet, d doodet, &c. Ende 'tgene volgt.

Dat niet en is, magh niet leven. Dat niet en leeft en magh niet doen noch wercken. De zonde moet dan wat wesen, oock leven. Ist wat: 't Is Schepper of Schepsel. Neen, gheen Schepper, want die is goedt, de zonde quaedt. Is de Sonde een Schepsel, hy moet een Schepper hebben. Ende want hy quaedt is, en macht de goede Schepper niet zijn.

De Zonde is dan oock niet gheschapen, noch gheen Schepsel, maer een ydel niet.

16 Met 'Grobbelaer' is hier de duivel bedoeld.

Maer dat niet en leeft noch doet niet, hoe komtmen dit te segghen, te weten, dat de Zonde in ons leeft, ende wat doet? Soudet wel oneyghentlijck zijn ghesproken? Als oock dat wy de zonde in ons moeten dooden?

De zonde en leeft niet, hoe machmense dooden? Maer wat is de zonde? Ist een dingh, of wesen? Neen. Het is dan een werc, ghewrocht, of werckende. Een wonde ist ghewrochte werck, het werckende werck ist wonden. So ist sondighen het werckende werck vande ghewrochte sonde. De wonde is verlies met hebben van pijnen vande ghesontheydt. De sonde is verlies met hebben van droefheydt vande goetheydt: dat is niet ghesont zijn, niet goet zijn. Somma, de zonde is niet hebben van 'tgunt wy om onse wel zijn, of volmaektheydt hadden moghen, ende behoorden te hebben. Dit ontbeeren quelt den Mensch. Dat is quaetheydt, vyandt van onser natueren goetheydt, etc.

Meer is hier af nu by my gedacht, namentlijck, dat het leven der sonden is, als wy dat niet doen, dat's quaet doen met lusten hanteren, dat heet ick de zonde te leven, want wy dan ons leven tot dat niet, of de ydelheyt besteden. Maer als wyt begheven, ende tot wat doen, of wel doen ons begheven, dan sterven wy de zonde, niet dat hy leefde, maer dat wy hem leefden, etc. Dit siet op Ick valle te langh, hier is ghenoegh voor u om met reden wat te berispen, als noch niet seer erkaut, of verdouwet, ontydelijck uytgherespt zijnde, ende noch onrijp.

Het zijn invallende ghedachten, ende loopende overleggingen, doch niet heel sonder gront. Wat soude ick schromen u te schryven, dien ick mijn ghedachten niet en myde te openbaren? Tot wat eynde? om die tot naerder ondersoeck te verwecken door u wel berispen, Dat doet hebdy lust, of neen, soo rust. Ende vergeet niet uwe Lief-talen te groeten.[17]

17 Het handschrift eindigt: 'Dat doet hebdy lust, of neen, zo rust. In allen gevalle zo zent mij dit myn onrijp dencken – als 't past – als weder. Vergeet dat niet, oock niet uwe lieftalen te groeten.'

Coornhert Correspondentie, I, 47

Dat droefheydt over syne sonden, boetvaerdigheyt werct ende blijtschap.

geadresseerde:	Twee vriendinnen
datering, plaats:	Begin 1584*
referentie:	*Wercken* III, 111v/254
aantal woorden:	697
thema:	Zonde, troost en erbarmen
omschrijving:	Een gezonde ziel is verlost van het eigen kwaad en begiftigd met Gods goedheid, dankzij Christus, de zielenarts. Zonden heeft men of doet men. Bij oude zonden moet men niet slechts letten op hun gewicht, maar ook op Gods erbarmen, want anders raakt men vertwijfeld. Wat te doen? Zondig niet meer, schik je naar Gods hand en verdraag wat je naasten je aandoen. Troost ligt in het verschiet. Zondig je echter nog steeds, dan steekt Gods erbarmen schril af tegen de eigen ellende. Droefenis is dan de terechte en onvermijdelijke straf voor de zonde. Die straf is dubbel zo zwaar voor de onwilligen. Want bewilligen wij in de straf dan verdwijnt de droefenis ook. Wij ondergaan onze verdiende straf, hebben er vrede mee. Maar toch blijft er fundamenteel een verlangen naar verlossing. Dat verlangen betreft niet verlossing van de straf, die wij immers goedkeuren, maar van de zondigheid als zodanig, die een kwaad is. Wij verlangen naar deugdzaamheid, ondanks onze zondigheid. Uit diepe nood werpt de oprecht bedroefde ziel zich voor Christus' door onze zonden bevuilde voeten, wast die met de druppels van zijn boetvaardig hart, droogt ze met het haar dat zolang pronkzucht en hoogmoedige gedachten verried, zalft ze met de tederheid die de waarlijk armen met aalmoezen bedeelt.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XLVII. BRIEF.
Dat droefheydt over syne sonden, boetvaerdigheyt werct ende blijtschap.

WAre ghesontheydt der zielen, dat is verlossinghe van eyghen quaetheyt, ende verkrijginge van Godes goetheyt, door der Zielen Medicum Christum Jesum, wensche ick u beyden tot een nieuwen Jare, lieve ende Godvruchtige Vriendinnen indn Heere als my selve. Amen.

Dat ick tot noch toe u niet en heb geschreven, is belet gheweest door merckelijcke onlede der disputatie,[18] daer ic voor anderen hebben geschreven ende gesproken. Twelc (danc zy de Heere) nergens na geheel onvruchtbaer en is gheweest. Wat daer voorts af sal vallen, weet de Heere, die't alles ten besten sal schicken, ende dien ick 'tselve, als wesende zijn saecke, met my selve beveele. Nu een weynigh tijdts hebbende, mogh ick niet laten u beyden wat te schrijven van droefheyt, daer af wy, als ick daer was, wat spraken.

Men is doevigh over zonden diemen heeft ghedaen, of diemen noch doet. 't Eerste noemt de Heylighe Schrift Sonde hebben. 't Ander Sonde doen, of sondigen. Men heeft de sonde wel of qualijck. Qualijck als men alleen siet opter sonden grootheyt, ende niet ghesamentlijck opte grootheyt vande barmhertigheyt Godes, ende daer door die treurighe sinnekens overladet, het verstant verduystert, die

18 Handschrift: 'Haechse disputatie'. het genoemde nieuwjaar is dus 1584.

hope verjaeght, ende in een verdoemelijcke vertwijfeltheydt verwildert. Maer wel heeftmen de droefheyt, als zy den Mensche dient tot een omsichtighe verhoedinghe van meer te sondighen, tot een ootmoedige vernederinghe onder die moghende hant Godes: ende tot een sachtmoedige medoghentheydt ende lydtsaem verdragen van onses naesten sondigen teghen ons. Saligh is de mensche, die alsoo Godtlijck bedroeft is, want hy sal vertroost worden. Maer die nu noch zonde doet, heeft oock recht, dat hy sich ten aenschouwen van des Scheppers goedtheydt, ende zijn eyghen snootheydt hertelijck bedroeve, over die hovaerdighe stoutheydt by soo snooden Aertworm, teghen sulcken Almoghenden, goeden ende lieven Schepper bedreven. Want dese droefheydt is soo rechtvaerdighe als onvermijdelijcke straf over de sonde. Sy is oock soodanigh, dat sy by den onwillighen verdubbelt, maer by den willigen verdwijnt. Want om onse onrechtvaerdighe onwil, en laet God niet rechtvaerdigh te zijn int straffen: maer door onse bewilginghe int dragen van de wel-verschulde straffinghe, en magh derhalven gheen droefheydt meer int ghemoet blijven. Gemerckt alle droefheydt niet anders en is, dan een ghequel door't hebben van datmen gaerne ontbeert, of door't ontbeeren datmen gaerne heeft. Alsdan dese te recht droeve zondaer sich selven alle straf-waerdigh oordeelt, ende daer inne met herten bewillight, so is daer geen droefheyt meer, als die daer verstaet recht te sijn, dat hy droefheyt heeft, ende blijdtschap ontbeert. So maeckt dese rechtvaerdigheydt in sulcken mensche vrede: Want hy gheeft God het sijne, te weten, heerschappe int rechtvaerdig straffen, ende den mensche het sijne, namentlijck, onderdanigheyt int willigh lijden: doch blijft in de grondt een onophoudelijcke begheerte om verlost te worden, niet van de straffe die goedt is, maer van sijne zondelijckheyt, die quaet is: Ende om te verkrijghen niet eenigh loon, 't welck hy onwaerdigh is, maer die waere deughde, die heyligh is. Ende dit al niet jeghenstaende hy hem selve alder zonden ende quetheydt waerdigh, ende alder deughden ende goedtheyt onwaerdich kent, acht, ende weet te wesen. Immers in der waerheyt verstaende, dat Godt niet min dan rechtvaerdelijck met sich en soude handelen, soo hy d'oude zonden met nieuwe, met verkeertheyt, ende met verhardinghe des herten strafte, ende mits dien voor sulcken eeuwighen afscheyt van Gode vreesende meet dan voor 't scheyden der zielen uyten Lichame, so kruypt dese recht-bedroefde ziele uyt dieper noodt, in waere ootmoet ende vast betrouwen op die goedertierenheyt Christi aen sijne voeten, van 't Aerdsche stof onser zonden vol schijnende, ende wascht die mette droeve druppelkens van de heete walmte heurs boetvaerdighen herten: die drooght zy met die verootmoedighde pronck van 't hayr haerder hovaerdigher ghedachten, die kust zy vriendelijck met een begheerlijcke lust, om sijn nedere voetstappen na te volghen, ende die salft zy metten dierbaren salve van barmhertighe Almoessen aen den rechten Armen, wesende een soete roke Christi, ende verkrijght so door ware aflatinghe, waere verghevinghe haerder zonden.

O salighe zielen, hoe wel is u, dien sulcks wedervaert.

Dit jonne die Barmhertighe Godt u beyde, lieve Vriendinnen in den Heere, allen recht-droevighen, ende oock my, (voor wien ghy den Heere sult bidden.) U dienstschuldighe N. N.

Coornhert Correspondentie, I, 48

Om in Godes teghenwoordigheydt Godtvruchtelijck te wandelen.

geadresseerde:	Artus van Brederode
datering, plaats:	Na 1573*
referentie:	*Wercken* III, 111v-112r/254-255
aantal woorden:	285
thema:	Vermaning tot godsvrucht
omschrijving:	Vrees God, want dan heeft u Hem altijd voor ogen en laat u niet na wat gewenst is en doet u niet wat ongewenst is. Vaak proberen wij in de ogen van mensen goed te lijken. Is het niet beter ten overstaan van God goed te zijn? Hij ziet alles wat wij doen en denken. Heb Zijn tegenwoordigheid altijd voor ogen en het wordt een plezier goed te doen en pijnlijk om kwaad te doen. Dit bevordert de praktische deugdzaamheid meer dan de eer door andere mensen geprezen te worden.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XLVIII. BRIEF.
Om in Godes teghenwoordigheydt Godtvruchtelijck te wandelen.

Aen den Raeds-Heer Artus van Brederode.

GHy weet, Neve, uyt ondervinden, dat ick u lief hebbe: Dus mach ick aen u Liefde (want weldaedt baert die) tot my niet twijffelen. De mijne dringht my u nut te sijn, met dese mijne vermaninghe tot de vrese Godes. Neemdy die ter herten tot u selfs oorbaer, ghy sult my lief doen, ende u self beteren. Want die Godt vreest, heeft hem altijt voor ooghen, daerom versuymt hy oock niet te doen dat behoorlijck, ende hy wacht hem yet te doen dat onbetamelijck is. By Eerbaere Luyden doen wy alle vlijt om goedt te schijnen, al is dick niet veele goet in ons: Oock om 't quaedt te verberghen, hoewel dat dickmael veel in ons herte schuylt. Dit doen wy om voor den Menschen vroom te schijnen. Ist niet wat eerlijckers voor God te goedt te wesen? Sijn ooghen zien al ons doen ende dencken.

Soo denckt dan (Neve) in alle dat ghy spreeckt of doet, dat de Godt des Hemels u teghenwoordigh is, ende alles ziet.

Dit sal u lust maecken om wel te doen, ende doen vreesen om quaedt te doen. So suldy meer vlijts doen door deughts hanteren, om in Godes aenschouwen goedt te wesen, dan om door een ydele schijn voor de mensch van den Menschen goedt te sijn ghepresen. Dan volght de ware Eere van selfs de ware Deughde, dan heeftmen een vrolijcke Conscientie, ende dan ismen goedt, Godlijck ende saligh.

Dit te doen is wijsheyt: Dit te hebben sijn vruchten der wijsheydt. Hier van is de vreese des Heeren het rechte beginne. Begint dan, bevindt dan, ende wint dan, het rustighe, lustighe, ende salighe Leven. Dit doet terstont, de morghen is onseecker. Vreest Godt. Leeft ende vaert wel.

Coornhert Correspondentie, I, 49

Datmen der zielen ghesontheyt sal benaerstighen, door't sterven van de zonde.

geadresseerde:	Catheline van Brederode
datering, plaats:	1583
referentie:	*Wercken* III, 112r/255
aantal woorden:	253
thema:	Niet meer zondigen bevordert de gezondheid van de ziel.
omschrijving:	De ziel is niet gezond zolang er zonden in zijn. Die moeten met Gods hulp en genade worden verdreven om plaats te maken voor ware deugden. Dan is de ziel gezond en zalig. Het is daartoe niet nodig veel te lezen over 'hooge disputatien'. Het volstaat af te zien van hoogmoed, wellust en kwaad: lusten derven is deugd verwerven. Een kwestie van dagelijks doen.
bijzonderheden:	
opmerking:	

XLIX. BRIEF.
Datmen der zielen ghesontheyt sal benaerstighen, door't sterven van de zonde.

Aen Ioff: Catheline van Brederode.

Ao. 1583 BEminde lieve Nichte, u Moeye, die kranck is, ende ick die ghezont ben (God danck) groeten u met u Suster, Oom, ende Moeye, vriendelijck.[19] U beyder ghezontheyt aen den Lichame is my lief, ende wensche u met u Suster oock van herten te benaerstighen die ghesontheyt uwer zielen. Die moghen niet ghesont sijn, so lange daer inne blijven der zieckten oorsaken: Dese sijn die zonden. Die moet dan elck die ghezondt wil worden met Godts hulpe ende ghenade daer uyt dryven: Om in plaetse vande zonden ware deughden te becomen. Want dese veroorsaken der zielen ghesontheydt ende saligheyt.

O Nichtgens weest naerstigh ende sorchvuldigh om sulck te verwerven.

Daer toe en behoeft niet veele lesens van hooghe disputatien: maer een ootmoedigh sterven van hovaerdye, wellust ende 't quade. Veele gheleerde verstaen dit wel, maer weynigh doent. Ist nu dat ghy sulcks leert doen, daghelijcks u zinnelijckheydt sterft, u lusten derft, ende deughde verwerft, so werdt in u der zielen ghesontheydt gheerft, met een gherustigh leven, ende een saligh sterven, om eeuwelijck te leven met Gode, dien suldy dan aenghenaem, lief, ende waerdt wesen, als reyne Maeghdekens en Bruyden Christi, dat's wat grooters dan sterflijcke menschen (ja aerdwormen, al waeren't oock Coninghen) hier te behaghen.

Och hoe saligh suldy sijn, ist dat ghy stadelijck benaerstight sulcke ghesontheydt uwer zielen, ist dat ghy altijt Godt voor ooghen hebt, ende der wijsen Raedt boven uwe Jeughdelijcke lusten na volght. Dit wil Godt gaerne gheven begheerdy't met ernst, ende dit werdt u hertelick ghewenscht van U.L. N.N.

19 Het handschrift vervolgt met: 'Ende het coffer metten slotel hebbe ick ontfangen, dat ick u noch zoude hebben gelaten, zo icx niet daechlicx en hadde behoeft.'

Coornhert Correspondentie, I, 50

Waer aen datmen mach bekennen, ofmen eenich dinck sekerlijck weet of waent datmen de rechte Leere volght, ende een Christen is.

geadresseerde:	Cornelis Fabius
datering, plaats:	1571, Xanten (?)
referentie:	*Wercken* III, 112r-113r/ 255-257
aantal woorden:	1742
thema:	Weten en waanweten; tegen de sceptici
omschrijving:	Waanweten is nogal algemeen. Dit komt doordat de leraren pronken met kennis van 'hooghste saecken' terwijl zij noch redenen kunnen geven noch ervaring hebben. Dit waanweten is gemakkelijk te verkrijgen, geestdrijvers en volgers geven zich eraan over. Het zekere weten kennen zij niet. Zij zouden moeten onderscheiden in weten wat zij weten en weten wat zij niet weten (en waarover zij niet moeten oordelen). Enkel dan zou dwaling uitgesloten zijn. Waanweten is van horen-zeggen of lezen. De zaak zelf blijft onbekend, is niet ervaren. Zekere kennis is gebaseerd op logica of ervaring. Het waanweten kan waar of onwaar zijn. In het laatste geval kloppen de redeneringen niet of stemt men onterecht in met iets; in het eerste geval kan de (onbeproefde) waarheid telkens verloren gaan als een ander, onwaar, waanweten de plaats inneemt van het eerdere (toevallig ware) waanweten. Dit heen en weer in het waanweten verklaart de veelheid van sekten ('ende dit maeckt de Werelt vol werringhen een Dool-Hof ende Babels ghebou'). Zeker weten echter volgt immer ('gestadigh') zijn route. Het is dus van groot belang voorzichtig te zijn en niet te snel te oordelen, maar scepticisme is ongewenst. Men kan immers slechts voorzichtig zijn als men *weet* dat men lichtvaardige instemming moet vermijden, omdat men *weet* welk kwaad daaruit voortkomt. Er is weten van eigen onwetendheid, aanmatiging en roekeloosheid! Beseffen wij deze 'blindheid', dan is een pas op de plaats geboden in afwachting van het licht, d.i. Christus, die zeker ons gelaten hart bezoekt, onze ogen opent en zichzelf voor ons plaats en de aandacht trekt. Dan is niemand meer sceptisch. De vraag hoe wij zekerheid kunnen hebben over de ware leer kan wel degelijk worden beantwoord. Proef de vruchten! Want zo herkent men de boom. Onderzoek het eigen hart: wie daar loutere liefde ontdekt, liefde voor God en zijn naasten, die is waarachtig christen, een leerling van Christus. Om te weten of een medicijn werkt, moet men het innemen: verdwijnt de ziekte en wordt men weer gezond, dan heeft men *zekere kennis*.
bijzonderheden:	Coornhert merkt op dat velen schijn-christenen blijven: 'met Dopen, met Nachtmael houden, met Misse hooren, Kerck-gang, ende Aelmis gheven, &c'.
opmerking:	

L. BRIEF.
Waer aen datmen mach bekennen, ofmen eenich dinck sekerlijck weet of waent datmen de rechte Leere volght, ende een Christen is.

Aen Mr. Cornelius Fabius, Rector tot Rotterdam.

VRundt, aen u en was mijn Corte antwoorde van de proef des goeden Wijns niet gheschreven, maer aen een gheheel onbekende, diens corte Brief een schijn hadde van te proncken met duysterheyt, daerom ick den selven oock Enigmatice wilde antwoorden, doch in sulcker wijsen dat my al wondert dat ghy schrijft, u met die Corte antwoorde niet en vernoeght. Niet te min om u (mach ick) te vernoeghen, wil ick hier breeder desen witten Acker met swarten Inckt beploeghen, ende bestaen te beantwoorden uwe vraghe, by my nu al meer dan eens beantwoordt, te weten dese:

Waer aen een mensche mach bekennen of hy oock eenigh ding seeckerlijck weet, dan of hy aen sijne meyninghe of verstandt van eenighe saecke noch behoort te twijffelen.

Voorts beschrijf dy de doolinghe van verwaentheyt inde waenweters, die niet min schadelijck dan ghemeen is. Derhalven ick hier mijn ghevoelen van de oorsake moet beschrijven, van de groote ghemeenheyt van dit waenweten, daer af weynigh, O! seer weynigh Menschen vry sijn.

Dese oorsake achte ic te sijn, het beschryven des wetens by den ghemeenen ende achtbaersten Leeraeren onwaerachtelijck ghedaen. Want zy nu meest alle de waere wetenheydt niet anders segghen te wesen, dan goetduncken van saecken sonder alle seeckerheydt van (*ratiocinatione*) redeneringe, of (*experientia*) bevindinghe: So elck in sijne hooghste saecken proncket met een gheloove, daer af men gheen reden mach gheven: Ende dat hier in den tijdt niet en mach worden ondervonden.

Nu is dit niet dan een blote waen. Dese waen is licht om te becomen, ende wert daerom van allen Secten-drijvers ende volghers licht aenghenomen, die alt'samen also wanen te weten, noch niet en weten somen weten soude.

Dit moet oock sijn. Want wisten zy wat recht weten zy, so en moght de waen henluyden gheensins vernoeghen.

Seecker elck weet eenich dinck, of hy weet het niet. In 'tghene hy weet dat hy weet, mach hy niet doolen. Van ghelijcken niet in 'tghene hy weet dat hy niet en weet, te weten in 't ghene hy weet dat hem noch onbekendt is, want hy van 'tghene hy weet hem onbekendt te sijn niet en mach oordeelen. Ende en is daerom niet moghelijck dat dese wetende sijn wetenschap onwetenschap mach doolen, soo langhe hy acht slaet op sijn doen ende laten.

Maer de ghene die niet en weet, en mach oock niet weten dat hy wat weet, of ignoreert. Dese mach wanen dat hy weet 'tgunt hy nochtans niet en weet.

Also waent nu elck die ghelesen of gehoort heeft eenigh dinck dat hy sulcks weet, sonder (*Causam scientie*) d'oorsaeck des wetens te verstaen, ende sonder dat dingh ondervonden te hebben.

So waent de blinde te weten de natuyr der verwen. Want ghelijck de weter niet en mach wanen, so en mach de waener niet weten wat het gheweten of ghewaende dingh is.

Mooght ghy wetende den naesten wegh van u huys totten Kercke: oock eenighsins wanen welck den naesten wegh daerwaerts is?

Mach wederom de niet-wetende waner oock dien naesten wegh weten? Neen ghewisselijck, so langhe hy alle der straten lanckheyt ende cortheyt, ooc rechtheyt daerwaerts niet kennende, gheen ghewisse (*ratiocinationem*) redeneringhe mach maken, of so langhe hem de experientie den naesten wegh daerwaert niet heeft leeren kennen. Want ick achte wetenschap te sijn een seeckere kennisse door redeneringhe (als dat het gheheel meerder is dan't deel, etc.) of door ondervinden (soo men soet ende suyr, ghezontheydt ende zieckte, etc.) ondervindet ende ghevoelt.

De waen mach so wel loghen als waerheyt voor hebben: Maer weten ziet alleen op waerheyt: Daerom mach die wel, maer dese gheensins bedroghen werden. Welck bedrogh in den waners gheschiet door de middelen van valsche redeneringhe, of door vermetele toestemminghe: Welck twee nu meest heerschen, daerom oock groote menighte van bedroghen waeners werden ghevonden.

Hier is een ander onderscheyt te mercken, te weten tusschen de waners die loghen, ende die waerheyt voor ooghen hebben, doch beyde buyten haeren weten, alleen in den wane. Want ghelijck de waen de loghen volght, moet bedrogen worden, also mach de waner (die waerheyt volght) noch bedroghen werden, mach segghe ick, niet moet. Want so langhe de ghewisse redeneringhe, ofte ondervindtlijckheyt sijne kennisse noch niet onontvindtlijck ghebonden, ja sijn waen niet in weten verandert hebben, so lange mach noch de selve sijne waen, nu schoon al op waerheyt ziende, van der waerheyt afghetoghen, ende totter loghen gheleydet werden, door eenige ander stercker waen, door welspreeckender, of (om recht te segghen) arghelistighe tongen in hen verbeeldet sijnde. Want d'eene wane mach d'ander (somen daghelijcks ziet) verwinnen ende vernielen.

Dit gheschiedt in den ghenen die alleen uyt hooren segghen of lesen een inghebeelde kennisse, waen, of vermoeden hebben.

Dit doet swermen van d'eene Secte in d'ander, ende dit maeckt de Werelt vol werringhen een Dool-Hof ende Babels ghebou.

Die waen dan die loghen voor oogen heeft (buyten sijn weten, want waert voor loghen gheweten, so moght hy't niet volghen, want niemandt wil bedroghen sijn) moet bedrogen worden noodsakelijck. Ende de waen die waerheyt (mede buyten sijn weten voor heeft anders waer't weten ende gheen waen) mach bedroghen werden.

Maer de wetenschap die waerheydt of loghen voor ooghen heeft, ende daer op acht neemt, mach gheensins bedroghen werden, maer moet noodtsaeckelijck de loghen haten ende vlieden, ende de waerheyt lief hebben, ende navolghen.

Also mach de waen onstadigh, oock mach zy ghestadigh sijn in't navolghen van't ghewaende goedt: Maer de wetenschap moet ghestadigh sijn in't navolghen van't gheweten goet.

Ghy ziet nu vrundlijcke *Fabi*, dat niemant en mach verderflijck doolen in 'tgunt hy weet, het zy dan hy sijn onverstandigheydt ofte oock sijn wetenheyt weet: Maer elck moet doolen int gunt hy niet en weet, ende nochtans waent te weten.

Dit doet nu meest elck. Ende ghy (mogelijck buyten u meynen) beantwoort u eyghen vraghe, doch nevelachti[g]h, daer ghy seght: Dese openbare dwalinghe in anderen (ick voeghe daer by, in sich selve dickmael bevonden) behoort immer den voorsichtighen te benemen een haestigh oordeel van eenigh dingh vastelijck te asseureren.

Maer hier voeghdy by 'tgunt daer gheensins by en voeght. Te weten ditte: Ende nochtans ist ongenoeghelijck altijt in twijffel te swermen metten *Academicis* en *Scepticis*. Want seecker niemand en mach voorsichtigh sijn sonder waere kennisse ende wetenschappe der dinghen om die te vermyden, ende der goeden om die te becomen.

Nu en mach niemant het lichtvaerdigh of vermetel toestemmen (daer't al uyt comt) vermyden, sonder waerachtelijck in anderen oft in hem selven te weten, de verderflijcke quaden daer uyt spruytende.

Seecker mach niemant dese weten: Hoe soudt behoorlijck sijn dat yemandt sulcx vermyde? Ist oock behoorlijck dat yemandt doe 'tghene boven sijn vermoghen is? Neen.

Macht dan yemandt mijden, soo macht yemandt weten. Die dit quaet dan weet, is immers gheen *Academicus*, of acht ghy het waerachtigh weten van eyghen

onwetenheydt, van eyghen vermetelheydt ende van eyghen roeckeloosigheydt voor gheen weten? sulcke blinden hare blintheydt wetende, vermijden henluyden vermetel toestemmen, oorsaecke van doolinghe: sitten ghelaten by den wegh, verwachten na 'tlicht des Wereldts Christum, die ghewislijck komt tot sulcke ghelatene herten, verlost van blindtheydt, gheeft licht, ghesicht, ende stelt hem self (dat's *summum bonum*, 'topperste goet) voor henluyder open ooghen int licht, daer door zy dan, overmidts aendachtigh opmercken, met sienden ooghen int licht Christum kennen, ende in hem den Vader. In welcke kennisse het eeuwige leven leyt. Dat en blijven geen *Scepticienen*, of twijfelaers?

Tot hier toe ben ick geweest int verklaren vanden onderscheyde tusschen wanen ende weten, oock heur oorsaken, werckinghen ende vruchten, om te naeckter te openen mijn antwoorde op uwe vraghe, die (mijns oordeels) mede eens blinden vraghe is, recht of hy seyde: Hoe mach yemandt weten dat hy waerlijck siet. Rechts oock of yemandt vraeghde: Hoe mach yemandt weten dat Suycker soet is? Smaeckt ende siet, seyt de Psalmist, hoe soet dat de Heere is. Want alle wetenschap hanght aen't goede, dat is altijdt, schoon, soedt, ende nut. Men kent den Boom aen haren Vruchten. Wil yemandt weten of hy de Christelijcke Leere heeft dan niet: Hy mercke op deses Booms (ick meyn des Leeringhs) vruchte. Want is de Leere Christelijck, sy maeckt Christenen den ghenen diese ghelooven ende volgen. Men is of men schijnt een Christen, ware Leere maeckt ware Christenen, die Christenen zijn in der waerheydt, al schijnen sy Ketters by de Logen, dats by de Wereldt. De waen-leere maeckt waen-Christenen, die gheen Christenen inder waerheydt zijn, maer inde loghenen schijnen voor de Wereldt. Een Christen te wesen bestaet in't waerachtigh hebben of deelachtigh te syn der Chrestelijcker ende Godlijcker natueren, dat is in ware Liefde tot God boven al, ende totten naesten als sich self. Nu en mach niemandt dese Liefde hebben, sonder te weten dat hyse heeft: Wederom magh niemant weten dat hyse heeft sonder die te hebben. Wil nu yemandt weten dat hy dit dinc (namentlijck de ware Leere, daer elck nu om twistet) ghewisselijck weet dan niet, die ondersoecke zijns herten grondt, of daer inne oock woont dese loutere Liefde. Want moghen anderen, daer aen dat wy malcanderen lief hebben, weten, dat wy Jongeren Christi zijn (soo de waerheydt leert) hoe veele te meer moghen wy selve aen dese eenighe Hemelsche vrucht des Christelijcken leerlings, ende aen dit ontwijfelijck mercteken in ons weten, dat wy de ware Leere Christi hebben. Wildy seker weten, of de Medecijne waerachtigh en goet, neemtse in, geneest sy u so dat de siecte ruymt, ende de gesontheydt in komt. Soo mooghdy aen haer waerachtigheyt, of oprechticheyt niet twijfelen.

VVat een Christen is.

Joa. 13. 35

Daer onse schat is, daer is onse herte, wildy weten, wat ghy meest bemint: Neemt waer, wat hebben u meest verblijt, ende wat ontbeeren u meest bedroeft, ooc wat ghy ernstelijcxste begeert, waer ghy meest om denct, ende wat ghy meest benaerstight, want dit is u Godt of Afgodt, u *summum bonum*, of opperste goet. Ist God, soo hebdy ware, ist Creatuere, so hebdy valsche liefde ende leere.

Maer een Christen te schijnen bestaedt in vlytigh onderhouden van goede, ende vermijden van quade Ceremonien, ende in een nagebootste deughdelijcke wandel. Nu ghelooft weynich volcx datmen inde waerheydt een Christen mach wesen: daerom arbeyden oock weynich luyden om Christenen te worden, ende daerom

worden oock weynich luyden rechte Christenen: maer veel luyden zijn ende blijven schyn-Christenen, met Dopen, met Nachtmael houden, met Misse hooren, Kerck-gang, ende Aelmis gheven, rc. Ick heb nu niet meer tijdts, heb nochtans bestaen (na mijn kranck vermogen) u te vernoegen. Ist niet gheschiet, soo neemt de wil voor't werck. Van u dienstwillighe N.

Coornhert Correspondentie, I, 51

Dat niemant Christum zijnen Heeren magh noemen, dan door den H. Geest.

geadresseerde:	
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 113r-113v/257-258
aantal woorden:	475
thema:	Zij noemen Christus waarlijk hun Heer die *doen* wat hij zegt; en God *wil* dat alle mensen zalig worden.
omschrijving:	Coornhert beantwoordt twee vragen over de Schrift. De eerste vraag betreft degenen die Christus hun Heer noemen. Is dat altijd naar waarheid ('door den H. Geest')? Coornhert stelt dat alleen zij die *doen* wat Christus zegt, Hem naar waarheid hun Heer noemen. De tweede vraag betreft de zaligheid: God wil, zoals Paulus zegt, dat alle mensen zalig worden, Christus zegt echter dat weinigen zalig worden. Coornhert antwoordt dat God wil dat allen via Christus zalig worden: er is geen andere weg. Wie in Christus blijft zoeken, die zal zaligheid vinden, want hij zoekt daar waar zaligheid te vinden is.
bijzonderheden:	
opmerking:	

LI. BRIEF.
Dat niemant Christum zijnen Heeren magh noemen, dan door den H. Geest.

MYn dunckt dat u vraghen sal eynden, als myn antwoorden eynt. Maer u wel-vraghen, maeckt my soo lustigh tot wel antwoorden: dat ick niet en sal swijghen op sulck u vraghen, dan daer mijn verstandt of tijdt ghebreeckt. Nu vraeght u briefken ditte:

Niemant (seydt d'Apostel) mach Jesum een Heere noemen, dan door den
1 Cor. 12. 3 Heylighen Geest. Noemden dan (seghdy) die Mirakel-doenders Jesum niet een
Mar. 7. 22 Heere? Oock mede die Joden niet, als sy voor altijdt begheerden dat broot des
Ioa. 6. 35. 36. Levens? Nochtans en hadden dese den H. Geest niet. Want tot d'eerste seyt Christus selve, dat hy niet en sal kennen, ende d'andere schelt hy ongheloovighen. Dat's u vraghe, ende dit is mijn antwoorde.

Niemandt en magh twee Heeren dienen. Elck is knecht des ghenen, wiens wille hy doet ende dient. Wie zonde doet is een knecht der zonden. Wie dan noch de zonde dient, magh gheensins met waerheydt (dat's door den Heylighen Gheest
Luc. 6. 46 der waerheydt) Jesum zijn Heere noemen. Tot soodanigen seydt Jesus selve: Wat noemdy my Heere, ende en doet niet 'tghene ick u segghe? dat is gheseyt, ghy noemt my Heere, maer niet in der waerheydt. Want diens Heere ben ick die
3. Reg. 15 5. mijnen (niet zijnen) wille doet. Maer David na dat stuck Vrie voorts niet meer
Psa. 109. 1. sondighende, ende midtsdien (niet synen, maer) mynen wille doende, noemde my
Matt. 22. 43. in den Heylighen Geest (dats inder waerheydt) zynen Heere. Dit zy u ende my een navolghelijck Exempel. Dit wensche ick u ende my.

Hoe te verstaen is: Dat Godt wil dat alle Menschen salich worden, tot vereenighinghe vande volghende Texten.

GOdt wil (seghdy uyt Paulo) dat alle Menschen saligh worden: Christus seyt
1 Ti. 2. 4. datter weynigh saligh worden. Soo gheschiet niet 't gheen Godt wil (Job. 23. 13. Ps.
Mat. 7. 14 135. 6.) schijnt dit Godes almogentheyt niet te quetsen?

Joa. 3. 17 Neen. Want Godt wil dat op een wijse, ende anders gheen, te weten: Door Christum. Dese is de wegh tot Gode, open staende voor alle die Werelt. Alle die desen wegh standtvastelijck wandelen, comen altijt tot Gode, ende worden saligh,
Act. 4. 12. ende niemant anders. So gheschiet die wille Godes hier inne oock altijdt. Want die nergens en wil dat yemandt sal saligh worden buyten of sonder Christum. Want in niemant anders en is saligheyt.

Alle diese in Christo volstandelijck soecken die vindense, want zy soecken die saligheydt daer zy is.

Ende dit is Godts wille, maer niet datmense soecken sal daer zy niet en is, dats buyten Christum.

Merckt nu of Godes wil hier in niet altijt en gheschiedt.

Laetse ons dan oock nae Gods wille die saligheyt soecken daer zy is, in Christo, ende wy sullen die soeckende nae Gods wille seeckerlijck verkrijghen. Amen.

Coornhert Correspondentie, I, 52

Vermaninghe, tot ware navolginghe Christi.

geadresseerde:	Een vriendin en haar man
datering, plaats:	Ca. 1584*
referentie:	*Wercken* III, 113v/258
aantal woorden:	314
thema:	Wat is zelfverzaking?
omschrijving:	Coornhert complimenteert zijn correspondente met haar ootmoedige godsvrucht, die blijkt uit haar gelatenheid. Coornhert zegt zelf weinig tijd te hebben onder andere vanwege de ziekte van zijn vrouw, tijd die toch al kort is. Elke dag kan de laatste zijn en dus is het zaak het goede te doen en het kwade te laten, d.i. zichzelf te verzaken en Christus na te volgen. Christus' navolging is een kwestie van doen: zelf zachtmoedig en ootmoedig worden, trots en hoogmoed laten varen. "Ick leve nu, niet meer ick, maer Christus leeft in my." Waar Christus zo leeft, heerst gerechtigheid en is het kwade dood, zijn wij dood. Dan is de mens verenigd met het goede, met God zelf.
bijzonderheden:	
opmerking:	

LII. BRIEF.
Vermaninghe, tot ware navolginghe Christi.

EErbare, Waerden, ende Lieve Vriendinne, u L. met desselfs lieve Man, groete ick met goeder herten vriendelijck. U.L. schrijven met de twee inlegghende mijne Brieven sijn my behandight.

De uwe leydt hier inne, volghens u begeeren[,] die ick blydelijck las, so om dat het niet die lieve Maghet wat beter is dan 't was, daer af de Heere ghedanckt zy, als om 't gene ick door u penne uyt uwen ghemoede sach ghevloten op't pampier, ghetuyghenis ghevande van ootmoedighe Godsvruchtigheyt, daer inne de Heere u doe volherden.

AMEN.

MYnre Huysvrouwen geduerighe krancheydt, met verscheyden voorvallende huyssaecken, maecken mijnen tijdt cleyn, die is van selfs cort, so dat ick wel reden hebbe elcken dagh voor den laetsten aen te zien, ende my huyden des Heeren stemme hoorende, met Godes ghenade so te draghen, dat ick (niet goet ende quaet mach weten, maer) 't goede mach leeren in der daedt hanteren, ende 'tquade laten. Want so doende, laete ick my selve, die quaedt ben, ende volghe Christum nae, die goet is.

Mat. 11. 29. Christum navolghen gheschiedt niet met den monde, maer metter daedt, alsmen in sijne woorden blijft, ende van hem soo leert, dat wy oock selve sachtmoedigh ende ootmoedigh van herten werden, so dat wy onsen toorn ende hovaerdye stervende, ende die sachtmoedigheyt ende ootmoedigheyt Christi levende, dan met Paulo in der waerheydt moghen segghen: Ick leve nu, niet meer ick, maer Christus leeft in my.

O saligh navolghen Christi. Want daer Christus alsoo leeft, daer ist quade (dat sijn wy) doodt, ende daer leeft de gherechtigheyt (dat is Christus) so wert de Mensche

gantschelijck vry ende vreemt van't quade, soo werdt de Mensche eyghen, onder, ja een met het goede, ende so wordt men goedt, ende door die goetheydt der ghenaden in Christo, vereenight met Gode selve alder zielen saligheyt.

Dat jonne God u, u lieve Man, die goede Maghet, ende oock my.

Coornhert Correspondentie, I, 53

Waer door d'een Mensch saligh wert, ende d'ander onsaligh blijft.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	Eind 1588*
referentie:	*Wercken* III, 113v-114r/258-259
aantal woorden:	624
thema:	Over predestinatie en navolging van Christus
omschrijving:	Coornhert zegt weinig zeker te weten en over het meeste onzeker te zijn en dat hij zich ook nooit als een al-weter heeft voorgedaan. Dat hem vragen worden voorgelegd heeft dus niets met zijn 'roem' te maken, maar met andermans vermoeden dat hij meer weet. Het is gemakkelijker duidelijk te maken dat iets geen waarheid is dan te zeggen wat de waarheid wel is. Meer bepaald spreekt hij zich uit over de predestinatie die geen waarheid is. Allen wordt de genade even krachtig aangeboden. Hoe komt het dan dat ondanks deze gelijkheid de effecten zo ongelijk zijn? Coornhert merkt op dat alle mensen genegen zijn tot heil en zaligheid. Liefde, begrepen als liefde voor ons zelf, is altijd al in ons. Het geloofsaanbod houdt in dat wij onze naasten liefhebben als onszelf. Wie met deze neiging goed omgaat, benut gretig de middelen die God hem tot zijn heil en zaligheid aanbiedt: hij benut zijn talent ('sijn pondekens'), boekt deugdwinst. Wie zich metterdaad deugdzaam betoont, weet naar waarheid dat hij zalig wordt en dankt God. Hij begrijpt ook ten diepste waarom anderen onzalig blijven; hij hoeft dat niet nader te onderzoeken en is voldaan. Maar zij die nog niet zelf hebben ondervonden of zij zalig zijn, kunnen ook niet weten wat daartoe bevorderlijk of hinderlijk is. Zeker kunnen zij niet weten wat de zaligheid van anderen belemmert. Het komt aan op navolging van Christus: Hem horen en gehoorzamen, zo de eigen zaligheid bevorderen, werkelijk ervaren wat het is om in Zijn voetstappen te treden.
bijzonderheden:	
opmerking:	

LIII. BRIEF.
Waer door d'een Mensch saligh wert, ende d'ander onsaligh blijft.

EErsame ende vrome vrundt.[20] My is een brief behandet met ondertekeninge van u E. voornamen, sonder bynamen, welckx stof my dede vermoeden de selve van u E. te comen, derhalven mijnder antwoorden cortheydt in't beste ghenomen sal worden, om d'onseeckerheyt aen wie: Ick gheve U.L. (of ist yemant anders de schrijver des selven) volcomen gheloof, int segghen dat de vraghe niet en comt uyt curieusheyt, want elck best weet sijns doens oorsaecke, ende daerom in desselfs verclaeren gheloove behoort te hebben.

Dat recht is u L. my in mijne antwoorde mede schuldigh, ende betrouwe desselven redelijckheydt oock toe, gheloove daer inne by u te sullen hebben. Voor't eerste verclaere ick dan in goeder trouwen, dat de dinghen die ick waerlijck wete, weynigh, ende die ick niet en wete, ontallijcke veele sijn.

Weet ooc niet my selve oyt voor een al-weter uytghegheven te hebben, des ick Godt dancke, ende sonderlinghen niet die sake, daer af u L. vraghe roert.

Daerom mijn roem niet en is oorsaecke uwer vraghen aen my, maer mach wel sijn u L. twijffele in dien, ende vermoeden dat ick meer wete, dan ick wete.

20 Het handschrift begint met de woorden; 'Eersame ende vrome W.J., jonstige vrundt. My wert gister een brief van den vyfden dezer behandet.' Becker meent dat met W.J. wellicht Willem Janssen is bedoeld, die belangstelling had voor Coornherts denkbeelden over de zending van de predikanten (zie: *CoCo,* II, 21 (*Wercken* I, 554r-554v/1247-1248).

Lichtelijcker is in die hooghwichtighe saecke te segghen wat die niet en is, dan wat die is. In dit werck ben ick nu doende, te weten, dat der Predicanten Leere (so sommighe die leeren) van de Predestinatie gheen waerheyt en is, ende hope dat dit mijn werck niet onvruchtbaer sal wesen,[21] ende dat u L. die met anderen in druck sullen sien.

Niet te min op dat nu niet heel stom en blijve van mijn antwoorde op uwe vraghe, na d'oorsaecke van d'ongelijckheyt der effecten, in de ghelijckheydt alder menschen van't aennemen of verwerpen der gaven Godes int alghemeen, elck even krachtelijck aengeboden sijnde, soo vele elck noodigh ende vatelijck is: So hebbe ick niet connen heelen dit mijn voorstel, te weten, dat ick houde van natueren elck mensch gheneghen te sijn tot sijn heyl ende saligheyt. Dat die Liefde in ons allen, eerst aen ons selve begint, derhalven ons niet en wort gheboden ons selve lief te hebben, maer ons Naesten als ons selve.

Die dese gheneghentheyt recht gebruyckt neem begheerlijck aen de middelen, hem tot heyl ende saligheyt van den Heere ghenalijck aengheboden sijnde, besteedt sijn pon[d]ekens recht, ende wel, verkrijght der deughden woecker, daer door hy goedt wordt ende saligh, deur Godes ghenade.

Die dit bevindt metter daedt in sich, weet waerlijck waer door hy saligh wordt, ende danckt Gode.

Hy can oock waerlijc zien de hindernissen der anderen van saligheyt, oock d'oorsaacken daer door zy quaedt ende onsaligh blyven. Dese en mach sich niet becommeren int ondersoecken waerom d'een quaedt blijft, ende d'ander goedt wordt, maer dat in sich grondelijck verstaende, vernoeght hy sich. Maer die in sich selve noch door ondervindtlijcke waerheydt niet en weet dat hy die saligheydt noch niet en heeft verkreghen, en mach oock niet waerlijck weten wat hem daer inne heeft ghevordert of behinderdt. Hoe soude hy dan moghen verstaen wat anderen tot salighworden behindert? 't Is hem onmoghelijck.

Io. 21. 21 Sodanighen vraghers *(Domine hic autem quid:* Heere wat sal dese?) waer goeds des Heeren antwoort: *quid ad te, tu autem sequere me.* Wat gaet het u aen? Volght ghy my nae.

Te hooren ende te gehoorsamen, den meester te volghen, sijn selfs saligheydt met
Phil. 2. 12 Godes hulpe te benaerstighen, met vreese ende beven te wercken, sich selven recht lief te hebben, anderen Gode te bevelen, ende te ondersoecken in't bevindelijck nagaen van Christi voetstappen, hoe, ende door wat middel de Menschen tot Gode, ende tot goedt worden komen.

Dit wenscht middelertijt (tot dat de mont beter dan de penne de meeninghe sal moghen verclaeren) u L. als sich selven u Dienstwillighe
N.N.

21 Het handschrift vervolgt: 'in 't aenwysen eens valschen leere ende dat u.l. die met anderen in druck ziende min dan voor sulcken konnen toestemmen. Dit mijn voornemen zal mij hier oock corter maken, so vermits ic na 't beeeynden mijns schrijvens – daer ic nu al verde in ben – hake, als ooc ten aenschou van de wytlopicheyt der saken, die met lange tijt of duijster over wech gesonden zouden moeten werden, daerna u.l. met anderen vol bescheyt van de loghere leer deser opinieen sult mogen toeven, zo mij Godt een weynich tyts gesont spare, also ic met merckelick versuijm mijns huijses oorbaer – ja al groot – dit werck bestaen hebbe tot mijns naestens nut ende mijn selfs schade in costen van drucken ende ondanck van die macht hebben om an lijf ende gave te schaden. Niet te min enz.'

Coornhert Correspondentie, I, 54

De Sproke Luc. 17. 10. Van Onnut Knecht, &c. Vereenight met 2. Tim. 2. 21.

geadresseerde:	
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 114r/259
aantal woorden:	261
thema:	Hoe kan God iemand die al het verschuldigde doet een nutteloze knecht noemen?
omschrijving:	Zoals wij God niet schaden door te zondigen, zo dienen wij Hem ook niet door goed te doen. Wie goed doet, wat zeldzaam is, blijft dus een 'onnutte Dienaer Godes'.
bijzonderheden:	Bijbeluitleg
opmerking:	

LIV. BRIEF.
De Sproke Luc. 17. 10. Van Onnut Knecht, &c. Vereenight met 2. Tim. 2. 21.

Lu. 17, 10 Niet vreemdelijck twijffelende, schrijfdy my, dat het u vreemt schijnt: Hoe Godt yemandt al ghedaen hebbende, dat hy schuldigh is te doen, noch beveelt sich te houden voor een Onnut Knecht.

Is hy (seghdy) sijn Heer oock onnut, die sijns Heeren bevelen doet? Of beveelt de Heere onnutte dinghen?

Dit laetste dunckt u onmogelijck van den al-wijsen Heere, die niet vergheefs en doet. Doet hy dan nutte dinghen, hoe mach hy met waerheyt segghen, dat hy een onnut knecht is? Godt, die de waerheyt selve is, en wil immers niet dat sijn Dienaeren (al waer't oock uyt eenen ootmoedighen schijn) sullen lieghen.

Antwoordt.

Job. 35. 8 Godt beveelt niet dan nutte dinghen. Maer wie sijn zy nut? Ons selve, ende andere Menschen ons ghelijck, mach onse ongherechtigheyt schadelijck, ende onse hulpe nut sijn: Maer of wy al zondighen, wat moghen wy Gode schaden? Ende of
6 wy al recht doen. Wat gheven wy hem? Of wat ontfanght hy van onsen handen?
7 Niet.

Als dan al schoon yemandt al doet, dat hem van Gode is bevolen (dat waerlijck
Mat. 35. 21. al seltsaem gheschiedt) soo blijft hy noch ghelijckewel so onnutten Dienaer Godes:
2 Ti. 2. 21 Dat hy met oprechter waerheydt, ende niet met valsche ootmoet moet belijden, dat hy Gode een onnut knecht is: Of hy schoon andere Menschen, ja oock hem selve soo nut is gheweest int vlijtigh ghebruycken sijns pondekens: Dat hy van den Heere ghepresen, ende over meer ponden ghestelt wert.

Weest naerstigh, woeckert met u pondt, ende weest nut u selve ende anderen.

Coornhert Correspondentie, I, 55

Van sijn Ouders te Eeren ende te haten, verclaeringhe tot vereeniginghe der volghende Texten.

geadresseerde:	
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 114v/260
aantal woorden:	297
thema:	In de Bijbel is zowel sprake van ouders eren als hen haten. Hoe kan dat? En wat betekent de belofte dat de slang zal worden vertrapt?
omschrijving:	Als Christus van haten spreekt, bedoelt hij *minder* liefhebben, zoals hij ook oproept aardse dingen *minder* lief te hebben dan hemelse. Haten wil hier zeggen alles terzijde schuiven wat belet Christus te volgen. De belofte in Gen 3:13 verwijst naar Christus, die als waarheid in ons is en de leugen vertrapt al voordat wij ermee instemmen, laat staan ernaar handelen. De vijanden van de waarheid ('die duysterlinghen') zullen hen dodelijk vervolgen die Christus in zich dragen.
bijzonderheden:	Bijbeluitleg
opmerking:	

LV. BRIEF.
Van sijn Ouders te Eeren ende te haten, verclaeringhe tot vereeniginghe der volghende Texten.

Ick wilde mijn cort antwoorden u soo stichtigh ware als my u cort vraghen
Exod. 20. 12. Lu. 14. 26 lustigh is. In dese Brief vraeghdy hoe t'samen moghen bestaen, die gheboden van onse Ouders te Eeren, ende van Vader ende Moeder te haeten.

Ghy verstaet hier eeren voor lief hebben, ende dat niet qualijck. Want diemen lieft, dien eertmen daer men mach.

Verstady nu oock, dat niemandt een oprecht Jongher Christi en mach sijn, die noch sijn Ouders liever heeft dan Christum: Soo suldy licht mercken, dat Christus hier met dat woordt haten, niet anders en meynt dan minder lief hebben, ende sult den sinne des Heeren hier hebben. Want dese sijne woorden van 't haten der Ouderen volgen stracks aen de ghenoden ter Bruyloft, die Aertsche boven
Phil. 3. 8. Hemelsche dinghen beminden. Die hateden dan sulcx niet, als Paulus, die't alles voor dreck cost verlaten (dat's hier haten) om Christum te winnen.

Laet het dan alles, dat u belet Christum te volghen, so haet ghy nae den bevele
Ioa. 8. 317 Christi ende sult sijn Jongher sijn. Want dat doende blijf dy in sijne woorden.

Dit doet huyden.

Ghy vraeght noch, nae't verstandt van de alder-eerste beloftenisse, houdende:
Gen. 3. 13 *Dat der Vrouwen zade der Slanghen hooft, ende de Slanghe desselvens versenen vertreden soude.* Dat verstandt sal u niet verholen blijven, als ghy daedlijck bevindt dat die waerheyt selve Christus in u, vertreedt het ingheven van die bedrieghelijcke loghen, die verkeerde lusten, ende verderflijcke begheerlijckheydt, eer dat u toe-stemmen die tot wil, swijghe tot werck laet worden.

Ende dat die duysterlinghen, vyanden der waerheyt, u om weldoens wille, ende om waerheyts tuychnisse, in lijf, eere, ende have, doodtlijck vervolghen.

Daer toe helpe u Godt, door een vlytigh opmercken, ende waerneminghe uwer ghedachten. Amen.

Coornhert Correspondentie, I, 56

Of Adam wijs was.

geadresseerde:	
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 114v/260
aantal woorden:	259
thema:	Adam was niet wijs!
omschrijving:	Wijsheid houdt in dat men weet te onderscheiden tussen wat goed en kwaad is en dat men het goede moet kiezen en het kwade mijden. Adam koos voor de dood: dat was niet wijs. Bovendien verlangt niemand naar kennis die hij al heeft. Als Adam al weet had van goed en kwaad, waarom zou hij dan de verboden vrucht begeren? Hij begeerde die vrucht dan ook, omdat hij géén weet had van goed en kwaad en dus was hij niet wijs. Wijs is wie zichzelf en anderen van raad kan voorzien, niet geheel onwijs is wie een goede raad kan opvolgen. Maar wie anderen noch zichzelf kan raad kan geven en ook geen raad wil opvolgen, die is niet wijs. Dat is wederom het geval met Adam, die Gods goede raad (het verbod te eten van de boom van kennis van goed en kwaad) in de wind sloeg.
bijzonderheden:	
opmerking:	

LVI. BRIEF.
Of Adam wijs was.

DAt Adam van Gode wijs gheschapen was? Seghdy, dat hy niet wijs en was, maer worden moghte, gheloove ick.

Lieve seght doch, of wijsheydt niet en kent goede ende quade dinghen? Of zy (daer zy is) het quaede niet en doet vlieden, ende het goede verkiesen? Men moet Jae segghen, of tusschen wijsheydt ende onwijsheydt gheen onderscheyt maecken.

Soudy wel connen ghelooven, dat Adam den doodt voor't leven verkiesende, het beste verkoor? Neen ghy. Waer was hier sijn wijsheydt?

Voorts mach niemandt begheeren, of willen weten 'tghene hy nu al weet.

Wist Adam goedt ende quaet, hoe moght hy dat door't middel vande verboden vrucht begheeren, of willen te weten? Wist hy dan oock goedt noch quaedt, hoe moght hy wijs sijn?

Wijs hy is oock die hem self ende anderen wel can raden. Niet heel onwijs is hy, die noch schoon self geen goeden raedt hebbende goeden raedt can volghen: Maer wat wijsheyt mach doch sijn in den ghenen, die niet alleen gheen ander, noch oock hem selve wel can raden, maer oock gheen raedt wil volghen?

Volghde Adam Godes Raet? Was die niet goet? Riedt hem die Godtlijcke wijsheyt niet, door 't verbodt, van den boom des wetens niet te eeten? Noch, dede hy't tegen des wijsheydts raedt: Hoe moght hy wijs sijn, of ist wijsheyt des wijsheyts raedt te verachten? Dit dede Adam.

Dat nu dese sijne onwijsheyt ons soo onderwijse, dat wy niet onse onwijse goedtduncken: maer Godes wijsheyt in sijn ghebodt moghen navolghen, moet de wijsheyt Christi wercken in u, ende in allen Menschen.

Coornhert Correspondentie, I, 57

Verclaeringhe van de Sproke: Wy waren alle Kinderen des toorns, &c. Ephes. 2. 3

geadresseerde:	
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 114v-115r/260-261
aantal woorden:	485
thema:	Wat betekent: 'wij waren kinderen des toorns'?
omschrijving:	Het woord 'kinderen' heeft in de Bijbel een algemenere betekenis: in 'kinderen' werkt de wil van anderen door; kinderen van de toorn roepen de toorn (van God) over zich af, omdat zij Christus niet geloven. Coornhert voegt toe dat hij deze interpretatie ontleent aan Basilius de Grote en Theophilactus en dat hij ouden aanhaalt opdat zijn mening, tegen de achtergrond van de nieuwe meningen van de nieuwe leraren, niet zo nieuw klinkt.
bijzonderheden:	Bijbeluitleg
opmerking:	

LVII. BRIEF.
Verclaeringhe van de Sproke: Wy waren alle Kinderen des toorns, &c. Ephes. 2. 3.

VVAt meyninge ghy hebt, verclaerdy, ende welck mijne meyninghe is, vraeghdy (in desen uwen Brief) op de Spreucke: *Ende wy waren Kinderen des Toorns ghelyck d'andere.*

Merckt nu: De Heere placht eenighe te noemen Kinderen des gheens (hy zy dan goet of quaedt) wiens wille zy doen.

Waer't ghy (seydt hy) Kinderen *a* Abrahams, ghy soudt Abrahams wercken doen. Ende noch: Ghy zijt uyt den Vader *b* de Duyvel, ende ghy wilt uwes Vaders wercken doen. Also is het *c* een Zoone des ongheloofs, die daer werckt 'tghene des ongheloofs is. Soo werdt moghelijck oock die zondaer ghenoemt, niet alleen een Duyvel, maer oock de zonde self. Om deswillen, soo ickx achte, dat hy eer werckman der zonde is gheworden.

a Ioa. 8. 39
Ro. 8. 9.
b. Ioan. 7. 44.
Gal. 3. 7.
3. Reg. 21. 13.
Acto. 13. 10.
c Col. 3. 6
Eph. 5. 8.

Alsoo wordt mede ter selver oorsaecken de Duyvel het ongheloof self gheseydt te sijn. Maer de zoone des toorns is, die sich self des toorns waerdigh maeckt.

Want ghelijck d'Apostel den ghenen, die daer doen de wercken des Lichts ende des Daeghs, Kinderen des Lichts ende des Daeghs heeft genaemt, also ist toestemmelijck, dat wy oock dit verstaen, te weten: Wy waren Kinderen des toorns. Want men moet voorwaer weten dat het een ding is een Kint des ongheloofs, ende een Kindt des toorns na des Heeren woort: Die den Zone niet en ghelooft, sal't leven niet sien, maer des Heeren toorn blijft op hem.

Eph. 5. 8.
1 The. 5. 5.
Luc. 16, 8
Ioan. 12. 36
Ioan. 3. 36
Ephe. 5. 6
Col. 3. 6.

Daer hebdy Vrundt mijn meyninghe op de voorschreven Sproke Ephe. 2. 3. u verclaert, met (niet mijne, maer) *Basilij Magni* eyghen woorden, by hem gheschreven *Regul. Contract. 268.*

Wildy noch een ghetuyghe uyten Ouden hebben (ick souder veel waer't noodigh moghen stellen) so neemt hier mede noch by mijn ghevoelen in dese uyt den eyghen woorden *Theophilacti*, op dese plaetse: Ende wy waren van natueren Kinderen des toorns. Houdende aldus:

Dat is, wy selve hebben oock Gode verbittert, ende tot toorn verweckt. Ende wy en hadden niet anders voor ons dan toorn, ghelijck des Menschen Zoon van natueren
Mat. 23. 15. een Mensche is, alsoo hadden wy oock van natueren den toorn.
2 Pe. 2. 14
Io. 17. 12
2 The. 2, 3
2 Re. 12. 5
1 Reg. 26 16.

Ende ghelijck als die Kinderen der Hellen, ende der verdoemenissen, dese dinghen worden gheseydt waerdigh te wesen: Alsoo worden zy gheseydt uyten toorn ghebooren te sijn, sie daer doen dinghen die den toorn verschulden.

Vraeghdy nu waer toe ick hier niet en stelle mijn eyghen meynighe, sonder deser ouder Leeraeren meyninghe.

Ick antwoorde, dat icx doe, op dat u die selve mijne meyninge, door die nieuwe meyninghe der nieuwe Leeraeren, in desen u niet nieu soude schijnen.

Vaert wel.

Coornhert Correspondentie, I, 58

Van des ghevallen Menschen opstaen in Christo, wat gaven verlooren, ende noch overghebleven sijn, tot vorderinghe ter salicheyt. Onderscheydt tusschen Gheneghentheydt ende Begheerte: Datter eenighe Leeraers den Mensche te veel, oock eenighen te weynich toeschrijven.

geadresseerde:	Cornelis Fabius
datering, plaats:	1571,* Xanten
referentie:	*Wercken* III, 114v-115r/261-263
aantal woorden:	1646
thema:	Er zijn krachten in de ziel die niet verloren gaan.
omschrijving:	De dagelijkse samenspraak van godzoekende mensen is een plezier. Doordat Fabius op afstand woont, beleeft hij nu dit plezier per brief. Zij hoeven niet te schrijven over zaken die voor het begrip te hoog en voor de zaligheid niet nodig zijn, wel over hetgeen zij kunnen en moeten begrijpen dankzij Gods gaven en beloften. Met name van belang is de vereniging van de mens met God door Christus. De gevallen mens is in Christus uit de zonden opgestaan. Coornhert wil het hebben over de ziel en haar gedaanten ('ghedaente'). De ziel is verlieslijk, kan van goed kwaad of van kwaad goed worden. *De ziel is onverlieslijk voor zover in haar een kracht schuilt.* Deze kracht bestaat uit twee delen: er zijn verstandige krachten (rede en wil) en bewegende krachten, neiging en begeerte. De verstandige krachten zijn in alle mensen; ook de neiging, d.i. de neiging tot heilsbehoud en de afkeer van onzaligheid, is in alle mensen. Ook geldt voor alle mensen dat zij het tegenspel van rust en lust kennen. De verlieslijke ziel betreft de overtreding of zonde van de mens. De onverlieslijke gedaante van de ziel blijft echter ook in zondige en onzalige zielen voorhanden. *Er is altijd nog de neiging tot zaligheid en de mogelijkheid om het goede te verstaan en te willen*. Deze gaven maken de heroprichting van de ziel mogelijk. Onrust en verdriet porren de zondige mens ertoe te beseffen hoe het met hem gesteld is, hij kan dat gaan inzien en de wil krijgen zich te herpakken. God plant deze goede wil in de bedroefde ziel en Hij zal ook niet nalaten te volbrengen wat ten goede wordt aangevat. Coornhert gaat vervolgens in op het onderscheid van neiging en begeerte. Neigingen zijn in onze natuur ingeplant (aangeboren), zijn goed, noodzakelijk en onveranderlijk en strekken tot ons behoud. Begeerten echter zijn aangewend, gekozen, meestal kwaad, overbodig, zeer variabel en onverzadelijk. (Zie het schema in de brief!) Coornhert merkt ten slotte op dat zijn visie velen zal mishagen. Maar hij ziet de mens nu eenmaal niet als 'so gheheel quaedt, datter niet goedts altoos inne is over-ghebleven'. Hij onderscheidt zich ook van degenen die overdrijven hoeveel goeds er in de mens overblijft. Beide posities (d.i. van hen die de mens te weinig gunnen en van hen die hem teveel toedichten) hinderen de voortgang op de weg van de deugd.
bijzonderheden:	
opmerking:	Datering (1591) is een zetfout; bedoeld is 1571 (na Coornherts verhuizing naar Xanten).

LVIII. BRIEF.
Van des ghevallen Menschen opstaen in Christo, wat gaven verlooren, ende noch overghebleven sijn, tot vorderinghe ter salicheyt. Onderscheydt tusschen Gheneghentheydt ende Begheerte: Datter eenighe Leeraers den Mensche te veel, oock eenighen te weynich toeschrijven.

Ao. 1591. In Santen

GHy verstaet, vrundtlijcke *Mr. Cornelis Fabio*, wat lustigher oorbaer gheleghen is in de daghelijcksche samensprake van Godt-soeckende Menschen.

Dese wert ons nu benomen deur de verscheydenheyt onser hutten, maer niet het schrijven, dwelck een afwesent t'samensprake is.[22]

22 Hier vervolgt het handschrift met: 'Dit dachte ic teffens ende deurgaens tot mynder stichtinge ende >

Alsoo beginne ick datte omme dien oorbaerlijcken Luste niet te missen, begheerende dat ghy my hier inne uwe Letter-spraecke niet en laet missen. Daer toe en sal u niet veroorsaecken deur stof ons beyder begrip te hooghe, ofte ons, nu onnoodigh sijnde, als van den wesentlijcken onderscheydt der eenvuldighe Dryeheyt Godes, van de verborghen oordeelen Godes, rc. Maer sal u schrijvens oorsake gheven deur 't handelen van saken, om welcke recht te verstaen wy van den Vader des Lichts met ghenoeghsame gaven enden beloften voorsien, ende die ons aldermeeste van noode sijn: Als namentlijck van de ghedeelte des Menschen, ende sijn vereeniginghe door Christum met Gode, dat is van des ghevallen Menschen opstaen in Christo uyten zonden die openbaer sijn.

Mijn reden valt van den mensche, die bestaet in *wesen*, en in *ghedaente*, van Lijf ende van Ziele.

Substantiam & qualitatem.

Van 't wesen ende lichaeme des menschen spreecke ick hier niet: maer van de Ziele ende hare ghedaente. Want hier inne gheschiedt de veranderinghe als zy in Christo opstaet ende saligh wert. Waer door dan oock het Lichaem ten goeden verandert wert, te weten in *Zeden*, ende recht ghebruyck.

Alle ghedaente der Zielen is verlieselijck, ofte onverlieselijck.

D'eerste is goetheyt of quaedtheyt. Want de Ziele uyt goet quaedt, ende quaedt goedt mach worden.

Dese verlieselijcke goetheydt ende quaedtheyt bestaet, te weten de goetheydt in onnooselheyt, ende saligheydt: Maer de quaetheydt in schuldigheyt ende onsaligheyt.

a Ro 1, 20 b Deu. 30 10. Augu. de lib. arbi. lib. 3. cap. 20. Item 22 schoon Non enim ante omne meritū boni operis parum est accepisse naturale Judicium, quo sapientiam proponat errori, & quietatem difficultati ut ad hec nō nascendo sed studendo perveniat.

Aengaende d'ander, te weten d'onverlieselijcke ghedaente der Zielen, is haere krachte, die sonderlinghe wert ghedeelt, in een verstandele, ende een beweghelijcke.

De verstandele kracht heeft in haer reden ende wille. Maer de beweghelijcke, gheneghentheyt ende ghevoelen.

Dat de verstandele a kracht noch is in alder menschen zielen, ooc in den quaden als blijct, oock van de b wille.

Oock en behoevet gheen bewijs, dat alle Menschen noch genegen sijn tot saligheyt of behoudenisse, desghelijckx afschouwelijck van onsaligheyt.

Also mede datmen gheen redelijcke Menschen en vindt, wiens ziele niet en werdt beweeght in't ghevoelen van ruste ende luste, ofte vande contrarien.

De ghedaente der Zielen dan die verlieselijck was, is door den menschen overtredinghe verlooren. So dat zy het goede quijt is, ende 'tquade heeft, want zy mist onnooselheyt ende saligheyt. Maer de onverlieselijcke ghedaente is noch voor handen, oock inde ghevallen zondighe ende onsalighe zielen. Want in dese is ende blijft des niet te min een moghelijckheyt, omme het goede te verstaen ende te willen, van ghelijcken mede de gheneghentheyt ter saligheydt, met d'afschouwelijckheyt van d'onsaligheydt, ende ghevoelt (oock na der doodt) haeren onrust ende verdriet, moghelijckheydt hebbende, omme ooc te ghevoelen (so die weder quamen) des goetheyts vruchten, als ruste ende luste.

Quod si agere noluerit, peccati ea tenebitur tanquam que non bene vsa sit ea facultate quam accepit.

Daer sal sijn knersinghe der tanden, &c. Haeren worm en sterft niet

oeffeninge te handelen. Maer want zulcx niet geleden en mach werden van de behoorlycke besorginge myns gesindes, hebbe ic dat voorgenomen te doen stuckwijs in zent-brieven, want dit zal ick bywijlen onder mijnen costwinnenden arbeijt doen mogen ende alzo weder van u ontfangen antwoorde met wederspreken van schrijven of met verbeteren ofte vragen van 'tgunt by mij 't onrecht of duijster geschreven zal mogen zijn, daertoe ick u bezweere by de vruntschappe, die de Heere Christus in ons beyden heeft veroorsaect.'

Alsoo bevinden sich noch in de zielen alder Menschen (hoe seer oock vervallen) dese drie, namentlijck: de beweeghlijckheyt, de redelijckheyt, ende de willekeure, want uytghenomen ghebooren zotten, eerst-ghebooren Kinderkens, sinneloose, ofte versufte Luyden (daer ick hier niet af en spreke) so en vint men gheen mensche hy en en ghevoelt onrust ende droefheyt, hy en is gheneghen ter saligheyt. (Wat toont elckerlijckx, hoewel blindelijck, soecken in allen anders?) Ende hy en wie dit uyt dat te onderscheyden, ende volghens dien oock te verkiesen.

Nu mach licht verstaen werden, wat overgroot behulp totter Zielen weder-oprechtinghe sijn de voorschreven drie overghebleven Godlijcke gaven in de Ziele: Alsmen wil aenmercken, hoe de ziele, wesende verscheyden van Gode (buyten wien gheen goetheyt en is) altijdt derft het goede daer toe zy is gheneghen, ende midts dien dan oock heeft het quade daer zy afschouwigh van is, ende daer door dan oock altijdt ghevoelt onrust ende verdriet. Want dese porren den mensche tot aenmerckinghe sijnes staets ende achtneminghe sijns doens ende latens. Item, alsomen wil aenmercken hoe de redelijckheydt, deur middel van de alghemeen-schijnende Zonne der gherechtigheydt, ende naerstighe opmerckinghe in't ondervinden waerlijck mach verstaen der Zielen eyghen eerst onsaligheyt, ende dan quaetheyt, met de Godlijcke eerst saligheyt, ende dan goetheyt.

Ende alsmen wil aenmercken, dat alsoo in den mensche mach gebooren worden een wille om verlost te worden van sijne onsaligheyt ende quaetheydt, ende omme te verwerven de Godtlijcke saligheydt, ende voorts goedtheydt.

Nadien nu van soo goede wille Godt de Vader is, ghemercktse die teelt inde bedroefde Ziele, so en sal de Schepper van dien het volbrenghen oock gheensins versuymen.

Ende want hier u blijckt wat grooter werckinghe in de weder-oprechtinghe der Zielen oock werdt bevonden by de genegentheyt, moet hier oock een weynigh gheseydt sijn van den onderscheydt die zy heeft metten begheerten, niet teghenstaende ick hier af erghens gheroert hebbe, want zy soo luttel verstaen werdt, als sy wel groot, ende om op te staen te weten, noodigh is.

1 Alle gheneghentheydt (ick spreecke van die uyter natueren, ende niet die uyt
ghewoonte voort komt) is *onveranderlijck*, maer meest alle begheerten sijn so
2 veranderlijck, datmen huyden dit, morghen, jae veelmaels contrarie dingen begeert.
Ende is mitsdien alle geneghentheyt haer selve *ghelyck*, daermen niet ongelijckers en
3 vint, ooc in een selve mensche dan de begheerten. Oock is alle gheneghentheyt altijt
natuerlyck, ende moet eeuwigh (als willekeure dervende) volghen de ordeninghe van
Gode gheplant in der naturen: Maer wie bevindt niet dat meest alle onse begheerten
4 onnatuerlijck sijn, ende plat jeghen de Ordonnantie der natueren? De gheneghentheyt
5, 6 is *aenghebooren*, de begeerten niet, maer verkooren. Daeromme sijn dese oock willigh,
7, 8 ende die *noodtlyck*. De gheneghentheyt is sonder, de begheerten sijn met *kennisse*. Die
is altijt *goedt*, ende comt van *Gode*, in de natuere: Maer dese begeerten sijn meesten
9 tijdt quaedt, ende comen van den Menschen (uyt den oordeele (valsch of recht) van de
lustighe verbeeldinghe) in de Ziele. Altijdt streckt de gheneghentheydt tot *behoudenisse*,
ende vliedt altijdt de bederffenisse der Zielen: Welcker bederven meest naghejaeght,
ende haere behoudenisse meest ghevloden wert van de begheerten. Vraeght men
10 de gheneghentheydt tot wat eynde zy streckende is ter saligheyt, zy mach gheen
waeromme altoos voort brenghen: Maer de begheerten wetende wat zy begheeren,

weten oock waeromme. Wie begheert doch yet, hy en weet waeromme hy sulcks
11, 12, 13 gaerne verkreghe? Daeromme sijn oock meest alle begheerten verselschapt met hope ende vreese, maer niet de *gheneghentheyt*, dese speurt na, niet dat *onnoodruftigh*: maer die selden na yet noodruftighs. Also sijn dese veel al onverzadelijck, maer die is versadelijck.

Ander Ordre, van d'Onderscheyden tusschen de Natuerlijcke Gheneghentheydt, die noodtsackelijck is, en keurlijcke Begheerlijckheydt, die willigh is.

Genegentheyt is

1 Altijdt natuerlijck.
2 Noodtlijck.
3 In elck alleens.
4 Nut.
5 Altijdt Eerlijck.
6 Goedt.
7 Stadigh.
8 Onverdrijflijck
9 Verbeeldinghe.
10 Kennisse des menschen.
11 Beraedt.
12 Zonder Oordeel.
13 Verkiesen.
14 Hoop.
15 Vreese.
16 Waerom.
17 Comt Wt natuere.
18 voort Nootdruft.
19 Streckt tot wesens onderhoudenisse.
20 Een selve dinck.
21 En volght gheen rouwe.
22 Heeft altijdt lust tot gheselle int ghenieten.
23 Na 't gheniet volght rust.

Begeerte is
1 Meest onnatuerlijck.
2 Onnoodelijck.
3 In elck sonderlingh.
4 Nut.
5 Zelden Eerlijck.
6 Goedt.
7 Stadigh.
8 Verdrijflijck.
9 Verbeeldighe.
10 Kennisse.
11 Beraedt.

12 Oordeel.
13 Niet sonder Verkiesen.
14 Hope.
15 Vreese.
16 Waeromme.
17 Comt Opinie.
18 uyt Luste
19 Verbeteringhe.
20 Streckt tot Verscheyden dinghen.
21 Volght meest rou na.
22 Heeft dick verdriet int ghenieten van 't begheerde, d'opinie verandert zijnde.
23 Heeft meest onrust tot een staerte.

Ick weet wel dat dese mijne voorschreven beschrijvinghe van de ghedaente der gevallen zielen eenighen sal mishaghen, overmidts ick de selve hier voor sommigen te veele, ende voor sommighen te weynigh toeschrijve: Maer my mishaeght wederomme henluyder beschrijvinghe van dien. Want eenighe maecken den mensche nu so gheheel quaedt, datter niet goedts altoos inne is overghebleven: Andere verheffen het overghebleven goedt te hooghe, ende dorven dat oock den mensche toeschrijven.

Also zondight men hier inne over beyde zijden, teghen Gode ende den menschen: Want also d'eerste ondanckbaer sijn van de gaven Godes in den Menschen die zy lochenen: Also sijn d'ander onrechtvaerdigh aen de selve gaven, diens eyghendom zy hen selve aennemen. Is dat niet ghezondight jeghens Gode? Maer teghen den Menschen zondighen zy beyde daer inne, dat zy den Menschen voortgangh opten wegh der deughden vertraghen, behinderen, jae gantsch ophouden, sluytende alsoo den Hemel voor anderen, ende voor hen selve. Want seecker niemandt en mach bestaen (ick swijghe volharden) hem selve te verlaten, hem self ghewekt te doen, ende Christum na te volghen, die daer waent gantschelijck berooft te wesen van alle goede gheneghentheydt, ende van de moghelijckheyt, ome te verstaen ende te willen aenvaerden die aengheboden ghenade Godes in Christo.

Wat moghen zy oock vorderen, die alle sulcks hen selve toeschrijven, ende 'tselve ooc so groot maken, dat zy vermeten door sulckx alleen ware gherechtigheyt te moghen wercken? Wanen zy dan oock, dat zy behoeftigh sijn der Godtlijcker hulpen? Moghen zy daeromme dan oock uyter herten bidden? Konnen zy die oock verkrijghen? Neen ghewisselijck, niet in onsen arm leydt Godts kracht, maer onse kracht bestaet in Godes almoghende arm.

Hierom acht ick tusschen dese *Scyllam*, ende *Caribdim*, het rechte middel te wesen ditte: Dat de mensche leere verstaen wat gaven, van wie, ende tot wat eynde, die in hem sijn, so mach hy deur sulcke wijsheydt de selve gaven te recht ghebruycken, Gode te recht daer af dancken ende prijsen, ende mitsdien oock prijswaerdigh werden in Gode. Die 't selve wil verleenen, deur Christum onsen Heere, u, mijn Vrundlijcke N. ende D.C.

Coornhert Correspondentie, I, 59

Dat macht, wille ende verstant van noode is, om yet wel te doen of laten. D'een komt uyt 't onverstant, ende d'ander blijft daer in, door ghebruyck ende misbruyck der gaven. Daer van alleen oorspronck is de wille.

---

geadresseerde:	Cornelis Fabius
datering, plaats:	1571, Xanten*
referentie:	*Wercken* III, 116v-117r/264-265
aantal woorden:	1501
thema:	De oorzaak van zonde
omschrijving:	Zoals gezegd, in de vorige brief, zijn bepaalde krachten van de ziel niet te verliezen: 'de beweeghlijckheydt, de redelijckheydt, ende de wille-keure'. Iedereen heeft in zijn jonge jaren wel eens gezondigd en dus kent iedereen wroeging. *Maar iedereen is ook ontvankelijk voor Gods algemene genade en kan dus van goede wil worden*. Wie van deze genade goed gebruikmaakt kan op meer genade rekenen, zichzelf en de eigen onrust verlaten en tot Christus komen. Deze weg is de *geschiedenis* van een ware christen: zijn doen en laten zijn een kwestie van macht en wil en van verstand. Het verstand geeft inzicht in: wat men doet en laat (1) en waartoe (2) en wie men is (3). Weinigen komen ondanks de voortdurende, behulpzame aanporring van de wroeging werkelijk tot rust. Opmerkelijk eens te meer als men bedenkt dat men nog meer genade ontvangt als men van goede wil wordt. De mens kan met zijn verstand Gods heerlijkheid in zijn schepselen aanschouwen, tot (partiële) godskennis komen en de natuurwet bevatten. Bovendien beschikken wij nog over de heldere getuigenis van de Schrift. Velen blijven zondigen doordat het hun aan macht, wil of verstand ontbreekt. Vooral onverstand hindert, het kwade ontwijken is immers een kwestie van verstand. Iedereen begrijpt dat er zonder macht en wil niets tot stand komt en dat verstand is verondersteld om het goede te kunnen en willen nastreven. Het is dus zaak vooral duidelijk te maken hoe in deze het verstand functioneert. Vraag is ook hoe het komt dat, ondanks de aanporring die iedereen ontvangt, de een onverstandig blijft en de ander verstandig wordt. De oorzaak moet wel bij de mens liggen, want anders zou God de oorzaak van de zonde zijn, sommigen licht gunnen en anderen in het duister laten (d.i. manicheïsme). Dit is in strijd met de Schrift en maakt met name de vermaningen tot berouw en boete nutteloos. De ene mens wil Gods gaven wel, de andere wil ze niet goed gebruiken. *De mens kan de genade weigeren, hem is een vrije keuze gelaten* 'overmidts de vrye God eenmael ghewildt heeft van den menschen ghedient te wesen, niet deur dwanck, onwillich, maer deur aenlockinge, vrywilligh. Alsoo en dwinght God niemandt.' Niemand komt tekort aan genade, allen kennen wroeging, maar slechts sommigen besteden hun begenadigd talent ('pondeken') goed en ontvangen meer genade in retour. De wil is de spil van zondig óf goed leven, is ook de oorzaak van Adams val. Alle macht komt van God, maar niet alle wil. God is onschuldig aan de kwade wil. Wel is de *mogelijkheid* van een kwade wil met de vrije wil van de mens gegeven. De kwade wil is van menselijke makelij; de goede wil van goddelijke en menselijke makelij tezamen, de eerste is actief en de tweede passief betrokken.
bijzonderheden:	
opmerking:	Deze brief is het vervolg op *CoCo,* I, 58.

LIX. BRIEF.
Dat macht, wille ende verstant van noode is, om yet wel te doen of laten. D'een komt uyt 't onverstant, ende d'ander blijft daer in, door ghebruyck ende misbruyck der gaven. Daer van alleen oorspronck is de wille.

VOlghende mijne beloften, ende uwe begheerten, vruntlijcke Fabio, vare ick voort met mijn begonnen sake. In mijnen voorgaenden Brief hadde ick ghehandelt vande ghedaente des ghevallen ziels, ende van hare onverlieselijcke krachten, namentlijck de beweeghlijckheydt, de redelijckheydt, ende de willekeure. Ende want daer oock gheseyt was vande ghenegentheyt ter saligheydt, kome ick nu op't gunt daer uyte ende uyt 'smenschen misbruyck voortkomt inden mensche, te weten op't smertigh ghevoel ofte onghenoeghen der zielen van Gode verscheyden wesende.

Dat noyt Mensch, na den ghemeenen loope der natueren, ghebooren zijnde, op Aerden gheweest is, nu is, ofte wesen sal, die niet in zijn Jeught met Adam ghezondight, ende God verlaten heeft, ofte sondighen, ende verlaten sal, meyne ick niet dat yemandt verstandelijck sal moghen lochenen. Alsoo komen tot dit smertigh ghevoel ofte onghenoeghen der zielen alle menschen. Die hebben alt'samen dan noch daer beneven moghelijckheydt, omme te ontfanghen Godes alghemeyne aengheboden ghenade, ende midts dien verstandigh oock van goede wille te werden: Ende moghen soo alle Menschen hare ontfangen ghenaden recht ghebruyckende meerder ghenade van den ghenaden-rijcken Gode bekomen, ende uyt haer selve, ende haren onrust in Christo komen, daer men alleen vindet de ware ruste der zielen.

Dit gaen uyt hen selve tot Christum, is een gheschiedenisse, gebeurende in allen waren Christenen. Nu bestaet alle gheschiedenisse: In laten, of doen, daerom moeten te samen zijn wille ende macht. Want datmen niet en mach laten of doen, insgelijcx datmen al schoon wel mach, maer niet en wil laten of doen, en wert niet ghelaten of ghedaen. Maer dat alleen, ende nimmermeer anders gheschieter watte, als mens wil, ende als mens mach doen of laten.

Al ist nu so, dat wille ende macht te samen zijnde, altijdt eenigh doen of laten voortbrenghen, soo en zijn sy nochtans niet ghenoegh omme yet wel te doen, of te laten. Want dat is onmoghelijck, sonder rechte kennisse van drie saecken.

Daer af is d'eerste kennisse van 'tgundt ghedaen werdt of ghelaten, want niemant
1 wel magh doen 't gunt hy niet en verstaet.

De tweede, is kennisse van den eynden, waer toe oock waerom yet gheschiedt, ghemerckt onmoghelijck recht te gaen, sonder kennisse vande wech ende plaetse
2 daer men wil wesen.

Ende de derde is kennisse vande state des doenders selve, soo't den eenen niet en betaemt te doen, dat d'ander niet en voeght te laten, ghelijck het straffen der misdoenders, behoort gheen slechte Burgher te doen, ende gheen Rechter te laten. Daer moet dan by de wille ende machte noch een derde zijn, te weten verstant,
3 salder yet wel ghelaten of ghedaen moghen worden.

Nademael dan alle Menschen van der Jonckheydt aen komen int voorschreven smertigh ghevoel ende onrust der zielen, die henluyden, soo langhe sy van Gode

verscheyden blijven, gheensins verlaet. Soo schijnet voorwaer wonder, dat hy den meesten menschen soo gantsch weynigh voordert, soodanige overtreflijcke behulpsaemheydt, ende onophoudelijcke aenporringhe, omme uyt onrust in rusten te komen, te weten de gheneghentheydt ter rusten, die van God einder zielen onverscheydentlijck is geplantet. Ende dit noch te meer als men siet, dat daer beneven noch alle menschen begaeft zijn met moghelijckheydt, omme meerder
Rom. 1. 19 ghenade te ontfanghen, ende verstandich oock van goeden wille te worden: soo
Psal. 19. deur dien dat het redelijck verstandt, aenschouwende Godes heerlijcke wercken in zijne Schepselen, deur't verstandt van dien vermagh te komen tot het ghene van Gode gheweten mach werden, oock van zijn eeuwighe krachte, ende Godlijckheydt, als oock deur dien dat alle menschen hebben het behulp van de Wet der natueren, van een ander te doen soomen gaerne wilde ghedaen worden. Ende noch dat wy ghenaemde Christenen boven dese alghemeene Godlijcke gaven, oock beschoncken zijn met de over-klare ghetuyghnissen der Godlijcker Schriftueren.

Maer soo alle verwonderinghe voort komt uyt onkunde der saecken, moet dese verwonderinghe oock verdwijnen inden genen die hier af eenighsins verstaen de rechte oorsaecke.

Dese houde ick te wesen, dat veelen ontbreeckt, ende dat weynigh hebben verstant, wille, ende vermoghen, omme uyt het quade ende onruste, int goede, ende ruste te komen. Want sulckx, daer dese drie, of eenighe der selver ontbreecken (soo gheseydt is) nimmermeer en magh, ende daer sy alle zijn, altijdt moet gheschieden. Seecker sonder verstant en magh't quade gheensins ghekent, noch min verlaten werden. Want van't quade te wijcken is verstant, ende daer gheen verstandt en is, en is niet goedts der zielen.

Aengaende den wille ende machte, is elck soo kondt, dat sonder haer niet en gheschiet, dat sulcx gheen bewijs bederf heeft. So en behoevet oock niet, datter niet goets wert ghewilt, nochte vermoghen, sonder verstant. Daeromme ick voort met verlatinghe vande wille ende machte, wel moghte blijven alleen int handelen van den verstande, ende onverstande, ten waer my de hooghwightigheydt deser saecken, by veelen weynigh verstaen, de moeyte van voorder ondersoecken hier af dede bestaen. Maer eer ick daer toe komen, wil ick op 't korste my moghelijck beantwoorden, een seer sware teghenworp hier ghemeenlijck vallende: te weten, waer deur het komt dat d'een blijft in, ende d'ander komt uyt het onverstant: niet teghenstaende elck heeft het voorschreven behulp ofte aenporringhe van den smertelijcken ghevoele, midtsgaders de moghelijckheydt, ende moghende te worden.

Hier moetmen oorsaecke af segghen, of God, of den mensche. Seyt men God, als die d'een verkiesende, meerder lichts gheeft dan d'ander, dien hy verwerpende, int duyster laet blijven: soo spreecktmen opentlijcken teghen de Heylighe Schiftuere, ende Godlijcke natuere, ende en mach dan Godt gheensins ontschuldight werden inde Sonde ende verdoemenisse vanden ghevallen Enghelen, ende worden dan oock wech ghenomen alle predicatien ende vermaninghen, tot berou ende boete, als een ydele onnutte, ende onnoodighe moeyte, ghemerckt de versuymde ofte verworpene sich niet en moghen, ende de verkooren (oock sonder sulcx) sich moeten bekennen. Maer seytmen daer af oorsaecke te zijn de mensche, te weten, dat d'een wil, ende d'ander niet en wil Godes ontfanghen gaven wel ghebruycken, ende

meer ontfanghen, soo spreecktmen metter Schriftuere, mette Godlijcke natuere, ende tot Godes eere, ende der menschen schande, ende dit wel heeft d'een als d'ander van Gode ontfanghen een vrye willekeure, omme d'ontfangen gaven te weygheren, overmidts de vrye God eenmael ghewildt heeft van den menschen ghedient te wesen, niet deur dwanck, onwillich, maer deur aenlockinge, vrywilligh.

Alsoo en dwinght God niemandt. Nu blijckt aen beyden, dat hun gheen ghenade en ontbreeckt om sich te bekeeren. Want waer dat, soo en moght gheen bekeeringhe gheschieden, dits valsch, want eenighe bekeeren sich. Ende en soude oock by den anderen gheen wroeginghe moghen zijn. Want het onmoghelijck is een waerachtigh wroeghen te hebben om onmoghelijcke dinghen. Maer haer worm en sterft niet. Sy hebben dan wroeghen, ende midtsdien oock moghelijckheydt omme d'aengheboden ghenade te ontfanghen, ende sich tot den Heere te bekeeren.

Daeromme houde ick hier voor den naesten oorsaecke, dat d'een komt uyt, ende d'ander blijft in onverstandt ende sonden, het rechte ghebruyck ende misbruyck. Want d'een zijn ontfanghen pondeken recht bestedende, meer onfanghet, ende d'ander dat misbruyckende, versuymt meer te ontfanghen, soo de Heere 'tselve metten Parabele van den ponden naecktelijck verklaert.

Vraeghtmen my dan den oorspronck van dit ghebruyck ende misbruyck, ick sal noemen des Menschen wille, boven den welcken men niet anders en mach vinden, ten waer men Gode wilde maken Autheur van't quade, ofte eenen quaden God, beneven den goeden God stellen, metten Manicheen.

Oock duncket my onnoodigh voorder te soecken na een ander oorsaecke, alsmen de rechte heeft, soo't hier valt, want wat ist doch anders dat Adams valle, ja oock het vallen van eenighe, ende het staen blijven van d'ander Enghelen veroorsaeckt heeft, van haren wille? Adam mochte wel staende zijn ghebleven, maer hy wilde niet, soo ginckt oock metten ghevallen Enghelen. Alsoo van't vallen, alsoo is oock van't blijven legghen in onverstant, gheen ander oorsaecke dan de wille.

Ende hier inne en machmen Gode niet schuldigh maecken. Want al komt van Gode alle machte, soo alle macht goedt is, soo en komt van Gode niet alle willen, ghemerckt niet alle wille goet is. De mogelijckheydt om te willen inden Menschen, komt uyt Gode alleen: Ende de quade wille inden mensche, komt van den mensche alleen: maer de goede wille inden mensche, komt van Gode, ende mensche te samen. Want dese werdt in ons gheteelt deur Godes Gheest, die de man is werckender, ende deur 'smenschen hongherighe bekommerde ghemoedt, die 't Wijf is lijdender wijse.

Alsoo blijft Godt gantsch onschuldigh vande quade wille inden mensche, die hy niet en schept, maer wel de moghelijckheyt daer toe, ende is niet quaets in soodanighe moghelijckheydt, ghemerckt vande selve het goedt oock mach ghewilt worden, ende d'een sonder d'ander niet en mochte zijn, als de mensche (soo Godt dat ghewilt heeft) vry soude wesen. Ende hier en boven moetmen noch God d'eere gheven, van den goeden wille inden mensche, als die hy ghebenedijt daer inne teeldt deur zijnen Heylighen Gheest, sonder welckx inlichtinghe de mensche niet goedts en magh verstaen, begeeren, nochte willen. Soo staen hier dan des niet te min noch vast des Apostels woorden: Wat hebdy dat ghy niet en hebt ontfanghen?
1 Cor. 4. 7. *Vale.*

Coornhert Correspondentie, I, 60

'tMisbruyck hout den mensche in zonderlijcke onverstandt, door onachtsaemheydt ende ongeloof. Vande goede wille: Wat die is.

geadresseerde:	Cornelis Fabius (?)
datering, plaats:	1571, Xanten (?)
referentie:	*Wercken* III, 117v-117r/266-267
aantal woorden:	1301
thema:	De goede wil: het doet ertoe wat de mens doet!
omschrijving:	Misbruik (zonde) komt voort uit en houdt een mens vast in onverstand van menselijke en goddelijke zaken. Dit onverstand is deels natuurlijk, als jeugdzonde. Maar erin volharden is onnatuurlijk, wij maken ons schuldig en getuigen van ongeloof. Wij leven in bedrieglijk genot, eigen welbehagen en slechte gewoonten, maar menen goed te zijn. Dus veranderen wij niet. Wij verzuimen het goede te doen, want wij leven in waan en ongeloof. Wij letten niet op, zien voorbij aan de ware kennis der dingen. De wil is enkel dan goed als hij de deugd nastreeft zonder op beloning uit te zijn. Meestal wil men het kwade, maar niet de straf of het loon van het goede, maar niet het goede zelf. 'Ook de kwaden zijn genegen tot zaligheid, willen dus het goede, zijn dus van goede wil.' Deze redenering deugt niet. Neiging is geen wil, neiging is natuur, wil heeft met begeerte van doen, d.i. met reden iets willen. De kwaadwilligen willen de zaligheid *niet*, want zij *weigeren* ernaar op weg te gaan: zij willen loon, maar geen arbeid. Zij zijn traag: zij willen en zij willen niet; zij willen de duivel dienen en Gods loon opstrijken. Voor dat loon moet men echter Christus van harte navolgen, zichzelf haten en een ware liefde voor Christus koesteren. Deze haat en liefde veronderstellen dat men weet heeft van eigen kwaad en Christus' goedheid, d.i. een waarheid kent die de ongelovigen verborgen blijft. Meer bepaald moet men kennis hebben van goed en kwaad, weten dat Christus' juk licht is en dat de mens, zondig eens, niet altijd zondig hoeft te blijven, dat hij niet geheel en al verloren is, maar de aangeboden genade kan aannemen en ook moet aannemen, want *louter uit zichzelf* kan hij niet goed worden. *Maar het doet ertoe wat de mens doet*. Zijn zaligheid gaat niet buiten hem om, zonder zijn toedoen en bewilliging. De werkzaamheid bestaat in het laten van het kwaad en het doen van het goede. Het kwade heeft zelf geen eigen macht, want het is een niets en doet ook niets, maar krijgt macht als de mens door leugens en slechte gewoontes de krachten van zijn ziel misbruikt. Ongeloof maakt dat men kennis van goed en kwaad ontbeert, niet in staat is en niet willens is het goede te doen. Elders komt nog aan de orde wat de macht van de vrome is en hoe die in hem komt en groeit.
bijzonderheden:	Verwijzing naar kwestie die 'elders' ter sprake komt: 'macht van de vrome'.
opmerking:	

LX. BRIEF.
'tMisbruyck hout den mensche in zonderlijcke onverstandt, door onachtsaemheydt ende ongeloof. Vande goede wille: Wat die is.

ICk hebbe gheseydt, dat het misbruyck den menschen hout in onverstant, ende dit overmidts onachtsaemheydt zijnes selfs, met quade bestedinghe vanden ontfanghen ponde.

Corfatui quasi vas fractum & omnem sapientian non tenbit (id est nullam) Eccli. 21. 17. Prov. 22. 16.

Aldus voet de Zoone zijn Moeder, dat is: het misbruyck onderhout het onverstant, daer uyt hy voort komt.

Dit onverstandt, soo wel van menschelijcke, als van Godlijcke dinghen, is natuerlijck, ende buyten onsen eyghen schulde in elckx Jeught. Maer datmen daer inne, ende midts dien oock in quaetwilligheydt, ende onvermoghen blijft, is teghen natuere, ende niet sonder onsen schulde, ende gheschiet sulckx door

ongeloove. Want dese baerdt in den mensche een valsch ghenoeghen, deur
Ierem. 13 23. hulpe van eyghen behagen ende quade ghewoonte. Wy en poghen na gheen goedt worden, overmidts wy ons al goedt wanen. Ende soo weynigh als een Moriaen zijne huyt magh veranderen, soo luttel konnen wy, die 't quade gheleerdt hebben, het goede doen. Daer beneven doet het ongeloove den menschen willens versuymen, noodtlijcke, ende hanteeren onnoodtlijcke dinghen. Boven dien is oock het ongheloove de ghene die inden mensche brenghet, ende helpt voeden de voorschreven onachtsaemheydt vande ware kennisse der dinghen. Houden dese dinghen de Mensche niet in onverstandt?

Beroerende den wille, die houde ick alleen dan goet te zijn, als sy eenvuldelijck het goede wil, ende dit om zijne goetheyts, ofte ten minsten om zijnder goedtheydts vruchte wille. Het eerste is edel, maer 't ander is oock goedt alst rechtelijck ghewilt werdt, te weten, deur behoorlijcke middelen, ende heeft oock ghemeenlijck den voorganck eer men komt tot den voorschreven edelsten wille, want die is inden lieven kinderen Godes, maer niet inde loonsuchtighe Huyrlinghen. Maer dese goede wille is by weynighen. Daer teghen wil meest elck het quade, dat is de zonde, maer niet quaetheydts straffe: Ende elck wil wel hebben der deughden loon, maer niet de deughde ende goetheydt. Dit houde ick gheensins voor eenen goeden, maer d'anders voor eenen quaden wille.

Hier mooghdy dencken aldus: Saligheydt is goedt. Daeromme die salheydt wil, die wil 'tgunt goet is. Nademael nu alle wille, die 't goede wil, oock goedt is, ende alle de wereldt, soo wel quaden als goeden, de saligheydt, ende midtsdien goedt willen, soo moet immers volghen, dat de quaden oock het goede willen, eenen goeden wille hebben, ende van goeden wille zijn.

Antwoorde.

Elck is wel ter saligheydt geneghen, maer in elck en is gheen wille ter saligheydt. Nu komt de wille voort uyter begeerten, maer de gheneghentheydt uyter natueren van welcke onderscheydt, namentlijck tusschen gheneghentheydt ende begheerten ghehoordt is. De quade en willen dan de saligheydt niet. Want na dien willen niet anders en is dan yet te begheeren met redene: Hoe macht reden maken, dat yemandt wil soude willen zijn in een stadt sonder te willen betreden den wegh, sonder welck men daer niet en mach komen? daer dan gheen reden en is, daer en is oock gheen wille.

Daerome hebbe ick oock gheseydt, dat alleen een goede wille te zijn, die eenvuldelijck ofte rechtelijck het goede wil. Die dan schijnen de saligheydt te willen, ende nochtans niet en willen de deugde, immers Christum den eenighen wegh ter saligheydt, die hebben gheenen goeden, maer eenen quaden wille, want sy is onrechtvaerdigh, willende loon sonder arbeyt.

Dese is inden tragen, waer af men leest: de traghe wil ende wil niet. Soodanighen goeden wille (schijnt) vindt men in de gantsche Wereldt. Elck wil den Duyvel dienen, ende Godes loon hebben. Elck wil den Hemel wel, maer niet den wegh, dat's Christus.

Maer die en werdt niemandt te deele, dan die hen selve van herten laten, ende Christum na volghen, dat is: in zijne voetstappen treden, ende in hem wanderen.

Nu en mach dit in niemanden waerlijck geschieden sonder eenen waren hate tot ons selven, ende eene ware Liefde Christi.

Dese hate ende Liefde komt in niemanden, sonde waerachtighe kennisse van onse quaetheydt, ende vande goetheydt Christi. Dese waerheydt blijft verhoolen allen ongheloovighen. Want die en blijven inde woorden Christi niet, zy en zijn sijne Jongheren oock niet, ende en kennen daeromme oock de waerheydt niet. Het ongheloove hout dan den Menschen in quaetwilligheydt.

Wil yemandt dit noch klaerder mercken, die lette op de werckinghen, die't ongeloove heeft in den ongeloovigen. Want aengesien het ongheloove is een valsche wane, dat is een vermoeden, den dinghen gantsch onghelijck, of contrarie zijnde, soo doet het den mensche verkeerdelijck ghevoelen vanden woorde Godes, ende des Duyvels, oock vande middelen ter saligheydt, ende ter verdoemenisse, ende ooc vander Menschen doen ende vermoghen.

Alsoo houden alle ongheloovighen (al schijnet uyterlijc anders) in hare herten Godes Woordt valsch, ende Satans Woordt waerachtigh, ende midtsdien het goede quaedt, ende 'tquade goet te wesen.

Desghelijckx acht, ja seydt elck vrymoedelijck het Juck Christi swaer, ende
1 lastigh, ende daer teghens Satans Juck licht ende lustigh te wesen. Dus maeckt het gheloove vander loghen, 't welck der waerheydts ongheloove is, deur dien aenghenamen schijn begheerlijck ten quaden, ende Satans dienste, ende daer teghen deur den hatelijcken schijne afschouwigh van 'tgoede, ende van den dienste Christi. Is dat niet een onwilligheydt ten goeden?

2 Dit werckt alles het ongheloove in den mensche. Dat maeckt hem deur den
3 valschen wane van 'smenschen vermogen vroet: of datter na de zonde soo gantsch niet goedts in den mensche over is ghebleven, dat hy niet en vermach d'aengheboden ghenade aen te nemen, ende te ontfanghen: Of dat die mensche die niet en behoeft, maer selfs, ende alleen uyt hen selve alle goedt verwacht. Daeromme d'eerste niet en bestaen om te verkrijghen 'tgunt sy hen wanen onmoghelijk, ende d'ander niet en bidden, om 'tgunt sy hen wanen onnootlijck: Ende blijven soo mede vreemt van alle goetwilligheydt deur't ongheloove. 't Welck mede in de menschen komt ende blijft deur den valschen wane van der Menschen doen. Want eenighe houden, dat de mensche niet altoos en doet in't wel besteden van zijnen ontfanghen ponde, nochte oock int ontfanghen vande aengheboden ghenade Godes, zijn daer inne gantsch ledigh, maer onledigh int quade, verwachtende totdat Gode (dien zy't alles alleen segghen te willen ende wercken in allen) deur zijnder predestinatie, henluyden buyten ende sonder henluyder toedoen, of bewilligen, saligh sal maecken.

Waer teghen d'andere houden, dat sy nu al heyligh zijn ende volmaeckt, niet jeghenstaende sy niet en zijn dan zonde, ende en poghen midtsdien niet om heyligh te worden vanden welcken Christus seyt. Waerdy blindt (te weten uyter natueren, of oock in uwe ooghen) soo en haddet ghy gheen zonde.

Het ongheloove houdt dan den Mensche in quaetwilligheydt.

Ioa. 9. 16. Ende soo veele de machte betreft, houde ick de selve te wesen een deughde, volbrenghende inden vromen 'tgunt te recht werdt ghewildt of niet ghewildt. Dese heeft hare werckinghe int laten van't quade, ende in't doen van't goede. Het quade heeft van selfs gheen macht, want het is selve niet, ende doet oock niet, soo int doen

van't quade dat niet is, als int laten van't goede, dat wat is. Maer het quade krijght vermoghen inden Mensche uyt het misbruyck vander Sielen krachten, deur't middel van de loghen, dan was het deur quade gewoonte, de welcke is de Wet der ongherechtigheydt, die van den Godloosen hare sterckheydt wort genoemt.

Alsoo vindtmen, die deur groote ghewoonheydt van veele Wijns inne te
Sap. 2. 21 slorpen, machtigh zijn geworden omme veel Wijns te verslinden. Ende dese en
Esai. 5. 22 moghen oock gheen goedt doen, want zij't quade gheleert hebben. Want sy ontbeeren kennisse der waerheydt van't quade, ende zijne hatelijcke leelijckheydt, ende verderflijcke boosheydt. Dese kennisse ontbeertmen (so ghehoort is) deur 'tongheloove. Het ongheloove hout den Mensche dan soo wel in onvermoghen als in onwille ende onverstandt. Nopende de macht in den vroomen, eude deur wat middelen die in den mensche komt ende wasset, sullen wy erghens moghen hooren.

Coornhert Correspondentie, I, 61

Dat des menschen benaerstinge is tot ruste ende vreede, welck die is, oock de valsche. Dat achtneminghe, tot bekeeringhe, ende achteloosheydt tot doolinghe brenght.

geadresseerde:	Cornelis Fabius
datering, plaats:	1571, Xanten*
referentie:	*Wercken* III, 118r-119r/267-269
aantal woorden:	1754
thema:	Zelfverzaking en volmaaktheid
omschrijving:	Goede vrede is zekere veiligheid, burgerschap van Gods stad; goede rust is volstrekte tevredenheid: het goede waarnaar men zo verlangde is verkregen door kwade begeerten te bestrijden. Deze rust en vrede ervaart en onderkent men werkelijk, is de zaligheid die men in zijn strijd zocht en probeerde te bevorderen. Maar niet iedereen lukt dit. Ware vrede is echter onmiskenbaar beloofd en zal zijn 'inden welcken God selve alles wercket'. Om werkelijk (niet 'imputativelijck') gerechtvaardigd te worden moet men zich van zonden bevrijden. Er zijn valse leraren die beweren dat dit niet kan en velen geloven hen: 'Dit maeckt men nu den luyden vroedt, ende die gheloovent.' Zij voeren een hetze tegen degenen die beweren dat de ware vrede bij alle christenen is en niet alleen na, maar ook ín de strijd tegen de zonde. Model staat niet de ledigheid van de monnik, maar *strijd* tegen de eigen lust en begeerte, tegen de eigenwilligheid. De mens moet zijn eigen werkzaamheid ('werckinghe) bestrijden, doen rusten, opdat enkel Gods werkzaamheid, dus Zijn goedheid, floreert: geen kwaad doen en Gods goedheid gewilllig ondergaan. Deze rust of verstilling ('stilheid') is gerechtigheid, wij volgen Zijn wil. Dit doen wij. Verstilling is enkel ons werk, maar God onthoudt ons Zijn werkzaamheid niet als wij rusten: *als de mens rust in God dan werkt God in de mens*. Wie echter zijn lust en begeert najaagt, d.i. vreemde goden dient, zij zullen geen rust vinden, maar als zand in de branding almaar omgewoeld worden. Zij kiezen voor een leven van eigen makelij, weten niet dat zij ziek zijn, dat hun goddeloze buik onverzadigbaar is.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

LXI. BRIEF.
Dat des menschen benaerstinge is tot ruste ende vreede, welck die is, oock de valsche. Dat achtneminghe, tot bekeeringhe, ende achteloosheydt tot doolinghe brenght.

VAn alle strijdt is vrede, ende van alle arbeydt is ruste het eynde. Dese beyde zijn tweereleye, als waerachtighe, of valsche: de ware vrede bestaet in een seeckere veyligheydt, maer de ware ruste in een volkomen ghenoeghen.

Tot veyligheydt komt men deur de Burgerschappe inder stadt Godes: Maer om te komen tot het ware ghenoeghen, behoeftmen het verliesen der quade begheerten, met het verkrijghen van't begheerde goedt. Hier om ist, dat de gheloovighen altijdt bidden: 'twelck inden Gheest ende waerheydt gheschiedende, oock altijdt doet verkrijghen. Want dit zijn de Luyden, daer af men leest, dat hen hare begheerte werdt ghegheven. Nu verlustight het verkrijghen der begheerten de Ziele, ende is een Boom des levens.

Prov. 10. 24. 13. 10 10. 12.

Soo is dan sulcke ruste gheen onghevoelijcke, ofte ongheweten saligheydt, als de ruste inden slape, of dooden is, maer is een bevindtlijcke ende wetenlijcke Luste,

Saligheyt. ende midtsdien oock saligheydt, overmidts hare onvergankelijckheydt. Dese ruste ende vrede is dan de saligheydt, die van allen menschen in allen haren arbeydt ende strijt ghesocht werdt, ende benaerstight. Doch en verkrijght elck die niet, overmidts des duyvels bedro[g]h, ende (soo gheseyt is) der menschen onachtsaemheydt.

VVare vrede. Rom. 14. 17. Vande waerachtighe vrede leestmen het Rijcke Godes te bestaen in gherechtigheydt, vreede, ende blijdtschap in den Heylighen Gheest. Waer men elck 't zijne gheeft, is altijdt vrede, welckx verkrijghen ende ghebruycken haren begeerders altijdt verblijdet. Soodanighen vreede is waerachtigh, eeuwigh, ende sonder eynde. Waer af Prince is Christus Jesus, die alleen ons de selve deur zijnen doode verwerft, aen den Godt des vreden. Wildy hier af sien veel suyverlijcke, lieflijcke ende klare beloften, soo leest (beneven andere plaetsen) Ezech. 34. 14. 25. 37. 26. Agge.2.10. Zach.9. 10. Esai.32. 17. 18. 52. 7. 53. 5. 54. 10. 55. 12. 65. 17. 18. 66. 12. 14. 1. 9. Joan. 14. 37. 16. 33. Luc. 1. 79. etc.

Ende die de middelen begheert te weten, waer by men daer toe komt, die spore opten aerdt der gheenre, dien sy belooft wert ende ghegheven: daer salmen vinden, dat het zijne de ghene, die't ghebodt vreesen, die op des Heeren Wet mercken, die de Wet Gods beminnen, inden Heere hopen, de waerheyt onderhouden, ende inden welcken God selve alles wercket.

Valsche vrede. Esa. 28. 15. Al anders ist met den valschen vrede, als wesende een verbondt met doodt ende helle. Want dese is een toeverlaet der spotters, ende valsche Leeraren, die over 'tvolc heerschappen ende segghen: de swaeyende roede, en sal ons niet treffen, want wy hebben inder loghen onse hope ghesteldt ende met loghen zijn wy bedeckt. Vraeghdy my wat dese loghen zy. Ick sal vrymoedelijck seggen: dat het is de valsche vroetmaekinghe, dat Jezus hier niemandt waerachtelijck, maer imputativelijck rechtvaerdight, soo dat de ghene, die al 't leven deur noch ongherechtigheydt blijft doende, des niet te min rechtvaerdigh is, dat is: dat de Mensche zondigh blijvende, heylich, den Duyvel dienende vry, ende met Adam noch inden ouden mensche levende, met Christo ghestorven ende inden nieuwen mensche levendigh ende verresen is.

Dit maeckt men nu den luyden vroedt, ende die gheloovent. Daeromme sullen alle sulcke loghenaers, oock loghen-gheloovers, sich self tot morteren stooten, aen den Hoecksteen, die zijne oordeele int ghewichte, ende zijne rechtvaerdigheydt inde mate stellende, de hope deser loghenen met hagel vernielen, ende haren decksele met watere verwoesten sal.

Want dit zijn de loghen-predickers, die den volcke bedrieghen, segghende: Vrede, vrede, ende daer en is gheen vrede. Dit zijn de verleyders, die op haren tanden byten, ende predicken vrede, maer so wie henluyden niet wat inden monde en werpt, teghen dien hetzen sy krijgh aen: Ende dit sijnse, die segghen sullen, het is vrede, daer en is gheen ghevaerlijckheydt, maer 't verderven sal henluyden (als de smerte eener swangheren Vrouwe) overvallen, ende zy en sullens niet ontvlieden. Jer. 8. 15.

Dan sullen sy hen bedroghen vinden, ende segghen: Wy hebben vrede verwacht, ende daer en werdt niet goedts uyt: Ende den tydt van ghenesinghe, maer siet daer is verschrickinghe. Want wie heeft oyt Gode wederstaen, ende vrede ghehadt? Job. 9. 4. Esai. 48. 22 Sodanige valsche (maer niet de ware vrede) is dan by den Godloosen. Maer de ware vrede is by allen Christenen, ende dit niet alleen na, maer oock inden strijdt

teghen de zonde. Want zy wettelijck strijdende, rechtvaerdigheyt doen. Dese is baermoeder van 'tleven ende vrede.

ware ruste

Also gaet het oock metter Rusten: die verstae ick te wesen niet een Monicksche ledigheydt, vanden wercken der Liefden, maer Christelijcke ophoudinghe vande hatelijcke werckinghen der duysternissen. Onmoghelijck ist teffens te draghen het Juck Belials ende Christi. Het Juck Belials vraghen wy, als wy na onse sotte lusten, quade begheerten, ende eygen wille doen ende leven. Dat is dan niet Godes oprechte, maer onse verkeerde werckinghe.

Esai. 1. 16. 58. 13.

Hier af, hier af, segghe ick, werdt ons bevolen te rusten, daer God seyt: Rustet van verkeerdelijck te wercken, Item, daer hy seydt: Ist dat ghy uwen voet (u begeerte) afkeert vanden Sabbath, ende ophout uwen wille te doen op mynen Heylighen Sabbath, soo suldy ghenoemt werden mijnen wellustighen Sabbath, ende de heerlijcke Heylighe des Heeren, dien ghy sult eeren, als ghy doen na uwen weghen, ende uwen wille niet en werdt ghebonden. Ende daer hy seyt: ist dat ghe wederkeert, ende rust, so suldy saligh, in stilheydt ende in hope sal u sterckheyt zijn.

Esai. 30. 15.

Het rusten dan is ons bevolen, namentlijck, het ophouden van quaedt doen, ende Godes goedt-doen in ons willighlijck te lijden. Dit Rusten alleen is ons werck. Wat mach doch goedts van ons, die quaedt zijn, ghedaen werden. Daerom, wanter maer een werck teffens in ons en mach geschieden, so en mach God in ons niet wercken, soo langhe wy onledigh zijn.

Wederomme, mach zijn goetheyt niet laten het goede in ons te wercken, als wy van't quaet doen ledigh zijn, af laten, ende rusten. Dit stille zijn is een werck der gherechtigheydt, want dat zijn wy schuldigh onsen Scheppere, Heere, ende Voedere. Ist niet recht, dat wy volghen diens wille, diens eyghen wy zijn? die wil dat wy rusten. Dat doende, doen wy rechtvaerdelijck. Ende want alle rechtvaerdigheydt vreede baert, soo is hier dan oock de vrede een werck (of vruchte) der gherechtigheydt, ende het swijghen een bedieninghe der rechtvaerdigheydt.

Esai. 32. 17.

Daer op volght dan oock een eeuwighe veyligheydt. Dan zitten soodanighe rusters, ende volck Godes inde schoonheydt des vreden, inden Hutten des vertrouwens, ende inde weeldighe ruste.

Als wij alsoo stille zijn ende ledigh, so en is God niet meer stille, ende ledigh, maer werckt terstondt in ons Heerlijcke, wonderlijcke, ende wenschelijcke wercken. D'welc hy dan noch noemt zijne ruste, toeschrijvende alsoo uyt ghenaden, ons rusten, hem selve, ende zijn werckinghe ons luyden. Want dat is (seydt hy) mijn ruste, verquickt den vermoeyden. Item, als ghy voor den hongerighen uwe Ziele uytstortet, ende de bekommerde Zielen versadet, so sal u licht op gaen in de duysternissen, ende de Heere sal u ruste gheven altijdt, Siet so viert men te rechte des Heeren Sabbath, want dan rust de mensche in Gode, ende God selve werckt in den mensche. Daeromme de Heylighen dan oock van soodanighe wercken Gode, ende niet hen selve, de eere gheven, seggende: Heere, ghy sult ons vrede gheven, want alle onse wercken hebt ghy in ons ghewracht. Soodanighe Luyden wercken der waerheydt, komen int licht, op dat hare wercken gheopenbaert worden, want sy zijn in Gode ghedaen. Daeromme roepen sy ghetroostelijck: Opent u ghy poorten (der Stadt Syon) ende daer sal in gaen een rechtvaerdigh volck, d'welck

Esai. 28. 12. 58. 10

Esai. 26. 12

Niet ons Heer, niet ons, maer uwen name gheeft de eere. Psalm 115

Ioa. 3. 21.

waerheydt hanteert, de oude doolinghe is wech ghegaen, ghy sult onderhouden vrede, vrede, want wy hebben in u ghehoopt.

Maer mette valsche ruste der gheenre, die noch in hare oude doolinghen steecken, de selve beminnen, ende daer inne volharden, en ist niet alsoo. Want dese zijn uyter Stadt Syon gheworpen, in een Lant dat sy niet en kennen, daer zy nacht ende dagh dienen vreemde Goden (lusten ende begheerten) die hen ghenen ruste en gheven. Waer by datte? Sy en hebbens selve niet. Oock isser maer eenen waren God, die alleen ghetrou zijnde, alleen gheeft 't gunt hy belooft. Wat daer buyten is, en is niet dan loch ende bedroch, rust beloovende, maer onruste ghevende.

Valsche ruste.

Alsoo hopen de Sotten altijdt, maer verkrijghen de gehoopte ruste nimmermeer, ende bevinden midstdien stadelijck, met een onghenoeghelijcke onruste waerachtigh te zijn, dat de hope van't gunt vertogen werdt, die Sielen quellet.

Prov. 13. 12.

Maer soude de ruste moghen zijn by den ghenen, die lust hebbende zijnen voeten (begeerten) te roeren, niet en rustet, ende doen dat den Heere niet en behaghet. Die van zijne quade begheerten onophoudelijck omme werdt ghedreven, ghelijck 't zant vande baren der Zee, die niet mach rusten? Hoe mach hy doch (segh ick noch) rusten, die opten onweghen doolende in de menighvuldigheydt zijne weghen (begheerlijckheyden ende verkiesinghen) arbeydet, sonder te segghen: Ick wil rusten? Waeromme segghen sy dat niet? Sy hebben ghevonden het leven, niet Godes, maer haerder handen, dat's haerder eyghen goetdunckenheydt, ende daeromme en ghelooven sy niet dat zy kranck zijn. Alsoo quelt den zotten haren arbeydt, die niet en weten inder stadt (Sion) te gaen. Sy dromen wel een versadinghe ende ruste, maer ontwakende vinden zy hem ydel en vermoeyt. Want der Godt loosen buyck is onversadelijck. Soo sietmen oock, dat de lust-hebber in den rijckdommen, niet en heeft dan een droom-ruste, welcks valsche soetheydt alleenlijck mette ghedenkenisse des doodts, verandert in bittere ende ware onruste.

Ier. 14. 10
Esa. 57, 20
Esa. 57. 10
Eccles. 10. 15.
Prov. 1. 13. 26.

Noch laet sich alle de werelt hier inne betooveren. Maer die zijne onruste, ongenoeghen, ende onvrede in der waerheyt verstaet, die verstaet oock lichtelijck, dat hy voortvarende in zijne selfs verkooren dolinghen, soo langher soo wijder ververdet van de begheerde ruste, ghenoeghen, ende vrede. Daer uyt bemerckt hy mede, dat hy gemist heeft, ende gheraeckt is op sware onwegen, daer hem de Sonne des verstandenissen niet op en gaet, ende dit alleenlijck door zijn blint ende vermetel verkiesen van eenen wech, hen onbekent zijnde, die hen wel goet scheen in den ooghen, maer nu bevoelt zijne laetsten te strecken totter doodt, ende bevindt oock met treuren waerachtich te zijn: dat soo wie op zijnen wegh niet en achtet, sterven moet, waer voor de goede God u vruntlijcke Fab. behoede, ende ons allen. Amen.

Prov. 19. 12.
Prov. 19. 16.

Coornhert Correspondentie, I, 62

Vande lust des lichaems, des redens, ende des ghemoedts.

geadresseerde:	H.L. Spieghel
datering, plaats:	1585*
referentie:	*Wercken* III, 119r-120r/269-271
aantal woorden:	1264
thema:	Alleen het beste is goed: de verbetering van het innerlijk.
omschrijving:	Het lijkt misschien goed dat iedereen doet wat hem behaagt, maar dat is niet zo. Nastrevenswaard is enkel wat in zichzelf, d.i. wezenlijk goed is. Men moet zich richten naar de zon (God) en de schaduw (schijn) achter zich laten; wie zich afkeert van de zon, volgt de schaduw van zijn eigenheid. Het is zaak altijd goed te doen, dan wordt men zelf goed, men verkrijgt wat men verlangt: *volkomen bevredigd geniet men van ware blijdschap, ja, zaligheid*. Het is ook verkeerd iets na te streven dat minder goed is. Alleen het beste is goed. Genot laat zich onderscheiden naar lichaam, verstand en gemoed, d.i. zinnelijkheid, redelijkheid en goddelijkheid. Als men de keuze heeft om zijn rijkdom aan te vullen met koperen, zilveren of gouden munten, kiest men uiteraard voor de gouden, en alleen die. Variatie is in deze dwaas. Het koperen genot van het lichaam is minder waard dan het zilveren genot van het verstand, dat weer minder waard is dan het gouden genot van Gods raad: dé ware rijkdom van ons gemoed. Het lichaam verdient aandacht omdat en voor zover wij nooddruftig zijn; zo mag de nieuwsgierigheid van het verstand met mate worden bevredigd, maar beslissend is de verbetering van het innerlijk.
bijzonderheden:	
opmerking:	

LXII. BRIEF.
Vande lust des lichaems, des redens, ende des ghemoedts.

Aen H.L. SPIEGEL.

ELck Mensch lust te doen, dat hem behaeght, schijnt wel goet, maer 't is niet al goedt, dat goedt schijnt. Dickmaels schijnt goet 't gheen quaet maect den ghenen die't doet of verkrijght: Oock 'tgheen hem beter goedt doet ontbeeren. Magh 'tgheen van self goedt is zijnen hanteerder of verkrijgher oock eenighsins quaetheydt of schade toe brenghen? Dat's swaer om vermoeden. Ten is dan (soo gheseyt is) niet alles goet, dat goetschijnt.

Maer alle wat goedt is, dat schijnt oock goedt voor die der dinghen waerheydt weten. Dese weten dat goede schijn, sonder wesen, een bedrieghelijcke ydelheydt is. Dat weten bevrijdt sulcke weters waerachtelijck van beter geacht te willen zijn, dan sy zijn. Ende en benaerstighen in alle haer doen niet anders, dan om beter te worden dan sy zijn. Sy soecken wesen sonder schijn: die doch van selfs soo nootlijck het wesen volght: als de schaduwe den menschen nootlijck moet navolghen die in der Zonnenlicht ter Zonnenwaerts treden: maer d'onwijsen der deuchden schijn sonder wesen, ontbeeren 't wesen altydt, met oock de schaduwe selve: als die vande zonne afkeert haer schaduwe volgen, die altijdt voorloopt, ende nimmermeer van zijn bejagher, bejaeght en wordt. So vliet de ware eere van diese soecken: Ende soo volghtse diese vlieden.

Die van alsoo te recht kan onderscheyden 'tghewaende uyt het ware goedt, en magh oock nimmermeer na d'ydelheydt oft waengoedt (dat quaet is) maer niet

anders dan't ware goet bejaghen, begeeren, lusten, noch behaghen. Dit jaghen, na verkrijginghe van 'tgoede, is stadelijck 'tgoede hanteren. Want die altijdt na 'tgoede jaeght, vliedt altijdt van't quade, 'twelck goeot doen is, ende verkrijght altijdt het goede, 'twelck goet worden is.

Die altijdt het goede verkrijght: verkrijght oock altijdt zijn goede begeerte. Dit
Prov. 13. 19 verlustight de ziele. Sulck verkrijghen baerdt volkomen ghenoeghte, ende sulcke luste ware blijdtschappe. 't Is blijdtschap daer gheen droefheydt zijn? So maeckt het stadigh verkrijghen der goeder begeerten altijdt saligh.

Maer want ick hier voor oock aengheroert hebbe quaet te zijn 't gunt beter goedt doet ontberen: soo soude yemant moghen wanen, of ick hielt: datter eenigh goedt zy, dat oock mede quaet is. Dees sal weten, dat men oneygentlijck ghemeenlijck oock goedt noemt dinghen die middelbaer zijn, te weten, diemen ten goeden soo wel als ten quaden magh ghebruycken, als eeten, drincken, byslapen, konsten, ende anders meer, diemen deughdelijck, ende oock sondelijck magh doen. Maer soo en ist niet met het ghene, dat van self goedt of quaedt is.

Want niemandt en mach qualijck doen daer aen, dat hy Gode, ende zijnen Naesten, na Godes bevel lief hebbe: oock gheensins wel doen, dat hy Gode, ende zijnen Naesten hate. Ghemerckt sulcke liefde van selfs goet ende sulcke hate van selfs quaedt is. Daerom maeckt oock sulcke liefde alle soodanighe liefhebbers altijdt beter, ende sulcke hate alle soodanighen haer altijdt argher of quader dan zy sij[n].

Laet ons nu weder komen totte luste: die is voornemelijck driereley, te weten: des lichaems, des vernufts, ende des ghemoets. D'eerste is zinnelijck, de tweede redelijck, ende de derde Godlijck. Goedt is de lijflijcke, redens, ende de redelijcke Godes raedt volghende. Maer alsmen de luste des Lichaems volght teghen redens, ende des vernufts tegen Godes bestier, soo magh sy niet zijn dan quaet.
Des lichaems lust, diemen ghevoelt in nootdrufts ghenieten, is goedt, alsmen de krachten des lichaems daer door onderhouden zijnde, tot dieust vande reden gebruyckt. Soo is oock de lust des vernufts niet quaet, maer goedt, alsmen de vermeeringhe der wetenschappen, tot Godes eere ende dienste ghebruyckt.

Maer daer de lust des lichaems wort ghevolght met versuym van des redens verbeteringhe, oock mede de lust des redens, tot versuym van des ghemoedts goet-wordinghe, soo magh sy niet goedt zijn, maer quaedt.

Want 'tis quaedt, verbetereringhe int beste te versuymen, om minder goet. 't Lijf is minder goedt dan de reden, ende dese dan 't ghemoedt. Maer altijdt, ende in elck mensch ist ontwijfelijck een quade lust, sy schijn dan soo qoedt als sy magh, daer door de mensche versuymt te benaerstighen 'tgeen hem teghenwoordelijck noodigh is, tot verbeteringhe van zijn lichaem, van zijn verstant, of van zijn ghemoet.

Daer zy nu een Koningh die wille heeft een zijnre Ondersaten mildtheydt te bewjisen, hy leydet hem in zijn Schatkamer vol penninghen van kooper, van Silver, ende van sijnen goude: die steldt hy zijnen Ondersaedt voor, met bevel van te tellen van een der driereley aert van penninghen, ende met beloften van hem tot eygendom te schencken alle die penninghen, die hy gheteldt sal hebben, binnen den tijdt, dat hy hem sulck tellen toelaet, het sy uyren, daghen, of weecken.

Soo nu sulck teller de meeste lust hebbende in de koopere penninghen, zijn ghejonde tijt int tellen der selver bestede, machmen oock segghen dat hy quaedt doet. Neen. Want het kooper is oock waerdye, ende koopere penninghen tellende,

vermeert hy oock zijn have. Maer want hy daer versuymen soude de Silvere penninghen te tellen, soos oude hy versuymen grooter vermeeringhe zijnre haven, 't welck qualijck ghedaen ware. Soo mede, indien hy synen tijdt noch al bestede int tellen van de Silvere penninghen, overmidts hy daer de meeste lust in hadde. Want hy daer door 'tGoudt tellen, ende noch grootermeerderinghe zijnder Haven soudt versuymen.

Maer of hy dan noch al de goude penninghen telde, doch niet stadelijck, ende dat uyt lust inde veranderinghe van somtijdts silver, ja somtijdts oock kooper te tellen, midts versuym van die selve tijdt goudt te tellen,ende zijne Have op 'tmeeste, dat hy soude moghen te beteren, ende vermeeren: Salmen niet moeten bekennen dat hy hier inne qualijck soude doen, ende sondighen.

Sulckx geschiedt niet (seghdy) uyt quade wille, maer uyt luste, om de veranderinghe. Want altijdt Goudt te tellen, ende anders niet, soudemen moede worden. Neen. Gheen goudt-gierighe sal dat ghelooven. Maer segghen, dat sulck een 'tgoudt net en kendt beter te wesen dan 't Silver, ja Kooper. Want soo hy dat beter kende dan 't Silver of Kooper, hy moest in't goudes verkrijghen oock meest verlustighen, 'tselve boven al begheeren. Ende dat alleen tellen, soo langhe hem tellens ende verkrijgens tijdt ghejondt ware. Want daer en is gheen hoogher lust dan 'tverkrijghen van't ghene men meest begeert.

Laet nu des Lichaems nootdrust de koper-lust by wijlen ter noodt ghebruycken, soo mede des redens behoefte, de Silverlust des vernufts, als middelen om 'tgout des ghemoets des te ontfanckelijcker te zijn: Soo is nochtans niet te ghelooven, dat yemandt ware ende gheoeffende kennisse heeft vande waerde van elck deser drie, lust soude mogen hebben int verbeteren zijns lichaems, ofte vernufte meer tijdt te besteden, dan de bloote noodrust is vereyschende, om alle d'ander tijdt sieh te verlustighen int verbeteren van den ghemoede, door winninge van ware ende Godlijcke deughden. Soo men yemandt anders saghe doen, men soude moeten met waerheydt segghen, dat sulck een gheen ware kennisse en hadde vande waerde des Goudts, silvers, ende koopers, of ten minsten gheen acht en sloeghe op sulck zijn doen.

Wie dan middel heeft om vlijtelijck te bespeuren, wat hem nu meest hindert of ontbreeckt, tot een lustigh ende saligh leven te bekomen. Ende deur lust tot eenighe ander dinghen sich niet boven al verlusticht int wech nemen van sulcke hindernissen, ende int verkrijghen van sulcke behoeften: die magh wel voor ghewisse waerheydt weten, dat hy noch gheen ware onderscheyt en heeft tusschen
Levit. 13. 10. het dierbare ende snoode, Jerem. 15.19. of heeft hy eenighe onderscheyt, dat die in hem noch swack is, datse der deughden namen onwaerdigh is, als wesende maer
Heb. 5. 14 een gheschilderde deughde inde speculatie, sonder levendighe kracht, of inde daedt, of werckinghe.

Coornhert Correspondentie, I, 63

Of lust en pijn, noodtlijcke oorsaecke zijn van vreugdhe, of droefheydt, en van de verkieselijcke dinghen.

geadresseerde:	H.L. Spieghel
datering, plaats:	Jaren '80*
referentie:	*Wercken* III, 120r-121r/271-273
aantal woorden:	990
thema:	De correspondentie van ziel en lichaam wat betreft pijn en blijdschap; en over noodzaak en keuze.
omschrijving:	Ziel en lichaam corresponderen geenszins wat betreft pijn en blijdschap: lichamelijke pijn of welbehagen betekenen niet dat men noodzakelijkerwijs innerlijk droevig of blij is, en omgekeerd. Een ander relevant onderscheid betreft noodzaak en keuze. Noodzaak is onvermijdelijke werkzaamheid van de natuur, keuze duidt op het arbitraire (vermijdbare) doen en laten van de mens. De mens kan kiezen, d.i. nalaten iets te doen waarover hij onzeker is. Hij kan altijd het opperste goed benaarstigen als hij slechts iets doet waarvan hij zeker is en overigens rust. Zijn blijdschap is dan volkomen en onaantastbaar. Te onderscheiden zijn ook natuurlijke, noodzakelijke neigingen en verkiesbare, wilsafhankelijke begeerten. De begeerten betreffen zaken die wij met een los hart moeten liefhebben, zodat hun afwezigheid of verlies de vreugde van het hart niet raakt. Keuze is niet aan de orde in verleden of toekomstige zaken. Dient gekozen te worden voor iets dat overeenkomt met de natuurlijke neigingen? Niet zonder meer, want beslissend is dat men de bereidheid behoudt te verliezen wat men verkiest. Het verkieslijke goede is natuurlijk óf goed in zichzelf ('self-standig'). Een mens kan niet goed worden zonder hetgeen in zichzelf goed is: het natuurlijk goede voldoet níet, wat goed is in zichzelf wél. God is het goede in zichzelf, een mens wordt goed door deel te hebben aan deze goddelijke goedheid. Wat van nature goed is, kan een mens niet op dezelfde wijze goed maken en is bovendien onzeker in bezit en behoud. Het goddelijk goede is er altijd, is immers dat wat God ons uit genade geeft.
bijzonderheden:	
opmerking:	

LXIII. BRIEF.
Of lust en pijn, noodtlijcke oorsaecke zijn van vreugdhe, of droefheydt, en van de verkieselijcke dinghen.

Aen H.L. SPIEGEL.

MEt het open water verwacht Matheum. Velcurio houde ick nu ghy een hebt. Velcurio krijghdy antwoorde op u leste schrijven van lust en pijn, vreughde en droefheydt.

Ghy menght twee verscheyden saecken in een, dat verwerdt u.

Als yemandts Ziele swaerlijck droevigh is, moet dan desselfs lijf nootlijck terstondt smertighe pijn ghevoelen? Het ghemeen gevoelen roept neen: Als yemandts Lijf groote pijne ghevoeldt, soude dan dessels Ziele nootlijcke treurighe droefheydt moeten hebben? Ghy bekent neen. Immers datmen door, ende int ghevoelen van lijflijcke pijn, blyschap magh hebben inde Ziele, ende dat midtsdien pijn gheen nootlijcke oorsaecke is van droefheydt of verdriet. Soo blijckt dat lijf ende ziel verscheyden dinghen zijn: oock dat ghelijck de Siel droefheydt of blijdschap mach

hebben, sonder dat daer door het Lijf mede pijn of lust ghevoelt: Het Lijf mede pijn of lust ghevoelt: Het Lijf mede pijn of lust mach hebben, sonder dat daer door de Siele droefheydt of blijtschap heeft, ende nadien elck van beyden, buyten alle ghemeenschap van d'ander op sich selfs alleen magh hebben d'een pijn of lust, d'ander droefheydt of blijdtschap, dat des eenen hebben der dinghen, des anders hebben zijner dinghen int minste niet nootlijck moet behinderen, of minderen: Maer dat elck deser 't zijn volkomelijck mach hebben opte selve ooghenblick, als d'ander de zijne heeft int jeghendeel.

Te weten yemandt mach teffens na der Zielen op't hooghste droef zijn, als hy door Lijfs nootdrusts ghenieten ghevoelt de volkomenste wellust. Et contra. Want soo weynigh d'opperste blydtschap niet vermagh te maken dat het Lichaem de minste pijn en ghevoele, of die magh weghnemen, so mach oock de meeste pijn des lijfs niet maecken dat de Ziele de minste blijdtschap niet en gheniete, of die mach weghnemen.

Dicht ons een wensch seghdy, sonder verkiesen, etc. Ick heb voor desen gheseyt, dat ick om 't woordt wenschelijcke of verkieselijcke goeden niet twisten wil, noemtse keurlijcke, aenghename, ghemackelijcke, bevallighe, of anders, 'tis altijdt het teghendeel van teghenheyden.

Ghy self noemt dese dinghen verkieselijcke, etc. Dit's waer, zy zijn noodtlijck of verkieselijck. Ick eerst: so is daer in ons wenschen gheen minder sotheydt, dan het wenschen van niet te sterven. Ist laetste soo ist ons willigh werck. Soo moghen wy 't gantschelijck laten, ende dat latende gheen droefheydt altoos van pijn, noch anders vernemen, soo blijft onse blijdtschap stadelijck vol ende gheheel.

Verkiesen is een werck van goet, quaedt, beter, ergher, rc. sich sterckende tot het verkrijghen ende behouden, of tot verwerpinghe ende quijtblijven van goede of quade, etc. gheweten of ghewaende dinghen. Sulc werck is der natueren, ende niet des menschen, ende derhalven onvermijdelijck: Of 'tis des Menschen ende niet der Natuyren werck, ende daeromme vermijdelijck.

Ick achte ghy niet het eerst, maer het laetst sult segghen.

Wat men mach vermijden, dat machmen laten te doen. De mensche magh dan laten yet te verkiesen, van 't gheen by onseker is.

Die niet verkiest, heeft minder noch meerder:

Maer is ghenoegelijc en stil,
In Godes wijse ende lieve wil.
Wie boven macht,
Niet wenscht, of wil,
Rust dagh, en nacht
In vreughden stil.

Want hy verstaet, dat hem altijdt zijn alderbest gheschiedt, dus raeckt zijn ghemoedt pijn, droefheydt, noch verdriedt. Het verkrijghen van't begheerde goedt is blijdtschaps oorsaeck, dees verkrijght met zijn weten altijdt zijn opperste goedt. So heeft hy altijdt d'opperste goedt. So heeft hy altijdt d'opperste blijdtschap. Wat minderinghe mach daer zijn?

Dits al mijn segghen van't niet verkiesen, dat buyten ons maght staet. Verstaet my, ick segghe vande tijdt die voor of achter is, ende niet nu. Sitte ick om eten, daer ghesonder, en min ghesonder spijs voor my staet, gheoorloft om welckx my belieft te eeten, hebbe ick gheen wichtighe oorsake (als van argheringhe mijns Naesten te mijden, of mijn lust te temmen, rc.) Ick sal de ghesonste verkiesende, nemen, want dat staet in mijn maght: Maer sulckx te verkiesen om de toekomende spijse soo te verkrijghen, of verkreghen hebbende, om daghen, maenden, of jaren te behouden, staet buyten mijn maght, is ydel ghequel, ende willighe zotheydt, by dit kondy mijn ghevoelen der andere, by u ghestelde verkieselijcke dingen mercken.

's Menschen verkieselijck goedt, dat is ghenoeghte ofte blussinghe elcker zijner natuerlijcker gheneghentheyden. De middelen hier toe zijn, goede lucht, spijse, decksel, vryheydt, vrede, sijne Vrouwe, een verstandighe leermeester, goede Boecken, ende lijflijcke ghesontheydt, dit zijn verkieselijcke dinghen (seghdy) voor allen verstandighen.

Neen, Want het mach by wijlen voor den verkieser verderflijck zijn, niet verderflijcx is verkieselijck, maer te vlieden. 't Sy so, suldy segghen: Maer alsmen sulckx weet niet te sullen schedelijck zijn, maer nut, dan moetmens verkiesen.

Is daer moet of noodsaeckelijckheydt, so is in sulcx gheen verkiesen. Ist vry, so sal gheen recht wijs mensch sulcx te seer verkiesen, want hy weet dat hy't mach verliesen. Is hem 'thebben lief, 'tontbeeren soude hem leedt zijn. Dit waer sekere rust in zijn macht staende, in hazaerdt ghestelt om 't onseker. Dat mach gheen wijse met voor-raet doen, maer wel het hebben als of wy't niet en hadden, bereyt om verliesen, dat's sonder verkiesen van behouden, dits vreughde sonder rouwe, lief zonder leedt, lust sonder verdriet, zijn eyghen Heer, zijn vry zijn, en in sulckx altijdt danckbaer, en bly zijn.

[Zie schema op volgende bladzijde]

De verkieselijcke Goeden zijn natuyrlijck, of selfstandigh, de natuerlijcke en maecken den hebber niet goedt, sonder de selfstandighe: Dese maecken den hebber altijdt goedt, oock sonder de natuerlijcke goeden. Het selfstandigh goet is God, door wiens ghemeenschap de Siele goedt wordt. Soo dat alle deelchtigheydt der Godlijcker natueren, die in des Menschen Siele komt, de selve nootlijck goedt maeckt door zijn selfstandigh wesen, dat in sulcke Siele verwesent, of wesen geeft, of metdeelt.

Maer het natuerlijcke, of gheschapen goedt, hoewel van selfs goedt wesende, en magh den hebber, noopende het wesentlijck goedt, niet deelachtigh maecken, want het sulckx selfs niet en heeft, etc.

Die Natuerlijcke staen oock in ons maght te verkiesen, maer niet altijdt het hebben, noch altijdt te behouden. Dat wil God ons uyt ghenaden gheven.

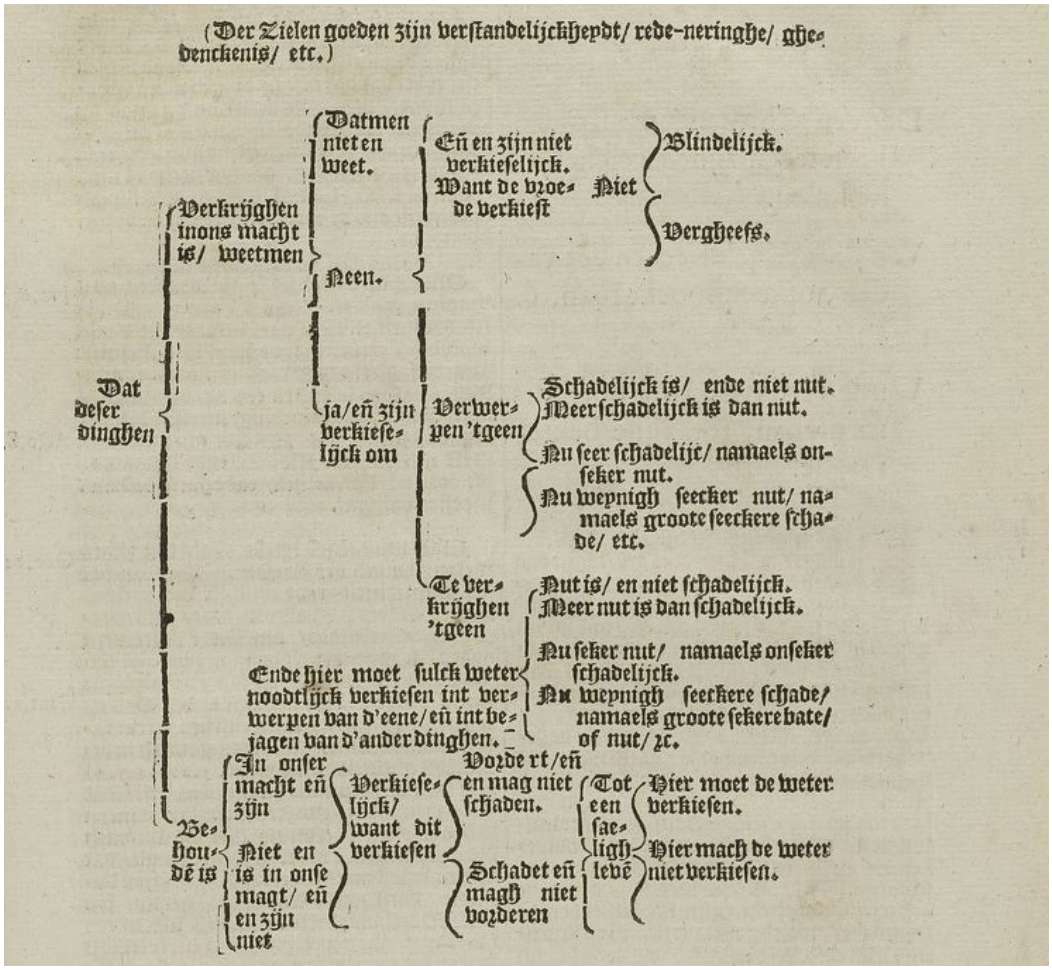

(Der Zielen goeden zijn verstandelijckheydt, redeneringhe, ghedenckenis, etc.)

- Dat deser dinghen
  - Verkrijghen in ons macht is, weet men
    - Datmen niet en weet
      - Ende en zijn niet verkieselijck. Want de vroede verkiest
        - Blindelijck
        - Vergheefs.
    - Neen.
    - ja, ende zijn verkieselijck om
      - Verwerpen 'tgeen
        - Schadelijck is, endeniet nut. Meer schadelijck is dan nut.
        - Nu seer schadelijc, namaels onseker nut.
        - Nu weynigh seecker nut/namaels groote seeckere schade, etc.
      - Te verkrijghen 'tgeen
        - Nut is, en niet schadelijck Meer nut is dan schadelijck.
        - Nu seker nut, namaels onseker schadelijck.
        - Nu weynigh seeckere schade, namaels groote sekere bate, of nut, etc.
  - Ende hier moet sulck weter noodtlijck verkiesen int verwerpen van d'eene, ende int bejagen van d'ander dinghen.
  - Behouden is
    - In onser macht ende zijn
    - Niet en is in onse magt, en en zijn niet
      - Verkieselijck, want dit verkiesen
        - Vordert, ende en mag niet schaden
        - Schadet ende magh niet vorderen
          - Tot een saeligh leven
            - Hier moet de weter verkiesen.
            - Hier mach de weter niet verkiesen

Coornhert Correspondentie, I, 64

Dat een Christen te strijden heeft tegen zijne vleeschelijcke lusten. Van't innerlijck trecken des vaders, opte Sproocke Ioan. 6. 44. 45. Vande vrye wille, ende doen des menschen, tot zijne bekeeringhe.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort*
datering, plaats:	1575, Xanten
referentie:	*Wercken* III, 121v-122r/274-275
aantal woorden:	1284
thema:	Over zelfverzaking, de werking van Gods genade en de vrije wil
omschrijving:	Coornhert begint met op te merken dat een van de zeer vele ongemakken van 'dit hatelijcke oorloghe' bestaat in het kleinere ongemak dat de post niet aankomt. Vervolgens bespreekt hij een hem toegezonden boekje, dat in reactie op zijn bezwaren in een tweede druk weliswaar is aangepast, maar nog steeds zijn goedkeuring niet kan wegdragen ('maer 'ten dooght noch al niet'). Problematisch is de opvatting van 'traghe menschen' die hopen dat God ons zonder ons toedoen eensklaps zal vernieuwen. Coornhert stelt dat een mens als een ridder van Christus moet strijden tegen zijn vleselijke lusten ('het quaet wijct van selfs niet'). In verband daarmee merkt hij op dat het 'trekken' van God de Vader ons niet dwingt, maar liefdevol aanlokt. Men wil dan ook graag door de minzame God aangetrokken worden. God biedt zijn liefde genadig aan en wij ontvangen die willens en wetens. Wij luisteren naar en leren van Zijn woord: dat is ons aandeel, ons werk. Wij voelen ons in onszelf onbevredigd, hongeren naar Zijn woord en gerechtigheid: een verborgen schat die wij graag in de akker van onze ziel onderploegen. Zij die ons aandeel ontkennen, matigen zich kennis van Gods woord aan, maar luisteren niet met voldoende aandacht. Zij zijn als hout en de goddelijke magneet trekt hen niet aan. Gods zaaiveld moet open en vruchtbaar zijn, niet vol stenen en doornen, opdat het zaaigoed tot wasdom komt, d.i. men moet willen luisteren, zich laten onderwijzen. Gods aantrekkingskracht impliceert menselijke wil en verstand, diens eigen werk(zaamheid). Het gaat niet aan om met Christus' woorden de vrije wil van de mens te vernielen: dat is evident misbruik.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Vgl. Coornherts brief aan Dirck van Montfoort over hetzelfde onderwerp (*CoCo,* I, 21).
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

LXIV. BRIEF.
Dat een Christen te strijden heeft tegen zijne vleeschelijcke lusten. Van't innerlijck trecken des vaders, opte Sproocke Ioan. 6. 44. 45. Vande vrye wille, ende doen des menschen, tot zijne bekeeringhe.

In Santen 1575

DAt onghemack, behalven duysendt andere veel swaerder, brenght ons oock dit hatelijck oorloghe (waerde Vrunt, ende Broeder) met sich, dat Boden ende Brieven gantsch onvreyligh gaen van Vrunt, tot Vrundt, soo my, behalven veele andere, dese uwen Brief van den vijf-en-twintighsten October lestleden oock condt maeckt, dat mijn laetste aen V L. vanden thienden Julij, niet en is behandet, die niet kleyn was, antwoorde inhieldt van mijn meyninghe van't gesicht der zielen, oock afwijsinghe van mijne (mogelijck modderighe) Boecxken, ende aenwijsinghe tot de suyvere Fonteyne der Godlijcker Schriftueren, oock onderrecht, hoe de selve vruchtbaer ghelesen mach worden, ende onderscheydt tusschen gheneghentheydt ende begheerte, welckx niet verstaen een krachtigh hinder is ten verstande, van veele hoogh noodtlijcke saecken. Ick bedancke B. van zijn Meesterlijck gheschrifte, dat my seer lief is: Ende V L. vande moeyelijckheydt

daeromme ghehadt, die my leedt is, als die door dese krabbelinghe nutter saecken hebt moeten versuymen. Belanghende A. B. Boecxken bevinde ick een doodtlijck anghele, bedeckt met het soete aes van volmaecktheydt, veele Ziel-verderflijcke doollinghen zijn daer inne, als om uyt veelen eenen te noemen, dat een Christen niet en heeft te strijden teghen zijn vleeschelijcke lusten, rc.

Want het quaet wijct van selfs niet, maer moet door eenen sterckeren (Christum) uytghedreven worden, dit gheschiedt binnen, ende niet buyten den mensche. Soo die dan zijne leden laet ghebruycken tot wapenen der gherechtigheydt, is hy een Ridder Christi, dewijle hy noch al met Christo in sich het quade bestrijdet.

Is dit gheen Christen? O dese meeninghe maeckt traghe menschen, ende doet zottelijck hopen, dat God ons buyten ons toedoen in een ooghenblick gheheel sal vernieuwen, etc.

Somma, ick hebbe den navolgher ende Leeraer, oock de Leere van A. B. onder ooghen vrundtlijck berispt, met soodanighen bescheydt, dat hy eenighe dingen inden tweeden druck, door mijn vermaninghe (soo hy opentlijck, ten aenhooren van ses of acht der zijnen, bekent heeft) heeft uytghelaten ende verandert, maer 'ten dooght noch al niet. Ende sal u E. hier af breeder vertellinghe hooren (so ons de Heere eens te samen voegt) by monde.

Ioa. 6.44. Omme nu oock wat te antwoorden op u vraghen *van't trecken des Vaders.* Vinde ick voornemelijck twee meyninghe vandt woordt Trecken, inde Heylighe Schrift: Waer af d'eene is geweldigh, d'ander minlijck. Soo dat d'een een noodt-
Acto. 8.3 dwanck, maer d'ander ende aenlockinge met sich brengt. Alsoo sietmen dat Saulus gheweldelijck heeft getrocken Mannen ende Vrouwen, die oock nootsaeckelijck, ende haers ondancx moesten volghen.

Oze. 11. 4 Maer minnelijck treckt Godt den zijnen metten banden der Liefden. Die dan ooc soo begheerlijck ende willigh dit lieflijck trecken Godes navolghen, dat sy selfs gaerne ghetrocken zijnde, den Heere daeromme bidden, segghende: *Treckt my tot dy, soo loopen wy, &c.* Dewijle nu de Heylighe Schrift naecktelijck betuyght, dat
Cant. 1.4. God op dese wijse den zijnen minnelijcken treckt ende aenlockt (welck aenlocken gantsch lievelijck uyt ghebeeldt staat Cant. 5.2.3.4.5.6) ende men wederomme nergens en leeft, dat God yemanden geweldelijc trecket (ic meyn in der Zielen, daeromme hier soo weynich het Lichamelijck nederwerpen Sauli, dat niet en was dan een overtuyginghe zijns dolenden, doch goedtwillighen herten, soo oock Moysi wonderdaden meest waren een overtuyginghe van Pharaonis hertneckigh herte) soo wonderdt my, dat menschen dit lieffelijck trecken Godes, tot een geweldigh trecken moghen trecken opentlijck teghen 'tghetuygh der Schriftueren, soo heerlijck van den minnelijcken aerdt Godes luydende.

Want aldus doende, maecktmen van Godes gaven een noodt-dwanck, ghemerckt het gheen gave magh syn, die niet soo willigh werdt ontfanghen, als genadelijck aengheboden.

Leest doch selve met aendacht de ommestanden vande Sproke in gheschille zijnde: ende ghy sult dese mijne meyninghe rondelijc daer uyt gesproocken te zijn, bevinden, door de waerheydt selve, ende dit int naestvolgende met dese klare woorden verset: *Alle die't vanden Vader hoordt ende leert, die komt tot my.*

Merct nu. Voor hadde Christus geseydt: Niemandt comt tot my, ten sy dat de Vader hem trecke. Hier verclaert hy nu, welcke de ghene syn die tot hem

comen, ende oock door wat wyse van trecken. Welcke is die het spreken ende leeren Godes, dit is Gods werc alleen. Wat doet nu de mensche hier toe? Hooren, ende sich laten leren, ofte het ghehoorde te verstaen. Dit is des Menschen werck, die hoort Godes woort, ende leert dat verstaen, sonder welck alle spraecke ende leeringhe vergheefs is.

Siet alsoo seydt Christus hier, dat alleen de Vader tot Christum treckt. Welcke? Ofte wat Menschen? Die begheerlijck na zijn woorden luysteren, ende aendachtelijck op't verstandt zijner leeringhe mercken.

Dit zijn menschen de welcke hare Zielen bevoelen ydel ende onversadet van de stinckende draf der zonden, te recht hongheren na de woorden Godes, het broot des levens, dat is, na de gherechtigheydt: 't Selve begheerlijck ontfanghen, by sich verberghen ende bewaren, ende die soo recht arm-geestigh zijn (van eyghen verstandt ende vernuft) dat zy der wijsheydt naspooren, als na gheldt, jae alles voor dreck achten, ende verkoopen, omme desen verborghen Schat in den Acker haerder Sielen te bekomen.

Luc. 15.16

Dese ghenaken ootmoedelijck des Heere voeten, ende ontfanghen zijne leeringhe, daer na henluyder dorstigh herte, als een Herdt na den Fonteynen verlanghet. Ghy merct wel dat sy alle den woorde Godes niet aendachtelijck hooren, ghetrouwelijc bewaren, ende bescheydelijk erkauwen, die sich des wel hoogh beroemen.

Mat. 5.6. Prov. 2.1 Matt. 5.3. Prov. 2.4. Deu. 33.3

Soodanighe en treckt God niet tot Christum, ghemerckt zyluyden sich niet en willen laten trecken. Want in henluyden en is niet de begheerlijcke tochtigheydt ter waerheydt, als die het Yser is van soodanigher aerdt, dat daer dat niet en is, de kracht deses Goddelijcken Zeynsteens hare werckinge van tot sich te trecken, soo weynigh magh hebben, als de Zeynsteen heeft aan Houdt, Been, Loodt, Coper, etc.

Summa, beneven dese onbequame Menschen totte aentreckelijcke krachte Godes, te weten, beneven de steenachtighe, doornachtighe, ende betreden dichte aerde, vindtmen noch al goede, open, ende vruchtbare Aerde, die 'tghezaeyde Cooren in sich diep ontfanghet, bewaerdt ende vruchten gheeft, dat is: daer zijnder (doch luttel) die't Woort Gods begheerlijck bewaren, ende aendachtelijck leeren verstaen, soo de gantsche Schrift betuyght. Die tuyght mede, datter veele zijn die na den Woorde Godes niet en willen luysteren, noch daer op mercken.

Mat. 13.1 22.23.

Dit beklaeght sigh Godt doorgaens by de Propheten, segghende: Sy willen niet hooren: Het zijn loghenachtighe Sonen, niet willende Godes Wet hooren. Item, ghy haet de onderwijsinghe, ende verwerpt achter rugghe mijnen woorden, met duysent dierghelijcken.

Esa. 18.12 - 30.9. Ps. 50.17. Pro. 1. 28

Nadien nu de Heere selve by Sanct Joannem wel naecktelijck uytspreekt: dat alle die tot hem komt, die't vanden Vader hoordt ende leerdt, welck Vaderlijck spreken ende onderwijsen, niet alleen daer, maer oock door de gantsche Schrift het trecken des Vaders blijckt te wesen.

Ende nademael oock niemandt en mach loochenen, dat alle spreken ende onderwijsinghe vergheefs is, sonder des Menschen hooren ende aenmercken op't verstandt, 'twelck een Menschelijck werck is (want Godt van niemandt en hoordt om gheleerdt te worden) ende dat noch een vrywilligh werck, so dat elck des macht heeft om te doen of te laten, soo en can ick inder waerheydt gheensins mercken, dat dese woorden Christi eenighsins dienstelijck moghen zijn tot vernielinghe van des

Menschen vryen willen (daer toe sy nu meest misbruyckt werden) maer opentlijck, dat sy krachtelijck dienen tot bevestinghe vande vrye wille. In wiens maght Godt eenmael ghestelt heeft, sulck minnelijke aenlocken ende trecken Godes te volghen, of te weygheren.

Doch nademael ick dese saecke breeder in eenighe Boecxkens[23] ghehandeldt hebbe, laet ickx nu hier by berusten. Wenschende, dat wy altsamen soo vlytigh moghen werden onser blinder opinien, dat wy int licht komende, sonder alle disputeren, de waerheydt ons te saligheydt nootlijck zijnde, moghen verstaen, ende wel beleven. Dit gonne de lieve Godt ons allen.

23 Handschrift in plaats van 'eenighe boecxkens' staat 'myne drie boecxkens van de toelatinge Godes in druck uytgegeven, die ick by u al meyn te wezen.' *De Toelatinghe ende decrete Godes* werd gedrukt in Altena, 1572.

Coornhert Correspondentie, I, 65

Of de Mensche oock yet doet tot zijn saligheydt.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 122r-122v/275-276
aantal woorden:	914
thema:	Zaligheid en menselijk toedoen
omschrijving:	Een mens wordt, volgens Coornhert, niet zalig zonder eigen toedoen. Maar Paulus (2 Cor. 3:5) zegt dat ons denken *niet* van ons, uit ons is. Wil dit zeggen dat wij *niet bekwaam* zijn *zelf* het goede te denken, te willen en te doen? Dat wij dus *niets bijdragen* aan onze zaligheid? Coornhert meent dat Paulus dat niet bedoelt, maar dat onze bekwaamheid niet van onszelf, uit onszelf is. God maakt ons bekwaam, schept het licht waarin onze bekwaamheid kan opereren en laat het goede daarin verschijnen. Maar als wij vervolgens onze ogen moedwillig sluiten toont er zich niets. Vereist is *onze* werkzaamheid, d.i. God eist dat wij onze ogen openen voor Zijn genade. Onze werkzaamheid is niet minder noodzakelijk dan Gods openbaring. Gods spreekt ons aan op onze werkzaamheid, die niet noodzakelijk gegeven of afgedwongen is. Ook uit Rom. 4:15 volgt niet dat God door Christus alles doet ter rechtvaardiging en er niets overblijft voor de mens. Coornhert haalt Augustinus aan om duidelijk te maken dat wij niet gerechtvaardigd worden buiten ons toedoen, onze wil. God eist, maar wij moeten instemmen. God maakt dat wij kunnen willen, maar het is aan ons om in te stemmen.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

LXV. BRIEF.
Of de Mensche oock yet doet tot zijn saligheydt.[24]

VVT mijne woorden als ghy, Vrundt, laetst hier waert, merckte ghy, soo u Brief met brengt, mijn meyninghe te zijn, dat de mensche oock yet doet tot zijn saligheydt. Dit u mercken is recht, ende die mijne meyninghe houde ick oock voor recht.

2. Cor. 3.5. Maer ghy acht die selvighe onrecht om dese woorden Pauli: *Niet om dat wy bequaem zijn yet te dencken van ons self, als uyt ons selfs, maer uyt onse bequaemheydt is uyt Gode.*

Sijn wy dan niet bequaem (seghdy hier uyt voordts) om wat goedts te dencken? Hoe veele te minder om wat goets te willen? Hoe veele noch te minder om wat goets te doen?

Wat te doen tot zijn saligheydt, is goet doen. Wy vermoghen niet goets te doen. Ergo, niet tot onser saligheydt. Dat is u besluyt.

Hoort nu mijn antwoorde. Noyt heb ick gheseydt, dat wy van ons selve yet daer toe moghen doen. Hier inne sydy bedroghen. Soo seydt oock Paulus niet simpelijck, dat wy niet goedts (goedt werdt daer verstaen, maer niet gheseydt) en vermoghen. Neen. Maer hy seydt dat wy't niet en vermoghen van ons self, als uyt ons selfs. Ende dit is waerachtigh, maer niet u voorschreven besluyt.

24 Deze brief combineert twee brieven uit het handschrift. De titel van de tweede brief luidt: 'Noch van 't doen des menschen.'

Merckt doch. Heeft eenigh Mensch van hem self, dat hy boven d'onredelijcke dieren, een redelijcke Ziele heeft? dat sal niemandt segghen. Dese verstandelijcke krachte hebben dan alle redelijcke menschen, als een ooghe der ghedachten inde Ziele, als een ooghe der ghedachten inde Ziele, uyt loutere ghenade Godes: dit ooghe mach de mensche openen ende opmercken op 'tghene daer voor verschijnt, ofte oock toesluyten, sonder te achten op't ghene daer voor komt.

Maer wat baet yemandt zijn werck van't ooghe te openen, als Godt daer voor niet en laet lichten het licht zijnder ghenaden? Niet. Int duyster en sietmen niet. Laet nu de mensche zijn ooghen open doen. Laet die Sonne der ghenaden klaer schijnen, laet hem wacker opmercken: Wat sal hy int licht sien dat goet of wesen is, ten zy saecke dat Godes wesentlijcke goedheydt sich self voor sulcken open ende opmerckenden ooghe int licht vertoone ende verschijne? Niet altoos. Want daer niet en is sietmen niet. Maer daer God, die selve een wesen ende licht is, in de waerheydt Christi, die oock het licht is, met zijn heyligh wesen werdt gesien,
Ps. 36. 10 daer seytmen met waerheydt: In dynen lichte sien wy het licht. Soo ist nu openbare waerheydt, dat wy sonder Gode van ons self, als uyt ons self, niet en moghen dencken dat goedt is, veel minder willen of doen.

Maer of daer seven Sonnen klaer scheenen, ende of God self sich int licht vertoont, wat sal dat vorderen om Godt te sien, ende midtsdien wat goedts te dencken, ist dat ick het licht hate, dat vluchte, ende mijne oogen moetwillighlijck toesluyte? Niet altoos. Ons werck wordt dan van Gode daer toe gheeyscht, te weten, het openen onser ooghen, tot sijn voorkomende ghenade int licht.

Ghelijck nu het verschijnen vanden lichte, ende die openbaringhe Godes in zijnen lichte, ('twelck Godes werckinghe der genaden is) soo noodigh is, dat niemant sonder sulckx yet goedts magh verstaen, sien, of dencken: Alsoo wederomme is het
Isai. 42. 18. 19. 20. 48. 18. Zac. 1. 4. &c. openen der ooghen totten lichte ende Gode, met het opmercken, dat des Menschen wercken zijn soo noodigh, datmen sonder sulckx niet goedts mach sien, verstaen of dencken. Anders soude God Israel te vergheefs berispt hebben ghehadt, soo hy noodtlijck, ende niet moetwilligh blindt ware geweest, ende soo hy niet moghende sien of verstaen, niet ghemerckt en hadde op des Heeren voorkomende ghenade. Dit denckt na.

Ghy werpt my noch teghen die woorden des Apostels:[25] *De welcke (Christus) is overghelevert om onze Zonden, ende hy is verresen om onse rechtveerdighmakinghe.*
Rom. 4. 15. Daer uyt besluyt ghy, dat het God selve door Christum alles doet, soo die zonden te vergheven, ja wegh te nemen, als ons rechtvaerdigh te maecken. Doet God dat alles self, seghdy. Wat blijfter over te doen voor den Mensche? dit is u segghen. Hoort nu het segghen, niet van my hier op, maer van *Augustino*, dien ghy soo veel gheloofs plaeght te gheven, die dese plaetse handelende, schrijft daer op alsoo. Wat ist dat hy seydt, om onse rechtvaerdigh-werdinghe? op dat hy ons soude rechtvaerdighen, ende ons rechtvaerdigh maken. Ghy sult een werck Godes wesen, niet alleen dat ghy een mensche zijt, maer dat ghy rechtvaerdigh zijt. Want het beter is rechtvaerdigh te wesen, dan een mensche te wesen. Ist dat God u een mensche maeckt, ende ghy u self rechtvaerdigh maeckt, soo maeckt ghy wat beters

25 De tweede brief begint als volgt: 'Als ick hoopte, dat myn antwoorde u vrage vernoecht hadde, vind ick in dese uwe brief my self in sulcke hope bedrogen, want gy my van nieuws tegenwerpt die woorden des Apostels enz.'

dan Godt (dit alles behaegt u noch wel, want het schijnt voor u, maer hoordt nu wat hy stracx daer aen seyt, ende laet u dat mede behaghen) maer Godt heeft dy sonder dy gemaeckt: Want ghy hebter geen bewilliginge met allen toe gedaen, dat God u maken soude. Hoe soudy, die noch niet en waert, bewilligen? daeromme ist, dat die dy sonder dy heeft gemaect, en maect dy niet saligh sonder dy. Soo heeft hy dan ghemaeckt den onwetenden, maer hy rechtvaerdight den willighen.

Siet dat seydt u Augustinus.

Worden wy dan niet rechtvaerdigh sonder ons werck van willen, soo en worden wy oock niet saligh sonder dat selve onse werck. Dit eyscht ons God. Dit willen werckt Godt oock selve in ons, niet sonder ons toestemmen. Dit doet, ende ghy sult uyt Godes ghenade, in, ende door Christum saligh worden. Dat gonne u God.

Coornhert Correspondentie, I, 66

Vande ware penintentie, ende gheloove, daer rechtvaerdigwordinghe by is. Ende verclaringe vande Sproke (Deut. 6. 6.): 'Dese woorden die ick u heden gebiede, sullen wesen in u herte, &c'.

geadresseerde:	
datering, plaats:	Tussen 1568 en 1570, Wesel*
referentie:	*Wercken* III, 122v-123r/276-277
aantal woorden:	706
thema:	Rechtvaardiging (justificatie): tegen Calvijn *c.s.*
omschrijving:	Calvijn meent dat boetedoening en geloof, hoe waarachtig ook, een mens niet daadwerkelijk rechtvaardigen, maar slechts imputatief, d.i. bij wijze van toerekening. Coornhert zegt verder geen 'secreten van Emden' over te brengen en gaat in op een vermaning van Mozes: God lief te hebben boven alles, *etc.* Deze vermaning analyseert Coornhert woordelijk. Aan de orde is het 'volbrengen' van dit gebod, met name te beseffen dat het mogelijk is voor wie in Christus gelooft. Deugdzaamheid moet een habitus worden, men moet zijn aardse zaken en lusten laten voor wat ze zijn en zich in het huis van de ziel terugtrekken om Gods wet te overdenken, die ons aan het werk zet, met name doet voornemen om onszelf te verzaken en tot Christus te gaan. De weg daartoe is scherp te onderscheiden tussen schepselen en schepper, bij tijd het godzalige te overdenken, maar ook bij tijd aandacht te besteden aan alles wat tot onderhoud van het lichaam noodzakelijk is (en dan hemelse zaken laten rusten). Deugdzaamheid moet in daden omgezet, mannelijke habitus worden: als wij Gods geboden onderhouden bereiken wij de 'volkomen ouderdom Christi', in ons is 'den band der volkomenheyt'.
bijzonderheden:	Bijbeluitleg. Coornhert heeft het over 'den schijn van vreede metten P.P.'. (P.P. = predikanten)
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

LXVI. BRIEF.
Vande ware penitentie, ende gheloove daer rechtvaerdigwordinghe by is. Ende verclaringe vande Sproke (Deut. 6. 6.): 'Dese woorden die ick u heden gebiede, sullen wesen in u herte, &c'.

Wesel

VTydinghen waren my (sondelingh mijn Neeltjen, die u groet) lief, so is my oock N. Ns. groedt ende welvaren ende boven al den schijn van vreede metten P.P. God brenghe die tot wesen. Seker men twist t'onrecht om de woorden, daer men in den dinghen eens is. Doch dunct my hier een gantsch ander verklaringhe van de *Iustificatie* by desen dan by Calvijn, Besa. Musculum, rc. die alle alleen stellen inde Imputatie. Want deze stellen penitentie ende gheloove. Wel aen, zy meenen geen valsche, maer ware penitentie ende geloof. Ist berou, ofte de boetvaerdigheyt waerachtigh, soo macht sich metten Hondt niet weder keren tot het uytspousele, noch mette Zeughe ten slijcke ende moddere. Ist gheloove levent-makende, soo moeten daer oock des gheloovens levendighe vruchten volghen. Soo volght, waer een van beyden, het zy penitentie of geloof, inder waerheydt is, dat daer oock moet zijn rechtvaerdigh-wordinghe, daer by ick doch anders niet en verstae, dan minderinghe van onse ontechtvaerdigheydt, ende toeneminghe vande

rechtvaerdigheyt Christi in ons. Wat noodt ist dan met woorden te twisten, daer wy inden dinghen eens zijn.[26]

Dat ghy meynde eenighe andere secreten van Emden in mijn schrift komende te sien, dooldy soo gheheel, datter oock niet een Letter by en was.

Huyden lese ick by Moysen: *Dese woorden, die ick u heden ghebiede* (te weten Gode lief te hebben boven al) *sullen wesen in u herte, ende ghy sultse u Kinderen vertellen, ende ghy sultse overdencken, zittende in uwen huyse, ende gaende in den weghe, ende slapen gaenden, opstaende, ende ghy sultse tot een teecken binden in u handt, ende zy sullen wesen, ende beweeght worden tusschen uwen ooghen. Ende ghy sultse schrijven opten dorpele uwes huyses.*

Ick hebbe gheen Kinderen om die sulckx te vertellen, nochtans verstae ick 't selve oock tot my ghesproocken te zijn, alsoo most ick my die nut maecken. Daer toe gaf my de Heere dese middel.

Ick dachte A. int herte te zijn, is inde begheerte, lust, ende liefde tot het volbrenghen van den ghebode Godes, ende dit metten gheloove vande moghelijckheydt in Christo, sonder welck het alles vergheefs is.

B. Kinderen zijn in my de *habitus* der deughden, die door sulck vertellen gheoordeelt, recht bevonden zijnde, vermaendt, ende bereyt zijnde, ghesterckt worden door dit Broot des levens.

C. Het sitten, is mijn ledigheydt van Aertsche saecken ende lusten, in mijn Ziele (huys) daer dan het overdencken van dese Wedt, vande Goddelijcke Liefde ons werck wijst, een opset maeckt, ende voornemen omme te gaen uyt ons selve tot Christum.

D. Op desen wegh is zy ons oock boven al noodigh te overdencken, tot onderscheyt van der Creatueren Liefde, ende liefde totten Schepper, daer vryelijck scharp opsight behoeft, om niet te doolen, ende soo is ons dese Wet den wegh selve, ende oock de aenwijsinghe van haer selve.

E. Het slapen gaen verstae ick niet alleen het overdencken ende ondersoecken onser Liefden, of die oock alleen ende boven al tot God streckende is, dan oock daer beneven tot Creatuyren, als wy 'savondts gaen slapen, 'twelck onghetwijffelt een Godsalighe overdenckinghe is:

Maer oock mede, als wy deur andere ghelijcke noodtsaekelijcke dinghen tot des Lichaems onderhoudt (als den slape) ons moeten begheven totten slapen vande Hemelsche saken, deur bedenckinghe vande Aertsche droomen, want ons daer sonderlingen van nooden is dese overdenckinghe vande Wet des Heeren, voorseydt, tot dat wy weder opstaen, of vanden slape der zonden, of vanden voorschreven slape der Godlijcke saecken, deur't droomen van de Aerdtsche.

26 Het handschrift vervolgt met: 'Aengaende des goeden mans begeerlicheyt, is my lief, dat hy mijn maecksel in der hant hebbe ende houde 14 dagen of drie weken, met voorgaende belofte, dat hy 't u dan getrouwelick zal wederleveren, zonder by hem of iemant ter werelt uytgeschreven te zyn in 't deel ofte geheel. Want dit de minute is ende in 't ander – dat ic niet missen mach – verandert hier ende daer. Maer hier moet die libertijnsche vrijheit door onbescheyden zelven – by veelen wezende – uijtgesloten zijn, zodat hy gelove als een eerlick man houde, dat ic hem wel toebetrouwe. Doet u, die hem kent, ende ic niet, ende seyt hem, dat hy niet alleen mij hertelick lief zal doen, maer oock de gemeene christenheyt nut, indien hij my daerinne enige faulte wijst, het sy in conclusiën, collectiën of anders. Want ick dooien mach ende mijn dolinge kennende dieselve wil beteren, dat nu noch buyten iemants schade mach geschieden. Dat gy meynde enige andere secreten van Eemden in mijn schrift comende te sien, dooldy zo geheel, datter oock niet een letter by en was. Zo qualick is 't gemaect met u seggen, dat ic hem wyser gehouden hadde. Huyden lese ic enz. '

F. In desen opstandt is ons dit overdencken hooghnoodigh, omme ons versuym ende ghebreck daer by vermerckende, te vlijtigher, ende wackerlijck bidden, ende arbeyden om de verkrijginghe vande Liefde Godes.

G. De welcke inder handt (dats inder daedt) ghebonden, namentlijck door't stadigh hanteren, ende dadelijcke oeffeninghe tot een manlijck *habitus*, ende volkomen ouderdom Christi gheworden zijnde, in ons magh worden den bandt der volkomenheyt, ende onderhoudinghe der gheboden Godes, rc.

Het Pampier werdt te kleen, ick werde belet. Dit vinde ick boven al nut, namentlijck, nacht ende dagh mijn ghedachten ende wille te hebben inde Wet des Heeren, rc.

Welcke mijne ghedachten ick u (dien ick doth wilde schrijven) moste deelachtigh maken, om sulckx selve vorder na te dencken, ende u nut te maecken. *Vale*. Groedt de Vrunden.[27]

27 Het handschrift eindigt als volgt: 'Ende want ic – geeft mij Godt tijt – dese sake noch eens breder dencke te hanteren, zo zent my dit wederomme tot mijn memorie. Vale, groet den vrunden met oock vorst, die nu meer ongelyc heeft van de wyn dan ick hadde van den visch.' 'Vorst', 'visch' en 'wijn' zijn schuilnamen. Vgl 'Appelman' (= Willem van Oranje) in *CoCo* I, 31.

Coornhert Correspondentie, I, 67

Toets van Luthers Leere, van de Penitentie, verghevinghe der zonden, en de heylighmakinghe.

geadresseerde:	Een vriend (C.)
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 123r-123v/277-278
aantal woorden:	769
thema:	Rechtvaardiging: niet imputatief, maar daadwerkelijk.
omschrijving:	Coornhert refereert aan een gesprek met iemand over Luther waarin hij, volgens die ander, iets te hard oordeelde over diens leer van boetedoening, vergeving en levensheiliging. In deze brief presenteert hij enkele bijbelpassages (O.T.) om duidelijk te maken dat Luther ons de middelen ontneemt om te doen wat geboden is, met name het vrijwillig en vol verlangen toestemmen in zelfverzaking en aannemen van Gods genade. Luther maakt de mens 'gantsch doodt, een stock ende block', want hij spreekt slechts van 'kwijtschelding' der zonden en schuift het daadwerkelijk goed-worden van de mens terzijde (= leer van de imputatie). Oorzaak hiervan is de erfzonde: onze 'ziekte' is zo groot dat Christus, de almachtige geneesheer, die niet zou kunnen genezen. Coornhert meent echter dat oprecht berouw en ware vergeving daadwerkelijke rechtvaardiging in Christus betekenen, niet slechts imputatieve, zodat de zonden ons, vanwege Christus' onschuld, slechts vergeven worden *alsof* zij niet in ons zijn (*quod non*) en de deugd ons toegerekend wordt *alsof* zij in ons is (*quod non*). Zo is het geloof een soort droom of tovenarij! Coornhert onderkent dat wij allen de imputatie nodig hebben, maar dat er, volgens de Schrift, voor volle rechtvaardiging meer moet gebeuren: het kwade moet men werkelijk laten en het goede daadwerkelijk praktiseren en ervaren. Aan de orde is genezing in Christus: die de ware geneesheer van de zielen is en niet een bedrieglijke kwakzalver, die niet geneest, maar ons begoochelt.
bijzonderheden:	
opmerking:	

LXVII. BRIEF.
Toets van Luthers Leere, van de Penitentie, verghevinghe der zonden, en de heylighmakinghe.

VRunt dit schrijven gheschiet niet uwent halven, maer om onsen Vruntlijcken C. willen, die scheyde laestmael van hier, sonder my weder aen te spreecken.[28]

De Leeringhe Lutheri oordeelde ick opt laetst onser redenen met hem, binnen mijn wooninghe voor onrecht, soo hy uyt de oprechtigheydt der selver Luthers zendinghe scheen te willen bewijsen.

Dit mijn oordeel scheen hem wat te harde. Ende vraeghde my of ick de Leere Lutheri voor quaedt mochte achten, soo sy recht hielt, vande penitentie, van de verghevinghe der zonden, ende vande heyliginge of beteringhe des Levens. Dese drie hooftstucken greep hy meesterlijck, want het hier aen is gheleghen.

Ick antwoorde, soo Luther die stucken recht leerde, dat hy waerheydt leerde, ende en wilde dan na zijn sendinghe, so o eer niet vraghen, maer seyde, dat hy daer van niet recht en leerde, alsoo was doe ter tijdt (die ons te kort viel) ons voornemen, om

28 Het handschrift vervolgt met: 'Ick vermoede hem wat haestichs voorgecomen te zyn, dat zulcx zyn haestich doorryden heeft veroorsaect. Ick soude hem nu schryven, maer hy kent mijn letteren niet wel; des zoude hem doch noodich zyn u lezen dezer voor zynen ooren. Daerom zuldij hem lezen al ditte.'

tot zijner wederkomste na middaghe, daer af int breede te handelen. Dit is nu door eenigh onbewaent toeval behindert. Ende om dit gespreck ter eerster bykomst te vruchtbaerlijcker te doen werden, heb ick hier willen een weynigh bewerpen, mijn meyninghe vande ware penitentie, ende dit uyte Heylige Schriftuere, als eerst op't kortste Amos 5. 15. *Haedt het quaet, en bemint het goedt,* Item Ozeas 4. 3. *Keert weder totten Heere, neemt wegh alle boosheydt, ontfanght het goede, looft God ende mistrout den Afgoden, &c.* Ende wat breeder Esa. 1. 16. 17. Ezeck. 18. 21. 22. rc.

Prov. 28. 23. Van alle 't welck (om kort te zijn) men Iudic. 10. 15. vint een seer edel Exempel, inhoudende ware belijdinghe van zonden, ghelaten onderwerpinghe onder Godes hant, biddinghe om verlossinghe, verlatinghe van't quade, ende ghehoorsame dienste des Heeren, die sich haerder oock ontfermde.

Waer toe dient alle dit? Tot verklaringhe mijns ghevoelens van Luthers meyninghe in desen, die ick niet kan ghelooven daer met over een te stemmen, als die (uyt het selve lesen, dat by my in zijne Schriften is ghedaen) vast gheloove, dat hy het middel wegh neemt uyten menschen, namentlijck het vrywilligh, ja begheerlijck toestemmen int veroordeelen zijns selfs, door't licht der voorkomende ghenaden Godes in hem schijnende: Want hy maeckt den mensch gantsch doodt, een stock ende block. Bovendien, so zie ick hem soo gheheel bouwen opte quijtscheldinghe, ende niet toereeckeninghe der zonden, dat hy niet alleen goedt-worden ter zijden schuyft, maer oock het quade te haten, swijghe verlaten, want men bidt doorgaens de straffe, die rechtvaerdigh, die goedt, ja ons nut is, ende uyt liefde Godes voort komt, af: Maer gheensins de zonde, het eenighe quaedt, 't welck wegh zijnde, de straf van self soude verdwijnen, ende dit komt om datmens niet moghelijck gelooft, om 'tgroote verderf onser naturen in Adam, recht of des sieckten grootheydt voor den Almoghenden Medico Christo ongheneeslijck ware. Dits alles soo niet. Is dan het berou Lutheri onrecht: Hoe magh hy een ware verghevinghe der zonden hebben? Hoe veele min noch ware beteringhe ende goedt-wordinghe? In summa, ick sie henluyden onse Justification, of rechtvaerdigh-wordinghe in Christo, stellen alleenlijck inde Imputatie, soo dat de zonden ende quaden noch waerlijck in ons zijnde, ende blijvende, ons om Christi onschult niet toegherekent en worden, ende gheacht als of zy niet in ons en waren: Ende daer toeghen de deughde ende gherechtigheydt niet in ons zijnde, ons toegherekent wordt om de gherechtigheydt Christi, als of die in ons ware, hoewel die inder waerheydt niet in ons en is, ofte komt: Is dat gheen droom of dolle Toverye: Soo weet ick niet wat Tooverye is. Men droomt dat men hongherigh etet, maer zy sullen met hongher ende ydelheydt wacker worden, Godt gheve dat het niet te laet en gheschiede.

Ick weet wel, dat wy alle die imputatie behoeve, maer verstae daer by, datter wat anders meer by moet zijn (nae de verklaringhe der Heylighe Schriftueren) sal de Justification ofte rechtvaerdigh-wordinghe haer volle leden hebben. Want ghelijck wy alt'samen voor onse bekeeringhe het quade waerlijck hebben, ende het goede waerlijck ontberen, soo moet beneven het voorschreven niet toerekenen, en imputeren of toereeckenen, ten laetsten oock komen een ware (niet imputative ontwordinghe van't quade, ende een ware (niet imputative, of toeghereeckende) maer bevindelijcke goetwordinghe, ende heyligh-makinghe, soo dat wy nu in Christo ghenesen, ende tot zijne Heylighe Oudtheydt ghekomen wesende, het

quade waerachtelijc ontbeeren, ende 'tgoede waerachtelijck hebben, 'twelck het rechte wederspel is, van onsen eersten quaden staet: Soo men anders van desen waren Medecijn der zielen Christus Jesus onsen Salighmaecker, gheen bedrieghenden Lapsalver, die 'tvolck niet geneest, maer beguygelt en willen maken, dat verre van ons zy. Hier af wijder by monde.[29] Sijt met hem vruntlijck ghegroet.

29 Handschrift: 'Zult gedencken te zynder eerste comste mit sich hier te brengen den Coelschen zendtbrief over Goch aen my gecomen, als hy de naestleste reyse hier was ende die metnam eer icx las. Want ick moet daerop antwoorden. Dit laet hy doch niet vergeten. Laet doch niet hem in den Heere met herten te groeten, oock u huysvrouwe, u soone G. ende u selve .' Becker oppert dat met de 'zendbrief is bedoeld een brief die Hendrick van Gulick 9 januari 1576 aan Coornhert schreef *(Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis*, 1926, p. 72, nt. 1).

Coornhert Correspondentie, I, 68

Van't veroordeelen om gheloofs saecken, onderscheydt van de opinien of persoonen. Doolinghs berispen. Van't Eedt-sweeren, ende noodtweer. D'Overheyds Ampt in't wederstaen der boosen, of Dieven dood-waerdigh sijn.

geadresseerde:	Een vriend N. (waarschijnlijk Hans de Ries)
datering, plaats:	1579
referentie:	*Wercken* III, 123v-124v/278-280
aantal woorden:	1344
thema:	Geweldgebruik is de overheid in bepaalde gevallen toegestaan
omschrijving:	Meningen mag men veroordelen, personen echter slechts in sommige gevallen (conform de Schrift). Mozes en Christus hebben, welbeschouwd, geen bezwaar tegen eedaflegging en (zelf)verdediging. Zij wijzen eigenmachtig wraak nemen af, de overheid echter mag ter verdediging van de goeden de kwaden straffen. De dopersen nemen de kwestie van het eed afleggen en de (zelf)verdediging (geweldgebruik) te hoog op. Coornhert verwijst naar Matt. 6. (wellicht vooral: 'Niemand kan twee heren dienen.') en Matt. 5 (wellicht vooral: 'Maar Ik zeg u geen weerstand te bieden aan het onrecht (...).') en vervolgt dat zoals Christus niet verbiedt te zorgen voor de dag van morgen, Hij ook niet noodweer zonder meer of noodzakelijke eedaflegging verbiedt, maar slechts het lichtvaardig gebruik ervan. De Schrift leert ook dat de overheid door God is ingesteld om de goeden te beschermen en de kwaden te straffen. De overheid kan de dopersen dus voorhouden dat het niet aangaat er een zonde van te maken de kwaden te weerstaan. De dopersen hebben de overheid niets te verwijten. Omgekeerd zou de overheid, rekening houdend met de opvatting van de dopersen, ervan af kunnen zien hen te beschermen als zij slachtoffer zijn van misdaden. Als zij zich echter over dieven beklagen, kan de overheid die klachten ontvankelijk verklaren. Daarbij geldt evenwel dat de straf proportioneel moet zijn aan het vergrijp of de misdaad. Het gaat niet aan een dief een doodstraf op te leggen ('Om onse minder schade en behooren wy eens anders meerder schade niet te benaerstighen.'). Wat noodweer betreft meent Coornhert dat men in zijn verdediging terughoudend moet zijn, want het kan zijn dat de aanvaller in zijn onnozelheid niet weet wat hij doet. Vermoordt men de aanvaller, ook diens ziel en mogelijke berouw gaan verloren. Het lijkt een goede zaak ervoor te kiezen zelf gedood te worden. Ten slotte overweegt hij dat ballingschap en lijdzaamheid ('verschoning') te verkiezen zijn boven een krachtige overheid, die zich te buiten gaat aan geweld.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

LXVIII. BRIEF.
Van't veroordeelen om gheloofs saecken, onderscheydt van de opinien of persoonen. Doolinghs berispen. Van't Eedt-sweeren, ende noodtweer. D'Overheyds Ampt in't wederstaen der boosen, of Dieven dood-waerdigh sijn.

Anno 1579. VVT mijn onrustigh zieckebedde comende in mijn moeyelijck Comptoir, vinde ick 't selve door mijn langhe ledigh sijn vol werckx. 't Welck mijn schrijven nu op u Brief (hertsvrundelijcke N.) wat corter sal maecken.[30]

Van't oordeelen van anderen om gheloovens-sake, dunckt my (onder verbeteringhe) goedt onderscheydt te gheven, datmen veroordeelt die opinie of persoone.

30 Handschrift vervolgt met: 'U naestleste brief met d'inleggende copie van mynen brief was my wel behandet, maer uijten hoofde in myn laetsten schryven aen u.

't Eerste eerbaerlijck gheschiedende, achte ick recht, 't ander onrecht, of recht. Onrecht, als die H. Schrift gheen uytdruckelijcke verdoemenisse en dreyght, maer recht als zy't dreyght sulcke ghequalificeerde persoonen.

Beroerende u gheroerde *Apophtegma Socratis* 85. hanght aen ghelegen tijdt ende plaetse, sonder welcke (oock die mate van't beschuldighen) recht te ghebruycken, gheen sake te recht en mach gheschieden. Ick acht wel recht, so yemant door sijn schrijven fenijn ghestroyt hebbende, uyt meeninghe, dat het Medecijn zy, in de ghemeyne Bornputten noch leefde, dat een ander wanende of wetende, dat sulcx fenijn waer, eerst ende al voor den selven, tusschen hem ende d'ander daer af ging, vermanen, ende onderrichten, op hope of die schrijver sijn doolinghe verstaen, ende self den volcke voor die Bornputten, of sijn ghestroyt fenijn moghte waerschouwen, 't welck vruchtbaerlijckste soude vallen. Maer soo hy onwilligh bleef, of doodt waer, soude daerom die ander, desen opentlijck tot het ghemeen bederf ghezondigt hebbende, niet schuldigh sijn, opentlijck sulcke doolinghe tot het ghemeyn nut, bekent te maken?

Vande Wet Moysi, ende Christi, nopende sweeren ende weeren, wert oock die swarigheyt meest wech genomen, alsmen ziet op 2. dinghen, 't een is op eyghen weer-wrake, 't ander is opte meyninghe Christi. Als is die eyghen weer-wrake verboden: Daerom is niet verboden, d'Overheydt bescherm der goede, ende straf der quade. Ziet het 18. ende 20. *Apophtegma Photionis* (nu ghy my op Socrates hebt gewesen) ende sult daer desen onderscheyt vande eyghen wrake ende publijcke straf vinden. Te weten in't 20. vande eygen wrake, die in hem niet, ende in't 18. van de publijcke straf, die in hem immers was. 't Eerste is altijdt in een Christen onrecht. Het laetste niet altijt.

Doch beroerende dit, ende oock het sweeren, ghedenckt my aldus ghehandelt te hebben metten Dooperen, dit niet weeren ende niet sweeren hoogh drijvende. Zeght, hout ghy 't gunt Christus int 6. Cap. Mat. leert, ende ghebiedt niet also waerachtigh ende nodigh, om te onderhouden, als dese saecken int 6. Capittel? Ja wy. Het overtreden van Christi ghebodt int 6. Capittel, is dan so wel zonde, als van dit int vijfde. Het is.

Spinnen u wijven oock?

Ja zy.

Dat ghespin en mach dickwils noch in gheen maent gheen webbe, veel min wit ghebleyckt, ende ghebruyckt worden. 't En mach.

Soo sorghen u wijven met spinnen, ende ghyluyden met brouwen, ende ander neeringhe vorder streckende dan opten morghen, opentlijck teghen den morghen te sorghen. Dit mooghdy niet lochenen. Met wat consciëntie mach u dit vry sijn?

A. Daer verbiedt Christus, niet die noodruftighe sorghen, maer die onnoodruftighe ende overvloedighe. Wel aen, soo verbiedt Christus daer gheen noodt-weer, of noodtsakelijck sweeren, maer het lichtvaerdigh wederstaen ende sweeren. Dats u glose, seyden sy.

't Ander is u glose, seyde ick, van't sorgen. Nu hebdy niet meer rechts over my dan ick over u. Moet ick u glose lijden, lijdt oock de mijne. Wildy dat niet: Verantwoordt u van zondighen teghen Christi verbodt, van teghen de morghen te sorghen, van de ander wange te bieden, van den rock totten mantel te gheven, etc.

Hier seyden zym dat ick vernuftigh was. Ende my docht dat ick soo wel Schriftuere ghebruyckte, als zyluyden. Oordeelt ghy. Dits dan oock gheseyt van Christi meyninghe.

Die en achte ick niet hier gheweest te sijn, teghen 'tgunt sijn gheest door Paulum ende Petrum leert, dat d'Overheyt van Gode is inne ghestelt, tot bescherminghe der goeden, ende tot straf der quaden.

Hier af heb ik oock wel gheseydt totten Doopsghesinden aldus: Mach oock yemant meeninghe hebbende om Gode te ghehoorsaemen, daer inne zondighen, dat hy doet 't ghene Godt beveelt, dat is, dat hy Gode ghehoorsaemt? Neen.

Als eenigh Overheyt dan staende in voornemen om Gods wille te doen, daer inne dat hy den goeden beschermt, ende den quaden straft, sulcks metter daedt volbrenght: zondight dese oock daer inne? Neen.

Immers hy doet daer deughde inne, als Godt ghehoorsamende.

Dit weeten dan van der quaden quaedtdoen, is een deughde.

Deughde maeckt niemandt quaedt, maer goedt.

Soo en is immers het goet-worden, ende 't ghehoorsamen van Godes ordeninghe niet quaedt, noch verboden.

Als nu die quaedt-doenders soo menighvuldigh ende sterck sijn, dat d'Overheyt metten Dienaeren die niet moghen straffen, soo dat hy't met menighte van Onderzaten moet doen, ende soo een Herder strecken voor sijne Schapen.

Waerom souder den Onderdaenen door d'Overheyts beveelen, doende dat Godt gebiedt, namentlijck, den quaden te wederstaen tot bescherminge der goeden, zonde sijn moeten, dat d'overheyt deughde is? Ghy verstaet mijn sinne, mijn tijdt is kort, doch so veele moet hier noch by zijn.

Of d'Overheydt tot dusdanighe luyden aldus seyde: Ghy maeckter zonde af, dat men den quaden wederstaet. Ghy en behoordt niet te willen, dat wy om uwen wille zonde doen. Dat willen wy ons oock wachten. Dus weet dat wy u luyden niet quaets en sullen doen, maer u gaerne neven ons lijden, maer weet daer by, dat wy u niet en sullen beschermen (tot onser beschuldinge na u oordeel) als yemant u zijn schult lochent valscheydt, gheweldt, of overdaedt doet. Want dan souden wy die quaden wederstaen, 'twelck ghy zonde acht, soo waert u oock zonde, ons tot sulcken zondigen werck te porren door u aensoecken. Dus klaeght ons niet, als u onghelijck gheschiedt, etc. Wat gheldet, daer en souden gheen quaetdoenders (voornemelijck in dees boose tijden) ghebreken, die den Dooperen sulcken overlast souden doen, dat henluyder benautheydt terstondt een ander gloos op dese Texten (Matth.5.) soude vinden.

Maer daer ghy seght vande dieven te beklaghen. Ben ick eens met u meyninghe. Onrechts ist, dat die straffe swaerder zy dan de misdaet, dit gheschiedt int hanghen van simpele dieven. Wie verloor niet liever al 'tgeldt van de Wereldt, dan zijn bloote leven. 't Leven is dan beter dan gelt, om dit minder verlies, werdt dat meerder (te weten 'tleven) soo lichtelijck ghenomen. Ende daerom soude hier te lande, daer men dieven doodt, oock onrecht zijn om gheltschade hem door't beklaghen aen den Rechter in den doodt te brenghen. Om onse minder schade en behooren wy eens anders meerder schade niet te benaerstighen.

Maer noch vande noodtweere: Soo yemandt van een quaetdoender aenghevochten worde met zijn ghesinde, onder welck hy weet noch onrijpe Zielen

te zijn, ende hy merckt dat zy vermoordt souden worden in onverstandt, of dat hy weerende, den moorder doodt slaen soude in onverstandt, en schijnet soo vreemt niet, dat dese Herder zijn leven voor zijn Schaepkens waghende, hem in de weere op maecke tegen den moorder, want dit is zijn Ampt, etc. Maer stelt een Moorder teghen een Christen. Dese in d'onvermijdelijcke noodt van selfs doorsteecken te worden, of den moorder te doorsteecken. Daer zy gheen uytkomst voor gheen van beyden.

Dese Christen bedenckende, dat hy den Moorder in zijn moordtlust doodende, zijn ziel oock eeuwelijck soude moorden, ende daer teghen, dat hy om des moorders ziele te winnen (die noch tot berou soude moghen komen) zijn ziele in d'alderbeste meyninghe staende, zijn leven alsoo gheven soude voor zijn naeste, ja voor zijn vyandt, ende alsoo saligh sterven, en soude niet schijnen qualijck, maer wel daer aen te doen, indien hy self eer liet dooden, dan hy zijn dooder soude dooden. Ick ken een, die dit metter herten bereydt was te doen, als hy in sulcken noode stondt, doch God de Heere gaf noch een uytkomste.

Ten laetsten, van't ghehoorsamen der Overheydt, in allen niet jeghen God zijnde, seghdy sijn. Och of wy liever bedelende, ballinghen waren met het verschoonen, dan rijcke Overheyden met het veroorsaecken van den onrijpen doodt, van so veel woeste ende roeckeloose Zielen. Wat den Israeliten bevolen was (oock in *Politicis*) en is ons Christenen alsoo niet bevolen. Maer daer ons die sachtmoedighe Christus te slap is, moet die bloedighe Moysis henluyden dienen. *Vale*.[31]

31 Het handschrift geeft als naschrift: 'Hierby gaen drie copiën, die leest met N. Sy comen by u om te beraden, so elcx wat onwyser in eygen dan in anderluyder saecken is. Ende vrage oft u best dunckt tot Godes eere, tot verbredinge der waerheyt ende totter menschen heyl – op mijn periculen en wilt niet letten, die ben ic in den Heere gerust -, dat ick swyge voor een tijt of spreke. Radij te swijgen, zo is 't uyt. Radij te spreken, zo is de vrage of ic desen derden copie van mijn minute zal senden aen de predicanten, die my schryven niet meer te willen antwoorden; dan of ic al die drie copiën aen zal geven den Heeren Staten met een requeste om justitie; dan of icx zal versoecken aen den Hove van Hollant; dan of ic die drie stucken zal laten drucken; dan of icx tot Antwerpen den Prince als stadthouder van Hollant zal aengeven, wat hier in desen omgaet beroerende die beloofde ende gehoopte vrijheijt in der conscientiën. Bedenct u rijpelick ende raet wyselick, die raet volgen wil ende can. U vrundt.'

Coornhert Correspondentie, I, 69

Van't schelden, verwijt, ende berispen, van Rechten, ende onrechten Edeldom, ende Christenheydt.

geadresseerde:	Een lutheraan
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 124v-125r/280-281
aantal woorden:	623
thema:	Kritiek, ware adel en waar christendom
omschrijving:	Coornhert berispt een lutheraan die zich publiekelijk misprijzend heeft uitgelaten over een edelman. Onverstandig, meent Coornhert, want de adel heeft een nuttige rol in de samenleving en dankt zijn bestaan aan betoonde deugdzaamheid. Het is bovendien aan God voorbehouden te oordelen over een persoon: Hij heeft hierin kennis van zaken, wij niet. Maar aangenomen dat de kritiek op de edelman erin bestond dat zijn adel slechts bestond uit uiterlijke schijn: het is waar dat men zonder vroomheid geen edelman kan zijn, maar zonder broederlijke liefde is men ook geen christen. 'Schijn is meest sonder wesen, ende wesen meest sonder schijn in de Werelt. Hypocrieten sijn des Wereldts Heylighen, maer Heylighen sijn 's Wereldts Ketteren.' Ware adel is uiteindelijk een kwestie van geboortig zijn uit het alleredelste: God. De ware christen misstaat liefdeloze kritiek, hij heeft integendeel zijn vijand lief, wenst hem het beste toe en betoont hem weldaden. Zo volgt hij de grote liefde van God na, die ten bate van Zijn verdorven schepselen Zijn enige zoon de dood heeft laten sterven.
bijzonderheden:	
opmerking:	

LXIX. BRIEF.
Van't schelden, verwijt, ende berispen, van Rechten, ende onrechten Edeldom, ende Christenheydt.

EDelman klaeght my, dat ghy Euangelisch-man, ten aenhooren van veele 'N. goede Luyden, in een openbare Herberghe aen Tafel den Edeldom hebt veracht: Segghende, dat niet alleen hy daer inne verstoort was op u, ende noch is, maer dat oock eenighe anderen sich grootelijckx argherden aen u. Wat hier van is, weet ghy best.

Ick hadde u bescheydender ghehouden, dan dat ghy een nutte saecke uyten republijcke te verwerpen, ende u eyghen ghebreecken in een ander te schelden (ende dat soo opentlijck) bestaen soudet hebben ghehadt. Is die belooninghe der deughelijcke daden niet hoogh nut in alle Republijcken? Hier uyt is d'Edeldom ghekomen. Ist niet een onbescheydenheydt anderen in't ghene men self schuldigh is te berispen.

Dit hebdy hier inne ghedaen. Hoedanigh dese onse Edelman voor Gode is in zijnen grondt, achte ick u, als my, onkondt.

Mat. 7.1. 1. Cor. 4. 5. Rom. 14. 13.

Dus en betaemt ons gheen van beyden daer af te oordeelen. 't En is ons oock niet bevolen, maer verboden vanden Heere, die hem u, my, ende alle Menschen noch eens te recht met volle kennisse van saecken sal oordeelen.

Maer laet ons na u meyninghe noch al nemen dat zijn Edeldom niet en bestaet in vromigheydt, maer alleenlijck inde ghepluymde Fluwelen Bonet, inde zijden cleederen, int vergulde Rapier, ende Spooren, in Helm ende Wapenen, niet dan een uytwendige schijn van Edeldom wesende: meynt ghy, dat u

Doopen, u Nachtmalen, u Predick-hooren, u Disciplijn, Ban, ende diergelijcke schaduwen vande Christenheyt u een recht Christen moghen maken, sonder ware Broederlijcke Liefde? Hebdy dese Liefde oock betoont in u te wesen, als ghy ongheterght, ende sonder alle oorsake, een Mensche u onbekent, by veelen anderen menschen ginght bespotten voor een schaduwelijck Edelman?

Dat dunckt my niet. Want sulcke onvrundelijcke Liefdeloosigheyt schijnt u self daer betoont te hebben een schadewelijck Evangelisch-man.

Of meyndy dat ghy sonder Broed. liefde meer Christen, dan hy sonder vroomheyt een Edelman mach wesen? Neen voorwaer, niet die schaduwe of Naem, maer het dingh ende wesen maeckt den mensche een Christen ende Edelman.

Schijn is meest sonder wesen, ende wesen meest sonder schijn in de Werelt.

Hypocrieten sijn des Wereldts Heylighen, maer Heylighen sijn 's Wereldts Ketteren.

Schamet u, soo ernstelijck, dat ghy een Christen schijnende, dat niet en sijt: Als ghy 't hem schamperlijck verweet, dat hy die een Edelman schijnt, dat niet en is. Want van u selve condy't, maer van hem mooghdy't niet seecker sijn.

Bevindt hy nu deur u hatelijck verwijt in sich, dat hy gheen recht Edelman en is: soo moghen hem uwe onbescheyden berispingen door Godes konst, niet door u bescheydenheyt, nut sijn: Ende bevindt ghy, door dit mijn ernstigh vermaen, dat ghy gheen recht Christen en sijt, soos al u dit mijn schrijven oock nut sijn. Kan hy in de waerheydt verstaen, dat die d'alder-Edelste is, die uyt d'alder-edelste, oudtste, beste, ende moghenste is ghebooren, 'twelck God is: so sal hy begheerlijck sijnde om recht Edel te worden, het middel om uyt Godt ghebooren te worden, te weten,
Ioa. 1. 12. het aennemen Christi inden gheloove, boven al benaerstighen, ende in Christo seeckerlijck verwerven, ende dan een waerachtigh Edelman wesen.

Mat. 5. 45. Condt ghy oock verstaen, dat die mensche een recht Christen is, die oock sijn vyanden (swijghe anderen) uyter herten lief heeft, goedt wenscht, ende goedt doet: Soo suldy't met ernst bevlytighen, door't grondtlijck aenmercken vande groote Liefde, die de Almoghende Majesteyt Gods tot ons, sijn verdorven Schepselen (noch vyanden wesende, betoont heeft, daer inne dat hy sijnen eenighen Zoone voor ons inden doodt heeft ghegheven, en sult licht, vermidts sijne ghenade in Christo, u vyanden, Menschen uwes ghelijck sijnde, uyter herten konnen lief hebben, ende alsoo een waerachtigh Christen wesen. Dit alles wert u, hem, ende allen Menschen ghewenscht.

Coornhert Correspondentie, I, 70

Datmen 't over hem selve, als anderen, gheduldighlijck moet hooren. & Van achterclappen en faemrooven te ontleeren.

geadresseerde:	
datering, plaats:	Na 1576*
referentie:	*Wercken* III, 152v/328
aantal woorden:	310
thema:	Laster moet men geduldig verdragen, en men kan achterklap afleren.
omschrijving:	Coornhert is door een iemand publiekelijk uitgemaakt voor 'goddeloze libertijn'. Een vriend die daarbij aanwezig was, heeft vervolgens deze persoon een 'eerloze naamschender' genoemd. Coornhert vraagt hem nu of hij wel zeker is van zijn zaak. Zijn vriendschap zou wel eens zijn oordeel kunnen verduisteren. Schelden is niet goed, het is goed iemand daarop aan te spreken. Maar het gaat te ver om boos te worden: dan vergeldt men kwaad met kwaad. Coornhert acht het beter achterklap geduldig te verdragen. Hij spreekt zijn lasteraar erop aan dat hij moet weten dat hij lastert, dat die wetenschap nuttig is, want nu kan hij zijn eigen valsheid onderkennen en leren voortaan goed te spreken over degenen van wie hij geen kwaad weet. Mensen zullen hem erom waarderen, zijn geweten komt tot rust en hij verzoent zich met God.
bijzonderheden:	
opmerking:	In de *Wercken* ontbreekt *Brief 70* in het *Brieven-Boeck*. Deze brief is door een zetfout in *Brief 99* opgenomen.

LXX. BRIEF.
Datmen 't schelden over hem selve, als anderen, gheduldighlijck moet hooren.

DAt N. my een Godtloos Libertijn noemde, ten aenhooren van vele vrome Luyden, maeckte u (soo ghy my schrijft) soo toornigh, dat ghy hem schelde voor een eerloosen Namenschender: seght nu beste Man, weet ghy al sekerder, dat ick die schand-namen niet, dan hy dat ickse immers waerdigh ben voor Gode? U jonste tot my, mach soo wel u, als sijn hate tot my, hem in't oordeel verblinden. Wel is waer, dat ghy in't verantwoorden een goede, ende hy in't schelden van my alwesende, een quade sake hadt. Maer dat ghy u selve in't vertoornen om mijnen wille sulcks verargherde, dat ghy 'tquade, 'twelck ghy waende my te gheschieden, met quaedt ende schelden bestondt te verghelden, en kan ick niet prijsen, maer is my leedt. Soo ist mede, dat hy sich aen my vergrijpt. Godt gheve hem kennisse, van sulcke sijne dolinghe, u gheduldt in't hooren van achterklappers van my in sich self te schande werden, tot henluyder beteringhe.

Van achterclappen en faemrooven te ontleeren.

Dat ghy my achter-rugghe lasterlijck scheldet, weet ick ende ghy: dat ick sulcks, als my u lastertonge beschildert, weet God, ende ick: Maer ghy weet, dat ghy 'tghene ghy my na seght, niet en weet. Mooghdy dan oock niet

weten, dat u die loghen-gheeste des achterclaps beheert? Soo langhe ghy dien gehoorsamelijck dient, mooghdy gheen dienaer Christi zijn, noch in sijn Rijck komen. Dit te weten is u nut ende noodigh. Want soo haest ghy sulcks inder waerheydt weet, suldy dien valschen Gheest Vyandt worden, hem verlaten ende swijghen, of wel spreecken van den ghenen daer af ghy niet quaedts en weet. Dit sal u gonst maken by den Menschen, ruste in uwe Conscientie, ende versoeninghe by Gode, als door de ware Gheest der Liefden uyt u is verdreven de valsche Gheest des haets. Haet desen uwen Vyandt, in u, niet my, u Vrundt buyten u. Ende sult wel doen.

Coornhert Correspondentie, I, 71

Van de ghenegentheyt der Menschelijcke natuyre, begheerte en liefde, lust en blijdtschap, goetheydt ende saligheydt, wat die is. & Of eenigh Mensch, Godt, Mensch, of yet anders liever mach hebben, dan sich self.

---

geadresseerde:	H.L. Spieghel
datering, plaats:	1588/9 Gouda*
referentie:	*Wercken* III, 150v-147v/324-328
aantal woorden:	2726
thema:	Menselijke natuur en zaligheid: kan een mens iets anders liefhebben dan zichzelf?
omschrijving:	Coornhert antwoordt op Spieghels brief met tal van wederleggingen. Onderwerp van discussie zijn de menselijke natuur en haar neigingen, begeerte en liefde, lust en blijdschap, goedheid en zaligheid. Tenslotte komt de vraag aan de orde of een mens iets anders, iets meer kan dan enkel zichzelf liefhebben. Coornhert stelt dat de menselijke natuur allen aanport tot zaligheid. Deze algemene neiging duidt er echter niet op dat allen zalig worden. Sommigen worden zalig en daartoe moet er samenwerking zijn tussen God en mens: zaligheid is boven-natuurlijk. Coornhert zet vervolgens uiteen hoe het proces van zaligwording verloopt. De brief is soms wat chaotisch, maar soms geeft hij zijn visie op dit stapsgewijze proces kernachtig weer. Als de mens zijn goede natuur, zijn natuurlijke neiging tot zaligheid niet volgt, dan geeft hij toe aan iets dat niet natuurlijk is. Natuur strijdt niet tegen natuur. Wijsheid is niet natuurlijk (ingeplant), is gericht op het goede: doet ons het goede boven het kwade verkiezen. Kiezen wil zeggen dat er geen noodzaak is: deugd is geen natuur. De grondslag van de keuze (voor het goede) kan variëren: angst voor straf, hoop op beloning, besef dat de deugd omwille van zichzelf nastrevenswaardig is. Gebrek aan kennis maakt dat men verkeerde keuzes maakt of het goede om verkeerde redenen kiest. Het gevaar dreigt dat men het opperste goed, d.i. God, niet liefheeft om zijn goedheid, maar om zelf van zaligheid te genieten, dus om eigenzuchtige motieven: 'Dit gheschiet by ghebreck van wijsheyt, die de gaven voor beter oordeelt dan den gever.' God zelf en niet de menselijke zaligheid is het opperste goed: God is de 'gheheele en volkomen' bron van 's mensen weldadige zielerust of 'rustighe verlustinghe in der Zielen'. Goed zijn is goddelijk, met God één zijn: 'Dit goet wesen is Heerlijck, milt ende behulpsaem, niet bedelachtigh, behoeftigh, eyghen soeckelijck.' God is equivalent met geven; God ontvangt niet van mensen. God geeft en vermeerdert zo zijn schatten: laat genieten, vloeit over, wil schenken. Onze liefde is als een bak onder die overvloeiende goddelijke fontein die op zijn beurt voor anderen overloopt. God heeft ons lief om zijn goedheid met ons te delen, niet om iets van ons te ontvangen. Hij is al volmaakt, maar Hij ziet graag dat wij Zijn goedheid genieten, d.i. gehoorzamen. 'soo is oock de mensch in't lief-hebben saligh.'
bijzonderheden:	
opmerking:	In de *Wercken* ontbreekt *Brief 71* in het *Brieven-Boeck*. Deze brief is door een zetfout in *Brief 99* terechtgekomen.

LXXI. BRIEF.
Van de ghenegentheyt der Menschelijcke natuyre, begheerte en liefde, lust en blijdtschap, goetheydt ende saligheydt, wat die is. En of eenigh Mensch, Godt, Mensch, of yet anders liever mach hebben, dan sich self.[32]

Aen H. L. SPIEGEL.

DEn spoedt, maer niet den sin uwes antwoordts behaeght my, u mishaeght oock mijn tafelken, ghy laet my het mijne, ende ick u het uwe gaerne behouden. Het mijne wederleghdy niet met redene. Maer maeckt heel een ander werck. Dat mach ick wederleggen. En sullen, onder verbeteringe, de teghen-stellinghen ons beyder meyninghen verlichten, en den anderen stichten.

Alle redelijcke Menschen hebben (nopende haer ingheplante gheneghtheydt) een selve nature, haer sonder ophouden aenporrende tot saligheydt: dit aenporren werckt de bloote nature alleen van selfs aleens in alle menschen, welcke saligheyt mach in alle menschen worden. Ende blijckt mitsdien, dat geneghen zijn tot saligheyt, veel min is dan salich worden of wesen, ende dat dit is niet dan clare nature: Maer dese saligheydt werckt Godt ende Mensch te samen niet alleens in alle, maer alleenlijck in sommighe menschen: Welcker saligheydt moet in dese menschen worden, ende blijckt mitsdien dat saligh worden ende wesen veel meer is, dan tot saligheyt ghenegen te wesen, ende dat dit is over-natuyrlijck, en verder boven natuyr.

Alle goetheydt (seghdy) is beter dan 'tmiddel, het vinden beter dan't soecken, ende het hebben dat't bejaghen.

a. Saligheydt (dats lust, daermen in rust) ist eynde. Tot welcks verkrijghen, of hebben, deughde het middel is.
b. Soo is dan dese saligheydt beter dan de deughde.

Teghenstellingen. a. Saligheydt is Godtlijck, dats goet, of van Godlijcker aert wesen, ende niet de lust, daermen in rust, die een ghevolgh, of ghesellinne is van de goetheydt, als de schijn van't wesen: Anders bestondt Godts saligheydt self in sijn blijdtschap, ende niet in sijn goetheydt, men moste dan soecken na d'opperste blijdtschap, niet na d'opperste goedtheydt. Tot verkrijginghe van dewelcke deughde het rechte middel is.[33] b. So is dan goetheyt (niet saligheydt) beter dan de deughde.

Antwoorde. Deughde te leeren ende te hanteren is arbeydt: Niemandt doet arbeydt om des arbeydts, maer om des voorschreven lust willen, die des arbeydens eynde is in allen Menschen, die deughde leeren ende hanteren.

32 In het handschrift luidt het opschrift: 'Of enich mensch Godt, mensche ofte iet anders liever mach hebben dan zich zelven ende oft onmogelick is, dat iemant om Godt ende eens anders mensche ende met zyn selfs willen in den doot zoude begeven. Item van des menschen liefde ende goet ende verkieselycke goeden, tot besluyt van de vyf voorschreven brieven met tegenreden.' Voor de reeks overige aanvullingen zie Becker 1928, p. 336/7.

33 Het handschrift voegt hieraan toe: 'Maer dits niet.'

Teghenst. Al werdt de deughde niet gheleert sonder desselfs hanteren. Soo hanteertse niemandt, dan diese recht kent: diese recht kent, heeftse lief: Watmen lief heeft, dat doetmen gaerne uyt liefde, datmen gaerne uyt liefde doet, valt licht: Wat licht valt om doen, valt geen arbeydt, maer heeft lust tot gheselschap, als een navolghster der deughden. Diens hanteren het middel is tot goedt zijn, ende midtsdien oock minder dan dat haer eynde.

Antwoorde. Oock zijn aller menschen wercken goedt, quaedt, of middelbaer, 'tquaedt selve en doet niemandt dan om des lusts willen, die hy door sulck doen verhoopt. Hoe veel min beyde d'anderen. So doet dan niemandt eenigh werck, dan om des lusts willen, die hy self daer door waent te ghenieten.

Antw. Dat ware gheseydt aldus: Alle wercken der onwijse menschen, als ten onrechten eynde streckende, zijn quaet. Ergo oock alle der wijse menschen wercken ten rechten eynde streckende. Dits soo niet: Maer dit is waer.

Alle goede wercken zijn daerom goet, dat sy streckende zijn tot haren rechten eynde, te weten tot de goetheyt self, ende niet tot lustewaert, goedtheydts ghevolgh of Dienaresse.

Item, alle wercken, die niet quaet, maer goedt, ja die oock middelbaer zijn, strecken een goeden eynde, namentlijck de goede, als reden boven lust volghen, deught uyt liefde hanteren, 7c. De middelbare, als eten, drincken, &c. Om 'tLijf in stercke ghesondtheydt totter Zielen dienst te onderhouden: dus en doetmen gheen middelbare, swijghe goede wercken om lust, maer alleen om goetheyts willen.

Teghenst. 'Tghene daer alle Menschen alle haer wercken om doen beminnen sy boven al, ende is alder Menschen opperste goet.

De voorschreven lust of saligheydt is 'tgeen daer alle menschen alle haer wercken om doen.

De voorsz lust saligheyt is dan aller Menschen opperste goet.

Antw. a. De voorsz goetheydt self, ende niet haer staet-Joffrou, de lust is de saligheyt, of uyterste eynde, daer der wijse of goede Menschen alle haer wercken om doen, die oock alleen ende niet d'onwijse lust-volghers saligh worden of zijn: de voorsz goetheyt, ende gheensins de lust, is dan alder wijsen opperste goet.

Teghenst. Want alle Menschen zijn natuerlijck gheneghen tot ons hooghste goedt aen Lijf en Ziele: Soude nu de Mensch daer teghen doen, als sich alten dooden, honger lijden, Ec. om eens anders leven of verzadinghe: dat mocht niet comen uyt de Menschelijcke nature, maer uyt wat anders dat seghen de nature strijdigh zy, ende quaet. Want de voorsz natuyre is goet, ende en mach niet strijden teghen haer selve.

Antw. b. Neen. Maer uyt wijsheydt, niet wesende natuyre: die strijdt wel teghen de

natuyr, ende is nochtans goet, minder quaet voor't beste verkiesende.

Teghenst. c. Wy zijn oock ghenegen tot bescherminge onser Kinderen, ja alle hulp-behoeftigen, sulcks te doen verlustight dan oock.

d. Maer is ons eyghen ghevaer so groot, of grooter alst hare, soo weeght het swaerste altijdt meest, ende dies moghen dees gheen contrarie heeten, al strijden sy te met.

e. Want hongher ende vreese voor straf of winlust, &c. boffen elck oock vaken.

Antw. c. Niemant en hinckt van een anders seer, ghevoelt sijn eyghen honger, dits gheneghentheydt sonder verstandts verkrijginge. Maer waen of weten baert wil totte kinderen, of hulpe behoevenden zijnse goet, tot haer vernielingh zijn sy quaedt. Het lijf ghevoelt beschermens lust niet. Immers lust ist eynde niet van de kinderen beschermingh: Maer der Kinderen, &c. wel zijn.

d. Dit weghen van 't swaerste ghevaer is het werck niet van de gheneghentheyt, maer van 't redelijck verstandt, dat Heerschapt over de gheneghentheydt: dees is aengheboren, maer 't verstandt niet. Hier is keur, gheen noodt-dwanck, ende mitsdien deughde, gheen natuyre. Ghesonde sterckheydt, is recht etens ende drinckens eynde, niet de snoode buyck-dienst.

e. Ten zijn gheen contrarien die t'samen vereenighen, of malcanderen neven sich mogen lijden, of blijven, elck sijn aerdt ende wesen behoudende. Maer die niet connen vereenighen, d'een d'ander verdrijven, ende van sijn wesen berooven. Het Yser dat van naturen koudt is, en lichteloos mach Yser ende 'tyver, welcks natuyr heet ende licht is, moghen t'samen vereenighen, ende haer wesen elck behanden. Maer onmoghelijck ist, dat licht, en lichteloosheyt of duysternisse, hetten ende koudtheydt t'samen vereenighen, of neven malcanderen moghen blijven: maer dat zijn contrarien, die d'een tegen d'ander strijdende, niet moghen te samen blijven, maer d'een d'ander verdrijven in wat sake het oock zy.

So verderven de Moeders haer Kinderkens, als sy die uyt hongers natuyrlijcke gheneghentheydt eten, ende vernielen, of self verderven, 'twelck het contrarie is van die te beschermen. Dit verderven mach dan niet comen uyte gheneghentheydt der natuyren, maer uyt wat anders, dat gheen natuyr en is (anders most natuyr strijden teghen de natuyr) nochtans machtigher dan de voorschreven ghenegentheyt der natuyren: Want die wert verwonnen van een ander. Dit is waen of weten. Die gheen van beyden den menschen aenghebooren, en daerom gheen natuyren zijn, maer machtigher dan de natuyr.

Teghenst. Daer twee strijden, geschiet des verwinners wille, die is stercker dan de verwonnene, geschiet dan in yemandt dat hy een ander liever heeft dan sich self,
a. daer is 'tquade stercker dan 'tgoede, te weten de goede natuyre. Dits ongheschikt om segghen. Alle menschen dan soecken haer eyghen saligheydt, ende hebben sich selve lief, boven allen anderen.

Antw. a. Wijsheydt (ja sotheydt dickmael) verwint de natuyre, in't hongher-pijn, ja doodt willigh te lijden: Ergo stercker? sy (de wijsheydt) is goet, ergo beter dan de krancke natuyr, niet soo goet wesende. Dus is 'tbesluyt valsch.

Teghenst. a. Ghelijck waen van zadt te zijn, gheen natuyrlijcke hongher en mach verdrijven: alsoo en mach oock 'tverstandt der Liefden, gheen natuyrlijcke gheneghentheydt tot eyghen wel zijn ende saligheydt verdrijven. Laet ons 'tvolck self vraghen, ende seggen: Waerom laet ghy't quade, of zonde te doen? Om des strafs vermijdinghe. Dat is dan om uwes selfs ruste, siet soo is die uwes voorschrevens latens eynde, ende niet de Liefde Godes, of eenigher menschen.

Antw. a. Alsoo. Maer wijsheyt latende des lijfs gheneghentheydt tot ghesonde sterckheydt blijven, doet het swaerste meest wegen, ende verkiest ter noodt der zielen boven des Lijfs ghesontheydt.

Teghenst. b. Vraeghtmen voorts: Waerom doedy de deughde of 'tgoede? Om des loons lustighe verblijdinghe: dit is dan u eynde of opperste goedt, niet Godt of Mensch. Dit is sulcks in knechten ende Huyrlinghen die slach vreesen, ende loon hopen, maer niet in Liefhebbers der deughden. Waerom lieven die de deughde? Om dat sy goedt, schoon, edel ende hooghwaerdigh is: Souden sy dat goet niet gaerne hebben. Ja. Watmen gaerne goedts hadde, dat verblijdt den verkrijgher in't hebben. Alsoo: dat verblijden ist eynde, dat verblijden gheniet sulck verkrijgher. Dat verblijden heeft hy dan oock self om sijn selfs willen, ende en lieft dan oock de deughde niet om haer goetheydt, maer om sijn verblijdens, dats om sijn selfs willen.

Antw. b. Also. Ende dat by ghebreck van kennisse.

c. Neen. Niet het verblijden, versellende goetheydts verkrijghen, maer goet zijn, is selfs 'tuyterste eynde.

Teghenst. Heeft hy oock Godt selve lief, om dat hy hem de deughden ende goetheydt gheeft, en uyt ghenade deelachtigh maeckt: Wie siet niet dat hy Godt lieft, niet om Godes, of om sijn goetheydts, maer alleenlijck, ende eyghentlijck om sijn selfs ghenot van de saligheydt, dat is dan noch al om sijns selfs willen.

Antw. Dit gheschiet by ghebreck van wijsheyt, die de gaven voor beter oordeelt dan den gever.

Teghenst. a. De mensch kan gheen ander hooghste goet door sijn redeneringh maken, als God in de nature ghestelt heeft.

b. Het uyterste daer elcks dinghs geneycht toestreckt, desselfs opperste goet.
c. Aller menschen gheneghentheydens vernoegingh strecken tot rustighe verlustingh sijnder Zielen.
d. Die is dan sijn saligheydt ende opperste goet.

Antw. a. De mensch kan door redeneringh verstaen, lieven, ende genieten in't worden

ende zijn: daer hy onwetende toe is ghenegen.

Godt heeft in de natuyre ghestelt mogelijkheyt om te verkrijghen, maer niet het hebben van't hooghste goet. 'tHebben is beter dan't verkrijghen.

b. Niemandt is gheneghen om te verkrijgen 'tgheen hy heeft, ergo 'thebben, als wesende gheneghentheyts eynde, is beter dan de gheneghentheydt, volghens u eerste segghen.

a. Wat Godt heeft ghestelt in de natuyr, is Godes werck. Niet Godt self, de werckman is beter dan sijn werck, die is dan beter eynde dan sijn stelsel inde natuyre.
b. Reden, en niet de blinde gheneghentheyt mach die leeren kennen. Ergo mach redeneringh beter eynde (niet maken, maer) voor ooghen stellen, dan 'tgunt van Gode in de natuyr is ghestelt.

c. De gheheele ende volkomen Born aller goederen, is beter dan sijn onvolkomen deelen, ende uytvlietende druppelkens.

Van der menschelijcke rustighe verlustinghe in der Zielen, is Godt de gheheele ende volkomen Borne. Ergo, beter.

d. Godt self, ende niet des menschen saligheydt, is des menschen opperste goet. Dit leert de mensche kennen en ghenieten, niet door de blinden gheneghentheydt in 'smenschen natuyr ghestelt, maer door middel van 'smenschen redeneringhe, dats door 'tghebruyck van sijn reden ende de Godlijcke gaven.

Teghenst. Ghesontheyt van Lichaem baert de Ziele een rustighe lust.

Antw. Neen. Veel ghesonden van Lichame leven in verdrietighe onrust.

Teghenst. Alle natuerlijcke vernoeging ende vermakelijckheydt der uyterlijcke vijf sinnen, baren de Ziele rustighe lust.

Antw. Neen. Der Kinder-eters lichame mach in honghers verzadinge lust ghevoelen, midden in d'ellendighe treurigheyt haerder Zielen.

Teghenst. Die Ziele by haer self eyghentlijck ghenegen zijnde tot weten, wert noch meer verlustight door't bekomen, ende aenwas van wetenschap.

Antw. Vele krijghen onrustigh wroeghen door werens aenwas. Ergo, in sich self door wetens aenwas. Ergo, in sich self noch noodtlijck, noch waerachtigh.

Teghenst. In somma gheneghen zijn tot rustige lust onser zielen, daer alle de deughden middelen toe zijn, soo schijnen wy tot alle deught te bejagen genegen, op dat wy rustige lust het uyterste eynde moghten ghenieten.

Antw. Neen. Gheneghen zijnde tot waerheydts weten (die dan noodtlijck moet baren Liefde des gheweten goedts) ghebruycken wy de deughden, niet om lusts willen, maer om dat bekende goet ghelijck te worden, dats Godlijck. Het goede, of die goedt is, soeckt nimmermeer sijn eygen, maer eens anders nut: Want die nu al goet is, mach niet goet worden, ende wort altijdt verselt mette rustighe en lustighe saligheydt: dus is die een ghevolgh, maer niet self het eynde van't Menschelijcke doen, 'twelck goet zijn is, 'teynde is dan goetheydt, niet goetheyts eynde lustighe rust.

Teghenst. a. Al wat gheschapen is, dat is gheneyght sijn heyl te benaerstighen.

Exemp. Regulus. b. Is nu de mensch oock geneyght yet anders boven sich te lieven, ende niet zijn eyghen, maer diens nu te soecken, vaeck tot sijn selfs quaets, so schijnt (hier in) de natuyr te strijden, 'twelck gheensins zijn mach.

De Martelaren. c. Sou het eynde van de Liefde wel zijn de gheliefde schoonheyt te ghenieten, ende daer in, als oock in't lief hebben rustighe lust te vinden: Soo waer in allen gheval saligheyt noch het uyterste eynde.

Antw. Alsoo. Maer der menschen heyl is verkrijghinghhebben, ende ghenieten, van't uyterste eynde sijns gheneghentheydts: dats goet, of Godtlijck zijn, ende niet lust.

b.c. Dit goet wesen is Heerlijck, milt ende behulpsaem, niet bedelachtigh, behoeftigh, eyghen soeckelijck.

De Godtlijcke gheeft, maer ontfanght niet van menschen, dit gheven meerdert sijn schatten, dats verde van minderen als dan de gaeff-rijcke Liefde in haer minder goedt schade lijdt in't vergrooten van andere Luyden meerder goet: dit is soo luttel strijdigh teghen de natuyr: als daer yemandt willens lijflijcke lust ontbeert om verstandt, ende deur dat des ghemoedts goetheydt te bekomen.

'Tbegheeren wil self ghenieten, Liefde wil laten ghenieten, begheerte heeft ghebreck, liefde overvloeyt, begheerte treckt tot sich, liefde gheeft van sich, begeerte wil hebben, liefde wil schencken. Begeerte noch niet goet wesende, wil goet worden: Liefde goet wesende, helpt anderen tot goet-wordinghe.

Begheerte is een verlanghende intocht des herten tot eyghen nut: Liefde een ghenoeghelijcke uytvliet des herten, tot des anders nut streckende.

Begheerte siet opwaerts, Liefde neerwaerts, die op den gaef-rijcken Godt, maer Liefde op den hulp-behoevenden mensche, begheerte streckt tot ghenoeghte, liefde is in ghenoeghte, begheerte is altijdt arm, liefde altijt rijck, begeerte is eygensoecklijck, liefde altijt rijck, begeerte is eygensoecklijck, liefde soeckt niet haer selfs, maer eens anders, begeerte soeckt hulp, en ontfanght: Liefde wil helpen, en gheeft blijdelijck, begeerte wil met Godt een worden, de liefde is met Godt een: wesen een belustighe hertstoghte, om de geliefde schoonheydt te ghenieten, en om na macht in't goede 'tgheliefde te ghelieven. Is als een overvloeyende back onder

de Fonteyne voor anderen overloopende, of als een volwassen vrucht-draghende Boom; begeerte is een leghe back, en een jonck schootgen dat voedtsel tot wasdom voor sich self alleen behoeft, &c.

d. Alsoo: dits niet rustighe lust, maer desselfs Fonteyn, dats goet of Godtlijck zijn.

Teghenst. Ja self het eynde der Liefde Godts tot ons schijnt, niet om ons boven sich lief te hebben: maer self in't lief hebben is hy saligh: soo soude mede de Liefde tot goetheydt ons salighen, ende saligheydt baren.

a. Het eynde der liefden Godts tot ons, is ons sijn goetheydt met te deelen, niet om yet van ons 'tontfangen. De Schepselen behoeven sijn, niet by den Schepselen, *Omnia dat Dominus, &c*. Hy was al eeuwigh goet ende volmaeckt, al ist hem een lust dat wy sijns goedtheyts ghenieten, in sijn ghehoorsaemheydt: 'Tis hem niet minder lust, dat wyse derven in onse wederspannigheydt, 't een is (na ghemeen wijse van spreken) barmhertige Liefde, 'tander rechtvaerdighe billickheydt, beyde zijnse even goet. Welcke goetheydt altijdt lust tot gheselschap heeft.

b. Soo is oock de mensch in't liefhebben saligh. Dees Liefde streckt tot het gheliefde.

c. Liefde tot de goetheyt is al saligh, maer begheerte tot goedtheydt vordert tot saligheydt, Liefde heeft, begheerte bejaeght, ende verkrijght de goetheydt.

Teghenst. *Nemo naturam servans Deo contraria conatur*.

Ons eyghen heyl boven al benaerstighende (daer wy toegeneyght zijn van naturen) moghen wy dan niet teghen Godt doen.

Antw. Alsoo: Hy is Godes schickingh ghehoorsaem: soo wel dir niet goet zijnde, door ware middelen begheert ende benaerstight goet te worden, dats Godtlijck, ende alsoo sijn heyl te soecken: als die ghene die nu al Godtlijck is, niet en begeert Godlijck te worden, maer door sijn Godtlijcke aert anderen na vermoghen oock daer toe te vorderen. Die arm is soeckt rijckdom, die rijck is, soeckt anderen rijck te maken. Cebes salighen van den Bergh comende, soecken niet haer heyl, dat sy al hebben, maer der verdoolden heyl, die sy soecken, maer noch niet en hebben.

Siet meer in't 3. 4. en 5. ghespreck van des Opperste goedts nasporinghe, welcks verkrijghen de onvervloeyende Fonteyne ons allen wil gheven. Amen.

Coornhert Correspondentie, I, 72

Van de Levens der Menschen, met, teghen, of boven natuyre. Dat Lijf en Ziel geneghen sijn tot heyl: en daer toe komt door waerheydts kennisse.

geadresseerde:	H.L. Spieghel
datering, plaats:	1588/9 Gouda*
referentie:	*Wercken* III, 125r-126r/281-283
aantal woorden:	1364
thema:	Natuurlijk, tegennatuurlijk en bovennatuurlijk: de weg naar het zielenheil
omschrijving:	Men kan leven volgens, tegen en uitgaand boven de natuur. Wie de Schrift volgt, meer dan zichzelf, de eigen natuur en het eigen goeddunken, leeft uitgaand boven de natuur, d.i. heilig en goddelijk. God is beter dan (de natuur van) Zijn schepselen. Men kan door misbruik tegen zijn natuur leven en tot het niveau van dieren geraken; men kan door gebruik van zijn goddelijke gaven boven zijn natuur uitstijgen. De heilige mens leeft niet volgens zijn natuur, zonder eigen toedoen, net zomin als de zondaar zonder eigen toedoen euveldaden verricht. Rechtvaardigheid is een kwaliteit die niet als natuurlijke neiging gegeven is, dus zijn ook niet alle mensen rechtvaardig. Om rechtvaardigheid te zijn moet men boven zijn natuur uitstijgen. *Naturam sequere*? Niet de natuur, maar de schepper van de natuur dient gevolgd te worden. De natuur is neiging, d.i. een door eigen belang en schade bepaald streven naar of afkeer van iets. Maar uitgaande van neigingen begrijpt men – bijvoorbeeld – vriendschap verkeerd: men wil zelf van een vriend genieten, maar niet een vriend laten genieten. De blinde neiging die niet anders dan eigen nut en eigenliefde kent, moet door ware kennis van het bovennatuurlijk goede leren het goede in de vriend lief te hebben als zichzelf. Zo stijgt men in de vriendschap boven zichzelf en alle eigenzoekelijkheid uit. Kan men wel boven de neigingen van de eigen natuur, d.i. lichaam en ziel, uitstijgen? De natuur strijdt toch niet tegen zichzelf? Inderdaad, maar God en het verstand van de mens zijn geen natuur. De mens is een schepsel dat weliswaar goed is gemaakt, maar noch lichaam noch ziel zijn bij geboorte volmaakt. Zoals het lichaam onvolwassen is, zo mist de ziel nog zijn grootheid en kracht. Lichaam en ziel neigen ertoe deze volwassenheid enerzijds en grootheid en kracht anderzijds te realiseren en, indien bereikt, te behouden. Deze natuurlijke neigingen dringen aan tot, maar zijn niet zelf al 'volkomen goetheydt'. Zij hebben voor deze volmaaktheid kennis en deugd nodig en kunnen, zolang zij die ontberen, misbruikt worden. De ziel neigt tot kennis en deugd en als zij die eenmaal bezit, kan zij die niet misbruiken: wijsheid (samen met andere deugden) is niets anders dan volwassen daadvaardigheid. De wijsheid sluit aan, vermengt zich met de neiging van de ziel, die zich blind tot het goede strekt en liefde voor het opperste goed opwekt. Deze liefde is echter niet natuurlijk, maar goddelijk: vloeit via de kennis, die niet aangeboren is, uit Gods goedheid over in de natuurlijke neiging van de ziel. En aangezien liefde vereniging zoekt en anders niet rust, verenigt de ziel zich met God en door God, door deel te hebben aan het goede, wordt de mens zelf goed: zijn neiging bereikt het einddoel, de mens komt tot rust, hij jaagt niet meer iets voor zichzelf na net zomin als een bekken onder een eeuwig vloeiende fontein nog voor zichzelf water nodig heeft om vol te zijn.
bijzonderheden:	Coornhert verwijst in de slotalinea naar Montaigne: 'Ick denke hem nu ende dan voort te lesen.'
opmerking:	Deze brief is ongenummerd en bestaat uit een compilatie van brieven uit het handschrift. De uitgever heeft de brieven 114 en 119 uit het handschrift samengevoegd en gedeelten gebruikt uit brief 113 9 (= *CoCo,* III, 32) en brief 117 (= *CoCo,* III, 31) van het handschrift. Zie Becker 1928, p. 337-8.

LXXII. BRIEF.
Van de Levens der Menschen, met, teghen, of boven natuyre. Dat Lijf en Ziel geneghen sijn tot heyl: en daer toe komt door waerheydts kennisse.

Hier siedy (vrundelijcke *Spieghel*) op 'tkortste mijn meyningen verclaert, van onse wander-praet, sonder alle bewijs, om eerst te vernemen, of ghy daer yet jegens hebt. Indien ja, dat schrijft my over. Ick wil weghen. De gront houde ick oprecht, maer want u tegenspraecke veelmalen mijn segghen te meer ghewapent voor te komen heeft veroorsaeckt: Soo hebbe ick dit werck (ick houde de kennisse desselfs noodigh ende nut) onghemaeckt gelaten, tot dat ghy my u teghensinne sult hebben gheschreven, die by u hier op mach zijn. [34]

[Zie schema op volgende bladzijde]

Dit heb ik noch hier t'uwen besten moeten segghen van't woort boven natuere, of over-natuerlijck. Salmen nu vrucht hopen, men moet meer der Schriftueren stijl volghen, dan onse goedtduncken: Ooc volgen de goede menschen meer Gode selve dan sijn Schepselen, ja meer dan haer selve of haer natuere. Godt is beter dan zijn schepselen, ende midtsdien oock beter dan haer natuyre. Sy leven dan boven natuyre, dus is haer leven oock beter dan 'tleven der gheschapen natuyre, want het is niet meer als voor natuerlijck van aert, maer over natuerlijck, Heyligh ende Godlijck.

Men kan door misbruyck onde de natuer komen, ende als paerden ende muylen worden die men toomen moet: Waerom niet door't ghebruyck der Godlijcke gaven, daer boven als rechtsinnighe ende deughdelijcke Menschen? Of die haer self tomeloos leeden? Of gheeft een selve natuyr van self, in den Heylighen Menschen, sonder haer toedoen, al watter in haer goedts wordet? Of gheeft die oock in den boosen, sonder haer toedoen, al watter in haer goedts wordet? Of gheeft die oock in den boosen, sonder haer toedoen, al watter quaedts in haer wordt? Ghy bekent beyde neen. Ende wilt noch immers binnen de natuyr blijven. De boosen vervallen door haer versuym onder: Ende de goeden rijsen door hare achtneminghe, ende wel ghebruyck van Godes gaven, boven de bloote natuere. Merckt: de rechtvaerdigheydt is een *qualitas* (of hoedanigheydt) die wort natuerlijck voort ghebracht vande ghenegentheydt, of niet, ist eerste, soo zijn alle Menschen rechtvaerdigh, dat's niet, 'tis dan een ander, te weten, God ende Mensch, die vermoghen inde natuere, dat sy selve niet en vermagh. Ergo, boven natuyr, en over-natuerlijck.

De waerschijnlijckheydt der spreucken *Naturam sequere, &c.* (seghdy) doet u die hoogh achten. Lieve waerom swijghdy my te verklaren, of de natuere self, dan of de maecker ende Schepper der Natueren God is. Want ick had u ghevraeght of ghy by de natuyr God self: Of alder dinghen eyghen aerdt ende kracht van Gode hen inghegheven verstondt, veele Heydenen hebben by 'twoordt: Natuyre God self ghemeynt, houdy't oock soo, ick wil met u de Natuere, te weten den Schepper volghen: Maer hout ghy dat de natuer van God gheschapen is, soo wil ick liever de Schepper selve dan zijn Schepsel volghen.

34 De eerste alinea (voor het schema) is door een zetfout in Brief 99 terechtgekomen, maar hier opgenomen (conform *Brieven-Boeck* 1626). Bovendien is de slotalinea uit het handschrift hier toegevoegd (zie: Becker 1928, p. 337).

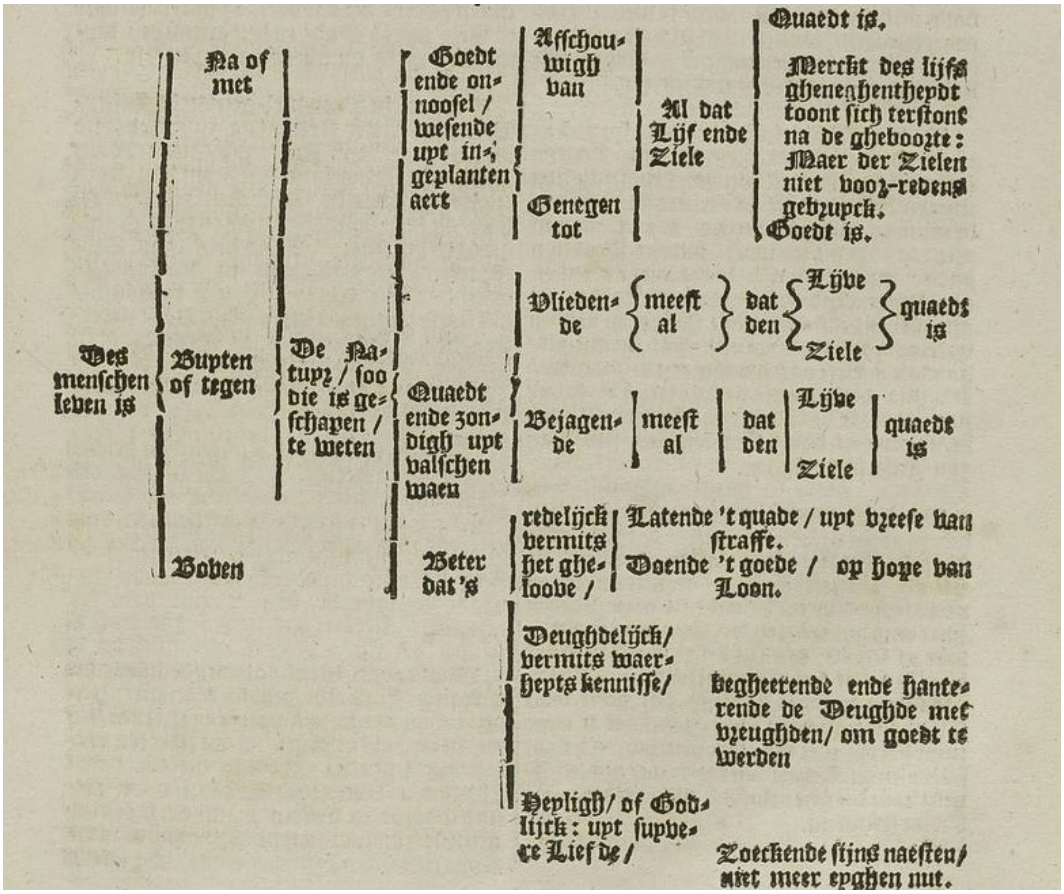

Des menschen leven is

- Na of met
  - De Natuyr, soo die is geschapen, te weten
    - Goedt ende onnoosel, wesende uyt ingeplanten aert
      - Afschouwingh van
        - Al dat Lijf ende Ziele
          - Quaedt is.*
          - Merckt des lijfs gheneghentheydt toont sich terstont na der gheboorte: Maer der Zielen niet voor-redens gebruyck.
          - Goedt is.*
      - Genegen tot
    - Quaedt ende zondigh uyt valschen waen
      - Vliedende
        - meest al
          - dat den
            - Lijve
            - Ziele
            - quaedt is
      - Bejagende
        - meest al
          - dat den
            - Lijve
            - Ziele
            - quaedt is
    - Beter dat's
      - redelijck vermits het gheloove,
        - Latende 't quade, uyt vreese van straffe.
        - Doende 't goede, op hope van Loon
      - Deughdelijck, vermits waerheyts kennisse,
        - begheerende ende hanterende de Deughde met vreughden, om goedt te werden
      - Heyligh,of Godlijck: uyt suyvere Liefde,
        - Zoekende sijns naesten, niet meer eyghen nut.
- Buyten of tegen
- Boven

*ingevoegde opmerking

Van desen onderscheyt spreeckt mijn, van dese swijght u laetste Brief. Seght doch. Volght ghy niet Godt, maer alleenlijck de natuere, natuere segh ick, die niet anders en vermagh, dan te bejaghen, of te vlieden (niet eens anders, maer alleen haer eyghen) baet of schade: wien sult ghy moghen vrunt zijn, of lief hebben van u selve? Wildy self sulcke vrunden hebben? self oock voor sulck vrunt gheacht zijn? Ick kant u (met mijn hart) niet toe betrouwen. Volght sulcke vrundtschap niet uyt u eygen schrijven, ende die spreucken? Mijn reden moet dat toe stemmen.
Siet vrundt, waer ghy u self telckens inne verwert, door af keer eens schriftuerlijcken, ghemeenen, ende met reden over een stemmenden woordes. Rechte vruntschap bestaet in liefde (niet in begheerte) die haer van vrunt wil laten ghenieten, maer niet en soect van vrunt te ghenieten, ende heeft haer oorsprong eerst uyt blinde ghenegentheydt, die niet boven haer selfs nut kan soecken, daer sy natuerlijck is, ende blijft tot haer self ghekeert met eyghen Liefde, tot daer ware kennisse van overnatuerlijck goedt: als deughde ende desselfs Borne, God, dat haer kennelijck geworden zijnde sulck goet inden vrunt, als haer selve, ende inden oorspronckelijcken Born, boven haer selve, ende allen uytvloeden doet lieven, sonder eenigh eyghen ghesoeck.

Nopende de verkieselijcke dinghen zijn wy't ghenoeghsaem eens: Als die gheschieden sonder aenhangh des herten, soo in ons schrijven voor desen is aenghewesen.

Maer ghy spint al u werck uyte genegentheydt der natueren, ende wederspreeckt het komen boven de natuyre. Nu is waer dat natuere niet en strijde teghen heur selven, dat's teghen natuere. Des Lijfs gheneghentheydt tot desselfs heyl is natuyr: Als dat willigh om gherechtigheydts wille, of anders int verderven werdt ghegheven: So is daer yet dat teghen des lijfs natuyre strijdet: doet dit de gheneghentheyt der Sielen, die oock natuyr is, soo strijdt de natuyr teghen haer self. Dit is soo niet. Ergo, ist een ander, die dat doet, en gheen natuyre en is. Wie? God, en des menschen verstandigheydt, die gheen natuyr en zijn.

De mensche is een wel-gemaeckt Schepsel Godes, maer terstont na zijn gheboorte niet volmaeckt in Lijf, noch Siele: Want ghelijck het Kindekens Lichaem van leden een wel-ghemaeckt Kindeken zijnde, derhalven gheen volwassen man en is in grootheydt en krachte: Alsoo en is zijn Ziele ten eersten niet volkomen in verstandt en krachte: Maer dan is 'tlichaem volkomen, alst in ghesontheydt heeft bereyckt het uyterste eynde zijns wassens in grootheydt en krachte, daer toe het is gheneghen, blijvende dan voorts gheen ander gheneghentheyt, dan om sulckx te onderhouden, soo veele de natuere des vermagh in den mensche: so mede de Ziele als sy bereyckt heeft d'uyterste verstant ende krachte, daer toe sy is gheneghen.

In Ziel en Lijf bestaet de mensch, elck heeft zijn gheneghentheydt, streckende tot elckx volkomenheydt ende onderhoudt, ende af kerigheydt van 't gunt daer teghen is.

Want de natuerlijcke gheneghentheyt tot haer uyterste eynde ghekomen zijnde, hout op, ende rust van sich vorder te strecken, soo wel in ziele als in Lijf: Ende staet te mercken, dat beyde die gheneghentheyden voorschreven, te weten, des Lijfs, ende der zielen, self niet en zijn des Lijfs, noch ooc der Sielen volkomen goetheydt, maer daer toe aenporren elck int zijne. Gheen van dese en mach van self yet boven of jeghen sijn natuyr. Maer moeten noodtlijck altijdt ende in allen menschen

eyghen heyl volghen, ende sijn verderf vlieden: Als de Vis 't Water volghen, ende 'tLant vlieden moet, ende de dieren ter contrarie, rc.

De geneghentheydt in Ziel ende Lichaem sijn oock beyde sonder kennisse. Hoewel d'een, namentlijck der Zielen gheneghentheyt tot kennisse, of wetenschappe natuyrlijcken aenport: Noch zy en sijn oock gheen van beyden Deughden, als aenghebooren, niet verkooren wesende. Immers, zy en sijn oock niet van selfs van de goeden dinghen, diemen niet, maer onder den middelbaren dinghen, diemen wel mach misbruycken.

Maer der zielen geneghentheyt tot weten streckt haer tot verkrijginghe van 't goede datmen niet en mach misbruycken: maer dat verkreghen sijnde, des Lijfs ghenegentheyt, noch ter doodt toe streckende, tot onderhout van des lichaems goetheyt, of ghesontheyt recht moeten ghebruycken.

Dit is wijsheyt, verselschapt met alle andere deughden, bestaende in een volwassen daedtvaerdigheyt (of *habitus*) van haer eyghentlijcke aert of natuyre.

Dese wijsheydt dat waere kennisse is van Godlijcke en Menschelijcke saken: Kent dan des Scheppers goetheyt schoonder, beter, ende eelder dan des Menschen, uyt die Fonteyne alre goede ghevloten wesende.

Welcke goedtheydt comende in den mensche, door't middel van waerheyts kennisse, vermenght haer met der zielen gheneghentheydt, die blindelingh nae 't goede streckt, daer uyt noodtsaeckelijck wert ghebooren de Liefde tot het Opperste ofte best bekende goedt.

Nu is Liefde voorschreven Godtlijck, ende niet natuerlijck, als ghevloten wesende uyt de Godlijcke goetheydt inde natuerlijcke gheneghentheyt der zielen voorschreven, door 't middel van de kennisse (die niet en wordt aenghebooren (verbeeldet in het ghesichte der ghesuyverder ziele. Ende is der Liefden aert, dat zy den Liefhebber met het geliefde vereenight, alsoo zy daer toe is gheneghen, ende voor dat die Liefhebber met het gheliefde vereenight sijn, niet en mach rusten.

Dese vereeniginghe der zielen met Gode, maeckt door God, dat's door goetheyts verkryginghe den Mensche self goedt. In welcke gheneghentheyts bejaginghe de mensche noch sijn opperste goedt na spoort, om deur goetheyts verkrijghinghe int goede self goet te worden.

Maer dat gheworden sijnde, is die ghene[ghent]heyt der Liefden om goedt te worden, tot haer uyterste eynde ghekomen, werckt, noch bejaeght niet meer, maer rust om haer eynde dats goedt wesen.

Dan hebbende ende sijnde alles dat des geneghentheyts ende begheertens uyterste eynde was, en mach 'tgheen men heeft, ende nu al is, van sulck mensch niet meer bejaeght noch begheert worden, voor sich selve, soo weynigh als een back onder den uytvloet van een eeuweigh uytvlietende borne, staende, ende tot overloopens toe overvol sijnde, eenigh water meer mach behoeven of begeeren voor sich self om vol te sijn, maer moet altijt door de vereeniginge metten voorschreven Borne uytvlieten voor anderen, rc.

Onderwege las ick las ick u philosophe Dumone.[35] Hy is verstandich ende konstich, maer ick heb niet koonnen wisselen onze voor zyn onderscheyt tusschen liefde ende begeerte. Want de zyn is verwert ende duijster, maer d'onse effen ende claer, nempe dat begeerte wil hebben, liefde geven. Ick dencke hem nu ende dan voort te lesen.

35 Bedoeld is: Michel de Montaigne.

Coornhert Correspondentie, I, 73

Van droefheydt over sijn selfs zonden. En of de volwassen Christenen noch altydt droevig moeten sijn over ander luyden zonden.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	1569, Goch
referentie:	*Wercken* III, 126r-126v/283-284
aantal woorden:	1011
thema:	Droefheid: is de volwassen christen nog droevig over andermans zonden?
omschrijving:	Droefheid deugt niet als men treurt om iets dat naar Gods wil geschiedt, maar wel als men Gods raad in de wind slaat of ziet dat anderen dat doen. De boetvaardige is terecht bedroefd over eigen en andermans zonden. Deze droefheid is bevorderlijk voor de zaligheid, zet ertoe aan het kwade te laten en het goede te doen. Als men vervolgens niet meer zondigt, verdwijnt de droefheid, want die mist elke oorzaak. Blijft men dan echter toch bedroefd over andermans zonden? Men kan *niet* droevig zijn over andermans zonden, zolang men eigen zonden nog niet echt betreurt. Enkel wie eigen zonden betreurt, kan, ja moet over andermans zonden treuren: en niemand anders! Het is een 'grote kwestie' of iemand die vrij van zonden is, verstoord raakt door andermans zonden. Maar feit is dat zij die nog niet zo ver zijn er teveel over nadenken en onderwijl verzuimen te doen wat betamelijk is. Er zijn mensen die op grond van de *Theologia Deutsch* beweren dat aan gene zijde van de zonde een 'valse' vrijheid is: *hier in de tijd* al zijn zoals Christus na Zijn verrijzenis. Anderen menen echter dat *Theologia Deutsch* dwaalt want enerzijds heet het dat de mens hier in de tijd, met Christus' kracht, de zonde al volkomen kan doden, anderzijds dat die mens dan niet ook waarachtig herrijst. De ware christen blijft, anders dan Christus, bedroefd zolang hij de werking van eigen of andermans zonde voelt. Enkel de heiligen zijn gelijk aan Christus: zij leven zelf niet meer, maar Christus in hen, zij bevinden zich in de hemel, nooit meer bedroefd na de verrijzenis. Zij kennen slechts de rechtvaardigheid, vrede en blijdschap van Gods rijk. Dit rijk is blijvend, zodat droefheid geen kans heeft, net zomin als duisternis in het licht. Probleem is vooral dat mensen die dit nog niet hebben ervaren het eigen gebrek als maatstaf nemen, zodoende zich eigenlijk aanmatigen het hoogste te hebben bereikt. Deze verwaandheid, die zichzelf niet als zodanig herkent, is een groot gevaar voor alle godvruchtige mensen. Coornhert besluit met de wens dat God ons onze zonden, in volle omvang, toont, zodat wij erover bedroefd raken, ze leren haten en bestrijden totdat ze ons verlaten en plaats maken voor de volkomen blijdschap die nooit meer weggenomen kan worden.
bijzonderheden:	Verwijzingen naar de de *Theologia Deutsch*
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

LXXIII. BRIEF.
Van droefheydt over sijn selfs zonden. En of de volwassen Christenen noch altydt droevig moeten sijn over ander luyden zonden.

1569. Gogh. WAerde Vrundt, volghende u begheeren, ende mijne beloften, schrijve ick u hier, onder verbeteringhe van verstandiger, mijn ghevoelen van de droefheydt. Die is een verstooringhe des ghemoets door eenigh teghenwoordigh gheweten of gewaent quaet. Sy is quaedt of goedt.

Quaedt is alle droefheyt die in den Mensche is, overmits dat Gods wille gheschiet. Maer zy is goedt, als zy in den Mensche is, overmidts Godes raedt niet en gheschiedt in den mensche self, of in anderen.

Soodanighe goede droefheydt is in allen recht-boetvaerdighen zondaeren, over haer eyghen, ende oock over ander Luyden zonden.

Matt. 5. Dese Menschen werden van den Heere saligh ghenoemt, niet als of droevigh sijn selve saligh ware, maer om dat zy den Mensche tot saligheyt vorderlijck is, als die daer inne veroorsaeckt een hate teghen het smertbarende quade, een aflaetinghe van't quade, ende het verkrijghen des goets, welcks ghenietinghe saligheydt is, ende blydtschappe. Ende nademael 'tquade, of de zonde, die eenighe oorsake is van alle droefheydt, soo moeten noodtlijck alle die noch zondighen droevigh sijn, het zy dan willens, 'twelck saligheyt, of onwillens, 't welck onsaligheyt veroorsaeckt. Maer en moghen wederomme oock niet meer droevigh sijn over haer selfs zonden, die niet meer en zondighen. Want daer eenigh dinghs oorsake verdweenen is, en mach het dinck niet meer wesen.

Beroerende nu het droeven over des Naesten zonden, is onmoghelijck dat yemandt recht droevigh mach sijn, om sijnen Naestens overtredinghen, die noch over sijn eyghen zonden niet in der waerheydt droevigh en is. Maer die dit is, mach oock, ja moet om sijn Naestens zonden te recht droevigh sijn, ende anders niemant.

Ick segghe anders niemandt, ghemerckt ick gheloove datter menschen moghen sijn opter aerden, die (soo men van Zacharia, Elizabeth, ende meer anderen leest) door Godes ghenade te recht moghen ghehoorsaem zijn.

Of nu dese in haeren ghemoede oock verstoornisse lijden, door ander Luyden misdaden, is een groote questie, die ons luyden, (moghelijck noch niet verde ghenoech in Christo opgewassen sijnde) wel onnut mach wesen, ja schadelijck, als die onledigh sijnde int weet-gierigh ondersoeck wat de mannen doen die den volcomen Ouderdom Christi bereyckt hebben, daer door de wijle versuymen te doene 't gunt ons Kinderkens in Christo noch betaemt te doene. Doch om wat hier af te schrijven, so weet dat de ghene die daer segghen, dat de volwassen Christenen noch altijdt treuren over ander Luyder zonden, de vryheydt in desen een valsche vryheydt noemen, soo de Duytsche Theologus oock doet. Segghende, dat zy t'onrecht hier in der tijdt willen sijn als Christus was na de verrijsenisse. Want (segt hy) het alder-edelste, ende Godt-ghehoorsaemste leven dat oyt was, of werden sal op aerden, is gheweest in Christo, die is droevigh gheweest over ander Luyder zonden. Ghemerckt hy selve gheen zonden en hadde.

Wie mach dan te recht een Christen sijn, sonder over sijns Naesten zonden te bedroeven.

Andere hier teghen ghevoelende: Bekennen gaerne dat het leven Christi, het aldervolcomenste, ja alleen recht volcomen, ende gantsch zonder zonde is.

Maer daer by segghen zy mede, dat de Duytsche Theologus hier feylt in't onderscheyt. Want hy houdt wel dat de Christen Mensche hier in der tijt in der kracht Christi, de zonde volcomentlijck sterft. Maer rechts of sulcke ghestorven Mensche oock hier in der tijdt met Christo door sijn levendighe kracht niet en verrees waerachtelijck, spreeckt de Theologus voorschreven (seggen dese) daer inne onbescheydelijck, dat sulcks hier in der tydt gheschiedende, gheschieden soude moeten, anders dan in Christo, te weten voor de verrijsenisse. Want (segghen dese Luyden) het is onmoghelijck dat een recht Christen niet soude bedroeven over sijn selfs zonde (swijghe ander Luyder) soo lange hy der zonden werckinge noch levendigh in hem bevoelt, 'twelck gheschiet in allen

Christenen, die noch niet door ghestreden, ende de zonde noch niet gheheel ghestorven sijn.

Maer want de Heylighen, daer dese doorstrijdinghe ende doodt te recht inne is gheschiedt, so dat zy met ghelijcken doot Christi Christo ingheplant, ende boven dien noch in ende met Christo verresen sijn, so dat zy nu niet meer en leven, maer Christus in henlieden, ende midtsdien haere wandelinghe hebben in den Hemel, so en is sulcke ondroeflijckheydt in henluyden, niet voor, maer nae de verrijsenisse, te weten, d'eerste, daer inne sich nu meldet de onbescheydenheyt van den Duytschen Theologe.

Alsoo segghen dese Luyden, ghelijck in Christo nu nae de verrijsenisse gheen
Col. 3. droefheydt altoos meer en is, dat also mede in de Lidtmaten Christi, die met haren hoofde verresen sijn, gheen droefheydt meer en is. Overmidts in de plaetse, daer zy nu wandelen, dats inden Hemele so luttel droefheydts mach wesen als inder Hellen blijtschap mach sijn.

Rom. 14 Oock mede is het Rijcke Godes rechtvaerdigheydt, vrede ende blijdtschap in den H. Geest.

Dit Rijcke Godes en vaert niet uyt ende in sodanighen Lidtmaten Christi, maer blijft stadelijcken in henluyden. Ende want blijdtschappe ende droefheydt gheheel strijdighe saken sijn, ist soo onmoghelijck dat zy beyde teffens in een mensche souden moghen wesen, als licht ende duysternisse in een Luchte.

Dese redenen, met veel meer andere, brenghen sommighe daer teghen voort, die den versochten goet schijnen, maer den onversochten quaedt ende argherlijck. Want dese alle anderen, na henluyder herte ende staet meten, ende alles voor valsch houden, dat zyluyden in hen niet en connen bevinden, rechts of zylieden nu al ware ghecomen op't alderhooghste.

Dit is wel een van de voornemelijckste baermoeder van de arghernissen, voor desen soo vermetele als onbekende verwaentheydt, ende onrijpen oordeel, hebben sich alle Godtvruchtighe ancxstelijck te wachten.

Daer hebdy nu het volbrenghen mijnder beloften vrundtlijcke N.[36] duncket u wat te duyster, dat wilt niet my wijten, maer u selve, die van soodanighen wichtighen sake een cort Schrift begheerde.

De Barmhertighe Godt toone ons onse eyghen zonden, soo claer ende swaer, dat wy daer recht droevigh over moghen werden, de selve moghen haten, ende de selve te recht moghen verlaten met droefheyt met al.

Ioan. 16 Want nae de pijnlijcke gheboorte werdt bevonden de blijdtschappe, die volcomen is, ende van niemanden ghenomen mach werden.

Dese blijdtschappe gonne die lieve Godt u, allen goethertighen, ende oock u Dienstwillighen in den Heere.

36 Handschrift: 'vruntlijcke M.'

Coornhert Correspondentie, I, 74

Disputerens nut: Also de Lants-Leere mach doolen: Of yemandt met goeder conscientien mach swijghen, grove doolinghen, die hy vermach aen te wijsen.

geadresseerde:	Jacques Walraven*
datering, plaats:	1584
referentie:	*Wercken* III, 126v-127r/284-285
aantal woorden:	724
thema:	Disputeren is nuttig, maar niet volgens hen die de wijsheid in pacht menen te hebben.
omschrijving:	Coornhert merkt op dat de 'aenstaende disputatie' (een verwijzing naar zijn disputatie met de Delftse predikanten in 1584) hem kwelt noch pleziert en dat hij het niet eens is met degenen die deze disputatie voor onvruchtbaar houden. Die critici weten het wat hem betreft te goed, hij zet graag zijn 'neuswysheydt' in tegen hun 'rechte wijsheydt'. Zij zijn er zeker van dat de katholieke leer onjuist is, vervolgens dat luthers leer, hoewel terecht kritisch ten aanzien van het katholicisme, toch ook zelf weer onjuist is, maar dat tenslotte Calvijn in alles gelijk heeft. Zij menen dat al het disputeren heeft geholpen, maar dat de gereformeerde leer geen dispuut meer behoeft. Denken zij soms geen mensen te zijn, die kunnen dwalen, maar goden, die nimmer dwalen? Coornhert meent dat twijfel op zijn plaats is, dat ook deze leer dwalingen kan bevatten. Kan het schaden daar dan op te wijzen? Als de waarheid aan hun zijde is, wat hebben zij dan te vrezen? Of vrezen zij dat er aan het dispuut geen einde zal komen? Ook Christus vindt het nodig dat er ergernissen zijn. Het gaat niet aan stil te zitten. Kennis van de waarheid 'in Religions-saecken' is altijd opportuun en moet dus bevorderd worden. Men kan niet in goed geweten, d.i. tegenover God, het vaderland en zijn naasten, zwijgen over grove dwalingen, die men ziet en onderkent.
bijzonderheden:	Coornhert vermeldt dat zijn vrouw doodziek is.
opmerking:	Hertaling: H. Bonger, A. Gelderblom, *Weet of rust. Proza van Coornhert*, p. 102-105 (zie ook toelichting, met name wat betreft de geadresseerde, p. 142)

LXXIV. BRIEF.
Disputerens nut: Also de Lants-Leere mach doolen: Of yemandt met goeder conscientien mach swijghen, grove doolinghen, die hy vermach aen te wijsen.

HEt is ontwijffelijck waer mijn Vruntlijcke W. dat ick in langhe niet en heb gheschreven, eensdeels door groote belemmeringhe van moeyten, eensdeels deur mijnre Huysvrouwen groote kranckheydt, noch doodtlijck (soo't schijnt) gheduyrende: Oock eensdeels door dien is, meynde u L. mijn Brieven aen ons beyder M. oock ghemeen te sijn: Maer boven al, door dien ick wete dat onse vrundtschap al een bestendigher grondtvest heeft, dan dat sy door 't schrijven onderhouden, of door't niet Schrijven vermindert soude moghen werden.

Van u L. graeflijcke gifte hebbe ick in Cooper ghegraven, die danck in mijn herte begraven, wenschende middel om die met woecker voor u L. te moghen ontgraven, ende dancke u noch al (na ghewoonte) maer met woorden, tot dat ick middel sal hebben, Woorden Eynden te doen worden, die Eyeren legghen.

'tGhevoel der partydighen over weder zijden vande aenstaende disputatie quelt noch verlustight my niet *vincat veritas*. Dat de Luyden die my jonstigh schijnen, segghen, vande onvruchtbaerheydt der disputatien, mach ick niet toe stemmen. Moghelijck door dien mijn neuswijsheydt gheen behaghen mach hebben in hare rechte wijsheydt.

Maer hoe sy my souden antwoorden en weet ick niet, indien ick hen vraeghde alsoo: Is de Roomsche Leere recht? Ick gheloove sy neen sullen segghen. Die souden wy noch ghehadt hebben hadde Luther niet ghedisputeert.

Vraghe ick, is de Luthersche Leer van't Nachtmael recht? Neen sullen sy moghelijck antwoorden. Daer inne stonden wy noch, hadde Swinghel eerst, ende daer nae Calvijn niet ghedisputeert, ende die Werelt met Boecken vervuldt, vol twisten, lasterens en scheldens.

Soo hebben dan die disputatien goedt gedaen inde verbeteringhe van de Leere, oock na mijner jonstighen berispers oordeel selve.

Lieve, of mense voorts vraeghden: Zijt ghy seecker dat deser Ghereformeerde Leere in als recht is: Wat sullen zy doch seeckers segghen? dat dit gheen menschen zijn die doolen, maer self Goden, die niet doolen en moghen? dat sullen syluyden sich wel wachten.

Wel aen: laet ons maer de saecke twijfelijck stellen, dat oock doolingh in dese leer magh sluypen, soo wel alsse in der Apostelen Leer heeft mogen doen ('twelcke de Delfsche Predicanten self wel hebben moeten bekennen. Ende nemen dat ick waerheyt, ende zy doolinghe hebben: Sal die condt makinge van sulcke doolinghe oock yemant moghen schaden? Neen. Laet nu die waerheydt over heur, niet over mijn syde staen: mach de gheleerde waerheydt vande ongheleerde looghen aenghevochten zijnde verduystert worden? Gheensins, maer wel des te doorluchtigher blincken.

Maer vreesen dese wijse Luyden, datter gheen eynde aen en sal vallen? ick sal't oock duchten uyt die woorden Christi oock selve: dat het noodigh is datter arghernissen zijn, maer wee door wien. Wat hebben sulcke stille-zitters, hen self levers, ende danckghevers dus seer te vreesen, voor een anders moeyten? Hebben zy noch wil, noch verstandt, nochte vermoghen om andere in de vorderinghe tot de waerheydts noodige kennisse nut te zijn: Ick hope dat zy't niet en benijden, dat het door anderen de moeyten ende ondanck in den name Christi ghetroost zijnde, wettelijck gheschiedt. Of is aen de kennisse der waerheydt in Religions-saken niet altoos gheleghen? Maer och of die wijse Luyden (soo zy inder waerheydt in dit stuck wijs waren, 't welck zijn magh) my hier af vruntlijck aenspraken, ende sulcx onderrichteden, dat ickx konde verstaen, dat ick met goeder conscientien teghen Gode, teghen mijn Vaderlandt ende teghen mijnen even-naesten mochte swijgheu, tot groove doolinghen, die ick sie ende wete. Hoe gaerne soude ick als een Visch verstommen, ende henluyder honderdt Croonen voor die consultatien schencken. Dit is waerachtigh. Dit seght soodanighen Luyden met ernst, ende dit behooren zy my niet te weygeren, soo zy van sulck haer verstandt seecker zijn. So verde van dese sake, my boven al ter herten gaende, door drangh mijnder consciëntie.

Onmoghelijck ist my om ghelooven, dat door het *Iuris studium*, af breck soude vallen inde goede konsten. By N. en handeldt niet meer beroerende mijne Brieven, ghy weet wien, ende wat ick meyne. Van onse Bendicts Veersen bedanck ick hem. Hebben anderen een vlieghent verstant, ghy hebt (boven dat) een arbeytsame handt. Danckt den Heere dubbeltfout, met voortvaren in so uytghelesen beginne, tot uwes Naesten ende Vaderlants ghewinne.

Ghebiedt my aen alle die vrunden vrundtlijck ende dienstelijck aen *Dominum Lipsium, Plantinum, &c.* met zijn lieve gave, ende oock onsen jonghen M. den Vader heb ick onlancx gheschreven. Mijn Neeltgen, sieck ter doodt, groet u L. vruntlijck. *Vale.*

Coornhert Correspondentie, I, 75

Dat Testament-maecken ende wechgheven der goeden na sijn dood niet so Christelijck is, als de wyle men noch leeft ende die heeft.

geadresseerde:	Aan N.
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 127v/285
aantal woorden:	474
thema:	Over testamenteren: het is beter bij leven te schenken.
omschrijving:	In antwoord op een vraag over testamenteren merkt Coornhert eerst op dat men beter bij een geschoolde en ervaren jurist zijn licht kan opsteken dan bij een (ongeleerde) notaris, zoals hij. Op de vraag óf men wel een testament moet maken, wil hij echter graag ('om by u niet beveynst te schijnen') zijn mening geven. Een jurist zal zeker zeggen dat het niet aangaat om bij testament te beschikken over andermans eigendom. Maar, welbeschouwd, heeft wie is gestorven helemaal geen eigendom meer, dus niets om over te beschikken. Hoe dwaas: bij leven hielden zij hun goederen gierig aan zich, nu zij die moeten loslaten, willen zij ze mild weggeven. Wat is hun eigendom als zij in de kist liggen: niet eens het beste, maar het oudste nachthemd! Is het wel geven als men het toch niet meer kan houden? Is het mildheid als men geeft wat al een ander toebehoort? Nee, het is beter bij leven, als men het nog zou kunnen houden, te geven en dank is dan op zijn plaats.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: H. Bonger, A. Gelderblom, *Weet of rust. Proza van Coornhert*, p. 113-114

LXXV. BRIEF.
Dat Testament-maecken ende wechgheven der goeden na sijn dood niet so Christelijck is, als de wyle men noch leeft ende die heeft.

DAt ghy een Testament wilt maecken Vrundtlijcke N. seyt my u Brief, die my raedtvraeght, hoe ghy't sult maken om Processen te voorcomen onder uwe Erfghenamen.

Dit suldy seeckerlijckste doen, soo ghy die minste kost om die meeste niet en ontsiet. Dat is, so ghy gheen Daelder en ontsiet in't raedtspleghen (niet met my, of mijn's ghelijcke ongheleerde Notarissen, maer) met geleerde ende versochte Rechts-verstandighen, om u Erfghenaemen etlijcke hondert Daelders te doen bespaeren in't onrustigh, maer niet onkostelijck pleyten.

Ick wijse u van my selve tot verstandiger in desen dan ick, daer ick in sulcks self raedt soude ghebruycken, als henluyden daer inne betrouwende boven my selve. Want elck verstaet best 'tghene hy meest heeft benaerstight ende ghehanteert. Ghelooft my, het onverstant van ons Notarissen, is het vet van de Ketel der Advocaten, Procureurs, en Soliciteurs.

Dat zy nu gheantwoordt op die eerste Vraghe.

Op de tweede, namentlijck, oft oock recht is datmen Testamenten maeckt: soude ick gaerne swijghen, om van d'Advocaten in dit stuck gheen Ketter ghescholden te werden.

Maer ick moet mijn meeninghe daer op verclaeren, om by u niet beveynst te schijnen.

Vraeght men een Rechts-verstandige, oft oock recht is dat yemandt by Testament

disponere van ander Luyden goedt. Hy sal antwoorden neen.
Vraght, of de ghene, die niet meer ter Werelt en is, oock yet eyghens ter Wereldt mach hebben. Neen, moet hy segghen. Die ghestorven is, en heeft dan niet meer eygens. Also. Hier uyt volght, dat al die by heur Testament yemant *Causa mortis*, wat gheven, sulcke ghifte doen van ander Luyden goedt, daer af zy onrechtelijck disponeren. Want so langhe alst hen eygen was, hielden zy't gierichlijck: Maer nu alst een anders sal sijn, gheven zy't mildelijck.
O milde Luyden! die niet en gheven, dan als zy't moeten laten, alst hen niet meer toehoort, maer heure Erfghenamen.

Ziet wat zy met hen in haer doodtkist wech draghen, ende ghy sult heur eygendom verstaen, daer nemen zy niet, maer men geeft henluyden, niet het beste, maer het oudtste slaeplaecken.

Machmen't oock gheven noemen datmen niet langher mach houden? Maght mildtheydt sijn, datmen eens anders goedt wegh schenckt? Vryelijck neen.

Gheeft in u leven, gheeft dewijl ghy't mooght houden, ende het u noch toebehoort, dat is dancks waerdigh. Nu levende hooret u, 't heeft te vooren een ander toebehoort, ende 't sal nae u doodt een andere toebehooren. So het spreeck-woordelijcke Rijmken wel seyt:

Het goet dat nu ter tydt is myn,
Was een anders, ende noch sal sijn,
Daer staet niet meer tot mynen gebode
Dan ick verteer, ende gheef om Gode.

Daer hebdy mijn oordeel, ghedenckt Godes oordeel, ende die woorden des Enghels, die met met d'een hant opwaerts, met d'ander nederwaerts schilderende, alsoo doet spreecken:

Dat ick gaf, is mijns ghebleven,
Dat ick hielt, heeft my begeven.

Vaert wel, ende laet die voorgaende kaersse lichten.

Coornhert Correspondentie, I, 76

Onderscheydt tusschen Leeren en getuyghen, ende of yemant sulcx mach doen sonder self volleert te sijn.

geadresseerde:	Chr. Plantijn
datering, plaats:	Ca. 1584*
referentie:	*Wercken* III, 127v-128v/286-288
aantal woorden:	1259
thema:	Het verschil tussen leren en getuigen; en er zijn diverse fasen in het onderwijs.
omschrijving:	Erop vertrouwend dat Plantijn hem welgezind is, wil Coornhert in reactie op zijn brief een misverstand aankaartte 'tot uwer verbeteringhe (niet verbitteringhe)'. Plantijn laat na te onderscheiden tussen 'leren' en 'getuigen', d.i. alleen God doet leren, mensen getuigen. Mensen proberen *te begrijpen* wat God hun te verstaan geeft ("t betuyghde'), God geeft de macht om *te doen* wat men begrijpt. Een leerling moet zichzelf kennen, d.i. weten dat hij dwaas is en wijsheid nodig heeft om God te gehoorzamen. Een getuige, die Plantijn ten onrechte leraar noemt, weet nooit alles, dat is aan God voorbehouden. Dat een getuige soms dwaalt, sluit echter niet uit, zoals Plantijn meent, dat hij niet mag vermanen, getuigen en onderwijzen. Coornhert meent dat men zich in onderwijzing slechts niet boven zijn niveau moet verheffen. Kennis is een stapsgewijs groeiproces. Het is geboden degenen die minder weten te onderwijzen, ook als men zelf nog over het een en ander in het duister tast. Het is zaak te weten wat men wel al weet en wat men nog niet weet. Over het eerste mag men spreken, over het tweede moet men zwijgen, of althans spreken zónder autoriteit ('onder verbeteringhe'), zoals leerlingen onder elkaar bij afwezigheid van de leraar. Coornhert kapittelt Plantijn ook over zijn manier van spreken waar hij zegt dat de 'lering uit de leer, de liefde uit de liefde voortkomt, *etc.*'. Hij zegt dat wel te begrijpen, dat het echter vreemd klinkt en ergerlijk is, want Plantijn gebruikt woorden die niet in de Schrift staan en de woorden die wel in de schrift staan gebruikt hij niet. 'Maer wat Mensch is zelf die wijsheyt? (...) Hoe mach die dan hem selve leeren?'
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

LXXVI. BRIEF.
Onderscheydt tusschen Leeren en getuyghen, ende of yemant sulcx mach doen sonder self volleert te sijn.

Aen Plantyn.

HEt is my onmoghelijck om ghelooven, dat ghy jonstighe Plantijn my tot Haerlem van selfs aenghesproken soudet hebben, soo niet u Liefde tot my, u even mensche, daer toe en hadden ghedronghen.

Dit mijn vermoeden, maeckt dat ick u, der vrundtlijckheyt halven, moet bedancken, so met naeckte woorden voor u moeyten van u schrijven, door mijn begeeren, aen my gedaen, als metter daedt in't verclaeren mijns ghevoelens op 'tselve uwe schrijven tot uwer verbeteringhe (niet verbitteringhe) alsoo u voorghemelde Liefde tot my een vast betrouwen in my baert, dat u E. 'tselve wel sult connen nemen int goede.

Also antwoorde ick eerst, dat ick wat anders verwacht hadde, dan my comt, ende dit overmits so ick mercke, dat u E. mijn meyninghe niet recht en hebt verstaen, gheen onderscheyt maeckende (in dese uwe Brief) tusschen leeren ende ghetuyghen. Het

leeren is alleen Godes, maer het getuygen 's menschen werck, dit laetste ist middel om 't betuyghde te verstaen: Maer 't eerste gheeft macht om 't gunt verstaen wert te doen.

Het Leeren heb ick noyt mijn daghen onderwonden, maer het ghetuyghen wel, ende dat noch in sijne mate, te weten, noyt aen eenighe bysondere Ghemeynte, of als een ghezende van Gode, oock noyt (mijn's wetens) sonder waerheydt, of boven mijn verstandt ende kennisse, rc. Daerom al u Brief geheel impertinens is, of gantsch niet en dient tot mijn sake. Dat's daer.

Ten anderen, zie ick u Brief handelen van drye dinghen voornemelijck, te weten, hoe de Leerling, hoe de Leeraer, ende wat het middel moet wesen, ofte Instrument.

Belanghende de Leerlingh, weetmen wel dat niemant recht gheleert en mach werden, dan die sijn zotheyt kennende, bevindt hoe noodigh hy wijsheydt behoeft, om Gode te ghehoorsamen, om't welck te doen hy begeerlijck den Vader des Lichts om wijsheyt can bidden, met vast betrouwen ende verkrijghen. Maer want gheen ander mensch en mach weten wat in den mensche is, dan des menschen gheest selve, soo ghetuyght een Christen uyt de algemeyne Wet der Natueren voor allen Menschen int ghemeyn waerheyt, die niemandt schadelijck, ende yemandt nut mach wesen, 'twelck dan die voorschreven recht-leergierighe begheerlijck als goet aennemende, alleen ghenieten, maer die zotten ende eyghenwijsen niet.

So veele nu de getuyghen (by u Leeraers ghenoemt) aengaet, waer wel te wenschen, dat zy't self al wisten, ende midtsdien nerghens in moghten doolen. Maer want het gheen Mensch hier al mach weten, dat is self Godt wesen (also die alwetenheydt een eyghenschappe Godes is) so dunckt my dat dit u segghen alle vermaen, ghetuyghen, ende onderwijsen wech soude moeten nemen, als niemandt sulcx soude moghen doen, ten waer hy self so volleert ware dat aen hem niet meer te leeren en is. Maer houde daer tegen dat elck schuldigh ende verbonden is, sijnen doolenden Naesten te betuyghen 'tgunt hy derhalven seker is: *Exempli gratia*, by ghelijckenis.

Neemt dat ick in een Schole zy, daer verscheyden Classes sijn, te weten, daer men leert A. B. C. spelden, lesen grammaticam, Rhethoricam, Dialecticam, Poesie, ende Griecx: Ende ick noch eerst zitte inde leeringhe van Grammatica, sonder hoogher ghecomen te sijn, dan dat ick nu wel can lese, ende mijn Declinationes, Conjungationes can.

Soo bekenne ick gaerne, dat ick my soude vergrijpen, indien is yemanden wilde onderrichten inde Sintaxin, swijghe in Rhetorica of ander hoogher Konsten of Lessen. Maer of ick yemant mijnre met-scholieren hoorde doolen in den A. B. C. of in't spellen: Ick achte dat ick schuldigh soude sijn die twee doolende, heur doolinghen te overtuyghen, ende te onderwijsen.
Dit soude ick oock met ghewisse seeckerheydt connen, sonder sulck Leerlingh, of my self te bedrieghen.

Daer ziet u E. nu'tghebreck van onderscheyt in u schrijven aen my, ende midtsdien die uwe Sententie gestelt buyten waerheyt. Namentlijck:

Dat niemandt wat voordeels mach doen met vermanen, straffen, rc. die noch self niet volleert is. Want al meyndy 't schoon in elck stuck, daer in yemant een ander soude willen berichten, so ist noch doolinghe. Gemerckt ick in de Grammatica noch self niet volleert sijnde, eenen anderen wel mach onderwijsen in de Declinatien of Conjungatien (soo ick die deelen wel can, ende hy niet) al en ben ick noch niet in de Sintaxi volleert.

Alsoo wesen d'Apostelen op Christum, al eer zy self volleert waren, als die noch al nae Christi doodt, sijne verrijsenisse niet en gheloofden.

Immers Petrus was nae den Princxterdach noch gheensins volleert, als hem Paulus berispte. Liet hy daerom van Christo te ghetuyghen. Neen vryelijck.

Is nu dese uwe meyninghe recht, so dede Petrus int ghetuyghen onrecht, want hy en was noch self niet volleert: Dit gheloove ick niet, maer gheloove veel eer dat U.L. hier in onrecht is.

Nu comende op u derde stuck, namentlijck op het middel, bruyckt ghy dese ghelijcker woorden: Die leeringhe comt uyt de Leere: Die Liefde uyt de Liefde, rc. Welcke maniere van spreecken, sonderlinge dese oock, na den woorde des woorts, ende nae den beveele des bevels, rc. vreemt luydet, ende doch wel te verstaen is. Want wie verstaet niet, datmen sonder licht niet en mach verlichten. Sonder hetten heet maken, ende sonder oordeel oordeelen? Also met d'ander mede.

Maer wie verstaet oock niet dat sulck wijse van spreecken meer argernisse in brengt dan vrucht by den onwijsen, die sulcke maniere van spreecken in de H. Schrift niet en vinden? Voorwaer so veele my aengaet argere ick my daer soo luttel aen, alst my luttel duyster is.

Maer dat heeft my verwondert dat ghy die woordekens hem self leeren, so veele ghebruyckt die de Schrift so niet en gebruyckt, ende ghy niet en gebruyckt die woordekens: Dat Godt den Mensche leert, die zy doorgaens ghebruyckt. Want zy sullen alle van Godt gheleert zijn, rc. seyt die Schrift meer dan eenmael. Dit luydt oock beter. Want Godt is self de wijsheyt, ende mach daerom den onwijsen leeren: Maer wat Mensch is zelf die wijsheyt? Of is eenigh mensch zelf die wijsheyt, zoo is hy immers oock wijs: Hoe mach die dan hem selve leeren?

Mach oock yemant leeren 't gunt hy nu al weet of can? Voorwaer neen.

Can of weet hy't dan ooc niet: Hoe mach hyzelf leeren 'tgene hy niet en weet? Of mach de mensche hier zonder wijsheydt hem zelf onderwijzen, ende zonder wetenschap hem zelf leeren weten? Ick achte wel neen.

Ghy sult het oock (denckt ghy't nae) neen bevinden, ende daer by oock die hooge woorden uwes Briefs eenighsins waterloose wolcken gheacht souden moghen worden, ende dat zy bescheydenheyt ontberen, hem self verstricken. Doch acht ick u meeninghe (so ick die ten besten verstae) te wesen ditte:

Dat niemandt een goedt Leeraer mach sijn, die niet eerst een goet Leerlingh is gheweest. Dat is, dat niemant verstant mach hebben sonder ondervindtlijck versoecken, ende dat sonder recht verstandt onmoghelijck is een ander recht te onderwijsen.

Alle 'twelck ick met u waerachtigh houde, met dien onderscheydt alleenlijck, dat elck wel mach, ja moet een ander doolende onderwijsen in den dinghen, daer af hy nu al heeft seeckere ende ondervindtlijcke kennisse, of hem schoon noch al in eenige andere dinghen kennisse ontbreeckt. Immers, dat ooc elck schuldigh is een anderen doolende, het ghetuyghenisse sijnder meyninge aen te geven, of hy noch schoon dat selve niet uyt versochtheyt en weet, alst maer gheschiedt sonder authoriteyt, ende onder verbeteringhe, gelijck d'een Leerling d'ander in afwesen des Meesters in der Schoolen onderwijst.

Ende hier mede ophoudende betrouwe ick u E. jonste toe, dat zy dit mijn jonstigh bericht, op u schrijven tot uwen besten, ende mijnder moeyten, gheschiedende, oock wel ten besten sal nemen van u E. Dienstwillighe N. N.

Coornhert Correspondentie, I, 77

Hoe men sich voorsichtelijck in desen tijdt sal draghen om niet verleydt te werden.

geadresseerde:	Christoffel Plantijn*
datering, plaats:	Ca. 1576*
referentie:	*Wercken* III, 128v-129r/288-289
aantal woorden:	754
thema:	Zelf oordelen *versus* blinde volgzaamheid
omschrijving:	Coornhert bedankt voor de toezending van een boek, waarvan hij zegt dat hij het goed heeft begrepen. Helaas heeft Plantijn zijn brieven en zijn boek (*Toeststeen der ware Leeraeren*) niet goed begrepen. Het misverstand kan aan hem liggen, meer bepaald 'mijn al te loopende handt int schrijven', maar uitgesloten is niet dat het aan de ander ligt, die het mogelijk te druk heeft met huiselijke zaken of een vooroordeel jegens hem koestert. Coornhert ontkent dat hij diens woorden opzettelijk misverstaat door ze veel te letterlijk te nemen. Vraag is vervolgens hoe men zich dient te laten onderwijzen, stichten door een ander. Coornhert ziet twee mogelijkheden. Ofwel leert men direct door Gods autoriteit, waarbij een mens slechts middelaar is ofwel een mens treedt op als die geduldige onderwijzer waarvan men zelf inziet dat hij inderdaad blinde vlekken blootlegt. Maar het gaat niet aan zich te laten blinddoeken en de leiding van deze of gene zomaar te accepteren. De Schrift waarschuwt voortdurend voor een dergelijke volgzaamheid! Over zichzelf biecht Coornhert op ('onbeveynsder tonghen') dat hij niets zeker weet behalve dan dat hij bij lange na niet alles weet en dat hij zijn duisternissen graag door God laat verlichten via iemands 'God-geleerde tonghe (soo hy die heeft)'. Maar, hij wil zélf oordelen over de eventuele dwalingen in een leer, zie daar het fundament van zijn 'dwaling'! Want stel hij zou zelf helemaal blind zijn in goddelijke zaken en moeten kiezen uit alle mogelijke leidsmannen (de paus, Luther, Calvijn, Menno, David Joris, Hendrik Niclaes, Kasper Schwenckfeld), die elkaar voor blind uitschelden: een onmogelijke keuze en dat nog wel in een zaak waar alles van afhangt: 'De sake is wichtigh, betreffende d'Eeuwighe saligheyt of verdoemenisse.'
bijzonderheden:	Antwoordbrief; verwijzing naar ene H.L./H.J. en naar de paus, Luther, Calvijn, Menno, David Joris, Hendrik Niclaes, Kaspar Schwenckfeld
opmerking 1:	Voor geadresseerde zie: B. Becker, 'Thierry Coornhert et Christophe Plantin', in: *De Gulden Passer,* Jaargang 1 (1923), p. 97-123.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

LXXVII. BRIEF.
Hoe men sich voorsichtelijck in desen tijdt sal draghen om niet verleydt te werden.

WAerde, Lieve Vrundt, my is behandet u Boecxken met u L. Brief, welcks inhout, als oock van de voorgaende ick soo recht wel verstaen hebbe, dat ick wensche by u L. so wel verstaen te sijn gheweest, niet alleen mijn beyde brieven, maer oock mijn Boecxken, vanden Toetsteen der ware Leeraeren. Maer dit beyde vinde ick neen. Die schulde mach sijn mijn al te loopende handt int schrijven: of u L. al te groote onlede in Huys-saecken, of eenigh voor-oordeel van mijnen persoone: 't welck (so U. L. laetste met brenght) my overvloedigh acht van rijckdommen des gheests.

Dat in dit laetste waerheydt soude wesen gheseyt, door u L. armoede des gheests, die ick in u verhope, houde ick wel moghelijck te wesen.

Maer dit en mach ick sulcx niet ghelooven in u segghen, van dat ick sijne woorden gheweldelijck trecke teghen U. L. meyninghe: Want ick dat weet anders te wesen.

Ick macht onverstandelijck doen, dat altijdt ghebeurt buyten voornemen, maer gheensins gheweldelijck, 't welck nimmermeer gheschiedt sonder opset.

Ben ick dan noch soo gheheel Letterlijck, dat ick u L. Gheestelijcke applicatie op een dierlijcke confundere, soo u L. my schrijven, soo bidde ick die lieve Godt, dat hy mijner ontferme, ende door sijne ware arm-gheestighen, my ghenadighe aenwijsinghe believe te doen, van sulcke mijne valsche rijckdomme.

Maer sal dit in my stichtelijck gheschieden door't middel van eenigh Mensche. Die sal my met het twee-sneedigh woordt, dat (niet *Ipse*, maer Godt selve *dixit*) oock Lijf en ziel van een scheydet, in my selve te schande maken, ende dit so krachtelijck als waerachtelijck met Godlijcker authoriteyt: Of hy sal met so lanckmoedigh als goedigh onderwijs my van mijne blindtheyden soo ontwijffelijcken overtuyghen, dat ick soodanighen zienden Leydtman, daer voor hem nu kennende, niet min ootmoedelijck dan begheerlijck om van hem gheleedet te worden de handt sal bieden met bidden.

Maer sonder een van beyden, en hope ick nimmermeer mijn ooghen te laeten blindthocken, om gheleedet te worden van eenighe menschen. Voor de welcke Godt ons door sijnen Gheest der waerheyt in de H. Schrift (die ick in al daer icx daedlijck versocht hebbe, waerachtigh bevinde, ende derhalve boven aller menschen leere betrouwe) soo menighvuldelijck, als sorghvuldelijck, niet te vergheefs en waerschout.

Ziet hoe naeckt ende onbeveynst ick die deure mijnre Ziele hier opene voor u L. als dien ick houde aller goedt-willighen vrundt te wesen.

Daerom sal't deselve wel int beste konnen nemen van my, die moghelijck niet minder en verstae mijn eenvuldighe (doch niet onschuldighe) onwetenheyt, dan u L. sijn armgheestigheyt, die my oordeelt rijck van geest te sijn.

Volghens welck oordeel ick oock voorts meer luttel mach vermoeden dat H. J. of oock u L. selve sich sullen bemoeyen met my, als uyt my niet verwachtende eenighe effectuele vrucht. Niet jeghenstaende u L. nu wel hebben bemerckt, dat ick wel begeerlijck was om voorder te spreecken met u L. of met hem, die in sijne Schriften niet luttel en tuyght van sijnen claeren ghesichte, of wesentlijcke kennisse, op hopen, of 't selve in my door de naeckte Biechte mijnder onbeveynsder tonghen noch moghte zien, eenighe verderffelijcke duysternissen, die mijns onwetens noch souden mogen wesen in my: die gheen dingh ter Wereldt seeckerlijck en wete, dan dat icx nerghens na al en wete, op dat die mijne duysternissen door't middel van zijne Godgheleerde tonghe (soo hy die heeft) van Gode verlicht moghten werden, 't welck gheen Liefhebbers heur Naesten den selven en connen weygheren. Of hy H. J. of u L. schoon al niet ghesint moghten zijn yemandts anders meyninghe toe te vallen.

Neemt (noch voor't laetste) de grondtvest mijns dolinghs van te willen oordeelen van de Leere (so het doolinghe is) in desen.

Op dat U. L. ende H. J. my, of ten minsten anderen (twijffelt men aen my) te lichtelijcker sullen moghen helpen:

Neemt dat ic nu verstont gantsch blint in Godtlijcke saken te zijn, oock dat de Paus, Luther, Calvijn, Menno, David Jorisfz. Hendrick Niclaesz. H. J. Swenckvelt

voor my stonden, elck my aenbiedende de handt, met beloften van my recht te leeden, ende elck van d'ander segghende, dat zy elck self blindt sijn, mijn blindtheydt maeckt dat ick niet en mach zien welcker van allen ooghen open sijn ende zien.

Wat suldy my hier raden? Sal ick hier yemant opt onseker de handt bieden om te laten leyden? Dat luydt avontuerlijck. Maer ghenomen jae. Wien van allen sal ick de handt bieden, ende waerom desen meer dan d'ander.

De sake is wichtigh, betreffende d'Eeuwighe saligheyt of verdoemenisse.

Vale.

Coornhert Correspondentie, I, 78

Wat vrucht de waere wetenschap van goedt ende quaet, ende van sijn niet weten veroorsaect in Mensche.

geadresseerde:	Christoffel Plantijn*
datering, plaats:	Ca. 1576*
referentie:	*Wercken* III, 129r/289
aantal woorden:	495
thema:	De geest moet levend maken: geloof is ondervinden en doen.
omschrijving:	Coornhert 'excuseert' zijn late reactie ironisch door zijn respondent te omschrijven als iemand die zelf met God kan spreken en die als hij van mensen niets hoort, d.i. geen brieven ontvangt, meer gelegenheid heeft om naar God te luisteren. Ook vermeldt hij dat de tussenpersoon (J.V.H.) heel wat minder 'geest' bij hem heeft aangetroffen dan verwacht. Sommigen schatten hem te hoog in, anderen echter, ook niet terecht, misprijzen hem te zeer, terwijl hij toch, God zij dank, een leven leidt waar mensen weinig op aan te merken kunnen hebben. Maar zoals misplaatste lof een mens niet beter maakt zo wordt hij van onterechte laster niet slechter, eerder beter, want als het uiterlijke met leugens is omgeven vallen innerlijke gebreken temeer op. Coornhert zegt vervolgens dat hij nog niet alle goeds waarnaar hij verlangt heeft verworven, niet omdat God niet vrijgevig genoeg zou zijn, maar door eigen verzuim. Zijn zekerheid bestaat hierin dat hij weet wat hij niet weet en wat hij weet. Waar hij weet is dwaling uitgesloten, waar hij niet weet kan hij niet bedrogen worden, waar hij twijfelt is geen vertrouwen. Vanwaar die zekerheid? Hij weet uit ondervinden: dat hij het kwaad haat en verlaat en het goede liefheeft en verkrijgt. Dit ondervinden is diep innerlijk: 'uyt eenen inborstighen tocht ende drift des ghemoedts'. Weten mag geen dode getuigenis blijven, moet levend maken: haat en liefde baren. 'Ende sonder liefde Godes, ende des Naesten, is alle Religie doodt, sy schijne dan so heyligh als zy wil.'
bijzonderheden:	Spreuk: '*Macht na wille in't goede.*' Coornhert vermeldt een tussenpersoon J.V.H (= Jan van Hout?).
opmerking:	Voor geadresseerde zie: B. Becker, 'Thierry Coornhert et Christophe Plantin', in: *De Gulden Passer*, Jaargang 1 (1923), p. 97-123.

LXXVIII. BRIEF.
Wat vrucht de waere wetenschap van goedt ende quaet, ende van sijn niet weten veroorsaect in Mensche.

Macht na wille in't goede. Amen.

VAn aensicht, maer niet heel van ghemoede, onbekende Vrundt in den Heere, verscheyden wichtighe onleden hebbe ick gehadt, ende oorsaecke met gheleghentheydt hebbe ick ontbeert, sedert U. L. laetste schrijven aen my ghesonden by J. V. H. om u met een briefken aen te spreecken.

Maer wat is daer anders by versuymt voor u, die met Gode (soo ick mercke) self kondt spreken, dan door't swijgen van menschen, Gode self te hooren? Dus en behoeft dat gheen onschuldt, noch veele minder, of ick den voornoemden J. V. H. in 't minste niet vernoeght en moghte hebben, in sijne begheerten, als hy minder gheest by my, dan eenighe onbescheyden prijsers hem moghten van my uyt blinde jonste aenghegheven hebben, int samenspreken heeft moghen vinden.

Ick en mach nu niet rijcker sijn dan ick nu ben. So my d'een uyt jonste veele hoogher achtende is: so pooght my d'ander uyt afgonst op't aldernederste te

verwerpen: maer dit en mach niemant te veel doen nae der waerheyt voor Gode, hoe wel ic (danc zy den Heere) voor den menschen niet seer berispelijck en ben.

Doch ghelijck onrechte prijs niemandt verbeteren, soo en mach onrechte lasteringhe niemanden verargheren: dan wel verbeteren, te weten, den ghenen die door onwaere uyterlijcke, tot sijne ware innerlijcke ghebreecken werdt aenghewesen.

Wt dit voorschreven mach U. L. nu licht mercken (dat ghy van my te weten begeerde) hoe't my gaet in den Heere: Want ick en hebbe noch alle 't goet niet verworven dat ick begheere: Ende 't is door mijn versuym (niet door Godes onmildtheydt) dat ickx ontbere. Dit ben ick seker, dat ick wete wat ick niet en wete, ende wat ick wete.

Dat ick wete (uyt ondervonden waerheyt) en mach ick niet in doolen: dat ick weet niet te weten, en mach my niet bedrieghen. Ende dat ick twijffelijck vermoede, en mach ick niet betrouwen.

Vraeghdy, waer by ick seecker wete, wat ick weet, of niet en weet?

Ick antwoorde, dat ick uyt ondervinden wete, dat ick al wat ick weet quaedt te sijn, hate, ende verlate: Wat ick weet goede te wesen, lieve, ende verkrijghe.

Maer wat quaedt ick niet en hate, noch wat goet ick niet lieve (met herten meyne ick uyt eenen inborstighen tocht ende drift des ghemoedts) dat weet ick dat my noch onbekent is, of icx al schoon duysentmael ghelesen, ghedacht, ende self anderen gheseydt hadde.

So houde ick op't cortste gheseydt, alle het weten dat gheen waere haete of Liefde en baert in mijn herte, voor een doode tuyghnisse, ende gheen levend-maeckende gheest. Sonder dese gheest is onse Ziele doodt, alst Lijf is sonder de Ziele. Ende sonder liefde Godes, ende des Naesten, is alle Religie doodt, sy schijne dan so heyligh als zy wil.

Hier hebdy die hooft
som mijn's hertens naeckt beschreven.

Godt schrijve met sijnen vingher des H. Gheest meer ende meer sijn Wet der Liefden in u herten, in alder Godtvruchtighen herten, ende in my. Amen.

Coornhert Correspondentie, I, 79

Predicanten die met authoriteyt leeren: moeten doen blijcken, tot versekeringe van de Leerlinghen; datse wettelijck sijn ghesonden.

geadresseerde:	Hans de Ries, Iacob Iansz, e.a. van de Waterlandse Gemeente
datering, plaats:	Na 1578*
referentie:	*Wercken* III, 129v-130v/290-292
aantal woorden:	1663
thema:	Hoe blijkt dat iemand een ware leraar is, dat een gemeente de ware kerk is?
omschrijving:	Coornhert komt met tevredenheid terug op een gesprek van een dag eerder, maar spreekt De Reis en Iansz aan op hun 'ijver' en 'vurigheid': willen wij niet slechts van doen hebben met 'goedtduncken des Menschelijcken vernufts', dan moet iemand die *rechtmatig* als leraar optreedt aantonen dat hij gezonden is door God. Vermanen mag altijd: 'alst maer toegaet, ghelijck d'een Scholier den anderen in afwesen des Meesters onderwijst.' Hier geldt de natuurwet, niemand heeft autoriteit. Ook de leerling moet er zeker van zijn dat hij niet te maken heeft met een blinde leidsman, 'een valsch, of van self loopende Propheet'. Daarvoor waarschuwt de Schrift: de schapen moeten zeker zijn van de stem die zij volgen. God maakt soms gebruik van mensen (zoals de apostelen), soms openbaart Hij zich (in Mozes, Elias en Christus) om een 'sichtbaere' kerk te stichten, te hervormen, te vernieuwen of te doen groeien. Dat Hij zich openbaart blijkt uit wonderdaden; als Hij mensen gebruikt is daar een kerk die zonder twijfel de ware is. Wie als leraar optreedt, moet dus ofwel wonderdaden verrichten ofwel aantonen dat hij zonder meer in de lijn staat van de apostolische kerk, d.i. de ware kerk. De predikanten van de Waterlandse Gemeente kunnen echter geen van beide aantonen. Dus zijn zij leraren op eigen gezag. Wat betreft de apostolische kerk merkt Coornhert op dat buiten kijf staat dat deze 'verwoest, vervallen, ende verdorven' is. De predikanten kunnen echter niet aantonen dat zij 'last en bevel' hebben deze kerk te hervormen, dat hun gemeente de ware kerk is. Er is geen enkele zekerheid dat hun samenkomsten meer waar(d) zijn dan die van anderen, welke dan ook. Hier regeert het 'eyghen goetduncken'. Het gaat niet aan af te dingen op de relevantie van wonderdaden. Verleiders moet immers door de mand vallen. Ook Christus beloofde en verrichte wonderdaden. Om deze redenen distantieert Coornhert zich van de Waterlandse Gemeente: gebrek aan autoriteit. Hij zegt de Gemeente ook anderen niet aan te bevelen. Niet Gods zending, maar enkel de natuurwet is de basis, d.i. 'onderwijsende, onder verbeteringhe, sonder veroordeelen en bannen van anderen, om't ghevoelen ander als het uwe'. Niettemin meent Coornhert dat de Waterlandse Gemeente van alle kerken de 'onpartijdigste' is, waarbij hij dan wel weer de kanttekening maakt dat andersdenkenden soms geweigerd worden.
bijzonderheden:	Verwijzing naar 'natuurwet' en naar de Waterlandse Gemeente
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

LXXIX. BRIEF.
Predicanten die met authoriteyt leeren: moeten doen blijcken, tot versekeringe van de Leerlinghen; datse wettelijck sijn ghesonden.

Aen de Predicanten van de Waterlantsche Ghemeente HANS de REIS, Iacob Iansz. &c.

DE Heere gheve my te schrijven, ende u jonstighe Vrunden te lesen, tot sijnder eeren, gheleghen in de vermeerderinghe van den Rijcke zijn's Zoons Jesu Christi. Amen.

Hertslieve Vrunden, ick hadde nu al van u Luyden het ghevoelen van merckelijcke onpartydigheyt.

Dit is noch in my vermeerdert door 't ghesprake op eergisteren avondt tusschen ons. Doch is sulck ghevoelen in my noch niet volcomen, om redenen die ick ter gheleghender tijt hope verclaren. Maer en hebbe daer en tusschen niet mogen laten met eenvuldighe onbeveynstheydt te verclaeren mijn ghevoelen van u Luyder yver, in den welcken ick gheen meerder vyerigheyt, maer wel meerder verstandigheydt soude wenschen.

Dit gheschiedt tot mijn moeyten ende versuym mijnder huys-saecken, ende tot beteringhe van u beyden, ende nut van veelen anderen, daer willet doch, dit begeere ick tot een loon deser mijnre moeyten voor aennemen, ende gheensins voor lust van berispen.

Neven eenighe andere saken was in onsen ghesprake oock in bedenckinghe uytghestelt: Het stuck van de zendinghe der Leeraeren. Hier af wil ick nu wat tot u spreken metter pennen, ende dit soo cort als ick sal moghen.

Ick moet ghelooven, dat ghyluyden in so groot-wichtighen handel als dit is, niet handelen willen na goedtduncken des Menschelijcken vernufts, maer alleen na seeckere ghetuyghenisse des Godtlijcken Schrifts. Dese leert ons dat niemandt als Leeraer en mach leeren eenighe Ghemeynten, sonder daer toe wettelijck ghesonden a te sijn van Gode.

Rom. 10. 15.
Gal. 1. 1. 12.
Mat. 20. 6
Ioan. 20.21

Van't Christelijck vermanen onderlinghe uyt de Wet der Natuyren gheschiedende sonder authoriteyt, en wert hier niet gesproken, want dat elck sulcks b schuldigh is, dat's meer dan gheoorloft, alst maer toegaet, ghelijck d'een Scholier den anderen in afwesen des Meesters onderwijst.

b Zach. 8 16.
Eph. 4. 25
Mat. 7. 12

Van de voorschreven wettighe zendinghe moet ghewisse versekertheyt sijn, niet alleen by den Leeraer, maer oock by den c *Leerlingen*, die anders sonder onderscheyt soo licht een blinde leydtsman, een valsch, of van self loopende Propheet, een Enghel schijnende Sathan, ende een Huyrlingh, Dief, ja verscheurende Wolf: Als een recht-ziender, Propheet, goede gheest of Herder, blindeling naevolghen souden.

c Ioan. 10. 25. 38, 4, 5
1 Ioa. 4.
Exo. 4, 1, 8

Tot voorbehoedinghe van 't welcke die ghetrouwe Godt ons doorgaens soo heel ernstelijck *d waerschouwer,* 't welck voorwaer vergheefs ware, so die schapen niet en behoefden verseeckerlijck te weten, wiens stemme zy sullen navolghen.

d 1 Ioan. 4.

Daer toe heeft ons die sorghvuldige God oock in sijne H. Schriftuere voorghebeeldet hoe hy sent, oock waer toe.

De maniere van 't zenden Godes is tweereleye, te weten sonde rende met middel, ende dit tot vier saecken, namentlijcken, om een sichtbaere Kercke 1. te stichten, als Moyses 2. te reformeren, als Elias 3. te vernieuwen, als de Heere Christus ende sijne Apostelen, ende 4. voort te teelen, als der Apostelen naevolghers ghedaen hebben.

In welck drie voorschreven zendinghen, namentlijck in de zendinghe Moysi, Elie, ende Christi, met sijne Jongheren, men bespeurt die maniere van zendinghe, die sonder middel gheschiedt, also die van gheenen menschen, maer van Gode alleen ghesonden sijn gheweest.

Maer in de vierde sietmen die maniere van zendinghe door't middel van Menschen gheschiedende, als in Mathia, Timotheo, Tito ende meer andere gheschiedt is.

Act. 1, 22, 23, 24, 25

Ende staet hier te letten, dat in beyde dese wijsen van zendinghen merckelijcke verseekertheydt voor den menschen is gheleghen: so de zendinghe tot d'eerste drie

Exo. 4. 1. 2. 3. &c.
Ioan. 10. 25. 38.

gheschiedt met wonderdaden, ende de zendinghe tot het vierde, door een Kercke, aen welcks oprechtigheydt niemandt met recht mach twijffelen.

So ghyluyden nu sijt ghezonden van Gode, sonder middel, soo mach die omsichtighe Leerlingh u nae 't ghebruyck Godes, inder Schriftuyren betuyght, wettelijck afeysschen Wonderdaeden, tot ghetuyghenisse ende verseeckertheydt (voor hem) van uwe zendinghe.

Maer vermooghdy dit niet, so eyscht men u rechtelijck af, bewijs, dat ghy door middel sijt ghesonden.

Om dit te doen is u noodigh te bewijsen. Dat die kercke daer af ghy zijt ghesonden die ware Kercke Godes zy, ende ghebleven is, sonder vervallinghe of verwoestinghe vander Apostelen Kercke af (aen welcx oprechtigheyt men niet en twijfelt) tot op dese uwe Kercke toe.

Dit vermooghdy soo weynigh, als door miraculen. Soo blijckt dan dat ghyluyden van Gode, noch sonder, noch door middel, ende midtsdien oock gheensins en zijt ghesonden, maer van selfs tredet, of loopt in desen dienst, onder schijn nochtans van ghesonden te zijn. D'welck ick niet en magh recht oordeelen, als my schijnende teghen de Heylighe Schrift, die sulckx soo swaerlijck berispet.

Want dat die sienlijcke Kercke sedert der Apostelen tijden jammerlijck verwoest, vervallen, ende verdorven is gheweest, en meyn ick niet dat ghyluyden sult ontkennen. Laet ons nu sien wiese weder opgherecht heeft, of ghereformeert. Zeghdy wyluyden, soo eysch ick gheloofflijcke blijck van u last ende bevel, om in dese tijden sulckx te doen, soo Elias in zijnen tijden dede blijcken. Vermooghdy dit oock te doen?

3. Reg. 18 36. 38.

Maer seghdy dat die Kercke haer self weder opgherecht ende ghereformeerdt heeft, ofte vervormt, soo seghdy wat, daer af men gheen Exempel heeft inde Heylighe Schrift, oock ghyluyden gheen bevel hebt om nu te doen inde Schrift op u, ende in dees tijdt luydende. Wat seeckerheydt mach dan yemandt hebben dat sulcke uwe vervormde, of opgherechte Kercke die ware Kercke zy? Magh men des niet seecker zijn. Hoe magh men seecker zijn dat ghyluyden van een ware Ghemeynte of Kercke Godes, ende midtsdien wettelijck ghesonden zijt.

Maer laet ons noch al nemen, of eenigh Kercke haer self mochte reformeeren, of weder op rechten, soo vraghe ick, hoe dat is gheschiedt, sonder, of door een Leeraer ende Predicatie? Seghdy, sonder: soo vrage ick noch wat sekerheydt ghy meer mooght gheven, dat sulck u samen loopen ende vergaderen van selfs, meer sal maken een ware vergaderinghe der Lidtmaten Christi, een ware Kercke ende Ghemeynte Godes, dan het samenloopen van anderen, of der Monicken voormaels heeft ghedaen? Of eenigh ander volck oock noch doen? Wat maghmer anders oordeelen (na dien daer toe gheen expres bevel Godes en zy, oock gheen ghesonden Leeraer) dan dat u vergaderinge gheschiet uyt eyghen goetduncken, als een nieuwe Monnickerye.

Rom. 10. 15.

Seghdy dan dat het gheschiet is door een Leeraer ende Predicatie, soo vrage ick noch: Wie desen Leeraer heeft ghesonden? Seghdy, dese kercke: Hoe magh een sienlijcke Kercke zijn gheweest voor hare vergaderinghe, die dochter is niet voor haer Moeder, noch die Kercke voor die Predicant? Wast doe noch gheen kercke, hoe moght zy eenigh Leera[a]r senden? Ende of mens noch al een Kercke wilde noemen, hoe salmen sekerlijck mogen weten, dat het die ware Kercke was? Wast gheen ware Kercke, soo en moght zy oock niet wettelijck senden.

Seecker my wonderdt, dat yemandt de noodtlijckheydt ende nutbaerheyt der wonder-daden bestaet wech te nemen, overmits datter oock by wijlen teeckenen gheschieden van verleyders. Want dan souden ooc Christi ende zijnder Apostelen wonder-daden onnoodigh ende vergheefs zijn gheweest. Sijn zy onnoodigh, waerom ghebietse Christus te doen? Waer toe heeftse Christus belooft? Hebben die wonderdaden gheen bewijslijcke kracht ten gheloove dienstelijck ende nut: Waerom staet soo dickmaels: datter veel gheloofden, overmidts de wonder-daden. Waerom tuyght Christus selve daer op? Seyde die niet, de wercken die ick doe, ghetuyghen van my? ende noch gheloofdy my niet, soo ghelooft den wercke. Of souden de Broeders hier teghen willen seghen? Of souden sy wel dencken?

Mat. 10. 8
Marc. 16.
Ioa. 2. 13. 4. 53.
Matt. 27. 54.
Exod. 4. 8. 31.
Ioan. 5. 36
Ioa. 8. 38 10.

Neen Christe: om wondertekens te ghelooven is onseecker, want ghy seght selve, dat oock valsche Leeraers wel wonderdaden connen doen. Merckt doch: Of hier niet en behoeft onderscheydt daer inne, dat d'een tuyghe d'ander stijft, te weten, de Leere, den wonder-daden, ende wederom, de wonder-daden, de Leere.

Laet de valsche Leeraers al schoon mirakelen doen: onmoghelijck ist henluyden recht te leeren. Maer niet onmoghelijck ist den rechten Leeraers miraculen te doen, ghemerckt Christus henluyden die belooft te sullen vermoghen, jae oock het werpen van de Berghen in de Zee, als sy maer gheloove hebben, ende sulcx tot Godes eere, ende der menschen heyl nut is.

Waerde ende Lieve Vrunden, dese (met al veel meer) andere wightighe oorsaecken, verbieden my krachtelijck aen allen zijden toe te stemmen, dat ghyluyden in dese wichtighe saecke handelt na de Heylighe Schriftuere, ende dat ghyluyden van Gode ghesonden soudet zijn, om zijne ghemeente te leeren, als met authoriteyt, ende uyt Godes bevele.

Dit dunckt my nochtans u Luyder voornemen te syn, ende dit sal my beletten andere vroome ende onpartijdighe Luyden aen te wijsen tot u Ghemeynte, soo langhe my niet ghenoeghsaem en blijckt u sendinge van Gode te wesen: Ofte tot dat my blijckt, dat ghy leert, niet als van Gode, maer als vande Wet der Natuyren, liefde ende yver tot uwes Naeste[n] heyl alleen ghesonden sijnde. En onderwijsende, onder verbeteringhe, sonder veroordeelen en bannen van anderen, om't ghevoelen ander als het uwe.

Doch niet te min, of my doch schoon gheen van dees twee stucken en bleeck, soo blijckt my, dat ghyluyden onder allen Kercken nu ter tijdt, die Sacramenten ende Predicatien ghebruycken, wel die onpartijdighste syt, uytghenomen die luyden wel kennende, heur meyninghe in eenighen stucken onghelijck te syn, ende des niet te min u ghemeynschap begheeren, ende van u gheweygerdt worden.

Daerom soo langhe ick banden ende stricken, of verknoopinghe sie by u luyden, het sy dan inde meyninghen van Sacramenten, ofte andere stucken, en magh ick met goeder conscientie, yemandt tot u, als tot een recht onpartijdighen ghemeynte aenwijsen. Dit heb ick u ten goeden moeten schrijven uyt rechter Liefden, ende Christelijcke vryheydt, believet u te antwoorden, het sy by monde ofte handt, ende my te vernoeghen, 'tsal my lief syn, of neen, 'tsal ghelijckmoedich ghedooght syn by u beyder, ende alder menschen liefhebber in den Heere.

Ick moght, om tijdts dierheydt, niet breeder schrijven, ende verliedt my op u luyder verstandigheydt, dien weynigh ghenoegh is.

Coornhert Correspondentie, I, 80

Verklaringhe vande Sproocke, Matth. 7. 11. En 18. vers.

geadresseerde:	Pieter Bor
datering, plaats:	Jaren '80*
referentie:	*Wercken* III, 130v-131r/292-293
aantal woorden:	701
thema:	Gods goedheid en het menselijk kwaad
omschrijving:	Bor vraagt ten eerste hoe de goede God onze Vader kan zijn terwijl wij mensen kwaad doen. Coornhert wijst erop dat men moet letten op de verschillende contexten waarin het woord vader staat. Vervolgens merkt hij op dat Christus' leerlingen 'kinderen Gods' worden genoemd niet omdat zij al goed zijn, maar omdat zij het zullen worden. Ten slotte onderscheidt hij Vader en Schepper; de eerste brengt uit zichzelf iets voort, de tweede schept uit het niets. Ondanks dit verschil heet God vaak vader. God brengt goede schepselen voort, het kwaad dat wij verrichten hebben wijzelf aangenomen, uit eigen wil en begeerte. Coornhert ziet hierin een krachtig bewijs van de onverdorvenheid van onze natuur. Bor vraagt ten tweede hoe een goede boom kwade vruchten kan dragen (e.o.). Coornhert geeft aan dat uit de context blijkt dat het over profeten en leraren gaat. Wat zijn hun vruchten? Niet enkel hun zeden, want die typeren alle mensen. Het gaat om de leer die zij in de harten van hun toehoorders planten. Is de leer goed, zij zal, in goedwillige en standvastige harten ingeplant, goede vruchten/mensen voortbrengen. De valse leer daarentegen brengt geen goede vruchten voort.
bijzonderheden:	Bijbeluitleg
opmerking:	

LXXX. BRIEF.
Verklaringhe vande Sproocke, Matth. 7. 11. En 18. vers.

Aen den Cronijck-schrij[ver] P. BOR.

VAn Dordrecht t'huys komende, vandt ick aldervruntlijckste B. u Brief met het pacxken Boecken.[37] U brief hielt twee vraghen. Neemt hier op beyde antwoorden, onder verbeteringhe, van wijser. d'Eerste is uyt Matth. 7. 11. veroorsaeckt, daer ghy seght: Maer hoe magh God, die goedt is, heur Vader wesen? Een goeden Boom magh immers gheen quade vruchten voort brenghen. Hier uyt kan ick my niet wel redden.

Dat suldy lichtelijck konnen, kondy mercken, hoe men hier magh verstaen dat woordt Vader. Eerst maghmen verstaen, dat Christus hier God henluyder Vader Jesu (Luc. 2. 48.) maer na den waen des volckx (Luc. 3. 23.) soo waenden die Joden Abraham (Joan. 8. 39. 40.) ende Gode heuren Vader, Joan 8. 4. 42. maer hy en wast niet, Joan 8. 48. ende 42. Ende waer na desen verstande niet vreemt, dat God henluyder Vader was, dewijle sy noch quaedt waren, in henluyder of ander luyder waen, ende nochtans niet inder waerheydt.

Men magh oock nemen, als of Christus zijnen Jongheren, kinderen Godes noemde (te weten, God haer Vader te zijn) niet na 't ghene sy doe al waren, maer na 'tghene zy noch souden worden. Ghelijck David ghenaemt was een man na

37 In het handschrift luidt de openingszin als volgt: 'Gister avont spade, aldervruntlicxte, van Dordrecht thuys comende vant ick u brief met twee vragen.

Godes herte (1. Reg. 13. 4.) niet na 'tgheen hy doe al was, als hy noch in sich hadde die quade wortele, onwijse begheerlijckheyt, daer uyt tot zijnder tijdt noch souden spruyten die quade vruchten van overspel ende doodtslagh, 2. Re. 1 1. 4. 15. maer nade onderdanigheydt Godes, die namaels in hem soude worden, 3. Reg. 15. 5. Niet jeghenstaende hy henluyden noch veele hadde te segghen, dat sy doe ter tijdt noch niet en moghten draghen, Joan. 16. 12. ende na dese wijse van spreecken, waren sy noch gheen Kinderen des Vaders, maer souden dat ghewisselijck worden, 'twelck Gode ende Christo niet en was verhoolen, Rom. 8. 29. Soo is hier mede niet duysters in dese Sproocke.

Ten laetsten, is daer inder waerheydt sulcken onderscheydt tusschen Vader ende Schepper, dat Vader teeldt uyt sich self kinderen, Schepper schept uyt niet Schepselen. Des niet te min werdt by wijlen oock Vader ghenoemt inde Schrift, daer Schepper ghemeynt wordt, Luc. 3. 28. Neemt nu dat hier Matth. 7. 11. Schepper werdt verstaen by 'twoordt Vader, soo valter gheen duysterheydt altoos, want wy zijn gheschapen van soo goeden aert na onsen dierlijcken mensche, waer na wy onser kinderen Vaders werden ghenaemt, dat wy oock, als Voghelen ende Dieren) sorghe draghen voor den Kinderkens, die voeden, ende gaerne besorghen ende gheven al wy weten vorderlijck te zijn tot heure opwassinghe.

Dits dan de goedtheydt, uyt welcx aerdt wy God onsen Schepper tot een Vader (hier soo genoemt) hebben, ende onsen kinderen goedt konnen doen, maer niet na de quaedtheydt, die wy self aenghenomen hebben, daer door onse wille ende begeerte quaet zijn gheworden, ende daer na wy (noch hier in onherbooren zijnde) met recht quaedt ghenaemt werden.

Hier ziedy nu dat dit een krachtigh bewijs is vande onverdorventheydt onser natueren, als die na den Lichame (dat wy van Adam hebben) goet zijn, etc.

De Heere maecke ons door zijnen woorde ware Kinderen Gods, ende goede vruchten uyt zijne goede Leere.

Amen.

Hola, de tweede vraghe was te beantwoorden, beroerende: dat een goede Boom gheen quade, noch een quade gheen goede vruchten en kan draghen Matth. 7. 18. Hier sie ick den Heere spreecken vande Propheten, ende Leeraeren. Die wil ons Christus kondt maken, soo quaden als goeden, om desen te aenkleven, maer die te vlieden. Waer by? By heure Vruchten. Welcke? Heure zeden (alleen) neen.

Dit zijn soo wel alder menschen vruchten, als Predicanten.

Welcke zijn die? Dat merckt aen 'tgheen daer dese vruchten uyt komen, te weten, aen't Zaedt: Wat? De Leere, het woort deser Saeyers, of Predicanten, 'twelck sy Saeyen inden Acker-herten heurder hoorders. Is dit zaet, dit Woordt, of dese Leere goedt: Het moet in goedtwillighe ende standtvastighe herten, nootlijck goede vruchten, of menschen voordt brenghen. Maer ist quaedt, quaden. Also en magh die goede Boom, dat's de ware ende goede Leere, gheen quade, noch valsche: Ende wederom die quade boom, dat's de valsche ende quade Leere gheen goede vruchten voort brenghen. Dit's eeuwigh waer, ende te verstaen niet swaer: Maer licht ende klaer.

Vaert wel.

Coornhert Correspondentie, I, 81

Hoe de Ieugt in sonden valt. Bedenckinghe.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort
datering, plaats:	1583*
referentie:	*Wercken* III, 131r/293
aantal woorden:	407
thema:	Onschuldige zinnelijkheid en deugd die moet worden aangeleerd (daadvaardigheid of habitus)
omschrijving:	Eerst komt Coornhert te spreken over de predikanten die de billijke voorwaarden die gelden voor de disputatie maar niet aanvaarden. Coornhert zegt hierover recentelijk met de prins te hebben gesproken en ervan verzekerd te zijn dat hij de disputatie niet zal toelaten. Vervolgens gaat het over de vraag of nog speelse kinderen al kwaad doen. Coornhert meent van niet. Kinderen spelen net als dieren, de zinnen moeten hun werk doen. Dat is ook zo bij volwassenen. De neiging tot onmatigheid is niemand aangeboren. Ware dit zo, de natuur zou met zichzelf strijden. Onmatigheid treedt daar op waar men niet geleerd heeft te matigen: men mist een vaardigheid. De zinnen worden telkens aangelokt door lekkere spijs en drank; het is zaak dat ouders/opvoeders een verbod instellen dat zij, ingaand tegen de lokkende lust, kunnen volgen en zich die vaardigheid eigen maken. Onmatigheid is een kwaad dat men dankt aan slechte ouders, opvoeders, onderwijzers, predikanten: deze 'erfzonde' (en geen andere) erkent Coornhert, d.i. het volgen van verkeerde voorbeelden. Onze conditie is geen andere dan die van Adam: zoveel duisternis, zoveel licht.
bijzonderheden:	Verwijzing naar Willem van Oranje en de (Haagse) disputatie
opmerking:	

LXXXI. BRIEF.
Hoe de Ieugt in sonden valt.[38]

Bedenckinghe.

VRundelijcke N. my is behandet u Brief metten ingheleyden, bedancke u der moeyten, ende late my beduncken dat die Predicanten lancksaem die disputatie op soo billijcken conditiën sullen aen gaen. Te min noch, dat ick vast gheloove (uyt die redenen, die onlancx tusschen den Prince ende my ghevielen) dat zijne Excellentie die niet toe laten sal.

Nu wat dan uwe twijfelen aen den kinderkens, etc.

Het ydel ghespel van d'onverstandighe kinderkens, heeft niet quaets in sich. Het singhen der Voghelkens, huppelen der Geytgens, etc. is niet quaedt. Die sinnekens moeten wercken, soo wel inden jonghen met jeugdelijcke, als inden ouden met manlijcke dinghen.

Die ghenegentheydt tot onmatigheydt in spijse ende drancke, is niemant aengheboren. Anders moest die natuyre teghen haer self strijden, ende haer self overlastigende swack maecken, in plaetse van verstercken. Neen Vrunt dit is niet.

Waer her komt van dese onmatigheydt? Eerst is waer, dat sy noch gheen deughde ghehanteert, gheen *habitum*, (daetvaerdigheydt) van matigheydt, ende midtsdien ooc gheen matigheydt en hebben.

38 Opschrift in het handschrift: 'Vervolg op den 38 (moet zijn 37) brief. Hoe de jueget in zonden vervalt.' Bedoelde brief schrijft Coornhert 19 februari 1583 aan Dirck van Montfoort.

Die leckere smake van spijse ende drancke (lecker schrijfdy self, daer by & *bene*) lockt die ghevoelijcke sinnen aen. Wat can die dier sonder bestier, van deughde die matigheydt heet? Die hebbense noch niet. Maer wel 't verbodt der Ouderen (als die vroedt zijn) ghelijck Adam van Gode hadde: Dat zy (ghelijck hy moghte) oock moghen boven d'aenlockende lust volghen.

Deser vindtmer selden. O dit's een salighe Jonckheydt. Ick heb niet veel tijdts meer om schrijven dat ick gaerne soude, ende lichter segghen, maer laet ons (int korte) nemen. Dat wy van onwijse ouders, sotte voetsters, lichtvaerdighe speelghenooten, ambitieuse, gierighe, ende verdorven Schoolmeesteren, valsche Predicanten, quade exempelen van elck, etc. aenghevoert worden ten quaden, verdorven worden, ende heuren zouden navolghen ende erven.

Rom. 5. 19
3. Reg. 22 53.
4. Reg. 13 2. 11.
15. 28

Imitando (dit houde ick een ware, en seer quade Erf-zonde) soo is daer teghen waerachtigh, dat wy al schoon daer deur in quade ghewoonte raeckende, in gheen veel argher conditie en zijn dan Adam was. Ghemerckt teghen een pondt duysternisscn (laets my soo ghelijcken) in Adam een pont lichts was, ende teghen onse thien ponden duysternissen, ons daer teghen thien ponden lichts zijn ghegheven, van goet onderwijs, Exempelen, Wet, Propheten, Euangelie, Predicanten, etc. Wat hebben wy't dan soo veel ergher als Adam. Hier mede tot gelegener tijdt. Vaert wel.

Rom. 5. 20. 21. 17.

Coornhert Correspondentie, I, 82

Van den val ende opstandighe des eersten Mensche met zyne ghestaltenissen. De voldoeninghe Christi.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort
datering, plaats:	1583*
referentie:	*Wercken* III, 131v-132r/294-295
aantal woorden:	826
thema:	De betekenis van Adam (zijn val en schuld) en Christus (Zijn betaling)
omschrijving:	Coornhert geeft aan Nicolaes van der Laen te hebben gevraagd of de uitgave van zijn *Proeve van de Heidelbergsche Catechismus* opportuun is, meer bepaald of er onjuistheden in staan en of het landsbelang erdoor kan worden geschaad. Zij zouden over deze vragen bij Van der Laen thuis overleggen, in het bijzijn van o.a. de predikant Damius. Van der Laen komt echter op deze afspraak terug en besluit tot een schriftelijke afhandeling en stuurt hem vervolgens vier vragen ter beantwoording, die echter, volgens Coornhert, niet met de verantwoording van de *Catechismus* van doen hebben noch met zijn kritiek. De vragen betreffen (de betekenis van) Adam en Christus: wie is de mens voor de val en wat zijn de gevolgen van de val? Hoe is het gesteld met de in Christus herboren mens in dit leven en nadat hij uit de dood herrezen is? Coornhert antwoordt dat de mens geschapen is *naar* een beeld van God, als zodanig (virtueel) goed is, en dat hij indien hij Gods geboden gehoorzaamt, uit genade, (effectief) een beeld van God wórdt; dat Christus, op grond van Zijn natuur, een beeld van God ís; de zondige mens lijdt schade in zijn goedheid, maar niet in wat hij virtueel is; dat de mens vanwege de val ongehoorzaam, zondig is en dat eeuwig kan blijven, maar dat hij door de wedergeboorte goed, gehoorzaam en heilig wordt en wel zo dat hij *nooit meer* kan vallen. Vervolgens stelt Coornhert op zijn beurt enkele vragen over de betekenis van Adams val en schaamte en Christus' rechtvaardiging en voldoening. Coornhert laat doorklinken dat vanwege Adam niet alle mensen verloren zijn, d.i. de menselijke natuur bedorven is; dat Christus, met zijn medicinale bloed, de zonden heeft weggenomen, heeft geboet en genezen; dat Christus daartoe mens is geworden, Zijn opdracht heeft volbracht en Gods toorn verzoend en niet slechts voor enkele uitverkorenen, maar in heel het menselijke geslacht en wel waarlijk en volledig en niet schijnbaar en gedeeltelijk. Coornhert merkt op dat hem deze vragen niet in dank werden afgenomen, dat men ze wel zou beantwoorden, maar dat hij er nooit meer iets over heeft vernomen. Ten slotte zegt hij naar Den Haag te zijn gereisd waar hij een bericht ontving waar hij met onderstaande brief (Brief 83) op heeft geantwoord.
bijzonderheden:	
opmerking:	Delen van deze brief komen overeen met *CoCo,* II, 78 (aan Dirck van Montfoort).

LXXXII. BRIEF.
Van den val ende opstandighe des eersten Mensche met zyne ghestaltenissen. De voldoeninghe Christi.

Aen Dirck Iacobsz. van Montfoort, Burghemeester tot Leyden.

NU moste ick, vruntlijcke D. J. Montfoort, u E. eens groeten, mette verwittinghe van mijn wedervaren met N. Vander Laen. Aen zijn L. had ick, nu gheleden ontrent acht weken, ghezonden een gedruckt *Exemplaer van mijn Proeve vande Nederlantsche Catechismo*, met verklaringhe, dat ick die meynde te doen presenteren aen de H. Heeren Staten (dien sy ghedediceert is) maer dat ick eerst gaerne uyt zijner L. soude vernemen, of hy meynde self, of door yemandt vande Predicanten my te konnen onderrechten een van beyden, te weten: dat ick daer inne

onrecht hadde, of ten minsten, dat het uytgaen van dien voor dese tijdt schadelijck soude vallen in ghemeen Lantsch-saecken, met beloften, dat in gheval een van beyden moght gheschieden, ick dat Boecxken onderdrucken soude, etc. Waer na hy N.V.L. tot Haerlem ghekomen zijnde, met my daer af heeft ghesproocken, dat wy tot zijnen huyse, in by-sijn van Damio Predicant alhier, ende van eenighe andere mannen die onpartydigh waren, ons vruntlijck op dit souden bespreecken. Hier toe was ick willigh. Maer hy N.V.L. veranderende. Van't daer na goet, dat wy dese saecke by geschrifte in stilheydt souden handelen. Dit bewillighde ick mede. Soo heeft N. V. L. my daer toe by zijn handt gheschreven ghelevert vier Artijckelen, die ick soude beantwoorden. Die meynde ic datse souden houden verantwoordinghe vande Cateschismo, of ten minsten wederlegh vande bewijs-reden mijns Boecxkens voorseyt, ghenaemt *Proeve, &c*. Maer als ick die t'huys opende, vant ick dese:

Articulen.

1. Hoe de mensch ghestelt was voor zijnen val, wesende gheschapen na Gods Beeldt, ende wat het selve Beeldt Godts is gheweest.

Van Adams standt.

2. Wat schade de mensche door den val in dit Beelde Gods geleden heeft.
3. Hoe een mensche in Christo herbooren zijnde, in dit tijdtlijck leven ghestelt is.
4. Ende hoe de selve ghestelt sal wesen na dat hy vanden dooden verresen zijnde, der eeuwigher saligheydt in Christo deelachtigh sal wesen.

Dese vraghen beantwoorde ick, ende gaf hem die in gheschrifte, te weten dese.

Antwoorde.

1. De mensch was goet gheschapen tot een Beelde Godes, dat is om (soo hy Gode ghehoorsaemde) te worden een Beelde Godes uyt ghenaden, ende dat in Christo het woordt Godes, die uyt eyghender natueren het Beelde Godes, sulcx alleen is, dat soo wie hem siet, die siet den Vader.

De natuerlicke mensche.

2. Nadien men niet en leest, dat de mensche een Beelde Godes was, of dat hy't hadde, en magh hy niet int beelde Godts, dat hy niet, maer wel in zijne goetheydt, onnoselheydt, ende Vruntschappe Godes, die hy immers hadde, schade gheleden hebben. Wande niemandt en magh schade lyden int ghene hy niet en heeft, nochte en is.

Sondighe Mensch.

3. Rechts contrarie hy ghesteldt was in zijnen val. Doe was hy quaet, Gode onghehoorsaem, sondigh, ende een vyandt Godes. Maer na de wedergheboorte is hy goedt, Gode ghehoorsaem, heyligh, ende een Vrundt, ja een Kindt Godes. Met desen onderscheydt nochtans, dat hy nae de wedergheboorte niet eeuwelijck en magh afvallen, eden ghevallen zijnde wel eeuwelijck hadden moghen afgescheyden blijven Gode.

Geestelijcke Mensche

4. Als Enghelen Godes in den Hemele.

Engelsche of Godtlijcke Mensche

Ende want men my vraghde, 'twelck ick beantwoorde, soo nam ick oock sulck recht over hen, als sy over my, mede vraghende 't ghene hier na volght, onder de voorschreven mijne antwoorde. Namentlijck:

1. Of Adam een Beelde Godes was gheschapen, soo dat hy dat in sich hadde, ende wat dit was?

2. Of Adam dat door zijnen valle heeft verlooren, ende dit voor sich self alleen, dan voor die gantsche menschelijcke Natuyre in al zijne nakomers.
3. Of die schade by Adam in der tijdt gheleden, in hem selve inder tijdt als hy gheloofde ghebetert is, dan niet.
4. Of Adams sonde, schulde, ende verderf in die gantsche Menschelijcke natuyre, door onses Heeren Jesu Christi rechtvaerdigheydt, voldoeninghe, dierbaer, ende medicinale bloet, gantschelijck is wech ghenomen, gheboedt, ende ghenesen, dan niet.
5. Seydt men neen. Of Christus daer toe is ghekomen inden Vleesche. Of Christus sulckx heeft willen doen, ende of Christus sulckx heeft moghen doen, dan niet.
6. Seytmen hier toe ja. Of Godes rechtvaerdigheydt met die volle betalinghe Christi vernoeght is, dan niet: Of Godes Toorn daer mede versoent is, dan niet.
7. Seydtmen oock ja tot ditte. Of sulcke voldoeninghe ende versoeninghe Gode door Christum is gheschiedt in die gantsche Menschelijcke natuere ende afkomste Adams, dan alleen in eenighe verkoorne ende herboorne.
8. Of sulckx dan noch in die verkoorne ende herboorne waerlijck ende int gheheel, of waenlijck maer voor een deel is gheschiedt.

Dese voorschreven antwoorde, met dese acht byghevoechde vraghen, gaf ick den drie-en-twintighsten January, vijfthien hondert drie-en-tachtigh, in handen van N. D. Laen. Diese ghelesen hebbende, terstondt qualijck daer met ghenoeghde, als wel merckende wat kleyne eere dese Leere Christo doet, doch men souder my oock beantwoorden. Maer en heb daer niet altoos van vernomen. Dan ghereyst zijnde in den Haghe, ontfingh ick een Missive, daer op ick heb gheandtwoordt, als volght.

Coornhert Correspondentie, I, 83

Vande Disputatie.

geadresseerde:	Nicolaes van der Laen
datering, plaats:	14 februari 1583, Haarlem
referentie:	*Wercken* III, 132r/295
aantal woorden:	272
thema:	De disputatie in Den Haag
omschrijving:	Coornhert is het niet eens de voorwaarden gesteld aan de disputatie. Op de agenda staan, wat hem betreft, de twee stellingen uit de *Catechismus* die hij in zijn *Proeve* ter discussie stelt: 1. dat het onmogelijk is God en de naasten lief te hebben, d.i. het liefdegebod volkomen te gehoorzamen; 2. dat wij van nature geneigd zijn God en onze naasten te haten. Het is aan de predikanten deze stellingen te verantwoorden, aan hem om ze te weerspreken. De predikanten mogen geen uitvluchten gebruiken om hun leer te verantwoorden; Coornhert ziet het als zijn christenplicht zich uit te spreken als hij meent dat iets onjuist is. Niettemin, hij zegt bereid te zijn zich te schikken, want hij is er vooral tevreden over dat de Staten het nu als de juiste weg zien om de leer niet met macht af te dwingen, maar met waarheid.
bijzonderheden:	Verwijzing naar de (Heidelbergse) Catechismus, zijn *Proeve*, de Staten (van Holland).
opmerking 1:	Deze brief is ook opgenomen in *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*. Zie *CoCo,* II, 80. Zie aldaar: datering.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

LXXXIII. BRIEF.
Vande Disputatie.

EErsamen, Voorsienighe, ende Jonstighe Heer, Burghermeester N. Van der Laen.

V. E. schrijven van gister is my behandet, die parlen, is my aenghenaem: maer niet die conditie, dat men noch eerst soude soecken na Propositien die ick soude voortstellen. Want de Catechismus stelt die twee, die in mijn *Proeve* by my werdt aenghevochten, te weten:

Dat onmoghelijck is 't ghebodt vande Liefde tot Gode ende den Naesten volkomelijck te houden.

Ende dat wy alle gheneyght zijn van natueren, om Gode ende den Naesten te haten.

Sijn dat beyde gheen Propositien vande Leeraren uwer Ghemeynten? die behooren zy te verantwoorden, soo zyse voor recht houden: maer ick te wederspreecken, soo ick die voor onrecht houde.

Ick houde die voor onrecht, ende doe nu int wederspreecken van dien, 'tghene een Christen schuldigh is te doen. Weygheren zy int verantwoorden van heure Leere, 'tgheen zy notoorlijck schuldigh zijn te doen, wie sal dat moghen prijsen? Wat sal't anders schijnen dan dat sy, gheen middel siende om henluyder Leere te verantwoorden, met sulcke uytvluchten verhopen te ontgaen heure schuldighe verantwoordinghe? V E. selve kan dit licht mercken, elck behoort zijn segghen te bewijsen.

Niet te min wat hier af, te weten, *de modo conferendi*, behoorlijck sal bevonden worden, sal men my (daer op volhoordt zijnde) bereyt ende willigh toe vinden,

Die met harten gaerne sie, dat de Heeren Staten den rechten wegh nu houden, daer inne: datmen die Leere met waerheydt, ende niet met macht voor wil staen. Dit is loffelijck ende Christelijck. Waer inne het volherden henluyder Edelheyden, ende u E. salighe ghesontheydt werdt ghewenscht van (die hier op antwoorde verwachtende is.)

VL. dienschuldige Vrunt

N. N.

Coornhert Correspondentie, I, 84

De Heylighe Schrift alleen te leesen: Wijsheydt niet van Menschen, maer van Gode te begheeren: Dat het navolghen Christi best leert, en veyligh maeckt.

geadresseerde:	C. Boon (= Cornelius Fabius)
datering, plaats:	1580
referentie:	*Wercken* III, 132r-132v/295-296
aantal woorden:	327
thema:	Lees de Schrift zelf in plaats van commentaren! En beter nog: lees niet over, maar leidt een christelijk leven door zelfverzaking en navolging van Christus!
omschrijving:	Coornhert schrijft zijn vrienden in een open brief als antwoord op een schrijven van C. Boon, ook als open brief bedoeld, zoals D.E. (Dirck van Egmont?) liet weten. Zo lijkt het erop alsof hij en Boon om hun aanhang vechten. Coornhert zegt echter geen aanhang te zoeken ('of heerschappe over u gheloove') net zomin als Boon. Het is altijd beter de schrift zelf te lezen: 'Zijt daerom voor ons beyden ghewaerschout, als voor Menschen.' Wijsheid moet men bij de bron zoeken (de Schrift), niet in onreine bekkens (menselijke geschriften). Vooral is het zaak de eigen duisternis te verlaten en lichtwaarts, naar Christus te gaan: het komt aan op daadwerkelijke zelfverzaking en zelfverlating en in de voeten te treden van het lam Gods. 'Ghelooft my hier inne, ende versoecket (ick bids u) ghy sult bevinden, dat een uyr doens meer leert dan duysendt daghen lesen.'
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

LXXXIV. BRIEF.
De Heylighe Schrift alleen te leesen: Wijsheydt niet van Menschen, maer van Gode te begheeren: Dat het navolghen Christi best leert, en veyligh maeckt.

An. 1580. VRrunden, hier sende ick u Luyden open, om by u gheleesen te worden, mijn antwoorde op't schrijven van Meester C. Boon, die dat oock open om gheleesen te worden (soo D.E. my schrijft) door uwen handen aen my hadde bestierdt.

Wat mooghdy hier door anders vermoeden, dan of wy beyden om u boeleerden? Hy meynet goedt met u, duchtende of mijn doolinghe u verleyden soude moghen: soo saghe ick oock gaerne dat ghyluyden het beste haddet. Dat ick noyt aenhangh van yemandt, of heerschappe over u gheloove ghesocht hebbe, weet ick waerachtelijck (oock ghyluyden self) geloove oock, dat hy't gheensins en soeckt. Leest daerom met aendacht, ende toetst onse meyninghen opte Heylighe Schrift, die magh niet doolen noch verleyden. Hy ende ick moghen verleyt worden, ende anderen verleyden. Zijt daerom voor ons beyden ghewaerschout, als voor Menschen.

Hebdy wijsheydt van doen, soeckt die niet by ons (moghelijck onreyne cisternen) maer by den suyveren Fonteyne, dat's de Vader des Lichts, daer af begeerste met ootmoedt, ende dit met een stadighen ende ernstighen uytganck van u self duysternissen ten lichte-waerts, d'welck Jesus Christus is: Ick meyn met datelijcke ende ware versakinghe ende verlatinghe van u self, ende met een ghelatene navolginghe vande voetstappen der ootmoedighen, sachtmoedighen, ende liefhebbende Lam Godes.

Ghelooft my hier inne, ende versoecket (ick bids u) ghy sult bevinden, dat een uyr doens meer leert dan duysendt daghen lesen. Laet den Boom des wetenschaps varen, eet vanden Boom des Levens, dat Christus is, in het navolghen van zijn ware gehoorsaemheydt onder den Vader, als die niet en was ghekomen om zijnen, maer om des Vaders wille te doen. Volghen wy hem hier inne ghetrouwelijck na. Niemandt en sal ons uyt desen waren herders handt trecken, nochte ons verleyden moghen. Dit wenscht u met herten als hem selve:

Valder Vrunt, N. N.

Coornhert Correspondentie, I, 85

De maniere van bewijsinghe uyter Heylighe Schriftuere. Van de vreemde straffe. Van Adams ende onsen standt, voor ende in't Sondighen. Ende oft pijnlijck sterven der onnoosele Kinderkens een straf om Adams zonde zy.

geadresseerde:	Cornelis Fabius
datering, plaats:	Begin jaren '80*
referentie:	*Wercken* III, 132v-138v/296-300
aantal woorden:	3449
thema:	Tegen de erfzonde
omschrijving:	Coornhert verwijst naar een twistgesprek en een open brief van Fabius aan hem, die hij bij deze beantwoordt. Geschillen in geloofszaken gaan niet over de waarheid van de Schrift, maar over interpretaties. De diverse interpretaties leiden tot sektevorming. Elke sekte bewijst zijn gelijk op grond van: 1. argumenten; 2. menselijke autoriteiten; 3. argumenten en de Schrift samen; 4. enkel de Schrift. Alleen de vierde methode is juist ('om te leeren, te berispen, te beteren, ende te onderwijsen, op dat de Mensche Godes volmaeckt zy tot alle goedt werck'). In de Schrift staan echter spreuken die duister, tegenstrijdig of absurd lijken en die men met argumenten probeert te verklaren, waarbij vergissingen niet zijn uitgesloten. Coornhert komt dan te spreken over twee, door Fabius ingebrachte argumenten die z.i. onjuist zijn en ingaan tegen vele, heldere schriftpassages en het gezond verstand, dat leert dat God elk mens naar zijn daden zal beoordelen, dat ieder zijn eigen last draagt en dat de zoon niet de misdaad van de vader draagt. Het is niet zo, ten eerste, dat, zoals Fabius meent, de aantrekking tot de zonde het wint van de genade, dat wij er nog slechter voorstaan dan Adam, die wist dat hij God móest en kón gehoorzamen, terwijl wij in onze kindheid al, door een gebrek aan verstand, wil en vermogen, volledig verzuipen in de zonde nog voordat wij weten dat die een kwaad is. Coornhert meent dat Adam pas zondigde toen hij wist dat hij God moest gehoorzamen en dat hij daartoe in staat was. God is geen tiran die meer eist dan wij kunnen. Evenzo geldt dat wij in onze kindheid niet zondigen, maar pas zodra wij *weten* dat wij God moeten gehoorzamen. Dan eerst kunnen wij geboden overtreden. Wij zijn ook niet al beschadigd door hetgeen gebeurt in de tijd die aan dit inzicht voorafgaat. Om het kwaad te kennen moeten wij het (als zodanig) ervaren. De conclusie dat wij van nature bedorven zijn bereikt men slechts door 'konstelijck subtiliseren'. God is genadig, hij eist niet boven ons vermogen en biedt iedereen zoveel genade als hij voor zijn zaligheid nodig heeft. Dat ons minder genade toevalt dan Adam, deze leer van de 'vermindering van de genade', is in strijd met Gods rechtvaardigheid ('de Sone des Vaders misdaedt niet en draeght') en Christus' genade, die overvloediger is dan Adams zonde. Ten tweede beweert Fabius dat wij allen om Adams zonde gestraft zijn, zoals o.m. blijkt uit de pijnlijke dood van kinderen. Coornhert meent dat uit deze pijnlijke dood die straf niet is af te leiden. Waar geen misdaad is, zoals bij onschuldige kinderen, straft God niet: hun dood is geen bestraffing. God maakt de dood niet zwaar om ons te straffen, maar om ons ervan af te houden als wij levensmoe zijn. God wil niet de dood van zondaren, maar dat zij zich bekeren en leven, dat zij strijdend overwinnen. Strijd impliceert moeite, pijn en smart. Maar God is geen kwelgeest. De wereld is inderdaad een strijdtoneel, echter niet leed, maar zaligheid is het oogmerk van de strijd. De rechtvaardige God overbelast ons niet met Zijn eisen. Wij zouden dan trouwens schuld afschuiven: wij kunnen er niets aan doen dat wij zondaars zijn, uiteindelijk draagt God schuld. En hoe zouden wij wroeging kunnen hebben over een nalatigheid als het voor ons onmogelijk is anders te doen? De dood is geen straf, maar afschrikking van zonde. God is niet zo dwaas dat Hij hen die voor straf al ter dood veroordeeld zijn ernstig dreigt en vermaant. Bovendien, Christus heeft onze zonden waarachtig weggenomen: het is volbracht. De zonde verwondt, maar is niet sterker dan de geneeskracht van de gerechtigheid. Adam is in het doden niet sterker dan Christus in het levendmaken, ja het doden van de dood.
bijzonderheden:	Verwijzing naar geschrift dat Coornhert de Delftse predikanten heeft gestuurd
opmerking:	NB: Foliëring springt van 132v naar 137r.

LXXXV. BRIEF.
De maniere van bewijsinghe uyter Heylighe Schriftuere. Van de vreemde straffe. Van Adams ende onsen standt, voor ende in't Sondighen. Ende oft pijnlijck sterven der onnoosele Kinderkens een straf om Adams zonde zy.

Aen den Rector Meester Cornelis Fabius.

VRundt, ick was in meyninghe om u laetste schrijven te beantwoorden met een Vrundtlijcke swijghen: so vermidts uwe redenen laetst tot my ghevallen, daer op ick u ten aenhooren mijns Broeders seyde, dat u L. sulcx buyten waerheydt spraeckt, als om die swackheydt van u twee Collectien daer inne begreepen.

Alsoo ick qualijck konde ghelooven 'tselve schrijven u ernst te wesen, of eenigh gheloove by u te moghen hebben: maer siende int schrijven van die van N. aen my, dat ghy u brief open, ende om daer ghelesen te worden, aen hen-luyden haddet ghesonden, docht my dat ghy u selfs most laten voorstaen, dat sulckx u schrijven al wat treffelijcx in hadden. Hebbe ick onse oude vruntschappe, ende oock den vrunden te lieve niet konnen laten, soo veel tijdts mijn groote onlede te ontsteelen, ende u L. te antwoorden.

Alle gheschille in Religions-saecken, is om die waerheydt vande Heylighe Schrift, ofte vande uytlegginghe van dien. Om 'teerste ist niet, maer om de uytlegginghe. Want meest alle Secten houden die Heylighe Schrift voor waerachtigh, maer geensins d'een des anders uytleghinghe ofte leere. Daer houdt elck de zijne voor oprecht, ende des andere voor valsch. Dit bestaet men te bewijsen met ratiocinatie (redeneeringhe) alleen, metten Menschelijcke Authoriteyten, als Concilien, Doctooren, Leeraren, Ouden, of nieuwen alleen, of met *ratiocinationibus*, ende H. Schriftuere te samen: Of metter Heyligher Schriftueren alleen. d'Eerste drie zijn onrecht, als wesende d'eerste te duyster, het tweede onseker, (soo alle menschen doolen) het derde een menghsele van de suyvere borne, ende 't Slijck des menschelijcken vernufts: maer het vierde is oprecht. Alsoo die Godlijcke Schrift nut is (ende ghenoeghsaem) om te leeren, te berispen, te beteren, ende te onderwijsen, op dat de Mensche Godes volmaeckt zy tot alle goedt werck.

Na dien nu eenighe Sproocken der Heylighe Schriftueren duyster, eenighe teghen malcanderen, ende eenighe absurdt schijnen, soo bruyckt men noch inde verklaringhe van dien *ratiocinationibus*, of Collectien soo men meest noemt. Die duyster schijnen verklaert men met klaerder Schriftuerlijcke Spreucken, als: Ic sal dootslaen, ende ic sal levendich maken. Hoe datte? Wie, of wat sal God dooden ende levendigh maken? door zijnen Christum doodet hy ons na den vleesche, ende maeckt ons levendich na den gheest. So gaet het met die verklaringhe van de absurd-schijnende spreucken, mede te wercke.

Maer die contrarie schijnen moetmen weten te vereenighen, oock sijn eyghen meyninghe waerachtigh, ende eens met: maer der wedersaecks valsch, ende strijdigh teghen die selve spreucken, ende teghen die gantsche sinne der H. Schrifturen doen blijcken, als wesende ghesproken *proprie*, of oneyghentlijck per *tropum*.

Die Collectien uyter Heyligher Schrifturen zijn waerachtich of valsch.
Waerachtigh, ghelijck (by exempel) alsmen seyt, nadien die et twee ponden ander
Mat. 25. 23. twee ponden hadde over-gewonnen, so wel van den Heere hoorde: Ey ghy goede ende getrouwe Knecht, ec. Als die met vijf noch ander vijf hadde erovert: Wie twijfelt, so die met een pont noch een ander pondt daer toe ghewoeckert hadde, hy en soude oock ghehoort hebben: Ey ghy goede ende ghetrouwe Knecht, &c.

Maer valsch is dese Collectie: Nadien die Heylighen hier in der tijt van den Menschen gebeden zijnde, oock anders (als Moyses voor Pharao Exod. 8.9. voor het volck Exo. 32. 10. 11. &c.) Gode voor hun baden, ende verhoort werden, diewijle sy noch metten sterflijcken rock waren bekleet: Hoe veel te meer ist waerschijnlijck, dat die Heyligen door't aflegghen van den veesche by Gode zijnde, ende versocht wesende voorbiddinghe te doen, in hare gebeden aen Gode voor den menschen, verhoort sullen worden?

Men bruyckt Collectien teghen Collectien, of Collectien teghen enckel Schrifture.

Beroerende 't eerste, heeft Menno aldus misbruyckt sijn Collectie: Heeft Christus sijn menscheydt aenghenomen van Maria, die oock van Adams Menscheydt hare menscheydt hadden, diewelcke, ende onser alder onderworpen is den quaden lusten, die zonde zijn: So moet oock Christus selfs die quade lusten, ende die zonde onderworpen zijn gheweest.

Waer tegen een ander Collectie strijdt in deser wijsen: Heeft Christus sijn Menscheyt niet aengenomen van Maria, ja van Adam, soo en is hy gheen waerachtich mensch gheweest. Immers, soo en heeft hy niet onse menscheydt, maer een ander aenghenomen, ende is midtsdien niet geworden onse Jesus ende Verlosser.

Maer daer men Collectie ghebruyckt jeghen enckele Schriftuere, daer bestrijdtse een eensame, ofte vele Spreucken der H. Schrifturen. Ist een eensame Spreucke, so brenght die met haer een bysondere, of alghemeyne meyninghe der H. Schrifturen. Teghen een bysondere meyninghe in een eenighe sproke, ghelden te recht die gecolligeerde *Absurda*, of ongheschicktheyden. So gaet het toe met hoc est, &c. (dit is mijn Lichaem:) Want hoewel nerghens ghelesen wort, *hoc non est corpus meum* ('twelck dan soude zijn spreucke teghen spreucke) so laetmen nochtans alhier ghelden die Schriftuerlijcke absurden uyten Phrasi der Schrifturen: Als *ick ben die wegh, deure, wijngaerdt, &c.* Item, hy is opghevaren, sit ter rechterhandt, sal van daer komen, &c.

Anders gaet het toe daermen Collectien ghebruyckt teghen menighvuldige Spreucken. Immers die daerenboven noch zijn tegen het alghemeyn verstandt der H. Schrifturen. Want hier en moghmen gheen Collectien, doe waerachtigh sy oock schijnen, gheloove hebben teghen die menighte der claer ghetuygen, ende teghen algemeyne verstandt der H. Schrifturen.

Hier ben ick nu gekomen tot u sake, vrundelijcke Mr. C. B. want ghy brenght hier voor twee swaecke, onbescheydene ende duystere Collectien teghens so groote menighte Spreucken van clare Schrifture, ende tegen 't alghemeen verstandt desselven houdende: *Dat Godt elck mensch sal oordeelen na sijn wercken: Dat elck sijn eyghen b last sal dragen:* (ende dat daer noodtlijck uyt moet volghen, oock betuyght wert met expressen texten,) *Dat de Sone des Vaders c misdaet niet en sal draghen.*

Oordeelt nu selve of sulcke uwe gissingskens oock teghen so menighte clare tuyghenissen der Schrifturen, antwoordens waerdich zijn, ende of ick niet recht en hebbe te twijfelen, dat het u niet ernst en zy.

Des niettemin noch om u, of ten minsten d'anders leser van desen te doen verstaen, hoe swack ende onbescheyden uwe collecxikens zijn, so neemt boven 'tgene voorseyt is, ende elck een genoegh behoort te wesen, dese antwoorde.

Ghy arbeydende te bewijsen, dat wy meer aenlocxelen tot, ende minder ghenade tegen die zonde hebben dan Adam hadde, schrijft aldus:

Adam hadde die inlichtende sprake Godes ende wet der naturen, sulcx dat hy sagh ende verstondt dat hy sijnen Schepper behoorde te ghehoorsamen, ende oock macht hadde om sulcks te doen. Maer wy in onse kindtsheydt en hebben noch verstandt, ende daeromme noch wille, noch macht om 'tquade te mijden, sulcks dat wy daer inne gheheel sijn versoopen, eer wy konnen verstaen dat het quaet is.

Dit zijn u eyghen woorden, die houde ick altsamen voor waerachtich, maer wat besluyt ghy hier uyte voor u teghen mijn ghevoelen? Niet altoos. Immers dat wertter contrarien door dit u segghen bevestight: Want doe Adam sagh ende verstondt, dat hy sijn Schepper behoorde te gehoorsamen, ende oock macht hadde om sulcks te doen, doe ende niet eer, was hem het overtreden van dien zonde. Somen niet wil houden, dat God tyrannighlijck van hem eyschte 'tgunt boven sijn vermoghen was. Dat wy nu in onse kindtsheydt gheen verstandt, wille, noch macht en hebben om 't quade te mijden, maeckt dat het niet mijden van dien ons alsdan oock noch gheen zonde en is, totter tijdt toe dat wy mede die inlichtinghe Godes, 'tghebruyck van de wet der natuyren, ende 'tverstandt dat wy Gode behooren te ghehoorsamen (als Adam hadde) deelachtigh zijn geworden. Want dan eerst, ende niet eer wert ons het overtreden van dien (alst oock Adam was) oock mede tot zonde. Wat schadet ons hier soos eer die voorgaende tijdt van onse onverstandighe kindtsheydt? Wat weet V L. oock hoe langhe dat Adam eer hy tot dat verstandt ende die overtredinghe quam, gheleeft hadde? Wat bewijst ghy nu hier mede? Wat is hier doch voor onderscheyt tusschen Adams ende onse jonckheyt, in dewelcke gesondight wert? dat wy (seghdy) in't quade heel zijn versoopen, eer wy konnen verstaen dat het quaedt is.

Lieve, seght doch, kende Adam het quade eer hy van den Boom des wetens hadde ghegeten? Quam hy oock niet heel in't quade eer hy 'tquade kende? Want hy en kende 'tquaedt niet dan uyt experientie, een moeder van meest al des menschen seker weten.

Merckt nu, of 'tgene u L. als oft gantsch onghelijck ware, voorstelt, niet in allen stucken ghelijck is.

Ick sie u konstelijck subtiliseren in dese sake, die u al schoon toeghelaten zijnde, niet en mach dienen tot bewijs van der natuyren verdorvenheyt, soomen dat drijft. Maer verstae wel dat alsulck u segghen van dat wy minder genade souden hebben dan Adam hadde, ghedyen soude tot sweeten in't verantwoorden. Vande alghemeyne ende eeuwighe Liefde Godes, die sonder aensien van tyden ofte personen allen menschen soo vele ghenaden aenbiedt, als elck ter saligheydt van nooden is, ende hem trouwelijck met sijn pondeken (alwaer 't schoon maer het Boeck der Schepselen) woeckerende brenghen mach tot Gode, die niemant en eyscht boven vermoghen.

Rom. 1. 19. 20.

Dat ghy hier uyt oock schijnt te willen colligeren, dat wy minder ghenade hebben dan Adam onse Vader hadde uyt straf van Adams overtredinghe, strijdet opentlijck teghen die rechtvaerdigheydt Godes, soo ons die door Godes Gheest in de H. Schrift is gheopenbaert (menschelijck dichten van de rechtvaerdigheydt Godes, gheldet by my niet)[39] soodanigh, dat de Sone des Vaders misdaedt niet en draeght, &c. Ende hoe ghy met sulck u opinie van verminderinghe der ghenaden, door
Rom. 5. 15. 20. Adams zonde, bestaen soudet moghen teghen soo groote, menighte Schriftuyrlijcke tuyghen, houdende dat die ghenade in Christo overvloedigher is gheweest dan de zonde van Adam, gheve ick u met ernst te betrachten. Daerom ick nu hier mede scheydende van u eerste opinie van dat wy nu argher in state dan Adam eerst was, souden gheboren worden. Come tot u ander segghen, streckende tot bewijs (soo ghy meynt) dat wy altsamen van Adams zonde gestraft worden, mede een menschelijck goetduncken ende Collectie (gheen Schrifture) wesende van die ghy neemt uyt die pijnlijckheydt der onnoosele kinderkens doodt. Hier op segge ick dese uwe Collectie te zijn *à particularibus*, ende daerom niet vast te sluyten. Dat sy *à particularibus* is, blijckt daer aen, dat alder kinderkens doot niet soo pijnlijck en valt, als ghy 't maeckt, ghemerckter vele van een hertvanghe doodt blyven eenighe versticken haestelijck, andere sterven sonder pijne in haren slape, &c. Dus en sluyt dese Collectie niet.

Maer ghenomen dit pijnlijck sterven al generael waer ende seker, wie sal my verbieden daer teghen te ratiocineren, colligeren ende vernuftiliseren aldus? Waer gheen misdaedt en is, daer en is gheen straffinghe Godes. In den onnooselen kinderkens en is gheen misdaedt, soo volght nu noodtlijck dat in den onnooselen kinderkens geen straf en zy, ende midtsdien oock dat henluyder pijnlijck sterven hen tot gheen straf is opgeleydt. Beantwoordt nu eens dese Collectie.

Boven al dit mach ick noch colligeren in deser wijsen: Godt voorsiende dat die menschen in sware toevallende verdrietelijckheyden hem self daer uyt souden wanen te verlossen voor 'tswaerdt, stuck of water, ende alsoo hare onverstandighe ende onrijpe zielen door desen ontijdigen, in den eeuwighen doodt brenghen souden, heeft sulcke heure doodtlijcke onwegen met smertelijcke doornen willen beheynen, daer voor afschricken ende alsoo voor den eeuwighen doodt beschermen soude, ende sy behouden mochten werden: Alsoo Godt der zondaren doodt niet en
Oze. 2. 6. wil, maer dat sy hen bekeeren ende leven.

Lieve seght doch, wiens ratiocinatie hier meer streckt tot Godes eeren, ende tot het gemeen verstandt der H. Schrifturen? Waer dit dan oock niet de doot pijnlijck gemaeckt sonder alle stradde van voorgaende bedreven zonden? mach dat dan oock zijn, alst mach ende beter luydet van uwe vreemde Collectie, wat sal die dan doch uytrechten? Niet altoos. Daer mede leydt de reste van dese uwe quade collectie in der asschen, oock mede die, dat gheen Vader sijn kindt bereydt tot die alderminste pijne: Ghemerckt dese cleyne ende korte pijne dan geordineert soude zijn om den Menschen daer door af te schricken, ende te voorhoeden van de groote ende eeuwighe pijne, ende niet de menschen om in eenighe pijne te gheraken.

Maer of ick aldus seyde: Godt wil de Croon der eeren ende der saligheydt
Jac. 1.12. schencken den verwinner: sonder strijdt val geen verwinnen. Sonder moeyten,

39 Handschrift: 'gheldet by my niet een bone'.

2. Cor. 4. 17 1.9. 6.4. 12. 7. 9. Mat. 5. 10. 10. 22. Gen. 15. 14. Judit. 8. 22. 1. Cor. 10. 15 9. 24. 20. 27. &c arbeydt, perijckelen, ha wonden ende smerten en valt gheen strijdt. Volcht hier nu uyte, dat God lust heeft of wille, om den verwinners te quellen met perijckelen, wonden ende smerte? Wie sal dat segghen? Wat dan? Godt wil kroonen ende salighen. Dat gheschiedt niet sonder strijden met sijn aencleven, also wil God niet des strijders ghequel, maer saligheydt. Alsoo mede Godt stelt ons hier in't Bolwerck deser Wereldt, om ons na de victorie met eeren daer uyt te halen. Dit wil hy. Dit gheschiedt niet sonder een kort lijden. WIl Godt dit eyghentlijck? Of ons eeuwigh verblijden?

Laet ick noch wat beter helpen, dan ghy u selfs, ende dat niet met duyster collectie, maer met naeckte Schrift. Nathan seydt tot David: *Daerom sal de Sone die u gheboren is, den doodt sterven.* Daer blijckt dan straf in des kindts doodt, om des Vaders misdaet. Soo en was dan dit kindts sterven gheen straf van Davids misdaedt, maer wel sijn jonck sterven. Waerom dat? Op dat het volck wetende Davids zonde, oock Godts rechtvaerdigheydt verstaen soude, tot wechneminghe van den laster, die David sulcken Coninck Godts Name ghedaen hadde. Dese oorsake staet daer oock voor, te weten: *Om dat hy de vyanden des Heeren had doen blasphemeren.* Door dese daedt: *Daerom sal de Sone die u gheboren is, den doodt sterven.* Siet daer blijckt dat dese doodt (die't kindt doch eens van self moste sterven) verhaest worde tot eere van Godes Naem ende gherechtigheydt. Maer my wondert, dat u niet altoos in dit schrijven in den sinne ghecomen is van de blinde Joan. 9. 2. Daer af Christus seydt dat hy blint was, niet om sijn selfs noch om sijnder Ouderen zonden: Maer op dat het werck Godes daer deur gheopenbaert soude werden. Waer toe (denckt ghy) soude ick dat gedacht hebben? daer toe: datter noch ander oorsaken ghenoech zijn (daer dese een van is) daer deur Godt de menschen na den Lichame, a onghemack, doodt ende ander ghequel mach toesenden, sonder straf van heur eyghen, of heur Ouders zonden. 'Twelck soo u L. dat hadder bedacht, en soudy (acht ick) van dit pijnlijck sterven der onnooselen Kinderkens gheen so onsekeren Collectie gemaeckt hebben ghehadt.

2. Reg. 12. 14.

a Exemp. Job 16. 16. 18. 13. 18. 23. 11. 27. 6. 42. 8. 2. Cor. 4. 17 6. 4. Judit. 8. 22.

Wildy noch naeckter sonder affectien sien wat absurden in sich heeft dese uwe Collectie, soo laet ons naer u segghen schoon nemen: dat wy tegen Adams een pondt duysternissen met neghen brandende toortsen: Wy luyden wel thien ponden duysternissen, met niet meer dan een kleyn kaersken en hebben: Wat salmen hier na 'talghemeen verstandt der H. Schrifturen (oock specialijck na de ghelijckenissen van de ponden) doch anders uyt moghen sluyten, dan dat Godt na rate ende proport ie soo veel min, of dat hy ons even soo vele als hy van Adam eyschte, eyschen sal? stemdy met die H. Schrifts getuygenissen het eerste toe, soo ist noch al gelijck, want een kindts handeken is soo licht vol met een kleyntgen, als een mans handt met wat groots. Maer segdy het laetste, so soudt ghy van Godt den lieven Vader een hatelijcken Tyran maken: die thien is eyschende van't maecksel sijnre handen, niet jeghenstaende hy't maer een en heeft verleent. Dunckt u dat oock al te accorderen met sijne goedertieren Vadelijcke aert, die uyt loutere rechtvaerdigheydt barmhertigh is? met sijns gheests ghetuyghenisse: *Dat hy ons boven vermogen niet en laet bekoren?*

Mat. 23. 25.

Psa. 103. 13. 78. 39. Eccle. 18. 9. 12. 1. Cor. 10. 13.

Boven alle dit wilde ick dan noch wel uyt u, O vrundelijcke N. hooren, of die menschen u gheloovende daer inne, dat wy veel minder lichts, ende vele meerder duysternissen dan Adam hadde hebben, hem self oock met rechter ernst sullen

moghen beschuldighen, als sy, ghelijck Adam dede, zondighen? sy sullen immers die schulde niet op Adam, niet op Evam, noch niet op het Serpent, maer op Gode self schuyvende, segghen by hemself: Heeft Adam veel minder aenvechtinghe, ende veel meerder ghenade hebbende, overghetreden: Hoe souden wy 'tdoch laten? Immers, hoe ist moghelijck, dat yemant met waren ernst roeghen mach maken om niet ghedaen te hebben, 'tghene hy verstaet hem onmogelijck geweest te zijn om doen.

Daer ghy nu Schrifture by-brenghende seght, dat Godt den menschen die doodt toesent tot een straffinge der zonden, diedt niet om henluyden te plaghen om Adams zonde: maer om henluyden afte schricken van haer eyghen zonden. Maer salmen dit dreyghen Godes nemen (soo u L. dat wil drijven) als of wy door Adams zonde onderworpen, waer toe sullen dese dreyghementen Godes dan noch nut zijn? Mach 'tghene nu al gheschiet is in Adam deur sulck dreyghen verandert worden, soo dat het dan niet gheschiedt soude zijn? Machmen den ghenen die al ter doodt veroordeelt is met ernst dreyghen, soo hy dit of dat doet, den doot sal sterven? Wildy den alwijsen Gode sulcke sottelijckheydt, ende spottelijckheydt toeschrijven?

Eyntlijck (ick verloop my in't langh worden) soo ontbint desen knoop, hebdys macht, ende ghy sult my nut zijn: Heeft Christus onse kranckheyden waerlijck wechghenomen, ende onse smerten ghedragen ofte niet? Wildy neen hier toe
Isai. 53. 5 segghen. Die Propheet seydt ja daer teghen. Ick vraghe u voort: Is onse straf op hem gheleydt? Of niet? Ghy mooght gheen neen seggen, daer des waerheydts gheest ja seydt. Soo seydt nu die gantsche Schrift, dat hier toe Christus is gekomen, dat Christus dit volbracht heeft, ende dat Christus hier toe aen den Cruyce riep: *consumatum est*, 'tis al volbracht.

Also blijckt nu oock krachtelijck hier door, datter gheen soodanighe straffe meer (het zy van de lijflijcke doodt, ofte anders en mach zijn) op't menschelijcke gheslechte, ghenomen noch al dat die te voren door Adam daer op mochte gheweest zijn, 'twelck ick inde H. Schrift niet en can lesen. Ghy vrunt (segghe ick noch) en wilt immers niet bestaen in desen stucke die loghen krachtiger te maken
Oze. 13. 14. 2. in›t vanghen, dan die waerheyt in't vry maken? die zonde in't wonden, dan die
Tim. 1. 10. gherechtigheydt in't ghenesen? den gestorven Adam in't dooden, dan het leven self
Rom. 6. 23. Christum Jesum in›t levendigh maken, door't dooden van den doodt selve. Welcks
Col. 2. 13.
1. Cor. 15. 54. 57. doodt hy is?

Daer hebdy Vrundt langher antwoorde, dan mijn voornemen was te senden, daer siedy oock wat maniere van bewijsinghe ick volghe in Schriftuyrlijcke saken, ende oock dencke te volghen,[40] alsoo langhe ick gheen beter en sie.

U.L. en bruyckt die maniere niet, soo ick sie aen dese uwe vreemde Collectien, die ghy vrymoedelijck stelt jeghen naeckte ende menighvuldighe Texten, die u L. eerst behoorde te wederlegghen, ende met uwe meyninghe te vereenighen; maer dat en bestady niet eens, Colligerende absurda, so ghy hebt moghen sien, die by m hier in niet en ghelden. Hebdy trouwen beter ende vaster maniere van bewijsen, die suldy my soo weynigh als ick u dese mijne, niet willen verbergen, ende ick die sekerder vindende, wil de myne laten, ende den uwen volghen.

40 Handschrift: 'dencke te volghen tegen de Delfschen ende allen anderen.'

Doch soo uwe meeninghe[41] sulcks mochte verandert zijn, dat ghy acht mijn meeninghe van de Erf-zond, en Erf-straf onrecht, ende der Predicanten ghevoelen daer af recht te wesen, soo behoordy mette selve daer inne teghen my te staen, dat sal u L. niet onveyligh, ende my niet schandelijck zijn. Want sy sullen't gaerne lijden, ende met u proncken. Ende ghy als mijn sinne in desen wetende, sult henluyden beter onderrecht daer van geven. Dit sal my u in henluyden krachtigher doen aenvechten, ende my te eer, soo ick dole, te schande maken ende verwinnen. Dat sal my nut, u eerlijck, ende den menschen stichtelijck zijn. alle welcke drie saken, maer boven al Godes eere, ick van herten wensche.

Dat ghy my vermaent[42] te blijven by de ghemeene opinie soo vele de waerheyt mach lijden: dunckt my gheseydt dat ick sal blijven by de duysternissen, soo veele het licht dat mach lijden. Wie mach twee soo contrarie Heeren te passe dienen.

Doch suldy bevinden, dat mijn geschrifte, dat overghelevert is aen de Delfsche Predicanten (die van dees sake hebben begeeren te handelen ende te disputeren,) na alle vermoghen aenstoot ende arghernisse is vermijdende. Ende hier mede wil ick u vrundtlijcke lieve N. metten Vrunden aldaer bevelen de ghenade des Almoghenden.

41 Handschrift: 'Eyntlijck heeft my dat open enden tot N. met vermaen van het lesen van uwen brief nadencken gemaect. Dat ghy geen aenhang en soect, geloof ick vastelyck. Dat icx soecke noch hebbe, weet ick warachtelic. Doch soo uwe meeninghe enz.'

42 In het handschrift luidt de voorlaatste alinea: 'Daer gy mij in 't laetste vermaent deze zake wat zachtelycker te handelen, doet my verstaen, dat icx in uwen ogen te hert handele. Ick wilde, icx beter conde. Const is 't, waerheyt zo te zeggen, dat het haer wedersprekers zacht doet, want waerheyt byt den hijpocryt altyt. Ick wensche mij hier Erasmi, Castellionis, ja oock uw penne, om constelick ende met woordekens waerheyt uyt te beelden. Boven myn vermogen mach ick niet constich zijn, maer wel oprechtelic waerheijt uijt liefde te handelen. Dat gy my oock vermaent enz.'

Coornhert Correspondentie, I, 86

Of de mensche vrywilligh of noodtsakelijck zondight, ende van de Godtlijcke voorsienigheydt.

geadresseerde:	Justus Lipsius
datering, plaats:	1584*
referentie:	*Wercken* III, 138v-139r/300-301
aantal woorden:	1718
thema:	Vrijheid en noodzakelijkheid in verband met het zondebegrip
omschrijving:	Coornhert maakt bezwaar tegen Lipsius' zondebegrip: in zijn *De Constantia* noemt hij de zonde 'vrijwillig en daarom noodzakelijk'. Tevens beweert hij dat de mens zich kan beraden en kan kiezen. Coornhert meent dat een activiteit niet zowel vrijwillig als noodzakelijk kan zijn. Beter ware het hierover met elkaar te spreken, want een langdurige correspondentie roept steeds meer onbegrip op. Maar drukte aan beider kant laat een gesprek niet toe. Coornhert laat niet na te vermelden waarmee hij druk mee is: het bestrijden van de toenemende gewetensdwang. Ter zake: zonde is menselijk doen van het kwade of nalaten van het goede, beide vermijdelijk, dus vrijwillig. Noodzakelijk zondigen, eigenlijk een contradictie, zou betekenen dat men vanuit een innerlijke drang, onvermijdelijk doet wat kwaad is of nalaat wat goed is. Deze 'onvermijdelijke noodzakelijkheid' kan niet naast 'vrijheid' bestaan. Stel een vorst wil een eiland bevolken, stuurt er een vrouw en man heen, die niet in een bepaalde boom mogen klimmen op straffe van mankheid voor hen en hun nakomelingen. Zij overtreden het verbod. Vrijwillig, noodzakelijk of beide? Wat men noodzakelijk doet, kan niet vrijwillig en dus geen zonde zijn. Men kan ook niet iets zowel noodzakelijk als vrijwillig doen. Vrijwillig wil zeggen vermijdbaar, overtreedt men vrijwillig een verbod, dan zondigt men. De straf voor de zonde (mankheid) heeft men vrijwillig over zich afgeroepen en is in de uitvoering onvermijdelijk. Men kan doen alsof het ondergaan van de straf prettig is; de straf blijft noodzakelijk en niet vrijwillig. De situatie van de nakomelingen, die dezelfde straf ondergaan, is volstrekt anders. Zij hebben nooit de keuze gehad de straf (mankheid) te vermijden. Ontkend moet worden dat de mens zo door God is geschapen dat zijn zonde vrijwillig en noodzakelijk is. Is de zonde te vermijden, dan is zij niet noodzakelijk; is zij niet te vermijden, dan is zij niet alleen noodzakelijk, maar ook geen zonde. Als de zonde noodzakelijk is, maakt men van God zelf de oorzaak van de zonde. Erfzonde, de mankheid van de nakomelingen, is echter nonsens. Hoe zou men wroeging kunnen hebben over iets dat onvermijdelijk was? Deze kwestie was eertijds niet aan de orde, een onjuiste leer heeft haar nu geagendeerd. Er is veel aan gelegen dat godgeleerde mensen een deskundig antwoord in deze formuleren.
bijzonderheden:	Coornhert stelt Lipsius' zondebegrip gelijk aan dat van de predikanten (elders: 'de nieuwe stoïcijnen' geheten).
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

LXXXVI. BRIEF.
Of de mensche vrywilligh of noodtsakelijck zondight, ende van de Godtlijcke voorsienigheydt.

Waerheydts kennisse, ende daer deur ware hate ten quaden, ende Liefde ten goeden, Domine I. Lipsi, wenscht u als sich selfs.

VL. Schrijven van den neghenden werdt my gister avondt behandet. Bedancke u voor al de vrundtlijckheydt. Ick dencke u vrundtlijck te schrijven of te swijghen. Can icx niet soo kort alst u L. gaerne saghe, nemet soo kort als icx vermach. Al wat d'Ouden segghen is gheen loghen, 'tis oock niet

al waerheyt. Oude dolinghe en proscribeert gheen waerheydt, opte ghemeene regeringhe Godes en segghe ick niet. Die stierdt het groote schip daer, ende soo het hem ghebenedijdt belieft: maer dwingt sijn ordeninghe Pieter of Jan neerwaerts te willen loopen als 'tschip opwaerts vaert? Dit is mijn onghenoeghen. Dit schijnt u L. uyt te drucken met die woorden pag. 67. *Libere, igitur necessario peccas,* ende met die drie daer onder volghende ghelijckenissen, maer en sie niet hoe u L. 'tselve sal konnen vereenighen met dat daer naest voor pag. *66. Homines, deliberare eligere, &c.* Dit roert de Menschen wille. Hier af spreke ick. Aengaende van't uytlaten dat my mishaeght in eens anders werck, is mijn sin so weynigh als een anders werck een woort te veranderen. Wil ick wat gheheel na mynen sinne hebben, soo mach icx sulcks self schrijven ende maken, maer in't vertalen weet ick wel wat my betaemt.

Constan. Fol. 67. Ghy zondight vrywilligh ende daerom noodtsakelijck

De Menschen mogen beraden ende verkiesen.

Ick bekenne dat het schrijven rijper valt dan het spreken, maer oock veel langer moeyelijcker, ende noch al duysterder. Dit heb ick met eenighen al versocht. Immers met Doctor Basius al over vier Jaren in dese sake: daer wy voor veel Brieven malcanderen soo langher soo minder, ende ten laetsten in een vierendeel uyrs sprekens claerlijck verstonden, ende merckten dat wy inden sinne soo eens, als in den woorden oneens waren. Hierom hadt ick een uyrken sprekens voor best verkosen. Belanghende u L. onlede: die soude in't schrijven vele meerder dan in't spreken worden. Dit vreesde ick mede voor my, die niet minder onledigh en bendan u L. Ende dat (soo vele meynen) in een onnoodighe, maer so ick verstae in eene hooghnoodighe sake, te weten in my van Gode te laten ghebruycken (dewijle het noch vruchtbaer schijnt te vallen) voor een willigh breeckyser van de moordelijcke kercker der conscientien, die eenighen nu weder opten ouden afgebroken gront bestaen te herbouwen, waer inne die Stede van Leyden sich eerst bestonde soo loflijck te quijten, dat ick van herten wel soude wenschen 'tselve by henluyden so stantvastelijck volvoert te werden. Nu ter saken. Soo ick kortste sal moghen, na dat ick u L. schrijven wat breeder beantwoort hebbe. Maer dit schrijve ick met sulcken gedinghe, dat soo wel u E. als my (duchtende voor te groote lanckheydt) gheoorloft sal zijn met swijgen te antwoorden, sonder vermoeden over werderzijden van onverstandt, dat niet meer soude konnen, of van quaetwilligheyt, die niet meer soude willen antwoorden.

Wy handelen nu van Menschelijcke, ende niet van Godlijcke of Duyvelsche vryheydt, ende noodtsakelijckheydt in't zondighen.

Het zondighen houde ick te zijn een menschelijck doen van't quade oft laten van't goede, dat verboden of geboden is by Gode, welck doen ende laten den mensche is vermydelijck.

Vrywilligh zondighen is met my een wilkeurigh doen of laten van't verboden quade, of gheboden goede voor't doen of laten, vermydelijck wesende. Maer het noodtsakelijck zondighen (ist anders zondighen) soude zijn, daermen door eenrehande innerlijcke drangh (niet uytwendighe dwangh) moet doen het verboden quade, of laten het gheboden goede onvermydelijck. Hier uyt can u E. nu licht mercken my (so langhe sulck gevoelen in my blijft) soo onmoghelijck te zijn om ghelooven, dat sulcke onvermijdelijcke noodtsakelijckheydt in een selve werck soude bestaen, neven die vryheyt: als het claerste licht neven die swaerste duysternissen in een selve lucht. Daerom mach ick oock geensins voor oprecht houden u L. sententie voorschreven, *Libere, igitur necessario peccas*.

Met dit weynigh was nu ghenoech, (immers voor u L. als voor een verstandighe) verclaert d'oorsake mijnder opinien: maer want dese duystere Speloncke vele sluyphoolkens heeft, hebbe ick tot voorhoedinghe van u L. moeyten in wat meer lesens, willen deselve mijne meyninghe wat claerder ontdecken met een uwer drie ghelijckenissen, doch ghetrocken zijnde van de onredelijcke Dieren, of willoose dinghen opten redelijcken mensche, ende desselfs wille, daer af wy nu handelen. Alsoo daer inne meerder ghelijckenisse sal zijn met dese onse sake, of schoon geen gelijckenisse het geleken dingh, niet in als ghelijck mach zijn, alst niet een selve dingh sal zijn, ende gheen ghelijckenisse meer.

Men neme dat eenighe Prince willende een woest Eylant bevolcken, daer inne stelle een Man ende Vrouwe, beyde recht gaende, ende vruchtbaer wesende: Met ghebodt van sonder hincken recht te gaen op d'aerde: Ende met verbodt van te climmen op eenighen boom op straffe van vallen, van been brecken, van Kreupel zijn voor haer en haren Nacomelinghen, ende volghens dien van altijdt te hincken. Door 't aenschouwen van eenighe lustighe Vrucht aenghelockt zijnde, climmen sy op een Boom, vallen, breken elck een Been, ende hincken, alsoo sy beyde, oock alle hare Nacomelinghen, volghens die ghedreyghde straffe.

Hier valt de vraghe, ofmen moet houden dat die eerste twee zondighden vrywillighlijcken dan noodtsakelijck, dan beyde, in't verboden klimmen opten Boom? Clommen sy noodtsakelijck opten boom door eenige inwendighen ende onvermydelijcken drangh, ghelijck het vuyr noodtsakelijck opstijght, of ghelijck sy opten boom, sonder opte krancken steunsel voor't ghewight hoorde, lichamen van der aerden in de lucht zijnde, nootsakelijck door haer lijfs swaerheydt, mosten nedervallen: Wie sal mogen ghelooven dat sy vrywilligh daer op klommen, ende dat sy daer aen ghezondight hebben? dat meyn ick niet dat yemandt sal moghen segghen, oock mede niet dat sy daer op zijn gheclommen vrywilligh ende noodtsakelijck. Ergo vrywilligh ende niet noodtsakelijck, ende zondighden in sulck climmen, dat sy hadden moghen vermyden.

Alsoo zijn sy beyde vrywilligh oock ghevallen inde straf van manckheydt, die henluyden te vooren vermydelijcke was, ende niet noodtsakelijck. Daer by salmen oock moeten toestaen, dat sy nu soo vrywilligh kreupen gheworden zijnde, voorts noodtsakelijck kreupel zijn, ende onvermydelijck hincken moeten. Wilmen my hier teghen werpen, dat dese kreupelen, neven sulcke geworden noodtsakelijckheydt van hincken, oock wel eenighsins vrywillighlijck dat werck van hincken souden moghen doen: so daer een opinie quam onder den kreupelen, dat sulck hincken wel stondt, ende eerlijck ware of lustigh, ick sal't niet ontkennen: maer salmen my oock moghen ontkennen, so dat hincken wederom schandelijck of verdrietigh by den kreupelen gheacht werden, dat sy altsamen teghen haer wille noodtsakelijck ende onvermydelijck hincken souden moeten, dat het hen allen onmoghelijck ware om te laten? So hincken sy hier nu nootsakelijck ende niet willigh. Men siet dan oock in desen sulcken onderscheyt, niet alleen tusschen die twee aldereerste, ende alle navolghende, maer oock inde handelinge van de eerste kreupelen selve, teghen henselve, voor ende na haer val. Dat sy beyde wel daer voor, maer gheensins daer na die manckheyt, ende 't hincken mochten vermijden: In welck niet vermyden na, maer niet in't vermijden voor den val der Ouderen hare nakomelinghen kreupels henluyden ghelijck souden zijn. Als die noyt (ghelijck heur Ouders)

wilkeure, nochte macht en hebben ghehadt, om die aengheboren manckheydt ende hinckinghe te vermyden, soo weynigh als heure Ouderen nu kreupels gheworden zijnde. Henluyden was het klimmen opten boom een vermydelijcke zonde, maer na 't doen van dat verboden werck, was hen beyden die manckheydt een onvermijdelijcke straffe, daer door sy soo noodtsakelijck mosten hincken in't gaen, dats hen doe onmoghelijck was te laten.

Alsoo moetmen neen segghen, dat de mensche, sodanigh van Gode is gheschapen, dat hy het zondighen mochte vermyden of niet. Mochte hy't vermijden, soo was dat werck van zondighen vrywilligh, maer niet noodtsakelijck ende daerom oock te recht zondigh ende quaedt. Moght hy't oock niet vermijden, so en wast niet alleen gheen vrywilligh, ook geen noodtsakelijck, maer gantschlijck gheen zondighen: ten waer men dan het krancke Schepsel machtigher wilde maken in't beletten, dan d'Almoghende Schepper in't volvoeren van sijn Decreet of schickinghe: Of datmen den ghenen die hem noodtsakelijck hadde doen zondighen (dat soude dan Godt selve zijn) der zonden, ende des quaedtheydts oorzake wilde maken, 'twelck lasterlijck ware te dencken.

Ende mach sulck noodtlijck ende aengheerft zondighen of hincken der nacomers (soo 'terghens is) wel eenighsins ghenaemt werden (met wat recht laet ick die't soo noemen verantwoorden) een onvermydelijcke straffe van der eerste Ouderen zonde: Maer hoe henluyden dat zonde mach zijn, dat henluyden soo noodtlijck is ende niet en moghen laten: Ende hoe yemandt sich met rechten ernst waerachtelijck daer over sal moghen wroeghen ende beschuldighen; sal ick uyt u L. gaerne, of met redene, of mette H. Schrift ('tis my in desen gelijck) sien bewijsen, ende my als van een seldtsame wonder-spreucke verwonderen. Want niet weynich en is ghelegen aen't wel ontbinden van desen knope, sonderlinghen in desen onsen tijden, daer verkeerde leere dese sake eertijdts onnoodtlijck nu boven al noodtlijck heeft ghemaeckt, om by Godt-verstandighen bescheydelijck ghehandelt te worden. Valt u L. nu dit mijn schrijven te langhe, soo wijt dat u eyghen schrijve in dese woorden: *scribe, tamen ad me, si placet, de totale clarius.*

Ende op dat dese mijne brief immers haer boodtschap ten vollen soude doen, hebbe ick maer willen aenroeren op u L. aenteeckeninghe in de lijst, pag. 67. neven uwe woorden: *"Ad vitium sciente & sinente* (dat in mijn ooghen seer wel was sonder dese Annotatie) *quadam etiam sententia volente, quia* (seghdy voor reden) *nihil certe invito Deo sit."* 'Tghene hier na volght, ghetoghen uyt mijn ijl Boecxken van de toelatinge Godes, p. 100. Aldus gheschiedt al dat Godt wil dat gheschieden sal: Niet van al 'tghene Godt wil dat niet gheschieden sal: maer vele van't ghene Godt niet en wil dat gheschieden sal. Ende daerna pag. 109. Daer gheschiedt sonder die wille Godse sonde: daer geschiet met die wille Godes deughde: daer geschiet jeghen den wille Godes niet altoos; ende daer gheschiedt door den wille Godes alles in den onredelijcken Creaturen.

Hier met eynde ick, ende in dit langhsaem eynden van't begin deser saken, kan u L. licht mercken, hoe langhsaem dat het eynde van dien becomen sal worden, tusschen ons met schrijven, daer moghelijck een woordt mondtlijck verclaren, op een onser beyder vraghen in een ooghenblick de gantsche sake soude konnen eynden. Nemet met so goeden herte alst uyt voortkomt.

Coornhert Correspondentie, I, 87

Noch van'tzondigen, of dat uyt vrye wille of noodtsakelijck gheschiedt. Onderscheydt tusschen bedwangh, nootsakelijckheydt, willigheyt ende vrywilligheyt. En dat Godes voorsienigheydt niet en noodtsaeckt tot zondighen.

geadresseerde:	Justus Lipsius
datering, plaats:	1584*
referentie:	*Wercken* III, 139v-140r/302-303
aantal woorden:	1736
thema:	Vrijheid en noodzakelijkheid (met name Gods voorzienigheid) in verband met het zondebegrip
omschrijving:	Coornhert zegt blij te zijn met Lipsius' antwoord op zijn kritiek op het 'noodzakelijk zondigen'. Lipsius heeft kennelijk aangegeven dat de noodzaak verwijst naar Gods voorzienigheid, die niet onzeker kan zijn. Dit brengt Coornhert ertoe een onderscheid te maken tussen: 1. dwang; 2. noodzakelijkheid; 3. willigheid en 4. vrijwilligheid. Over het onderscheid van de laatste twee zegt hij nooit eerder iets te hebben gelezen. Een afgedwongen werkzaamheid kan anders verlopen, maar dit hangt af van een gewelddadige ander, niet van ons beraad en wil: ons wordt geen keuze gelaten. Een noodzakelijke werkzaamheid is natuurlijk en onvermijdelijk. Wat uit dwang of noodzaak geschiedt, is zonde noch deugd. Willig is een niet-noodzakelijke werkzaamheid waarin zowel beraad en wil als ook dwang een rol spelen, zoals wanneer de rover de keuze geeft tussen je geld of je leven. Het geld geef je dan willig, maar niet zonder dwang. Deze keuze van het minste kwaad is deugdzaam. Vrijwillig is een werkzaamheid die noodzakelijk noch afgedwongen is, maar ons beraad en wil veronderstelt. Hier is altijd deugd in het geding. Ontoelaatbaar is dat een werk tegelijkertijd vrijwillig en noodzakelijk geschiedt, tenzij men wil zeggen dat men zo gewend is het goede te doen, d.i. een volmaakte habitus heeft ontwikkeld, dat men niet anders kan dan deugdzaam handelen. Over de goddelijke voorzienigheid merkt Coornhert op dat hier een menselijke zegswijze oneigenlijk op God wordt toegepast. God heeft in zijn eeuwige wijsheid alle dingen, in verleden, heden en toekomst, tegelijkertijd voor ogen. Deze alwetendheid of alziendheid kan niet bedrogen uitkomen. Maar dit betekent niet dat de voorzienigheid er de oorzaak van is dat gebeurt wat is voorzien. Dat zou immers betekenen dat alles noodzakelijk geschiedt en er geen zonde kan zijn of dat God de oorzaak van de zonde zou moeten zijn. Het is niet zo dat de zonde noodzakelijk voorvalt, omdat God die met zekerheid voorziet; God voorziet de zonde noodzakelijkerwijs, omdat zij zeker zal voorvallen. God heeft de mens zo geschapen dat hij kán zondigen, maar het zondigen is niet noodzakelijk. God hoefde de mens niet als een vrij wezen te scheppen. Ook kan de vrije mens het zondigen laten. Noodzakelijk zondigen is niet aan de orde. Nu God de mens vrij heeft geschapen, is het evenwel noodzakelijk dat God met zijn alziende ogen het zondigen voorziet. Coornhert bevestigt tenslotte Lipsius' opmerking dat ware kennis van Gods voorzienigheid voor onze godsvrucht van groot belang is.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

LXXXVII. BRIEF.
Noch van'tzondigen, of dat uyt vrye wille of noodtsakelijck gheschiedt. Onderscheydt tusschen bedwangh, nootsakelijckheydt, willigheyt ende vrywilligheyt. En dat Godes voorsienigheydt niet en noodtsaeckt tot zondighen.

Aen de Professor I. Lipsius.

ICk mach niet laten met danckseggingе Godes my uyt rechter herten te verblijden in desen uwen brief van den 15. deser. Vraeghdy waerom? mijn twijfelijcke hope is vast ende waerachtigh geworden, ende mitsdien niet vergeefs mijn voorighe schrijven aen u E. Ick sagh soo vele (tot wonderens toe) wel gheseydt in u Constantia, dat ik qualijck mocht ghelooven u E. meeninge te zijn, dat die Menschen nootlijck zondighen. Nochtans docht my sulcks noodtlijck te schuylen in eenighe uwe woorden aldaer. Dit bedroefde my. Nochtans hoopte ick neen. Dese hope drangh my tot schrijven. Ende in desen vestight my nu dit u schrijven.

Alsoo is nu ons gheschil niet in den dinghen, ick meyn de voorneemste, maer cleeft meest in den woorden: Overmidts my u E. oock u E. mijn phrase, of wijse van spreken moghelijk niet ghenoegh kondt is, als malcanders schrijven weynigh ghelesen hebbende. Dat is in't bewoorden van't noodtsakelijck zondighen, ende in den schijne uwer woorden van de redene van dien, als oft zondighen noodtsakelijck moste geschieden: Om dat sulcks voorsien is van Gode, wiens voorsienigheydt niet mach zijn onseker. Van beyde wil ick mijn meyninghe verclare, soo ick cortste ende claerste sal moghen, onder verbeteringhe, ende tot versoeck, of wy daer inne oock mochten eens zijn.

Hier toe dient eerst d'onderscheyt tusschen dese vier namen, in 'smenschen wercken te aenmercken, als bedwangh, noodtsakelijckheydt, willigheyt ende vrywilligheyt. Waer van d'onderscheydt tusschen die twee laetste soo cleyn schijnt als sy groot is: *Ende by my noch noyt uyt yemandt ghelesen of ghehoort.*

Onderscheyt tusschen 1. Bedwangh. 2. Noodt-sakelijcheyt. 3. Willigheydt. 4. Vrywilligheyt

Na d'eerste gheschieden wercken, die men seyt te zijn ghedwongen, na de tweede nootsakelijcke, na de derde, willighe, ende na de vierde, vrywillighe. Het ghedwonghen werck mochte anders gheschieden, maer dit hanght aen een anders, ende niet aen ons beraedt ende wille. Soo en beraedt hem niemandt, oock heeft niemandt wil om sijn gelt te gheven, een machtigh Tyran, of gheweldigh Roover
1. die't hem ongevraeght, ende sonder eenighe keur van dit of dat te geven, met kracht beneemt, daer en valt oock gheen beradinghe ofte bewilliginghe, als een mensche door't natuyrlijcke ende onvermydelijcke sterven, sijn ghelt *noodtsakelijck*
2. ter Wereldt moeten laten. In geen deser twee wercken, soo die uyt bedwangh, als die uyt nootsakelijckheydt gheschieden; is daerom oock even soo weynigh deught
3. of zonde, eere, of schande, loon, of straffe, als daer is beradinghe of wille.

Al anders ist metter menschen wercken, die daer gheschieden *willigh*, want dese moghen niet gheschieden noodtsakelijck, oock niet sonder beradinghe ende wille, maer wel met bedwangh. Want wat noodtsakelijck gheschiedt, en mach niet anders dan't gheschiedt gheschieden. Hier valt gheen beradinghe, ende sonder beradinge is gheen wille. Mach sich oock een sterflijck mensche beraden, of hy op't langhste

moghelijck is, geleeft hebbende, sterven wil dan niet? Neen. Maer wel beraedt men sich, oock wilmen wel in sommige saken daer dwangh is. Als daer een machtigh Tyran, of gheweldigh Roover tot yemant seydt: Geeft my sulcks u gheldt, of ick neem u stracks het leven. Sulck overgheven van't ghelt gheschiedt willigh, doch niet heel sonder dwang. Want al heeft hy keur ende wille om't minste quaet, soo is hy nochtans ghedwonghen om een van beyde quaden te aenvaerden, ende in dit werck is deughde in de Godvruchtige voorhoedinghe van argher quaedt der gheweldighe daders. Te weten van moordt te bedrijven aen sijnen persone, door 't bewillighen in den roos aen sijn Have, ende inde wijse keure, van liever 'tsnoode, ende wederkrijghelijcke ghelt, dan van het edele ende onwedercomelijcke leven hier te verliesen. Dit is eerlijk ende oock nut, die hem loont met behoudinghe van't beste, te weten van 'tleven. Wederom ist oock gheheel anders met het vrywillighe, dan met sulck willigh werck. Ghemerckt het *vrywillighe* werck niet en mach gheschieden, ghedwonghen of noodtsakelijck, oock gheensins sonder beradinghe ende keure. Dit valt in den milden Liefhebbers, die sonder alle dwangh of nootsake, maer niet sonder beradinghe ende keure, of men wil gheven dan niet, desen, of dien, aldus, of soo vele, nu of morghen, &c. Ende dit is altijdt deuchde, eere ende nimmermeer sonder loon.

Daer siet nu u L. mijn meyninghe van de onderscheydt tusschen dese viereleye wijse van wercken. Dewelcke soo voor goet toeghelaten zijnde: Ende machmen niet toelaten dat een selve werck soude gheschieden vrywilligh ende noodtlijck. Ten waer dan op dese wijse, soo wel in de deughde als in de zonde. Als soo yemandt eerst vrywilligh zondighende of deught pleghende, dat soo dickmael pleeght, dat het wordt een soo volmaeckten *habitus*, dat d'een soo weynigh dan voorts het werck der deuchden, als d'ander het werck der deughden, als d'ander het werck der zonden mach laten, ende soo uyt een willigh begin een noodtsakelijck eynde maeckt. Ick meyn dat d'een sulck een duyvels Kindt van duyvelscher aerdt sulcken Godloose wordt, dat hy hem verblijdt ende verlustight in't goet doen, soo dat d'een in't gheen hy alsoo door't *habitus* inghelijft is, soo weynigh mach recht doen, als d'ander daer in mach zondighen.

Ick ben hier weder langh. Maer de nutheydt, ja noodigheydt deser onderscheyden doet my dit hier stellen, ende comende nu van dese ontdeckinghe mijns ghevoelens, van de onderscheydt, tusschen dwangh, noot, wille ende vrye wille. Tot die voorsienicheyt Godes, houde ick voor al dat dit Menschelijcker wijse, ende oneyghentlijck werdt toegheschreven Gode, in wiens eeuwighe wijsheydt is een teghenwoordighe ende gheheele voor-ooghentheydt teffens alder dinghen, die daer gheweest zijn, nu zijn, ende noch werden sullen. Ende dat Godt oock so luttel magh zijn sonder sulcke sijne alwetenheydt, of (laet my soo segghen) alsienlijckheydt, als sonder sijne goetheydt selve, houdt u L. oock selve self, daerom behoeft dat hier gheen bewijs, so mede niet, dat Godes voorsienigheydt (of al-sienlijckheyt) niet en mach bedroghen worden, ghemerckt ick dat soo houde met u L. Maer dit schijnet te behoeven, dat sulcke voorsienigheydt Godes niet en noodtsaeckt dat het ghene te gheschieden voorsien is, sulcks moet gheschieden. Want eerst (op dat ick averechts van de ongheschicktheyden beginne). Indien sulcks ware, soo mochten die doenders sulcker noodtsakelijcke of onvermydelijcke wercken niet zondighen, oock mocht

dan zonde gheen zonde zijn (oock by den menschen) of Godt soude der zonden oorsake moeten zijn.

Voorts moetmen segghen, dat de zonde gheschiedt noodtlijck, om dat Godt die ghewisselijck heeft voorsien: Of Godt voorsiet die noodtlijck (laet my sulck spreken hier toe) om dat die ghewisselijck sal gheschieden. 'teerste segghende valtmen in de voorsz ongheschicktheydt, maer 'tlaetste seggende, niet, Ten was Gode niet noodtsakelijck den Mensch die mocht zondighen te scheppen, veel min vry te scheppen, daer door hy zondighen moghte. Daerom en was oock het zondigen den mensche niet nootsakelijck, ghelijck nu Godt het scheppen des vryen menschen hadde moghen laten: Also hadde de vrye Mensche het zondighen moghen laten. Nadien nu dat alleen noodtsakelijck magh ghenaemt worden, dat niet anders dan't gheschiedt en magh gheschieden: Soo en mach oock dit zondighen des Menschen niet noodtsakelijck ghenaemt worden, ghemerckt hy hadde moghen ongeschapen, ende nu al vry geschapen wesende, onnoosel, dat's sonder zondighen blyven. Maer soo geschapen wesenden, ende nu ghewis in sich self de sake soo zijnde, dat hy zondighen soude: Soo most sulcks noodtsakelijck in d'eeuwighe ende alsiende oogen al eeuwelijck voor't gheschieden ghewisselijck voorsien zijn geweest. By ghelijckenis (laet dees mijn sinne uytbeelden) of yemandt in't licht staende, voor een clare ende onbedeckte spieghel sich beweeghde met buyghen, met uytstrecken, met drayen ende keeren, alle sulcks noodtsakelijck soude moeten verschijnen in den selven stillen onbeweeghlijcken spiegel, sonder nochtans eenighsins den mensche soo voor haer staende, tot sulck sijn beweghen te noodtsaken: Alsoo verschijnt alder Menschen, 'tzy goeden of quaden doen ende laten voor desen eeuwighen Spieghel des Godtlijcken alsienigheydts. In welck ghesicht sy even soo weynigh bedroghen, als de menschen daer door ghenootsaeckt moghen werden.

Hier by hope ick dat u L. nu mijn gevoelen in desen ontwijfelijck verstaen, my soo ick dole bescheydelijck berispen, of segghe ick hier recht, niet teghen spreken en sal, ende verwacht ter gheleghender tijdt antwoorde.

Beroerende u ghevoel, dat die ware kennisse van de voorsienigheydt Godes (soo vele ons nederheydt die hoogheydt mach bereycken) een groot deel in sich behelst van de Godtvruchtigheydt, is niet vreemt van mijn ghevoelen, soo u L. eensdeels mach sien in dit inlegghende Compas tot rusten al over een wijle uytghebeeldt, na 'tbegrip van Jan allemans.

Aengaende nu mijn hinckende ghelijckenisse, streckende opte Erf-zonde (soo u L. recht seydt) was in mijn Brief veroorsaeckt door u L. ghelijckenisse van 'thinckende paert, ontstelde harpe. Alsoo ick verstondt dat u L. dit te passe bracht opten Mensche (soo my noch wel half dunckt) ende en mochten die niet altoos ter saken ghedient hebben. Want dan moste Godt des Paerdts hincken, ende die onghesteltheydt der Herpen veroorsaeckt hebben, alsmen wil seggen dat het Godt selve alles doet: Of maeckt het Paerdt sich self hinckende, ende de Herpe sich self qualijck klinckende, soo mochtmen dese beyde quade wercken Gode niet toeschrijven, sonder sijn goetheydt oorsake van 'tquade te maken. Maer nu siende, dat u L. daer by verstaet niet anders dan die Godtlijcke bestieringhe des Werelts met alle sijn ingheweydt, diens wijse goetheydt, oock der onwijse Menschen quaedheydt, ten goeden can schicken, ende niet die veroorsakinghe van alle datter gheschiedt, 'twelck niet en soude konnen wesen sonder versakinghe van de

Godtlijcke goedtheydt. Soo scheyde ick daer af, sonder hier meer op te segghen, dan alleen om oorlof te vraghen, of ick beneven in die paletse dese uwe meyninghe verclarende, wel mach segghen alsoo: De Autheur verstaet hier by, dat Godt oock der quaden quade wercken ten goeden bestiert, maer niet en veroorsaeckt.

Soo vele nu beroert dese u L. woorden in desen Brief, *Ne peccatum quidem fieri invito Deo* (de verclaringhe was van de woorden in den lijst) *quadam etiam sententia volente (Deo)* en moghen (dunckt my noch) dese laetste woorden d'eerste voorschreven *(Invito)* soo niet tot dese uwe meyninge verclaert werden, om redenen hier te langh ende lichtelijck te mercken in mijn tweede boecxken van de Toelatinghe Godes (hier inne gaende) van de 91. totte 115. of leste *Dist*. toe.

Het senden van de eerste twee bladen, met d'aenteeckeninghe in de lijst, sal my dienstelijck zijn in't verstaen eenigher dinghen my duyster, als ick nu 'tbegonnen werck weder ter handen neme, 'twelck ick terstondt wil doen: Als ick op 'tgene voorseydt staet, sommierlijck u L. antwoorde sal hebben, ende d'ander dierghelijcke ghedruckte bladen dan voorts begheerlijck verwachten. De Heere verlichte u verstandt, ende stercke u goede wille.

Coornhert Correspondentie, I, 88

Vervolgh op 't voorgaende van't zondighen, of dat nootsaeckelijck gheschiet ten respect van Godes voorsienigheydt, dat sulcke Leere tot oneere van Godt, ende verhinderinghe der menschen saligheydt streckt.

geadresseerde:	Justus Lipsius
datering, plaats:	1584*
referentie:	*Wercken* III, 140v-141v/304-306
aantal woorden:	1987
thema:	Vrijheid en noodzakelijkheid (met name Gods voorzienigheid) in verband met het zondebegrip
omschrijving:	Coornhert zegt liever niet te schrijven: de kwestie is ingewikkeld en hij ongestudeerd. Bovendien is zijn vrouw zeer ziek. De paradox van Lipsius, die leert dat wij vrij en noodzakelijk (*respectu Dei*) zondigen, daagt hem echter uit. Zondigen is mensenwerk: de noodzakelijkheid *respectu Dei* is onbegrijpelijk. Coornhert meent dat Lipsius zich eenvoudigweg tegenspreekt door zondigen als vrij en noodzakelijk, vermijdelijk en onvermijdelijk te zien. Het *respectu Dei* is een uitvlucht: God wil noch veroorzaakt de zonde. De zonde is mensenwerk, waarbij God rust. Er is dus geen noodzakelijkheid, noch vanwege Gods voorzienigheid, predestinatie, lotsbeschikking of hoe dan ook: 'So zondight dan de Mensche vrywilligh ende niet noodtsakelijck, oock ten respecte Godes.' Dat God onze daden ziet en voorziet, betekent niet dat Hij er de oorzaak van is. Als mensen noodzakelijk zondigen, dan zijn het niet meer hún zonden. Gods voorzien duidt er slechts op dat Hij ons kwade werk ledig gedoogt. De menselijke wil is vrij, dus niet noodzakelijk. Wat een mens willig doet, kan hij ook laten; wat hij noodzakelijk doet, is niet willig, laat staan vrijwillig en dus ook niet zondig. Coornhert accepteert de subtiliteit waarmee Lipsius zijn positie verdedigt niet. Want God *wil niet* in het minst dat wij zondigen. Ware dat wel zo, dan de mens zou het niet kunnen vermijden. Kan de mens de zonde niet vermijden: hoe kan een onvermijdelijke zonde met recht gestraft worden? Hoe kan er oprecht berouw zijn? Wat God zelf doet wil Hij; maar wil Hij ook wat hij toelaat? De mens zou niet hebben kunnen zondigen als God hem niet vrij geschapen zou hebben. God wilde dat de mens vrij zou zijn, maar dat wil niet zeggen dat Hij wilde dat hij zou zondigen. Dat liet Hij slechts toe. God wilde dat de mens, in zijn vrijheid, kán zondigen, niet dat hij zondigt. Coornhert is benieuwd hoe Lipsius antwoordt op de vraag waar het kwaad vandaan komt. Coornhert retourneert zijn exemplaar van *De constantia* met in de rand hier en daar een *Caute* om aan te geven dat het hem niet duidelijk wat ter plaatse is bedoeld.
bijzonderheden:	Verwijzing naar een oude discussie met Hendrick Niclaes
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

LXXXVIII. BRIEF.
Vervolgh op 't voorgaende van't zondighen, of dat nootsaeckelijck gheschiet ten respect van Godes voorsienigheydt, dat sulcke Leere tot oneere van Godt, ende verhinderinghe der menschen saligheydt streckt.

Aen Iustus Lipsius, Professor in de Academie tot Leyden.

TGae u eeuwelijck wel, *Domine Lipsi.* Al vele minder (dan 't Socrati dede) behaeght my 'tghene ick schrijve: Ende vele minder dan hy vermach icx te schrijven soo't my behaeght. Want ick Idioot ontbeere het middel van gheleertheydt. Maer dat noch boven al in desen handel, niet licht (oock voor Gheleerden) om wel, dats cort en claer, te beantwoorden; dit bracht my in

beradinghe van voorts te swijghen. Te meer noch om dat ons beyden gheen moeyten, ende midtsdien wel tijdt ghebreeckt. Voorwaer, my die in vier of vijf dagen verhuyse opten Hage met een seer crancke Huysvrouwe, die mijne sorghvuldigheyden (als voormaels) niet meer en vermindert, maer vermeerdert. Al dat niet teghenstaende werde ick gedrongen my selve dit mijn schrijven noch mijne so diere tijdt te stelen.

Lieve lijdt doch goedtlijck mijn traegh verstandt, dat noch gheensins en can begrijpen dese uwe Paradoxen. *Libere igitur necessario pecas:* In welcke my dunckt te zijn niet alleen een onnoodighe, maer oock schadelijcke subtijlheyt: weder sulcks uyt ouden of jonghen voortcomt. Wat noodt is hier de nootsakelijckheyt te stellen *respectu Dei:* sonderlingh in't werck van zondighen? Dit werckt de Mensch ende niet God: Ende dit lijdt Godt ende niet de Mensch. Niet van Godes ghedoghen, maer van 's Menschen doen (namentlijck van 't zondighen) spreken wy: Dit Menschelijck werck seydt u L. te zijn willigh ende nootsakelijck: Dat dunckt my noch niet anders gheseydt, dan dat een selve luchte teffens licht ende warm: oock duyster ende kout zy. Dat mach ick niet gelooven, hoe seer icks my oock pijne. Want al wat noodtsakelijck gheschiedt, dat mach wel vermijdt werden. Zonde seghdy gheschiedt noodtsakelijck, ergo geensins vermijdelijck. Dats na u segghen: Zonde gheschiedt onvermijdelijck ende vermijdelijck. Dit moet ick houden voor openbare *contradictoria*. De uytvlucht van *respectu Dei* en mach hier niet altoos helpen. Want Godt en wil noch en doet de zonde niet. Men moet noodtlijck segghen een van dryen, te weten, dat zondighen is een doen Godes, ende rusten of niet doen der Menschen: Of het is een t'samenwerckinghe Godes, ende oock des Menschen: Of het is een vyeren of rusten Godes, ende een doen der Menschen. 'tEerste is opentlijck valsch. Het tweede mede. Het derde is dan waer: daer Godt in vyert of rust, en werckt hy geen noodtsakelijckheyt, noch door sijn voor-weten, noch door sijn predestinatie, noch door sijn *Factum*, of nootschickinghe, noch anders. So zondight dan de Mensche vrywilligh ende niet noodtsakelijck, oock ten respecte Godes.

Ick en mach anders noch niet mercken oock uyt dit u L. laetste schrijven, dan dat ghy't acht als of het werck Godes van't sien onses wercks van zondighen, sulck ons zondigh werck noodtlijck veroorsaeckte. Nochtans seydt u L. self hier nu noch opentlijck teghen: *Nec tamen haec scientia Dei ejus causa est cur malum fiat, sed quia sit aut futurum est, ideo sit sive praescit.* Dit bewijsdy voorts uyt Augustino, segghende: *Ipsorum (hominum) praescivit peccata non sua.* Dit alles houde ick met u L. immers, ick segghe het self, dus behoefde 't bewijs hier niet. Maer wel, hoe dat het der Menschen zonden moghen zijn, als die noodtsakelijck gheschieden, om dat Godt die voorsiet, ende dat ontwijfelijck. Maeckt dese ontwijfelijcke voorwetenheydt nu des menschen zonde noodtsakelijck, dat is een werck Godes? Wie mach dat verstaen? Dit seghdy niet duysterlijck in die woorden: *Sed necessitatem quandam eventis rebusque omnibus insitam agnoscimus.*

Dit mach ick niet agnosceren, sonder *contraria* te bekennen. Hier acht ick u L. bedroghen te worden deur 't onbedrieghlijcke voor-weten Godes van ons zondigen, 'twelck niet en is een doen of noodtsaken van ons zondighen, maer een ledigh ghedooghen van dat ons quade werck. Ende cont nu licht mercken mijn gevoelen van dese uwe woorden: *quam libertatem, quo modo magis stabilire possim,*

quam cum scribo eam, insitam homini, ut necessarium fit quoties peccat liberum cum peccare? Want ick dit sie soodanige openbare *pugnantia* te zijn, ja *privantia*, dat het een noodtsaeckelijck het ander wechneemt.

Hoe mach in een selve subject ('sMenschen wille) vryheydt blijven, als daer nootsakelijckheydt is? Even ghelijck het leven, of ghesicht mach blijven daer doodt in den Lichame, of blindtheydt in den ooghen is. Hoe machmen nu soo doende die vryheydt meer vernielen. U L.bekent immers hier oock selve: *Neccesitatem cum voluntate, & magis cum libera voluntate pugnare.* Godt is *Ignis consumens.*

Dat vuyr comt van self den weet-gierighen te na, of die weet-gierighe comt dat vrywilligh te na, soo dat hy sich noodtsakelijck brandet. 'tEerste is niet. Ergo 'tlaetste. Dat hy willigh doet, moght hy laten.

Maer dat te nacomende met Phaëtonte, brandet hy sich willligh, niet noodtlijck, noch *respectu Dei,* noch anders. Want al brandet hy sich, dat te na komende, noodtlijck, soo hadde hy sulck te na komen moghen mijden: soo mede het zondighen. Maer most hy't te na komen onvermydelijck, soo ist wel noodtsakelijck, maer gheensins willighlijck.

Die inghevoerde Spreucke der H. Schrifturen, mercke ick niet meer voor dese u L. meyninghe te doen dan Augustini: Want hier was werck of doen der Joden, het dooden Christi, soo men Gode self niet wil manslaghtigh maken aen sijnen beminden ende ontschuldighen Sone. Dit werck deden sy (seghdy) noodtlijck, ergo niet willigh, noch veele minder vrywilligh. Ergo oock niet meer qualijck, of zondelijck, dan de Sonne zondighde in't stille staen, of te rugge gaen. Want dit was mede voorsien ende gheordonneert. Ergo mede onvermijdelijck, ende noodtlijck. Wie magh dit ghelooven? In den Joden was willighlijck, niet noodtlijck het vuyr haers nydigheyts, anders en waer die nijdt in den Joden gheen zonde geweest. Dit quam Christus vrywillighlijck, ende niet nootsakelijck (anders waer't hem geen deughde gheweest) om ons te verlossen te na. Doe was het branden noodtsakelijck. Maer het te na komen den vuyre Christi was niet minder vrywilligh, dan het benijden Christi der Joden vrywilligh was. Ergo gheen van beyden noodtsakelijck, ende gheschiede mitsdien het lijden Christi deughdelijck, maer het dooden der Joden zondelijck. Maer want ick dese gheschiedenisse al over twaelf Jaren eyghentlijck ghehandelt hebbe in't eerste Boeck Dist. 153. ten eynde toe, oock breeder dan icks hier mach verhalen, soo sal't u L. daer lichtelijcker mogen lesen dan ick hier schrijve.

"Immers in allen gevalle volge ick gaerne, dat meest streckt tot Godtlijcke eere, ende der Menschen saligheydt: dan't jegendeel. Daer voor ick sulck stellen van *Liberè igitur necessario peccas* houden moet, alsoo 'tselve niet en dient om den mensche van't zondighen, maer wel om Gode van ongherechtigheydt in't straffen, te beschuldighen: Oock niet om den mensche vruchtbaerlijck te vermanenen tot ophouden, maer wel om hem verderflijck te doen volharden in't zondighen."

Nota.

Wt het voorseyde mach ick noch niet anders ghevoelen, dan dat u L. niet vry is van dolinghe in desen aen-teeckeninghe in de randt: *Quadam etiam sententia volente,* ende en zijn wy hier in niet in den woorden, maer in den dinghen selve oneens, alsmens op 'sMenschen eerste zonde oock wil nemen, als u L. hier doen. *Non sit aliquid* (seghdy ex Augustino) *nisi omnipotens fieri velit: vel sinendo ut fiat, vel ipse faciendo. Idque vult quodam modo Deus dum finit, &c.* Want dese aliquo modo opent (mijns ghevoelens) den mensche de deure van *omnibus modis peccandi.* Waer

toe is dese sorghlijcke subtijligheydt doch anders nut? Wilde God (ja oock in't alderminste) dat de mensche soude zondighen? Hoe moght dat de mensche oock in't alderminste vermijden? Mocht hy't niet vermijden, soo wast noodtsakelijck. Was dit, soo wast niet willigh, veel min vrywilligh want dese strijden tegen malcanderen. Waer blijft hier het verstaen van de rechtvaerdigheydt des straffens, om een onvermijdelijcke zonde? Waer blijft hier het waerachtigh berou over een onvermijdelijck werck van zondighen? Immers hoe magh yemant met ernst opset maken, om het onvermijdelijck zondighen te verlaten? Al wat God self doet, dat wil hy dat gheschiede: Maer wil hy dat het al sal gheschieden, dat hy toelaet? Is dit: Wie mach Godes wil ontschuldighen van quaedtheydts oorsake? De Mensche moght soo luttel ghezondight hebben, als Sonne, Mane, ende andere onredelijcke Schepselen, indien hy hem niet ghewilt hadde vry te zijn. Dit bekenne ick. Maer noodtsaeckte dit willen Godes van des Menschen vry te zijn hem tot zondigen: dit ontkenne ick. Want was dit, hoe mochte hy vry zijn? God wilde dat de Mensche soude vry zijn. Wilde Godt daerom dat hy soude zondighen? Neen vryelijck, maer liet dat vryelijck toe. Godt wilde niet dat de mensche soude zondighen: Maer wel dat hy macht soude hebben om te zondighen, of wel te doen. Hier in is die vryheydt gheleghen. *Non vult ergo Deus sinendo ut peccet homo.* Ende hier inne hout sich Godt (soo u L. uyt Thoma verhalen *ad modum volentis)* te weten, dat de mensche vryelijck mach willen het goede niet: maer het quade sonder of buyten Godes wille. Ende dit segge ick Lib. 2. Dist. 104. Maer nergens dat Godt wil dat de mensche zondige. Ende verstaet u L. midtsdien dese mijne plaetse, teghen mijnen zinne, ende uytgedruckte woorden.

Nota.

Daer u L. nu seydt: *Nihil, inquiunt, virium in homine est externarum sive internarum nisi à deo, &c.* Hebbe ick waerlijck met ernstigher aendacht op ghelet, oock al over lange wel verstaen, wat dit voor een objectie is, als die al over 29. Jaren H. Niclaesz voorgheworpen met dese woorden:

Onmoghelijck ist, dat een goede Boom quade Vruchten soude draghen: Godt self is dese goede Boom, waer uyt of door alles voortkomt. Soo zijn dan oock alle der menschen krachten innerlijck, of uyterlijck goet. Die moghen oock niet, dan dat haers ghelijck is, dats goet, voortbrenghen. soo mogen dan oock noch redeljcke krachten, noch macht om willen, &c. niet quaets voortbrenghen, als comende alles uyten goeden Mensche van den goeden Gode goet geschapen? Waer her comt dan 't quade? Wten Duyvel ende Hemele? die is oock een goede Enghel ende gheen quaden Duyvel geschapen, hoe mocht die daer quaet voortbrenghen of doen? Nochtans werter quaet ghedaen, dat doet de goede Godt niet. Wie doet het dan? daer op deselve H. Niclaesz antwoorde onwijselijck: Gaerne sal ick (acht ghy't my waerdigh) dit nu eens sien by u L. wel beantwoordt: Midts dat ick die hebbende u Lieden dan oock af verklaren wil, mijn ghevoelen, die't oock al wat naghedacht hebbe.

Dit bedencken voorsz veroorsaeckte my, dat ick die mijne woorden: De Autheur verstaet hier by, &c. stellen wilde, niet neven de laetste, maer by d'eerste drye gelijckenissen van't mancke Paert, &c. Alsoo my dochte dat uwe redene daer manckede, ghemerckt sy daer ten eersten valt niet op d'oorsake, maer opte vrucht van't quade, of zondighen. Want hier steldy Instrumenten daer God door werckt, die nu al hincken ende ontstelt, dats verdorven zin: Ende niet hoe of door wien sy

verdorven zijn. Van dit verderf houde ick niet dat u L. Gode oorsake maeckt: Maer wel van 't wel bestieren van sulcke verdorven Schepselen, so de voordansser, 't schip ende de Waghen met brenghen. Hebbe ick nu in dit stellen op een onrechte plaetse ghedoolt, dat wil ick niet, oock met een eenigh woordt niet wederspreken. Och of dat mijn laetste ende minste dolingh mochte blijven.

Lieve lijdt mijn ruydt verstandt, soo in't qualijck verstaen (moghelijck) van 'tghene by u wel is geseyt: Of in't soo qualijck uytbeelden mijns zinnes, dat het u L. niet wel verstaen en mach. Doch begeere ick noch te weten, of u L. oock ongaerne soude lijden, dat ick mach stellen neven dese drye eerste gelijckenissen, neven *Libere igitur necessario peccas,* ende weynigh meer andere (soo daer meer moghen zijn) plaetsen in den rande *Caute,* of een Handt, mits dat ick in mijn Brief voor het oversette Boeck verclare: Dat ick sulcke plaetsen niet recht en verstae: En omsichtelijck ghelesen moeten zijn. Indien ja, soo verwachte ick allensxkens d'andere bladen des tweede drucks, met aenwijsinghe van 'tghene by u L. is verandert.

Gaerne wil ick aen onsen (te recht) oprechten S. schriftelijck, ende aen den Burgermeester[43] mondelijck sulcken uwen vrundelijcken boodtschappe van groeten doen, soo ghy oock met vruntlijcker herten wert ghegroet.

43 Het handschrift noemt Van Zuren, de naam is doorgehaald.

Coornhert Correspondentie, I, 89

Raedt teghen des ghemoedts aenvechtinghe, droefheyt ende swaermoedigheydt.

geadresseerde:	Een onbekende vrouw
datering, plaats:	
referentie:	*Wercken* III, 141v-142v/306-308
aantal woorden:	1816
thema:	
omschrijving:	Coornhert schrijft een onbekende vrouw, maar hij kent haar gemoedstoestand. Haar broer heeft hem gevraagd haar te troosten. Coornhert merkt eerst op dat haar droefheid hem verheugt, want godzijdank zijn er nog mensen met oprecht berouw. Maar vooral verheugt hem dat zij troost zoekt bij een mens niet uit wantrouwen jegens God, maar ingegeven door het van godsvertrouwen vervuld besef dat God zelf wil dat mensen elkaar troosten. Haar probleem is dat zij een godzalig welbehagen dat zij eertijds voelde nu ontbeert. Geplaagd door onzalige droefheid vallen haar nu telkens godslasterlijke en ondankbare gedachten in. Zij lijdt aan deze gedachten en wil er niet mee instemmen. Coornhert laat weten dat vele 'vrienden van God' deze verzoeking kennen, ook hijzelf. Hij verwijst bovendien naar Job en Jeremia, en naar Christus die zich aan het kruis verlaten voelde. Coornhert is inderdaad blij over haar droefheid, omdat een christen tijdelijke droefheid voelt die in eeuwige vreugde eindigt: nuttige, goddelijke droefheid, die verwondt én geneest. Want wij zijn droevig over ons kwaad, maar God troost ons in Zijn goedheid. Sommigen hebben slechts oog voor de 'verwondingen', zoals Wyer, anderen zien slechts de 'genezing'. Een evenwichtige zienswijze is gewenst: naast Gods rechtvaardig straffen staat zijn barmhartige redding, ja, God kastijdt die Hij liefheeft. Wie slechts op Zijn straf let, raakt wanhopig, wie slechts Zijn erbarmen kent, koestert valse vrijheid, want feitelijk heeft men zichzelf lief en haat men Gods rechtvaardigheid. Het komt erop aan Zijn rechtvaardigheid en erbarmen beide te kennen: 'sy staen sonder alle verkiesinghe Gode in sijn heyligh oordeel ghelaten'. Dan is er in ons hart geen plaats meer voor droefheid. Men is één met Gods wil, is vrij van eigenwilligheid ('Waer eygen wille is, daer is de Helle.'). Goede raad: verzaak de onrust en droefheid van de eigen wil, die tegen Gods wil ingaat, en vind ware rust en vreugde in Gods wil; onderzoek het kwaad dat in ons is en ervaar Gods goedheid, Hij verlaat het ootmoedige, vernederde, gebroken hart niet. 'Hy moet sulcke nedere daelkens vervullen metten ghenaden douwe sijnre goetheydt, ende sulcke gewonde hertgens, als een gekreuckt riedeken verbinden, ende soetelijck genesen.' God is goed en vriendelijk: wat Hij doet geschieden, ook alles wat ons overkomt via vijanden, de duivel, ja ook het eigen oordeel, strekt ons tot heil. Zonder aanvechting en strijd, moeite en verdriet is er geen overwinning, geen deugd. Droefheid is niets anders dan dat wij tegen Gods wil ingaan: 'Want sijn wil geschiet, ende d'onse niet, dits ons verdriet.' In een naschrift gaat Coornhert in op atheïsme, dat Gods geboden voor lastig houdt, Zijn rechtvaardigheid ziet als een hindernis voor onze lust. Deze vreselijke gedachte ('daer en is gheen Godt!') is nuttig: een kwaad waaraan wij niet moeten toegeven, maar dat wij in onszelf moeten bestrijden.
bijzonderheden:	Verwijzing naar de geschriften van 'die goede Wyer' (onduidelijk wie is bedoeld)
opmerking:	

LXXXIX. BRIEF.
Raedt teghen des ghemoedts aenvechtinghe, droefheyt ende swaermoedigheydt.

EErbare ende Godtvruchtige Vriendinne, my van persone, maer niet van ghemoede heel onbekent, door't verhael uwes Broeders, ick heb niet moghen laten te schrijven, dat ick door't vernemen van de droefheyt die in u is, een sonderlinghe blijtschap verneme in my, God danckende, datter menschen, die te recht rouwe draghen: Maer daerbeneven wast my gheen kleyne vreughde te hooren, als hy my verhaelde dat u L. hem hier gheschickt hadde, niet uyt een wantrouwen tot Gode, om aen menschen troost te soecken: maer uyt een Godt betrouwende bescheydenheydt om die middelen niet te verwerpen die Godt selve te ghebruycken beveelt, namentlijck, het vernemen, wat God andere menschen voor gaven mach verleent hebben, welcker tuyghenisse tot minderinghe van uwe quale soude moghen dienstigh zijn. Al ist nu soo, dat ick die kleynheyt mijnre gaven in desen wel kenne, soo en hebbe ick versocht zijnde niet willen laten 'tselve cleyn pondeken u niet te ontdecken, op hope, of u daer eenich vruchtbaer woecker uyt ontstaen mochte. In welcke hope ick niet en sal bedroghen worden, ist maer dat u L. soo vlijtigh is goeden raedt boven eyghen zinne te volghen: Als ick gaerne sal sien dat desen mijnen schamelen raedt u te nut is ghekomen. Ick verstae uyt u Broeder, dat ghy Godtsalighe lust die ghy placht te gevoelen ontbeert, ende daer tegen een onsalighe droefheydt (soo ghy't qualijck waent) hebbet: Sulcks dat daer ghy voormaels vreughde naemt in Gode te dancken ende loven: dat ghy nu verdrietighe ellende hebt, door invallende ghedachten, die daer poghen om u Gode te doen lachteren, ende te wandancken: Doch uwe ondancks, ende met hertelijck leedtwesen, sonder daer inne te bewillighen. Dat nu sulcks den Vrunden Godes wel ghemeen is, weten niet alle die dit met u versocht hebben, ende onder die selve oock mede ick selve: maer oock al die maer ghelesen hebben gelijcke, ja onmoghelijcke sake, in Job, in Jeremia gheschiet te zijn, die daer inne noch al schenen te bewillighen. Immers, die ghelesen hebben, dat de Heere Christus selve riep: *Mijn Godt, Mijn Godt, waerom hebdy my verlaten?* Dit bedencken maeckt dan dat ick my (soo gheseyt is) so qualijck heb connen bedroeven in dese uwe droefheydt, dat ick oock oorsake hebbe gehadt om my daer inne te verblijden. Wat Christen mensche soude sich niet verblijden, dat hy yemandt siet heylighlijck of Christelijck, dat is als Godes Heylighen, ende als Christus self over 'tquade droevich zijn? Of soudet droevens waerdigh zijn, dat yemandt metten Leden, ende 'tHooft der Godsaligen ghemeenschap heeft? Ghemeenschap segghe ick in droefheydt, die in vreughden eyndet? 'Tis salige droefheyt, die vreughde baert, ende 'tis nutte droefheydt, daermen voor een kort verdriet die eeuwighe vreuchde verwerft. Soodanighe droefheyt is gheweest in Job, in Jeremia, ende in alle Godes Heylighen: Want diese met sijn rechtvaerdigheydt bedroeft, ghewondt, ende ter hellen verstooten hadde, en heeftse daer inne niet ghelaten, maer daer uyt in vreuchden, genesinge, ende ter Hemelen ghevoert. Dat is Godtlijcke droefheyt: die wondt ende gheneest, ende die maeckt droevigh over onse quaetheydt, maer hy vertroost in sijne goetheyt.

Anders doen eenighe menschen, ende by namen die goede Wyer: Soomen in sijne Schriften siet, daer hy bequame middelen ghebruyckte om den Menschen tot rechte droefheyt in te wijsen; maer ick wenschte wel die bescheydenheydt in sijne Schriften ghevonden te werden, dat hy oock soo bequame middelen aen hadde gewesen, om den recht-droeven uyt sulcke droefheyt tot ware troost, ende Goddelijcke blijtschap te wijsen. Dit laetst vinde ick soo in hem niet, maer wel dat eerste. By den scherpen ende bytenden Edick, moet oock sachte ende ghenesende Olye ghebruyckt worden in sodanighe treurwonden. Lichter ist te wonden dan te ghenesen. Dit kan Godt beyde best. Soo wel verderft sich d'onbescheydenheyt des menschen door stadelijck aenschouwen sijnre zonden grootheydt: Als het stadelijck aenschouwen op Godes goedtheydt, sonder te aenmercken sijn eyghen quaetheyt. Want so dat eerste brenght tot wanhoop, so brengt het laetste tot valsche vryheydt. Soo en doen sy niet die Gode te recht kennen. Want dese verstaen, dat Godt niet min barmhertigh dan rechtvaerdich, ende wederom niet minder rechtvaerdigh dan barmhertigh is. Die eerste hebben Godes barmhertigheydt (in den schijn, maer in der waerheydt hem selve) lief: ende haten in haren grondt Godes rechtvaerdigheydt, beminnende alsoo, niet dan eenen halven God: maer d'anderen wetende dat Godes rechtvaerdigheydt even so goet is als sijn barmhertigheydt, hebben even soo lief Godes rechtvaerdigheydt als sijn barmhertigheydt, ende hebben soo lief eenen gheheelen Godt, dien sy weten barmhertigh te zijn uyt sijn rechtvaerdigheydt, ende rechtvaerdigh te zijn uyt enckele barmhertigheydt ende liefde, als die altijt castijdt den ghenen die hy liefheeft. O hoe saligh zijn dese menschen. Want sy staen sonder alle verkiesinghe Gode in sijn heyligh oordeel ghelaten. Wil hy verdoemen, sy stemmen dat met herten uyt liefde tot sijn rechtvaerdigheydt toe, segghende: Heere verdoemdy my, ghy doet rechtvaerdelijck. Wil hy salich maken, sy willen dat mede, zegghende: Heere ghy doet barmhertelijck: Want na mijn ongherechtigheyt komt my verdoemenisse toe: Ende na u barmhertigheyt salight ghy my. Seght nu lieve vrindinne inden Heere, of die droefheydt in sulcken herte oock lange plaetse magh houden? vryelijck neen. Want sy zijn vereenight mette Goddelijcke wille. Die ist die in allen gheschiedt. Gheschiet dan dat sy met Godt willen: Waer blijft hier druck of verdriet? Wil Godt dat sy in der Hellen zijn, sy willen dat met Godes rechtvaerdige wille oock. Wat onwil is daer die hem mach quellen? wat eyghen wil is daer, daermen niet en wil anders dan Godt wil.

Als dan niet en gheschiet tegen ons wille: Waer soude hier her komen droefheydt of verdriet. Door een wil met Godes wil te hebben, wertmen vereenight met Gode. Die met Godt vereenight is, die moet Godt met sich hebben, alwaer hy oock in der Hellen. Waer Godt een is metten mensche, daer is Godt met alle sijn vreughde ende saligheyt. So moet sulck vereenight mensch met Gode, alwaer hy schoon (oft mocht zijn) als neen, inder Hellen in vreuchden zijn. Maer dit mach niet zijn, waer Godt is, daer is de Hemele. Waer eygen wille is, daer is de Helle. Waer dese niet en is, mach gheen Helle zijn. Hoe soude dan de Mensche, diens wille met Godes een is, ende gheen eyghen wille meer heeft inder Hellen moghen zijn? Godes wille is almachtigh. Die gheschiet dan altijdt, diens wil dan een is met Godes wille, alwaer't oock in't rechtvaerdigh verdoemen: Hoe mach daer yet gheschieden tegen sijnen (die doodt is) wille? Hoe mach hy droef zijn dien niet gheschiet teghen, maer alles

na sijnen wille? Hoe mach daer Hel of verdriet zijn in den ghenen, die een is met Godt, die d'eeuwighe rust ende vreughde is.

Daerom waerde ende lieve Suster in den Heere, en vinde ick gheenen beteren, noch heylsamer raet, dan't verlaten van ons willen, teghen Godes wille, om uyt onrust, ende droefheydt, in ware rust ende vreuchde te geraken. Wil Godt straffen: Laet ons willen ghestraft worden: Wil God ter Hellen stooten, laet ons self ter Hellen op 'tverste ende diepste van Godt loopen, ende neer-zinckende, seggen uyt ware ootmoet: Heere, wijckt van my, ick ben een zondaer. Daer dit gheschiet inder waerheyt uyt rechte ende levende kennisse van onse quadtheydt, ende van Godes goedtheydt, en ist Godt niet wel moghelijck (laet my soo spreken) soodanighen recht ootmoedighen, vernederden, ende ghebroken hertgen te verlaten. Hy moet sulcke nedere daelkens vervullen metten ghenaden douwe sijnre goetheydt, ende sulcke gewonde hertgens, als een gekreuckt riedeken verbinden, ende soetelijck genesen. Want Godt is goet, ende vriendelijck. O! of wy hem gebenedijdt daer voor te recht kenden, soo mosten wy oock verstaen, dat alle wat ons van hem op comt, het zy dan door quade menschen, door Jobs Duyvels, ja oock door ons eyghen oordeel, ons heylsaem, goedt ende saligh moet wesen.

Mach oock yemandt recht droef zijn, om dat hem gheschiet 'tghene hy weet hem goet ende saligh te zijn? dat sal niemandt seggen. Doch wert dit by weynighen (dat ick weet) recht ghemerckt, oock mede niet dat aengevochten te zijn met quade inbeeldingen, geensins, maer daer af verwonnene te zijn, zonde ende quaet is.

Immers het verwinnen van quade bekoringhe, is deughde. Dit gaet niet toe sonder strijdt, die strijdt niet sonder moeyten ende verdriet. Wil Godt dat wy strijden: waerom willen wy den strijdt mijden? Wil Godt dat wy in moeyten zijn: waerom willen wy rusten? Of lust ons te willen teghen die almoghende wille van den goeden Godt? dit baert droefheyt. Want sijn wil geschiet, ende d'onse niet, dits ons verdriet. 'Tis waer, menich mensch die voormaels door eenen goeden uyterlijcken wandel die sy in hen sagen, door vuyrighe aendacht die sy in hen gevoelden, ende door vrolijcke vertroostinghen die sy vernamen in goeden vrede stonden, wel daer aen waren, ende meynden (maer te vroegh) dat sy Godt te recht kenden, ende waerdelijck lief hadden, haer self daer af berooft vindende, vallen als uyt eenen blijden Hemele in eenen droeven Helle. Hoewel noch dickmael sich bevint, dat sy noch noyt Godt te recht ghekent, sijn liefde ghehadt, ende die ware Godtlijcke vreughde ghesmaeckt en hebben ghehadt: dan bedroeft die waen over sulck groot verlies smertelijck: maer dan placht Godt door ondervintlijcke waerheyt den sijnen sulcken waen-vreughde ende schijn-liefde te benemen: Om henluyden met een ware, ende eeuwighblijvende vreughde ende liefde te begiftighen. Dit wenscht u, dit verwacht ghewisselijck in u, ende dit in u siende, sal hem door dese uwe Godtlijcke droefheydt in Gode uwent halven verblijden. U.L hertsjonstighe ende dienstwillighe

Coornhart.[44]

Ick neme datter yemandt inviel een ghedachte, datter gheen Godt, of dat Godt hem een Sathan of Duyvel is, machmen oock argher dencken? Wat heeft die hier

44 Handschrift vervolgt met: 'is tot uwen begeeren – is 't noot – op sijn cost daer te comen ende voorder te spreken by monde dan dese brief con met dragen.

te dencken? Aldus: Als Godt voormaels in sijnen Sone, my tot hem lockte: So hielt ick sijn gheboden voor quaet ende lastigh, die lusten des vleeschs voor goet ende lustigh. So verliet ick Godt, als of hy my een duyvel, ende hinder mijnder lusten hadde gheweest: En volghde den Duyvel met sijne lusten, als oft mijn Godt hadde gheweest. Wat is dit anders dan van den duyvel mijn Godt, ende van Godt mijn Duyvel ghemaeckt? So mede als ick Godts rechtvaerdigheyt so vreesde, dat ick bedecktelijck om onghestraft inmijn zonden te blijven, wel wilde dat Godt niet rechtvaerdigh en ware? dat is dat God geen God en ware. Want sonder rechtvaerdigheydt en soude Godt gheen Godt wesen. Soodanighe stucken vindende meer in my, wat heb ick dan te dencken anders dan dat Godt my toeliet, door dese verbeeldinghen aengewesen te worden, dat ick metter daedt dickmael gheroepen hebbe: daer en is gheen Godt! Soo worden wy inghewesen tot onse quaetheydt die bedecktelijck in onsen grondt is. Ende soo doodet Godt door die zonde, die zonde self.

Wie verstaet niet dat dese quade gedachten niet bewillight zijnde, niet quaet, maer nut zijn, als wyse soo konnen ghebruycken, tot kennisse, hate ende verlatinghe van't quade werck selve dat in ons is.

Coornhert Correspondentie, I, 90

Dat de H. Schrift niet al Letterlijck, noch al Gheestelijck te verstaen is. Van de comste Christi in den Wolcken: Of die nu is gheschiet. Wat Ziele en Geest in de H. Schrift beduyt.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	11 september 1577, Haarlem
referentie:	*Wercken* III, 142v-143r/308-309
aantal woorden:	1288
thema:	Schriftuitleg, Christus' verrijzenis en de woorden 'geest' en 'ziel'
omschrijving:	Het is zaak de Schrift niet te letterlijk (zoals Luther), ook niet te geestelijk (zoals de vrijgeesten) te lezen, maar letterlijk te verstaan wat letterlijk en geestelijk wat geestelijk is bedoeld. De verrijzenis van Christus staat voor de nieuwe mens, een nieuw leven dat in niemand komt tenzij hij de oude mens doodt. Vervolgens gaat Coornhert in op de vraag naar het onderscheid van 'geest' en 'ziel', woorden die de Schrift nogal eens oneigenlijk, in meerdere betekenissen gebruikt. Toch meent Coornhert te kunnen uitleggen waar deze woorden voor staan. 'Geest' staat voor het ware oordeel, 'ziel' voor de bewegingen van de ziel (d.i. de passies). In de mens heerst een edele ordening indien op grond van een waar oordeel, d.i. wat goed en kwaad is, de ziel zijn bewegingen voltrekt, d.i. het goede liefheeft en het kwade haat. De ziel gehoorzaamt het oordeel van de geest en legt het lichaam gehoorzaamheid op: 'so is de geheele Mensche gheheel oprecht, ende onberispelijck, oock voor Gode'. Coornhert sluit af met het beeld van wagen (= lichaam), paarden (= ziel) en voerman (= geest).
bijzonderheden:	
opmerking:	

XC. BRIEF.
Dat de H. Schrift niet al Letterlijck, noch al Gheestelijck te verstaen is. Van de comste Christi in den Wolcken: Of die nu is gheschiet. Wat Ziele en Geest in de H. Schrift beduyt.

Ao. 1577. CLaer ghesicht, waerachtigh licht, kennisse Christi, ende liefde ter gherechtigheydt, zy u met allen goedthertighen (hertsjonstighe Vrundt) Amen.

U schrijven in Auguste 1577. is my waerde, gister behandet, waer inne ick gaerne gelesen hebbe u meeninghe daer op ick u wil antwoorden, soo ick claerlijckste ende kortste sal mogen. Ende eerst dat die Schrifture Gheestelijck zy te verstaen, houde ick met u, maer mijn meyninge hier inne (onder verbeteringhe van Wijsen) verclarende, acht ick datmen zondight over beyde zijden, ende dat de middelwegh veylighst is.

Want die met Luther alles willen verstaen na de Letter mach ick niet toestemmen. Die't oock metten Vryen-Gheesten alles allegoriseren, Gheestelijck verstaen, ende alle Storie wechnemen, en kan icks mede geensins mede houden. Maer geloove dat hy hier inne recht wandert, die't middel treffende, elck in 't sijne verstaet soo 't gheschreven is, het Gheestelijcke Gheestelijck, ende het Letterlijcke Letterlijck. Waer toe noodich zijn ghespouwen klaeuwen, welcke Dierckens so sy erkauwen bequaem zijn tot Offerhande. Belanghende het soecken van de ghenade Godes, is prijselijck, ende wert deselve altijt meest vernomen in onse rechtvaerdighe ongenade over onse ongerchtigheyt, dewelcke is het vuyr dat Christus brenght. Also mede weet ick, dat Christus, de nieuwe mensche, ende verysenisse des levens

in niemande en komt dan door 'teenighe middel van 't verdrijven, dooden ende begraven van den weder Christ, d'oude mensch, ende ter Hellen voerende doodt.

Soo vele nu aengaet *het comen Christi in den Wolcken,* daer uyt men soude meynen niet onbilligh (soo ghy seght) dat dese toekomste Christi nu gheschiet, &c. Dunckt my waerachtelijck (ick spreke van herten naeckt) datmen gheen sproken in de Schrift en kan vinden die krachtelijcker sulcks u duncken weder-vechten, dan die twee plaetsen by u selve daer toe inghevoert. Want sal't een deel elck deser Sprocken waerheyt zijn, het ander deel, of die ommestanden en moghen gheen loghen zijn. Nu hout d'eertste sproke, dat *die vercorene van den winden ende toppen des Hemels by een sullen versaemt worden:* Liever, verklaert my doch, waer sulcks nu gheschiet, ofte oyt voormaels gheschiet is? Also mede staet by d'ander: *Alle ooge sal hem sien.* Dit soude H.N. of de sijne noch mogen verwen een *Allegorie*, nemende voor alle ooghe, alle verstandighe, maer hoe machmen sulcks buygen de woorden daer aen volgende, ick meyn dese: *Oock die hem gheprickelt of ghesteken hebben.* Dit zijn geen Heyligen, noch dit zijn gheen verstandighe? Waer geschiet dit nu, of waer ist oyt gheschiet, dat alle ooghen, oock der Godtloosen, Christum sien, of ghesien hebben? Of waer heeftmen ghesien, dat alle Godtloosen, of alle geslachten der Aerden (dit mach na de gloserende allegorie gheen Hemelsch geslachte zijn) *sich bedroeft ende getreurt hebben over Christum?* Siet selve de ander Texten in haren ommestanden wyder na, ende ghy sult bevinden, dat ghy wel doet, dat ghy met u verstandt (soo ghy schrijft) gheen oordeel hier over spreeckt, ende dat dese Schrifture de meyninghe voorsz, die u daer uyt dunckt te volghen vernielet ende wechneemt.

Mar. 13. 26. 27.
Apo. 1. 7.

Het volgende Artijckel uwes Briefs, houdende u ernstelijck trachten om verlost te worden van't Lichaem des doots, om d'eerste verrijsenisse deelachtigh te worden, ende een seker gheloove van een eeuwigh toekomende leven na dit leven in den Creature, heeft my uwenthalven (so ick u recht versta, als ick verhope) waerlijck verblijdt.

Voorts nademael ick u vrymoedelijck aengheboden hadde op alles dat ghy my soudt willen vraghen, te antwoorden, soo ick verstandt daer van hadde: Of neen, vrymoedelijck mijn onverstandt te belijden. So doedy wat min dan vrymoedigh, dat ghy voor dese uwe vraghe so schroomende pret maeckt van u stoutheyt, met veronschuldiginghe van dien, doch schrijve ick toe u eerbaerheydt, oock onkunde van my, die (soo ghy my recht kende) rondelijck te handelen by u verstaen soude werden.

Om dan op dese uwe Vraghe wat onderscheydt daer zy tusschen *Gheest ende Ziele,* te antwoorden, moet eerst gheseydt zijn, dat ick wel verstae, dat de gene die daer spreeckt 'tghene hy weet, een aengever der waerheyt is, maer die daer lieght een valsche tuyghe is. 'tTzy nu met my soo 't wil.

1. Thes. 9. 22.
Pro. 12. 17.

Ick sal, oft uyt weten, oft uyt wanen, u mijn ghevoelen hier af rondelijck segghen. Oordeelt ghy wel eer ghy't aenneemt: Eerst is waerachtigh, dat de H. Schrift seer selden eygentlijck spreeckt, maer neemt veelmaels een woordt voor't andere. Alsoo beteeckent dat woordt Ziele somtijdts een a persone, b Lichaem alleen, somtijts het c leven, ende somtijts het d voetsel, of onderhoudt, oock verscheyden andere dingen. Maer want d'Apostel hier dees beyde (beneven het lichaem dat de derde is) soo onderscheydelijck stelt op u voorgestelde plaetse, moetmen gelooven, dat

a Ge. 14. 21.
b. Levit. 5. 2.
c Deu. 24. 15.
d Deu. 24. 6.

hy oock met elck woort wat op sich selve heeft willen beteeckenen. Also houden verscheyden geleerden van dese twee, welcker meyninghen hier te stellen, lanck souden vallen, ende segge daerom (na mijn eenvuldigheydt ende kleyn verstant) dat hier niet oneyghentlijck genomen mach werden voor 't woordenken gheest, het ware oordeel, ende voor't woordeken ziele, de beweginghe (niet des lijfs, d'welck door't dierlijck leven gheschiedt, maer) der zielen, d'welck veroorsaeckt werdt uyt het oordeel: Ick meyn begheerlijckheyt, liefde, lust, wille, hate, afkeer, toorn, ende diergelijcke meer andere beweginghen der Zielen, soo datter een bescheydene, ende seer edele schickinghe in den mensche by den Apostel wert voorgestelt ende ghewenschet, te weten dese: Eerst dat het ooghe gheen schalck zy, maer licht, dats waerachtigh ende oprecht zy. Dit meynt een waerachtigh oordeel, ende kennisse der dingen, 'tgoede noemende goet, ende 'tquade quaet, rechts tegen des Werelts valsche oordeel, dat het goede quaet neoemt, ende 'tquade goet. Ende want gheen dinghen verlustighen, begheert en worden, noch ghewilt, dan onder schijn van goet. So volght noodtlijck, dat daer't oordeel oprecht ende waerachtigh is, die ziele die het oordeel moet gehoorsamen dan oock niet dan dat waerachtelijck goedt is, begeert, lieft ende wil, ende wederom niet en vliedet, nochte en hatet, dan 'tgene waerachtelijck quaet is. Alsdan alsoo de begheerlijcke krachten, te weten, die Ziele, soodanighen waerachtighen oordeel (den geest) ghehoorsamen en volghen, wat mach daer uyt worden dan een Heylighe onderdanigheydt des Lichaems, 'twelck den begheerlijcken krachten der zielen niet anders is onderworpen, dan die Ziele het oordeel des Gheests, is dit dan geen valsche geest, maer een Geest der waerheyt, so is de geheele Mensche gheheel oprecht, ende onberispelijck, oock voor Gode. Want dan is daer een oprechte ordeninghe, of schickinghe, so dat de minder ende snooder altijt ende in allen den meerder ende edelsten ghehoorsaemt in't goede, te weten 'tLichaem der zielen krachten, de krachten der zielen, den Gheest, ende de Geest Gode. Daer is dan een waerachtich Jonger Christi, die in sijne woorden ghebleven zijnde, de waerheydt kent, ende die heeft hem oock vry ghemaeckt van de loghen, ende mitsdien van alle quade lusten.

Siet soo ist alleen dese Gheest der waerheyt, dit ware oordeel, die het voedtsel is der Zielen, ghelijck het uyterlijck Broodt des Lichaems. Ende ghelijck de Ziele het leven is des Lichaems, alsoo is dese Gheest der waerheydt het leven der Zielen. Dit gonne die lieve ware ende heylighe Godt, tot vorderinghe van sulck ware heyligheydt in Gheest, ziel, ende lijf, u allen begheerlijcken herten, ende oock my. U en alder Vromen Dienaer.

Neemt mijn meyninghe, verclaert in dese ghelijckenisse:

1. het Lichaem is de Waghen, die beweeght wort, ende van self geen leven heeft.
2. Die Ziele met haer begheerlijcke, ende afkeerlijcke krachten, zijn de Paerden die de Wagen trecken, ende doen beweghen.
3. De Gheest, ofte verstandighe oordeel, is de Voerman, die Paert ende Waghen bestiert, ende dat te recht, alst de geest der waerheyt is, maer qualijck als een loghen-gheest is.[45]

45 Handschrift vermeldt: 'In Haerlem den 11n Septembris 1577.'

Coornhert Correspondentie, I, 91

Van't duysent-jarighe Rijcke Godes op Aerden, ende of desselfs nasporen nut is.

geadresseerde:	Dirck van Egmont van der Nijenburg (?)
datering, plaats:	Eind jaren '70*
referentie:	*Wercken* III, 143r-143v/309-310
aantal woorden:	870
thema:	Het duizendjarige rijk
omschrijving:	Coornhert bevestigt ontvangst van een vijftal zendbrieven. Hij reageert kort op de zendbrief over het duizendjarige rijk. Hij vraagt eerst of de opsteller vorderingen maakt als christen, lijkt te willen zeggen dat hij zich al te zeer verheugt op het duizendjarige rijk als 'beloning'. Is hij soms een 'huurling' die Gods gaven of misschien zelfs het eigen ik meer liefheeft dan God zelf? Trouwe 'huurlingen' zijn weliswaar te prijzen, men kan ze echter niet gelijkstellen met 'kinderen Gods'. Overigens meent Coornhert dat het, voor alle partijen, nogal gevaarlijk is over deze materie per post te communiceren. Coornhert erkent dat de profeten veel hebben geschreven over het duizendjarige rijk. Ook de *Apocalyps* handelt hierover. Vraag is of dit rijk in uiterlijke of innerlijke zin is verstaan. Coornhert zegt echter niet veel van deze 'duystere sake', inzet van veel twist, te begrijpen en denkt zijn tijd beter te kunnen besteden, met name door te praktiseren wat niet duister en voor een christen nodig is. Bovendien meent hij dat als inzicht in deze kwestie nodig is het vanzelf wel zal komen. Bovenal is het echter zo dat het duizendjarige rijk pas aan de orde is als men zich als burger voor dit rijk heeft gekwalificeerd. Als men deugdelijk leeft en dit rijk, dat geen geloofsartikel is, inderdaad bestaat, dan zal men het betreden, en net als al het andere genieten, ook als men er niet van had gehoord en er niet op had gehoopt: 'Wat baet goet te weten sonder goet wesen.' Coornhert laat anderen de 'weetvruchten' (= adamiseren), hij heeft zin in de 'wezensvrucht': 'die wast in nedere daelkens, bedouwet metter ghenaden eenwilligheydt met Gode'.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	De brief is waarschijnlijk gericht aan Dirk van Egmont, zie: Becker 1928, p. 208, nt. 3.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XCI. BRIEF.
Van't duysent-jarighe Rijcke Godes op Aerden, ende of desselfs nasporen nut is.

HErts-vrundtlijcke lieve, U L. wensche ick als my selve ware kennisse onses selves ende Godes. Huyden zijn my behandet van weghen u L. diens my altijt lief is, vijf Sendt-Brieven, de drie in Latijn, als twee uyt-schriften, een aen Jonck-Heer H. V. Gulick,[46] ende een aen J. van Wijnberghen, maer de derde aen my selve nu haest jarigh zijnde, ende twee in't Nederlandtsch, waer van d'een is van J. van Wijnberghen aen U L. en een van U L. aen my.[47] En hebbe die wel verstaen. Op alle dewelcke u na believen te vernoegen op dit pas, met dese mijne korte antwoorde vermidts mijnes tijdts kortheydt, veronledight zijnde tot mijnes naestens nut.

46 Handschrift: V. B. i.p.v. H. V. Gulick. Hendrick van Gulick was ook bekend als H. Gulick van Berch.

47 Het handschrift vervolgt met: 'Die hebbe ic commerlick, namentlick die by u hant waren geschreven, gelezen vermits de(r) letteren gelycheyt onderlingen; ende doch eyntlyc wel verstaen, oock Wynbergens schryven. Op alle dewelcke u sal believen te vernoeghen met dese myne korte antwoorde vermidts myns tydts kortheydt, verontledight zijnde tot myns naestens nut, zo een korte tyt zal mogen kondt maken voor yderman.'

Ende eerst nopende 't schrijven uwes besten Vrunts van 'tduysent-jarige Rijck, mach U L. uyt mijnen name segghen 't ghene volght: dat hem het naspeuren van die duystere sake wel moet ghedyen, is mijn wensche, meer dan ick sulcks van my selve soude konnen hopen. Hoe verre hy toeghenomen is in sijn Christenheydt, of hy herboren is, Gode lief heeft, meer dan Godes gaven, ick swijge sijn eygen loon, nut of gaven en weet ick niet: Maer wel dat den Huyrlingen noodigh is te hopen op loon, ende Gode niet om Gode self konnen lieven noch dienen, door onkunde Godes, die beter is dan alle sijne gaven. Dewijlemen nu vele menschen vint (als voormaels mede) die sich hooge bekommeren metten hope desselfs duysent-jarigen Rijcks hier op Aerden: So gheeft my sulcks een bedencken, datter vele Menschen zijn, die soeckende zijn na het rijcke Godes, gave God dat het ware uyt so wijse liefde, die niet en soeckt dat haer is, als uyt een eygen-soeckelijcke begheerte, die self wil genieten (maer sich niet) als de Liefde, en wil laten ghenieten. Begheerte heeft gaerne loon, Liefde begheert niet te hebben, maer heeft lust tot geven. De trouwe Huyrlinghen moetmen oock prijsen: maer by Kinderen Godes en zijn sy niet ghelijcken.

Des Mans reden, by U L. my verhaelt, die hem doen ghelooven: dat Rijcke Christi duysent Jaren hier op Aerden te sullen wesen, zijn wichtigh, my oock niet nieu: Maer daer op mijn meyninghe over veldt te zenden, soude vallen voor hem of U L. ghevaerlijck, voor my moyelijck, ende voor niemant, ducht ick, vruchtbaerlijck. Want niet heel wel kan ick uyt u schrijven sijn persoons state mercken. Maer wat derhalven mijn bedencken is, te weten van't duysent-jarighe Rijck voorschreven, suldy uyt dit mijn schrijven, die mijn selfs staet (Gode lof) niet heel onbekent is, licht moghen mercken. Dat de Propheten veel saken hebben geschreven van een Rijck, die noch uyterlijck en zijn geschiet sie ick wel. Dat vele houden, dat sy uyterlijck moeten geschieden, of die Propheten onwaer zijn, lese ende hoore ick wel, ende of sulcks altijdt innerlijck is gheschiet, gheschiet, en geschieden sal, en wil ick niet voor waerheyt segghen: Maer wel dat ick die Schriften daer af in Apocalypsi niet en versta: Dat my dat Boeck van Joannes des Apostels Phrase gantsch vreemt dunckt: Ende dat ick mijnen korten tijt vruchtbaerlijcker dan in't ndier saken weet te bestreden, my daer mede niet en bemoeye.

Eerst, om dat het een duystere sake is, so het twisten om deselve wel toont, ende oock noch andere saken voor handen hebbe, my niet duyster, maer om oeffenen noodich wesende. Ten tweeden, dat mijn, ist my om weten noodigh, van selfs sonder moeyten sal open gaen. Dat my onmogelijck valt verde daer af blijvende klaerlijck te sien ende te kennen. Ende ten derden, of icks al soude moghen recht verstaen, dat het my niet altoos soude baten, als ick vermits dat ondersoecken van die kennisse versuymt soude hebben te worden een oprecht Rijcksgenoot Christi, ende alsoo, als mijn Bruyloftskleedt dervende, daer buyten soude moeten blijven, of uyt verstooten worden. Daer by houde ick voor vast, of ick schoon niet altoos ghesocht en hadt na dat verstandt, maer my benaerstight hebbende te worden een ware Rijcksghenoot: Dat ick dan mede (soo't also komt) dat Rijck sal ghenieten met al d'andere, al hadde ick noyt daer van ghehoort noch op gehoopt. Want dat gheen Artijckel des gheloofs en is. Niet veel weten, maer deughdelijk wesen, maeckt ons bequaem tot Christi Rijck. Wat baet my wetenschap my noch onnoodigh, of

te hooghe zijnde, als ick door 't benaerstighe van die, de liefde met haer deughde maerten ontbere. Wat baet goet te weten sonder goet wesen. Ick laet anderen dien't lust Adamiserende van de weet-vrucht eten, my lust na wesens-vrucht, die wast in nedere daelkens, bedouwet metter ghenaden eenwilligheydt met Gode. Dient lust op hoogh-wetens dorre waen-vruchten te klimmen, sullen ydel blijven van ware goetheyt, ende ghedroomt hebbende dat zy zadt aten, haren maghe ydel bevinden, als sy ontwaken. Daer voor behoede Godt den Man, uyt wiens name U L. my hier af heeft gheschreven, ende alle goet-meynende herten.

Soo ick in dit mijn niet nasporen dier saken mochte dolen, anderen vlijtigh daer inne zijnde, sullen mijn onverstandt goetlijck draghen. Ick magh lijden, dat anderen in desen haer goetduncken volghen. Die en zijn my daerom niet te leeder. Want de waerheydt, niet ick of eenighe Menschen, behoort alleen over de Conscientien te heerschen. Ende dit zy tot hier toe van het duysent-jarighe ghesproken.[48]

48 Het handschrift vervolgt met het tweede deel van de brief: 'Beroerende nu paraphrason of woord(ver)klaringe, die was niet op 't Evangelie, maer niet dan op een epistolam. 't Es waer, zyn liefde toonde my die, maer ic en nam my 't oordeel niet aen op zyn L. geleerdt geschrift. Hy begeerdet wel aan my, maer weygerdet, dan alleen dat ic tot zyn L. aanstaan verclaerde my een of twee punten daerinne niet wel aen te staen, waeraf mij het een is ontgaen ende roerde 't ander de toorn Godes, d'welck ic zeijde oneygentlyck menschelyckerwyse in de H. Schrift Gode toegeschreven te worden. Maer en zach daer niet inne enich verhal van 't duijsentjarige ryck Christi op aerden. Noch en hebben zyn L. met mij nochte ick met hem doe ter tijt noch noyt myns wetens woorden daervan gehadt.

Aengaende nu u vermoeden op van W. niet antwoorden aen u.l., moochdy wel in doen; zijn swygen mach redelycke oorzaecken gehadt hebben. Daerentusschen placht de liefde zulcx ten alrebesten duijden, zoo't enichsins doenlick is. Ick zie oock in zijn schrijven aen u.l., dat hy van syn ophouden uwer brieven aen u.l. ende aen mij reden te geven heeft bestaen; of hij van 't opbreken, by hem houden ende u niet weder te rugge senden genoechsaem heeft gedaen, is myn stuck niet te oordelen.

Maer in 'tgeen mij wedervaren is metten selven Wynberge, zoude hy zyn geleerdtheyt al behoeven, om zyn waerschijnen van waenwijsheyt of van lichtvluchticheyt wel te ontschuldigen. Omtrent een jare geleden was ic in voornemen een geschrift van A. B. (= Arent Barentsz] stout veroordelen ende zyne grote dolingen in druck te laten uijtgeven. Maer horende, dat hier van de zyne woonden, boot ic selve myn geschrift enige derselver aen om te lezen ende vrundtlyck daeraf te spreken, met aenbiedinge van 'tselve te veranderen, zo zy my konden doen verstaen, dat Arent B. recht ende ic onrecht hadde geschreven in enige van den saecke, by mij in mijn geschrift verhandelt. Zy weygerden 't hertwekelick. Middeler tyt quam my ander saken voor, my belettende 'tselve myn geschrift te doen drucken.

J. van W. quam nu in dese maendt ter Goude. Ick sandt dusdanigen briefken een van dien volcke om Wijnbergen, dien ic hadde gesien, maer niet en wiste, waer hij thuijs was, te behandigen. Die bracht het mij weder, weijgerdet hem te brengen ende zeyde wel te weten, dat hy met my niet spreken en zoude willen. Ick nam 't briefken weder, begeerde, dat hy Wynbergen 't inhouden – hy hads gelezen – zoude willen angeven. Die beloofde my dat, maer Wynbergen is achtergebleven ende wechgereijst. Dit gaf mij vreemt. Zoude hij wel mede als Henrich Gulich ende Arent B. zo wys by sich self zijn, dat hij 't alleen al waent te weten ende alle andere, van de hoore niet wezende, blinde antichristenen ? Of zoude hij, wel merckende by hem niet wijsheijts genoech te zyn om A. Berens dolingen te verdedigen, het licht uijt schaemten gevloden hebben? Ic en weets niet, hij mach weten, maer ick weet wel, dat zulck zijn doen konst behoeft om te verschonen. Dit mach hem wel gezeyt worden of geschreven. Is 't hem de moeyte waert, hy mach 't verantwoorden, of neen hy mach swygen. Mijnenthalven en wilde ick niet met hem spreken, maer zynenthalven, dien ick omsichtiger te zyn hadde vermoet, ende om zyns aanhangs willen, die ic voor dolinge wenschte verhoet. Zo mede wenscht u l. liefden ende sich zelf.' Het genoemde geschrift tegen Arent Barentsz is *Klocke-gheslagh teghen den smoockenden brandt eender (nieuwer) gemackelijcker secte, ontsteecken anno 1574* door eenen genaemt Arent Barentsz (voor het eerst gedrukt in 1601).

Coornhert Correspondentie, I, 92

Dat het sorghelijck is na onnoodighe, ende hooghe saken curieuselijck te trachten. Van H. Niclaesz ende sijn onghehoort nieu Woordt. Dat het gelooven ende hopen van aller Menschelijcke schielijcke bekeeringhe, ende regeringhe opter Aerden schadelijck is.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	Jaren '80*
referentie:	*Wercken* III, 143v-144r/310-311
aantal woorden:	993
thema:	Weetzucht, Hendrick Niclaesz en onmiddellijke, algemene heilsverwachting
omschrijving:	Cooornhert schrijft een brief om doorgegeven te worden aan iemand aan wie hij de *Conseil de la France desolée* (van Castellio) had uitgeleend, maar wiens naam hij is vergeten. Die persoon had hem over 'hooge saken' geschreven, terwijl hij zich al dertig jaar lang daar niet meer mee bezighoudt en de glans van al die 'diepe speculatien' niet kan verdragen. Maar, het is zeker zorgelijk als de wijzen er het zwijgen toe doen. Coornhert benadrukt dat het de plicht is van een godvruchtig mens een naaste, die hij ziet dwalen, aan te spreken. Hij beschuldigt 'libertijnen' ervan dat zij liefdeloos elk verderf aanzien 'om allemans gonste, haer wellust ende huyt heel te behouden'. De vrede der sekten is een valse vrede en mag worden verstoord: Christus zelf gaf het voorbeeld toen hij zei te zijn gekomen om het zwaard te brengen en het vuur te ontsteken! De briefschrijver citeert Hendrick Niclaes die, verwijzend naar 2. Cor. 1: 24, zegt 'een yder vry te laten in sijnen ghemoede'. Deze uitspraak spreekt Coornhert aan, maar heel wat minder dat dezelfde Niclaes ('Vader van sijn (hatelijck) huys der Liefden') doet alsof hij als een 'aardse God' kan gebieden, d.i. als een blinde regeert in het land der blinden. Ten slotte komt Coornhert te spreken over een geschrift (d.d. 1568) waarin de schrijver zegt iets ongehoords naar voren te brengen. Coornhert verwijst naar Gal.1:8, 9 om duidelijk te maken dat wij aan het ongehoorde geen geloof aan mogen geven. De Schrift volstaat. Meer bepaald blijkt het te gaan over een volgens Coornhert nutteloze en kwalijke kwestie: de regering van de godzaligen hier op aarde. Wie meent dat alle mensen, niemand uitgezonderd, terugkeren naar de eerste onschuld, neemt elke motivatie om het eigen leven te verbeteren weg, want zolang die regering er niet is, kan men nog niet zalig worden en zodra zij er is, wordt men vanzelf zalig. Zo staat het verlangen naar aller zaligheid de eigen zaligheid in de weg. Het is beter de eerste twee lessen van Christus paraat te hebben: zelfverloochening en besef van Zijn zachtmoedigheid.
bijzonderheden:	Verwijzing naar Seb. Castellio en diens *Conseil de la France desolée* (1562); verwijzing naar Hendrick Niclaes
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XCII. BRIEF.
Dat het sorghelijck is na onnoodighe, ende hooghe saken curieuselijck te trachten. Van H. Niclaesz ende sijn onghehoort nieu Woordt. Dat het gelooven ende hopen van aller Menschelijcke schielijcke bekeeringhe, ende regeringhe opter Aerden schadelijck is.

WAerheydts kennise van saken u noodelijck zijnde, wensche ick u waerachtelijck in der waerheydt, dats in Jesu Christo onsen Heere, tot wiens eere, ende u heyl, dit antwoorden moet ghedyen. Amen.

Jongstighe Vrundt. De Man die van my te leen hadde *Conseil de la France desolée*, die ghy moghelijck noch kent, van dat ghy hem eens saeght in mijnen huyse, heeft aen my geschreven een Brief, die ick hem hier beantwoorde, ende aen u zende,

soo my des Mans name is vergheten, op dat ghyse hem soudet mogen behanden, indien ghy hem noch kennet, indien niet, soo sal altijdt u het lesen van dien niet schadelijck moghen wesen.

Voor't eerste, sal die goede Man weten, dat hy doolt in't schrijven van sulcke hooge saken aen my nedere, die al over 30. Jaren een vreese ghehadt hebbe hooge saken te ondersoecken. Dit is waerachtigh. Ende zijn derhalven mijn oogen moghelijck te duyster om sulcke hooghe dinghen te aenschouwen, of moghelijck te swak, soo dat my d'onghewoonte den glantse sulcker diepe speculantien niet en mach verdraghen.

Voorts is waer, dat de tijt sorghelijck is, in dewelcke de wijse swijghet: Maer
Eccl. 20.33. voor wien? Voor allen goedtwillighen? Neen. Maer voor den spotters, verkeerden honden. Beter is die sijn zotheydt, dan die sijn wijsheydt verberght. Men ontsteeckt gheen kaerse om te verberghen onder een Koorenmate. Somen van anderen gedaen wil werden, moet men anderen doen. Daer inne is behelst Wet ende Propheten. Wat dolende Menschen soude niet willen, dat yemant sijn dolinghe verstaende, hem die kondt maeckt? Wat Godtvruchtigh Mensche ziende sijnen Naesten dolen na der Hellen, ende hebbende waerheydt ende tonghe van den heere ontfanghen, om sulcken sijn dolinghe te mogen overtuyghen, mach met goeden ghewissen sijns Naestens Zielverdervinghe swijghende aenschouwen? Voorwaer gheen Christen die Liefde draeght tot sijn Naestens welvaren, ende ghetroost is sijn leven te verliesen om sijnen Naesten te winnen. maer wel de Libertijnen die liefdeloos elcks verderven, swijgende aensien alleen om allemans gonste, haer wellust ende huyt heel te behouden. Belanghende het vermijden van de verstoringhe des vreden alder Secten, d'welck een valsche vrede is. Heeft ons meester soo luttel met sijn voorbeeldt gheleert, dat hy sich self seyt ghekomen te zijn om 'tSwaert te brenghen, ende 'tVuyr te ontsteken.

2. Cor. 1. 24 Maer dat de Brief spreeckt uyt H.N. van een yder vry te laten in sijnen ghemoede, weet ick wel, nademael, d'Apostel Paulus, segghende: *Niet dat wy Heeren willen wesen over u Gheloof*; niet en heeft willen ghebieden over eens anders gheloove: dat sulcks oock ons slechte ghesellen gheensins en betaemt, daer icks my oock wel eeuwigh dencke te wachten met Godes hulpe, soo wel lijdelijcker als doenlijcker wijse: Maer daer by wondert my, dat H. Niclaesz sulcks te schrijven hem niet en schaemt, die sich als een Vader van sijn (hatelijck) huys der Liefden gheen dingh meer en onderwindt, dan als een Aerdtsche God te gebieden, ende te heerschappen in den ghemoeden der blinden, sich blindelijck onder sijn blinde beleedinge begeven hebbende.

Ick mach niet laten u te dancken van de goetwilligheyt tot my betoont inde moeyten van't uytschrijven der dinghen, so in't Francoys als anders: Maer mach mede niet laten u te verclaren mijn arm oordeel, niet hoogher te strecken, dan dat ick dat Francoysche uytschrift van *Frere Roland, &c.* houde voor een ghesuyckert, maer dootlijck fenijn, daerom icks niet mach toe-stemmen, hoe seer oock die helsche dinghen (so ick die noch moet achten) oock met Hemelsche woorden verbloemt moghen zijn.

Ten laetsten moet ick noch schrijven (nademael ghy 't begheert) mijn ghevoelen van dat Schrift in Febr. *Anno* 1568.

Hy seyt selve, datter ghehoort sal worden (door hem) alsulcken woordt, d'welck noyt ghehoort is voor henen. Dat is dan oock een ander. Dit wordt ons verboden

Gal. 1. 8. 9. te ghelooven, ende alwaer de Predicker van dien schoon een Enghel uyten Hemele, soo is hy vervloeckt. Belanghende nu sijn voorseyden saligheydt in allen Menschen, soude ick (moghelijck) soo gaerne sien ende wenschen als hy: Maer onmoghelijck is my dit sijn segghen te ghelooven. Soo langhe ick des Bybelschen Schrifts ghetuyghenisse gheloove (dat ick hope hier altijdt te sullen zijn) boven dese Menschen segghen, die plat daer weder-spreeckt.

Bovendien houde ick dit een van de onnutte questien daer d'Apostel af seyt, ja voor een sorghelijcke questie.

Onnut is sy voor allen den ghenen die noch gheen suyver herte hebben, want dese en moghen Gode niet sien, noch sulcks verstaen. Sy is oock onnut voor alle die suyver van herten zijn, want dese sien Gode, ende verstaen in Gode de waerheydt deser saken, sonder allen disputeren. Sorghelijck, ja schadelijck is dese questie voor allen boetvaerdigen herten. Want te ghelooven dat alle Menschen, niemandt uytgenomen, hier op een bestemde tijdt inde eerste onnooselheydt sullen komen, moet nootlijck wechnemen alle goet opset, afbreeck, strijdt, bidden ende vlijdt om goet te worden, ghemerckt de geloovers deser dinghen moeten ghelooven, dat sy 't voor dien tijdt gheensins en moghen worden, ende dat sy't dan (oock buyten haer toedoen) sullen moeten worden.

Wat oock dese hope van de regeringhe der Godtsaligen opter Aerden alhier uyterlijck veroorsaeckt heeft ghehadt in den Munsterschen Doopers, oock andere, is elck cont. Ende duncket my vreemt, dat yemandt noch sijn eyghen saligheyt niet recht beminnende, seer mach verlanghen na alle Menschen saligheyt. Maer valt hier licht datmen metten Esopischen houdt opten grooten schaduwe, ende opte toekomende Heyligheydt siende, het wesen dat voor ons in den mondt staet, of daer aenkloppet, ende onsen teghenwoordighen heyl te wercken versuymet, d'welck in mijnen oogen schadelijck is, ende verderffelijck. Daer af de saligh-makende Godt wil behoeden, u ende allen goetwillighen, oock my, u Dienstwillighe.

Wacht u van sulcke hooghe ontijdighe, ende sorghlijcke speculations ende lessen. Ist dat ghy d'eerste lesse ons Meesters (lochent u selve) ende daer by oock de tweede Lesse (leert van my dat ick sachtmoedich ende ootmoedigh ben van herten) noch niet te recht vast en hebt gheleert, daer aen my waerlijck noch veel gebreeckt. Godt helpe ons allen.

Coornhert Correspondentie, I, 93

Waer het quaedt eerst hercomt, waer 't was, of is. Van weet-gierighe curieusheyt, en hoe Godt wil dat alle Menschen saligh worden.

geadresseerde:	Dirck van Egmont van der Nijenburg (?)
datering, plaats:	24 november 1577, Haarlem
referentie:	*Wercken* III, 144r-145r/311-313
aantal woorden:	1421
thema:	De oorsprong van het kwaad; het gevaar van nieuwsgierigheid
omschrijving:	Coornhert antwoordt op de vraag waar het kwaad vandaan komt. Maar eerst benadrukt hij dat vragen niet deugen als zij uit nieuwsgierigheid voortkomen en niet uit een innerlijke nood. Het gaat ook niet aan te antwoorden als men eigenlijk geen antwoord heeft. Bovendien moet men, als men het antwoord weet, dat niet zomaar aan iedereen prijsgeven, want de nieuwsgierige vrager beantwoorden is als paarlen voor de zwijnen. Om deze redenen zegt Coornhert zich eerst te hebben voorgenomen niet te antwoorden alvorens het waarom van de vraag te hebben vernomen. Zeker is immers dat de meesten drukker zijn met overbodige vragen beantwoord te krijgen dan met te doen waarvan zij al weten dat het goed en geboden is: 'O! dit is een verderflijcke plaghe, ende sondelijcke weetgierigheyt'. Coornhert wil vooral geen voedsel geven aan 'dat schadelijck naspeuren der onnootdruftige wetenschappen'. Maar, hij wil ook niet ergeren of verwaand overkomen, acht de vragensteller ook deskundig genoeg waar het erom gaat te onderscheiden tussen wat nodig of overbodig is en vooral meent hij zelf, in een eerder gesprek, aanleiding te hebben gegeven tot deze vraag. Een kort antwoord dus, dat hij later mondeling wil uitwerken. Adam, zegt hij, is als redelijk wezen geschapen, maar hij is dwaas noch wijs: hij kan verstandig worden. Gods wijsheid (en geboden) wijzen hem de richting, die hij echter niet inslaat: dat is zijn zonde. De onverstandigheid van de jeugd is geen gebrek of zonde; dat is pas het geval als men zijn verstand niet leert gebruiken, zijn talent verwaarloost en een 'kind van honderd jaar' blijft. Coornhert spreekt van 'roekeloos verzuim' en 'trage onachtzaamheid' voortkomend uit zelfbehagen en waanwijsheid. Adam is niet naar een beeld van God geschapen: hij heeft de mogelijkheid dat te worden. Coornhert voegt nog een opmerking toe met het oog op zijn lasteraars, libertijnen eigenlijk, want sprekend in het geniep. Hij heeft niet gezegd het gebruik van sacramenten af te wijzen, maar slechts het verkeerd gebruik. Wat betreft de 'zichtbare' kerk merkt hij nog op dat men niet in een zichtbare kerk kan geloven, want geloven heeft juist te maken met wat men niet ziet, maar wel weet. Tenslotte becommentarieert hij Paulus' opmerking dat God wil dat alle mensen zalig worden (1 Tim. 2:1). Ja, God wil dat allen die volharden op de weg van Christus naar God zalig worden, maar de anderen zullen niet zalig zijn.
bijzonderheden:	Genant = naamgenoot
opmerking:	Het handschrift noemt exacte datum en plaats. De brief is waarschijnlijk gericht aan Dirk van Egmont, zie: Becker 1928, p. 208, nt. 3.

XCIII. BRIEF.
Waer het quaedt eerst hercomt, waer 't was, of is. Van weet-gierighe curieusheyt, en hoe Godt wil dat alle Menschen saligh worden.

Ao. 1577. GOdt verleene u ende ons allen die ghenaden in Christo van in sijne woorden ghetrouwelijck te blijven, op dat wy te recht sijne Jongheren moghen zijn, den almoghenden waerheydt bekennen, ende door haer van de Ziel-moordelijcke loghen bevrijt moghen worden ende dat te recht. Amen.

WAerde, Lieve Genant, u Vrundtlijck schrijven heb ick ontfanghen, ende ghelesen, oock mede uwe Vraghe: waer uyt het quade in den beginne is voortghekomen. Omme waer op te antwoorden ick eerst segghe: Nadien den reynen alles, ende den onreynen niet niet reyn is, dat oock een selve werck, den eenen goedt is, ende den anderen quaet. Is dit in alle werck, 't is oock in't Vraghen ende antwoorden: Men mach dan oock wel ende oock qualijck Vraghen ende antwoorden. Qualijck vraeght hy, die niet uytnoodt, maer uyt een ketelige nieusgierigheydt met Adam begheert te weten. Want alle vraghen comen voor uyt wetens begeerlijckheydt. Maer wel vraeght hy, die niet uyt nieusgierigheydt, maer uyt aenporrende noodt begheert te weten. Alsoo mede antwoordt yemandt qualijck, die't ghevraeghde self niet en verstaet: Of soo hy 't schoon al verstaet, die eenen nieusgierighen Vragher antwoordt, ende alsoo sonder onderscheyde de edele Roosen stroyet voor den onreynen Vercken. Maer wel antwoordt hy, die den armgheestigen, ende uyt noodtvraghenden Menschen, milde aenwijsinghe doet van 'tpondeken des waerheydts by hem wesende.

Nu was eerst mijn voornemen geheel niet te antwoorden voor ende aleer ick mondelijck (soo ick onlancks dencke daer te komen) of schriftelijck, den waeromme van dit vraghen vernomen soude hebben, ende verstaen, of sulcks uyt, dan sonder noot voortquame: d'welck ick licht uyt uwe antwoorde verwerckt soude hebben gehadt, om dan te antwoorden na 't behooren. Want het is seker, dat nu meest alle de Werelt meer vlijtelijck arbeydt omme te verstaen saken die hun onnoodigh zijn, dan om in der daet wel te beleven 'tgunt sy nu verstaen goet ende noodig te zijn, datmen sonder 'tselve te pleghen, niet en mach toenemen in Christo.

O! dit is een verderflijcke plaghe, ende sondelijcke weetgierigheyt, waer deur noch elck alle daghe wercks ghenoech hebbende, met Adam, om den Lusthof te bouwen ende bewaren, 'twelck hem van Gode is gheboden, dat selve laet, ende ledighlijck herom swervende, gaet speculeren in't aenschouwen van den Boom des wetens, ende daer aen noch alle daghe (doende 'tgunt verboden is) den leydighen doodt inswelghet. Also meynde ick sulcks niet te willen voeden in yemande, maer veel eer van dat schadelijck naspeuren der onnootdruftige wetenschappen af te raden, daer icks mochte, ende dachte daerom oock d'oorsake van dit u vraghen eerst uyt u te vernemen, sonder voor, als noch yet daer op te antwoorden: Maer want ick ongaerne yemanden soude zijn tot argernisse, immers u gheensins, daer inne, als of ick uyt verachtinghe, wangunste of verwaentheyt swege: Oock mede, want ick u sulcke bescheydenheydt toebetrouwe, dat ghy wel kont onderscheyden wat u noodigh zy, ende wat niet, so dat ghy derhalven in onnoodige saken, geen verloren moeyten en soudet willen doen; ende oock voornemelijck, want ick vermoede, dat dese uwe vraghe is veroorsaeckt uyt mijne woorden, door andere toevallende saken met u ghesprocken, als ghy my onlancks des avonds tot in mijn Herberge gheleyde. Soo en hebbe ick niet willen laten wat te antwoorden op uwe vraghe voorschreven, voor soo vele een Briefken mach lijden, ende de rest te sparen tot onse eerste t'samenkomste. neemt daeromme op rekeninghe dese antwoorde ende doet daet met u profijt in den Heere, met dien raedt nochtans, dat ghy u niet en bemoeyet met het nadencken of ondersoeck van dien, by so verde ghy in u sleve niet en bevindet noodtsakelijckheyt van dese uwe begheerte om weten. Want dan te willen weten, waer curieusheydt voedtsel ghegheven, het quade verstijft, ende u self uyten Lusthof

ghedreven. ende wil nu met korte woorden, soo ick klaerste mach verclaren, mijne meeninghe eerst wanen, het quade eerst hercomt, ende dan waer 'twas ofte is.

Belanghende 't eerste, verstae ick: Dat Adam niet sot, ooc niet wijs en was geschapen, maer onverstandigh, doch redelijck, soo dat hy mocht verstandigh worden. Merckt hier opten onderscheydt tusschen een onverstandich ende sot gheboren Knechtgen. Dit onverstandighe Knechtgen was Adam. Godts wijsheydt quam sijn onverstandt te hulpe in't waerschouwen, of verbieden van't quade, ende in't raden of gebieden van 'tgoede. Nu hadde hy alsoo veel ghebruycks sijnder redelijckheyt (ghemerckt hy niet en was in den state een Zuyghelinghs) dat hy vermoght ende behoorde te volghen den wijsen raedt sijns Vaders, dit dede hy niet, ende dit was hem zonde. Siet dan hier inne op 't cortse d'oorsake. Jonckheydt brenght met sich onwetenheydt: Want wat kan hy weten die niet en versoeckt? Ende wat mach hy versocht hebben die niet langhe heeft gheleeft? Dese jonckheydt, en onverstandigheyt en is gheen quaet noch ghebreck: maer in onverstant blijven, is quaet ende gebreck, daerom oock nerghens de jonghe Kinderkens, maer wel die Kinderen van hondert Jaren vervloeckt werden, als traghe knechtgen, die met heur pondeken gheen woecker des verstandts en brenghen. Dit blijven in onverstant komt voort uyt roeckeloose versuymelheydt, ende traghe onachtsaemheyt die moeder hier af is eyghen behaghen, ende waenwijsheyt, welcker zonde en blindtheyt blijft. Dit eygen behagenheeft heur oorspronck uyt waen, die wort geboren uyt schijn. De schijn is niet, ende brenght oock niet voort, te weten, gheen deuchde (daerse hoort ende mach wesen) dats de zonde die niet is. Want alle wat is, dat is goedt. Nu merckt ghy oock licht waer niets plaetse is, dats nerghens, te weten, buyten Gode, ende in allen den ghenen die sich afscheyden van Gode. Want dat niet is, mach in wat gheen plaetse hebben. Maer wil men immers niets plaetse weten, men salse vinden in de Godtloosigheydt. Dese bestaet in't ontberen Godes, die alder goetheydts wesen is: Ende komt dese Godtloosigheyt voort uyten afkeer van Gode, 'twelck den Menschen verderft, ende tot niet maeckt, niet na sijn wesen, maer na sijn ontberen van't Beelde Godes, tot welcks deelachtigheydt hy gheschapen is. Noyt seyde ick, dat Adam was gheschapen een beelde Godes. Dat is, dat hy, met moghelijckheydt om sulcks te worden, was geschapen. Ende hier mede sal u ghenoeghen voor dese tijdt.

Ende om u middelertijdt niet heel te laten onghewapent tegen die quaet-sprekers achter rugge van den ghenen die sy niet en kennen, ende dit al sonder wroegen, 'twelck een openbaer teycken is van Libertijnschap, so mooghdy u Man segghen, dat hy my 'tonrecht nadicht: dat ick niet en houde van't gebruyck der Sacramenten, als dat rechtelijck gheschiet: Maer van henluyden ghebruyck der Sacramenten en houde ick niet van die het rechte ghebruyck niet en hebben.

Beroerende nu het niet gelooven van een sichtbare kercke, betoont hy, dat hy noch selve niet en verstaet wat ghelooven is. Seker soo hy wiste dat het gheloove sich streckt alleenlijck tot dingen die niet en schijnen, ende onsichtbaer zijn, hy soude licht verstaen, dat niemant een sichtbare Kercke mach ghelooven. Immers, dat hy ende sijns ghelijcken hier inne opentlijck doen tegen dat Articule des Gheloofs, houdende: *Ick gheloove een Christelijcke Kercke.* Want somen die gelooft, hoe machmense sien? of sietmense, hoe machmense gelooven? Men ghelooft immers niet het ghene datmen siet, maer dat weetmen.

1. Tim. 2.1. Ende ten laetsten, van u seggen uyt Paulo, dat Godes wille is, *dat alle Menschen saligh worden.* Hebdy recht inne. Maer sult sulcks beter konnen voorstaen, als ghy dit generael brenght op sijn speciael, te weten aldus: Mach oock yemant saligh worden sonder te komen tot Gode, die self onse saligheyt is? Neen, moetmen segghen. Mach oock yemandt komen tot Gode, sonder daerwaerts te gaen door Christum, die alleen den wegh is tot Godewaert? d'antwoorde sal oock neen zijn. Neemt nu dat Godt seydt: Ick wil dat alle Menschen saligh worden (dits het generael) die door Christum mijn Sone tot my komen (dits het speciael in de gantsche Schrift uytghedruckt) sal dit oock yemandt wederspreken? Neen vryelijck, oock u man niet. Dese wille Godes dan, dat alle die volhardigh betreden den wegh tot Godewaerts (Christum) saligh sullen worden, is altijdt gheschiedt, gheschiedt noch altijdt, ende sal noch altijt gheschieden sonder eenich veranderen. Dat zy nu ghenoegh op alles beantwoordt voor desen tijdt, my wat cort ende diere zijnde. Maer dat nu mach beroeren sommigher Luyden quaedt spreken achter mynen rugghe, en suldy u dat niet laten quetsen, noch en maeckt u by niemandt hatelijck door 't verantwoorden van my. Lieve swijght ende laet die waerheydt selve, 'tsijnder tijdt, my verantwoorden. Daerentusschen weet ick dat mijn strijdt met geduldigh lijden van naem-schendinghe, henluyder aenvechtinghe met saemroovinghe der ontschuldighen, in eerlijckheydt ende nutbaerheydt henluyden strijdt verde te boven gaet. Die Heere gheve henluyden (als sy 't recht begeeren) beter sinnen, beware u ende ons allen voor al dat quaedt is, ende beschenke u met eenen vrundelijcken ende sachtmoedigen Gheest der Liefden in Christo onsen Heere. Amen.

Coornhert Correspondentie, I, 94

Van den dwangh der Conscientien.

geadresseerde:	Nicolaes van der Laen
datering, plaats:	Voorjaar 1578*
referentie:	*Wercken* III, 145r-145v/313-314
aantal woorden:	793
thema:	Gewetensdwang: de Staten van Holland buigen voor de predikanten
omschrijving:	Na veel woorden van dank komt Coornhert te spreken over een teleurstellend bericht dat hem via Van der Laen heeft bereikt: de Staten van Holland zijn slechts bereid zijn veiligheid te garanderen als hij niet meer publiceert over de godsdienst tenzij na hun goedkeuring. Probleem is vooral dat die goedkeuring gebaseerd is op het onderzoek van degenen die hij bekritiseert. Zo maakt hij niet meer kans dan eertijds Luther bij de katholieke kerk. Hij verdedigt zijn recht om Calvijn en Beza te bestrijden als hij meent hen te zien dwalen, sterker nog, hij acht dit zijn plicht. Deze plicht heeft niet met een hogere opdracht van doen: enkel naastenliefde of anders de natuurwet schrijft voor dat wij elkaar behoeden voor dwaling. Bovendien spreekt ook een van de gewraakte predikanten zich uitdrukkelijk uit voor dit recht en deze plicht. Coornhert zegt vreselijk klem te zitten tussen het verbod van de Staten en de christenplicht. Lijf en goed staan op het spel als hij ingaat tegen het verbod van de Staten, ziel en zaligheid gaan verloren als hij zijn christenplicht niet vervult. Coornhert ergert zich eraan dat de Staten het verbod valselijk inkleuren door te doen alsof het slechts gaat om handhaving van de openbare orde. Kan een politiek verbod een gewetenskwestie opheffen? Is er een meningsverschil, dan moeten niet macht en dreiging, maar argumenten het pleit beslissen! Gewetensdwang is uit den boze. De Staten hebben dit ook zelf, richting Don Juan, gesteld. Alleen God heerst over de gewetens: 'Want die Conscientie van niemanden dan alleen van Gode selve buyghelijck en is, sulcks dat gheen mensch op Aerden, macht, jurisdiction of heerschappye en heeft over eens anders Conscientie.'
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Politieke geschriften. Opstand en religievrede*, ed. J. Gruppelaar, AUP: Amsterdam 2009, pp. 61-63. Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XCIV. BRIEF.
Van den dwangh der Conscientien.

VVille, H. Burghermeester, oude jonstige Vrundt, Niclaes Verlaen, en sal my tot gheen, maer macht ende middel sie ick my tot allen tijden ghebrecken, om aen u E. selve, of aen den uwen te toonen danckbaerheydt voor dese laetste vrundtlijckheydt: In't spoedigh vorderen van de Apostille, behalven so menighvuldighe voorgaende jonstigheyden by u E. my ghetoont, soodanigh zijnde, ende so vele, dat ick wel eer my selve dan die vergheten sal moghen. Dat ick my nu oyt gheluckigh hebbe gheacht door die kennisse van soodanighen help-rijcken Man, is waerachtigh, maer moet my wederom daer inne ongheluckigh rekenen, dat mijn kennisse u E. nerghens inne nut of lustigh, maer doorgaens moeyelijck ende lastigh is gevallen, als oock noch teghenwoordigelijck gheschiedt in dese sake selve van de verworven Apostille: Also ick die (om naeckt tot een Vrundt te spreken) meer vinde een stuck voor mijn ghemoedt, of bloedt of goet (dat cleyn is) dan een bescherminghe, vryheydt of veylighe uytgangh by my versocht, ende dit overmits sy is conditionael, duyster, ende gantsch twijfelachtigh, soo ick insghelijcks mede alle het dreyghen der Commissarien tot Leyden teghen my hebbe bevonden ghehadt.

Vraeght u E. welck dese stricke zy? Ick sal antwoorden te zijn, dat myne Ed. Heeren de Staten my niet en nemen in bescherm, dan onder ghedinghe van niet uyt te gheven 't stuck van der Religien aengaende, dan by henluyden consente. Want nadien my condt is, dat die Visiteerders van 't gunt ick soude willen uytgheven, wesen sullen die Luyden selve, welcker meyninghe by my wedersproken soude worden, ende welcker Leere metten swaerde willen invoeren; Oock daer mede tot eenighe plaetse werdt beschermt, na der twee vernaemde Leeraeren Leere, die ick voornemelijck teghen zy:

Wat consent om mijn Schriften te moghen uytgheven, sal ick meer moghen verhopen, dan Luther hadde te verhopen in sijnen tijden van de Roomsche Overheydt, om sijne Schriften teghen henluyden uyt te gheven? Also ben ick genoegh versekert van de weygheringhe van dien voor't versoecken. Nu ben ick soo qualijck daer aen, dat ick vermetelijck wane, of waerachtelijck wete, dat die leeringhe Calvini ende Beze (deser algemeynen Ghereformeerden leeringhe alhier in Hollandt en kenne ick niet, so sy geen Boecken uyt en gheven, &c.) oock henluyder aenhangeren my nu bekent, onrecht is in hooftsaken. Welcke waen of weten my (die my selve ledigh te zijn wete, ende oock met middelen om die onwaerheydt der selver leeringhen, krachtelijck te ontdecken, begaeft te zijn, wane of wete) gheensins en mogen toelaten, dat ick sulcke groote ende schadelijcke dolinghen, swijghende aensien, ende mynen even Mensche daer van ongewaerschouwet laten soude. Waer teghen my voornemelijc aenport, niet eenighe Goddelijcke of Menschijcke sendinghe (soo ick gaerne bekenne van niemanden ghesonden te zijn) maer alleenlijck of Liefde tot mynen Naesten (die moghelijck oprecht in my is) of die algemeyne Wet der natuyren, van een ander te doen, dat ick wilde men my dede, die buyten alle twijfele in my is. Maer soude u E. meynen dese Liefde ofte Wet niet ghenoegh hier toe te zijn: So stelle ick u tegen den Brief Thome Tylij, by hem gheteeckent, ende (soo ick mercke) by Arent ende Donteklock, sijne met Predicanten ghedicht, die opentlijck tot my hebben gheschreven: *Dat het elck Christen niet alleen geoorloft, maer dat elck oock schuldigh zy te bestraffen die misbruycken in Leere, of Sacramenten, die hy siet in die ghemeynte sijns tijdts, ende siende dat sulcks niet helpt, maer dat sy hen tyrannighlijck daer teghen stellen, anderen uyt liefden te vermanen, van haer daer van te ontrecken.* Dit alles en noch meer seydt *Tylius* (met die voornoemde) in sijn Brief aen my, dat een yegelijck schuldigh is te doen. Hier openbaert sich nu eerst den strick, ende die benautheyden aen beyden zijden, daer inne, of daer tusschen mijn Ed. H.H. die Staten my nu stellen. Want ben ick henluyden ghehoorsaem in dit ghebodt, dat sy my particulierlijck, duysterlijck ende conditionelijck gheven, soo dat ick niet uyt ende gheve 'tstuck der Religie beroerende, sonder henluyder consente: Hoe sal ick swijgende teghen die Liefde of Wet der Natuyren, tot sulcke groote en verderflijcke gebreken, ende midtsdien niet doende dat elck Christen te doen schuldigh is, een Christen ende Gode ghehoorsaem mogen wesen? Ben ick dan hier inne doende, dat elck Christen schuldigh is te doen, of dat die alghemeyne Wet der Natuyren leert, Gode ghehoorsaem: Hoe sal ick niet moeten de Ed. H.H. my teghen Gode ende mijn Conscientie bedecktelijck gebiedende, ongehoorsaem wesen? Gheschiet dit leste, lijf en goedt pericliteert, gheschiet dat eerste, mijn Ziele periclitert. Wat sal D N. hier doen? Godtlooselijck doen teghen sijn Conscientie, ende Gode, om de Koken ende Huydt, in een verdoemelijck wroeghen vallen: Of ter liefden van Gode ende

sijnen Naesten recht doende in der Menschen handen vallen? Vreese ick Gode meer dan den Menschen, men sal my handelen als een Perturbateur van de ghemeyne ruste. Vreese ick den Menschen boven Gode, ick verlies mijn ghemoedts ruste, ende handele my self als een Schellem ende trouweloose in't Rijcke Christi. Sijns Naems grootheydt (niet die myne, die een worm ende dreck ben) soeck ick. Men seydt nu mede (doch wat bedecktelijck) tot my: *Ghebiedende, hebben wy u gheboden, dat ghy*
Act. 5. 28. *niet leeren en soudt in desen Naem:* Wat mach ick hier anders antwoorden, met goeder Conscientien, dan met Petro? *Men moet Godt meer ghehoorsaem zijn dan den Menschen.* Ick weet de verwe wel diemen sal voorwenden, datmen my niet en straft, ter saken van de Conscientie, maer als Perturbateur van de ghemeyne ruste.

Dese Phariseeusche coloren ghebrack den Joden niet teghen Christum selve, noch teghen sijnen Jongheren, nochte oock niet den Heydenschen Tyrannen, teghen den Martelaren, van ghelijcken niet den Romanisten teghen den Euangelischen. Noch salmen (acht ick) sich nu oock niet schamen desen valschen verwe ende decxsel te nemen. Ist niet een valsche verwe die teghen de waerheydt strijdet? Strijdt die niet opentlijck tegen die waerheyt. Of comet niet uyt conscientie (sy zy dan schoon oprecht of bedroghen) als yemandt, niet beter wetende, wat seyt of schrijft tot Godes eere, ende der Menschen heyl? Of dan schoon al die Joden, die Tyrannen ende die Romanisten, den Heere Christum, den Martelaren ende den Euangelischen, (daer 'timmers oprecht was) Politijckelijck verboden haer meyninge anderen deur segghen of schrijven ghemeyn te maken: Moghte sulck Politijcke verboden den natuyre van dese sake van Conscientie soo veranderen, dat het nu voorts niet meer een sake en soude wesen die de Conscientie beroerde? Neen vryelijck. Der Menschen woorden en hebben gheen macht om der dinghen natuyre te veranderen. Maer waerheydts onderwijs vermach wel door Godes segeninge, d'Opinie des Menschen op een valsche wane staende, veranderen. Of ick nu schoon al bedroghen ware in de voorschreven mynen wane: Wat machmen loflijcker tot de Godlijcke Leere, ende vordelijcker tot mijn beteringhe doen, dan datmen door wijse menschen my bewijse, dat mijn voornemen gheen waerheydt, maer waen, goedtduncken ende vermetelheydt zy? Ben ick kranck in der Zielen door een valsche meyninghe, men bruycke daer teghen een sachtmoedigh ende verstandigh Medico der Zielen, die my met Christelijcke onderwijsinghe bestaet te ghenesen, ende niet met dreygende mogentheyt, die niet den boedel of ghevanckenisse bestaet te dwinghen. Dat mach helpen, dit mach verderven. Want die Conscientie van niemanden dan alleen van Gode selve buyghelijck en is, sulcks dat gheen mensch op Aerden, macht, jurisdiction of heerschappye en heeft over eens anders Conscientie. Die laet haer gaerne locken, maer gheensins dwinghen. Van welcke ondwinghelijckheydt der Conscientien die Ed. Moghende H.H. Staten Generael, niet min waerachtelijk dan krachtelijck hebben gheschreven in heuren antwoorde teghen 't Boecxken van Don Jan. Nu siet U E. mijnen noodt. Ick steke aen den puncte van den messe, als een stucxken broodt voor 't vyer ghehouden zijnde. Wijcke ick den brant des vyers, mijn wonde wert grooter. Wijcke ick die groote quetsinghe, ick brande. Alderbeste Man hebdy verstants ghenoegh, (aen liefde, noch jonst tot my, en ghebreket u gheensins) soo streckt in desen mijnen noodt, of door u self, of door gheleerden, een goet raedtsman van (die sijn eyghen verstandt in dese sware sake mistrout) U E. &c. *Vale.*

Dieu n'á donné à pas un des hommes la puissance de faire loix sur les Consciences, & ne peut souffrir qu'áutre que luy seul domine sur les ames. T. Beza. Traict. fol. 39

Coornhert Correspondentie, I, 95

Of d'Overheyt ghehouden is den valschen Godsdienst uyt te roeden.

geadresseerde:	Caspar Coolhaes
datering, plaats:	1580
referentie:	*Wercken* III, 145v-146r/314-315
aantal woorden:	993
thema:	Het is niet aan de overheid een zgn. 'valse' godsdienst te bestrijden.
omschrijving:	Coornhert reageert met instemming op Coolhaes' *Apologie*, heeft echter een punt van ernstige kritiek. Coolhaes beweert immers dat een christelijke overheid gehouden is een 'valse' godsdienst uit te roeien. Hij beroept zich op Mozes. Coornhert stelt dat het Oude Testament geen gezag heeft boven het Nieuwe Testament, dat Coolhaes zich ook niet selectief van het Oude Testament mag bedienen, tenzij hij daartoe (als profeet) geautoriseerd is, wat evident niet het geval is. Coornhert heeft moeite met het begrip 'christelijke overheid'. De overheid beschikt als zodanig over de macht, niet omdat of voor zover zij christelijk is. Niet de persoon, maar het ambt telt. Wie de overheid macht wil toekennen over godsdienst kan dus onchristelijke overheden niet uitsluiten. Bovendien zijn er in Europa geen overheden die zichzelf niet als christelijke overheid zien, zelfs niet als zij zich als Nero gedragen. Coornhert pleit tegen genoemd 'uitroeien' en verwijst naar Mattheus' parabel van de tarwe en het onkruid (Matt. 13: 29-31 en 42). Niet deze of gene overheid, maar de knechten van Christus zullen als de oogsttijd is gekomen, 'niet nu', tarwe en onkruid scheiden. De overheid heeft niet het recht, d.i. de wettelijke macht, om onderdanen in godsdienstzaken iets te gebieden of verbieden! Ware dat zo dan zouden de Nederlanders rebellen zijn, want ongehoorzaam aan de koning van Spanje. Wie dit ontkent, moet ook ontkennen dat de Staten, laat staan de magistraten van steden, een dergelijk recht toekomt. Ten slotte benadrukt Coornhert dat het altijd maar weer de vraag welke overheid christelijk is. Het is geen uitgemaakte zaak welke het ware geloof is. Elke kerk houdt zijn eigen geloof voor waar en de andere voor vals.
bijzonderheden:	De brief is een reactie op de *Apologie* van Caspar Coolhaes (1580).
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XCV. BRIEF.
Of d'Overheyt ghehouden is den valschen Godsdienst uyt te roeden.

Ao. 1580. DE waerheydts liefde doet my spreken, die heeft u Lieve *Casper Coolhaes* doen schrijven. Ende sal derhalven in't midden van ons beyden wesen, tot verlichtinghe onser beyder herten, ende stichtinghe onses Naesten, Amen.

U Apologie is my behandet, ende hebbe die ter loop (om mijnder onleden veelheydt) ghelesen, doch met vreughden, overmits uwe onparthydigheydt (my van oudts bekent) daer haer self noch meer ende meer openbaert. Nu moste ick danckbaerheyt toonen van die uwe vrundelijcke gifte. Dit wist ick nerghens beter met te doene, dan met 'tghene den ghever dier gifte tot beteringhe meest mochte strecken. Dit moght vallen met prijsen of met berispen: Want na ghepresen deughde wast oock, mindert berispte doolinghe. Vele vandt ick daer inne te prijsen, weynigh (doch al wat) te berispen. Maer het prijsen stelt den ghepresene in versoeckinge, tot verwaentheydt: Daer teghen streckt het berispen tot vernederinghe.

Dit mach beteren, dat mach verargheren. Alsoo nam ick het sekerste voor, denckende, dat ick u hier inne behoorde te doen, 'tghene ick liefste van u ende

anderen soude lijden. Ghemerckt ick des vrundts wonde boven des vyandts kusse beminne. Alsoo hebdy nu gheen kusse te verwachten, maer een wonde. Van een wichtighe sake wil ick vermanen, opdat ghy u naeckter mooght verclaren, indien ick u qualijck versta: Of dat ghy 'tghene ick recht segghe ernstelijck mooght na trachten.

In't beginne van't Bladt 104. Verso, schrijfdy alsoo: *'So laetse dan mede bekennen, dat een Christelijcke Overheydt sulcks ghehouden is te doen: te weten, den valschen Godsdienst uyt te roeyen, ende den waren aen te rechten.'*

Alle dit segghen houde ick (onder verbeteringhe voor) onwaerachtelijck ende wederschriftelijck. Uwe bewijsinghen uyt moyse en moghen in den rijcke Christi niet gelden. Ende of u dat noch al toeghelaten mochte worden (als neen) soo most ghy alle die Politische ordininghe Moysi volkomentlijck leeren onderhouden ('twelck wonderbaerlijcke ongheschicktheyden soude met brengen) of ghy most bewijsen macht te hebben, om daer af te doen, ende 'tgunt u ghelieft uyt te laten, dit is allen menschen onmoghelijck.

Ick sie mede wel, dat ghy willende onderscheydt maken, daer by stelt *Christelijcke Overheydt*, als die sulcke macht den onchristelijcken geensins en soudt willen toeschrijven. Maer hoe salmer dese connen buyten sluyten? Gheen Overheydt en heeft die macht (versta ick u anders recht) om dat hy een Christen is, maer om dat hy Overheydt is. Sulcks dat ghy het Ampt, ende niet dese of die persoon dien macht toeschrijft. Want anders souden alle Christenen oock gheen Overheydt wesende, sulcks metter handt te doen schuldigh zijn.

Oock salmen in Europa gheen Overheyt vinden, alwaer 't oock een Achab, ja Nero self, die hemself niet en houdt voor een Christelijcke Overheydt. Sal sulcken Wolf die Wolven, of die Schapen bijten? Sal die Afgoden-dienaer niet die valsche religie gebieden, ende die ware verbieden moeten?

Het contrarie van dese uwe meyninghe leert de Coninck van 't Gheestelijcke Coninckrijcke Israel, daer hy het uytroeden van't onkruyt, tot vorderinge van
Mat. 13. 29.30.31. de Taruwe, gheensins en wil toelaten den Knechten. Want elck waent hem self lichtelijck een Knecht Christi, niet jeghenstaende niemandt Christum eenen Heere mach noemen, dan in den H. Gheest.

Soo souden dan Baals Knechten, hem selfs Knechten Christi wanende, uytroeden die goede Taruwe, henluyden ongelijck zijnde ende beschamende, ende geensins
Mat. 13.42. het onkruydt henluyden ghelijck zijnde, want ghelijck bemint ghelijck. Die sal 't selve eerst inden Ougst (niet nu) sijnen Enghelen (niet Coninghen of Princen) te doen bevelen.

Eyndtlijck, om (so mijnen tijdt is) kort te zijn, daer ick veel soude moghen segghen, moet ick vraghen aldus:

Of alle Wettighe Overheydt Wettelijcke macht heeft, omme sijnen Ondersaten te verbieden, of oock te ghebieden een Godtsdienst, die hy waent of weet, valsch of oprecht te wesen.

Seghdy hier toe ja, soo moetmen oock ja seggen daer toe, dat wy Nederlanders, ende sonderlinghe die Ghereformeerde, Rebellen zijn, want wy, ende oock syluyden gheensins en willen onderhouden die Godsdienst, die ons werdt gheboden, nochte oock laten, die ons wert verboden van den Coninck van Spaengien, die als Grave van Holland, ons wettige Lantsheer is of was, ten waer

dan datmen wilde seggen, dat d'Ondersaten niet schuldigh en zijn haren Wettigen Overheyt te ghehoorsamen, in alle 'tghene d'Overheydt henluyden wettelijck ghebiedt.

Maer wildy oock neen hier toe segghen, soo moet oock neen daer toe werden geseydt, dat die H. H. Staten selve (swijghe d'Overheydt van een Stede sulcks soude vermoghen. Soomen niet wilde segghen, dat het minder meer vermach dan het meerder.

Boven al dit en blijckt noch niet wettelijck, welcke van alle d'Overheyden in gantsch Europa, de Christelijcke Overheyt zy.

Immers en zijn't die geensins te achten, welcker Leeraren Godes Woordt (ick meyn niet den Bybel, maer die ware Leere) niet en hebben. Oock de ghene, die niet wettelijck konnen doen blijcken, datse van Gode ghesonden zijn: Wie heeft oock van alle diemen Euvangelische noemt, bewesen, dat hare Kercke ende Religie alleene de ware zy: En alle d'andere Kercken ende Religien valsch.

Nu mooghdy self oordeelen vruntlijck N. uyt dese weynigh (behalven veel meer andere) myne redenen, of ick onrecht hebbe dat my uwe voorschreven woorden, hier nu in questie, niet en moghen behaghen, of ick oock met goeder Conscientien u, dien ick soo bescheyden, als onpartijdigh heb ghevonden, dese groote sake mochte verbergen. Ende of ghy niet schuldigh en zijt van sulcke uwe Leere, daer aen soo seer vele is gheleghen, redenen te gheven, ende die te verantwoorden teghen my.

Doedy ditte, het sal my lief zijn. Doedy't niet, het sal my leedt zijn, niet mynen, maer uwenthalven, schrijfdy antwoorde, so sendt desen mynen Brief ghesamentlijck wederomme, met aenteeckinghe van Cijffers of A/B/C. van den plaetsen daer op ghy antwoordt. Want ick hier gheen dubbelt af en houde. Het sal soo oock cortste moghen vallen (dat ons beyden best dient) als sonder weder te verhalen die woorden.

Doet dat u goet dunckt. Hier heeft ghedaen na den Wet der Naturen, die straf of berispinghe boven prijs of lof soeckt. U L. Hertsvrundtlijcke N.

Coornhert Correspondentie, I, 96

Van't ghebieden des Overheyts, in saken van de Religie, ende van't straffen der Ketteren.

geadresseerde:	Caspar Coolhaes
datering, plaats:	1580*
referentie:	*Wercken* III, 146r-146v/315-316
aantal woorden:	1013
thema:	De overheid heeft geen zeggenschap in godsdienstige aangelegenheden!
omschrijving:	Coornhert dankt Coolhaes voor zijn vriendelijke reactie op zijn kritische brief. Coolhaes zegt dat zij gelijkgezind zijn, Coornhert blijft echter bij zijn kritiek en verwijt Coolhaes dat hij overheidsdwang in godsdienstige aangelegenheden wel afwijst, maar de overheid toch gezag toekent in zake kerkordening en naleving daarvan door de onderdanen. Coornhert ziet dit als gewetensdwang en merkt op dat Christus nimmer een dergelijke machtsaanspraak maakte. Coolhaes heeft het over 'gebieden' – dat iets anders is dan 'raden' (zonder straf) -, hij zegt immers dat moedwillige overtreders straf verdienen. Overigens, zegt Coornhert, iedereen ziet het dwalen van een ander als moedwillig. Hij verwijt Coolhaes dat hij de overheid 'Voedtster-Heeren' van Gods kerk maakt: Gods woord maakt zo plaats voor vorsten ('van dewelcke selden yemandt in den Heere Christum ghelooft'). Dat Coolhaes zijn betoog ondersteunt met de 'heerlijke' argumenten van Musculus, Bullinger, Calvijn en Beza doet de zaak geen goed, want dezen leren, inderdaad nogal 'heerlijk': dat ketters moeten worden verbannen, gedwongen of zelfs ten dood gebracht. Coornhert herhaalt dat hij zeker niet met Coolhaes op één lijn zit, want die bouwt op menselijke argumenten, drijfzand dus, niet op de rots van Christus' waarheid. Zijn betoog getuigt van blindheid, ongeloof en gebrek aan godsvertrouwen. Coornhert vat zijn positie samen: net zomin als een huisvader gezinsleden mag dwingen tot zijn geloof, net zomin mag de overheid een bepaalde godsdienst opleggen of verbieden. Coolhaes' positie is ambivalent ten aanzien van verdraagzaamheid: een 'half ja'.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XCVI. BRIEF.
Van't ghebieden des Overheyts, in saken van de Religie, ende van't straffen der Ketteren.

Aen een vermaerde Predicant Caspar Coolhaes.

2. Aen Caspar Coolhaes.

VErlichtinge des H. Gheests, Liefde Godes, ende vereeniginghe met Gode, door sijn H. Woordt Jesum Christum, wensche ick u Lieve ende Waerde als my self, Amen.

Uwen recht-minlijcken Brief hebbe ick huyden ontfanghen, ende met een welbehaghen deurlesen. Ick nam voor om D L. oock mynen tijdt (ons beyden te cort uytcomende) te verschoonen, maer siende dat ghy (lieve laet ons die Woordt beleeftheydt of superstitien, rondelijck eens laten varen van V L. U E. &c.) meynt dat wy in eenen schuyte zijn, ende ick daer aen twijfele, mocht ick niet laten van ander werven u met mijn schrijven moeyelijck te werden, sonderlingen, nadien dat u sulck vrundtlijck vermaen niet leet, maer lief is, so u Brief met brenght, ende dese tijdt oock wel besteedt werdt.

Ick hadde wel ghelesen 'tghene ghy my aenwijst fol. 87. ende anders meer, streckende, soo my dochte, tegens d'Overheyts gheweldt ende dwange in't stuck

van de Religie: maer daer beneven hadde ick mede ghelesen, niet alleen die plaetse Fol. 104. Verso, by my u afgheschreven, maer boven dien oock eenige andere plaetsen, als fol. 74. Verso, &c. 75. 'tghene volght:

'Maer d'Overheydt soude die (Kerckenordeninge) stellen, ofte door Godsalige bequame Mannen stellen laten, ende die goet ghevonden ende gheapprobeert hebbende, soude sy die selve onder haren namen, last ende bevel in druck gaen laten, ende den Ondersaten *ghebieden* die selve te onderhouden.'

Hier dacht ick aldus: gheboden sonder executie, brenght d'Overheydt in verachtinghe. Gheeftmen oock d'Overheydt in Religions-sake dese macht, soo comen wy ontwijfelijck van nieuws in dwangh van de Conscientien. Dat mishaeghde my. Want Christus gheeft nerghens d'Overheydt dese macht. Ick dacht N. meynt hier moghelijck met het woordt *ghebieden*, raden, sonder te willen straffen den overtreders, alleen om een ontsich te maken: Maer siende daer by, dat ghy te voren haddet gheschreven, wat ghy meynt met dat gebieden, mocht ick sulcx niet ghevoelen.

Dese uwe woorden staen Fol. 23. aldus: 'Ende of het die Gemeynte niet en dede (te weten, of d'Ouderlinghen heur Ampt niet trouwelijck en bedienden, &c.) Wiens Ampt ist dan eyghentlijck? Niet d'Overheydt? N. Ick soude segghen, ja: Want ick heb boven gheseyt, dat sy schuldigh is te houden Gods Woordt, dat na 'tselve ghelijckformigh 'tleven aenghestelt werden, ende *schuldigh is te straffen* alle die het moetwillighlijck overtreden:' Hier spreeckt ghy van straffen: Maer moedtwillighe overtreders seghdy. Dit leydt elck ander op. Elck duydt anders dolinghe voor hartneckighe moetwilligheydt. Ende of ick noch hadde moghen twijfelen wat ghy meynt met dat woordt *straffen*, soo verclaerden my dat uwe woorden terstont daer aen volghende, daer ghy d'Overheydt maeckt Voedtster-Heeren der Kercken Godts. Ick meynde altijdt dat die ware Herders den Kercke Godes met den Godtlijcken woorden voedende, ende weydende, sulcke Voedster-Heeren waren, ende niet Princen ende Coninghen, van dewelcke selden yemandt in den Heere Christum ghelooft.

1. Cor. 2.8. Jo. 16.2.3.

Voorts varende, seghdy, dat daer af seer Heerlijck schrijft Musculus, Bullinger, Calvijn ende Beza. Seer heerlijck seghdy, ende dit is waer, als ghy't verstaet voor gheweldelijck, so de Heeren, Godtloos zijnde, meest Heerlijck, dats gheweldelijck, handelen. Gheen deser Mannen ben ick vyandt, des is Godt mijn tuyghe, maer gheen deser Mannen Schriften in dese sake houde ick voor recht, des is de Godtlijcke Schrift mijn getuygh. Dit u prijsen van dese Schrijvers op dese sake, nam alle twijfele wech van uwe meyninghe in dit stuck. Want belanghende Musculum, die wil opentlijck, dat men de verleydende Ketters sal vanghen of bannen. Bullingher leert, datmen den Ketter door d'Overheydts macht sal dwinghen te gheloove, ende Calvijn ende Beza leeren opentlijck, datmense sal dooden.

De haeresibus quid discriminis sit inter haereticos, seductores & seductos. 2. Deca. Serm. 8.

Behaeght u henluyder schrijven in dit stuck: Hoe moghen wy in een Schuyte zijn? Behaghet u niet, hoe mooghdy heur schrijven hier inne prijsen? Nochtans prijsdy deser Mannen oordeel in dit stuck, ende houdt heur argumenten voor ghenoeghsaem. Liever, welcker zijn die dogh? Het mistrouwen van de ghetrouwe ende Almachtighe Waerheydt? Dats bylo gheen vast Argument. Dit ghebruycken Musculus ende Beza opentlijck: Musculus seggende, datter anders niet bestendighs in alle die Christelijcke Religie bestaen soude moghen. Ende Beza daer hy seydt:

De illustratibus in Magistratus curande Religionis potestatem habet.

Traict. de l'Author. du Magist. f. 296.

Ende wie en siet niet, soo die Magistraet in dit stuck dissimuleert, dat daer zy een groot perijcule ende openbare ruijne van de Kercke? Ende wie en siet niet datmen soo doende de Kercke grontvestet, niet op den Steenrotze van de waerheydt Christi, maer op 'tWelzandt van den arme der Menschen.

Souden dit ghenoeghsame stercke Argumenten zijn? Ick moet dat houden voor menschen vernuft, voor blindtheyt, voor openbare onghelooviqheydt, onkonde der waerheyt ende mistrouwen Godes.

Dese dinghen voorschreven, las ick boven die andere uwe aenghewesen plaetse Folio 87. Ende waren soo plat naeckt ende openbaer, datse de voorschreven plaetse al verde overweghen. Alsoo conde ick niet meynen dat ghy ende ick deser saken halven, in een Scheepken waren. Want dese dingen opentlijck contrarieren u schrijven nu aen my, dat ghe gheen ander straf en meynt dan metten woorde.

Om kort te maken, ende naecktelijck mijn sinne te segghen, houde ick, dat soo weynigh eenigh Huys-Vaders Ampt is (dese ghelijckenisse bruyckt ghy) sijn ghesinde te dwinghen tot sijn, of te verbieden een ander, dan sijn Religie, ende oeffeninghe van dien (aenlocken, vermanen, ende berispen, en zy schoon niemandt verboden) even so weynigh is oock eenigh Overheydts Ampt sijnen Ondersaten tot of van eenige Religie, of exercitie van dien (niet jegen d'eerste beschreven politique rechten zijnde) te dwinghen. Of sulcks mede u meyninge is, verlanght my wel te hooren. Hoewel my dese uwen Brief half ja schijnt te segghen, daer sy seydt, dat d'Overheydt den anderen swacken ende onverstandighen draghen ende dulden sal (by aldien ghy dat verstaet in't ghedoghen dat elck Godt den Heere met leeren ende exercition, na sijn gheloove ende meyninghe diene) maer twijfele wederomme eenighsins, door dien ghy prijst in dit stuck die Schriften van de voorschreven viere, ghemerckt die meyninghe plattelijck tegen het voorschreven strijden. Ja oock teghen de H. Schrift selve. Vaert wel.

Coornhert Correspondentie, I, 97

De Leere van 't Ketter-dooden in I. Lipsius Politicis werdt ondersocht ende berispt.

geadresseerde:	H. L. Spieghel
datering, plaats:	April 1589*
referentie:	*Wercken* III, 146v-147v/316-318
aantal woorden:	1679
thema:	Het gezag van de overheid in godsdienstige aangelegenheden
omschrijving:	Coornhert schrijft zijn vriend Spieghel over Lipsius' *Politica*. Spieghel fungeert als tussenpersoon: hij is immers ook bevriend met Lipsius. De *Politica* bevalt Coornhert allerminst, want Lipsius 'machiavelliseert' waar hij zegt dat een vorst, in noodsituaties, een valse eed mag afleggen. Coornhert zegt te merken dat Lipsius zichzelf nogal hoogacht en zich van zijn opmerkingen wellicht weinig aantrekt. Maar, de zaak is van groot belang en hij kan niet anders dan zich erin mengen: nieuwe 'moordt-brandt' dreigt. Mochten zijn krachten niet toereikend zijn in deze 'lijf-camp', dan sterft hij liever in het harnas. Zijn onrust is hem tot last, maar ook onvermijdelijk. Niet haat, maar liefde tot zijn naasten doet hem naar de pen grijpen. Hij heeft zijn best gedaan deze strijd te voorkomen, zal zich nu inspannen om zo weinig mogelijk te kwetsen. Hij zegt dat hij liever dood is dan voor zich alleen te moeten leven. Eigenwaan is hem vreemd, hij gebruikt zijn talent, niets meer, niets minder. Wat Lipsius betreft, probleem is dat hij *lijkt* te zeggen dat hij enkel ketters wil straffen, omdat zij 'oproerig' zijn, niet vanwege hun religie. In zijn boek zegt hij echter duidelijk dat hij hen wil straffen die in de religie *nieuwigheden* introduceren. Als de overheid niet bij machte is op te treden, moet zij met een plechtige belofte toegeeflijkheid suggereren, maar die belofte breken zodra zij wel kan optreden ('dats machiavelliseren'). Hiermee geeft hij feitelijk de Spanjaarden gelijk en maakt hij van de Staten en de gereformeerden rebellen. De landsregering heeft zich echter *nog niet* aan dit 'ketterbranden' schuldig gemaakt, maar Lipsius lijkt *deze nieuwigheid* te willen introduceren. Coornhert oppert dat Lipsius er misschien anders over *denkt*, maar zegt dat *zijn woorden* overduidelijk gif zijn voor 'Landen en Luyden'. Hij stelt voor dat Lipsius zijn woorden corrigeert en doet zelfs een tekstvoorstel! Ten slotte benadrukt hij nog eens het belang van de zaak: hij wil zijn uiterste best doen het volk te verlossen dat Lipsius vanwege de religie 'ter doot gheleydt'.
bijzonderheden:	Verwijzing naar machiavelisme
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

XCVII. BRIEF.
De Leere van 't Ketter-dooden in I. Lipsius Politicis werdt ondersocht ende berispt.

Aen H. L. SPIEGHEL.

GHevraeght, antwoorde ick N. Sondaeghs (dunckt my) 'savonts, dat wy in groote sake gantsch waren verscheyden, sonder hem te seggen waer inne. Doch hadt ick u met ernst jeghen hem verantwoort, van geen Papist, noch Ketterdooder in u herte te zijn. Nopende J. L. u liefde tot ons beyden, uwe vrunden, moet ick loven, maer u reden tot my van sijn ghedaente, doet my noch min dan voor hopen, van de vrucht uwer moeyten. Lieve Vrient, schrijft hy waerheydt in't laetste veranderen (na sijn meeninghe) van herten: Hoe mach hy sijn schrijven in de eerste *Politica* verdedighen? Schrijft hy ja, daer hy neen meynt, wie mach sijn woorden ghelooven? Daerom al schreef hy nu, dat hy het huydensdaeghs

moorden, in Godsdienst verschil, Vyandt waer, wat sal't zijn? Soo heel blint en ben ick niet in't sien, dat sulcks ghemachiavelliseert soude zijn. Want behalven dat hy sijne Princen ter noodt om 'tVolck te stillen toelaet, met opset valsche eede te doen, ende arghers *(Libro 6. cap. 3. ende 5.)* Oock *(Lib. 4. cap 3. Dist. Hic igitur Dis. & an non Dist. omittere. &c)* Soo sie ick hem schrijven, &c. Hy is van den sijnen te hooghe geheven, dan hy mijn schrijvens sal achten, soo ick nu begin te mercken. Ick acht het behooren soo hoogh dat noch mijn name, noch mijn leven noch al mijn Vrunden by my niet en sullen vermoghen doen kleyn achten mijn weten in desen (niet wanen) van der Luyden ende Landen verderf, datmen uyt sulck sijn schrijven heeft te verwachten, so daer geen bluschwater op die poppen (gheen Kinder-poppen, maer moordt-brandt-poppen) en wert ghegoten, ende dat so wel uyt een Latijnsch emmerken, als uyt mijn Nederlandtsch, mijn armoedde, noch rust sal niet verschoont worden. Dus is dit een Lijf-camp, om den nieuwe[n] moordt-brandt wat na mijn macht te hinderen.

Ben ick in dit mijn voornemen vermetel in't bestaen boven mijn macht, die spot lijde ick liever, dan't wroegen van niet mijn kleyn vermoghen besteet te hebben, Pro. 24.11. sterve ick in't Harnasch als my rust noodigh was: soo sal ten minsten yemant mijn goede wil niet lachteren. Valt dat oock anders, my vernoeght met mijn onschuldigh gemoedt. Dat mocht ick oock niet hebben, soo ick uyt hate op hem dit dede, ende niet uyt liefde ten ghemeynen besten.

Alle des niet teghenstaende suldy my willigh vinden, het zy met hem te spreken (dansoudy sien, dat ick veel eer met natte ooghen, ende droever herten, dan met toornigh ghelaet, of woordt met hem soude handelen) al gelaet ick my tot u ernstelijcker als u lief is, so vermits mijn vryheyt over u (moghelijck al te groot) ende het sien van u onbescheyden wijse in't spreken, in't bestaen van't afleyden van't voornemen, ende anders, daer J. L. oock Meester in is. Eyndelijck mijn schrijven aen hem, ende mijn moeyelijck reysen tot N. toont meer dan sijn antwoorde, ende u doen, dat ick mijn uyterste gedaen hebbe om desen kamp te mijden, of ten minsten, om mette minste quetse te strijden. Volgens mijn schrijven aen u selve: Wat ghy met reden soudt konnen begeeren, dat soudy my mogen ghebieden: Dit was mijn voornemen, dit is noch mijn hert ende sinne. Niemandt wil ick leet, veel min schade doen: Elck nut zijn daer ick mach. Dit sal ick yemanden (al dunckt u anders) in desen zijn, ick die liever dese ure doodt ware, dan my self alleen te leven. Dit schrijve ick om te voorkomen der Vrunden moeyten van my yet af te raden met voorhouden van mijn schade of ongemack. Want sulcx is my door recht doen liever, dan rust ende weelde door mijn onbehoorlijck rusten.

Ick vaer voort in mijn onlustighe, maer hooghnoodighe onrust, verschijnt my middelertijdt middel tot een herts-rustige rust. O hoe gaerne sal ick die omhelsen? O groet ick met mijn herte, dat u meer gheopent is dan yemanden ter Werelt, behalven N. ende die met my daer was, welcke beyde oock sleutelen hebben mijnder herten schuylhoecxkens, ende bedancke my der menighvuldigher vriendtschappen, my bewesen, die ick meer wil dan mach verschulden, maer gheen Menschen Vrundtschap en moet sich vorder strecken dan tot het Outaer toe, soo houde ick u sin oock te wesen.

Noyt heb ick sulck verwanet ghevoelen van my self ghehadt, dat ick soude willen alles te recht brenghen, maer hebbe oock al eenige Jaren wil gehadt, die ick noch

hebbe, om mijn kleyn pondeken te ghebruycken, om soo veel hinders voor anderen te voorkomen, als my moghelijck te zijn, dunckt. Dat dencke ick te doen, soo langhe ick met redens ghebruyck atheme, dat is een ander, niet my selve alleen te leven.

Maer wat brenghdy noch weder voort? Raet J. L. niemandt te straffen, dan oproersche Ketters? Ende dat niet om Religie, maer om oproer, dit zijn sijne woorden tot u. Seghdy. Ick geloove u gantschelijck: Maer seyt hy dat hy so in sijn Boeck schrijft, so spreeckt hy openbare onwaerheydt, ende en soude hem, noch u, noch een Enghel uyt den Hemel sulcx segghende niet moghen ghelooven. Hy wil ghedoot hebben, die anders van Religie, gevoelen, spreken ende doen (te weten, nieuwigheydt inbrengen, &c.) dan de *Patres, leges ritus veteres, &c.* Ende dat sonder ghenade, Branden, Snijden, &c. Ten ware d'Overheyt des niet machtigh en waer, dan soudet met Eedt vergheven werden, tot datmense veyligh tegen Eedt mocht Branden, dats machiavelliseren. Sijn schrijven gheeft den Spaengiaert rechts, maer den H. H. Staten ende Ghereformeerden, &c. Onrecht, dat Rebellen zijn, soo by waerheydt schrijft.

Immers hy veroordeelt sich self ter doot, *quia innovat.* Wat? Dit Ketterbranden, dat by dese Landts-regeringe noch niet gedaen is in dese Landen, hy vindt de *patrias leges,* noch *ritus* niet, maer bestaet die Landtverderflijcke, ende bevonden heyloose nieuwigheydt, door d'Overheydt, die hy bestaet te vormen, hier in te voeren. Dats een. Oock dit schrickelijcke Exempel voor oogen te stellen van de Catholijcke Francoysen, sal dat den Coninck van Navarra credijt maken?

Somma, ick sie op *Lipsi* woorden, daer op sullen ander Menschen mede sien, die weten altsamen sijn herte niet, noch ick mede niet. Sijn schrift in druck houde ick (ben't maghtigh, waerachtigh ende krachtigh, sulcks te zijn te bewijsen) fenijn voor Landen ende Luyden. Machter grooter verschil zijn? Nu stel ick my in sijn plaetse. Soo ick dat hadde gheschreven. Ick soude niet segghen, dat ick behoor of (so ghy't wilt duyden) moet dolen, maer bekennen (ten minsten waer ick eergierigh) in my selven, dat ick hadde ghedoolt, ende wenschen datmen my op't sachtse handelde buyten des ghemeenen bestens schade. Dat ben ick *Lipsio* te doen schuldigh. Dat ben ick bereydt (moghelijck bereyder dan hy om sijn dolinghe te kennen) te doen, ende dit soude ick willigh doen.

> 'Ick hebbe in de tweede, derde ende vierde Capittelen van 'tvierde Boeck mijnder Politien gheschreven van de Religie, ende van de besorginge, oock bestieringhe desselvens, soo vele des Princen ofte Overheydts Ampt belanght, dat wordt by eenige qualijck ghenomen. Mijn meyninghe weet ick selve best. My staet dan toe die te verclaren, 'twelck ick doe alsoo:
>
> Den Prince betaemt sijn Ondersaten met het beste, best te besorghen ende bestieren, de Religie is best, die betaemt dan, &c. Dat sal hy wel of qualijck doen. Wel met, qualijck sonder sekere kennisse, welck de ware zy. Weet hy't niet, rusten is best, weet hy't, het betaemt hem waerschijnlijck te bewijsen: Soo oock dat d'Onderstaen moghen seker weten, dat het de ware is, of dat sy moghen rusten in't aennemen van des Princen Religie. Ende want elck voor hem rekenschap sal moeten gheven,

niet de Prince, maer wel de verleydende Herders, oock voor de verleyden, soo nochtans dat sy't mede ontghelden sullen, van haer ghevolght te hebben: Soo wordt de Ghemeente oock toegelaten, te weten, of te rusten in't aennemen, of verlaten eender Religien, met dien ghedinghe:

Dat de Prince rechtelijck mach ende sal straffen, alle die een ander doende, dat sy niet willen van anderen lijden, yemandt misdoen in bloede, ghemoede of goede, oock in name ende ghebruyck van Religie of vryheyden desselvens, alwaert oock schoon onder decksel van Religie. Want dat roert de Politie, ende is strafbaer, &c. Ende dat zijn de *turbones*, (oproerders of verstoorders van de ghemeene ruste) by my daer ghemeent, maer niet die des Landts Religie niet konnen toestemmen, of moeten daer teghen spreken, uyt drangh haerder conscientien, ende niemandt met woorden of met wercken veronghelijcken, &c.'

Dat, of dierghelijcken anders, dat reden mach eyschen, soude ick doen: Dat of diergehelijcken dat onder 'tspreken bevonden soude worden te behooren, soude J. L. moghen doen, tot de meeste verschooninghe sijnder eeren, ende aldermeest tot de meeste voorhoedinge van't moordelijck quaet, uyt sijn voorschreven meyninghe, om de religions-verschillen te beduchten staende. Ick geve van herten
Pro. 24.11. het myne om beter, maer ick moet het soo verstaen. Maer wil hy meer sijn name, dan der Landtsaten verderf verschoonen, ick sal mijn geweten verschoonen, ende 'tonnoosel volck, door heel Europa by hem ter doot gheleydt wordende om de Religie, verlossen na mijn vermoghen. Ende des niet te min alsulcx op't soetste ende beleefste, maer treffelijckste doen, als my moghelijk sal zijn. Want hier ghelden meer Luyden ende Landens welvaren, dan eens Mans onrechte eere. Ende wat ghy, of N. my met reden kondt bereden, daer ben ick willigh toe, sonder nochtans sijn wedder-schrijven te ontsien. Want hy, noch niemandt yet vermagh teghen de waerheydt, die in dese over mijn zijde is, sonder oock kost of moeyten te ontsien, het zy in't weder daer komen, of in't doen drucken mijn voorgenomen Schrift.

Voorts, nadien ghy my selfs gheen reden en hebt ghegheven, om te mogen ghelooven dat J. L. soude willigh zijn om in druck yet sulcks te schrijven, dat ick mach verstaen genoechsame triakel te zijn teghen het doodtlijck fenijn dat ick hem, u ende wie hy wil, by wien hy wil, bereydt ben in sijn Boeck aen te wijsen: dat ick met ernst meyne Maendage toekomende mijn Boeck te doen drucken, te ware dan dat hy of ghy my soudt willen reden gheven tot hope van't ghene hier voren staet ghestreept. Vaert wel.

Coornhert Correspondentie, I, 98

Noch vervolgh op't voorgaende: Van 'tvry spreken ende leeren, en van die rechte straffe der valsche Leeraers.

geadresseerde:	H. L. Spieghel
datering, plaats:	Mei 1589*
referentie:	*Wercken* III, 147v-148r/318-319
aantal woorden:	1162
thema:	De vrijheid van spreken
omschrijving:	Vervolg op vorige brief. Coornhert dankt Spieghel voor zijn bemiddeling, maar bekritiseert hem omdat hij de 'grote naam' van Lipsius voorrang lijkt te geven. Stellig beweert hij dat het 'vry leeren' raadzaam is en dat zij dwalen die daar, zoals Spieghel (en Lipsius), anders over denken. Als de 'landsleer' waar is, dan heeft zij van de leugen niets te duchten; is die 'landsleer' een leugen dan moet de waarheid haar ontmantelen. Lipsius wil hen straffen die dwalen op het punt van de religie: dan moet hij vooral onpartijdig bewijzen dat de geldende 'landsleer' de ware is. Kan hij dat niet, dan laat hij een geblinddoekte landsheer zijn gang gaan. Dát was de vonk die eertijds het land deed ontvlammen. Lipsius speelt met vuur! Zijn politieke advies leidt tot slachtingen. Om welke reden, op grond van welke schriftverwijzing? Zijn medicijn is gif. Het 'vryspreken' verbieden is het teken van tirannie, dat is de mening van de Staten, de magistraat van Leiden en van hemzelf. Coornhert bepeit een vrij debat: 'Maer daer't schrijven ende spreken vry is, daer is niet onvrij het weder-schrijven ende spreken'. Hij verwijt Lipsius (en Spieghel) dat zij bepaalde woorden ('oproerig', 'lasteraar', 'christus-verachter') gebruiken met een subtiliteit die ruime interpretatie mogelijk maakt bij het opleggen van doodstraffen. Hij meent dat ongebreidelde vrijheid geen probleem is, uiteraard niet als iemand de waarheid spreekt, maar ook niet als iemand leugens verbreidt, want de leugenaar bereikt niets eervols, ja verspeelt zijn aanzien en is daarmee al gestraft. Coornhert daagt Lipsius uit zijn positie recht te zetten, zo niet dan zal hij iets tegen hem publiceren, want 's mensen heil en 'lands welvaren zijn hem meer waard dan de 'grote naam' van Lipsius.
bijzonderheden:	
opmerking:	

XCVIII. BRIEF.
Noch vervolgh op't voorgaende: Van 'tvry spreken ende leeren, en van die rechte straffe der valsche Leeraers.

VRome[49] eenvuldigheydt prijs ick boven scherpsinnighe dubbeltheydt. Lipsij spreken in druck, maeckt dat ick opentlijck spreke metten monde 'tgheen my recht sal duncken, denck ick niet te verswijghen in druck: Ende dat niet om yemandt leedt, maer om velen nut te doen. Mijn bluschwater is haest gheemmert, dat meyne ick (om immers den Vrunden ten vollen te ghelieven) u te toone voor't uytstorten, maer dit u schrijven verandert dat mijn voornemen. U lust om Vrunden te verschoonen, hem van naem-quetse, ende my van schadelijcke moeyten, is my hoogh-aenghenaem: Maer soo en was niet u heftigh aenstaen van dat ghy in mijn werck teghen het Ketter-dooden, sijn te groote achtbaerheydt meer socht te verschoonen, dan mijne perijculen in't afraden, van teghen L. ende aenraden van teghen Calvijn te schrijven, dat en hadde ick u niet toebetrout.

49 In het handschrift staat 'Grove eenvuldigheyt'.

Mijns voorsz voornemen veranderinghes oorsake, is dese: Ghy mist in de twee hooftsaken soo ick sie, ende daerom oock gheheelijck in u bygaende waegh-schrift, *oft Landt nut is, &c.* Ende des *straffings-wijse, &c.* Het vry leeren vinde ick raetsaem, ghy houdt anders, ende doolt. Mijn reden is dese: Waerheydt houde ick maghtigh ende nut, maer de loghen onmaghtigh ende schadelijck. Daer door ic voor waerheyt segge: Is de Landsleere waerheydt, wat mach de loghens aenvechten haer schaden? Is sy logen, de waerheydt behoort haer te schaden, tot heyl ende nut der Landtsaten in't verlies van loghen, ende ghewin des waerheyts, alwaer't maer in seer weynighen.

Nopende de straf, houde ick mede voor ontwijfelijcke waerheydt: Alle oordeel is onrecht (alwaer't oock in sich selve recht) dat voort komt uyt onsekere kennisse: Soo is oock desselvens straf, sy zy kleyn of groot.

Wil Lipsius dan straffen, die inde Religie dolen, of qualijck leeren, hy moet voor al een Rechter wijsen, die met sekere kennisse van de Leere onpartydelijck can oordeelen. Vermagh hy dit niet: soo raedt hy den Princen te blindtpotten, ende te mommecansen op menighten van onnooseler Menschen halsen. Dit is de vonck gheweest des teghenwoordighen ghemeen-landts brandt, die blaest Lipsij bloedt-penne weder op. Daermen soo doodt om gheloovens saken, moeten veel onnooselen sterven, daermens laet, niet een. Maer wat reden, swijghen wat Godt beveelt dit den Princen? Het Godtloos ende onvernuftigh vernuft van den Godtloosen *Mecenate*? O Godtloose bloedighe, O verwoedighe raedt.

Dat Pestilentiale fenijn, acht Lipsius des Landts Medecijn: die (met sijn raedtsluyden) hout het vryspreken, ende schrijven des ghevoelens voor verderflijck. De Heeren Staten, die van Leyden, ende ick met haer, houden sulck verbodt het eenigh merck-teecken van tyrannije. Maer daer't schrijven ende spreken vry is, daer is niet onvrij het weder-schrijven ende spreken: Als dan de waerheydt de loghen opentlijck te chanden maeckt, dunckt Lipsio dat gheen straf te wesen? Hy sal, meyn ick, het contrarie aen sijn ongebonden nu bevinden, so hy sijn eere niet al te lich en acht, dat ick qualijck van hem gheloove. De straf zy de misdaedt ghelijck, woordelijcke de woorden, ende dadelijcke de daden. Onbescheydelijck misbruyckt ghy ende hy, dat woordt a *Oproerisch*, oock d'ander twee van Godts b *Lasteraers*, ende c *Christ-verachters.* D'eerste twee dooden Christum als een oproerder ende blasphemeerder. Ende het derde soude Davidisten, Mennonisten, ja de Ghereformeerde selve, (noemende des Outaers-lasteraers om den hal te brengen by den Papisten ende Luterschen, &c. So subtijl is men nu om bloet te storten, in't breedt uytstrecken van sulcke bloedt-wetten.

a Luc. 23.5.
b. Mat. 26. 65.

Nopende d'onghebreydelde Vryheydt, soo ghy't noemt, diens oorsake soude wesen, waerheydt of loghen. d'Eerste mach (noch hoortmen niet ende vermach) licht, de logen te muylbanden. Leert yemandt loghen, dat sal meest zijn uyt staet, eer, of baetsucht. Houdtmen den ghebleken Loghen-leeraer voor een Heyden, hy komt in gheenen state van eere, verliest sijn qualijck ghesochte eenre, ende het onderhoudt het ghener die hem een Christen-leeraer waenden, by den welcken hy sijn nut sochte, ende midtsdien in allen zijn *Summum bonum* (of beste goet.) Wat straf machmen hem swaerder oplegghen?

Daer hebdy mijn redenen (in't korte) van mijn ghevoelen soo in't vry-spreken, als in't dooden der verdoolden, niet misdadighen. Lipsius gheve die soo goet van sijn

ghevoelen, ende dat onlancks, mach, of wil hy, ende ick sal ghestilt zijn, of neen, hy bewijse in openbaren drucke in 't bekennen sijnte dolinghen, dat hy der Menschen Zielen, ende der Landen rust hoogher acht, dan sijn onrechte eere, dat hem niet swaer en hoort te duncken, nadien hy selve bekent dat hy behoort te dolen: Of ick (die meynde te rusten) sal moeten bewijsen, dat my der Menschen heyl, ende der Landen welvaren meer ter herten gaet, dan eens Mans al te groote achtbaerheydt, die hy nu Landt-verderflijck heeft ghemaeckt. O schrijven neem ick ten besten, soo neemt oock dit.

Op mijn voorstel, van de ghenoeghsame triakel, kondy niet belooven, seghdy: Maer raedt my te wachten na d'uytkomst des Boecks tot Franicker. Dat is my al onseker, soo oft uyt comen sal, als wanneer, Ghy acht dat het L. soo quaedt niet en meent, als uyt syne woorden wel te spinnen is: dats vrundtlijck van hem gevoelt, maer oock blindelijck: Maer wat te spinnichlijck ende te vinnighlijck schijnt het van my ghevoelt. Ghy, niet ick, mooght dat oock weten. Maer wel weet ick dat ghy self mede gaerne duyster schrijft. Hoort sulck een dan oock ongaerne te lijden zijn kort ende duyster schrijvens vruchte? Ende L. meyninge duyden na mijn (seghdy) voorschreven voet. Ja docht my, als u die goedt, dat feylt noch wel een Boeren tredt.

O lieve N. Ghy acht my waerlijck versuft, met het voortbrenghen der woorden *in divinis*, met *coerce*, met *nova Numina*, met *Lactantii* woorden. Meyndy dan, datmen den Visch de naeckte Anghel biedet? dat ick sulcke Bloemkens niet en kenne? dat ick de padden daer onder niet en mercke?

Ritus vetus, machmen opte Schrift duyden (seghdy) dat machmen doen: Maer dat wel? Beza duydet *den Soon kussen*, op't *Ketter-dooden:* Te weten, dat de Princen den Psal. 2. Sone kussen, als sy Ketters dooden. Wat machmen niet duyden?

Ick soude des Oversetters woorden (segdy voorts) moghen duyden tot Lipsi verschooningh: En segghen dat ick hem al te wijs houde, &c. Neen Vrundt, zijt ghy hem Vrundt tegen Gode: Ick lieghetot bedrieginge des volcks niet om duysent Lipseus. Hy hadde moghen inhouden, 'tgeen hy sonder noodt heeft laten uyt kijcken. Spreeckt ghy hier niet absurdelijck? Is dit doen Lipsij nu alles wijsheydt ende waerheydt gheworden: 'tgheen u mondt self op Palm my seyde: Niet te sullen ghelooft hebben Lipsij werck te wesen, so dat na sijnen doode waer uyt ghekomen?

Immers. Die schuyt voer, mijn Brief is hier niet vol. Ick boodt dit aen, tot Pincxteren sal ick ophouden, ende d'eerste werckdagh met het drucken dan voortvaren: Ten ware sake, datmen my daertusschen voor seker, niet *Machiavellisch*, liet weten, dat hy willigh is van dese saken met my te spreken, ende my daer toe dagh ende plaetse beteeckenende binnen 14. dagen of 3. weken, Ec. Ick haeste 'tis by vier uyren. Nemet wel, ende vaert beyde wel.

Coornhert Correspondentie, I, 99

Of in een Landt nut is, dat elck vry leere ende schrijve in gheloovens saken wat hem belieft.

geadresseerde:	H.L. Spieghel
datering, plaats:	1589, Gouda*
referentie:	*Wercken* III, 148r-150v/319-324 &153r-154r/329-331
aantal woorden:	3823
thema:	Een land vaart wel bij vrij leren in geloofszaken.
omschrijving:	Coornhert wil net als Spieghel het dispuut afsluiten. Daartoe schrijft hij een dialoog om hun beider standpunten weer te geven. Coornhert verdedigt de vrijheid van leren of spreken. Spieghel ziet vrijheid als bron van onenigheid en burgertwist. Coornhert meent juist dat een gebrek aan vrijheid tot burgertwist leidt. Het is volgens hem onmogelijk om de overheid gebiedende macht in godsdienstzaken toe te kennen, omdat de overheid geen patent op waarheid heeft, veelal juist in andere zaken geïnteresseerd en zelden vroom is. Het verbod of gebod van de overheid zou neerkomen op willekeur. Dwang maakt de overheid bovendien gehaat. Het is waar dat te grote vrijheid zichzelf vernietigt, maar vrijheid van spreken kent zijn maat. Te grote dwang is in elk geval tirannie. Het gaat niet aan dat men over het gemoed van een ander heerst. Dat kan uiteindelijk ook niet, elke poging daartoe richt schade aan. De overheid heeft slechts zeggenschap over lijf en goed. Oproer heeft niet met strijdige gezindheden van doen, maar ontstaat uit onderdrukking van vrijheid: 'Ghelijckheydt bevredight, onghelijckheyt maeckt twist.' De overheid kan ook geen beroep doen op deskundigen, want niemand is onpartijdig: theologen verschillen onderling van mening. Als de onwetende overheid deze of gene haar oor leent, gedraagt zij zich als een geblinddoekte beul. Bovendien zorgt repressie er juist voor dat wat men bestrijdt sterker wordt. Doorslaggevend echter is de onkunde wat de waarheid betreft. Er is altijd het gevaar dat een ware leraar wordt gestraft als men tracht het vrij leren te beletten; dan kan men maar beter enkele valse leren toelaten. Zij die niet tegen kritiek kunnen, vrezen vooral hun machtspositie kwijt te raken en hebben het dan over 'verstoring van de uiterlijke kerkvrede'. Vrijheid van spreken geeft ruimte aan allerlei onwaarschijnlijke opvattingen, maar dat is geen reden om allen het vrij spreken te verbieden: iemand kan het bij het ware eind hebben en die mág er niet het zwijgen toedoen. Uit het feit dat er gelogen wordt, volgt niet dat er geen waarheid is. Wie zegt dat er geen ware getuigen zijn, lastert Christus en alle ware profeten en martelaren. Een voorbeeld van waarheid: God schept niemand ten verdoemenisse en in wie zalig wordt, is geen kwaad meer. Het is ook niet zo dat overheden altijd het vrij spreken hebben verboden. En dat Plato dat zou hebben bepleit, zegt niets: *amicus Platonis, sed magis amica veritatis*. Het verbod vrij te spreken mist een fundament: zij die oordelen over misbruik gaan uit van hun eigen voorkeuren. Geen rechter kan een zeker oordeel vellen. Het verbod is een luchtkasteel: geen van de dragende elementen (zie 330) voldoet.
bijzonderheden:	De brief is geschreven in dialoogvorm.
opmerking:	De tekst is op meerdere plaatsen rommelig, afgekort tot telegramstijl; het lijkt om een ruwe versie te gaan; de brief wordt onderbroken op 150v/324 door een andere brief aan Spieghel (= *Brief 71* van het *Brieven-Boeck*), een alinea die hoort bij *Brief 72* en een tweetal kortere briefjes (= *Brief 70* van het *Brieven-Boeck*); de tekst vervolgt op 153r/329. Zie opmerkingen bij *CoCo* I, 70, *CoCo* I, 71 en *CoCo* I, 72.

XCIX. BRIEF.
Of in een Landt nut is, dat elck vry leere ende schrijve in gheloovens saken wat hem belieft.

Ick siet u ernst te wesen, ons menighmael begonnen gheschil schriftelijck te voleynden. Het stof is de moeyten waerdigh. 'Tis my oock ernste. Het mach ons beyder oordeel beteren, maer niet argheren. Daerom (believet u) volght desen voet, of wijst beter, ick wil u volgen. Het sal aldus kort ende claer vallen, oock licht voor ons beyden in't schrijven. Met ghedingh.

Humani juris & naturalis potestatis est unicuique, quod putaverit colere.

Nadien ghy met reden alleen, ende niet met H. Schrifts autoriteyt wilt handelen: soo eyscht van my, niet dat ick u authoriteyt van de Schrift of Menschen (die ick veel minder acht dan de H. Schrift) toelaet teghen my. Maer alleen reden.

Nec alii prodest aut ob est alterius Religio. Sed nec religionis est cogere religionem, quae sponte on vi suscipi debeat Tertullianus ad scapulam.

K. beteeckent *Koornhart.* S. beteeckent *H. L. Spieghel.*

[K. en S. zijn in onderstaande tekst vet gemaakt. Voor betere leesbaarheid, maar in afwijking van het origineel]

1.

K. *a.* Van naturen ist elck vry te spreken, ende leeren wat hem goet dunckt.
S. *b.* Van naturen is al't goedt gemeen. Nochtans is de dieverije ende roof in een welgheschickt Landtbestier verderflijck.
K. *c.* Het vry-spreken, daer wy van spreken, en mach niemandt schaden buyten sijn believen. Dit doet dienst ende roof. Soo is u ghelijckenis gantsch onghelijck onse sake.
S. *d.* Ghy kendt 'tloghen-spreken strafwaerdigh.
e. Neen, berispens, maer niet straffens waerdigh.

2.

K. *a.* Waerheydt te betuyghen is recht, maer het verdempen onrecht.
S. *b.* Loghen voor waerheydt te leeren is hinderlijck ende onrecht, het weeren loflijck.
K. *c.* Soo loflijck alst is loghen met sekerheydt te weeren: soo schadelijck ist ende onrecht, waerheydt onder schijn van loghen te weren. Dit valt meest, dat minst: daermen op't avontuyr het leeren weeren wil.
S. *d.* Ick wil op gheen avontuyr gevonnist hebben.
K. Dit is de Hooftsake bekent. Bewijst dat alle rechters, soo sekere kennisse moghen hebben wie loghen leert, als wie doodtslaet, of bekent dat ghy teghen dit u segghen de loghen Leeraers, op't avontuyr ghevonnist wilt hebben.

3.

K. *a.* Dwangh maeckt d'Overheyt hatelijck, ende midtsdien haer staet onseker.
S. *b.* Overgroote vryheydt verdilghet sich self.
K. *c.* Ghy bestaet te bewijsen met ons geschil self. Dit bewijs en gheldt niet. Ick segh sulcke Vryheydt van vry te spreken, &c. Behoorlijck ende matigh, dats niet overgroot te wesen. Bewijst eerst u teghenspreken. Merckt, ick segh niet dat alle dwangh quaedt, noch alle vryheydt goet zy.

Maer over-groote dwangh, is altijdt tyrannye ende quaedt. Soo is oock alle overgroote vryheydt, te weten onmatighe, altijdt quaedt. Machmen daerom segghen, dat rechte vryheydt quaedt is, ende sich self verdilghet?
S. *d*. Ick versta de bepalingh van u behoorlijcke, over-groote ende rechte vryheyt niet. Ick meen groote vryheydt, dat elck mach leeren wat hy wil. Volghens ons gheschil .
K. Soo verstaet ghy u eyghen woorden niet, die brenght ghy in. 'Tgheschil houdt niet van over-groote vryheydt, maer simpellijck van vryheydt. Verdilghet dees haer self? dats gheseydt, maer niet bewesen.

4.

K. *a*. In't ghemoedt en mach niemandt over ander heerschen.
S. *b*. d'Overheydt betaemt de Lant-rust te besorghen.
K. *c*. Met nutte, niet met schadelijcke middelen, bewijst eerst de nutheydt in desen. Of ghy hebt niet bewesen. Voorts is het besorghen van de Landt-rust niet datmen verloren, vele min schadelijck werck besta. Het bestaen van't ondwinghelijck verstandt te dwinghen, is verloren werck, immers schadelijck. Want het verstoort de Landt-rust.
S. *d*. In't ghemoedt dwinghtmen niemandt, maer sulcks anderen tot Landtverderf te leeren, acht ghy straf-waerdigh.
Ons geschil valt dan oft doenlijck is in't werck te stellen.

Nota. Beradingh is eerst, ofmen mach, dan oft nut of begheerlijck is.

K. Niet straffens, maer berispens waerdigh. Dit het werck van de ghenen die waerheydt kennen, swaerlijck kentmen die, maer d'Overheydt lichtelijck die straffen. Alle Overheydt kent gheen waerheydt, die moet dolen in't straffen van't onbekende. Dat valt dan mede ons gheschille, ende daer by dan noch of nut, oock oft behoorlijck is. Wijckt niet van ons gheschille.

5.

K. *a*. d'Overheyts ampt en gebiet streckt niet wijden dan over Lijf ende Goedt, ende gheensins over 'tgemoedt der Ondersaten.
S. *b*. Strijdighe ghesintheyden maken stadigh ghekijf, dit oproer.

Theophl. in Mat. 13. Fol. 35.b. Act Paci. 41.b.

K. *c*. Neen, maer gheweldighe tyrannye teghen dese vryheyt. Wanneer, of waer hebben verscheyden ghesintheyden oproer ghemaeckt, ten waer in't *Symposio Luciani*?
S. *d*. Daermen *a anders* Godtsdienst versteurt, Beelde-stormt, 'tvolck teghen elck ander ophitst, elck wil doch sijn ghesintheydt vermeert hebben.
K. *a*. Dit wilt ghy, namentlijck dat de Overheyt eens anders, te weten eenighe des volcks (daer oock rechte Godsdienst by mach wesen) verstore. Dit maeckt oproer, niet het strijdigh of verscheyden leeren.

D'Overheyt mach een valsch Godsdienst hebben, als Roomsche, of Luthersche, of Calvijnsche, yemandt mach die waerlijck voor valsch kennen, berispen ende verstoren. Na u meenighe salmen die straffen, ende waerheydt weren. Dit komt uyt u straffen op avontuyr.

6.

K. *a*. d'Overheydt verstaet sich luttel in saken des gheloofs, *vide L. 168. 169*.
S. *b*. Een Overst *1* behoort sich alles te verstaen. Wat hy niet en weet daer toe heeft hy sijn *2* Raden; de oudtste ende wijste des Landts. Hem is oock sijn *3* heyl ernst, heeft dies beter *4* middel om dese sake grondigh te verstaen, dan de Ghemeente, die

veel onversocht zijn.
1. **K.** *c*. Het gheschiedt minst dat meest behoort.
2. Hoe sal hy die wijse Raden kennen ende verkiesen? aen die wijsheydt die hy in haer siet? Hy kent de wijsheyt meest selve niet.
3. De goet-meynende valsche Leeraren, is mede haer heyl ernst, soo onseker is meest al d'Overheydt, als sulcker waen-leeraren ernst.
4. De gheboren Overheydt is meestendeel min inde leer, ende meer in wellusten versocht, dan de Ghemeente, die derhalven bequamer zijn dan de Overheyt, om waerheyt te kennen.
S. *d*. Ick can niet verstaen dat d'overheyt min (maer om datmen uyt de Gemeent de verstandighst kiest) eer meer moghelijckheydt hebben, om waerheydt te verstaen.
K. Weelde plomt altijt den zinne, armoede soeckt lift, ende brenght kloeckheydt (soomen recht seyt) inne. De doornachtige rijckdom verstickt, slecht vernoegende nootdruft soeckt verstant. Dese vindtmer meest, rijcken (daermen Overheydt uytkiest) minste. Soo maghmen lichtelijcker uyt veel waerheydtsoeckers, dan uyt weynich rijcke lust, of geltsoeckers, verstandighen vinden.

Hier by voeght noch, dat noch soo wel onder d'Overheyden, of rijcke, als onder de gemeene Luyden, de meeste hoop onverstandigh, ende onvroom, maer het kleynste hoopken verstandigh ende vroom is, soo souden altijt d'onwijsen meest wijsen, over den wijsen, die't volcks dolinghen recht aenwijsen.

7.

K. *a*. Die in de Schrift gheoeffent zijn, hebben die meeste middel om die wel te verstaen.
S. *b*. Gheeft dan Godtgheleerden het oordeel in desen.
K. *c*. Dat zijn gheen Schriftgheleerden. Kondy met waerheydt een Godtgheleerde wijsen, men sal sulck u doen ende dit u seggen prijsen.
S. *d*. Ick meen *Theologos* verduytscht te hebben.
K. *e*. Dits de leeringhe van Beza, die wil dat de Kercke (Theologienen) 'toordeel van de Ketters alleen hebben, ende niet de Overheyt. Die maecktmen dus doende blinde bodels van der Theologanten vonnisse. Wat dit wercke, heeftmen ghesien. Wildy dan weder den Wolf de Schapen beveelen?

Voorts most ghy verclaren wat Theologos ghy meent Catholijcken, of Lutherschen, of Calvinisten? dese zijn altsamen onderlinghen strijdigh.

8.

K. *a*. By niemanden is meer partijdigheyt, dan by den gheoeffenden in de Schrift.
S. *b*. Laet dan d'onpartijdighe Overheydt toe, het verkiesen van een nieuwe (Leer meyndy) of veranderinghe in gheloovens saken.
K. *c*. Soo onseker, ja so onmoghelijck ist sulcken Overheydt als Godtgheleerden te wijsen. De Turck self soude zijn vooroordeel uyt sijn Alkoran in onse Bybel brenghen.
S. *d*. Noch verstae ick niet, waerom de Overheydt min waerheydt van bemercken als 'tVolck.
K. *e* Hier van mooghdy voldaen zijn voor 6. a.

9.

Acta Pacif. der H.H. Staten segghen.

K. *a*. Het gaet de Ghemeente meest aen. Die mach zijn sonder Vorst, dees niet sonder Ghemeente of Ondersaten. Om deser willen is hy, niet sy om sijnen't wille.

S. *b*. De Vorst om de Ghemeente zijnde, is schuldigh voor haer te sorghen. Een quade Leer, maeckt quade Luyden. Die Landt-verderf, dit behoort hy te voorkomen.
K. *c*. Dit behooren heeft sijn behoorlijcke antwoorde, hier voor 4. c.
Ghelijckheydt bevredight, onghelijckheyt maeckt twist. Als d'Overheydt eenighe van sijne Ondersaten haer wil gheeft, die hy andere beneemt of weyghert, soo maeckt hy die stout over d'anderen. Die hem hatelijck, en voor haer mede Ondersaten beducht: die haet teelt oproer teghen d'Overheyt, dat duchten teghen d'ander mistrouwen: dese t'samen Landts-bederven.

10.

K. *a*. Het vervolghen doet het ongheloof wassen, ende maeckt ketters.
S. *b*. Het vry toelaten veel meer.
K. *c*. Ghy bekent mijn segghen, ick ontkenne u segghen. Bewijst dat, kondy.
S. *d*. In Spaengien 1 zijn soo veel Ketterijen niet als hier: Noch weet ick geen Lant dat heel 2 over u zijde is.
Anders soudy een Godtloosen hoop haest vernemen. Embden sieter wat na. Romen, noch Grieckenlandt, heeft noyt elck sulcke vryheydt ghelaten als ons gheschil in heeft.
Wildy het vry-spreken yet *3* bepalen, soo valdy stracks in mijn meyninghe.
1. **K.** *e*. Over *60*. Jaren mochtmen sulcks mede van de Nederlanden gheseydt hebben. Wantmen doe soo weynigh merckte den etterighen aenwas van de hert-apostume des volcks, als ghy die nu weynigh wilt wercken van't Spaensche Volck: maer die sal so wel met oproer uytbarsten moeten (somen met Olye dien smokenden brandt mede bestaet te blusschen) als hier gheschiet is, door't blusschen van de Ketterijen met bloedtstortinghen.
2. Polen is heel over mijn zijde, als mede de Vereenighde Provintien.
3. Neen, ick bepale dat niet, alsmen de Politie niet en roert in een anders eere, bloet ende groet.

11.

K. *a*. Het weren van vry-leeren veroorsaeckt vervolgh: dit gaet meest over den vromen, overmits d'Overheyt den rechten middel ghebreeckt, om waerheydt in't seker uyt loghen te onderscheyden.
S. *b*. De rechter behoort in't seker te weten wat hy oordeelt, een Leeraer wat hy leert, doet yemandt anders, die doet onrecht.
K. *c*. Al dit u segghen is recht, ende betoont al mijn segghen recht. Ten zy dat ghy nu bewijst, dat de staet van rechter, van selve allen rechters verstandt gheeft, om hier inne in't seker te oordeelen. Dat doende, sal ick u neen ghelooven. Maer vermooghdy't niet, soo behoordy mijn ja toe te stemmen, na dit u belijden.
S. *d*. Hier valt de grondt-spraeck onses gheschils, ja ick segh, de Rechter heeft soo wel moghelijckheydt om te onderscheyden, wie a 1 waerheyt tuyght, of niet, als te vonnissen in ander hald saken, doolt yemant, &c. Dit valt in ander saken oock wel, dat d'onschuldighe wert omghebracht. *b. 2.*
Salmen daerom d'Overheydt over 'tlijf te oordeelen *c 3* ontnemen. Nu wil ick maer *4* dwangh, dits minder als den *d* hals.
1. **K.** Neen, als voor *6.* Artijckel blijct.
2. Van de Paep, &c. oordeelden de rechters uyt gissingh. Die is onseker, dits onrecht.

3. Ja. Waermen niet seker en is. Van misdaedt machmen seker zijn, van misgelooven soo niet in des rechters ampt. Blijckt het quaet doen niet seker, soo ist niet straffen seker.
4. Maer dwangh, &c seghdy. Ghy moet aen 'tdooden, ofte aen de verachtinghe uwes Wets komen.

12.

K. *a*. Het ware nutter eenighe valsche Leeringhe toe te laten, dan een waerachtigh Leeraer te straffen, of te dooden. Dit valt meest daermen het vry leeren wil beletten. Wt onkunden van de waerheydt.
S. *b*. De waerheydt verdadight licht haerselve, is krachtigh, ende doordringhende. Maer 'tis meest waerschijnlijck, daermen om twist. Also ons luttel waerheydt bekent is.
K. *c*. Dits u self teghen dubbel-foudt, want, dat de waerheyt self haer self licht verdadight, is alsoo: Wat behoeft sy dan des Overheyts voorstandt, dats een. Ten anderen kent d'Overheydt dan oock luttel waerheyts, oordeelt in desen meestna het waerschijnlijcke, dats na den waen op't onseker. Soo doet d'Overheyt meest onrecht in sulck onseker oordeelen, volghens u self beken. 11. Artijckel. b.
S. *d*. Mijn meeningh is, dat de waerheydt haer self verdadight by d'Overheydt, dat bleeck ten deel in Pilatus, die oordeelde de Man onschuldigh, sy brachten 2. Wetten by die verdoemden.
K. e. Hier Schrifturiseert ghy, onghehouden te antwoorden, maer neemt willige antwoorde. 'Tis *à particulari,* boven dat u meest tegen: Want in Pilato blijckt dat staetsucht den waerheydt kennende rechters (soo ghy't immers wilt hebben) verdruckt. Noch meer hier blijckt uyt u eyghen woorden mijn segghen, dat u Theologanten, Wolf Predicanten, of schijn-deughdelijcke Pharizeen, het oordeel van de Leer hebbende, d'Overheydt tot gheblinthockte boedels misbruycken, als voor Artijckel 7 by my is gheseyt.
2. Brachten sy die Wetten rechtelijck by, soo hebben sy Christum te recht als een oproersche verleyder ghedoodt. Dit u spreken waer hier oock in Spaengien teghen de ghemeen Lants-Leere, ergo valdy in't swaert: Maer seghdy, dat die Wolven dat Lammeken 'tontrecht dooden, soo is u segghen onrecht, het mijne recht.

13.

K. a. Godt openbaert wel yemandt sijn waerheydt als den Propheten.
S. b. Ten ghebreeckt Godt aen gheen middelen wil hy sijn Kerck vervormen.
K. c. Dats gheen antwoorde. Wel aen. Als Godt dat wil doen, soo bruyckt hy den middel oock van ware Leeraers. D Overheydt pooght de Landts-Leere die verdorven is (want sy moet vervormt zijn) te hanthaven, die verdorven Landts-Leere voorstaende teghen den waren Leeraren wederstaetmen Gode self. Is dat bestaen Godtlijck? Gheensins, maer oock spotlijck, ende vergheefs. Want al wat Godt wil gheschiet.
S. d. De middelen die ick meen zijn Vorsten te vermurwen, als door Daniel, te verharden, als in Pharao. 't Hert des Conincks, &c. Wonderdaden sijne boden te geven ende andere.
K. e. Als ghy benaut zijt soo schrifturiseerdy, van my wildy't niet lijden. Is dit billick? doch vindtmen gheen ander middel om de loghen te wederstaen, dan d'almoghende ende beschamende waerheydt. Waerom wildy dan, dat d'Overheydt

dit tweesneedighe swaert verlate, ende gheeft haer in de handt dat bloedighe loden swaert, dat het lijf, maer gheen valsche opinie mach dooden.

Wildy schrift? de Joden baden Godt, als sy sich weerloos opten Sabbath lieten dooden: maer versocht zijnde voeghden sy het weren tot het bidden. Christus gebiedt hem te betuyghen voor d'Overheyt, die de sijnen dooden sullen, uyt meyninge van Gode dienst te doen.

14.

K. a Als de leere ghebreckelijck is, soo behoortse elck vroom man te berispen, die dat vermagh met de waerheydt, ende dat grontlijck verstaet.
S. b. Die sich so verstaet, doet het door betamelijcke ende behoorlijcke middelen.
K. c. Die't dan soo doet, spreeckt in gheloovens saken wat hem belieft: Ende is oock een van de welck, die ghy wilt weeren. Weert ghy't sulcke, so is u weeren van vry te leeren den Lande schadelijck. Of ghy moet sulcke uyt u verbodt zonderen, maer dat met kenbare merckteeckens om in't seker sulcke ware Leeraers uyt de valschen te kennen. Die wijst ons. Of laet u Rechters oordeelen op't onseker ende onrecht doen. Na u selfs segghen 11.b.
S. d. Wat anders ist een nieuwe 1 Leer in te brenghen, of eenighe misbruyck, te beteren, tottet lest zijn de 2 Concilien. Daer sach 3 Erasmus op. Sulcks meen ick, 4 elck vroom man alleen geoorloft te zijn, ten waer sonderlingh 5 beroep.
1. **K.** e. De Christenen een nieuwe Leere inbrenghende by den Romeynen zijn na u oordeel dan rechtelijck ghedoodt. Ergo, de Martelaers gheen Heylighen, maer oproerders. Dit is tegen de Leere van gantsch Europa, ergo **S.** strafbaer.
2. D'onverstandighe ende blinde bodels der Wolf Theologanten, als voor 7. ende 12. Artijckel.
3. De Coninghen die misbruycken aen te gheven is sich self in ghewisse doot te geven, als Art. 15. b. Erasmus niet, maer Christus moet der vromen voorbeeldt wesen, of wildy Heydiniseren *Socrates,* &c.
4. Leert den Coninghen sekerlijck elck vroom man kennen.
5. Soo mede het sonderlinghe beroep. Ghy stelt de groote sake al in't onseker.

15.

K. a. De Hoofden van een onware Leere, en lijden gheen berispinge, uyt vreese van ghenot of eere te verliesen. Maer heeten dat d'uyterlijcke Kercken-Vrede te verstoren.
S. b. Dat's 1 onrecht. Hier valt 2 klacht aen d'Overheydt, of 3 biddinghe tot Godt, maer geen 4 oproer, storingh of andere middelen, die veel 5 argher zijn dan de ghebreken.
1. **K.** c. 'Tis dan oock onrecht dees onrechte wet van verbodt te maken, van't bryleeren, ende d'onrechte Leer rechtelijck te berispen, te willen weeren.
2. Dit verbiedt u Wet van vryspreken: Waer 't niet een ghewisse doodt ghesocht, in Spangien aen de Coninck nu (of voormaels aen Carolus den 5.) te loopen klaghen over der Kercken ghebreken? Waer wijsdy den vromen?
3. Is u Wet recht, hoe konnen de vrome daer teghen bidden? Bidden sy rechtelijck daer teghen: Hoe mach u Wet van dat weeren recht zijn.
4. Wilmen oproer mijden, men moet ijn oorsake mijden? dat is de tyrannije, te weten, dit weeren van vryheydt.
5. Ick kenne gheen argher gebreck dan loghen, ende banninge van waerheyt. Want

dit is oorsake van onwetenheyt, wortel van alle ghebreken.
S. d. Aen den Coninck van Spangien is al a klaght gheschiet onnoodigh meer. Nu gheltet Godt bidden (niet teghen een billicke b Wet, maer) teghen onverstandigh c woeden, als Iesabel, &c. sich self beteren, en niet uytbreken voor d beroep. Dit zijn e Luthers woorden, die ick recht houde, al ist hem self teghen.
a. **K.** De klaght is dan uyt voor die tijt, voor dese oock hier, want ick he gheklaecht aen den H. H. Staten.
b. Hoe kan de Wet billick zijn, die waerheydt te leeren verbiet?
c. Ghy Schrifturiseert. Onghehouden te antwoorden. Wel aen, moghten de Propheten dat niet berispen, soo zijn sy niet om de waerheyt, maer om oproer of overtredingh ghedoodt, ja oock Christus self. Dits tegen de Lants-Leere, ergo **S.**
Mat. 23.30.35. strafbaer.
d. Dits 't oude. Hoe kentmen het ware beroep? Siet u sekerheydt.
e. Reden ontbreeckt u, daerom brenghdy Schrifture, die gheloove ick, ende is u opinie teghen. Maer wat is op Luthers segghen te achten? of wat ghy tegen recht voor recht houdt?

16.

K. a. Vrye toelatinge van leeren en maeckt gheen oproer, maer sucks tyrannigh bestaen te weeren.
S. b. Vele Leeringhen zijn in haer selven 1 oproerisch, als 2 Munstersche, de boeren 3 krijgh. Immers verscheyden 4 ghesintheyden gheven oorsake van twist.
1. **K.** c. Daer is oock ware Leere onder. Ergo, salmen die met d'andere oock verbieden ende weeren. Ick ontken dit besluyt *à particulari.*
2. Men weet anders. Tyrannije was oorsake in't voorstaen van de loghen ende quade Menschen, ende in't weeren van't vry leeren met het dooden van veel goede menschen.
3. Leest de daden-spieghel onser tijden, daer in suldy sien, dat der Edelen tyrannije, d'overlaste Boeren opten been bracht.
4. Niet noodtlijck, als voor, Artijckel 5. c Dits een weer-klanck. Maer tyrannije doet sulcks.
S. d. Ick wil gheen a ware Leere, maer 'tvry Leeren teghenspreken.
Wat tyranny b wasser in't Lant te Cleef over u bekende Munstersche lestlijck.
Wildy noch toestaen, dat sulcke vry leeren.
Ick verdadigh c der Edelen saeck niet, maer ghy schijnt Thomas Munster het vry spreken te gunnen.
Siet d op't 5. Artijckel.
K. a. Onder 'tvry leeren, is oock de ware Leere u Overheydt niet in't seker kenlijck, soo wildy dan de ware Leere weder-spreken.
b. Inpertinens. Die Leeren teghen de Politie, lijf ende goet rooven, zijn aen lijf ende goet strafbaer. Dit segh ick self, 'tander seght ghy, ick ontkent. Soo seghdy hier niet altoos, doch soude ick die nieuwe Munsterschen (in't Landt te Cleef) niet ghedoodt hebben, maer ghekerckert, om haer te beteren in de meyninge, sy waren weynich. Want haer meeninghe was niet opsettelijck quaet, maer Godes bevel te doen, ende doolden groflijck.
Dees ketterije is eerst uyt tyrannije veroorsaeckt.
c. Ick schijn, noch doe dat niet. Maer ghy ontkent niet dat van der Boeren oproer,

der Edelen tyrannije d'oorsake was. Dits bevestighen van mijn segghen, dat niet de Leere, maer tyrannije oproer maeckt.
d Ja siet op't 5. Artijckel.

17.

K. a. In veel Landen zijn verscheyden ghesintheyden gheoorlogt, daermen in stadigher Vrede leeft, dus maken die niet noodtsakelijk twist.
S. b. Daer moet 1 vermenghde Overheydt elcker gesintheden zijn: Ende dat niet heel strijdigh, of elck ander verdoemende zijn: Als in 2 Lettouwen. Ofte dat de Vorst der selver gheen 3 toestaet, maer schat om sijn genoot, als de 4 Turck. Maer dien ist voort 5 leeren onder den sijnen ongheoorloft.
1. **K.** c. Wat noodt ist in Lettouwen, of in de Turckije te loopen? In Duytschlandts was een eenighe machtighe Overheydt (Carolus Quintus) die ghedooghde eyndtlijck twee verscheyden ghesintheden, d'een d'ander verdoemende, die noch in vreden leven. Lichter houdtmen vrede, by vele, dan by niet dan twee verscheyden ghesintheden.
2. Is daer niet dan een hooghe Overheydt, die't vry leeren mach weeren. Soo seghdy ja tot mijn ja segghen. Want dan blijckt sijn ghedoogen van verscheyden ghesintheyden, geen twist te veroorsaken. Maer zijnder twee so mach d'een niet weren in des anders gebiedt, dan dient dit niet ter saken.
3. Dits teghen u, voor my, want dat ghenot komt den Vorst dan uyt het vry toelaten.
4. Van ghelijcken metten Turck.
5. D bewijs is dusdanigh: de Turck weert het vry-leeren onder den sijnen: 'tIs dan den Lande schadelijck, dits *à particulari,* ten sluyt niet wel. Soo mach ick oock segghen, de Pool lijt het vry-leeren van allerley ghesintheyden. Ergo, den Lande nut. Lieve heeft mijn Exempel niet soo vele rechts als het uwe.
S. d. In Duytschlandt, Turckyen, &c. is nieuwers gheoorloft in gheloovens saken te leeren wat elck belieft.
K. e. Grooter ende eer valt twist ende oproer, daer maer twee of drye leeren dan vele. In Duyschlant blijven twee in vreden. Lichter moghen veel in vreden blijven. Men lijdt in Duytschlandt de Zwinghelsche ende Calvijnsche, oock (nu) Doopers. Nieuwers. In Polen, &c.

18.

K. a. Sonder waerheydts tuyghnisse en machmen niet wel leven.
S. b. Schort het ons aen waerheydts tuyghnis, die de Schrift hebben, of aen achteloosheydt ende quade wil.
K. c. Neen. Het schort aen 'trechte verstandt van des Schrifts ghetuygenisse, elck houdt sijn verstandt daer af voor waerheyt, des anderen voor onwaerheydt, zijnse achteloos ende quaetwilligh: Soo zijn sy al van selfs verdoolt. Wie machse dan verleyden van den wegh daer sy niet op en zijn? soo mach dan dat vry-leeren niemandt schaden, maer velen nut zijn. Zijnder quaetwillighe, daer zijn oock eenighe goetwillighe, die op't leeren letten. Macht nut zijn, datmen van sulcke de waerheydt weert, met het weeren van't vryleeren?
S. d. Ick segh, 'tschort al de naem Christenen aen't belven van geweten waerheyt. 'Tvolck weet maer te veel. De wijsheydt des ouden tijdts leerde alle en goedt doen, ende 'tquade laten. Vernuftigh de Schrift te verstaen, is alleman soo heel nut niet.

K. e. Ick roep dan't ondersoecken des dryvuldigheyts der Predestinatien, &c. Vermanende tot het laten van 'tquade, ende hanteren van't goede. Hier door hetste Daneus oock de D. Predicanten d'Overheydt op my, om my te doen straffen, dat is willen waerheydt weeren, na u beken ende leeren.

19.

K. a. Yemandt mach nutte waerheydt kont zijn. Sal hy die verswijghen?

[vervolg: 153r-254r/329-331]

S. b. Wy meenen huyden Waerheydt te hebben, die wy morghen teghenspreecken. Ende souden so vaecken onnoodighen twist veroorsaecken.
K. c. Dat's gheseydt: Eenighe waenen waerheydt te weten, die zy nochtans niet en weten. Ergo, zijn alle Menschen waners, ende niemandt en weter van de waerheydt. Dit Argument van't bysonder en deught niet. Ende boven dien soo moghen u Rechters oock gheen waerheyt weten, maer waenen, ende uyt onseeckere waen Oordelen. Dit bekendy onrechte te wesen, 11. b.
S. d. V eerste seggen heb ick voor toegestaen. Hier wil ick segghen, dat meest elck om waerschijnlijckheydt twist, ende sigh laet Branden, jae nauwelijcks waerschijnlijckheydt.
K. c. V segghen, van meest elck te trecken op al, bewijst niet dan dat teghen u belijden, 11. b. de Rechter op't onseker oordeelen sal, ende onrecht doen.

20.

K. a. Nochtans betamet niet datmen de waerheydt verswijge.
S. b. Wat waerheydt hebdy die niet ghenoegh bekendt is, die hooghnoodigh verkundigt dient, ende die d'overheyt weder spreken sou?
K. c. Dat Godt niemant schept 1. ten verdoemenisse, dat de Menschen niet Saligh 2 worden, quaet blijvende, sonder goet te worden, door toereeckeninghe alleenlijck, ende andere veel meer, als eygen wil 't Ketter-dooden, etc.
1. **S.** b. Dit houde ick behoorlijck so te gelooven; jae die't om haer gevatte waen niet te verlaten teghenspreecken, houw ick dat dit in de grondt moeten toestaen, doch kan ick niet versinnen, dat dit hooghnoodich onberoepen zijn lijf daerom waghe.
2. Dit hou ick naulijck b waerschijnlijck, want Godts c barmhertigheydt, &c. Hy kent d zijn Schepsels, &c. Veele meenen, dat de Duyvelen noch Saligh sullen worden.
K. 2. Die beroepen dan haren dat te doen. Die kent men niet, derhalven al mede onseeccker. Maer alle verstandighen zijn beroepen uyter Natuyren Wet, die wildy door u wet straffen.
b. Soo is met u waerschijnlijck, dat eeuwelijck, het goede ghemeenschap sal hebben met het quade.
c. Is Godt barmhertigh, hy is oock rechtvaerdigh. d'Een verdrijft d'ander niet, noch strijden niet, maer zijn eendrachtigh eeuwelijck.
d. Al wat Godt wil dat kan hy, maer hy wil niet al dat hy kan.

21.

K. a. Omt kortste stelle ick nu de voorschreven waerheyden.
S. b.

22.

K. a. Hier niet om de veranderingh voorschreven.
S. b.

23.

K. a. Dat men de waerheydt vryelijck mach betuyghen stemdy toe: Waerom dese voorghemelde niet?
S. b. Een Man magh waerheyt betuyghende, lieghen, als zy hem niet kont en is. Geen dingh is hem meer als waerschijnlijck, soo langh hy't niet besocht en heeft. Want waerheydt komt uyt ondervinding, en om waerschijnlijckheyt hoort men gheen scheuringh aen te rechten.
K. c. Al dit u voorstel is waerheydt, maer onwaer is 'tgeen ghy daer uyt wilt besluyten. Heeft niemant waerheydt uyt ondervinden, om dat eenighe sonder sulcx alleen uyt waerschijnlijckheyt betuyghende lieght? Hebben gheen van u Rechters ende Wet-maeckers, dan oock niet, dan waerschijnlijckheyt? Soo hebben sy geen seeckerheydt. Soo doen sy onrecht, nae u selfs bekentenisse voorsz 11. b.
S. d. Ghy duyd mijn segghen buyten meenigh. Ick verstae niemandts ghetuyghnis by den Rechter anders hoordt te gelden, als naer blijck van zijn selfs ware wetenschap.
K. c. Ick beduyde u segghen wel, ende na u meeninghe. Of bewijst (nae 't Preken van de grauwe Monik t'Amsterdam voortijdts) dat de H. Gheest in den Wethouders (al waren sy oock half mal) comt, terstont als sy de Trappen van den Stede-huyse optreden, om Burghermeesteren of Schepenen Eedt te doen, soo dat het Ampt wijsheydt geeft allen Amptluyden.

24.

K. a. Door't weeren van de waerheyt, zijn oyt alle Heylighen vervolght.
S. b. Alle 1. verstandighe in Lant-bestieringhe hebben oyt het vry-leeren verboden. 2. Moyses, de valsche Propheten, ende Plato 3. *de leg.* 1. ende 2. *&c.*
1. **K.** c. Dat ontkenne ick. De Romeynen waren verstandigh in Landts bestieringe, oock veel Keyseren, die't niet hebben verboden.
2. Ick lijde geen bewijs uyte H. Schrift van u, ten sy dat ghy sulcks, oock lijdt van my. Wildy daer aen, het korte Liedeken sal haest gesongen zijn.
3. *Amicus Platonis amicus, &c. sed magis veritatis.* Bewijst dat ick Platoni in al zijn segghen behoore te ghelooven, dan bestrickt my met zijn geloofweerdigheyt. Eer niet. Doch soude na u meeninghe Plato zijnen Meester in zijn doot beschuldighen, ende zijne hatelijcke Rechters ontschuldighen, dat gheloove ick niet, dus helpt u Plato niet.
1. **S.** d. Hoe gingt den Romeynen na *300*. Jaren vervolg, ende te met toelating. 2.3. Ick heb b twee Exempelen teghen en ghestelt.
1. **K.** c. Int toelaten vermeerde, int weeren minderde der Romeynen gemeen beste.
2. 3. 'tEerste is teghen u, 'tander teghen Plato selve, ende en gelden daerom niet.

25.

S. a. Geen rechter kan recht onderscheyden, of vatten, offer waerheyt, of valsheyt ghetuyghet wert.
K. Dit segh ick niet, hebt niet gheseydt, of gheschreven. V segghe 19. b. Heeft die meyninghe. Wildy die staende houden: Soo seght teghen u segghen Artijckel 11. b. Maer bekendy (soo't hier schijnt) dat eenighe de Waerheydt verstaen: Soo moet ghy segghen, dat men die wel magh verbieden vry te Leeren, etc.

S. b. Dat's te 1 hooghe. Want elck oprecht Man, is 2 Naespeurder der waerheydt, dien moet waerheydt naeckt voorkomende 3 bekennen. Besoecket 4 met my.
1. **K.** c. U segghen, onder mijnen name, is dan te hooghe.
2. Alle Rechter is gheen oprecht man, ende mitsdien oock niet naespeurder der waerheyt.
3. Wat men naespeurt om te kenne, dat en kendt men noch niet. Want niemandt en magh moeyte doen, om 'tgeen hy nu al kent te kennen. So kentse de naespeurder niet.

Indien hy weet daer dy naspeurt onrustigh,
Wie is om 'tgheen hy weet, om weten lustich, &c.

Dit segghe ick hier niet als eens ghetuyghen, waerdt van aensien: Maer als een redelijck woordt, dat zijn eyghen Waerheydt met brenght. Weder spreecket als mijn woordt ('tis doch gemeen goet) ick sal mijn segghen met reden verdedighen.
4. Het besoecken, is noch soecken. Dat valt by ons in desen onschaedelijck. Maer't besoecken der naespeurende Artzen, of haer ghewaende konst waerheyt is, helpt veel Zielen van der wereldt. Van ghelijcken dit besoecken van d'Overheydts onwetende verbodt in desen, is een verderf van Landen ende Luyden. Advijs aen Duytsch-Landt, Vranckrijck: Immers dese Neder-Landen selve.
1. **S.** d. Hier van is mijn meeninghe verklaert, 11.
2. Ick verstae, dattet soo wel aen de Tuyghen als Rechters nu ter tijdt schort.
1. **K.** Dese verclaringhe is u beswaringhe (ick hoop) oock bedaringhe.
2. Laet het schoon aen beyden schorten. Soo bout ghy noh op't onseecker, dit wildy self niet, als onrecht, 11. **S.** b. Wildy segghen, dat het somtijdts aen eenighe tuyghen schort: Wat bewijst dy? Niet. Maer seght ghy, dat het altijdt aen alle ghetuyghen schort, soo lasterdt ghy Christum, alle ware Propheten ende martelaren. Dit's teghen de Leere niet van dit of dat Landt, maer teghen gantsch Europa daer men Christum predickt. Dit vry-spreeckende, maeckt u Wet, die ghy voor hebt, self strafbaer, ende valt in u eyghen ghedolven gracht.

26.

K. a. Wildy dan het huydensdaeghs vervolgh voorstaen.
S. b. Neen ick. Ick verstae, datmen die 1 misbruycken, die 2 Wettelijck ghestraft worden, behoort te beteren, om tvolck te vernoeghen. Dat men oock geen verleyde 3 eenvoudighe Menschen 'tspreken verbiede: Maer 4 hertneckighe, 5 overtuyghe, 6 Verleyders, die om 7 Eere, of 8 Ghenoot, of yet anders, of uyt een 9 Aenghewendt teghenspreecken, 10 Halsterrighlijck sulcks 'tVolck vervoeren, ende van haer gheen 11 Wettelijcke, of 12 Goddelijck sendingh, noch eenighe naeckte 13 Waerheydt, of oprecht deughdelijck 14 voornemen. Dat men die 't spreecken verbiede, ende onghehoorsaem zijnde, met bannen, of anders 15 dwinghe.
K. c. Int Lesen van dit u slot, docht my niet anders, dan dat ick de Fabel-Dichter sagh bestaen, een Slot in de Lucht te bouwen met zijne Jonghers in Manden van Aernden in de Lucht gedragen zijnde, ende roepende, brenght Kalck, brenght Steen, brenght Hout: Wy sullen metsen ende timmeren sonder grondvest.
Want:
1. Wie sal oordelen, of misbruycken sijn? die selve diese oprecht achten, ende

hanteren als Heylighdom?
2. Wat meynt hier u woordt Wettelijc? d'Overheydt aengheven? Dat waer sigh moetwillens in den doodt gheven, soo 15. **K.** 2. blijckt.
3. Int toelaten van't vry-spreecken der verleyde eenvoudighe Menschen, hebdy reden voor u, 'tis oock mijn segghen, als mede begrepen zijnde onder't woort elck. Maer met wat seeckerheydt sullen uwe Rechters dese kennen? Wijst ons die. Want die in't seecker kennende, sal men oock int seecker de hartneckige verleyders moghen kennen.
4. Wie kent die ontwijfelijck voor soodanighe? Belijden zy willens self dat zy 'tzijn? Neen. Maer segghen dat haer Beschuldighers Verleyders zijn. Sal d'Aenklagher dan de rechte Rechter in dese zijn selfs saecke wesen?
5. Overtuyghde (seghdy) van wie? Van haer gheweten? Dat mogen u Rechters niet weten, die konnen dat Boeck des Harten niet lesen, 'tis voor heur geslooten. Van haer partijen? Wat gheloof moghen sulcke Vyantlijcke ghetuyghen doch hebben.
6. Verleyders (seghdy) wijst hoe men die seeckerlijck daer voor magh kennen. Of seght (teghen u segghen 11. b.) dat men opt onseker magh oordeelen ende straffen.
7. 8. Om eere ende ghenot. Dat sullen zy self niet segghen: Ende heurs doens: Waeromme, en magh sonder dat geen ander Mensch weten.
9. Aenghewendt teghenspreecken. Hoedanigh moet die blijck zijn.
10. Diemen hier in sal gelooven, om de straf met seeckerheydt te moghen doen?
11. Aen wien sal de verclaringhe staen? Aen den beklaeghden Leeraer? Of aen den beklagenden Leeraren? Of aen den Rechter hem des verstaende? Maer (seghdy) sommige Rechters verstaen sich des wel. Leert ons dan, waer aen wy sulcke rechters sekerlijck mogen kennen, te weten, dit minste hoopken recht-verstandige, uyten ander groote menighte daer in onverstandigh wesende?

Wijst in alle dit Werck eenighe ware seeckerheyt, of seght dat men blindelijck opt onseker in desen wichtighen handel behoordt te oordeelen, ende te straffen. Maer dit mooghdy niet seggen, als anders gheseydt hebbende.
12. 13. Godtlijcke sendingh, naeckte waerheydt, of recht deughdelijck, dit's de saecke self. Elck seydt die over zijn zijde te wesen. Wie sal ghelooft werden? De beklaeghde, of de beklagher, of de onwijse, of onsekeren rechter?
14. Elck Leeraer wendet voor een deughdelijck voornemen. Dat mach hy onder alle Menschen seker weten. Vint hier (kondy) een seecker gront om 't oordeel op te bouwen.
15. Dwinghe. Men dwinghe dan soo wel de ware al de valsche leeraren. Want het verbod beheltse al, behalven des Lants Leeraeren. Men weet niet seker welcke de ware, of valsche zijn. Men dwinghtse dan al. Waer mede? Men salse Dooden: Of d'Overheydts Gheboden in verachtingh brenghen. Siet waer ghy weder moet komen. Tot nieuw Zaedt (Bloedtstortinghe) van Oproer. Soo sal men den Waeren Leeraeren mede Dooden. Op wat grondt? Op eenighe seeckerheydt? Op't twijffelijck wanen. Daer ziedy u bestaen van een Slot inde Lucht te bouwen. Mach men dat betrouwen?
1. **S.** d. Sal een Rechter te recht sitten, hy behoorter sonder vooroordeel in alle saecken te komen. Soo wel hier in als in and're Halssaken, Landt-twist aengaende, of inghewortelde partijschap, als Hoecks ende Cabeljauws, maeckt soo wel vooroordeel, als dit.

Sal men dies 't Recht-Huys sluyten?
1. Ick meen met reden, of dat rechte misbruycken zijn, die met naeckte betuyghde waerheydt sulcks blijcken.
3. Lichtelijck hoort men aen eens Mans antwoordt, of hy't gheleerde voort kaldt, of selfs yet voorsteldt.
4. 5. Die door d'Overheydt overtuyght, of ondervraeght werden: Dat zy haer waerheydts kennisse niet konnen doen blijcken.
6. Ick hou als voor, de Rechter moghelijckheydt te hebben om waerheydt te verstaen.
7. 8. 9. 10. rc. Dit's, soo my dunckt, al ons gheschil, oock op al 'tvolghende ende voorgaende. Daer van by monde breeder.
1. **K.** e. Jae. Men sluyt rechtelijck alle Rechters uyt het Oordeel die *litem suam faciunt,* dat's die een vooroordeel hebben, te weten, in haer eyghen saecke oordeelen.

Wie sal in Landt-twist zijn partye, wat Calvinist den Papist tot zijn Rechter ghedoogen? Wat Hoecks, een Cabbeljau? & *otra.*
Dat waer't Recht-Huys voor den klagher gheslooten, dat waer't Schaep totten Wolf te Biechte ghesonden. Wie kan dat verdedigen in eenighe Halssaecken?
2. Wat seeckerheydt mooghdy ons gheven, niet alleen van der Rechteren kennisse der waerheydt, als van haer onpartijdigheydt?

Ziet over al u onseeckerheydt in desen, dat ghy self bekent ons geschille te wesen.
3. Wijst ons doch dese lichtelijckheydt van een schijn Leeraer uyt zijn woorden te kennen uyt een ware Leeraer, en die seeckerlijck te konnen onderscheyden: Ende al ons gheschil sal uyt, ende de Wereldt gheholpen zijn. Want dan sal niemandt meer bedroghen konnen worden.
4. 5. Dese blijck soude staen tot oordeel van meest een onverstandighe, of partydige (ja beyde) overheyt in desen: Magh dat sekerheyt wesen? Al dit bouwen is in de Wolcken.
6. Al die 'tmoghen hebben, die hebben kennisse der waerheydt, de Rechters moghense hebben: Ergo, hebben alle Rechters kennisse der waerheydt. Soo hebben oock alle Menschen die: Want zy moghense al hebben. Zoo doolt niemant. Dit's ongheschickt. Maer of noch somtijdts een Rechter die kennisse al hadde. Wie sal ons verseeckeren, dat hy om staet-sucht of boetsucht die niet en sal verdrucken laten? Zydy dit meer seecker, dan ghy waert van uwe Plato, 12. d. artijckel. O! onseeckere seeckerheydt.
7. 8. 9, rc. Neen Al ons gheschil is dat niet. Maer of alle Rechters seeckerlijck moghen weten wat een Ketter of valsch Leeraer is, als wat een Dief of Doodtslagher is.
Ick wacht mondelinghe beter bewijs, of gheen altoos. *Vale.*

Coornhert Correspondentie, I, 100

Aen Iustus Lipsius, over sijn Leere van 'tKetter-dooden, in sijn Politica.

geadresseerde:	Justus Lipsius
datering, plaats:	1589*
referentie:	*Wercken* III, 154r-155r/331-333
aantal woorden:	1553
thema:	Kritiek op Lipsius' *Politica*
omschrijving:	Coornhert reageert op een bericht van Lipsius waarin deze zijn boek nader verklaart. Maar Coornhert blijft van mening dat Lipsius' stellingname (één rijk, één religie) nutteloos is en het land ten verderve voert. De overheid moet, volgens Lipsius, de zaak van de religie behartigen, daarbij echter niet het *eigen* oordeel volgen. Probleem is echter dat het oordeel dat zij volgt partijdig is. De overheid zal bijgevolg geblindoekt, zoals in het kinderspel, haar taak uitvoeren. En hoe gaat zij te werk? Bescherming van de religie komt neer op *'ure et seca'* ('brand en snijd'): mensen worden als ketters ter dood gebracht, de ketterij blijft echter leven. Coornhert prefereert onderwijs, dat immers mensen laat leven en de ketterij doodt. Lipsius zegt dat het ketterdoden de rust in het land dient. Coornhert meent echter dat deze 'Vleesch-houderije' eerder de onrust zal vergroten. Zo dachten (denken) ook de Staten Generaal erover: 'U raedt is dan verkeert, ende Lant-verderflijck.' Het doden zal ook de rechtvaardigen treffen. Het ware beter 'als men om gheloofs saecken niemandt en doodt'. De eenheid is het Lipsius waard dat er enigen worden omgebracht. Coornhert stelt echter dat de eenheid slechts in Christus bestaat (en onbreekbaar is). Er kan wel worden ingebroken op de uiterlijke schijn van goddeloze kerken die eenheid etaleren: een verderfelijke eenheid. Het ketterdoden is dus een kwaad. De ketters worden er zeker niet beter van. Is het bedoeld ter afschrikking? Moeten er enkelen sterven opdat de anderen behouden blijven? Maar de vraag blijft: hoe weet de vorst wie het 'schurftige schaap' is? Bovendien is het bloed van de martelaren het zaad van de kerk. Niet rust, maar onrust is het gevolg van ketterdoden: het is olie op het vuur. Lipsius heeft diegenen op het oog die openlijk een andere geloof hebben. Hij vergeet dat de gelovige zich wil en moet uitspreken, maar van Lipsius te horen krijgt dat hij niet God, maar de vorst moet gehoorzamen. Dat is heidens en tiranniek. Ook de Spaanse inquisitie maakte dat een gelovige niet meer oprecht kon zijn en moest veinzen. Lipsius gaat zelfs zover dat hij degenen die niet naar de kerk gaan verwijt ergernis te wekken. Coornhert spreekt van gewetensdwang: iedereen moet doen alsof de landsreligie goed is. 'Dese dwangh maeckt niemandt rechtgeloovigh, maer veel Godtloose Libertijnen, ende ware Martelaren.' Hoe bewijst Lipsius zijn stellingname? Niet op grond van de Schrift, die juist tegen het ketterdoden ingaat. Het is zijn eigen gedachte, gesteund door wat heidenen en kerkvaders (die ook maar mensen zijn).
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Deze brief is ook opgenomen in *Proces van't ketter-dooden, ende dwangh der conscientien* (*CoCo,* II, 27).
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

C. BRIEF.
Aen Iustus Lipsius, over sijn Leere van 'tKetter-dooden, in sijn Politica.

GIster avondt werdt my uwe vordere verklaringhe die my verseeckert, dat ick u Boeck in twee Hooftstucken recht hadde verstaen. Derhalven ick die houde niet alleen onnut, maer oock Lant-verderflijck. Lijdt waerheydt tuyghnis, met haer eyghene ende onbewimpelde woorden. Ick dencke schamp, noch smaetheyt. Ghy houdt voor nut ende heylsaem, dat in elck Rijck maer een

Religie zy. Dit's recht, als die goedt, maer onrecht, als die quaedt is. Want soo dit waer, moght daer onder de twee, of meer, een goet zijn: 'Twelck sulcx niet zijn en moghte, so dat waer, te weten, soo daer maer een waen, ende die quaet. Dan soude oock de veranderinghe eenre quader Religie goet zijn, van ghelijcken het middel daer toe dienende, namentlijc desselfs wederspreken.

U Boeck seydt mede, des Princen Ampt te zijn, dat hy de Religion besorghe ende bescherme. Hoe? Nae zijn selfs, nae eens anders Oordeel, segghe ick, dat men neemt uyt voorgaende volle kennisse van saecken. Neen, seghdy, dat betaemt den Prince niet, maer hy sal een insien hebben opte Religie: Ende dat meer om die te beschermen, dan om daer af de kennisse te nemen. Zoude dat niet wel moghen zijn een blindt, ende partydigh vooroordeel.

De Prince sal dan de Religie Beschermen, niet nae zijn selfs, maer nae ander Luyder Oordeel. Dat magh oprecht zijn, of Valsch. Wie sal dit Vonnissen? Die anderen self? Of heur partye. Of een derde, die Godt-verstandigh ende onpartijdigh zy? Gheen van d'eerste twee (swijghe beyde) sal desen derden voor soodanigh Oordeelen, ende tot heur beyder Rechter verkiesen? Gheen van beyden: Als die beyde hem, anders dan zy elck ghevoelende, voor een Ketter, of verdoolde, moeten oordeelen.

Noch Prince, noch niemandt sal dan van de Religie oordeelen, of zy waer, dan valsch is, soo en sal dan de Prince die niet besorghen nochte beschermen. Want dat soude gheblintpot zijn, soo de Kinderen speelen, ende op hazard soo groot-wichtigen sake ghewaecht. Zoude het volgen van desen u raedt oock nut zijn ende heylsaem?

Maer laet ons sulck u onrecht, voor recht, doch onrechtelijck achten: Hoe sal hyse beschermen? rechtvaerdelijck ende bequamelijck, seghdy. Waer mede? met vuyr ende Swaerdt leerdy. Dit doodt Menschen, latende de Ketterije Leven: Maer Waerheydts onderwijsen doodt, of beschaemt de Ketterije, latende de Menschen leven. Wat is nutste?

Politica I. Lipsij Boeck 4. 3. Cap. Dist. 6.

Tot wat eynde salmen dan Menschen om gheloovens saecken Dooden, met Branden, ende Afsnijden? Tot de ghemeen ruste, seydt u Brieff. Dat's verlooren Vleesch-houderije, waer door d'onrust vermeerdt wordt. Daer teghen de rust vermeerdt door 't rusten van sulck onrustelijck dooden. Dit laetste was oock het ghevoelen der Generale Staten, ende soo is noch het smertelijck ghevoelen des Conincks, ende deser Landen uyt ondervinden. U raedt is dan verkeert, ende Lant-verderflijck.

Wel aen, het Doodens vrucht zy rust. Wy willent soo achten. Sal men quaedt doen, op datter goedt uyt kome? quaedt doen ist, datmen den Godtloosen vry oordeele, ende den rechtvaerdighen verdoeme? Dit mach, jae dit moet vallen, immers het valt meest, daermen desen uwen raet volght: Maer ten magh niet vallen, als men om gheloofs saecken niemandt en doodt.

Pro. 17- 10.

Beter verderft, schrijfdy (4. 3. dist. 4.) een, dan d'eenheydt, die bestaet in Christo, ende zijn leden, die en magh geen mensch breken, maer wel d'uyterlijcke schijn van eenheydt der Godtlooser Kercken, die is dickmael een 'tsamensweeringhe teghen Christum ende syne ware eenheydt met syne leden. Dan verderft oock nutter sulcke verderflijcke eenheydt, dan een eenigh Mensche.

Immers, men moet gheen quaet doen, op datter quaet uyt kome, daer gheen goet uyt en magh komen, door men de Goeden, men mindertse, die't 'tLant meest

behoeft: Dat's quaet, doodt men Ketters, men maecktser niet goedt mede: Maer men beneemt heur het middel van goedt worden: soude dat goet zijn?

Men schrickt anderen af. Beter sterft een, dan al 'tVolck bederft, segghen eenighe met heur ghelijckenisse van 'tverrotte Lidt, ende 'tschorfde Schaep. Maer hoe weet u Prince wie sulck is? Men strijdt meest of de gesonde Leden. Soo vallet averechts. Te meer noch, om dat heur Bloedt, Zaedt is van anderen. Maer dit was Caiaphassens raedt die Christum doode, zijn Apostelen om den hals brachte, ende aller Martelaren doodts oorsaecke is.

Quaet doet hy oock, die 'tmeeste voor 'tminste quaet verkiest, 'twelck komt uyt sotheydt. Het Ketter-dooden (ick meen dooden om Religions-saecke) bandt, of verstomt in veelen de heylsame waerheyt, tot verderf van der Landtsaten Zielen, het laten, hout uyterlijcke Vrede, ende en verderft niemanden.

Men ontsteeckt des ghemeen-onrusts Brandt, door Branden ende afsnijden. Daer toe raedt ghy, dat is Olye in't Vuyr gieten, om blussen 'tVuyr, 'twelck des te meer brandt. Niet dooden bluscht sulcken brandt, dat is met het Water van koel zijn, ende doodens ophouden.

Soude dese uwe raedt, gheboden, of decreten, dan niet zijn verkeert, onnut, ende verderflijck voor Luyden ende Landen?

Als men dan noch soude branden, afsnijden, ende dooden: Soo soude men dooden, die openbaerlijck int ghemeen, of die in't heymelijck op sich self alleen, tegen des Landts Religie te zondighen, wordt gheoordeelt. Totte laetste ghelaet ghy u neen te segghen, tot d'eerste jae.

Daer zy een Petrus, Joannes (Act. 5. 28. 29.) of een ander Lidtmaet ende Sent-Bode Christi. Hy siet Christi Name in Des Landts Religie lasteren. Desselfs teghenspreecken verbiedt men elck op lijfstraffe. Hy moet Gode, boven u Prince, gehoorsamen, daer doot men dan Christum in zijn Lidtmaet, of Sent-bode, dat meyn ick niet dat eenigh recht Christen sal achten te zijn Christelijck, maer wel Heydensch ende Tyrannisch, op dat ick met de H. Schrift niet arghers en segghe.

Men verschoont, seghdy, de laetste, eensaem ende heymelijck sondighende, teghen des Landts Religie, niet alleen in't niet straffen, maer oock int niet onder soecken. Jae om dat ghyse niet en mooght straffen: Want swijghen zy teghen haer conscientien van waerheydt te spreecken tot haer Naesten, of waerheyt te lochenen, als men haer ondersoeckt met vraghen: Soo en magh oock de Spaensche Inquisitie, in Spangien selve, niet weten wat zy ghelooven of niet: Ende moetse de Prince oock wel zijns ondancx, onghestraft laten.

a. 3. Boeck 4. Cap. Dist. 2. 3. 5. 8.

Te weten, den Libertijnen, ende Godtlose Veynsers, maer niet den Godtvreesenden ende oprechten van harten. Want dese moet sich selve melden metter daedt, of met heur woordt.

4. 4. dist. 4. 6. 7.

Want ghy stelt het woordt schandael oock in u Brief, beneffen die verstoorders. Men gheeft erghernis oock metter daedt, als men komt in Kerck noch in Cluys (soo men seyt) om Predicken te hooren, noch Sacramenten te ghenieten. Swijght, zijn mondt, dit werck spreeckt, dat hy anders ghevoelt dan de Landts-leere, ende berispt die soo met zijn daet ende wandel. Moet men nae u raedt hier mede niet branden, afsnijden, ende dooden? Hebben de Roomsche Catholijcken dit Bloedt-spel niet gespeelt?

Hier is dwangh in de Conscientie, daer teghen moet hy waerheydt tot zijn Naesten verswijghen, of metter daedt veynsen, dat hy de Landts Religie voor goet houdt, ende soo zijn Conscientie quetsen, om zijn lijf en goedt te verschoonen: Of hy moet lijf en goedt verliesen, om zijn Conscientie te verschoonen. Hier over heeft men gheklaeght, des Conincks Tyranne beschuldight, ende hem voor sulcks verworpen.

Dese dwangh maeckt niemandt rechtgeloovigh, maer veel Godtloose Libertijnen, ende ware Martelaren.

Dit laetste is 'tbest dat zy doet, maer is dat recht nut, of heylsaem voor de Landen? Soo veele zy hier ghesteldt op dit voorsz. u ghevoelen, en komen nu aen u wijse van't bewijsen selve. Dat neemdy uyt authoriteyt, uyt reden, of uyt beyden.

Ist authoriteyt, die is Goddelijck of Menschelijck. Niet Goddelijck, maer Menschelijck, want dese, niet die, steldy. Tot wat Volck spreect u Boeck? Niet tot
4. 4. dist. 5. 8 Heydenen, maer die Christi name boeren.

Dese moghen geen Menschen Wetten of raedt volghen, sonder Godes te verachten, daer zy Godes Wet ende raedt af hebben. Het id dan nutter ende heylsamer u, der Heydenen, oock der Vaderen (die al Menschen zijn) Wetten ende raedt te verachten, dan de Goddelijcke Wetten ende raedt.

Of soude de woorden, die van de goedertieren ende Heylighe Godt des Hemels selve komen, wel seeer Godtloos moghen wesen, ende uwes raedts woordt, dat komt van een Godtloos Mensch, tot een Godloos Tyran ende Christenen moorder wel mogen zijn met allen seer Godtvruchtigh? Wie mach dat toestemmen?
4. 2. dist. 13. Voorwaer geen redelijck Heyden selve.

Dese uwe raedt dan ende gheboden en komen niet uyt Gode, ende oock niet uyt de Goddelijcke reden ende mensche ('twelc het derde Lidt was) maer uyt u, uyt den Heydenen ende Vaderen, dat Menschen zijn, die niet te ghebieden hebben buyten de Godlijcke Schrift, daer u raedt plat jegen is, oock teghen de rechte redenen, soo nu doorgaens is ghebleken: Ende hoort by niemandt aenghenomen, maer by elck verstooten te werden, niet alleen als ydel, ende onnut, maer schadelijck ende verderflijck voor de Landtsaten ende Landen.

Meer hadde ick op die twee uwe Hooft stucken te segghen, maer laet dat nu hier by blyven, vermidts dat een Brief gheen Boeck soude wesen. Mishaeght u dit mijn schrijven, veele Menschen mishaeght oock u schrijven: Hebdy dat tot dienst geschreven van 'tghemeen besten, soo heb ick dit tot desselvens, ende uwen beste geschreven, uyt rechter harten, dat weet d'Alwetende, die ghy werdt bevolen by my, die voorder antwoordt (believet u) hier op wacht.

D.V. COORNHART.

F I N I S.

Coornhert Correspondentie

II

Overige brieven in *Wercken*

(J.A. Colom: Amsterdam 1629-1632)

I. DEEL
Van
Dieryck Volckertſz.
Coornherts
WERCKEN.
waer van eenige
noyt voor deſen
gedruct zyn.
Math. 5 / 16.
Laet u licht lichten voor
de menſchen, dat ſy u goede
wercken ſiende uwen vader
pryſen, die inden Hemel is.
T'AMSTERDAM,
By Iacob Aertſz. Colom op 't
water inde vierige Colom. 1630.
Luc. 10
Tob. 4. 12
Math. 5. 7. 8. 9. 10

Inhoud

Afbeeldingen van pagina's uit enkele brieven *320*

Opmerking vooraf *326*

Brief 1 ..... *327*
Waarschuwing aan Oranje: Basius is niet te vertrouwen!*
Verslag van een gesprek met Sonoy, 6 juni 1570, ergens in Duitsland.

Brief 2 ..... *11*
Een gesprek met Oranje (18 juli 1572).*
Vastlegging verzoek langer in Duitsland te mogen blijven.

Brief 3 ..... *11*
Een analyse van 's lands toestand.* & Discours onder verbeteringhe.
Aan Frans Coornhert, Artus van Brederode en een vriend, 5 mei 1574, Xanten.

Brief 4 ..... *11*
Verzoek aan zijne prinselijke excellentie.
Aan Willem van Oranje, 19 juni 1584.

Brief 5 ..... *11*
Over de onwetendheid van de mens.*
Aan Gerrit Stuver, 14 april 1583.

Brief 6 ..... *11*
Over wedergeboorte.*
Aan Nicolaes van der Laen, 1581.

Brief 7 ..... *11*
Den naasten Wegh om te moghen komen tot kennisse van sijns selfs state.
Aan N. (Cornelis de Groot?), na 1575.

Brief 8 ..... *11*
Gods geboden zijn te doen.*
Aan Frans Coornhert, 1580.

Brief 9 ..... *11*
Over de Zedekunst.*
Justus Lipsius aan Hendrick Spieghel, Leiden 26 maart 1587.

Brief 10 ..... *11*
Over de Zedekunst.*
Justus Lipsius aan Hendrick Spieghel, 4 maart 1591.

Brief 11 ..... *11*
Toe-eyghen Brief.
Aan Hendrick Spieghel, 1586.

Brief 12 ..... *11*
Over het opperste goed.*
Aan Gerrit Stuver, 1590.

Brief 13 ..... *11*
Over het overheidsambt.*
Aan Hans de Ries en zijn vrienden, 16 april 1580.

Brief 14 ..... *11*
Een conflict onder doopsgezinden.*
Aan de Waterlandse gemeente, 19 augustus 1588.

Brief 15 ..... *11*
Recht op wederhoor.*
Haarlemse doopsgezinden aan Alkmaarse broeders, 7 augustus 1588, Haarlem.

Brief 16 ..... *11*
Over de zending.*
Aan Jacob Jansz en Hans de Ries, 30 november 1578.

Brief 17 ..... *11*
Liederen stemmen vrolijk.*
Aan Maria Hannemans, 14 juli 1575.

Brief 18 ..... *11*
Over zijn vriendschap met Spieghel.*
Aan Hendrick Spieghel, na 1582.

Brief 19 ..... *11*
Liefde voor het Nederlands en voor Boethius.*
Aan de Amsterdamse gildebroeders *In Liefde Bloeiende*, 16 maart 1585, Haarlem.

Brief 20 ..... *11*
Over het verzoekschrift van de katholieken van Haarlem.*
Aan Nicolaes van der Laen, 13 juni 1581, Haarlem.

Brief 21 ..... *11*
Insicht, over 't oprechten van een Alghemeyne uyterlijcke Christen Kercke, & Bewerp eender onpartijdigher Kercken Christi, soomen die inden woestijne deser secten menighvuldigheyt eenighsins soude moghen hebben.
Aan Dirck Kempen, 19 september 1578, Haarlem.

Brief 22 ..... *11*
Omwille van het lieve vaderland: geen nieuwe gewetensdwang.*
Aan de predikanten in de Nederlanden, 1582.

Brief 23 ..... *11*
Nooit meer gewetensdwang!*
Aan de magistraat van Leiden, 1590.

Brief 24 ..... *11*
Één land, één geloof: een oproep tot geweld.*
Aan Justus Lipsius, 19 maart 1590.

Brief 25 ..... *11*
De overheid draagt het zwaard niet voor niets.*
Justus Lipsius aan Coornhert, 23 maart 1590, Leiden.

Brief 26 ..... *11*
Aanteeckening.
Aan Justus Lipsius, 1590.

Brief 27 ..... *11*
Dwang in godsdienstzaken is tirannie.*
Aan Justus Lipsius, 20 maart 1590, Gouda.

Brief 28 ..... *11*
Tegen bandeloze vrijheid.*
Justus Lipsius aan Coornhert, 8 april 1590, Leiden.

Brief 29 ..... *11*
Vrijheid is geen moedwil.*
Aan Justus Lipsius, 7 april 1590, Gouda.

Brief 30 ..... *11*
Zwaardmacht en geloof.*
Aan Justus Lipsius, 1590*.

Brief 31 ..... *11*
Ketters moeten worden gestraft als zij oproerig zijn.*
Justus Lipsius aan Coornhert, 1590.

Brief 32 ..... *11*
De lieve vryheydt der Conscientien spreekt zich uit.*
Aan de magistraat van Gouda, 1590.

Brief 33 ..... *11*
In een onvolmaakte wereld is kritiek onmisbaar.*
Aan de Staten van Holland, november 1582.

Brief 34 ..... *11*
Kort betoog: over het verwijt een pelagiaan te zijn.*
Aan de commissarissen van de Staten van Holland, 1582.

Brief 35 ..... *11*
Na uw laster volgt mijn verweer.*
Aan Arent Cornelisz en Reynier Donteklock, 1583.

Brief 36 ..... *11*
In een onvolmaakte wereld is kritiek onmisbaar.*
Aan de Staten van Holland, 1583.

Brief 37 ..... *11*
Een speldenprik.*
Aan Arent Cornelisz en Reynier Donteclock, 15 augustus 1579.

Brief 38 ..... *11*
j. Der Predicanten Antwoorde.
Arent Cornelisz en Reynier Donteclock aan Coornhert, 1579.

Brief 39 ..... *11*
Coornherts Replijcque.
Aan Arent Cornelisz en Reynier Donteclock, 1579.

Brief 40 ..... *11*
ij. Der Predicanten Antwoorde.
Arent Cornelisz en Reynier Donteclock aan Coornhert, 1579.

Brief 41 ..... *11*
ij. Coornherts Replijcque.
Aan Arent Cornelisz en Reynier Donteclock, 1579.

Brief 42 ..... *11*
iij. Der Predicanten Antwoorde.
Arent Cornelisz en Reynier Donteclock aan Coornhert, 1579.

Brief 43 ..... *11*
iij. Coornherts Replijcque.
Aan Arent Cornelisz en Reynier Donteclock, 1579.

Brief 44 ..... *11*
iiij. Der Predicanten Antwoorde.
Arent Cornelisz en Reynier Donteclock aan Coornhert, 1579.

Brief 45 ..... *11*
iiij. Coornherts Replijcque.
Aan Arent Cornelisz en Reynier Donteclock, 15 augustus 1579.

Brief 46 ..... *11*
v. Der Predicanten Antwoorde.
Arent Cornelisz en Reynier Donteclock aan Coornhert, 11 september 1579, Delft.

Brief 47 ..... *11*
v. Coornherts Replijcque.
Aan Arent Cornelisz en Reynier Donteclock, 1579.

Brief 48 ..... *11*
Over de Haagse disputatie.*
Aan de Hoge Raad en de commissarissen van de Staten, 1585.

Brief 49 ..... *11*
Kort betoog: over het verwijt een pelagiaan te zijn.*
Aan de commissarissen van de Hoge Raad, 1585.

Brief 50 ..... *11*
Kritiek op de leer: recht en plicht & D.V. Coornherts doen in desen handel. *
Aan Arent Cornelisz en Reynier Donteklock, 1585-1586 en na september 1589.

Brief 51 ..... *11*
Remonstrantie.*
Aan de Synode van Gouda, 27 augustus 1589.

Brief 52 ..... *11*
Over koopmanschap.*
Aan Dirck van Montfoort, 30 april 1580, Haarlem

Brief 53 ..... *11*
Over de erfzonde.*
Aan vrienden, jaren '80.

Brief 54 ..... *11*
Debatvoorstel: inhoud en organisatie.*
Aan Arent Cornelisz, Reynier Donteclock en Jacob Jansz, na 1583.

Brief 55 ..... *11*
Voorwaarden deelname aan een debat.*
Arent Cornelisz, Reynier Donteclock en Jacob Jansz t.b.v. Coornhert, 27 juni 1580, Delft.

Brief 56 ..... *11*
Acht vragen voor Coornhert.*
Reynier Donteclock aan Coornhert, januari 1581.

Brief 57 ..... *11*
Antwoord op de vragen van Donteclock.*
Aan een vriend, 14 januari 1581.

Brief 58 ..... *11*
Nog een voorstel.*
Aan Nicolaes van der Laen, januari 1579.

Brief 59 ..... *11*
Voorwaarden deelname aan een debat.*
Arent Cornelisz, Jacob Jansz en Reynier Donteclock aan Coornhert, 27 juni 1580, Delft.

Brief 60 ..... *11*
Voor-redenen D.V.C.
Aan de predikanten, 27 juni 1580.

Brief 61 ..... *11*
De bestrijding van het vooroordeel met oogwater.*
Aan de predikanten te Delft, na 1582.

Brief 62 ..... *11*
Verwijten en verweer: een overzicht.*
Publieke verklaring, jaren '80.

Brief 63 ..... *11*
Recente geschiedenis maakt debat over gewetensdwang urgent.*
Aan de magistraat van Haarlem, na 1580.

Brief 64 ..... *11*
Men kan niet op eigen gezag een nieuwe kerk beginnen.*
Aan Jacob vander Molen, 1588.

Brief 65 ..... *11*
Over zachtmoedigheid.
Aan Wouter Verhee, ca. 1582.

Brief 66 ..... *11*
De heruitgave Van Hooft ende Hert-sorghe.*
P. Bor aan de Heren van de Rekening van het graafschap Holland, ca. 1583.

Brief 67 ..... *11*
De predikanten zijn eropuit om de gewetens te dwingen.*
Aan de magistraat van Leiden, 1583.

Brief 68 ..... *11*
De predikanten weigeren terechte vragen te beantwoorden.*
Aan Arent Cornelisz en Reynier Donteklock, 1583.

Brief 69 ..... *11*
God komt Zijn beloften na.*
Aan de gereformeerde predikanten, 1584, Den Haag.

Brief 70 ..... *11*
Naem-scherm D.V. Coornherts.
Aan de Magistraat van Delft, na 1588.

Brief 71 ..... *11*
Over volmaaktheid.*
Aan Hans de Ries, na 1588.

Brief 72 ..... *11*
Altijd vrienden gebleven.*
Aan Nicolaes van der Laen, na 1588.

Brief 73 ..... *11*
Over troost.*
Aan Henrick van Marckel, tussen 1567 en 1581.

Brief 74 ..... *11*
Een condoleancebrief.*
Aan Johan van Marckel, 1581

Brief 75 ..... *11*
Over het gevangeniswezen.*
Aan edelen en gezanten van de steden van Holland, 1587.

Brief 76 ..... *11*
Nieuwe gewetensdwang.*
Aan de Hoge Raad en de* commissarissen van de Staten van Holland, 1583.

Brief 77 ..... *11*
Kort betoog: over het verwijt een pelagiaan te zijn.*
Aan de gecommitteerden, 1583

Brief 78 ..... *11*
Voorstel: een publiek debat over erfzonde.*
Aan Nicolaes van der Laen, 4 januari 1583, Haarlem.

Brief 79 ..... *11*
Vier vragen van Van der Laen.*
Aan Dirck van Montfoort, 19 februari 1583, Haarlem.

Brief 80 ..... *11*
De Staten zijn niet te spreken over Coornherts Proeve.*
Nicolaes van der Laen aan Coornhert, 13 februari 1583, Den Haag.

Brief 81 ..... *11*
Het debat: de kernvragen.*
Aan Nicolaes van der Laen, 14 februari 1583, Haarlem.

Brief 82 ..... *11*
Uitnodiging voor de Statenvergadering.*
C. de Rechtere (Staten van Holland) aan Coornhert, 30 augustus 1583, Den Haag.

Brief 83 ..... *11*
Bericht van afwezigheid.*
Aan de Staten van Holland, 15 september 1583, Haarlem.

Brief 84 ..... *11*
Mededeling datum van de Statenvergadering.*
De Rechtere (Staten van Holland) aan Coornhert, 15 september 1583, Den Haag.

Brief 85 ..... *11*
Ontvangstbevestiging documenten.*
De Rechtere (Staten van Holland) aan Coornhert, 16 september 1583, Den Haag.

Brief 86 ..... *11*
Denk-Schrift.
Aan de commissarissen, 1583.

Brief 87 ..... *11*
Voorwaarden deelname aan Haagse disputatie.*
Aan de Staten van Holland, 1583.

Brief 88 ..... *11*
Procedureafspraken worden niet nagekomen!*
Aan de commissarissen van de Staten van Holland, 26 oktober 1583.

Brief 89
Over de gebrekkige openbaarheid van de Haagse disputatie.*
Aan Neeltje Symons, 26 oktober 1583, Den Haag.

Brief 90 ..... *11*
Bericht van afwezigheid: mijn vrouw ligt op sterven.*
Aan Dirck van Egmont (commissie), 3 november 1583.

Brief 91 ..... *11*
Ontvangstbevestiging.*
Dirck van Egmont (commissie) aan Coornhert, 5 november 1583 Den Haag.

Brief 92 ..... *11*
De Haagse disputatie verloopt moeizaam en Neeltje ligt op sterven.*
Aan Frans Coornhert, 8 november 1583.

Brief 93 ..... *11*
De Haagse disputatie: stand van zaken.*
Aan een vriend, 10 november 1583.

Brief 94
Uitnodiging voor de start van de Haagse disputatie.*
I. Waghewyns (Hoge Raad) aan D.V. Coornhert, 15 November 1583, Den Haag.

Brief 95 ..... *11*
Nog een bericht over de Haagse disputatie.*
Aan Frans Coornhert, november/december 1583.

Brief 96 ..... *11*
De predikanten laten verstek gaan.*
Aan de commissarissen, december 1583.

Brief 97 ..... *11*
Request aen sijne Princelijcke Excellentie.
Aan Willem van Oranje, 19 juni 1584.

Brief 98 ..... *11*
Verzoekschrift: persvrijheid of garantie veilige aftocht naar buitenland.*
Aan de magistraat van Haarlem, ca. 1585.

Brief 99 ..... *11*
Remonstrantie.
Aan de Synode van Gouda, 27 augustus 1589.

Brief 100 ..... *11*
Oorsake mijns schryvens alhier is mijn Conscientie, soo my selfs als 'tLandt roerende.
Aan vrienden, na 1578.

Brief 101 ..... *11*
In een onvolmaakte wereld is kritiek onmisbaar.*
Aan de Hoge Raad en commissarissen van de Staten van Holland, 1583.

Brief 102 ..... *11*
Kort betoog: over het verwijt een pelagiaan te zijn.*
Aan de commissarissen van de Staten van Holland, 1582.

Aen mijnen eenighen ende lieven
Broeder Frans Volckherts Coornhert.

HEt misſhaaght u, lieve Broeder (ſo ick mercke) dat ick veelen Menſchen, groot achtbaar zijnde, grootelijc misſhage: eñ dit nyet om mijnen wandel of handel, maar om mijn ghevoelen in ſaken des Geloofs. Sulck u leedt om mijnen wille, is my oock leedt om uwen, nyet om mijnen wille, overmits d'oorſake vandien my lief is. Want het is even ſoo goeden teecken van Gode wel te behagen, datmen den menſchen misſhaaght, als het behagen der Menſchen een teecken is van 't misſhagen Godes: gemerct hy Chriſti dienaar nyet en is die den Menſchen behaagt. Want alſo de Hemelen verheven zijn vander Aerden: alſo zijn mijne wegen (ſeyt de Heere) van uwe wegen ende mijne ghedachten, van uwe gedachten verheven. Doch en ſoudet my gheenſins ſekerheyts genoegh zijn van de oprechtigheyt mijnder meyninghe, dat die oneens is met alle mans meyninge, ſo ick die nyet verſtont geheel eens te zijn mette gantſche meyninge der H. Schrifturen. Deſe beveſtight in my mijn ghevoelen vande Moghelijckheyt, door Gods genade in Chriſto Ieſu, vande onderhoudinge der Gheboden Godes: welck mijn gevoelen meeſt wert ghelachtert by Luyden dieſe minſt verſtaan: daar door dan oock by den onwijſen yverigen menſchen argerniſſe ende achterklap veroorſaackt wert, buyten mijnē ſchulden. Om twelck wech te nemē, of ten minſten te verminderē voor ſo vele in my is, ick hier doe openbare bekenteniſſe van t'gene ick houde vande ware Aflaat van zonden ofte vande Volmaactheyt: met bygevoeghde grontfeſten uyter H. Schrifturen, daar op ſulck mijn gevoelen is gebouwen: Immers oock met onloghbare blijcken dat die twee Hooft-Leeraren der Luyden, die ſulcx in my ſo ſeer lachteren, ſelf tſelve dat ick hier af houde ooc getuygē: ſo dat ſy my, zijn ſy omſichtigh, om dit mijn gevoelen geenſins en mogen ſchelden, ſonder oock te ſchelden de ſelve heure twee Leermeeſteren. Heeft nu yemandt Wijſheydt, die ſtoote ſulcke mijne Schriftuyrlijcke grondveſten omverde, door vaſt bewijs, dat ick die ſchriftelijcke ſpreucken, daar op mijn gevoelen is ghebouwen, qualijck verſtaan ende misſbruyckt hebbe. Soo ſal dan oock dit mijn gevoelen omgeſtooten tſelve van my verlaten ende ick hier inne ghewonnen worden. Is dat nyet, ſoo ſal immers deſe mijne onbeveynſde bekenteniſſe ſo vele vermogen by alle redelijcke Luyden, dat ſy my nyet meer ſullen ſchelden, om te gelooven t'gene blijckt opte H. Schrift gegrondtveſt te weſen. Ende ſal ick mitſdeſen alſo mogen nut zijn my ſelf door minderinge mijnder dolinghen, iſt dat my yemant met waarheyt beriſpt ende wettelijck overtuyght: ofte, valt dat nyet, anderen door minderinge van heur achterklap ende onrijp, ja zondigh veroordeelen, indien ſy bevinden dat henluyden onrecht van dit mijn gevoelen is aengegeven: ende en ſal in allen ghevalle nyemanden mogen ſchadelijck zijn, aangemerckt dit mijn gevoelen alleenlijck onder verbeteringe om geoordeelt te worden, eñ ſonder alle authoriteyt wort uytghegheven. Vindet ghy dan lieve ende waarde Broeder yet wat hier inne dat u ter deughden voorderlijck is, het ſal my hoog lief zijn, als oock mede het minderen van u leedt deur 't minderen van 'tquaadt-klap achter my u Broeders rugghe, d'welck met redene hier door eenighſins mach verhoopt werden, door my

Gal. 1. 10.

Iſai. 55. 9.

u lieve Broeder

D. V. Coornhert.

1580. Brief aan zijn broer Frans Coornhert waarin hij hem uitlegt dat hij niet in opspraak is vanwege eigen opvattingen, maar omdat hij de Schrift verdedigt. (*CoCo* II, 8; *Wercken* I, 249v/614).

Aen Arent Cornelis ende Reynier Donteklock/ Predicanten tot Delft in Hollant.

Omtrent ses dagen na den xj. Octobris Anno Lxxxiij. als ick ontfangen hadde Brief ter ordonnatien vanden Prince van Orangien ende den H. H. Staten van Hollant/om te verschijnen den xxiiij. der selver Maent ter disputatien in den Hage/wert mij behandet u luyder Wroegh-schrift/ bij u ghenaemt Remonstrantie/ vol van so ſware/ als onware beschuldinghen mijns persoons aen den gecommitteerden inde vergaderinge der H. H. Staten van Hollant. Des vant ick niet gheraden sodanigen hatelijcken Wroegh-schrift / in openbaren druck/ aen den Reghenten des Lants onbeantwoort te laten doorgaen. Daerom ick de selve opter daet/ hoewel den tijt kort was / schreef/ in voor-nemen omme noch voor mijn komste inden Haghe/ namentlijck den xxiiij. Octobris te laten in druck uyt gaen. Doch nae dat mijn Antwoorde nu al ghereet was / om den Drucker ghelevert te werden / hebbe ick dat selve mijn voor-nemen verandert. Ten aenschou vande wichtighept des handels tusschen ons-luyden doe aenstaende: die betrefte de Eere Godes ende der Menschen eeuwige salighept. Dat vant ick wat grooters te wesen dan de hoedanighept van uwe of mijn persoonen. Soo hebbe ick doe uytgestelt/ ende d'onware schant-vlecken van mijnen name niet willen achten/op hope van met duldigh swijghen u hatelijckhept te versachten/ende daer mede in plaetse van den handel te verbitteren/te verbeteren/met vermijdinghe van uwe hatelijckhept op mij te vermeeren/soo ick u beyden in bij-wesen van Saravia alle't selve oock vermaende in den Hage: ende dat wij desen Christelijcken handel oock met Christelijcke gemoeden behoorden te verhandelen/etc. 'Tis nu alsoo/dat ick na u luyder achter-blijven uyt de begonnen disputatie ontwijfelijck vernam dat u luyder Predicanten selve opten Predick-stoelen (behalven van uwer Consistorianten gheklap) mijnen name vast bestonden metten tanden te verscheuren/uyt dit u Libel fameux/rechts of't Euangelie ware geweest/ ende als ofick/ met ghyluyden/ de Disputatie gevloden hadden : so hebbe ick noch al tot vermijdinge van twist-schriften/ alle sulcx liever geleden met onschult/dan daer tegen gestreden met ongedult/bevelende mijn sake de Waerhept/ die haer wel hart laet drucken/maer niet verdrucken. Maer ten laetsten gesien hebbende dat ghyluyden dit selve uwe Criminele Libel Fameux boven dat voorsz is/niet anders dan oft u een pronck-schrift dochte ende een lof uwer Christelijckhept/ ander-werven voor dese uwe voorgaende schijn-Wederlegh/ hebt willen vernieuwen ende verversschen in der Menschen gedenckenissen : hebdy mij als genootsaeckt om groote redenen/ die elck leser so lichtelijcken kan vermoeden dat mij onnoodigh zijn die hier te stellen : daer op dese mijne Onschult met naeckten voor-hoofde voor alle Man in Druck moeten laten sien / ende dat so gantsch sonder bitterhept/ als met oprechter waerhept/ die ick niet moghte verswijgen / sonder mij't onrecht te beschuldighen. Ontdeckt die nu 'tgene dat ghy gaerne bedeckt houden sout / om beter te schijnen voor den Menschen / dan ghy benaerstight voor Godts ooghen te wesen : dat suldy hebben te wijten uwe broot-droncken pennen / die niet dan gal ende ſware schant-vlecken met onwaerhept uytspouwen/ende niet mij/ die u in desen te lange verdraghen ende gheensins gheterght hebbe:

u beyder ende alder Menschen dienstwillige

D. V. Coornherts.

1583. Brief aan Arent Cornelisz en Reynier Donteklock waarin hij reageert op de 'lasterlijke' remonstrantie die zij aan de Staten van Holland hebben geschreven. (*CoCo*, II, 35; *Wercken* II, 238v/494).

Aan't Kerck-bouwen der Dooperen

Aen IACOB PIETERSZ vander MOLEN, Leeraer of Vermaender vande Vlaemsche Doops-ghesinde.

HEt zijn nu ontrent seven Iaren gheleden, dat ick u vander Molen by Brief vermaende, my te vvillen bevvijsen tot mynre, ofte u selfs verbeteringhe, dat u uyterlijcke Ghemeente vvare de vvarachtighe Kercke Christi, ende ghy daer in een vvarachtich Leeraer of Sentbode Gods, ende dit overmits ick hadde hooren segghen, dat ghy de voornemelickste aendrijver zy gevveest, tot het bannen eeniger vromen Luyden &c. ghy en hebt my doe ter tijt geen antvvoorde gevvaerdicht. Ende al hoe vvel ick in meeninge vvas, anderen voor uvve dolingen te vvaerschouvven in druck, so vvert dat by my doe ghelaten uyt medooghen van u volckxken, niet hatelijcker dan sy vvaren te maken by den ghenen, die u luyden van self niet dan te veele en hatede, ende ghelooof hadden by den machtighen, alsoo liet ick u berusten tot nu toe, als ick sach in druck uytkomen u boecxken, genaemt Defensio in 't Iaer 88. in vvelcks Voorreden ghy eenigen, sonder die te noemen zvvaerlijck van zvvare saken beschuldight: poghende in't boeckxken selve oock te vvederlegghen sommighe saken by my in eenighe myne uytghegeven boecxkens ghescheven, die ick als noch moet vvaer te zijn houden, u schrijven teghen myne, vvert by my in ghescrift overvveghen, ofte ick ergens gedoolt mochte hebben, dat Menschelick is. Ick boot u by Sentbrief aen dit myn ghescrift, voor't uyt gheven in druck, met u selfs inder liefden te ondersoecken, of by my, dan by u, of oock by ons beyde, dolingh mochte sijn, ghy vveygerdet, maer vvilde mijn Schrift vvel lesen, soo icks u vvilde senden, dat deede ick met gedinge, dat ghy my t'selve vveder sout senden binnen acht daghen, soo ick dan dacht te vertrecken, die tijt seyde ghy u te kort te zijn, ende is mitsdien alsulcks achter ghebleven, na dien ick dan sie in u schrijven aen my vanden 13. Aprilis. 88. dat ghy luyden ongaerne u leere ende sendinghe verdadinght aen den genen die buyten u Gemeente sijn, soo ick ben: oock dat ghy niet en lijdt eenich vvederspreken vanden uvven, als dien teghen sulcke metten van disputeert: meynende alsoo u Leer te drijven, sonder ghehouden te zijn van die teghen yemanden te verantvvoorden, soo hebbe ick niet konnen laten uvve dolinge my daer voor bekent tot vvaerschouvvingh, vande onvvijse hertkens in druck te bevvysen: die by my u aengeboden vvaren in't voorgemelde mijn Schrift, op hope, of yemant daer door voor verleydinghe voorhoet ende eenighe verleyde, ofte oock Verleyders selve, van haer onvvegh afghevvesen mochten vverden. Hier inne en heeft my nu geen belet ghevveest, uvven Vyanden beduchte vermeerderingh van hate alsoo, haer macht nu nerghens na soo veel als voormaels, haer vvil mach versellen, sulcks dat dit mijn schryven nu niemant, noch u lieden selfs mede niet, schaden, maer vvel vele menschen nut mach vvesen t'vvelck van den Heere vvert ghevvenscht. By my

V ende alder Menschen Dienstschuldigher

D. COORNHERT.

ca. 1588. Brief aan Jacob Pietersz vander Molen waarin hij hem en de dopersen bekritiseert, omdat (ook) zij op eigen gezag een nieuwe kerk beginnen. (*CoCo*, II, 64; *Wercken* III, 4v/24).

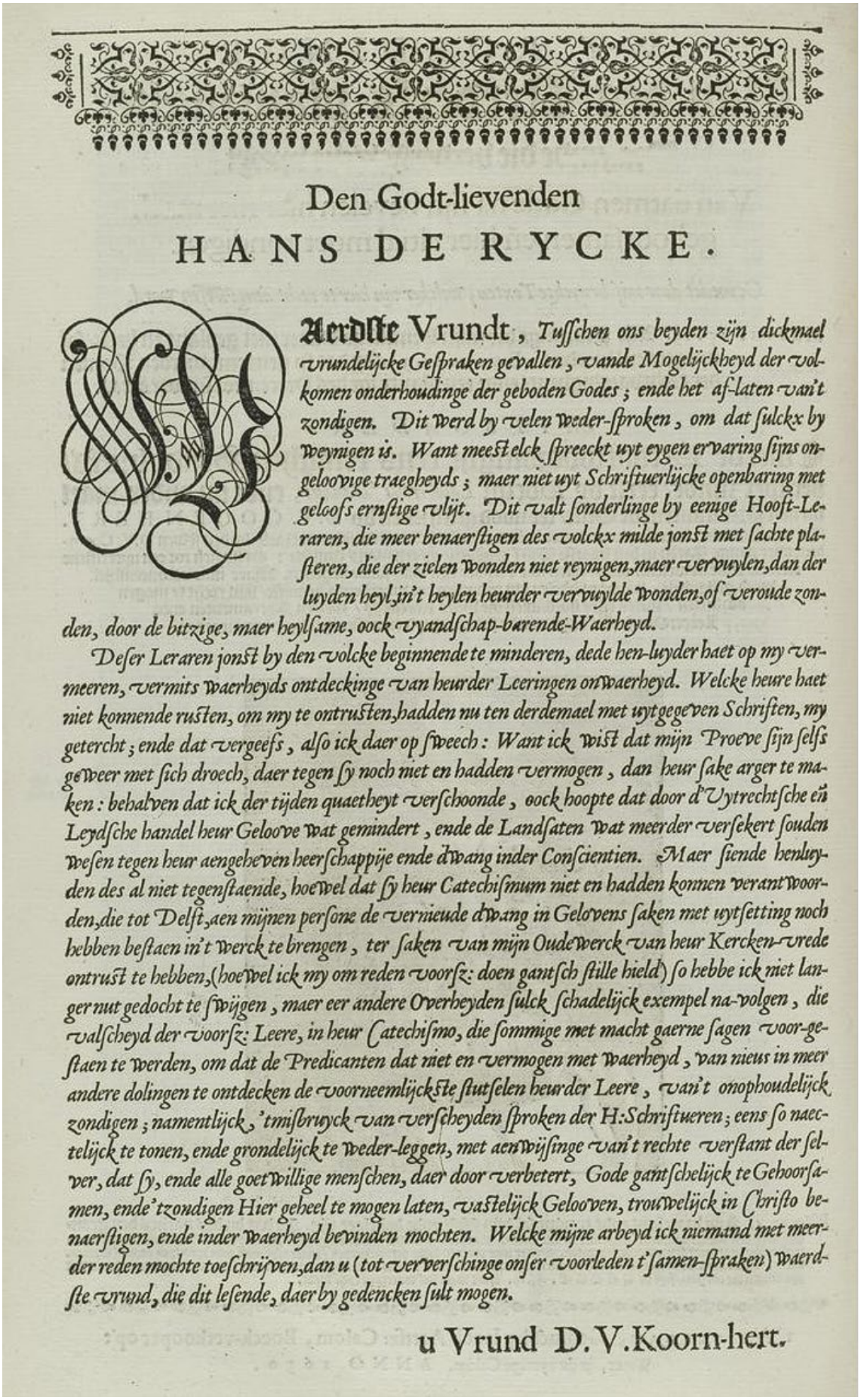

Den Godt-lievenden

HANS DE RYCKE.

Aerdste Vrundt, *Tusschen ons beyden zijn dickmael vrundelijcke Gespraken gevallen, vande Mogelijckheyd der volkomen onderhoudinge der geboden Godes; ende het af-laten van't zondigen. Dit werd by velen weder-sproken, om dat sulckx by weynigen is. Want meest elck spreeckt uyt eygen ervaring sijns ongeloovige traegheyds; maer niet uyt Schriftuerlijcke openbaring met gelooſs ernstige vlijt. Dit valt sonderlinge by eenige Hooft-Leraren, die meer benaerstigen des volckx milde jonst met sachte plasteren, die der zielen wonden niet reynigen, maer vervuylen, dan der luyden heyl, in't heylen heurder vervuylde wonden, of veroude zonden, door de bitzige, maer heylsame, oock vyandschap-barende-Waerheyd.*

Deser Leraren jonst by den volcke beginnende te minderen, dede hen-luyder haet op my vermeeren, vermits waerheyds ontdeckinge van heurder Leeringen onwaerheyd. Welcke heure haet niet konnende rusten, om my te ontrusten, hadden nu ten derdemael met uytgegeven Schriften, my getercht; ende dat vergeefs, also ick daer op sweech: Want ick wist dat mijn Proeve sijn selfs geweer met sich droech, daer tegen sy noch niet en hadden vermogen, dan heur sake arger te maken: behalven dat ick der tijden quaetheyt verschoonde, oock hoopte dat door d'Vytrechtsche en Leydsche handel heur Geloove wat gemindert, ende de Landsaten wat meerder versekert souden wesen tegen heur aengeheven heerschappije ende dwang inder Conscientien. Maer siende henluyden des al niet tegenstaende, hoewel dat sy heur Catechismum niet en hadden konnen verantwoorden, die tot Delft, aen mijnen persone de vernieude dwang in Gelovens saken met uytsetting noch hebben bestaen in't werck te brengen, ter saken van mijn Oude werck van heur Kercken-vrede ontrust te hebben, (hoewel ick my om reden voorsz: doen gantsch stille hield) so hebbe ick niet langer nut gedocht te swijgen, maer eer andere Overheyden sulck schadelijck exempel na-volgen, die valscheyd der voorsz: Leere, in heur Catechismo, die sommige met macht gaerne sagen voor-gestaen te werden, om dat de Predicanten dat niet en vermogen met waerheyd, van nieus in meer andere dolingen te ontdecken de voorneemlijckste stutselen heurder Leere, van't onophoudelijck zondigen; namentlijck, 't misbruyck van verscheyden sproken der H: Schriftueren; eens so naectelijck te tonen, ende grondelijck te weder-leggen, met aenwijsinge van't rechte verstant der selver, dat sy, ende alle goetwillige menschen, daer door verbetert, Gode gantschelijck te Gehoorsamen, ende 't zondigen Hier geheel te mogen laten, vastelijck Gelooven, trouwelijck in Christo benaerstigen, ende inder waerheyd bevinden mochten. Welcke mijne arbeyd ick niemand met meerder reden mochte toeschrijven, dan u (tot ververschinge onser voorleden t'samen-spraken) waerdste vrund, die dit lesende, daer by gedencken sult mogen.

u Vrund D. V. Koorn-hert.

ca. 1588. Brief aan zijn – doperse – vriend Hans de Ries over het ongeloof van de predikanten (volmaaktheid is mensonmogelijk!), dat zij zelfs met geweld aan anderen willen opleggen. (*CoCo*, II, 71; *Wercken* III, 304v/650).

Eerſamen, voorſienigen, achtbaren, ende wel beminden Nicolaes vander Laen, Landt-Raedt inde Neder-landen, out Burger-meeſter tot Haerlem, &c.

Ickmael iſt geſchiedt, waerde Heere ende vrunt, dat wy met malcanderen gheſproken hebben van Religions ſaken; maer noyt dat wy in deſſelves hooftſtucken recht wel over een en konden ſtemmen. Sonder dat derhalven V.E. my, of ick V.E. eenichſins te onvrundlijcker is geworden; gemerckt d'een ſich over d'anders conſciencie geen gebiet altoos en wilde aennemen. Onder welcke onſe geſpraken wy by wijlen oock zijn geraeckt op't ſtuck vande ſichtbare kercke, met deſſelvens aenkleven; namentlijck, Leere ende Sacramenten. Nu iſt gevallen, dat een briefken, by my over acht jaren of thien, aen een mijn bekende, op ſijn vragen geſchreven, in druck is gekomen, ſonder dat ick in't ſchryven van dien daer oyt op dochte. Dit briefken is nu de tweedemael oock verantwoort; vvelcke myne tweede verantwoordinghe ick V.E. hebbe willen toe-eygenen: niet om te betonen 'tgene V.E. van ſelfs wel bekent is, namelijck, mijn jonſte tot V.E. maer op dat de ſelve deſe ſake na-denckens waerdt zijnde, des te ernſtelijcker ſoude na-dencken, ende een onpartydich rechter van dien, by u ſelve in't leſen, ſoude mogen verſtrecken: Tuſſchen de Predicanten vande Religie van V.E. ende tuſſchen deſſelvens (die V.E. dat van herten wenſchet)

Vrundtlijcke ende dienſtwillige

D.V. Coornhert.

ca. 1588. Brief aan zijn oude – gereformeerde – vriend Nicolaes Van der Laen waarin hij eraan herinnert dat zij het over godsdienstzaken nimmer eens waren, maar altijd vriendelijk bleven tegen elkaar. (*CoCo*, II, 72; *Wercken* III, 322v/686).

Aan mijn vrundt Gherit Henrickſz. Stuver.

MEt u/ mijn beſte vrundt/ ende met d'ander mijne lieve vrunden/ hebbe ick dickmaals redenen ghehadt van des menſchen beſte of Opperſte goedt: dat elck mach hebben/ maar wepnigh menſchen hebben/ overmits ſelden pemant dat kent/ benaarſtight/ noch begeert. Wie begeert onbekende dinghen? Sonder begheerten werdt oock niet benaarſtight/ ende ſonder ernſt bejaaght noch en verkrijght niemant het goet dat hier het alder-beſte is/ ende ſijn verkrijghers d'alder-beſte menſchen maackt. Dit zijnſe die niemant ſchadelijck/ veele menſchen nut/ ende mitſdien van Goddelijcker aart zijn/ ſo veele des menſchelijcke nature mach vaten. Dit is ſaligh zijn. Daar toe is peder menſch van natuzen niet min gheneghen: dan elcx lichaam onophoudelijck ſtreckt tot ſijn volkomenheydt: ende dit al bupten des menſchen weten ſelve/ ick swijghe ſijn begheeren: iſt dan niet vreemdt dat by ſo wepnighen is/ 'tgheen natuer ſelve allen menſchen toe aanpozt? dat ſo gantſch ſelden pemant gade ſlaat/ wat hy is? waar toe hy is genegen? wat hy hoozt te weſen? wat hy mach wozden? ende waar hy toe is gheſchapen? wat ſoudet noch zijn/ ſoo elck beroozt waar van die aangheboozen aanpozrende ende onvernoeghelijcke gheneghenthept: die niet ſoo luttel ſonder goetwozdinghe/ als de hongerighe maghe ſonder ſpijſe mach ruſten: Zo Godt niet williger eñ machtiger en ware/ om dit vroodt der zielen/ ſijn levendigh wooxt/ Jeſum Chriſtum/ ſelve ons te ſchencken om niet/ dan goede ouderen zijn om heur kinderkens voedtſel ende derxel te beſozgen? Sulcke onſe onachtſaamheydt ſoude noch eenighſins verſchoonlijck ſchijnen/ van dat wy niet en ſoecken na dit Hemelſche vroot als na rijckdommen. Immers Godt ſendt ons dat hier vanden Hemel af. Dit ſelve roept ons tot ſich (als de wijſheyt Prov. 8, 1.) ende ons ſoecken eñ bidden vooz-comende biedet hy ſich ſelve om niet ons te geven. Noch wepgeren de menſchen te ontfangen 'tgeene allen van noode is (Luc. 10, 24.) vooz al ſtaat begeerlijck na te jagen ende begeerlijck om vanghen/ te om-vangen. Wat is d'oozſake? onkunde ons ſelves/ ſwijge Chriſti ende Godes? 'tis ongelooflijt dat een hongerigh bedelaar/ wetende dat een milde rijcke allen begerenden vroots genoegh uptdeylt/ oock den wegh tot ſijnre wooningen kent/ ſoude mogen laten dien wegh te betredē/ aan te kloppen eñ ſo lange te bidden tot dat hy genoegh vroots verkregen hadde eñ verzaat waar. 'Tvolc heur hongerigh gebreck/ Godes milthept/ noch den wegh tot Gode waart/ Jeſum Chriſtum niet kennende/ en begeert/ ſoeckt/ noch biddet/ niet om te verkrijgen het ware goet/ dooz t eenige middel vandē milden gevers ons aangeweſē. Neen/ na draf der tijtlijcke have/ die niet mach verzaden/ hongert eñ ſoert men: van't Hemelſch vroot dat allen eewelijc mach verzaden/ walght elckerlijcx verdozven mage des gemoedts: die daaromme oot blijft onverzaat/ onvernoeght/ ende in ellendige ende quellijcke armoede. Willen dan de menſchen niet eenmaal heur bedaren? van waan-zathept (Eſa. 29. 8.) ontwaken? op heur verdzietigen honger achtē/ des vaders milde goedigheyt bedencken/ den ſnooden ſwijnē dienſt verlatē om te gaan tot heur gaafrijcke eñ milde Vadere? Honger gebzeerter/ vzunt/ wat ſegge ick: niet honger maar hongers gevoelen/ ghebzeeckt elck. Men waant ſich met vdeler magen verzaat. Vdel is meeſt elcx mage van waarhept/ maar ſo vol waans/ datſe geen waarhept en begerē. Wie begeert melc/ wijn of vroot om niet? wie verkoopt niet lijf eñ ziele om 'tgelt? elck roemt ſich een Chriſten ende der ware kenniſſe Chriſti/ het eenige middel tot des opperſte goets verkrijginge. By wie vintmē Chriſti Liefde/ Gotmoet/ Sachtmoedigheyt eñ Goetdadigheyt? Wie leert deſe deughden van Chriſto? wie volght hem na in die ſijne heylighe voetſtappen? elcx monden hooztmen daar van klappen/ maar ſelden ſietmē pemants voeten daar na ſtappē. Maar quam ergens een gouden Chriſtus/ met wagens vol gouden Salupten eñ kroonen geladen/ roepende wie my na-volght die ſal ick ſo vele gouden penningen/ wellusten eñ eerenſtaten geven als hy begeert: mepndy oock/ vzunt/ dat al de wereld in't wel na-volgen van ſulcken gouden eñ goutrijcken milden Chriſtum ſoude gebzeken? datter begerige ontfangers ſouden gebzeken? elck ſoude hem naloopen/ grijpen eñ nemen/ eñ 'tgelt vergeven zijnde/ ſouden ſy dien Chriſtum bedoncken met hem arm ende been te bzeken/ om elck ſoo veel hy mochte in ſijnen ſack te ſteken/ al de wereld gingh ſpoedelijc upte om dit vermoedelijck krupt van gouden rapen gierighlijck in te ſchzapen? Waarom volghtmen ſo begeerlijc niet na/ den gaaf-rijcken Treſozier alder Hemelſche ſchatten? Chriſtus woont inde bevepnſde mont: maar 'tgelt in d'afgodiſche gront: dit hebben ſy lief/ Chriſtum verſmaden ſy. Die is heur onwaart/ 'tgout boven al lief en waart. Onkunde iſt dan/ dat ſo wepnigh menſchen heur gebzeck/ Chriſtum den wegh tot Gode/ eñ God/ den milden gever alre goede gaven/ te recht inder waarhept kennē. Maar het gelt/ dat ruſte des lijfs/ welluſt des levens ende hooghachtingh des werelts kan geven/ kent elck te degen wel. O konden ſy de ware deughden/ die tot het opperſte goedt rechtſweeghs leyden ſo wel alſt gelt: ſy ſouden die meer benaarſtighende t'alder-beſt verwerven: ſy ſouden niemant ſchade doen/ oock heur ſelve niet: maar ſy ſouden eerſt heur ſelve nut zijn/ het ware goet verkrijgen/ ſelf goet wozden/ eñ allen menſchen goet/ maar niemant quaat doen. Hier af (beſte vzient) plegen onſe dagelijckſche redenen te weſen/ die ick met u eñ d'andere vzunden eertijts gehadt hebbe. Die hadde ick nu in mijn oude jaren in geſchzift geſtelt/ eñ u/ om leſen/ gegeven: eñ die behaaghden u ſulcx/ dat u nut dochte die tot nut van vele menſchen dooz den dzuck elck gemeen te maken. My daar toe voozderende eñ aanpozrende upt liefde tot het gemeen beſte. Welcke uwe gemepne liefde ic met ſulcx na te volgen hebbe moeten prijſen/ eñ dit mijn werck doen dzucken. Die daar nut in vint/ hebet u te dancken. Daarom ick oock 'tſelve heb moeten toe-ſchzijven/ u/ beſte vzunt: niet om u jonſt te behalē/ die ick al lange verſekertlijck gehadt ende bevonden hebbe: maar om anderen te betuygen dat in't ghene voozſz. is ghelijckſinnigh zijn Gherit Stuver ende zijn

D. C. V.

1590. Brief aan zijn oude vriend Gerrit Stuver met wie hij zo vaak sprak over het opperste goed en aan wie hij nu zijn *Opperste goedts Nasporinghe* opdraagt. (*CoCo*, II, 12; *Wercken* I, 338v/792).

Opmerking vooraf

1. *CoCo,* II, 4 komt goeddeels overeen met *CoCo,* II, 96: Verzoekschrift aan Willem van Oranje.
2. *CoCo,* II, 51 en *CoCo,* II, 99 zijn identiek: Verzoekschrift aan de Synode van Gouda.
3. *CoCo,* II, 55 en *CoCo,* II, 59 zijn identiek: Voorwaarden deelname aan een debat.
4. *CoCo,* II, 33, *CoCo,* II, 36 en *CoCo,* II, 101 zijn identiek: opdrachtbrief *Proeve van de Heydelbergsche catechismo* en opdrachtbrief *Theriakel teghen het venijnighe wroeghschrift.*
5. *CoCo,* II, 34, *CoCo,* II, 49, *CoCo,* II, 77 en *CoCo,* II, 102 zijn identiek: *Cort betoogh* gevoegd bij *Proeve van de Heydelbergsche catechismo* (tweemaal in de *Wercken* opgenomen), *Dolingen des Catechismi* en *Disputatie over den Catechismus van Heydelbergh.*

Coornhert Correspondentie, II, 1

Waarschuwing aan Oranje: Basius is niet te vertrouwen!*

geadresseerde:	
datering, plaats:	6 juni 1570, ergens in Duitsland
referentie:	*Wercken* I, 1v-2r/6-7
aantal woorden:	378
thema:	Verslag van een gesprek met Sonoy over Basius
omschrijving:	Coornhert waarschuwt Willem van Oranje, via Sonoy, voor Basius, die al enkele jaren de aandacht van de prins probeert te trekken. Coornhert meent dat Basius te jong is, hij stoort zich aan zijn vermeende kennis van krijgszaken. Oranje zou er beter aan doen hem niet in dienst te nemen en zijn geheime plannen toe te vertrouwen. Basius is wel geleerd (hij heeft Coornhert Latijn bijgebracht!), maar hij komt niet uit een familie van naam en is al te eergierig. Coornhert benadrukt dat hij met zijn waarschuwingen laster in de zin heeft, ook niet op eigen voordeel uit is, want hij weet dat hij politiek-militair niet bekwaam is, dat hem rust lief is en bovendien dat de calvinisten hem haten.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: C. Boomgaert, *Het leven van D.V. Coornhert* (*Wercken* I, 1r-6r/5-15)

Waarschuwing aan Oranje: Basius is niet te vertrouwen!*

ANno 1570. 6. junij sprack ick ’smergens met Ioncker Sonoy, die onder ander comende te spreken van B. heb ik gheseydt, dat hy mijn H. de Prince wel mochte van mijnen ’t weghen adverteren, dat B. al over drie Iaren aen my versochte of opwirp om aen sijn Excellentie gherecommandeert te zijn, oft in kennis te comen, ’t welck ick (om syn jonckheydt wil) niet en wilde doen. Item dat ick daer naer tot Embden B. hoorden vertellen de aenslaghen van syn Excellentie op de Nederlanden, daer in hy B. mede syne opinie had ghegheven, die (niet tegenstaende sy singulier was) ghevolght werde, soo hy seyde, ’t welck my verschrickte. Soo dat ick B. vraeghde oft hy wel met een schip naer Spangien soude durven varen op syn verstandt van stueren, hy seyde neen, soo verwondert my dat u verstant van crijghandel niet min kleyn als van stueren betrout wird, niet alleen by u selven, maer oock, &c. Ende seyde voort tot Sonoy, dat hy syn Excellentie (quaemt te passe) wel uyt mijnen monde mochte voorhouden, oft oock gheraden ware B. soo diep inde gheheymnisse synder Excellentie aenslaghen, ende saecken toe te laten, ghemerckt B. Ionck, van gheen naemachtighe ouders, ende van gheen goeden en is, ende daer teghen des Albaners milde praktycken behendigh ende menichvuldich zyn. Ick kende in B. groote eergierigheydt, (die gheerne schandelijcke wercken doet vlieden) groote neerstigheydt, gheleertheydt, ende verstandigheydt, maer hadde hem daer beneven al bevonden tot mywaerts anders dan’t behoorde, doch ick sprack niet uyt hate, want ick (Godt is myn ghetuyghe) hem soude dienst doen daer hy’t noodt hadde, noch ick begheerde hem niet uyt te stoten, om selve in onderwint te comen, want ick wel verstae mijn ongheleertheydt ende onbequaemheydt, oock wat zaligher dingh rust is, ende wat ondanck, peryckelen, ende moeyten in ’t bewint deser saecke is gheleghen: oock seyde ick dat ick in desen handel by niemandt vrucht en mochte doen soo my de Calvinisten (metten welcken men meest moet handelen) vyandelijck haten, uyt partydigh

loghentalen, ende valsche achterclap, &c; Maer sprack alle dit alleen ten goede van 't ghemeen best ende syn Excellentie: biedende Ioncker Sonoy hier van mijn handt te gheven, ende het voorsz te staen, ende verantwoorden, maer hy vernoeghde zich met mijn woordt.

Coornhert Correspondentie, II, 2

Een gesprek met Oranje.*

geadresseerde:	Willem van Oranje
datering, plaats:	18 juli 1572, Aldekerk (Duitsland)
referentie:	*Wercken* I, 2r/7
aantal woorden:	217
thema:	Verslag van een gesprek met Oranje
omschrijving:	Coornhert verzoekt Oranje of hij nog wat langer (*sic*) in Duitsland mag blijven. Hij weet wel dat Oranje niemand ergens toe dwingt, maar hij weet ook dat de prins graag ziet dat iedereen zich inzet in de bevrijde gebieden. Als Coornhert met diens toestemming kan achterblijven, dan kan hij daar later geen last mee krijgen. Als de prins hem echter ergens voor wil gebruiken, dan is hij bereid (*'al waer 't oock met de hooghste perycklen mijns levens'*). Hij meent echter niet bruikbaar te zijn, omdat de calvinisten hem nu eenmaal haten. Dat laatste geeft de doorslag: hij mag van de prins in Duitsland blijven.
bijzonderheden:	Na dit gesprek nemen de zaken kennelijk een keer. In september 1572 wordt Coornhert benoemd tot secretaris van de Staten van Holland. De eerste Vrije Statenvergadering is van 19 t/m 23 juli 1572, te Dordrecht. Zie ook: Becker 1928, p. 64.
opmerking:	In: C. Boomgaert, *Het leven van D.V. Coornhert* (*Wercken* I, 2r/7)

Een gesprek met Oranje.*

ANno 1572. 18 Iulij, sprack ick tot Aldekercke met mijnen Heere den Prince, dien ick bad te moghen met syn Ghenade goet believen noch een Iaer oft half blyven inde Landen van Cleef, daer mijn gheleghentheydt sulckx vereyschten, ende ick gheen dienst mochte doen tot Haerlem, dat nu al in handen van syn Ghenade was. Syn Ghenade seyde my, dat staet aen u selven, Ick repliceerde, wel te weten dat syn Ghenade niemandt en dwanck, maer dat ick had een impressie dat syne Genade believen was dat sich nu elck voeghen soude binnen 's Landts om daer nut ende vrucht te schaffen, voor 't ghemeen beste, ende dat ick derhalven niet uyt de Landen soude willen blyven in sulcke wijse dat het my naemaels tot naedeel oft lachter soude moghen comen, maer met wel believen van syne Vorstelijcke Ghenade bereydt wesende 'tallen tijden waer syn Vorstelijcke Genade ghelieven soude my te gebruycken, te gaen ende te doen soo 't syne Genade believen soude (alst niet en ware buyten mijn beroepen, oft boven mijn vermoghen, (nu wist syn Ghenade wel van te voren dat ick gheen vrucht conde doen, overmits den hate der Calvinisten op my)'t welck syne Ghenade verstaende was te vreden dat ick mocht blyven.

[Opmerking van de uitgever:]

'Dit ist jaer doen de Staten van Hollandt resolveerden de vvapenen tegen Duc d'Alba an te nemen als wanneer Cornhert schynt (alhoevvel uytlandich) in Prins Vvillems dienst is ghevveest, den Prins met syn heirlegehr uyt Duytslandt comende. Bor lib. 6. Fol. 290. H. de Groots Hollants outheyt, cap. 6. Dit selfde jaer vvierdt Cornhert der Staten van Hollandts Secretarius.'

Coornhert Correspondentie, II, 3

Een analyse van 's lands toestand.* & Discours onder verbeteringhe.

geadresseerde:	Frans Coornhert, Artus van Brederode en een niet met naam genoemde vriend (Van Montfoort?)
datering, plaats:	5 mei 1574, Xanten
referentie:	*Wercken* I, 2r-3v/7-10
aantal woorden:	1427
thema:	De politiek-militiare situatie in de Nederlanden
omschrijving:	Coornhert vraagt zich af waarom geen van de protestantse vorsten de Nederlanden te hulp komt. Hij meent dat het komt door ergernis over de beeldenstorm. Geen enkele overheid kan zich solidair verklaren met dergelijk oproer. Wat te doen? Coornhert ziet een manier om het lasterlijke verzetsimago (*'den valschen name van wederspannicheydt'*) te ontkrachten en de rechtmatigheid van de opstand te onderstrepen. Hij vraagt zijn correspondenten dat voorstel naar Van der Laen en Wesembeke te sturen. Die moeten er dan hun op- en aanmerkingen bij plaatsen en het naar Oranje en de Staten van Holland sturen (*'maer gheensins als uyt my voortcomende, soo 't dan om mynder vyanden wille, voor quaet aenghesien soude werden alwaer 't oock heel goedt'*). Coornhert gaat er vervolgens in het voorstel van uit dat Holland en Zeeland de oorlog niet kunnen winnen, dat zij dus wel over vrede moeten onderhandelen. Hij stelt voor een gezantschap naar de keizer te sturen om de zaak van de opstand te bepleiten (de eigen onschuld, het Spaanse machtsmisbruik, het recht op noodweer, de onverminderde loyaliteit van de Nederlanden, *etc.*). De Duitse keizer moet het geschil dan beslechten; beide partijen dienen zijn oordeel te aanvaarden. Coornhert schetst de voordelen van vrede, de nadelen van oorlog. Mocht de keizer niet bereid zijn als geschilrechter op te treden, dan moet het verzoek gepubliceerd worden als bewijs van de inschikkelijkheid van Holland en Zeeland. Maar waarom zou de keizer niet willen bemiddelen? Wie wil er nu zijn buren niet helpen als hun huis in brand staat?
bijzonderheden:	
opmerking 1:	In: C. Boomgaert, *Het leven van D.V. Coornhert*; door de uitgever toegevoegde glossen zijn als voetnoten opgenomen
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Politieke geschriften. Opstand en religievrede*, ed. J. Gruppelaar, Amsterdam 2009, pp. 49-53

Een analyse van 's lands toestand.* & Discours onder verbeteringhe.

Syn't geen miraculen, datmen in plaets van rebellen tegen haren Coning de gansche vverelt doet geloven, onsen oorloch, door den voorstant vande Policie, vvettich te vvesen, vvaer op so treffelijcke Aliantien volghen van uytheemsche Coningen ende Potentaten? die de Neerlantsche saken te vooren soo gans ledich stonden.

Lieve Broeder, of Ionstighe Neve, of waerde Vrunt, wien van u dryen desen behandight sal worden, ofte oock u altsamen, groete ick met herte. By mijn selven gheraeckt zijnde in verwonderinghe van dat alle Potentaten, ende voornemelijck de Euangelische, den Nederlandtschen jammer (henluyden altsamen oock al eenighsins treffende) dus langhe swyghende hebben connen aensien, sonder sich als middelaers der selver te bemoeyen, zwyghe hulp te doen: Liet ick my beduncken de hooft oorsaecke van dien te wesen Erghernisse of schandale vander saecken, alsoo die van beginne, door een verlooren hoopken beeldt-stormers, den name moet draghen van wederspannicheydt ende oproer: daer door elck Prince, verstaende dat hun bemoeyen metter saecken in 't goede, een schyn van behaghen met brenghen, ende syn selfs ondersaten licht verstouten soude om ter eerster gheleghentheydt sulck voorspel oock teghen hooren Landts-Heeren nae te volghen, deser saecken soo gansch ledich staen: door welck bedencken, als redens ghenoech voor my wesende het voorschreven verwondren in my moste ophouden, maer niet mijn begheerlijck nae sporen omme yet te bedencken dat tot nut van

myn Vaderlandt soude moghen strecken. Want my daer door zyn in ghevallen eenighe middelen die schyn hebben, in mijne ooghen, van moghelickheydt ende vruchtbaerheydt, die ick by gheschrift hier beneven over sende, begheerende ghy de selve oock wilt laten sien den Burghermeester vander Laen, oock Wesenbeke (is hy daer) die ick beyde vrundtlijck groete, op dat, soo daer yet nuts inne mach zyn, 't selve by u ende hen met toe ende afdoen verbetert, ende myn Heere den Prince, ofte Staten (maer gheensins als uyt my voortcomende, soo 't dan om mynder vyanden wille, voor quaet aenghesien soude werden alwaer 't oock heel goedt) aenghegheven mach werden, maer soo 't u ende henluyden duncket een idele uytslach te zyn, machmens branden, ende mooght dan verstaen mynen yver soo groot als myn verstandt cleyn te wesen, om in soo groote saecke yet vruchtbaers te vonden. Doch can ick niet bemercken eenighe schade altoos gheleghen te zyn in 't versoeck van desen, uytghenomen alleen vanden Legaetschappe, die dubbelt bethaeldt soude werden, of schoon gheen Vorst in sulck versoeck bewillighde. Vraeghdy waer mede? Daer met, dat Hollandt ende Zeelandt dan in druck gevende, sulck vertoon van henlieden onschuldt met sulck henlieden versoeck ende eerbiedinghe aen Keyser, Keur ende Vorsten ghedaen, den valschen name van wederspannicheydt afweren, en hare saecke gheen kleyn jonste by alle menschen smaecken soude, seecker heeftmen *Anno* 1570. alsmen gheen voet in't landt en hadde, aenden Keyser ende Ryckx-Vorsten met een boecxken ghesuppliceert alleenlijck om niet onwaerdelijck maer goedertierelijck ghehandeldt te worden: wat schade soude nu moghen comen uyt versoeck van recht ende eerbiedinghe vande oirdele onderdanighlijck te volcomen: Maer soo ick hier mede in dole, en is hier met niet meer verloren dan u moeyte in 't lesen, ende de myne in 't schryven, die cleyn is, vaert wel bidt ende waeckt, wanthet is nu tijdt of nemmermeer, Groet alle de vrinden.

By desen Brief was ghevoeght dit volghende gheschrijf.

Discours onder verbeteringhe.

Vrede sal nootlijck moeten zijn des oorloghs eynde, ende dit door Accoordt of volcomen mattinghe. Dat Hollandt ende Zeelandt den Coninck soude matten schynt niet te verhoopen, maer wel te vreesen dat wy vanden Coninck ghemat sullen werden (ick stelle miraculen te zyden, ende spreecke menschelijcker wyse). Of nu al mocht gheschieden dat Hollandt d'ander Lantschappen al tot sich kreegh, ende den Spangaerden uyt alle vesten, jae uyt de gantsche Nederlanden jaeghden, wat sal't eynde zyn? sal den Coninck de verstotinghe uyt syn erflanden lyden? Geensins, maer liever stadelijck oorloghe voeren; soude dan de vrede noch ontbeert moeten werden alst schoon boven wenschen wel gingh: Wat vrede verwachtmen by teghenspoet? een eeuwighe slavernye. De vrede waer dan beter, die moet ghesocht zyn door vreedsame tonghen, ende niet door bloedighe swaerden, ende dit soo eer soo beter. Maer want men selfs gheen ghehoor heeft, des Coninghs ooren met Spaensche arghelist omtuynt wesende, soude die best ghevordert moghen werden door 't Rijck, om 't welck daer toe te bewillighen nodigh schijnt dat mijn Heere den Prince van Orangie, met Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt,

ghesanten schickten aenden Keyserlijcke Majesteyt, Keurvorsten ende steden des Rijcx omme den selven te

Vertoonen

1. Der Landen oude ghetrouheyt tot horen Landtsheeren.
2. Der Landen onschuldt in allen desen.
3. d'Ondraeglijckheyt vander Spangaerden regheringhe.
4. De rechtvaerdigheyt vande nootweer.
5. Dat den Coninck door den Spangaerden qualick bericht is vande Nederlandsche saken.
6. De Wanhoope van by den Coning ghehoor te verwerven.
7. Ende de Hope of waerschynelijcke macht om d'andre Provintien tot henlieden te ghekryghen, die al ghelijckelijck de Spaensche regheringhe vyandtlijck haten, ende by een Iaer quaet ghewas door gebreck van koorne sich nootlijck sullen moeten versellen metten Hollanders ende Zeelanders, die de zee inne hebbende hen moghen gheneren met coophandel. dWelck d'ander landen ontberende gans winneloos sullen sitten, verteren dat sy hebben, te weten den coopman syn hooftsom, ende d'ambachtsman syn kleren ende huysraet, soo dat de ydele burse haest een ydel hooft sal maken, sonderlinghe oock den moetwillighen overlast van 't gheweldighe crygsvolck, dat den borghers ten bene toe knaghet ende beroyt maeckt. Maer want sulcks noch alle soude vallen tot gheheele bederfenisse der gantser Nederlanden, zaghen de Hollanders ende Zeelanders (als mede lidtmaten van dien) sulcks gaerne voorcomen. Daerom zy

Ootmoedelijck versoecken

Dat zyne Keyserlijcke Majesteyt, ende hore Keur ende Vorstelijcke genaden sich daertusschen willen legghen, ende eerstdaeghs by den Coninck van Spangien aenhouden dat syne Conincklijcke Waerden ghelieven wille dese gheschillen te stellen aen 't oordeel van Keyserlijcke Majesteyt, oock Keurvorsten, en Stenden des Rijckx daer toe te verkiesen, ende bewillighen, omme des Conincklijcke Waerden aenclaght, ende der Landen antwoorde, volcomelijck ghehoort zynde, te doen een uytsprake vander saken, De Prince met Hollandt ende Zeelandt sich

Erbiedende

Soodanighe uytsprake onderdanighlijck te volcomen niet min in't gedogen vande opgheleyde straffe (soo sy des schuldigh werden bevonden) dan ghenietinghe hoorder vryheyden ende gherechtigheyden. Mits dan syne Conincklijcke Waerde te vooren oock bewillighen in't volcomen vande uytsprake, ende oock mede dat alle Stenden des Rijckx sich eerst eendrachtelijck souden verplichten vyandt te zyn den onwilligen vanden voorschreven uytsprake, ende de selve (soo 't noodt werde) met des Rijckx macht te executeren ofte handthaven.

Omme nu de Vorsten hier toe te moghen bewillighen, moste vertoont werden dat sulck werck van vrede maken Godtlijck is Math: 5. 9. ende hore Keur ende Vorstelijcke ghenade selve hooghnootlijck ende nut: Dat vrede met soude brenghen

Op desen voorslach schynt niet qualijck te volghen den Vrede handel van Ceulen anno 1579. begonnen VVelcks gebesoigneerde ooc door de H.H. Staten ann. 1581 binnen Delft, met privilegie in druck is vervaerdicht, ende door haren Orator Aggeus Albada (Coornherts besonderen vrint) met over treflijcke annotatien verryckt, genoechsaem bequaem om de gansche vvereldt in rust ende vrede te regeren, voor alle politycke niet minder noodig als broot voor den honger. dit boec ende annotatien, verhaalt Coornhert met bondige bevvys redenen teghen Lipsium in syn I. Proces, min of meer als oft samen uyt Koornherts koker quam, daer Eusebius philalet an. 1617 Fol. 18. in syn Antwoordt op seker ondersoec als Koornh. eygen te zyn mede beticht.

hoorder Keur Vorstelijcke ghenade ondersaten welvaren, die nu een neringhloose dierte alder dinghen gedoghen, die terstont met des oorloghs eynde soude eynden: oock souden d´incomsten vande tollen weder comen metten vrede, ende souden van horen staten versekert zyn, die nu wanckelijck staen by krenckinghe van een van beyde partyen, want onmoghelijck is, dat by de nederlaghe der Nederlandtsche Catholijcken de Overlantsche niet ghekrenckt soude werden, soo mede by het onderdrucken der Ghereformeerde, de Protestantsche Vorsten in ancxten souden comen. Want alst inden Nederlanden ende Vranckrijck uyt ware, soudet by hen beginnen. Men soude de Catholicxse ende Protestantsche Vorsten aen een hetsen: als dan de Roomsche, de Spaensche, ende Fransche macht ende vrede quam nemen: Liever waer souden de Protestanten sitten? Maer of al schoon noch Keyserlijcke Majesteyt noch Keur noch Vorsten de Rijcx hier toe bewillight mochten werden. wat can't versouck schaden? Sullen d'oncosten vande Legaetschappe niet wel dubbelt betaelt zyn? Daer mede datmen dan, met Waerheydt, sulck eenvuldigh vertoon, sulck Godtlijck versoeck ende eerlijck aenbieden, door den druck alle de wereldt ghemeen mach maken, ende alsoo wech nemen veel valsch vermoedens, als van wederspannigheydt, vanden Coninck syn Landt te willen ontweldighen, vyanden mindren ende vrunden meeren.

Of men wilde segghen wat reden connen de Vorsten hebben sich te bemoeyen in saken den Coninck van Spangien beroerende, ende niet henluyden, &c. staet te bedencken, dat sy versocht zynde tot soo Godtlijcken saecke, gheen reden hebben die te weygren, oock dat het den Rijcke al roert off de Nederlanden (Lidt des Rijckx) verdorven worden, oock dat sy elck bysonder daer in gheschadight werden, &c. Immers oft myn buerman met syn ghesinde daeghlijckx kyvende ende vechtende soo qualijck huyshieldt dat syn huys by wylen aen brandt quame, ende ick hem straffende, tot vrede sprake, wat recht soude hy hebben t'antwoorden? hout ghy huys soo ghy't verstaet ick houde huys soo't my lust, dat roert u niet. Soude ick niet rechtelijck moghen segghen het roert my al: comt u huys te breanden het myne sal niet vry gaen. Daerom mochten de Vorsten met groote reden, oock van selfs onversocht, schrijven aen den Coninck ende aen den Prince, maeckt vrede, oft wy maken onsachtelijck vrede.

Coornhert Correspondentie, II, 4

Verzoek aan zijne prinselijke excellentie.

geadresseerde:	Willem van Oranje
datering, plaats:	19 juni 1584
referentie:	*Wercken* I, 3v/10
aantal woorden:	1075
thema:	Verzoekschrift: vrij debat of veilige aftocht naar buitenland
omschrijving:	Coornhert laat Oranje weten dat de predikanten de Haagse disputatie vertragen. Hij verzoekt hem – primair – in te grijpen, wijst op de inzet en het belang van de disputatie en zijn loyaliteit; ook wijst hij er nog eens op dat kritiek op dwalingen een christenplicht is en hij zich daaraan gehouden weet. Indien men hem echter ondanks 's lands 'duurgekochte gewetensvrijheid' toch het zwijgen wil opleggen, dan verzoekt hij Oranje – secundair – hem te steunen om op een veilige manier het land te kunnen verlaten. Dat laatste staat hem echter beslist tegen ('twelck hem in zijn oude daghen met een oude krancke Huysvrouwe doch weynigh sal lusten).
bijzonderheden:	
opmerking 1:	In: C. Boomgaert, *Het leven van D.V. Coornhert* (*Wercken* I, 1r-6r/5-15). Glossen van de uitgever zijn als voetnoten opgenomen. Deze brief (*Requeste*) is – met kleine variaties – ook opgenomen in de *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh* (*CoCo,* II, 97). Voor de variaties in de tekst zie de annotaties bij de hertaling.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Verzoek aan zijne prinselijke excellentie.

Aen syn Excellentie.

VErtoont met alre ootmoet D. V. C. dat, volghens het afscheydt byde H. H. Comissarissen op den eersten December *Anno* 1583. hem ende de Predicanten ghegheven, te weten dat hy suppliant voor den 11. der selver maent soude inne brenghen 't ghene hy teghen seecker gheschrift der Predicanten te segghen hadde, om daer op by de Predicanten weder gheschreven, ende dan terstont 't een metten andre den volcke voor ghelesen te worden, hy vertoonder sulck syn gheschrift den 8. der voorschreven maendt over ghesonden heeft ghehadt, meynende dat de aengheheven disputatie voortgangh hebben, oock wel bemerckende dat die soo haest niet eynden en soude, overmidts voort voleynden van alle het eerste van meer dan 50. artyckelen te handelen staende, nu al drye gantsche boecken papiers, met dicht gheschrift, ghevult sullen wesen, daer op syn huysinghe tot Haerlem verhuert, ende een huys inden Haghe heeft ghehuert, tot vermydinghe van tijdtquistinghe, costen, ende moeyten in't dickmael reysen tusschen Haerlem ende den Haghe, ende van't schadelijck versuym midts het schadelijck wesen uyt synen huyse. 'tIs nu soo dat de suppliant teghens alle vermoeden van dat die Predicanten heur schrift inne ghebracht souden hebben binnen veerthien daghen, de selve Predicanten nu al ghewacht hebben ontrent veerthien weecken sonder te antwoorden des suppliants gheschriften, gheschreven zynde binnen den tijdt van vyf daghen, sonder dat de suppliant mach weten wanneer sy daer toe ghereet souden moghen werden, sonder oock te weten of sulck heur soo seer lancksaem schryven comt uyt de swaricheydt die sy bevinden in't wel beantwoorden van des suppliants gheschrifte, dan uyt eenighe

veranderinghe vande ghemeene landts saken. Daeromme nadien den suppliant onmoghelijck is te vermoeden dat de H. H. Staten een alghemeyne handel van soo grooten insien souden hebben doen aenvanghen, omme alsoo op den dorpel vand conferentie in't eerste articul te laten blyven steecken, rechts oft hare E. E. nu merckende dolinghe inde religie te zyn, liever saghen dat het volck sulckx twyffelijck soude vermoeden doort ophouden, dan dat het sulckx ontwyfelijck soude weten door den voortgangh der disputatien, die nu soo langhsaem valt, dat de Predicanten door aldus danighe tijdtwinnighe veel eer dan van dese disputatie soude moghen verhopen: Nadien mede nu al lichtelijck vermerckt is by den suppliant wat cleynder jonste hy heeft, ende wat groot aensien syne partye, die Predicanten hebben, by den hoofden ende voorneemste der Staten ende Raden, den welcken nu al by den Predicanten door advys ghegheven is gheweest, dat oock onder andre het ampt des politycken Overheydts is, met ghevanckenisse oft aen den lyve te straffen den ghenen die uyterlycke Kercken vreede verstoren, daer af den suppliant soo weynich syn berispen van der Ghereformeerde als syluyden heur berispen vanden Roomsche Catholijcke dolinghes oude willen oft moghen verschonen. Nadien oock hy suppliant wel verstaet dat d'Overheydt in Hollandt als nu al Eedt ghedaen hebben, (nae 't segghen der Predicanten in openbaren druck) van gheen andre Religions exercitie dan alleen de Ghereformeerde in Hollandt te ghedoghen, gheensins en sal willen ghedoghen dat huyden een Coornhert, marghen een ander, sulck nu al voor oprechte gheoordeelde Religien ende Leere met berispen ende disputeren in twyffele souden bestaen te trecken, maer veel eer 't selve niet met een ydel Woordt verbodt, om dat niet Illusoir tot verachtinghe te laten blyven onvruchtbaer, maer met de voorschreven der Predicanten voor ghenwende ofte andre rigoureuse executien daetlijck sullen bestaen te beletten, ter naevolginghe van de Roomsche Catholijcken, sonder te letten op de groote schandale die uyt sal volghen over gantsch Europa, van soo schielijck selve pleghen, 't gheen men soo onlanghs ghelastert heeft inden Roomschen Catholijcken: Iae ter oorsaecke van 't welcke men meest den noodtweer om de Conscientien vryheydt te handtvesten ter handt ghenomen, ende heur Landts-Heer verandert is. Ende naedien den suppliant sulcx houdende voor openbare dwangh der Conscientien ter naevolginghe vanden Apostel Petro, Iae oock van uwe Excellentie selve, in ernstighen voornemen is, meer Godts teghen de menschen, dan de menschen teghen Godts gheboden te ghehoorsamen: het sy dan met spreecken, met schryven, of in druck gheven, saecken tot bewys ende waerschouwinghe van sulcke en derghelijcke meer andre groote dolingen, inder Ghereformeerde oft andre Kercken Leere wesende, soo hy suppliant selve alsdan bereydt sal wesen te verantwoorden mette H. Schriftueren, onder in eenighe stucken te roeren die Politycke regeringhe die verde verscheyden is vande Kerckelijcke, daer door dan oock den suppliant niet en heeft te verwachten voor synen persoone dan die voorschreve regureuse executien niet weynigher tot schandale (zoo ghezeyt is) vande Ghereformeerde Religie selve, dan tot onghemack oft schade van synen persone of armoede. Welck verbodt van syn ghedachten vry uyt te spreken ende van goede Boecken te drucken anders dan by gratie ende Previlegie (als eertijdts de Kettermeesters plachten) die Regheerders van Leyden in heure Remonstrantie wel uytdruckelijck segghen te wesen het eenigh Merckteken van tyrannye: Soo versoeckt de suppliant met alre

De H. H. Staten Confirmeren anno 1590. het teghendeel E. D. Met. lib. 16. Fol. 306.

Als den Hont tot syn braecksel.

Apologie ou defence, pag. 80.

Dit antvvoort gaven de E. H. Borghemeesters t'Amsterdam mede aenden Kercken-raet siet het VVarachtich verhael Anno 1630. daer tegen de Kerckelijcke rebellie uytgegaen.

ootmoet Dat uwe Princelijcke Excellentie ten aensien van 't ghene voorschreven staet, ghelieven wille te doen bestellen dat die voorghemelde begonnen disputatie (daer inne nu al eenighe merckelijcke desordre gheslopen is) eerstdaeghs in alder ghelijckheydt, ende soo die aldermeest tot verbredinghe van de waerheydt sal moghen strecken, gheredresseert ende voldoert mach worden ter eeren Godts ende heyl der menschen, soo sulcks door eenighe veranderinghe vander Landen saken de selve nu souden moghen nadelich gheacht worden, (als hy spuppliant verhoopt neen) dat dan hem suppliant gheoorloft werde, in't voorghemelde sedigh ende Christelijck berispen vande dolinghen inde voorschreve ende andre leeringhe, te ghenieten die duur ghecochte vryheydt der Conscientien, of en minsten soo hem dit oock niet en mochte gheworden, ('t welck hem suppliant onghelooflijck schynt) dat hy dan, om schandale vande Ghereformeerde Religie of quetsinghe syner suppliants Conscientie, Persoons of armoede te voorcomen gheoorloft werde ('t welck hem doch in syn oude daghen met een krancke Huysvrouw niet seer lustigh en sal vallen) te vertrecken metter woon in eenighe naeburighe Landen desen niet Vyandt zynde, en aldaer het kleyn restghen syns levens te Eynden, in 't eynden eens grooten wercx niemandt nadeligh ende alle menschen nut zynde, te weten, in een sonderlinghe Index der H. Schrifturen, by hem nu al meer dan xxvj. Iaren vlytelijcken in ghearbeydt zynde, ende hem daer toe te verlenen behoorlijcke Paspoorte, midts dat hy suppliant bereyt is, ende zich verbindt midts desen, t'allen tyden, als hy ingheroepen sal worden tot uytvoeringh vande aenghevanghen disputatie daer toe inden Haghe te comen ende blyven tot costen vande gene die hem sullen beschrijven. tWelck doende, &c

Coornhert Correspondentie, II, 5

Over de onwetendheid van de mens.*

geadresseerde:	Gerrit Stuver
datering, plaats:	14 april 1583
referentie:	*Wercken* I, 120v/356
aantal woorden:	212
thema:	Onwetendheid en religiestrijd
omschrijving:	Coornhert verheugt zich over zijn jarenlange vriendschap met Stuver. Die vriendschap kwam ten goede dat zij het niet met elkaar over de voor mensen toch onbegrijpelijke alwetendheid van God hadden, maar over de onwetendheid van de mens. De religiestrijd manifesteert die onwetendheid eens te meer.
bijzonderheden:	Verwijzing naar 'nacht van Onvvetenheyt'
opmerking:	Opdrachtbrief *Van de onwetenheyt der menschen, die daer is onschuldigh of schuldigh*

Over de onwetendheid van de mens.*

Eersamen, Vromen ende Achtbaren Gheraedt Stuyver Hendricksz. eertijds Burghemeyster tot Haerlem, mijnen lieven enden ouden VRIENDT.

ONse vriendschap, waerde Vriend, heeft nu vriendelijck, sonder eenich Wolcxken van onvriendelijcheyd, gheduert langer dan 25. Iaren: Hier door waren wy gaerne by malcanderen: daer wy dan spraken niet van de ongrondelijcke Alwetenheydt Godes, oorsake van alle dat goedt is, maer vande Menschelijcke openbare Onwetenheyt, oorsake alder Menschen quaden. Hier af hadde ick tot naspeuringe mijnder Onwetenheyd wat gestelt by geschrifte, al over veele Iaren: dat quam my nu onlancx ter handen, ende dachte 't selve nut om van veelen gelesen te vvorden: sonderlinghe in dese nacht van Onvvetenheyt, daer elck tvvist om die Religions vervven. Maer siende eenige dingen als voor my self geschreven, voor anderen vvat te cort gestelt, beterde ick die, ende dacht my self (so men in de Voorreden siet) dese Onvvetenheyd toe te schrijven: om niet aen anderen ondanc te behalen, daer ick soude meynen vriendschap te doen. Maer herdenckende al dit schrijven veroorsaeckt te sijn door onse t'samenspreken, ende wetende dat ghy uwe Onwetenheyd u so luttel schaemt, als ik my schame vande mijne, hebbe ick u.l. dese mijne, ja onser beyder Onwetenheyt toe willen schrijven: als die versekert ben dat u.l. de selve als een cort verhael ende ware vernieuvvinge van onse oude t'samenspraken van de schadelijcke Onwetenheyd, aengenaem, lief, ende lustich sal aennemen van

V.L. Oude ende Hertjonstige Vriend D.V. Coornhert, die dit schreef tot Haerlem, den 14. Aprilis 1583.

Coornhert Correspondentie, II, 6

Over wedergeboorte.*

geadresseerde:	Nicolaes van der Laen
datering, plaats:	1581* (*Bibliotheca Belgica*)
referentie:	*Wercken* I, 177v/470
aantal woorden:	228
thema:	Wat is wedergeboorte?
omschrijving:	Coornhert verheugt zich over de oude vriendschap met Van der Laen, bijzonder vooral omdat hij over het geloof anders denkt, maar zich niet door 'partijdigheid' laat meeslepen. Coornhert nodigt hem uit zijn geschrift van commentaar te voorzien.
bijzonderheden:	
opmerking:	Opdrachtbrief *Vande wedergheboorte*

Over wedergeboorte.*

Aen den Eer-achtbaren ende voorsienighen Nicolaas van der Laan, Burghemeester tot Haarlem.

DIe Vrundtlijcke kennise tusschen u E. vvaarde Heere ende vrundt, ende my, en is niet jong, So en is oock u E. jonste, aan my bevvesen niet kleyn. T'vvelck vvel is tusschen meer anderen van eenerleye ghesintheyt zynde: maer selden tusschen Luyden die in saken des Gheloofs niet heel eens en zyn. Dit is tusschen ons beyden sulcx: Ende dit toont dat u E. gheen ding minder is dan partydigh. VVelcx bevinden, beneven andere vvichtige redenen, my heeft veroorsaact u E. toe te schrijven dit mijn gevoelen van de VVedergeboorte: vvesende sodanighen sake, dat in't hebben van dien Saligheyt, ende in't derven Verdoemenisse is gelegen. Soo hier inne nu vvat mochte sijn dat u ten goeden vordert, het sal my hertelijck lief sijn, als die dan mijn Vrunt nut ben. Maar is dat niet, ende bevindt u E vvat onrechts daar inne, het aanvvysen ende bevvijsen van dien sal my nut te sijn tot u E. verblydinghe, vvant u lust is elcken, daar ghy mooght, nut te sijn, hoe vele te meer uvve Vrunden, onder den vvelcken u E. my oock telt. Ende sal u bescheyden bericht my hooch aangenaam sijn, als komende van mijn Vrunt in vvien ick vinde groote onpartijdigheyt, met geen kleyne kennisse van Godtlycker saken. Leest daaromme, Vrunt, met opmerckinghe, Oordeelt met kennisse der vvaarheyt end bericht van dolinghe (vindyse hier inne) met bescheydenheyt.

V. E. Dienstwillighen Vrunt D. V. Coornhert

Coornhert Correspondentie, II, 7

Den naasten Wegh om te moghen komen tot kennisse van sijns selfs state.

geadresseerde:	Aan N. (Cornelis de Groot?)
datering, plaats:	Na 1575*
referentie:	*Wercken* I, 190r-190v /495-496
aantal woorden:	1244
thema:	Zelfkennis; stadialeer
omschrijving:	Coornhert zet naar aanleiding van een eerder gesprek zijn stadialeer uiteen. Aan de orde is zelfkennis, niet weetgierige ('Adamse') godskennis. Men moet zich bij lezing van de H. Schrift spiegelen aan Gods wet, nagaan op welke trede men zich, moreel gezien, bevindt. Coornhert beschrijft de zes stadia.
bijzonderheden:	Coornhert merkt op dat men moet bidden om verlossing, niet van tirannie, door hem hier 'een goede roede Godes' genoemd, maar van goddeloosheid.
opmerking 1:	Deze brief, die hoort bij *Korte berichtinghe vander ghedachten waarneminghe*, komt sterk overeen met (delen uit) *CoCo,* I, 7 (geadresseerd aan Cornelis de Groot).
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

Den naasten Wegh om te moghe komen tot kennisse van sijns selfs state.

VRundtlijcke N. ghy begheert van my een memoriken van onse reden laatsmaal ghevallen, nopende *den naasten Wegh omme te moghen komen tot kennisse van sijn selfs state*. Al hoe wel nu dese Wegh so licht ende klaar is, als des selfs kennisse noodtlijck ende nut, so sie ick nochtans dr selve Wegh swaar ende duyster geacht in den ooghen der gheenre die partijdelijck haren tijdt verslijten, in't ondersoecken ende twisten van ende om onnutte ende diepe questien. Daaromme ick gaarne in u vernemende de begheerte tot het verstandt van den A.B.C. sonder welck nemmermeer yemandt mach leeren lesen, en hebbe u nyet ongaarne willen mede deylen in't korte mijn ghevoelen daar af, ende dat nyet als een *Rabbi* of Leeraer, (want ick van Gode noch mensche en ben ghesonden te leeren) maar als een Mensche het mijne onder verbeteringhe van verstandigher voorstellende ende dat noch ghevraaght.

1. Om eenigh dinck te kennen is van noode des dincx tegenwoordigheyt, licht ende goet gesicht. Tegenwoordigh en zijn wy selve nyet, als wy lesende in de H. Schrift mette gedachten inde creaturen swerven: maar dan is de Mensche tegenwoordigh, als hy ingetrocken zijnde, met vlijtiger aandacht let op t'gunt hy voor heeft.
2. Het licht ontberen wy alle, so lange wy die zond-beschamende Waarheyt ons vyant achten, haar straffinghe haten ende also het Licht vliedende, de logenachtige Duysternisse boven het ware Licht beminnen. Maar die heeft waarlijck het licht der Ghenaden, die des vrundts wonden boven des vyandts kussen prijsende, wilvaardigh is om sijn wel-verschulde beschaamtheyt, oordeel ende straffe te lijden, alleenlijck op dat Godt in sijn Waarheyt, Oordeel ende Gherechtigheyt ghepresen werde.
3. Ende so lange wy noch sien met het weetgierighe ooghe Adams, ende meer speuren na hooge questien te verstaan, dan na middelen om het geweten quaat te mogen laten, ende het goede, dat wy nu al verstaan, te moghen volbrenghen, so zijn wy noch blint, ende is ons ooge ende mitsdien oock ons heele lichaam duyster:

want dat ontberen wy noch het eenvuldighe Ooge dat het gantsche Lichaam klaar maact, dat in Christo (het argerlicke Adamsooge uytgesteken zijnde) open gaat ende dat die Waarheyt bekent, die alleen te recht vry maact. Wat staat den Mensche, die een van dryen, of die't alles ontbeert, doch anders te doene, dan dat hy met ernst inder Waarheyt den Vader des Lichts bidde om Klaarheyt, om
Ioan. 8.32. Waarheyt ende om een ernstelijck Aandacht? Die so om sulcx inder Waarheyt bidt, sal't gewisselijck in Christo verkrijgen. Die maniere hoemen tot dit oprecht bidden komt, heb ick u voormaals geschreven. Die Mensch dan selfs tegenwoordigh int Licht hem selfs aanschouwende, sal dan oock lichtelijck sijn gedaante of qualiteit leeren kennen, dat is, hy sal sich vinden te wesen een *Zondaar* of *Heylighe*. Is hy een *Zondaar*, hy sal sich sien *Boetvaardigh* of *Onboetvaardigh*. Bevindt hy sich
Godtloos noch *Onboetvaardigh*, hy sal gewis weten dat hy is een *Godloos*. Maar voelt hy
Knecht Boetvaardigheyt in hem, uyt vreese vander Hellen, so is hy een *Knecht*. Ist uyt hope
Huerling vanden Hemel, so is hy een *Huerling*. Want d'een laat het quade uyt vreese van straf, ende niet uyt hate des quaats, d'ander doet deughde (mach't anders deught zijn) nyet uyt liefde des goets, maar om loon. Al ist nu so datmen een *Godtloos*, *Knecht* ende *Huerling* is, eermen een kint Godts wert, so en sal die (ick meyn, so sy nyet voorder en komen) blijvende *Knecht* ende *Huerling*, so weynigh als die *Godlose* deele hebben in de Erfenisse Gods metten kinderen, want *Knecht* noch *Huerling* inden huyse Godts en blijft, gemerckt in desen geen Liefde is tot Gode, sonder welcke Liefde God nyet genoten of verkregen en mach werden: maar het *Kindt* heeft den Vader lief boven sijne gaven, dit is die *Heylige* die men oock aan dryen deelt, namentlijck, die *Kindtschap*, daar de *Goede wille* inder Waarheyt nu al is, maar noch sonder machte, ende die swacke jonckheyt Christi in desen *Kinde*, daar die *Goliath* (die quade gewoonte) noch sterck is ende gewaldigh. Maar dese kintsheyt opwassende tot een Iongeling, vernielt die *David* den *Goliath*, ende is dan vanden *Iongelingen* die t'quade verwonnen hebben. So dese dan langer hier leeft, bereyckt
Ephes. 4.13. hy den *volkomen Ouderdom Christi*, ende wort een van den *Ouderen* die hem kennen so hy van den beginne was. Daar hebdy dan alle die staten des Menschen, die ick vinden kan in de gantsche H. Schrifture, te weten, 1. een *Godtloose*, 2. een *Knecht*, 3. een *Huerling*, 4. een *Kindt Godes*, 5. een *Iongheling*, ende 6. een *Ouderling*. So moet nu elck Mensch, nyemant uytghenomen, wesen in een van dese ses staten.

Omme dan te weten in welck die Mensche is, dient hem nootlijk het stadigh bidden om aandacht, licht ende ghesicht, het ernstelijck lesen der H. Schrifturen, ende het spieghelen daar inne van sijn herte ende ghedaante. Dit mach aldus te wercke gaan: Hy leset daar dat die Godtloose Achab den Propheet Micheas vyandt is, om dat hy hem de Waarheyt (dat is de wel verschulde straf) propheteert: loopt hy voort sonder hem daar inne te soecken oft spieghelen, wat vrucht mach hem dat lesen doen? Also sal hy stille houden ende in hem selven dencken aldus: Jan of Peter verweet my onlancx by den luyden mijn gebreck: wast waarheyt dat hy seyde, of logen? Het was Waarheyt: Danckte ick hem of wert ick hem daarom vyandt? vyandt: So ghebrack my maar Achabs macht om hem te doen als Micheam dede. Ach t'is waarachtigh, ick ben oock een Achab, dats een *Godtloose*. Wat staat hier den Mensche dan anders te doene, dan te suchten met ernst over sijn boosheydt, in den Heere een goet opset te maken ende hem te bidden om verlossinghe, nyet van tyrannije (dat een goede roede Godes is) maar van die Godtloosigheyt in hem, dat

een vyandtschappe Godes is. So mede sal hy in de exempelen van de *Knechten* ende *Huerlinghen* hem selven soecken ende spieghelen, ende daar na in de exempelen van de *Kinderen*, *Ionghelinghen* ende *Mannen*. Item leefdy wat quaats verboden, of goets gheboden, of by yemant gelaten of ghedaan, houdt stille ende soeckt eerst of ghy sulck quaat oock laten of sulck goet oock doen sult konnen: *Exempli gratia*, Leest ghy hoe Joseph in de bloem sijns levens tot tot onkuysheyt aanghesocht werdt van zijn vrouwe, d'welck hy vloodt? Ondersoeckt ende denckt, soude ick't oock vlieden? Ach neen: hier ghelt suchten ende bidden over sulcke boosheyt ende om verlossinge van dien. Bevindt ghy door Gods ghenade ja? Ghy sult Gode dancken van sijne gaven, ende bidden om volhardinghe. Item leest ghy van wat goets ghedaan, als daar Moyses ende Paulus, om Godes eere ende haar Naestens saligheyt hen selven van Gode verbannen Menschen? Houdt stille, soeckt oft oock in u is, etc. Ende als ghy nu al bevindt dat ghy wat quaats laten ende wat goets doen soudet konnen, soo staat u oock te ondersoecken het eynde uwer meyninghe, want laat ghy het quaat om die Helle, ghy zijt een *Knecht*: doet ghy't goet uyt hope van den Hemel, ghy zijt een *Huerling*. Dit mach sich laten doen in alle staten. Saligh is de
Psal. 1. Mensch die dese oeffeninge ter handen neemt, sich soo dagh ende nacht spieghelt in de Wet des Heeren, het quade laat, so dat hy inder Zondaren ende Godloosen weghen nyet en staat oft sittet, maar als een vruchtbare Boom, Godtsalige daden voortbrengt. Dit wenscht u ende hem selve, u vrundt.

D.V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 8

Gods geboden zijn te doen.*

geadresseerde:	Frans Coornhert
datering, plaats:	1580* (*Bibliotheca Belgica*)
referentie:	*Wercken* I, 249v /614
aantal woorden:	510
thema:	Volmaaktheid: Gods geboden kunnen volkomen worden onderhouden.
omschrijving:	Het verdriet Coornhert dat zijn broer Frans er moeite mee heeft dat hij, D.V.C., met veel mensen, die groot aanzien genieten, vanwege geloofskwesties overhoop ligt. Maar een christen leeft niet om mensen te behagen. Het gaat ook niet om *eigen* opvattingen, want zij stemmen overeen met de Schrift. Daar leest hij dat het *mogelijk* is, dankzij Gods genade in Christus, *alle geboden te onderhouden*. Om de mensen die hem belasteren van repliek te dienen, wil hij nog eens duidelijk maken dat de Schrift de ware aflaat der zonden, d.i. de volmaaktheid, leert. Hij daagt zijn tegenstanders uit aan te tonen dat zijn zienswijze onschriftmatig is. Mocht hun dat lukken, dan erkent hij zijn ongelijk; zo niet dan draagt zijn geschrift ertoe bij dat er minder doling is.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Opdrachtbrief *Waarachtighe aflaat van zonden*
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Zedekunst dat is wellevenskunste*, ed. J. Gruppelaar, Hilversum 2015, pp. 49-53

Gods geboden zijn te doen.*

Aen mijnen eenighen ende lieven Broeder Frans Volkerts Coornhert.

HEt mishaaght u, lieve Broeder (so ick mercke) dat ick veelen Menschen, groot achtbaar zijnde, grootelijc mishage: ende dit nyet om mijnen wandel of handel, maar om mijn ghevoelen in saken des Geloofs. Sulck u leedt om mijnen wille, is my oock leedt om uwen, nyet om mijnen wille, overmits d'oorsake vandien my lief is. Want het is even soo goeden teecken van Gode wel te behagen, datmen den menschen mishaaght, als het behagen der Menschen een teecken is van 't mishagen Godes: gemerct hy Christi dienaer nyet en is die den Menschen behaagt. Want also de Hemelen verheven zijn vander Aerden: also zijn mijne wegen (seyt de Heere) van uwe wegen ende mijne ghedachten, van uwe gedachten verheven. Doch en soudet my gheensins sekerheyts genoegh zijn van de oprechtigheyt mijnder meyninghe, dat die oneens is met alle mans meyninge, so ick die nyet verstont geheel eens te zijn mette gantsche meyninge der H. Schrifturen. Dese bevestight in my mijn ghevoelen vande Moghelijckheyt, door Gods genade in Christo Iesu, vande onderhoudinge der Gheboden Godes: welck mijn gevoelen meest wert ghelachtert by Luyden diese minst verstaan: daar door dan oock by den onwijsen yverigen menschen argernisse ende achterklap veroorsaact wert, buyten mijnen schulden. Om twelck wech te nemen, of ten minsten te verminderen voor so vele in my is, ick hier doe openbare bekentenisse van t'gene ick houde vande ware Aflaat van zonden ofte vande Volmaactheyt: met bygevoeghde grontfesten uyter H. Schrifturen, daar op sulck mijn gevoelen is gebouwen: Immers oock met onloghbare blijcken dat die twee Hooftleeraren der Luyden, die sulcx in my so seer lachteren, self tselve dat ick hier af houde ooc getuygen: so dat sy my, zijn

sy omsichtigh, om dit mijn gevoelen geensins en mogen schelden, sonder oock te schelden de selve heure twee leermeesteren. Heeft nu yemandt Wijsheydt, die stoote sulcke mijne Schriftuyrlijcke grondvesten omverde, door vast bewijs, dat ick die schriftelijcke spreucken, daar op mijn gevoelen is ghebouwen, qualijck verstaan ende misbruyckt hebbe. Soo sal dan oock dit mijn gevoelen omgestooten tselve van my verlaten ende ick hier inne ghewonnen worden. Is dat nyet, soo sal immers dese mijne onbeveynsde bekentenisse so vele vermogen by alle redelijcke Luyden, dat sy my nyet meer sullen schelden, om te gelooven t'gene blijckt opte H. Schrift gegrondvest te wesen. Ende sal ick mitsdesen also mogen nut zijn my self door minderinge mijnder dolinghen, ist dat my yemant met waarheyt berispt ende wettelijck overtuyght: ofte, valt dat nyet, anderen door minderinge van heur achterklap ende onrijp, ja zondigh veroordeelen, indien sy bevinden dat henluyden onrecht van dit mijn gevoelen is aengegeven: ende en sal in allen ghevalle nyemanden mogen schadelijck zijn, aangemerckt dit mijn gevoelen alleenlijck onder verbeteringe om geoordeelt te worden, ende sonder alle authoriteyt wort uytghegheven. Vindet ghy dan lieve ende waarde Broeder yet wat hier inne dat u ter deughden voorderlijck is, het sal my hoog lief zijn, als oock mede het minderen van u leedt deur't minderen van 'tquaadt-klap achter my u Broeders rugghe, d'welck met redene hier door eenighsins mach verhoopt werden, door my

u lieve Broeder

D.V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 9

Over de Zedekunst.*

auteur:	Justus Lipsius
geadresseerde:	Spieghel
datering, plaats:	Leiden 26 maart 1587
referentie:	*Wercken* I, 269r/653
aantal woorden:	141
thema:	Lipsius onderstreept belang van Coornherts *Zedekunst*.
omschrijving:	Lipsius geeft aan graag een exemplaar van de *Zedekunst* te ontvangen en zeker niet afkerig te zijn van Coornhert, die hij een subtiel en wijs auteur noemt. Hij prijst Coornherts strategie om 'hoogher dinghen' onbesproken te laten. Coornhert zelf zou dat wel kunnen zonder te vallen, maar anderen zouden er zeker over vallen: 'soo nu de Werelt is'. Ook prijst hij het gebruik van de landstaal: 'reynightse', want de predikanten zullen het niet doen.
bijzonderheden:	
opmerking:	Opgenomen in de *Zedekunst* (*Extract uyt sommige Brieven geschreven by den Hooghgeleerden I. Lipsium aan sijnen Vrundt H.L.S. beroerende* De Zedekunst *van D.V. Coornhert)*

Over de Zedekunst.*

Tot Leyden den 26. Martij 1587.

HEt Boeck vande Zedekunste ontfang ick gaerne van u. Soude ick daer van walgen? so dwaalt ghy. Ick sie dat meest alle stucken van dien Man subtijl ende wijslijck geschreven zijn. Ende och offe alle waren van dese stoffe. Want die hoogher dinghen, hoewel hy die mocht roeren ofte handelen sonder vallen van hem selve, maer qualijcken sal hy't doen (soo nu de Werelt is) van anderen. Dese wegh is veyligh, ende in onse Tael noch nyet betreden, ende over sulcx vruchtbaer. Ick bidde u Luyden reynightse: Want de ghene die op de Predickstoelen ende hooghe plaatsen daghelijckx preken ende roepen, sullen gheen meerder vruchten aenbrenghen, als ghyluyden, wanneer ghy dusdanighe Schriften onder den man brengt. Hier hebt ghy mijn ghevoelen in't ruygh, by avontuyren suldy 't hebben met meerder onderscheydt, als ick 't met meerderen onderscheydt sal ghelesen hebben, &c.

Coornhert Correspondentie, II, 10

Over de Zedekunst.*

auteur:	Justus Lipsius
geadresseerde:	Spieghel
datering, plaats:	4 maart 1591
referentie:	*Wercken* I, 269r /653
aantal woorden:	43
thema:	Lipsius' geruzie met Coornhert
omschrijving:	Lipsius geeft aan dat het hem spijt met Coornhert te hebben getwist. Hij geeft aan nu een gematigder toon te prefereren en zich door emoties te hebben laten meeslepen: hoe onstandvastig!
bijzonderheden:	
opmerking:	Opgenomen in de *Zedekunst* (*Extract uyt sommige Brieven geschreven by den Hooghgeleerden I. Lipsium aan sijnen Vrundt H.L.S. beroerende* De Zedekunst *van D.V. Coornhert)*

Over de Zedekunst.*

Den 4. Maert 1591.

HEt mishaaght my dat ick eens met Coornhert ghetwistet hebbe. Soo ick't weder beginnen soude, dat mijne gheheele Schrift soude matigher zijn. Dan den Windt der Affectien verruckt ons altemet, ende ick sie hoe wanckel ick stae op den wegh van onse standvastigheydt.

Coornhert Correspondentie, II, 11

Toe-eyghen Brief.

geadresseerde:	Hendrick Spieghel
datering, plaats:	1586 (*Bibliotheca Belgica*)
referentie:	*Wercken* I, 270r-270v /655-656
aantal woorden:	1762
thema:	De inzet van de *Zedekunst*: ware zelfkennis
omschrijving:	Coornhert draagt zijn *Zedekunst*, omschreven als 'spiegel' van zijn zonden, op aan Spieghel die hem er immers toe heeft aangezet het te schrijven. Een nuttig boek, ook omdat het in de landstaal is geschreven, meent Coornhert, gezien de toenemende meningsverschillen in godsdienstzaken. Het wemelt van 'kyf-boecken', mensen walgen ervan, twijfelen eraan of zij wel tot waarheid kunnen komen, 'libertijnse vrijheid' dreigt. Hij stelt vast dat de meeste lezers partijdig zijn, werken van leermeesters hoogachten, die zich aan weetgierige godgeleerdheid te buiten gaan, zoals met name de predestinatieleer. Maar virtuoze godgeleerdheid is volstrekt voorbarig: eerst moet men het alfabet leren, pas dan lezen. Het alfabet bestaat uit zelfkennis, d.i. kennis van eigen doen en laten, van ons menselijk tekort. Als deze zelfkennis ontbreekt, moet godskennis wel ontsporen tot eigenzinnige, partijdige opvattingen. De veelheid van meningen verwart, zoals men dronken wordt als men allerlei bier door elkaar drinkt: moge God toch ervoor zorgen dat wij die verscheidenheid uitbraken en ontnuchterd van de vele meningen openstaan voor Zijn zuivere waarheid! Velen zijn dronken van wat zij in hun goeddunken als ware leer beschouwen; de leer van anderen verketteren zij. De *Zedekunst* is bedoeld ter ontnuchtering: biedt kennis van eigen dwaasheid, tot nut van velen zonder iemand te schaden. Zelfkennis die direct aansluit bij de eigen, onbedrieglijke ervaring vormt de eerste trede. Vergissingen zijn niet uitgesloten, correcties welkom. Alleen God weet alles. Coornhert is bereid fouten te herstellen, zoals hij ook bereid is al zijn beweringen met de H. Schrift te staven. Hij zegt de H. Schrift 'om sonderlinghe oorsaken' buiten beschouwing te laten en zich enkel op de menselijke rede te richten. In zijn werk zijn dwalingen niet uitgesloten, de H. Schrift, voor iedereen beschikbaar, bevat enkel waarheid. Tot slot merkt hij op 'nieuwe stof' in het Nederlands te behandelen en soms nieuwe woorden in te voeren. De verantwoording van het gebruik van het Nederlands legt hij bij Spieghel, die hem daartoe heeft geïnspireerd.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Opdrachtbrief *Zedekunst,* ondertekend met Thiroplusios Laoskardi, een graecisering van Dierijck Coornhert
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Zedekunst dat is wellevenskunste*, ed. J. Gruppelaar, Hilversum 2015, pp. 49-53

Toe-eyghen Brief.

HIer ziedy, Jonstighe Spieghel, mynre ghedachten spieghel vande Zonden ende Dueghden, in't Licht voortkomen voor alle mans gesichte: so nu yemandt sich daar inne alsoo spieghelt, datse hem dient tot ware kennisse van synen state, dats van sich selve: die heeft naast Gode ende sijn aandachtigh opmercken in desen spieghele, die ick u mits desen toe-eyghene, u daar af te bedancken. Want ghy alleen zijt de man, die alder eerst my dit werck hebt aangheraden ende door u stadigh aanporren by na aangedrongen. Ghemerckt ick soo ongaarne daar aan quam, overmidts t'selve, my dochte meer dan in myn vermogen was, te vereyschen: alst my wel scheen aan te locken, overmids den grooten nut die ick sagh voor velen daar inne te zyn gheleghen: te meer overmidts ick wiste, dat sulx noch noyt in

ghemene talen en was ghedaan. Hier toe hulp noch myn beduchten, dat door de groote verscheydenheydt van meyninghen in saken des gheloofs, die nu al is, daghelijcx toe neemt, ende by koevering aanwassen sal, de ghemeyne man van soo menighvuldige kyf-boecken te lesen walghen, van tot waarheyts kennisse te mogen komen vertwyfelen, van alle goede zeden sich roeckeloos afkeeren, ende also ghantschelijck in een Libertijnsche vryheydt ende godloos leven verwilderen sal. Dan sal de laatste noch d'alder arghste doling worden. Of dan noch al schoon eenighe het lesen der boecken nyet geheel en sullen verlaten, zoo sullen dit zyn partijdige dier meest zyn, of een weynigh onpartijdige menschen. De partijdighe lesen selden de Godlijcke, maar doorgaans de menschelijcke schriften, te weten elck die ghemaackt zyn byde Leeraren daar aan hy is hanghende. Daar inne vinden sy luttel dat henluyder Adamsche weetghierigheydt magh vernoeghen, maar veel dat de selve meer ende meer vergrootet ende tot meer onghenoegens voert. Want daar wroetmen diep om te gronderen de drievuldigheydt, der dryer personen onderscheydt, de twee naturen in Christo, oock de wyze vande Menschwordingh Christi, ende of Christus na syne Menschheydt een sone, dan een schepsel Godes is, of Christus na sijne Menschheyt over al is, oock de predestinatie, de verkiesinghe Godes (nu God betert by na noodtlijcke saken gheworden zynde, soo t'misverstant der selver twee stucken alle goet opset ende beteringhe der menschen belet of wech neemt) met meer andere deser ghelijce hooge trappen inde leere, die de Leeraren meest al selve segghen voor allen menschelijcken verstanden te hooge, ja onbegrijpelijck te wesen. Waar't dan nyet wel eens tijt, dat nyemandt en bestont te beschrijden d'alderhooghste trappen vande leere, voor ende al eer hy d'aldernederste trappen eerst schickelijck voor-voets op betreden hadde? dat nyemant sich vergeefs t'hooft en brake om te leeren lesen, so langhe hy de letteren, of a.b.c. noch niet wel geleert en hadde? Dese nederste trappen ende a.b.c. zijn de ware ende ondervindtlijycke kennissen van onse eygen gebreken, van onse eygen wandel ende van ons eyghen quaadheyd, dat is van ons selve. Ist nyet een loutere zotheydt, dat wy wanen d'onghemeten Godheydt met zijne Godlijcke verborghen weghen te doorgronden: daar wy onse bepaalde menscheydt ende onse eyghen weghen noch int minste niet en konnen verstaan? Dat wy soo vlijtelijck spueren om ydele ende wroeghende kennisse te bekomen, met moedwilligh versuym vande ware ende vruchtbare, ja noodtsakelijcke kennisse ons selves? Dat wy so hoovaardelijck opstijghen, om te weten t'gheen voor ons noch onmoghelijck is: sonder eens te dencken van in ons selven neder te dalen om te verstaan t'geen ons licht ende heylsaam waar om kennen? So lesen, soo wroeten ende so vernufteliseren meest alle partijdighe lesers, niet tot huer verbeteringh, maar tot huer verbittering ende quellinge. Aangaande d'onpartijdige Lesers, die weynigh zijn, vintmen onder de selve mede noch al t'minste deel die uyt een rechte oorsake ende tot een recht eynde lesen. Dit zijnse alleen, die uyt een ontwijfelijck weten van huer onverstandighe blindtheydt aangheport zijnde, alleenlijck lesen met een voorghenomen ernst om des Heeren wille te doen: in't laten van t'ghene sy quaadt, ende in't doen van t'ghene sy goedt verstaan sullen te wesen. Dat is: sy begheren niet anders te verstaan dan huer eygen quaadheydt om daar af te scheyden, ende Godes ghoedtheydt daar met te vereenigen. Soodanighe Lesers der Godtlijcker Schrifturen, Gode om verstandt inden gheloove biddende, moghen wel versekert zijn, dat de Vader des

lichts zo weynigh henluyden, als sich selfs weygeren sal moghen: Maar deser zijnder luttel, hoewel elck, sich self bedrieghende, meynt een deser te wesen: waar't dat eenigh Predicant onder sijn predicken beval allen Koopluyden over eynde op te staan, alleen Koopluyden ende gheen andere souden op staan. Bevaal hy't Rentiers, die alleen souden op staan. Bevaal hy't Ambachtsluyden, gheen anderen souden opstaan. Maar bevaal hy't alle den ghenen, die zijn predicatie waren ghekomen hooren, alleenlijck om t'gheen sy verstaan quaadt te zijn te laten, ende t'goede te doen: wie twijfelt daar en souder nyet een blijven zitten? Zo bedrieghen wy meest al ons selve. So gaat het mede, met meest alle Lesers, sonderlinghen mette partijdighen: die swelghen inne, so int lesen van bewijsingen, als van wederleggingen, menighvuldige verscheydenheyden van meyningen. Huer onwyse herssenen en konnen die nyet vereenighen. Daar moeten de selve dan in de nacht des onverstandts niet alleen teghen anderen, maar oock teghen sich selve werren, twisten ende dolliseren. My ghedenckt Jonstighe Spieghel dat een droncken buys, een Oostersch bootsman, als een buys in zee, lancx der straten quam swieren ende laveren: hy ghevoelde verscheyden drancken in zijn borste vast walghen en balgen, ende brack ten laatsten uyt met dese woorden: Ick segghe dy du Hamburgher, du Bremer, du Pruysser karel, dat du dy met eyn ander vereynigen scholste, edder ick werpe dy al te hope inden goten: Dit was gheseydt, oock flucx ghedaan. Daar lagh het onreyne mengsele van't Hamburgher, Bremer ende Jopen bier inder goten. Gave God dat desghelijcx noch oock mocht gheschieden in vele Luyden: op dat sy also eens grondlijck uytghebraackt hebbende die menighvuldighe verwerringhen by henluyden blindeling inne ghezwolghen, daar af noch bevryet, benuchtert ende totten heylsamen dranck des louteren Waarheyts bequaam mochten werden. Ghelijck nu de nuchtere luyden lichtelijck an den slimmen ghanghen mercken dat yemandt droncken is: soo ist weder onmoghelijck voor den droncken luyden te sien, dat een ander, ende swaarlijck dat hy selve droncken is. Datter nu vele droncken zyn in goeddunckenheydt vande ware Lere: ende den zelven niet noodiger noch nutter en magh zijn dan te komen tot kennisse van huer dronckenheydt, of ten minsten tot lesinge van hare onware meyningen, weet elck ander daar af berispende meer vele te segghen, dan self van sich self sulcx inder waarheydt yet te verstaan. Welck verstaan van eyghen dwaasheyd d'eerste trappe is tot ware wijsheydt. Hier toe merckte ick dit mijn werck van Wellevens (of zo ghyt noemt) Zedekunste ofte Zedevorm, te moghen velen nut ende nyemanden schadelijck wesen: want alle t'selve voornementlijck handelt vande middelen om te komen tot grondlijcke kennisse vanden mensche selve, van zijnen state, handel ende wandel. Dese saken zijn nyemandt te hooghe, yeghelijck van noode, ende licht om te ondervinden in sich self, somer maar op wil acht nemen. Want dit mijn schrijven nyet en stijght boven inde Hemelen, maar diep nederdaalt inder menschen helle selve. Soo dat elck dit naspuerende, licht sal moghen verstaan of ick waarheydt dan loghen betuyghe. Dat ick hier vele saken schrijve die ick uyt ondervinden wete, weet ick waarachtelijck. Ick schrijve hier oock saken die ick gheloove ende hope. In t'ghene ick wete en magh ick gheenssins, maar in t'gheen ick gheloove ende hope magh ick wel dolen. Hier inne door yemant beter onderricht zijnde, sal ick lichtelijck een yeder, maar in 'tgeen ick wete magh ick nyemanden wijcken. Wie wisselt niet ghaarne koper om at? eyckelen om terwe? loghen om waarheydt? Dese

mijne arbeydt heb ick ghaarne tot yeghelijcx beteringh gedaan: alle vrome luyden (sonderlinghe ghy oock jonstighe Spieghel) sullen oock ghaarne de moeyten nemen van my tot mijn beteringhe aan te wyijsn mijne dolinghen die hier inne moghen wesen. Dit sal my een gewenschte belooninghe zijn voor dese mijne willighe moeyten. Want ick ben mede een mensche als andere: die so lichtelijck magh dolen, als ick onghaarne dole. God alleen, gheen mensch, weet het alles: die is Gode naast, die de minste dolinghe heeft. Soo is oock die opten wech, om de minste dolinghen te behouden: die meest bereyt is om ter liefden vande waarheydt sijn dolingen rondelijck te bekennen ende spoedelijck te verlaten. Hier toe sal my (soo ick vast betrouw inden Heere) alle berisper, hy zy my dan hatelijck of jonstigh, bereydt vinden. Insghelijcx mede om alle, die't sullen begheren, breeder bewijsinghe te doen van t'ghene by my hier werdt gheseydt, met redene of met autoriteyt vande H. Schrift, so elcken dat sal ghelieven. Want het my gheen groote moeyten ghevallen soude zijn, al t'ghene hier bewezen is met Redene, oock te bevestighen mette H. Schrifture. Dit waar oock al gheschiedt, ten waar dan dat icx om sonderlinghe oorzaken met voorraat hadde gelaten. Doch heeft elck die wil, de H. Schrift selve: by welcker Son-schijnlijcke klaarheyt (als mer met eenvuldighe ootmoet inne siet) niet alleen dit mijn gheschrift, maar oock alder menschen schriften, gheen duyster Ster-licht en magh verstrecken. Totte Godlijke Schrift wijse ick alle menschen. Die alleen behoort elck in allen te gheloven ende te volghen: Maar dit mijn schrijven magh elck verachten ende verwerpen, dient ghelieft. Soo veele de tale by my hier inne gebruyckt magh beroeren, ben ick gedrongen geweest int handelen van nieuwe stof in Neerlandsch, bywijlen oock nieuwe woorden te gebruycken: als die al in mijne jonckheydt, daar ick mochte, vermijdt hebbe vreemde bedellappen te brodden opten rijcken mantele der Neerlandtcher talen. Stoot sich yemandt hier aan, vrundlycke Spieghel, dat wil u, als oorsake van dit mijn werck, wel voeghen te versachten. Dese verantwoordinghe wil ick u bevelen. Zijnder dan oock die dit zo nieuwen werck berispen voor onvolmaackt, (wat wert ten eersten volmaackt ghemaackt?) dat sal my van herten lief zijn als sulx gheschiedt, nyet met onvruchtbare woorden, maar met een vruchtbare daadt: int maken ende int licht te gheven van een volmaackter ende beter werck dan dit mijne is. Want dat sal stichtelijck berispen zijn, ende daar toe heb ick dit eerst derren bestaan: op hopen dat het selve haast volmaacktelijcker by een ander soude worden ghedaan: ende dan sal icks my nyet schamen, door beter werck in dit mijn doen achter de banck gheworpen te worden: als die niet mijn eere (een vluchtige dwaasheyt), maar der menschen betering, tot huer eeuwighe salicheyt, hiermede soecke. Dat weet de hertenkenner, dat weet ick selve, ende dat ghelooft ghy (hy vermoede uyt sijn self hert van my anders die wil) van u

hertsvriendelijcke

Thiroplusios Laoskardi.

Coornhert Correspondentie, II, 12

Over het opperste goed.*

geadresseerde:	Gerrit Stuver
datering, plaats:	1590* (*Bibliotheca Belgica*)
referentie:	*Wercken* I, 338v/792
aantal woorden:	986
thema:	Het opperste goed
omschrijving:	Het opperste goed bezitten: het kan, maar feitelijk lukt het weinigen. Men kent het veelal niet en hoe kan men iets nastreven dat men niet kent? Dus wordt men niet goed, d.i. zalig. Ook van nature zijn wij daartoe genegen, maar zelden geschiedt dat waartoe de natuur ons aanport. Hoe kan het dat wij dat niet zien, niet weten wat wij dienen te zijn en kunnen worden? Daar komt nog bij dat God ons Christus, voedsel voor onze ziel, gratis schenkt. Hoe kan het dat wij dit voedsel versmaden? Men mist het hongergevoel, is al verzadigd van waan-voedsel. Men leeft voor geld, Christus' deugden vinden geen gevolg. Zou Christus geld bieden, iedereen zou hem nalopen, totdat alles uitgedeeld zou zijn. Onkunde overheerst! Men ziet voorbij aan wat meer waard is. Zou men het opperste goed waarlijk kennen, men zou anderen niet meer schaden en ook zichzelf niet. Coornhert zegt dit onderwerp vaak met Stuver te hebben besproken en nu, oud van jaren, op diens aanraden, op schrift te hebben gesteld.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Opdrachtbrief *Opperste goedts nasporinghe*
opmerking 2:	Zie ook: *CoCo,* III, 56 *Van 't opperste goet ende 't gemeen nut alleen te leven* (in: Becker 1928, p. 308-309)

Over het opperste goed.*

Aan mijn vrundt Gherit Henricksz. Stuver.

MEt u, mijn beste vrundt, ende met d'ander mijne lieve vrunden, hebbe ick dickmaals redenen ghehadt van des menschen beste of Opperste goedt: dat elck mach hebben, maar weynigh menschen hebben, overmits selden yemandt dat kent, benaarstight, noch begeert. Wie begeert onbekende dinghen? Sonder begheerten werdt oock niet benaarstight, ende sonder ernst bejaaght noch en verkrijght niemand het goet dat hier het alder-beste is, ende sijn verkrijghers d'alder-beste menschen maackt. Dit zijnse die niemant schadelijck, veele menschen nut, ende mitsdien van Goddelijcker aart zijn, so veele des menschelijcke nature mach vaten. Dit is saligh zijn. Daar toe is yeder mensch van natuyren niet min gheneghen: dan elcx lichaam onophoudelijck streckt tot sijn volkomenheydt: ende dit al buyten des menschen weten selve, ick swijghe sijn begheeren: ist dan niet vreemdt dat by so weynighen is, 'tgheen natuer selve allen menschen toe aanport? dat so gantsch selden yemant gade slaat, wat hy is? waar toe hy is genegen? wat hy hoort te wesen? wat hy mach worden? ende waar hy toe is gheschapen? wat soudet noch zijn, soo elck berooft waar van die aanghebooren aanporrende ende onvergenoeghlijcke gheneghenheyt: die niet soo luttel sonder goetwordinghe, als de hongerighe maghe sonder spijse mach rusten: So Godt niet williger ende machtiger en ware, om dit broodt der zielen, sijn levendigh woort, Jesum Christum, selve ons te schencken om niet, dan goede ouderen zijn om

heur kinderckens voedtsel ende decxel te besorgen? Sulcke onse onachtsaamheydt soude noch eenighsins verschoonlijck schijnen, van dat wy niet en soecken na dit Hemelsche broot als na rijckdommen. Immers Godt sendt ons dat hier vanden Hemel af. Dit selve roept ons tot sich (als de wijsheyt Prov. 8. 1.) ende ons soecken ende bidden voorcomende biedet hy sich selve om niet ons te geven. Noch weygeren de menschen te ontfangen 'tgeene allen van noode is (Luc. 10. 24.) voor al staat begeerlijck na te jagen ende begeerlijck om vanghen, te omvangen. Wat is d'oorsake? onkunde ons selves, swijge Christi ende Godes? 'tis ongelooflijc dat een hongerigh bedelaar, wetende dat een milde rijcke allen begerenden broots genoegh uytdeylt, oock den wegh tot sijns wooningen kent, soude mogen laten dien wegt te betreden, aan te kloppen ende so lange te bidden tot dat hy genoegh broots verkregen hadde ende verzaat waar. 'Tvolc heur hongerigh gebreck, Godes miltheyt, noch den wegh tot Gode waart, Jesum Christum niet kennende, en begeert, soeckt, noch biddet, niet om te verkrijgen het ware goet, door't eenige middel vanden milden gevers ons aangewesen. Neen, na draf der tijtlijcke have, die niet mach verzaden, hongert ende soeckt men: van't Hemelsch broot dat allen eewelijc mach verzaden, walght elckerlijcx verdorven mage des gemoedts: die daaromme ooc blijft onverzaat, onvernoeght, ende in ellendige ende quellijcke armoede. Willen dan de menschen niet eenmaal heur bedaren? van waan-zatheyt (Esa. 29. 8.) ontwaken? op heur verdrietigen honger achten, des vaders milde goedigheyt bedencken, den snooden swijnen dienst verlaten om te gaan tot heur gastrijcke ende milde Vadere? Honger gebreecter, vrunt, wat segge ick: niet honger, maar hongers gevoelen, ghebreeckt elck. Men waant sich met ydeler magen verzaat. Ydel is meest elcx mage van waarheyt, maar so vol waans, datse geen waarheyt en begeren. Wie begeert melc, wijn of broot om niet? wie verkoopt niet lijf ende ziele om 'tgelt? elck roemt sich een Christen ende der ware kennisse Christi, het eenige middel tot des opperste goets verkrijginge. By wie vintmen Christi Liefde, Ootmoet, Sachtmoedigheyt ende Goetdadigheyt? Wie leert dese deughden van Christo? wie volght hem na in die sijne heylighe voetstappen? elcx monden hoort men daar van klappen, maar selden sietmen yemants voeten daar na stappen. Maar quam ergens een gouden Christus, met wagens vol gouden Saluyten ende kronen geladen, roepende wie my navolght die sal ick so vele gouden penningen, wellusten ende eerenstaten geven als hy begeert: meyndy oock, vrunt, dat al de werelt in't wel navolgen van sulcken gouden ende goutrijcken milden Christum soude gebreken? datter begerige ontfangers souden gebreken? elck soude hem naloopen, grijpen, ende nemen, ende 'tgelt vergeven zijnde, souden sy dien Christum bedancken met hem arm ende been te breken, om elck soo hy mochte in sijnen sack te steken, al de werelt gingh spoedelijc uyte om dit vermoedelijck kruyt van gouden rapen gierighlijck in te schrapen? Waarom volght men so begeerlijc niet na, den gaaf-rijcken Tresorier alder Hemelsche schatten? Christus woont inde beveynsde mont: maar 'tgelt in d'afgodische gront: dit hebben sy lief, Christum versmaden sy. Die is heur ontwaart, 'tgout boven al lief en waart. Onkunde ist dan, dat so weynigh menschen heur gebreck, Christum den wegh tot Gode, ende God, den milden gever alre goede gaven, te recht inder waarheyt kennen. Maar het gelt, dat ruste des lijfs, wellust des levens ende hooghachtingh des werelts kan geven, kent elck te degen wel. O konden sy de ware deughden, die tot het oopperste

goedt rechtweeghs leyden so wel alst gelt: sy souden die meer benaarstighende t'alderbest verwerven: sy souden niemant schade doen, oock heur selve niet: maar sy souden eerst heur selve nut zijn, het ware goet verkrijgen, self goet worden, ende allen menschen goet, maar niemant quaat doen. Hier af (beste vrient) plegen onse dagelijksche redenen te wesen, die ick met u ende d'andere vrunden eertijds gehadt hebbe. Die hadde ick nu in mijn oude jaren in geschrift gestelt, ende u, om lesen, gegeven: ende die behaaghden u sulcx, dat u nut dochte die tot nut van vele menschen door den druck elck gemeen te maken. My daar toe voorderende ende aanporrende uyt liefde tot het gemeen beste. Welcke uwe gemeyne liefde ick met sulcs na te volgen hebbe moeten prijsen, ende dit mijn werck doen drucken. Die daar nut in vint, hevet u te dancken. Daarom ick oock 'tselve heb moeten toeschrijven, u, beste vrunt: niet om u jonst te behalen, die ick al lange versekertlijck ghehadt ende bevonden hebbe: maar om anderen te betuygen dat in't ghene voorsz. is ghelijcksinnigh zijn Gherit Stuver ende

D. C. V.

Coornhert Correspondentie, II, 13

Over het overheidsambt.*

geadresseerde:	Hans de Ries en zijn vrienden
datering, plaats:	16 april 1580
referentie:	*Wercken* I, 383v-384r/878-879
aantal woorden:	1368
thema:	Christenen mogen een overheidsambt bekleden.
omschrijving:	Coornhert komt terug op een eerder gesprek en merkt op dat volgens hem een christen wel een ambt mag bekleden. Hij verwijst naar de wetten van Mozes, meent bovendien dat het bekleden van een ambt van liefde getuigt, op de algemene natuurwet is gegrond en nuttig en nodig is voor een ordentelijke samenleving en dus ook Gods eer dient. Naast werken van barmhartigheid is het zaak diegenen te beschermen die goeddoen en te straffen die kwaad doen: anders zijn juist de werken van barmhartigheid kwetsbaar. Dat Christus het overheidsambt niet uitdrukkelijk noemt, doet er niet toe. Ten tweede geldt dat de overheid, zowel in christelijk als heidens perspectief, door God is aangesteld en moet worden gehoorzaamd. Ook de overheidsdienaren die geen wedergeboren christenen zijn moeten worden gehoorzaamd. Gods eer is echter eens te meer gediend als die overheidsdienaren wedergeboren christenen zijn. Een christen die alle mensen tot nut wil zijn, mag dit ambt niet afwijzen. Het overheidsambt is een werk van liefde: godsliefde en naastenliefde. Christus' rijk is geestelijk, maar dat laat onverlet dat de 'uiterlijke' regering de goeden moet beschermen en de kwaden straffen. Door het Nieuwe Testament gelden Mozes' ceremoniën niet langer, maar de juridische en morele wet van Mozes blijft gehandhaafd, want die is door God in het hart van iedere redelijke mens gegrift. De apostelen bekleedden inderdaad geen ambt en Christus verbood Petrus een zwaard te hanteren. Maar Christus en de zijnen misten daartoe legitimatie, bovendien waren zij tot een hoger ambt geroepen; en ook Petrus had geen recht om zijn zwaard te gebruiken. Zij dienen dus niet als voorbeeld. Zij konden niet op eigen gezag een overheidsambt uitoefenen, zoals de Munstersen te verwijten is. Coornhert merkt tot slot op dat moet worden voorkomen dat deze kwestie of andere kwesties (hij noemt de kinderdoop) verwarring in de algemene kerk veroorzaken.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Opdrachtbrief *Van 't overheydts ampt. Oft een Christen mach bedienen, ende oft de ghene die 't bedienen, Christenen moghen wesen. Schrift-matigh Ondersoeck*
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Over het overheidsambt.*

Aen Hans van Rees, ende sijne goede vrunden, Anno 1580. 4. 16.

VWe bescheydelijcke ende Vrundtlijcke T'samenspraecke heeft mijn hert verheught, maer niet vernoeght, hoewel dat selve nochtans twijffelende meer aen uwe sijde langhe ghehanghen heeft dan aen die andere. Hebbe daerom die Oorsaken mijns twijfelens by gheschrifte ghestelt op 't corste, op dat ick gelijcke antwoordt daer op hebbende (soo't uwe onledigheyt mach lijden) mijn twijfelen mach aflegghen, soo 't die Heere gheven wil, welck schrijven, hoewel dattet een weynigh meer tijdt behoeft, is wederom bequamer om sijn meyningh grondtlijcker uyt te drucken ende eens anders meyningh grondtlijcker te verstaen.

Ten eersten dunckt my die redene niet cleyn te sijn dat een Christen het Ampt des Overheydts na die Mosaische ofte diergelijcke Wetten soude moghen

bedienen, overmits dattet selve Ampt niet alleen is een werck des Liefdes, op die alghemeyne Wet der Natueren ghegrondet, maer oock in hem selven profijtelijck, ende noodtlijck tot onderhoudinghe des Menschelijcken welvarens, tuchtigheyds ende eerbaerheydts, ende door dien oock niet weynigh dienstelijck tot Godes Eere, tot wiens Onderdanigheydt die goede Politijcksche regheeringhe den Menschen heftich is drijvende. Dattet beschermen der goeden ende straffen der boosen even soo wel een werck der Liefden is, als het cleeden der naeckten ende spijsen der hongherighen, blijckt opentlijcck daer in, dat het even veel is voor een Mensche, ende hem even aenghenaem ende profijtelijck sijn cleederen ende spijse te behoeden die hy nu heeft. Ofte als hem die berooft sijn, andere van anderen te ontfanghen. Ende so daer eenigh onderscheydt is, dunckt my het eerste het wenschelijckste te sijn. Immers naedient meerder quaedt gheacht wert een ander 't sijn te benemen, dan den behoeftighen niet te gheven, so schijntet meerder goedt te sijn te maken dat die ghecleede niet berooft en wert, dan dat die naeckte ghecleedt werdt. Item, dat die gezonde niet gekrenckt, die vrye onghevanghen, die Inwoonder in sijn stadt blijft, dan dat die ziecke ghenesen, die gevanghen verlost (dat is meer dan versocht) ende die verjaeghde vreemdelinck gheherberght werdt. So blijckt dan opentlijck dat dit Ampt des Overheydts niet en is een van die minste wercken der Liefden ende barmhertigheydt, hoewel dattet van Christo niet ghestelt en wert by die selve, Mat. 25. Als oock niet. Yemandts Osse ofte Ezel uyt die gracht helpen, ofte een ander uyt Vyer en Water helpen, ende diergelijcke meer. Ende sullen daerom sodanighe Menschen oock na haere wercken niet gheoordeelt werden? Sullen die boose Overheyden die Weduwen ende Weesen verdruckt hebben, ende niet voorghestaen, van dat quade werck int uyterste Oordeel Christi niet veroordeelt werden, om dattet op die voorsz. plaetse niet verhaelt en staet.

Ten tweeden, getuyght die Godlijcke schriftuyre dat niet alleen die Joodtsche, maer oock die Heydensche Overheydt van Gode gheordineert, ende een dienst Godes zy, dien oock die Christenen ghehouden sijn te ghehoorsaemen. Ist saeck dan dat dit Ampt soodanighen goedt is, datter alle Menschen aen verbonden sijn, ende een dienst Godes ghenaemt werdt, oock in den ghenen die't buyten Wedergheboorte bedienen (ghelijck oock het spijsen der hongherighen, ende cleeden der naeckten, ofte Aelmoes gheven buyten die Wedergeboorte vanden huychelaers gheschieden can, Mat. 6) wat een grooten goedt sal't dan van Godt geacht werden inden Wedergheboorne Christenen, die immer bequamer sijn sodanighen Ampt te bedienen dan die Godloosen? Hoe can een reyn Christen, dien alle dinck reyn is, soodanighen goedt onreyn sijn? Ofte hoe soude een Christen, die alle Menschen soeckt te baten, sodanighen dienste Godes ende seer nutte werck der Liefden mogen weygeren, als hy daer toe roepen werde, ende daer door geen hooger ende nutter Ampt in die Kercke Godes en soude versuymen? Ende nadien alle Christenen insonderheydt bevolen is alle wercken des Liefdes so veel haer moghelijck is teghen alle menschen te oeffenen, soo schijnen zy ghewisselijck ghehouden te sijn van gheschickte persoonen Wettelijck daer toe versocht sijnde, sodanighen uytgenomen werc der Liefde aen te nemen, en en behooren immers niet te weygheren, so wel in desen als in anderen Godes Dienaers te sijn. Ist Ampt des Overheydts niet een goedt werck? Weduwen ende Weesen voor te staen is dat niet een goedt werck? Steelen, Moorden, E[cht]breecken, etc. te beletten

ende te straffen, is dat niet een goedt werck? Ist niet een goedt werck der Liefden? Mach dat niet geschieden vanden Wedergheboorne uyt liefde Godes ende des Naesten? Hoe en soude dan een Christen niet ghehouden ende verbonden sijn in soo goeden saecke een Dienaer Godes te sijn? Wat hoeft hy daer een bysonder ghebodt toe? Maer tot een sekere maniere van uyterlijcken Godesdienste, als der sacrificien Arckstutten, Sacramenten, ende dierghelijcken, op die Wet der Natuyren niet ghegrondet sijnde, en daer die Heydenen niet aen verbonden waren ghelijck die Christenen aen des Heydensche, d'Overheydts Onderdanigheydt en mach sich niemandt begheven sonder expres ghebodt, als oock insonderheydt niet tot wercken teghen die Wet der Natuyre strijdende, als het dooden sijns Zoons Abrahams bevolen. Daerom zietmen Usam wel ghestraft in't onderstutten des Arckes sonder expres ghebodt, ende den ghenen die Abraham naevolghen int dooden haerder Kinderen, maer men sal niet bevinden dat yemandt ghestraft is, om dat hy sonder nieu ofte bysonder bevel eenich werck volbracht heeft op die Wet der Natuyren gegrondet sijnde, als dit Ampt des Overigheydts is. Dese bewijsredenen vallen vaster dan ick ghemeynt hadde, ende doen mijn voorsz. twijfelen al wat minderen, die uwe schijnen mijn swacker int nadencken dan int hooren, welcke dese waren na mijn onthouden. Ghelijck inden waren ende volcomen Prophete en Priester Jesu Christo die Prophetie ende uyterlijck Priesterdom opghehouden heeft, also oock dat Joodsche Coninckrijck ende bloedigh Swaerdt des Overheyds inden gheestelijcken ghesalfden Coninck ende Messia, na die Prophetie Jacobs, dat die Scepter van Juda soude ghenomen werden, als die Salighmaker soude komen, ende en is met dien in dat Rijcke Christi niet dan eeen geestelijcke Regieringhe, Priesterdom ende offerhande der gebeden, rc. ende sijn alle ware Christenen oock sodanighen Conincklijcken Priesterdom.

Datter in die Kercke Christi oock Propheten hebben geweest, die niet alleen toekomende dinghen en voorseyden, maer oock van die tweede komste Christi ghepropheteert hebben, en behoeft gheen bewijs, so en doetet oock dat in die selve Kercke uyterlijcke Ceremonien gebruyckt sijn gheweest, die welcke ons even op die selve gheestelijcke waerheydt wijsen, op die welcke die Oude Testamentsche Sacrificien wesen. Also oock, hoewel dattet Joodtsche Coninckrijck te niet is, ende die ware Israeliten nu alleen Christum voor haren gheestelijcken Coninck houden, ende selfs oock in hem gheestelijcke Coninghen sijn, so mach onder haer nochtans so wel een uyterlijcke regieringe straffe der boosen, bescherminghe der goeden sijn, als beneffens haren Godesdienst oock een uyterlijcke is. Want haer int Nieuwe Testame[nt] alleen die Ceremonien, ende niet die Judiciale ofte Morale Wet Moysi verboden is, voor soo veele die in aller redelijcker menschen herten met Godes vingher gheschreven is, aen dese sijn ende blijven alle menschen verbonden, een yeghelijck nae sijnen state, gheleghentheydt ende bequaemheydt.

Voorts seght ghy, dat Christus noch sijn Apostelen sulck een Ampt des Overheydts niet bedient en hebben, ende Christus heeft Petro verboden met den Swaerde te slaen. 'tIs waer, maer Christus noch sijn Apostelen en waren daer toe niet Wettelijck gheroepen, ende hadden hoogher Ampten te bedienen, ende hoe moght Petrus dat Swaerdt Wettelijck ghebruycken die in geen Overheyt gestelt en was? Ende daeromme en ist oock niet noodigh een Exempel des Apostelsche Kercks voor te stellen. Want zy tot dat Ampt des Overheydts niet Wettelijck

ghevordert en waren, hoewel men niet en leest dattet Cornelio Centurioni vande Apostelen gheboden is het Swaerdt af te legghen. Sy en moghten immers niet (so die Munsterschen deden) selfs in dat Ampt indringhen, teghen die Wille ende Ordinantie des Wettelijcke Overheydts. Oock en was dat Swaerdt doe ter tijdt den Apostelen niet noodigh, indien zy sonder dat den boosen wel conden straffen, daer zy wisten dat Godes wille te sij[n], als in Annania, Saphira, ende Simone Mago blijckt. Item, nadien die Kercke Christi de swaerste ende meeste straffe ghebruyckt, waerom en soudt haer niet gheoorloft sijn (alst noot waer) ooc de minste te gebruycken. Mijn dunckt Vrundt (onder correctie) dat sodanighe questien, als dese, ende die Kinderdoop, ende dierghelijcke, die soo bescheydelijc connen beweert werden, geen werringhe in die alghemeene Christelijcke Kercke en behoren te verwecken.

Die Heere gheve ons allen sijnen gheest des Vredes ende eenigheydts, die by weyighen schijnt te sijn.

Coornhert Correspondentie, II, 14

Een conflict onder doopsgezinden.*

geadresseerde:	De Waterlandse gemeente
datering, plaats:	19 augustus 1588
referentie:	*Wercken* I, 437r-437v/993-994
aantal woorden:	1036
thema:	Bemiddeling bij een conflict in de doopsgezinde gemeente
omschrijving:	Coornhert beschrijft minutieus, als notaris, een conflict tussen doopsgezinden, ook zijn interventie. Sleutelfiguur in het conflict is Jan Doornaert. Aan het slot waarschuwt Coornhert zijn vrienden voor lieden die hen van de ene doling, twist en afsplitsing naar de andere leiden.
bijzonderheden:	
opmerking:	Appendix: *Vanden grondt der openinghe van den grondt der waterlandtsche kercke*

Een conflict onder doopsgezinden.*

Ghevolgh 88. 8. 19

WT den ouden gonst die Jacob Janszoon met sijne aenhangheren hadden teghen Jan Doornaert ghevaet (soo't wel schijnt) ter oorsaken dat Jan Doornaerts onnoosele oprechtigheydt op den 15. September 87. zijnen ende der sijnre valsch wroeghen (daer door zy hem doe meynden te bannen) so openbaerlijck te schanden hadden ghemaeckt, dat Jacob Janszoon ziende sijn loghenen beschaemt, toornighlijcken seyde: Hier speelt de Duyvel mede (so met hem oock wislijck dede) heeft hy metten zijnen ten laetsten twee Naboths tuyghen opghemaeckt, die Jan Doornaert overtuyghden op den sevenden Augusti (immers doe was sijn vonnis besloten) dat hy soude gheseydt hebben, datmen wel moghte saligh sijn, sonder den uyterlijcken natuerlijcken Christum te kennen: 't Welck Hans Doornaert ontkende so gesproken te hebben, maer kende sijn verstandt deshalven te sijn, dat Christus wil is, magh sijn, of gheweest is, daer hy uyterlijck niet en is gepredickt.

Hier over was Hans Doornaert van Jacob Janszoon nu voor de Haerlemsche Ghemeente swaerlijck beclaeght, dat hy den genen, die hem sulcke woorden na hadden gheseydt, ende voorneemlijck eenen Adriaen vanden Berghe (recht of die hem als een faem-roover met loghenen hadde ghesocht te schandalizeren) hadde als een Loghenaer beschuldight, oock aen Symon Michielsz. Dienaer des Woordts (so hem die laet noemen) ende so Jacob Jansz. metten sijnen hem t'onrecht noemen, etc.

't Welck Hans Doornaert seydt onwaerheyt te wesen, namentlijck dat hy den voornoemden Adriaen, of yemandt daer over aengheklaeght of beschuldight hadde, ten waer men voor beschuldighen ende aenklaghen wilde nemen, dat yemandt tot sijn onschuldt, ontkende, 'tgheen by hem niet gheseydt en ware, want hy Hans Doornaert niemandt hadde willen beschuldighen maer alleenlijck sich selven met waerheyt ontschuldighen.

Ende hoe wel nu Hans Doornaert de meeninghe der woorden, die Adriaen voornoemt met sijn geselle hem op seyde, wel bekent stont, maer de nagheseyde woorden inder manieren voorsz. so niet, als zy niet by hem ghesproocken sijnde gheweest: Derhalven hy die niet en hadde sijns ghevoelen halven, gheensins behoeven te ontkennen, maer alleen moste ontkennen, ter Eeren vande Waerheydt, nadien hyse so niet en hadde ghesproken, so hebben Jacob Janszoon, Symon

Michielsz. Met haeren aenhangheren, den voornoemden Hans Doornaert haer ghemeenschap ontseydt, ende den rechtvaerdighen Rechten bevolen, ende dit onder decksel van drie gheloofwaerdighe Tuyghen.

Van de welcke d'een was de voornoemde Adriaen vanden Berghe, sie self was partye, aenklagher, ende getuyghe tegen Hans Doornaert. De tweede was Andries Paling: Een vanden twee oude ghelijcke tuyghen, die Jacob Janszoon (so voor staet) te kort in sijn aenklagt op H. Doornaert wt komende, den Duyvel voort haelde. Ende tuyghde teghen den derden van die twee fijne ghesellen, Jan Doornaertsz. Vrouwe, als teghenwoordigh gheweest sijnde als sulcke woorden ghevallen souden wesen.

Sulcx dat die tuyghenissen tegen hem Hans Doornaert geen gheloove en moghten hebben, te min noch, ghemerckt hy de meyninghe der selver woorden wel bekennen moghte (so't hem de waerheyt hadde toeghelaten) sonder yet daer aen verbeurt te hebben. Suclx dat hy Doornaert niet anders met sulck sijn ontkennen der aengheseyder woorden en moghte winnen, dan het niet zondighen teghen de waerheyt, ende het niet quetsen sijnre conscientien.

Aengaende dat Hans Doornaert onder't handelen van dese sijne sake, op den 7. Augustus voorschreven tweemalen tradt uyt de vergaderinghe, segghende, maeckter een eynde af, verclaert de selve Doornaert dat hy ziende dat sijne verantwoordingheg heen, of weynigh ghehoor by Jacob Jansz. Symon Michielsz. etc. en konde bekomen, hadde hy bedroeft geweest, ende om henluyden niet, noch swaerlijcker aen hem te laten bezondigen, twee malen was afghetreden vanden Zoldere, sonder toornigh te wesen, of onwaerdigh ghelaet te toonen.
Daer mooghdy nu zien Vrunden (so party u d'ooghen niet en heeft ghesloten) d'oorsaecke van Hans Doornaertsz. Bannen, namelijck van sijnen weghen, om dat hy benaut sijnde, liever d'onschuldighe Ban heeft willen lijden, dan ter eeren van Jacob Jansz. etc. onwaerheyt te belijden, ende hem self onrechtelijck te beschuldighen. Maer over d'ander sijde sijnre banners voorsz. gonst quansuys (so d'ommestanden des handels betuyghen) die Jacob Janszoon, Symon Michielsz. etc. tot Hans Doornaert draghen.

Van dese ommestanden ghetuyghen eenighe vanden Broederen by desen voorsz. handel gheweest sijnde, behalven dat Jacob Janszoons loghentael noch van nieus daer in is gebleken, dat hy heeft derren ontkennen dat ick met hem tot Alckmaer den 29. Novemb. 87. hadde gehandelt van sijne sendinghe, niet teghenstaende sulckx daer gheschiede ten aenhooren van een heele kamere met volck uwer ghemeenten, ende niet teghenstaende ons afscheyt op den xv. Septembris daer voor, tot Haerlem, dat wy daer af souden handelen tot Alckmaer. Alwaer Jacob Janszoon meer dan eenmael soo onschmelijck dorste lochenen gheseydt te hebben, dat hy my meer dan eens te volle hadde vernoeght van sijn sendinghe, dat een van t'gheselschap hem openbaerlijck daer inne logen strafte, nomende de plaetse ende t'geselschap daer, ende ten aenhooren vande welcke, hy sulckx (behalven meer ander malen) gheseydt hadde.

Al dit niet teghenstaende, oock dat hy daer tot Alckmaer den 29. Novemb. 87. opentlijck bekende dat hy met sekerheydt niet en konde segghen van eenigh ander mensche, dat is een levendighe steen aenden Tempel Gods, daer uyt dan noodtlijck volght, dat hy gheen uyterlijcke ende sienlijcke Kercke Godes (die van levendighe

ende onsienlijcke steenen gebout is) en mochte wijsen, ende daerom de sijne oock niet voor sienlijck en houdt: insghelijckx, niet teghenstaende Jacob Janszoon gheen ander sendinghe te hebben bekende, dan sijn danckbaerheyt tot Gode te bewijsen van sinje gaven, int medeelen (soo veele hy daer toe vermochte) aen sijnen naesten: ende oock niet teghenstaende opten voorsz. xv. Septembris ick hem ende sijne gemeente opentlijck verklaerde, dat d'oorsake dier teghenwoordigher wonden niet anders en was, dan een meyninghe vande macht uwer Kercken, ende van de zendinghe der Predicanten, daerom dat wegh ghenomen moste sijn, of dese doe gheheylde wonde soude wederomme met etter uyt bersten of op breken (so nu aen dese Hans Doornaerts. handel is ghebleken) daer door die reyse tot Alckmaer werdt aenghestelt, om eyndtlijck daer te handelen van de macht uwer Kercken, ende vande zendinghe uwer Predicanten, so oock opten 29. Novembris daer na gheschiede: So hebdy Vrunden u te bedencken wat volck het is, die u leyden ende verleyden van d'eene doolinghe, twist, ende deylinghe tot d'ander, 'twelck tot uwer waerschouwinge, ende tot mijn moeyten ende kosten mits desen wordt gedaen door

V ende alder Godt-soeckenden Menschen Dienaer

D. V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 15

Recht op wederhoor.*

auteur:	Haarlemse doopsgezinden (Iacob Arentsz, Sybrich Pietersz, Maritgen Iacobs, Aelet Gerrits, Grietgen Lenerts, Trijntge Willems en Ian Iansz)
geadresseerden:	Alkmaarse doopsgezinden
datering, plaats:	7 augustus 1588*, Haarlem
referentie:	*Wercken* I, 437v/994
aantal woorden:	372
thema:	Een conflict: Haarlemse doopsgezinden richten zich tot hun broeders in Alkmaar.
omschrijving:	Enkele doopsgezinden uit Haarlem laten hun 'vrienden in Alkmaar' weten ontevreden te zijn met de gang van zaken. Jan Doornaert had moeten worden gehoord, zodat hij zichzelf tegen de aanklacht had kunnen verdedigen ten overstaan van onpartijdige toehoorders.
bijzonderheden:	
opmerking:	Appendix: *Vanden grondt der openinghe van den grondt der waterlandtsche kercke*

Recht op wederhoor.*

Lof God van allen.[1]

7. Augusti. In Haerlem.

GEschreven aen V. L. Vrienden van Alckmaer, weet dat wy verstaen hebben, hoe dat sommighe van u mede over de handelinghe van Ian Doornaert gezeten hebt, 'twelck ons niet seer wel behaget van u besluyt, met malcanderen, ende dat daerom dat ghy Ian Doornaert selfs niet en hebt hooren spreken, ende den aenclagher met den schuldenaer niet ghehoort en hebt, het welcke nae ons gevoelen tegen Gods woordt is. Ende nu voort is dit Ian Doornaert sijn versoeck, ende presentatie aen ons ende u allen, ende dat tot vorderinge van de waerheyt, om sijn sacck te steken aen die J. J. sijn reden, emde I. Doornaert sijn wederreden, ende dat I. I. met den sijnen op hem heeft te seggen metter waerheydt, dat zy dat oordeelen na recht der Schrifturen, uytwijsende Godes woort, ende dat haerder drie oft vier, die daer van elckx sijn zyde daer toe ghenomen moghte worden, of soo veele als dat noch besproken moghte worden, ende voort is dit onse schrijven hier met malcanderen aen u; ten zy datter daer Niet toe en comt aen't verhooren van onpartydighe, die na recht der Schriftueren de saeck moghen oordeelen ende rechten, ende die zy schulft toe vinden ende aenwijsen, die sal sijn schuldt bekennen, of wy kennen met het oordeel dat ghy besloten hebt, na wy hooren, ende dat ghy noch also besluyten mooght voor niet, ende oock voor onschriftmatigh, ende gedenckt de verleden abuysen, ende het seggen van I. Dircksz. wat van hem tot uwent ende hier en daer van hem gezeydt is; ende hoe dattet inder daet bevonden is van uwer sommighen, ende meer ander vrome mannen, ende so gedencken wy dan den tijdt verleden, ende sien op het toekomende, want wy weten wat van het voorgaende gecomen is, ende sorgen wat

1 De inleiding op de brief luidt als volgt (I 437v/994): 'Nadat die van voorsz. ghesloten, doch voor dat zy die in schrift ghelevert hadden, hebben eenighe der ghemeynten voorsz. grootelijck t'onvreden wesende in sulcken partydighen mishandelinge, te samen eenen brief gheschreven, ende daer na aenden Broederen tot Alckmaer ghesonden, luydende als volght: ...'

van dit noch comen moghte. Nu niet meer op dit pas, dan God bevolen, die geve u wijsheyt om te doen dat voor Godt behaghet. Iacob Arentsz. Sybrich Pietersz. Maritgen Iacobs, Aelet Gerrits, Grietgen Lenerts, Trijntge Willems, Ian Iansz. Ende so is dit onse begeeren aen u, dat ghy dit onse schrijven wilt zenden I. I. ende aen de Gemeente van het Eylant ende stiert ons met den eersten bescheyt hoe dat ghy ghesint sijt.

Coornhert Correspondentie, II, 16

Over de zending.*

geadresseerde:	Jacob Jansz en Hans de Ries
datering, plaats:	30 november 1578
referentie:	*Wercken* I, 438r-438v/995-996
aantal woorden:	1286
thema:	Wanneer is zending legitiem?
omschrijving:	Om te helpen, niet om zo nodig kritisch te zijn, laat Coornhert Jansen en De Ries weten zich zorgen te maken over hun geloofsijver. Ook brengt hij de kwestie van de zending ter sprake. Die zending is, gelet op de H. Schrift, slechts geoorloofd als men aantoonbaar door God is gezonden. Vermanen, zonder autoriteit, is eenieder over en weer toegestaan. Zending echter veronderstelt dat leeraar en leerling zeker zijn van haar wettigheid. Anders volgt men wellicht een 'self-loopenden' profeet. Daar waarschuwt God juist voor: de schapen moeten er zeker van zijn wiens stem zij volgen. In de Schrift is precies aangegeven hoe (met of zonder wonderen) en waartoe (het oprichten, hervormen of vernieuwen van een kerk, het verspreiden van de boodschap) God iemand zendt, opdat er bij mensen geen twijfel is aan hun zending. Coornhert zegt dat de leerlingen van zijn correspondenten dan ook wonderen mogen verwachten ofwel het uitdrukkelijk bewijs dat zij rechtstreeks verbonden zijn met de ware kerk van de apostelen. Geen van beide kunnen zij. Dus werken zij op eigen gezag en in strijd met de H. Schrift. Zij stellen dat de kerk is teloorgegaan, maar kunnen niet zonder meer bewijzen dat hun kerk de juiste hervorming biedt. Welke zekerheid hebben dan de gelovigen? Gesteld dat kerken zich kunnen reformeren: wie zegt dat deze of gene reformatie niet ontspruit aan eigen goeddunken, zoals eens al die kloosterbewegingen? Men kan zich ook niet beroepen op deze of gene kerkelijke leider, want door wie is hij gezonden? Niet door de kerk die immers nog moet worden opgericht of vernieuwd. Overigens, hoe kan men weten of dat de ware kerk is? Kortom, Coornhert wijst er Jansen en de Ries op dat zij autoriteit missen. Toch meent hij dat hun kerk de meest onpartijdige is. Helaas laten ook zij niet iedereen toe. Dit soort beperkingen maken dat Coornhert meent toch niet met een goed geweten mensen in hun richting te kunnen doorverwijzen.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Van den Grondt der Waterlandtsche Kercken, oock der selver Leeraeren Zendinghe, met sampt haren Ban*
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Over de zending.*

De Heere gheve my te Schrijven, ende u te Lesen, tot sijnder Eeren, gelegen inde vermeeringhe vanden Rijcke sijnes zoons Iesu Christi. Amen.

Volght den Inhoudt eens Briefs, den laetsten dagh Novembris, Anno 78. gheschreven by my, ende ghezonden aen Iacob Iansz. ende H. de R.

HErts lieve Vrunden, ick hadde nu al van u Luyden het ghevoelen van merckelijcke onpartijdigheydt. Dit is noch in my vermeerdt door onsen ghesprake, op eerghister tusschen ons ghevallen. Doch is sulck ghevoelen in my noch niet volcomen, om redenen die ick ter gheleghender tijdt hope te verclaren. Maer ick hebbe daer en tusschen niet moghen laten te verclaren, met eenvuldigher onbeveynstheyt mijn ghevoelen van u Luyder Yver: In de welcke ick gheen meerder vyerigheydt, maer wel meerder verstandigheydt soude wenschen. Dit gheschiedt tot mijnder moeyten ende versuym mijnder huyssaken: Ende tot beteringhe van u beyden, ende nut van veelen anderen. Daer willet doch, dit begeer

ick, tot loon deser mijnre moeyten, voor aennemen, ende gheensins voor lust van berispen.

Neven eenighe andere saecken, was in onsen ghesprake oock in bedenckinghe wt ghestelt het stuck vande zendinghe der Leeraeren. Hier af wil ick nu wat tot u spreken metter pennen, so kort ick sal moghen.

Ick moet ghelooven dat ghyluyden in soo groot-wichtighen handel, als dit is, niet handelen willet nae goedtduncken des Menschelijcken vernufts, maer alleen nae 'tghetuyghnisse des Goddelijcken Schrifts. Dese leert ons, dat niemandt als Leeraer en mach leeren eenighe Ghemeynten, sonder daer toe Wettelijck ghezonden te sijn van Gode.

Van't Christelijck vermaenen onderlinghe uyt de Wet der natueren gheschiedende sonder authoriteyt, en werdt hier niet gesproken, want dat elck sulcx schuldigh is, dat's meer dan gheoorloft alst maer toe gaet, ghelijck d'een scholier den anderen in afwesen des Schoolmeesters onderwijst.

Vande voorschreven Wettighe Zendinghe, moet ghewisse versekertheydt sijn, niet alleen by den Leeraer, maer oock by den Leerlingen. Die souden anders sonder onderscheydt so licht een blinden Leydtsman, een valsch, of van selfloopenden Prophet, een Enghel schijnende Satan, ende een Dief, ja verscheurende Wolf, als een recht ziender, Propheet, goede gheest, of Herder blindeling na volghen.

Tot welckx voorhoedinghe de ghetrouwe Godt ons doorgaens soo heel ernstlijck waerschouwet. 'tWelck voorwaer vergheefs waere, so de Schapen niet en behoefden versekertlijck te weten, wiens stemme zy sullen na volghen.

Daer toe heeft ons de sorghvuldighe Godt oock in sijn Heylighe Schrifture voorghebeelt de wijse hoe zy zendt, oock waer toe.

De wijse of maniere van't zenden Godes is tweereleye, te weten, sonder of met middel, ende dat tot vier saken, namentlijck om een zichtbare Kercke te stichten, als Moyses: te reformeren, als Elias: te vernieuwen, als de Heere Christus met sijne Apostelen: Ende voorts te teelen, als der Apostelen naevolghers ghedaen hebben.

In welcke drie voorsz. zendinghen, namentlijck Moysi, Elie, ende Christi, met sijne Jongeren, men bespeurt de maniere van zendinghe, die sonder middel gheschiedt, alsoo die van geenen Menschen, maer van Gode alleen ghezonden sijn gheweest. Maer inde vierde zietmen de maniere van zendinghe, door't middel van Menschen gheschiedende: als in Mathia, Timotheo, Tito, ende meer andere gheschiedt is.

Ende staet hier te letten, dat in beyde dese wijsen van zendinghen, merckelijcke versekertheydt voor den Menschen is gheleghen. Alsoo de Zendinghe tot d'eerste drie gheschiede met wonderdaden. Ende de zendinghe tot het vierde door een Kercke, aen welckx oprechtigheydt niemandt met recht moght twijffelen.

So ghyluyden nu sijt ghesonden van Gode, sonder middel, so mach de omsichtighe Leerlingh, na't ghebruyck Godes inde H. Schrift, betuyght u Wettelijck af eysschen, wonderdaden, tot ghetuyghnisse ende verseeckertheydt (voor sich) van uwe zendinghe. Maer vermooghdy dit niet, so eyscht men u rechtelijck af bewijs, dat ghy door middel sijt ghezonden.

Om dit te doen is u noodigh te bewijsen, dat de Kercke, daer af ghy sijt ghezonden, de waere Kercke Godes zy, ende gebleven is sonder vervallinghe, van der Apostelen Kercke af (aen welcx oprechtigheyt men niet en twijffelt) tot op dese uwe Kercke toe.

Dit vermooghdy so weynigh als door miraculen. So blijckt dan dat ghylieden van Gode, noch sonder, noch door middel, ende mitsdien oock gheensins en sijt ghesonden, maer van selfs tredet of loopt in desen dienst, onder schijn mochtans van ghezonden te sijn. 'tWelck ick ick niet en mach recht oordeelen, als my schijnende teghen de Heylighe Schrift, die sulcks so swaerlijck berispt.

Want dat de zienlijcke Kercke sedert de Apostelen tijden jammerlijck verwoest, vervallen ende verdorven is gheweest, en meyn ick niet dat ghyluyden sult ontkennen. Laet ons nu zien wiese weder op gherecht heeft of ghereformeert. Seghdy wyluyden: So eyssche ick gheloofflijcke blijck van u last ende bevel, om in dese tijden sulckx te doen, als Elias in sijnen tijden dede blijcken. Dit vermooghdy niet. Maer seghdy dat de Kercke haer leven opgherecht heeft ende ghereformeert: So zeghdy wat daer af men gheen Exempel heeft in de Heylige Schrift, oock ghyluyden gheen bevel hebt, om nu te doen inde H. Schrift op u, ende in dese tijden luydende. Wat versekertheydt mach dan yemandt hebben, dat sulcke uwe Gereformeerde ende opgherechte Kercke de waere Kercke zy? Mach men des niet seecker sijn: hoe mach men seecker sijn, dat ghyluyden van een waere Kercke of Ghemeynte Godes, ende midtsdien Wettelijck sijt ghezonden?

Maer laet ons noch al nemen, of eenig kercke haer self moght reformeren of weder oprechten: so vraghe ick, hoe dat gheschiet, sonder, of door een Leeraer ende predicatie? Segdy sonder, so vraghe ick noch wat seeckerheyt ghy meer mooght gheven, dat sulck u t'samenloopen ende vergaderen, meer sal maken een ware vergaderinghe der Lidtmaten Christi, een ware Kercke Christi ende Gemeynte Godes, dan het t'samenloopen der Monicken voormaels heeft ghedaen? Wat machmer anders af oordeelen (nadien daer gheen expres bevel Godts en zy, oock gheen ghezonden Leeraer) dan dat u vergaderinghe oock gheschiedt wt eyghen goedt-duncken, ale een nieuwe Monickerye?

Maer seghdy dan dat het is gheschiedt door een Leeraer ende Predicatie: So vraghe ick noch, wie desen Leerar heeft ghezonden? Segdy dese Kercke: hoe mach't een zienlijcke kercke sijn gheweest voor hare vergaederinghe? De Dochter is niet voor haer moeder, noch de Kercke voor de predicatie. Wast doe noch gheen kercke, hoe moght zy eenigh Leeraer zenden?

Ende ofmens noch al een Kercke wilde noemen, hoe salmen sekerlijck moghen weten dat het de ware kercke was? Wast gheen waere Kercke, soo en moght zy oock niet wettelijck zenden.

Waerde ende lieve Vrunden, dese, met meer (al veele meer) andere wichtighe oorsaken verbieden my krachtelijck aen allen zijden toe te stemmen, dat ghyluyden in dese wichtigen sake handelt na de Heylighe Schrift, ende dat ghyluyden van Gode ghezonden soudet sijn, om een Ghemeente te leeren als met authoriteyt ende wt Godes bevelen. Dit dunckt my nochtans u luyder voornemen te sijn, ende dit sal my beletten andere vrome ende onpartijdighe luyden aen te wijsen, tot u Gemeente, so langhe my niet ghenoechsaem en blijckt u zendinghe van Gode te sijn, ofte tot dat my blijckt, dat ghy leert niet als van Gode, maer als vande Wet der Natueren, liefde of vyer tot uwer Naesten heyl alleenlijck ghesonden te sijn.

Des niet te min, of my noch schoon gheen van die twee stucken en bleek, so blijckt my dat ghyluyden onder alle Kercken, die Sacramenten ende Predicatien ghebruycken, die onpartijdighste sijt. Wtghenomen die luyden die u wel kennende,

henluyder meyninghe in eenighe stucken onghelijck te sijn, ende des niet te min u ghemeynschap te begheeren, ende van u gheweygherdt worden, soo ick hoore wt anderen, maer niet seker en wete. (Nota. Hier meynde ick de Overyselschen.)

Maer so langhe ick banden ende stricken, of verknoopinghen zie by u luyden, het zy dan van Sacramenten ofte andere stucken, en mach ick met gheen goede conscientie, yemandt tot u, als tot een rechte onpartijdighe Ghemeynte aenwijsen.

Dit alles hebbe ic u ten goeden moeten schrijven, wt rechter Liefden ende Vryheydt.

Believet u te antwoorden ende my te vernoeghen, het zy by monde oft handt, het sal lief sijn, of neen, 't sal ghelijckmoedigh ghedooght sijn by u beyder, ende aldermenschen Lief hebben inden Heere

D. V. C.

Ick moght om tijds duerheyt niet breeder schrijven, ende verliet my op u beyder verstandigheydt, dien weynigh ghenoegh is.

Coornhert Correspondentie, II, 17

Liederen stemmen vrolijk.*

geadresseerde:	Maria Hannemans
datering, plaats:	14 juli 1575, Xanten
referentie:	*Wercken* I, 487r/1117
aantal woorden:	144
thema:	Het plezier aan liedkunst
omschrijving:	Coornhert zegt op aandringen van sommige vrienden zijn liederen te hebben gepubliceerd. Die liederen schaden niemand en doen sommigen goed, omdat zij vrolijk stemmen. Indachtig zijn vriendschap met haar man en met haar, draagt hij dit *Lied-boeck* aan haar op.
bijzonderheden:	
opmerking:	Opdrachtbrief *Lied-boeck*. Coornhert publiceerde zijn *Lied-boeck* ca. 1575; in 1582 verscheen een tweede druk. Over Coornherts liedkunst, zie: http://www.liederenbank.nl/bronpresentatie.php?zoek=1019399&lan=en.

Liederen stemmen vrolijk.*

In Santen den 14 Iuly. 1575.

EErbare, deughdzame ende Godt vruchtighe Iofvrouw Maria Hannemans, Huysvrouwe des hooghgheleerden, verstandighen, ende seer voorsichtighen Meester Anthonis Hofslagh, Doctor in beyden Rechten, myn waarde vriendinne.

Als onlancx beminde Iofvrouw zommighe vrienden aan my begheerden, dat ick in druck zoude laten uytgaan eenighe Liedekens, over langhe jaren ende oock kortelingh by my ghemaakt, hebbe ick verstaande dat de zelve niemand schadelick ende wel yemanden stichtelick mochten wesen, dat niet willen weygheren. Nu en hadde ick niet vergheten, hoe hertelick u waerde Man my een half-vriends verstreckte. Daerom ick tot een lieve vergeldingh van zulcken leed, u deelachtigh hebbe willen maken deze myne Liedekens, ende u die namelick toeschryven, omme u alzo oorzake te gheven van onderwylen oock in myn vrolickheydt te verheughen, int zinghen der zelver Liedekens: die ghy int goede zult nemen van U. hertwillighe.

D. V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 18

Over zijn vriendschap met Spieghel*

geadresseerde:	H.L. Spieghel
datering, plaats:	1582* (in de tweede druk) of later in de jaren '80 (later door Colom ingevoegd)
referentie:	*Wercken* I, 498r/1139
aantal woorden:	242
thema:	Zijn vriendschap met Spieghel
omschrijving:	Coornhert zegt goed te weten dat Spieghel niet om lofprijzing geeft, dat zijn deugdzaamheid voor zich spreekt en ware lof oproept. Hij verheugt zich over hun vriendschap, die voortduurt als Spieghel blijft wie hij is. Coornhert meent dat Spieghel voort zal gaan op het goede pad, een goed ja goddelijk mens is zoveel als een mens dat kan zijn. Hij draagt een lied aan hem op, want als een levende spiegel strekt hij, Spieghel, anderen tot voorbeeld.
bijzonderheden:	
opmerking:	Tussengevoegd in: *Lied-boeck*

Over zijn vriendschap met Spieghel*

Koorhert aan zynen H. Spieghel.

ICk weet dat uwe bescheydenheydt zoo luttel zoeckt na 't ydele lof der menschen: als ghy altijd des zelfs baarmoeder ware deughde, doorloflicke zeden, zeer wel hebt benaarstight: Derhalven u het ware lof des te meer van zelfs moet navolghen: als u stadighe afkeer vande verwaande eerzucht oyt heeft ghevloden. Zulck u doen uwenthalven, ende u vrundschap mynenthalven, moet my hertelick verheughen. Welcke vrundschappe ende vreughde zullen gheduren zoo langhe ick leve, ende ghy u zelve ghelijck blyft. Anders zoudy u zelf in een ellendigh leven, ende my op der quaadklappers tonghe brenghen. Ghemerckt alle onbehoorlickheyd haar hanteerders schandelick queldt: ende allemans opsprack elcken beruchtight na zyn ghezele: volghens de spreeckwoorden, dat zonde haar eyghen roede draaght opten rugghe: ende dat de volghelen van eender veren te zamen vlieghen. Ghy dan zult altydt groeyen ende bloeyen in deughden ende vreughden, indien ghy op hare weghen stadelick voordert, u zelven in allen verbetert, ende elck na vermoghen, nut zyt. Dit maackt den mensche Goddelick, dats Godt gelijck zoo veel des de menschelicke nature ontfanckelick is. Hier toe als tot des menschen uyterste eynde hoordt al ons doen ende laten te strecken. Het voorbeelt van zulcx hebbe ick in dese 24. Dochteren myns vorighen lieds, t'uwer eeren ghezonghen, de welcke in u komende vande woorden totten wercken ghy een levende Spieghel voor anderen ter navolginghe van u zult verstrecken ende een lustighe weghghenoot opten moeyelicken doorgangh deses levens voor my.

V Vriendt D. V. Koornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 19

Liefde voor het Nederlands en voor Boethius.*

geadresseerde:	De gildebroeders van *In Liefde Bloeiende*, te Amsterdam
datering, plaats:	16 maart 1585, Haarlem
referentie:	*Wercken* I, 520v-521r/1180-1181
aantal woorden:	651
thema:	Boethius' *De consolatione Philosophiae*: een oude liefde vertaald om het Nederlands te bevorderen
omschrijving:	Coornhert zegt blij en vereerd te zijn deel uit te maken van *In Liefde Bloeiende* en het verzoek om een vertaling in het Nederlands graag te honoreren. De moedertaal is ook hem lief: 'onbevleckt Neerlandsch te spreken ende schryven'. Hij kiest voor, eerder al eens door hem vertaald uit het Vlaams ('*uyt oude ende duystere vlaemsche tale*'), maar eertijds zo slecht gedrukt dat de tekst er onbegrijpelijk door is geworden. Nu vertaalt hij uit het Latijn, graag genoeg, want het boek leest hij liefst twee- of driemaal per jaar. Hij heeft – wederom – Plantijn benaderd het boek te drukken, die toestemde, ook al waren er nog voldoende exemplaren van de vorige versie. Hij draagt zijn nieuwe vertaling ('tot optimmeringhe van't Neerlandtsche welsprekenheyds tempelken te mogen eenighe hantreyckinghe helpen doen') op aan de gildebroeders van *In Liefde Bloeiende*.
bijzonderheden:	
opmerking:	Opdrachtbrief Boethius, *Vande vertroostingh der Wysheyd*

Liefde voor het Nederlands en voor Boethius.*

Aande gildebroeders des Rederycx kamer tot Amstelredam. In Liefd' Bloeyende

D.V. Coornhert die dit schreef den 16. Martij 85. in Haerlem.

IOnstighe Konstighe ende waerde Landtsluyden, ick hebbe niet moghen laten eenigh danckbaarheyds teken te betonen aen U.E. dient zoo vruntlijcken belieft heeft ghehadt my te vereeren met U.E. zoo eerzamen ende lieven ghezelschappe. Daar toe zydy moghelyck veroorzaackt doort zien van eenighe Rymeryen, by my in korte jaeren herwaarts uytghegheven. Nu hebbe ick wederomme in druck ghezien, hoe nutten ende eerlycken arbeyd tot voorderinge ende verryckinge van onze moeders taal by U.L. niet zonder u luyder kosten, den ghemeenen Nederlanders ten dienst in druck is ghegheven. Ende aanghezien eenighe van U.E. (nu) oock myne medebroeders der voorschreven uwer Kameren vermoeden van my hadden, dat by my oock eenighe middel ware, om onbevleckt Neerlandsch te spreken ende schryven: hebben zy my tot alle meerder voorderinghe onser talen zuiveringhe, ghebeden, iet over te setten in ghoeden Nederduytsch, dat stichtelyck ware: dit mochte ick niet weygheren, ende verkoor voor een uytghelezen stichtelycke stoff, het boexken by Boëthius in Latyn gheschreven *De Consolatione Philosophiae*, dit was by my al omtrent dertigh jaren nu gheleden, verduytscht, uyt oude ende duystere vlaemsche tale in Neerlandtsch: maar zoo zeer schandelycken mesdruckt, alst boexken eeren waardigh is: zulcx dat daar zoo dickmaal niet, voor yet, Ia voor neen, groot voor kleyn, &c. verkeerdelyck was ghestelt: dat de Lezer de letters lichtelyck, maer 'tverstand van Boëthio zeer qualyck zien mochte. Hoewel nu niet seer lustigh en valt een selve werck dickmaal te doen: zoo heeft my zoo weynigh, ter liefden van tghemeen besten, moghen verdrieten, dit selve werck,

anderwerven te vertalen, maar dat nu uyten Latyne zelf: alst my weynigh magh verdrieten (want het my stichtelyck verlustight) 'tselve boecxken twee of driemalen int Jaer te doorlesen. Die lust dan tot dit werck, heeft myn vlyte daar oock toe zulcx ghewackert, dat ick na 'tvoleynden zie, dat myn voorsz. eerste ende mesdructe overzettinghe, dese myne teghenwoordighe niet meer en schynt te ghelycken, dan (zomen zeyt) een Kat een Entvoghel. Ende want ick nu doort eerste so lelyck verdrucken, sulcx weder vreesde, sprack aen Christoffel Plantyn, om te versoecken of de zelve oock gheneghen soude zyn dit boecxken te drucken: wel wetende, indien zyn L. daer toe willigh ware, dat ick dan wel versekert soude zyn, van met dit selve boecxken, my niet weder te stoten aenden voorghaenden steen van misdrucken. Doch was ick beducht neen, ten aanschou van dese zo zeer quade ende neringlose tyden: maar 'tgheviel my recht teghen myn vermoeden. Want de man zo haest niet en hoorde dat ick dit zo Leerlyck ende troostelyck boecxken (zo hyt terstond daer voor ooc scheen te houden als diet wel kende) overzetten wilde, in Neerlandsch uyten Latyne, zich zelf niet min begheerlyck toonde tot het drucken, dan ick tot het overzetten van dien. 'tWas my lief, ick steldet over in Neerlandtsch, ende sprack een wyle daer na met zynder L. die my zeyde verstaen te hebben, datter noch al eenighe boecxkens vanden eersten druck voor handen waren in zommighe boeckwinckelen: des ick doe in vermoeden quam dat de zelve Plantyn uyt redelycke oorsake van schade te beduchten aen dit boecxken, daar uyt zoude scheyden: maar neen, hy bleef noch willigh als voor, niet zonder myn verwonderen, zo zyn L. noch is ende nu alle daghe 'tselve in voornemen is aan te legghen. Nadien nu hier, by deze nieuwe of herboren vertalinghe, een nieuwe toeschryvinghe aan yemand vereyschte, en hebbe ick niemanden 'tselve voechlycker weten toe te schryven dan U.L. waarde ende jonstighe oock konstige vrunden. ende dit niet om 'tzelve tegen zynen vyanden (zoot eenighe mochte hebben) te verantwoorden: maar om onder 'tgheselschappe van u luyder Letterkunste, met d'andere stenen by U.L. meer ende meer te bereyden ende uyt te gheven staande, tot optimmeringhe van't Neerlandtsche welsprekenheyds tempelken te mogen eenighe hantreyckinghe helpen doen: Daer toe U.L. deze myne kleyne arbeyd wel in zo groote jonste zullen weten aan te nemen, als 't zelve met grootjonstiger herten ghemeynt wordt van my.

U.L. alder dienstwillighe ende jonstighe medebroeder,

Coornhert Correspondentie, II, 20

Over het verzoekschrift van de katholieken van Haarlem.*

geadresseerde:	Nicolaes van der Laen
datering, plaats:	Haarlem 13 juni 1581
referentie:	*Wercken* I, 549r-549v/1237-1238
aantal woorden:	669
thema:	De aanbieding van het verzoekschrift (*Requeste der catholijcken tot Haerlem*)
omschrijving:	Coornhert dankt Van der Laen voor zijn waarschuwing voorzichtig te zijn, zegt echter ook niet onvoorzichtig te willen wegduiken als kwaad geschiedt. De waarschuwing betreft met name het feit dat de ondertekenaars van het verzoekschrift het niet *gelezen* hebben. Coornhert zegt dat, op een uitzondering na, iedereen *wist* wat geschreven stond. Wel is het zo dat zij hem niet de opdracht hebben gegeven het verzoekschrift aan Van der Laen te overhandigen. En Coornhert voegt toe dat hij Van der Laen niet heeft verzocht het verzoekschrift vervolgens aan Oranje te presenteren. De indieners van het verzoekschrift wilden daarover eerst met Van der Laen en de burgemeesters overleggen. Coornhert bespreekt de verdere verwikkelingen. Van der Laen wilde het verzoekschrift graag nog wat 'doorsien', maar heeft het vervolgens, tegen de afspraak in en tot groot ongenoegen van de indieners, meegenomen naar Amsterdam. Coornhert benadrukt dat dit buiten hem om is gebeurd.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Requeste der catholijcken tot Haerlem*

Over het verzoekschrift van de katholieken van Haarlem.*

Minute aen Niclaes Verlaen, In Haerlem Den XIII. dagh Iunij LXXXI.

VE. bootschappe, D. Consul, van voorsichtigh te zijn, oock mede van dat de Catholijcken, daer mede, dat syluyden die Requeste sonder die te hebben hooren lesen, ghetekent souden hebben, hem nu ontschuldigen souden willen, is my gister avont ghedaen; daer af ick *V. E.* bedancke, met antwoorde, dat ick in allen desen handel my (Godt danck) voorsichtelijck hebbe ghedraghen, ende oock noch verhope te dragen, sonder dat ick met een onvoorsichtigh wijcken yemande anders, die aen't quaet beleedt in't vuyrigh verhaesten deser saken schuldigh soude moghen schijnen, onvoorsichtelijck tot een recht beschuldighen van my self, die onschuldigh ben dencke te ontschuldighen. Alsoo dit mijn eere betreft, die my liever is dan alle vrunden. Voorts en meyne ick niet dat yemant van die ghetekent hebben (behalven alleen Vermaedt) sal derren segghen, dat hy die Requeste heeft gheteeckent, sonder die eerst te vooren wel perfecktelijck te hebben hooren lesen, gemerckt dat onwaerachtigh is ende noch *propriam turpitudinem* gheallegeert soude zijn. Dus en kan dat hen-luyden gheensins (isser ghedoolt) verschoonen, maer wel dat sy-luyden seggen dat sy my ghenen last ghegeven en hebben (soo ick midts desen opentlijck bekenne) om die Requeste *V. E.* te leveren, noch veele minder heb ick *V. E.* ghebeden, die Requeste den V. Excell. te presenteren. Ghemerckt die Catholijcken gheresolveert waren voort presenteeren van den Requeste aen sijn Excell. de selve eerst met *V. E.* ende deselvens met Burghemeesteren in't Collegie te communiceren. Maer is waerachtigh ende *V. E.* noch wel indachtigh, dat ick door mijn begheeren aen *V. E.* voor Burghemeesteren ontbooden zijnde na langhe woorden, oock na dat ick die Requeste voor Burghemeesteren ghelesen hadde tot uwen begheeren *V. E.* die Requeste dede, op sulcke conditien, dat *V. E.* die selve (soo ghy uytsloeght) noch [y]et doorsien soudet, ende dan yemanden neven ons

(ick was van de Catholijcken versocht om met een van henlieden die Requeste aen sijn Excell. (maer niet aen *V. E.*) te presenteren, soude deputeren, om alsoo die Requeste aen sijn Excell. te presenteren. Dit waren *V. E.* woorden tot my, ende hier op niet dat *V. E.* die aen sijne Excell. soude presenteren (want dit en was mijn last niet) dede ick *V. E.* tot desselfs vermaen, die Requeste, seggende: ick, dat die Catholijcken sulcx, te weten: het deputeren van eenen neven hen-lieden, in voor nemen waren gheweest aen Burgemeesteren te versoecken, maer haddens ghelaten uyt vermoeden dats hen niet gheworden en soude. Dit seyde ick oock terstont den Catholijcken, die hoorende een dagh of drie daer nae dat *V. E.* vertrocken waert tot Amsterdam, my vraeghden of *V. E.* my die Requeste gherestitueert, of yemanden neven ons ghedeputeert hadde, daer op ick seyde neen. Des sy t'onvreden waeren ende my baden aen *V. E.* met brief te vraghen, wat hier af ware. Dat dede ick met verhael van de voorsz conditie, daer op *V. E.* die Requeste my af geeyscht hadden, daer by verhalende in mijnen brief: Is sy overghelevert soo moet dat gedaen blijven, of ghelijcke woorden, of neen, soo beghere ick dat *V. E.* my schrijve watter af is, etc. welcke mijne Missive moghelijck noch by *V. E.* is, Ende sulcx met brenghen sal. Of moghelijck *V. E.* mijn segghen qualijck verstaen of niet eygentlijck onthouden mochte hebben. Dat nu dit alle sulcx is gheschiet, weet Godt, weet ick, ende weet *V. E.* (so ick moet ghelooven) selve, soo't noch versch is: wat hier af werden wil, weet Godt maer ick niet. Dan weet seer wel dat ick een oprechte conscientie in desen hebbe, oock onverschrocken ende al veele beter getroost ben dan *V. E.* moghelijck meynt: derhalven laet ickse ancxtigh vluchten, die Goddeloos zijn, of die d'overheydt in Hollant achten voor Tyrannen. Dit is noch gheen van beyden in my, ghedanckt zy de Heere, die my tot noch toe in onschult heeft bewaert teghen die Overheydt, ende dien ick met herten bidde, dat hy u herte in sijne oude oprechtigheydt beware, Amen. Vale. D. Consul. ende verstreckt een Burghemeester, dat's een voorstaender in't goedt recht van

V. L. Vrunt ende met-burgher, D. V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 21

Insicht, over 't oprechten van een Alghemeyne uyterlijcke Christen Kercke, & Bewerp eender onpartijdigher Kercken Christi, soomen die inden woestijne deser secten menighvuldigheyt eenighsins soude moghen hebben.

geadresseerde:	Dirck Adriaensz Kempen
datering, plaats:	19 september 1578, Haarlem
referentie:	*Wercken* I, 554r-554v/1247-1248
aantal woorden:	1711
thema:	Coornherts ontwerp van een onpartijdige kerk van Christus
omschrijving:	Coornhert benadrukt dat sacramenten toedienen niet eenieder is toegestaan, maar iedereen mag wel vermanen uit liefde. En zending is aan voorwaarden gebonden. Gevraagd of het niet tijd is dat iemand met verstand een kerk opbouwt, zegt hij dat daarvoor juist legitieme zending is verondersteld. Hijzelf kan zoiets niet, want hij is geen gezondene. Wel zegt hij, maar eigenlijk tegen zijn voornemen in, een kerk te kunnen schetsen die 'gants vry ende onpartijdigh' is. Ceremoniën zijn zo'n kerk niet nodig, slechts navolging van Christus in deugdzaamheid, afsterving van de zonden en eendrachtige liefde. Coornhert benadrukt nog eens dat zijn ontwerp geen enkele autoriteit toekomt: de liefde dringt hem op zijn manier te leren en verdraagt dat een ander anders leert. Vervolgens somt hij de eigenschappen van zijn onpartijdige kerk op: 1. Deze kerk is onzichtbaar, een geestelijk lichaam met Christus als hoofd; en zichtbaar als vergadering van christenen die, afhankelijk van hun stadium, zwak, sterk of volmaakt zijn. 2. Die zichtbare kerk heeft altijd een leer, die vastlegt wat men moet geloven en doen en soms ceremoniën. 3. Als niet-ondervindelijke waarheid geldt de verrijzenis, het algemene oordeel, *etc*; als ondervindelijke waarheid kennis van eigen kwaad en Gods goedheid. 4. en 5. Het kwaad moet gemeden, het goede nagejaagd, zodat men de juiste habitus krijgt. 6. De juiste habitus is geen kwestie van het laten van verkeerde dan wel het onderhouden van goede ceremoniën. 7. Wel beslissend is de versterving van het eigen kwaad en het najagen van Gods goedheid. 8. De geloofsleer houdt in dat men simpelweg gelooft wat geschreven staat in de canonieke schriften en de twaalf geloofsartikelen, o.a. dat Christus Gods zoon is. 9. en 10. Wat mensen beweren en als commentaar geven hoort niet bij de geloofsleer. 11. Geen mens kan gebieden of verbieden in de geloofsleer, slechts vermanen is aan de orde. 12. In deze kerk geldt als broeder alwie grove zonden vermijdt, de Schrift voor waar houdt en de twaalf geloofsartikelen erkent. 13. en 14. Dergelijke broeders zijn in alle christelijke kerken te vinden, die dan ook niet verketterd mogen worden, hoewel soms – door de zwakken – gemeden. 15. Te vermijden zijn mensen die leren wat tegen Gods eer ingaat, met name die Gods goedheid loochenen en ons heil hinderen. 16. Uit sommige leerstukken volgt het boven genoemde noodzakelijk. Met name zij genoemd het leerstuk dat niemand Gods geboden volmaakt kan gehoorzamen. (Met verwijzingen naar Calvijn en Beza.) 17. Te vermijden zijn niet degenen over wie men zegt dat zij zondigen, maar zij die kennelijk zondigen en daarin volharden. 18. en 19. Doop en avondmaal kunnen voor de zwakken gebruikt worden, in vrijheid, wanneer opportuun. 20. Liever missen zij alle ceremoniën dan de eendracht. 21. Boven alles staat de liefde, die met niemand twist, vrede zoekt en in anderen niet het eigenbelang nastreeft. Coornhert vraagt zijn respondent hierop kritisch te reageren. Tot slot komt hij te spreken over de zending en merkt hij op al een heel eind te zijn gevorderd met een vertaling van een boekje van Castellio.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	De brief bestaat uit twee teksten: *Insicht, over 't oprechten van een Alghemeyne uyterlijcke Christen Kercke* & *Bewerp eender onpartijdigher Kercken Christi.*
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Insicht, over 't oprechten van een Alghemeyne uyterlijcke Christen Kercke.

In Haerlem den 19 September, Anno 1578.

V Brief vrundt mettet 'tgheene daer neffens, is my by u suster behandet. Van't niet beantwoorden uwer vragen: ofmen niet so wel Sacramenten uyt deylen als Vermanen mach uyt liefden, en staet my niet voor, die daer meynde alles beantwoort te hebben, segge daer om noch (onder verbeteringhe) dat alle menschen nae de wet der natuyren tot het vermanen; maer niet alle menschen nae de Wet der Schrifturyren tot het bedienen der Sacramenten ende tot een sienlijcke gemeynte te versamen gehouden zijn ende verbonden. Uwe ingevoerde exempelen van Abel, Noe, Abraham etc. zijn dese sake gantsch ongelijc als alleen elck voor sich of voor sijne gesinde geschiet zijnde, sonder vreemden of anderen tot sich te vergaderen, so zijn ooc alle exempelen niet navolgelijc, vele minder zijnse wetten. Wilmen daer aen, men sal moeten toelaten dat een liefhebber sich (met Paulo om elck te winnen) in alder Kercken Ceremonien sal moghen begeven. Wantmer nu geen en vint onder den naem Christenen diemen erger mach maken (men achtse so grouwelijck als men wil) dan der Joden of Heydenen, den welcken Paulus sich gelijc conde maken, niet in zeden: neen vrijelijck, waer inne dan anders dan inden Ceremonie of uyterlijcken gebare? Dit loopt te wijt dan't dit papier mach behelsen: Siet mijn meyninghe hier in dit papier noch ghestelt jeghen mijn meyninghe als ick dit schreef.

Dat ghy't voor goedt aensiet dat de sendinge inder wijsen als ick u voor hielt uytghesonden werde, sal veroorsaecken dat sy een sendtbode sal zijn om valsche sendinghen te vercondighen ofte ontdecken.

Daer ghy vraeght oft dan niet tijt en zy dat een verstandigh timmerman ghetrouwelijck sijn naerstigheyt doe om voor den slechten menschen een sichtbaer logijs te bouwen etc. is hier boven eensdeels beantwoort, soo veele de liefde aengaet in't senden: dit behoeft mijns oordeels soo wel een sonderlinge sendinge met wonder-daden als Moyse sendinge, die boude inde Woestijne (daer inne wy nu wanderen) geen sichtbaer logijs, daer hieltmen geen Paesch-Lam noch besnijdenisse etc. Als dan Godt een verstandigh ende ghetrouw Timmerman of boumeester sal senden soo salt die uytrechten, ic ben niet verstandigh ghenoegh tot dat werck, dit weet ick niet min warachtigh, dan ick wete dat nu mijn handt hier schrijft, soo warachtelijc wete ick mede dat ic daer toe niet en ben ghesonden, dus soude ick sulck groot werck bestaende daer inne oock niet ghetrouw, maer wel ontrouw moeten zijn: ten waer dan een Kercke die gants vry bleef ende onpartydigh: daer toe dan noch ander bequamer souden gevonden worden. My dunckt ghy't voor onmoghelijck acht den simpelen (door warachtich onderwijs, dat het ontberen vande Ceremonien niet, ende het ontbeeren vande navolginge Christi in ware deughden immers elcken verdoemelijc is) te moghen gherust maken in heure conscientien, daer inne, dat sy ontbeerende 'tgebruyck vande Ceremonien daerom men nu so twisten, vlijtichlijc inder waerheyt soude benaerstigen het ware afsterven der sonden ende der eendrachtichtiger liefde by den twee Sacramenten betekent.

Maer ick achte dat door sulcks den eenvuldigen lichter met waerheyt vroedt ghemaeckt, dan door't oprechten van een nieuwe gemeynte rust inden herten gemaeckt soude worden. Hier af *coram*, (ghevet de Heere) *latius*.

Het beschryven van een onpartijdige gemeynte (soo men nu in dese woestijn soude mogen hebben) heeft geen cleyn swarigheyt inne, steldyer een ick wil oock wat bewerpen. 'Tis hier teghen mijn voornemen ghedaen.

Het bewijs der afbrekers dat sulck haer werck sonder bouwen niemant schadelijc mach vallen of hinderschap invoeren soude, is nodich ende licht om doen. Maer ten hoeft geen bewijs dat die sendinghe uyt liefden gheschiedende authoriteyt behoeft: ghemerckt soo ghy seydt dat u die liefde drangh so te leeren, Ick: dat my de liefde dringht aldus te leeren, een ander anders, etc. sal elck over ander authoriteyt ghebruyckende sich een ander willen onderwerpen?

Dese brief al gheschreven legghende tot huyden den 22 september, moeste noch met draghen dit ruydt stuck vleesch, maeckter al leckende een beyrken ofte borsken af.

Bewerp eender onpartijdigher Kercken Christi, soomen die inden woestijne deser secten menighvuldigheyt eenighsins soude moghen hebben.

1. Christenen. Kercke is[:]
Onsichtbaer, te weten[:] een geestelijck lichaem van verscheyden ledekens onder 't hooft Christum, in hem deur ware liefde vereenicht zijnde.
Sichtbaer, namentlijc een vergaderinge die men noemt Christenen, behelsende schijnheylighen, knechten, huyrlingen ende kinderen Godts, die swack, sterck ende volcomen zijn.
2. Dese sichtbaere Kercke heeft[:]
altijdt Leere, houwende watmen moet *A* gheloven en *B* beleven
by wijlen *C* Ceremonien
3. *A* Geloven moet zy waerheyt hier[:]
altijt als niet ondervintlijck zijnde de verrijsenisse inden lichame, het algemeyne oordeel, etc.
eerst tot datmens ondervint ende weet onse quaedtheyt [of] Godes goetheyt[,] barende haete [of] liefde tot het quade dats tot ons selve of goede dat's tot Gode
4. *B* Daer op volcht het beleven in't[:]
vlieden [of] bejagen van't quade [of] goede[,] 'twelck 'tquade doet ontbeeren [of] 'tgoede doet verwerven, want in't laeten van gulsigheydt crijghtmen *habitum continentie* ende soberheytds.
5. Dit goedt pleghen, teelt nootsaeckelijck *habitum virtutum*, maer dat en valt niet in't vlieden vande quade ende hanteren vande goede Ceremonien.
6. *C* Wantmen niet altijt inder waerheyt het quaede verlaet [of] goede vercrijcht[,] door't laeten [/] plegen[,] van quade [/] goede ceremonien so men wel vint gierigen die alle uyterlijcke afgoderije verlaten ende vlieden. [+] liefdeloose ende twistighe die 'tNachtmael vlijtigh hanteeren.
7. Maer altijt

verlaet, ontwordt ende sterft hy 'tquade, die stadelijck uyt hate tot sijn quaedtheyt dat vliedt.

[+]

vercrijght, wort, ende leeft hy 'tgoede die stadelijck uyt liefde tot Godts goetheyt daer nae jaecht.

8. Die voorneemlijckste Leere des Geloofs inder Kercken, is datmen voor waerachtich houdt alle wat geschreven staet inde

Canonijcke Schriftuyre.

[+]

xij. Articulen des Geloofs, eenvuldelijck sonder ondersoeck *de modo*, *nempe* hoe Christus Godts Soon zy, etc.

9. Sodanighe Kercke hout dan voor gewisse waerheyt al wat in de Canonijcque Schriftuyre, maer niet al wat in eenigh menschens (hy zy hoe hy wil) wort ghelesen.

10. Hierom ghebruycken sy selden of nimmermeer menschelijcke glosen, niet dat het sonde is, maer om dat het onseecker is van de Sonne totten Sterren ende van de Fonteyn totten Cisternen te loopen.

11. Also en onderwint sich hier oock niemant (sonder kennelijcke ende speciale sendinghe) het Leermeesters ampt, van met authoriteyt te ghebieden ofte verbieden, maer wel van vermanen onder verbeteringhe ende dat uyter H. Schriftuyre.

12. Deser Kercken ghemeynte hout voor Broeder die kenbare grove sonden vermijdende voor waerachtigh houden de Canonijcke Schriftuyre, de xij. Articulen des gheloofs simpelijck, ende daer by ghelooven ende bekennen dat Godt de Vader alleen zy, een waere Godt, ende dat Jesus zy Christus gesonden van Gode.

13. Sodanighe luyden ghelooven sy, datter zijn in alle Kercken of Ghemeynten, den Name Christi voerende, daeromme syluyden hen ooc geensins en onderwinden eenige van de selve in't algemeyn te verdoemen.

14. Doch vermijden de swacken (niet de stercke) deser Kercken eenighe menschen om haer leere, en eenighe om haer zeden.

15. So vele de leere belanget vermijden sy, alle menschen leerende of gheloovende saecken, die daer strecken teghen Godes eere, te weten: al dat sijn goedtheydt loochent ende teghen der menschen Heyl, dat is al dat den menschen soo een hinder is tot goet-wordinge, dat sy sulcx gheloovende altijt moeten ontbeeren.

16. Ende dit niet uyt waerschijnelijcke collectien, maer uyt naeckte belijdinge. Want menigh spreeckt of leert wel onvoorsichtelijcke saken, daer uyt ghetoghen konnen worden noot-volghelijcke Godtslasteringhe, die nochtans vande spreker of Leeraer self niet gelooft en worden. Als of yemant selve houdende ende leerende dat Godt gheen oorzake zy van't quade, daer by nochtans oock leerde dat Godt selve alles niet uytgenomen datter gheschiet doet ende veroorsaeckt, daer uyt waerachtelijck mach werden ghecolligeert, dat Godt selve oorsake van't quade soude zijn, 'twelck nochtans plat tegen sulcke leeraers leeringe ende belijdinge is. Maer anders ist met den ghene die daer naecktelijck leeren ende voor goet verdedigen willen, klaer spreken teghen Godts eere ende der menschen Heyl, luydende: als die daer seyt *dat Godt selve door sijn schickinghe belet, dat niemant sijn Ghebodt volmaecktelijck mach ghehoorsamen*. Want dese Gode (sulck ghehoorsamen self ghebiedende) opentlijck beschuldight van strijdighe willen ende dubbelheyt, ende den mensche alle hoope van volle ghehoorsaemheyt beneemt, Item dat Godt

den mensche goet ende oprecht heeft geschapen, maer dat nochtans ten verderve, etc. *Institu. 3.94. Besa sycoph.*
17. Oock vermijden dese het gheselschappe, niet van alle die een quaet gherucht hebben (dat die quaden licht van de besten konnen maken) maer van alle die van sonden (in de H. Schrift verdoemelijck) overtuyght zijn wettelijck, ende daer noch in volherden.
18. Sy ghebruycken oock om der swacken wille Doop ende Nachtmael, ende dit in de Christelijcke Vryheyt, soo dat het doen van sulcx by henlieden geen ghehoorsaemheyt of deughde, wederom het laten geen onghehoorsaemheyt of sonde en wort gerekent.
19. Overmits sylieden nae de verwoestinghe gheen expres bevel van weder-oprechtinghe en hebben, ende het oock die Liefde nu so weynigh verboden is, die vervallen Sacramenten tot stichtinghe der swacken te ghebruycken, als Paulo was den Jode, een Jode, etc. te worden.
20. Doch hebben sy liever alle ceremonien, dan de lieve eendracht te ontberen, als't niet anders en mach zijn, als die wel verstaen dat sy ghegheven zijn tot verbeteringhe ende niet tot verargeringhe der menschen.
21. Want sy boven alle dinghen staen na de Liefde, die niet met yemande en twistet ende niemant haet, maer Vrede soeckt ende elck so lieft, dat sy eens anders niet haer eyghen nut soeckt, ende midtsdien oock het sekerste merckteken is der ware Christenen.

Leest dit, schrapt uyt, stelter by, verbetert, ende sendet my weder met verklaringhe van uluyder gevoelen, metten eersten (maer seer sekeren) Bode.

In een kalfken was noch een vraghe, of het segghen van Willem Jansz 'twelck my uyten handen ende sinnen is ontvallen. My dunckt dat het wederlegh van de sendinghe noch uyt soude komen op't bewijs van de leere, in dien etc. ick heb's vergeten. Hy of ghy sullet my wel noch eenmael schrijven, met sijn motijven.

Ick heb al een stuck van Castulons Boecxkens vertaelt, denck dat te doen drucken ende d'ander oock door anderen (wilde ghy oock wat doen) besorgen overgeset te worden. Ick heb uwer al bedocht ende een voor u tot Francfoort doen koopen (ick meyn het Latijnsche) dat wil ick u senden, als ick's hebben sal.

Groet VVillem Iansz. Ian Gerritsz Gedeon Dijck Lakenbereyder, ende allen goethertigen vruntlijck van u Vrunt quem nosti.

Coornhert Correspondentie, II, 22

Geen nieuwe gewetensdwang.*

geadresseerde:	De predikanten in Nederland
referentie:	*Wercken* II, n.p.-n.p./23-26
datering, plaats:	1582*
aantal woorden:	1323
thema:	Pleidooi voor gewetensvrijheid: geen enkele geloofsdwang is toelaatbaar.
omschrijving:	Coornhert stelt vast dat er onder de predikanten maar enkelen zijn van kwaliteit; hetzelfde geldt voor machthebbers, zeker in 'dese *alder erchste tijden*'. Gevolg is dat de vrome vrienden van de waarheid allerlei gevaar te duchten hebben, want zij zullen tot nut van de misleide medemens het wangedrag van al die hypocrieten afkeuren en hun al te weelderige rust verstoren. Haat en laster zal dan hun deel zijn. Coornhert zegt er zelf van te kunnen meepraten. Altijd oprecht, niet uit persoonlijke vijandschap, heeft hij zich uitgesproken, daardoor die anderen verontrust. Zeker is dat hij hen nergens toe wil dwingen, maar ook dat hij niet in de uitoefening van zijn geloof gedwongen wil worden: '*tgeloof self mach niemant dwinghen*'. Dat er lieden zijn die heerschappij over andermans geweten willen uitoefenen, mag echter niet weersproken blijven. Schandalig is de lastercampagne die men nu dagelijks tegen hem voert. Hij zou een 'libertijn', een 'atheïst' zijn, ja met anderen op de vuist gaan en het met zijn dochter doen. Allemaal onzin, en wat het laatste betreft: hij is kinderloos! Overijverige roddel van tongen zo scherp als een zwaard! Ja, hij is kritisch over Calvijn, Beza en de gereformeerden. Maar waar mensen dwalen, daar is kritiek nuttig als zij terecht is. Is de kritiek onjuist, dan zal de waarheid die beschamen. Waarom dan die kwaadsprekerij? Juist nu dient men ervoor te waken niet van de ene repressie in de andere te geraken, dat de lang begeerde gewetensvrijheid behouden blijft. Zo dient men het lieve vaderland. Met alle wettige middelen moet de gewetensdwang bestreden worden, vooral ook als die sluw is verdoezeld.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Opdrachtbrief *Synodus. Van der conscientien vryheydt* (1582)
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Synode over gewetensvrijheid*, ed. J. Gruppelaar, J.C. Bedaux & G. Verwey, Amsterdam 2008, pp. 21-24

Geen nieuwe gewetensdwang.*

Allen Godtvreesenden, onpartijdigen ende rechtverstandighen Ministren der Ghereformeerde Religie inden Nederlanden, wert inder waerheyt met ghetrouwer ende vruntlijcker herten ghewenschet ware vryheyt van Godt den Vader door Iesum Christum onsen Heere mits verlichtinghe des H. Gheest, van V. E.

D. V. Coornhert.

GHelijck ick waerachtelijck gheloove, Eersame Godtvreesende ende gheleerde Mannen, datter onder den uwen, so wel ghemeene luyden als Leeraren, zijn, die met gantscher herten Godes eere boven alle dinghen ende der menschen salicheyt, als u eyghen voor oogen hebben ende benaerstighen: also ghelove ick mede dat sy altsamen so weynich sodanighe zijn die onder u luyden predicken of predicatien hooren, alsmen (so 'tspreeckwoort seyt) weynich gout vindet sonder schuym. So meyne ick u EE. oock onverholen te zijn, dat niet altijt (sonderlinghen noch in dese alder erchste tijden) die beste het regiment voeren: ghemerckt niet alleen die ondervindinghe maer oock alle Historien, jae de H.

schrifture selve sulcx crachtelijck zijn betuyghende, wanneer ende waer het dan gebeurt, dat die quade menschen onder eenen deuchtlijcken schijne het gheloove of aensien hebben by den grooten: dan ende daer moeten nootsakelijcken alle vrome liefhebberen der waerheyt menichreleye anxst, noot, ende ghevaerlijcheyt onderworpen wesen. Ghemerct dese vrome luyden niet en moghen laten om der verleyden mensche nuts willen sodanigher hypocrijten mishandelinghen te berispen, haer groot achtbaerheyt te verminderen, ende haer weeldighe rust te verstoren, wat mach daer uyte by dese werelts Heylighen doch anders op wassen, dan die gewoonlicke vruchte des trouwen waerheyts uyt sulcke quade aerde, namentlijck die doornstekelige hate, die moordelijcke vyantschappe, ende die naemschendighe Calumnie: dese hebbe ic nu al in velen, niet luttel op my bevonden, twelck oft is om waerheyt, die henluyden ontrustet, ghesproken te hebben, sal die tijt leeren by allen den ghenen, die opten oorsaken van sulc mijn spreken ende op het ghevolch der saken onpartijdelijck connen mercken. Maer dat ick henluyder persone so weynich vyant ben, dat ick oock door die ghenade Godts (die ghetuyghe is van dit mijn segghen in mijnen ghemoede) om henluyder zielen nuts willen, mijns levens ghevaerlijckheyt weynich ontsien soude, weet ick inder waerheyt. So ick mede weet, dat ick so gaerne allen anderen jonne vrijheyt inde oeffeninghen oft exercitien van haren gelove ('tgeloof self mach niemant dwinghen) als ick ongaerne in sulcx, het sy dan verbiedender of gebiedender wijse, van yemant daer inne gedwonghen soude wesen. Maer van herten ongaerne sie ick mede, dat eenighe sich der heerschappyen over alle mans conscientien in Religions exercitie aennemen. Dat bekenne ick vrymoelijc, so ick ooc al met ghedructe schriften bekent hebbe over thien Iaeren, als dit voorneemlijck my porde eerst de penne inder hand te nemen teghen Calvijn ende Bezam. 't Welck my by eenighe Mannen, niet seer goed sijnde, so seer quaden jonste heeft veroorsaect, dat zy stadelijck arbeyden, om my ooc by hoogh ende laegh hatelijc te maken. Dit doen zy niet alleen in saken 't gelove beroerende, mids my te schelden (doch achter rugghe, maer niet onder ooghen) een Libertijn, een Godloos, ja ooc een verduyvelt mensche: maer ooc mids schandelijcke versieringhe van saken, mijne zeden ende wandelinghe aengaende. Van welcke haere onwaerheden d'eerste, gelove mach behouden by allen lichtghelovighen ende partijdighen Menschen, tot dat zy mijnre schriften (ghetuyghen ende belijders mijns geloofs) onpartijdelijck connen lesen: Maer en leven d'andere logentalen niet langer, dan tot dat zy comen (so men zeyd) voor een goed mans deure, of tot Haerlem by goede Luyden, mijne zeden ende wandel van joncx op kennende. Alsoo was door eenighe vanden uwen (niet gout, maer schuym wesende) versiert ende voorts geseyt, dat ick erghens teghen twee Mannen disputerende, ende my overwonnen siende, so toornigh gheworden soude sijn, dat ick die woordelijcke disputatie in dadelijcke veranderde, ende met vuysten sloegh op beyde die mannen; welcker lasterlijcke loghen my by den E. Heere Thomam van Thielt vrundlijcker wijse, doch met ernst aengegeven sijnde, boodt ick hem onder mijn handschrift een merckelijcke somme te schencken tot kosten van't beleden van sulcke tuyghnisse teghen my, indien men daer toe twee geloofs-waerdighe Menschen conde becomen. Maer alsoo't noyt en was geschied: also en moght het oock noyt met waerheyd betuyght worden. Geen cleynder loghen en wast ooc dat eenige noch nergens na heel gereformeert, vande gereformeerde

Religie wesende, over een Tafel, ten aenhooren van veel goede Luyden niet weynigh quade stucken van my geloghen, of ander Luyder loghen nageclapt hebbende, daer af hooghlijck sagh verwonderen twee eerlijcke Matronen, die van Haerlem waeren, ende my beter dan hy kenden. Derhalven hy totten selven seyde also: Verwondert ghy u daer inne? hy (meynende my) bedrijft noch al leelijcker stucken; ja hy boeleert ooc met sijn eyghen Dochter, dat men wel weet. 't Welck die Matrone hoorende, seyde een van beyde half lachende: sijn die andere quade stucken Coornhert daer na geseyt, niet waerachtigher dan dat stuck, so hebben zy weynigh schijns van waerheyd. Want hy en hadde noyt sijn daghen, nochte en heeft noch niet daer men af weet eenigh Echt of onecht Kindt of Kinderen. Sodanighe achterclapperyen van my achter rugghe door den ghenen die sich Ghereformeerde noemen, daeghlijcx gheschieden, soude icker veel moghen verhalen, waer't so nut ende lustigh, alst ergherlijck ende verdrietigh is voor allen goede herten. V. E. Vrunden ende Broeders en hebben hier niet te meynen dat icx voor wat nieuws achte, dat waerheyt vyandschap baert by den Hypocrijten. Voorwaer neen ick, maer verhale dit alleenlijc op dat de onpartijdighen onder u Lieden veele quaedts (so icx houde) van my wt yv'righe, ende (mogelijck) wel meynende maer niet verstandighe achter-clappers, haer ander oore voor my open laten: Ende dat zy my noch onghehoort sijnde, niet en willen oordeelen voor sulcken Godtloosen ende quaden Mensche, als die swaert-tonghen my voor elcx ooren beschilderen; want elck uwer wel soude willen dat hem so geschiede. Dat ick daer beneven nochtans de Religie Calvini, Beza, ende der Ghereformeerden (somense noemt) berispe in eenighe stucken, daer inne ick haer Leere onrecht houde, bekenne ick rondelijck; So meyne ick mede dat elck van V. E. oock niet ongaerne rondelijck sal bekennen dat de beste van u allen, als mede Menschen sijnde, oock moghen dolen in eenighe saken. Berispe ick die dan te recht, het mach V. E. te nut ghedijen; berispe icx oock t'onrecht, dat mach V. E. niet altoos schaden, maer my wel schandelijck beschamen. Segghe ick waerheyd tot u allen mijne naesten ende even Menschen wesende: ghy alle die waerheyd bemint en sult u des niet moghen belghen; Segghe ick loghen, u waerheyd sal mijn logen lichtelijc vernielen: sonder dat de deughtlijcke waerheyt daer toe sal behoeven de zondelijcke naem-schenderye. Hoe dat het zy, ick wil u Lieden ende elck Mensche, oock den Nederlanden daer ick mach nut sijn, de goede wille, of daer schoon macht gebrake, is te prijsen. Nut ben ick V. L. indien ick eenighe waerheyt ontdecke, u te vooren verholen sijnde geweest. Nut ben ick mijn even mensche, indien de genadige God, door't middel van mijnen arbeydt, voorhoedt dat die lang-begeerde vryheyt der conscientien niet terstond wt d'een Cluyster in d'ander en geraect; Ende nut ben ick den gemeenen lande, indien hier de aengevangen partijschap wat wert gemindert, door't minderen vande voorgenomen dwang inder conscientien; Die dwangh verhope ick dat vele onder V. E. oock vyand sijn, de noodt maect alleen my sprekende, die sijn wy alt'samen schuldigh met alle wettighe middelen te weeren, ende die ist, daer door my vele onlusts opcomt, 'twelck alles ick gaerne gedoghe ter liefden van V. E. van de ghemeyne Landsaten, ende van ons lieve Vaderlandt, alleenlijck omme te verhoeden een nieuwe oock Land-verderflijcke dwang in den conscientien. Ten aenschou van alle 't welcke ick vast hope dat V. E. Immers ghy vromen ende onpartijdigen, (der anderen hate moet ick gedoghen) dit mijn

schrijven daer onpartydelijck ende niet geheel (so ick hope) onbescheydelijck gehandelt wort vande blancketselen, waer mede die gruwelijcke dwang wert opgepronckt, niet bitterlijck, maer vrundtlijck sullen ter handen nemen, met aendacht lesen, met een onpartydigh ooge oordeelen, ende met een goedertieren vriendelijck ende Christelijck gemoedt tot uwer E. nut gebruycken, van die bereyt, ja die begeerlijck is insgelijcx uyt V. E. te hooren, die dolingen, die noch buyten weten moghen sijn in my V. E. alder dienstwillighe ende vrundtlijcke D. V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 23

Nooit meer gewetensdwang!*

geadresseerde:	De magistraat van Leiden
datering, plaats:	1590*
referentie:	*Wercken* II, 44v/114
aantal woorden:	160
thema:	Oproep tot standvastig verzet tegen gewetensdwang
omschrijving:	In Leiden heeft men eertijds (ten tijde van de Coolhaes-affaire) het optreden van predikanten met machtsaspiratie (tirannie van Geneefse makelij) vastgesteld en moedig weersproken ter verdediging van 's lands duurgekochte gewetensvrijheid. Nu is gezien Lipsius' *Politica* andermaal standvastigheid geboden!
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Opdrachtbrief *Proces van't ketter-dooden, ende dwangh der conscientien. Eerste deel: Politijck.* De magistraat is helemaal niet te spreken over deze opdracht. Zie: Becker 1928, p. 100-103: 'Veroordeeling van Coornhert's *Proces van't Proces van't Ketter-dooden* door de stadsregering van Leiden.'
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Zedekunst dat is wellevenskunste*, ed. J. Gruppelaar, Hilversum 2015, pp. 49-53

Nooit meer gewetensdwang!*

Aen de E. Wijse ende Recht-voorzienighe Burghermeesteren ende Raden der Stede LEYDEN.

V Mijne E. Heeren heeft men d'eerste der Steden in Hollandt vernomen voorsichtelijck vermerckt te hebben eeniger staetsuchtiger Ministren voornemen tot de nieuwe Conscientiedwangh alhier: die heeft oock, voor yemandt anders, soodanige vernieuwde tyrannye, niet uyt Romen, maer van Geneven herwaerts komende, so wijslijck als vromelijck wedersproken: derhalve oock uwe oprechtigheydt door sodanigher quader Luyden quaedt voornemen in gheen kleyne ghevaerlijckheydt en was ghebracht, om 't gheheele Landts ghevaerlijckheydt voorhoedt te hebben: Ende dit voorneemlijck overmidts zy saghen uwer E. groot mishaghen aen't vervolghen om 't gheloove, ende desselvens welbehaghen aen der Landtsaten soo dier ghekochte Vryheydt der Conscientien. Die werdt onwijslijck aenghevochten, om haer te verdryven, ende in haer plaets in te leyden een nieuwe Dwangh in de Conscientie. Tot aenwijsinghe sodanigher verderflijcker smoock-voncken onder onachtsaemheydts assche noch schuylende: Dit gheschrift toegheeyghent wordt u E. E. op dat de selve die anderwerf soude moghen blusschen: daer toe nieuwe ernst, manlijcke standtvastigheydt ende Godlijcke wijsheydt wort toeghewenscht van u E. E.

D.V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 24

Één land, één geloof: een oproep tot geweld.*

geadresseerde:	Justus Lipsius
datering, plaats:	19 maart 1590
referentie:	*Wercken* II, 50r/125
aantal woorden:	158
thema:	Lipsius stookt met zijn *Politica* stookt 'oude moordt-vuyren' op.
omschrijving:	Coornhert reageert prompt op Lipsius' *Politica*, waarin hij geweldsgebruik in geloofszaken lijkt voor te staan. Hij verwijt hem dat zo 'oude moordt-vuyren', die het landen eerder al eens ten verderve voerden, weer worden opgestookt. Hij stelt voor erover te praten of te corresponderen en zegt er anders iets tegen te publiceren: 'ende bluschwater te gieten in uwen Heylighen brant'.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Proces van't ketter-dooden, ende dwangh der conscientien*

Één land, één geloof: een oproep tot geweld.*

Lipsio.

90.3.19 GHister sagh ick eerst, achtbare man, uwe Boecken vande Politie. Desselfs 2. ende 3. Hooftstucken des vierden Boeckx schenen my duyster, of u oordeel self so verduystert, dat ick quam in een groot onvernoeghen, want my dunckt ghy daer metten Swaerde pooght te delven de vryheydt in 's gheloofs saken: die men hoopte door dit bloedigh krijghen te verkrijghen: ende daer tegen te ontdelven d'oude moordt-vuyren totter Landen bederven. Nu sie ick by u self wel gesien te zijn dat ghy in dese uwe Boecken so kort hebt willen schijnen: dat Lipsius self een glozeerder zijnre eyghen schriften heeft willen worden. Ick behoeve u selfs gloze opte voorsz. twee Hooftstucken. Die sal u believen my te doen hebben by monde, waer toe ick bereydt ben daer te komen: of by wissel-schriften, ende dit voor Paesschen eerstkomende. Of anders denckt daer teghen tot zijns ghewetens vernoeghen opentlijck zijn gevoelen te schrijven, ende bluschwater te gieten in uwen Heylighen brant.

U.L. Dienstwillighen D.V.C.

Coornhert Correspondentie, II, 25

De overheid draagt het zwaard niet voor niets.*

auteur:	Justus Lipsius
geadresseerde:	Coornhert
datering, plaats:	23 maart 1590 Leiden
referentie:	*Wercken* II, 50r/125
aantal woorden:	281
thema:	Lipsius verdedigt zich tegen Coornherts verwijten.
omschrijving:	Lipsius zegt inderdaad liever kort te formuleren. Hij gaat in op de passages die Coornhert duister en bedenkelijk achtte. Hij stelt dat een goede religie in een staat nuttig en heilzaam is en niet in het openbaar mag worden verstoord. Zeker is oproer strafbaar. De overheid draagt immers een zwaard om de rust te handhaven. Niemand, benadrukt Lipsius, mag echter worden onderzocht en gestraft, enkel omdat hij anders over religie denkt als hij de openbare orde respecteert. Tot slot zegt hij een vrij debat voor te staan, zonder smaad en dat hij allerminst het 'oude vyer' wil opstoken.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	In: *Proces van't ketter-dooden, ende dwangh der conscientien*
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Zedekunst dat is wellevenskunste*, ed. J. Gruppelaar, Hilversum 2015, pp. 49-53

De overheid draagt het zwaard niet voor niets.*

I. Lipsius. Theod. CoornHertio. S.D.

Tot leyden 23. Mart. 1590.

KOrt heb ick u gheschenen in dat mijn gheschrift: en 'tis soo. Oock in andere en lieve ick gheen overvloet ende veelheydt der woorden: alderminst in dat, t'welck inhoudt naeckte sententien ende gheboden. Maer ghy zijdt oock inden uwen kort, dat ick lieve. Dan nadien u duyster hebben ghedocht de twee Hooft stucken van de Religie, zoo verstaet kortelijck, nochtans wat duydelijcker mijn ghevoelen. Ick bewere een Religie nut ende heylsaem te zijn in elck rijck, dwelcke, zo verre zy goet a is, ick segge datmen niet en behoort te veranderen, of met eenighe disputatie of aenvechtinge opentlijck te porren. Die sulcks doet (ende besonder door b oproer ofte verstooringhe) segh ick strafbaer te zijn. Tot wat eynde anders is d'Overheyt 'tswaerdt ghegheven, dan tot ghemeyne rust? Maer ick stelle daer by ende bepale, zoo wie by hem zelven niet mede oft anders ghevoelt, sonder verstooringhe of erghernisse (zoomen ghemeenlijck spreeckt) datmen sulck een niet en behoort [c] t'ondersoecken noch te straffen, hy staet of valt zijnen Heere. Daer hebdy metten kortsten mijn ghevoelen. Soo verre dat u niet goet en dunckt: ick en verhindere niet dat ghy of yemandt anders, andere beter leert. Smaedt ende bittere woorden over den persoone laedt uyt blyven: yeghelyck brenghe zijn ghevoelen vryelyck voort. T'sy verre dat dit myn ghevoelen t'oude vyer weder opgraven soude, maer zoo dat plaets mochte hebben in Europa, dit oorlogh en zoude daer gheen plaets hebben. Vaert wel waerde man.

Klaerlijck heb ick zo op de lijst aengheteyckent int hooftstuc ij. De goede ende oude maniere of gebruyck behoortmen tonderhouden

Soo ist oock opt hooftstuck. iij. aenghetekent. Want den simpelijc dolende en straffe ick niet aengheteyckent int hooftstuc ij. De goede ende oude maniere of gebruyck behoortmen tonderhouden.

Coornhert Correspondentie, II, 26

Aanteeckening.

geadresseerde:	Justus Lipsius
datering, plaats:	1590
referentie:	*Wercken* II, 50r/125
aantal woorden:	67
thema:	Opmerking bij het woord 'onderzoeken' in de vorige brief
omschrijving:	Coornhert corrigeert Lipsius' brief, want in zijn boek spreekt hij van 'nauwelijcks' straffen en 'niet te seer' onderzoeken.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Proces van't ketter-dooden, ende dwangh der conscientien*

Aanteeckening

OP't woordt ondersoecken. Anders zegdy in u Boeck. Want daer staet inde lijst *errones vix puniendi* IV. §. I. De simpele doolders salmen nauwelijcks straffen. De Leser mach dit na zien num. 620. Soo seghdy mede in u Boeck datmense niet en zal ondersoecken: maer segt datmense niet te seer en sal ondersoecken. iiij. iiij. dist. 2. De Leser mach zien int proces num. 640.

Coornhert Correspondentie II, 27

Dwang in godsdienstzaken is tirannie.*

geadresseerde:	Justus Lipsius
datering, plaats:	20 maart 1590, Gouda
referentie:	*Wercken* II, 50r.-51r/125-127
aantal woorden:	1659
thema:	Coornhert ageert tegen Lipsius' *Politica*.
omschrijving:	In antwoord op Lipsius' brief geeft Coornhert aan goed te hebben gezien dat diens standpunt 'onnut' en 'landt-verderflijck' is. Lipsius laat maar één religie in een land toe, die wordt door de overheid beschermd. Daarbij volgt de overheid echter niet haar eigen oordeel. Maar wie volgt zij dan wel? Hoe te voorkomen dat een partijdig of willekeurig besluit valt? Probleem is bovendien dat de religie met het *zwaard* wordt beschermd, maar *onderwijs* van de waarheid bestrijdt ketterij en laat ketters leven. Deze moordpartijen zullen de openbare rust niet ten goede komen. Het gevaar dreigt dat men de verkeerden vervolgt; als men niet vervolgt, is dat uitgesloten. Lipsius plaatst 's lands eenheid boven het leven van enkelen. De ware eenheid is echter niet uiterlijk, maar in Christus, de uiterlijke eenheid is nogal eens een samenzwering tegen Christus. Ook het beeld van het schurftige schaap, dat omwille van de kudde moet worden gedood, is misleidend. Want in religie is niet duidelijk welk schaap schurftig is. Bovendien, vervolgden profiteren van vervolging, die maakt hen aantrekkelijk. Vervolging vergroot enkel de onrust, is als olie op het vuur. Ook de beperking van vervolging tot afwijkende *publieke* godsdienstuitoefening helpt niet. Christus manifesteerde zich immers ook publiekelijk. En, wie verzwijgt wat zijn geweten ingeeft, gaat veinzen, gedraagt zich 'libertijns' of 'goddeloos': dwang brengt geen oprecht geloof voort. Gewetensdwang is tirannie, verpest mensen, ruïneert een land. Tenslotte merkt Coornhert op dat alleen de H. Schrift autoriteit toekomt en Lipsius met zijn boek tegen de H. Schrift (en de rede) ingaat.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Proces van't ketter-dooden, ende dwangh der conscientien.* Deze brief is ook opgenomen in het *Brieven-Boeck* (*CoCo,* I, 100)

Dwang in godsdienstzaken is tirannie.*

90.3.20. Goude

GHisteren avont werdt my uwe voordere verklaringhe, die my versekert, dat ick u boeck inde twee hooftstucken recht hadde verstaen. Derhalven ick die houde, niet alleen onnut, maer oock landt-verderflijck. Lijdt waerheydts tuygnis met hare eyghene, ende onbewimpelde woorden. Ick dencke schamp noch smaedtheydt. Voormaels handelden wy vant vrywilligh, ende nootlijck sondighen by brieven. Dat docht eerst u, my by monde, beter: daer toe ghe ten laetsten noch selve quaemt, doort waer bevinden mijns segghens. Nu hebdy weder, boven t'aengeboden spreken, het schrijven verkoren. Daer inne volghe ick weder, teghen mijn goedt duncken, het uwe. God bestiere onse pennen tot zijn eere, totter menschen, ende der landen nut. Want het voorghenomen stof is wightigh. Nu hebbe ick meer zins te schrijven dan over thien daghen. daerom moet ick in woorden langer zijn, maer meyne inden dinghen zoo kort te wesen: dat u van mijn langheydt met redene niet en sal walghen.

Ghy houdt voor nut ende heylsaem, dat in elck rijck maer een Religie zy. Dits recht, als die goedt, maer onrecht, als die quaedt is. Want soo dit waer, mocht daer onder de twee of meer, een goet zijn: t'welck sulcks niet zijn en mochte, zo dat waer, te weten zo daer maer een waer ende die quaedt. Dan soude oock de

veranderinghe eenre quader religien goet zijn, van ghelijcken het middel daer toe dienende, namentlijck des self wederspreken.

U Boeck seydt mede der Princen ampt te zijn, dat hy de religion bezorghe ende scherme. Hoe? nae zijn selfs, of na eens anders oordeel? oordeel, segghe ick, datmen neemt uyt voorgaende volle kennisse van zaecken. Neen seghdy, dat betaemt den Prince niet, maer sal een inzien hebben opte Religie: ende dat meer om die te beschermen, dan om daer af de kennisse te nemen, soude dat niet wel moghen zijn een blindt ende partijdigh voor oordeel.

De Prince sal dan de Religie beschermen, niet nae sijn selfs, maer nae ander luyder oordeel. Dat mach oprecht zijn, of valsch, wie zal dit vonnissen? die anderen self? of heur partije? of een derde, die God verstandig, en onpartijdig zy? gheen van d'eerste twee: want dat waer rechter zijn ende klagher. Wie van beyde d'eerste twee (swyghe beyde) sal desen derden voor soodanigh oordeelen, ende tot heur beyder Rechter verkiesen? gheen van beyden: als die beyde hem, anders dan zy elck ghevoelende, voor een ketter of verdoolt moeten oordeelen. Noch Prince noch niemandt sal dan vande Religie oordeelen, of sy waer, dan valsch is, soo en sal dan de Prince die niet besorghen nochte beschermen, want dat soude gheblindtpot zijn, so de kinderen speelen, ende op hazaert so groot-wichtighen saecke gewaeght. Soude het volghen van dese u raedt oock nut zijn ende heylsaem?

Maer laet ons sulck u onrecht, voor recht, doch onrechtelijck achten: hoe sal hyse
iiij. iiij. dist. 6. beschermen? rechtvaerdelijck ende bequamelijck segdy. Waer mede? Met vyer ende met swaerdt leerdy: maer waerheyts onderwijsen doodt, of beschaemt ketterye, laetende de menschen leven. Wat is nutste?

Tot wat eynde sal men dan menschen om geloovens saecken dooden, met branden ende af snijden? tot de ghemeen ruste, seydt u Brief. Dats verlooren vleeschouderye, waer door d'onrust vermeert wordt. Daer teghen de rust wort vermeert door't rusten van sulck onrustelijck dooden. Dit laetste was oock het ghevoelen der Generaele Staten, ende soo is noch het smertelijck ghevoelen des Koninckx ende deser Landen, uyt ondervinden. U raedt is dan verkeert ende landt-verderflijck.

Prov. 17. 15. Wel aen, het doodens vrucht zy rust, wy willent soo achten. Salmen quaedt doen, op datter goet uyt kome? quaet doen ist, datmen den Godloosen vry oordeele, ende den rechtvaerdighen verdoeme? Dit mach, jae dit moet vallen, immers het valt meest, daer men desen uwen raet volght: maer ten mach niet vallen, alsmen om gheloofssaecken niemandt en doot.

Beter verderft, schrijfdy (iiij. iij. Dist. 4) een, dan d'eenheyt. Die bestaet in Christo ende zijn leden. Die en mach gheen Mensch breecken, maer wel d'uyterlijcke schijn, van eenheydt der Godtlooser kercken, die is dickmael een t'samen-sweeringhe teghen Christum ende zijn ware eenheyt met zijne leden. Dan verderft oock nutter sulcke verderflijcke eenheydt, dan een eenigh Mensche.

Immers men moet gheen quaedt doen, op datter quaet uyt kome, daer gheen goet uyt en mach komen. Doot men de goeden, men mindertse, die't lant meest behoeft, dat's quaedt. Doodt men ketters, men maecktser niet goedt mede: maer men beneemt heur het middel van goet worden: soude dat goet zijn?

Men schrickt anders af. Beter sterft een dan al 't volck bederft, segghen eenighe met heur ghelijckenisse van't verrotte Lidt, ende schorfte Schaep. Maer hoe weet

u Prince wie sulck is? Men snijt meest af de ghezonde leden, so vallet averrechts. Te meer noch, om dat heur bloedt zaedt is van anderen. Maer dit was Caiphassens raedt, die Christum doode, zijn Apostelen om den hals brachte, ende aller Martelaeren doodts oorsaecke is.

Quaedt doet hy oock die 't meeste voor't minste quaedt verkiest, 't welck comt uyt zotheyt. Het ketter-dooden (ick meen dooden om religions saecke) bandt of verstomt in veelen de heylsame waerheydt, tot verderf van der Landzaten zielen. Het laten hout uyterlijcke vrede, ende en verderft niemanden.

Men ontsteeckt des ghemeen-rusts brant door branden ende afsnijden. Daer toe raet ghy. Dat is olie int vuyr gieten, om blusschen 't vuyr, 'twelck des te meer brant. Niet dooden bluscht sulcken brant, dat is met het water van koel zijn, ende doodens ophouden. Soude dese uwe raet, gheboden, of Decreten dan niet zijn verkeert, onnut, ende verderflijck voor luyden ende landen?

Alsmen dan noch soude branden, afsnijden, ende dooden: so soude men dooden die openbaerlijck int ghemeen, of die int heymelijck op sich self alleen, teghen des lants Religie te zondighen wort gheoordeelt. Totte laetste ghelaet ghy u neen te segghen, tot d'eerste ja.

Daer zy een Petrus, Joannes (Act. 5.28.29) of een ander litmaet ende zentbode Christi. Hy ziet Christ name in des Lants religie lasteren. Desselfs teghenspreecken verbietmen elck op lijfstraffe. Hy moet Gode, boven u Prince, ghehoorsamen. Daer doot men dan Christum in zijn litmaet, of zentbode. Dat meyn ick niet dat eenigh recht Christen sal achten te zijn Christelijc, maer wel Heydensch ende tyrannisch, op dat ick met de H. Schrif niet arghers en segghe.

a. iiij. iiij. dist. 2. 3. 5. 8. Men verschoont seghdy de laetste, eensaem ende heymelijck zondighende, teghen des lants religie, niet alleen int niet straffen, maer oock, int niet ondersoecken. Ja om dat ghyse niet en mooght straffen, want swijghen zy tegen haer consciëntie van waerheyt te spreecken tot heur Naesten, of waerheyt te lochenen alsmen haer ondersoeckt met vraghen: so en mach oock de Spaensche Inquisitie, in Spangien selve, niet weten wat zy ghelooven of niet: Ende moetse de Prince oock wel zijn ondancx ongestraft laten.

iiij. iiij. dist. 4. 6. 7. Te weten den Libertijnen ende Godtloose veynsters, maer niet den Godvreesenden ende oprechten van herten. Want dese moeten sich selve melden metter daedt, of met heur woordt.

Want ghy stelt het woort schandael oock in u Brief, beneffens die verstoorders. Men gheeft erghernis oock metter daedt, als men komt in kerck noch in kluys (so men seyt) om Predicken te hooren, noch Sacramenten te ghenieten. Swijght zijn mont, dit werck spreeckt, dat hy anders ghevoelt dan de Lants leere, ende berispt die soo met zijn daet ende wandel. Moetmen nae u raet hier mede niet branden, afsnyden, ende dooden? Hebben de Roomsche Catholijcken dit bloet-spel niet gespeelt?

Hier is dwang in de Conscientie, daer tegen moet hy waerheyt tot zijn Naesten verswijghen, of metter daet veynsen, dat hy de Lants religie voor goet hout, ende so zijn Conscientie quetsen, om zijn lijf ende goet te verschoonen: of hy moet lijf en goet verliesen, om zijn conscientie te verschoonen. Hier over heeft men geklaeght, des Konings tyrannye beschuldigt ende hem voor sulcks verworpen.

Dese dwang maeckt niemant recht-gheloovigh, maer veel Godtloose Libertijnen ende ware Martelaeren.

iiij. iiij. dist. 5. 8. Dit laetst is 't best dat zy doet, maer is dat recht nut, of heylsaem voor de Landen? so vele zy hier ghestelt op dit voorsz. u ghevoelen, ende kome nu aen u wijse van't bewijsen selve. Dat neemdy uyt authoriteyt, uyt reden, of uyt beyde.

Ist authoriteyt, die is Goddelijck of menschelijck. Niet Goddelijck, maer Menschelijc, want dese, niet die, steldy. Tot wat volck, spreeckt u Boeck? niet tot Heydenen, maer die Christi name voeren.

Dese moghen gheen menschen wetten, of rate volghen, sonder Godes te verachten, daer zy Godes wet ende raet af hebben. Het is dan nutter ende heylsamer u, der Heydenen, oock der Vaderen (die al menschen zijn) wetten ende raet te verachten, dan de Goddelijcke wetten ende raet.

Of souden de woorden, iiij. ij. dist. 13. die vande goedertieren ende heylighe Godt des Hemels selve komen, wel seer Godloos moghen wesen: ende uwes raedts woort, dat komt van een Godtloos Mensch, tot een Godtloos Tyran ende Christenen moorder wel moghen zijn met allen seer Godtvruchtigh? Voorwaer gheen redelijck Heyden selve.

Dese uwe raet dan ende gheboden en komen niet uyt Gode, ende oock niet uyt de Goddelijcke reden inden mensche ('twelck het derde lidt was) maer uyt u, uyt den Heydenen ende Vaderen dat menschen zijn, die niet te ghebieden en hebben buyten de Goddelijcke Schrift, daer u raet plat jeghen is, oock teghen de rechte redenen, so nu doorgaens is ghebleecken: Ende hoort by niemant aenghenomen, maer by elck verstooten te werden, niet alleen als ydel ende onnut, maer schadelijck ende verderffelijck voor de Landzaten ende Landen.

Meer hadde ick op die twee uwe Hooftstucken te segghen, maer laet dat nu hier by blyven, vermidts dat een brief, gheen boeck, soude wesen. Mishaeght u dit mijn schryven, Vele menschen mishaeght oock u schrijven: Hebdy dat tot dienst gheschreven van 't ghemeen beste, soo heb ick mede dit tot desselvens ende uwen besten gheschreven uyt rechter herten, dat weet d'Alwetende, dien ghy wert bevolen by my, die voorder antwoorde (believet u) hier op wacht.

D.V.C.

Coornhert Correspondentie, II, 28

Tegen bandeloze vrijheid.*

auteur:	Justus Lipsius
geadresseerde:	Coornhert
datering, plaats:	8 april 1590, Leiden
referentie:	*Wercken* II, 51r-51v/127-128
aantal woorden:	690
thema:	Lipsius verdedigt zich tegen Coornherts verwijten.
omschrijving:	Lipsius meent dat Coornhert bandeloze vrijheid ('licentie') bepleit. Als niemand om redenen van religie mag worden gedood, dan zijn dus ook atheïsme en godslastering toegestaan. De overheid mag niet oordelen in godsdienstzaken, dus staat alles weer ter discussie. Lipsius zegt zich niet door Coornhert te laten provoceren door te zeggen wélke de ware godsdienst is. Hij blijft bij zijn standpunt: één religie in een staat. Hij verwijt Coornhert zijn strafbepaling mis te verstaan en veronderstelt gebrekkige kennis van het Latijn. Zijn 'brand en snijd' betreft slechts oproerige ketters. De straf is afhankelijk van de ernst van het vergrijp. De doodstraf is enkel voor de ernstigste vergrijpen bedoeld. Maar vrijheid zonder meer verwoest de samenleving, en de religie: 'Hoort lieve man, hy verwoest de Religie, die sodanighen vryheidt der Religie inne voert, daer uyt dan ontstaen werringhe ende versmaetheyt.' Lipsius raadt Coornhert aan zijn opvatting te boek te stellen en niet via polemische briefwisseling te presenteren. Hij verzekert dat er aan zijn kant geen bitterheid is.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Proces van't ketter-dooden, ende dwangh der conscientien.* Deze brief is oorspronkelijk in het Latijn geschreven: *Acriter tu causam hanc non libertatis* en door Lipsius gepubliceerd in zijn *Adversus dialogistam liber de una religione* (Raphelengius: Leiden 1590), p. 3-5. Zie: *CoCo,* V: 4. Correspondentie Coornhert en Lipsius.

Tegen bandeloze vrijheid.*

Tweede Brief I. Lipsi.

D Apperlijck drijft ghy dese saecke, niet des Vryheyts, maer Licentie. Het dunckt u onbehoorlijck om des Religions wille yemant te dooden. Wat seghdy? Oock den openbaeren Godtloosen ende Godtlasteraer? Want ghy en wilt niet dat d'Overheydt kennisse hebben sal, welck daer zy de waere of valsche Religie. Fijn. Lieve seght, voert ghy in so wichtighen sake? Of wilt ghy de twistschool van over langhe doot ende vergheten, weder opwecken ende alles in twijfel stellen? Maer ick zie wat ghy voor hebt. Ghy wilt dat ick verclaeren sal welcke de ware (Religie) zy: Ende dat u oock ghegheven werde dese ruymte om te disputeren. Ick en sal't niet doen. Lieve C. ten is oock nu niet noodigh. Die onse ghemeyne wet blyve vast, dat maer een Religie (ende d'selve goedt) in een rijck behoort onderhouden te worden. Waer toe werpt ghy my voor Joannem of Petrum ende den Martelaeren. Die de ware Religie bevechten, zijn (Godt wouts) Joannes ende Petrus. Zegt ten ernsten moede wat ghy gevoelt. Ghy wilt dat de Religie van een yeghelijck aenghevochten sal moghen werden. Of ick en zie niet wat ghy bevecht in mijne meyninghe. Die is wreedt, segdy: Hoe so? Want ghy wilt terstont met de menschen aen't swaert ende vyer. Niet ick: en doolt niet, ende wacht u dat ghy niet en wordt bedroghen door de woorden, Branden ende Snijden. Want

'tis een ghemeene maniere van spreecken, ghebruyckt in alle scherpe ende harde Medicijne by den ghenen die inde Latijnsche spraecke ervaren zijn. Wy willen dat alle oproerighe ketters (let op mijne woorden) sullen worden ghestraft, maer niet al op eene wijse. Want so de misdaden, so heeft oock de straffe haer sekere trappen. So dat ick de somminghe aen a 't gelt, d'andere met ballingschap, ende eenighe, doch weynighe, metter doot straffe, is in d'oude kercke niet altoos soo ghedaen? Ghewisselijck doen sy haeren adem te verhaelen, ende haer langwijligh onder ghedruckte hooft een weynigh op te beuren begonnen heeft ghehadt. Ist dat ick met exempelen ende achtbaerheden handele, ick verwinne: met redene, een eenighe overwint u, te weten, dat nimmermeer eenighe eendracht of gemeen best bestaen sal, beneffens so onbepaelden vryheit. Hoort lieve man, hy verwoest de Religie, die sodanighen vryheidt der Religie inne voert, daer uyt dan ontstaen werringhe ende versmaetheyt. Maer metter Vaderen achtbaerheyt behoort men niet te handelen, maer mettet naeckte ende suyvere Woordt Godts. Meynt ghy dat met ernst in allen uyterlijcken handel? Ic en weets niet. Nochtans, alst soo soude moeten zijn, vermach ick mijn ooc met dien Schildt te beschermen. Moecenatem beschuldigt ghy swaerlijc, die dat geraden heeft Augusto, een Godloosen Tyran, segdy, en der Christenen vyant. Is hy der Christenen vyant. Die van henluyden noyt en hadde hooren spreken? Overziet de Jaerboecken, A die sullen u leeren dat Christus het zaedt sijns heylsamen woorts niet dan onder Tiberio gezaeyt en heeft. Daer is noch al meer dat ick in dusdaenighen wijtloopenden handel vermoghen soude, dan spare my selve tot op mijne aenteeckeninghen: die ick (believet Gode) uytgheven sal. Die middelertijt mijn gheschrift zedighlijck ende oprechtelijck lesen sal, die en sal daer inne noch wreetheydt noch slappigheydt bestraffen moghen: ende sal bekennen eenen wegh voorghestelt te zijn, die de huydighe rigeerders den menschen ten goede, inne sullen moghen gaen. Ist dat ghy anders ghevoelt, waerom en brenghdy niet liever u ghevoelen voort, dan dat ghy dese dinghen met twist-reden aldus bevecht? Alle vrome mannen, ende oock die't ghemoet maer een weynigh is verlicht, verschricken sich over sulcken al te grooten onghebondenheyt. Hebdy beter of sachter middel van straffe, schrijft die ick sal onder d'eerste sijn die de selve aennemen sullen. Want ick gheleert heb de waerheyt lief te heben, ende oock knibbelingh te mijden. Belijdende van my selven, 't gunt dat Telemachus by den Poeet, die ghy selve vertaelt hebt:

Wanneer ende hoemen dit sal ghebruycken, verhope ick in mijne aen teyckeningen te verclaren

Vrunden sullen wy lijckewel blijven.
Sonder malcanders kracht t'ontzien.

Vaert wel, ende draeght my, die vryelijck antwoorde, u, die my vryelijck beroepen hebt. Bitterheyt voorwaer en is by my niet, ende ben t'uwaerts die ick plach te zijn. Tot Leyden, achten Aprilis.

J. Lipsius.

Coornhert Correspondentie, II, 29

Vrijheid is geen moedwil.*

geadresseerde:	Justus Lipsius
datering, plaats:	7 april 1590, Gouda
referentie:	*Wercken* II, 51v-52r/128-129
aantal woorden:	1419
thema:	Verdediging godsdienstvrijheid: tegen Lipsius' *Politica*
omschrijving:	Coornhert zegt inderdaad vrijheid te bepleiten, dat is geen moedwil, zoals Lipsius meent. Coornhert bestrijdt dat men wettelijk iemand om redenen van religie mag doden. Hij daagt Lipsius uit te bewijzen dat dat wel mag. Oproer en dwaling zijn te onderscheiden: slechts tegen oproer mag de overheid optreden. Niemand dwaalt willens. Vermaning is aan de orde, maar niet de beul. Als de overheid inderdaad het gezag heeft over de religie, dan zijn de gereformeerden in de Nederlanden rebellen die de doodstraf verdienen! Zo niet, geef dan toe dat ieders religie ter discussie mag worden gesteld. Coornhert verwijt Lipsius dat hij wegduikt voor de terechte vraag welke de ware religie is. Of wil hij soms een valse religie als enige toestaan? De overheid macht over religie geven is heidense, dan wel Geneefse of Roomse tirannie. Vrijheid van religie leidt niet tot anarchie. Die vrijheid wilden de Staten en voorbeelden in Duitsland, Frankrijk en ook in de Nederlanden tonen aan dat deze vrijheid de 'gemene rust' ten goede kan komen. Coornhert veronderstelt dat Lipsius ten prooi is gevallen aan boekenwijsheid, met name aan heidense woordkunst (!). Tenslotte stelt Coornhert dat verstandige mensen 'waere vryheyt der Conscientien voor der landen heyl, ende u vernieude dwang, oock bloetwetten, voor dat verderfzaedt deser landen houden'.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Proces van't ketter-dooden, ende dwangh der conscientien*

Vrijheid is geen moedwil.*

90.4.7. der Goude.

MEt ernst, niet met spot, handele ick, soo gy recht seght, dese saecke van de vryheyt, niet van moetwil, so ghy qualijck seght, u definitions van beyden, moghen ons scheyden. Maer dat yemandt om religions saecke wettelijck mach dooden, seghdy: Ick ontkent, bewijst. Teghen oproerighe misdaders dient d'Overheyts staelen, maer teghen onnoosele misgheloovers het geestelijck swaert van Christi waerheyt. Oock en zijn Godloos ende Lasteraers (d'Apostelen self hielden Christi verrijsenisse voor een spot Luc. 24. 11) gheen quaedt-doenders aen menschen, maer verdoolden voor Gode. Nu en doolt niemandt willens. Daerom ist recht, datmense recht wijse met waerheyt, t'onrecht rechtse de Beudel. Wildy verschoont zijn in u doolinghe, die self zeght dat ghy behoort te doolen: waerom sal by anderen verdoolden de goedertientheyt gheen plaetse hebben? Brant, seghdy, snijt af. Is dan het doen, datmen behoort te doen, onbehoorlijck ende strafbaer? Schrijfdy den Prince macht toe int oordeelen ende ghebieden des Religions: so maeckt ghy al de Ghereformeerden hier, met sampt den heuren, doodtschuldighe rebellen: Maer schroomdy dat, so beneemdy de Prince die voorsz. macht. Zeght ernstlijck (schrijft ghy) of ghy hout dat alle religie van elck mach aenghevochten werden. Ick schrijf ernst, ziet ghy ernstlijck toe dat ghy my niet en beschuldight, met u eyghen schulde van spel of Academiseren. Ick weet wat ick weet, dat

affirmeere ick rondelijck: Weet daerom oock wat ick niet en weet, dat beken ick opentlijck, ende weet wat ick swackelijck vermoede, dat segghe ick twijffelijck. Maer ghy handelt in druck van de Religie, sonder te segghen wat een ware zy. Ist onrecht dat ick u sulcks afeyssche? Ist recht dat ghy wilt ghedoodt hebben diese wederspreken: sonder te verclaeren wat de ware sy? Of wildy datmen oock een valsche niet en moet wederspreecken, om u ghemeen best niet te verstooren? Lieve, maeckt hier oock niet dat u schult de mijne schijne, want dat waer dubbel onrecht. U is noodigh te verclaeren wat de ware Religie zy, so ghy niet opentlijck in dese wichtighe handel en wilt Academizeren, ja Libertinizeren. Dat weygherdy te doen. By wat reden? Dat ick oorsaecke soecke om met u te woordt-twisten. Dit weet ghy niet, dit segdy uyt u argh-dencken my aen. Is dat recht? Daer teghen weet ick dat ghy niet recht daer aen en schrijft. Ghy zijt de man ooc niet (socht ick menschen lof) daer ick in desen soude meynen te Ridder worden. Neen, dit u boeck heeft my (die meynde te rusten) teghen desselfs verderffelijcke doolinghe de pen inde handt doen nemen. Ghy weyghert, als u onnoodigh, te verclaeren welcke Religie ghy voor de waere hout. Wilt ghy dat niet verklaeren, ick wil niet laten te doen 't gunt ick weet (niet waen) behoorlijck te zijn. Voorts wildy schijnen wat treffelijcks te segghen van maer een Religie, rc. Wie soude niet wenschen dat maer een waere Religie inde gantsche Werelt (dat's meer dan in een Lantschap) onderhouden werde? maer wie ziet niet dat ghy de selve, soo zy u bekent is, uwe Princen die ghy onderwijst, voor al ghewis behoort aen te wijsen, om geen Christenen voor ketters ter doot te verwijsen? Van Joanne ende Petre, vraegdy (so't schijnt) ghy, niet ick, weet dat, niet ernstlijck, maer spotlijck. Als ick hier af kennis hebbe, sal u gheen antwoorde ontbreecken. Mede vraegdy of ick houde dat alle Religie van elck mach aenghevochten werden. Ghy seght neen, dat staet u toe te bewijsen, niet my, die dat ontkenne. Dunckt u al fijn u selfs segghen niet te willen bewijsen als voor: non faciam, ende my met vraghen te antwoorden? Maer wel, neemt onnoodigh bewijs: is de Landts Religie de waere, wie mach die beschamen? alle Religie die om doolingh inden geloove alleenlijck, vyer ende swaert bruyckt, 'tzy langhsaem of haest, is een felle Dochter des Duyvels, die van begin een moorder was. 't Ghezont-maeckende woordt is der Zielen Medecijn, u Heydensche Godloose ende Geneefsche, ja ook Roomsche raedt, is der verdoolden lijf ende ziels fenijn. Niet op een wijse segdy. So seyden oock over thien of twaelf Jaeren uwes ghelijcken met heur schoonen onderscheydt aen den Heeren Staten: welcker wijsheyt doe smoorde dese landt-verderffelijcke voncken. Most uwe vyerighe wijsheyt dat ghebluste vyer so heel t'ontijt weder aenblasen? In d'oude kerck, segdy, ist ghedaen. Niet dat het ghedaen, maer dat het wel ghedaen is, most ghy betoonen. Of maeckt outheyt van onrecht, recht? u Strickreden bestrickt u, brengt voort, hebdys macht, een eenighe wettighe authoriteyt, of exempel, of reden, ick ben verwonnen. Ghy seght dat mijn Vryheydt des Religions 't ghemeen best omstort: maer de Staten Generael, met de versche Exempelen van Duytslandt, Vranckrijck, ja van dese Landen selve, roepen dat Religions dwangh der Landen verderf veroorsaeckt. Teghen de Staeten staen met u, de Paus, Granvelle, oock de Koning van Spangien, dese houden't met u. Ziet waer, ende tegen wien u boeck-wijsheydt sich stelt. Nimmermeer suldy beswaren dat Princen ghebieden, ende executie hebben over der menschen zielen: sonder niet de waerheyt, ja oock, eerst u self te wederspreken. Daer geldt Godes klare woort

alleen, ende gheen menschen, Patrum noch min Heydensch duyster vernuft. Met uwe eyghen woorden schelde ick Augustum, oock zijn raetsman, godloosen, ende der Christenen tyrannen. Hier af ben ick bereyt u breeder bericht te doen, als ghy't begheeren sult, ende willigh zijn om te bewijsen 't ghene u betaemt, ende in desen voor al noodigh is. Uwe notulen sal ick met anderen zien, so die mijn korte tijt niet te langhe en beyden. Maer uwe Schriften zijn by my oprechtelijck ghelesen: Ende 't sal sich bevinden, of die by u soo onrechtelijck zijn gheschreven. Daer inne zie ick onmatighe wreetheyt, gheen slapheydt met allen, noch minder goedertierenheyt: so dat ick (die niet en kan noch wil pluymstrijcken) niet anders en kan mercken, dan dat u behagh van der Heydenen konst-woordekens, u afgheleyt heeft, of tot heur Godtloosigh, of tot heur fel ghevoelen. Ghy moghet weten. Waer oock u naeckt segghen by my, soo is by anderen die u ten Hemel draghen, bewijs: so bleeck dese uwe wegh landen ende luyden na 'tverderven leydende, hoogh nut. Dat is niet, bewijs verwacht ick, u ghevoelen houde ick quaedt, dat wederspreecke ick. Mijn ghevoelen sal ick voortbrenghen alst my nut dunckt: nu zydy schuldigh u bewijseloos ghevoelen in druck uytghegheven te bewijsen. Maer of ghy alle goede Menschen ende heur ghevoelen kent, soo uwe woorden met brenghen, en weet ick niet, gheloofs oock niet, waen vermach veel: ende of ghyse oock alleen al voor goede menschen acht die met u dese lijckzang zinghen, is my mede verholen: maer ghy sult vernemen dat de voorbarichste, en versochtste verstanden mijn (niet licentie maer) waere vryheyt der Conscientien voor der landen heyl, ende u vernieude dwang, oock bloetwetten, voor dat verderfzaedt deser landen houden. Dit sal ick doen blijcken, dan salmen zien of alle vrome luyden blint zijn, en ghy alleen met sommige Geneefsche, of Roomsche twist vonckxkens klaer ziende zijt. Ende dencke dan oock, alst sal gheleghen zijn, een warachtigh ende krachtich middel te toonen, tot minderinghe van ketterijen, meerdinghe van eendracht, ende sterckinghe der landen. Oock bekenne ic dat der menschen eeuwighe Zaligheydt hoogher by my is gheacht, dan tijdtlijcke oock der landen welvaren. Alsoo de landen zijn om de menschen, niet dese om der landen willen, het jeghendeel doet my u schrijven vermoeden u ghevoelen te zijn. Bevinde ick anders, 'tsal my lief, ende u niet leedt zijn. Mijn ghevoelen van u schrijven (niet van u voornemen of oorsaecken daer toe) heb ick gheschreven met mijn redenen eensdeels, ende dat onbeveynsdelijck, neemdyt wel tis my lief, ist anders niet leedt, want dat is u niet mijn doen. Ghy schrijft op mijn ghevoelen sonder reden, immers tot wat eynde ic sulcks schrijve. Daer tredy te verde uyt ramen. Want ick u dat so niet en hebbe gheschreven, noch ghy weet mijn ghedachten niet: doch quetst my dat niet, schrijft dat, ende zoot u lust, ghy sluyt met dese woorden: *& sum in te qui soleo,* Dat wondert my ick magh sulcks niet met wearheydt segghen tot u, die ick zie onwilligh om te verklaren dat in desen noodigh is voor al: naemelijck wat de ware Religie is, ende by wie dat oordeel staet. Daerom moet ick nootlijc (oock mijns ondancks) ghevoelen (tot u naeckter verklaringhe toe) dat ghy voedtsel voor vernieuwde vlammen bereydt, door uwe vernieude Pauselijcke dwang, 'tsy dan wetens, of onwetens. Daer door hoe wel ik niemant en haete, niet en bevinde tot u (die daer niet aen en is gheleghen) de vorighe jonste in u dienstwillighe.

D.V.C.

Coornhert Correspondentie, II, 30

Zwaardmacht en geloof.*

geadresseerde:	Justus Lipsius
datering, plaats:	1590*
referentie:	*Wercken* II, 52r-52v/129-130
aantal woorden:	646
thema:	Kerkgeschiedenis, met name keizer Augustus
omschrijving:	Coornhert reageert op Lipsius' opmerking als zou hij de Romeinse geschiedenis, met name wat betreft Augustus, misverstaan.
bijzonderheden:	Verwijzing naar 'd'Annoteerder' = Aggaeus van Albada
opmerking:	In: *Proces van't ketter-dooden, ende dwangh der conscientien*

Zwaardmacht en geloof.*

A Op die woorden.

GHy wijst my tot de Jaer-Boecken, ende zeght dat hy der Christenen naeme niet en kende. Ben ick hier zo blint, ende ghy scherpsiende? Christus selve is van aenbeginne, al eer zijn name ghekent was, gedoot in zijne leden. Christus is met Gode, de godloosen niet. Wie niet met hem en is, is teghen hem. Waer toe dit? Christus heeft van begin ware lidtmaeten ghehadt inde werelt. Daer heerschte Augustus: Heeft die godloos des Godloosen raetghevers voortstel willen volghen (nae u schrijven) soo heeft hy wil ghehadt om te dooden of heeft ghedoodt, die yet segghen of doen souden of deden, teghen zijne heylighe Roomsche ende afgodische Vaderlandtsche wetten. Dat hebben alle lidtmaeten Christi (niet de name, maer de daedt, maeckt sulcke) ghedaen, of soudent ghedaen hebben, soo sy daer waren gheweest, wie twijfelt daer aen? is alle dat geschiet is gheschreven byden Romeynen? de geschiedenisse Christi mede? ende of hy al geen gedoot en hadde, zijn wil was daer, die maect oock een Tyran, al ghebreeckt het werck. Heeft Augustus sulcke godloose wetten van te haten ende te dwinghen die yet vernieuwen inden Godlijcke dinghen, ghemaeckt door ingheven des godloosen raetghevers: soo hebben de wetten Christum selve ghedoodt, of hy schoon Christi naeme niet en kende, oock in Judea self. Want Christus daer teghen de Vaderlantsche Wetten merckelijcke vernieuwinghe inne brachte. Dit heeft oock wel verstaen de *Annoteerder* pag. 55. Die stelt daer uyt Witlingio, dat soo yemandt des kercks beschermer wil zijn, die neme Peters, Pauls, en der anderen Apostelen swaerdt, niet Augusti of Nerons swaerdt) etc. is Augustus daer t'onrecht gestelt om dat hy voor der Christenen tijt is gheweest? neen waerlijck. Want de Keyser Augustus en doode niemandt self met zijn swaert dat aen zijn zijde mocht hanghen, maer metten swaerde zijns monts, dat is met zijne wetten, so meest alle Keyseren doen. Welcke Keyserlijcke wetten dan de wet-houders doen onderhouden ende met straf door den beudel executeren, zoo langhe de wetten in krachte zijn, dat is zoo langhe Augustus noch leefde in sulcke zyne wetten, zoo doode Keyser Kaerle noch menigh duysent menschen om 'tgheloof, oock langhe na zijnen doode, soo langhe hy noch leefde in zijne bloedighe Placcaten, dat is, zo lan[g] die noch

kracht hadden, te weten tot Amsterdamme tot ter selver stede satisfactie toe, dat wisten oock de Schepenen voormaels wel, als sy totten onnooselen Euangelischen over 'tonrecht oordeel klaghende seyden, wy en dooden u niet, maer des Keysers Placcaten dooden u. Soudet dan Lipsio so spottelijck schrijven of men seyde dat Augustus een Christmoorder metten swaerde zijns monts, namentlijck zijn Tyrannige wet hadde gheweest, jae oock van Paulo ende andere Christenen, hoe wel sy self de Christenen noch oock Christi name noyt en hadde hooren noemen?

Summa des Christelycken religions name en is de Christelycke religie self niet (schrijft August. Retract. Lib. I. cap. 10) want het dingh selve, dat nu de Christelycke religie wort ghenoemt, was al by den ouden. Noch ten heeft niet afwesigh gheweest van beghin af des menschelycken gheslachts: totter tijdt toe dat Christus quam inden vleesche, van wien de ware Religie die doe al was, began Christelijck ghenaemt te worden.

Christus is self de waerheyt. Daer die in is, die kent Godt ende Christum, die heeft Godt ende zijn Naesten, ter liefde van Gode, na zijnen ghebode lief. Dat is ware Christen Religie. Sonder Christum te hebben werdt niemant saligh. Abraham met d'ander oude Vaderen, die saligh ghenoemt werden met waerheyt, hebben dan ghehadt de waerheydt, dat's Christum. Also waren zy sonder den name van Christo te kennen, soo wel ware Christenen: als nu veel naem-Christenen, die Christum niet en hebben, gheen Christenen en zijn. Niet Christi name, maer Christum self te hebben maeckt Christenen. Moght dan Augustus gheen Christ-moorder wesen inde wesentlijcke Christenen: al en was hy 't in gheen naem-Christenen? maer 't schijnt dat Lipsius dit niet recht en verstaet.

Coornhert Correspondentie, II, 31

Ketters moeten worden gestraft als zij oproerig zijn.*

auteur:	Justus Lipsius
geadresseerde:	Coornhert
datering, plaats:	1590*
referentie:	*Wercken* II, 52v/130
aantal woorden:	297
thema:	Lipsius preciseert nog eens zijn idee van straf.
omschrijving:	Lipsius geeft als zijn mening dat ketters gestraft moeten worden als zij (1) oproerig zijn. De straf betreft niet de religie, maar het oproer. De dwalende die niet oproerig is, moet men met rust laten. Bovendien (2) betekent 'brandt en snijdt' niet dat er niet gekeken moet worden naar de meer en mindere ernst van het misdrijf: die bepaalt de strafmaat. Ook merkt hij op dat een vorst soms lijdzaam moet zijn vanwege het aantal of als uit bestraffing nieuwe problemen te verwachten zijn.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Proces van't ketter-dooden, ende dwangh der conscientien*

Ketters moeten worden gestraft als zij oproerig zijn.*

IN die twee Hooftstukken, daer men sich aen de woorden stoot, is dit onse meyninghe: datmen de Ketteren straffen sal, indien sy a rumoersch ende oproerigh zijn. Want dan voorwaer worden sy ghestraft eyghentlijck, niet om der Religie, maer om des oproers wille. Wy ontkennen het ghemeen beste of ghemeyne eendracht te moghen bestaen, indien een yeghelijck Hemel-gheest of droomer gheoorloft zy het syne voort te brenghen door oproer. Wat ick oproer noeme, behoude ick tot zijnder tijt te verklaeren. Ick segghe noch meer, datmen den doolenden in religions sake niet en sal ontrusten, even verre zy de ruste niet en verstooren. Woorden of begrijp laet hier gheen plaets hebben. De sake self blijckt. Dat ick oock gheschreven heb, Brand, Snijt, heb ich na der Ouden manier ghedaen. Maer heb juyst daer mede niet te kennen gheven willen datmen b terstondt den verstoorenden ketteren in't vyer of aen't swaert brenghen sal. Gheensins. Maer na de gheleghentheyt der misdaet stelle ick oock onderscheyt der straffe, namentlijck ghelt, ballingschap, de doot. De reste in mijn schrift selve is claer ghenoegh den ghenen die't met een suyver ende claer ghemoedt lesen sal. Die anders sal willen ghevoelen, doe dat. 't Is hem by my gheoorloft. Dit begheere ick dat valsch wroeghen ende bitterheyt niet en werden ghepleeght, die den vromen ende goeden niet en betamen.

J. Lipsius.

a. Oock indien zy Godlooselijck en godlasterig zijn.

Maer hoe (want niet terstont met der doodt) staet te bezien.

b. Ja recht contrarie. Ick heb den Prince vermaent ende gheleert datmen de sulcke dickwils behoort te lijden, indien zyluyden vele zijn, ende uyt de straffe nieuwe moeyten te verwachten souden zijn. wy en schryvent niet alles dit Hollant of Nederlant alleen, Daer zijn oock andere Rijcken ende provintien, daer dit nut sal mogen zijn, de wijse verstaent.

Coornhert Correspondentie, II, 32

De lieve vryheydt der Conscientien.

geadresseerde:	Burgemeesters, schepenen en de raad van de stad Gouda
datering, plaats:	1590*
referentie:	*Wercken* II, 115r/247
aantal woorden:	209
thema:	Pleidooi tegen de gewetensdwang
omschrijving:	Coornhert draagt het tweede deel van zijn *Proces van't ketter-dooden, ende dwangh der conscientien* op aan de magistraat van Gouda, dankbaar voor de Goudse vrijheidszin en in het bijzonder voor het feit dat hij, elders verjaagd, in Gouda welkom is geheten. Sprekend namens '*de lieve vryheydt der Conscientien*' waarschuwt hij voor de nieuwe gewetensdwang en looft hij degenen die (zoals hijzelf) zich ertegen verzetten.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Opdrachtbrief *Proces van't ketter-dooden, ende dwangh der conscientien*, Het tweede Deel: *Kerckelijck*
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

De lieve vryheydt der Conscientien.

Den E, Vromen, wijsen ende voorsienigen Heeren Burgermeesteren, Schepenen ende Raden der Stede van der Goude Vertoont ernstlijck uwer aller E. V. W. ende U. H. H.

De lieve vryheydt der Conscientien [spreekt]

U Lieve Heeren ende Vrienden, is kondt, hoe ick wesende uyt het gantsche Nederlant opten halse verjaegt, ende mijne liefhebberen, met branden ende koppen jammerlijck geplaeght, des niet jegenstaende, een onghehoorde sake, niet alleen in uwe herten, maer oock op't Raethuys, ja in uwe vierschare selve noch plaetse vandt: so dat ghy uwer met-burgheren lijf ende leven met hooghster gevaer uwes eygen goets ende bloets verschoonde: ende daerom noch heel bloet-schoon sout zijn, so een onwijs doler wat wijsselicker sich self hadde verschoont. Nu werdt my weder Proces ghemaeckt om van nieus arger dan oyt ghemuylbant, ende mijne liefhebbers ghedoot te werden. Voor my ende tegen 't ketter-dooden besteet trouwelijck zijn lijf, leven, tijdt, have, ende alles mijn Liefhebber D. V. Coornhert, hem bevele ick dit mijn Proces u mijn lieve Heeren ende Vrienden aen te geven, op dat het doorsien, verstaen, ende niet sonder hem te hooren in ghedaen en werde, mijne vyanden eer ende loon, dese mijn vrient smaet ende schade, ende de ellendighe landen een nieuwe argher Conscientiedwangh behale. Daer voor behoede Godt u, O Goude, die de goude Vryheyt so wijsselijck verkiest, dat u gout armoede gedult moet leeren door der gout-rijcken maer deught-armen moetwille. So volghtmen den lieven Schaepherder na, niet den hatelijcken Wolfherder.

Coornhert Correspondentie, II, 33

In een onvolmaakte wereld is kritiek onmisbaar.*

geadresseerde:	Staten van Holland
datering, plaats:	November 1582* (*Bibliotheca Belgica*)
referentie:	*Wercken* II, 224r-224v/465-466
aantal woorden:	1259
thema:	Kritiek: een recht en een plicht
omschrijving:	In de menselijke samenleving is niets zo goed dat het niet beter kan. De kerk kende vanaf het begin problemen. Die problemen groeiden allengs en mochten veelal niet benoemd worden. Deze tirannie werd tenslotte niet meer geduld. Het vrij berispen hoort bij de mens, die nu eenmaal niet alwetend is en dus kan dwalen. De valse schijn van uiterlijke kerkvrede, immers goeddeels repressief, moest worden verstoord; de kerkleiding leefde voor eigen plezier. De gewetensdwang is niet te verdragen tirannie en in de kern goddeloos. Du Plessis (Mornay) heeft deze dwang meesterlijk beschreven: als de stad brandt of de vijand over de muren klimt, moet men alarm slaan! Een overheid die dit niet waardeert, heult met de vijand. Zo is kritiek gewenst en nuttiger dan pluimstrijkerij. Als de kerk doolt, moet de kerkleiding erop aangesproken worden: een christenplicht. Coornhert bekritiseert de gereformeerde kerk net als eertijds Luther en Zwingli kritiek op de katholieke kerk hadden. De kerkleiding van Delft roept de macht van de overheid in om kritiek op de catechismus (mensenwerk!) te smoren. Coornhert wijst erop dat Cornelisz en Donteclock willen heersen over andermans geloof: 'henluyden mishaeght de vryheydt, dat elck soude moghen ghelooven dat hem belieft'. Coornhert zegt de overheid voor deze dwang te willen waarschuwen. Hij komt op voor 'de vryheyt in gheloovens saken, wesende wel een vande wenschelijcxte vruchten by ons door't schelijck ende bloedigh oorloch in den Nederlanden verworven zijnde: welcke vryheydt onder ander oock daer in bestaet, datmen in saken des gheloofs bescheydelijck ende vrymoedelijck sonder vreesen van straffe, tot nut van sijnen even-naesten, de waerheyt mach uytspreken'. Hij wijst erop dat zijn tegenstanders hun zending niet kunnen legitimeren, alle andere geloven willen onderdrukken, zich een oordeel aanmatigen dat niet aan hen is. De parabel van 'onkruid en tarwe' mag nog eens duidelijk maken dat alleen God zelf dit oordeel toekomt.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Opdrachtbrief *Proeve van de Heydelberghsche catechismo.* De *Proeve van de Heydelberghsche catechismo* is tweemaal opgenomen in de *Wercken* (II 463-489 en III 969-997). *CoCo,* II, 33 en *CoCo,* II, 100 (III 465r-466v/969-972) zijn identiek. De tekst van deze opdrachtbrief is bovendien identiek aan die van *Theriakel*: *CoCo,* II, 36 (II, 239r-240r/495-497).
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

In een onvolmaakte wereld is kritiek onmisbaar.*

Den Edelen vermoghenden Hooghachtbaren ende voorsienigen Heeren Gecommiteerden inde verga[de]ringh der Staten van Hollandt, wert gewenscht in Religions saken een Salomonische wijsheyt, om te oordeelen, welck daer zy de rechte moeder, door der selver, Dienstwillighen Coornhert.

IN de vergaderinghen der menschen vindtmen gheen dingh soo goedt, ten mach metter tijt sulckx verarghen, dat het beteringhe behoeft, dat blijckt aen de Apostolische kercke selve; Die was oprecht ende suyver inde leere; Daer in quamen ooc, inder Apostolen tijden al wolven, ja Antichristen. Dese brachten inde kercke

een schadelijc verderf, 'twelc grootelijcx aenwies met aenwas van tijde. Sulcx is ooc wel gemerckt by vele vande ouden, ende onder die selven oock de alder-Catholijcxte, als Gregorius, Bernardus ende andere soodanighe meer. Waer na 'tquade soo merckelijck wert vermeert inde kercke, dat oock de boeren (nae't spreeckwoordt) dat konde mercken. 'tWelck nochtans des kerckx Voochden soo weynigh wilden mercken, dat zy oock (als zy nu aldermeest berispelijck waren) niemandts berispen meer en wilden lijden; Maer den berispers haerder grover dolinghen het swaert, den strick ende de vlammen soo jammerlijck als onschuldelijck deden lijden, tot dat haer bloedighe tyrannije, des volckx goedighe ghedult overwan. Doe wierp de verstoorde heffe den bodem van't vat daer henen. Dat ghevalt ghemeenlijck int laetste metten verdoolden, als zy door grouwelijc ontsich hen self benemen de eenighe hope van beteringhe, te weten het vry ende waerachtich berispen. Want de mensche is gheen alwetende Godt, ende mach
NOTA daeromme dolen. Welck vruchtbaer, nut, ja noodigh berispen, ghemeenlijck wert uyt geweert onder eenen goeden, maer valschen schijn, namentlijck om 'tverstooren vanden uyterlijcken kercken-vrede wech te nemen. Rechts of die Leeraers in dat ampt waren bestelt, niet om wackerlijck te strijden teghen den Ketteren; maer om weeldelijck te rusten in wellustigheden des buycx. Over sulck grouwelijck ontsich ende straffe teghen het berispen vande kenlijcke dolinghen hebben wy veel al hooghlijck gheklaeght. Alsoo wy 'tselve hielden (soo't oock inder waerheydt is) voor een onlijdelijcke tyrannie ende godtloosen dwangh inde conscientien. Desen dwangh beschildert de Heer van Plessy meesterlijck in zijn tractaet vande kercke. Want daer ghelijckt hy den berisper vande ghebreecken der kercken by eenen, die ziende int heymelijck in een stede een brandt aengaen, of den vyandt op de wallen klimmen, brant of alarme roept; ende daerom vande Overheyt dier stede niet alleen niet bedanckt maer ghedreycht of mishandelt wort; ende seyt daer by dat sulcke Overheydt te houden zijn voor luyden, die metten vyanden heymelijck bestandt hebben. Wat nu by den ouden is gheschiedt, dat mach oock by ons gheschieden; Ia het sal gheschieden spoedelijck, voorhoetdtmens in Godes name niet spoedelijck en voorsichtelijck, daer mede, datmen op't hooghste vermijdet in sulck verbodt van noodtlijcke ende nutte berispinghen der ouden voetstappen nae te volghen. Want de jongen zijn soo wel menschen als de ouden waren; ende moghen daerom soo wel dolen, als de ouden ghedoolt hebben. Soo behoeven dan, oock de jonghen mede rechte vrunden, welcker berispelijcke wonden, hen nutter zijn dan der vyanden pluymstrijkerich kussen ende lecken. Soodanich vrundt mach hy de kercke verstrecken, die de kercke zijnre tijden ondersoeckt, of zy inde leere ende anders oock houdt de ghedaente vande Apostolische kercke. Dese bevindende dat zy daer af is geweecken, berispt de Voochden der selver kercken, ende soo die daer na niet en willen luysteren, waerschout hy anderen voor sulcken kercke. Sulcx schrijven de Predicanten tot Delft dat Luther ende Zwinghel ghedaen hebben in haren tijden, ende dat oock elck Christen mensche schuldigh is sulcx te doene. Oock sie ick met open oogen dat de kercke, die haer noemt Ghereformeerde, afgheweecken is vande Apostolische leere, ende dat in hooftsaken. Derhalven ick doende dat elck Christen schuldigh is te doen, hebben de Hoofden vande voorsz. kercken tot Delft daer af vermaent in Augusto *anno* 1579. ende my selve aengheboden te bewijsen dat haer Catechismus

oock inne heeft menschen leere. Welcke Hoofden in plaetse van bereyt te zijn om teghen yeghelijck redene te gheven van haren gheloove, hebben sulcx spottelijck veracht, my ghedreycht met d'Overheydts macht, ende my meer schamperlijck dan Christelijck 'tselve afgheslaghen, soo de onderteeckeningen Arnoldi ende Donteclocx noch by my wesende mogen betuygen. Derhalven ick verstaende voor alsdoe gedaen te hebben 'tgene ic doe schuldig was te doene voorts sweech, verwachtende met opmercken waer henen der Predicanten doen sich soude strecken, dit sie ick nu te strecken om alleen in gheloovens saken over allen anderen te ghebieden, ende sich selfs Heeren te maken over elck mans geloove. Want zy met haer opentlijc schrijven in druck te kennen gheven, dat henluyden mishaeght de vryheydt, dat elck soude moghen ghelooven dat hem belieft. Salmen dan (gaet haer voornemen voort) oock yet anders moeten ghelooven, dan dat dese nieuwe Heeren des gheloofs wel sal ghelieven? daer toe streckt oock hunluyder voornemen met het verbodt van alle andere, ende invoeringhe van henluyden Catechismum alleen inden ghemeenen schoolen. D'anderen souden haest volgen. Welck hunluyder voornemen soo inden dwange des geloofs, als int vergiften vande teerdere verstanden der joncheyt, ick niet minder, maer veel meerder schadelijc hebben geacht, dan een vyantlijcke inval ofte verderflijcke brant in een goede stede. Also achte ickx nu ter tijt, of anders nemmermeer, daer tegen brant of alarme te roepen, tot waerschouwinghe vande Politique Overheyt ende ondersaten, tegen desen smokenden brandt ende heymelijcken inval der vyanden inder kercke. Als die gheen reden en hadde tot hope van eenighen vrucht meer te moghen doen by den voorsz. kerckelijcken luyden of Predicanten, met mijn schrijven ofte vermanen. Welck mijn doen ten gemeenen besten streckende in d'alderbeste ende noodighste saken, ick niet en mach gelooven my qualijck afghenomen te moghen worden: als die in desen gebruycke de vryheyt in gheloovens saken, wesende wel een vande wenschelijcxte vruchten by ons door't schadelijck ende bloedigh oorloch in den Nederlanden verworven zijnde: welcke vryheydt onder ander oock daer in bestaet, datmen in saken des gheloofs bescheydelijck ende vrymoedelijck sonder vreesen van straffe, tot nut van sijnen even-naesten, de waerheyt mach uytspreken. Dit doe ick hier nu met ghetrouwer ernst, niet alleen aen allen ghemeenen Landtsaten, maer oock mede aen u mijnen E. vermogenden ende voorsienigen Heeren selve; op hope of der selver Godtvruchtige wijsheydt geraetsaem mochten vinden in desen alderwichsten sake niet voort te varen metten oordeele (swijge met d'executie voort oordeel) voort volle verhoor van d'ander partije die ick my bekenne te wesen, tegen den voorgemelden Catechismum ende tegen allen den genen diese voor oprecht willen beantwoorden. Bereyt zijnde, soo dit mijn kort geschrift niet en vernoeght, om V. E. het oordeel wat te doen op schuyven, ende soomen my wil ghehoor verleenen (niet voor eenighe partidighe Commissarisen, welcker rappoort weynigh is te betrouwen, maer voor V.E. ooren selve, dient oock alles aengaet) my breeder daer op tegen den voorstanders deses Catechismi te verklaren. Op dat immers in soo hoochwichtighen handel niet en werde, jae ten minsten niet en schijn te werden, gheoordeelt sonder ghehoor van partije ende sonder ware kennisse van saken. Oock mede op dat, so die Ministeren desen heuren Catechismum niet en konnen verschoonen van veel lelijcke vlecken ende vuyle onsuyverheden; henluyden, als die ooc geen vermogen hebben haer sendinge wettelijck te bewijsen, geen geloove

meer en werde gegeven tot verdruckinge van alle andere Religien; maer dat zy anderen neven haer lijden, ter tijt die Heere self daer inne sal voorsien door zijnen Engelen met gewisse uytroedinge van't onkruyt; op dat menschen sich sulcx voor den tijt van selfs onderwindende, sich niet swaerlijcken besondigen tegen den Heere met u uytroedinge vande goede terwe. Want het noch niet lange geleden en is, dat de onwijse yver des Overheyts, Gode gemeynt heeft een dienst te doen int dooden vanden Iongheren Christi. Daer voor wil de genadige Godt behoeden V. Edele vermogende hoochachtbare ende voorsienige Heeren, in welcker scherm sich beveelt.

Der selver onderdanighe ende dienstwillighe

D.V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 34

Kort betoogh.

geadresseerde:	De commissarissen van de Staten van Holland
datering, plaats:	1582*
referentie:	*Wercken* II, 52r-52v/489-490
aantal woorden:	1185
thema:	Coornhert verweert zich tegen het verwijt een 'pelagiaan' te zijn
omschrijving:	Coornhert schrijft de commissarissen naar aanleiding van de reactie van de predikanten op zijn *Proeve*. Deze reactie is een 'libel fameux': de predikanten zetten hem als pelagiaan te kijk. Coornhert wil in zijn reactie duidelijk maken dat zijn kritiek op de catechismus overeenstemt met de kerkvaders, met name met Augustinus. De *Heidelbergse catechismus* leert dat de mens het liefdesgebod niet volkomen kan onderhouden. Coornhert meent dat dat wel kan en laat zien dat hij zich kan beroepen op wat Augustinus en andere kerkvaders leren over Gods almacht en goedheid en de menselijke vrije wil. God laat ons in Zijn genade zien wat geboden is en maakt dat wij Zijn geboden kunnen vervullen. Onze vrije wil, ook een genadegeschenk (!), is in dezen een onontbeerlijk middel. Augustinus maakt dit duidelijk juist in een geschrift tegen de pelagianen. Coornhert vat samen: 'Want hy niet onmoghelijcks heeft mogen gebieden, overmits hy rechtvaerdich is: noch hy en sal den Mensche niet verdoemen, om 'tgeen hy niet en heeft mogen vermyden, overmits hy goedertieren is.' Coornhert verwijst bovendien naar Calvijn, Cyprianus en Basilius. Conclusie: hij is allerminst een pelagiaan, maar stemt overeen met de kerkvaders, juist dan als zij Pelagius bestrijden.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Appendix *Proeve van de Heydelbergsche catechismo*. In het *Kort betoogh* verdedigt Coornhert zich met name tegen een remonstrantie van de predikanten: *Remonstrantie Aen mijn Heeren de Staten standts van Hollandt*, Delft: Aelb. Hendricxz 1583 (zie: *B.B.*, I, 756). Dit *Kort betoogh* is ook als appendix toegevoegd aan *Dolingen des Catechismi* (II 270v-271r/ 558-560) en *Disputatie over den Catechismus van Heydelbergh* (III, 429v-430r/898-899). *CoCo,* II, 48, *CoCo,* II, 76 en *CoCo,* II, 101 zijn derhalve identiek.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Kort betoogh.

Kort betoogh aen mijne E. Hoochachtbare, Gheleerde ende Voorsienighe H.H. Commissarisen inde saecke der Predicanten ende Coornhert, nopende de Leere begrepen inden Nederlandtschen Catechismo.

NAdien de Predicanten van Delft in heurluyder Remonstrantie aen den H.H. Staten van Hollandt, op Coornherts brief voor 'tBoecxken vande Proeve des voorsz. Catechismi in druck onlanghs uyt gegeven, veel meer een Libel fameux, dan een Remonstrantie gelijck wesende, hem Coornhert beswaren met verscheyden calumnien, ende onder anderen oock metten namen Pelagij ende Celestij, ende dit ter saken van't voorsz. Boecxken, heeft hy Coornhert niet moghen laten voor dat selve deelken oors, dat voor hem in desen noch mach open zijn, met dit cort schriftgen voor ooghen te stellen eenige plaetsen ende eenige maer aen te wijsen, niet tot bewijs van zijne Coornherts sake, maer tot bewijs dat hy inde hooftsake van't geschille inden Catechismo niet en Pelagianiseert, maer gantschelijck Augustiniseert, Jeronimiseert, Cyprianiseert, Basilianiseert, etc. ende

dat midtsdien die Predicanten in sulck calumnieren, gheensins en Christaniseren.

Omme 't welck met weynigh woorden te doen, staet te mercken het geschille of *Status quaestionis* alhier niet anders te wesen dan dit: De Catechismus ende de Predicanten leeren datmen 'tghebodt Godes vande Liefde niet volcomelijck en mach onderhouden, ende dit opte vijfde Vrage, met een openbaere Neen. Daer teghen seyt Coornhert Jae. Laet nu hooren wat Augustinus hier op seyt, te weten ditte:

De peccatorum meritis contra Pelagia. lib. ij. cap. 6.

Want die daer segghen dat de mensche in desen leven mach wesen sonder zonde, en machmen niet terstondt met een onbehoetsame vermetelheydt teghen staen. Want loochenen wy (hen) sulcx te vermogen, so sullen wy afbreck doen des menschen Vrye Wille, die dat willende begeert, ende de kracht of barmhertigheydt Gods, die dat helpende volbrenght.

Maer een ander questie ist, oft magh sijn: een ander, oft is: een ander indient magh sijn, waerom dat het niet en is: ende een ander, niet alleen of daer yemant is, maer oock of daer t'eenigher tijdt yemant mach wesen die gantschelijck noyt eenighe sonde heeft gehadt.

Soo nu my in dese vierledighe questie gevraeght worde, of de mensche in desen leven magh wesen sonder sonde: Ick sal belijden dat hy't magh wesen door de ghenade Godes ende zijnen vryen wille, niet twijffelende, of de vrye wille self en behoort oock tot de ghenade Godes, dat is tot de gaven Godes, niet alleen op dat de (vrye wille) zy, maer oock datse goedt zy, dat is, dat zy bekeert werde om de geboden Godes te doen. Ende also en toont de ghenade Godes niet alleen wat men moet doen, maer zy helpt oock dat het ghene zy ghetoont heeft mach gheschieden of werden, &c.

Volght na eenighe Schriftlijcke Tuyghnisse, tot bewijs van dit voorsz by Augustinum inghevoert noch ditte:

Door dese ende meer andere ontallijcke meer getuyghnissen, en mach ick niet twijfelen dat Godt den Mensche yet onmogelijcks geboden soude hebben, of dat Gode omme te helpen ende te doen worden 't ghene hy ghebiedt, yet onmoghelijck soude wesen. Ende mitsdien vermach de mensche van Gode gheholpen zijnde, sonder sonde wesen indien hy wil.

Dat schrijft Augustinus, ende dit noch tegen den Pelagianen selve. Dit ghelooft Coornhert so wel als Augustinus, ende met hem de H. Schriftuere selve. Dit wederspreken de Catechismus ende Predicanten. Wie van hen beyden Pelagianiseert of Augustiniseert hier in dit stuck, 'twelck nu het eenige geschil is tusschen Coornhert ende den Predicanten.

De temp. Serm. 59. Ve.j.

De selve Augustinus seyt noch opentlijck alsoo: Men moet dan weten dat Christus ons geboden heeft, niet onmoghelijcke, maer volmaeckte dinghen, die van David volbracht sijn teghen Saul ende Absalon, &c. Daer seyt hy't ooc volbracht te sijn van Stephano ende Paulo, &c.

De natura &c. gratia contra Pelagianos c. 69

Item noch: Want door dien alder-vastelijckste wort ghelooft dat Godt, die rechtvaerdigh is ende goet, gheen onmoghelijcke saken en heeft moghen ghebieden: so worden wy vermaent in lichte saecken wat wy doen, ende in swaere saken, wat wy bidden sullen. Want alle dingen sijn voor de Liefde te licht den genen dien Christi last licht, of sy alleen (de Liefde) is self de last die licht is, nae dat woort: Ende zijn geboden en zijn niet swaer, &c.

Math. 11. 1. Joh. 5.

Ende noch spreeckende vande Liefde totten vyanden (het swaerste gebodt inde gantse schrift by elck gheacht) schrijft hy also: Maer sal yemant seggen: Met geene reden en magh ick mijn vyant liefhebben. In alle de Schrift seyt Godt dat ghy sulcx vermooght. Aenmerckt nu wien men behoort te ghelooven? Of u, of Gode? Daeromme nadien de waerheyt niet en magh liegen, so laet nu de menschelijcke broosheyt hare ydele verontschuldiginghe varen. Want hy niet onmoghelijcks heeft mogen gebieden, overmits hy rechtvaerdich is: noch hy en sal den Mensche niet verdoemen, om 'tgeen hy niet en heeft mogen vermyden, overmits hy goedertieren is. Wat aerselen wy te vergeefs? Niemant en weet beter hoe vele wy vermoghen, dan die self ons het vermogen heeft ghegheven.

Sermon. de temp. 61 of 3.

So vele uyt ontallijcke meer andere plaetsen, hier te langh, sy hier gestelt uyt Augustino om te comen tot Jeronimum, wiens segghen Coornhert hier stelt uyt Calvijn met dese woorden:

Dat wy d'onderhoudinge des wets onmoghelijck geseyt hebben te wesen (schrijft Calvijn) staet nu met weynigh woorden te verklaren, ende met een oock te bevestighen. Het placht ghemeenlijck d'alderongeschicktste sententie te schijnen, sulcks dat oock Jeronimus die niet en heeft getwijfelt te Anathemiseren.

Inst. 3. 94.

Aengaende Cyprianum die schrijft naecktelijck, dat de Wet Godts niet en ghebiet dat onmoghelijck is, ja oock niet dat strengh is. Ghy gebiet my (seyt hy) Heere dat ick u sal liefhebben, dat behoor ick, ende dat vermach ick te doene. Ende ghy gebiet my dat ick u geheel inwendigh ende uytwendigh onderworpen zy. Ende vanden Naesten gebiet ghy my, dat ick hem na mijn mate sal omhelsen. Ick dancke u alder-goedertierenste God, want dat ghy van my eyscht, hebdy eerst my gegeven.

De Baptismo Christi.

Ende Basilius Magnus leert ront uyte, dat wy van alle de geboden (Godes) die krachten, als ons ingeplant sijnde, hebben: Op dat het ons niet swaer soude sijn ende als of daer wat nieuws van ons verwacht worde, ende wat vreemts: Ende wederom, op dat ons geen oorsaecke en soude schijnen te sijn gegeven ons te verheffen, indien wy waenden dat by ons Gode wat soude worden opgeoffert, dat wy niet van hem inde scheppinge onser naturen ontfangen en hebben.

De Institut. Monachali. regula C. ij.

Volgt noch: Wy hebben 'tgebodt ontfangen van Gode lief te hebben. De ziele draegt in sich ingeplant de krachte der Liefden haer van Gode ingeplant zijnde, &c.

Ende daer nae sprekende vande Liefde tot den Naesten, Cap. iij. ibidem, seyt dat God het saet deser deughden in ons heeft gesaeyt, ende dat hy daeromme de Vruchten van dien van ons begheert.

Dit korte schrift hout Coornhert genoech om allen onpartijdigen verstanden te betoonen dat hy niet nieus noch niet Pelagiaens in desen en ghevoelt teghen den Catechismum, maer in alle dit overeen stemt met Basilio, Cypriano, Hieronimo ende Augustino (behalven veel andere Vaders, oock Concilien) die sulcks veel al selve schrijft teghen den Pelagianen. Ende dat de Predicanten van Delft mitsdien geen Christen aert tonen in't voorsz heur Libel fameux.

D.V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 35

Na uw laster volgt mijn verweer.*

geadresseerde:	Arent Cornelisz en Reynier Donteklock
datering, plaats:	1583
referentie:	*Wercken* II, 238v/494
aantal woorden:	503
thema:	Reactie op hun lasterlijke *Remonstrantie*
omschrijving:	Coornhert zegt afgezien te hebben van de publicatie van zijn reactie op een remonstrantie van de predikanten aan de Staten van Holland waarin zij hem zwaar beschuldigen, omdat hij de aanstaande Haagse disputatie een kans van slagen wilde geven: deze disputatie verdient een christelijk gemoed. Echter, omdat zij hun lastercampagne tot op de preekstoel voortzetten, zegt Coornhert uiteindelijk besloten te hebben zijn verweer in druk te hebben gegeven.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	In: *Theriakel teghen het venijnighe wroeghschrift by Arent Cornelisz ende Reynier Donteklock*
opmerking 2:	De gewraakte *Remonstrantie* van de predikanten is opgenomen in *Theriakel* (*Wercken* II, 240v-243r/498-503): *Remonstrantie aen den Edelen, vermogenden, wijsen ende voorsienighen Heeren Gecommitteerden in de vergaderinghe der Staten van Hollant, Ghenade ende Vrede door Iesum Christum, mitsgaders een voorspoedighe regeringhe, &c. Edele, vermoghende, wijse, gunstighe Heeren.*

Na uw laster volgt mijn verweer.*

Aen Arent Cornelis ende Reynier Donteklock, Predicanten tot Delft in Hollant.

OMtrent ses dagen na de xi. Octobris *Anno* Lxxxiij. als ik ontfangen hadde Brief ter ordonnatien vanden Prince van Orangien ende den H. H. Staten van Hollant, om te verschijnen den xxiiij. der selver Maent ter disputatien in der Hage, wert my behandet u luyder Wroeghschrift, by u ghenaemt Remonstrantie, vol van so sware, als onware beschuldinghen mijns persoons aen den gecommitteerden inde vergaderinge der H. H. Staten van Hollant. Des vant ick niet gheraden sodanigen hatelijcken Wroeghschrift, in openbaren druck, aen den Reghenten des Lants onbeantwoort te laten doorgaen. Daerom ick de selve opter daet, hoewel den tijt kort was, schreef, in voornemen omme noch voor mijn komste inden Haghe, namentlijck den xxiiij. Octobris te laten in druck uyt gaen. Doch nae dat mijn Antwoorde nu al ghereet was, om den Drucker ghelevert te werden, hebbe ick dat selve mijn voornemen verandert. Ten aenschou vande wichtigheyt des handels tusschen onsluyden doe aenstaende: die betrefte de Eere Godes ende der Menschen eeuwige saligheyt. Dat vant ick wat grooters te wesen dan de hoedanigheyt van uwe of mijn persoonen. Soo hebbe icx doe uytgestelt, ende d'onware schantvlecken van mijnen name niet willen achten, op hope van met duldigh swijghen u hatelijckheyt te versachten, ende daer mede in plaetse van den handel te verbitteren, te verbeteren. Met vermijdinghe van uwe hatelijckheyt op my te vermeeren, soo ick u beyden in bywesen van Saravia alle't selve oock vermaende in den Hage: ende dat wy desen Christelijcken handel oock met Christelijcke gemoeden behoorden te verhandelen, etc. 'Tis nu also, dat ick

na u luyder achterblijven uyt de begonnen disputatie ontwijfelijck vernam dat u luyder Predicanten selve opten Predickstoelen (behalven van uwer Consistorianten gheklap) mijnen name vast bestonden metten tanden te verscheuren, uyt dit u Libel fameux, rechts of 't Euangelie ware geweest, ende als of ick, met ghyluyden, de Disputatie gevloden hadden: so hebbe ick noch al tot vermijdinge van twist-schriften, alle sulcx liever geleden met onschult, dan daer tegen gestreden met ongedult, bevelende mijn sake de Waerheyt, die haer wel hart laet drucken, maer niet verdrucken. Maer ten laetsten gesien hebbende dat ghyluyden dit selve uwe Criminele Libel Fameux boven dat voorsz is, niet anders dan oft u een pronckschrift dochte ende een lof uwer Christelijckheyt, anderwerven voor dese uwe voorgaende schijn-Wederlegh, hebt willen vernieuwen ende vervarschen in der Menschen gedenckenissen: hebdy my als genootsaeckt om groote redenen, die elck leser so lichtelijcken kan vermoeden dat my onnoodigh zijn die hier te stellen: daer op dese mijne Onschult met naeckten voorhoofde voor alle Man in Druck moeten laten sien, ende dat so gantsch sonder bitterheyt, als met oprechter waerheyt, die ick niet moghte verswijgen, sonder my't onrecht te beschuldighen. Ontdeckt die nu 'tgene dat ghy gaerne bedeckt houden sout, om beter te schijnen voor den Menschen, dan ghy benaerstight voor Gods ooghen te wesen: dat suldy hebben te wijten uwe brootdroncken pennen, die niet dan gal ende sware schantvlecken met onwaerheyt uytspouwen, ende niet my, die u in desen te lange verdraghen ende gheensins gheterght hebbe:

u beyder ende alder Menschen dienstwillige

D. V. Coornherts.

Coornhert Correspondentie, II, 36

In een onvolmaakte wereld is kritiek onmisbaar.*

geadresseerde:	De Staten van Holland
datering, plaats:	1583
referentie:	*Wercken* II, 239r-240r/495-497
bijzonderheden:	
opmerking:	Opdrachtbrief *Theriakel teghen het venijnighe wroeghschrift by Arent Cornelisz ende Reynier Donteklock*. In hun Remonstrantie aan de gecommitteerden reageren Cornelisz en Donteclock in detail op de verwijten die Coornhert hun maakt. Deze opdrachtbrief is identiek aan die horend bij *Proeve van de Heydelberghsche catechismo*; zie *CoCo,* II, 33 en *CoCo,* II, 100.

In een onvolmaakte wereld is kritiek onmisbaar.*

Tekst: zie *CoCo,* II, 33.

Coornhert Correspondentie, II, 37

Een speldenprik.*

geadresseerde	Arent Cornelisz en Reynier Donteclock
datering, plaats	15 augustus 1579
referentie:	*Wercken* II, 257v/532
aantal woorden	48
thema	De Leidse disputatie
omschrijving	Coornhert merkt op dat afdoende bekend is waarom zij met elkaar in debat zijn gegaan, en hoe onbillijk zij met hem in Delft zijn omgegaan.
bijzonderheden	
opmerking	In: *SENDT-BRIEF Van D. V. Coornhert, met Antwoorde van de twee Predicanten te Delft daer op, ende Replijc van D. V. Coornhert*

Een speldenprik.*

U Arnolde ende Donderklock, met oock my selve, wensche ick met herten ware kennisse van ons selve ende van Gode door Jesum Christum onsen Heere, Amen.

Coornherts schrijven aen den Twee Predicanten tot Delft, van den 15 Augusti 79. began alsoo:

WIe ende wat d'oorsaecke was van onse begonnen gespraken, eerst tot Delft, nae tot Leyden: wat groter onbilligheyt ghyluyden door Commissarisen tot Leyden teghen my bethoonden: ende hoe ghy Arnolde in u selfs stricken verwert zijnde voor den volcke verstomde: is u beyden, moet ick achten, gantsch onverborghen.

Coornhert Correspondentie, II, 38

j. Der Predicanten Antwoorde.

auteurs:	Arent Cornelisz en Reynier Donteclock
geadresseerde:	Coornhert
datering, plaats:	1579*
referentie:	*Wercken* II, 257v/532
aantal woorden:	513
thema:	De Leidse disputatie verloopt volgens gemaakte afspraken.
omschrijving:	De predikanten merken op dat de onbillijkheid waar Coornhert van spreekt erop neerkomt dat hij eerst over het ketterdoden had willen spreken. Met het fundament van de leer heeft dat niets van doen en het is daarom ook dat eerst over de zichtbare kerk, de rechtvaardiging en de vrije wil is gesproken. Ook voelen zij zich niet aangesproken vanwege zijn klacht dat hij Calvijn en Beza niet mocht citeren: de Heren Staten hadden zo besloten, ook om te voorkomen dat door het citeren van allerlei auteurs het debat in gekijf zou ontaarden. Zijzelf zouden er overigens zeker toe bereid zijn. Wel stellen zij vast dat hij Calvijn en Beza vals en partijdig weergeeft. Aangezien Coornhert bekend was met de voorwaarden van de disputatie, kan zijn insisteren slechts als een afleidingsmanoeuvre worden gezien. Duidelijk is ook dat hij niet slaagt in een discussie enkel over Gods woord.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *SENDT-BRIEF Van D. V. Coornhert, met Antwoorde van de twee Predicanten te Delft daer op, ende Replijc van D. V. Coornhert*

j. Der Predicanten Antwoorde.

a. DIerick Volckertsz Coornhert, wy hebben uwen brief ontfanghen, *ende uwen ouden aert,* die ons nu ghenoegh bekent is, lichtelijck daer inne
b. ghespeurt. Ghy seght dat wy groote onbilligheydt door de Commissarisen tot Leyden bethoont hebben. Wy dencken dat ghy meent in't weygheren om met u van't ketter-dooden eerst te handelen, maer of dat onbilligheyt zy, dat wy van de swaerste dingen ende daer meer aen ghelegen was, te weten van de sichtbare Kercke, Rechtvaerdighmakinghe ende Vrye wille, met u eerst hebben willen spreecken, ende van dese questie laetst, die wy verklaerden het fundamendt des Gheloofs niet aen te gaen, laten wy een yegelijck oordeelen, Principalijc dewijle wy van die dingen tot Delft begonnen hadden, ende van mijnen Heeren den Staten verworden, dat wyse ten eynde toe uytvoeren souden. Indien ghy meent dat u by de voorsz Heeren verboden is gheweest eenige Voorrede of Prologhe voor den volcke te maecken, ende noch Calvini noch Bezæ, maer alleen de heylighe Bybelsche Schriften te allegeren, wy en trecken ons dat niet aen. Want mijn Heeren dat buyten ons voor raetsaem aenghesien hebben, *achtende dat die heylige Schrift*
c. tot ondervindinghe der Waerheydt ghenoeghsaen ware, ende dat die Allegatien van andere Authoren niet dan een oneyndelycke twist ende woorde-ghekijf mede
d. brengen soude. Wy hebben opentlijck verklaert, soo ghy weet ende oock doen bekendet dat wy bereyt waren te hooren, wat ghy uyt Calvini ende Bezæ schriften wistet voort te brengen, ende 't selve met u te examineren, hadden ons daer op oock ghescherpt ende waren des ghetroost. Te meer dat wy vertrouden dat uwe *valsche,*
e. *partysche*, ende (ghelijck wy dat moeten gheloven) moetwillighe verdrayinghen,

waer mede ghy die woorden der selver Leeeraren verkeerende zijt, daer door
f. kennelijck ghemaeckt souden werden. Soo ghy dit nu sulcke onbilligheyt achtende
zijt, waerom gingt ghy het aen? Ende na dat ghy't aenghenomen hadt, waeromme
dedet ghy daer tegen? Wilt ghy weten waer voor dat wy, ende alle verstandige
g. dese klachte der onbilligheyt die ghy dedet, ende noch doet houden? Wy houdense
voor een voorwendinghe ende ghesochten uytvlucht, om alsoo met die meeste eere
h. alst doenlijck was daer van te geraken. *Hadde niet te voren geconditioneert gheweest,*
datmen noch Calvinum noch Bezam, noch hare schriften en soude allegeren, ende dat
onversiens in t'samenspreken sulcx u verboden hadde geweest, soo haddet meer
schijns gehadt, nu en kan't nerghens voor dan voor een middel om te ontsluypen
i. gherekent worden. Het blijckt oock wel dat ghy *beteutert waert,* dewijle ghy seydet
wel bereyt te zijn, niet alleen twee, maer oock wel thien andere toe te laten met u te
spreken, indien het u vergunt ware de schriften Calvini ende Bezæ als authoriteyten
te ghebruycken. Maer twee waren u te veele, als daer gheconditioneert werde, dat
ghy uyt Godts woordt alleen handelen soudt. Wie en merckt niet waer dat heenen
wil? Wie en sal niet oordeelen dat u de volle mate op ghemeten is, als u gheoorloft
is uyt Godts woordt vryelijck met ons te handelen? Wat kan ons scheyden dan even
dat selve? Hier mede van desen ghenoegh.

Coornhert Correspondentie, II, 39

Coornherts Replijcque.

geadresseerde:	Arent Cornelisz en Reynier Donteclock
datering, plaats:	1579*
referentie:	*Wercken* II, 257v-259r/532-535
aantal woorden:	2673
thema:	De Leidse disputatie verloopt helemaal niet volgens gemaakte afspraken.
omschrijving:	Coornhert heeft een heel andere kijk op het waarom en hoe van de disputatie. Hij gaat terug naar zijn private debat met Tilius, die niet in staat werd geacht dit tot een goed einde te brengen. Daarom kwamen de Delftse predikanten in zijn plaats. Hun weergave van de gang van zaken is lasterlijk, daarbij durven zij hém van laster te beschuldigen. Met Tilius had hij het over Calvijn en Beza, in Delft moet hij het over de gereformeerde leer en over de kerk hebben, wat nooit zijn bedoeling was. Hij raadt hen aan het verslag erop na te lezen. Door deze wisseling van onderwerp konden zij zich als leermeester tegenover hem opstellen. Zeer onbillijk is ook dat de commissarissen hem onder druk zetten zich te conformeren en het onderwerp te accepteren dat zij wilden agenderen. Zijn bedoeling was het om op grond van de Schrift te laten zien dat Calvijn en Beza dwalen. Dit is hem, tegen de afspraak in, onmogelijk gemaakt: de commissarissen gokten erop dat hij, '(...) zijn tonghe ghebonden (...)', onverrichter zaken naar huis zou gaan en een slecht figuur zou slaan of zou blijven, maar onvoorbereid een gemakkelijke prooi zou zijn voor de predikanten. Coornhert oppert ook dat de predikanten de commissarissen deze tactiek aan de hand hebben gedaan: zij hebben de Heren Staten in de zak. Ook de suggestie dat hij, Coornhert, zou menen dat de Schrift niet voldoet als bron van waarheid is grotesk, want precies het omgekeerde is het geval, zoals zij goed weten: juist de autoriteit van het werk van Calvijn en Beza wil hij in twijfel trekken. En dan hem van verdraaien en laster beschuldigen! Nee, dat vakwerk hebben zij geleerd '(...) van uwe twee soo seer facunde Geneefsche Schoolmeesteren in't lasteren (...)'. En tenslotte, wie blijkt een uitvlucht te zoeken: zij toch zeker, zij die de voorwaarden van het debat op slinkse wijze hebben weten te manipuleren. Coornhert meldt op de valreep nog dat Arents vastliep in zijn eigen web '(...) en voor den volcke verstomde' (...).
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *SENDT-BRIEF Van D. V. Coornhert, met Antwoorde van de twee Predicanten te Delft daer op, ende Replijc van D. V. Coornhert*

Coornherts Replijcque.

GHyluyden niet moghende ontkennen dat ick gheen oorsaecke en ben gheweest van dese aengheheven Disputatien, ghemerckt gyluyden selve beyde sulcx hebt beleden voor den Commissarrisen tot Leyden, soo't verbael noch mede brenght, ende wel-verstaende naedien ickx niet veroorsaeckt en hebbe, dat ghyluyden selve die rechte oorsaken daer af zijt, soo ghyluyden oock zijt, midtsdien ghyluyden Thomæ Tilio, met wien ick tusschen hem ende my alleen meynde te spreken, niet toe en vertroude die sake wel uyt te voeren, ende u sulcx met u beyden in zijn plaetse quaemt stellen, willende niet alleen met my spreken, Ghaet properlijck al swijgende verby mijne woorden, houdende, wie ende wat d'oorsaecke was, &c. sonder een eenich woordt daer af te vermaenen.

a. Daer ghy seght *dat myn oude aert u nu ghenoegh bekent is,* doet ghy dat my niet en lust u nae te doen, te weten niet heel bedecktelijck te injurieren. Hier inne laet ick u den prijs behouden, als die in sulcken onchristelijcken strijdt liever ben een overwonnen dan een verwinner.

b. Daer ghy kompt opten *onbilligheydt by u luyden door Commissarisen tot Leyden aen my bethoont,* raemt ghy daer nae uyt u duyster ghoetduncken qualijck, maer wil u die hier uyt mijn ondervonden wetenschap verklaren wel.

In't eerst mooghdy niet loochenen dt ick berispet hadde in mijn schrift of verklaringhe mijnder woorden aen Thomam Tilium, die leeringhen Calvini ende Beze, ende gheensins uwe Leere of Kercken, alsoo ick die wel uytdruckelijcken uytghesondert hadde, ende namentlijck oock u Kercke tot Delft. Volghens dien was oock mijn voornemen in't spreecken met u luyden tot Delft noydt om yet te berispen in u luyder Leere, die ick niet en kende, maer wel in Calvijns ende Beze leere, die ick seer wel kende. Soo onschamel mach ick u beyden niet houden dat ghy sulcx soudet loochenen, want daer oock al meer dan twee ghetuyghen by gheweest zijn ende sulcx ghehoort hebben. Tot bewijsinghe van mijn berispen ende van u verantwoorden der Leere van Calvino ende Beza ick selve uytsloegh, ende ghy beyde bewillighde dat wy niet en souden ghebruycken eenighe Patres noch andere Authoren, maer alleen die H. Schrifture. Dit suldy oock gheensins noch derren noch moghen ontkennen.

Soo ghy mede niet en mooght dat ghy bereydt waert my op't gunt ick uyt Calvijns ende Beze schriften soude weten voordt te brenghen, te antwoorden daer ghy hem af haddet ghelesen, sonder ghehouden te zijn te beantwoorden 'tghene ghyluyden in hem niet en haddet ghelesen, ende dit was d'eerste voet tot Delft ghenomen.

Wae nae ghy willende spreecken van de Kercke, ende ick niet, liet ick u, doch ongaerne, toe dat ghy beginnen soudet te spreken, ende dat ghy't van soo verde soudet halen alst u beliefde, met ghedinghe dat ick swijgen soude ter tijt toe dat ick hooren soude saken die ick in Calvijns ende Beze Leere soude willen wederspreken, te weten daer ick soo soude weten teghen te segghen, waer nae de saecke soo verde ghekomen zijnde dat wy tot Leyden quamen voor den Commissarisen, merckte ick terstondt dat ghyluyden bestont u self te willen draeyen uyt den aenghenomen last vande schriften Calvini ende Beze te verantwoorden, om de welcke te weder-spreken ick alleenlijck daer was ghekomen, ende gheensins om u Leere te berispen die ick niet en kende, oock niet aenghetast en hadde, noch vele min om by u beyden voor den volcke van mijn gheloove ondervraeght te worden.

Daeromme ick u luyden doe seyde dat ghy u soudt verklaeren eens te wesen mette Geneefsche Kercke ende die leeringhen Calvini ende Beze voor goedt te houden, daer door ick u dan soude mooghen houden voor mijne partijen, sonder welcke gheen Disputatie en mach zijn: of soo ghy dat niet en wilden doen ende den leeringhen Calvini ende Beze (volghens ons eerste voet tot Delft) niet wilde verdadighen, dat ick dan voor mijne partijen niet en mochte bekennen, maer dat ghy dan u rust mochtet houden, ende dat ghy my dan oock mocht laten berusten. Leest in't verbael, ende beschaemt my van logentale, ist dat ghy't daer niet en vint.

Ghyluyden en wilde u niet verklaeren met Calvijns ende Beze Kercken eens te zijn, nochte oock van hare Leere voor goedt te houden, maer droeght u als ghebiedt hebbende over my, ende hebben die Commissarisen al des niet tegenstaende verklaert, dat ick u luyden voor mijne partijen moeste kennen, d'welck ghyluyden nochtans niet en waert. Ende dat is een groote onbillicheyt die Commissarisen tegen my daer bethoonden, die ghy wel wetende waer te zijn verswijgt, ende die de Commissarisen nemmermeer met eeren verantwoorden en sullen mogen.

Nae dien ick oock tot Delft noyt bewillight en hadde in u voorstel te handelen, soo mede blijckt in't voorsz verbael, ende ick aenseggher was van gebreecken in den leeringhen Calvini ende Beze, die my wel, u luyden niet, bekendt waren, Soo wast oock een over groote onbilligheydt dat Commissarisen my dronghen van u luyden verweerders (hoewel mijne partijen niet) te ontfanghen wetten waer af wy souden handelen, dat is wat ick soude moeten aensegghen. T'welck niet anders en is, dan soo ick yemanden moort soude weten te overkennen, dat de moorder my aenseggher wilde dringhen dat ick hem niet van moort, die ick bewijsen konde, maer van diefte, die ick niet van hem wiste, veel min bewijsen konde, soude moeten beschuldighen, ende die Richters daer inne voor sulcken moorder teghen my pronuncieerden. Rechts soo onbillick handelden die Commissarisen voor u luyden teghen my.

Ende (om meer andere groove onbillickheyden om lanckheyts vermijdinge voorby te lijden) en was oock geen kleyne onbilligheyt, dat Commissarisen, niet min dan ghyluyden, nu wetende dat ick aengetast hadde, niet u luyder, maer Calvijns ende Beze leeringhe, my dronghen dat ick Calvijns ende Beze schriften niet en soude moghen allegeren, 'twelck ick wilde doen, niet *om daer mede als met autoriteyt* (so ghy qualijck schrijft) te bewijsen eenighe waerheyt, maer om met d'autoriteyt van de Waerheyt der heyligher Schrifturen te bewijsen die onwaerheydt in sulcke gheallegeerde schriften Calvini ende Beze begrepen zijnde. Dit was groote onbilligheydt, ende en ben soo gheheel bodt of plomp niet, dat ick niet en soude konnen mercken u beyder ende der Commissarisen voornemen in sulcke grove onbilligheyt geweest te zijn al ditte:

Dese Coornhert arbeyt om die leeringhen Calvini ende Beze in hooftsaken onwaerachtigh te doen blijcken. Daer toe alleen is hy hier ghekomen. Nu en mach hy sulcks geensins bestaen, veele minder doen, sonder eenighe schriften van henluyden voorts te brenghen, ende te segghen daer of daer seydt Calvijn of Beza dit of dat. Daer ende daer spreeckt de heylighe Schrifture opendtlijck daer tegen, Dus schrijven Calvini of Beza daer weder schriftelijck ende midtsdien onwaerachtigh. So is nu geen beter raet, dan dat wy hem Coornhert verbieden eenighen schriften uyt Calvijn ende Beza te allegeren. 'Twelck hy hoorende oock licht sal mercken dat zijn tonghe ghebonden is, ende dat hy altoos en sal mogen uytrechten van 'tghene hy voor heeft ende om is gekomen. Soo sal hy hem benaudt vindende wederom t'huys seysen, so blijven Calvijn ende Beza, oock mede wy al t'samen in eeren. Al hoe wel ick alsulcks licht merckte, soo bleef ick vrymoedelijck teghen u luyder vermoeden, die daer inne sulcx te vreden waert, als ghyluyden self best weet. Gaet nu meer heen ende seght dat my door u van de Commissarisen geen onbilligheyt is wedervaren.

Of was't gheen onbilligheydt dat zy my dronghen te laten 'tgunt wy tot Delft inne over een waren ghekomen, te weten dat ick Calvijns schriften ende Beze soude mogen allegeren? 'Tgunt de Heeren Staten als wesende den voet tot Delft by ons al genomen door haer E. schrijven (daer af ick Copije autentijcke hebbe) hadden bevolen? 'Tgene ghyluyden beyde ende u eygen handen noch geen drie weken voor onse bykomste tot Leyden aengheboden haddet ende bewillight? Immers 'tgene ghy beyde noch selve schrijft in desen brief *dat ghy op getroost waert ende u op haddet gescherpt?* Seghdy noch hier selve niet *dat ghy bereydt waert te hooren*

wat ick uyt Calvijns ende Bezæ schriften wist voort te brengen, ende 'tselve met my te examineren? Sijn dit niet u eyghen woorden in dese uwe leste brief aen my? Is dit alles waer, alst ontwijfelijck is, wie porde den Commissarisen my te verbieden Calvini ende Beze schriften te allegeren. Nochtans verboden zy't my, tegen onsen voet tot Delft genomen, tegen der Staten openbaer schrijven, teghen u eygen handt ende tegen alle behoorlijckheyt. Was dat noch geen onbilligheyt? Maer dese pooghdy in henluyden voor u self te verschoonen so ick moet gelooven. Om te bedecken u voornemen by my hier voren ontdeckt ende wel ghemerckt.

Voorts ghyluyden pooghende die Commissarisen ende u beyde in henluyden hier
c. inne te verschoonen seghdy, *Dat zyluyden die H. Schrift ghenoeghsaem achteden tot ondervindinge der waerheyt,* rechts of ick die niet genoeghsaem daer toe en achtede sonder allegatien van andere Authoren. Dat ghy dit met goeder Conscientien sout hebben mogen schrijven, schijnt my niet gelooflijck, na dien u beyden onlochbaer kondt is, dat ick tot Delft d'eerste was die self voortstelde dat wy die allegatien van allen Menschen souden ter zijden stellen, ende ons alleen souden houden aen die heylige Schrifture.

d. *Wy hebben* (seghdy) *opendtlijck verklaert, &c. dat wy bereydt waren te hooren wat ghy uyt Calvini ende Bezæ schriften wistet voort te brengen ende 'tselve met u te examineren, &c. Immers te meer dat wy vertrouden dat uwe valsche, &c. verdraeyingen, &c. daer door kennelijck gemaeckt souden worden.*

Dit u schrijven is my onmoghelijck om voor waerheyt te gelooven, want het blijckt dat ghyluyden soo veele vermooght by den Heeren Staeten selve, dat de selve (als oft hun vergeten ware gheweest, dat zy drie of vier dagen te voren den aengeheven Disputatie tusschen ons, tot Delft hadden doen verbieden) dese Disputatie tot Leyden terstondt daer nae weder bevalen aen te heven. Soudet ghy dan niet vermoghen hebben by dese twee Commissarisen te verwerven dat gheoorloft werde, my voordt te haelen uyt Calvini ende Beze schriften die ick wiste, ende u luyden die met my te examineren tot mijnder beschaemtheydt, daer op ghyluyden u soo wel haddet gescherpt? Maer hoe soudent die Commissarisen u hebben mogen beletten, soo ghy't begheert haddet, of bereydt daer toe waert, naedien sulcks den voet was tot Delft tusschen ons ghenomen ende die Heeren Staeten ons belast hadden op dien voet voort te varen?

Uwe valsche partysche ende (ghelijck wy dat moeten ghelooven) moedt-willighe
e. *verdrayinghen.*

Hier volght ghy die Rethorijcke van uwe twee soo seer facunde Geneefsche Schoolmeesteren in't lasteren, die ick niet willende leeren noch naevolghen, u luyden laet behouden.

f. *Soo ghy dit nu sulcke onbilligheyt achtende zijt, waeromme ghingt ghy het aen? Ende nae dat ghy het aenghenomen hadt, waeromme deedt ghy daer teghen?*

Hier grijpt my u konste met een Dilemma, doch al onvaster dan ghy waent. Onbillich achte icks ende en ghingt daerom (te weten om die onbilligheyts wille) niet aen. Maer om dat ick begonst te mercken dat u grondt grondtlijck Calvinisch was, ende daer by sach dat u verstant meer stout dan rijp was of omsichtigh. Alsoo dacht ick dat uwe onrijpe stoudtheydt u lichtelijck yet Calviniaensch soude doen uytspreecken, daer by ghy niet min dan Calvijn of Beza te grijpen soudet wesen? In dese mijne meyninghe en was ick niet bedrooghen, want uwe onbedacht spreken u haest so verwerde, dat ghy verstrickt zijnde in u Net door my by u eygen

woorden so ghegrepen waert, dat ghy met schanden voor alle den volcke opentlick verstomde, dat is d'oorsaecke waerom dat ick die Conditie noch aengingh, al niet teghenstaende die soo gantsch onbilligh was. Beroerende nu het tweede lidt van u Dilemma, is openbaer onwaerachtigh, ende daerom gheen antwoordens waerdigh, want ick wel die naemen Calvini ende Beze noemde (dat my niet verboden en was) maer noyt heure schriften en allegheerde. Siet daer u konstighe Dilemma verdwenen in roock.

g. Hier houdt ghyluyden sulcke mijne klachten over die onbilligheydt tegen my betoont als hier vooren gheschreven staen *voor ghesochte uytvluchten.* Alsoo soudy gaerne u sonde my tot schande maecken, maer dat vermooghdy niet teghen soo naeckte waerheydt, die door u houden ofte wanen in geen loghen en mach verandert worden. Seecker waer mijn meeninghe gheweest om door een uytvlucht met eeren van daer ghebleven, ende soo opendtlijck verstomt ende beschaemt
h. gheweest. Maer of ghyluyden uytvluchten socht in't Conditioneren (soo ghy hier self bekendt gheschiet te zijn) van datmen Calvijns noch Beze schriften niet soude allegeren, om welcker schriften, die ick u soude weten voordt te brenghen, te verantwoorden ghescherpt waert soo ghy selve schrijft, en souden gheen knechtghens van vijfthien of sesthien jaeren aen twijfelen, ghemerckt elck wel kan verstaen dat ick sulcks niet begheerde te conditioneeren, als die alleen om sulcks te doen daer was ghekomen. Siet vrienden soo moest ghyluyden al wat beter memorie hebben om sulcken onwaerheydt waerschijnlijck te schrijven.

Het blijckt oock dat ghy wel beteutert waert, dewyle ghy (schrijfdy tot my) *seyde wel bereyt te zijn, niet alleen twee, maer oock wel thien anderen toe te laten met u te spreecken, indien het u vergunt waere die schriften Calvini ende Bezæ als autoriteyten te gebruycken, maer twee waren u te veele, als daer gheconditioneert werde, dat ghy uyt Gods woort alleen handelen sout, &c.*

Is dit u segghen vry van Calumnie, soo zijt ghyluyden gantsch vry van sonden. Dit weet ghy wel neen. So dat mede. Wie anders dan ick conditioneerde eerst tot Delft (dit mooghdy immers niet loochenen) dat wy geen andere authoriteyten en souden gebruycken dan alleen de heylige Schrifture? Was daer by nu gheconditioneert, dat ick Calvini ende Beze schriften niet soude allegeren? Dit weet ghyluyden wel neen. Maer hoe soude ick Calvini ende Beze schriften allegeren? Om eenighe waerheydt mede te bewijsen? Ghy weet wel neen. Maer ick wilde die schriften Calvinus ende Beze allegeren om haer onwaerheyt te bewijsen, ende dit alleen met't getuygh der waerheydt van de H. Schrifture. Merckt ghy nu wel dese uwe Calumnie. Dit boodt ick aen tot Leyden te doene, te weten met de H. Schrift Calvijns ende Beze dolinghen te bewijsen, daer inne ick sulcks getroost was dat ick op die conditie u beyden toeliet noch thien anderen tot u te nemen (so ghy hier self bekendt) om tegen my alleen te spreken. Heet dat met u luyden beteutert zijn? Dit mijn aenbieden en dorst ghy beyde niet aengaen: soude dat met u luyden vroomheyt wesen? So moest ghy die woorden ende der dinghen aert veranderen, ende van jae neen maecken. Ghyluyden beyde en dorstet noydt bestaen Calvijns ende Beze schriften met my *te examineren,* daer op ghy u luyden hier nochtans schrijft *ghescherpt te zijn gheweest*. Soude dat niet met recht beteutertheyt, bloodheydt ende uytvlucht mogen heeten? Ick bekenne gaerne dat ick bekommert was als ick sach dat ghyluyden door den Commissarisen my dronget tot soo gantsch

onbillicke conditien als voor geseyt is, ende dat met groote redene daerom by my gheweygert was u onbilligh voorstel, van dat ick ongeleerde Idiot alleen alle die listen van sulcke twee geleerde Mannen (daer voor ghy u selve hielt) soude moeten beantwoorden. Doch was ick soo noch niet bekommert dat icks afsloegh, soo die daedt bethoont heeft, al niet tegenstaende ick wel merckte dat sulcks, te weten van u beyden teghen my alleen te handelen (is dat met u noch al billigheyt?) mede streckte om my vertzaeght te maken, ende voor alle disputeren te doen wijcken. 'Twelck u luyden miste. Maer omme te volvoeren 't ghene waer toe ick daer was ghekomen, naementlijck om metter heyliger Schrift grove Dolingen in Calvini ende Beze schriften te doen blijcken, was ick so vrymoedigh, dat ick u aenboodt alleen tegen u twaelven teffens te handelen. Ende dit soude met u luyden beteutertheyt wesen?

Ende ghyluyden voorts van mijne klachten over uwe ende der Commissarisen onbilligheydt komende op't verantwoorden van de hier voorghestelde dese mijne woorden: *Ende hoe ghy Arnolde in uwe eygen stricken verwerret zynde, voor den volcke verstomde, is u beyden moet ick achten gantsch onverborghen.* Schrijfdy't ghene volght.

Coornhert Correspondentie, II, 40

ij. Der twee Predicanten Antwoorde.

auteurs:	Arent Cornelisz en Reynier Donteclock
geadresseerde:	Coornhert
datering, plaats:	1579
referentie:	*Wercken* II, 259r/495-497 535
aantal woorden:	302
thema:	De predikanten verwijten Coornhert laster.
omschrijving:	Het verstommen van Arent Cornelisz wordt door de predikanten heel anders uitgelegd. Hij zweeg omdat hij Coornhert niet helemaal kan volgen, toen naam Donteclock het over. Niets aan de hand dus. Vraag is of 'sulck blasen', ja 'sulcke Calumnien' wel passen bij 'uwe grijse hayren'.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *SENDT-BRIEF Van D. V. Coornhert, met Antwoorde van de twee Predicanten te Delft daer op, ende Replijc van D. V. Coornhert*

ij. Der twee Predicanten Antwoorde.

a. AEngaende het verstommen Arnoldi voor den volcke, wy mochten ons verwonderen, waert dat ons uwe *vermeetene goedtdunckenheyt, ende die konste om alle dinghen sinisterlijck te interpreteren* niet bekendt en waere, die sulcks
b. wel betaemt, daerom ghy het oock waerdigh geacht hebt onder andere dinghen in uwe fraeye *Annotatien*, die ghy neffens die Acten met gheschreven copijen *onder't volck ghespreyt hebt*, ghestelt te werden. Schaemt ghy u niet sulcks in't papier te kladden sonder eenigh bescheet, soo moet ghy wel een houten aensicht hebben.
c. *Welck die oorsaecke was waerom Arnoldus sweegh ende Donderklock began te spreken*, is ghenoegh bekent, den genen die daer by zijn geweest. Want alsoo ghy wel een vel papiers ghedicteert haddet, ende Arnoldus dat selvighe *ex tempore* began te verantwoorden, soo bemerckte Donderklock uyt zijn *notulen*, die hy uyt uwen monde aengeteeckent hadde, dat Arnoldus u meeninghe (also al u saecken wel duyster ende *intricaet* zijn) niet verstaen en hadde, ende dat daeromme d'antwoorde ter saken niet dienende en soude gheweest zijn, dat heeft hy hem te kennen gegeven, ende opentlijck gheseyt, *Frater* laet ons zijn meeningh eerst verstaen, ende heeft op de Commissarisen begeert, dat het toeghelaten mochte wesen, dat ghy u meeninghe verklaren sout, 'twelck geschiet is. Dewijle nu hy Donderklock int spreken was, so begeerde Arnoldus dat hy voortgaen soude. Kanmen hier seggen, O vermetele mensche, dat hy voor het volck verstomt heeft, dat hy verstrickt is geweest in zijn eygen Net, even als of het wonder waere, datmen u verstrickte ende verwerde dinghen ten eersten niet en konde verstaen, ende daerom oock niet
d. bequamelijck verantwoorden. Voor breeder verklaringhe, wie en merckt hier niet *uwen onbeschaemden* hoomoet. Hoe dat sulck blasen uwe grijse hayren, ja dat meer is, hoe dat sulcke Calumnien u betaemen, laten wy u selven bedencken.

Coornhert Correspondentie, II, 41

ij. Coornherts Replijcque.

geadresseerde:	Arent Cornelisz en Reynier Donteclock
datering, plaats:	1579*
referentie:	*Wercken* II, 259r-259v/535-536
aantal woorden:	728
thema:	Predikanten weten niet wat zij moeten antwoorden.
omschrijving:	Coornhert verbaast zich op zijn beurt over hun sinistere interpretatiekunst en lasterlijk oordeel. Geen voorbeeld om te volgen. Hij ontkent aantekeningen van de bijeenkomsten te hebben verspreid en komt terug op het stilvallen van Arent Cornelisz: hij die bekendstaat om zijn heldere uiteenzettingen zou het niet begrepen hebben! Hij blijft erbij dat Arent Cornelisz voor ieders ogen in zijn eigen strikken vastliep.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *SENDT-BRIEF Van D. V. Coornhert, met Antwoorde van de twee Predicanten te Delft daer op, ende Replijc van D. V. Coornhert.*

ij. Coornherts Replijcque.

a. *WAert dat ons uwe vermeetene goetdunckenheydt ende die konst om alle dinghen sinisterlijck te interpreteren niet bekendt en waere.*

Vermach uwe ootmoedige eenvuldigheyt soo vrymoedigh eenen anderen die zijnen Heere valdt ende staedt te lachteren ende te oordeelen, dat geeft my wonder. Maer dat ick sulcks niet alleen onverantwoordt, maer oock onvergolden kan laeten (Gode zy lof) als die hier inne liever onsen Heere Christum dan sulck u doen navolge vernoeght my wel mede. Konst om alle dinghen sinisterlijck te interpreteren en heb ick niet; maer wil ende lust om rondelijck te handelen bethoon ick in al mijn doen ende laten. Wat ghyluyden hier tegen my doet weet Godt, die ende niet ick, u Rechter is.

Van fraye Annotatien gheschreven, ende die onder den volcke ghespreydt te hebben, en ghedenckt my niet, maer ben wel seker niet in desen handel ghedaen te hebben, dan dat ick met een naeckt ende opgeheven voorhooft wel sal mogen
b. verantwoorden. Dus heb icks my niet te schamen.

c. Dit verstommen van u Arnolde is so kenbaer, dat ghy beyde teghen u ghewoonte, ’tselve niet en hebt derren bestaen te loochenen. Maer ghyluyden seght redene daer toe gehadt te hebben. Welcke? Dat Arnoldus my niet en hadde verstaen. Waerom dat? Om mijn langh ende duyster of verwerdt spreecken. Beroerende mijn langh spreken weet ghy beyde dat ick onder’t spreken al vroegh u Arnolde aenboot op te houden soo ghy daer inne wilde spreecken, maer ghy seyde ick soude voort gaen. Over mijn duyster spreken heb ick noyt klaghten ghehoordt dan nu van u luyden, welcke klaere ende konstige oogen sulcks doch wel behoorden te verstaen. Maer men sie in’t Protocol, ick gheloove datmen die mijne Redenen niet duyster noch *intricaet*, maer klaer ende so vast gesloten sal vinden, dat uwe verwerde Redenen daer door verwert waren ende beschaemt. My wondert hier van u beyder onbedachtheyt in desen soo blindt zijnde, dat ghy beyde niet eens en siet dat ghy Donderklock Arnoldum schandelijck beschuldight met die selve Redene, daer met ghy zijn schande meyndt te bedecken ende te verantwoorden. Want om dit

te moghen doen, schrijfdy voor redene, dat ghy Arnolde op mijne redenen, al eer ghy die verstaen hadt bestont te antwoorden. Is dit niet u eygen belijdinghe? Hoort daer op nu niet mijn, maer Salomons oordeel, die seydt: *Wie antwoordt eer hy die reden verstaedt, die is een dwaes ende beschaemtheydt waerdigh.* Siet daer veroordeeldt u die Gheest Godes selve voor een dwaes die schant-waerdigh is, ende dit wt u eyghen belijdinghe, waer mede ghy beyde soo seer arbeydtom u dwaesheydt ende beschaemtheydt te verschoonen. Dat heedt te recht sich met dreck te willen schoon wasschen.

Pro, 18. 23.

d. Ick hadde geschreven dese woorden: *Ende hoe ghy Arnolde in u selfs stricken verwerret zijnde, voor den volcke verstomde, is u beyden, moet ick achten, gantsch onverborghen*. Hier op schrijft ghyluyden (nae u gewoonlijcke vriendelijckheyt ende Geneefsche stijle van mijnen onbeschaemden hoomoedt, van mijn blasen ende van mijne Calumnien. Desen lasterbal en wil ick u luyden niet weder toe kaetsen. Maer u alleenlijck vragen of ghy Arnolde niet en verstomde? Ende of ghy Donderklock (dien't spreken niet, maer wel het aentekenen ende ingeven voor Arnolde geoorloft was) niet al stamelende, al hoestende, al bremmende, ende nu dit, dan dat vraghende, rechts als een Predicant die van zijnen teem verzeylt is, niet en begond te spreecken? Ende of ghy Arnolde niet voorts doorgaende en sweeght tot dat die tijdt van elf uren verloopen was? Ghy moet bekennen jae, of etlijcke hondert sienders ende hoorders van sulcks logenachtigh maken. Immers ghyluyden bekent u verstomminge hier self onder u beyder handt, wie is hier onbeschaemdt een blasere ende een Calumniateur? Ick die soo simpelijck schrijve sonder *amplificatie* die ick met waerheyt hadde moghen stellen van de voorsz, ommestanden? Of ghyluyden die u luyder waere onwijsheyt ende beschaemtheyt (so voor blijckt oock wt u eygen belijdinghe) bestaet te verschoonen, met een versierde hoomoedt ende calumnie, die ghy my teghen alle billigheydt pooght op te legghen?

Coornherts schrijven aen den Predicanten.

Soo is my mede (te weten onverborghen) wat menigfuldigh geklap niet min schandelijck dan onwaerachtigh, my nochtans derhalven nae ghezaeydt is gheweest. Alle 'twelcke ick tot vermijdinghe (niet van mijn ongemack, maer) van de gemeyne onrust in dese onrustighe tijden, met eenen ghelijcken moede (lof zy den Ghevere) wel hebbe konnen draghen.

Coornhert Correspondentie, II, 42

iij. Der Predicanten Antwoorde.

auteurs:	Arent Cornelisz en Reynier Donteclock
geadresseerde:	Coornhert
datering, plaats:	1579*
referentie:	*Wercken* II, 259v/536
aantal woorden:	336
thema:	IJdele Coornhert: doet alsof het pleit gewonnen is.
omschrijving:	De predikanten geven toe dat er over Coornhert wordt geroddeld, maar buiten hun schuld. Hij heeft dat over zichzelf afgeroepen door de voorliggende vraag naar de ware zichtbare kerk te ontlopen en na het debat gefrustreerd te hebben de stad uit te zijn gegaan, nog wel zich voordoend als overwinnaar. Zijn glossen bij de akten moeten enkel verhullen dat hij het niet zo best heeft gedaan. Zo blaast Coornhert zijn eigen loftrompet om de schande te verdoezelen.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *SENDT-BRIEF Van D. V. Coornhert, met Antwoorde van de twee Predicanten te Delft daer op, ende Replijc van D. V. Coornhert*

iij. Der Predicanten Antwoorde.

GHy seght dat u menighfuldigh gheklap niet min schandelijck als onwaerachtig na ghezaeyt werdt van den onsen, maer mogelijck buyten onsen schulde. Wat u voor onwaerheyt nae ghezaeyt wordt, en weten wy niet. Ende daerom moogt ghy wel vryelijck gelooven dat het buyten onse schult is.
a. *Wat u met waerheyt na gheseyt wordt, hoewel het tot uwer eeren weynigh dient*, daer in hebben wy soo groote schult als eenige van den onsen, want zy en konnen 'tghene 't welck zy ghesien ende ghehoort hebben, noch wy dat ons *wedervaren*
b. *is, niet verswyghen*, te weten dat ghy niet eens den gantschen handel deure op de voorghestelde questie van de *ware wel-gestelde sichtbare Kercke* geantwoort en hebt,
c. ende dat ghy *ten laetsten een stock in't wiel steeckende, schandelijck verloopen zijt, ende u uyt de Stadt hebt ghepackt*. Daer het nochtans meer als eens verklaert werde dat
d. het u *toegelaten was uyt Godts woort met ons vryelijck* te handelen, ende noch dorft ghy *uwen roem* draghen als of ghy het ghewonnen hadt met kosten met al. Ende
e., f. om den Menschen sulcks wijs te maecken, *hebt ghy uwe schoone glosen* by den Acten gheklampt, daer in dat ghy ghenoegh u eyghen Trompet blaest, op dat de schande die ghy behaelt hebt, so niet gheheel wech genomen, immers ghemindert mochte werden. Wy souden al langhe uwe glosen verantwoordt ende alsoo onder't volck verspreydt hebben, maer wy en vreesen niet meer dan datmen van ons soude segghen, *dat eenen dwaes meer dwasen ghemaeckt hadde*. Oock vertrouden wy wel
g. dat sulcx 'twelck van u gheschiet is, meer tot uwer schande als eere soude strecken, ende en zijn oock daer in niet bedrogen. Want veele u daer uyt voor *een blaeskaecke*
h. hebben leeren kennen. Oock was die sake so klaer ende openbaer, dat wy meer profijts sagen in't stilswijgen als in't schrijven, uyt dien datmen ons verantwoorden mochte duyden, als of de sake noch duyster ende twijfelachtigh hadde gheweest.

Coornhert Correspondentie, II, 43

iij. Coornherts Replijcque.

geadresseerde:	Arent Cornelisz en Reynier Donteclock
datering, plaats:	1579*
referentie:	*Wercken* II, 259v-261r/536-539
aantal woorden:	2815
thema:	Geen verantwoording van leer en zending, wel anderen onderdrukken
omschrijving:	Coornhert herneemt zijn klacht dat de predikanten zich als zijn leermeesters gedroegen, herhaalt dat zij stilvielen toen zij in hun eigen listen vastliepen en verstomden, nadat hij wel degelijk de voorliggende vraag had opgepakt, zoals ook blijkt uit de akten. Hij heeft de stok van de waarheid in hun leugenwiel gestoken. Hij is opgestapt enkel omdat de commissarissen hem verboden Calvijn en Beza te noemen. Hij betoogt dat zij zelf zeker ook niet tevreden zouden zijn geweest als zij de dolingen van het katholieke geloof niet bij naam mochten noemen en onder verwijzing naar de paus, en zich slechts op de Schrift zouden hebben mogen beroepen. Hoe kun je anders kritiek geven? Coornhert verwijt de predikanten dat zij aanzetten tot gewetensdwang, een politiek die in strijd met de Schrift is en landverderfelijk. Hij verwijst naar een geschrift dat zij aan de Staten hebben overgeleverd. In dat geschrift stellen zij 'Draconische bloedt-wetten' voor. Coornhert herneemt eerder geuite kritiek: dat zij het wagen in te gaan tegen de Staten-Generaal en in de Nederlanden een 'Geneefsche Inquisitie ('niet een hayrken beter dan die Spaensche wesende') willen invoeren, terwijl nog moet worden aangetoond dat hun leer zuiver, hun kerk zeker en hun zending gewis is. Coornhert beklaagt zich erover dat zij hem vanwege deze kritiek bij de Staten hebben aangegeven. Ter staving van zijn kritiek citeert hij uit genoemd geschrift: duidelijk is dat zij de overheid macht toekennen om degenen die de uiterlijke kerkvrede verstoren te dwingen en te straffen. In hun eigenwijsheid hebben zij kennelijk vastgesteld dat hun leer samenvalt met Gods woord en dat degenen die die leer niet aannemen of zelfs kritiseren de uiterlijke kerkvrede verstoren. Coornhert ziet die leer echter als 'u luyder menschelijcke interpretatien ende glosen'. Net als de katholieken kiezen zij ervoor de overheid met haar beulen op andersdenkenden af te sturen: zij durven een herderlijk vermanen niet aan. Ten slotte merkt Coornhert op dat zij in een land een nieuwe en 'onbeproefde' religie invoeren en ter bescherming meteen het zwaard van de overheid laten hanteren om over alle anderen te heersen.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	In: *SENDT-BRIEF Van D. V. Coornhert, met Antwoorde van de twee Predicanten te Delft daer op, ende Replijc van D. V. Coornhert*
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

iij. Coornherts Replijcque.

a. WAt my met waerheydt in desen handel nae gheseydt wordt, dat dient doch niet tot mijner eeren, maer oock tot eere van Gode. Diens ghetrouwe ghenade volghens zijne waerachtighe beloften, my niet denckende te vooren wat ick segghen soude, als niet wetende wat my van u luyden (die de meesters waert ghestelt by den Commissarisen, om my voor te houden ende te vraeghen dat u luyden soude lusten) voorgehouden ende ghevraeght soude worden, des niet te min op dier uren self ingaf te spreken soo slechte ende eenvuldighe, maer naeckte ende krachtighe waerheydt, dat alle uwe schalcke ende verwerde listen soo te schande worden dat ghy niet siende wat antwoorden als een visch verstomde, doch zijdy onschuldich aen't waerheydt segghen in desen, die sulcke

uwe onbeschaemheydt nerghens tot Godes eere en segt, maer over al loochent ende verswijght. Siet soo verswijghdy immers die waerheyt, ende seght onwaerheyt, daer aen dat ick niet op u voorgestelde questie geantwoordt en hebbe, dat ick schandelijck wech liep, met andere meer derghelijcke openbare onwaerheyden, die uwe blinde koenheyt niet alleen en derf segghen, maer oock schrijven, ende dat noch aen my selve, dien ghyluyden selve wel weet met u luyden het platte contrarie te weten. Also sal ick gelooven moeten dat ghy aen de logenen my nae gezaeyt, in desen onschuldigh ende aen't waerheydt seggen schuldigh zijt: als ghyluyden of yemant my kan vroet maken dat waerheyt logen, ende dat logen waerheyt is.

Hier swijghdy't gene u wedervaren is, ende seght of schrijft 'tgunt u niet wedervaren is. Dats wel het platte teghendeel van u segghen. Wildy bewijs van dese uwe soo openbare onwaerheyt. Leest inde Acte den eersten dagh voor't volck gevallen, ende ghy suldt daer ontwijfelijck bevinden, dat daer noch gheen *Status quæstionis* of questie tusschen ons en was, maer ghyluyden visschede daer nae uyt mijne antwoorde. Ghyluyden stelde in't begin onses ghespraecks een Definitie van de Kercke, ende begeerde daer op te hooren mijn ghevoelen, dat versweegh ick u niet, maer verklaerde 'tselve stracks ende naecktelijck met twee *Definitions*, een vande sichtbare ende een van de onsichtbare Kercke, metter heyligher Schrift bevestight elck in allen stucken. Hier saeghdy geen vat aen. Daerom en schaemde ghy Arnolde u niet stracks daer op u te beklaghen, als of ick u niet gheantwoordt en hadde, segghende ghy daer by voor redene, dat ick maer mijn ghevoelen op u vrage geseyt en hadde. O onbescheyden Man: wat hadde ghy doch anders van my begeert? Leest u eyghen woorden: houden die niet dat ghy begheerde dat ick mijn ghevoelen daer op segghen soude? Seyde ick u niet mijn *Definitie*? Was dat niet mijn ghevoelen gheseydt? Wat reden hadt ghy te klaghen over my, doende 'tghene ghy van my begheerde? Hier nae in't vijfde artijckel quaemt ghy Arnolde self opten merckteeckenen van de Kercke, die seyde ghy in't artijckel te wesen die suyvere Leere met het rechte ghebruuyck der Sacramenten. Hier toe seyde ick opendtlijck neen. Hier werdt doe eerst onse questie gheboren: hier teghen sprack ick vol volherdelijck, te weten teghen u segghen, dat die suyvere Leere een waere merckteecken zy van de Kercke: ende hier waert ghy belaghere in uwe eyghen stricken van my belaeghde so vast bestrickt, overtuyght ende ghevangen, dat ghy met openbaere beschaemtheydt niet wetende een eenigh woordt meer te spreecken gandtschelijck verstomde. Soude dat noch met u luyden moeten heeten niet antwoorden? Ick houde dat het wel te recht gheantwoordt was. Wie mach u in sulcke openbaere onwaerheyden ghelooven? Hoe mooghdy die oock met voordacht schrijven sonder u luyden te schaemen voor my, voor u Conscientie, ende voor den Al-wetenden Gode die het teghendeel weet waer te zijn? Immers ghy dorft hier noch segghen dat ghy ende die uwen 'tghene u wedervaeren is, ende ghyluyden ghesien ende ghehoordt hebt niet en kondt swijghen. Swijght ghyluyden dese waerheydt niet? Spreeckt jae schrijft ghy dese onwaerheydt niet? Wat van noode wast u te verstommen, soo ick u opte voorgestelde questie noyt en antwoorde? Of soudet u swaer ghevallen hebben tot my te segghen: al u segghen dient niet ter saecken, ick wils niet beantwoorden, maer antwoordt ghy Coornhert my op mijn questie? Spraeckt ghy Arnolde oock een woordt hier af? Neen, want ghy spraeckt niet meer, maer verstomde. Seyde ghy Donderklock oock yedt van

sulcks? Ghy weet wel neen. Soo moet ghy nu oock weten dat ghy hier stoutelijck waerheydt verswijght, naementlijck dat ick u al te wel antwoorde ter saken: ende dat ghy onwaerheyt seght, te weten dat ick noyt opte questie en antwoorde.

c. Hier op volght noch een ander onwaerheydt, niet minder dan dese naest voorgaende onschamel ende plomp: te weten *dat ick ten laetsten een stock in't wiel stekende, schandelijck verloopen ben, ende my uytter Stadt ghepackt hebbe*. Lieve seght doch, wat verwe hevet doch dat yemandt die zijn wedersaecke ten eersten aengreep int voedtsant werpt, den verwonnen vyandt vreesen ende uyt vertsaechtheydt daer van wech loopen soude. Was onse eerste questie niet om het ware merck-teken van de Kercke? Laeghdy daer inne ten eersten niet onder? Maer ghy seght uyt dien ghy my niet verstaen en haddet. Ick dencke ghy die mijne redene nu langhe ghenoeghom te verstaen ghelesen ende naeghedacht hebt. Doet noch u beste, ghy en vermoghet noch niet te wederspreken. Die waerheyt is krachtigh, niet huyden ende morghen niet, maer eeuwelijck ende sonder ophouden. Dit was de stock die ick in't wiel stack, te weten die Almogende ende bestendighe waerheydt, daer door den voortgangh van u omdraeyende logenwiel soo krachtelijck behindert ende u tonghe soo vast ghebonden worde, dat zy een woort niet meer en vermoght te spreecken. Dit merckte u Commissaris wel, die werdt my gram om dat my eens of twee maelen uyt den monde was ghevallen, niet eenighe Allegatien van de schriften, maer alleen die naemen Calvini ende Beze. Dat scheen *crimen lesæ Majestatis*. Hy dreyghde my metten Heeren Staten. Ick begheerde hy soude my toelaten die namen te noemen, sonder 'twelcke ick niet altoos van mijn voor-nemen mochte bewijsen, soo wilde ick voordtvaren metten aenghevanghen Disputatie: of hy soudet my verbieden, soo wilde icks af laeten, ende oock die Disputatie als die dan niet mocht uytrichten, alsoo ick die Leere Calvini ende Beze, ende geensins u luyder Leere aenghetast hadde. Dit mocht gheen van beyden worden, men dreyghde my hart metten Heeren Staten, men wildet my toelaten noch verbieden. Des ick niet willende op sulcke slipperighe wegen wandelen, ende siende datmen my allen middelen my noodigh wilde benemen, opentlijck voor allen den volcke protesteerde, dat ick dan dacht te vertrecken nae Haerlem. Daer op d'een Commissaris seyde, dat staet aen u. Ick sal't dan oock doen sprack ick opendtlijck, ende gae wech sonder weder komen: so ick oock dede. Alsoo gingh ick eerlijck wech, maer ghyluyden bleeft daer schandelijck.

d. Jae my was doch toeghelaten uyt Gods woort te handelen, hier schrijfdy waerheyt, maer onwaerheydt ist dat ghy daer by stelt vryelijck. Was dat macht om *vryelijck* te handelen, dat ick Godts woordt niet mocht expliceren op mijn voornemen? Lieve seghdy doch, of die Catholijcken erghens daer zy't ghebiedt hebben, in't perck quamen tegen u, in voornemen zijnde om des Paus Leere te straffen, ende zy lieten u toe vryelijck die Schrifture te allegeren, maer verboden u des Paus leeringhe te allegeren, om te mogen seggen dat leert de Paus daer, hier leert de Schrift plat contrarie. So blijckt nu dat des Paus leere valsch is. Soudet ghyluyden oock verstaen dat u dan oock toegelaten ware met Gods woordt vryelijck te handelen? Ick achte vryelijck neen. Wat soudet dan zijn, of men u niet en wilde toelaten den Paus te noemen? So dat ghy niet eens soudet moeten segghen de Paus leerdt een Vaghevuyr, Aflaten, Ziel-missen, &c. maer de Schrifture leert sulcks niet, immers het teghendeel. Seght doch Mannen, (zydy niet heel blindt uyt partijdigheydt of eyghen behaghen) soudet ghy u oock mogen laten beduncken dat u toegelaten ware vryelijck met

de Schrifture te handelen? Waer toe soudet ghy die moghen appliceren ofte op duyden, als u het subject daer toe ghyse voegen wilde (naementlijck de Paus met zijne Dolingen) verboden ware te noemen? Mooghdy jae dorft ghyluyden oock ontkennen dat my niet mochte toeghelaten worden die naemen Beze ende Calvini te noemen? Mooghdy oock lochenen dat ick uwe Kercke expresselijck by eygen name uytghesondert ende alleen Calvijns ende Beze leere aengetast hadde? Mooghdy't oock wederspreken dat ick nergens anders, eerst tot Delft ende nae tot Leyden, teghen u luyden was gekomen dan om te bewijsen grove Dolingen te zijn in die leeringen Calvini ende Beze? Was my dit oock moghelijck sonder heure schriften, immers noch ten minsten sonder heure namen te allegeren? Was dit macht om vryelijck te mogen handelen? Of is hier al mede vryheyt met u eygenheyt, ende eygenheyt met u luyden vryheyt, ende sulcke openbare logen, waerheyt?

e. Van veele roems te draghen en weet ick niet, maer of ick my al in den Heere beroemde dat ick zijn waerheyt te hulpe hebbende, geender menschen logentael, list, konst noch macht en vreesde, en soude ick my sulcken roem tot eere vande waerheydt, niet van my (worm ende mugge) geschiedende, geensins behoeven te schamen.

f. Ghyluyden klapt vast veel van mijne schone glosen, daer af my niet vele gedenckt. Maer wonder ist, indien die soo valschen roem met brengen, of so onwaerachtig zijn, dat ghy die nergens uytdruckt, wederleght ende beschaemt. Ick moet achten dat zy haer eygen wapen (namentlijck waerheydt) met haer brengen, ende u mitsdien te hart zy om te bijten of te ghenaken, daerom ghy die van verde vast bespot, maer nergens aentast met ernst.

g. h. Hier worde ick een dwaes ende blaeskake, na u gewoonlijcke konste. Op gelijcke wijse seggen dagelijcx die uwen, dat Beza ende die zijnen, 'tboecxken van de Toelatinge by my tegen zijne ende Calvini Leere gheschreven, so zot ende ongeschickt achten, dat het niet te pijne waerdigh is daer tegen een penne inde hant te nemen. Dats oock een Rethorijckelijcke konst. Maer met sulcke afwijckinge ende wechsluypinghe en verwintmen zijne vyanden niet. So meynt de gejaeghde Ezel, dat als hy zijn hooft in een ruyghte stekende, niemandt en siet, hy oock van niemandt en wort gesien. Maer daer en tusschen vintmen noch al Godvreesende menschen die met klare sienden oogen in den lichte Godes daer af onpartijdelijck weten te oordeelen.

Coornherts schrijven aen den Predicanten.

Maer siende nu u luyden metten uwen tot sulcker vergetenheydt uwes selves ende Godes gekomen te zijn, dat ghyluyden opentlijck bestaet den Heeren Staten vroet te maken, dat het gene behoorlijck soude zijn, d'welck ghy beyde tot Leyden in besloten kamere noyt en dorstet bekendt staen, nochte u meyninghe af verklaren, en hebbe ick tot ontlastinge mijns gewetens, oock geensins mogen laten te verklaren mijn meyninge in dese sake, te weten in u luyder aengheheven dwangh over die Conscientien, die ick houde voor wederschriftelijck ende Lant-verderflijck. Daeromme ick oock gheensins swijgende, hebbe moghen door laten gaen het overleveren aen mijnen Heeren den Staten van u luyder schrifteloos gheschrifte, geintituleert: *Kort ende schriftmatigh gevoelen der Kercken Christi, van de ghemeynschap ende onderscheydt, d'welck tusschen die Politische ende Kerckelijcke regeringe is.*[2]

2 Deze tekst is opgenomen in de appendix van: D.V. Coornhert, *Justificatie des Magistraets tot Leyden in Hollandt (1579) & Remonstrance of Vertooch (1582)* (= Digitale Coornhertbibliotheek nr. 9), J. Gruppelaar (ed.), 2021.

Soo ghyluyden Arnolde ende Donderklock in u selven kont dalen, suldy mijn verwonderen van dit so schielijck wassen uwes moets, moeten recht geven. Want my waerlijck hoogh verwondert dat ghyluyden sulcke Draconische bloedt-wetten in den ghenadigen Rijcke der goedertieren Christi, den Heeren Staten (ende dat noch in dese tijden) hebt derren voorschrijven. U beyden ghedencket noch wel, of ghy moghet lesen, dat ghyluyden dese uwe meeninge van't Ketter-dooden ende dwangh inder Conscientien tot Leyden inder kameren, soo gheheel anghstelijck pooghde te verbergen; dat ick, niet konnende u luyden brengen tot belijdinge uwer meyningen in dese saecke, was genootsaeckt teghen u luyden in de penne te spreecken dese navolgende woorden:

> 'En mach hy Coornhert niet anders ghelooven, dan dat zyluyden Ministers sulcke verklaringhe te doen, ghelaeten hebben uyt schaemte van deser twee naevolghende stucken: Te weten dat zy't niet voor goedt houdende, hen schamen te bekennen dat die twee hoogh-geachte Leeraren gedoolt souden hebben in een Leere soo gantsch fundamentael wesende, dat Beza wel naecktelijck uytdruckt dese meyninghe, te weten: *Dat die Kercke in grooten pericule is van een openbare ruyne, indien de Magistraet in't straffen der ketteren dissimuleert*. Ofte over d'ander zijde dat zyluyden (Ministers) dese tyrannische Leere voor goedt houdende, hen selve schamen sulcks te bekennen, overmidts zyluyden wel bemercken dat 't ghemeen volck den wonde van sulcken Leere noch dragende met smerten, die selve Leere vyandtlijcken hatet: dat die Magistraten noch niet ghenoegh gheimbueert en zijn met die Landt-verderflijcke Opinie: ende dat die generale Staten opentlijck verklaren het teghendeel te gevoelen: Ende dese Ministers also noch heymelijck dit schaedelijcke Monstrum binnen heure borsten soveren, om tot zijnder tijdt het deerlijcke quaedt van dese dwangh der Conscientien, ende't dooden om Opinien, tot een nieu verderf van die gantsche Nederlanden uyt te geven, ende dan haren tijdt siende, dese Geneefsche Inquisitie (niet een hayrken beter dan die Spaensche wesende) inne te voeren in de Nederlanden, die alsoo dit Spaensche jock om een Geneefsche wisselen, maer die Tyrannije niet afwerpen en souden. 'Twelck oft in Predicanten hier in Hollant te gedoogen staet, die E. E. Heeren Staten rijpelijck ende met hooger ernst moghen bedencken. Ende is dit die voorneemlijckste ende hooftoorsaecke, die den selven Coornhert ghedronghen heeft dese Disputatien niet af te slaen. Te min noch so hy verseeckert is dat die selve Leere onrecht blijckende, drie hooftsaecken uytghericht sullen zijn, als namentlijck d'onsuyverheyt vande Leere, d'onseeckerheyt van der Kercken, ende d'onghewisheydt van de Sendinghe der Predicanten.'

Dit waren doe ter tijdt tot u luyden mijne woorden, die maeckten alarm onder u luyden ende oock onder den Commissarisen, die vonden daer inne sulcke swarigheyt, dat zy sulcx den Heeren Staten gingen aengeven in den Hage, ende en mochten die selve mijne redenen nochtans u luyden gheensins brengen tot belijdinghe ofte openinghe van dit u secreet ende Landt-verderflijck voornemen, by my doe ter tijdt ende langhe daer voor al in u luyden ghemerckt soo ontwijfelijck, dat ick des nu niet meer seecker zy dan te voren, niet teghenstaende 'tselve nu

onlochbaerlijck ontdeckt is, door dit voorsz u luyder over ghegheven gheschrifte, sulcke dwangh met brengende in velen articulen, ende sonderlingen in't neghende ende thiende, houdende aldus:

ix. Ten tweeden, der Overheydt ampt is, de verachters ende vervalschers des Goddelijcken woorts, zy zijn den Kerckendienaers, publijcke of private personen, uyt krachte haers gebiets te dwingen, omme der Kercke den uytterlijcken vrede te laten. Maer des Kerckendienaers ampt is, de selve in Christi name te vermanen, om vreetsamelijck God te dienen, ende zijn Woort behoorlijcke eere te bewijsen.

x. Ten derden, der Overheydt ampt is, den uytterlijcken mensche met uytterlijcke straffen, dat is die gene die den uytterlijcken vrede der Kercken verstooren met ghevanckenisse aen den lijve of met gheldtboeten te straffen, maer des Kercken &c.

Daer steldt ghyluyden wel stoutelijck die *verba* van dwingen ende van't straffen met gevangenisse aen den lijve ende gheldtboeten: machmens oock plomper uytdrucken? Maer wat luyden salmen so dwingen ende straffen? Den verachters, den vervalschers des woordts, ende die d'uytterlijcke vrede der Kercken verstooren. Hoe breet nu elck deser woorden by den geesten subtijl om bloedt te storten zijnde, uytghestreckt soude worden, kan elck omsichtigh mensche licht bedencken: Immers die luyden wel, die wel mercken u luyder goetdunckenheyt nu al so hooghe opghestegen te zijn, dat ghyluyden u Leere het Godtlijcke woordt derft noemen, rechts of die Goddelijcke Schrift niet wat anders ware dan u luyder menschelijcke interpretatien ende glosen van dien, 'twelck u luyder Leere is. Also souden't alle verachters ende vervalschers van Gods woort by u luyden moeten zijn, die u Leere niet aen en nemen, swijghe die daer tegen spreken, door welcker tegensprake u uytterlijcke Kercken-vrede dan soude heeten verstoort te wesen. Want het wel schijnt dat ghy't metten Catholijcken (dien ghy in desen nae volght) gemackelijcker acht, dat die Politique Overheydt door henluyder beudels, dan dat ghy Herders *(scilicet)* metter waerheyt tegen sodanigen luyden soudet disputeren, 'twelck u dan soude verlossen van dat moeyelijck studeren, ende beschermen uwer Opinien. Hoe wel nochtans uwe Leere noch door gheen Nationael (veele min door eenigh Generael) Concilium of door andere wettige middelen, maer al wat minder dan nae d'Apostolische sachtmoedigheyt hier is inne ghevoert, sonder oock dat noch oyt eenighe behoorlijcke proeve van de oprechtigheydt uwer Leere is gebleken. Soudet dan so lichtvaerdigen sake zijn een ander Religie in Lantschappen in te voeren? Neen waerlijck. Ende ghyluyden een nieuwe vreemde ende onbeproefde Religie (niet opter Schaepkens wijse) invoerende, ende noch gheensins in den zetel van dit u nieuwe Pausdom bevestight wesende, dorft den meester in dit groene houdtken alreede so maecken, dat alle andere Religien ende verstanden voor u wijcken, ende ghyluyden alleen (d'Overheydt het swaert ontguychelende, latende henluyden de scheyde jae schaduwe van dien houden) als met een yseren Roede over allen anderen soudet heerschappen?

Coornhert Correspondentie, II, 44

iiij. Der Predicanten Antwoorde.

auteur:	Arent Cornelisz en Reynier Donteclock
geadresseerde:	Coornhert
datering, plaats:	1579*
referentie:	*Wercken* II, 261r-261v/539-540
aantal woorden:	310
thema:	Oproerkraaiers moeten worden aangepakt.
omschrijving:	De predikanten antwoorden dat 'alles' wat Coornhert over religie en politiek te berde brengt 'wederschriftelijck ende Lant-verderflijck' is. Het is grotesk dat hij, Coornhert, de Staten, die 's lands belang voorstaan, het verwijt niet in de gaten te hebben dat genoemd geschrift de ondergang van het land inhoudt. Hij verlaat zich al te gemakkelijk op zijn ouderdom en inzicht. Onomwonden zeggen zij: 'Wy hopen dat myn Heeren de Staten u voor een op-roerder ende Landt-verderver eer sullen oordeelen.' Tenslotte merken zij op gewetensdwang zonder meer af te wijzen, maar dat degenen die de fundamenten van de christelijke religie ondermijnen, aangepakt, bedwongen en weerstaan moeten worden.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *SENDT-BRIEF Van D. V. Coornhert, met Antwoorde van de twee Predicanten te Delft daer op, ende Replijc van D. V. Coornhert*

iiij. Der Predicanten Antwoorde.

A Engaende het schrift mijn Heeren de Staten van sommige Dienaren
over gelevert, ghelijck ghy dat acht voor wederschriftelijck ende Lant-
a. verderflijck, also achten wy alle u Opinien te wesen, die ghy so de Religie als de
b. Politie aengaende, drijft. *Ons verwondert van dese uwe* stoutigheydt, waer mede ghy dit
selvighe schrift voor Lant-verderflijck houdt. Wat doet ghy anders daer mede, dan
het gantsche Collegie van mijnen Heeren de Staten te verwijten hare indiscreetheydt
ende onbedachtheydt, dat zy, welcke ghesteldt zijn tot bewaeringhe van den
Lande, niet eens ghemerckt en hebben, dat dit schrift henluyden overghegeven,
tot verdervinghe des Lants streckte. Verlaet ghy u hier in op uwe Ouderdom, of
op uwe deursichtigheydt, die ghy meent meerder te hebben, als die ghene, die
welcke Landen ende Steden toe vertrout zijn? *Wy hopen dat myn Heeren de Staten u
voor een oproerder ende Landt-verderver eer sullen oordeelen (ghelijck sy alreede begonnen
hebben) als de gene van de welcke dat selvighe geschrift ghekomen is*. Ghy seght dat wy
tot Leyden anghstelijck pooghden te verberghen *ons ghevoelen van den dwangh der*
c. *Conscientie*. Wanneer wy aennamen door toelatinghe van mijn Heeren de Staten naer
afhandelinghe van de eerste puncten van het Ketter-dooden, soo ghy dat noemdet, te
handelen, soo meenden wy genoegh ghedaen te hebben, den tijdt ghekomen zijnde,
souden wy vernomen hebben wat ghy van't dwinghen in de Conscientie wildet
d. seggen. *Want wy rondtuyt bekennen datmen niemandt in zijn Conscientie dwingen en mach*,
e. maer men kan den verstoorders der ghemeender ruste die niet anders en soecken
dan haer selve een name te maecken, die de fundamenten der Christelijcke Religie
gantsch omwroeten, die verscheyden seltsame Secten ende scheuringhen aenrichten,
die noch niet en rusten naer dat zy Occasie ende ghelegenheyt by de Overheyt haer
vergunt om hare Opinien te verdedighen schandelijck verloopen hebben, bedwingen
ende wederstaen.

Coornhert Correspondentie, II, 45

iiij. Coornherts Replijcque.

geadresseerde:	Arent Cornelisz en Reynier Donteclock
datering, plaats:	15 augustus 1579
referentie:	*Wercken* II, 261v-264r/540-545
aantal woorden:	4343
thema:	Gewetensvrijheid betekent recht op kritiek.
omschrijving:	Coornhert herneemt: het door de predikanten bij de Staten aangereikte geschrift is net als hun leer wederschriftelijk of te wel 'menschen Leere'. Probleem is en blijft dat zij het niet aandurven hun leer tegenover hem, een ongeleerde, te verantwoorden. Zij spotten wel over zijn ouderdom, maar hun opzet van gewetensdwang heeft hij inderdaad doorzien. Hij verwijst weer naar de plicht van een burger om alarm te slaan voor onheil dat de stad bedreigt. Dat duidt niet op weinig respect voor de overheid, want zoals uit het directe verleden blijkt (Karel V en Filips II) verdient een overheid, die zich aan ketterdoden schuldig maakt, kritiek, zoals de gereformeerden zouden moeten weten. Immers, ook toen heette het dat zij die de 'uytterlijcken Kercken-vrede' verstoren moeten worden gestraft '(...) met ghevangenisse, ofte aen den lijve, dats met hanghen, verdrincken, onthalsen, branden, jae oock levendigh braden au petit feu'. De 'moordt-leer' van de pausen werd door de overheid uitgevoerd. Coornhert bestrijdt ook dat de Staten geheel op hun hand zouden zijn en hun inquisitiepolitiek bewilligen. Leiden laat in elk geval zien deze 'wederschriftlijcke ende Landt-verderflijcke Opinie' te verwerpen. Ook merkt Coornhert op dat zijn kritiek op hun leer niet onmiddellijk de Staten treft. De predikanten vereenzelvigen zich al te gemakkelijk met de Staten, alsof die hun besluiten moeten uitvoeren: 'dat's waerlijck noch te vroegh'. Hij, Coornhert, heeft niet de Staten, maar de predikanten in het vizier. Stuitend is dat de predikanten zich erover verheugen dat de Staten weldra Coornhert als 'Lant-verderver ende Oproerder' veroordelen. Zij gaan ervan uit dat zij bij de Staten iemand zomaar van een halsmisdrijf kunnen beschuldigen. Dat is pas verachting van de overheid. En wederom, zij lijken niet begrepen te hebben wat er in Leiden is gebeurd. Overigens, dat zij gewetensdwang afwijzen, zoals zij zeggen, is in elk geval strijdig met Beza. Maar als zij gewetensdwang afwijzen, moeten zij ook toelaten dat iemand kritiek uitoefent op de kerken van zijn tijd. Dat zij hem bedreigen is grotesk: zij gedragen zich als een 'triumpherende Kercke' die al zeker is van de hemel, terwijl zij hier op aarde een 'strijdende Kercke' vertegenwoordigen. Hun afwijzing van gewetensdwang staat mooi op papier, feitelijk proberen zij hem, een eenling die geen aanhangers heeft of zoekt, maar onpartijdig eendracht voorstaat, voor een halsmisdrijf veroordeeld te krijgen, terwijl hij zijn christenplicht vervult: misbruiken in de kerk aan de kaak stellen. Hun nadruk op behoud van de uiterlijke vrede in de kerk is slechts een masker om, net als de 'oude Paapen', met geweld een leer te verspreiden. Zij proberen de overheid te misleiden en een nieuwe religie in te voeren, dat is pas oproer. Eens te meer omdat hun leer nog niet door een vrij, nationaal concilie is aangenomen. Prematuur spannen de predikanten hun net: nimmer zullen zij de magistraat de baas zijn. Eerst moeten zij maar eens bewijzen dat hun zending legitiem is en hun leer schriftuurlijk. Hij, Coornhert, zegt zich onderwijl in te spannen om duidelijk te maken dat hun catechismus niet schriftuurlijk is, maar een 'menschen leere'. Hij doet niets meer dan zijn plicht, is geen verstoorder van de 'uytterlijcke Kercken-vreede'. Ook Tilius zegt dat elke christen een onderzoeksrecht heeft en Luther en Zwingli eveneens. De predikanten moeten hun leer verantwoorden; ook de Staten zouden er zo over moeten denken. Maar hij zal zich zeker niet laten dwingen om naar hun pijpen te dansen. Bovendien wil hij dat een en ander in druk wordt uitgegeven zodat iedereen zich er een oordeel over kan vormen.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *SENDT-BRIEF Van D. V. Coornhert, met Antwoorde van de twee Predicanten te Delft daer op, ende Replijc van D. V. Coornhert*

iiij. Coornherts Replijcque.

a. DIt u luyder over ghegheven gheschrift aen den Heeren Staten heb ick niet alleen gheacht, maer my oock erboden in den selven mijnen brief teghen u luyden als wederschriftelijck te wederspreken, oock uwe Leere in uwen Catechismo begrepen, te bewijsen menschen Leere te wesen. Dit behoorde ghy wat meer te achten, ende zijt schuldigh dese uwe Opinien ende Leere te verantwoorden. Want hoe laet het dat ghy uwe Religie, Leere, ende Opinien niet en derft verantwoorden teghen my Idioot? Dit en derfdy immers niet doen, dit weygherdy opendtlijck, ende dit mooghdy nemmermeer met recht verantwoorden. Verantwoort eerst uwe saecken by my so opentlijck bestraft, dan tast my aen in mijne Opinien Politijck ofte Schriftuerlijck, ende ghy suldt vinden (met Godts hulpe) dat ick niet min bereydt ben 't gundt ick kan verstaen Dolingh by my te wesen, soo opendtlijck ende rondelijck te belijden, als ghetroost om't ghene ick weet waerheydt te zijn, metter heyligher Schrifturen te verdedighen.

Verwijtelijck ende spotlijck handelt ghyluyden hier (naer u konste) mijn
b. Ouderdom, sonder dat ghy jonghe luyden Gode of zijne wraeck-beyren ontsiet. Van mijne deursichtigheyt en heb ick my niet beroemt, doch weet ick (door Godes ghenade) dat ick in desen uwen aengeheven dwangh inder Conscientien al wat deursien hebbe dat u onbejaerde onbeduchtheydt hier niet en heeft gemerckt, soo ick bereyt ben teghen u beyden, teghen alle uwe Classes ende Synoden, ende teghen alle die willen, metter H. Schriftueren te bethoonen. Dit derft ghyluyden
2. Reg. 20. 16. niet bestaen, maer weygert dat onschamelijck. Een wijf, swijghe een Man (al waer
Eccles. 9. 14. 15. hy schoon arm) kan bywijlen wel zijn, daer door een Stadt uyt nooden werdt verlost, 'twelck by den Regeerders niet en wert bemerckt. Ende na dien uwe al te onbedachte vuyrigheydt hier opentlijck pronckt met u beyder onwijsheyt ende Calumnie, soo moet icks u beyden ten goeden (of ghy't noch eens wilde mercken) wat naeckter aenwijsen, want hier oock hoogh aen is gheleghen, ende eerst u luyder onwijsheyt.

Onwijsheyt ist dat ghy daer bedectelijck bouwet op een valsche *major,* te weten dese: Alle die tot bewaringhe van de Landen gesteldt zijn, dat zijn discrete ende wel-bedachte luyden. Hier op grondet sich u segghen. Dat zy alle stoutelijck doen die daer yet segghen daer uyt men verstaen soude mooghen dat eenigh Overheydt indiscreet of onbedacht soude zijn, is dat niet onwijslijck gheschreven? Heeftmen dan noyt onbedachte of indiscrete Overheydt gevonden? Lieve seght doch, soude yemant stoutigheyt bedrijven, die daer seyde dat Saul in't dooden van Abimelech met alle zijn huys: dat Achab in't vervolghen van den Propheten: dat Roboam in't naevolghen van der jonghelinghen raedt, Nero in't opsnijden van zijne Moeder, Herodes in't dooden der kinderkens, d'ander van Joanne, Pilatus int cruycen van onsen Heere Jesu Christo, ende veele andere Keyseren in't dooden ende vervolghen van Christi lidtmaten, in sulcks indiscretelijck, onbedachtelijck, ja tyrannichlijck, ende moordelijck ghedaen hebben gehadt? Siet daer valt dese gront, waer op uwe gheleertheydt gantsch onwijslijck bouwet dese botte calumnie alleenlijck streckende om den Heeren Staten (als of der selver eere by my aenghetast ware) teghen my buyten alle schult te verbitteren. Condy daer aen dese uwe grote onwijsheyt noch

niet bemercken? Is hier noch al mede mijn stijle te duyster ofte intricaet, soo mooghdy't noch ten minsten, wildy eenighsins, hier aen mercken.

Dat de Keyser Kaerle met Philippo zijn Sone, oock die vijf laetste Koninghen van Vranckrijcke ghesteldt zijn gheweest tot bewaringhe elck van haere Landen en mach niemant ontkennen. Soo en mach oock niemandt loochenen dat alle die selve Potentaten of bewaerders van den Lande den ouden Pausen in dese selve sake van't Ketter-dooden, (die Calvijn ende Beza metter daet, ende ghy of die uwen met dit overgheleverde gheschrift den bewaerders van den Lande oock hebben doen, ofte versocht te hanteren) gheloove ghevende, het selve verstaen hebben of oock noch verstaen, te strecken tot Godes eere, totter Menschen heyl, totter uytterlijcker Kercken-vrede, ende totter Landen welvaren ende mitsdien goedt gheoordeelt hebben, oock ernstlijck geboden datmen alle die ghene, het waren dan gheestelijcke of waerlijcke menschen, die met predicken, met disputeren, met uytgheven van boecken, met schriften ofte andersins der ouden Pausen Leere berispten, ende sulcx haren uytterlijcken Kercken-vrede verstoorden, overmits alsulcke luyden Godes woort (te weten der Pausen Interpretatien ende Leere) vervalschten, soude straffen met ghevangenisse, ofte aen den lijve, dats met hanghen, verdrincken, onthalsen, branden, jae oock levendigh braden *au petit feu*. Welck naevolghen ende gheloove gheven van sulcken moordt-leer der oude Pausen by den Potentaten voorsz soo verwoedelijck als bloedelijck gheexecuteert, ghyluyden selve met alle die uwen, houdet voor een indiscreet ende onbedacht werck, oock dat die voorsz Potentaten sottelijck, Godlooselijck, jae tyrannighlijck daer aen ghedaen hebben ghehadt. Soudt ghyluyden dit oock derren loochenen? Ick meyn wel neen. Soo en mooghdy oock geensins loochenen dat ghyluyden selve sulcken Landt-bewaerders opentlijck scheldet ende verwijdt, niet alleen haere indiscreetheydt ende onbedachtheydt, maer oock mede (dat al wat meer is) haere sotheydt, Godtloosigheydt ende tyrannije. Blijckt hier nu niet leelijck u beyder onwijsheyt, dat ghyluyden self opentlijck aen grooter dan ghy my t'onrecht opleght schuldigh zijnde, bestaen derft my te wroeghen ende te beschuldighen van't gene ick noyt ghedacht noch gedaen en hebbe? Soudet niet wel dit zijn, 'twelck d'Apostel heet self stelen, ende des niet te min anderen te leeren datmen niet en sal stelen?

Daer siedy, meyn ick, ghenoegh u onwijsheydt, merckt nu oock, wildy, op uwe calumnie. Het is openbaerlijck onwaerachtigh 't ghene dese uwe calumnie presupponeert. Vraeghdy watte? Ghy beyde ghelaet u hier niet anders, dan of't gantsche Collegie van de Heeren Staten dese u luyder Opinie van de dwangh inder Conscientien ende lijfstraf om gheloofs saecken, al eendrachtelijck hadden bewillight. Ende dit niet teghenstaende ghyluyden selve (O groote onschamelheyt) wel seeckerlijck weet, dat daer inne by den Heeren Staeten noch niet altoos en is gheresolveert, of bewillight. Wat segh ick van eendrachtelijck daer inne bewillight te zijn? Is u beyden dan alleen verborghen dat die Stede van Leyden als een Hooft-lidtmaet der Heeren Staten bethoont dat zy te recht discreet ende deursichtigh is, voorneemlijck daer inne, dat die Overheydt aldaer dese u luyder wederschriftlijcke ende Landt-verderflijcke Opinie niet alleen niet en bewillighen, maer oock openbaerlijck in druck verwerpen ende wederspreecken als een nieuwe Inquisitie. Dats al een quaedt beghinne van bewillighen, 'twelck ghyluyden eer suldt wenschen dan verwerven.

Seght nu, O scherpsinnige Dialecticienen, mach den Heeren Staten oock eenighsins tot verwijdt van indiscretie of onbedachtheydt staen, 'tghene zyluyden noch niet bewillight en hebben? Wie merckt hier niet uwe eygen indiscretie ende openbare calumnie? Arbeyden also oock niet die oude Pharizeen, om den onnooselen valschelijck voor d'Overheydt te beschuldigen? Uwe Opinie in't overgegeven gheschrifte, d'welck u luyder werck is, hebbe ick wederschriftlijck ende Landt-verderflijck genoemt, soo ick noch bereyt ben te bewijsen dat het is: wat gaet dit den Heeren Staten aen? Hebbe ick daer mede den Heeren Staeten yet wat verweten? Of acht ghyluyden alreede u self voor den Heeren Staten, soo dat u luyder werck der Heeren Staeten soude moeten heeten? Ende al wat ghyluyden of uwe Kercken ordonneren ende sluyten, dat het de Heeren Staeten souden moeten toestaen ende executeren: dat's waerlijck noch te vroegh. Merckt ghyluyden hier noch niet uwe groote onschamelheydt ende calumnie? Ick berispe u luyder verderflijck aengheven, ende gheensins der Staten aenhooren ende beraden op'tselve. Dus was't onnoodigh den Heeren Staeten, van my in't minste niet beschuldight zijnde, maer wel u selve met uwe Landt-verderflijcke Opinie, by my te recht aenghetast, te verantwoorden. Hier toe zydy onwilligh, want ghy en vermoghet niet, maer sulck soo doodtlijck als valsch beschuldighen van my onschuldighe vermooghdy wel, ende doet dat oock: wildy zijn wien ghy hier in nae volght ende tot wien ghy vader mooght segghen? Leest Joan. 8. 40. 41. 44.

Verstaet my recht, uwe bloedighe Opinie heb ick mispresen, maer der Heeren Staten vrome ende goedighe wijsheydt heb ick ghepresen. Dat schillet veel dat ick henluyden heurder indiscreetheydt ende onvoordachtheydt soude verwijten. Leest noch eens mijnen brief, daer suldy vinden gheschreven dese selve woorden. *Nemmermeer suldy die bloedighe macht van de wyse ende goedertieren Magistraet verwerven.* Is dat niet wel plat het contrarie gheschreven van't ghene uwe onvriendelijckheydt soo onwijslijck uyt mijn schrijven arbeydt te duyden? Niet een eenigh woort vindy in mijnen gantschen brief, luydende vander Heeren Staten indiscreetheyt, immers oock niet daer uyt men sulcks met eenigen verwe soude mogen draeyen: daer tegen schrijf ick opentlijck ende met uytghedruckte woorden van der Heeren Staeten goedertierenheydt ende wijsheyt selve: wat sal voorts by u luyden veyligh moghen zijn van gecalumnieert te worden, als dit daer af niet vry mach blijven?

Maer laet ons hier noch wat minder duyster ende intricaet (hoe wel dit voorgaende meer dan te klaer ende naeckt staedt voor u luyden) ondersoecken, wie onder ons luyden loflijcker ghevoelt van den Heeren Staten Wijsheydt ende Rechtvaerdigheydt, als wesende twee deughden, sonderlinghen noodigh in Lantregeerders. Ghyluyden beyde schrijft vrymoedelijck aen my, dat de Heeren Staeten nu al begonnen hebben my te oordeelen voor een Lant-verderver ende Oproerder? Daer tegen houde icks voor ongelooflijck dat die Wijsheyt van soo treffelijcken Collegie sonder ware kennisse van saecken, uyt een valsch vooroordeel handelen, ende het onseker voor't seker aennemen souden, ende dat noch in een saecke van sulcker consequentien datter lijf ende leven aenhanght. *Soo hoopt ghyluyden mede dat die Heeren Staeten my voor een Landt-verderver sullen oordelen, so ghy schrijft dat sy al begonnen hebben te doen.* Daer teghen vreese ick niet, mach's oock niet ghelooven, dat der Heeren Staeten Rechtvaerdigheydt door yemandts crucifige

roepen Pilatizeren, ofte yemandt onghehoort veroordeelen sullen, te weten *parte in audita.* Dat ick hier op noyt ghehoordt en ben by noch door den Heeren Staten, is u niet min dan my bekendt. Soo hebben oock die Heeren Staeten in desen gheen kennisse van saecken. Des al niet tegenstaende seghdy stoutelijck dat die Heeren Staten nu al begonnen hebben my te oordeelen voor een Oproerder ende Landt-verderver, dat beyde zijn doodts-waerdighe stucken. Dit betroudt ghy dan den Heeren Staten toe. Dits openbaere sodtheydt, onrechtvaerdigheydt ende tyrannije. Die mach ick den E. Heeren Staten gheensins toebetrouwen. Wiens ghevoelen van den Heeren Staeten is hier eerlijcker ende loflijcker? Het uwe, dat henluyden opentlijcken bekladdet met sotheydt, met onrechtvaerdigheydt ende met tyrannije? Of het mijne dat den Heeren Staeten niet toe en betroudt dan Goedertierenheydt, Wijsheydt ende Rechtvaerdigheydt? Seecker soo ghyluyden in desen naeckten spieghel niet en wilt mercken uwe onwijsheydt ende calumnie: soo bedenckt u of ghyluyden niet wel gemeynt soudet zijn met den woorden Matth. 13. 13.

Is u luyden u anghstigh pooghen om u ghevoelen van't Ketter-dooden tot Leyden inder kameren vergheten, soo leest het Verbael, ende sullet daer licht moeten herdencken. Dese uwe uytsluyp van dese sake uyt te stellen tot naemaels, ende dat noch opte toelatinghe van de Heeren Staten is wat te plomp.

Lieve wat toelatinghe haddet ghyluyden van den Heeren Staeten om te disputeren tot Delft van al dat u soude believen, als ghy daer enckel in by zijn van veelen, teghen my wilde handelen? Soo neemdy verlof aen u selve alst u lust, maer als ghy lont ruyckt (soo men seydt) en mooghdy niet altoos doen sonder toelatinghe.

d. Traicte de l'autorité du Mag. Fol. 176.

1. *Want wy rondt uyt bekennen datmen niemandt in zyn Conscientie bedwinghen mach.* Hier ghevoeldy opendtlijck teghen Bezam, die daer pooght de Overheydt vroedt te maecken *datmen den menschen al dwinghende teghen haeren wille den wille doet hebben*: Maer ghyluyden sult moghelijck hier willen uytsluypen met de ghemeyne uytvlucht, datmen den menschen niet en mach dwinghen dit of dat te ghelooven, als wesende het gheloove een gaeve Godes.

Wel aen, soo ghevoeldy hier noch opentlijck teghen Bezam, ende en seght hier noch niet met allen mede, wie weet niet dat gheen mensche den sotten mach beletten in haere herten te segghen daer en is gheenen Godt? Machmen daerom die uytterlijcke oeffeninghen ende werckinghen des gheloofs niet bedwinghen? Hoe komet dan dat ghyluyden selfs daer soo seer voormaels over hebt gheklaeght? Macher gheen dwangh vallen in't ghebieden of verbieden van aldusdaenighe ofte soodanighe Doop, Avondtmael, Predicatien, betuyginghen der Dolinghen te hanteeren? Ghy moet bekennen jae.

Psalm. 13.

2. Alsoo macher dan dwangh inder Conscientien vallen teghen yemanden die daer weet of waent verstandt te hebben om eenighe Dolingh die hy siet of waendt te zijn in de Kercken zijnre tijden te berispen, (laet ons dit een stuck ter handen nemen) ende midtsdien van zijne Conscientie ghedronghen wordt om't selve te doen. Want men mach hem stellen in den noodt dat hy sal moeten swijgen tegen zijne Conscientie; *Of dat hy straf moet lyden met ghevangenisse aen den lyve, ofte met geltboete.*

Dese dwangh tot swijghen door dreyghementen van uytterlijcke straf benaerstight ghyluyden nu, door u voorschreven overghegheven gheschrifte aen mijnen persoone dadelijck, als die u Leere wederspreecke (dats al wat meer dan

verachten of niet willen aennemen) 'twelck met u moet heeten die uytterlijcke Kercken-vrede verstooren, rechts of ghyluyden nu al in den Hemele sittende in een triumpherende Kercke waert, ende niet opter aerden in een strijdende Kercke.

3. Leest in de H. Schrift, ende merckt of ghyluyden hier met my oock anders handeldt dan d'oude Pharizeen handelden teghen Jeremiam, die oock Petro ende Johanni verbooden Jesum te verkondighen: meynende alsoo Jeremiam met slaen ende vanghen, ende d' Apostelen met dreyghementen tot het swijghen te bedwinghen, om mede haere uytterlijcke Kercken-vreede te moghen behouden teghen sulcke verstoorders ende verachters der selver. Also veroordeeldt ghyluyden my oock voor een man des doodts, te weten voor een Oproerder ende Landt-verderver, pooghende der Heeren Staten macht te misbruycken om my te doen swijghen of te doen straffen. Ende dit alleen om dat ick uwe bloedtwetten weder-spreecke ende voor dat zy zijn berispe.

Jere. 20. 1. 2. etc.
Jere. 26. 7. etc.
Actor. 5. 28.

Wien salmen hier meer ghelooven? Uwe penne, schrijvende, datmen niemanden in zijne Conscientie en mach dwinghen? Of uwe daden pooghende om my door dreyghementen te doen bedwinghen tot swijghen? Ghy hoopt, schrijfdy, datmen veel eer my dan sulcke uwe bloedighe Opinie (die taste ick aen, niet die Autores van diere) voor een Landt-verderver ende Oproerder sal oordeelen. O Christelijcke hope, die liever soude sien den doodt der onnooselen, dan die beschaemtheyt van uwe valsche ende Christmoordende Opinie.

4. *Maer men kan* (seghdy voordts) *den verstoorders der ghemeender rusten, &c.* ende duydet alsulcks ten laetsten met die woorden van't vergunnen van heure Opinien ende schandelijck verloopen niet seer bedecktelijck op mijnen persoone. Wat my nu vergunnet is gheweest (niet om mijne Opinien te verdedighen, die ghyluyden noyt aenghetast en haddet, maer) om Calvini Dolingen te bewijsen, oock hoe schandelijck ick verloopen ben, is hier voor meer dan genoegh gebleecken.

Soo ist mede ende stae oock gaerne bekendt, dat ick niet en ben sulck een als uwe konstighe penne in't lachteren my daer qualijck afmaelt, maer wel die persoone, die door Godes hulpe met een goede Conscientie u luyder Landt-verderflijcke Opinie, als een bloedighe verstoordersse van de ghemeyne ruste, bestae te weder-spreecken tot voorderinghe van de ghemeyne ruste: die niet anders en soecke dan des Heeren Christi Naeme groot te maecken; die daer arbeyde die fundamenten van *alle valsche Religien* (my voor sulcks bekendt zijnde) *gantsch omme te stooten: ende die eensaem levende gheen aenhangher ter wereldt noch secte altoos en hebbe, maer tot waere ende onpartydighe eendracht arbeyde*: Siet soodaenighe luyden zijnt, tot dwangh van de welcke door lijfstraffe ghyluyden den Heeren Staeten gaerne soudet brenghen door u wederschriftlijck ende Landt-verderflijck overghegeven gheschrifte.

Nota.

5. Hier toe arbeydt ghyluyden, ende dit werdt door u op't vlijtighste benaerstight ende gewenscht. Waerom dat? Lieve seght doch, waerom oordeeldt uwe wreede vierschaere my doodts-waerdigh? Voorwaer niet om eenighe mijne mishandelinghe, als die (door Godes hulpe) alle Menschen op aerden mach trotsen, van my met eenighe straf-waerdighe daeden te beschuldighen. Ick meyn teghen den Menschen, voor Gode ben ick een arm sondaer. Nerghens anders omme dan om ghedaen te hebben 'tghene ghyluyden selve leert, te weten, *Dat elck Christen* (daer ick my oock voor houde) *schuldigh is te doen, naementlijck te straffen die misbruycken die hy siet in zijne tyden gheslopen te zijn inder Kercken, ende dit aen den ghenen die de Ghemeynte is bevolen.*

Dit wildy niet lijden, maer arbeydt ende hoopt datmen my daeromme voor een Oproerder ende Landt-verderver sal oordeelen. Wat leerlinghen werden doch van heure Meesters ghestraft; om dat zy doen 't gundt de Meesters selve hun leeren?

Hier machmen sien wat sorghlijcker saecke het is u luyder Leerjonghers te zijn, ende u luyder Leere nae te volghen. Ick mercke wel, soo yemandt nae dese u luyder Leere den Catholijcken, den Confessionisten of den Dooperen bestondt te straffen van de Dolinghen heurder Kercken, dat het Christelijck ghedaen te zijn sal heeten by u luyden. Maer soo de selve sulcks bestaedt aen u luyder Kercke, hy sal by u luyden flucks een verstoorder van de uytterlijcke Kercken-vrede heeten, ende van u luyden (hier inne) zijne Leeraeren selve als een Oproerder ende Landt-verderver veroordeeldt, ende daer voor aen den Heeren Staeten ghewroeght worden. Waeromme dat? Om dat hy uwe woorden hoort, daer inne blijft ende die doet, ende hier inne u luyder jongher is. Vindtmen dan oock wel gevaerlijcker saecke dan u luyder Leerjongher te wesen?

6. Maer behalven alle dat leydt hier noch al wat anders onder verborghen. Seecker zijn uwe Leerlinghen Oproerders ende Landt-verdervers ende voor sulcks te straffen met recht, ende dit alleenlijck om dat zy doen 't ghene ghyluyden leerdt dat elck Christen schuldigh is te doen: wat salmen van sulcke u luyder Leere doch moeten houden? Sal die niet moeten zijn een Oproersche ende Lant-verderflijcke leere? Men kent immer den boom aen hare vruchten. Is die vrucht van de Leere oproerigh ende Landt-verderflijck, die boom selve, te weten die Leere, sal oock moeten zijn oproersch ende Lant-verderflijck.

Is nu de Leere oock een vrucht van de Leeraer, ende is de Leere oproersch ende Landt-verderflijck, wat sal de Leeraer selve doch anders moghen wesen? Sal dan de Leeraer selve oock de verschulde straf niet alleen van self oproersch ende Landt-verderflijck te zijn, maer oock overmidts hy door sulcke zijne Leere veele andere Menschen tot Landt-verdervers ende Oproerders te maecken, al minder, immers niet al veel meerder straf-waerdigh zijn? Immers hoe sullen dan die Heeren Staeten selve sulcke Landt-verderflijcke ende oproersche Predicanten over't volck stellende, het volck om der Predicanten Leere te volghen, moghen straffen, jae oock selve onstrafbaer moghen blijven? Doen de Staeten alsoo het volck dan sondighen in oproerscheydt, soo men leest van veele Koninghen in Israel gheschiet te zijn in Afgoderije, met wat voeghe souden die Heeren Staeten yemanden van den volcke om sulcke Leere metter daedt naeghevolght te hebben, moghen straffen, sonder heur eyghen misdaedt in het volck te straffen?

7. Dat sulcks alle quaedt, onrecht ende tyrannije soude wesen, is licht om mercken voor den ghenen, wiens onpartijdighe ooghen sien konnen door't gheblanckette Mom-aensicht by u luyden daer voor ghehanghen. Welck is datte? Het behouden van uwe uytterlijcke Kercken-vreede. Dits het Mom-aensicht ende schijn, maer het dingh selve is *ghemackelijck ende veylighe weelde, eere ende heerschappye*. Ghy arbeydt metten ouden Papen om met gheweldt ende metten Beudel, maer niet met studeren ende waerheydt uwer Leere ende doen te beschermen.

Alsoo arbeydt ghyluyden opentlijck door misleydinghe der Overheydt, die hier toe te vroom, te voorsichtigh ende te doorsichtigh sal zijn, (soo ghy tot u groot mishaghen nu al bevindt aen die doorsichtighe Magistraedt tot Leyden) die haer soo niet laet verleyden met desen uwen voorghewenden dwangh inder

Conscientien, Christum te wederstaen in zijne lidtmaten, die daer komen met waerheydts tuyghnisse om dese uwe onsalighe vreede (voormaels al vaster by den Romanisten gheweest zijnde) te verstooren. Sulcks dat ghyluyden nu pooghende om sulcke heylsaeme verstoorders van dese uwe heyloose vreede, *met ghevanghenisse of aen den lyve te doen straffen*, niet anders en bestaedt dan den moordelijcken ende Landt-verderflijcken onwegh der oude Pausen inne te gaen, ende henluyder onmenschelijcke wreedtheydt nae te volghen.

Want die oude Pausen metten heuren klaeghden mede over Luther, over Zwinghel, over Oecolampadium, Bucerum, Brentium, Calvinum ende andere soodaenighe meer, als die haeren uytterlijcken Kercken-vreede verstoorden. Desen insghelijcks heuren jongheren vervolghden zyluyden oock daer zy mochten, met ghevanghenissen, met tormenten ende grouwelijcke moorderijen, als verstoorders van de uytterlijcke Kercken-vrede ende ghemeen ruste, *als Oproerders, als Sectemaeckers, als omwroeters* van der Missen, van de Aflaten, van't Vaghevuyr, ende van meer andere derghelijcke *fundamenten van haere Religie*, ende als luyden die niet anders en sochten dan door't ghemeen *verderf hen self een name te maecken*.

Soo eerdtmen der oude Martelaeren standtvastigheydt met historien ende liedtboecken, daermen des niet te min naerstelijck naevolght der Tyrannen voedtstappen om nieuwe Martelaeren te maecken: ende soo doetmen of bestaedtmen ten minsten om te moghen doen, onder den selven meyninghe van Gode eenen dienst te doen het moordelijcke quaedt, datmen voormaels self te recht ende wettelijck in den ouden Pausen heeft ghelasterdt. Maer noch moet ick al hoopen dat ghy dese wijse ende goedertieren Magistraedt tot sulcken Herodiaenschen kindermoordt niet en suldt moghen brenghen. Want ghyluyden spreydt u Netten vergheefs voor den ooghen der omsichtigher voghelen, die van Leyden.

Joan. 16. 2.

Voordts laet ghyluyden gheheel onghemerckt ende onbeantwoordt deurgaen mijn segghen in mijnen brief van de maeniere van d'innevoeringhe uwer Religien in den Nederlanden: als wel bemerckende selve, dat ghy die, nochte u ghesochte Kerckelijcke heerschappije niet en mooght verschoonen voor oproersch, ende midtsdien daer af handelende u selve soudet moeten schaemen my ende anderen sonder allen aenhangh te maecken, ende Acten teghen die Politie te bedrijven voor Oproerders te schelden. Alsoo mede ghyluyden niet siende middelen om te bewijsen dat uwe Leere by eenigh vry Concilium (swijghe Nationael) is bevestight of aenghenomen, en roerdt daer af niet een eenigh woordeken, maer laet alle sulcks deurgaen als of mijn brief niet een woordeken daer af vermaendt hadde, niet teghenstaende 'tselve u luyden soo hooghlijck beroert dat u sulcks boven allen anderen stucken toestont te wederlegghen. Maer hier af niet een eenighe syllaba.

Coornherts schrijven aen den Predicanten.

Dats noch al wat te vroegh, het Nedt spreydt ghy t'ontijdt voor der voghelen ooghen, *Ende nemmermeer en suldy die bloedighe macht van de wijse ende goedertieren Magistraedt verwerven*. Ghyluyden niet, welcker gheleerdtheydt ende konsten niet en vermoghen, niet alleen sulcks, te weten dat d'Overheydt yemanden om saecke van de Conscientie aen den lijve behoordt te straffen, maer oock u luyder Sendinghe wettelijck te zijn bewijsen teghen my Idioot. Daer teghen my (door Godts hulpe) niet swaer en sal vallen te bewijsen, dat u luyder Leere begrepen in uwen Catechismo, menschen leere is (dats wel verde van Godes woordt te zijn) ende dit

in hooftsaecken. Tot sulck u bewijs (naemendtlijck van u luyder Sendinghe) te wederlegghen, ende tot sulcke mijne bewijsinghe (te weten teghen u Leere te doen) biede ick my wil-vaerdigh aen in den Heere. U leeringhe te verantwoorden, ende uwe Sendinghe te bewijsen (dat voor moet gaen) staedt u luyden toe: my als een Christen staedt toe uwe Leere (daer ick die verdorven waene of weete) Christelijck te berispen: sulcks dat u vuyrighe yver gheen reden en heeft om my derhalven een Perturbateur van u uytterlijcke Kercken-vreede te achten. Ghemerckt ick dit doende naevolghe u luyder (soo icks moet achten) eyghen Leere door Thomam Tilium aen my gheschreven, luydende als dit naevolghende extract:

> *'Soo isset eenen yeghelijcken Christen gheoorloft die vergaederinghe ende Ghemeynte zyns tydts ende daer nae (te weten nae de forme van de Christelijcke Ghemeynte in den woorde godes vervaetet) te examineren, ende te sien offe daer mede over een komt. Soo hy bevindt dat de Ghemeynte van de ghesonde Leere afgheweecken is, &c. soo en ist hem niet alleen gheoorloft, maer hy is oock schuldigh sulcke misbruycken te straffen, ende die ghene, die de voorschreven Ghemeynte bevolen zijn, daer van te waerschouwen, op dat het door haer middel mochte ghebetert worden. Dit heeft Lutherus ende Zwinglius ten eersten ghedaen. Ergo en hebben zy niet meer ghedaen, dan een ghemeen Christen gheoorloft is.*
>
> *Daer nae dewijl zy saghen dat gheen vermaeninghen ofte waerschouwinghen konden ghehelpen, maer dat die ghene die de macht hadden sulcks te verbeteren, haer tyrannighlijck daer teghen stelden, ende haer vervalschte Leere met die verdorven Godtsdienste voorstonden, ende het nochtans niet moghelijck en was dat een vroom Christen met goeder Conscientien hem tot sulcke ghemeenschap konde begheven, soo hebben zy hen daer van onthouden, ende anderen uyt liefden vermaendt haer daer van te ontrecken ende niet deelachtigh te weesen sulcker Afgoderye. Hier inne en hebben zy oock niet ghedaen dan dat een yeghelijck Christen schuldigh is te doen.'*

Alsoo en mach ick nu mede met goeder Conscientien tot desen uwen aenghevanghen dwangh ende lijfstraffe in ende om die Conscientien, met meer andere uwe ondrachlijcke ende verderffelijcke Dolinghen in de Leere uwer Kercken, in gheender maenieren meer swijghen, maer hebbe u luyden Christelijck daer af willen vermaenen.

Weygherdy u saecken voorschreven te verantwoorden metter heyligher Schrift, ick sal't moeten klaeghen d'Overheydt. Steldt sich die (dat ick niet verhoope) met macht voor u luyden teghen my, ick sal't moeten lijden, ende dan noch ghelijckewel uyt liefden anderen daer voor waerschouwen, 'twelck ghyluyden self leert dat elck Christen (daer voor ick my oock houde) schuldigh is te doen. Ist oock sulcks dat ghy dese mijne voorschreven aenbiedinghe bewillight, soo denck ick mijns rechts te ghebruycken, ende my niet meer (als tot Leyden) van eenighe Commissarisen, noch veele min van mijne partijen, laeten dringhen om te ghehoorsaemen uwe wetten, waer af ick sal handelen. Soo is oock mijn meeninghe niet meer mondelijck, maer metter pennen te handelen, op dat het oprechtelijck ghedruckt ende van allen Leesers gheoordeelt mach werden. Weygherdy ditte? Waer voor salmen u luyden anders moghen houden, dan voor licht-vluchtighe duysterlinghen? Gaedy't dan aen, soo bethoondy metter daedt, dat ghy u waerheydt meer betroudt dan *brachio seculari*. Dan sullen wy malkanderen overschrijven hoe,

ende van wat saecken wy sullen handelen. Hier op beraet u, ende versoeckt metten eersten oft ghy metter heyligher Schrifturen u Sendinge bewijsen ende uwe Leere verantwoorden kondt teghen

U luyder ende alder goedthertigen luyden dienstwillighe

D. V. Coornhert. Ghesonden opten vijfthienden Augusti, Anno 1579.

Coornhert Correspondentie, II, 46

v. Der Predikanten Antwoorde.

auteur:	Arent Cornelisz en Reynier Donteclock
geadresseerde:	Coornhert
datering, plaats:	11 september 1579, Delft
referentie:	*Wercken* II, 264r-264v/545-546
aantal woorden:	749
thema:	Gruwelijke en godslasterlijke kritiek
omschrijving:	De predikanten vatten Coornherts inzet samen: hij wil schriftelijk aantonen dat hun leer menselijk maaksel en hun zending niet wettelijk is en dat zij gewetensdwang voorstaan. Zij echter wensen hem niet langer van repliek te dienen. Ten eerste omdat hij het niet meer verdient, nadat hij in Leiden al een gelegenheid heeft gekregen, zonder te slagen in zijn opzet; ten tweede omdat hij veel te hoogmoedig en schaamteloos is; ten derde omdat hij in tal van opzichten dwaalt; ten vierde omdat zijn kritiek al te 'grouwelijck ende Godts-lasterlijck' is; ten vijfde omdat Paulus aanraadt mensen te ontwijken die niet deugen en ten zesde omdat hij niet alleen tegen de ware religie ageert, maar ook tegen zijn eigen vaderland: 'ontrouwelijck by u verlaeten'! Overigens vragen zij zich af waarom hij de overheid betrekt in hun debat als hij toch van mening is dat de overheid '(...) in't minste niet en behoordt haer mette Religie te bemoeyen' en welke leer de overheid volgens hem dan moet verdedigen? Moet er ruimte zijn voor het katholicisme ('het pausdom') of voor de leer die hijzelf heeft verzonnen? Of meent hij soms dat het volk zijn opvatting accepteert, d.i. dat religieuze samenkomsten en godsdienstuitoefening niet nodig zijn? Nee, zij zijn niet langer van zins hem te beantwoorden.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *SENDT-BRIEF Van D. V. Coornhert, met Antwoorde van de twee Predicanten te Delft daer op, ende Replijc van D. V. Coornhert*

v. Der Predikanten Antwoorde.

a. GHy presenteert u selven om teghen ons te bewijsen, dat de Leere in onsen
b. Catechismo begrepen, menschen leere is. *Item dat onse Sendinghe niet wettelijck*
c. *en is*. Item te wederlegghen onse Opinie van den dwangh der Conscientie. *Ende*
d. *begheert* dat te doen niet mondelijck, maer metter penne. *Wy bedancken u van dese*
Nota. *presentatie*. Ende laten u weten, dat wy gheen tijdt soo snoode en kennen die wy *in't*
e. *verandtwoorden van u raseryen, souden willen aenlegghen, noch mondelijck, noch schriftelijck.*
f. *Want wy souden't achten teghen een Oven gegaept te zijn*. Op dat ghy nochtans niet en soudt segghen dat het u afgheslaghen waer sonder oorsaecke, soo sullen wy die wichtighste hier voor stellen.

Ten eersten, om dat u meer als ghy waerdigh zijt, ghegundt ende by authoriteydt van mijn Heeren *toeghelaeten is gheweest* tot Leyden om sulcks *als ghy presenteerdt*, ende nochtans niet ghedaen en hebt.

Ten tweeden, om dat u hooghmoedigheydt ende goedtdunckenheydt, die haer in als ende over al bewijst, te groot is, waer door ghy by ghebreck van andere u eyghen Trompet slaedt, met grooter onbeschaemtheyt ende calumnie.

Ten derden, om dat wy achten uwe Dolinghen ende valscheyden so menighfuldigh te zijn, dat de sommighe verslegen zijnde, die anderen als in een veelhoofdige Hydra weder op komen souden?

Ten vierden, om dat die Opinien die ghy, contrarie onsen Catechismo zijnde,

sustineert, nae dat wy hebben konnen vernemen uyt die handelinghe van Haerlem, soo grouwelijck ende Godtslasterlijck zijn, dat wy sonder groote verschrickinghe ende ontsettinghe, die niet en mooghen aenhooren.

Ten vijfden, dat ghy nae ons ghevoelen, 'twelck ons vry is, soodaenigh zijt, die d'Apostel Paulus gebiedt te vlieden, als die daer verkeert is, sondight, ende by u self veroordeelt is.

Ten sesten, om dat wy bemerckt hebben uyt een schrift, waer van ons Lecture ghedaen is, dat ghy u niet alleen teghen die waere Religie, maer oock teghen u eyghen Vaderlandt (ontrouwelijck by u verlaeten) ghestelt hebt, dat selvighe een uytghepudt ende uytgheteert Landeken noemende, ende in zijn hooghste benautheydt van verre daer mede spottende.

Dit zijn die Redenen ende de oorsaecke die wy tot sulcke weygheringhe hebben.

Aenghesien nu uwe meeninghe is, soo wy konnen uyt u brief verstaen, die Overheydt sulcks te klaeghen, daer toe gheven wy u volle macht. Op dat nu u klaghte te beter ghelde, hecht desen onsen brief aen u Requeste, ghelijck wy metten uwen ghedaen hebben, de welck ghy tot Delft schreeft.

Doch verwonderdt ons hoe dat ghy *ons metter Overheydt hier dreyghende zijt*: daer wy meenen u ghevoelen te zijn als dat d'Overigheydt in't minste *niet en behoordt*
g. j. *haer mette Religie te bemoeyen, noch die met haer authoriteydt te beschermen*. Liever soo
g. ij. u die Overheydt vraeghde wat voor een Leere datmen behoorde in desen *Landen*
h. *opendtlijck te leeren*, ende wat Religie te oeffenen.

i. Wat soudt ghy hier antwoorden? *Soudt ghy haer aen het Pausdom* wijsen, ghelijck *u nae gaet dat ghy 't selve neffens de Ghereformeerde Religie gaerne weder opgherichtet*
k. *saeght*? Ofte soudet ghy die Leere, die ghy in u eyghen *hooft ghesmeedt hebt*, ende
l. noch daghelijcks smeedet, haer recommanderen willen, daer ghy den *eersten Autheur*
m. van zijt, dan moest ghy opten Predickstoel klimmen, ende ghy seght daer geen roepinge toe te hebben.

n. Ofte denckt ghy *dat het volck uwe Opinien van gheen vergaederinghe te houden, noch exercitie van Religie te hebben (eyghen middel om tot een Atheische verwilderinghe te*
o. *gheraecken)* terstondt aennemen soude?

p. Het schijnt wel dat ghy ons weygheren alsoo duyden wilt, als of wy *licht-vluchtighe duysterlinghen waeren, die niet en dorsten in't licht komen*, maer ghy suldt wel tot zijnder tijdt bevinden: ende soo't onse Occupatien hadden moghen lijden, langhe bevonden hebben, dat wy het licht niet en vlieden, wy dencken wel tot stichtinghe der Ghemeente Christi ende aller onpartijdighen, soo van de sichtbaere Kercke als van onse Sendinghe ende andere articulen door u gheinpugneert, te
q. handelen, ende daer *uwe argumenten die wy alreede weten*, ende noch mochten komen te weten wederlegghen, maer met u *en willen wy gantsch gheen doen hebben*, u verklaerende onse intentie midts desen, dat wy gheene brieven, ofte wat het wesen
r. wilde, van u komende, *meer en dencken te verandtwoorden*.

Hier mede blijft den Almoghenden Godt bevolen, die u geve dat wy van herten u ende ons ghelijcke wenschen.

Geschreven uyt Delft den elfden September, *Anno* duysendt vijf honderdt neghen ende 'tseventigh. By ons die't geerne met u wel saghen,

Reynerus Donteklock, Arent Cornelisz. &c.

Coornhert Correspondentie, II, 47

v. Coornherts Replijcque.

geadresseerde:	Arent Cornelisz en Reynier Donteclock
datering, plaats:	1579*
referentie:	*Wercken* II, 264v-267r/546-551
aantal woorden:	5231
thema:	Niets dan uitvluchten.
omschrijving:	Coornhert meent dat de predikanten slechts uitvluchten zoeken voor hun weigering de eigen leer te verantwoorden en dat zij de Staten tegen hem opstoken. Hij preciseert zijn kritiek op de zending: hij beweert niet dat hun zending niet wettelijk is, maar weerspreekt hun bewijs van de wettelijkheid ervan. Omdat ook volgens hun eigen leer een christen verplicht is te onderzoeken, is het dwaas dat juist zij hem als 'Op-roerder ende Landt-verderver' willen laten veroordelen. Niet minder dwaas is het dat zij kritiek op hen kwalificeren als 'raserije': zo lijkt het alsof zij de waarheid in pacht hebben. Dat dachten de pausen ook! Hij concludeert dat de predikanten weigeren hun 'saecken' te verantwoorden en vat nog eens samen wat hij aan de orde heeft gesteld. Het ging hem vooral om de dolingen in de geschriften van Calvijn en Beza en de kwestie van het ketterdoden, die hij van de commissarissen in Leiden niet mocht agenderen, maar waarop hij de predikanten wil aanspreken, want zij stellen dat de overheid iemand vanwege zijn geweten aan den lijve '(...) behoordt te castijden ofte te straffen'. Dat hij vanwege zijn hoogmoed geen antwoorden op zijn opmerkingen zou verdienen is ook een uitvlucht. Hij geeft toe nog niet volleerd te zijn wat betreft ootmoed, maar betwijfelt of zij zelf wel zo nederig zijn. Het lijkt er eerder op dat zij, hoewel professionals, te lui of te traag zijn als het erop aankomt zijn 'valscheyden' te overwinnen. Of komen zij waarheid tekort, vertrouwen zij onvoldoende op haar almacht? Hij meent dat zij zich verschuilen achter de 'trage weelde van de uiterlijke kerkvrede', die zij door het zwaard van de overheid tegen andere meningen laten verdedigen. Het steekt hem dat zij hem als ketter neerzetten, zich dus als zijn rechters opwerpen, zelfs beweren dat hij zichzelf al veroordeeld heeft, *alsof zij hem beter kennen dan hij zichzelf kent*: zij doen alsof zij God zijn door zich als hartenkenner te presenteren! Zelf geen kritiek verdragen, critici voor libertijnen uitschelden: is dat niet libertijns, d.i. profiteren van liefdeloze, gewetenloze vrijheid? Coornhert geeft toe dat hij zich tegen hun kerk en machtsusurpatie keert. Hij meent dat zij niet de ware kerk is, hij berispt haar leer en zending en de predikanten laten het na die te bewijzen. Zeker kunnen zij niet aantonen dat hij zich tegen het vaderland heeft gekeerd en zijn nood zou hebben bespot. Hij verwijst naar de Missive*, die hij bij zijn vertrek de Staten heeft gestuurd en beschrijft de situatie in 1572 toen binnenlandse vijanden het land erger dan de buitenlandse bedreigden (!), veel onschuldigen hun leven lieten en hij ook zelf werd bedreigd. Zijn in het buitenland geschreven *Advertissement* was aan de prins en de Staten geadresseerd en bedoelde bespotting van het vaderland te voorkomen. Met hun beschuldiging van landverraad gedragen de predikanten zich als Pilatus. Op eigen gezag oordelen zij over anderen. De overheid heeft geen gezag over hen, maar moet wel, te hunner verdediging, andere geluiden onderdrukken: papisme in een nieuw jasje. Coornhert gaat ten bewijze in op de situatie in 1572/3: na aanvankelijke godsdienstvrijheid wordt de katholieken openbare godsdienstuitoefening verboden. Deze woordbreuk tast de eendracht aan, velen in het land zijn ontevreden, er komt wantrouwen over en weer. De predikanten laten ongenoemd dat ook de dopersen (met wie hij zich nog het meest verwant voelt!) en lutheranen vrijheid missen. Coornhert zegt dat hij in al die leren wel dwalingen aantreft, hij noemt ook Schwenckfeld, David Joris en Hendrick Niclaes, dat hij er niet op uit is zelf een leer te bedenken en daarvoor aanhang te winnen, maar op zoek is 'na die suyvere kennisse vande ware Leere Christi'. Hij onderkent geen beroeping te hebben, zonder autoriteit te spreken: 'maer spreke als mensche tot mensche, het mijne om beter gevende'. Coornhert ontkent gezegd te hebben dat kerkelijke vergaderingen uit den boze zijn, wel heeft hij aangegeven dat je beter niet naar een kerk kunt gaan dan naar een valse kerk. Tenslotte zegt hij dat vaststaat dat de predikanten katholieken hun recht op godsdienstuitoefening willen afnemen, dat het hun niet lukt hen van de waarheid van hun leer te overtuigen en dat zij overheidsdwang overwegen, maar het daarvoor 'noch te vroegh' achten. Onderwijl worden de verweesde katholieken de richting van 'Atheische verwilderinghe' opgedreven. Eerder, in een andere situatie, bepleitten gereformeerden het naast elkaar bestaan van de twee godsdiensten 'niet alleen in een selve Landt, maer oock in een selve Kercke'.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *SENDT-BRIEF Van D. V. Coornhert, met Antwoorde van de twee Predicanten te Delft daer op, ende Replijc van D. V. Coornhert*

v. Coornherts Replijcque.

a. DAt ick uyt liefden ende met een goede Conscientie u hier presenteere te bewijsen: waert ghyluyden schuldigh (als voorstanders van u Leere) uyt liefden ende trouwe, sorghfuldigheydt voor die u bevolen zijn te verantwoorden, het welck ghy opendtlijck weygert. Tot oorsaecken versierdt ghy mijn hoovaerdije, grouwelijcke Dolinghen, ende andere sulcke beuselinghen.
Maer nae dien ghy tot Leyden in u eyghen argumenten, in onse eerste questie, (die oock de laetste was) openbaerlijck verstomde, ende met schaemten in u selfs laeghen waert ghevanghen, is veel eer te vermoeden ende te vertrouwen, dat ghy uwe saecken mistroudt, die waerheydt ontbeert, desen uytvlucht soeckt, ende gheerne die Heeren Staeten met macht teghen my stelde, daer alle desen uwen brief arghelistelijck toe arbeydt, dat dicht ghyluyden uyt u hooft, noydt heb ick u
b. ghepresenteert te bewijsen *dat u luyder Sendinghe niet wettelijck is*, maer wel u bewijs van de wettelijckheyt te wederspreecken.

Is dit met u al een dingh: wie mach u voor discreet achten? Verdraeyt ghy dan oock mijne woorden met voordacht: wie sal u voor oprecht houden?

c. *Ende begheerdt dat te doen mette penne*, schrijft ghyluyden dit konstelijck, maer niet oprechtelijck voeghende aen de voorgaende drie presentatien. Rechts of tusschen die selve ende mijn schrijven van het selve metter pennen te willen doen, niet altoos by my en ware gheschreven. Niet teghenstaende het vierendeel van mijnen gheheelen brief daer tusschen staet.

Maer dit alles hippeldt ghyluyden al swijghende over, rechts of het u luyden niet aen en gingh, ende het selve ter maeterien niet altoos en diende. Waeromme dat? Om dat die waerheydt uwe onwaerheydt daer oock soo onwederspreeckelijck beschaemt, dat ghy hier mede (als tot Leyden voor het volck) teghen my moest verstommen.

Liever wat wist ghy, of weet noch daer teghen te segghen? Bewijse ick daer niet uyt u eyghen schrijven aen my, dat elck Christen schuldigh is te doen, het
Vide voor 4. d. 5. 6. ghene ick daer doe? Bewijst ghy niet met u hope dat die Magistraedt my voor een Oproerder ende Landt-verderver sal oordeelen, om te doen het gundt ghy selve leerdt, dat u Leere oproersch is ende Landt-verderffelijck?

Dat ghy selve zaeyers zijt van Oproersche ende Landt-verderflijcke luyden? Dat ghy Leermeesters u Leerjonghers om u Leere te volghen, begheerdt veroordeeldt, ende als quaedt-doenders ghedoodt te hebben?

Dit alles merckte ghyluyden wel daer inne begrepen te zijn, oock mede dat ghy het niet en moocht loochenen ofte ontkennen, ende dit heeft u soo gheheel grooten deel mijns brieffs, sonder een eenigh enckel Woordt aff te vermaenen, stillekens voorby doen lijden.

d. Ende soo voordtgaende in uwen konstigh Rethorizeeren, danckt ghy my wel seer spottelijck van mijne presentatie: Het welcke ghy oock wel schuldigh waerdt gheweest met oprechten ernste te doen, soo ghy wel verstaen haddet het spreeckwoort: *Die my seyt dat my misteyt, dat is mijn vrient al waert my leydt*.

Maer bethoonende u te zijn van den luyden daer Salomon af schrijft, Proverb. Capittel neghen ende twintigh Vers. een. Thoondy u self lustigher om die berispende Waerheydt te bespotten, dan aen te nemen.

e. Raserijen en weet ick niet uyt my voordtghekomen te zijn. Raesde ick tot Leyden, waerom beschaemde ghy my niet? Maer soudent al raeserijen moeten zijn daer mede ghyluyden van yemandt erghens inne wert berispet, soo moet het al waerheydt ende wijsheydt zijn dat by u luyden is, want dan mach niemandt ghesont van zinnen u luyden erghens inne berispen.

Is dit waer, soo en mooght ghyluyden nerghens inne missen: soo zijt ghyluyden alwetende, soo zijdy Godt selve, wiens eyghendom off proprieteydt alleen is nerghens inne te missen, maer alles te weten.

Dit schreven sich selve die oude Pausen toe: desen volght ghyluyden (dolende jae loghenachtighe menschen, als d'andere zijnde, soo hier voor oock blijckt) meesterlijcken nae. Soude dat oock wat anders zijn dan sich selfs voor een Godt opwerpen.

f. Ick en was gheen Oven, doe ghy tot Leyden voor den volcke u mondt niet meer openen noch tegen my gapen en mocht, ofte en konste.

Maer hoe kompt dit niet willen gaepen teghen my Oven (soo ghy schrijft) over een met u schrijven in desen selven brief by het laetste, houdende *dat ghy mijne argumenten sult wederlegghen*? Of handelt hy niet teghen my, die mijne argumenten pooght te wederlegghen ofte teghen te spreecken? Siet hoe luttel ghyluyden hier ghedenckt dat ghy daer segghet ende voordtbrenght.

Nu saeghdy wel dat dese uwe uytsluyp ende afwijckinghe van uwe saecken te verantwoorden te leelijck was: Het welck u drangh die selve wat beter te vercieren ofte te blancketten.

Alsoo steldy daer by van de wichtighste oorsaecken, waer deur ghy u laet beduncken dat ghy met redene afslaet ende weygherdt uwe saecken teghen my te verdeedighen, ofte te verantwoorden, die ick elck in't korte sal roeren, op avontuyr of ghy noch eens wilde mercken (het gundt elck onpartijdigh Leser met een ooghopslagh licht sal mercken) dat ghy u selve blancket met Lamp-swart.

Eerst seghdy dat my tot Leyden sulcks als ick presenteere toeghelaeten is
j. gheweest.

Dat segghe ick voor Gode inder waerheyt, dat voor dit ondervinden onghelooflijck gheweest ware, dat ghyluyden u voor Leeraers ofte Predicanten der Waerheydt uytghevende, soo onschamelijck onwaerheyt geschreven, veele min gesproocken soude hebben ghehadt.

Want ick presenteere u nu te bewijsen dat u luyder Leere begreepen in uwe Catechismo menschen Leere is. Dit mooghdy niet loochenen te staen in desen mijnen brief.

Seght nu Mannen. Heb ick u sulcks oyt met een eenigh woordt tot Delft of tot Leyden ghepresenteert? Seyde ende verklaerde ick niet opentlijck dat ick uwe Leere niet en kende? Dat ick die oock niet en berispede? Ende dat ick daer quam om te bewijsen die Dolinghen in Johan. Calvijns ende Theod. Beze schriften? Dit weedt ghyluyden immers alsoo wel als ick.

Soo weet ghy immers oock wel dat my daer tot Leyden noyt toeghelaeten en was het ghene ick nu presenteere, ende doe noyt af ghesproocken, veele min ghepresenteert hadde.

Dats een openbare onwaerheyt. Voeght u luyden oock wel sulcks? Hadt ghy sulcks erghens in my bevonden, hoe soude dan u lachter-penne klincken?

Maer dat ick tot Leyden presenteerde te handelen van het Ketter-dooden, mooghdy niet loochenen. Immers ghy schrijft ende bekendt selve, in't beginne van desen uwen brief, dat die Commissarisen my weygherden te handelen van het Ketter-
j. b. dooden. Mochten zy my oock weygheren het ghene ick niet presenteerde of versochte? Vryelijck neen. Nu schrijfdy daer self dat zy het my weygherden. Hier schrijfdy weder daer pladt teghen, dat de Commissarisen my tot Leyden toeghelaeten hebben het gene ick presenteere.

Wat presenteere ick? U luyden daer inne te wederspreecken dat die Overheydt yemandt om saecke van de Conscientie aen den lijve behoordt te castijden ofte te straffen. Dat meyn ick is immers het Ketter-dooden te wederspreecken. Dit presenteere ick, dit weygherde ghyluyden selve soo het Verbael in der kameren voor den Commissarisen noch naecktelijck betuyght, ende dit bekendy in't begin van desen brief selve, dat de Commissarisen my weygherden tot Leyden.

Ende noch derft ghyluyden onbeschaemdelijck schrijven dat my tot Leyden sulcks als ick presenteere, toeghelaten ofte gheconsenteert is gheweest. Dat is nu de tweede onwaerheyt, sulcke soude icker al meer (hoe wel een te veele is) moghen stellen, so my de moeyten niet en verveelde.

Gaedt nu eens in u selven wildy, ende denckt of die alder-onschaemelste Duyvel wel onschamelijcker soude moghen looghen spreecken, hoe wel hy die spreeckende uyt zijn eyghendtheydt spreeckt, voeght sulcks u luyden?

ij. Die tweede uwe uytvlucht is, *Om dat myne hooghmoedigheydt ende goedtdunckentheydt* (soo ghyluyden oock schrijft) *te groot is*.

Ick ben niet soo ootmoedigh als ick door hulpe van het ootmoedighe Lam Godes, noch verhoope te worden. Dat bekenne ick u gaerne, ende gheve u hier inne recht. Maer gheensins daer inne, dat dit oorsaecke soude mooghen zijn ghenoeghsaem om met my niet te moghen handelen. Waer datte, soo waerdy onghehouden teghen eenighe aenvechters van u Leere die selve te verdedighen.

Tot wien en souden u luyder tonghe ghewendt tot lasteren, niet konnen segghen: Ghy zijt te hooghmoedigh dan wy met u souden handelen? Maer of ghy self oock recht ootmoedigh zijt, gonne ick u meer met goeder herten, dan ick met waerschijnlijckheydt mach ofte kan ghelooven. Ghemerckt het een kleyn teecken van oodtmoedigheydt is zijn even Mensche alsoo lichtelijck te lachteren ende te veroordeelen.

iij. Ten derden (schrijfdy) *achten wy uwe Dolingen ende valscheyden so menighfuldigh te zijn, dat die sommighe verslegen zijnde, die andere als een veelhoofdigh Hydra wederom op komen souden.*

Of ghyluyden u selve niet opendtlijck en beschuldight van luyheydt ofte traegheydt mach u selfs gheweeten oordeelen. Maer vreesdy de moeyten in't verslaen van mijne valscheyden, overmidts haere menighfuldigheydt, die des te meer een recht Christelijcken Medicum souden beweghen om sulck een te ghenesen: waeromme vertraeghdy ofte en zijt niet wacker uwe Leere te verantwoorden? Daer toe ende niet om mijne valscheyden (noyt by u aenghevochten) werdt ghyluyden nu van my beroepen.

Of ghebreeckt u waerheydt? Of hebdyse, ende mistroudt haere almoghentheydt? Of zijdy van de wachters in het sessenvijftighste Capittel vers. thien by Isaiam beschreven?
2. Tim. 4. 2. Of gaen u niet aen die woorden Pauli, geschreven int tweede Timoth. vier, twee.

Of ist woordt dat by u luyden is, nu niet machtigh ghenoegh den teghenspreeckers van u Leere te berispen? Of voeghet den Leerlinghen, maer niet den Predicanten,
Tit. 1. 9. den Doolenden van de Waerheydt te bekeeren.
Jac. 5. 14. Of soudet u luyden wel lustigher zijn te schuylen in traeghe weelde ende uytterlijcke Kercken-vrede (rechts of die strijdt hier ter wereldt al voleyndet waere) onder die macht des Overheydts swaerdt beschermt zijnde: dan metter waerheydt teghen die valsche Opinien (soo ghyluyden die mijne noempt) te strijden ende die te beschamen.

iiij . Ten vierden, *Om dat die Opinien, &c.* Hier doedy opentlijck teghen my het ghene ghy hoopt dat de Heeren Staeten oock teghen my deden. Vraeghdy watte? Parte inaudita te veroordeelen. Oordeelt ghy hier niet van my, my onghehoort zijnde? Gheheel sonder waere kennisse van saecken? Ghy ghelooft immers het segghen van mijn partije achter rugghe tegen my. Want ghy luyden en waert niet by die handelinghe tot Haerlem.

Die was by my des anderen daeghs beschreven, ende by twee gantsch onwraeckbaere ende gheloofwaerdighe ghetuyghen gheteeckendt. Waer inne die handel der uwen soodaenigh blijckt teghen my, dat zy het hen schaemende gantschelijck t'onvreeden waeren dat ick sulcks beschreven hadde.

Noch en schaemdt ghy met die uwe niet met onwaerheydt te arbeyden om uwe beschaemtheyden my op te legghen, my voor den luyden leelijck te maecken, ende mijn naeme door onwaere achterklap te lasteren ende schenden. Hebdy dan niet ghelesen dat gheen achterklappers het Rijcke Godes en sullen beerven? Datmen gheen valsche ghetuyghenisse teghen zijnen Naesten en moet gheven? Soo leest die Antwoorde opte hondert ende twaelfste Vraghe in uwen Catechismo.

Of is sulck valsch overdraeghen uwer medebroederen gheen achterklap, of valsch ghetuyghenis? Of gheloofdy niet dat dese woorden des Wets, oft der thien Gheboden Godts, ende des heylighen Apostels Pauli waerachtigh sullen bevonden werden? Maer wat verlicht u dese lachteringhe ende stoute veroordelinghe u van u Leere teghen my te verdeedighen? Soude elcke partije aenghevochten zijnde, zijnen aenvechter geen logentale moghen tegenwerpen, ende mitsdien ongehouden schijnen van zijn Leere te verantwoorden?

Dunckt u dit noch al een deghelijcke uytsluyp, soo leest daer die oude Pharizeen, oock niet willende hooren die heylsame berispinghe des eersten Martelaers Christi (nae wiens onnoosele doodt zy mede hoopten) heuren ooren stopten, niet anders dan tegen Godtslasteringhen: ende ghy suldt bevinden (soo ghy't met onpartijdigen ernst wilt insien) dat dese uwe uytsluyp van de selve aert ofte conditie is.

Actor. 7. 57. Ten vijfden, *Dat ghy naer ons ghevoelen, &c.*

Hier worde ick buyten mijn weten ende schulde een ketter niet seer bedecktelijck veroordeeldt van u luyden, die mijne Rechters niet en zijt, die u eyghen Leere teghen my niet en dorft verantwoorden; die my noyt van Dolingen hebt beschuldight, maer daer en teghen ick u luyden: die mijne verantwoordinghe noyt en hebt ghehoort, ende die u selfs oock derft toe-eyghenen het kennen vander menschen herten, 'twelck Godes eyghendomme alleen is. Seghdy niet stoutelijck *dat ick in my selve veroordeeldt ben*? Dit en weet ick selve niet.

Lieve luyden, waer by weedt ghy doch sulcks? Wt mijne Godtslasterighe (soo noemdyse) Opinien? Die en hebdy noch uyt mijnen monde, noch uyt mijne

schriften u leefdagen noyt ghehoort noch oock gelesen, my voorghehouden noch bewesen.

Of weet ghy dit uyt mijnen Godtloosen wandel? daer en soude u jeughdelijcke stoutigheydt, ofte onbedachtheydt (hoe wel die niet kleyn is) u luyder wandel niet eens by derren thoonen. Waer uyt weet ghy dan dat ick by my self veroordeelt ben? Wt mijne woorden tot u luyden? Dit weet ghy wel neen. O vermetel veroordeelen. Dat en leert u de Heere niet.

Oock den heylighen Apostel Paulus op dese selve plaetse niet, maer wel ter contrarien, datter een of twee vermaeninghen of berispinghen moeten gaen voor
Tit. 3. 10. 11. het vermijden. Nu hebdy my (soo gheseydt is) van selfs noydt berispt, vermaendt of aenghesproocken van Dolinghen, die ghy my soo veele, soo grouwelijck ende soo menighfuldigh toeschrijft. Maer ick hebbe u luyden berispt in hoofdtsaecken. Dit wildy niet lijden, nochte oock u Leere verandtwoorden.

Merckt ghyluyden dan noch niet hoe plompelijck ghy desen sproocke Sanct Pauli misbruyckt plat tegen zijne naeckte ende uytghedruckte woorden, swijghe f in ende meeninghe? Seecker ist u luyden dan vry, die heylige Schrifture te misbruycken, ende anderen van uwe Ghemeynte niet zijnde te veroordeelen, (soo uwe woorden mede brenghen) ende dit noch sonder alle kennisse van saecken: soo en hebdy voorwaer geen Christelijcke, maer daer en teghen wel een liefdeloose stoute ende vermetele vryheydt, die niet vreemt en is van de Conscientie-loose ende hatelijcke vryheyt der Libertijnen.

Ten sesten, *Om dat wy bemerckt hebben, &c.*

Hier zijn bynae soo vele Calumnien ende onwaerheyden als woorden, op dat
vj. immers het besluydt den beginne niet onghelijck en soude wesen.

Dat bekenne ick gaerne, soo uwe Kercke ende oock Leere die waerachtige waer, dat ick my teghen die ware Kercke stelle, want ick stelle my teghen u Kercke ende heftighe heerschappije.

Ende dit voorneemlijck om dat u Kercke met eenighe andere nae Menschen bloede staet ende nae dwangh in der Conscientien, t'welck ick betuyghe voor Gode ende voor mijn Conscientie. Maer ick betuyge mede dat ick uwe Kercke geensins en houde voor een ware Kercke. Immers ick berispe hare Leeringe, ende uwe Sendinge wederspreke ick. Die en derft ghyluyden niet bestaen te verantwoorden ende te bewijsen. Dat staet u luyden eerst toe te doene. Doet (vermooghdy't) blijcken dat uwe Kercke ende Leere die ware zy, stelle ick my dan daer tegen, soo mooghdy met waerheydt segghen, 'tghene ghy nu met onwaerheyt verziert.

Daer ghy nu Calumnieert dat ick my stelle teghen mijn Vaderlant, (d'welck ick ontrouwelijck verlaten soude hebben) ende dat icks bespot hebbe in synen node, en haeldy niet uyt dat mijn gheschrifte, daer af u lecture ghedaen soude zijn, maer haelt dat daer die spinnen t'gaern (daer sy heure webben af maken) plegen te halen, dats uyt u selve. Men thoone u den Missive by my in mijn vertreck uyten Lande aen den Heeren Staten geschreven ende ghesonden, ende by den Heeren Staten ontfanghen: die sal met valsche redenen, den Heeren Staten self grontlijck kondigh zijnde, dese uwe Calumnie genoeghsaem te schanden maecken, want daer sal blijcken dat ick niet hooghers begheerde dan met mijn kleyn pondeken mijn Vaderlant dienst te doen. Maer siende dat ick sulcks met allen niet meer en vermochte, dat die Inlandtsche vyanden t'Landt arger handelden dan die Wtlandtsche, ende

datmen opentlijck tegen beloften, eere ende eede handelde teghen onnooselen, goet ende bloet, ende dat die moetwil vande hoofden des onghebonden Crijchs-volcx die sulcx al bedreven, opentlijck stondt na mijn leven, om dat ick henluyder boosheyt ontdeckte, ende (daer ick eenige middel sach) pooghde te beletten, welcke middelen my voorts gheheel ende al ontbraecken, hebbe ick my, die dach noch maent verbonden was, in een ander Landt begeven, also (niet die uytlandighe vyanden ende der selver verwoestender rasernijen niet op en hielden, over die welcke syne Princelijcke Excellentie doe ter tijdt noch soo weynigh gebiedens hadde, dat ick met gene redenen bescherminge van syne Excellentie en mochte verhopen. Siet daer is sommierlijck d'oorsake ende redene van mijn wech gaen uyt Hollandt.

Buyten Landts wesende, ende siende mijn Vaderlandt in hooger noot, hebbe ick, die arm ende oudt was, niet mogende met gelt te senden, oock niet met vechten eenighe hulpe bewijsen, t'selve na mijn kranck vermogen bestaen te doene met mijn penne. Alsoo heb ick dat gheschrift (daer af ghy wilt segghen) ghesonden, niet aen den Spaengiaerden, oock niet onder t'volck in druck, maer aen mijn Heere den Prince ende Heeren Staten, ende dit oock niet tot spot (soo't u Calumnie draeyt) maer tot voorhoedinge van spot onses Vaderlandts, ende dit met een eyghen bode, op mijn eyghen buydel, die doe ter tijdt (als die oock noch is) seer magher was.

Ist nu dat ghy u selve acht voor sulcke politique luyden, dat ghy in't voorsz. mijn ootmoedigh Advertissement, sulcke leelijcke fauten meynt te sien, als ghyluyden hier schrijft, spreeckt my aen metten monde ofte penne, ende onderricht my des. Ick sal terstont (bevinde ick u segghen recht) met willigher beschaemtheyt mijn zotheyt (dier noch al te veele in my is) maer geensins spot, ontrou ende Rebellije, (die gheensins in my is, al leghdy's my soo stoutelijck op) rondelijck bekennen ende belijden.

So dan u luyder onbarmhertighe zinnen sulck Christelijck berispen te goedertieren of te sacht soude achten voor my, soo mooghdy selve, of door eenigh wroeger, my beklagen voor den Staten of voor den Hove van Hollant, ter saken van sulck mijn geschrifte ofte Advertissemente, ofte oock vande Missive aen u, of van beyden. Daer salmen my al mede vinden willigh ende bereyt om my daer inne met eeren te verantwoorden, ende te bewijsen dat ick oock daer deur selve wel verdient ben aen mijn vaderlandt: ofte, soo men my daer inne schuldigh vint, eenen onverbiddelijcke straf te gedooghen.

Gaet nu metten eersten desen wegh inne, naer dien uwe Christelijcke liefde soo seere hoopt *dat die Heeren Staten my voor een Oproerder ende Landtverderver sullen oordeelen*, veel eer dan uwe bloedige Opinie van't dwinghen ende straffen om der Conscientien wille, voor wederschriftlijck ende Landtverderflijck. Neemt desen wegh daer toe voor handen soo't u goet dunckt, ende versoeckt of ghy ergens eenen Pilatum (dat aen die twee soo vrome ende wijse Collegien niet en sal vallen) kondt bekomen, die den onnooselen wil ombrenghen om u valsche Opinie te beschermen. Want soo hoopten mede d'oude Pharizeen eer te sien het sterven van't bloet des onnooselen Lam Godes, van die wel verschulde beschaemtheyt van hare valsche Leeringen. Siet, soo veele hebbe ick u willen seggen, of ghy noch eens wilde mercken wat kindische ende onwijse uytsluypingen ghy voortbrenght om te moghen ontgaen die schuldighe ende behoorlijcke verantwoordinghe uwer Leere, ende die bewysinghe uwer Sendinghen.

Voorts verwondert ghyluyden u, dat ick u, &c. Van mijn gevoelen oordeelt ghy (als na
g. ghewoonten) uyt u meynen, dats uyt waen, niet uyt weten. Lieve wat heb ic u mijn leve dagen oyt hier af gesproken of geschreven? Maer wildy mijn gevoelen hier inne weten? T'is ditte, die Overheyt behoort sich ernstlijc met u Religie daer inne te bemoeyen datse die ende u luyden in goede ordre ende subjectie houde, ende voorsichtelijck voorhoede dat ghyluyden van nieus den ouden Pausen volgende, niet daer toe en gheraeckt, dat ghy d'Overheyt ende Monarchen onder u voeten tredet, ende dat haer Godtvruchtigheyt belette dat ghyluyden door u Kerckelijcke decreten ende advijsen henluyden niet so verde en verblindet, dat sy meynen door u ingeven Gode een dienst te doen, den lidtmaten Christi verdrucke, verjage, of om den halse brenghe. Daer hebdy nu mijn gevoelen waer in sich d'Overheyt te bemoeyen heeft met de Religie. Dunckt u dat noch al dat het zy, sich niet te bemoeyen met de Religie? Ghyluyden die d'Overheydt over u Kercke geen ghebiedt laet, wilt schijnen haer wat groots toe te laten: om dat ghy haer (als de Joden Pilatum, ende de Pausen den Princen) tot straffinge vande Ketters of die u Kerckenvrede verstooren, blindelijck wilt ghebruycken alleen op u bloot aengeven of vooroordeel van u Consistorie, Classe of Sinodo: maer die verklaren dat sulcx niet des Overheyts met het stalen, maer der Predicanten ampt is met het Gheestelijcke swaert, die soeckt ghy te Calumnieren, als of die des Overheydts Authoriteyt verminderden, niet tegenstaende datse houden dat d'Overheyt regerende ende gebiedende Heeren over u ende uwe Kercken, ende met uwe blinde Dienaren moeten wesen.

Noch die (Religie) *met haer Authoriteyt te beschermen.*

Wat d'Overheydt daer inne behoort te doene, heb ick u noch niet al gheseyt: maer segghe u luyden nu, dat ick houde, dat alle Leeraren die d'Overheydt
g., ij. aenroepen om met haer stalen swaert haer Leere te beschermen, het swaert der Waerheydt niet en hebben, noch betrouwen.

Liever, so u die Overheyt vraeghde, &c.

Dese vraghe weet ghyluyden wel dat onnut is, als die self wel weet d'Overheydt
h. u u luyden sulcx toeghedaen te zijn, datmen my in sulcken sake geen raet en sal vragen, soude ick antwoorden, niet uyt mijnen hoofde (gelijck ghyluyden meest uyt u vernuft den volcke leert) maer uyt die heylighe Schrifture, ende dat sulcx dat mogelijck den Euangelio al veel ghelijckformigher soude zijn dan u luyder Leere ende Exercitie is. Derhalven ick henluyden voorwaer gheensins daer toe wijsen en soude.

Soudt ghy daer aen het Pausdom wijsen, &c.

Des Pausdoms Dolinghen verstae ick (Gode lof) eensdeels, ende soude die
j. (soo't die tijdt eyschte) moghelijck al veele krachtiger konnen aenvechten met Schriftuerlijck bewijs, dan ghyluyden daghelijcx doet met u bitter lasteren ende schelden.

Ghelijck u na gaet, &c.

Het toelaten vande Exercitien van henluyden Religie, volghens die beloften
k. ende Eede int alghemeyn voor gantsch Hollandt *Anno* 72. tot Dordrecht, ende oock daer nae aen eenige Steden noch bysonder wel solemnelijck ghedaen, heb ick toeghestaen. Want ick dat gaerne sage, so om die eere ende Conscientie vande ghene die de beloften ende Eeden daer toe ghedaen hebben, als om dat het

benemen van henluyden Exercitie openbaer dwangh is inde Conscientie, teghen die wet der Natuyren, *quod tibi fieri non vis*, ende tot een verbitteringhe, niet tot verbeteringe van die Catholijcken, die als mede menschen zijnde, gheleydet ende ghelockt, maer niet ghedwonghen ende ghedronghen willen zijn tot een Religie: maer voorneemlijck om die versekertheyt deser Landen tegen den Spaengiaerden, alsoomen den Catholijcken daer mede contentement soude gheven ende eendracht (die eenighe bandt van't menschelijck vermoghen) veroorsaken soude. Daer ter contrarie dit voornemen vande Papisterije dus met ghewelt ende niet met waerheydt te willen uytroeden, den rechten padt schijnt in mijnen ooghen om t'Landt vol malcontents te maken, Landen, Steden ende luyden teghen malkanderen te verbitteren, ende soo den Spangiaerden een deure te openen om ons in een eeuwighe slavernye te brenghen. Dat zijn dan redenen daer door ick gaerne saghe datmen den Catholijcken soetelijck handelde, ende toeliet het ghebruyck van hare Religie so de uwe gaerne in Vranckrijck ende elders toeghelaten waren, ende heb hier al veel min gheseyt dan ick in desen vermochte, ende meer dan op u schampaer vraghen noodigh was.

Voorts sie ick u hier u const Dialectijck, int deylen niet seer abel te zijn. Want ghy stelt die religie vanden Pausdom, van de Ghereformeerde, ende van die ick in mijnen hoofde (soo ghy't noemt) smede: rechts of daer gheen Doopersche Religie ende uyterlijcke Kercke en ware. Soude ick die niet moghen noemen? Siet hoe meesterlijck dese uwe partitio is? Seker somen in den noodt stont om te kiesen van twee quaden het minste, soude ick noch al eenighe Gemeynte der Dooperen weten te noemen, die (in mijn kleyn oordeel) minder quaet is, als minder ende lijdelijcker Dolingen hebbende, dan uwe Calviniaensche Religie. Maer ter zijden stellende die Dooperen, die my soo niet en behagen dat ick my met goeder Conscientien soude konnen begheven in haren Gemeynte: Wie soude my verbieden te raden tot sulcken Religie als die Princelijcke Excellentie *Anno* 66. ende 67. Tot Antwerpen, tot Breda, ende oock tot Amstelredamme dede oeffenen? Dit was die Religie der Confessionisten, soo luttel eens zijnde metten uwen, dat sy u luyden Sacramentschenders, Beeldestormers ende Rebellen noemende, meer vyant zijn, dan die Catholijcken selve. Ghyluyden weet oock wel dat die Confessionisten nerghens en lijden, daer sy t'ghebieden hebben. Daer siedy noch aen't tweede lidt in dese uwe meesterlijcke partitie vergheten te zijn. Denckt nu hoe vastelijck ghyluyden mooght sluyten uyt sulck blindt deylen.

Of soudet ghy die leere, &c.

Ick bekenne u gaerne, dat ick grove Dolingen sie in u Leere, inder Papen Leere, in der Confessionisten Leere, inder Dooperen Leere, (die al uyterlijcke
l. vergaderingen hebben) oock inde Leere van Swenckfelt, van David Joris, van Heyndrick Niclaes, van Arent Beerntsen, ende van alle andere Sectendrijvers, nu te menichfuldigh (leyder) in de werelt wesende. Dit maect my een groot mistrouwen ende afkeeren van allen Menschen met heure Leeringen op Aerden. Ende siende dat my wijsheydt ghebreeckt om het recht te verkiesen, bidde ick den Vader des Lichts om een oprecht verstant, speurende alsoo in die vreese des Heeren na die suyvere kennisse vande ware Leere Christi, wiens Waerheyt alleen ende geender Menschen loghenen, ick mijn ziele gaerne soude betrouwen. Heet dit nu met u een eyghen Leere in mij hooft te smeden, soo doe icks onghetwijfelt, ende schame my

des so weynigh, dat ick anders doende, my voor Gode ende mijn Conscientie soude moeten schamen.

Maer dat ghy schampaerlijck spottende segt vanden eersten Auteur, ende dat ick opten Predickstoel soude moeten klimmen, is veroorsaect uyt u hatelijcke herten, ende niet uyt mijn eenvuldigh speuren na de Waerheydt. Noemt yemant op
m. Aerden die mijn Leerjongher is: ende ghy sult wat schijnen te seggen. Want ick tot niemant en spreke als een Autheur van eenighe Leere, of als Autoriteyt hebbende, maer spreke als mensche tot mensche, het mijne om beter gevende. Als die wel wete ende opentlijck tot elck belijde, dat ick gheen beroepinghe en hebbe, soo ghyluyden hier self recht aen schrijft. Dus sal ick my wel wachten met Godes hulpe u luyden daer inne na te volghen, dat ick gheen Godtlijcke beroepinghe hebbende ende die niet konnende bewijsen, op gheen Predickstoel sal klimmen, soo ick sie dat ghy luyden al wat te vrymoedelijck doet.

Of denckt ghy dat het volck uwe Opinien, &c.

Hier dicht ghy al weder onwaerheyt uyt uwe eyghen herssenen, want ick heb die Opinien niet datmen gheen Vergaderinghen sal houden noch Exercitie van Religie
n. hebben. Dus behoorde ghy u te schamen onwaerheyt te schrijven. Noyt heb ick sulcx ghesproken, veel min geschreven. Dit bekenne ick gaerne gesproken ende gheschreven te hebben: dat het minder quaet is geene, dan quade vergaderingen ende valsche Exercitie van Religie te hebben. Dit is mijn Opinie, die ben ick bereyt te verantwoorden met waerheyt, ende soo ick des niet vermach, mijn verschulde beschaemtheydt te dragen.

(*Eygen middel om tot een Atheische verwilderinghe te gheraken*,)

Tot sulcke verwilderinghe en gheve ick niemant oorsake, maer of ghyluyden hier u eyghen zonde op my wilt legghen, soo ghy doorgaens doet, als oock terstont hier
o.. voor met het ongesonden leeren van Gemeenten, dat ghyluyden self doende, my sulcx niet doende noch voorhebbende, wilt opleggen, ende ghy alsoo arbeyt om met u eyghen vuyl my te bekladden, suldy (wildy) hier uyt moghen mercken. Het is onlochbaer dat ghyluyden arbeyt om den Papisten die Exercitie van hare Religie te benemen. In de plaetse van hare Exercitie pooghdy haer den uwen te doen volghen, ende dit met aenlockinge van Waerheyts onderwijs, oock van u luyder minnelijck kolen (door stadige weldaet) op henluyder hoofden te vergaderen: of door dwangh vande Overheyt. Het eerste en vermooghdy niet te doen door uwe hatighe schampere ende bittere partijdigheydt, die inde plaetse van minnelijck aen te locken, vyandtlijck afschrickt ende van u drijft. Het tweede vreesdy noch te doen, door dien ghy't noch te vroegh weet te zijn, om so opentlijcken t'volck met ghewelt tot u gheloove te dwinghen. Na dien ghy dan den Catholijcken heure vergaderinghe ende Exercitie soo beneemt, dat sy die ontbeerende gheen vergaderinghe noch Exercitie altoos en hebben: wat mach hier anders uyt volghen (soo uwe Opinie van dat geen vergaderinge te houden noch Exercitie van Religie te hebben het *eyghen middel is, om tot een Atheische verwilderinghe te gheraecken*,) dan dat ghyluyden den Catholijcken dringet ende nootsaeckt tot een Atheische verwilderinghe? Siet nu of ghyluyden self niet en doet t'gene ghy my wilde oplegghen.

Al anders dan ghyluyden hier spreeckt ende handelt, handelden die Gereformeerden tot Antwerpen in heurluyder Requeste aen den Eersthertoge ende Raden van Staten *Anno* 78. den xxij. Junij over ghegheven. Want voorwaer die soo luttel arbeyden

om die Catholijcken hare Exercitie ende vergaderinghen te doen benemen, dat sy daer oock bewijsen dat verscheyden Religien (sonder tegen Gode of den Landen te misdoen) wel moghen gheoeffent worden, niet alleen in een selve Landt, maer oock in een selve Kercke. Deden sy dit nu uyt arghelist om metter tijdt die machtighste geworden zijnde, d'andere religien soo wel Confessionisch als Catholisch uyt te roeden: wie sal in Protestanten, willende leven nae de Reformatie van't Euangelie (is nu het Evangelie ooc Gereformeert) sulcke bedrieghlijcke valscheyt mogen prijsen? Deden sy't dan oock met rechten ernst, wie sal u luyden poogende den Catholijcken heure vergaderinge ende Exercitie henluyden soo heel solemneelijck toe geschreven met macht te doen benemen, moghen ghelooven eens gesindt te zijn in so grooten sake met u broederen in Brabandt? Soo bestonden die Dooperen oock niet lange in eendracht, ende verdeylden sich haest in een Babylonische verwerringe van veelderleye spraken der Secten.

Het schijnt wel dat ghy ons weygheren, &c.

Het schijnt oock wel dat ghy siende dat u redenen van't weygeren daer voor al gestelt, u self niet en vernoegen ende niet en doogen, ghy hier in't laetst noch wat wilt schijnen te beloven van u saken te verantwoorden, rechts of ghy noch niet
p. heel het licht en vliedet. Maer ghy neemter dach aen. Waerom dat? *V occupatien en moghens niet terstont lijden*. Gaen u luyden dan eenighe occupatien ter herten boven het verantwoorden van uwe Leere? Betaemt u luyden oock eenigh ding meerder? Isset oock yet nutters, ja nootlijckers voor u luyden? Wie mach dat ghelooven, dat ghy't een ure sout uytstellen u Leere te verdadigen, so ghyluyden wist dat ghy dse macht haddet om doene?

Met my wildy gheen doen met allen hebben.

Dat komt om dat ghy tot Leyden sulcke lasterlijcke Opinien uyt my hoorde, ende so groote onbescheydenheydt in my bevant dat het u luyden ondraechlijck is: Of het komt door dien ghy bevant dat uwe Opinien niet ghenoeghsaem en zijn
q. om te wederstaen die Waerheydt die over mijn zijde was, ende u den mondt met schaemten stopte. T'eerste sal niemandt, maer t'laetste sal elck, oock ghyluyden selve, moeten bekennen.

Dat ghy geen mijnre brieven meer en denckt te verantwoorden:

Comt (acht ick) uyt versochtheyt dat ghy't siet boven u vermoghen te zijn, ende mach u geen onghelijck geven daer inne, dat ghy u niet en wilt onderwinden yet
r. onmogelijcx te bestaen: t'welck vallen soude so ghy met onwaerheyt sout poogen Waerheyt te vernielen. Van sulck voornemen bevrye Godt door onsen Heere Christum, die self die Waerheydt is, u allen ende oock my.

u Dienstwillige D. V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 48

Over de Haagse disputatie.*

geadresseerde:	De Hoge Raad en de commisarissen
datering, plaats:	1585*
referentie:	*Wercken* II, 269r-270r/555-557
aantal woorden:	977
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Coornhert gaat eerst in op de gang van zaken na de onderbreking van de Haagse disputatie. Hij laakt het wegblijven van de predikanten en de manier waarop zij hem in hun geschriften presenteren. Hij zegt aanvankelijk niet te hebben gereageerd in de hoop dat zij zouden bedaren. Maar nu wil hij zich uitspreken, want zijn hoop bleek ijdel, zeker gezien de gebeurtenissen in Leiden, Utrecht, Medemblik, etc.: de predikanten schikken zich niet naar de overheid, maar menen de overheid voor eigen doeleinden te kunnen inzetten. Coornhert acht het van landsbelang om de dwalingen in hun catechismus bloot te leggen. Ook pleit hij voor de herstart van de Haagse disputatie.
bijzonderheden:	
opmerking:	Opdrachtbrief *Dolingen des Catechismi*

Over de Haagse disputatie.*

AEN DE E. Hoogh-achtbare, Hoogh-geleerde ende voorsienighe Heeren, mijne Heeren van den Hooghen Rade, midtsgaders seeckere Ghedeputeerden eenigher Steden in Hollandt, eertijdts by den Heeren Staten Ghecommitteerden ter Schickinghe van de aenghevanghen Disputatie in den Haghe.

BOven yemanden anders is mijnen E. Hooghachtbaren ende Eersamen Heeren best cond, hoe dat der Disputatien afscheydt, uyten voorghemelder begonnen Disputatie *Anno* 83. niet en was om wech te blyven, ende den handel so solemnelijck begonnen, te laten steken, maer om binnen twee of drie weken weder in den Haghe te verschijnen ende 't ghespreck, tot Godes eere, des Landts ruste, ende der Lantsaten heyl te volvoeren opter begonnen, of beter wijse by mijnen E.E. Heeren te ordonneren. Mede acht ick onderghenoemde, mijne E. ende Hoogh-achtbare Heeren van den Hooghen Rade niet onbekent te sijn, hoe ick mijne schriftelijcke antwoorde, volghens het voorsz. onse afscheyt binnen de bestemde acht dagen na de selve aen u mijn Hoogh-achtbaere Heeren (van welcx ontsang ick de recepisse van mijnder Heeren Griffier Gnitz noch by my hebbe) omme den Predicanten; Disputanten; terstondt over gesonden te werden. Die korts daer na met heur teghenschrift, daer op in den Haghe weder verschijnen souden, omme ons beyder schriften, ten aenhooren der Heeren Gecommitteerden voorsz. opentlijck voor den volcke, in teghenwoordigheydt der Disputanten, aen wedersijden ghelesen, ende metter disputatie voortghevaren te werden, na de Schickinghe by mijne Heeren daer op te stellen. Ende houde ick mijne E. ende Hooghachtbare Heeren, daer beneven noch niet vergeten te wesen, dat ick een maent of ses weken na het voorgemelde afscheydt; ende siende de Predicanten achter blijven; wederomme inden Haghe ben verscheenen, V.E. Hoogh-achtb. tot beschrijving der Predicanten aensochte, ende 'tgunt in mijn vermoghen

stondt, dede tot volvoeringhe van de begonnen Disputatie, die doe alleen dooor 't achterblijven der voorsz. Predicanten is achter gebleven, sonder dat zy te dien eynde, daer na oyt weder sijn verschenen geweest, gemerct aen mijnder sijden so weynigh eenigh gebreck is bevonden gheweest, dat ick oock te Meye *Anno* 1584. de hope van des voorsz. ghesprecx volvoerighe, niet moghende laten vallen, mijn wooninghe tot Haerlem opbrak, inden Haghe een huys huerde, ende daer met mijn krancke Vrou ende ghesinde, quam meeter woone, als die niet en conde gelooven, of de Predicanten souden sich ten laetsten noch eens bedaren, de groote schandale van sulck heur achter blyven vermijden, ende wederomme verschijnende ter aengevangene Disputatie, de selve teghen my volvoeren, ende dit noch te minder, gemerckt my onmogelijck was te vermoeden (soo 't noch is) dat de H.H. Staten dese wichtighe saecke tot Godes eere ende condt-makinghe der waerheydt, ende vernoeginghe der Landtsaten, souden hebben doen beginnen, sonder voornemen van deselve te doen voleynden. Maer sijn de Predicanten, niet tegenstaende alle sulckx eyndtlijck ende gantschelijck, so niet alleen u Hooghachtbaerheyt, maer oock eenen yegelijck bekent is, achter gebleven: sonder te achten op de groote argernisse haerder Leere, ende krachtigh vermoeden van der selver doolinge, dat daer door by den Landtsaten stondt te beduchten, 't welcke oock, so zy inder daedt selve bevinden, daer uyt is gevolght. Omme welcke heure ghegeven argernisse yet te moghen versachten, zy in druck hebben laten uytgaen een schrift Wederlegginghe, of Catechista ghenaemt, waer inne sy mijnen name ontrouwelijc misbruyckende, heuren gepersoneerden Coornhert na heuren sinne teghen mijn verstandt doen spreken, ende heur sake so bottelijck self verargen, dat ick wel siende dat ghemeene verstanden heur grove onwaerheyden licht conden mercken, dat selve schrift gheen antwoorde (hoewel die al ten vollen by my was geschreven) en hebbe willen gewaerdighen in druck, maer 't selve by my verdruckt, insgelijcx mede der selver Delfsche Predicanten Wroeghschrift van my aen de Heeren Staten, ontrent thien of twaelf daghen voor den aenvang der voorsz. Disputatien, by heur in druck uytghegeven, ende oock hier en boven dese min gheschreven antwoorde op des onwijsen I. Grobbelaers[3] gedruckt boecxken, die tot noch ongedruckt is gebleven, eensdeels in aenschou vanden tijdt, als ooc van de hope by my sijnde, dat mijn ruftigh ende stille swijghen, heur onruftighe ende onwijse sinnen wat soude moghen stillen, doen bedaren, ende heur qualijck, ja onverantwoorde wederschriftelijcke Leere, wat minder poghen souden met macht te doen voorstaen, gemerckt zy niet alleen, maer alleman opentlijck conde mercken, dat zy die met gheen waerheydt en connen beschermen. Maer vindende my selve in sulcke mijne hope mede gantschelijk bedroghen, ende siende de tijden eenighsins ten besten verandert te sijn, oock mede dat de voorsegginghe der Stede Leyden, ende ooc de myne van dat eenighe haerder Leere hoofden aert ende voornemen tot verstooringhe van de ghemeyne ruste, waerachtigh is bevonden inde geschiedenisse tot Leyden, Vtrecht, Medenblick, &c. daer door zy d'Overheydt alhier meer dan ghenoegh voor heur selve gewaerschout hebben, sich te hoeden voor 't eynde, daer eenighe na trachten, namentlijck Haer voeten te doen kußen van de ghene die sy schuldigh zijn onderworpen te wesen: so en hebbe ick niet langher tot heur

3 Met 'Grobbelaer' is Johannes Gerobulus (of Oudraadt) bedoeld. Diens *Censuren, ofte Berispinghen over den Christelijcken Catechismum* (1588) is geïnspireerd door de Delftse predikanten.

landt ende luyder verderffelijcke onrust, met goeder Conscientien moghen rusten, maer heur schurfde ende schaedelijck leere, noch breeder ende naeckter dan oyt, moeten ontdecken, so op dat zy eens uyr schaemten souden moghen rusten van het gantsche landt te ontrusten, als oock op dat sodanighe, des te claerder ghekent sijnde, by d'Overheydt ende 't volck des te min gheloofs souden hebben om des Overheyts macht te misbruycken, ende der Landtsaten zielen in verderffelijcke Dolinghen te houden, of te leyden: Ende daeromme u E. Hoogh-achtb. Hoogheydt voorsz. oock Eersame Heeren Gecommitteerden dit selve mijn gheschrift willen toe-eyghenen, ten eynde de selve sal moghen sien, dat het begonnen stuck van de ghehoorsaemheydt Godts niet alleen oorsake is gheweest van mijn berispen des Catechismi: maer dat ick veele meer andere grove ende schadelijcke Doolinghen in de selve, ende oock in eenighe Predicanten sagh: daer voor ick de Landtsaten hadde te waerschouwen, ende dit ten eynde u E.E. souden moghen benaerstighen aen den H.H. Staten den voortgang van de begonnen Disputatie, of ten minsten dat de selve souden moghen verstaen de noodtlijcke ende wettelijcke oorsaken, om die onwaere leere voor dat zy is bekent te maecken, om Landen ende Luyden voor desselfs schadelijck verderf te waerschouwen.

Geschreven by uwer E. dienstwillighe

D. V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 49

Kort betoog: over het verwijt een pelagiaan te zijn* [= Kort betoogh]

referentie:	*Wercken* II, 270v-271v/558-560
opmerking:	Zie: *CoCo,* II, 34

Kort betoogh.

Tekst: zie *CoCo,* II, 34

Coornhert Correspondentie, II, 50

Kritiek op de leer: recht en plicht & D. V. Coornherts doen in desen handel.*

geadresseerde:	Arent Cornelisz en Reynier Donteklock
datering, plaats:	1585/86* en na september 1589
referentie:	*Wercken* II, 272v-274v/562-566
aantal woorden:	1848
thema:	Kritiek: recht en plicht
omschrijving:	Coornhert beschrijft de opeenvolging van polemische geschriften, zegt ook gehoord te hebben van een te ondertekenen akte die bepaalt dat hij, Coornhert, gevangenisstraf verdient als hij tegen hun leer in blijft gaan. Hij twijfelt echter aan het bestaan van deze akte. Hij citeert een geschrift van de heren om duidelijk te maken dat zijzelf niet uitsluiten dat ook de gereformeerde leer dwalingen bevat en dat zij dus zijn recht op kritiek erkennen, d.i. kritiek op critici van de Roomse leer. Het verbieden van kritiek op de Roomse leer heette eerst tirannie; nu willen de gereformeerden kritiek op hun leer verbieden. En dat terwijl de huidige Nederlandse overheden, anders dan eertijds de keizer en de koning, dergelijke kritiek niet verbieden. Andermaal verwijt hij hun dat zij de afgebroken Haagse disputatie niet herstarten. Graag wil hij hun dolingen ter zake 'rechtvaardiging', 'predestinatie', 'ketterdoden', etc. aan de kaak stellen. Coornhert herhaalt dat ondertekening van genoemde akte de duur gekochte vrijheid zou bruuskeren. Een dergelijke akte zou volgens hem bestraffen wat God gebiedt: gevangenis en dood zegt hij te accepteren om te doen hetgeen God gebiedt.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Dolingen des catechismi*. Aan de brief is door de uitgever een tekst toegevoegd van latere datum: *D.V. Coornherts doen in desen handel.* Wat betreft de verwijzing naar de Synode van 4 september 1589 (Gouda) zie volgende brief *CoCo,* I, 51: *Remonstrantie aan de Synodale vergadering te Gouda* (*Wercken* II, 336r-337v/689-692).

Kritiek op de leer: recht en plicht & D. V. Coornherts doen in desen handel.*

D. V. Coornhert Wenscht met rechter herten u Arent ende Donteclock beter verstandt ende herte.

Ick heb gelesen u Boeck, ghenaemt Wederleg van de Proeve uwes Catechismi. 't Is oock al by my beantwoort, nu al meer dan een half Iaer geleden. Doch sonder meeninge van 't selve voor alsnoch in druck uyt te geven, maer so gelegen tijt daer mede te beyden, dat ick (of die des last sullen hebben nae mijnen overlijden) sal connen bemercken, dat het uytgeven den ghemeen Lantssaken onschadelijck, maer nut sal moghen wesen. Voorwaer u luyder wijse van doen, hebbe ick wel verstaen, ende de selve so duydelijck ontdeckt, dat oock de partijdighste aenhanghers uwer opinien wel sullen moghen verstaen: met wat menichfuldigher buygingen der H. Schrifturen, grove Dolinghen ende platte Strijdigheyden, dat selve onwijse boeck doorgaens vervult is. Dit hebdy te verwachten, het zy dat ick den voorbeschreven tijt beleve, of na mijnen overlijden: ende dit heeft wel konnen vermoeden u Saravia, den welcken (ende niet u luyden) in den Hagde teghen my de woorden te voeren toebetrout was: die looflijcker dan ghy beyden heeft connen bedencken wat ick daer op soude konnen antwoorden: daeromme oock hy (dien't immers betaemde, maer u beyden in sijn leven niet) hem wel ghewacht heeft sulck u schrijven te ondertekenen. Of ghyl. beyde nu ooc self gevreest hebt, dat ic u so luttel antwoort schuldigh soude blijven op dit

u leste schryven, als op voorgaende onbedachte schriften, en ooc namentlijc op uwe Redenen tegen 't Boecxken van den Aflaet Christi, daer ghy't Hemelwerck op hebt ghekreghen, ende dat ghy mitsdien van nieus in uwe wel-verschulde beschaemtheydt soudet vallen, dat mooght ghy beyde selve weten, niet ick, dien ghy groote redene hebt gegeven tot sulck vermoeden, by soo verde het waerachtigh is, 't gunt my uyt verscheyden geloofwaerdighe luyden voor gecomen is: te weten datter benaerstight soude sijn onderteeckende acte, van my in de gevangenisse te doen werpen, so wanneer ick eenighe schriften meer in druck uytgeve tegen u luyder leere. Maer want ick sulcx qualijck mach ghelooven waerachtigh te wesen, om redenen hier na volgende: ende ick sulcx oock niet heel en mach yoor ydel houden, ten aenschou van den persoonen die my sulcx aengegeven ende oock doen aengheven: so dient desen Zendt-brief aen u beyden, dien ick, 't gheen hier af is, niet verholen te sijn en mach houden: om de waerheydt van desen te moogen weten uyt u beyden: die u gelaet uwen handel wel in 't licht te moghen staen, ende gheen duysterlingen te wesen. Ghy en sult hier niet vragen (so ick vermoede) tot wat eynde ick die begeere te weten: gemerckt desen handel sonderlingen immers alleen mijnen persoon is betreffende. Want seker so derhalve op my eenige sake also waer beslooten: soo soude ick volle kennisse daer af hebbende, die sodanigh moghen bevinden, dat ick die, of gehoorsamen of niet gehoorsamen soude moeten: na dat mijn conscientie betuygen soude sulcx behoorlijck of onbehoorlijck te wesen. Nopende nu mijn redenen van niet te gelooven. dat sulcke acte buyten mijn kennisse op my verworven soude wesen, sijn twee voornemelijcke, behalven meer andere. D'een is, dat ick wel can verstaen dat sulcx niet en can verworven sijn sonder 't versoeck vanden Voorvechters uwer Leere. Deser en hebbe ick noch gheen andere vernomen, dan u beyden, die alleen (behalven Daneum, die wech is) met gedruckte Schriften tegen de mijne, u leere heeft bestaen te verdedigen. Nu hebt ghy beyde in een Libel fameux aen den Staten in druck tegen my uytgegeven, gestelt dese uwe eygen woorden:

> *'VVy bekennen wel gaerne, dat van oudts grove dwaelinghen in de Christelijcke Kercke ingebroken sijn, ende dat niet min hooghelijck te prijsen is den yver ende ghetrouwigheydt der ghenen diese bestraft ende gesocht hebben wech te nemen: als de uytfinnigheydt der gheenre die teghen haer vermaners sijn opgestaen, is te verfoeyen. Even gaerne belyden wy oock dat in de Gereformeerde kercke so wel valsche leere can inkruypen, alsse in de oude kercke ingekropen is. Ende staet over sulcx nu so wel, als eertyts, op de leere te letten. In de welcke so yemant onsuyverheyt bevindt, hy onverbeurt de selve mach ende behoort aen te wysen.'*

Dat sijn uwer beyden eyghen woorden van woorde te woordt. Daer mede bevestigt ghyluyden Martijn Luthers, V. Zwinglij, Calvini, Beze, &c. berispen vande gebreken inde Roomsche Leere met gedruckte boecken voor wel ende behoorlijck gedaen te sijn. niet teghenstaende sulcx by Keyseren ende Koninghen op dootstraffe verboden wert: welck verbieden uwe Leeraeren voor een openbare tyrannye hebben gescholden, ende voor een tyrannighe dwang inder conscientien. Waer af wy hier te Lande nu bevrijt sijnde, noch gheen Wetten en hebben die verbieden, uwe Leere van dolingen te berispen. Also hebbe ick sulcx opentlijc ten exempel van Luther ende andere ghedaen, hoewel zyluyden meest teghen openbaer verbodt, maer ick sonder alle verbodt van de Overheyt. Immers ick heb sulck mijn

berispen op u Catechismum, oock aen den Staten van Hollandt selve verthoont een deel Maenden, al eer ick dat liet onder 'tvolck comen. Die hebben eyndtlijck ons beschreven tot een openbare Disputatie inden Haghe. Sy wert begonnen maer niet voleynt. Door u luyder (niet door mijn) achter blyven, die tot volvoeringhe van dien in den Hage was gaen woonen. Dat u achter blijven quam door dien, nu uwe wiecken gheproeft waren, ghy u selve, of ten minsten de H. Staten u luyden, so wel niet, als te voren, genoeghsaem bevonden, om u leere met eenighen schijn van waerheyt te moghen antwoorden, so lichtelijck staet te vermoeden. Want anders en waer dat groote werck nimmermeer begonnen geweest en soo slechtelijck te laten steken. Nu en was dat stuck van de onderhoudinghe der geboden Godes, daer af wy inden Haghe begonsten te handelen, alleen niet die eenighe onsuyverheyt die ick sagh in u Leere te wesen, maer houde de selve oock niet min groflijck te doolen in de Iustificatie, in de Predestinatie, inde toerekenende Gerechtigheyt, in't Ketter-dooden, ende in ander meer stucken, so ghy self wel weet. Dit mach ick met u beyder eygen handen betoonen. Geeft my dit alles niet groote reden om niet op u te konnen vermoeden dat ghyl. sulcken acte benaerstigt soude hebben? Ghyluyden, seg ick, die self niet al te eerlijck uyt de begonnen Disputatie sijn achter gebleven? Die self in druck seght dat in u Leere oock dooling mach inkruypen? Die self opentlijck schrijft, dat elck sulcx siende onverbeurt mach, jae behoort aen te wijsen? Aen d'ander sijde u vermach ick sulcke onderteeckenighe van Evangelische Overheyt oock geensins ghelooven, sonder u luyder versoeck geschiedt te moghen wesen: ten waer dan sake dat zy sulck berispen uwer Leere in't generael met openbare Placcaten eenen yegelijcke, of my alleen in't particulier openbaerlijck, of ten minsten by insinuatie bedecktelijck verboden hadden gehadt. Maer dit is noch geen van beyden geschiet, also veel Overheyden uyt versochtheydt te wijs sijn, dan dat zy sulcx bewillighen of doen souden. So en hebbe ick noch int bysonder, noch veel min in't algemeen gheen Wet van u Leere in druck niet te mogen berispen. Isser oock overtredinghe daer geen Wet en is? Bysonder in dese sake, daer af ghy beyde; uwer Leere voorstanders; in druck segt, dat het yegelijck onverbeurt mach doen, ja behoort te doen? Wat soude dan sulcke verborghen ondertekeninge doch anders wesen dan verholen stricken om een onschuldighe te vanghen? Soo en mach ick dan oock in gheender wijsen gelooven sodanighen acte over mijnen persoone stilswijghende geonderteeckent te wesen: ten waer men met sodanighen eenighen acte des Keysers ende Konings tyrannijcke Placcaten noch voor heyligh ende goet wilde doen achten by dit werck, ghemerckt die doch opentlijck alle man met heur Placcaten waerschouden wat luyden ende wat daden, oock op wat wijse zy wilden straffen. Daer ter contrarie sulcke bedeckte ondertekeninghe onder een openbare schijn van toelatinghe d'aldersorghlijckste tyrannye is die men ter werelt mach bedencken. Soude niet eer gelooflijck schijnen dat het licht duyster is, dan dat onse diergekoghte vryheyt so haest in sodanighen dwang soude sijn verandert? Daer hebdy mijne redenen van mijn niet konnen gelooven, dat sodanigen acte over mijnen persone ghetekent soude sijn: desgelijcx de redenen van dat ick sulck waerschouwen niet gantschelijc en mach verachten. Ghyluyden sult dan Christelijck doen indien ghy my de waerheyt van desen in trouwen rondelijck verwittight. Dit begheer ick mits desen ernstlijck aen u met vertrouwen van hier inne niet geweyghert te sullen wesen op dat ick 't selve

gewisslijck wetende my daer na magh aenstellen, 'tzy met gehoorsamen of anders, na 't getuygh mijn's gewetens, so voor is geseyt. Maer so ick in dit mijn goet vertrouwen op u beyden moghte bedrogen worden: so suldy weten datmen door sulcke acte niet altoos voorderen, maer wel op 't alderhooghste hinderen mach de verbreedinghe van uwe Leere. Want indien sulcke acte bestaet in reden, ende niet teghen Godes bevelen, soo ben ick in meyninghe in't alderminste niet daer teghen (al en weet ick haer inhouden niet) te doene. Maer so ghy straffe houdt, van doen 't gheen dat God te doen gebiedt: so en dencke ick noch om gevangenisse, noch om doot (God alleen weet wat ick in sijn kracht dan soude vermogen) te laten om menschen verboden, 't gheen Godt te doen verbiedt. Ende dan soude mijn stomme gevangenisse of onschuldigh sterven meer vruchts doen, tot afbreck van uwe leeringhe, vol grove dolingen sijnde: dan hondert boecken die ick daer van in druck soude moghen uytgeven, ende dan soude al de werelt verstaen, datmen schijnende om des Lants privilegien ende vryheyt te vechten: de selve opentlijc vernielt met my ergens gevangen te voeren, 't welck oock niet gedooght magh worden by den Regheerders ende Raden tot Haerlem, sonder meyneedigh te worden aen de Previlegie van de Stede Haerlem, by henluyden beswooren voor te staen. Boven dat is alleman bekent, dat ick beroerende mijn borgelijcke leven een onstraflijcken wandel voere. Soude dan voor den volcke oock yet lichter om verstaen wesen, dan dat men my sulcx aendede tegen recht ende privilegien, alleenlijck om u Leere berispt te hebben, om de waerheyt gheseyt te hebben? om sake van mijn conscientie? Dan suldy waerachtigh doen blijcken te wesen mijne Prophetie in rijm voor mijne Toelatinge by my uytgegeven al over vierthien Iaren, houdende:

Elck wil des anders geloof regeeren,
Dit doen, diemen voormaels sagh leeren
Dat sulcx den Christenen niet betaemt.
Maer so ootmoedigh was heur gedacht
Alst noch onder 't cruys lagh sonder macht
Nu thoonet sijn macht onbeschaemt.

Sulcx aen my doende soudy 't net voor den ooghen der Vogelen spreyden, u Leere door 't vervolgens verdachtheyt noch meer te schande brengen, den volcke self voor u selve waerschouwen, allen goethertigen uwe Leere vyant doen werden: der Romanisten Leere in heur tyranne door u naevolginge van dien bevestighen, jae heyligh doen schijnen met u openbaer behoorlijc ende geoorloft seggen te sijn, 't geen dat ghy self met verholen Wetten benaerstight te doen straffen: Ende u selve also mede als zyluyden hebben gedaen, een uytbraeksel der Nederlanden te maken. Daerom indien ghy niet in eenen verkeerden sinne ende blintheyt en sijt overghegheven. so neemt dit ter herten. Wort wijs, ende verschoont u Ghemeente. Dat verleene u Godt, dien ghy wert bevolen van u dienstwillighe

D.V. Coornhert.

[Annex]

D.V. Coornherts doen in desen handel.

Die toont onlochbaerlijck, dat de Predicanten selve bekennen in druck, dat haer Leere oock gebreck mach insluypen, so wel alst in d'oude gedaen heeft.

Dat de Predicanten seggen, dat elck Christen mensch daer inne onsuyverheyt siende, sulcx onverbeurt mach ende behoort aen te wijsen: ja dat elck die schuldigh is te straffen aen den ghenen die de Ghemeynten bevolen sijn.

Coornhert siet grouwelijcke vuyligheyden in der Ghereformeerden leere. Hy straft die, ende wijstse den Predicanten aen, ende dat behoorlijck, oock wetteijck, als doende 't selve oock by wille, ende ter ordonnantie van de H.H. Staten selve.

Soo doet dan Coornhert hier inne dat elck Christen mensche onverbeurt mach doen, schuldig is te doen, ende behoort te doen: ende dit alles na der Predicanten segghen selve. Ende is mitsdien sijn doen eerlijck, Christelijck ende prijselijck.

In een Brief aen my uyt Delft vanden 15. November 1577.

> *'Want dewyle wy hebben de Apostelsche gesonde leere, de rechte instellinghe der Sacramenten, den waren Godsdienst, ja ooc de forme van een Christelijcke Ghemeynte in den Woorde Godes vervatet ende voorgebeeldet, so is het eenen yeghelijcken Christen geoorloft de vergaderinge ende Gemeynte sijns tijts daer nae te examineren, ende te sien of sy daer mede over een comt.*
>
> *So hy bevindt dat de Gemeynte sijns tijts vande gesonde leere afgeweken is, dan waren Godsdienst vervalscht, de Sacramenten in afoderye verndert heeft: so en ist hem niet alleen geoorloft, maer hy is ooc schuldigh sulcke misbruycken te bestraffen, ende den ghenen die de voors. Gemeynten bevolen sijn, daer van te waerschouwen: op dat het door haer middel moghte gebetert worden. Die heeft Lutherus ende Zwinglius ten eersten gedaen. Ergo so en hebben sy niet meer gedaen dan een gemeyn Christen geoorloft is, &c.'*

Ende int voorsz. valsch Wroeghschrift aen den Staten, genaemt Remonstrantie, onderteyckent Arnoldus ende Reginaldus Donteclock, ende gedruckt *Anno* 1583. tot Delft by Aelbert Henricx. seggen sy also:

> *'Even gaerne belijden wy ooc dat inde Ghereformeerde Kercke, soo wel valsche leere can incruypen, alßе in de oude Kercke gecroopen is, ende staet over sulcx nu sowel als eertijds, op de leere te letten: in de welcke so yemeant onsuyverheyd bevindt, hy onverbeurt, de selve mach ende behoort aen te wijsen.'*

Ick dan grove ende onlydelijcke dolinghen in uwen Catechismo vindende, hebbe de selve de Predicanten van Delft voors. eerst aengewesen by beslooten Missiven, oock by monde, ende daer na, de selve loey ende onhandtsaem bevonden hebbende, aen den Heeren Staten selve, ooc aen den Synodum, den vierden September 1589. ende hebbe daer aen gedaen dat elck gemeyn Christen te doen schuldigh ende geoorloft is.

Coornhert Correspondentie, II, 51

Remonstrantie, D.V. Coornhert aende Synodale vergaderinghe binnen der Goude, Anno 1589.

geadresseerde:	Synodale vergadering Gouda
datering, plaats:	27 augustus 1589
referentie:	*Wercken* II, 336r-337v/689-692
aantal woorden:	3038
thema:	Remonstrantie: de leer moet verantwoord worden.
omschrijving:	Coornhert beschrijft de kerkelijke situatie: er zijn vier zichtbare kerken (de katholieke, de lutherse, de gereformeerde en de doopsgezinde). Elke kerk denkt de ware te zijn en verkettert de andere. Nimmer is er een algemeen concilie geweest dat met gezag de waarheid van een kerk heeft vastgesteld. Dat kon onder omstandigheden ook niet, maar onvergeeflijk is zeker dat men voor eigen rechter speelt, anderen veroordeelt en bant, de overheidsmacht voor eigen voordeel probeert in te zetten, de Schrift misbruikt: dat alles enkel om zoveel mogelijk mensen aan de eigen kerk te binden. Het ergste is nog wel dat de drie nieuwe kerken, die geen van alle de eigen zending kunnen bewijzen, de andere geen gewetensvrijheid gunnen, iets wat zij eerder, in hun nood, bij de overheid probeerden af te smeken. De kerken die nu de overheid aan hun kant weten, willen van gewetensvrijheid niet meer weten. Eens te meer blijkt zo dat zij niet op Gods bevel, maar naar eigen goeddunken handelen. Hij, Coornhert, stelt dit aan de kaak, met goedvinden van de overheid. Zaak is dan ook dat de disputatie wordt voortgezet en afgerond: de leer moet verantwoord worden. Hij geeft te bedenken 'wat swarigheyt te beduchten staet voor 't lant, daer d'een kercke sich meer op d'Overheydts macht dan op waerheyt verlatende, anderen niet en willen ghedooghen: sonder te willen haer leere Christelijcker wijse verantwoorden, ende heurs gheloofs rekenschap te gheven, tot voorhoedinghe van inlantsche twist'. Het gaat om waarheid, niet om macht. Kritiek is dan een goede zaak: een recht en een plicht, zoals zij ook zelf eerder betoogden. Zijn kritiekpunten heeft hij duidelijk gemaakt, nu zijn de predikanten aan zet. Uiteraard moet een en ander worden gepubliceerd: 'soo't alle man aengaet'. Het kan niet zo zijn dat discussies halverwege ophouden. Ook het kerkvolk moet er zeker van kunnen zijn aan wie het gehoor wenst te geven. 'Daeromme soo u L. verstandt ende wijsheydt hebbende, belieft voort te varen in't verantwoorden uwer leere in der manieren voorschreven, of beter die ghy sult moghen bedencken, ick ben, soo gheseyt is, daer toe inden Heere bereyt.'
bijzonderheden:	
opmerking:	Deze brief is tweemaal opgenomen in de *Wercken*. Zie ook: *CoCo,* II, 99.

Remonstrantie, D.V. Coornhert aende Synodale vergaderinghe binnen der Goude, Anno 1589.[4]

D.V. Coornhert aende Synodale vergaderinghe binnen der Goude, Anno 1589.

Lieve mannen ende vrienden. Ick ondergenoemde soeckende 'tselve, dat ick vermoede oock by allen Godtvruchtighen onder u lieden, niet min ghesocht te werden, dan by andere goetmeynende Dienaren van elck der drie andere sienlijcke kercken; te weten Godes eere ende der menschen heyl; en hebbe niet

4 Aan de remonstrantie gaan twee opmerkingen vooraf, die de gang van zaken verduidelijken. Op zijn verzoek ontvangt Coornhert een ontvangstbevestiging: 'By Everhardo Predicant van der Goude, gheschreven dese vvoorden: *Hebbe dit gelevert den Sinodo, ende is my wederom gegeven om D.V. Coornhert, wederom te gheven, den 4. Septembris, Anno (1589).' Coornhert bevestigt op zijn beurt de gang van zaken: 'HVyden bracht my Everhardus desen mijnen Missive wederomme, die dit hier boven schreef ten mijnen versoecke, segghende dat hem dit schrift van den Predicanten weder was ghelevert, die hem bevalen my't selve wederom te leveren, segghende tot hem, wy kennen den man wel, hebben met hem niet te doen. Soo hy wat wil, hy loop aende H. Staten. Anno 1589. den 4. Sebtemb.'*

konnen laten, sonderlingen nadien u L. bykomst alhier ter stede oock oorsake daer toe scheen te gheven, de selve voor te stellen 't ghene volght:

Ende eerst, dat de kercke Godes by wijlen onsienlijck is, tuyghen; behalven veele andere hoogh-achtbare mannen oock; Joannes Calvinus, ende de Heere van Plessy. Indien dat oydt is gheweest, soo ist gheweest, soo ist nu in dese tijden.

Waerom en laten wy't niet liever den Heere toe, ghemerckt hy alleen den zijnen kent, dat hy bywijlen die uytwendighe kennisse zijnre kercken, uyter menschen ooghen wech neme, &c. In prefatione ad regem Francorum Institu. Geneve, apud Ioannem Gerardum, 1550. Ende Messire Philippe Sr. de Plessy in zijn Duytsche boecxken vande Kercke, Fol. 4.

Want de kercken, die nu opentlijck Sacramenten gebruycken, zijn viere: namentlijck Roomsche, Luytersche, Gereformeerde, ende Doopsghesinde: onder welck de laetste ende eerste in seer veele, ende d'ander twee al in sommige deelen verdeylt zijn.

Welcke drie laetste eendrachtelijck de Roomsche houden voor een valsche: ende elck van de selve drie d'ander twee, of voor dolende, of voor gheen kercken.

Dit betuygen ontwijfelijck der selver onderlinghe twistschriften: daerinne sich elck aenneemt de ware sienlijcke kercke Christi te zijn.

Maer dat sulcks geschiet door't vonnisse van vry ende algemeyn Concilium: daer ghy alt'samen zijt volhoort by eenigh onpartijdigh God gheleert Rechter, by u alle viere tot sulck oordeel verkooren zijnde: en mach uwer gheen met waerheyt segghen, maer is elck uwer in zijn eyghen saecke zijn eyghen Rechter.

Hoe wel nu sulck vonnisse geen geloof altoos en verdient, so zijn elck uwer vande drie laetste moghelijck daer inne wel met recht te ontschuldighen: dat het in u macht niet en is gheweest soodanighen vryen ende wettighen Concilium te versamen. Maer veele achten dat ghy alle viere swaerlijck te recht mooght ontschuldight werden daer inne: dat elck uwer onwijse yvers dronckenheydt meer pooght zijne mede-knechten te slaen, met d'Overheyts macht, of met u eyghen banne, oock mede door misbruyckte Schriftueren, het onwijse volck aen u te houden of tot u te trecken: Jae oock alle menschen, ende ghemeynten, die met u in allen articulen niet eens ghesint en zijn, (waer over ghy mannen hier nu versaemt, of de uwe, self oock den Luterschen* beschuldight) dan met ontwijfelijck bewijs uwer sendinghen ofte kercken den menschen te versekeren wien zy hooren, waer zy blijven, of waer zy gaen sullen.

**Hier segghen de Gereformeerde den Luytherschen aen vernomen te hebben: dat zy alle ander Ghemeynten, die met heur in allen poincten niet eens ghesint en zijn, verdoemen, dat zy onder den name des vredes, het zaet der oorloghe uyt spreyden: dat zy sich op menschelijck ghewelt verlaten: twist in de kercke stroyen, d'Overheydts macht misbruycken, ende dat zy tegen't exempel Christi ende zijnre Apostelen, anderen verdoemen, eer zy overtuyght ende verwonnen zijn, pag. 15. 16. Sentbrief der Dienaren die Godes woort inde gereformeerde Kercken, in Nederlant, verkondigen aen de gene die een seker boeck gemaeckt hebben, datmen noemt het Bergsche of Concordie boeck. t'Antwerpen by Gilles van den Rade, 1580.*

Dit verdoemen verfoeyde Luyther in de Rooms. Paus. Ibidem pag. 17. Ende noch: So siet wel toe met wat gewissen dat ghy ons luydn sodanigen wettigen t'samenspreeckinghe kont ontseggen: ofte met wat conscientie dat ghylieden soo vele kercken onverhoort in haren defensien ende niet verwonnen, sult macht hebben te verdoemen: recht als of ghy de overste Heeren ende volmachtigh waert om over alle kercken, al om te gebieden ende de selve te straffen. Ibidem pag. 91.

Heeft oock yemant uwer drien zijn beroep ende kercke tot noch toe een hayrken sekerder bewesen, dan de Roomsche Kercke haer successie? Immers ghy niet, mannen, noch geen uwer mede Dienaren.

Noch waer dit eenighsins lijdelijck, soo elck uwer drie kercken onderlinghen malkanderen, ende andere bysondere menschen neven sich mochten lijden, met heur exercitien: so u noch niet vergeten magh zijn hoe ghy selfs noch binnen weynigh Jaren herwaerts, plaght te bidden, om met uwe kercken-oeffeningen gheleden te worden tot rust uwer conscientien.

Inden Sent-brief aende Koninghl. Majesteyt van Spanjen, van wegen den Prince van Oranjen, der Staten van Hollant, &c. gedruckt tot Dordrecht, *Anno* 1573.

> '*Wy en versoecken van uwe gehoorsaemheyt niet ontslagen te wesen, maer alleen dat onse Conscientien voor Godt den Heere mogen bevrijt blyven: dat wy zijn heyligh woort moghen hooren ende dat selve naevolgen, om rekeninge van onse zielen den alder-oppersten rechter, ten Ionghsten dage te mogen geven. Item noch inden Requeste, aen zijn Altese, ende den Raet van Staten der Nederlanden, vande Protestanten, willende leven nae de reformatie vanden Euangelie, den 22. Iunij, Anno 1578. Sy begeeren ende versoecken ootmoedelijck, door't middel der Staten Generael te mogen versien voor heur int stuc der vrye openbaere exercitie, van haer voorsz Religie, &c. Ende noch: Dat het u believe wech nemende alle oorsaken van mistrouwen, ende quaet vermoeden tusschen d'arme ondersaten der Nederlanden, die d'oogen alt'samen hebben op u, eenigh middel te vinden omme toe te laten ten behaghen ende ghenoegen van yeghelijck, een gelijcke oeffeninghe van beyde Religions, tot dat het Godt belieft sal hebben, &c. Door't middel van en goet heyligh ende vry Generael (of ten minsten Nationael) Concilium, te vereenighen de twisten, die wy sien te wesen in dese Landen, nopende 't stuck van de Religie.*'

Maer dits verde te soecken by de ghene onder u, die des Overheyts macht voor sich hebben. Komt dit over een met het vorighe roepen, dat het geloof met Religions exercitie vry behoeft te zijn? Also en wil nu niemant anderen neven sich lijden.

Wat anders heeft elck uwer, alsmen u niet wilde lijden, meest veroorsaeckt (ende noch sal in veel onwijse yveraers) een kerck op te richten? Seghdy: Wy bouwen gheen nieuwe kercken, maer Reformeren als Elias dede.

3. Reg 18. 30. Wel aen, hebdy, als hy hadde, bevel van Gode daer toe: waerom en doedy dat, so hy dede, de volcke tot heur versekertheyt niet blijcken? Hebdy oock sulck bevel niet: sal niet opendtlijck blijcken dat ghy het onwetende volck misleydet?

Rom. 14. 33. Het is immers sonde, mannen, al wat niet gheschiet uytten gheloove. Hebdy dan des gheen bevel ghehadt van Gode, soo en hebdy zijn woordt niet tot sulck werck van Reformeren. Magh 't oock recht gheloof zijn daer gheen woort Godes af en is?

Doedy dan self dit groote werck niet uyt Godes bevel, maer uyt u selfs goetduncken: niet uyten gheloove, maer sondelijck: sal het onwijse volck mede uyt ongheloove, sonder alle seeckerheyt sich in uwe kercken mogen begeven, sonder sich met u te besondigen?

Mat. 23. 17. Hier toe arbeyt ghy nochtans soo langer soo meerder om te proselyteren, ende besondight u hier inne metten volcke hoe langher hoe swaerlijcker. 'Twelck by u met rechten ernst bedacht zijnde, de liefde uyt medoogen des armen volcks soude verbieden. Immers u luyde, Mannen, ter tijt toe ghy soo waerlijck, als openbaerlijck uwe leere ende sendinghe de ware sult hebben bewesen.

Die wordt voor onwaer te zijn beschuldight by my, ende dat niet heymelijck, maer openbaerlijck, niet sonder oorlof, maer met believen, jae ter ordonnantie van de Overheydt self in Hollant. Hebben de uwe die moghen verandtwoorden? Alle man weet wel neen.

Want als ick heur eenighe maenden langhe inden Haghe (alwaer ick om dien handels wille was gaen woonen) verwachtede, om aen weer-zijden, weder te komen, ende 't begonnen web af te weven, volgens het afscheydt ons ter beyden zijden by den Heeren Commissarissen ghegheven: soo zijn zy achter ghebleven, blijven noch achter, ende laten uwe Catechismale leere in schanden steecken, sonder die te konnen waer te zijn bewijsen.

Mooghdy die onwijse voorvechters uwer leere noch voor getrouwe dienaren prijsen? Souden dat ware Jongheren Christi wesen? Luc. 21. 15. Of feylen nu des Meesters beloften? Die seyt: ick sal u eenen mont ende wijsheyt gheven: den welcken niet en sullen konnen teghenspreken, noch teghenstaen, alle die sich teghen u stellen.

U betamet dan mannen, hebdy liefde ende wijsheyt, dese arghernisse uwer leere wech te nemen, die de voorschreven uwe onrijpe Delfsche met-dienaren onwijselijck veroorsaeckt hebben, u L. moghent oock bestaen buyten gevaerlijckheyt, kosten ende schade.

Want het heeft den Heeren Staten *Anno* 1583. noch anderwerven belieft te bevelen by heur E. E. missiven, datmen desen handel soude beginnen, om te voleynden, tot heyl, rust, ende eendracht deser Lantsaten.

Dat voornemen moetmen noch betrouwen by de selve heur E.E. onverandert te wesen: soo men niet Calumnierende en wil seggen, dat heur E.E.'s liefde totter Lantsaten heyl nu verkout is.

Immers veele souden meynen, of schoon de selve sulcks te bestaen u gheboden, (dat niet te vermoeden en is) dat u luyden dan soude betamen t'antwoorden metten
Act. 4. 19. Apostelen: Oordeelt oft recht is voor Gode u meer dan Gode te gehoorsamen?

Of merckt ghy nu niet, soo wel als uwe mede-dienaren noch *Anno* 80. wel hebben konnen mercken, wat swarigheyt te beduchten staet voor 't lant, daer d'een kercke sich meer op d'Overheydts macht dan op waerheyt verlatende, anderen niet en willen ghedooghen: sonder te willen haer leere Christelijcker wijse verantwoorden, ende heurs gheloofs rekenschap te gheven, tot voorhoedinghe van inlantsche twist.

Die schrijven, in't voorsz Berchsche Boeck, totten Luyterschen alsoo:

> '*Want soo ghy niet gheheel ende al van uwen verstande en zijt berooft, so siet ghy wel dat dit is het voornemen onser alghemeyne vyanden (onder de welcke de sommighe seer machtigh zijn, ende die tot op dese tijt de Ghemeynte vervolght hebben) alsse de sake nu sullen soo verde gebrocht hebben door u lieder toedoen, dat niemandt int Keyserrijcke sal moghen plaetse hebben dan Papisten, ende de gene die dat Berchsche boeck sullen hebben onderschreven, datse alsdan hem betrouwende ende verlatende op het aensien ende de ghewapende macht des Rijcks, alle de andere sullen poghen uyt het Rijck te bannen, die met u lieden niet van eenrehande gesintheydt en zijn. Maer hoe veele datter van dien zijn, die uwe leeringhe niet en konnen aenhanghen, niet alleen onder den genen, die Zwingli leeringhe niet versmaden, maer oock onder de ghene die de Confessie van Ausburch onderschreven hebben: wat noot is het sulcks*

te verhalen? Soo't dan so verde quame, dat de Vorsten, de welcke uwe raet volghende tot soo onsalighe raetslaghen gheneyght zijn, alle de voorschreven met ghewapender handt souden soecken te verdrijven, wie en siet niet met wat een schandelijcke ende grousaeme inlantsche oorloghe dat gheheele Duytslant, u lieder Vaderlant soude afgebrant werden? &.'

Over mijne zijde ben ick noch, als voor, bereyt, om my van u metter waerheydt (hebdyse erghens inne) te laten onderwijsen. Dat zydy dan oock schuldigh te doen, immers oock te ondersoecken of de uwe dat vermogen, want men noch met geen waerheydt en magh segghen, dat ick ergens inne van den uwen met waerheydt overtuyght ben, swijge hartneckelijck in dolinghe ghebleven.

Daer tegen betamet oock my: oock volgens der Delfsche dienaren eyghen verklaren in druck ende in schriften aen my (die niet een kleyne of eensame, maer veel dolinghen in uwen Catechismo wete) die aen te wijsen, te bestraffen, ende den genen die de Gemeynte bevolen zijn, daer van te waerschouwen: want sulcks een yegelijck Christen geoorloft, ja oock schuldigh is, ende sulcks onverbeurt mach ende behoort aen te wijsen, soo der Delfsche Predikanten schrift aen my, ende heur valsch wroeghschrift aenden Heeren Staten van my in openbaren druck betuyghen.

In een brief aen my uyt Delft van den 15. November 1577.

'Want dewijle wy hebben de Apostelsche ghesonde leere, de rechte instellinge der Sacramenten,den waren Godsdienst, jae oock de forme van een Christelijcke Ghemeynte in den woorde Godes vervatet ende voorgebeeldet, soo is het eenen yeghelijcken Christen geoorloft de vergaderinge ende ghemeynte zijns tyts daer na te examineren, ende te sien of zy daer mede over een komt. Soo hy bevint dat de Ghemeynte sijns tydts van de gesonde leere afgeweken is, den waren Godsdienst vervalscht, de Sacramenten in afgoderie verandert heeft: so en ist hem niet alleen geoorloft, maer hy is oock schuldigh sulcke misbruycken te bestraffen, ende den genen die de voorsz gemeynten bevolen zijn, daer van te waerschouwen: opdat het door haer middel mochte gebetert worden. Dit heeft Lutherus ende Zwinglius ten eersten gedaen. Ergo soo en hebben zy niet meer ghedaen, dan een ghemeyn Christen geoorloft is, &c. Ende in't voorsz valsch wroeghschrift aen den Staten, ghenaemt Remonstrantie, onderteyckent Arnoldus ende Reginaldus Donteklock, ende gedruckt Anno 1583. tot Delft by Aelbert Hendriksz seggen zy alsoo: Even gaerne belyden wy oock, dat inde Gereformeerde Kercke, soo wel valsche leere kan inkruypen: alsse in de oude Kerck gekropen is. ende staet over sulcx, nu so wel als eertydts, op de leere te letten: in de welcke soo yemant onsuyverheydt bevint, hy onverbeurt, de selve mach ende behoort aen te wysen.'

Ick dan grove ende onlijdelijcke dolingen in uwen Catechismo vindende, hebbe de selve de Predikanten van Delft voorsz eerst aenghewesen by besloten Missiven, oock by monde, ende daer nae, de selve loey ende onhantsaem bevonden hebbende, aenden Heeren Staten selve, ende hebbe daer aen ghedaen dat elck gemeyn Christen te doen schuldigh ende geoorloft is.

Maer want zy (so voor staet) anders hebben gedaen dan getrouwe Leeraren te doen schuldigh zijn, uytter aengestelder Disputatien in den Haghe wech zijn gebleven, tegen der Heeren Staten bevelen, van te voleynden, ende dit al tot grooten schandale van uwe leer.

So erbiede ick my noch, volgens der Heeren Staten ordonnantie, tot volvoeringhe van't voorsz bespreck, bereyt tegen u allen, of tegen den genen dien't u L. my

teghen te stellen sal ghelieven: omme hier tersont, of waer ende wanneer het u sal believen, den begonnen handel voorsz te volvoeren, ende dat mondelijck inde penne voor alle man, of by wisselschriften, om in druck ghegeven te worden, (soo't alle man aengaet) welcke laetste wijse rustelijck ende in stilheydt kan gheschieden.

Mits u L. in rechter trouwen verseeckerende, de Waerheydt ter eeren, ende stucx te sullen wijcken, waer inne, ende soo haest ick sal konnen mercken haer over uwe zijde te wesen sonder eenigh wederspreecken: maer so't oock anders ghevalt, en hope ick met Godes hulpe haer nemmermeer te beswijcken.

U.L. sullen believen doen. Neemdy dese mijne aenbiedinghe aen, ghy sult Christelijck doen. Of neen, soo dencke ick mijne conscientie so lutttel te ontrusten door langer int ongeoorloft swijgen in soo hooghwichtigen saecke tot uwe dolinghe te rusten: als andere niet en mogen rusten, om elckerlijcks Conscientie door nieuwe dwangh te ontrusten, tot heur eygen rust, bate ende gemack.

Al niet tegenstaende my wel kont is, oock uyt ervaringhe, wat gonste, danck ende loon des Waerheydts Dienaeren behalen by de wereldt: die welcke pluymstrijckers ende logensprekers lieft ende eert.

Sonderlinghen oock nae dien; behalven 'tghene boven gheschreven is; de Kerckendienaren tot Delft uytten name vande ghemeente, ende bewilliginghe des Kerckenraets tot Delft, aenghenomen ende belooft hebben, in een schrift daer van in mijnen handen, ende by Donderklock gheschreven, oock by hem, by Arent Cornelisz ende Pieter Jansz gheonderteyckent wesende, te handelen de schriften (sonder aen te sien van wien die quamen) van't stuck vander Erfsonden, vande Vrye wille, vande Predestinatie, Justificatie, Sichtbare Kercke, Sendinghe der Dienaren, Onderhoudinge des Wets Godes in desen leven, ende van de macht des Overheyts tegen de verstoorders der kercken, beneven toeseggingh oock dat zy derhalven niemant aen d'Overheydt en souden beswaren nochte beklagen, &c.

Oock mede int Wroeghschrift aenden Staten, ghenaemt Remonstrantie, daer oock staet in druck heur belydinghe van desen in deser wysen:

> *'Want alsoo eenighe die in sommighe poincten verstrickt waren, ende geacht wilden zijn nae de waerheyt te staen, aen ons versochten, dat wy tot haer onderwysinge met Coornhert wilden handelen, ende wy de selve afsloeghen: wel-verstaende nochtans dat ons wel te wille was, met yemant anders die zy mochten voortbrengen ('tghebrande kindt vreest voor't vuyr) in heur presentie te spreecken: ja bereyt zijnde opte argumenten, die zy tot bewijs van haer opinien wisten (schriftelijck seyt de acte, sonder aen te sien van wien die quamen) voor te stellen, schriftelijck tot gemeene nuttigheyt te antwoorden, ten eynde dat onse voorsz weygeringhe niet geduydet en soude werden, als of wy geen raet wisten tot verantwoordinghe onser leere: Soo hebben wy tot haerluyder begeerte een seecker debat ende handel teghen onse leere vande Erfsonde, welck zy ons leveren souden, aengenomen, te wederleggen, ende voorts met onsen hantteken belooft, dat stuck der leere af ghehandelt zijnde, te komen tot d'andere daer in sy ongerust waren, &c.'*

De Delfsche Predikanten voornoemt, ten halven ghekomen wesende inden handel van de Erfsonde, lieten die steken: daer inne zy al te weynigh achteden op heur noodtlijcke ende solemnele beloften, geschiet (so zy schrijven, onder heure handen) uytten name van de ghemeynte tot Delft ende desselven kerckenraets bewilliginghe, sonder eenighsins daer toe veroorsaeckt te wesen, dan door haer eygen luyheydt, soo

de voorsz Remonstrantie of Wroeghschrift opentlijck mede brenght.

Ende so hebben zy oock niet voorder willen handelen van d'ander voor-ghenoemde stucken, niet seer trouwelijck op heur voorsz beloften (om heur twijfelijcke mede-broeders te onderwijsen) soo solemnelijck ghedaen, lettende, nochte op heur schuldighe ampts plicht tot heurder schapen verseeckeringhe: maer scheyden uyt al de voorghenomen handel van al d'ander stucken voorsz: tot dat zy ter oorsaecken van mijn aenbieden aen den Heeren Staten opte Proeve des Catechismi, gedrongen waren de selve te beantwoorden, waer uyt zy mede zijn ghescheyden, latende de selve ten halven mede steken, teghen het voor-nemen der Heeren Staten in heur E. Ets Missiven aen my, noch in mijnen handen wesende.

Daeromme soo u L. verstandt ende wijsheydt hebbende, belieft voort te varen in't verantwoorden uwer leere in der manieren voorschreven, of beter die ghy sult moghen bedencken, ick ben, soo gheseyt is, daer toe inden Heere bereyt.

Indien oock de selve dat weygeren, dencke ick dan uyt noot-drangh mijns gewetens tot u aller, ende aller menschen besten, noch onlanghs te laten sien dat ick tot de Catechismale grove dolinghen langhe, jae al te langhe gherust hebbe, niet tegenstaende ick met Schriftuerlijcke Waerheyt daser teghen vermagh te spreecken.

Lieve mannen ende vrienden, de menschlievende God jonne u door zijn lieven Sone in desen, ende allen anderen desselvens geest der wijsheyt, Amen.

Gheschreven binnen der Goude, den 27. Augusti, *Anno* 1589.

By my u L. aller dienstschuldighen,

D.V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 52

Over koopmanschap.*

geadresseerde:	Dirck van Montfoort
datering, plaats:	30 april 1580, Haarlem
referentie:	*Wercken* II, 377r/765
aantal woorden:	330
thema:	Koopmanschap
omschrijving:	Coornhert heeft in zijn *De koopman* de morele gebreken van het koopmanschap beschreven, echter ook de idee van voorbeeldig koopmanschap uitgewerkt. Van Montfoort ziet hij als een voorbeeldige koopman, aan hem draag hij dit geschrift op.
bijzonderheden:	
opmerking:	Opdrachtbrief *De koopman*

Over koopmanschap.*

Eersamen, Vromen ende Achtbaren Dierick van Montfoort Iacobsz, Oudt Burgermeester der Stede van Leyden.

Ick sagh, Vrundt, het meerdeel der Koopluyden het ghewinne onmatelijck begheeren, onrechtvaerdelyck bejaeghen, afgodelyck betrouwen, ende liefdelooselyck bewaren, tot bederf haerder Zielen, der Landen, ende der schameler Ghemeynten. Daer door ick uyt begheerten totte minderinghe van sulcke quaeden, voor my nam soodanighen Koopluyden een weynigh van sulcke heure schadelycke mishandel, mitsgaders oock eenighe maniere van oprechte handelinghe inder Koopmanschappen, tot henlieder beteringhe, hun voor ooghen te stellen, ende dit in korte t'samenspraecken, die schreef ick om in druck ghemeen te maecken. Als ick nu ronts omme sach nae yemanden, om die selve toe te schryven, die sulcks ware onder den Koopluyden dat hy (immers ten naesten by) strecken soude moghen een levendigh voorbeeldt van dese mynen uytghebeelden Koopman, soo quam my voor ooghen uwe redelijckheydt, Godsvruchtigheydt ende oprechtigheydt, soo in wandel als in handel. Derhalven ick niet en konde laten V.L. als een wesentlycken, dese myne lesentlycke uytbeeldinghe eens vromen Koopmans toe te eyghenen, sonder eenighsins te letten daer op, dat wy moghelyck niet in allen (dat seltsaem ghevalt) eens ghesint en zijn. Alsoo ick vastelijck verhope dat het ghene V.L. beter metter daet, dat myn penne metter praet, in desen uytdruckt, dit mijn gheschrift stichtelyck sal verklaren, soo wederomme 'tghene hier myn penne wat voorder soude moghen spreecken, dan V.L. noch daetlijck moght verthoonen, u self oock nut wesen soude moghen. Waer deur dan oock ghy dit myn boecksken, van ghelijcken het boecksken u, ende ghy beyde alsoo d'een d'andere, oock noch veelen anderen Koopluyden tot een stichtelycke aenwysinghe sult moghen dienen, soo dit ghevalt, daeraen ick niet en twijffele, ende die Heere my spaert, daer aen ick moet twijffelen, dencke ick met Godts hulpe noch eens eenen gheestelijcken Koopman, die desen Koopman vorder sal moghen aenwysen, tot ghereede middlen om ware deuchden te winnen, te beschryven, waer af oock in desen, doch al wat kort, yet wat is verhael. Middeler tydt sal V.L. dese goetwilligheydt wel danckelyk konnen aennemen van (die u het verkryghen uwer goeder begheerten wenschet inden Heere),

V.L. Dienstwillighe ende vruntlijcke *Dierick Volckherts Coornhert.*

Coornhert Correspondentie, II, 53

*Over de erfzonde.**

geadresseerde:	Vrienden
datering, plaats:	Jaren '80*
referentie:	*Wercken* II, 396r/803
aantal woorden:	122
thema:	Erfzonde
omschrijving:	Aankondiging van reactie op een geschrift over de erfzonde.
bijzonderheden:	
opmerking:	Ingevoegd in *Bootgen*

Over de erfzonde.*

ICk hebbe, Vrienden, u schrift, dienende tot vastmakinge van u Erf-zonde, ghelesen: Daer vinde ick veel dinghs by u luyden vromelijck gheseyt, maer niet altoos wettelijck bewesen: anders dan dat ghyluyden daer self krachtelijck omme stoot dese uwe leere vande Erfzonde, ende dit met Schriftuerlijcke sproken ende redenen self, daer met ghy arbeyt die te onderstutten. Waer af ick u hier sende een kleyne Proeve. Overmidts het heele gheschrift by my teghen het uwe ghemaeckt, noch niet en is ghegrosseert, ende midtsdien noch wat sal moeten aenlopen eer ick u t'selve sal moghen senden. D'oorsaken suldy uyt my, des gevraeght zijnde, moghen weten, ende middeler tijdt hier uyt licht verstaen, hoe gheheel qualijck ghy u opinie verstaet. Vaert wel in den Heere.

Coornhert Correspondentie, II, 54

Debatvoorstel: inhoud en organisatie.*

geadresseerde:	Arent Cornelisz, Reynier Donteclock en Pieter Jansz
datering, plaats:	na 1583*
referentie:	*Wercken* II, 482r-483r/ 975-977
aantal woorden:	1554
thema:	Een nieuw debat: waarover en hoe?
omschrijving:	Coornhert beklaagt zich over de gang van zaken tijdens het godsdienstgesprek in Leiden: de predikanten weigerden hun leer schriftelijk te verantwoorden. Vooral ook ergert het hem dat de predikanten zich als leraar gedragen en hem als leerling behandelen. Aan een nieuwe schriftelijke polemiek heeft hij daarom voorwaarden gesteld: 1. zij moeten reageren op door hem gestelde vragen, met name over het 'ketterdoden'; 2. hij wil zijn bijdrage kunnen publiceren zodat alle Nederlanders er kennis van kunnen nemen; 3. zij moeten toezeggen dat zij niet weer hun beklag gaan doen bij de Staten. Nu blijkt dat zij de eerste (en voor hem belangrijkste) voorwaarde niet accepteren: het staat hem niet vrij hun leer te problematiseren. Hij accepteert, na toenemende druk, dat het ketterdoden niet besproken zal worden, maar wel 'erfzonde', 'vrije wil', 'predestinatie', 'rechtvaardiging', 'kerk', 'zending', 'gehoorzaamheid' en 'macht van de overheid over verstoorders van de kerk' ('Soo soetgens noemdy 't gheen ick Ketterdooden hete.'). In de thematische slagorde staat het (door hen naar eigen zeggen onvoldoende bestudeerde) 'ketterdoden' achteraan, dat echter voor Coornhert '(...) d'eenighe oorsake is gheweest, die my eerst teghen Calvijn ende Besam de penne inde hant dede nemen.' Vervolgens gaan er geschriften over en weer, maar Coornhert stelt vast dat zij hem, willens en wetens, maar zeer ten dele van repliek dienen. In reactie op die halve antwoorden besluit Coornhert al zijn bezwaren tegen hun ('leelijcke') leer in druk uit te geven.
bijzonderheden:	
opmerking:	In *Van de vreemde sonde, schulde, straffe nasporinghe*

Debatvoorstel: inhoud en organisatie.*

Aen Arent Cornelisz, met Reynier Donteclock ende Pieter Iansz. Predicanten tot Delft.

TOt Leyden, vrunden, was my verboden voor den volcke te verhalen d'oorsake vande bycomste aldaer: dit is my nu hier niet verboden: dese oorsake is u ende my, maer niet al den ghenen die dit sullen lesen bekent: daerom hebbe ick die hier op't cortste willen verhalen. Ter oorsaken van de begonnen handel tot Leyden begheerden aen u luyden *Anno* LXXX. ontrent Mey eenighe uwes gheloovens genooten, dat ghy u leere by gheschrifte teghen my soudet verantwoorden: In sulcker voegen dat ghy luyden ten laetsten bewillighde te beantwoorden het schrift of die schriften die sy u souden behandighen, oock van my sonder aenschou te nemen van waer sy quamen: sonder dat ghy nochtans met my te doen wilde hebben, soo quaden man was ick in uwen ooghen. Sulcks met meer desghelijcx quamen my de selve tot Haerlem aengheven: met begheeren, dat ick wat soude willen schrijven, teghen 'tghene my in hare ende uwe leere onrecht te wesen dochte: belovende my daer op van u luyden te doen hebben schriftelijcke antwoorde. Nu hadde my het ondervinden al gheleert, dat ghy u tegen my soudet bestaen te draghen als Schoolmeesteren teghen heure Leerjongheren: ende dat ghy my soudet poghen te doen antwoorden op 'tgheen u luyden, niet my, ghelieven

soude voort te stellen: niet jeghenstaende het voorschreven aengheven van den uwen anders scheen met te brenghen. Daerom seyde ick tegen de selve, dat ick bereyt [w]are by gheschrifte teghen u luyden te handelen, maer dat alleenlijck onder dese voorwaerden: Te weten, eerst dat ick als aensegger, my niet meer van u, mijne partijen, en wilde ghedooghen wet ghestelt te wordene, wat ick in u leere soude berispen: maer dat ghy u leere soudt verantwoorden in 'tgene daer van ick die soude berispen. Ende want ick vermerckte al u doen ende laten meest te strecken totten dwangh over svolcx conscientien, ja oock tot aenden lijve te doen straffen om saken des gheloofs: so seyde ick totten selven mannen van Delft, dat ick vooral begheerde te handelen van't Ketterdooden, of sulcx na 'tghetuygh der Godlijcker Schrifturen behoorlijck zy dan niet. Ten tweeden seyde ick, dat ick mijnen arbeyt, dieren tijt ende versuym van mijne no[o]tdrufts winninghe, aen sulck schrijven niet en wilde besteden alleen voor u Predicanten, maer wel voor allen ghemeenen Nederlanders: ende dat daeromme moeste bevoorwaert zijn, dat onse schriften over weder zijden den volcke te dienste ende nut in druck ghegheven souden worden. Ende nadien my onverholen was hoe licht uwe voeten waren omme te loopen claghen aende Heeren Staten, was het derde, dat ghyluyden, die nu van selfs voor den uwen waert ghedronghen henluyden te doen dese presentatie van oock mijne schriften te wederlegghen soo voor gheseyt is, my dese handels halven niet en soudet beclagen aen den Heeren Staten: soo alle tselve breeder mach blijcken oock aen de Copie van u luyder eyghen schrift van woorde te woort achter desen ghestelt, Alsoo hebdy ten laetsten bewillighet de voorschreven twee laetste stucken, maer geensins het eerste, daer aen my aldermeest was gheleghen. Te weten dat ick van u luyden, mijne toecomende partijen, gheen wetten en soude ontfanghen moeten in wat saken ick u leere soude berispen: 'twelck niet alleen een gantsch onbillicke sake is, maer oock soo gheheel onghehoort, dat ick niet en meyne oyt sulcx gheschiet te zijn gheweest. Als ick nu daerom den Delfschen luyden antwoorde dat ick sonder toesegghen van dit stuck met u luyden gheensins en wilde handelen, maer dat ick voor al meynde te handelen van't Ketterdooden: soo vernam ick dat ghyluyden daer toe niet te brengen en soudet wesen, ende werde met sulcker ernstlijcker begheerten vermaent, om dieswille desen handel niet af te slaen, dat ick daer inne bewillighde: met die conditie nochtans, dat ick voor al schrift vande voorseydt voorwaerden by u luyden Predicanten geteeckent wilde hebben in mijnen handen. Dit wert my onlancx daer na gelevert behelsende de voorscheven presentatie, twee laetste conditien ende oock een voortstel van dat ghyluyden nu eerst wilde spreken van d'Erfsonde, daer na vande Vrije-wille, dan vande Predestinatie, voorts vande Iustificatie, vande Kercke, vande Zendinghe, Onderdaningheyt ende (ten laetsten) vande macht des Overheydts teghen den verstoorders der kercke. (Soo soetgens noemdy 't gheen ick Ketterdooden hete) maeckende als mijne Schoolmeesteren alsoo een trap van voortstellen naer u goetduncken, daer af wy souden handelen, ende stellende soo gheweldighen hoope van questien in slachoorde voor de questie van 't Ketterdooden, die ghy bercht inde arrieregarde, dat wy wel onse gantsche leven te strijden souden hebben, al eer wy souden comen aen 't stuck van Ketterdooden, 'twelck voorneemlijck (de Heere is mijn ghetuyghe) ja d'eenighe oorsake is gheweest, die my eerst teghen Calvijn ende Besam de penne inde hant dede nemen, ende daer na teghen u luyden, als

ick int seker vermerckte dat ghy in voornemen waert aenden conscientien ende aen lijfstraffe te comen, tot verderf van Landen ende Luyden: soo ick u beyden tot Leyden inder Cameren oock seyde, als ghy segghende daer op niet ghestudeert te hebben, onwilligh waert daer af te handelen, welcke onwilligheyt ghy in desen voorschreven handel openbaerlijcken oock hebt betoont, als geen dingh meer vreesende dan te handelen van u voorghenomen Ketterdooden. Als my nu sulcke uwe presentatie aenden uwen mette voorseydt bewillighde voorwaerden in date den 27. Iunij *Anno* 1580. by u drye Predicanten met bewilliginghe (soo ghyluyden seght) uwer Kerckenraedt was behandet: hebbe ick u by den selven luyden overghesonden een cort gheschrift, daer inne by my waren ghestelt eenighe spreucken der H. Schrifturen ende sommighe oorsaken die my deden houden, dat u leere van de Erfsonde niet en ware schriftmatigh. Daer op quam my den 6. Octobris 1580. u schrift merckelijck grooter dan't mijne soo dat dan meest ghevalt. Dit was nu den seventhiensten Novembris mede *Anno* 80. by my ten vollen beantwoordt met een gheschrift onghelijck veele grooter zijnde. Maer want dat langher, dan my lief was, bleef in handen van die't soude int net stellen, daer door ickx ten laetsten van daer nam ende een ander dede schrijven, ende ick daer en tusschen voorseker vernam by velen vanden uwen victorie gheroepen te worden, al voor't rechte treffen, soo sandt ick u luyden over een cleyn geschrifte, daer inne ick u bewees, oock uyt uwe eyghen woorden, d'onwaerheyt van dese uwe leere: welck mijn gheschrift ick noemde het Bootgen, met toeseggen dat het schip van dien met gelijcke waren haest soude volghen. Twelck oock gheschiede opten vijfentwintichsten May *Anno* 81. dat bleef nu by u luyden totten neghenthiensten Februarij 1583. te weten een Iaer ende neghen Maende na dat mijn voorseydt groote gheschrift u was behandet, al eer ick yet sekers daer af vernam. Ende was doch ghelijcke wel noch in mijne meyninghe bedroghen: als maer een halve antwoorde ontfanghende daer ick een gheheele was verwachtende. Dit verwonderde my, oock sonderlinghen dese navolghende woorden voor dat schrift by u Donteclocx handt gheschreven.

> *'De Principale helfte hebben (wy) voleyndet, die wy u luyden mitsdesen over gheven, verhoopende dat ghy, ende alle die tselve sullen comen te lesen, daer uyt lichtelijck sullen connen oordeelen, hoe ydel ende ongegront het is, dat Coornhert teghen onse leere vande Erfsonde voorbrengt. Het ander deel dencken wy op te houden, tot dat wy sijn Boeck in druck sullen ghesien hebben, ende dat te meer, dewijle wy mercken, dat voor die tijdt weynigh vruchts uyt ons schrijven can comen, etc.'*

Dat zijn uwe woorden: waer af de laetste my schijnen heel onghelooijck. Soudy dan uyt uwe halve antwoorde meer vruchts dan uyt een heele verhopen? of soude u d'eerste helft self niet voldoen, ende wel merckende dat ghy tot de laetste gheen beter antwoorde en hebt, de selve wel achterlaten? Hoe dit met u luyden zy, is u best bekent. Soo is my mede niet onbekent dat mijn werck maer half beantwoort zijnde in druck te gheven, daermen een gheheel werck behoort te sien, een spotlijck doen wesen soude: welck in druck gheven aen u, ende niet aen my ghebreeckt. Nadien ick nu sach u goetduncken van met u halve antwoorde betoont te hebben, hoe ydel mijn seggen is: oock mede nadien ick wete wat door u luyder seggen by velen hier af wert ghelooft, ende achter mijnen rugge ghesaeyt: soo hebbe ick noch hier inne te vollen willen doen 'tghene my toestaet, dat is een geheel werck tegen

dese uwe Leere in druck te gheven. Waer inne ghy sult vinden ghetrouwelijck ende op't aldercrachtighste gestelt, de sterckste redenen, soo wel daer ghy uwe Leere mede poochte te vesten, als daer mede ghy mijne bewijsredenen bestaet te wederlegghen, met sampt het ghene ick (soo vele mijn voorghenomen cortheyt mocht lijden) daer tegen hebbe willen segghen. Ende sal hier met verwachten of ghy oock wat meer sult vermoghen om dese uwe Leere vande Erfsonde teghen dit mijn geschrifte, dan alle uwe Leeraren te samen vande Iare Ixxij. af tot nu toe vermoghen hebben, uwe leelijcke Leere vande Predestinatie ende decrete Godes teghen mijne drye Boecxkens vande Toelatinghe, te verantwoorden mette Godlijcke Schrifture. Hebdy verstant om my van dolinghe in desen schriftelijck te overtuyghen, soo zydy't schuldigh te doen: ende ick sulcx verstaende sal my schuldigh houden mijne dolinghen tot elcx waerschouwinghe voor my, opentlijck in druck te belijden, 'twelck mijn hooghste voornemen is te doen metter hulpen Godes, diens genade verlichten ende stichten wil u allen, allen menschen ende oock my

V. alder dienstschuldighe *D.V. Coornhert.*

Coornhert Correspondentie, II, 55

Copye vande voorgemelde voorwaerden der Delfschen Predicanten.

auteurs:	Arent Cornelisz, Pieter Iansz en Reynier Donteclock
geadresseerde:	Coornhert
datering, plaats:	27 juni 1580, Delft
referentie:	*Wercken* II, 483r/977
aantal woorden:	420
thema:	Nieuw debat: voorwaarden predikanten
omschrijving:	Ondertekenaars, Arent Cornelisz, Pieter Iansz en Reynier Donteclock, bevestigen nog eens schriftelijk, op verzoek, met medeweten van de kerkeraad te zullen antwoorden op de argumenten tegen erfzonde die hun in geschrifte worden voorgelegd. Ook zullen zij ingaan op de kwestie van de vrije wil, predestinatie, rechtvaardiging, zichtbare kerk, zending, het onderhouden van Gods geboden in dit leven en de macht van de overheid over hen die de kerk verstoren. De antwoorden zullen kort en onomwonden zijn, zonder aanzien des persoons, niet partijdig, maar ter stichting van de lezer en tot kennis van de waarheid. Ook stemmen zij ermee in dat de genoemde argumenten en hun weerlegging gepubliceerd worden. Tevens zeggen zij toe zich niet te zullen beklagen bij de Staten, direct noch indirect, over de uitwisseling van gedachten en zich te onthouden van laster en achterklap.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Schriftelijke verklaring, op aandringen van Coornhert, in *Van de vreemde sonde, schulde, straffe nasporinghe.* Opmerking: Dit geschrift lijkt niet in antwoord op de voorafgaande brief van Coornhert te zijn gechreven, aangezien dat van later datum is (of de datum in de *Copye* moet onjuist zijn).
opmerking 2:	Deze tekst komt tweemaal voor in de *Wercken*, zie ook: *CoCo,* II, 59.

Copye vande voorgemelde voorwaerden der Delfschen Predicanten

HOewel het ghenoegh behoorde te wesen dat wy onder ghetuyge te voren belooft hadden, het schrift dat ons door eenighe overgelevert mochte worden teghen die Erfsonde te beantwoorden, soo hebben wy nochtans om te vollen ghenoegh te doen, dewijle men sulcx versoeckende was, onse schriftelijcke onderteeckeninghe niet willen weygheren. Ende alsoo beloven wy ende nemen aen met desen de redenen ende argumenten die tegen de Erfsonde ons schriftelijck overghegheven sullen worden te beantwoorden, ende naer de afhandelinghe van dese tot andere puncten te comen, daer in eenige andere een ander gevoelen mochten hebben, als wy, als vande Vrye wille, vande Predestinatie, Iustificatie, item vande sichtbare Kercke, de sendinghe der Dienaren der selve, hoe verre men de wet Godts mach onderhouden in dit leven, vande macht des Overheydts teghen de verstoorders der Kercke. Ende om bequamelijcker, cortelijcker ende tot meerder stichtinghe der Leseren de voorschreven stucken te verhandelen, soo sullen wy alleen die bloote ende naecte redenen, die eygentlijck tot de voorgestelde questie dienen, voornemen, sonder verbonden te willen zijn op alle het ghene dat daer tusschen loopen mochte totten voorgenomen handel niet dienende te antwoorden. Want onse intentie met dese Presentatie anders niet en is, dan d'onpartijdighe met simpele wederlegghinghe der contrarie argumenten, sonder aen te sien van wien datse comen, tot kennisse der waerheyt te voorderen. Ende sullen met dit eerste stuck versoecken hoe wy't best aenlegghen sullen. Indien sy dan heur over die

ordonnantie, die wy dencken te houden, hebben te beclaghen, soo salmen sulcx mogen remedieren ende eenen anderen voet nemen. Wy zijn oock wel te vreden, dat de voorschreven argumenten met de wederlegginge van dien, tot profijt ende nutheyt der Leseren in druck uytgegeven worden. Ende gelijck onse intentie noyt geweest en is yemandt (die Christelijck ende behoorlijck met ons aengaende die Leere begheerde te spreken ende sijne redenen tegen ons voorstellen) te beswaren, also beloven wy, nademael sulcx oock van ons versocht wordt, dat wy niemant van wegen dese communicatie ende overleveringhe der redenen onse Leere contrarie zijnde, eenighsins directelijck ofte indirectelijck, ofte by mijn Heeren de Staten, of by eenige andere Overigheyden beswaren ofte beclagen sullen: Achten oock dat haer van des wegen vander Overicheydt gheen perijckel te bevreesen en staet, soo verre sy haer (als wy oock beloven te doen) van lasteringhen, achterclappinghen, naem schendinghe ende dierghelijcke tot verstooringhe dienende onthouden.
In kennisse der waerheydt hebben wy Dienaren des Goddelijcken woorts uyter name van onse Ghemeente met wete ende bewilliginghe des Kerckenraets dit onderteeckent. Aldus ghedaen binnen Delft den sevenentwintichsten Iunij vijfthienhondert tachtentich.

Ende was ondertekent:

Arent Corneliszoon Pieter Ianszoon Reynerus Donteclocke.

Coornhert Correspondentie, II, 56

Eenighe vraeghstucken van Reynier Donderklock tot openinghe van Dirck Volckaertsz Coornherts verstant van de voorsienicheydt Godts dienende.

auteur:	Reynier Donteclock
geadresseerde:	Coornhert
datering, plaats:	Januari 1581*
referentie:	*Wercken* II, 539v/1090
aantal woorden:	563
thema:	Donteclock legt Coornhert een achttal vragen voor.
omschrijving:	De vragen van Donteclock (er staat Donderklock): 1. Was het vanwege de zondeval niet noodzakelijk dat Christus omwille van de zaligheid der mensen lijden moest? 2. Is dit noodzakelijk lijden enkel gefundeerd in Gods voorzienigheid of heeft Hij ertoe besloten? D.i.: Gaat het over iets dat God slechts 'toelaat' of dat Hij decreteert? 3. Wijzen tal van uitspraken in de Schrift er niet duidelijk op dat God decisief vastlegt wat er zal gebeuren en dat van 'toelating' geen sprake is? 4. Wist God slechts dat de joden Christus zouden kruisigen of heeft Hij via de duivel daartoe hun kwaadaardigheid opgewekt en gebruikt? 5. Is het niet zo dat God Christus straft niet om Zijn, maar om onze zonde? 6. Heeft God enkel voorzien dat Judas uit gierigheid Christus zou verraden of heeft hij die gierigheid via Satan in diens hart gebracht? 7. Diende Judas verraad er niet toe dat Christus werd geofferd, gekruisigd en niet gestenigd? 8. En was het ook niet van godswege beschikt dat Judas hem juist voor het paasfeest verried en niet eerder of later? Dit beschikken duidt toch op Gods dwingende werkzaamheid: zo zal het gaan en niet anders!
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Van de Toelatinge ende Decrete Godes.* Voor het antwoord van Coornhert zie: volgende brief (*CoCo,* II, 57)

Eenighe vraeghstucken van Reynier Donderklock tot openinghe van Dirck Volckaertsz Coornherts verstant van de voorsienicheydt Godts dienende.

OF hy niet bekent, dat naer den val, oft int aensien vanden val nootsakelijc
j. was tot de zaligheyt vande gevallen mensche dat Christus lijden soude,
ende of daeromme 'tselve niet seeckerlijck vastelijck ende nootsaeckelijck tot zijnder tijdt moeste volbracht werden.

ij. Of dese nootsakelijckheyt indien hyse bekent ghefondeert is, alleen op de voor wetenschap Godts, daer mede hy voorsach dat sulcks gheschieden soude ofte op het besluyt, decreet ende voornemen Gods, dat is of het noodtsaeckelijck was om dat het alsoo gheschieden soude deur Godes toelatinghe, te weten dat Christus soude lijden, of om dat het van Godt gedecreteert, gheordonneert en beslooten was uyt voorsienicheydt ende voor wetenschap vanden val.

iij Wanneer God seght by Esaiam wat gelt het, het sal alsoo gheschieden als ick dencke. Het sal blijven ghelijck ick in den sin hebbe, Item de Heere heeft besloten wie wilt weeren, de hant des Heeren is uytgestreckt wie wilse keeren, of dat soo veel te segghen is als het sal gheschieden, het sal blijven ghelijck ick te vooren sie ende weet dat het van den Assyrien gedaen sal werden. Item de Heere heeft beslooten u te straffen om dat hy voorsach dat de Assyrien in u landt sullen vallen ende dat verwoesten. Oock soude ick gaerne weten hoe hy verstaet dat Godt deur Nathan tot David seyt. Siet ick wil ongheluck over u verwecken uyt uwen

eygen huyse, ende wil uwe wijven nemen voor uwen ooghen ende wilse uwen naesten gheven, dat hy by uwe wijven slaepen sal aen de lichte Sonne: Bekent hy dat de oproericheyt Absalons ende byslapinghe van zijns Vaders wijven van Godt verweckt zijn tot straffe Davids, ofte dat Godt alleen gesien heeft, dat het soo komen soude, ende heeft 't selve toeghelaten.

iiij. Wanneer Godt zijnen Soone onder den Joden ghesonden heeft om gekruyst te worden, of hy alleen geweten heeft dat zijt doen souden oft dat hy deur den Sathan rechtveerdelijck haer die daer boos waeren daer toe gheweckt heeft. Of hy alleen toeghelaten heeft dat zijn besluyt ende voornemen geschieden soude, of dat hijt selve uytghevoert ende volbracht heeft deur de Joden haere boosheydt die in haer was daer toe opweckende ende ghebruyckende.

v. Of hy niet en bekent dat Christus om de sonde, niet zijne, maer onse, van Godt ghestraft is *Esai*. 53. om de sonde mijns volcks hebbe ick hen gheslaghen.

vj. Of Godt alleen voorsien ende gheweten heeft dat Judas uyt giericheydt voornemen soude zijn meester te verraden, of dat hy die giericheydt Jude op Christum self ghestiert heeft deur den Sathan, en deur den selven *hem dat int herte ghegeven* heeft dat hy hem verraden soude.

vij. Of het niet een wijse en is gheweest tot de opofferinghe Christi dienende dat Judas Christum verraden heeft, dat Christus ghekruycighet ende niet ghesteenicht is.

viij. Item oft niet en is gheweest een tijdt dat Judas hem juyst teghen den feestdagh van Paesschen ende niet vroegher oft later verraden heeft, ende of dit niet al van Godt beschickt is.

Wederomme wat men verstaen sal met dat woort beschicken, of Godt niet en heeft *moeten* wercken dat het alsoo ende op sulcke tijt ende niet anders gheschieden soude, ofte dat beschicken, de wijse, tijdt, plaetse alleen heet het ghene datter gheschiet ofte gedaen voort regeeren stieren ende matigen.

Op de vraghen soude gaerne korte ende duydelijcke antwoorde hebben tot grondelijcke kennisse ws ghevoelen.

R. Donteclock.

Coornhert Correspondentie, II, 57

Antwoord op de vragen van Donteclock.*

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	14 januari 1581
referentie:	*Wercken* II, 540r/1091
aantal woorden:	828
thema:	De erfzonde: de kern van de gereformeerde leer.
omschrijving:	Coornhert bedankt een vriend voor zijn brief vergezeld van een geschrift van 'Donderclock' waarin hij hem vreemd genoeg een aantal vragen voorlegt, want een en ander is al lang door hem volkomen duidelijk uit de doeken gedaan. Daarbij heeft hij zelfs de eigen woorden van Donteclock gebruikt, zij het om te bewijzen dat die afwijkt van Calvijn. Oftewel, Donteclock spreekt zichzelf tegen of beweert iets dat hij zelf niet begrijpt. Zijn vragen maskeren dat alles. Coornhert zegt in het kader van de polemiek de erfzonde te hebben besproken, hoewel hij het liever over het ketterdoden zou hebben gehad. Die erfzonde ziet hij als het knooppunt van de gereformeerde leer. Van hieruit blijkt wat is bedoeld met 'predestinatie', 'gebonden wil' en 'rechtvaardiging'. Geen erfzonde ('heure leere vande verdoemenisse van alle't menschelycke geslachte en vande verdorven menschelycke nature') dan ook geen predestinatie ('Dat God eenige deur krachtige genade nootsakelijck saligh maect, en d'ander in heur verdoemenisse laet steken'), dan is de vrije wil niet verloren en is het kwaad niet aangeboren, maar verworven en dus ('door Godes genade') in zijn geheel af te leggen. Coornhert benadrukt nog eens de gestelde vragen als uitvlucht te zien, het irriteert hem dat 'dese jonge mannen' (d.i. Donteclock c.s.) hem bestrijden terwijl ze zichzelf nog niet begrijpen.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	In: *Van de Toelatinge ende Decrete Godes*: antwoord op de vragen van Donteclock (*CoCo,* II, 56)
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Zedekunst dat is wellevenskunste*, ed. J. Gruppelaar, Hilversum 2015, pp. 49-53

Antwoord op de vragen van Donteclock.*

In Haerlem den 14. Ianuarij 1581.

HUyden jonstige Vrient is my behandet V. E. schryven vande naest-lesten December lestleden, beneven een geschrift van Donderclock, Inhoudende 7. oft 8. vragen, beroerende die Toelatinge. Welcke vragen ick niet sonder groote verwonderinge en hebbe gelesen, eensdeels overmits ick weet meest al die selve vragen so volkomentlijck ende naecktelijck beantwoort te sijn in myne boecxkens vande toelatinge, dat ongeleerde menschen die licht daer uyt weten te verstaen. Daeromme het vreemt bedencken maeckt dat dese geleerde man mijn meyninge daer niet en kan verstaen: ende oock eensdeels dat ick in myne oversonden antwoorde op Donderclocks schrift vande toelatinge onlochbaerlijck bewijse uyt Donderclocks eygen klare woorden, dat hy wanende met Calvino tegen mijn meyninge te houden ront, plat en naect met my heeft moeten houden tegens Calvyns meyninge. So dat daer blijckt dat Donderclock niet en wist of hy niet dan tegen hem self sprack, ende van saken affirmeerde die hy self niet en verstaet. Desen bal behoorde hy voor alle vragen eerst afgekaetst te hebben, 'twelck hy wel siende voor hem onmogelyck, hier immers wil schynen noch wat te doen met vragen,

maer dat noch tot sijnder grooter oneere, want na dien hy hier door't vragen schijnt te arbeyden om te mogen komen tot kennisse mijns gevoelens int stuck vande toelatinge: So moet hy immers bekennen dat hy mijn gevoelen daer af niet en verstaet, nu seyt hy opentlijck int eerste sijns geschrifts van toelatinge zyn meyninge met Calvijns ende Beze over een te komen ende poogt te bewysen henluyden meyninge daer inne recht, en den mynen daer inne onrecht te zijn. Verstaet hy niet wat myn gevoelen daer is, hoe mach hy verstaen of mijn gevoelen onrecht is dan recht? So oordelen die blinden vande verwen, also poogt dese onbedachte man daer inne te wedervechten ende onrecht te doen blijcken myn meyninge vande toelatinge of decrete Godes, die hy self bekent dat hy niet en verstaet: Is dat niet onwijslic gehandelt, van een die't gesichte der blinden wil sijn? Voorts schynet of sy my behendelic poogden te overladen met dese onnutte en uytsluypende vragen in dese sake vande toelatinge dewyle wy noch staen inden handel van d'erfsonde.

Dese sake vande Erfsonde heb ick niet sonder groote oorsake bewillight met henluyden te handelen, niet tegenstaende ick als aenseggere eerst wilde handelen van't *Ketter-dooden,* 'twelck zy afsloegen ende my aenseggere drongen om vande erfsonde eerst te handelen. Want als ick die sake grontlijck insach, bevont ick dit stuck vande Erfsonde wel af ghedaen zynde oock met een af ghedaen soude wesen, drie andere hooftsaken, namentlijck, vande Predestinatie mette toelatinghe Godes, vande Vrye of genootsaeckte wille tot sondigen, ende vande Justificatie oft rechtveerdichwordinge.

Want dolen zyluyden in dese heure leere vande verdoemenisse van alle't menschelycke geslachte ende vande verdorven menschelycke nature, so valt inder asschen henluyden hooftpilaer van heure Predestinatie: Te weten dat alle menschen door Adams sonde inde verdoemenisse staen ende mitsdien den verdoemden grooten hoop geen ongelijck en geschiet: Dat God eenige deur krachtige genade nootsakelijck saligh maect, ende d'ander in heur verdoemenisse laet steken: Is dan oock de menschelycke nature so niet verdorven (als sylieden leeren) so is onse vrye wille door Adams sonde niet verloren, ende zyn noch so vry gheboren als geschapen. Ende so die menschelijcke nature niet is verdorven noch ten quaden genegen, so mach oock't quade dat niet aengeboren maer aengenomen ende verkoren is gantschelyck afgeleyt ende door Godes genade gedoodet werden inder waerheyt: 'twelck plat stryden soude tegen haerluyder Justificatie. Na dien wy dan handelende vande Erfsonde het geheel voor hebben, dat alle die voorsz deelen in sich behelst so ist beter dat wy daer by blyven. Want het geheel te recht verstaen zynde, salmen die voorschreven deelen wel verstaen, wat noot ist dan middelertydt ons met het stuckwerck te bekommeren van de toelatinghe van ons voorstel te wijcken, ende twee wegen teffens te willen bewandelen. Doch so't henluyden die veel sijn ende vanden lande gevoet werden, my eensame die met myn hant arbeyt, myn huys moet erveren, goet dunct ende nut my teffens met vele questien te overvallen, Sy mogen bestaen myne Toelatinge in druck wesende, ende myn meyninge wel naect uytdruckende te bevechten, te overwinnen, ende te beschamen, hebben zy's macht. Want ick daer so veel geseyt hebbe dat op dese henluyden uytvluchtige vragen te antwoorden, niet anders zijn en soude dan het geseyde te seggen. Die verloren moeyten en lust my niet immers tegen dese jonge mannen, die daer pogen te bevechten myn meyninghe die zy self bekennen

dat zy niet en verstaen, maghmen daer uyt oock anders wat verstaen dan dat zy onbedachtelijck handelende, antwoorden eer zy verstaen? Ja veroordelen ende verdoemen 'tgene zy niet en verstaen? Die geheele Antwoorde op henluyden, der Predikanten schrift vande Erfsonde wort gheschreven uyt mijn minute, so ick selfs geen tijt hebbe om dat te mogen doen, middelertydt mogen zy verstaen uyt die waren by my henluyden gesonden, dat ick henluyden schryven ende meyninge wel heb verstaen.

Coornhert Correspondentie, II, 58

Nog een voorstel.*

geadresseerde:	Nicolaes van der Laen
datering, plaats:	Januari 1579
referentie:	*Wercken* II, 550v/1112
aantal woorden:	716
thema:	De erfzonde
omschrijving:	In hoge nood schrijft Coornhert Van der Laen, vertrouwend op diens inzet voor de publieke zaak: de *Catechismus* bevat 'groote dolinge in fondamentale articulen'. Hij denkt het te kunnen bewijzen en kan en wil het niet langer zwijgend aanzien. Maar deze kritiek brengt het 'nieuwsgierige' volk in beroering. Hij doet een voorstel. Eerst moet de tegenpartij op basis van de Schrift aantonen wat de *Catechismus* leert. Hij, Coornhert, geeft vervolgens zijn kritiek, uitsluitend op basis van de Schrift. Daar reageren dan de predikanten weer op. Mochten zij zijn kritiek weerleggen, dan geeft hij dat toe; zo niet, dan kunnen zij van hem zijn kritiek daarop verwachten. Dit alles schriftelijk, zonder er ruchtbaarheid aan te geven zo afhandelen: de pen werkt hier beter dan de tong. De diverse stukken worden tenslotte voorgelegd aan iemand met een onpartijdig oordeel. Mocht hij gelijk blijken te hebben, dan kan men de *Catechismus* in alle stilte corrigeren, zo niet dan hem publiekelijk te kijk zetten. Uitgesloten is dat deze procedure kwaad kan doen. Hij voegt een eerste aanzet van fundamentele kritiek bij de brief. Zo heeft Van der Laen een voorproefje. Maar verzekert dat hij meer te bieden heeft. Hij hoopt dat Van der Laen deze kritiek niet wegmoffelt, maar aan de predikanten doet toekomen. Er staat veel op het spel: Gods eer, 's mensen zaligheid – ook die van Van der Laen – en het landsbelang.
bijzonderheden:	
opmerking:	Deze brief is wat merkwaardig, Coornhert gebruikt veel moeilijke woorden en doet nogal gewichtig. Wat wil hij zijn oude vriend duidelijk maken?

Nog een voorstel.*

Ersame discrete voorsienige Heere. Het goet betrouwen in my tot V. E. liefde tot het gemeen beste, doet my dit mijn schryven aen V. E. dirigeren ende dat uyt hooge noot, te weten dese, my bedunckt te wesen inden Catechismo diemen hier te lande leert. Ick presumere (mogelijck temerarie) dat ick de selve als dolingen immers als onschriftelycke saken te zijn mach bewysen. Daer op verbiet my die yver (die oock onwijs mach zyn) tot Godes eere, ende der menschen heyl, swygende 'tselve aen te sien. Als ick nu wilde spreken ende aenmerckte dat de disputatien publijck niet wel konnen geschieden sonder beweginge onder't curiose volck. Docht my dat het in alder stilligheyt, ende mette meeste vrucht soude moghen toegaen aldus op beter maniere, die wyser sullen mogen bedencken. Het gene de Catechismus leert met documenten uytter Schrifturen souden moghen sijn die positien ende soude also de Catechismus als leeraer het eerste schryven verstrecken: Daer op soude ick wederom leveren in handen van V. E. om gelevert te worden den genen diemen presumeert verstant te hebben om den Catechismum te defenderen, alsulcke articulen als ick daer inne voor dolingen judicere mitsgaders myn antwoorde: Dese soude ick fonderen op documenten, niet uytten Concilijs, Decretis, Patribus, of Neotericis, maer op sincere sententien *ex ipsa Scriptura sacra* (uytte heylige Schrifture selve.) Want dees is alleen suyver van alle erreuren of dolingen, maer gheen menschen schriften op aerden.

Dan mochten die Defensores des Catechismi maken een Replijck tot refutatie van myn Antw. ende tot defensie van heure positien of Catechismo. Die by my gesien, ick terstont soude acquiesceren in al 'tgene ick soude vinden gecorroboreert metter H. Schrifturen. Op't ander soude ick moghen Dupliceren ende dat weder leveren in handen van V. E. sonder meer schryvens hinc inde te verwachten.

Dit alles soude moghen geeffectueert werden in stilligheyt ende met meer vruchtbaerheyts dan montelicke colloquia. Want die penne is veel circunspecter dan die tonge, oock heeft die eensaemheyt prompter invallen dan 'tveel t'samenloop der menschen. Dan soude uyt die Schriften in die balance van een onpartydigh oordeel geleyt zynde mogen voortkomen (door Godes genade) eenige ware kennisse vande saken. Ende dan soude oock lichtelyck mogen gesien worden ofte myn presumptueusheyt int aenvechten: ofte des Catechismi ignorancie in schadelijcke erreuren. Diemen dan voorts met alder stilligheyt soude mogen remedieren, of myn temerare sotheydt publijckelijck beschamen door den druck van dit werck. Wort de Catechismus aldus gestelt int fornays des beproevens. So en mach daer niet quaets, maer niet dan goet uyt komen. Want is de Catechismus waerachtig ende louter gout in allen: wat sal de logen tegen die waerheyt of 'tvyer tegen 't gout konnen effectueren? Maer is de Catechismus in eenige dingen onwaerachigh ende gemenget met schuym wat schade ist onwaerheyt om waerheyt te permuteren ende 'tgout van den onreynen schuyme te purgeren?

Om V. E. n[u] hier by een proeve te doen dat het niet en is van kleene importancie, dat ick opten Catechismum heb te seggen. So seynde ick aen V. E. neffens desen missive een stuck op een poinct alleen, daer mede de Catechismus begint ende daer op hy principalyck is gefondeert. Daer by mogen V. E. conjectureren wat ende hoedanigh myn propoost is meer te tracteren, maer dat ick hier niet en stelle al dat ick vermagh, sal den uytgang vertoonen.

Hier mede wil ick V. E. Niclaes vander Laen gebeden ende vermaent ja besworen hebben by die eere des Alderhooghsten, by alder menschen, oock u eygen saligheyt, ende by V. E. Liefde tot het ghemeen beste. Dat V. E. dit schrift niet en supprimere, maer met d'eerste oportuniteyt levert den ghenen diemen presumeert dat den Catechismum konnen mainteneren. Ick wil tot zynder tydt uyt V. E. vernemen watter af wert, in sulcker wysen dat ick dan niet en sal latiteren, maer met vrymoedigheyt erschynen. Vaert wel in den Heere, ende quiteert u hier inne te recht, soo icks betrouwe, gheschreven by my die gaerne niet is, ende onbekent op dat de Heere mach zyn *omnia in omnibus*[5] ende bekendt over't geheele Aertrijck, in Januarij 1579.

5 Ut sit Deus omnia in omnibus.

Coornhert Correspondentie, II, 59

*Voorwaarden deelname aan een debat.**

auteurs:	De predicanten te Delft
geadresseerde:	Coornhert
datering, plaats:	27 juni 1580, Delft
referentie:	*Wercken* II, 551r/1113
aantal woorden:	410
thema:	De erfzonde
opmerking:	Deze tekst komt tweemaal voor in de *Wercken*, zie: *CoCo,* II, 55.

Voorwaarden deelname aan een debat.*

HOe wel het genoegh behoorde te wesen dat wy ondergetuyge te voren belooft hadden het schrift dat ons deur eenige overgelevert mochte worden teghen de Erfsonde te beantwoorden, so hebben wy nochtans om te vollen genoegh te doen, dewyle men sulcks versoeckende was, onse schriftelijcke onderteyckeninge niet willen weygeren, Ende also belooven wy ende nemen aen met desen de redenen ende argumenten, die tegen de Erfsonde ons schriftelijck overgegeven sullen worden, te beantwoorden, ende naer de afhandelinghe van desen tot ander poincten te komen, daer in eenighe andere een ander gevoelen mochten hebben als wy, als vande vrye wille, vande Predestinatie, Justificatie. Item vande sichtbare kercke, de sendinghe der Dienaren der selve, hoe verre men de wet Godts mach onderhouden in dit leven, vande macht des Overigheyts tegen de verstoorders der Kercke. Ende om bequamelijcker, kortelijcker, en tot meerder stichtinge der leseren de voorsz stucken te verhandelen, so sullen wy alleen de bloote ende naeckte redenen die eygentlijck tot de voorgestelde questie dienen voornemen sonder verbonden te willen zijn op al het gene dat daer tusschen loopen mochte tot den voorgenoemden handel niet dienende te antwoorden, want onse intentie met dese presentatie anders niet en is dan d'onpartydighe met simpele wederlegginghe der contrarie argumenten sonder aen te sien van wien datse komen tot kennisse der waerheyt te vorderen, ende sullen met dit eerste stuck versoecken, hoe wy't best aenlegghen sullen, indien zy dan heur over de ordonnantie die wy dencken te houden, hebben te beclagen soo salmen sulcx mogen remedieren ende eenen anderen voet nemen, wy zyn oock wel te vreden dat de voorsz argumenten met de wederlegginge van dien tot profijt ende nuttigheyt der leseren in druck uyt gegeven worden. Ende ghelijck onse intentie noyt geweest en is yemant (die Christelijck ende behoorelijck met ons aengaende de leere begeerde te spreken ende overleveringe der redenen onse leere contrarie zijnde, eenighsins directelijck ofte indirectelijck, of by mijn Heeren de Staten of by eenighe andere Overigheden te beswaren, ofte beclaghen sullen. Achten oock dat haer van des wegen vander Overigheyt geen perijckel te bevreesen en staet, soo verre zy haer (als oock wy beloven te doen) van lasteringen, achterclappingen, naemschendingen ende diergelijcke tot verstooringhe dienende onthouden. In kennisse der waerheyt hebben wy Dienaren des Goddelijcken Woordts uytter naeme van onse Ghemeente, met wete ende bewilliginghe des Kerckenraets, dit onderteeckent,

aldus gedaen binnen Delft, den xxvij. Junij *Anno* 1580. Ende was onderteeckent aldus. Arent Cornelisz, noch Peter Jansen, ende noch, Reynerus Donteclocke.

Naer Collatie gedaen tegens zyne principale ondergeteeckent als boven, is desen den vij. Dec. Anno 1584. daer mede bevonden accorderende. By my ondergheschreven, Der Stadt Haerlem Secretaris ende geadmiteert Notarius publijcke. De Woerden.

(Volght het schrift daer op overghelevert aenden Predicanten, den 27. Junij. 1580.)

Coornhert Correspondentie, II, 60

Voor-redenen D.V.C.

geadresseerde:	De predicanten
datering, plaats:	27 juni 1580
referentie:	*Wercken* II, 551v-552v/1114-116
aantal woorden:	1783
thema:	Terugblik: hoe de strijd begon!
omschrijving:	Coornhert schets zijn jeugd. Hij is katholiek opgevoed, leest vanaf zijn zesde dagelijks in de bijbel, stoot later op tal van misbruiken in de katholieke leer, maakt kennis met de reformatoren (Luther, Menno, Calvijn) en stelt dan vast dat er vier kerken zijn. Hoe kiezen? Ook in de leer van de nieuwe kerken treft hij dwalingen aan, met een gerust hart de roomse kerk verlaten is niet aan de orde. Hij meent dat met name de kwestie van de erfzonde zorgt voor meningsverschillen tussen de vier kerken en tot onderlinge verkettering. Dat verwondert hem, want hij treft er in de Bijbel niets over aan. Hij geeft aan hoe in elk van de kerken tegen de erfzonde wordt aangekeken. Hatelijke twist en grote dwalingen zijn het gevolg van de meningsverschillen. Het komt zelfs zover dat sommigen vanwege de erfzonde 'suygende kinderkens' verdoemen als die ongedoopt sterven. De erfzonde staat ook aan de basis van de leer van de predestinatie, die leert dat God er niet verkeerd aan doet dat Hij de meerderheid der mensen niet krachtig uit hun kwaad trekt en dat deze verdoemenis enkel tot Zijn eer strekt. Er zijn er die loochenen dat men hier – in de tijd – het zondigen onmogelijk kan laten. Dit kan ertoe leiden dat men zich soms geen raad meer weet met Christus, die toch uit 'Adams vlees' mens is geworden. Coornhert zegt ook zelf in zielennood te hebben verkeerd en toen God de Vader om wijsheid heeft gebeden. Omdat de Schrift het nergens over de erfzonde heeft, is hij toen, vijfendertig jaar oud, Latijn gaan leren om de kerkvaders te kunnen bestuderen en te zien hoe zij standpunten innemen die overeenstemmen met de Schrift. Hij citeert dan Augustinus die zegt bekneld te raken zodra het gaat over de erfzonde. Hij weet niet wat hij erover moet zeggen terwijl hij overigens toch subtiel genoeg is. Vervolgens gaat hij, Coornhert, te rade bij de Leuvense professoren, met name Ruardus, die echter ook zegt de grootste moeite te hebben om 'de oude sonde' te begrijpen. Coornhert weet nu genoeg en waagt zich niet aan een standpunt. In 1578 las hij de *Catechismus* ('diemen nu leert in Hollant'): de erfzonde blijkt er als fundament van de leer te dienen. Hij vraagt de predikanten het schrifmatig bewijs van de erfzonde te leveren. Hij verzoekt hen – in dit voorwoord – zijn onverstand te genezen, hem bij zijn eventuele dwaling te helpen en hem vooral niet uit te schelden voor pelagiaan 'ende my voor den menschen tot een grouwel te maecken.'
bijzonderheden:	
opmerking:	Voorwoord *Van de toelatinge ende decrete Godts*; voor adressering en datering zie laatste regels II 551r/1113.

Voor-redenen D. V. C.

Ick was noch beneden myne sesthien jaeren als ick door Godts ghenade yverigh began te speuren nae mynder zielen saligheydt: myne Ouders waren Roomsch Catholijcken die my naerstelijck inder Catholijcken deden opvoeden: maer want sy eenen Bybel hadden binnen heuren huyse, las ick dagelijcks daer inne, also began ick vroegh eenighe misbruycken ende dolingen te mercken inde leere vande Roomsche Catholijcken, dit so langher so meerder, tot dat my (ontrent twee-en-twintigh Iaren oudt wesende) ter handen quamen eenighe boecken, van Luther, van Menno, ende oock van Calvino, daer merckte ick datter waren vier gemeynten uytterlijcke oeffeningen van Godsdienste ghebruyckende.

Alsoo bestont ick my anghstelyck te beraden of ick inde Kercke daer inne ick ghedoopt was blyven, dan of ick my tot een van d'ander drie Kercken, welcke voorstanders my naerstelijck aensochten, begeven soude. Ick las heurluyder boecken eensdeels, ondersocht die Schrifture of die alsoo hielt, ende bevant in elck der selver niet weynigh dolinghen in myne jeuchdelijck oogen. Welcks oordeel ick geensins en dorste betrouwen ende mitsdien oock niet die Roomsche kercke verlaten om een van d'ander drie aen te nemen. Also ick niet versekert en was welcker dolingen die verderffelijckste waren.

Hier na began ick meer ende meer te trachten: Onder't welcke my voortquam het stuck vande erfsonde, ende bevant dat alle die voorsz vier kercken so veel daer af hielden, dat elck van haer soodanigen grontfeeste haerder leeringen daer van maeckt, dat elck van haerluyden allen anderen anders dan zyluyden daer af ghevoelende, sluyten buyten die saligheyt. Dit wonderde my hoogh overmits ick den name oock den nature des dinghs soo zy dat leeren nergens hadde konnen besporen inde gantsche Bybele. Oock bevant ick dat elck der vier voorsz gemeynten een sonderlingh gevoelen op sich self daer af hadde. Alsoo die Roomsche Catholijcken houden dat die aengheboren erfsonde, een straffinge sy van Adams sonde, maer geen sonde self, gemercktmen met Gods gratie die aengeboren genegentheyt ten quaden magh wederstaen. Die Broederen of Dooperen houden dat d'erfsonde door den doodt vanden tweeden Adam Christo sulcks is gheswackt dat sy niemanden meer en magh verdoemen. Doch bekennen zyluyden daer beneven die aengheboren genegentheyt ten quaden, immers oock vele als Menno ende andere dat die aengeboren genegentheyt self sonde zy. Die Gereformeerde houdens oock voor sonde ende oock sulcken byblyvenden quaet, dat oock die Heylighen ende wederboornen hier inder tydt daer af niet en moghen verlost worden, maer door die kracht van der aengheboren quaet, noch totten lichamelijcken doot toe alle dage moeten sondigen: Dese meyninge is mede byden Lutherschen: Iae eenige onder dese als die Flaccianers houden d'erfsonde niet alleen voor een verdoemelycke qualiteyt ofte ghedaente maer oock voor een substantie ofte een wesen selve. Somma ick sagh die verscheydenheyt ende die hatelycke twistingen onder henluyden in desen seer groot ende daer beneven oock die dolingen die daer uyt voort zyn gecomen niet seer cleyn te wesen: want eenige onder die voorsz vier gemeenten verdoemen die suygende kinderkens, die sonder doope comen te sterven, alleenelijcken om deser erfsonden wille, andere sonderen dese daer uyt der gelovigen kinderen sonder doope stervende. Andere bouwen op dese erfsonde heure opinie vande Predestinatie: houdende dat God niet onrechts en doet, dat hy den meesten hope der menschen niet krachtelijck uyt haer quaetheyt treckende, hunluyder laet blyven in hare verdoemelijckheydt die zy alle in Adam verschuldet hebben: welcke verdoemenisse Godt hunluyder heeft gepredestineert alleenelijcken om zynder eeren wille: Eenige lochenen daer deur dat die gelovigen hier inder tyt waerachtelick mogen op houden van sondigen: gemerckt zy vastelicken houden dat ons mits dese erfsonde het quade ende het sondigen aengeboren ende onse nature is, soo dat het mitsdien den menschen soo onmoghelijck is het sondighen te laten, alst den vyere moghelijck is zyn hitten te verlaten, alsoo hitte een aengheboren ende onafscheydelijcke qualiteyt is des viers, maer niet des ghemeynen waters, 'twelck warm ghemaeckt zijnde, zijn hitten verlaet alst van den vyere kompt.

Men vinter oock onder eenighe die lesende dat die Heere Christus ons in allen ghelijck is gheworden, uytghenomen die sonde, ende daer by noch vast gheloovende dat alle vleesch uyt Adam geboren natuerlijck quaet is, ten quaden ghenegen, quaet doen ende sondighen moet, hem self bevonden hebben ghestelt te zyn in soodanigher benautheydt aen beyden syden, dat zy verlaten moesten sulcks haer ghevoelen vande erfsonde, ofte houden dat Christus als mede van Adams vleesche na zyn menscheyt ghekomen zynde oock self mede quaet was van natueren ende sondighen moeste: maer niet konnende een van beyden ghelooven, hebben sy een uytkomste (soo hun dochte) ghebonden daer aen, dat sy seyden dat Christus zyn menscheydt van Maria niet en heeft aenghenomen. Dit heeft oock den Minne-broederen teghen den Iacopinen doen houden dat Maria niet en was ontfanghen of ghebooren in die Erfsonde alleen oock om Christum (dat doch behoordt) te vryen van de sonde.

Als ick nu sulcks aenmerckte quam ick in grooter bekommernisse mijnder zielen badt den Vader des lichts om verstandt ende wijsheydt, ende en dorste also in myn bekende onverstant van desen den eenen noch den anderen toestemmen, sonderlinghen overmidts ick hier af so weynigh uytghedruckt bescheyts vandt in de H. Schrifture, die nerghens en spreeckt, maer doorgaens wederspreeckt dat d'een des anders lasten draghen of den Soon des Vaders misdaet boeten soude.

Alsoo begaf ick my om die Latijnsche sprake te leeren verstaen als ick nu al oudt was vijf-en-dertigh Iaren, tot gheen ander eynde, dan om te moghen sien wat die oude Vaders vande erfsonde leeren hoopende daer by bewys te vinden, soodanigh dat dese voorsz meyninghe vande erfsonde gelijckmatigh soude zyn het verstant der H. Schrifturen. Ende hebbe naer veel lesens by Augustinum (die boven allen d'anderen Vaders meest van dese sake handelt) onder meer anderen oock gevonden dese woorden.

Maer alsmen komt aen de straffe der kinderkens, soo worde ick (gelooft my) in grooter benautheydt ghedrongen, ende en vinde niet wat ick sal antwoorden, ende noch elwaerts handelende van de erfsonde (libr. 3. de baptismo parvulorum) belijdt Augustinus opentlyck ende schrijft: *Al hoe wel ick heur lieder bewijs-redenen niet en mach wederspreecken, soo sie ick nochtans datmen moet blyven in dese dinghen die alderclaerlijckste te zijn inde H. Schrifture.*

Dese ende meer andere deser ghelijcke dinghen lesende by Augustinum dachte ick by my self alsoo: Waerde Vader, zyn dese dinghen so klaer inde H. Schrifture als ghy seght: wat gebreeckt u dan doch dat ghy uwer wedersaken meyninghe niet en kont wederleggen: konst en ghebreeckt u niet, die om u subtyliteyts wille genaemt wert dan hamer der ketteren: Of soude die waerheyt der Godlijcker Schrifturen veel onkrachtigher zyn (ende dat noch inden mont van uwe gheleertheyt) dan der ketteren logen.

Also noch meer in desen dan ick te voren was bekommert ghelaten wesende van Augustino, keerde ick my totte gheleertheydt vande Doctoren vande Lovensche Vniversiteyt, onder welcke 'thooft was Ruardus, diens boeck nam ick ter handen ende vandt dat hy neven meer andere dinghen schrijft aldus van de erfsonde.

1 Artic. 20. fol. 62. Nota Tom. 1. fol. 66.

Wyluyden spreeckende metten vaderen gheloovens meer dan wy verstaen konnen om der saken swarigheyts wille. Want S. Augustinus spreeckende vande seden der Kercken, seyt: Niet en isser lichtelijcker te predicken, niet en isser oock swaerder om te verstaen dan

die oude sonde? De selve Ruardus schrijft noch: ende daer inne is ghelegen een groote verholentheyt des gheloofs, d'welck het menschelijcke jae oock der Engelen verstant te boven gaet, ende is een onnaespeurlijck ende strengh oordeel Godes, dat wy door die sonde onser ouderen niet alleen berooft worden vande goederen, die wy door zijn afcomste ende voorteelinge ghenoten souden hebben gehadt (want wy dagelijcks sien ghebeuren inden menschelijcken oordeelen, dat die kinderen om der ouderen misdaet willen, van hare erffenisse berooft worden, ende dat het al den Heere wert toegeeygent sonder nochtans dat die naecomelinghen deur haer ouders misdaet besmet ofte schuldigh werden.) Maer dat wy (segghe ick) niet alleen berooft worden vande goederen die wy door Adam souden hebben verworven, maer oock die boosheydt becomen. Door welcke wy in ons self schuldigh, ende voor Gode grouwelijck worden overmits die vaderlijcke boosheydt ons overghestort, ende in ons blyvende, tot dat wy door't bloet Christi inden Doope ghesuyvert worden. Dit gaet alder creatueren verstant te boven, &c.

Dese inde meer andere deser gelijcke dingen van dese sake by soodanighe hooghgheleerde mannen lesende moeste ick met verwonderen by my self dencken alsoo gaet die kennisse vande erfsonde het verstant van de menschen vanden Engelen, ja van alle creatueren te boven: So en magh oock het verstandt Ruardi, Augustini noch van gheenen menschen als mede al te samen creatueren wesende, 'tselve niet begrypen ofte verstaen, na hare eyghen belydinghe self. So wil hy oock bedroghen zijn die in so hoogh-wichtigen sake den leytsluyden nae volght die hen selfs bekennen daer inne blindt te zyne. Van welcke tydt af ick by geen menschen eenigh vernoegen in desen ghevonden hebbende ende aende menschelijcke verstanden vertwyfelende oock die (om redenen voorsz) mistrouwende began ick van nieus met aendachtigher op mercken in't lesen vande Goddelycke Schriftuere op dese saecke te letten. Ende want ick daer inne niet altoos en kan ghevinden (mogelyck door schult van myn eyghen duysterheyt) dat in mijn oogen over een stemt met die ghemeyne meeninge in desen, hebbe ick oock niet dorven eyntlijck yet besluyten in desen so sorgelijcken sake.

Also ist ghevallen dat ick inden Iare 1578. quam te lesen den Catechismum diemen nu leert in Hollant. Daer sagh ick int voorste die selve leeringe ghebouwen op dit fondamendt vander voorsz erfsonde soo Calvinus die leert. Des ick vermoedende dat die Predicanten der selver Religien sulcks daer niet en spreken sonder oorsaecke, heure aenghetogen bewysinghen nae sagh inde H. Schrift, maer en conde gheensins verstaen dat die spreucken te recht daer toe ghebruyckt waren. Dit veroorsaeckte my om heurluyder voorder bewijs, of beter verclaringhe van sulcke hare leeringhe af te vragen. Ende om 'tselve te beter te doen oock van heurlieder te becomen, stelde ick eenighe redenen om mijn ongenoegen van henluyder bewijs, ten eynden so zyluyden verstandt hebben, zy mijn wonde of quale te recht kennende, des te bequamer plaester of salve tot ghenesinghe van dien soude moghen ghebruycken ende my nut zijn.

Daer toe opene ick dan hier door dese naeckte biechte myn kleyn verstant twijffelen, ofte moghelijck dolinghe. Hopende dat die versochten van hare eyghen voorleden kranckheden haer daer meer oorsake sullen hebben omme met my te lyden te zijn, ende middelen soecken om my te helpen, dan om my te lasteren, te verdoemen, my een Pelagiaen te schelden, ende my voor den menschen tot een grouwel te maecken. 'Twelck soo sy doen, ick hoope hebbe opten Heere alsulcks gheduldelyck te lyden, ende Gode voor henluyder, oock voor my te bidden.

Coornhert Correspondentie, II, 61

De bestrijding van het vooroordeel met oogwater.*

geadresseerde:	De predicanten te Delft
datering, plaats:	Na 1582*
referentie:	*Wercken* II, 557r/1125
aantal woorden:	289
thema:	Reactie op kritiek op zijn *Middelen, tot minderinge der Secten ende partyschappen*.
omschrijving:	De reactie op zijn *Middelen, tot minderinge der Secten ende partyschappen* is voor Coornhert aanleiding om de predikanten te verwijten dat zij wel de splinter in andermans oog zien, maar niet de balk in het eigen oog: zij berispen zonder eigen gebreken te onderkennen. Ter 'verclaringhe' van hun 'duystere' oog stuurt Coornhert hun zijn *Oogh-water* (*opten etter des voor-oordeels*). In plaats van misplaatste kritiek past 'verstandigh swijghen'. Coornhert zegt zijn hoop te vestigen op andere predikanten die zich niet te buiten gaan aan laster, correcter zijn in hun kritiek op hem en in de verantwoording van de eigen leer.
bijzonderheden:	
opmerking:	Opdrachtbrief *Oogh-water opten etter des voor-oordeels*

De bestrijding van het vooroordeel met oogwater.*

Den predicanten tot Delft in Hollant, schrijvers van 'tondersoeck opten Middelen Coornherts, tot minderinge der Secten ende partyschappen, wenscht deselve Coornhert soo klaer ghesicht, dat sy nerghens inne dolen, ende hem syne dolinghen, die sijns onvvetens noch in hem zijn, vvat klaerder aenvvijsen moghen, door Jesum Christum het licht der gheloovigen, Amen.

EEnen anderen berispen van gebreken, voecht wel den ghenen die daer vry af is: niet qualijc den genen diese minder heeft: qualijck die der gelijcke heeft: maer alderqualijcksten die grooter hebbende minder in anderen berispt: wat sal't dan voegen den genen die selfs vol groove ghebreken zijnde, straft die ghebreken, die hy scherp soeckende niet en vindt in een ander? dit doet ghyluyden met uwe Balc-Oogen soeckende na 'tsplinterken mijnder oogen, 'twelck ghy (Argi) nochtans in desen niet en hebt connen vinden, ende dit maeckt dat ick u luyden tot verclaringhe van uwe duystere ooghen toeschicke dit Oogh-water. Dat ick hier segge dat ghyluyden sulcks hier doet, suldy hier crachtelijcker bewesen sien, dan ghy begeert. Maer sonderling daer ick van u luyder leere handele, 'twelck ghy onlancks, ghevet de Heere, oock sult vernemen, condy dan u leere niet beter verantwoorden, dan ghy nu ten tweedenmale eens mijn briefken ende eens dit cleyn Boecxken hebt connen aenvechten: soo wil tot u die spreucke gheseyt zijn: hebdy verstant, soo antwoordt dijnen naesten: Is dat niet, soo zy dijn Handt op dynen Monde. Want beter niet dan qualijck aenghevochten of verantwoordt. Ende verwacht ick dan by u verstandigh swijghen, een verstandigher (dan ghyluyden zijt) spreker, dier (soo ick houde) onder den uwen al zijn, ende met treuren al swijgende uwe blinde handelinghe aensien. Dese sullen niet als ghy met openbare Calumnien, maer met eenvuldighe waerheyt tegen my handelen, my myne dolinghen beter dan ghyluyden, aenwijsen: ende uwe leere wat waerschijnlijcker verantwoorden connen: of ten minsten deselve met haer qualijck verantwoorden, niet in

verachtinghe brenghen. Dit soude u nut, u Religie eerlijck ende my vruchtbaerlijck moghen wesen: 'twelck ghewenscht wert van my, die ghy t'onrecht u vyandt waent, als die inder waerheydt is,

U ende alder Menschen dienstwillighe

D. V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 62

Verwijten en verweer: een overzicht.*

geadresseerde:	(publieke verklaring)
datering, plaats:	Begin jaren '80*
referentie:	*Wercken* II, 581r-582r/1173-1175
aantal woorden:	1038
thema:	Coornhert: principes en beweegreden
omschrijving:	Coornhert gaat in op de verwijten van zijn (onwelwillende) critici: hij zou alle kerken afwijzen, geen kerk willen oprichten en het volk tot atheïsme brengen. Hij wil inderdaad geen kerk oprichten, want er zijn er al veel te veel, echter wijzen op fouten in de gereformeerde kerk om die te verbeteren. Zijn geschrijf zou voortkomen uit haat jegens Calvijn, maar dat kan men nergens uit opmaken en zijn hart kent men niet. Dit kwade vermoeden duidt eerder op hun gebrekkige liefde. En hoe kan men hem verwijten dat hij zijn werk laat drukken? Dat is toch niet verboden zoals eertijds 'onder't Pausdom'? Die boeken zetten ook niet tot oproer aan. Het is dan ook schande dat men probeert hem veroordeeld te krijgen, nog wel zonder recht op wederhoor. Hij zou de katholieken een grote dienst doen. Ja hij is iedereen graag van dienst (islamieten, joden, ja zeker ook katholieken), maar hij wil vooral niemand schaden. Zeker is hij niet uit op het herstel van 'henluyder bloetgierigheyt'. Hij zou immers zelf te lijden hebben: '*sy souden't my ooc vryelijc wel loonen met een cleyn vuyrken*'. Nee, hij wil Nederland helpen door nieuwe tirannie over de gewetens te voorkomen. Als hij geen waarheid spreekt, kan men hem om zijn leugens gemakkelijk beschamen, maar van zijn waarheden heeft men enkel voordeel. Zo doet hij juist de gereformeerden een grote dienst. Ook zegt men dat hij een pelagiaan zou zijn, maar hij stoelt zijn beweringen op de Schrift, de profeten en de apostelen en bewijst dat God de gelovigen niet iets onmogelijks oplegt. Dat leerde de oude kerk ook, met name Augustinus, juist als hij van leer trekt tegen de pelagianen. Dan verwijt men hem dat hij de vrede in de kerk van Christus, d.i. hun kerk, verstoort. Maar eenzelfde verwijt maakten de katholieken de gereformeerden, die vooralsnog niet – schriftmatig – kunnen bewijzen dat zij gezonden zijn om de kerk te reformeren en dat zij nu wel de ware kerk zijn! Hij verstoort dus slechts de vrede in een onware kerk. Vervolgens citeert hij Augustinus. De kern is dat de haat, *die* ketterij, geen ruimte mag krijgen. God gebiedt liefde, zelfs tot de vijand, dus is die liefde mogelijk. God zij geloofd, de verontschuldigingen van mensen zijn ijdel. God is rechtvaardig en eist niet het onmogelijke van mensen en Hij zal hen ook niet verdoemen om iets dat zij niet kunnen vermijden. Zo spreekt Augustinus. Er zijn ook gereformeerden die het hem nazeggen, met name Calvijn, die zegt dat niemand een kind Gods kan zijn tenzij hij ook diegenen liefheeft die hem haten. Maar als men zijn vijanden kan liefhebben, dan toch zeker zijn naasten en de lieve God zelf. Conclusie: aan Gods gebod om de naaste lief te hebben kan men zich volkomen houden.
bijzonderheden:	
opmerking:	

Verwijten en verweer: een overzicht.*

1.

Myne misgunstighen segghen my na dat ick poghe alle andere Kercken te verwerpen, sonder nochtans self een Kercke op te rechten, om 't volck tot een Atheismum te brenghen.

Neen ick poghe om die Gereformeerde Kercke, mits aenwijzende van haer ghebreecken te verbeteren, sonder self een Kercke op te rechten. Het eerst mach nut zijn, het laetste soude moeten schadelijc zijn. Want daer zijn te veel Kercken. Dus waer vermeerderinghe verderflijc, maer verminderinge door't vereenighen nut ende stichtelijc.

2.

Zy versieren dat al mijn schryven comt uyt hate, die ick soude draghen tot den dooden Calvijn. Nu en zijn sy geen alwetende hertenkenners, ick hebt ooc noyt gheseyt, veele minder gheschreven, want 't en is niet so. Hoe mogen sy't dan weten? Ghebreck van ware Liefde, die niet arghs en denckt, maeckt in henluyden dit arch quaet ende onwaerachtigh vermoeden.

3.

Sy wroeghen my van dat ick mijne Schriften in druc late uytgaen. Is dat verboden? Sijn goede Boecken verboden, alst was onder't Pausdom? Neen, maer alle oproersche argherlijcke ende quade Boecken. Dat die mijne sodanighe niet en zijn, maar goedt, ben ic bereyt reden af te gheven: of straf te lijden soo't anders is. So moste het bewys van myne Boecken quaetheyt, na verhooringhe van my den voorgang hebben, ende niet het oordeel, veele minder d'Executie voor't ghehoor. Daer na sy onbescheydelijc arbeyden.

4.

Sy dichten my op dat ic haere Leere bevechtende, den Catholycken een grooten dienste doe. Dienst soude ic wel gaerne den Turcken ende Joden henluyden ten goeden, maer niemandt ten quaden, ic swyghe den Catholijcken. Maer so verkeert ben ic noch niet, dat ic poghen soude om henluyder bloetgierigheyt weder te helpen voorderen tot die macht om den vromen te vermoorden. Want dien dienst doende, waer ic waerdigh in mijn eyghen Inventie ghebrandt, ende met myn blaten van iemanden ontfermt te worden, sy souden't my ooc vryelijc wel loonen met een cleyn vuyrken. Neen, ick meyn het Nederlandt dienst te doen in 't hinderen (soo veel ic met Wettighe middelen sal moghen) van een nieuwe tyrannye over den conscientien. Dit doe ic nu met waerheyt of met loghen. Ist met waertheyt, waerom bedancken syluyden my niet? Ist met loghen, waerom beschamen sy my niet? Of soude henluyder gheleerde waerheyt (indien sy die hebben) mijne ongheleerde loghen (is die by my) niet moghen te schande te maken? Den Ghereformeerden dan, ende niet den Catholijcken doe ic met mijn schryven grooten dienste. Want vecht ic haer leere aen met waerheyt, het strect henluyden tot beteringhe. Doe icx met loghen, soo blijct haer Leere aenghevochten zijnde des te waerachtigher.

5.

Sy Calumnieren dat ick d'oude Ketterye Pelagij ende Celesty by de Kercke uyt des Heeren woordt ghecondemneert weder aen den dach helpen brenghen, niet uyt Pelagij of Celestij, maer uyter Propheten, Apostelen, ende Evangelisten schriften bewijse ic. Dat God den gheloovigen niet onmoghelycx en ghebiedt. So brenghe ick dan aen den dach niet Pelagij of Celesty Ketterye, maer der Godlijcker Schriftueren waerheydt. Waerheydt segghe ic, die d'oude Kercke doorgaens selve ooc heeft gheleert, dat's verde van ghecondemneert. Immers ooc Augustinus selve leert sulcx wel uytdruckelijc, ende dat noch ter plaetsen selve daer by strijdet jeghen den Pelagianen. Dus wroeghen die Wroeghers niet my, maer henluyden Augustinum, ja d'oude Kercke selve.

August. de Pectorum meritis & remisione contra Pelagium lib. 2. cap. 6. ooc de natura & grat. cont Pelagian. cap. 42.v.7. fol. 161

6.

Ende sy houden my voor een verstoorder ende vyandt vande Kercke Christi, die sy segghen haer Kercke te wesen. Hier inne treden sy 't padt der Catholijcken. Die beschuldigen van sulcx ooc den ghereformeerden. Weten dese dan niet dat henluyden minder moghelijc is, te bewijsen dat der ghereformeerden Kercke die ware Kercke Christi is, dan't den Catholijcken is dat haer Kercke sulcx zy? Immers die ghereformeerden hebben ooc gheen macht om schriftmatich te bewijsen, dat sy ghesonden zijn om Kercken te reformeren of op te rechten. Derhalven moghen die gereformeerden my wel te recht noemen een berisper van een onware Kercke, maer geensins een verstoorder vande ware Kercke Christi.

Ende die seyt noch (met achterlatinghe van veele meer derghelijcke redenen). Ende op dat ick al die redene in 't corte besluyte: Laet der liefden soetigheydt onse gantse herte alsoo besitten, dat des haets Ketterheydt in ons gheen plaets en mach hebben. Maer sal yemandt segghen: met ghene redene en mach ick mijn vyandt lief hebben. In alle die Schrift seyt God tot dy, dat du sulcx vermoechste. Daer teghen seghstu, dattu niet en moechste. Aenmerct nu wie men behoort te ghelooven of dy? of Gode? Daeromme na dien die waerheydt niet en mach lieghen, soo laet nu die menschelijcke broosheyt hare ydele verontschuldiginghe varen, want hy niet onmoghelijcx en heeft moghen gebieden, overmidts hy rechtvaerdich is: noch hy en sal den mensche niet verdoemen om 'tghene hy niet en heeft mogen myden. Wat aerselen wy te vergeefs? Niemant en weet beter hoe veele wy vermogen, dan die self ons het vermogen heeft gegeven.

Dat zijn Augustini woorden, die wordt in desen nagevolcht, oock vande Gereformeerden selve vande welcke ick nu hier maer alleen twee sal genoegen, te weten met Marturo Barhar, ende met Calvino.

Comment. in Lev. cap. 19.18.

Martinus voornoemt seyt dat het nie tjegen de natuere en is, den vyanden lief te hebben. Wat niet jeghen de natuere en is dat mach immers vande herboorene en overnatuerlijcke kinderen Godes geschieden.

Ende Calvijn noch boven al d'andere (na syn ghewoonte) hoogh sprekende op't ghebodt Christi van de vyanden lief te hebben, seydt dat Christus daer kenlijcken verclaert, dat niemant anders een Kindt Godes sal wesen, dan die daer lief heeft den ghenen die hem haten. Is dit segghen Calvini waerachtigh, soo moetmen houden dat gheen geloovige altoos een kint Gods, en mitsdien saligh en mach wesen: Of datter gheloovighe syn die haere vyanden lief hebben. Dat eerste sal niemant derren, maer dit laetste moet elc segghen.

Harmo. Mat. 5.45.

Mach dan een geloovigh mensche synder vyanden lief hebben, jae sijnder gheweest (so voor is ghebleken uyter Heylighe Schrift) die haer vyanden lief hebben ghehadt in der waerheyt: Ende ist swaerder sijnen vyantlijcken vervolghers ende quaet-doenderds, dan den vrundtlycken Naesten, ja den goedt-dadighen lieven ende help-rijcken Godt lief te hebben: Ende hier in dit alder swaerste gebodt Godes volcomelyc te houden, so blyct datmen 't ghebodt Godes van de Liefde tot Gode ende den Naesten, als veele lichter om volbrenghen wesende, volcomelijc mach onderhouden.

Coornhert Correspondentie, II, 63

Recente geschiedenis maakt debat over gewetensdwang urgent.*

geadresseerde:	De burgemeesters en vroedschap van Haarlem
datering, plaats:	Na 1580*
referentie:	*Wercken* II, 582r-582v/1175-1176
aantal woorden:	1317
thema:	Debatvoorstel: de toenemende gewetensdwang
omschrijving:	Coornhert betoont zijn trouw aan de stad Haarlem en Holland ('sijn Vaderlandt') en geeft aan dat hij, die als onpartijdig geldt wat betreft religie, dagelijks contact heeft met allerlei mensen die hem vrijelijk laten weten hoe zij erover denken, waar zij angstig zijn dat tegenover de overheid te doen. Zo is hem duidelijk geworden dat er bij de mensen in het land veel ongenoegen is '(...) sonderlinghe in't stuck van de Religions exercitien', zelfs dat men de overheid begint te verachten. Coornhert meent dat hier tweedracht en oproer uit moeten voortkomen. Zijn geschrift (niet duidelijk is over welk geschrift hij het hier heeft) diende ertoe om de ontevredenheid weg te nemen, heeft hij op aanraden van burgemeester Van der Laen geschreven, aanvankelijk met de bedoeling het aan Oranje voor te leggen, wat er echter niet van is gekomen. Intussen hoopte hij dat de overheid enigszins inschikkelijk zou zijn 'int stuck van de Conscientie' en de situatie vanzelf zou verbeteren en genoemde verachting van de overheid niet zou leiden tot oproer en zelfs samenspanning met de vijand, wat immers neer zou komen op 'eeuwighe slavernye onder de hovaerdighe ende Tyrannische Spangiaerden'. Coornhert stelt vast dat inmiddels het ongenoegen van het 'heromnes' elk moment kan uitbarsten en dan een omwenteling teweeg zal brengen die ingrijpender zal zijn dan die van 1572. Vandaar dat hij zijn geschrift uitbrengt, ook al omdat hij ziet dat mensen die hun eigen belang boven de vrijheid en veiligheid van het land plaatsen en anderen in de overheid, onder de schijn van Gods eer te dienen, tot een remedie verleiden die als olie op het vuur zal werken. Coornhert zegt iedereen te willen weerspreken die meent dat het verbod op godsdienstuitoefening geen gewetensdwang is. Hij stelt voor om, zoals gebruikelijk in Venetië, een vergadering te beleggen waarin ten overstaan van de raad het *pro* en *contra* van het verbod, in politieke en kerkelijke zin, besproken wordt, op basis ook van een uitwisseling, in alle stilte, van geschriften ter zake. Coornhert wendt zich tot de edele Heren om hiertoe zijn diensten aan te bieden, hopend zo de ondergang van het land te kunnen voorkomen.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Recente geschiedenis maakt debat over gewetensdwang urgent.*

Aen mijne E. Heeren de Burghermeesteren ende Vroedtschappen der stede Haerlem.

VErtoont met Eerbiedinghe *Dirck Volckertsz. Coornhert*, dat hy als Burgher deser voorsz. stede hem self niet min en vindt verbonden tot ghetrouheyt ende dienste der selver stede, ende volghens dien oock van den Lande van Hollandt, sijn Vaderlandt wesende, dan een Vassael is verbonden tot dienste ende trouwe van zijnen Leenheere. 'tIs nu sulcx dat hy Vertoonder gheacht wert voor onpartydigh (soo hy oock is) in't stuck van de Religie. Daer door oock daghelijcks Luyden van allerleye ghezintheden hem aenspreecken, naecktelijck heure humeuren openende, 'twelck zy ancxstelijck heelen voor u mijne E. Heeren ende voor allen anderen van qualite, ende in Staten wesende: Derhalven hy vertoonder redene heeft om te

meynen eenige naerdere kennisse van Jan allemans hert tot d'Overheyt te hebben, dan moghelijck wel is by veele vande Regenten van desen lande. Ende dit des noch te meer, overmits Vertoonder bespeurt uyten belede der landtsaken, datter seer weynigh aenschouws wert genomen op des ghemeynen mans ghenoeghen, sonderlinghe in't stuck van de Religions exercitien. Waerdoor hy al over twee Jaren herwaerts bemerckende in der Gemeenten herten te groeyen een afkeer van de Overheyden, ja een verholen aenwas van bitterheydt jeghens de selve als een verderflijck zaedt van toekomende tweedrachtigheyden ende oproerigheyden, hadde ter liefde vande ghemeyn ruste ghestelt in gheschrifte middelen, dienende tot minderinghe van de malcontenterye ende minderinghe van de eendracht in dese landen, in voornemen zijnde *Anno* lxxx. in Martio, ende dat met advijse van den Burghermeester van der Laen, om 't selve te presenteren zijnder Excellentie. 'tWelck als doe niet en is gheschiedt door eenrehande ongheleghenheyt. Sulcx dat hy Vertoonder 't selve zijn gheschrifte by sich hielt, der af voorts sweegh, verwachten, of die tijt met het opmercken des Overheydts van selfs yet soude moghen voort brenghen, dat den Landtsaten wat meerder ghenoeghen soude gheven, sonderlingen int stuck van de Conscientie. Maer bevindt hy Vertoonder daer teghen dat alle saecken gaen van't quade int arghere, datmen so langhe so meerder die conscientie benauwet, ende dat die malcontentereye onder den ghemeynen Landtsaten niet min heymelijck dan overvloedelijck toenemen ende vermeeren. Sulckx datmen met gheene reden yet anders en heeft te verwachten in d'eerste merckelijcke tegenspoet (die God eeuwelijck voorhoede) dan verachtinghe der Overheyden, oproer, ende inlatinghe van de listighe ende smekende vyanden, tot een eeuwighe slavernye onder de hovaerdighe ende Tyrannische Spangiaerden. Overmidts te beduchten staet, dat dese etteringhe Apostumie van des Heromnes ongenoeghen tot zijnre tijt (voorhoetmens niet te tijt) schrickelijck uyt sal bersten tot verdervinghe der landen, ende veranderinghe van de Heerschappye der selver, ende dat niet minder, maer veel eer meerder dan minder onghenoeghen des volcks, te weten, om Schattinghe in't goet, *Anno* lxxij. in't verjaghen vanden ontsichlijcken Tyran van Alva, ende in't verwerpen van den ghebooren Landts-Heere so moghenden Coningh sijnde, heeft ghedaen uytbersten. Midts alle 't welcke hy Vertoonder meerder noodt dan oyt te vooren bemerckende, niet langher teghen sijn trouwe plicht ende behooren en heeft moghen swijghen tot sulcken aenstaenden eeuwighen bederf van den Vaderlande, sonderlinghen als hy daer by noch vermerckte verkeerde remedie, niet anders dan Olye int vyer gebruyckt te wordene, ende dit door't arghelistigh beleedt van eenighe Eer of Gheltsuchtighe Luyden, die haer eyghen grootheyt of bate boven der Landen vryheydt ende veyligheyt soecken, ende veele andere vrome ende goedthertighe heure mede-Regenten door eenen versierden schijne van Godes Eere, ende der Overheyts authoriteyt betoveren, niet anders dan voormaels eenighe Hooft-Raden Keyser Caerle, ende nu noch Coning Philips, die selve twee Princen met d'andere heure mede-raden betoovert ende misleydt, ende met der Landen vercleyninghe ende vernielinghe heur eyghen Hoocheyt ende nut ghezocht hebben ghehadt. 'tWelck al mede waren menschen (doch in regheeren gheoeffent ende versocht) maer gheen Enghelen, so dit mede sijn, ende derhalven soo wel als die vorighe, of door haer eyghen staetsucht of gheltsucht, ofte door list van anderen verleyt moghen worden.

Also heeft hy Vertoonder met alder onderdanigheyt ende ghetrouheyt u mijne E. Heeren moeten te kennen geven die voorsz. ghesteltenisse van der ghemeyne Luyden herten, die welcke even so bereyt sijn om in d'eerste gheleghentheyt te ghedyen tot een schadelijcke oproer, dan droogh stroy, jae bespoeder tot brandt jeghen d'eerste voncke daer op vallende, mitsgaders die voorneemlijckste oorsake van dien, namentlijck dwang inde conscientie, die oock d'eerste oorsaecke is gheweest *Anno* lxvj. van de beroerten ende 'tverderf deser Nederlanden. Bereyt wesende hy Vertoonder allen den ghenen te wederspreken mette H. Schrift, ende met redene, die daer willen segghen dat jet verbodt van Religions Exercitie gheen dwang en zy inden Conscientien, of dat sulck verbodt, tot Godes Eere, totter Menschen saligheydt, of totter Landen verseeckertheydt is streckende. Ende dit by gheschrifte, soo kort men mach aen wedersyden, voor u mijne E. Heeren, of voor mijne Heeren de Staten van Hollandt. Op dat mijne E. Heeren in dese so hooghwichtighe saecke ten laetsten eens moghen zien wat andere teghen dese aengevanghen dwangh in der conscientien moghen segghen, die selve met rijper oordeel wat grondtlijcker moghen aenmercken, ende die met ghewisser kennisse van saecke, tot Godes Eere, der menschen heyl, ende der Landen welvaren beleden soude moghen. Ende dit alles ten Exempele ofte navolginghe van de wel gheordonnerde Politie Venetien daer men ghewoone is in beradinghen van al veele cleynder saken, van twee Rechtsgheleerden *pro & contra* te doen disputeren ten aenhooren van den gheheelen Rade. Is dese aengheheven dwang in der conscientie recht zy en sal door't onrecht wederspreken gheensins onrecht worden. Is zy dan oock onrecht, men wil immers gheen verbeteringhe van saken uytsluyten. Alle sulcks soude by twee of drie wisselinghen van korte gheschriften moghen geschieden in alder stilheyt voor u mijne E. Heeren, of voor de H.H. Staten, oock mede van sulcke Propositien ofte voortstellen, so burgherlijck als kerkelijck zijnde, als aen desen volghen, of van alsulcke andere, als meest nodigh ter saecken bevonden sullen moghen worden, omme te komen tot volle kennisse van dese alderwichtighste sake. Aenbiedende hy Vertoonder anderwerven bereyt in alder bescheydenheyt hier inne also by gheschrifte te handelen teghen alle den ghenen dien 't u E. of mijne H.H. die Staten sal ghelieven te stellen teghen hem vertoonder. Die minder vreest te vallen onder't naseggen van verwaende vermetelheyt, dan int Godloos wroeghen van't swijghen tot het beduchte verderf zijn's Vaderlandts, welcks ruste ende verseeckertheyt by hem in allen desen alleen wert ghemeynt. Ghemerckt hem, so hy des volcx onrust niet en hadde willen voorkomen, niet en souden hebben ghebroken middelen omme 't ghene hy in desen vermach te segghen, met veranderinghe van stijle ende tale buyten Landts heymelijck te doen drucken, ende 't selve alsoo (sonder zijnen pericule) voor te stellen. Maer is sulcx so verde van hem Vertoonder, dat hy 'tvolck voorby gaende, hem keert tot u mijne E. Heeren, als middel hebbende om amptshalven die voorghemelde beduchte bederffenisse te helpen voorhoeden. Derhalven hy Vertoonder verhoopt dat u E. dit sijn ghetrou advertissement in't beste sullen ontfanghen, ghelijck als of yemandt, al waer hy schoon gheen Burgher, maer vreemdelingh die ghezien hebbende, of wetende datter heymelijcke Poppen gheleyt waren, tot brandtstichtinghe deser Stede, of dat yemant fenijn in de ghemeene Bornputten, tot vernielinghe der Burgheren verdervinghe, ofte datter een verderflijcke verraderye voor handen ware,

alle sulcks uyt ghetrouwer herten quame, den Magistraat verwittighen. Also alle sulckx of dierghelijcken yemanden qualijck af te nemen, gheen minder teecken van onghetrouwigheyt en soude sijn in den Magistraten, dan het swijghen tot sulcke saken sijn soude in den ghenen kennisse daer af hebbende. De Remonstrant in desen dan doende vertoont met ootmoet het ghene voorsz. is, bereydt sijnde over sijn zijde te volbrenghen sulcks als voornoemt by hem wert aengheboden in dien u E. 't selve sal believen. Ist oock anders, te weten datmen dit sijn aengheven veracht ende in den windt slaet, soo heeft hy Vertoonder hier mede ghequeten sijne conscientie, sulcks midts desen betuyghende voor Gode, ende voor u mijne E. Heeren, met ootmoedigh versoeck, dat dit in de beste meyninghe (daer uyt het oock voort comt) ghenomen mach werden.

Coornhert Correspondentie, II, 64

Men kan niet zomaar op eigen gezag een nieuwe kerk beginnen.*

geadresseerde:	Jacob Pietersz vander Molen
datering, plaats:	1588*
referentie:	*Wercken* III, 4v/24
aantal woorden:	473
thema:	Kritiek op de dopersen
omschrijving:	Coornhert merkt op geen antwoord te hebben gehad op zijn eerdere brief ('nu ontrent seven iaren gheleden'; zie opmerking 1) waarin hij Van der Molen vraagt te verantwoorden dat hij zich als zendeling manifesteert en zich het recht aanmatigt 'eeniger vromen Luyden' te bannen. Hij zegt ervan afgezien te hebben anderen te waarschuwen uit mededogen met de al zo gehate dopersen ('u volckxken'). Omdat Van der Molen in een geschrift uit 1588 (*Defensio*) echter anderen zwaar beschuldigt en ook hem, Coornhert, kritiseert, neemt hij nu de pen op, nadat zijn voorstel om in een gesprek een en ander 'inder liefden te ondersoecken' is afgeslagen. Uit een brief van Van der Molen maakt hij op dat de dopersen niet genegen zijn met kritische buitenstaanders in discussie te gaan, ja zelfs geen discussie in eigen kring te wensen, maar hun leer het liefst zonder enige verantwoording belijden. In reactie daarop zegt Coornhert zijn 'vvaerschouvvingh' toch te willen publiceren, temeer daar de vijanden van de dopersen niet meer zo machtig lijken en zijn publicatie hen dus niet zal schaden, maar anderen tot nut kan zijn.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Waarschijnlijk is bedoeld de brief die Coornhert 16 april 1580 schrijft aan Hans de Ries en zijn vrienden: *CoCo,* II, 13.
opmerking 2:	Opdrachtbrief *Van't kerck-bouwen der dooperen opten waenscherm*
opmerking 3:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Zedekunst dat is wellevenskunste*, ed. J. Gruppelaar, Hilversum 2015, pp. 49-53

Men kan niet zomaar op eigen gezag een nieuwe kerk beginnen.*

Aen Iacob Pietersz vander Molen, Leeraer of Vermaender vande Vlaemsche Doopsghesinde.

HEt zijn nu ontrent seven Iaren gheleden, dat ick u vander Molen by Brief vermaende, my te vvillen bevvijsen tot mynre, ofte u selfs verbeteringhe, dat u uyterlijcke Ghemeente vvare de vvarachtighe Kercke Christi, ende ghy daer in een vvarachtich Leeraer of Sentbode Gods, ende dit overmits ick hadde hooren segghen, dat ghy de voornemelickste aendrijver zy gevveest, tot het bannen eeniger vromen Luyden &c. ghy en hebt my doe ter tijt geen antvvoorde gevvaerdicht. Ende al hoe vvel ick in meeninge vvas, anderen voor uvve dolingen te vvaerschouvven in druck, so vvert dat by my doe ghelaten uyt medooghen van u volckxken, niet hatelijcker dan sy vvaren te maken by den ghenen, die u luyden van self niet dan te veele en hatede, ende gheloof hadden by den machtighen, alsoo liet ick u berusten tot nu toe, als ick sach in druck uytkomen u boecxken, genaemt Defensio in 't Iaer 88. in vvelcks Voorreden ghy eenigen, sonder die te noemen zvvaerlijck van zvvare saken beschuldight: poghende in't boeckxken selve oock te vvederlegghen sommighe saken by my in eenighe myne uytghegeven boecxkens gheschreven, die ick als noch moet vvaer te zijn houden, u schrijven teghen myne, vvert by my in gheschrift overvveghen, ofte ick ergens gedoolt mochte hebben, dat

Menschelick is. Ick boot u by Sentbrief aen dit myn gheschrift, voor't uyt gheven in druck, met u selfs inder liefden te ondersoecken, of by my, dan by u, of oock by ons beyde, doling mochte sijn, ghy vveygerdet, maer vvilde mijn Schrift vvel lesen, soo icks u vvilde senden, dat dede ick met gedinge, dat ghy my t'selve vveder sout senden binnen acht daghen, soo ick dan dacht te vertrecken, die tijt seyde ghy u te kort te zijn, ende is mitsdien alsulcks achter ghebleven, na dien ick dan sie in u schrijven aen my vanden 13. Aprilis. 88. dat ghy luyden ongaerne u leere ende sendinghe verdadinght aen den genen die buyten u Gemeente sijn, soo ick ben: oock dat ghy niet en lijdt eenich vvederspreken vanden uvven, als dien teghen sulcke metten van disputeert: meynende also u Leer te drijven, sonder ghehouden te zijn van die teghen yemanden te verantvvoorden, soo hebbe ick niet konnen laten uvve dolinge my daer voor bekent tot vvaerschouvvingh, vande onvvijse hertkens in druck te bevvysen: die by my u aengeboden vvaren in't voorgemelde mijn Schrift, op hope, of yemant daer door voor verleydinghe voorhoet ende eenighe verleyde, ofte oock Verleyders selve, van haer onvvegh afghevvesen mochten vverden. Hier inne en heeft my nu geen belet ghevveest, uvven Vyanden beduchte vermeerderingh van hate alsoo, haer macht nu nerghens na soo veel als voormaels, haer vvil mach versellen, sulcks dat dit mijn schryven nu niemant, noch u lieden selfs mede niet, schaden, maer vvel vele menschen nut mach vvesen t'vvelck van den Heere vvert ghevvenscht. By my

V ende alder Menschen Dienstschuldigher D. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 65

Over zachtmoedigheid.*

geadresseerde:	Wouter Verhee
datering, plaats:	*ca*. 1582*
referentie:	*Wercken* III, 73r/161
aantal woorden:	226
thema:	Zachtmoedig de harde toon van de partijdigen verdragen.
omschrijving:	Coornhert zegt tijdens zijn jarenlange, buitenlandse zwerftocht velen te hebben ontmoet en een grote verscheidenheid, met name in geloofszaken, te hebben leren kennen. Zijn *Kruyt-hofken* bevat eveneens een grote hoeveelheid 'kruiden' en hij verwacht dat ook de waardering van dit geschrift divers zal zijn. Graag draagt hij dit boekje op aan Wouter Verhee, die ook veel heeft rondgezworven en van wie bekend is dat hij geduldig de partijdigen verdraagt, als middelaar optreedt en altijd probeert de harde toon van de ijveraars vriendelijk te verzachten.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Opdrachtbrief *Het kruyt-hofken*
opmerking 2:	Hertaling: H. Bonger, A.-J. Gelderblom, *Weet of rust. Proza van Coornhert,* Amsterdam 1985, p. 93-94.

Over zachtmoedigheid.*

Eersame, vrome, ende verstandighen VVouter Verhee.

VEele jaren hebbe ick, hertsvruntlijcke Verhee, uytlandich gheswerft, vele plaetsen gehanteert, ende vele schriftelijcke saecken hebbe ick hooren handelen opten wegen ende in de herbergen, van welcke ic eenige aentekende, die ick dencke ter vrunden bede tot nut van veelen gemeyn te maken. Nu sach ick opte groote verscheydenheyt die dat is in gelovens saken, des ick wel verstont dat dit mijn Cruythofken, overmits der Kruyden verscheydenheydt daer inne zijnde, verscheydelijck sal beduyt worden. Want eenighe sullen't verachten, anderen lachteren, ende weynige sullens recht nemen, so altijdt het oprechte hoopken weynichste is. Also merckte ick dit boecxken te behoeven eenen voorsprake voor Ian allemans vierschare. Daer toe en vant ick niemant bequaem dan een die self onpartijdigh ende lanckmoedich ware, om allen partydigen luyden onpartydelijck te dragen, ende om den harden toorn van velen onwijsen yveraers met sachte antwoorde te versachten. Nadien ick nu wiste dat V.L. mede geswerft, met verscheyden menschen ghesproocken, ende u als een middelaer tegen elck, van wat ghesintheydt hy mochte zijn, vrundelijck hebt gedraghen: so kende ick oock uwe onpartijdighe bescheydenheyt boven yemanden anders bequaem, omme inder vruntlijckheyt allen steenen van aenstoot uyt en wege te leggen: tot dien eynde ick V.L. ooc hebbe vercoren tot schermheer van dit Cruythofken. Dat wilt doch met uwe bescheydenheyt vruntlijck beschermen, dat vermoochdy boven yemanden dien ick kenne, te doen, ende daer toe werdt het toegheeygent V.L. van desselvens dienstwillige ende Ionstige D.V.C.

Coornhert Correspondentie, II, 66

De heruitgave Van Hooft ende Hert-sorghe.*

auteur:	P. Bor
geadresseerden:	De Heren van de Rekening van het graafschap Holland
datering, plaats:	ca. 1583*
referentie:	*Wercken* III, 90v/196
aantal woorden:	298
thema:	Aanbiedingsbrief bij heruitgave *Van Hooft ende Hert-sorghe.*
omschrijving:	Bor geeft aan tussen oude geschriften Coornherts *Van Hooft ende Hert-sorghe*, uit 1562, te hebben gevonden, dat hij eertijds, toen hij ook in Haarlem leefde, van hem te leen had gekregen. Nog steeds spreekt het boekje hem aan, waarbij hij moet denken aan een voordracht van Coornhert over de verdorvenheid van de tijd, d.i. de luxe, pronkzucht, eerzucht, zo verschillend van de leefwijze van de voorouders. In *Van Hooft ende Hert-sorghe* wordt dezelfde materie in een mooie stijl en politiek afdoende behandeld. Een nuttig boek dus, 'tot elcks verbeteringhe, ende niemandts verargeringhe', dat hij opnieuw heeft laten drukken en graag als nieuwjaarsgeschenk aanbiedt aan 'de Heeren vande Rekeninghe der Graeffelijckheydt van Hollant'.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Van Hooft ende Hert-sorghe*

De heruitgave Van Hooft ende Hert-sorghe.*

Edele, erentveste, vvyse, voorsienige, seer Discrete Heeren, mijn E. Heeren vande Rekeninghe der Graeffelijckheydt van Hollant.

Myne Heeren,
Als ick sekere tijdt gheleden yet vvas soeckende onder eenige oude gheschriften, quam my in handen dit gheschrifte van Hooft ende Hertsorghe, 'tvvelck inden Iare 1562. is ghemaeckt by D.V. Coornhert, doen ter tijdt Secretaris der Stadt Haerlem, t'vvelck hy my, als ick binnen der selver Stadt vvoonachtich vvas, gheleent hadde om te lesen, ende alsoo my 'tselve vvel behaeghde, haddet met zijn ghelieven uytgeschreven, meer dan tvvinctich Iaren gheleden. Dit nu daer vindende, vverde ick lustigh 'tselve eens vvederom te lesen, 'tbehaeghde my soo; dat ick my liet voorstaen dat het anderen oock behaghen soude moghen, ende dat ick niet qualijck en soude doen 'tselve anderen oock mede te deelen. In't lesen van dien quamen my in ghedachtenisse sekere propoosten, die by V.E. eenighen tijdt gheleden, vvaren ghehouden in myne jeghenvvoordicheydt, vande verdorventheydt deser tijden, soo in kostelickheydt van maeltijden, pronckerye in kleederen als anderssins, daer elck een den aenderen in soeckt te boven te gaen, vvesende een groot misbruyck, verre verscheyden vande slechticheydt onser voor-Ouderen, die daer inne by V.E. ghepresen vvierden. Ende, vvant ick de selve materye, met een seer lieflicken, goeden ende vermakelicken style (mijns bedunckens) oock vant daer inne ghehandelt te zijn, ghenoechsaem Politijq, ende dattet vvel gheoorloft is goede, nutte ende stichtelijcken sake; streckende tot elcks verbeteringhe, ende niemandts verargeringhe, mede te deelen, nam ick voor my't selve kleyn boecxken, door den druck ghemeen te maken, ende niet langher verdruckt te laten legghen, ende t'selve V.E. met dit nieu jaer, tot een nieu jare te geven, verhopende dat V.E. t'selve van my in't goede sal nemen, 't kan in vveynigh tijdt gelesen vverden, ende sal niet

vele verhinderen V.E. groote occupatien, ende hoop ick oock te aenghenamer zijn andere, die hier uyt haer nut moghen trecken.

Hier mede

Mijn Heeren, V.E. inde bescherminge van God Almachtich bevelende dien ick bidde V. E. te verleenen een goet gheluckigh en saligh nieu Iare.

V.E. in als dienstbereyde

P. Bor.

Coornhert Correspondentie, II, 67

De predikanten zijn eropuit om de gewetens te dwingen.*

geadresseerde:	Magistraat van Leiden
datering, plaats:	1583*
referentie:	*Wercken* III, 155v/336
aantal woorden:	349
thema:	Kritiek op de gereformeerde predikanten
omschrijving:	Coornhert herinnert de heren van de magistraat van Leiden aan de gang van zaken rondom de Leidse disputatie. Over de gereformeerde ('soo zy sich noemen') predikanten zegt hij dat zij hun macht over de magistraat willen uitbreiden en de gewetens dwingen. Hij dankt de magistraat dat zij dit kwaad in het belang van stad en land hebben verhinderd en hoopt dat hij daarin volhardt. Hij merkt op al jarenlang te strijden tegen de listige poging van de gereformeerden om de magistraat tot uitvoerder van hun opvatting te maken en de gewetens te dwingen en dat hij meent te hebben bewezen dat hun kerk niet de ware kerk is. Omdat de predikanten achter zijn rug om allerlei laster over hem verspreiden heeft hij besloten de gang van zaken in de Leidse disputatie op schrift te stellen en te publiceren. Het lijkt hem volstrekt aangewezen dit geschrift op te dragen aan de magistraat van Leiden, getuige bij uitstek van wat zich heeft afgespeeld.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Opdrachtbrief *Vande Leydtsche disputatie*
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

De predikanten zijn eropuit om de gewetens te dwingen.*

Aen mijnen Eersamen, Wijsen ende seer Voorsienige Heeren, den Magistraet der Stede Leyden.

NA dat uwer E. E. binnen Leyden veel al selve ghehoort ende ghesien hadden het beleedt ende den handel der Delfsche Predicanten teghen my inde begonnen openbare Disputatie aldaer: Heeftmen in druck onder uwe E. E. name sien uytgaen de Iustificatie van Leyden, om den verleyden als een Leydtsterre in Hollandt recht te mogen leyden: ende dit jegen den onbehoorlijcken Heerschappye die de Ministeren der Gereformeerden (soo zy sich noemen) bestonden te vernieuwen over den Magistraten int uytstrecken van heur ghebiet, ende oock tegen den vernieuwden dwangh over de Conscientien. 'tWelck voorwaer eenen onghehoopten troost was voor vele vrome ende bedroefde herten, sonderlinghe op soo wel gheleghen tijdt. Wantmen lichter een begonnen dan een volwassen quaet kan behinderen, daer door vele Godes genade hooghlick danckten, ende uwer E. E. Remonstrantie saghen het volherden van sulck u E. niet min Christelijck, als Landt oorbaerlijck voornemen, als tot onderhouden vande moghende eendracht der Landtsaten streckende, in welck u E. E. doen, ick die selve wensche soo stadighe volherdinghe: alst begin van dien eerlijck nut jae noodtlijck is gheweest. Nadien ick nu al over langhe Iaren niet alleen ghevreest, maer oock naecktelijck voorseyt hebbe in openbaren druck dat der Gereformeerden (ick noemse soo zy sich noemen) met alle listen poghen souden, vanden Magistraten te maecken Executuers van haerlieder opinien tot dwangh vander Menschen

Conscientien, ende sulck mijn vermoeden mitsgaders het bewijs dat haer Kercke die Ware Kercke niet en is, oock is gheweest die voorneemste oorsaecke dat ick my begaf inde Disputatie tot Leyden: Ende so ick nu doort schandelijck lieghen dat vele partijdighe Luyden van den selven handel achter mijne rugge onschamelijck pleghen, ghenootsaeckt ben gheweest die waerheyt vande saecke soo die is gheschiedt in druck te laten uytgaen: en hebbe ick niet konnen mercken dat ick die yemanden anders behoorde toe te schrijven, dan u E. E. als veel al selve ooghen ende ooren tuyghen van dien gheweest zijnde. Neemt dan mijn Heeren desen beschreven handel u E. E. mits desen toegheeyghent in uwe E. E. bescherm, alsoo die de selve (voor al die waerheyt) wert bevolen, als oock mede.

U Eersaemheyden Dienstwillighe.

D. V. Coornhart.

Coornhert Correspondentie, II, 68

De predikanten weigeren terechte vragen te beantwoorden.*

geadresseerde:	Arent Cornelisz en Reynier Donteklock
datering, plaats:	1583
referentie:	*Wercken* III, 157v-158r/340-341
aantal woorden:	935
thema:	Het 'aanmatigende' gedrag van Cornelisz en Donteclock
omschrijving:	Coornhert zegt te begrijpen dat mensen hem vragen te vertellen hoe de Leidse disputatie eigenlijk is verlopen en dat de waarheid daarover hen, Cornelisz en Donteclock, niet tot eer zal strekken. Eerst typeert hij hen als 'onrijpe Druyven … zuyr ende onvrindelijck'; vervolgens merkt hij op dat zij de kern van de kwestie telkens vermijden, d.i. nalaten te bewijzen dat zij de ware kerk vertegenwoordigen en gerechtigd zijn tot zending. Het ergert hem vooral dat zij, in plaats van *zijn* vragen te beantwoorden, *hem* voortdurend vragen stellen: ontwijkend gedrag. Of hebben zij zelf niets in te brengen? Ergerlijk is ook dat zij afwijken van de voorliggende vraag, zich als zijn leraar opstellen en doen alsof zij daartoe op grond van een brief van Coornhert aan Tilius gerechtigd zijn. Coornhert prijst de rijpheid van Tilius en schampert over de jonge, onervaren en onbeleefde predikanten die hem menen te kunnen leiden (beter: verleiden). Zij gedragen zich als leraar ten opzichte van anderen die (goddank) niet hun leerlingen zijn, maar zich liever door de waarheid laten onderwijzen en die juist de onwaarheid van Calvijns leer aan de orde willen stellen. Zij moeten vooral eens stil te staan bij Petrus' 'Is het beter u dan God te gehoorzamen?'! Op grond van hun gepretendeerde ambt menen zij hem als verdoold schaap naar de juiste schaapskooi te moeten leiden!
bijzonderheden:	
opmerking:	In *Vande Leydtsche disputatie*

De predikanten weigeren terechte vragen te beantwoorden.*

Aen Aernout ende Donderclock Predicanten hier tot Delft.

DAt verscheyden luyden, Domini Arent ende Donderclock, my sullen vragen, hoe dese begonnen handel tusschen u beyden ende my toegegaen zy, can ick ontwijfelick wel voordencken, insghelijcx mede dat mijn swijghen op sulck vraghen ghedijen soude tot oneere, niet alleen van mijnen name, maer oock vande waerheydt selve, die ick versta te wesen over mijnre zijden, uyt welcke nootsake, ende niet uyt lust om mijn even Mensche oneere na te segghen, ick sal moeten antwoorden waerheyt, inhouden de saken geensins tot uwer eeren streckende. Die ick u beyden hier mede heb willen onder oogen segghen, soo, op dat ghy't voor geen achterclap en soudet moghen duyden, als op dat ghy my, of voor d'Overheydt, of alleen, so u dunct dat ic qualick segge, daer van soudt moghen onderrichten. Alsoo sal ick voort eerste moeten verclaren dat ick u beyden als onrijpe Druyven bevonden hebbe, zuyr ende onvrindelijck. Voorts dat ghy luyden met menichvuldighen afwijckinghen doorgaens ghearbeydt hebt, om niet te comen aende Hooft saken des voorghenomen handels, namentlick het bewijs van uwe ghestelde mercktekenen der Kercken ende uwer zendingen. Twelc soo groflijck gheschiede, dat ghy ghedronghen waert self opentlijck te bekennen, dat ghy weder te rugge waert afgeweken, maer dat (so ghy luyden seyde) om oorsake.

Dats waer: Maer was die doch anders, dan om niet te comen aen de saken self? Ick meyn aent bewijs vande mercktekenen uyt uwen Monde by my gheschreven als *Status Quæstionis,* om die te handelen. Oock mede dat ghy luyden onbescheydelick bestondt den meester te maken over my, met dringhen tot beantwoordinghe van u luyder vraghen, niet altoos ter saecken, maer wel tot uytsluypinghe dienende: Ja met gebieden ende willen dat ick soude moeten beantwoorden sulck onophoudelick vraghen, 'telcken alst nochtans u luyden selve toestondt u eyghen seggen te bewijsen, niet anders dan of u luyden stof ende waerheyt daer toe ontbrake (soo icx moet houden) ten waer dan dat ghys uyt mijnen Monde haelde. Moet niet elck zijn selfs segghen bewijsen: Ghy bestondt oock al wat te meesterlick, den meester over my te maecken, als ghyluyden by uwe uytghesproken woorden gheschreven wilde hebben *ad tempus* (omme die selve namaels naer u goetduncken te moghen veranderen) sonder 'tselve my te willen toelaten. Wie heeft doch u lieden meer sulck recht over my, dan my over u ghegheven? Wat wast oock anders als ghyluyden ondert disputeren opentlijc afwijckende vande *Statu Quæstionis* voorsz rondelijck spraeckt, dat u luyden toe stont my te leeren ende te leden. Maer my van u leeren ende u luyden te volghen? Daer toe dorst ghy luyden oock wel onbescheydelijck verhalen mijn schrijven aen Tylium (niet aen u, Jongers, my doe noch onbekendt zijnde) dat ick my leergierich wilde laten vinden. Rechts of ick daer mede ghemeyndt hadde, dat ghy luyden die waerheydt haddet, dat ghy luyden alleen verstaendich waerdt, dat ghy luyden sienders waerdt, ende ick inden loghen, int onverstandt, ende in blindtheydt stonde. Wist ghy beyde dan oock niet wel dat Tilius (wiens bescheydene rijpheyt ick niet min moet prijsen, dan uwe onbescheydene zuyrheydt moet misprijsen) selve in zijn schrijven aen my sich opentlijck oock erboden hadde, hen mede te laten segghen ende vant zijne te wijcken, daer inne ick hem soude connen overtuyghen onrecht te hebben? Al wast nu soo dat ick my oock in dier wijsen leerlick erboden hadde, ende dat met waren ernst: Volchde daer uytte dat ick my van sulcke twee onversochte onbeleefde, ende Jongheluyden, als ick u beyden bevinde, dogen verbinden ende van u luyder goetdunckenheydt leyden (ick hadde by nae gheseydt verleyden) laten soude? Dit haddet ghy beyde nochtans voor ende hier toe bestont ghy my al wat te vrymoedelijck voor allen den Ommestanderen te dringen. Is dat niet vromelijck den meester ghemaeckt, segghe ick noch, over den ghenen die sich noyt (Gode lof) uwen opinien, maer altijt die waerheydt alleen heeft willen onderwerpen? Die bereydt was om met waerheyt te bewijsen veele grove onwaerheyden vande Calviniaensche leere, die ghy luyden inde Hooft punten te verantwoorden haddet voorghenomen? Dese dingen sal ick den vragers (dien ick antwoordens waerdich achte) moeten antwoorden. Ende daer by noch voeghen dat ick waerachtelijck ghelove dat ghy Donderclock, het onweder nu al over u beyder Hoofden hanghende niet af gheluydet en soudt hebben, soo *Brachium Seculare* u daer af niet verlost en hadde. Of nu sulcx door u beyden selve, dan door anderen buyten u weten beneersticht is gheweest, moocht ghy luyden weten. Ick en weet dat noch ter tijt niet. Maer dat het Volck sulcx sal dencken ghelove ick wel. tWelck ghy luyden dan niet my (die sulcx niet wetende niet segghen sal) maer den Volcke sult moghen wijten, of veel meer u selve. Gemerckt u luyden, als 'tAmpt van Herders u onderwindende, niet qualijck ghevoecht soude hebben ghehadt jeghen den Heere

Procureur Generael te allegeeren de spreucke Petri, oordeelt oft beter is dat wy u, dan Gode gehoorsamen. Overmits ghy luyden my aensiet voor een verdoolt schaep, ende u luyder gepretendeerde ampt is, soodanighe te soecken ende inde rechte Schaepskoye te brenghen. Maer hier van en vermaende ghy luyden niet een woordeken. Boven al dit, sal ick noch moeten seggen, dat my onmoghelijck is met waerheydt te dencken (hoe gaerne nochtans die liefde in my u soude verschoonen) dat ghy in dese handel teghen my ghewandelt hebt met goeder Conscientien. Dit sal ick, daert my noodich beduncket van u beyden moeten segghen. Duncket u nu, dat ick hier inne u onghelijck sal doen, onderricht my des, ick sal aflaten: Of beclaecht my, verantwoorden: Of bekendt (ten minsten in u selven) dat ick waerheydt schrijve, soo is u beyden hier inne noch dienstlijck.

U. ende alder Menschen dienstwillighe D. V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 69

God komt Zijn beloften na!*

geadresseerde:	De gereformeerde predikanten
datering, plaats:	1584*, Den Haag
referentie:	*Wercken* III, 288r/617
aantal woorden:	728
thema:	De lasterlijke kritiek van de predikanten
omschrijving:	Coornhert merkt op dat de predikanten hem op de preekstoel en heimelijk belasteren en wel na de Haagse disputatie in toenemende mate. Zij menen een verdoold schaap te waarschuwen; zijn doling bestaat er echter in dat hij meent dat God Zijn beloften nakomt, ons helpt om Zijn bevelen te gehoorzamen. Het is nu ketterij Hem te vertrouwen, zich op Zijn almacht te verlaten en vol geloof eraan te werken Hem volkomen onderdanig te zijn. Hij is kritisch over hun leer; heeft hij daarin gelijk, hoe kunnen zij het hem euvel duiden, heeft hij echter ongelijk, dan zijn zij toch talrijk genoeg om hem, 'een eensame ongeleerde leke', te overtuigen. Kunnen zij zich, zolang het oordeel niet vaststaat, niet onthouden van hatelijke laster? Eertijds verweten zij de katholieke kerk haar grimmige reactie op kritiek, nu menen zij met recht zo op kritiek te mogen reageren. Het ware beter deze 'nevelige affecten' af te leggen en met aandacht kritiek te bestuderen. In dit geschrift zegt Coornhert te handelen over de H. Schrift en geschriften van Calvijn, echter niet om ze op een lijn te plaatsen, zoals sommigen daaruit valselijk opmaken. Hoe zou iets als een geloofwaardige getuigenis kunnen dienen dat aantoonbaar vol dwalingen is? Coornhert besluit met een uitnodiging om met hem te komen spreken, bij hem thuis: kost en inwoning zijn voor zijn rekening.
bijzonderheden:	
opmerking:	Opdrachtbrief: *Van den aflaet Iesu Christi.* Met de gereformeerde predikanten zijn in ieder geval bedoeld Arent Cornelisz en Reynier Donteklock.

God komt Zijn beloften na!*

Allen predicanten vande religie diemen noemt gereformeert, so partydigen als onpartydigen, wensche ick Coornhert de rechte ziele ende 't leven van de ware religie, twelck is Christelicke liefde, Amen.

VEle onder u, vrienden, arbeyden met haetlijcke achterklap, soo wel op den predickstoelen opentlijck, als in den ooren heymelijck, tot schendinge mijnre namen: ende dit nae d'angevangen disputatie in den Hage noch vele vuyriger, dan daervoor, hoewel 'tselve doe noch alte veel gheschiede. Dat nu sulcks komt door een yver tot waerschouwinge aen den uwen voor my, dien ghylieden seer verdoolt acht te wesen, geloove ick wel. Maer dat het gheschiede uyt een verstandiger yver met waerheyt alleenlijck, soude min argernisse maken, oock onder u volck selve, dit wilde ick wel. Sekerder ende vruchtbaerder is waerschouwinge met waertheyts bewijs dan met onwaer beschuldingen. Maer waarom is dit u schelden op mij? om ick gelovende dat God in syne beloften waerachtich, ende in zijne hulpe almachtich is, daer na trachte, in ende met Emanuel, dat ick ende meer anderen Gode na zijnen bevelen mochten onderdanich zijn. Ist nu sulcken ketterije met u luyden geworden, datmen Godes woort betrouwe, sich op zijn almogentheyt verlate, ende na volkome onderdanicheyt arbeyde met vasten gelove dat hier te verkijgen. Seker indient goet is datmen Gode int deel ghehoorsame, die geheel

ende volkomen gehoorsaemheyt moet beter zijn. Wel ist so dat ghyluyden anders leert in desen dan ick voor goet mach houden, so dat ick daerinne uwe lere berispe, maer doe ick dat met waerheyt, so en behoort ghyluyden zijdy des waerheyts liefhebbers, my om waerheyt te seggen 'tuwer beteringe, niet vyant te worden. Berispe ick u luyden oock met logen, wat swaricheyt salt dan vallen voor so veel honderden Predikanten niet alleen die waerheyt selve, maer oock die talen konsten ende geleertheyt in haer leger hebbende (so zy seggen) my van die nietige logen (so die by een eensame ongeleerde leke is te verwinnen? voorwaer nadien men my tot noch toe meer bereyt heeft bevonden om mijn berispen te bewijsen, dan u luyden om u leere te verantwoorden: soudet immers ten minsten billich zijn dat ghy u voor oordeel, so lange de sake noch hangt, op schorste, ende u onthielt van sulck hatelijck lasteren. Het dunckt u onrecht dat de Ro. Kercke u vertoornt om't berispen van haer lere: hebdy dan al recht op my te vergrammen om't berispen van de uwe? Lieve, stelt dese nevelige affecten een weynich ter zijden, leest met opmerckinge, verstaet dat ick segge, en de oordeelt dan oprechtelijck. Doe dy dit, ghy sult my minder met schelden, ende uwe leere minder met argernisse beswaren. Dese sake onder den name van ware onderdanicheyt hebbe ick in druck gehandelt mette Godlijcke schrift: Daer tegen ick tot noch toe geen uwer schriften en hebbe vernomen. Hier handel ick eensdeels uytter Heylige schrift, ende oock veel uyt Calvini schriften, die ick weet by velen onder u veel te gelden, niet om dat ick hem in aensien tot bewijsinge stelle neven de Godlijcke schrift: so my uwer eenigen 'tonrecht hebben willen naduyden. Wat? waert geen openbare sotheyt voor geloofwaerdige tuychnissen te willen gebruycken die schriften der gheenre, welcke men bestaet te bewijsen vol dolingen te zijn? Neen, dat was, noch is de meyninge niet, maer wel om af te weren die valsch wroegingen, als of ick wat ongehoorts opte bane brachte: om den onbescheyden toorn op my, alsmen siet dat henluyder Leeraer 'tselve schrijft wat te versachten: ende oock om te doen blijcken hoe oneens ende strydich hy tegen zijn self is, so datmer sich voor heeft te wachten. Ende verhopende hier mede een weynich te stillen die groote stormwinden vande achterklap, oock mede te vertragen het onbedachte voor oordeel van vele, tot dat het eynde mettertijt die waerheyt ondect sal hebben: Is mijn dienstlijck begeeren aen u allen, die daer meynen dat ick dole ende dat zij verstant hebben om my van mijne dolinghe te overtuygen, dat ghy middeler tijt de moeyten wilt nemen om uyt Christelijcker Liefden my self aen te spreken tot mijnen huyse (daer slaepplaetse ende vrienden kosten buyten u kost voor u bereyt sal zijn) ende my bescheydelijck te onderrichten. Ick over mijn zijde belove u te leveren open ooren om hooren ende een leergierich herte, dat bereyt is om beter horende, dat met ernst toe te stemmen. Dit weet de Heere, die u verleene en verstadighen mont om my beter aen te wijsen, of een goedertieren gront om mijn onverstant te dragen, ende my soo langer soo meer liefde tot zijn waerheyt ende eere, sonder alle roemsucht, Amen.

In den Hage by u alder vrient en willige dienaer, D.V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 70

Naem-scherm D.V. Coornherts.

geadresseerde:	Magistraat van Delft
datering, plaats:	Na 1588*
referentie:	*Wercken* III, 294r-295v/629-632
aantal woorden:	4335
thema:	Protest tegen zijn uitzetting
omschrijving:	Coornhert neemt de pen op ter bescherming van zijn naam die in Delft voor de grabbel is gegooid, met name door toedoen van twee Delftse predikanten die zich als 'nieuwe Heeren van des volcx gelove' gedragen. Hij heeft hen uitgedaagd vanwege de 'grouwelicke dolingen' in hun leer en vooral ook de 'voorgenomen dwang der Conscientien'. Hij was van zins zich in Delft te vestigen, bij zijn vriend Boomgaert, om in stilte een werk waar hij al dertig jaar mee bezig was, de *Loci communes,* eindelijk af te ronden. Maar de magistraat bleek hem niet in Delft toe te laten. Vervolgens schrijft hij de magistraat een brief (d.d. 19 juli 1588) om opheldering te vragen. Coornhert wijst op zijn goede reputatie 'als noyt mensche schadelijck, maer wel velen nut geweest zijnde'. Zo heeft hij de Staten van Holland, via Nicolaes van der Laen, voor een Spaanse aanslag op Enkhuizen gewaarschuwd. Als verdienste wijst hij er ook op dat hij heeft gewaarschuwd voor het voornemen van de gereformeerden om de overheid onder de voet te lopen en in navolging van de roomsen niemand buiten de kring van hun religie te dulden. Hij verwijst naar de Leidse Justificatie, ook naar het drijven van Modet in Utrecht en Saravia en trawanten in Medemblik en elders. Is lasterlijke naamschending de dank voor zijn trouw en dienstbaarheid, nog wel in een van de hoofdsteden van Holland? Het spreekt voor zich dat hij dit niet over zijn kant kan laten gaan en voor zijn goede naam moet opkomen. Hij wil de heimelijke wroegers in de ogen kunnen zien en zich in het bijzijn van de Delftse schepenen verantwoorden. Het kan toch niet zo zijn dat men, net als ten tijde van de inquisitie, enkel op iemands heimelijk aangeven schuldig wordt bevonden, zelfs zonder zelf te zijn gehoord. Enkele dagen later komt de pensionaris bij hem langs en zegt dat men vanwege zijn disputen in Leiden, Den Haag en Delft beducht is voor onrust in de stad. Coornhert vraagt een schriftelijk antwoord. De pensionaris overlegt vervolgens weer met de burgemeesters en laat hem na enkele dagen weten dat men geen bezwaar heeft tegen zijn verblijf in de stad, dat hij echter geen schriftelijk antwoord kan krijgen. Coornhert noteert dan alles wat is gepasseerd als geheugensteun, maar vooral ook omdat niet duidelijk is of de pensionaris bevoegd is om hem te antwoorden. Dus blijft Coornhert in Delft, leeft er stil, zonder veel buiten te komen. In oktober wordt hem echter te verstaan gegeven dat hij de stad binnen 24 uur dient te verlaten. Een afschrift van dit bevel vraagt hij tevergeefs. Hij zegt een dergelijk onwettig plan niet te gehoorzamen, waarop de burgemeester dreigt hem 'met kordewagen of slede my uyter stad te doen voeren' en vraagt of hij soms meent dat zij die de Spanjaarden hebben weerstaan niet een of andere Coornhert zouden aankunnen. Coornhert stelt dat de Delftse wetten kennelijk de mishandeling van vreemden toestaan en herhaalt dat hij, ongehoord zijnde, op heimelijk aangeven veroordeeld wordt. In Delft lijkt willekeur te heersen zoals eertijds onder des keizers 'Want het ons also gelieft'. Hij weet van andere gevallen van onwettelijke verbanning, elders in Holland, maar navolging verdienen die niet, zeker nu er geen enkele reden is om angst te hebben. Zou men hem ervan verdenken samen te spannen met de vijand? Of als oproerling zien? Terwijl hij zich juist altijd heeft ingespannen om juist oproer te voorkomen, door de oorzaak daarvan aan te pakken, d.i. pauselijke gewetensdwang, nu door gereformeerden gepraktiseerd. Al zijn schrijven was erop gericht het verderf te voorkomen dat het gevolg is van gewetensdwang. Opstand verafschuwt hij, d.i. de onzinnige tirannie van het duizendkoppige beest Jan en alleman. In Delft leefde hij stil, met niemand sprak hij. Zou men soms zijn kritiek op de onware religie als oproer zien? Maar dan zijn de gereformeerde predikanten stuk voor stuk zelf oproerlingen

	toen zij zich als critici manifesteerden en in dit land hun religie invoerden. Maar hij, Coornhert, heeft noch zoekt aanhang, raadt niemand aan de strijd op te pakken, hem is nooit verboden tegen de religie te schrijven, integendeel, de prins en de Staten hebben dat toegestaan. Ook Christus en de apostelen kritiseerden het geloof van de farizeeën. Dat de predikanten partijdig zijn is te begrijpen, maar niet dat de burgemeesters dat zijn. Nooit gaf een graaf van Holland aan een burgemeester een dergelijke tirannieke macht. Coornhert presenteert zich als iemand die waarschuwt tegen het oproer van de gereformeerden: zij willen de overheid gebieden en de onderdanen hun gewetensvrijheid benemen. Hij heeft aangetoond dat hun leer vals is en de zwaar bevochten 'vryheyt inde conscientie' fundeert zijn recht op kritiek. De gereformeerden hebben, net als de Munstersen, de macht gegrepen. Coornhert verwijst ook nog naar de gebeurtenissen in Utrecht, Leiden en Medemblik. Hij concludeert dat de magistraat van Delft openlijk de door de predikanten voorgenomen gewetensdwang uitvoert: de Geneefse inquisitie introduceren!
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Naem-scherm D.V. Coornherts.

Tegen de ondaedt tot Delft aen hem betoont den iij. Octobris 1588.

DIt mijn doen sal vanden goeden ten besten verstaen, vanden quaden ten argsten geduydet, van mijne vyanden wdersproken, van die my kennen gelooft, ende vande Wet tot Delft, waerheyt te sijn geweten worden. So luttel dan als een anders oordeel in mijn macht staet te veranderen: so weynigh stont in mijn vermogen der Delfschen wil: met macht, niet met reden verselt; te beletten: so wederom niet in heur macht en was het noodtlick vertoon deses mijnes Naem-scherms te behinderen. Ist ontbillig dat zy horen 'tgeen heur niet en lust, die doen derren dat hen lust? hebben zy dan gewaent dat Coornhert te bloode soude zijn, om int ontdecken van zijn onschult, heurluyder schult (so't een niet geschieden mach sonder 'tander) te ontdecken: so hebben zy hem niet recht gekent, noch heur ontsich buyten recht al wat te hooge geacht. Men leest in boecken dat een tyran gedoogde dat de Roomsche burgeren het quaet van hem seyden, welx doen sy moesten lijden, seggende: Nadien ick tot Romen mach doen al dat my lust: ist niet luttel genoeg, dat de Romeynen mogen seggen dat heur lust? So nu de Delfsche wethouderen, sonder noot, onwettelic my doende na lust, niet willen toe laten, dat ic ter noot, 'tgene my betaemt wettelick spreke: wie sal niet mercken dat zy in macht na lust te toonen dien Tyran in vermaertheyt van't quade, pogen te boven te gaen: maer dit mach ick niet verhopen met redene. Want niet de quetse van heurluyder, maer 'tbeschermen van mijnen name, hier mijn voornemen is: op hope of dese ondancbare daet aen een wel-verdienden, anderen Overheden eenen sachten spiegel soude mogen verstrecken tot rust van ander vrome Vaderlanders. Het is waerachtigh dat ick doende dat eerlic is, door niemants oneerlic doen aen my oneerlic mach worden. Daeromme en quetset my, voor my selven ooc niet, dat quade menschen na heur aerd, quaet van my klappen: maer so gaerne wederomme, als de Delfsche twee Predicanten metten heuren, mijn goet geruchte souden bevlecken, om door dien mijne gedructe schriften (die haer vuyle leere niet en verschonen, eenigsins te verschonen) ende also de berispende waerheyt met heur logen-nevelen te verduysteren: so ongaerne hebbe

ic om nut van anderen, die mijne schriften lesen tot vorderinge van heur heyl int vermijden van grouwelicke dolingen, ende tot voorhoedinge vander Predikanten voorgenomen dwang der Conscientien int straffen der geenre die waerheyt derren schrijven of spreken tegen de Geneefsche Consistorianten ende nieuwe Heeren van des volcx gelove, mogen laten mijnen name met waerheyt te verantwoorden. Dit is dan beneven meer anderen de eyntlicke oorsake deses mijnes Naem-scherms. Die't so verstaet sal recht hebben int wel nemen van dien: die't qualic nemen, sullen onrecht hebben ende daer deur niet my, maer hen self verquaden. Leest nu leser, lust het u te weten de geschiedenisse met zijnen aenkleven van dit wtseggen aen my tot Delft gedaen te tijde voorsz.

Ick hadde by my menigte van aentekeningen van gemeene plaetsen diemen noemt *Loci communes,* in korte ende klare schickinge gestelt zijnde uyten Bibele, alle dingen met heuren ommestanden so naectelic teffens voor oogen toonende dat sy velen (sonderlingen Predicanten, so't Latijn is) nut, maer niemant schadelic soude mogen zijn, dan de misbruyckers van de Bibel selve, so ooc veel andere, diese gesien hebben dochte. Nu lagen de selve in verscheyden boecken ende papieren so onschickelic verstroyt, als wesende in verscheyden plaetsen buyten lants by my wten Bibele aengetekent: dat ick my liet voorstaen: dat qualijck yemant na mijn overlyden, die wel soude hebben konnen voegen in een werc: vermits de mercken van aenwijsinge my, ende niemanden anders kond en waren. Om dan sodanige mijne nutte ende lange arbeyt (so ic nu by dertich jaren daer over hadde vergadert, nu ende dan tijt daer toe hebbende) niet verloren te laten gaen, by aldien ick voor desselfs vergaderinge quame te sterven: wert ic van ernstich voornemen het cleyn overblijfselen mijnre oude dagen gantselijc int vergaderen der selver te besteden. Maer want ick tot Haerlem (daer ic nu ontrent 48. jaren burger ben geweest ende meest ben bekent) dagelijcx, so seere veronledight werde met vredemakerien: dat ic daer blijvende geen hope en sagh, om mijn voorgenomen werc voorsz by mijn leven te mogen voleynden: nam ic in Decembri laetstleden voor my, om my selve wt die moeyten te ontstellen, ende een jaer lang my in stilheyt te onnthouden tot Delft, by mijne vrient C.A. Boomgaert: die my inde voorderingenvan mijn voorgenomen werc voorsz ooc grootelic soude mogen helpen. Also verhuerde ic mijn woning tot Haerlem, in meyninge dien Mey voor een jaer tot Delft te wesen. Maer ontrent Paeschen schrijven ontfangende vande voorsz Boomgaert, dat de Schout tot Delft, hem van wegen Burgemeesteren aldaer was comen aenseggen, dat zy my aldaer mette wone niet en wilden gedogen: was ic niet weynig verwondert, stelde mijn voornemen ter zijden, kocht mijn tafel (mijn woonplaets was verheurt) ende schickte my tot Haerlem te blijven: vorderende niet te min mijn voorghenomen werc, so ic best mogte. Waer na ontrent S. Jan reysde ic tot Delft, om twee of drie weken te blijven. Daer vant ic goet, d'oorsake te vernemen, waerom men my daer niet en wilde lijden metter wone: niet om daer te mogen blijven, maer om mijn beklagers te mogen weten, my te verantwoorden ende recht te begeren tot mijns namens bescherminge: also't nu hier ende daer al verkalt was, datmen my daer tot Delft niet en wilde lijden: ten welcken eynde ick den Burgemeesteren aldaer dede behanden de vertoninge ende 'tversoeck hier na van woorde te woort gestelt.

Aen mijnen E. Heeren den Burghemeesteren der stede Delft.

VErtoont met eerbiedinghe Dirck Volckertsz Coornhert Poorter tot Haerlem, hem door Cornelis Adriaensz Boomgaert (by wien hy voor een tijt dacht te komen tot Delft) geschreven te zijn. Hoe dat de Schout zijn swager (in desen geen onwillige bode) hem Boomgaert was komen aenseggen, wten name van U.E. dat de selve niet en wilden gedogen zijn vertoonders wonen tot Delft, &c. Nu is waerachtich dat des vertoonders wandel ende goede name by allen eerlijcken luyden tot noch toe onbevleckt is gebleven, als noyt mensche schadelijck, maer wel velen nut geweest zijnde, ja oock den lande Hollant selve, ende dat niet alleen inden sorgelicken handel van Enchuysen, nopende des K. van Spaniens voornemen door zijnen Helbardier by hemm vertoonder aldereerst vernomen, ende den H. Staten door z. Nicolaes van der Laen doen aengeven, daer door de selve aenslag geluclic voorcomen ende belet is geweest: Maer ooc mede in zijne vertoonders menigvuldige wtgegeven waerschouwelicke schriften, ende om eene (wt menige) te noemen oock merckelic int besluyt vande Leidsche Justificatie Lran. E. ij. daer inne hy vertoonder al over negen jaren den aert ende het bedecte voornemen vanden Hoofden der Gereform. Religien, so eygentlic ontdecte, als d'experientie die nu naectelic heeft bewesen te wesen, namelic onrustige ende staetsuchtige luyden, die daer pogen d'Overheyt onder de voeten te treden, ter navolginge vande Romanisten, als die niemant boven hen noch beneven hen mogen lijden: Ende dat tot een waerschuwinge so vruchtbaer (hadde die gehoor mogen bekomen by de genen die selve nu doort besoecken dat volcxken in druc hebben wtgedruct te zijn voncken vande gemeenlants twist) als nootlic tot des lants ruste, somen heeft mogen sien, niet sonder gevaerlicheyt van den state ende welstant der landen ende steden, als Utrecht aen Harmen Modet met sijne oproersche medestanders, tot Leyden aen Saraviam 'thooft zijnre vertoonders tegenpartyen inde Haegsche disputatie met zijne Complicen, tot Medenblic ende elders meer. Alle twelcke eenen ygeliken kond is, ende mitsdien u E. niet verholen mag zijn, den welcken hy vertoonnder daeromme geensins en mag toebetrouwen, sodanige onredelicke onbedachtheyt, dat de selve sijne vertoonders getrouheyt, ende lant nutte diensten, by hem tot noch toe den lande van Hollant, op zijn eygen kosten bewesen, souden willen bedancken met sulcke lelicken schantvlecke in zijnen goeden name, van hem niet te willen lijden in Delft, regt of hy vertoonder waer een quaetdoender, verrader, of oproerder, van welcke vuyle cladden syn hooftpartie by de sententie van Leyden opentlic schuldig is veroordeelt. Daer door hy vertoonder, niet anders en mag vermoeden dan dat zijne dootvyanden, die met een valsch wroegschrift aenden H. Staten eertijts na zijn leven stonden, of andere heurs gelijcken partydige ende onvrome wroegers, u E. door quaet ingeven tot het voorsz ontbieden, aenden vertoonder beweegt mogen hebben. Nadien nu de vertoonder sodanige leelicke ende sorglicke naem-schendinge, sonderling nu hem die geschiet onder den name eender hooftstede van Hollant, niet swijgende en mag gedogen, sonder fel tegen sich selve ende ooc zijne vrienden ende magen te wesen: maer schuldig is na vermogen by alle behoorlicke wegen zijn goede name voor te staen: So versoect de vertoonder, dat u E. gelieve hem als een bevonden welverdient Lantzaet recht ende justitie, diemen geen quaetdoenders en weygert te laten genieten. Ende hem zijne heymelike wroegers onder oogen te stellen, het zy dan voor u E. self, of voor Schepenen in Delft, ten eynde hy Suppliant sich wettelic mag verantwoorden voor den Schout tegen zijn vermomde wroegers, ende tegen

eenen ygelic. Ende volhoort zijnde, na de schult of welverdientheyt diemen in hem sal bevinden, geoordeelt te werden: sonder dat hy Suppliant van zijne wroegers, worden sy (so hy Suppl. niet en twijfelt) valsch bevonden, eenige wrake of straf van *poena alienis* sal begeren, maer henluyden dat quaet gaerne vergeven. 'tWelcke doende sullen u E. dadelic betonen datmen hier te landen niet en wil invoeren de S. Inquisitie, int procederen tegen yemanden op't aengeven alleenlic van heymelicke wroegers, ende dat noch *parte inaudita.* D.V.C.

Die vertooninge ende dat versoec overgegeven zijnde den xix julij, *Anno* 88. is daer na den xxj. der selver naden middage, Mr. Pieter vander Meer; Pensionaris tot Delft, gecomen my aenseggen van wegen der Burgemeesteren aldaer: dat mijn Request voor henluyden was gelesen, die my door hem, Pension. deden seggen: hoe sulc ontbieden door den Schout van mijn wtblyven niet en waer geschiet, wt bedugten dat ic eenigen onrust soude aenrechten tot Delft, als my niet voor sodangigen man houdende: maer alleenlic overmits ic metten predicanten tot Leyden, inden Hage, ooc te voren tot Delft in disputatie was geweest, ende veel luyder herten met d'een of d'ander partyende, tusschen heur burgers nieuwe moeyten mochten veroorsaken: 'twelc in dese sorglicke tijden behoorde sorgvuldelic voorhoet te werden, &c. Ick seyde dat des niet te sorgen en waer. Doch na dien niemant eens anders sorge en mag boeten, waer ic wil-vaerdig stracx van daer te scheyden: somen my gave schriftelicke kennisse vant gene my sijn L. nu hadde gebootschapt uyter Burgerm. name. Daer op my de voornoemde Pensionaris verclaerde dat zijne meesters; sulc mijn begeren al voorsien hebbende; hem bevolen hadden my te seggen: dat, also de bootschap niet schriftelic maer mondelic aen Boomgaert was gedaen, niet noodig en waer my geschrift daer van te geven. waer na by my verhaelt zijnde d'oorsake mijns eersten voornemens, omme aldaer een jaer te blijven 'twelc ic nu door des Schouts bootschap wtten sinne hadde gestelt: vraegde ic, of dan der Burgerm. meeninge waer, dat ic wt Delft soude gaen? seyde de Pensionaris geen last tot sulc bevel te hebben, maer wilde zijne meesters daer af horen. daer op ic hem seyde den Burgem. wel te willen versekeren, dat door mijn daer wesen, tot Delft geen moeyten veroorsaect en souden worden. De Pension. seggende hy soude zijn meesteren weder spreken, ende my in een dag drie of vier bescheyt seggen, is so van my gescheyden. Den 23. Julij voorsz smorgens quam de pension. vander Meer my seggen: dat hy van mijn sake gesproken hadde, met drie Burgem. die daer inne niet en hadden willen doen sonnder de vierde: den welcken hy ooc hier af hadde gesproken, die mede, als ooc d'ander drie, geen swaricheyt in mijn blijven tot Delft en maecte, maer want de vierde een wijle uyter stede soude syn, was hy Pensionaris, die my belooft hadde antwoorde te brengen, my komen verclaren (als wt hem selven so hy seyde) Dat ic sonder achterdencken wel mogte blijven tot Delft, onder mijn belofte voorsz, ende geen antwoort meer vanden Burgem. (die sonder mijn vertoon gesien te hebben my ooc geen moeyten en souden gemaeckt hebben) meer en behoefde te verwachten, maer my daer na vryelic mochte schicken. Alle 'twelcke voorsz ick t'elcken mael als de Pensionaris van my scheyde, sulcx (met breder woordige ommestande so hy die sprac) terstont by geschrift stelde tot sekerheyt mijnre gedenckenisse: op avontuer so hy sich

namaels mochte vertoonen te zijn van die luyden: by den welcken des koeckens nut boven des waerheyts liefde geldet, ic met sekerheyt mochte seggen 'tselve so geschiet te wesen. Mijn request hielt aen Burgem. niet aen hem: gaf hy my daer op antwoorde wt hem selve: hoe sal hy sich van vermetelheyt moghen ontschuldighen? dede hy't dan oock wt bevel of met wil der Burgermeesteren, hoe mach hy (dat nu loochende) hem van onwaerheyt verschoonen?

Door dese bootschap des Pensionaris quam ic weder in mijn eerste voornemen van voorts dat jaer tot Delft te blijven, ten eynde voorsz: ende haelde mijne papieren boecken ende anders, my daer toe nodigh zijnde, van Haerlem tot Delft daer bleef ic stil, quam selden uyten huyse, ende vorderde mijn voorgenomen werc totten 3. toe deser maent Octob. als my twee Roeydragers quamen voorlesen een geschrift van wegen den Burgerm. der stede Delft: daer by my wert bevolen op sekere straf te gaen wt Delft binnen xxiiij. uren. Ic was verwondert, mits die onwaerde veranderinge, ende eyschte van sulck bevel wtschrift, maer dat vergeefs. Des ick my van die lichtvaerdige handelinge met overgegeven schrift aenden Burgerm. opter daet beklaegde, reden daer af begeerde. Andermael regt versochte, verklarende op weygeringe van dien onwillich te wesen om heur onwettelijc bevel te gehoorsamen, ende in meyninge te zijn mijnen goeden name met behoorlicke middelen (so ic mits desen doe) te verantwoorden, so ic hoopte sulcx my niet qualic afgenomen te sullen werden. De Burgem. Blasser dit verstaende dreygde dadeliken met kordewagen of slede my uyter stad te doen voeren: ende meynende als of ic tegen de stede derhalven in proces wilde treden, sprac daer op: wy hebben den Koning van Spanjen wel konnen wederstaen, souden wy't niet konnen eenen Coornhert? Was dat niet een Burgerm. antwoorde? so mede was zijn reden die hy ter selver tijt gaf van sulc wt setten, te weten: Hy en is hier geen burger. Houden dan de Delfsche wetten datmen den vreemden tegen alle wetten mishandelen ende regt weygeren sal? dat en weygertmen dieven noch moorders. Maer ic *Pars inaudita* en hebbe tot Delft noch gehoor, noch kennisse van aenklacht, noch van heymelicke wroegers mogen verwerven. Na vermogen van't Keyserlicke woort: *Want het ons also gelieft,* nu van nieus tot Delft uytten grave gedolven.

Want het ons also gelieft

Noyt ontbrac hen stoc die een hond wilde slaen. Hadden de Delfsche reden tot sulc heur doen, waerom schamen zy sich die te seggen? Hadden zy geen reden, waerom schaemden zy sich niet so onrechtelic te handelen? Of was hun voornemen my te eeren met onverschulde straf aen te doen, ende heur self te schenden met den welverdienden overdaet aen te doen? Myne weldade tot des lants nut, niet op't lants dachgelden, maer op mijn selfs koste den lande bewesen, en mogen zy self niet ontkennen: maer dat ic oyt tegen 'tbehoren gedaen soude hebben, en mogen zy noch niemant, my overkennen. Soudet dese Wethouderen dan wel voor eerlic achten, eerlicke Lantsaten weldaden met oneerlicke schantvlecken ende met namenschendinge (voor so vele in heur is) te vereeren? Wanen zy dan mede over dander zijde behoorlic te zijn, datmen misdaet met prijs en baet behoort te straffen? so gantsch verkeerdeliken en plagtmen niet te misbruycken, dese twee steunselen van alle bestendige gemeen-bestens, namentlic loon ende straf alsmen nu begint te doen.

Het is wel so datmen in desen tijden gesien heeft eenige exempelen van onwettelicke verstotinge wt steden ooc landen der Overheden. Maer so 'tselve niet altijt prijselijc en is, so en ist oock niet altijt navolgelic: sonderlingen als daer geen wettelicke ancxt en is van have, lijf of vryheyt te verliesen door't mistrouwen van

anderen in magt sittende. Maer wat gemeenschap heeft sulcx met mijnen persone; in geen regeringe, sonder alle magt, vande machtigen veracht, geens menschen vyant, sonder ende tegen alle aenhang ende secten wesende? Souden de Delfsche voor verstant te hebben met der landen vijanden my verdacht houden? heur conscientie sal my voor een getrou Vanderlander moeten bekennen. Of souden sy mynenthalven voor innerlicke beroerten beducht zijn? men sal qualic yemant in Hollant vinden, die sulcx door rechte middelen meer te voorhoeden blijct gearbeyt te hebben (hy belget sich die wil) dan Coornhert. Lieve, wat heeft dees innerlicke beroerten der Nederlanden doch meer veroorsaect, dan der Pauselicken dwang inde conscientien? Wat hebben de gereformeerde: voncken vannde inlantsche twist; doch meer bearbeyt, dan dwang der conscientien? ic swijge heur gesochte heerschappie? Wat hebbe ich doch vlijtiger gepoogt te wederspreken dan dwang der conscientien: magmen met eenige reden innerlike beroerten beduchten, inden genen, diese boven yemant soect te beletten met de alderbequaemste middelen? Of souden wy sottelic meynen te treden tselve pat daer door de K. van Spanjen de landen int verderven heeft gebragt, sonder de selve int selve verderf te brengen? Dit verderf te voorhoeden met de verleydinge vander Lantsaten zielen, zijn de twee oorsaken geweest van mijn schriven, disputeren, costen, moeyten ende gevaerlicheden, ende noch soudemen mijnenthalven met reden (godwouts) voor beroerten mogen bedugten?

Immers by my leggen al over lange volschreven antwoorden op vele der predicanten tergede naem-roversche schriften tegen my in druc wtgegeven, die ic tot noch toe verdruct hebbe (als voor staet) tot verschoning deser quade tijden. Dit weten eenige mijne bekenden: ende dit mag ic, dient begeert, alle uren betonen: zijn dit tekenen eens menschen die beroerten soect te maken? wat oorsake mochter dan zijn om my wt Delft te doen gaen? Mijn schandaleuse proposten om de gemeente tot oproer tegen heur overheyt te verwecken? niet alleen 'tvolc maer d'overheden selve hebben het tegendeel altijt aen my bevonden: als die doorgaens inden mont hebbe, dat vele lijdelicker is de regeringe van een of weynig openbare tyrannen (swijge van goede burgerlicke Overheyt) dan van hondert duysent onsinnige tyrannen, namentlic het veelhoofdige ende wilde beest jan alle man. Doch was die tot Delft mijnenthalven niet te bedugten, so ic daer met geenen burger (behalven mijn waert) kennis, ommeganc noch spraec en hebbe gehad, ic quam selden opter straten, hielt my binnens huys in alder stilheydt. Of soude dit wel d'oorsake wesen, namentlic dat ic in sulcke myne stille ledicheyt alderminst stil ende ledig ben in leelicke oeffening, ooc om 'tlant metten Lantsaten nut te zijn, ende hier inne mijn oude zeden niet en verkeere in onnut verkeeren, ticktacken ende brassen: daer door de Delfschen sulc mijn niet stil of ledig konnen wesen, wtsettens waerdig oordelen souden? of soudemen mijn tegenspreken van dese onware religie, by d'Overheyts believen self, nu wel voor oproersch willen achten? Maer dit en mach niet zijn, somen ooc self niet voor oproerders en wil achten, de innevoerders vande geref. religie binnen dese landen. Want die beroerden 'tvolc tegen des Overheyts wille in sulcker voegen: dat sy (so de predicanten self in druc heur beroemen) d'overheyt alhier vant gebruyc haerder Religien niet en hebben te bedancken (inde antw. opte Remonstrantie der stede Leyden, c. iiij. vers.) So is dan mijn noodlic wederspreken met waerheyt wt drang mijnre conscientien vander geref. religien, ooc d'oorsake van dese mijne wtsettinge. Houtmen my, die geen aenhang altoos en hebbe noch

soecke, ende niemant int harnas rade, datmen geen C. Religie daer mede behoort in te voeren of te beschermen, strafbaer om tegen een gemeenlants religie mette H. Schrift gesproken of geschreven te hebben, dat niemant tot noch toe verboden (immers my opentlic by de Prin. Ex. ende H. Staten geoorloft) is geweest, hoe salmen mogen ontkennen dat der Geref. ja ooc de Catholijcken martelaren (die meest al tegen d'overheyts verbod, lants leere ende uyterlike vrede, door aenhang van't gemeen volc) voor verstoorders des gemeynlants ruste, te recht gestraft zijn geweest? Immers salmen so doende niet moeten beschuldigen het onschuldig Lam Godes van oproer, die by wijlen duysenden uyten gemeenen volcke tot aenhang ende navolgers hadde? souden ooc zijn Apostelen om de waerheyt gepredict te hebben tegen der Pharizeen verbod niet strafwaerdigh zijn geweest om Gode meer dan de menschen gehoorsaemt te hebben? Alle dese deden tegen verbod, my ist niet verboden, hoe maghmen my hier in beschuldighen, sonder veel meer den Geref. de nieuwe ende oude martelaren, jae Christum ende zijn Apostelen self te beschuldigen.

Als dan noch al eenige vande Wet; Consistorijns ende my, om heur Catechis. berispen, partydigh zijnde; als D. Jansz. B. Jansz. W. Jacobsz. G. Hendricsz. Jan Jansz. de Schout &c. buyten, tegen, immers met weygering van justitie alleen op't aenbrengen van heymelicke valsch-wroegers soude mishandele: wie soude sulcx hebben mogen vermoeden op G. Brasser, ende H. Aemsz. die self niet suyver wesende vant geruchte van lorling drayen (of schoon 'tselve buyten heur schulde mag zijn geweest, 'twelc ic liever dan anders gelove) noch onlangs doort heymelic wroegen heurder vyanden ende muyterlingen wel heurder twintig in getale op't rolleken stonden: om van den genen die des magt hadde, onverhoort ende tegen alle regt mishandelt te werden? was henluyden dat lief? dogt heur dat recht? ick achte wel neen. Hoe hevet henluyden nu regt mogen duncken, dat sy my; in als ten goeden name staende, ende aenden lande wel verdient zijnde (niet ydele roemsucht maer noodlicke naem-scherm druct dit uytte penne) nu self aendoen, 'tgeen sy vannanderen ongaerne souden hebben geleden? Sullen zy seggen voor reden sulcx heurs doens, dat ic tot Delft comende geen testimoniael vertoont en hebbe? Ic quam daer eerst niet om te woonen, na bleef ic door des Pension. seggen voren verhaelt, ende voor noch na hebben zy my geen testimoniael afgeeyscht: die ic des noot zijnde loflicker ende waerachtiger mach tonen, dan yemant van heur soude vermogen. wat sal dan heur veronschuldinge zijn? dat zy Privilegien of keuren hebben, om elc die't heur lust regt te weygerenn ende gewelt te doen met wtsetien of bannen? noyt gaf Graef van Hollant eenige stede sulcke tyrannijcke magt: immers noyt Graef en had self sulke magt, als openbaerlic tegen alle beschreven regten ende der landen vryhedenn wesende: veel min mogen dan de Wet tot Delft, die self gesworen hebben elc des versoeckenden recht te doen, keuren te maken die tegen goddelicke beschreven, ende natuerlicke wetten, ende ooc tegen alle previlegien dern landen (daermen nu voor strijdet) zijn strijdende.

Een gevangen Zeerover, vanden groten Alexander gevraegt zijnde waerom hy de zeen met syn roven ontveyligde, seyde: my noemtmen een rover om een scheepken of twee genomen te hebben: ende gy die hele Koningrijcken rooft, sult daer door eens Keysers name verdienen? dunct u o Koning, dat billic: Alexander horende dese waerachtige antwoorde, liet den rover ongestraft by leven: onbehoorlic achtende dat d'aldergrootste rover, het roverken soude doden. Mijn oprechticheyt blijct

(wient leet mag syn) voor u altsamen, vele uwer namen zijn verdagt door alle mans opsprake: sout gy u dan niet ontsien hebben u eygen steen opten welverdienden eerst te werpen.

Dat mijne waerschouwinge over lange jaren voor der geref. voornaemste leraren als voor oproersche luyden (die't gebiet soecken over d'overheyt inde politie, ende over d'ondersaten inde conscientien, nu inder daet waerachtig is bevonden, blijct aen mijne gedructe schriften, ende aen der selver geref. Consistor. dadelic bestaen) is so kenlic, dat het niemant, ooc zy self niet en mogen lochenen: dat sulcx was tegen des Konings placcaten, mogenzy niet lochenen: ende ic lochene opentlic dat heur leere de waerachtige is, ende bewijse ooc in dit boecxken heur leere valsch te zijn, sonder dat sulcx yemanden hier, na de bevochte vryheyt inde conscientie, by eenig Placcaet verboden is geweest: soude hen overtreden vander Lantsheeren placcaten int innevoeren van een onware leere, ende dat noch met wapenen geoorloft: ende my't berispen van heur valsche lere met schrijven, dat niet verboden en is, strafwaerdig wesen? soude heur t'samenrotten ende conspireren tegen verbod prijslic, ende mijn eensaem onpartijdige open handel lasterlic wesen? sy handelden oproersch, ic soec sulcx te voorhoeden: zy hebben (als ooc de Munstersche Dopers bestonden) steden ende landen heur overheyt afhandig gemaect, (somen ooc aenden handel tot Wtrecht heeft gesien, ende tot Leyden, Medenblic, &c. op handen was) ic arbeyde om rust inden lande te behouden: ende ic soude wtsettens ende zy eerens waerdig wesen? Ende gy Wethouderen van Delft nadien ghy self metter daet bewijst geoorloft te wesen tegen onsen Lantsherre self, dat gewelt met gewelt wedersta: so en mooght ghy my geensins beschuldigen: sonder u self swaerliker te beschuldigen: dat ic u gewelt (die mijn overheyt, swijge mijn Lantsheere niet en zijt) wedersta, niet met gewelt maer met reden, tot scherm mijnder goeder namen, int vertoonen van der waerheyt deser wtsettingen voor den volcke, by de welcke ghy mijnen name hebt willen schenden: op dat het volck selve de rechter zy tusschen ons, tot vermijding van processen, daer in ghy my sout overwegen.

Eyntlijc dat gy my recht versoeckende onverhoort metterdaet wt Delft hebt doen ruymen, is yderman so kont, datmen u voor partydige mannen, of my voor een onvroom Landzaet sal moeten achten. Datter noch nyemant so onschamel en is gevonden, niet onder u, mijn partyen selve; die my heeft derren aenseggen yet bedreven te hebben: tegen eenige Placcaten, ooc niet tegen't Placcaet, nopende het uytsetten der quade Patriotten of suspecte personen vanden 17. April 85. moet ghy self bekennen. Sal dan elc sulcx verstaende niet moeten verstaen, dat ghy in mijn persone, om int beleven mijnre conscientien, ende met waerheyt u religie, voor dat zy is, te weten voor valsch, bekent gemaect te hebben, opentlic begint te hanthaven, uwer Predikanten voorgenomen dwang inder conscientien? Ghy sult dan met schaemten swijgende belijden u aengeheven Geneefsche Inquisitie: Of my overkennen, eenige mishandelingh tegen 'tgemeen beste. Dit suldy nemmermeer vermogen tot u ondaets, maer het tegenwoordige heb ick vermogen tot mijnder namen verantwoordinge: Het volck kennis van beyden hebbende, sal mogen oordeelen van u ende my.

Ydermans ten goeden Dienstwillige D.V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 71

Over volmaaktheid.*

geadresseerde:	Hans de Ries
datering, plaats:	Na 1588*
referentie:	*Wercken* III, 304v/650
aantal woorden:	405
thema:	Volmaaktheid
omschrijving:	Coornhert refereert aan vriendelijke gesprekken over volmaaktheid, die weinigen ervaren en daarom niet voor mogelijk houden, zo hun eigen traagheid plaatsend boven de schriftelijke openbaring. Vooral enkele (gereformeerde) voormannen zoeken liever de gunst van het volk met zachte pleisters, die oude wonden slechts bedekken, dan dat zij de harde, maar heilzame waarheid bepleiten. Coornhert zegt dat die volksgunst nu toch begint te verminderen, ook doordat hij de onwaarheid van hun geschriften blootlegt. Zij blijven wel tegen hem schrijven, maar zijn *Proeve* weten zij niet te weerleggen. Ook de gebeurtenissen in Utrecht en Leiden bevorderen hun zaak niet. Steeds meer landgenoten zien in dat zij macht nastreven en gewetensdwang uitoefenen. De kwestie in Delft doet hem wederom de pen opnemen tegen 'de voorneemlijckste stutselen heurder Leere': hun misbruik van de spreuken uit de H. Schrift. Duidelijk moet worden dat alle goedwillige mensen God volkomen kunnen gehoorzamen als zij vast geloven. Dit geschrift draagt hij op aan zijn vriend, de Rijke.
bijzonderheden:	
opmerking:	Opdrachtbrief *Wt-roedinge van des verderfs plantinghe, dragende die verderffelijcke vrucht*

Over volmaaktheid.*

Den Godtlievenden Hans de Rijcke.

WAerdste Vrundt, Tusschen ons beyden zijn dickmael vrundelijcke Gespraken gevallen, vande Mogelijckheyd der volkomen onderhoudinge der geboden Godes; ende het aflaten van't zondigen. Dit werd by velen wedersproken, om dat sulckx by weynigen is. Want meest elck spreeckt uyt eygen ervaring sijns ongeloovige traegheyds; maer niet uyt Schriftuerlijcke openbaring met geloofs ernstige vlijt. Dit valt sonderlinge by eenige Hooft-Leraren, die meer benaerstigen des volckx milde jonst met sachte plasteren, die der zielen wonden niet reynigen, maer vervuylen, dan der luyden heyl, in't heylen heurder vervuylde wonden, of veroude zonden, door de bitzige, maer heylsame, oock vyandschapbarende Waerheyd.

Deser Leraren jonst by den volcke beginnende te minderen, dede henluyder haet op my vermeeren, vermits waerheyds ontdeckinge van heurder Leeringen onwaerheyd. Welcke heure haet niet konnende rusten, om my te ontrusten, hadden nu ten derdemael met uytgegeven Schriften, my getercht; ende dat vergeefs, also ick daer op sweech: Want ick wist dat mijn Proeve sijn selfs geweer met sich droech, daer tegen sy noch niet en hadden vermogen, dan heur sake arger te maken: behalven dat ick der tijden quaetheyt verschoonde, oock hoopte dat door d'Uytrechtsche ende Leydsche handel heur Geloove wat gemindert, ende de Landsaten wat meerder versekert souden wesen tegen heur aengeheven heerschappije ende dwang inder Conscientien. Maer siende henluyden des al

niet tegenstaende, hoewel dat sy heur Catechismum niet en hadden konnen verantwoorden, die tot Delft, aen mijnen persone de vernieude dwang in Gelovens saken met uytsetting noch hebben bestaen in't werck te brengen, ter saken van mijn Oudewerck van heur Kercken-vrede ontrust te hebben, (hoewel ick my om reden voorsz: doen gantsch stille hield) so hebbe ick niet langer nut gedocht te swijgen, maer eer andere Overheyden sulck schadelijck exempel navolgen, die valscheyd der voorsz: Leere, in heur Catechismo, die sommige met macht gaerne sagen voorgestaen te werden, om dat de Predicanten dat niet en vermogen met waerheyd, van nieus in meer andere dolingen te ontdecken de voorneemlijckste stutselen heurder Leere, van't onophoudelijck zondigen; namentlijck, 'tmisbruyck van verscheyden sproken der H. Schriftueren; eens so naectelijck te tonen, ende grondelijck te wederleggen, met aenwijsinge van't rechte verstant der selver, dat sy, ende alle goetwillige menschen, daer door verbetert, Gode gantschelijck te Gehoorsamen, ende 'tzondigen Hier geheel te mogen laten, vastelijck Gelooven, trouwelijck in Christo benaerstigen, ende inder waerheyd bevinden mochten. Welcke mijne arbeyd ick niemand met meerder reden mochte toeschrijven, dan u (tot ververschinge onser voorleden t'samenspraken) waerdste vrund, die dit lesende, daerby gedencken sult mogen.

u Vrund D. V. Koorn-hert.

Coornhert Correspondentie, II, 72

Altijd vrienden gebleven.*

geadresseerde:	Nicolaes van der Laen
datering, plaats:	Na 1588*
referentie:	*Wercken* III, 322v/686
aantal woorden:	189
thema:	De zichtbare kerk
omschrijving:	Coornhert herinnert eraan dat hij veel met Van der Laen over godsdienstzaken heeft gesproken zonder ooit overeen te stemmen, maar dat zij altijd vriendelijk bleven en nimmer over elkaars geweten wilden heersen. Ook de zichtbare kerk (leer en sacramenten) kwam wel eens ter sprake. Daarover handelt een zendbrief die hij graag aan hem opdraagt.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Opdrachtbrief *Tweede verantwoordinge, eens eenigen Send-briefs, van D.V. Coornhert*
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Zedekunst dat is wellevenskunste*, ed. J. Gruppelaar, Hilversum 2015, pp. 49-53

Altijd vrienden gebleven.*

Eersamen, voorsienigen, achtbaren, ende wel beminden Nicolaes vander Laen, Landt-Raedt inde Nederlanden, out Burgermeester tot Haerlem, &c.

DIckmael ist geschiedt, waerde Heere ende vrunt, dat wy met malcanderen ghesproken hebben van religionssaken; maer noyt dat wy in deselves hooftstucken recht wel over een en konden stemmen. Sonder dat derhalven V.E. my, of ik V.E. eenichsins te onvrundlijcker is geworden; gemerckt d'een sich over d'anders conscientie geen gebiet altoos en wilde aennemen. Onder welcke onse gespraken wy by wijlen oock zijn geraeckt op't stuck vande sichtbare kercke, met deselvens aenkleven; namentlijck, Leere ende Sacramenten. Nu ist gevallen, dat een briefken, by my over acht jaren of thien, aen een bekende, op sijn vragen geschreven, in druck is gekomen, sonder dat ick in't schryven van dien daer oyt op dochte. Dit briefken is nu de tweedemael oock verantwoort; vvelcke mijne tweede verantwoordinghe ick V.E. hebbe willen toe-eygenen: niet om te betonen 'tgene V.E. van selfs wel bekent is, namelijck, mijn jonste tot V.E. maer op dat de selve dese sake nadenckens waerdt zijnde, des te ernstelijcker soude nadencken, ende een onpartydich rechter van dien, by u selve in't lesen, soude mogen verstrecken: Tusschen de Predicanten vande Religie van V.E. ende tusschen deselvens (die V.E. dat van herten wenschet)

Vrundtlijcke ende dienstwillige

D.V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 73

Over troost*

geadresseerde:	Henrick van Marckel
datering, plaats:	Tussen 1567 en 1581*
referentie:	*Wercken* III, 368r-368v/777-778
aantal woorden:	426
thema:	Troost
omschrijving:	Coornhert verblijft bij zijn vriend van Marckel en om de ledigheid te bestrijden schrijft hij *Lijdens Troost*, indachtig de gesprekken met bedroefde mensen tijdens zijn reizen. Aanvankelijk was het geschrift enkel bedoeld als geheugensteun, maar omdat hij zijn vriend ziet als voorbeeld van lijdzaamheid besluit hij het te publiceren en, als dank, ook voor eerdere diensten, aan hem op te dragen.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Lijdens troost*

Over troost*

Eersamen, VVysen, Vromen, ende Beminden Henrick van Marckel, Burghermeester der Stadt Deventer.

IOnstighe seer waerde Heere ende Vrundt, my selve dese tegenwoordighe daghen tot V. E. Huyse bevindende, sonder eenich noodsakelijc hantgebaer en heb, als der ledigheyt vyant sijnde, niet connen laten yet wat te doene, dat beter waer, dan niet doen, ende yemanden te nut soude moghen comen. Als ick nu omme sach na werck, quam my voor oogen den gemeenen Iammer deser ongeluckiger tijden: Inde welcke men vindt vele vrome ende Godt-meynende herten met swaren verdriete beladen: Waer af ick int reysen hadde ghesproken met eenighe, die heuren ellendigen state treurigh beclaeghden. Deser armer luyden ellende ginck my sulcx ter herten, dat ick naerstelijck na dochte, met wat middelen ick die bedroefde menschen best ende cortste soude mogen vertroosten (so vele in my waer) by aldien ick over wech reysende, eenige meer sodanighe ontmoetede. Also sijn my in dit ondersoec verschenen sodanige merckelijcke, ende mijns bedunckens, wichtighe redenen, dienende tot Lijdens Troost, dat ick die moeyte niet en hebbe ontsien die selve ontsien die selve te stellen in geschrifte, ende mijn ledigheyt daer in te verliesen. Niet dat mijn voornemen was om't selve yemant te toonen, maer alleen tot behulp van mijn gedenckenisse of memorie, die cort ende ongetrou is, op dat ick die selve onderwijlen siende, te beter yemandt vande voorsz. Lieden, die ick soude moghen ontmoeten, ende oock my selve, als my lijden op comt, soude connen vermanen tot geduldigheyt. Int overlesen van welcke mijne memorie, my in verscher gedachten is ghecomen het sonderlinge Exempel van lijdtsaemheyt binnen weynigh Iaren ghebleken aen V. E. in verscheydene groote tegenspoeden V. E. teffens overvallende: 'tvvelc my veroorsaect (tegen mijn eerste voornemen) die selve mijne beschreven gedachten te vertoonen V. E. als een vvel-versochte in lijden, omme desselvens omsichtigh ende rijp oordeel daer af te hooren: ten eynde ick het gunt hier t'onrecht, te vele of te luttel geseyt mach sijn, daer na tot mijns naesten stichtinghe soude moghen veranderen helpen ende

beteren. Welcke oorsake ick noch williger aennam, om gelegentheyt te hebben V. E. te bedancken vande hertlijcke vruntlijcheyt my (behalven al't voorledene) ooc in desen tijden t'uwen huyse geschiedt. Daeromme nadien't wel reden is dat de menschen in behoorlijcke saken niet vervvonnen en vverden van de onredelijcke Dieren, van de vvelcke die Schapen metter Wollen ende melck, de Koeyen met melck, Paerden ende Ossen, met arbeyt, ende elck met het sijne heuren voeders danckbaer sijn, hebbe ick V. E. mijnen vrundtlijcken Huysheer niet met ghelt, maer met dese mijnen arbeyt oock willen dancken die V. E. niet laten en sal vrundtlijck te ontfangen van desselvens

Dienstwillighe vrundt D.C.

Coornhert Correspondentie, II, 74

Een condoleancebrief.*

geadresseerde:	Johan van Marckel
datering, plaats:	1581*
referentie:	*Wercken* III, 368v/778
aantal woorden:	187
thema:	Condoleance
omschrijving:	In dankbare herinnering aan de lange vriendschap met zijn vader stuurt Coorthert Johan van Marckel *Lijdens Troost*, dat hij eertijds in hun huis heeft geschreven.
bijzonderheden:	Condoleancebrief
opmerking:	In: *Lijdens troost*

Een condoleancebrief.*

Eersamen ende vromen Iohan van Marckel, zone van Henrick van Marckel zal. gedachten, in sijn leven Burghemeester tot Deventer.

VL. Eersame ende Ionstighe Johan van Merckel is onverborghen wat onverbrekelycker vrundtschappe tusschen u salige Vader ende my stadelyck is geweest, langer dan seven ende dertich Jaren. So is my ooc onverborgen dat V. L. in Deughden ende Eeren soo lofijcken navolgher is van uwe salighe Vaders voetstappen, dat ick een Ionghe Henric van Marckel sie verrysen. Dit maect dat ic siende in u.l. 'tghene d'eerste oorsake was van mijn vrundtschap tot u z. vader, namentlyc deuchde, my selve daer af, gelyc als van een Zeynsteen het stael, gevoele ghetoghen te worden tot vernieuwinghe van des Vaders vrundtschappe inden zoone. Als ic nu in meeninge was u.l. sulcx te kennen te gheven, quam my ter handen dit boecxken, by my *anno* 67. gheschreven binnen u.l. Vaders Huyse, ende syn l. toegheeygent, doe ghy noch waert een Jonc Knechtgen: Daerom heb ic 't selve u.l. als u Erfeygendom in Druck willen toeschicken, tot een ghetuyghe, dat myn vrundtschappe tot u lieve Vader z. ghedachtenis na, als ooc die syne, tot my, tot desselfs doode noch levendich is gebleven tot u syn zoone int herte van u vrundtlycke

D. V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 75

Over het gevangeniswezen.*

geadresseerde:	Edelen en gezanten van de steden van Holland
datering, plaats:	1587*
referentie:	*Wercken* III, 385r-385v /809-810
aantal woorden:	479
thema:	Criminaliteit
omschrijving:	Coornhert wijst erop dat door de oorlog in aantal toegenomen lediggangers wegen en velden onveilig maken. In zijn *Boeventucht* onderzoekt hij het doel van straffen, welke straffen niet werken en welke wel, hoe de toename van criminelen kan afnemen en zij door werkzaamheden te verrichten of een ambacht te leren tot nut kunnen zijn van het land. Minder criminelen, meer rust: Hollands faam en welvaart is ermee gediend, en ook Gods eer.
bijzonderheden:	
opmerking:	Opdrachtbrief *Boeventucht.* Hertaling: Arie-Jan Gelderblom, Marijke Meijer Drees, e.a., *Boeventucht*, Dick Coutinho: Muiderberg 1985, pp. 59-63

Over het gevangeniswezen.*

Aen mijnen Heeren den Edelen ende ghezanten der Steden in Holland desselvens Staten representerende.

VErtoont met Eerbieding seker liefhebber des ghemeynen nuts, dat hy bemerckende den groten overlast te beduchten staende so opten weghen als inden velden vant ledich gheboefte, nu eenighe Iaeren by nae heel ongestraft gheweest, door de sware stormen des Oorloghs als hinderlijcke beletselen voor den uytwiedinghe van sulc willigh ende mild aenwassend oncruydt, ende daer door (ooc mede door dien dese Krijgh veel naerstighe broodtwinners in verderflijcke Ledighghangers heeft verdorven) in grooter menichvuldicheydt vermeerdert sijnde, met vlijtigher aendacht ghespoort heeft ghehad nae eenighe bequame middelen, om metten minsten quetse ende meeste nut van desen lande, sulck gheboefte spoedelijck ende sekerlijck te doen verminderen tot een veylighe ruste vanden Landtsaten ende tot een merckelijcken oorbaer van desen Lande voorsz.

Ende ghelet hebbende (na zijn slecht begrijp) opten, i, eynde alder straffinghen, opten, ij, onvruchtbaeren remedien tot noch toe ghebruyct, ende mitsdien verstaende die nootsakelijckheydt van sulcken, iij, onnutte in een nutte Remedie te veranderen, ooc mede gelet hebbende opten oorsaken vanden, iiij, aenwas der Rabbauwen, namentlijck, v, onachtsaemheydt opten huyshoudingen der Armen, der selver, vi, Hope van onghestraftheydt mitsghaders, vij, kleyn ontsich voor eenen quaden voormiddagh, heeft willen alle sulcx, soo hy cortste moghte stellen by geschrifte, met byvoeginge van nut-schijnende Remedien daer tegen, als eerst middelen om te comen tot gewisse, ix, Kennisse van alle stercke arme Lediggangers, ooc om alle den selven inheymsche wesende, xiij, nutbaer werck te besorgen, ende den uytheymschen, xxij, wt te houden, van gelijcke mede eenige gerede ende oorbaerlijcke straffingen der Ledigen ende quaetdoende Rabbauwen, te weten xxv, roeyen op Galeyen opten Veeren hier te lande, onnutte xxviij. Duynen inden

schadelijcken meren of onnutte Veenen te voeren: in besloten plaetsen op water ende broodt nutte xxix. hantwercken te leren ende pleghen: ofte aen, xxx, ghemeen Lantswercken, met Dijcken, Heyen, Diepen, ende anders te arbeyden. Door welcke voorschreven middelen (of andere diemen beter mach bedencken) wech ghenomen souden werden voort eerst die ledigheyt alder quaed-doens oorsake, de hope van ongestraftheyt, met het cleyn ontsich eender corter pijnen, ende soude mitsdien het gheboefte grootelijck minderen, ende der Landen ruste, xxxij, oirbaer ende, xxxviij, veylicheydt wenschelijck vermeerderen, tot Eere Godes, tot loflijck gherucht van't Landt van Hollant, ende tot welvaren van desselvens inwoonderen, zo breeder ghesien mach werden inden gheschrifte by desen overghelevert, ende bedacht alleenlijck tot dienst van den Lande, versoeckende de vertoonder niet anders dan dat sulcx ghelesen mach werden by V.E. of ten minsten by eenighe daer toe by V.E. te committeren, op dat so daer inne iet nuts moghte sijn, 't selve met verbeteringhe int werck soude mogen comen. Ende en sal de vertoonder, alst maer ghelesen ende by V.E. verstaen is gheweest, in allen ghevalle dese sijne goetwillighe moeyten niet verloren rekenen, al en soudet nerghens anders toe dienen, dan tot een vermaninghe aen V.E. van een spoedighe ende konstlijcke bedenckinghe, om in dese so wichtighe als noodighe sake eerstdaeghs te voorsien.

Coornhert Correspondentie, II, 76

Nieuwe gewetensdwang.*

geadresseerde:	De Hoge Raad en commissarissen in de Haagse disputatie
datering, plaats:	1583*
referentie:	*Wercken* III, 429r-429v/897-898
aantal woorden:	963
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Coornhert herinnert aan de gang van zaken bij de Leidse disputatie, die na een onderbreking, volgens afspraak zou worden voortgezet. De predikanten hebben zich, zoals eenieder bekend, niet aan deze afspraak gehouden. De Staten agendeerden 'dese wichtighe sake tot Godes eere ende kondtmakinghe der waerheydt ende vernoeginghe der Landtsaten' uiteraard niet om halverwege te stoppen. Ergerlijk eens te meer is dat de predikanten een geschrift hebben gepubliceerd, *Wederlegginghe*, of *Catechista*, waarin zij Coornhert hun eigen woorden in de mond leggen. Ook het Delftse *Wroeghschrift* heeft de sfeer niet verbeterd. Eerst kiest Coornhert ervoor om te zwijgen, in de hoop dat de predikanten tot bedaren komen. Deze hoop vervliegt mede vanwege de gebeurtenissen in Leiden, Utrecht en Medemblik. Duidelijk is dat de predikanten de overheid onder de voet willen lopen en de burgers in hun gewetens willen dwingen. Daarom besluit Coornhert hun 'schadelijke' leer duidelijker dan ooit te ontmaskeren in de hoop dat zij zich ervoor gaan schamen het land in onrust te storten en dat de overheid en het volk er minder geloof aan hechten. Voorkomen moet worden dat zij de overheid misbruiken en de zielen van de burgers misleiden. Coornhert draagt zijn geschrift op aan de heren gecommitteerden.
bijzonderheden:	
opmerking:	Opdrachtbrief *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*

Nieuwe gewetensdwang.*

Aen den E. Hooghachtbaren, hooch-gheleerden ende Voorsienighen Heeren, mijn Heeren van den Hoogen Rade, midtsgaders sekere Gedeputeerden eenigher Steden in Hollandt, eertijdts by den Heeren Staten Ghecommitteerden ter Schickinghe vande aenghevanghen Disputatie inden Haghe.

BOven yemanden anders, is mijnen E. Hooghachtbaren ende Eersamen Heeren best condt, hoe dat ter Disputatien afscheyt uyten voorghemelder begonnen Disputatie *Anno* 83. niet en was om weg te blijven, ende denhandel so solemnelijc begonnen te laten, maer om binnen twee of drie weken, weder inden Haghe te verschijnen ende 'tghespreck tot Godes eere, des Landts ruste, ende der Landtsaten heyl te volvoeren, opter begonnen of beter wijse by mijnen E.E. Heeren te ordonneren.

Mede acht ick onderghenoemde, mijnen E. ende Hoogh-achtbaren Heeren vanden Hooghen Rade niet onbekent te zijn, hoe ick mijne Schriftelijcke antwoorde, volgens het voorschreven onse afscheydt binnen de bestemde acht daghen na de selve sandt aen u mijn Hooghachtbare Heeren (van welckx ontfang ick de recepisse van mijnder Heeren Griffier Gnitz, noch by my hebbe) omme den Predicanten disputatie terstondt over ghesonden te werden. Die korts daer na met heur teghenschrift, daer op inden Hage weder verschijnen souden, omme ons beyder schriften, ten aenhooren der Heeren Ghecommitteerden voorschreven

opentlijck voor den volcke in teghenwoordigheydt der Disputanten, aen weder zijden ghelesen, ende metter Disputatie voortghevaren te werden, na de Schickinghe by mijnen Heeren daer op te stellen.

Ende houde ick mijnen E. ende Hoogh-achtbaren Heeren, daer beneven noch niet vergheten te wesen, dat ick een maent of ses weken na het voorgemelde afscheyt, niet beschreven zijnde, teghen 't selve afscheydt, ende siende de Predicanten achter blijven, wederomme inden Haghe ben verschenen, uwer E. Hooghachtbaerheydt tot beschrijvinghe der Predicanten aensochte, ende 't gundt in mijn vermoghen stondt dede tot volvoeringhe vande begonnen Disputatie, die doen alleen doort achter blijven der voor-schreven Predicanten is achter ghebleven, sonder dat sy te dien eynde, daer na opt weder zijn verschenen gheweest, ghemerckt aen mijnder zijden soo weynigh ghebreck is bevonden gheweest, dat ick oock te Meye *Anno* 1584. de hope van des voorschreven ghesprecx volvoeringhe niet moghende laten vallen, mijn wooninghe tot Haerlem opbrack, inden Haghe een huys huerde, ende daer met mijn krancke Vrou ende ghesinde quam metter woone, als die niet en konde ghelooven of de Predicanten souden sigh ten laetsten noch eens bedaren, de groote schandale van sulck heur achter blijven ter aenghevanghene Disputatie, de selve teghen my volvoeren, ende dit noch te minder, gemerckt my onmoghelijck was te vermoeden (soo't noch is) dat de H. H. Staten dese wichtighe sake tot Godes eere ende kondtmakinghe der waerheydt ende vernoeginghe der Landtsaten, souden hebben doen beginnen, sonder voornemen vande selve te doen voleynden.

Maer zijn de Predicanten, niet teghenstaende alle sulcx eyntlijck ende gantschelijck, soo niet alleen u Hooghachtbaerheydt, maer oock eenen yeghelijck bekent is, achter ghebleven: sonder te achten op de groote argernisse haerder Leere, ende krachtigh vermoeden vander selver Doolinghe, dat daer door by den landtsaten stondt te beduchten, 'twelck oock, soo sy inder daedt selve bevinden, daer uyt is ghevolght.

Omme welcke heure ghegheven argernisse yet te moghen versachten, sy in druck hebben laten uytgaen een Schrift Wederlegginghe, of *Catechista* genaemt, waer inne sy mijnen name ontrouwelijck misbruyckende, heuren ghepersoneerden Coornhert na heuren sinne tegen mijn verstandt doen spreken, ende heur sake soo bottelijck self verarghen, dat ic wel siende dat ghemeene verstanden heur grove Onwaerheyden licht konden mercken, dat selve schrift gheen antwoorde (hoe wel die al ten vollen by my was gheschreven) en hebbe willen ghewaerdighen in druck, maer 'tselve by my verdruckt, insgelicx mede der selver Delfsche Predicanten Wroeghschrift van my aen den Heeren Staten ontrent thien of twaelf dagen voor den aenvang der voorsz. Disputatien, by heur in druck uytghegeven, ende oock hier en boven dese mijn geschreven antwoorde op des onwijsen I. Grobbelaers ghedruckt boecxken, die tot noch ongedruckt is ghebleven, eensdeels in aenschou van den tijdt, als oock vande hoope by my zijnde, dat mijn rustigh ende stille swijghen, heur onrustige ende onwijse sinnen wat soude moghen stillen, doen bedaren, ende heur qualijck, ja onverantwoorde wederschriftelijck Leere, wat minder pogen souden met macht te doen voorstaen, ghemerckt sy niet alleen, maer alleman opentlijck konden merkcen, dat sy die met gheen waerheydt en konnen beschermen.

Maer vindende my selve in sulcke mijne hope mede gantschelijck bedroghen, ende ziende de tijden eenighsins ten besten verandert te sijn, oock mene dat de voorsegghinghe der Stede Leyden, ende oock de mijne van dat eenighe haerder Leere hoofden aert ende voornemen tot verstooringhe van de gemeyne ruste, waerachtigh is bevonden in de geschiedenisse tot Leyden, Wtrecht, Medenblick, &c. daer door zy d'Overheydt alhier meer dan ghenoegh voor heur selve gewaerschout hebben, sich te hoeden voor 't eynde daer eenighe na trachten, namentlijck *Haer voeten te doen kussen van de ghene die zy schuldigh sijn onderworpen te wesen:* Soo en hebbe ic niet langer tot heur lant ende luyder verderffelijcke onrust, met goeder Conscientien moghen rusten, maer heur schurfde ende schadelijcke Leere, noch breeder ende naeckter dan oyt, moeten ontdecken, soo op dat zy eens uyt schaemte souden moghen rusten van het gantsche Landt te ontrusten, als oock op dat sodanighe, des te claerder ghekent sijnde, by d'Overheyt ende 't volck des te min gheloofs souden hebben *om des overheyds macht te misbruycken* ende der Landtzaten zielen in verderffelijcke Dolinghen te houden of te leyden: Ende daeromme u E. Hoogheydt voorsz. oock Eersame Heeren Ghecommitteerden dit selve mijn gheschrift willen toe-eyghenen, ten eynde de selve sal moghen sien dat het begonnen stuck vande ghehoorsaemheydt Godts niet alleen oorsake is gheweest van mijn berispen des Catechismi: maer dat ick veele meer andere grove ende schadelijcke Dolinghen in deselve, ende oock in eenighe Predicanten sagh: Daer voor ick de Landtsaten hadde te waerschouwen, ende dit ten eynde u E. E. souden moghen benaerstighen aen den H.H. Staten den voortgangh vande begonnen Disputatie, of ten minsten dat de selve souden moghen verstaen de noodtlijcke ende wettelijcke oorsaecken om die onware Leere voor dat zy is bekent te maken, om Landen ende Luyden voor desselfs schadelijck verderf te waerschouwen.

Gheschreven by uwer E. Dienstwillighe D.V. Coorhert.

Coornhert Correspondentie, II, 77

Cort Betoogh.

referentie:	*Wercken* III, 429v-430r/898-899
opmerking:	Zie: *CoCo,* II, 34.

Cort Betoogh.

Tekst: zie *CoCo,* II, 34.

Coornhert Correspondentie, II, 78

Voorstel: een publiek debat over erfzonde.*

geadresseerde:	Nicolaes van der Laen
datering, plaats:	4 januari 1583, Haarlem
referentie:	*Wercken* III, 431r-432r/901-903
aantal woorden:	752
thema:	Voorstel: een publiek debat over erfzonde
omschrijving:	Terugkomend op een gesprek geeft Coornhert aan het nodig en nuttig te vinden dat predikanten en hij gehoord worden door de H.H. Staten over de vraag of de leer (zoals neergelegd in de *Heidelbergse catechismus*) zonder meer steunt op de H. Schrift of een slechts menselijke opvatting weerspiegelt. Met name het kernstuk, te weten het leerstuk van de erfzonde, verdient aandacht. Alvorens in te stemmen met de leer moeten partijen worden gehoord, in veel minder belangrijke zaken is dat het geval, in deze zaak van landsbelang is het hoogst urgent: eerst horen, dan oordelen, dan beslissen. Coornhert zegt de erfzondeleer publiekelijk te willen weerspreken 'ter liefden van de Eere Godes ende Christi, van der menschen salicheyt, ende van der Landen nut'. Het mag zo zijn dat men hem als te weinig geacht en ongeleerd beschouwt en het gevaar voor de leer, 'die men nu voor seker wil gehouden hebben', te groot. Maar Luther was ook een enkeling, een onbeduidende monnik die kerk en staat tegenover zich had. En de leer heeft van onwaarheid niets te duchten, mocht hij, Coornhert, onwaarheid spreken. De geleerde en betaalde predikanten moeten toch wel in staat worden geacht de almachtige waarheid te verdedigen tegen een amateur, die vrijwillig en op eigen kosten opereert. Mocht Coornhert waarheid spreken dan profiteert de leer daarvan. De zaak is geen particuliere aangelegenheid, maar van landsbelang en de H.H. Staten moeten er zelf kennis van nemen. Coornhert vraagt Van der Laen te bevorderen dat de H.H. Staten een beraad, zoals aangegeven, beleggen.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, Nieuw brievenboek, ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Voorstel: een publiek debat over erfzonde.*

Coornhert aen den E. Nicolaes van der Laen.

In Haerlem den 4. Ianuarij 1583.

Achtbare Voorsienighe ende Ionstighe Vrundt, Onder andere redenen op Jaerdagh tusschen ons, nopende de vruntlycken onderhandelinghe vande Leere, sloegh V.L. eens uyte, dat dan best ware, dat de Predicanten ende Ick hier af ghehoort worden van den H.H. Staten selve, daer toe ick begheerlyc Ja seggende niet meer daer af en gheviel. Maer als ick 't selve wyders nadachte, dochte het my niet min noodtlijc dan nut.

Want gelyc elck Godvresende mensch schuldigh is voor menschen leere te houden, alle Leere diemen niet so claerlijc als vastelijc uyte Godlijcke Schrift en can bewijsen: also mede zyn alle Leeraers ghehouden haer Leere uyte Godlijcke Schrift claerlijc ende vastelijc te bewijsen oprecht te syn tegen eenen yegelijcken.

Dit houde ic voor uwe Leeraren onmogelijc int stuc van Adams verderf so sy dat leeren in heuren Catechismo. Derhalven moet ic dat ooc houden voor een Menschen Leere. Nu is dit voorsz. stuc metten ghevolghe van dien een Hooftsake ende grondt vande Leere. Daerom het dolen in dien ooc brenght tot verdoemelycke

opinien. In sodanige saken dan behoort te gaen een oprecht oordeel vande Leere voort toestemmen van dien. Sulc oordeel en mach niet sijn, daermen eerst hoort ende verstaet beyde partyen, na 't gouden Woort voor meest alle Vierscharen, *Audi alteram partem.* Doet men dit in cleyne Geltsaken tusschen particuliere partyen, veel meer behoortmens te doen in dit stuc, als wesende een Lantsake, ende gheen Ghelt, maer eeuwighe salicheyt of verderfnisse van menich duysent Zielen betreffende.

Het contrarie in desen, te weten het executeren voor't oordeel ende het oordeelt voor't gehoor van d'een partye, is niet min argerlijc dan verderflijc, sonderlingen nu nadien daer een partye voor handen is. Vraechtmen wie? Ick ben bereyt openbaerlijc die te verstrecken int wederspreken van dit verderf Adams, so de Nederlantsche Catechismus dat leert, meer hooftstucken daer uyt spruytende. Ende dit ter liefden van de Eere Godes ende Christi, van der menschen salicheyt, ende van der Landen nut, uyt het suyveren vande onsuyvere leere te verhopen staende, met willich aenbieden ende beloften van in druck opentlijc te wederroepen 't ghene men my sal connende doen verstaen by my inne ghedoolt te sijn.

Dit sal mogelijc ongeraden schijnen voor yemant, te veel siende opte ongeachtheyt ende ongeleertheyt mijns persoons, ende daer by ooc opte pericule vande Leere, die men nu voor seker wil gehouden hebben. Desen salt gelieven te mercken, dat Marten Luther een cleyn Monicxken, doch Roomsch Theologus, weynigh grooter schijn hadde teghen den Paus, Cardinalen, Bisschoppen, ende de algemeyne (doe noch eenighe) Roomsche Kercke: als hy gehoort worde tot Worms op een Rijcx-dagh voor den Staten, Vorsten, ja Keur-Vorsten des Rijcx, immers voor den Keyser selve: Dan nu dese ongheleerde ende ongeachte Coornhert mach schijnen tegen der Gereformeerden Kercke, een vande vier sienlijcke Kercken nu wesende, om gehoort te worden voor sijne Excellentie, ende voor mijne E. H.H. den Staten.

Vande persoone opte Leere comende, moetmen seggen dat de selve is in allen stucken waerachtigh, of in eenigen deelen onwaerachtigh. Ist eerste, wat pericule mach d'Almoghende Waerheyt op comen vande swacke nulle ende nietighe Loghen? D'almachtige Waerheyt segge ick, die dan noch soude worden verantwoort by veele achtbare, Geleerde, ende gegageerde Predicanten die daerom wel schuldigh sijn haer tijt ende vlijt daer in te besteden, tegen een of twee Luyden veracht ende ongeleert in consten, maer niet heel onversocht in de H. Schrift, die willigh sijn heur tijt op heur eygen costen met versuym van heur huyssaken in desen te besteden.

Is dan ooc het tweede waer: Wat schade of pericule mach de Kercke der Gereformeerden daer uyt doch op comen, dan minderinghe van Dolingen, suyveringhe van Vlecken, ende aenwas van menschen?

Die sake is dan wichtigh, betreft ooc niet U.E. noch my alleen, maer Godes Eere, der Landen rust, ende der menschen saligheyt, ende onder die ooc mijn E. H.H. de Staten elc selve, die hooren voorneemlijc Kennisse van desen te hebben. Daerom achte ick ooc dat die vruchtbaerlijcker gehandelt soude worden, voor den Ed. H.H. Staten selve, dan tusschen U.E. ende my voor drie of vier persoonen alleene, als wesende gheen particuliere noch cleyne, maer een alghemeene ende d'aldergrootste sake. Ist nu dat U.E. sulcx noch mede verstaet voor't beste, so my uyt u woorden inde Kercke dochte, so waer mijn ernstlijc begheeren dat U.E. 't selve met alle

mogelijcke middelen ghelieven wille te vorderen aen den H.H. Staten, die daer toe de Sondaghen of andere tyden moghten schicken. Maer dunckt u eerst beter het voorgenomen handelen tusschen ons, daer toe sal oock t'alder uyren inden Heere altyt bereyt ghevonden worden

V.E. Dienstschuldighe D.V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 79

Vier vragen van Van der Laen.*

geadresseerde:	Dirck van Montfoort
datering, plaats:	19 februari 1583, Haarlem
referentie:	*Wercken* III, 432r-432v/903-904
aantal woorden:	953
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Coornhert schrijft zijn vriend over de Haagse disputatie over de Heidelbergse Catechismus, vertelt dat hij zijn *Proeve* eerst aan Van der Laen liet lezen met de vraag naar zijn bevindingen en met name of publicatie schadelijk is voor het lands belang. Van der Laen is echter niet tevreden met de tekst, maar wil niet zeggen waarom, stelt eerst voor het erover te hebben in het bijzijn van anderen, dan om het in het bijzijn van de H.H. Staten te bespreken. Coornhert stemt toe en formuleert enkele vragen, maar op hun antwoord wacht hij vergeefs. Vervolgens legt Van der Laen hem een viertal vragen voor over de erfzonde. Coornhert beantwoordt die en benadrukt vooral dat de mens, na de wedergeboorte in Christus, een kind van God is dat niet meer kan zondigen. Vervolgens stelt hijzelf een achttal vragen, die hem echter niet schriftelijk beantwoord worden. In plaats daarvan ontvangt hij een brief van Van der Laen (= *CoCo,* II, 80).
bijzonderheden:	
opmerking:	In *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*. Delen van deze brief komen overeen met *CoCo,* I, 82 (aan Dirck van Montfoort), zie: Becker 1928, 210, nt. 7.

Vier vragen van Van der Laen.*

WAerde lieve Vrunt, ick met mijn Neeltgen sijn ghesont, groeten V.L. met desselfs Baertgen Kinderen, ende onsen Ioannem, ende wenschen u allen Liefde tot het eeuwighe ende eenighe goet in desselvens eenighe evenbeelde. Amen.

Langhe heb ick V.L. niet gheschreven, neemt nu tot vergeldinghe dese langhe ware gheschiedenisse.

Dit Boecxken vande Proeve des Catechismi hadde ick doen Drucken om den H. H. Staten toe te eyghenen, ende elck een in heur vergaderinghe te doen presenteren. Voort welcke ick eerst een zant aen Nicolaes van der Laen, doe wesende inden Haghe, met begeerte van dat met aendacht te lesen, ende so hy daer inne yet onrechts bevandt, dat sijn E. alleen, of verselschapt met Predicanten, sulcx soude willen onderrichten, so wilde ick sulcx verstaende al die ghedruckte Exemplaren verbranden, of so sijn E. of anderen sulcx niet en vermoghten, maer wel dat het uytgheven van 'tselve Boecxken (in dese tyden) schadelijck soude vallen voor 'tgemeen beste, so wilse ick dat noch voor een wijle inhouden ende verdrucken.

Hy vander Laen dat ghelesen hebbende comt te Haerlem, ick vraghe hoe't hem behaeght, hy seyt qualijck: Ick vraghe na bewijs of reden, dat wilder niet uyte. Wy comen ten laetsten daer inne over een dat wy tot sijnen Huyse d'een dagh of d'ander by een comen souden, om hier af te handelen, in bysijn des Predicants Damij, met drie of vier onpartydighe Mannen. Dit verandert weder, sulcx dat ontrent Iaersdagh Verlaen my inde handt gheeft vier vraghen met sijn

handt (ick weet niet uyt wiens verstant) geschreven, begeerende dat ick die soude beantwoorden, dat dede ick 's anderen daegs: mijn antwoorde mishaeghde hem mede, ende onder anderen voer hy uyte, segghende: Het waer dan best datmen bestelde dat ghy ende de Predicanten selfs by den Heeren Staten in hun vergaderinge verhoort worden. Lieve ja sprack ick, bestelt doch dat, dat is mijn begheeren ooc inde brief aen henluyden voor de Proeve, het gaet henluyden oock alt'samen selve aen, &c. Hier na sprack hy dat hy den sijnen mijne antwoorde leveren soude, die souden daer weder op schrijven oock mijne vragen (ick hadde henluyden weder ghevraeght neven mijn antwoorde by gheschrifte) dan beantwoorden by geschrifte. Dit bewillighde ick blydelijck.

Maer of den Predicanten mijn vraghen so ongheleghen is te beantwoorden, als mijn antwoorde te wederleggen, en weet ick niet, maer 't is gheschiet dat Verlaen, sonder my daer na van desen handel te spreken, ghereyst is inden Haghe, van waer hy my heeft van mijn antwoorde, maer sulcx als ghy hier na sult moghen zien int uytschrift van sijnen E. Brief, dien ick 'sanderen daeghs beantwoorde, so ghy daer mede sult moghen zien, sonder dat ick wijders yet voor alsnoch verneme.

De vier vraghen sijn dese:
j. Hoe de mensch ghestelt was voor sijnen val, wesende gheschapen na Godes Beeldt, ende wat het selve Beeldt Godes is gheweest?
ij. Wat schade de mensch door den val in dit Beeldt gheleden heeft?
iij. Hoe een mensche in Christo herboren sijnde in dit tijtlijck leven ghestelt is?
iiij. Ende hoe de selve ghestelt sal wesen na dat hy vanden doode verresen zijnde, der eeuwigher saligheydt in Christo deelachtigh sal wesen.

Antwoorde.

j. De mensche was goet, gheschapen tot een Beelde Gode, dat is om (soo hy Gode uyten Haghe gheschreven, niet antwoorde op mijn vraghen of wederlegh ghehoorsaemde) te worden een beelde Godes uyt genaden, ende dat in Christo het Woort Gode, die uyt eyghender natueren het beelde Godes, sulcx alleen is, dat so wie hem ziet die ziet oock den Vader.

ij. Nadien men niet en leest, dat de Mensche een Beelde Godes was, of dat hyt hadde, en mach hy niet int beelde Godes dat hy niet, maer wel in sijne goetheydt, onnooselheyt ende vrundtschappe Godes, die hy immers hadde, schade gheleden hebben gehadt. Want niemant en mach schade lijden int gene hy niet en is nochte en heeft.

iij. Rechts contrarie hy ghestelt was in sijnen val, doe was hy quaedt, Gode onghehoorsaem, zondigh, ende een vyandt Godes. Maer na de weder-gheboorte is hy goedt, Gode ghehoorsaem, heyligh, ende een vrunt ja een Kindt Godes. Met desen onderscheyde nochtans, dat hy na de wedergheboorte niet eeuwelijck en mach afvallen, daer hy voor sijnen val wel moght afvallen, ende ghevallen sijnde, wel eeuwelijck hadde moghen afghescheyden blyven van Gode.

iiij. Als Engelen Godes inden Hemele.

Nadien anderen my vraghen, ist my gheoorloft den selven oock te vraghen.

j. Of Adam een beelde Godes was gheschapen, soo dat hy't in sich hadde, ende wat het was?

ij. Of Adam dat door sijnen val heeft verlooren, ende dit voor sich self alleen dan voor de gantsche Menschelijcke natuyre in alle sijne nacomers?

iij. Of die schade by Adam in der tijdt gheleden in hem self in der tijdt als hy gheloofde gebetert is, dan niet.

iiij. Of Adams zonde, schulde, ende verderf in de gantsche Menschelijcke Natuyre door onses Heeren Iesu Christi Rechtvaerdigheyt, voldoeninghe, ende dierbare Medecinale bloedt gantschelijck is wech genomen, geboet, ende ghenesen, dan niet?

v. Seyt men Neen: Of Christus daer toe is ghekomen inden vleesche: Of Christus sulcx heeft willen doen: ende of Christus sulcx heeft moghen doen, dan niet?

vj. Seytmen hier toe Ia: Of Godes Rechtvaerdigheydt met de volle betalinghe Christi vernoeght is dan niet: of Godes toorn daer mede versoent is dan niet?

vij. Seyt men oock Ia tot ditte: of sulcke voldoeninghe ende versoeninghe Gode door Christum is gheschiedt in de gantsche menschelijcke nature ende afkomste Adams dan alleenlijck in eenige verkoorne ende herboorne.

viij. Of sulckx dan noch inde verkoorne ende herboorne waerlijck ende gheheel: Of waenlijck ende maer voor een deel is gheschiedt?

In de plaetse van de beloofde schriftlijcke antwoorde, quam my den 13. Februarij, 1583. 'savondts desen Brief.[6]

6 Bedoeld is de volgende brief (*CoCo,* II, 80).

Coornhert Correspondentie, II, 80

De Staten zijn niet te spreken over Coornherts Proeve.*

auteur:	Nicolaes van der Laen
geadresseerde:	Coornhert
datering, plaats:	13 februari 1583, Den Haag
referentie:	*Wercken* III, 432v/904
aantal woorden:	277
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Van der Laen laat weten met het oog op een eventueel debat ten overstaan van de Staten zijn *Proeve* te hebben overhandigd. De reactie is negatief, men wil zelfs de drukker straffen. Van der Laen weet dat te voorkomen, zeggende dat het boek wel gedrukt, maar niet te koop is, dat Coornhert juist eerst de mening van anderen wilde horen. Daarop besluit men het boek aan Leidse professoren en een predikant te geven voor nadere studie. Het voorstel is om zijn stellingen samen te vatten waarin hij afwijkt van de catechismus: voor die stellingen moet hij vervolgens bewijs leveren uitgaande van de H. Schrift.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*. Deze brief is in de vorige aangekondigd.

De Staten zijn niet te spreken over Coornherts *Proeve.**

Eersamen voorzienighen ende seer Discreten Dirck Volckaertsz. Coornhart tot Haerlem.

COPYE

EErsame Voorsienighe Discrete Heere ende Vrundt. Omme te moghen bekomen vande Staten dat V.E. volgende zijne begheerte in henluyder presentie op de Leere inden Catechismo vervatet, soudet moghen worden ghehoort, hebbe ick raedtsaem ghevonden u Boecxken daer teghens ghemaeckt, ende den Staten ghedediceert 'tselve henluyden op dese vergaderinghe te behandighen. Waer op metten eersten diversche propoosten sijn ghevallen, so eenighe den Drucker volghende den Placcate wilden gestraft hebben, 'twelck achter weghen is ghebleven, door dien ick seyde dat 't selve, hoewel dat het ghedruckt was, noch niet onder den ghemeente te koop en was. Soo u E. daer op eerst wilde hooren het ghevoelen van anderen, ende is eyndlijcken daer op ghesloten: dat het selve boecxken gestelt soude worden in handen van een van de Professoren tot Leyden, omme 'tselve met een Predicant te visiteren, ende daer uyt te colligeren, 'tgunt daer inne teghen den Catechismo is strijdende, ende 'tselve in seeckere propositien ofte Theses te vervaten, diemen u ter handen soude stellen, omme te weten of ghyse alsoo mette Schiftuere soudt willen staende houden, ofte souden die anders gestelt wesen, dan u intentie is, dat ghyse sulckx soudet stellen, als ghy die verstondt staende te houden, op datmen alsoo grondtlijcken sal moghen verstaen het different datter is tusschen u Leere ende des Catechismi, ende 'tselve teghen den rechten toetssteen mach gheprobeert worden.

Dit hebbe ick u E. wel willen verwittighen, op dat ghy de sake wel grondigh wilt inzien, ende niet dan waerheydt voorstellen. Ende my hier mede ghebiedende tot u E. bidde ick den Almoghende den selven te willen sparen in

lange ende lucksalige gesonthyt. Wten Haghe den xiij. Februarij 1583. V. E. Dienstwillighe Vriendt.

N. vander Laen.

Dats de Brief van woorde te woorde, die ick aldus heb beantwoort.[7]

7 Bedoeld is de volgende brief (*CoCo,* II, 81).

Coornhert Correspondentie, II, 81

Het debat: de kernvragen.*

geadresseerde:	Nicolaes van der Laen
datering, plaats:	14 februari 1583, Haarlem
referentie:	*Wercken* III, 432v-433r/904-905
aantal woorden:	278
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Coornhert antwoordt akkoord te zijn met zijn gesprekspartner, maar niet met de voorwaarden. Het is immers volstrekt duidelijk welke twee stellingen uit de catechismus hij aanvalt: 1. dat het onmogelijk is het liefdesgebod volkomen waar te maken; 2. dat wij geneigd zijn elkaar te haten. Deze stellingen moeten de gereformeerden zelf verantwoorden: 'Elck behoort sijn segghen te bewijsen'. Ten slotte merkt hij op blij te zijn dat de H.H. Staten nu van zins zijn de leer niet met macht op te leggen. Hij hoopt dat zij in dit beleid volharden.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh.* Deze brief antwoordt op de voorafgaande. Deze brief is ook opgenomen in het *Brieven-Boeck* (*CoCo,* I, 83).
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Zedekunst dat is wellevenskunste*, ed. J. Gruppelaar, Hilversum 2015, pp. 49-53

Het debat: de kernvragen.*

EErsame Voorsienighe ende Ionstighe Heere, U.E. schrijven van gister is my behandet. De partye diemen my heeft ghestelt of noch sal willen stellen, is my aenghenaem, maer niet de conditie datmen noch eerst soude soecken na propositien, die ick soude voorstellen. Want de Catechismus stelt die twee, die in mijn Proeve by my werden aenghevochten, te weten:

j. Dat onmoghelyck is 't ghebodt van de Liefde tot Code ende den Naesten volcomelyck te houden. Ende:
ij. Dat wy alle gheneyght sijn van naturen om Gode ende den Naesten te haten.

Sijn dat beyde gheen propositien van de Leeraren uwer Gemeynten? Die behooren zy te verantwoorden, so zyse voor recht houden, maer ick te wederspreken, so ick die voor onrecht houde. Ick houde die voor onrecht, ende doe nu int wederspreken van dien 'tgene een Christen schuldigh is te doen. Weygeren zy int verantwoorden van hare Leere 'tgene zy notoirlijck schuldigh sijn te doen: Wie sal dat moghen prijsen? Wat sal't anders schijnen dan dat zy geen middel ziende om de voorsz. hare Leere te verantwoorden, met sulcke uyt vluchten verhopen te ontgaen hare schuldige verantwoordinghe? U. E. selve can dit licht mercken. Elck behoort sijn segghen te bewijsen. Niet te min, wat hier af, te weten *de modo conferendi* behoorlijc sal bevonden worden, salmen my daer op volhoort sijnde, bereyt ende willigh daer toe vinden, die met herten gaerne zie, dat de H.H. Staten den rechten wegh nu hou[d]en, daerinne, datmen de Leere met waerheyt, ende niet met macht voor wil staen, dits lofijck ende Christelijc, waer inne het volherden henluyder E. E. ende u E. salige gesontheyt wert gewenscht, van, die u E. antwoorde hier op is verwachtende.

VE. dienstschuldighe D.V. Coorhert.

Coornhert Correspondentie, II, 82

Uitnodiging voor de Statenvergadering.*

auteur:	C. de Rechtere
geadresseerde:	Coornhert
datering, plaats:	30 augustus 1583, Den Haag
referentie:	*Wercken* III, 433r/905
aantal woorden:	129
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Besluit van de Staten om Coornhert in de komende vergadering uit te nodigen zijn verhaal te doen opdat er geen misverstand en onenigheid in de godsdienst en kerk ontstaan.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*

Uitnodiging voor de Statenvergadering.*

Eersamen discreten Dirck Volckertsz. Coornhert.

ALso de Staten van Hollandt hebben besloten ende gheordonneert met alle goede Christelijcke ordre te doen voorsien teghens alle onverstandt ende oneenigheyt die inde Religie ende Kercke Gods soude mogen rijsen, sonderlinghe deur ’tghene dat van uwer E. als noch eens op sijne voornemen, grondt ende meeninghe dies aengaende wort ghehoort, met alsulcke verantwoordinghe, ende onderrechtighe, als tot voorstandt ende onderhoudt van Godes Leere, inde ware Religie, ende tot dienste vanden Lande bevonden sal worden te behooren: So hebben wy uwer E. daer af in tijdts wel willen verwittighen, ten eynde uwer E. daer op verdacht mach sijn, omme teghens den tijt dat uwer E. sal verschreven worden, ghedurende d’aenstaende vergaderinge vande Staten voornoemt, te compareren voor den ghenen, ende ter plaetse daer ende sulcx alsdan sal worden gheordonneert.

Hier mede

Eersame discrete, Onse Heere Godt zy met uwer E. Geschreven inden Hage den 30. Augusti, *Anno* 1583.

Ter Ordonnantie van de Gecommitteerde Raden van sijne Excell. ende der Staten van Hollandt.

By my

C. de Rechtere. 1583.

Coornhert Correspondentie, II, 83

Bericht van afwezigheid.*

geadresseerde:	Coornhert aan de H.H. Staten
datering, plaats:	15 september 1583, Haarlem
referentie:	*Wercken* III, 433r-433v/905-906
aantal woorden:	290
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Coornhert verwijst naar de aankondiging van zijn optreden voor de H.H. Staten, maar nog geen bericht te hebben over een datum. Hij zegt nu al enige tijd te wachten en een eerder voorgenomen bezoek aan Enkhuizen, om in een echtelijk conflict te bemiddelen, te hebben afgezegd, maar die bemiddeling duldt nu geen uitstel. Zo laat hij weten hooguit twee dagen afwezig te zijn.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*

Bericht van afwezigheid.*

Aen den H.H. Staten.

EDele, Wijse, Voorsienighe, ende Vermoghende Heeren. Het schrijven door uwer E.E. Ordonnantie van den. 30 Augusti lestleden my behandet sijnde, met verwittinghe, dat ick erghens voor yemanden te verschijnen verschreven soude worden, ghedurende d'aenstaende Vergaderinghe, hebbe ick volghens 'tselve teghen mijn voorgaende toesegghen van tot Enckhuysen te reysen, om te helpen nederlegghen (by Godes hulpe) een aen[w]assende onminne tusschen Echte man ende wijf, daer op verwacht te Haerlem tot huyden toe, het u E.E. sal gelieven sulcx te doen doene. Maer want ick niet en mach weten wanneer die beschrijvinghe sal vallen, ende de Huysvrouwe binnen vyf of ses dagen herwaerts anderwerven van Enckhuysen hier tot Haerlem ghekomen is, my om Godes wille bidden, dat ick doch met haer wilde reysen tot Enckhuysen, soo haer saken gheen langher vertreck en moghten lijden, sonder te gheraken in een openbare arghernisse ende verderf van henluyder huyse, hadde ick haer belooft, soo ick niet beschreven en werde voor Saterdaeghe naest-komende, ende het mijnre Huysvrouwen kranckheydt eenighsins moghte lijden, haer Saterdagh voorsz. tot Enckhuysen te volghen. Behalven alle 'twelck de voorsz. persoone door der saken nootwendigheyt my van nieuws heeft ernstlijck ghebeden by brieven, om daer doch te komen. Daerom, ende om dat mijnder Huysvrouwen krancheyt nu wat lijdelijcker is dan te vooren, ben ick in voornemen, volghens mijne voorsz. beloften, en Saterdage naestcomende smorghens te reysen na Enckhuysen, omme daer een dagh of twee ten langsten te blijven, voort stracx weder te komen tot Haerlem, ende dan te verschijnen, ten beschrijven van uwer E. E. ten waer dan sake dat der selver schrijven Saterdach smorghens voor mijn vertreck, my hier behandight worden, ende sulckx voor quam. In welcken ghevalle ick niet tot Enckhuysen, maer daer't u E.E. sal ghelieven, alsdan wil reysen. Dit heb ick niet moghen verberghen u Edele, Wijse, Voorsienighe, ende achtbare Heeren, de selve bevelende in des alderhooghstens, ende in uwer E.E. schut ende scherm.
Der selver uwer Edelheyden Dienstwillige ende onderdanighe

D.V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 84

Mededeling datum van de Statenvergadering.*

auteur:	C. de Rechtere
geadresseerde:	Coornhert
datering, plaats:	16 september 1583, Den Haag
referentie:	*Wercken* III, 4333v/906
aantal woorden:	183
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Mededeling datum uitnodiging Coornhert om voor de H.H. Staten te debatteren met een predikant. Waarbij de hoop wordt uitgesproken dat de zaak begonnen en volbracht mag worden '(...) ter Eere Godes, ende sulckx noodigh sal sijn tot ruste ende eenicheydt, mitsgaders tot conservatie vande authoriteyt, ende Overig-heyt deser Landen'.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*

Mededeling datum van de Statenvergadering.*

Eersamen seer voorsienighen discreten Dirck Volckertsz. Coornhert, wonende tot Haerlem.

NAdien by ons op huyden resolutie is ghenomen, aengaende de saken vermeldt in onse voorgaende schrijvens vanden 30. der voorleder Maent, ende wy daer na uwer E. schrijvens van den 15. deser Maendt hebben ontfangen, ende ghevisitert, hebben wy uwer E. by desen wel willen verwittigen, dat op Woensdagh toekomende den 21. deser maent de Commissarisen by ons, soo buyten steden als den Hooghen ende Provincialen Raden van Hollandt gheordonneert, alhier inden Haghe verschijnen sullen, omme op's anderen Daeghs te compareren ter bequaemer plaetse alhier ghedestineert, daer voren de Predicanten ende uwer E. ghehoort sullen werden, so wel inde verantwoordinghe als goede onderrechtinghe, op 'tgunt Christelijcke aldaer sal worden voorgehouden, ende met goede ordre ghehandeldt ende aengheteyckent als na behooren. Sal daeromme uwer E. niet nalaten ten voorsz. xxj. daghe alhier mede te verschijnen, ende op 's anderen daeghs voor de voorsz. Commissarisen metten voorschreven Predicanten te compareren, ten eynde met een Christelijck gemoet de voorsz. sake aengevanghen ende voleyndt mach worden ter Eere Godes, ende sulckx noodigh sal sijn tot ruste ende eenicheydt, mitsgaders tot conservatie vande authoriteyt, ende Overigheyt deser Landen.

Den 15. September 1583.

Hier mede

Eersame seer voorsienighe Discrete, onse Heere Godt zy met uwer E. Gheschreven inden Haghe den 16. Septembris *Anno* 1583.

Ter Ordonnantie vande Staten van Hollandt.

By my C. de Rechtere. 1583.

Coornhert Correspondentie, II, 85

Ontvangstbevestiging documenten.*

auteur:	C. de Rechtere
geadresseerde:	Coornhert
datering, plaats:	16 september 1583, Den Haag
referentie:	*Wercken* III, 433v/906
aantal woorden:	69
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Bericht dat Coornherts brieven in goede orde zijn ontvangen.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*

Ontvangstbevestiging documenten.*

Aen Dirck Volckertsz. Coornhert tot Haerlem.

ICk heb achtervolgende uwer E. schrijvens uwe Brieven aen mijnen Heeren den Staten vertoont, die daer op hadden gheordonneert uwer E. te doen schrijven achtervolghende 't inhoudt van de Brieven neffens desen gaende. Ende so verre uwer E. my van doene sal hebben, in't gunt tot vorderinghe van der sake, daer inne gheroert sal moghen dienen, sal niet laten my daer toe dienstelijck te laten ghebruycken als nae behooren.

Hier mede

Monsieur Coornhert, Onse Heere Godt zy met u. Geschreven inden Hage den 16. Septembris *Anno* 1583.

Al uwe C. de Rechtere.

Coornhert Correspondentie, II, 86

Denck-Schrift.

geadresseerde:	Staten van Holland
datering, plaats:	1583*
referentie:	*Wercken* III, 434r/907
aantal woorden:	759
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	In deze tekst legt Coornhert zijn voorwaarden voor zijn deelname aan de disputatie vast: schriftelijke vastlegging en accordering van wat besproken is en de mogelijkheid van schriftelijke reacties. Indien de deelnemers worden gehoord is het de vraag wie de rechters zijn. Deze rechters moet op de hoogte zijn van de Schrift, maar niet partijdig. Deze eis van onpartijdigheid is geen gering probleem. Misschien moeten de beide deelnemers ieder enkele rechters aanwijzen of anders het volk laten oordelen. Van belang is ook dat wat besproken wordt in druk verschijnt. Coornhert benadrukt dat hij zich niet, zoals eertijds in Leiden, wil laten voorschrijven wat hij wel en niet aan kritiek naar voren mag brengen: hij wil een vrije, geen gemuilkorfde discussie of inquisitie. Hij is en blijft van mening dat de *Heidelbergse catechismus* de jeugd bederft, ja ook de volwassenen. Wat betreft de bewijsvoering merkt hij op dat enkel op grond van de Schrift mag worden geargumenteerd, maar dat ook naar kerkvaders en eigentijdse auteurs mag worden verwezen.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*. Voor de voorwaarden van de predikanten (eerder debat) zie: *CoCo,* II, 54.

Denck-Schrift.

1.

DEn Commissarisen te hooren uytspreken.

2.

Voor't eerst te versoecken, dat alle de woorden, soo wel der commissarisen als Coornherts, trouwelijck opgheschreven worden, ende dat my van elcken handelinghe telckens voort beginnen van een nieuwe, ghelevert worde Copye autentijc buyten mijne kosten.

3.

Weyghert men my ditte, te weygheren antwoorde als nu al tot Leyden versocht hebbende wat sulcx is.

4.

Laetment my toe, te begheeren lesinghe, ende voorts Copye autentijck vander Commissarisen Commissie, of by weygheringhe te swijghen ende wech te gaen.

5.

Bewillighen zy't, soo sal die Commissie ende al dit voornemen strecken, omme my teghen den Predicanten te hooren alleenlijck tot naerder kennisse van saecken, sonder datmer af sal oordeelen: of het sal strecken tot beyde.

6.

Ist om hooren ende verstaen sonder oordeelen, ben bereydt midts dat het inde penne gheschiede met toeseggingh van telcken Artijckele, twee of drie uren voor d'aenstaende Vergaderinghe over te leveren.

7.

Maer soude 'thooren dienen, om daer uyt voorts te oordeelen, moet gevraeght werden wie de Rechters sullen sijn.

8.

Seydtmen sijnder Excell. met desselvens Raden, of de Heeren Staten, of eenighe derselver Commissarisen, soo moet ghevraeght sijn, of zyluyden sich houden voor so verstandigh inde H. Schrift, dat zyluyden sonder van beyden partyen eendrachtelijck daer toe versocht sijnde, sich self wel souden willen stellen tot Rechters in Religions saken.

9.

Werter gheseyt ja, neen daer toe te seggen, als die de waerheyts, niet Aernts of Dirckx sake, geensins henluyder oordeel en mach betrouwen.

10.

Te minder noch, overmits zyluyden meest al self sijnde vande Religie die berispt wert, een ghepreoccupeert oordeel hebben, ende self mijne partyen sijn. Mach oock yemandt met recht begeeren Rechter in sijn eygen saecke te wesen? De Gereformeerden en wilden *Anno* Lxj. tot Poyssy den Catholijcken niet tot Rechters lijden. C. fo.241.

> *Immers dat de Delfsche Predicanten in openbaren drucke den H. Staten self verclaren partyen te wesen op heur zyde, als die zy seggen met Eede verbonden te sijn gheen ander dan haer Religie hier te Lande toe te laten. Ende of dat noch al niet en waer, so leert Beza naectelyck dat d'overheyt sich niet en behoort te onderwinden te oordeelen, of een leere ketterye is dan niet, aenghesien de kennisse van dien toebehoort de Kercke, ende niet den Princen, die wilmen wel tot Executeurs, maer niet tot Rechters misbruycken.*

11.

Dat mach ick dan oock henluyden so weynigh toelaten, als zy't in Vranckrijck den Catholijcken, ende de Protestanten den Paus tot Trenten, wilden toelaten. Sy hooren niet meer rechts over my dan ick over hen-luyden te hebben.

12.

Maer ben te vreden datmen over wederzijden, zyluyden ende ick, elck drie of vier mannen kiese, die Godt-verstandigh ende onpartydigh sijn (indien men die can vinden als te beduchten staet Neen) om Rechters hier inne te wesen, soo zy't dan willen aennemen.

13.

Canmen sulcke onpartydighe Luyden niet bekomen of wilmen daer niet aen, dat-men dan neme de selve Rechters, die in Duytslandt van Luthers, in Switserlandt van Swingels, ende in Vranckrijck, oock in den Nederlanden van de Calviniaensche leere het oordeel hebben ghegheven, namentlijc het volck, dient oock meest aengaet, ende na't lesen van der Catholijcken, oock vande Luthersche, Swingelsche, ende Calviniaensche Schriften gheoordeelt hebben ghehadt elck int sijne.

14.

Ende datmen te dien eynde alle de handelinghen ordentlijck van 't beginne ten eynde toe, sonder eenigh byvoeghsele getrouwelijck doe drucken, tot mijnre beschaemtheyt, soo ick dole: of tot des volcx waerschouwinghe, so dese aenghevochten Leere niet oprecht en wert bevonden.

Siet heur Remonst. aen de Staten 6. aenden c. daer zy't schriftelyc handelen nut achten, daer hebben sy self het insien dat het weygeringhe vande antwoorde (die zy schriftelyck willen doen) gheduydet soude worden, als of zy haer Leere niet en wisten te verantwoorden. Ergo oock ick voor my sulcx te besorghen. 7.a.

15.

Men heeft ooc niet te meynen, dat ick my anderwerven (als tot Leyden geschiede) sal laten voorschrijven wetten, in wat stucken ick die leere sal aenvechten, want sulcx gheen vrye, maer een ghemuylbande Disputatie, ja een Inquisitie soude wesen.

16.

Maer dencke te blijven by mijn aenvechtinghe van de Nederlandtsche Catechismo (in mijnen oordeele) een verderflijck Fenijn voor de Ionckheyt, jae oock voor de mannen in den Nederlanden.

17.

Ende en sullen gheene andere bewijsingen treffen of ghelden, dan alleen die ghenomen sullen wesen uyt de Canonijcke Bybelsche Schriften.

18.

Sonder dat verboden sal sijn inne te voeren der ouden Vaderen, of der nieuwe Scribenten Schriften, tot eenighe andere finen.

19.

Sy doent jeghen den Dooperen tot Heydelbergh ende Embden, ende waerom niet jeghen den Catholijcken.

20.

Ben oock wel te vreden alleen te spreecken teghen een twee, vier, of meer Predicanten, mach oock lijden dat elck van mijnen Heeren Commissarisen spreken wanneer ende sulckx henluyder sal ghelieven, mits dat elcx woorden onder sijnen name aengheteeckent worden.

21.

Maer soo yemant van beyden zyden swarigheyt bevindt, om metter daedt op't voorstel te antwoorden, dat hy daer af hebbende, Extract, tijt sal mogen nemen, omme 'sanderen daeghs, ende niet langher, rijpelijck, ende oprechtelijck sulcx te beantwoorden.

22.

Ende dat inden Haghe self alle daghe des namiddaegs opentlijck ten aenhooren van de Heeren Staten, Raden, Advocaten, ende allen Luyden dient sal gelieven daer te comen.

23.

Maer souden de Ghereformeerden heur sake den mondt van een mensche niet derren betrouwen: So moght men op elck strijdigh artijckel schrijven (so men doet in civile processen, in saken van minder ghewichte sijnde) ende d'een dagh om d'ander van Schriftueren by partyen ghetekent, wisselen.

24.

So moghten sy daer toe ghebruycken soo vele ende sulcke gheleerde Mannen alst hen soude goet duncken. 't Welck so gheschiedende oock vele rijper omsichtigheyt, dan by mo[n]de ghehandelt, ende voorts in druck ghegheven moght worden.

Coornhert Correspondentie, II, 87

Voorwaarden deelname aan Haagse disputatie.*

geadresseerde:	Staten van Holland
datering, plaats:	1583*
referentie:	*Wercken* III, 434v/908
aantal woorden:	504
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Coornhert laat de H.H. Staten dat hij, gezien zijn onderdanige aanwezigheid in Den Haag, geenszins van plan is zijn rechten en privilegiën als burger van Haarlem achter zich te laten en dat hij zijne excellentie en de H.H. Staten slechts gehoorzaamt enkel om zich te kunnen inzetten '(...) ten dienste Godes, der Lantsaten ende des Landes, sonder quetse van mijne conscientie'. Wat betreft de orde van de disputatie merkt hij op: 1. beide partijen zijn gelijk; 2. er wordt een verslag gemaakt ten behoeve van beide partijen; 3. dit verslag wordt telkens na afloop door beide partijen nagezien en ondertekend; dit verslag mag mee naar huis worden genomen, ter verzekering en als geheugensteun en bij de volgende bijeenkomst ingeleverd; 5. als men een antwoord niet onmiddellijk weet, mag men zich beraden; 6. dat hij niet op eigen verzoek, maar op verzoek van de predikanten aanwezig is bij deze zaak van algemeen belang en dat de overheid dan ook de kosten draagt.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek*, ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

Voorwaarden deelname aan Haagse disputatie.*

Edele, Eersame, Voorsienighe, Achtbaere Heeren,

VOor allen beginne verclare ick D. Volckertsz. Coornhert, als Burgher der Stede Haerlem, dat ick int minste niet in voornemen en ben te buyten te gaen mijn Burgerrecht, ende die Privilegien der voorsz. Stede, met dit mijn onderdanigh verschijnen alhier inden Hage voor u mijnen E. Heeren Commissarisen, ter beschrijvinghe van sijnder Excell. ende der H. H. Staten van Hollant, also ick 'tselve doe om hooren ende zien, of ick in 'tghene my hier voor gehouden wert, ende noch sal moghen werden, sal mogen bewillighen ten dienste Godes, der Lantsaten ende des Landes, sonder quetse van mijne conscientie. In welcken ghevalle ick my hier vinde bereydt, omme te ghehoorsamen het bevelen van sijnder Excel. ende mijnen E E. H. H. Staten voorsz..

Ende ghemerckt inden Missive vande beschrijvinghe voorsz. onder andere woorden der H. H. Staten, oock bevonden worden dese: Op 't gunt Christelijcken aldaer sal werden voorghehouden, ende met goede ordre ghehandelt ende aenghetekent na behooren: Soo versta ick daer by dese navolghende stucken, als te weten:

1. Datter sodanighen Christenlijcken gelijckheyt sal werden ghehouden in desen voorghenomen handel, dat d'een partye gheen voordeel altoos meer en sal genieten, dan d'ander.

2. Voorts dat in dese aenstaende handelinghe ghetrouwelijck by twee, daer toe ghereede schrijvers aengeteeckent sullen worden, alle de woorden, so wel der H.

Siet hier op de conditien by den Churfurst voor gestelt, ende gehouden int Protocol van Franckendael Voorreden † vij.verso c. Der Churfursten Raden ja sijn C. V. G. eygen woorden worden in dat Protocol oock gestelt.

H. Commissarisen als beyder partyen, gheene uytghenomen, vanden beginne ten eynde toe, ende dit ten behoeve van elck der partyen.

3. In sulcker voegen dat voort scheyden uyt elcke handelinge, 't ghene beschreven sal sijn, gevirguleert, ende geondertekent sal worden by partyen aen wederzyden in de twee Protocollen.

4. Van welcke twee Protocollen, partyen over wederzyden elck een met sich t'huys sal draghen, so om versekertheyts wille, als tot ververschinghe der ghedachtenissen, om by elck weder in d'eerst-volghende, bykomste ghelevert te worden, inde Vergaderinghe in handen vande Schrijvers voorsz., 'twelck oock dient tot tijtwinninghe, die anders soude moeten gaen aen't copieren ende wachten na dien.

5. Ende soo yemandt van beyde partyen sich beswaert moghte vinden omme opter daedt te beantwoorden het segghen van d'andere, dat hy sich daer op sal moghen beraden, om ter eerster bykomste sulcx sonder langer vertreck te beantwoorden. Ten eynde alles met rijper aendacht mach gheschieden.

6. Voorts naedien ick Coornhert hier verschijne, als beschreven sijnde by den Heeren Staten, ten versoecke, niet van my, maer van den Predicanten mijne partyen, soo zy selfs in Druck verclaren: Ende dese sake is niet mijn, maer een ghemeen sake: So versta ick dat sulcx sal gheschieden, tot kosten van den ghemeenen Lande, ende niet van my, die aen den H. H. Staten met geene weddens en ben verbonden, in welcker bescheydenheydt ick dit nochtans stelle, ofte oock aen uwer Excell.

Churfurst tot Frankendael destroyeert die Gesanten ter Dooperen tot den Colloquium Voorreden vij. verso a.

Van alle 'tghene voorsz. staet, versoeckt met behoorlijcke reverentie, voor alle vordere handelinghe verclaringhe om sich daer na te voeghen.

uwer E.E. Dienstschuldighe D. V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 88

Procedureafspraken worden niet nagekomen!*

geadresseerde:	De commissarissen van Oranje en de Staten van Holland
datering, plaats:	26 oktober 1583
referentie:	*Wercken* III, 435r-435v/909-910
aantal woorden:	838
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Coornhert herinnert de commissarissen precies aan de procedureafspraken, die niet blijken te worden nagekomen. Hij doet een alternatief voorstel dat echter wordt afgewezen. Hij geeft aan bezwaar te hebben tegen deze gang van zaken, met name omdat het erop lijkt dat men de openbaarheid schuwt. Hij benadrukt dat openbaarheid in deze zaak beslissend is. Hij verwijst naar de gang van zaken bij dergelijke debatten in Duitsland en Frankrijk. Hij zegt te hechten aan de gemaakte afspraken en bereid te zijn de bijbehorende kosten desnoods voor eigen rekening te nemen. Hij concludeert dat hij niet kan participeren zonder de afgesproken verslaglegging.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Zedekunst dat is wellevenskunste*, ed. J. Gruppelaar, Hilversum 2015, pp. 49-53

Procedureafspraken worden niet nagekomen!*

Aen mijnen E.E. H.H. de Gecommitteerden by sijnder Excell. ende H.H. Staten van Hollandt, ter audientie vande Predicanten ende D. Coornhert, op desselfs Boecxken ghenaemt Proeve van de Nederlandtsche Catechismo.

VErtoont met schuldigher Eerbiedinghe de voornoemde Coornhert dat hy metten Predicanten, namentlijc Saravia van Leyden ende Arent Cornelisz. met Reynier Donteklock van Delft, ghehoort sijnde op gister den xxv. Octobris 1583. opte wijse vande handelinge voorsz. daer inne bewillighde metten selven Predicanten, dat zy de voorsz. Proeve souden wederlegghen, ende hy Vertoonder verantwoorden, ordentlijck vanden beginne totten eynde toe, 'twelck alles ghetrouwelijck aengetekent soude worden, midts dat de selve Coornhert vertoonder daer by versochte, dat die aentekeninghe soude gheschieden by twee schrijvers in twee Protocollen, om na elcken handelinghe by den Vertoonder ende Predicanten voornoemt gevirguleert, ooc geondertekent, ende telcken by elck vande voornoemde partyen een van de selve getekende Protocollen met genomen te wordene, soo tot ververschinge van elcx memorie, als tot verseeckertheyt vande sake, midts dat elck sijn protocolle telcken bykomste weder soude innebrenghen, om daer in de volghende handelinghe mede, als voren aenghetekent, ondertekent ende ghelevert te werden als vooren ten eynde toe. Versocht mede de Suppliant, dat alle sulcx geschieden soude ten aenhooren van alle Eersame Luyden, die 'tselve souden begeren, ende ooc dat eyndtlijc dese handel getrouwelijck in druck gegeven soude worden. Maer wert sulck versoeck des Vertoonders afgeslagen, ende gheseyt dat het alles aenghetekent soude worden by den Griffier, die 't den partyen telcken nae de handelinghe voor soude lesen. Waer mede de Vertoonder sich qualijck ghenoeghende voorsloegh een ander wijse van handelinghe, te weten dat de voor-

noemde Predicanten twee ofte drie artijckelen vande voorsz. Proeve teffens by geschrift beantwoorden, of wederlegghen souden, 'tselve onderteeckenen, ende in des Griffiers handen leveren, die sulckx soude behandighen den Vertoonder, om by den selven binnen een dagh daer na onder sijn hantteken beantwoordt te wordene in des Griffiers handen, om voort te bestellen aen den Predicanten, ende so voorts ten eynde toe. 't Welck meest soude vorderen, in alder stilheyt moghen geschieden, ende alsoo ghestelt soude moghen werden rijpelijck (dat in so grootwichtighen sake immers wel soude behooren) oock soo cort, ende sonder Impertinentia, als elck soude meynen te verantwoorden. Midts welcke wijse van handelinghe 't Landt vande groote costen verlicht, ende de H.H. Commissarisen van dese moeyten (om elck in den sijnen te moghen vaceren tot heure E. E. ampteren) ontlast soude wesen: Maer is 'tselve al mede afgeslagen, ende van nieuws den Vertoonder ontseydt Copye van de aenstaende handelinge, ende hem allenlijck aengheboden lecture van dien. Als nu de Vertoonder sich verclaerde daer inne beswaert te sijn, versocht hy dat uwe E. E. gelieven wilde daer af te schrijven, om advijs van sijnder Excell. ende den H. H. Staten, maer werdt sulcx mede afgheslaghen, omme te vermijden die kosten van't vertrecken der H.H. Ghecommitteerden, niet jegenstaende niet ghelet en schijnt geweest te sijn, opte vermijdinghe vande seer groote kosten, die vallen soude by 'tlaetste voorgaende voortstel des Vertoonders, van also desen handel in alder stilheydt in afwesen van soo veele Commissarisen te volvoeren. Daeromme nadien de Vertoonder niet anders en can verstaen, dan dat sulck weygheren van Copye autentijck des voor-ghemelden handels, strecken soude, niet minder tot verdachtheydt van datmen het licht mijdet van so hoogh-wichtigen algemeenen sake, dan tot quaet nasegghen van sijne Vertoonders sake, die hy acht waerachtigh ende oprecht te sijn, ende derhalven gaerne mach lijden elck een condt gemaeckt te worden, tot Eere Godes ende heyl der menschen. Ende ghelijck vermoeden is ghevallen in Duytslant tegen den Catholijcken, die tot Worms (of Spiers) niet en wilden datmen de handelinghe ghemeen soude maken ('twelck die Protestanten versochten) maer wilden sulcx stellen aen 'tbelieven van den Keyser, daer uyt men verstondt, so zy d'overhandt behielden, datmens dan drucken, maer anders verdrucken soude, ende sulcx meer met macht ende autoriteyt, dan met reden schenen te willen handelen. Om welcke suspitie te vermijden die Coning van Vranckrijck (hoewel Catholijck) inden Iare 1581. dede verclaren dat sijn Majesteyt den handel (tusschen de Gereformeerden ende Catholijcken) getrouwelijck wilde doen drucken, om 'tvolck te doen verstaen, datmen niet met gewelt noch met autoriteyt, maer met goede ende Rechtvaerdighe redene hadde ghehandelt. Welcke meeninghe oock opentlijck blijckt gheweest te sijn in hooghlofijcker memorie die Keur-Vorst Paltsgrave, int doen Copye hebben vanden handel tot Franckendael, beyden partyen. So ist dat de Vertoonder als noch van nieus by desen ootmoedelijck versoeckt te moghen telcken hebben Copye autentijck van desen handel gheschreven by twee Notarien aen wederzijden daer toe te verkiesen, wesende in dien ghevalle bereyt, oock op sijn selfs kosten, sonder alle Desroy ('twelck nochtans hoogh-ghedachte Keur-vorst den Doperen, hoewel van 'tgantsche Rijck voor Ketters veroordeelt sijnde, ghegunt heeft) metten aengeheven handel Christelijck voor te varen. Verclarende by weygeringhe van dien, dat hy sich in sodanighen groot-wichtighen handel om merckelijcke redenen niet en can begheven, sonder

Copye au[t]entijck vanden handel te hebben.
Ende daer by, dat hy Suppliant hoopt in allen gheboden of verboden, de Goddelijcke boven de Menschelijcke (Godes teghen sijnde) te prefereren, ende meer den quetse sijnre conscientien, dan schade in lijf of goedt te vermijden: 'twelck sijne Suppliants versoeck ende billijcke presentatie, hy verhoopt by allen Godtvruchtighen Luyden verstaen te sullen worden voor Christelijck ende behoorlijck.

D.V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 89

Bericht uit Den Haag.*

geadresseerde:	Neeltje Symons
datering, plaats:	26 oktober 1583, Den Haag
referentie:	*Wercken* III, 435v/910
aantal woorden:	571
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Coornhert zegt blij te zijn dat het beter met haar gezondheid gaat, merkt echter op dat ware rust inhoudt dat wij in Gods wil bewilligen. Vervolgens komt hij te spreken over de verwikkelingen rondom de Haagse disputatie. Aan de orde zijn vooral aantekeningen en verslaglegging. Coornhert geeft aan geen geheime zitting te willen: openbaarheid hoort bij een dergelijk debat. Uitkomst van allerlei overleg is dat beide partijen de beschikking krijgen over een notaris die voor verslaglegging en accordering zorgt. Afspraak is dat het verslag niet mag worden gepubliceerd. Hij zal vooral met Saravia discussiëren. De diverse kosten zijn voor rekening van de Staten.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*
opmerking 2:	Hertaling: – D.V. Coornhert, *Zedekunst dat is wellevenskunste,* ed. J. Gruppelaar, Hilversum 2015, pp. 49-53 – H. Bonger, A. Gelderblom, *Weet of rust. Proza van Coornhert,* p. 100-102

Bericht uit Den Haag.*

Eerbare ende deughtsame Neeltjen Simons Dochter, Huysvrouwe van Dirck Volckerts. Coornhert, in de Sant Ians strate tot Haerlem.

Inden Haghe den 26. October 1583.

HErts-lieve Symons Dochter, huyden sijn my behandet twee brieven, oock al dat ick nu van boecken begeerde metten Coffer ende Sack. De brieven houden dat 't een weynigh beter met u is, 'twelck my niet weynigh en verblijt. Doch moeten wy bewillighen in des Heeren wille, willen wy ware ruste genieten 'twelck by my in u ghemerckt, mijn hert boven al ruste gheeft.

Desen morghen moeste ick voor den H. H. Commissarisen antwoorde inne brengen of ick in de Disputatie wilde treden, sonder Copye autentijck van elcke handelinghe te hebben dan niet. Ick seyde neen, ende datmen my sulckx met gheen redene en moght weygheren. Na vele woorden vertrock ick, weder in gheroepen sijnde, wert my gheseyt datmen twee Schrijvers soude stellen, ende dat ick tot mijnen believen 'tghene gehandelt ware, soude moghen lesen, midts belovende gheen copye daer uyt te schrijven. Dit (seyde ick) en mach my niet vernoeghen, maer hielt aen om van als Copye autentijck te hebben. Ick stondt weder uyt, men beriedt sich weder, ick werde ingheroepen, ende men seyde my, datmen het eene Protocol by my soude laten, midts dat ick soude beloven gheen Copye daer uyt te schrijven, noch te doen schrijven, om int eynde inder Staten handen te leveren. Ick was daer mede niet te vreden, seyde mijne redenen, ende oock (onder anderen) dat dese handel beroerde het licht der waerheyt, datmense oock openbaer in tlicht behoorde te handelen, ende niet int doncker te smooren, ende protesteerde dat ick sonder Copye autentlijck telcken te hebben, niet en dacht inden handel te treden,

als die nu al tot Leyden versocht hadde wat sulcx inne heeft. De Commissarisen souden sich weder beraden, ick ging weder uyt, ende ingheroepen sijnde, is ten laetsten bewillight, dat soo wel ick als de Predicanten elck een Notarium souden verkiesen, die Eedt soude doen van ghetrouwheydt, ende alles aenteeckenen wat daer ghesproocken sal worden, dan salmens collationeren, virguleren, teeckenen, ende my een oock den Predicanten elck sulck Protocol met gheven, om telcken weder in den aenstaenden handel te brenghen, maer sal eyndtlijck elk sulck Protocol behouden, midts dat ick 'tselve sonder believen van sijnder Excell. ende Staten niet en sal door druck noch anders ghemeyn maken, op peyne, &c. Ende is mede bewillight dat dese Disputatie sal gheschieden opentlijck voor alle Luyden van Eeren die willen. Dit sal morghen (so't schijnt) beginnen de klocke acht. De Commissarisen sullen gheen Rechters sijn vande sake self, maer alleen van't beleet vande Disputatie. Het quam te passe dat Arnoldus begheerde dat hy soude telcken moghen lesen uyt mijn Boecxken het artijckele datmen sal handelen, om Saravia (de Leydtsche Predicant) te verlichten, want die sal alleen teghen my spreken. Ick seyde ja wel, ja oock waer te vreden dat zy alle drie Disputeerden ende spraken teghen my alleen: maer dit sloeghen de Commissarisen af, wel merckende wat het in hadde. De Notaris over mijn sijde sal betaelt worden by den Staten, maer van mijn kosten sullen die Commissarisen den Staten spreken, want ick seydet onrecht te wesen datmen my inde kosten soude condemneren eer ick ghehoort ben, &c. Tot hier toe sijn wy: Of die Disputatie lange sal dueren weet de Heere, ick niet.

De lieve Godt behoede u allen. Groet mijn Vrou Secretaris Joffrou van Oosthoorn, met danck van hare moeyten. Laet desen Brief lesen mijn ghenant, om oock Heda te toonen, die ick beyde groete vrundtlijck. U groeten u Neve ende Nichten, oock

V lieve Man ende beste Vrundt.

D.V. Coorhert.

Coornhert Correspondentie, II, 90

Bericht van afwezigheid: mijn vrouw ligt op sterven.*

geadresseerde:	Dirck Van Egmont vander Nieuburgh
datering, plaats:	3 november 1583
referentie:	*Wercken* III, 448r/935
aantal woorden:	362
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Coornhert laat de commissarissen weten wat de thuissituatie is en dat hij nog niet kan zeggen wanneer hij weer in Den Haag kan aantreden. Hij verzekert bereid te zijn, zodra hij kan, om de disputatie voort te zetten.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*

Bericht van afwezigheid: mijn vrouw ligt op sterven.*[8]

Aen Mr. Dirck vander Nieuburgh.

E. Hooghgheleerde, Voorsienighe, Achtbare Heeren,

Den iij. Novemb. 1583.

Gister middaghe boodtschap krijghende door een man te paerde van mijn Huysvrouwe, die gister morghen lagh in doots noode, dat zy voor haer sterven my begheerde noch eens te spreken, hebbe door den Raedtsheere Brederode mijnen Neve, daer toe verlof doen versoecken aen U.E. ende die verworven. Volghens 'twelck ben ick gister avondt in poste by haer ghecomen, die ich vinde in sodanighen krancken state, dat of ick daer noch wesende sulcks wiste, qualijc soude moghen laten van nieuws verlof te begheeren ende by haer te komen, alsmen niet en can vermoeden dat zy't langhe sal herden. Waer voor ick huyden niet hebbe konnen wederom reysen van haer, die so vrundtlijck begeert my in haer laetste by haer te hebben. Nadien nu haer sterven ende leven my onseker is, ende my mitsdien ondoenlijck tijdt te schrijven van mijn wederkomste aldaer. Stelle ick sulcx in handen van U.E. die my bereit sullen vinden tot haer E. beschrijvinge aldaer weder te verschijnen, of schoon mijn lieve Huysvrouwe, mette welcke ick nu alle daghe vier en veertigh Jaren lang vrundtlijc huysghehouden sal hebben, als dan de doodt opte lippen mogte hebben, niet jegenstaende men oock my also trecken sal uyt sodanighen gheleghentheyt op mijnen kosten, niet anders dan alsof ick doende,

8 Deze brief wordt in de *Wercken* III, 447v-448r/934-935 als volgt geïntroduceerd: Op den derden Novembris des middags nae desen voorgaende handel, heeft Coornhert ontfanghen schrijven door een Bode te Paerde, van twee Vroedtschappen in Haerlem, sijnen Buyrluyden, dat zy dien selven morghen ten vier uyren ghehaelt sijnde tot Coornhers Huysvrouwe, de selve vonden in doots nooden: Begheerende dat zy luyden 'tselve aen haer man wilden schryven, om hem noch eens voor haer doodt te moghen spreken, welcke Missive hy Coornhert dese selfden middaghs zondt aen eenighe Heeren vanden Hooghen Rade, versoeckende verlof om gins ende weder eens t'huys te reysen, die sulckx consenteerden. Waer door de Ghecommitteerden uyten Steden, oock de predicanten mede elck vertrocken sijn tot weder beschrijvens toe: Waer na Coornhert aen eenighe van de voorschreven Raden gheschreven hebbende den soberen state van sijne Huysvrouwe, oock dat haren sterfdagh onseecker was, verclaerde dat hy bereyt was te komen tersondt als hy beschreven soude worden. 'tWelck gheschiet teghen den xxvij. deser Maent Novembris. Ende is dit de oorsake van dat tusschen den derden ende acht en twintighsten niet altoos in desen handel ghedaen is gheweest. I. Wolff subsignavit Notaris. G. I. Rijswijck Notaris subsignavit. A. Genieten.

dat elck Christen Mensche schuldigh is te doene (oock na der Predicanten segghen selve in openbaren Drucke) al met een vooroordeel ghecondemneert ware in de kosten van dese saecken, als of ick op't hooghste wel doende, eenig quaet ende strafbaer stuc bedreven hadde, des al onaengesien, verclare ic by desen datmen my beschreven zijnde, bereyt sal vinden ten bestelden daghe aldaer inden Haghe te verschijnen, om metten begonnen handel voort te gaen, die my sulcks ter herten gaet, dat ick daer huyden gheweest soude sijn, so de tranen mijnder krancker huysvrouwe, van sulcx mijn voornemen, my noch niet hier en hadde ghehouden.

Ende my dienstelijck hier mede gebiedende in u E, goede jonste. Verwacht desselvens beschrijven wanneer't den selven sal ghelieven, alwaer't oock morghen, om daedtlijck ende sonder vertreck ghevolght te worden by U.E.

D.V. Coornhert.

Coornhert Correspondentie, II, 91

Ontvangstbevestiging.*

auteur:	Dirck van Egmont vander Nieuburgh
geadresseerde:	D.V. Coornhert
datering, plaats:	5 november 1583 Den Haag
referentie:	*Wercken* III, 448r/935
aantal woorden:	227
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Ontvangstbevestiging Coornherts bericht dat hij vanwege ziekte van zijn vrouw de disputatie moet onderbreken. Coornhert wordt verzocht te laten weten wanneer hij weer beschikbaar is.
bijzonderheden:	
opmerking:	In *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*

Ontvangstbevestiging.*

E. seer discreten, wijsen, ende voorsienigen mynen waerden Heere ende besonderen goeden Vrundt Dirck Volckaertsz. Coornhert, woonende in Sint Jansstraet tot Haerlem.

OP huyden hebbe ick uwer E. schrijvens vanden vierden deser loopende Maendt ontvanghen, ende 't selve mijne mede-Broederen in Rade voorghedraghen, die gelijckeijck na den jeghenwoordelijcken droevighen staet uwer E. schricken, my belast hebben te schrijven, dat de Ghecommitteerdens vande Steden, ende oock de Predicanten van hier vertrocken sijn, ende elckx inden heuren sullen verwachten onse beschrijvinge omme wederomme alhier in den Haghe te verschijnen, omme inden voorgenomen handel voort te varen, ende dat daeromme uwer E. wel sal moghen inne zien, hoe sich uwe gheleghentheyt deur Godes ghenade sal toedraghen, ende my in tijts te verwittighen wanneer uwe E. best gheleghen sal sijn wederomme alhier te verschijnen, ten eynde de voorsz. Ghecommitteerdens ende Predicanten ten jeghens sekeren daghe daer toe te bestemmen, sullen moghen werden beschreven, daer van oock uwer E. in tijdts sal worden ghewaerschout, omme sich vaerdigh te houden, ten ware op de gheheele handelinghe ons anders worde belast, mits 'twelck desen eyndighende, bidde den Almoghenden onsen Heere God

U.E. seer discrete, wijse, voorsienige Heere ende goede Vrundt 't salighste te verleenen. Geschreven inden Haghe desen vijfden Novembris, 1583.

U.E. goede ende dienstwillige vrunt

Diederick van Egmont vander Nieuburgh.

Coornhert Correspondentie, II, 92

De Haagse disputatie verloopt moeizaam en Neeltje ligt op sterven.*

geadresseerde:	Frans Coornhert
datering, plaats:	8 november 1583 Haarlem
referentie:	*Wercken* III, 448v/936
aantal woorden:	911
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Coornhert beschrijft – net als in de volgende brief – de gang van zaken tijdens de Haagse disputatie en hoe na enkele inhoudelijke schermutselingen de procedure ter discussie komt. Probleem is met name dat de predikanten meer tijd nodig hebben om hem te antwoorden. Hij moet echter ook zelf de disputatie onderbreken omdat hij bericht krijgt dat zijn vrouw doodziek is. Hij vertrekt met verlof van de commissarissen, maar vreest dat de gereformeerden zijn vertrek zullen gebruiken.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*

De Haagse disputatie verloopt moeizaam en Neeltje ligt op sterven.*

Eersamen, vroomen ende beminden Frans Coornhert Volckerts. Secretaris tot Amstelredamme.

In Haerlem den 8. Novemb. 1583.

FRater, ten laetsten mijn dingen t'huys een weynigh beschickt hebbende, ende inde dootlijcke kranckheyt mijnre lieve Huysvrouwe wat bestilt zijnde in mijn herte, dat haer den eygenaer opoffert, hebbe ick niet moghen laten u. L. een weynigh, ende dat noch op't cortste, maer ooc opt waerachtighste te verhalen van dese mijne laetste reyse inden Haghe, die ick weet na der herten verscheydenheyt, verscheydelijck vertelt te worden. Eerst weygerde men my acte autentijck vanden aenstaenden handel, ende dat wel anderhalven dagh langhe, willen die Predicanten dan noch haer sake al gaerne int licht bekent staen?) ten laetsten als ick seyde niet te willen inden handel te treden sonder acte autentijck te hebben van mijn eygen sodanich werck, lietmen my toe het Protocol te hebben, maer dat niet sonder voorgaenden Eedt, van 'tselve niet ghemeen te maken, ja ooc van niet da seker cleyn ghetal van persoonen te mogen verthoonen, (so betrouwen sy haer sake) wy quamen in't gesprake, sy spraken veel van een vraghe eerst gestelt ende na verandert in mijn boecxken. Ick seyder die reden af, ooc dat ick mijn eyghen werck voor't uytgheven mach veranderen na mijn wille. So als ick hadde laten uytgaen wilde ickx verantwoorden. Dit liep langh, al wast niet een eenigh woort waerdigh. Daer na maeckten die Predicanten veel woorden, dat ick opte vijfde vraghe berispt hadde, ende niet opte 114. vraghe, recht of so veel daer aen gheleghen ware waer ickx berispte. Doch bethoonde ick dat icx opte vijfde vraghe des Catechismi rechtelijck berispt hebbe. Dese beuselinghe oock over zijnde, quamen wy ter saken, de *Status questionis is dese*. Of de herboorne mensche 'tgebodt Christi vander Liefde volcomelijck mach houden: sy segghen in haer Catechismo Neen, Ick Ja. Daer toe stel ick in mijn eerste articul van't boecxken dit Sillogismum: Al wat licht is om volbrenghen, dat mach wel. ja oock lichtelijck geschieden: Christi geboden (daer onder dit vander Liefden oock is) zijn licht: soo

is dit ghebodt vander Liefden niet swaer, maer oock licht om volbrenghen. Na lange moeyten moesten sy (die Predicanten) bekennen de *Majorem* ende *Minorem*, ende de Conclusie van dit mijn Sillogismo, maer voeghden daer by, dat dese wet Christi wel licht was om te volbrengen, doch datmens niet volcomelijck mocht volbrengen. Dit docht my pugnantia ghesproken te zijn: want machmen dat gebodt volbrengen, ja ooc lichtelijck: wat ghebreeckter aen dat het niet volcomelijck soude gheschieden? want gheschiet dat niet volcomelijck soo't is geboden, te weten, van gantscher herten, &c. so en geschiet dit ghebodt niet: gheschiet het dan oock sulcx, so geschiet dat volcomentlijc, etc. Dit liep lang, sy arbeyden hier in te bewijsen dat dit selve werck gheschiet ende niet geschiet teffens. Dit docht my een Toverye. Eyntlijck sy souden bewijsen dat het niet en mach geschieden (noch dorsten sy seggen dat het geschiet) ende brochten voort veel texten, tot bewijs dat alle heyligen van Abraham af die oock daer in gerekent) gesondight hebben, Dit duerde lange. Ick seyde sy hadden niet altoos daer mede bewesen tegen mijn seggen (anders dan dat sy met Cham arbeyden heurder Vaderen schande te ontdecken, ende allen Heyligen sondaren te maken ende vuyl) houdende niet of yemant is of geweest is, die sonder sondighen leefde, of voorts na 'tsondigen afliet van sondigen, soo dat hy voorts niet meer en sondigde (tot welcke questie wy noch souden komen) maer of sulcx mach geschieden. Teghen sulcx en diende niet een van alle hare Texten, ende midtsdien al impertinent ende hier niet antwoordens waerdigh. Hier viel wat tusschen, ten laetsten wert my van Commissarisen bevolen teffens te seggen al wat ick tot bevestiginghe van't eerste articule mijns Boecxkens hadde te segghen. Dat dede ick, bewijsende te wesen Godes wille, dat wy zijn ghebodt vander Liefden volkomelijck souden onderhouden, ende dit met veel klare texten van ghebodt, van beloften, vande verkiesinghe, ende vande oorsaken van Christi menschwerdinghe ende lijden, al tot volcomen gehoorsaemheyt streckende. Daer nu blijckt Gods wille dat yet sal geschieden, machmen sulckx gheschieden niet lochenen, sonder Godes Almoghentheydt te lochenen, dit ware Godlasteringe. Nu brocht ick hier gheen kleyne menichte (niet van onsekere collectien, maer) van klare Texten voort. Dit verdroot den Predicanten. Doe klaechden sy van langh spreken, ende versochten tijdt om die te beantwoorden. Ick seyde, 'tis by den Commissarisen tot uwen versoecke gheordineert, dat icks al teffens soude spreken. Het was tegen myn sinne, seggende uytdruckelijck dat onse Disputatie veranderen soude in een Predicatie, u wil is nu gheschiet. Ick gehoorsaem tegen mijn wille den Commissarisen. Wat onrecht doe ick u? etc. Sy begeerden tijdt, die Commissarisen vraeghden hoe langhe: sy wistens noch niet. Daer op quam my een Man te paerde met Brief, dat mijn Wijf lach opt verscheyden, ende dat sy my voor haer doot noch eens begeerde te spreken. Ick was bedroeft ende twijfelachtigh, of ic haer soude laten sterven ende inden Haghe blijven by mijn sake, so wel na wenschen staende (want sy zijn al onder de voet). Men riet my te reysen, dat dede ick met verlof van de Commissarisen door voorgaende kennisse van mijn Huysvrouwen gestaltenissen. Noch schamen sich de Geref. niet te versieren ick en weet niet wat, maer weet ghy sekerlijck dat ick hier de waerheyt schrijve, ende sal ter noot by mijn Protocol blijcken, etc. mijn Huysvrouwe leyt om alle uren te verscheyden. Groet u allen, so doet ooc u vrundlijcke Broe *D.V.C.*

Coornhert Correspondentie, II, 93

De Haagse disputatie: stand van zaken.*

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	10 November 1583, Haarlem
referentie:	*Wercken* III, 449r/937-938
aantal woorden:	1403
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Coornhert stelt een vriend ervan op de hoogte dat op hoog niveau is besloten tot de organisatie van een disputatie in Den Haag. Hij meldt dat hij heeft aangedrongen op volle openbaarheid en dat tenslotte een compromis is bereikt. Hij beschrijft de eerste inhoudelijke schermutselingen, de grote hoeveelheid tijd die partijen gebruiken om hun visie uiteen te zetten, wat organisatorische vragen oproept. Dan krijgt Coornhert bericht dat zijn vrouw op sterven ligt en is hij gedwongen de disputatie te onderbreken. Hij hecht eraan de disputatie later af te ronden, ook om het volk te laten zien 'dat ick niet en ben sulcken rasenden hondt ende Godtloosen Mensch' zoals de gereformeerden menen en rondbazuinen.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*

De Haagse disputatie: stand van zaken.*

In Haerlem den thienden Novemb. 1583.

USchrijven Vrundt is my gheworden. Inden Haghe ist sommierlijck aldus ghevallen: Opten vijf ende sessentwintighsten Octobris is binnen besloten Camere by Commissarisen van wegen den Prince van Orangien, ende Staten van Hollandt, namentlijck den gheheelen Hooghen Raet in Hollant, eenige uyten Rade Provinciael van Hollandt, ende die gesanten van Dordrecht, Haerlem, Delft, Leyden, Amstelredam, ende niet der Goude (want die zijn onpartijdigh in mijnen oogen) Alckmaer ende Enchuysen begonnen te handelen vande aenstaende Disputatie. Ick begeerde dat die opentlijck voor elck soude gheschieden, ende datmen my telcken soude leveren acte autentijck van elcke handelinge, ooc datmens trouwelijc soude doen drucken. Hier wilden die Gecommitteerden gheensins aen. Ick wilde niet sonder sulcx inde handelinge treden. Dit liep by na twee daghen aen, 'tvolck verwonderde sich hier in. Ten laetsten is toeghelaten die handelinghe in't openbaer, maer niet het drucken, ten waer't den Prince ende Staten goet dochte, ende werdt my ghegunt een Notarium te hebben, welckx Protocol gheteeckent zijnde ick telcken met my soude draghen, maer moest eedt doen van't selve door den druc noch anders gemeen te maken, ooc dat icx niet dan seker kleyn getal van persoonen en sal moghen laten lesen. Dit was my hardt, maer harder den begonnen handel daerom te laten. Alsoo ging ickx aen den 27. Octobris. Donderdaeghs began den handel. De Predicant Saravia tot Leyden soude inde penne spreken ende ick, maer Arent ende Reynier Delfsche Predicanten souden zijn gevoeghden zijn, moghende alles aanteeckenen ende Saravia helpen ingheven ende bedencken. My waren oock twee assistenten toe ghelaten, maer by gebrec van die te hebben, sprak ick alleen. Die Predicanten hadden groote menichte andere Predicanten by sich inden Haghe, die veel al achter Saravia saten ende hem hielpen ingheven (hy behoefdet oock)

niet bedecktelijc. In't beginne hielt of wende Saravia voor dat sulcke vraghe in haer Catechismo niet en stont: Dit sluypgadt hem vernomen zijnde, seyde hy, dat ick op de vijfde vraghe des Catechismi, sulckx niet en behoorde gheseydt te hebben, maer opte 114. vrage. Dit was oock licht gheantwoort. Daer na quamen wy op't eerste articule in mijn proeve des Catechismi, beginnende: Daer is onderscheyt, etc. Dese bewijsreden met alle zijne deelen, als *Major Minor* ende oock de *Conclusio* self, bekende Saravia warachtigh te wesen, te weten: Dat het ghebodt Christi (so dat inde eerste vrage vande Catechismo staet) niet onmoghelijck, niet swaer, maer oock licht is om volbrenghen. Als ick hem nu prees dat hy de waerheyt plaetse gaf ende wel verstont dat dese eene sake toegelaten ijnde, de gantsche Catechismus vol dolinge blijct, so wierp hy daer by een uytsluyp, in mijnen oordeele grof ende bot, te weten dese: De herboorne (hier af spraken wy) mach dese geboden Christi lichtelijck volbrengen, maer hy machse niet volcomelijck volbrengen. Als ick nu seyde sulckx in sich self strijdigh te syn een selve werck lichtelijck, maer niet volkomelijck te moghen volbrenghen, want ghebreeckt daer yet aen so en gheschiet het niet, etc. soo liep dese uytsluyp eenighe daghen, tot dat sy selve daer af vielen op't tweede articule van mijn proeve, als wel siende (soo ick moet gelooven) dat sy dit niet souden connen uytvoeren. Ten laetsten is gheordonneert, dat Saravia met Schrifture dat voorsz. mijn eerste articule in mijn Proeve (by hem nu al inden grondt volkomelijc toeghelaten) soude wederlegghen. Dat bestont hy opten laetsten Octobris Maendags met vele texten (coopmanschap over hoop) int langhe. Ick hoorde gheduldigh ende seyde, als hy uyt hadde, dat by hem niet een tekst onder alle die ghesproken, en was ter saecken dienende. Want daer niet een onder en was houdende onmoghelijck te zijn dat een herbooren mensche de Wet Godes vande Liefde soude houden, 'twelc nu onse questie ware, te weten, oft magh zijn, ende niet oft in yemanden gheschiedt ware. Nu en arbeyde hy met alle zijn texten niet, dan dat hy Chamiserende gaerne aller Heylighen Voorvaderen schamelheyt ontdecken ende allen vrunden Godes sondigh ende sondaren poochde te maken, ende in sich self dochten noch die argumenten niet, als wesende van deser aerdt: Abraham heeft gheloghen van Sara, of haer doen lieghen ende ghesondight, ergo bleef hy noch een sondaer of loghenaer, als hy soo grooten gheloove hadde, dat hy bereyt was zijn enighen Sone, in wien de beloften stonden, te dooden. Soo mede Petrus voor den Pincxterdagh verloochende Christum: ergo oock een sondaer na 'tontfangen des H. Geests, etc. somma ic seyde, dat wy nu noch eerst daer op waren (so gheseyt is) of yemant herbooren zijnde, dese gheboden Christi van der Liefden volkomelijck magh houden, ende niet oft in yemanden gheschiet is of gheschiedt: daer komende souden wy noch handelen moeten, of yemant ter werelt van joncx op leeft sonder sondigen: Of niemant dat ghebodt Christi en magh volbrenghen, daer hy seyt tot het Vrouken, gaet ende sondight niet meer: te weten, dat sy voorts aflaet van sondighen. Hier liep weder veel tusschen. Ten laetsten werdt gheordonneert dat ick teffens al soude segghen dat ick wilde, tot bewijs van mijn eerste articule in mijn proeve, soo moest ick bewijsen 'tgheen zijn selfs bewijs by sich heeft, ende noch int minste niet en was wederleydt. Dit dede ick ten versoecke van Saravia self, ende ten bevele van de Commissarisen.

Daer bewees ick eerst de Almogentheydt Godes. Voorts den wille Godes van sulc herboornen onderhouden zijnre gheboden. Ende dit uyten Geboden ende beloften

Godes, oock uyt de oorsaken van Christi menswerdinghe ende uyt de verkiesinghe der gheloovigen.

Dit sprack ick in de penne met sijnen behoeften ende slotredenen. 't Volck aenhoorde stillekens. Saravia mijn partye werde t'onvreden, viel in mijn reden, beclaeghde my van lanckheydt ende veelheydt van Texten, oock dat ick eenighe Texten daer hadde ghebruyckt, die ick al in mijn Boecxken van de Onderdanigheyt Godes in druck hadde uytghegheven. Wie loochent de Almoghentheyt Godes? (sprack hy) Wie lochent de waerheyt Godes riep hy? Wy bekennen die, wat noodt was het alle dese Texten hier te stellen, &c. T'onrecht beklaeghdy my, seyde ick, van lanckheyt, die self begheert hebt, oock hebbent de Commissarisen gheordonneert, dat ick al 'tgheen ick wilde soude aen een spreken, ick was daer teghen, segghende: dat de Disputatie veranderen soude in een Predicatie, men wildes doe niet hooren, ick doe dat ghy begheerde. Ende dat de Commissarisen ordonneerden, mach ick daer aen misdoen? Belangende de veelheyd van de Texten, de uwen hebben gheklapt, dat ghy veel Schriftuyrs voortbracht, ende ick maer vernuft (dat is onwaerachtigh) nu brenghe ick Schrift voort, ende noch nerghens nae dat ick vermach. Ende wacht van u mijn partye gheen Wet, hoe veele Texten ick sal ghebruycken, oock niet dat ick eenighe Texten in druck by my ghebruyckt, ende hier niet soude moghen gebruycken: Somma Commissarisen hielden sprake, ick wachte verbodt: Maer men liet my dien marghen, te weten den derden November, voort spreecken. De Predicanten met Saravia begheerden tijdt om al mijn segghen te beantwoorden. Ick seyde neemt die. De Commissarisen vraeghden henlieden hoe langh zy tijdt wilden hebben, dat wisten zy noch niet seyden zy. Ende hier weder verhalende dat ick henlieden ongelijck hadde gedaen, met mijn bewijsinghen van de Almoghentheydt ende Waerheydt Godes, rechts of zy sulcx loochenden, seyde ick neen, dat ick recht ghehandelt hadde, ende dat zy alsulcx moeten loochenen of bekennen dat het mach gheschieden, 'tgheen blijct de wille te wesen van den Almoghenden ende waerachtighen Gode, &c. Als ick nu 's middaghs quam t'huys, te weten in mijn Logijs totten Raedtsheere Brederode mijnen Neve om te eeten, so quam een Man te paerde om, van mijn Huysvrouwe gesonden, die my noch eens voor haer doodt begheerde te spreken, ende dat zy lagh in doodts noode: Also werde ick ghedronghen verlof te soecken, in poste t'huys te reysen, ende mijnen partijen tijdt van beraet ghenoegh te geven. Nu leyt mijn Wijf noch ende sterft, als de Heere haer ghehaelt sal hebben, dencke ick weder inden Haghe te trecken, daermen dan de Ghecommitteerden weder sal beschrijven om metten begonnen handel voort te varen, so daer gheen stock int Wiel comt. Hoe't is, de Heere heeft my daer te purge (soo't schijnt) willen stellen, ende den Volcke doen zien ende hooren, dat ick niet en ben sulcken rasenden hondt ende Godtloosen Mensch, als my de ghedeformeerde in ghedeformeert hebben met achterclap by den Volcke, dat veel al een afkeer neemt van sulcke Luyden. Mijn Neeltgen ontbiedt u Lieden hier den laetsten adieu, u groeten de Vrienden, oock mede Ick.

Coornhert Correspondentie, II, 94

Uitnodiging voor de start van de Haagse disputatie.*

auteur:	I. Waghewyns (Hoge Raad)
geadresseerde:	D.V. Coornhert
datering, plaats:	15 November 1583, Den Haag
referentie:	*Wercken* III, 449v/938
aantal woorden:	140
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Uitnodiging voor de start van de Haagse disputatie.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*

Uitnodiging voor de start van de Haagse disputatie.*

Eersamen seer voorsienigen discreten D.V. Coornhert. Tot Haerlem.

ALso wy goedt ende raedsaem gevonden hebben, dat de Disputatie ofte t'samensprekinge tusschen U.L. ende Adrianus Saravia alhier inden Haghe begonnen, ghevordert moghte worden tot vernoeghen ende contentement van een yeghelijck. So is ons ernstelijck begheeren ende niettemin u ordonneren by desen, u te vinden alhier inden Haghe op den xxvij. deser Maendt Novembris 's avondts inde Herberge, omme 's anderdaeghs inde voorsz. Disputatie ofte t'samensprekinghe voorts geprocedeert te worden na behooren, sonder des te blijven in ghebreke, also wy alle de Ghecommitteerde tot dien sijne mede beschreven hebben. Hier mede

Eersame seer Voorsieninghe Discrete Heere, onse Heere Godt zy met u.

Geschreven in den Haghe den xv. Novembris 1583.

Ter Ordonnantie van die vanden Hoogen Rade in Hollandt. By my

I. Waghewyns.

Coornhert Correspondentie, II, 95

Nog een bericht over de Haagse disputatie.*

geadresseerde:	Frans Coornhert.
datering, plaats:	november/december 1583
referentie:	*Wercken* III, 475v/954
aantal woorden:	485
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Coornhert beschrijft het overleg tussen hem, de predikanten en de commissarissen over de manier waarop een snellere voortgang van de disputatie kan worden bevorderd. Hij benadrukt het belang van het publieke karakter van de disputatie en dat in ieder geval gepubliceerd moet worden wat partijen niet publiekelijk uitwisselen. De commissarissen zien die publicaties echter niet zitten. Coornhert stelt voor Oranje te raadplegen.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*

Nog een bericht over de Haagse disputatie.*

Eersamen, vromen ende welbeminde Frans C. Volckertsz. Secretaris tot Amsterdam.

EEn Sondaghe lestleden 27. Novembris, quam ick weder inden Haghe. Des Maendaeghs morghens geviel daer weder een Camerspel. Ick met de Predicanten stonden binnen voor al de Commissarisen. Daer klaeghden de Predicanten, dat dese Disputatie soude lang vallen, so hare antwoorde op mijn segghen nu seer lang hadde moeten zijn, so moeste nootlijck (seyden sy) mijn Replijck noch langher vallen, dan heur Duplijck noch langer. Ick seyde 'twaer haer eyghen schult, van dese ordeninge aen den Heeren Commissarisen versocht te hebben, die sulcx hadden gheappointeert, teghen mijn versoeck ende remonstreren, dat soo doende de Disputatie soude veranderen in seer langhe Predicatien, etc. De Commissarisen sloeghen uyt (denckt vry door wiens ingheven) dat ick op elcke saecke maer een argument soude ghebruycken. Segt (seyde ick) soo lief geen argument, ende beneemt my soo alle middelen van bewijsinge, so ben ick ghemuylbant. Neen. Ick denck te ghebruycken thien, twintigh, ja honderdt argumenten indien ick die hebbe ende nodich houde. Dit luyde qualijck, men viel op een ander propositie, te weten, dat ick soude segghen ende sy souden antwoorden op elck articule voor den Volcke. Dan soude ick mijn Replijck (die langh moeste vallen, oock sy haer Duplijc langer, namaels op sich self handelen. Dat vernoeghde my gheensins, segghende so valt een deelken, het voorspel ghehoort worden by alle man, maer de Replijc ende Duplijck, waer inne de cracht sal legghen, van seer weynich luyden. Wie sal inden Haghe willen blijven legghen wachten ses of acht dagen, om een Replijck of Duplijck te hooren? ende so soudet maer een half ghemaeckt werck vallen. Dat voeght niet in so hooghwichtighen sake. Niettemin, op datmen my niet onwilligh en wane, ick ben te vreden alsoo te doene, midts datmen my toesegghe dat sulck eerste werck, midtsgaders alle de navolgende Replijcken ende Duplijcken elck achter 'tzijne in druck sal laten uytgaen. Daer en wilde de Commissarisen gheensins aen, seggende, wy hebben

des geen commissie. Die connen (seyde ick) mijn Heeren nu licht krijgen, zijnder Excellentie is te Delft, ende de Staten hier, ten mocht niet zijn. Ende was geseyt men soude dus voortgaen int dicteren vander Predicanten antwoorde, dat gheschiede, die spraken alleen, sonder dat ick een woort dicteerde tot Donderdagh smorgens toe, twintigh bladen vol gheschreven aen beyden sijden ende dicht, langhe. Doe worden wy ingeroepen voor Commissarisen, daer wert gheresolveert, dat ick thuys soude trecken, mijn Replijck schrijven ende dien Sondagh acht daghen senden aen den Griffier inden Haghe vanden Hooghen Rade. Die sal't dan den Predicanten toeschicken, om haer Duplijc daer op te maken, om dan aen wederijden ontboden zijnde, elck 'tzijne inden Haghe voor 'tvolc te lesen, ende voorts inde Protocollen gestelt ende getekent te worden: so ben ick gister daer op t'huys ghekomen, ende vinde mijn Neeltgen alle daghen slapper. Sy groet u allen. Daer schijnt gheen hope van leven.

U frere *Coornhert*.

Coornhert Correspondentie, II, 96

De predikanten laten verstek gaan.*

geadresseerde:	De commissarissen.
datering, plaats:	december 1583
referentie:	*Wercken* III, 458r/955
aantal woorden:	365
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Coornhert herinnert de Heren Staten aan de gemaakte afspraken bij de koerswijziging in de Haagse disputatie. Hij meldt dat hij zich eraan heeft gehouden, zich zelfs met zijn zieke vrouw in Den Haag heeft gevestigd om de disputatie te kunnen afronden, maar dat de predikanten nalatig zijn en hem al vele weken laten wachten op het geschrift dat zij geacht worden aan te leveren. Hij zegt eraan te denken weer in Haarlem te gaan wonen.
bijzonderheden:	
opmerking:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*

De predikanten laten verstek gaan.*

Vermoghende, hoochgeleerde, groot-achtbare ende voorsienige Heeren.

VE. is kondt. hoe dat by uE. mitsgaders d'andere Heeren Ghecommitteerden op't beleedt vande aengeheven Disputatie, alhier in den Haghe opten eersten Decembris 1583. door veranderinghe daer inne ghevallen, was besloten, dat ick, oock mijne partyen souden vertrecken, midts dat ick voor den elfden der selver maent soude over senden in gheschrifte 'tgheen ick wilde segghen op't schrijven der Predicanten laetst inne ghebracht. Ten eynde 'tselve mijn gheschrifte terstont behandet soude worden den Predicanten, omme by den selven beantwoort, aen u E. over ghesonden ende na beschrijvinghe van partijen, 'tselve met ooc mijn gheschrifte den Volcke voorghelesen te worden, etc. Volghens 'twelcke ick mijn gheschrifte den achtsten Decembris overghesonden hebbe gehadt aen u E.E. Nadien ick nu niet en mocht vermoeden soo hooghwichtigen handel begonnen te zijn gheweest, omme also opten drempel, te weten, op't eerste van vijftigh of sestigh articulen te laten steecken, ende ick wel merckte dat de selve soo haest niet af-loopen en soude, oock dat my ongheleghen ware, alsoo daghelijckx tot mijnen grooten costen ende moeyte tusschen den Haghe ende Haerlem te slingheren, hebbe ick mijne huysinghe tot Haerlem verhuyrt, hier inden Haghe een huys ghehuyrt, ende my voor Mey lestleden met mijn krancke Huysvrouwe, die gaen noch staen en can, ghevoeght metter woone alhier inden Haghe, denckende dat de Predicanten ten lesten noch eens heur schrift inne brenghen, ende den handel daerse was ghelaten weder aenheven souden.

Maer want ick hier nu al ruym ses weecken ghewoont hebbende, na dat mijn voor-gheroerde schrift wel neghenthien weecken over ghesonden was gheweest, niet altoos en verneme, oock niet ontboden en worde, ben ick in bedencken ghekomen van den voortgangh deses begonnen handels, die nu al wat traeghlijcker dan inden beginne wert ghevordert.

Ende alsoo mijn Huysvrouwe, niet allene na den Lichame, maer oock na hare

sinnekens soo swack zijnde, dat ick my verbonden houde haer (daer ick mach) te ghelieven, my onophoudelijck quellende is, om weder tot Haerlem te gaen woonen, alwaer ick oock versuyme eerlijck ghewinne tot mijne hushoudinghe nootlijck zijnde.

Soo ben ick (siende desen handel niet ghevordert te worden) in voornemen ghekomen om mijn kranke Huysvrouwe te ghelieven, mijn huys-oorbaer te vorderen, ende weder tot Haerlem te gaen woonen.

Coornhert Correspondentie, II, 97

Request aen sijne Princelijcke Excellentie.

geadresseerde:	Willem van Oranje.
datering, plaats:	19 juni 1584
referentie:	*Wercken* III, 459r-459v/957-958
aantal woorden:	1154
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Coornhert laat Oranje weten dat de predikanten de Haagse disputatie vertragen. Hij verzoekt hem – primair – in te grijpen, wijst op de inzet en het belang van de disputatie en zijn loyaliteit; ook wijst er nog eens op dat kritiek op dwalingen een christenplicht is en hij zich daaraan gehouden weet. Indien men hem echter ondanks 's lands 'duurgekochte gewetensvrijheid' toch het zwijgen wil opleggen dan verzoekt hij Oranje – secundair – hem te steunen om op een veilige manier het land te kunnen verlaten. Dat laatste staat hem echter beslist tegen ("twelck hem in zijn oude daghen met een oude krancke Huysvrouwe doch weynigh sal lusten').
bijzonderheden:	
opmerking 1:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*. Deze brief is ook opgenomen in de inleiding van Boomgaert op de *Wercken* (I, 3v-4r/10-11: C. Boomgaert, *Het leven van D.V. Coornhert*): = *CoCo,* II, 4.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Request aen sijne Princelijcke Excellentie.[9]

VErthoont met alre ootmoet Dirck Volckertsz. Coornhert, dat volghens het afscheyt by den H. Heeren Commissarisen opten eersten Decembris 1583.

9 Aan deze brief gaan twee introducerende brieven vooraf (*Wercken* III, 458v-459r/956-957).
1. Ick ondergheschreven hebbe dese Copie met den originalen Brief ghelevert in handen vanden Secretaris Waghewijns, present den Griffier Geniets, wesende beyde inde Griffe vanden Hooghen Raedt, datum den neghentienden Iunij smorghens, *Anno* 1584.
Na de middagh ben ick wederomme gekomen om antwoort op den principalen brief te hebben, comende voor de camer vanden Hooghen Raedt, vraeghde ick den Deurwaerder na den voornoemden Waghewijns, dewelcke my inde Camer dede comen, daer oock present was den voornoemden Geniets, welcke Geniets my de Copie met zijn originalen weder in mijnen handen ghegheven heeft, gaf my ter antwoort, dat mijn Heeren de selve ghelesen hadden, maer dat mijn Heeren daer toe niet ghecommitteert en waren, of haer lieden commissie sulcx niet en hielt te doen, volghende Coornherts begeerten, overmidts daer maer ettelijcke van mijn Heeren over gheweest zijn, want na der hant mijn Heer den President Wenschen, ende noch andere eerst inden Hooghen Raet ghekomen zijn: Ende oock mede om datter over gheweest zijn sommighe Heeren uyten Raet Provinciael, desghelijcx mede ettelijcke vande Staten ende ghedeputeerde vande Steden, ende dat Coornhert 'tselve moet versoecken aen zijn Excell. ende aen de Staten, die mijn Heeren van den Rade daer toe ghecommitteert hadden, sulcx zijn Excell. ende Staten ordoneren, hem dan daer na ghelieft te reguleren.
I. Evertsz ter Voort.

2. Ick ondergeschreven attestere ende verclare by desen ten versoecke van Dirck Volkertsz Coornhert, dat ick t'synen versoecke den principalen Brief teghens dese Copie gecollationeert wesende ende daer mede accorderende, op gisteren als den vyfden Iuly 1584. ghepresenteert hebbe Iohan Wagewijns, Substituyt vanden Griffier vanden Hooghen Rade in Hollandt, omme den selven brief den voornoemden Rade te behandigen ende andtwoort daer op te hebben, welcken Waghewijns ten voorschreven daghe na den dryen uren na den middagh, voor de Camere ende int ingaen vanden voornoemden Rade sulcx van my verstaen hebbende, heeft den selven gerefuseert ende gheweygert van my te ontfanghen, segghende den voornoemden brief in voorleden daghen hem noch eens ghepresenteert geweest te ijn, dan daer mede niet te doen te willen hebben. des t'oirconde mijne gewoonlijcke ende dagelijksche Signatuyre Notarieael hier onder ghestelt den vijfden Iulij, 1584.
G.I. Rijswijck Notaris subsignavit.

hem ende den Predicanten ghegheven, te weten dat hy Suppliant voor den elfden Decembris voorschreven soude inne brenghen schriftlijck 'tghene hy te seggen hadde teghen seecker gheschrifte der Predicanten, die daer op weder schrijven souden, om 'teen neven 'tander den Volcke voorghelesen te worden, etc. Hy Suppliant sulck syn geschrifte den achtsten December voorschreven overghesonden heeft ghehadt. Ende meynende hy Suppliant, dat d'aengevangen disputatie voortgang hebben, oock niet haest eynden soude, also men noch stont op 't eerste van meer dan vijftigh articulen, heeft zijn huysinghe tot Haerlem verhuert, ende een ander inden Haghe ghehuert tot vermijdinghe van groote tijdquistinghe, costen ende moeyten in het over ende weder-over rijden tusschen Haerlem ende den Haghe, oock van zijn schadelijck versuym, door't langhe blijven uyt zijnen huyse. 'tIs nu soo, dat de Suppliant niet anders vermoedende, dan dat binnen veerthien daghen of eer inne gebracht soude worden 'voorschreven geschrift der Predicanten, bevinde dat die selve daer mede nu al ghewacht hebben ghehadt ontrendt veerthien weken sonder te beantwoorden des Suppliants gheschrifte van maer vijf daghen, niet wetende hy Suppliandt noch wanneer sy haer schrif brenghen sullen, sonder dat hy oock mach verstaen of sulcke heur so groote traecheyt veroorsaeckt wordt uyte groote swarigheydt die sy bevinden int wel-beantwoorden van zijn Suppliants gheschrifte, dan of die komt uyt eenige veranderinghe vande ghemeenlandts saken.

Daeromme na dien den Suppliant onmoghelijck is te vermoeden (veel minder te ghelooven) dat de H.H. Staten sulckdanighen alghemeynen handel van soo groot wichtighen insien souden hebben doen aenvanghen, alleenlijck omme also opten dorpel te laten steken, ende noch al vele minder soude connen dencken, dat H.E. merckende der Gereformeerden Religie niet vry te zijn van dolinghen, liever soude sien dat de lantsaten een twijfelijck vermoeden van sulcke dolinghen souden hebben door't ophouden, dan sy die ontwyfelijck souden verstaen door den voortgang vande aenghevanghen Disputatie, die nu onlochbaerlijck sulcx werdt ghedilaeyeert door den Predicanten, dat sy door dusdanighe tijdtwinnighe wel eer het eynde van des Suppliants leven, dan vande Disputatie souden moghen verhopen: Na dien mede nu niet seer duysterlijck vermerckt is by den Suppliant wat kleynder jonste hy heeft, ende wat grooter aensien de Predicanten hebben by eenighe vande Hoofden ende voorneemsten der Staten ende Raden, den welcken by den Predicanten al over een wijle voor advijs is ghegheven des Politijcken Overheydts ampt onder anderen oock te wesen, dat sy met ghevangenisse of aen den lijve, etc. straffen den ghenen die de uyterke Kercken-vrede verstooren. Daer af de Suppliant soo weynigh zijn berispen vander Gereformeerden, als syluyden heur lasteren vander Roomsche Catholijcke dolinghen, soude willen of moghe[n] verschoonen, also hy Suppliant so wel als de Predicanten 'tselve houdt voor soo nodighen als Christelijcken werck.

Nadien oock hy Suppliant wel verstaet, dat d'Overheyt in Hollant, als nu (na 'tsegghen der Predicanten in openbaren drucke) al eedt ghedaen hebbende van gheen ander Religions exercitie, dan alleen der Ghereformeerden in Hollandt toe te laten, gheensins en sal moghen ghedooghen, dat huyden een Coornhert, morghen een ander, sodanighen (nu al voor goedt gheoordeelden) Religie ende leere met berispen ende disputeren bestaen te trecken in twijfele, maer veel eer sulcx, niet met een ydel woordt verbodt, om dat niet illusoir ende onvruchtbaer tot verachtinghe te laten blijven, maer metter voors. Predicanten voorghewende

executien daetlijck sal bestaen te beletten om ontsich te maken, ter navolginghe der Roomsche Catholijcken, sonder (so te beduchten staet) seer te letten opte groote schandale die sich daer uyt sal verspreyden over gantsch Europa, van so schielijck selve te hanteren, 'tgeen men noch onlanckx so schandelijck heeft ghelastert inden Roomschen Catholijcken, ja ter oorsaecken van 'twelcke, de nootweer om der conscientien vrhyheydt te hantvesten meest ter handen genomen, oock de Lantsheere verandert is: Ende na dien de Suppliant sulcx houdende voor een grove dolinge ende openbare dwang der conscientien, daer teghen ter navolginghe vanden Apostel Petro, ja oock van uwe Excellentie selve, in ernstighen voornemen is meer Godes teghen der menschen, dan der menschen teghen Godes gheboden te gehoorsamen, het sy dan met spreken, met schrijven, of met in druck gheven saken tot bewijs ende waerschouwinghe van sulcke ende meer andere dierghelijcke grove dolinghen wesende inder ghereformeerden ofte oock andere Kercken, sulckx hy Suppliant 'tselve te verdedighen t'allen tijden bereyt sal wesen metter Godlijcker Schriftueren, sonder nochtans in eenighen stucken aen te roeren de politijcke Regeringhe, die vande Kerckelijcke so verde als d'Aerde vanden Hemel is verscheyden, door welck voorsz. zijns Suppliants voornemen ende doen, hy niet anders en soude hebben te verwachten voor sijnen persone, dan de voorschreven rigoureuse executien, ende dat niet weynigher (soo gheseyt is) tot schandale vander Gereformeerden religie selve, dan tot ongemack of schade van zijnen persone of schamele have, alsoo sulck voorschreven verbodt van zijn ghedachten van uyt te sprecken, ende van goede Boecken daer voor de Suppliant de zijne hout te drucken, anders dan by gratie ende previlegie als eertijds de Kettermeesters plachten, de Regeerders van Leyden in heuren remonstrantie wel uytdruckelijck segghen te wesen, het eenighe merckteecken van Tyrannye, welcke voorschreven schandale van der Gereformeerden Religie des noch te grooter soude vallen voor alle de Wereldt, overmidts sy poghen andere religions exercitien te beletten, al eer de hare in wettige Disputatie oprecht is ghebleken, immers daer sy in Disputatie aenghevochten zijnde, soo traeg zijn om die te verantwoorden: Soo versoeckt de Suppliant met alre ootmoedt, dat uwe Excellentie ten aenschouwe van 'tgene voorschreven staet, gelieven wil te doen bestellen, dat de begonnen disputatie, waer in nu al eenighe merckelijcke desordre is gheslopen, eerstdaeghs in alder ghelijckheydt over wederzijden, oock soo die aldermeest tot waerheydts verbredinghe sal moghen strecken, gheredresseert mach worden tot Godes eere ende der menschen saligheydt. Ofte, soo sulcx door eenighe veranderinghe vande ghemeen-landts saken, voor de selve nu schadelijck gheacht mochte werden (als hy Suppliant verhoopt neen) dat dan hem Suppliant ane middelerijdt int voorschreven Christelijck berispen vande dolinghen inde voorsz. ende andere Leeringhe, mach ghenieten de dierghekochte vryheydt der conscientien, of ten minsten, so men hem dat oock niet en soude willen toe laten, dat alsdan (om schandale vande ghereformeerde Religie, of quetse van zijne Suppliants conscientie, persone ofte armoede te voorkomen) hem Suppliant gheoorloft mach worden ('twelck hem in zijn oude daghen met een oude krancke Huysvrouwe doch weynigh sal lusten) te vertrecken in eenigher nabueren Landen, desen niet vyandt zijnde, daer hy tot een goede conditie wert versocht, om aldaer zijn restgen levens te eynden in't voleynden van ander werck dat niemant schadelijck ende yeghelijck nut

wesen mach by hem nu al meer dan 26. jaren vlijtelijck bearbeyt wesende, midts hem Suppliant verlenende behoorlijcken passepoorte, oock mede midts dat hy Suppliant bereyt is t'allen tijden als hy tot volvoeringhe vande begonnen Disputatie beschreven sal werden tot costen van die hem dan beschrijven, inden Haghe te komen ende daer te blijven ten uyteynde toe. Twelc doende, etc.

Coornhert Correspondentie, II, 98

Verzoekschrift: persvrijheid of garantie veilige aftocht naar buitenland.*

geadresseerde:	Magistraat van Haarlem
datering, plaats:	*ca*. 1585*
referentie:	*Wercken* III, 959-961
aantal woorden:	1491
thema:	Strafdreiging vanwege zijn *Proeve*
omschrijving:	Verzoekschrift aan de magistraat van Haarlem n.a.v. van laster en de dreiging van een publicatieverbod. Coornhert maakt duidelijk dat hij uit pure zelfverdediging zijn standpunt heeft uiteengezet, ook de dwalingen van zijn lasteraars heeft benoemd, met name. die in de hun Catechismus. Hij laat zien hoe uiterst voorzichtig hij telkens te werk is gegaan, veelal in samenspraak met de Staten van Holland. Niettemin hebben die de Haarlemse magistraat opgedragen beslag te leggen op zijn boek over de catechismus en hem zelfs met een strafproces bedreigd. Hij kan niet geloven dat de Heren, net als de katholieken, de 'berispende waarheid' wil muilkorven! Dat zou tirannie betekenen. Hij verzoekt nu de magistraat van Haarlem om in de Staten na te vragen of de vigerende wetgeving inderdaad bedoeld is om boeken te verbieden die de predikanten niet welgevallig zijn. Mocht dit zo zijn of mochten zij daartoe niet bereid zijn, dan verzoekt hij hun hem een vrije aftocht naar een ver buitenland te garanderen.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	In: *Disputatie Over den Catechismus van Heydelbergh*
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

Verzoekschrift: persvrijheid of garantie veilige aftocht naar buitenland.*

Aen mijnen E. ende voorsienigen Heeren, den Burgemeesteren ende Regeerders der Stede van Haerlem.

VErthoont met behoorlijcke eerbiedinghe Dirck Vockertsz, Coornherdt, hoe dat hy *Anno* vijfthienhondert achtenseventigh, int seker wetende, dat eenighe Ministren tot Alckmaer, tot Hoorn ende elwaerts opten Predickstoelen diffameerden voor een Ketter, Godloos, Libertijn, etc. Sulckx by Requeste te kennen ghegheven heeft ghehadt den Hooghen Heeren Staten van Hollandt, versoeckende verbodt van sulcke naemschendinghe, of ten minsten, dat soodanighe faemroovers belast souden worden den Verthoonder 'tselve in rechte aen te segghen, waer op de Hooghe Heeren Staten voorschreven midts hare seer vreemde apostille niet bedecktelijck te kennen gaven, dat hy Verthoonder seer kleyne voorstandt op sulcke sijne wettighe klachte hadde te verwachten.

Daer deur, oock mede deur vele meer andere wichtighe oorsaecken, dese Verthoonder ghenootsaeckt is gheweest twee of drie jaren daer na in druck uyt te gheven eenighe schriften, daer by alle onpartijdighe menschen licht konnen mercken, dat dese Verthoonder niet en is sulcken Ketter, Godtloos ende Libertijn, ende daer beneven mede dat de Leere van soodanige naemschenders niet en is soo gheheel louter ende heyligh, als syluyden van hem Verthoonder, ende oock van hare Leere roepen ende predicken.

Onder welcke zijne uytghegheven schriften eenighe, soo hatelijck met

onwaerheyden tot schendinghe zijns Vertoonders goeden name in druck aenghevochten zijn gheweest: dat hy niet minder zijn goeden name teghen sulcke faemroovers, dan menigh Coopman zijn lijf teghen straetschenders heeft moeten beschermen.

Welcke zijne Verthoonders voorschreven nootweer hy verneemt wat min dan welghenomen te worden by den Hoogen Heeren Staten.

Immers niet alleen sulckx, maer oock mede des Verthoonders heylsame dienste by hem bestaen te doene den ghemenen Nederlanders, in't bewijs van eenighe niet kleyne dolinghen inden Nederlandtschen Catechismo, die hy heeft ghedaen drucken, den voorschreven Hooghe Heeren Staten met een Sentbrief daer voor toegheeyghent, ende voort uytgheven van dien, aen eenen achtbaren ende verstandighen persoone ghesonden, omme te vernemen uyten selven, of zijn Lieden, ofte oock eenighe Ministren, daer inne wat souden konnen vinden, dat sy meynden desen Verthoonder te konnen bewijsen onrecht te zijn.

In welcken ghevalle hy sulckx verstaende, sich aenboodt alle de ghedruckte exemplaren te verbranden. Of, soo zijn Lieden, of oock anderen sulcx niet en vermochten, maer dat zijn Lieden vermocht den Verthoonder te berichten, dat het uytgheven der voorschreven exemplaren voor dese tijden eenighsins hinderlijck soude moghen wesen den ghemeen-landts saecken, dat hy alsdan de voorschreven exemplaren van't voorschreven Boecxken, ghenaemt *Proeve vande Nederlantsche Catechismo*, noch voor een wijle wilde verdrucken, ende onder hem houden, sonder die uyt te gheven.

Welck Boecxken na eenighe communicatien tusschen den voorschreven persoone ende den Verthoonder daer op ghevallen zijnde, by den selven persoone den Hooghen Heeren Staten is overghelevert gheweest, die na verscheyden propoosten daer ghevallen, daer op gheresolveert hebben ghehadt, dat het selve Boecxken ghesteldt soude worden in handen van een vanden Professoren tot Leyden, om 'tselve met een Predicant te visiteren, ende daer uyt te colligeren, 'tgunt teghen den Catechismo is strijdende, ende 'tselve in sekere propositien te vervaten, die men den Verthoonder in handen soude stellen, etc. Waer na de Verthoonder verwachtende d'executie vander voorschreven Heeren Staten ghemelde resolutie, hebben de H.H. Staten (so hy verthoonder in't seker verstaet) u mijnen E. Heeren belast desen verthoonder te bevelen, alle de gedructe exemplaren van't voorsz. zijne Boecxken in handen van uwer E. te brenghen. Verneemt mede hy Verthoonder (doch maer uyt een onsekere mompelinge) dat de selve Heeren Staten in meyninghe souden zijn tegen hem verthoonder te doen procederen tot straf als of hy int doen drucken van't selve of andere syne Boecxkens misdaen soude hebben teghen 't Placcaet opt stuck vanden Boecken, etc. by heure E.E. ghedaen vercondighen.

'tWelck hy verthoonder even soo weynigh vreest, als hy weynigh ghelooft dat de Heeren Staten met het gemelde heure Placcaet, inhoudende alleenlijck verbodt op oproersche argerlijcke ende quade boecken ende schriften, 'twelck zijne Vertoonders Boecken niet en zijn: oock mede souden willen verbieden alle stichtelijcke ende goede Boecken, daer voor de Verthoonder bereyt is de zijne teghen elck te verdedigen. Ghemerckt hy Verthoonder sulcx gheloovende (dat hem onmoghelijck is) oock soude moeten gheloven, dat de H.H. Staten souden zijn openbare Tyrannen, vyanden vande berispende waerheydt, ende navolghers in dit stuck, der Romanisten.

Immers of sulcx noch al mochte zijn, te weten, dat der H.H. Staten meyninge ware alle goede Boecken heure Ministeren mishaghende te verbieden, 'twelck dese vertoonder oock gheensins van so hooch-achtbaren ende treffelijcken collegie en can vermoeden, so en soude alsdan gheen recht Christen (daer voor de verthoonder sich door Godes genade oock hout) sulcke Placcaten mogen houden voor wettighe gheboden, diemen schuldigh is te ghehoorsamen: maer voor een onchristelijcken dwang der conscientien, diemen schuldigh is wettelijck te wederspreken ende
Acto. 4. 19. daer teghen te segghen: Oordeelt ghyluyden selve, oft voor Gode recht sy, u meer te ghehoorsamen dan Gode. In welcken gevalle alle menschen souden moghen mercken, dat de Ministers siende dat sy hare Leere die de H.H. Staten goedt wanen, niet en connen voorstaen met de Almoghende waerheydt, niet over haer zijde wesende, sulcx poghen te doen, ter navolginghe der Romanisten, mette macht der H.H. Staten over heur zijde wesende. Alle 'twelcke so gheseyt is, de verthoonder gheensins heeft moghen vermoeden der H.H. Staten meyninghe int voorsz. heure Placcaet te zijn gheweest, also hy sulcx hout voor tyrannijcque meyninge, daer voor 'tselve oock gheacht wert by den Magistraet van Leyden in henluyder Remonstrantie onder dese naeckte woorden: 'Wel vreemt in onsen ooren luydende, dat oock die Luyden soo verde komen, dat sy tot Boecken te verbieden voortgaen, ende niet dan by gratie ende Privilegie (als eertijdts de Kettermeesters plechten) toelaten willen: een sake wesende, daer over men de Pauslijcke regeringhe alle billicx ghescholden heeft. Ende daer wy Liberteyt gheroepen hebben, behoorden syluyden uyte Historien, dier sy ghenoegh ghelesen hebben, wel gheleert te zijn, dat de vryheydt altijdt voornemelijck in dien bestaen heeft, dat niemant zijn gevoelen vry uyt spreken mochte.'

'*Ende het is dat eenigh Merck-teecken van Tyrannye gheweest, alsmen zijn ghedachten niet vry uytspreken en moesten, &c.*' Dat seyt d'Overheyt van Leyden. Al ist nu soo dat den Verthoonder (so nu dick verhaelt staedt) onmoghelijck is sulckx te gelooven der H.H. Staten meyninghe te zijn geweest int voorschreven heure E.E. Placcate, so werdt hy nochtans veroorsaect te twijfelen aende meyninghe der selver Heeren Staten in dien, na dien het nu een sorghlijcke sake is te leven onder twijfelijcke Placaten, daer van de verclaringhe meer hanght aen den makers van dien, dan aen't verstaen der Ondersaten, soo wert de verthoonder ghenootsaeckt naeckte ende eenvuldighe verclaringhe te versoecken vanden voorsz. Placcate, om sich met goeder conscientien ende sekerheydt daer na te schicken. 'tWelc de Verthoonder versocht soude hebben ghehadt aen den Heeren Staten selve, als autores vanden voorschreven Placcate. Maer want de Verthoonder bevonden heeft, als vooren int hooft van desen, ooc mede dat seker zijn versoeck om verdient salaris aen den H.H. Staten, na veel presenterens int Collegie noch noyt apostille (swijg betalinghe) waerdigh gheacht en is geweest, ende hy midtsdien met gheen reden aldaer en mach verhopen eenigh ront ende seker antwoort op zijn voorschreven versoeck van verclaringhe haerder E.E. meyninghe op dit voorschreven Placcaet: Soo keert sich de Verthoonder met behoorlijcke eerbiedinghe ende met beter betrouwen tot de onpartijdighe bescheydenheydt van u mijnen E. Heeren, als oock wesende zijne wettighe Overheydt ende Burghemeesteren van Haerlem, welcker ampt eyghentlijck is heuren met-Burgheren in hare gherechtigheydt voor te staen, met ernstigher bede versoeckende, dat der selve goede gheliefte ghelieven wille dese

Requeste des Suppliants in besloten Missive te doen presenteren inde vergaderinghe der H.H. Staten voorseydt, met voorschrift ende begheerte aen de selve, van opte lijst van de selve Requeste ofte elwaerts hare E.E. meyninghe op't voorschreven Placcaet, sulcx te verclaren, dat de Suppliant daer af seker mach wesen, omme sich daer na te moghen voeghen int ghehoorsamen van dien, indien hy can verstaen de selve niet te strijden tegen Gode ende des Suppliants conscientie, die anders dat selve Placcaet sal moeten houden voor een Roomsch ende conscientie-dwangende Plaecaet, ende sich self veel meer, dan aen sulcke menschen gheboden, verbonden moeten houden aen't ghebodt ons Heeren Christi, van niet te vreesen den menschen, die wel moghen dooden het Lichaem, maer niet de ziele: maer Gode te vreesen, die Lijf ende Ziele inder Hellen mach verderven.

In welcken ghevalle, ofte oock by weygheringe van dese Suppliants voorschreven redelijck versoeck, alsoo voorschreven is te doen presenteren den Heeren Staten, oock in ghevalle van hem Suppliant, als u E. mede-Burgher behoorlijcke voorstant te weygeren (dat hy immers geensins mach verhopen) so versoect hy suppliant behoorlicke paspoorte ende verlof, om te gaen wonen in soo verde gheleghen plaetsen, niet Vyandt der Nederlanden zijnde, dat hy Suppliant niet voor ooghen siende 't ghene waer toe hy present sonder quetse zijnder conscientien niet en mach swijghen. Aldaer in stilheyt mach leven ende sterven buyten moeyten van de HH. Staten, ende buyten zijne Suppliants ghevaerlijckheydt. 't Welck voorderende sullen u Edele wel doen, ende den Suppliant tot danckbaerheydt verbinden.

Coornhert Correspondentie, II, 99

Remonstrantie.

geadresseerde:	Synode van Gouda
datering, plaats:	27 augustus 1589, Gouda
referentie:	*Wercken* III, 461r-462v/961-964
aantal woorden:	3139
opmerking:	Deze remonstrantie maakt op deze plaats in de *Wercken* deel uit van de *Disputatie over den Catechismus van Heydelbergh*, maar moet toch gezien worden als een aparte tekst (zie *Bibliotheca Belgica*, I, *sub* Coornhert, p. 758). Vrijwel dezelfde tekst is ook na de *Dolingen des Catechismi* opgenomen. Zie *CoCo,* II, 51.

Remonstrantie

Tekst: zie *CoCo,* II, 51.

Coornhert Correspondentie, II, 100

Oorsake mijns schryvens alhier is mijn Conscientie, soo my selfs als 'tLandt roerende.

geadresseerde:	Vrienden
datering, plaats:	Na 1578*
referentie:	*Wercken* III, 464v/968
aantal woorden:	544
thema:	Gewetensnood motiveert Coornhert om de pen op te pakken.
omschrijving:	Coornhert zet uiteen hoe het met gesteld was in de eerste jaren na zijn terugkeer uit ballingschap: hij heeft te maken met laster van de zijde van de gereformeerden en hem is wel toegezegd dat zich vrij naar zijn geweten mag uiten, maar feitelijk wordt hij gemuilkorfd. Hij spreekt niettemin en wel omwille van het land en de religie vol dwalingen die er wordt opgelegd en die een christen hoort te weerspreken. Maar laster is eens te meer zijn deel, ook vanaf de preekstoel. Hoe onchristelijk! Hij wijst zijn lasteraars op de praktijk van de naastenliefde en met name de betekenis van het negende gebod.
bijzonderheden:	
opmerking:	

Oorsake mijns schryvens alhier is mijn Conscientie, soo my selfs als 'tLandt roerende.

ICk hadde gheklaeght *Anno* 1578. (eer ick hier yet hadde doen drucken) van Naemschendinghe der predicanten, versoeckende dat hen gheboden soude werden my sulcx aen te segghen, ende te bewijsen: of het swijghen. Ende oock te mogen leven in vryer Conscientien na de Partificatie van Gent. Men beloofde my Iustitie ende Vryheydt der Conscientien met woorden, maer metter daedt was 't gheweyghert onder onbillijcke conditien van my ghetrou ende stil te draghen. Wistmen anders van my: Waerom en straftemen my niet? Wistmen niet anders, waerom en beschermde men my niet? So mede van de Conscientie te beleven in Vryheydt: Dit beloofde men my, by aldien ick mijn Conscientie wilde laten dwinghen, te weten, indien ick gheen schriften uyt en gave sonder heur believen, &c.

Om 't Landt. Ick zie schadelijcke dolinghe inde Kercke die ick aenwijse ende berispe volghens het schrijven ende Leere der Predicanten selve, datmen onverbeurt mach doen, behoort te doen, ende schuldich is te doen.

Hier over werde ick vervolght, ghehaet, ende met vele lasteringhen ende schandtnamen bekladt, so in openbaren Druck, als daghelijcks op de Predickstoelen vande bitterste ende partydighste Predicanten, die haer Leere niet connende teghen my verantwoorden, mijn persoon schelden, calumnieren, ende faemrooven, daer inne de Oude ende Nieuwe Pharizeen ende Iesuijten navolgende. Waer aen hen de voorsichtighe menschen niet en sullen stooten, wetende, dat sulcx lichtelijck vande quaetste wert gedaen, ende meesten tijt d'aldervroomste van 'sWerelts schijndeughden is wedervaren: Maer oordeelen onpartydelijck, wien de leelijcke schandtnamen van Vrygheest, Libertijn, Ketter, Pelagiaen, Godloos, Vyandt, ende Verachter vande Religie, &c. Ende sulcx alsse uytspouwen, toe komt: Of die de Religie, de vreese Gods ende 't beleven haerder Conscientie, tot Godes Eere ende dienst van den Naesten, veel meer acht dan tijdelijcke ruste, ghemack, gunst der menschen, Eerampten, Overheyts haet, ja eyghen leven: Of andere die gheacht,

Mat. 5. 11.
1. Pet. 4. 14.
Gal. 1. 10. 6.12.
Ier. 6. 14.
Mat. 23. 37. 11.
25.
Luc. 6. 26.
Rom. 16. 18.

gheeert, ende ghegageert, in weelde droncken sijnde, niet en ontziec sijnen medeknecht te vervolghen ende te slaen met het Swaerdt van sijne vyandtlijcke loghentonge, ende des Overheyts, daer't hen mach ghebeuren, sonder eenighe zonde of conscientie daer van te maken, of eenige vreese Gods, Religie, of Liefde daer over te bethoonen.

Mat. 24. 49.
Psal. 52. 4. 5. 6.

Waer 't sake, dat de heftighe Voorstanders ende Leeraers vande Catechismus, soo yverigh waren in't wel naekomen ende beleven van haeren Catechismus of Kinder-Leere daerse met Godes Woort over een comt, als mede in 't verbeteren, daerse onschriftuerlijck spreeckt, zy souden hen selve, hare Leere, Religie ende de menschen verbeteren, ende veel meer vruchts doen.

Catechis. Vraghe 112. Wat wilt dat neghenste ghebodt?

Antwoorde.

a Deut. 19. 19.
Pro. 19 .5
b Ps. 65 .5.
c Ps. 15. 3.
Rom. 1. 29.
d Mat. 7. 5.
Rom. 2. 1
e Ioan. 8. 44.
f Sus. 6. 2.
Pro. 12. 12.
Eze. 18. 4.
g Eph. 4. 15.
h 1. Pet. 4. 8.

Dat ick teghen niemant valsch getuyghenisse gheve, niemant sijne woorden verkeere, gheen achterklapper of lasteraer en zy. Niemant lichtelijck ende onverhoort oordeele oft helpe verdoemen: maer allerley lieghen ende bedrieghen, als eyghen wercken des Duyvelse vermyden, ten zy dat ick den swaeren Toorne Godts op my laden wil. Item, dat ick in't gherichte, ende alle andere handelinghe, de waerheyt liefhebbe, oprechtelijck spreke, ende bekenne: Oock mijns Naestens Eere ende goet gheruchte na mijn vermoghen h voorstae ende vordere.

Doet dit Vrunden, ende vaert wel.

Coornhert Correspondentie, II, 101

In een onvolmaakte wereld is kritiek onmisbaar.*

geadresseerde:	Hoge Raad en commissarissen van de Staten van Holland
datering, plaats:	1583
referentie:	*Wercken* III 465r-466v/969-972
opmerking:	Zie: *CoCo,* II, 33.

In een onvolmaakte wereld is kritiek onmisbaar.*

Tekst: zie *CoCo,* II, 33.

Coornhert Correspondentie, II, 102

Cort betoogh.

referentie:	*Wercken* III, 478r-478v/995-996
opmerking:	Zie *CoCo,* II, 34.

Cort betoogh.

Tekst: zie *CoCo,* II, 34.

Coornhert Correspondentie III

Brieven in B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert*.

(= Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Kleine serie, 25),
Martinus Nijhoff: 's Gravenhage 1928.

Inhoud

Afbeelding Coornherts handschrift *584*

Brief 1 ..... *585*
Van danckbaerheijt.
Aan Cornelis de Groot, na februari 1577, voor november 1579.

Brief 2 ..... *586*
Dat men niet beters en can bidden dan dat Godes wille ende rijcke in ons come.
Aan Dirck van Montfoort, ca. 1575, Xanten.

Brief 3 ..... *588*
Dat kennis der dingen nootlijck is om wel te oordelen; uyt het oordeel comen de begeerten. Onderscheijt tusschen begeerte ende genegentheijt. Hoe de H. schrifture vruchtbaerlicxte mach werden gelezen.
Aan Dirck van Montfoort, 10 juli 1575, Xanten.

Brief 4 ..... *593*
Dat de vrome in de werelt onrust ende lijden hebben ter tijt dat se in Christo alleen ruste ende luste scheppen.
Aan Dirck van Montfoort, eind 1575, begin 1576.

Brief 5 ..... *595*
Van de H. schrifture boven andere boecken te lezen; van goede oeffeninge ende stichtelicke geselschap.
Aan Dirck van Montfoort (?), 1577.

Brief 6 ..... *597*
Van danckbaerheyts lust.
Aan Dirck van Montfoort, begin 1577.

Brief 7 ..... *599*
Van des religions vrijheijt ende toelatinge.
Aan Dirck van Montfoort, voorjaar of zomer 1583.

Brief 8 ..... *601*
In Godes wille alleen te rusten ende zyn eere in allen te soecken.
Aan Dirck van Montfoort, november 1583.

Brief 9 ..... *602*
Van ons onverstandt te verstaen, onze verkiesinge te laten ende in Godes wille te rusten.
Aan Dirck van Montfoort, 1584.

Brief 10 ..... *603*
Oorsaeck van schrijven tegen D. J. is d'eere ende leere Christi voor te staen.
Aan Dirck van Montfoort (?), voorjaar 1589.

Brief 11 ..... *605*
Van de gelatenheyt. Gode alleen oock in alle tegenheyt te volgen met vast betrouwen.
Aan Dirck van Montfoort, jaren '80.

Brief 12 ..... *607*
Eygen wille te sterven om Godes wille altyt te leven.
Aan Dirck van Montfoort, jaren '80.

Brief 13 ..... *608*
Van wetenschap, self te hebben of goeden raet avontuyrlijck, maer d'eerste wenschelyck.
Aan een oude vriend (Dirck van Montfoort ?), na 1581.

Brief 14 ..... *610*
Tegen curieuse weetsucht.

Brief 15 ..... *612*
Of het afsterven der zonden licht valt.
Aan Catheline van Brederode (?), jaren '80.

Brief 16 ..... *614*
Van de oorzake der zonden.
Aan Artus van Brederode, na 1575.

Brief 17 ..... *617*
Een groetenis met aenporringe tot voorderinge des levens.
Aan Artus van Brederode, na 1575.

Brief 18 ..... *618*
Dat men dolinge hoort te berispen zonder schelden. Van de sendinge der predicanten, die nu als voormaels mogen dolen. Van de predestinatiën Calvini: of de toelatinge Godts daermede accordeert.
Aan Henricus Brandt, na mei 1581, voor februari 1583.

Brief 19 ..... *622*
Beter is 't beschamende waerheyt dan prysende logen te hooren.

Brief 20 ..... *623*
Tegen achterclap ende naemschendinge.
Aan de zoon van een oude vriend, na 1576.

Brief 21 625
In ander luyden seggen niet te ontrusten.
Aan Jan van Zuren, na 1576.

Brief 22 626
Datter sendinge ende bevel moet zyn tot wederoprechtinge van de vervallen kercke. Van de miraculen ende derselver nut. Dat Christus van euwicheyt is.
Aan Hans de Ries, juli 1577.

Brief 23 633
Verclaringe van de spreuke 1 Cor. 11: 26. 'Doet dat tot dat ic come'.
Aan de auteur van *De inquisitione fidei*, na 1576.

Brief 24 637
Of ter salicheyt nodich is d'onderhoudinge van 't nachtmael; of desselfs ontberen mach schaeden, als men Christum heeft enz.

Brief 25 640
Van der sonden kennis en desselfs eerste oirsprong nasporinge.
Aan Spieghel, voor 1585.

Brief 26 642
Van de lust ende zyne uyterste verbeteringe te benaerstigen.
Aan Spieghel, 1586.

Brief 27 645
Over tegenslag, strijd en deugd.*
Aan Spieghel, 1585.

Brief 28 649
Of lust en pijn noodtlyck oorsaecke zyn van vreughde of droefheyt; ende van verkieselycke dingen.
Aan Spieghel, voorjaar 1585.

Brief 29 659
Van 't overnatuyrlycke leven.
Aan Spieghel, 1588/9, Delft.

Brief 30 660
Van de onderscheyden des levens, 't Vervolch.
Aan Spieghel, 1588/9, Delft.

Brief 31 662
Noch van 't natuijrlyck ende overnatuijrlyck leven. De nut van dolings berispen.
Aan Spieghel, eind 1588, Gouda.

Brief 32 665
Ware vrundtschap waerinne die bestaet.
Aan Spieghel, 1588.

Brief 33 667
Dat salich worden ende wezen meerder is als daertoe genegen zijn.
Aan Spieghel, 1589/90, Gouda.

Brief 34 670
Te waken ende te bidden om goet ende gelyckmoedigh te werden.
Aan Spieghel, juli 1590, Gouda.

Brief 35 671
Van den oirspronck des quaets ende der sonde.
Aan Cornelis Fabius, jaren '70.

Brief 36 674
Of de sonde, die men erfsonde noemt, door vortelinge angeboren wert.
Aan Cornelis Fabius (?), 31 mei 1571, Xanten.

Brief 37 675
Van 't nuttelick spreken en swygen.
Aan een vriend.

Brief 38 676
Van de hanteringe der sacramenten; vervallen ende weder-oprechten derzelven.
Aan V.V.P.

Brief 39 679
Vermaninge om deuchtelick ende goet te worden.
Aan Frederik Hendriksz. Vroom, eind jaren '80.

Brief 40 680
Alleen de Schepper!*
Aan Frederik Hendriksz. Vroom, eind jaren '80.

Brief 41 681
Van 't benaerstigen om 't quade t'ontwerden ende goet te worden.
Aan een geleerde vriend, jaren '80.

Brief 42 682
Van 't prediken allen creatuijren.
Aan M.

Brief 43 684
Van aelmis te geven en wie die waerdich zyn te ontvangen.
Aan een vriend, N.

Brief 44 685
Dat liefde door oeffeninge van barmhertcheyt wast en ons brengt tot Gode, die elcx uyterste eijnde hoort te wezen.
Aan een vriend.

Brief 45 686
Of hy een kint Godts is, die zyne zalicheyt meer soect als Godt. Item van de staten der knechten, huyrlingen ende kinderen Godts verclaringe.
Aan doopsgezinde vrienden (met name Hans de Ries?), na 1576.

Brief 46 692
Dat men den acker zijns herten moet wieden en hoe men aen de kennisse van 't onkruyt comt.
Aan een vriend.

Brief 47 693
Dat bekende noot een wackere aenporst(ere) is tot vuyrich bidden ende dat 't genoegen (in) aerdtsche dingen alleen metten lippen doet bidden.
Na 1582.

Brief 48 694
Van wel bidden.
Hans de Ries (?), na 1582.

Brief 49 695
In tegenspoet gedult te oeffenen ende 't lichaem besorgen tegen siecte.
Aan een vriend (N.), 1590.

Brief 50 697
Van gelyckmoedicheyt ende tot eens anders nut te leven.
Aan Gijsbert Fredricksz, 1590.

Brief 51 699
Beradinge van te schrijven tegen de leere van 't ketterdooden ende dwang der conscientiën opten 'Onderscheyt tusschen die kerckelycke ende burgerlycke regeringe', by den predicanten en overgelevert aen de H. H Staten anno 1579.
Aan een vriend, eind 1579.

Brief 52 703
Van de wedergeboorte ende Godes rycke in den mensche. Van den ceremoniën, die vervallen zyn. Item van zodanigen val ende wederopstandinge des menschen.
Aan Dirck van Egmont, na 1581.

Brief 53 707
Van de hanteringe der ceremoniën. Van H. N.'s dromen.
Aan Dirck van Egmont, na 1581.

Brief 54 710
Van de ceremoniën ende middelbare dingen. Dat men de nodichste ende nutste kennis eerst moet benaerstigen ende in 't cleijne getrou moet wezen, die tot meerder zal comen.

Brief 55 713
Van religions vryheyt. Aen den syndicus eens hooftstadts, daer d'exercitie van de religie op geltstraf was verboden. Betonende zulcx consciëntiedwang ende landverderffelyck te zijn.
Aan Dirk Canter, juni 1590, Gouda.

Brief 56 715
Van 't opperste goet ende 't gemeen nut alleen te leven.
Aan Gerrit Stuver, 1590.

Brief 57 717
Vervolch op 't voorgaende.
Aan Aggeaus van Albada, 1583.

Brief 58 719
Van achterclap ende naemschendinge gelyckmoedich te dragen.
Aan een vriend, jaren '80.

Brief 59 720
Twijfel van mijn eygen sake niet wel te verstaen.*
Aan Catiwin, jaren '80.

Brief 60 721
Een gedicht over dichtkunst.*
Aan Henrick van Holten, 2 Juli 1570.

Brief 61 724
Denckende te rugge om dancbaer te wesen.*
Aan Abraham Ortel, 15 juli 1578, Haarlem.

Brief 62 727
Over censuur.*
Aan Plantijn, 26 februari 1584, Haarlem.

Brief 63 730
Een zakelijke mededeling.*
Aan Petrus Alostanus, 12 juli 1588, Delft.

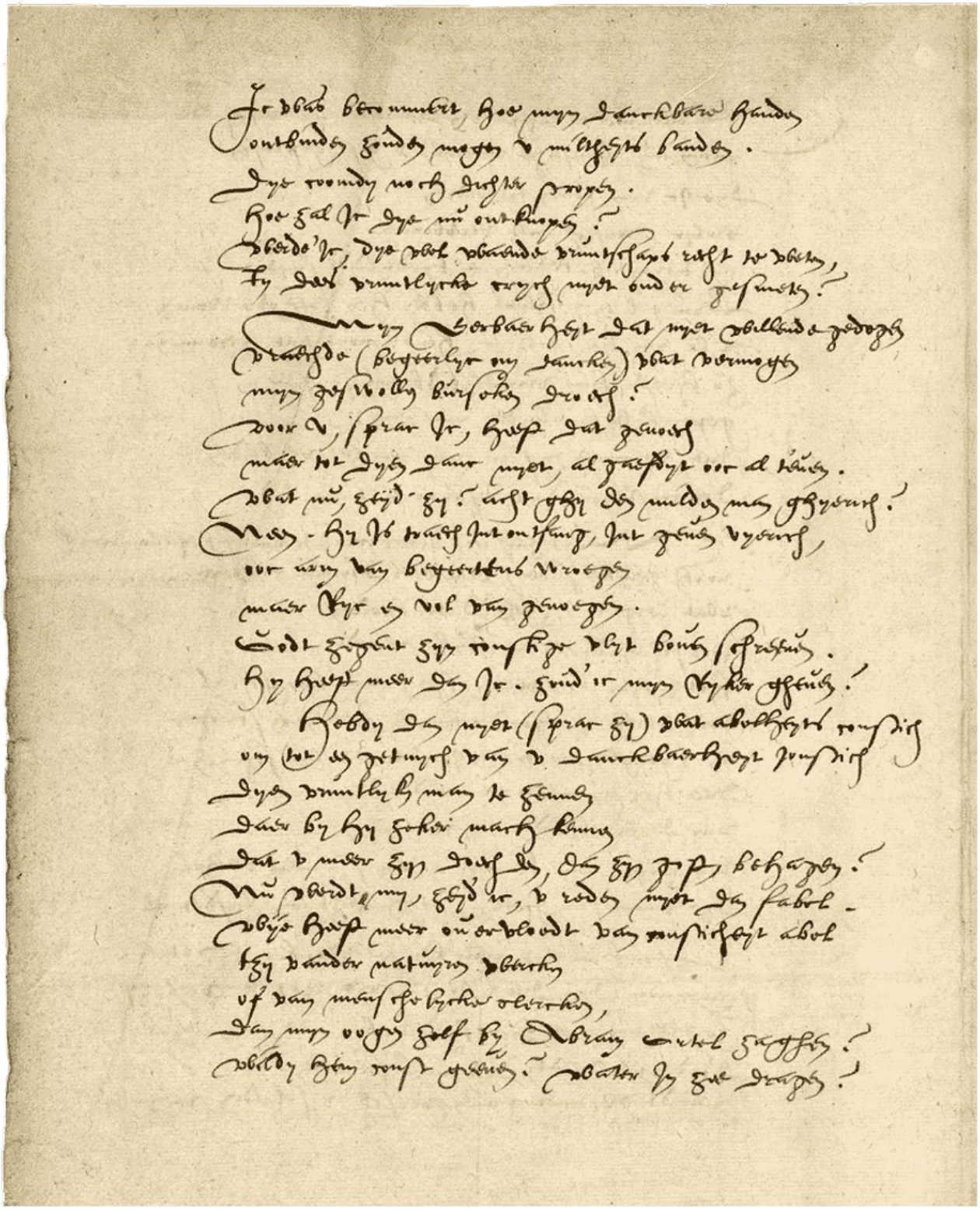

Coornherts handschrift (collectie Koninklijke Bibliotheek): bladzijde uit zijn brief aan Abraham Ortelius, 15 juli 1578 (*CoCo*, III, 61; Becker 1928, p. 316-318).

Coornhert Correspondentie, III, 1
Van danckbaerheijt.

geadresseerde:	Cornelis de Groot
datering, plaats:	Na februari 1577, voor november 1579*
referentie:	Becker 1928, p. 199
aantal woorden:	226
thema:	Dankbaarheid
omschrijving:	Coornhert uit zijn tevredenheid over een advies van Cornelis de Groot. Probleem is nu hoe hij hem kan danken, want De Groot weigert geld en Coornhert wil zijn dank niet bij woorden laten, temeer daar hij eerder al door De Groot is geholpen en in de toekomst graag nog een beroep op hem wil doen. Het is zaak vooral niet het onderspit te delven in het elkaar weldaden betonen.
bijzonderheden:	Verwijzing naar een reis naar Brabant
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 1.
Van danckbaerheijt.

HErtsvruntlijcke Mr. C. D. G.[1] U.l. meijninge op mijn zaecke hebbe ick met een volcomen genoegen gelezen, woordt-danck wil ick hier niet zenden, gelt-danck weijgerdij te ontfangen, wat zal dan mijn onbeleeftheijt verschonen? Vergeldinge ter gelegender tijt? Dat waer tegen mijns herten wenschen, u.l. zo stadigen welvaren gunnende, dat ghij mijner noch nijemants hulpe en behoeft. Ghij weet wel, dat men geen schantlijcker nederlage en vindt, dan overwonnen te werden in weldaden.

U vruntlijckheijd hadde mij nu al met verscheijden stricken verbonden ende vant mij derhalfven in veele oude schulden; was 't dan wonder, dat ick nu eens gereet wilde betalen, latende d'oude schulden noch achter de mast staen? Nu zondt ick noch maer het wevkens pennincxken,[2] maer uut een oprecht herte. Dit zendij weder uijt een vruntlijck herte, zo ick moet geloven uut u.l. voorgaend bevonden vruntlicheijt tot mij, anders zoude ick verstaen, dat mij daerdoor den wech woert ghesloten om meer in mijn zaecken – die weijnich zijn, Godt lof – tot u.l. te comen, ten waer ick mij zelve zo milt ende hontsch in't genieten, als u.l. sich milt ende loflijck in't bewijzen van weldaet, wilde tonen. Daer ziet u.l. nu mijn zwaricheijt in dezen, die ick onlangs na Brabant reijsende montlick ende vruntlick wat breder dencke te verhalen, ende nu hier niet. U.l. met desselvens lief moeder[3] hertvrundelick groetende van wegen etc.

1 Cornelis de Groot.
2 Luc. 21: 1-4.
3 Elselinge Jansdr. van Heemskerck.

Coornhert Correspondentie, III, 2
Dat men niet beters en can bidden dan dat Godes wille ende rijcke in ons come.

geadresseerde:	D.J. van Montfoort*
datering, plaats:	Ca.1575, Xanten*
referentie:	Becker 1928, p. 200-201
aantal woorden:	323
thema:	Gods wil omarmen
omschrijving:	Coornhert zegt vaker te willen schrijven, maar vooral te hopen dat zij elkaar weldra kunnen spreken over 'nutte ende nodige, als verborgen ende meest onbekende zaken'. Schrijvend vanuit zijn vluchtadres oppert hij dat van Montfoort, oud van dagen, zijn laatste dagen in rust, de oorlog mijdend, ook 'alhier' slijt. Hij vermeldt zelf zijn tijd 'onvruchtbaer noch ledich' door te brengen, maar zich wel stil te houden wat betreft de politiek ('den burgerlijcken moeyten'). Voorop staat het enige en zekere goed, d.i. dat, zoals wij bidden, Gods wil geschiede en zijn rijk in ons kome.
bijzonderheden:	In het handschrift volgt na deze brief het 'twistgesprek' tussen Oceanus en de Maas over het ontzet van Leiden. Becker heeft het 'twistgesprek' niet opgenomen; voor een herdruk zie: J. van Vloten, *Leiden's belegering en ontzet*, Leiden 1853, p. 210 e.v.
opmerking 1:	Geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 200, nt. 2 en p. 201, nt. 1 (verwijzing naar handschrift)
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 2.
Dat men niet beters en can bidden dan dat Godes wille ende rijcke in ons come.

Lichtelick can ick, waerde vrundt, door mijn verblyden in't ontfangen van u.l. schrijven bemercken, dat u.l. niet minder door mijn schrijven verblijt werdet. Ende en is alzo mijn schrijven dees laetstemael niet achtergebleven door onachtsaemheijt, noch veele min door loeijheyt, zo myn hant niet traech noch lancsaem en is, maer alleen door oncunde, dat ons bode tot Leyden of Delft zoude comen, gemerct hij selve niet wijders dan tot Dordrecht en dacht te reijsen. Ick soude nu beterschap beloven van dickmael te schrijven, zo de gelegenheijt des tijts niet zelf scheen te beloven, dat wij haest malcanderen dickmael souden mogen spreken, 'twelck indien 't gevalt, zuldij, believet den Heere, niet alleen van die materie schriftelijck mogen lezen met meer andere zo nutte ende nodige, als verborgen ende meest onbekende zaken, maer sullen daeraf oock in't lange ende breede met woordt ende wederwoort mogen spreken.

Maer vallet anders, zo mochte ick wel lijden, dat u.l., in oude dagen het oorloch mijdende, alhier het restgen uwes levens in rusten ende zekerheijt quaemt verslijten, het gae over welcke zijde van beijden dat het wil. U.l. zal bevinden, dat mijn tijt niet onvruchtbaer noch ledich doorgegaen is ende dat ick met mijn stille-zijn groter ende beter, oock breder nut hebbe geschaft voor mijnen naesten, dan of ick in den burgerlijcken moeyten ware gebleven.

De wensche van met waerheyt te mogen bidden: fiat voluntas tua sicut in celo et in terra is wel het enige ende zekere goet, daer wij om te bidden hebben, want alle t'ander mach ons ten quade comen, zo goeden schijn dat het oock heeft. Maer dat

Godes rijck zo in ons come, dit wensche ick – neven lichamelijcke gezontheijt, zo verde die hier niet tegen aen is – u.L, desselvens lieve huijsvrouwe ende kinderen ende oock allen menschen, daeronder mede begrepen zij mijn beddegenoot, die u allen – met bedanckinge aller weldaden – hertelick doet groeten.

Coornhert Correspondentie, III, 3

Dat kennis der dingen nootlijck is om wel te oordelen; uyt het oordeel comen de begeerten. Onderscheijt tusschen begeerte ende genegentheijt. Hoe de H. schrifture vruchtbaerlicxte mach werden gelezen.

geadresseerde:	D.J. van Montfoort*
datering, plaats:	10 juli 1575, Xanten*
referentie:	Becker 1928, p. 201-205
aantal woorden:	1741
thema:	Neiging en begeerte & de meest vruchtbare lezing van de Schrift
omschrijving:	Coornhert complimenteert van Montfoort ermee dat hij, ondanks de last van zijn ambt, onophoudelijk speurt naar zelfkennis. Vervolgens komt hij te spreken over 'de verstandelijke krachten van de ziel', die God in de mens heeft aangelegd en die functioneren als een spiegel of oog waarin alles dat zich voordoet, verschijnt. Dankzij een 'licht' komen wij tot ware kennis; een 'duister' oog levert echter valse kennis op. Van het oordeel hangen onze begeerten af: ziet een mens in dat iets goed is, hij streeft het na; en omgekeerd ontwijkt hij wat hij als slecht beoordeelt. Het oordeel is cruciaal en vereist daarom grote voorzichtigheid. Een wijze past op voor wat hem onbekend is en zal niet zonder kennis van zaken oordelen. Coornhert wijst erop dat de meeste 'leraren' in zijn tijd *geen* onderscheid maken tussen inclinatie en habitus, d.i. tussen neiging, natuurlijk van aard, en begeerte, afhankelijk van het oordeel. Door in deze niet te onderscheiden ontstaat een 'verderffelycke verwerringe'. Coornhert wil het onderscheid verklaren, merkt echter op dat het altijd beter is de bron, d.i. de Schrift, te bestuderen dan een modderig boekje als het zijne. Later verwijst hij naar zijn eigen werk als een 'dampich lampgen' dat wij in 'in desen duijsteren moortcuijl' niet hoeven te gebruiken. Niettemin wil hij een poging wagen ('onder verbeteringe'). Eerste stap: onderken eigen onverstand, verlang naar ware kennis van ons kwaad en Gods goedheid, verlaat jezelf en knoop aan bij Gods goedheid. Vervolgens is het zaak vurig en vol vertrouwen te bidden om wijsheid, die God in zijn genadige goedheid ons wil, kan en zal geven. Eerst dan gaan wij de Schrift bestuderen en telkens betrekken wij wat wij lezen op onszelf. Zo werkt de Schrift als een spiegel waarin wij ons kwaad en Gods goedheid zien. Dan komt het aan op volharden op de weg uit de spelonk van ons duister vernuft naar het hemelse licht. De 'getuygers', zoals Coornhert zelf, kan men achterlaten, het 'betuijgde zelve', d.i. Gods woord wijst de weg. Mensen zelf hebben geen 'onderscheijt', alleen de Schrift geeft verstand; er zijn mensen die dit weten: 'Let hier wel op, verlaet den gegraven ofte oock andere putten – mij ende allen menschen – ende gaet totten fonteijn des levens zelve, gij zult haest zelve een fonteyn worden.' Coornhert merkt vervolgens op dat de Schrift op verschillende manieren moet spreken om mensen, al naar gelang hun staat, duidelijk te maken wie zij zijn. Voorkomen moet worden dat men op zichzelf betrekt wat voor anderen is bedoeld. Zo is een troostrijke spreuk niet bedoeld voor wie niet boetvaardig is (de goddeloze). Ook de boetvaardige zondaren verschillen: sommigen vrezen straf, anderen hopen op loon; dan zijn er Gods kinderen, die het goede om zichzelf willen, maar nog zwak zijn; vervolgens zijn er de jongelingen die het kwade overwinnen en tenslotte de mannen 'die Hem kennen, zo hy van begin is geweest'. Een mens moet weten op welke trede hij staat. Wie niet zeker is, kan maar beter op een lagere trede aanvangen.
bijzonderheden:	Coornhert geeft een uiteenzetting van zijn stadialeer ('zes stadia of trappen').
opmerking:	Geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 201, nt. 4 Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 3.
Dat kennis der dingen nootlijck is om wel te oordelen; uyt het oordeel comen de begeerten. Onderscheijt tusschen begeerte ende genegentheijt. Hoe de H. schrifture vruchtbaerlicxte mach werden gelezen.

U Briefken, hertsvrundt ende broeder, van den laetsten Junij 1575, maer niet het ander van vier of vijf dagen daervoor geschreven, is my behandet. Daerinne ick met vroechden verneme niet alleen u alder lichamelijke gezontheijt, die wy met zeer velen gemeen hebben, maer oock zodanigen lust tot der zielen gezontheijt – die bij gants weijnigen is –, dat gij, in zodanige gevaerlycke tijden ende in zo moeijlicken ampt wezende, noch onophoudelyck spoort na de grontlijcke kennisse uwes zelves, zonder welcke niemandt zijn quale, noch haer oorzaecke, noch veele min raedt tot genesinge mach weten.

Als ick nu sach de name van den twyfelijcke vrager ende gewisse antwoord, werdt ick herdenckelick – zoo't al vergeten was – iet daeraf voormaels by my geschreven te zijn geweest, ende socht onder mijne papieren, maer en vant niet een letter daeraf. Daeromme ick nu zelve, niet wetende, wat ick gemeijnt hebbe met dat gesichte geensins te recht mijn meijninge daeraf mach verclaren. Doch omme te doen, dat ick vermach, conde ick niet laten te stellen mijn vermoeden te zijn, dat ick met zulck gesicht gemeijnt mach hebben de verstandelycke of begrijpelycke crachte der sielen, in't Latijn genaemt *vis intellectiva,* waeraf de natuyre door Godes scheppinge oorsake is in den menschen, wezende deselve als een spiegele ofte ooge der zielen, daerinne alle voorvallende dingen sich verbeelden ende daerdoor wij mogen becomen der dingen kennisse, warachtige ofte valsche, dewelcke van den Heere wert genoemt een licht ooge, dat den gantschen lichame licht maect, of een duijster ooge, dat den gantschen lichame verduystert. Ende, want het het hieraen alles is gelegen, overmits elcx oordeel moet zyn zo zijn kennisse is, ende het valsche oordeel het goede quaet ende het quaede goet, maer het ware oordeel alle ding zo het is achtet ende noemt, zo moet ick hieraf wat seggen, want zoo't oordeel is, zo zijn oock onze begeerten ende afschouwingen, zulcx dat het onmogelijck is, dat de mensche zoude laten te begeeren 'tgunt hy eenmael goedt, al waer't oock quaedt, of te vlieden 'tgunt hij eenmael quaet, al waer't oock goet, voor hem te wezen geoordeelt heeft, zo lange zulck oordeel geduijrt.

So geheel crachtich is't oordeel in den menschen, gemerckt daeruute in den mensche nootsakelyck werden geboren alle begeerten ende volgens dien oock de wille. Daeromme wachten sich alle wijzen zorchvuldelijck voor iet onbekents als of 't bekendt ware aen te nemen, ende oock zonder kennisse van zaecken te oordelen. Ende aengemerct ich wete, dat de meeste leraren deser tijt gants geen onderscheyt en maken tusschen den voors. begeerten, altzamen alleen voortcomende uijt onzen oordeele, ende tusschen de genegenheijden, altsamen alleen – uytgenomen die uijt een goede of quade gewoonte voortcomen, dat eijgentlick *habitus* is ende geen inclinatie – voortcomende uyte nature self, ende aengesien oock datzelve gebreck van de onderscheit voors. een verderffelycke verwerringe veroorsaket, zo dat zij oock daerdoor gedrongen werden hier aldus, daer alzo, ende doorgaens plat het een

tegen het ander te schrijven ende leren: zo hebbe ick de moeijten gaerne genomen, tot uwen besten van een goet deel onderscheiden tusschen de selve – hoewel maer een eensame genoech ware tot bewijs, dat begeerten en de genegenheijden niet en zijn een zelve ding – te stellen in papier ende u die in desen over te senden, opdat ghij moecht sien ende verstaen, wat het is, daertoe de menschen uyt angeboorner naturen zijn genegen, ende wat de menschen door 't oordeel in den menschen geworden – het sij dan oock valsch of warachtich – begeren. Alzo dese enige onderscheijt wonderlycke dingen verclaert ende oock verderflycke werre-stricken wechneemt.

Doch nademael ick veel liever zage, dat u corte ende dierbare tijt bestedet werde niet inde boecxkens — mogelyck modderich zynde — mijnder, maer in de suijvere fonteijne der goddelicker schriften, hebbe ick oock niet mogen laten mijn cleijn pondeken u mede te deelen tot een corte aenwijsinge, hoe de H. schriftuyre vruchtbaerlijcxt gelezen mach werden ende dit onder verbeteringe der wijzen, te weten aldus.

Eerst is van node een ware kennisse van ons eygen onverstandt ende blintheijt, daeruyt volcht een hertelycke begeerte omme te mogen comen tot ware kennisse van onze boosheijt ende van Godes goetheijt, ende dit tot geen ander eynde dan om onze bekende quaetheijt dadelyck te vlieden ende de bekende goetheijt Godes in der waerheijt te aencleven; hieruijt volcht voorts een vuijrich gebet om wysheijt aen den milden ghever alder goedheyt met een vast betrouwen, dat hij wil, mach ende zal geven. Nae dit bidden lesende zal de mensche vinden sententiën, wetten, exempelen, beloften, dreygementen, vermaningen etc. van goede ende quade dingen; daer moet de lezer stille houden, erkauwen ende nadenken. By gelijckenisse: hy leest de sententie Christi: salich zijn de arme van geest. Hier valt dese bedenckinge: ben ick oock arm van geest? Dit moet voor 't voortlezen ondersocht zijn. Vindet hij in der waerheyt ja — dat seltsaem valt, o zeer zeltsaem — hij dancke Godt van zijn milde gave ende bidde om 't volherden. Maer vindet hij neen, hy veroordele zich zelfs, troere over zijn valsche ryckdom ende bidde Gode om ware armoede des geests. Alzo mede daer hij vindt dese ware armoede geboden te zijn, hij zal onderzoecken of die oock bij hem is. Vindt hij ja, hy doe als boven in a, of neen als in b. Item vint hy de waenrijckdom ende zatheijt verboden te zijn, hij spore of die oock in hem is. Vint hij neen, hij doe als in a, vindt hy jae, als in b. Leest hij van de armoede des geestes, die daer was in de oitmoedige moeder Christi; item van de rijckgeestige Joden, die, blinden zijnde, waenden dat zy zagen, oock mede van de beloofde armoede des geests ende straffe der ryckgeestigen etc, hy doe mede als boven in a ende b. Aldus doende met een wackeren aendacht, vlytigen ernst ende scherp opmercken zal de H. schriftuijre voor u wezen een claren spiegele ende lichte zonne van de menschelycke quaetheyt ende oock van de goddelijcke goedtheijt, dat u niet nodich en zal zijn in desen duijsteren moortcuijl te gebruijcken mijn dampich lampgen, maer zult als een kint des lichts in den claren dach comen te wandelen, is 't maer dat; gij getrouwelyck blijft in den woorden des Heeren, dat is, ist dat gij het bekende ende het verboden quaedt latende ende het bekende ende geboden goedt doende, stadelyck voortgaet uyten spelunckе onses duijsteren vernufticheijts ten hemelschen lichte-waert, ende sult te recht Christi jonger zijn, zijne waerheyt bekennen ende daeraf gevrijt worden

zonder enich twijfelijck disputeren. Dan moechdij seggen satis quercus, want dan suldij het levend makende broodt selve hebben. Dit doet met gantsen ernst, laet den getuijgers, mij ende allen anderen – die verminderen moeten, als de morgensterre verduijstert door den rijsende zonne – varen, ende gaet tot het betuijchde zelve, te weten tot des Vaders woort, dat in u zal meerderen. Want wij zyn niet dan roepende stemmen in de woeste slape der menschen, die maer geluijt geven tot ontwakinge der slapenden, maer hebben geen onderscheijt, 'twelck alleen te recht is ende; gegeven werdt door 't woort zelve, dat niet alleen stemme is ende geluijt heeft, maer oock een onderscheijdelyck woort, dat verstand geeft. Let hier wel op, verlaet den gegraven ofte oock andere putten – mij ende allen menschen – ende gaet totten fonteijn des levens zelve, gij zult haest zelve een fonteyn worden. Dit gonne u Godt, amen.

Ende want hier gesproken is van 't vruchtbaer lezen der godtlicker schriften, ende deselve verscheijdelyck is sprekende tot verscheijden persoonen, zo dat zij den eenen scherpelick straffet ende den anderen zoetelick vertroostet, den eenen wredelijck dreijget ende den anderen genadelick belooft etc. (zo) wil van node zijn, dat de lezer der H. schrifturen oock verstae, wie hij is. Want anders is 't hem onmogelijck te verstaen, wat tot hem is gesproken ende moet alzo in onverstandt nootlijck tot sich trecken 'tgunt anderen gezeijt is, ende dit tot zyn verderven. Dit verstaet hierdoor: ick leese een troostelyck genadensproke, die trecke ick tot mij ende zij moet mij, zo ick een onboetvaerdich gotloos ben, nootlyck verderven, in boosheijt verstijven ende doen sterven. Of leze ick – wezende een gebroocken verslagen herte – een strenge dreijgende sproke ende neme die als tot mij gezeijt: die donderslach zal mij 't herte breken ende in wanhopige vertwijfeltheyt brengen. Hier ziedy nu, wat gevaerlicheijt in desen is gelegen. Hierinne verloopt sich meest elc, ende hiertoe helpen de valsche leraren vrede prekende, daer geen en is.

Alzoe moet geweten zijn, dat sommierlyck in den gansche H. schrift geen andere persoonen en worden gevonden dan sondaren ende heijlighen. Zondaren zijn onboetvaerdich ende oock boetvaerdich. 't Eerste zijn godeloozen; maer boetvaerdige zondaren zijn knechten, uijt vreesen van straf 't quade latende, ende oock huyrlingen, 't goede op hope van loon doende, zonder hate van 't quade of liefde van 't goede in sich te hebben. Maer heijligen zijn kinderkens, die t goede beminnen ende warachtelyck willen, maer uijt swackheijt noch niet al en doen; oock stercke jongelingen, die 't quade verwonnen hebben, ende mannen of ouderlingen, die Hem kennen, zo Hy van begin is geweest. Ende vint men alzo in specie zes persoonen ende geen andere meer in de heele schrifture te wezen, te weten: godlozen, knechten, huijrlingen, kinderen Godes, jongelingen ende mannen of ouders. Alle mensch is een van dese, maer weijnich weet iemant, wie hij is van dese. Hier twijfelt men of men weet dat. Die 't weet is seecker in desen, maer die twijfelt wert seker, als hij sich stelt opten nedersten trap zijns twijfels. Alsof ick twijfelde of ick ben een huijrling of een kint: gelove ick mij een kint te wezen, als ick noch maer een huijrling ben, ick blijf euwelick – immers zo lange zulck waengeloof geduijrt – een huijrling tot mijn verderven. Maer stelle ick mij in 't nederste ende neem mij des huijrlings aert aen, ten mach mij niet schaden, maer moet mij nut zijn, want die sich vernedert, zal verheven worden; het vernederen is

't sekerste, d'oitmoedige wandelt veijlich, zalich zijn die ootmoedige van herten.

Siet, vrundt, dit heeft myns herten luste – verorsaect zijnde uyten lust, die ick bemercke in u ende in den grote,[4] die cleijn is in zijn zelfs ogen, te wezen tot waerheijts kennisse – lustelyck door mijn penne doen vlieten tot een nutte verlustiginge van u beijden, dien ick van herten 't beste gonne. Dat weet de alwetende Heer, dien ick u met wijf ende kinderen aenbevele

u N.

4 Cornelis de Groot.

Coornhert Correspondentie, III, 4
Dat de vrome in de werelt onrust ende lijden hebben ter tijt dat se in Christo alleen ruste ende luste scheppen.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort
datering, plaats:	Eind 1575, begin 1576, Xanten*
referentie:	Becker 1928, p. 206-207
aantal woorden:	499
thema:	Lijden en troost
omschrijving:	Na (zeer) vriendelijke woorden tot Van Montfoort en opmerkingen over niet aangekomen correspondentie, komt Coornhert ter zake. Anderen dan de kinderen Gods zijn de oorzaak van de oorlog, ja, van alle ellende en verderf: t.w. 'de bastaerden ende onzalige hoerekinderen van vreemde herten, aert, tale ende zeden'. De kinderen Gods ondergaan de ellende, zijn met hun Vader één, weten dat Hij hen kastijdt en dat Hij de geduldigen steunt en met Zijn kracht – niet de onze – leidt naar rust, vrede en veiligheid. Zo lang wij onze zinnen, hoop en vertrouwen op de onstadige wereld richten, is onrust ons deel. Richten wij ons echter helemaal tot Christus, zodat Hij alleen aan ons trekt, dan bouwen wij op het eeuwig vaststaande woord van de Vader ('dien onbeweechlijcken rootssteen') en zijn wij bevrijd van alle vergankelijke hoop en begeerte.
bijzonderheden:	Coornhert verwijst naar een andere brief over het 'trecken' van God: *CoCo,* I, 64. Verwijzing ook naar zijn *Schole der deughden* (1576).
opmerking 1:	Over de datering zie: Becker 1928, p. 206, nt. 6
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 4.
Dat de vrome in de werelt onrust ende lijden hebben ter tijt dat se in Christo alleen ruste ende luste scheppen.

GIster is mij u.l. schrijven, waerde Dederijck vrundt ende rechte Sterckenberch – daer een vrundt ter noodt toe vluchten ende sich bergen mach, bij mij voormaels bevonden – ofte Montfort, behandet, daer ick het welvaren van u.l. met desselvens gesinde, oock uwes groten vrunts[5] – wiens grote ouderdomme in zo cleijne zijne jaeren door zijn grote luste totten Aldergrootsten mij grotelijck verblijdet – met hertsenvroechde gelezen hebbe, dezelve – ick meijn u.l. met den vrunden – hertelijck oock van wegen de mijnen groetende ende met condtmakinge onzer alder welvaert oick oorzaecke van blijschappe gevende. Dit u briefken is mij buijten gewoonten cort overgecomen ende vermelt van en mijnen laetsten bij u 1. ontvangen te zijn den 21^{en} Januarij. Derhalven ick in twijfele come of u.l. meijnen – zo ick er meer gezonden hebbe – eenen mijnen brief van date den 12^{en} Novembris '75, zo overmits de lancksaemheijt van 't behanden als omdat u.l. daer meldet van mijn cort schrijven, en overmits deselve van den 12^{en} Novembris niet al geheel cort was ende antwoort met sich brachte van 't trecken Godes – daeraf ick u ter liefden noch sedert drie dialogos hebbe gemaect – zo dat ick mochte lijden, dat u.l. eerste schrijven mij bericht brachte of u.l. desen gemelden van den 12^{en} Nov. meijnen dan eenich ander.

5 Cornelis de Groot.

Met het cordt verclaren van de twee eerste woorden des alderbesten gebedts melt gij verstandelick den grondtoorzaecke niet alleen deses krijchs, maer alder werelts ellende ende verderf. Want niet de kinderen Godes, die der godtlijcker natueren nu deelachtich geworden zijnde in Christo metten Vader één sijn, maer de bastaerden ende onzalige hoerekinderen van vreemde herten, aert, tale ende zeden veroorzaken alle de jammeren, 'twelck de lammeren zachtmoedelijck, gelijckmoedelijck ende vrolijck in horen herder lijden. Die soect zijn schaepkens niet dan met lijden, alle, die sulcx geduldelijck aennemen, neemt hij op sijnen schouderen ende dracht se zelf met lijden met al zijn goddelijcke cracht – niet onze menschelijcke swacheijt draget in heurlieden – tot in zijn schaepskoije, daer is ruste, vrede ende veijlicheijt, Godt geve hoe oock de wolven woeden. So lange wij met ons lust, hope ende vertrouwen in de werelt – de beweechlijcke onstadicheijt der vluchtigen schepselen – zijn, moeten wij onrust, verstoornissen des herten – door hopen, vresen, troeren, droeven etc. – hebben. Maer comen wij eenmael te recht in Christo met hert, lust, hoop, verlangen, troost ende toeverlaet, zo dat hij onze schat zijnde alleen ons herte treckt tot hem, dat is tot dien onbeweechlijcken rootssteen, dat euwich vast staende woordt des Vaders, ende wij van allen verganckelijcken hoopen, lusten, begeerten etc. in hem gefrijet worden, dan zullen wij in hem rust hebben, behouden ende euwelick met veijlicheijt genieten. Dit zal die gaefrijcke liefde Godts in Christo gonnen u, mij ende allen menschen, is 't, dat wij der creatuijren ydelheijt tegen des scheppers hoochwaerdicheijt te recht onderscheijden, dat begeven ende dit aencleven.

Dit wenscht u, den grote, u gesinde, allen goetwilligen ende oock zich zelf

u vrundt.

Coornhert Correspondentie, III. 5
Van de H. schrifture boven andere boecken te lezen; van goede oeffeninge ende stichtelicke geselschap

geadresseerde:	Dirck van Montfoort (?)
datering, plaats:	1577*
referentie:	Becker 1928, p. 207-208
aantal woorden:	420
thema:	Kritiek op Barrefelt
omschrijving:	Coornhert bespreekt een brief van J.H. (= wellicht H.J. Barrefelt, volgens Becker) waarin hij weinig 'ondervintlicke ende stichtelicke' waarheid aantreft. Hem stoort vooral dat J.H. zijn eigen werk stichtelijker vindt dan de Schrift zelf. Coornhert legt de nadruk op pijnlijke zelfkennis en strijd tegen het eigen 'vleesch' voor wie tot ware gelatenheid en Christus' genoegdoening wil komen. Tot slot heeft Coornhert niets dan lof voor iemand, een bekende van Van Montfoort, met wie hij een gesprek had toen die hem zijn (door Van Montfoort bewaarde) geschriften bracht.
bijzonderheden:	Coornhert heeft het erover dat hij misschien wel in Den Haag gaat wonen.
opmerking:	Geadresseerde zie: Becker 1928, p. 207, nt. 3

Brief 5.
Van de H. schrifture boven andere boecken te lezen; van goede oeffeninge ende stichtelicke geselschap.

VRundt ende broeder in den Heere. Den brief van J. H. heb ick gelezen, meer verbloemde ende schriftelicke woorden dan ondervintlicke ende stichtelicke waerheyt daerinne vermerct ende verstaen, dat hij – als al d'andere – zijn leere de reijne lere Christi noemt, die ick geensins voor reijn, maer voor onreyn aenzie, alzo hoor grondtfest zelf onreijn ende onwarachtich is. Alzo wijst hij u oock tot een ouffeninge in de verbeeldinge der gedachten, namentlick tot het betrachten van de artikelen des geloofs ende tot het lezen van zyne ofte henluyder boecken, recht of daer wat stichtelickers voor u persoon te lesen waer dan de H. schrifture zelf. Ende bedunckt mij, dat uwe oeffeninge in de ware gelatenheijt – voortcomende uijt hate uwes zelves ende dese uijt ware kennisse van eygen quaetheyt, dewelcke eerst de levende oorzake is van den rechten strijdt, daertoe hy oock vermaent – verde te boven gaet ende u persone nutter is dan dese zynen angewezene, hoewel die anderen groot is etc. Van de genoechdoeninge Christi schrijft hy wat tijtlicker ende historialicker dan ick hem noch toebetrout hadde, want al is die wechneminge van de middelwant ende toorn Godts uyt onze herten, zo moet oock zulcke genoechdoeninge Christi in zyn cracht ende geest binnen ons geschieden met ware cruijsinge onses vleesch met zyn lusten ende begeerlicheyden, zal 't ons nut zijn. Ons, zegge ick, die levendich blijven ende den tijdt der genaden deelachtich zijn. Dits van genoech.

Beroerende nu 't gesprake metten brenger mijnre schriften, is my boven mijnen wensche lustich ende stichtelick gevallen. Ick hebbe niet nieuws gevonden in 't bevinden van u waerheyt spreken van des persoons onpartijdicheyt; maer dat u oordeel zo claer is geweest in 't kennen van dese persoons bescheydene goedicheijt, is mij – om waerheijt te seggen – nieu in u ende boven mijn vertrouwen op u. Want ick mijn leven lang van vier persoonen van de grote menichte menschen,

die ick gesproken hebbe, zo lanckmoedich, zo vruntlick ende zo goedich, maer noijt persoon zo recht ijverich tot Gode gevonden hebbe. Dit was mij meerder lust ende stichtinge dan ick u zoude connen ende dan ick hem zoude willen – om verdacht van pluijmstrijckerije, die mij waerlick vreemt is, te vermijden – zeggen of schrijven. Alzo bedanck ick mij zijns gespraecx ende u van de aenvoeringe zijnder kennissen, die ick verhope tot ons alder nut ende geneucht te sullen vermeeren in den Heere, indien 't deselve voecht – zo mij wel selfs bedunckt ja – dat ick in den Hage come wonen.[6]

6 Becker meent dat het gaat om Dirck van Egmont van der Nijenburg.

Coornhert Correspondentie, III, 6
Van danckbaerheyts lust.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort*
datering, plaats:	Begin 1577*
referentie:	Becker 1928, p. 209-210
aantal woorden:	481
thema:	Dankbaarheid
omschrijving:	Coornhert uit eerst zijn grote dankbaarheid voor de appels die Van Montfoort hem heeft laten brengen. Hij zegt zich te schamen, want hij ontvangt zoveel meer weldaden dan hij geeft. Daar komt bij dat Van Montfoort hem eertijds, toen hij in de gevangenis zat (1567), als eerste met geld heeft geholpen: een betoon van grote, onbetaalbare vriendschap. En in 1572 kon hij enige weken bij Van Montfoort verblijven (zie Becker 1928, 209, nt. 6). Coornhert zegt nauwelijks in de gelegenheid te zijn zoveel goedheid te beantwoorden: hij ziet zich als een crediteur met veel op zijn kerfstok. Coornhert nodigt vervolgens Van Montfoort uit om zijn 'boomgaart' te bezoeken en er naar believen een en ander uit mee te nemen. Hij zegt dat zijn 'appels' langer bewaard kunnen worden en geen wormen bevatten. Hij waarschuwt vervolgens voor onrijpe 'appels', d.i. ondoordachte beslissingen, met name verwijzend naar Van Montfoorts besluit om het avondmaal te mijden. Hij vraagt hem hoe dit bevalt. Ten slotte heeft hij het over een gesprek met N. met wie hij deels kon instemmen en op enkele punten van mening verschilde. Hij zegt te betreuren dat De Groot, aanwezig bij dit gesprek, zich niet uitsprak. Diens opvatting acht hij van waarde, hem pressen zich uit te spreken wil hij echter niet.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 209, nt. 2 en nt. 3
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 6.
Van danckbaerheyts lust.

DEn uwen van eergister, vrundt ende broeder, met het mandeken is mij getrouwelyck buijten mijnen costen behandet ende hebbe my verwondert, waer in dese tijt noch zo veele zulcke appelen mogen gewassen zijn.[7] Oock hebbe ick mijn geschaemt, dat ick altyt lydelicker, nimmermeer doender wijs met weldaden omme gae met u.l. Gedenct mij dan niet, dat gij uijt alle mijne vrunden d'aldereerste waert, die mij in die onsichlicke tydt in den gevanckenisse versocht, dat gij mij 100 rijcxdaelders ongebeden in mijnen noot, als nau iemant brief dorste schrijven, aen my hebt gesonden? 't Es waer, ick heb u dat geldt weder doen hebben; maer ben ick niet die vruntschappe – die ick nimmermeer weet te betalen – noch schuldig gebleven? Weet ick mede niet, wat vrundtlicheijt gij mij tot uwen huijse enige weke lange *anno* LXXII, oick wat onverhoopter getrouheyt gy daernae mijn huysvrouwe met haer suster – als ick vertrocken was – hebt bewezen?[8]
Ja vrijlyck: alle dit ende veel meer weet ick met een genoechlijck herdencken om u vruntlycheyts, maer met schaemte om mijn ongelegentheyts willen van

7 Zie ook *CoCo,* I, 28 en 30 en *CoCo,* III, 8, 11 en 12.
8 Uit deze brief blijkt dat Coornhert, die in 1572 op last van de Staten van Holland de wandaden van Lumey moest onderzoeken en vervolgens door hem met de dood werd bedreigd, niet meteen naar het land van Kleef vluchtte, maar eerst bij van Montfoort in Leiden onderdook (Becker 1928, p. 209, nt. 6).

danckbaerheijt te tonen. Ende dit te meer, nu de kerfstock van zodanigen quade betaelder, overmits haer volheyt, al yser behoort te zijn, begint gy, in de plaetse van 't oude te manen, niewe schult te borgen, maer zeker ter goeder trouwen. D'appelen waren my wenschelick angenaem, maer mijn hoochmoedicheyt – noch niet geheel doodt – heeft een onlust aen dese nieuwe banden, om mynen ouden halse op d'oude banden van weldaet van nieuws geknoopt zijnde. Aen mijn goedtwillicheyt van die te ontbinden weet ick wel, dat gy so weijnich twijfelt, als dat gy geen ding minder en begeert dan weldaets vergeldinge.

Nu welaen, ick mach bestaen te betonen, dat ick mede gaerne door enige miltheijts bewijs u oock zoude verlustigen ende wil daeromme myn cleyn boomgaerdeken met alle d'appelen, peren etc. doorsoecken ende, wat ick nut of lustich voor u daerinne vinde, tot uwen besten laten zyn. Dit boomgaerdeken staet gestadelyck open voor u, die daer, dat u mach aengenaem zijn, moecht of schudden, plucken, eeten ende metdragen na u behagen. U appelen zyn geduijrich, maer die mijne zyn geduijriger ende al beter – dat derf ick roemen – zo zy niet wormsteeckelick en zijn. Daer mochdy u voor hoeden, eer gy begeerlyck daer inne bijtet. Dit vroechrype of onrijpe appelken van het blijven uyten nachtmael[9] met zynen oorzaken is 't uwer begeerten in mijn hoofken gewassen, of 't u smaect schrijfdij niet.

Het gevoelen van onzen N. hebbe ick uijt zijnen monde in 't lange gehoort, enige dingen voor nut, nodich ende goet gevonden ende enige dingen anders, daervan ick hem genoech dede. Mocht lyden, dat de G. niet zo groten schroomen hadde om zyn gevoelen – in mijnen oogen groot geacht – mede te seggen. Maer nu hem sulcx niet en gelieft, wil ick hem daermet niet quellen. Vaert wel.

9 Zie zijn traktaat over dit onderwerp *Consistorie, handelende van't niet hanteren des nachtmaels* (in: *Wercken* I, 353r-364r/821-843).

Coornhert Correspondentie, III, 7
Van des religions vrijheijt ende toelatinge.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort*
datering, plaats:	Voorjaar of zomer 1583*
referentie:	Becker, 1928, p. 210-212
aantal woorden:	510
thema:	Vrijheid van religie
omschrijving:	Coornhert zegt vernomen te hebben dat predikanten tegen zijn *Proeve vande Heydelberghsche Catechismo* willen schrijven, wat hem niet verbaast, want zijn geschrift tast de wortel aan. Zij hebben groot belang bij de weerlegging van zijn kritiek: velen zullen hen en niet hem geloven, als zij inderdaad 'met Godes waerheyt' weerleggen wat hij beweert. Vervolgens verwijst Coornhert naar Arennius die in antwoord op Jean de Morvilliers (godsdienstgesprek in bijzijn van Hendrik III, 1575) opmerkte dat ten behoeve van de koning en zijn rijk 'vaste ende oprechte eendracht' van de burgers is vereist. Die eendracht echter veronderstelt gelijkheid, vooral in zaken van religie. De koning moet alle burgers gelijkelijk liefhebben, zeker wat hun religie betreft, want die is zo stevig verankerd in hun hart, dat de eendracht geen beter fundament kan hebben. Ongelijkheid in godsdienstzaken daarentegen is de pest voor het land. Wat de ene partij is toegestaan, moet ook voor de andere gelden, anders groeit het wantrouwen en voelt men zich bedreigt. Deze raad moet men zich in Leiden ter harte nemen. Eens te meer daar het slechts gaat om 'simpele predicatie zonder exercitie van sacramenten', nog wel van de zijde van andere protestanten ('evangelisten'), dus niet van katholieken ('papisten'). Hoe kan dat schaden, zeker als men verbiedt dat zij elkaar over en weer veroordelen, uitschelden en belasteren? Een verbod leidt tot onrust. In Frankrijk heeft men noodgedwongen elk wat wils moeten geven, omdat anders de onderlinge moordpartij geen eind zou hebben gekend.
bijzonderheden:	Citaat opgenomen van Arrenius; verwijzing naar de 'Paix de Monsieur' (6 mei 1576); dit Franse voorbeeld verdient volgens Coornhert navolging. Zie tekst (nt. 16 en 18).
opmerking 1:	Geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 210, nt. 7
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 7.
Van des religions vrijheijt ende toelatinge.

U Brief van gister, waerde ende oude vrundt, creech ic huyden. Dat die ministers daar willen schrijven tegen myn Proeve op heur Catechismum[10] wondert mij niet, want sij zyn met rijcke weddens daertoe verbonden, zunderlingen nadien't den wortel aantast. Connen zij nu myn seggen met Godes waerheyt wederleggen, 't sal haer leere by veelen gelooflic ende myne schriften zo ongelooflyck maken, dat ic niemanden meer schaden, maer mij self uijt haer waerheyt zo nut zyn zal mogen, dat ic dan tot mynre schaden, die waerheyt ter eeren, myn dolinge in druck wil belyden. Maer vermogen die twee van buijten[11]

10 De predikanten (Cornelisz, Donteclock, Saravia) willen zich richten tegen zijn *Proeve vande Heydelberghsche Catechismo,* gedrukt november 1582, maar was pas vanaf voorjaar 1583 in de handel (*Wercken* III, 432r/904). In februari besluiten de Staten van Holland een Leidse professor en een predikant over het boek te laten schrijven. Coornhert laat dit Van Montfoort weten in een brief (*CoCo,* II, 79). De Staten besluiten 26 augustus 1583 dat Coornhert en de predikanten met elkaar in discussie kunnen gaan (de Haagse disputatie). Zie: Becker 1928, p. 210, nt.7.

11 Cornelisz en Donteclock.

met u derde[12] niet, zo waer henluijden het swijgen veijliger, tot dat verstandiger dan zy zijn zulcx ondervinden.

Beroerende nu 't antwoorde, die onze N. soude mogen geven opte versochte raet aen hem, zoude ic, wesende in zyn plaetse, met rechter ernst wel derven raiden 'tgeene Aerrennius van wegen die Gereformeerden in Franckrycke *anno* XVcLXXV ter antwoorde gaf Morvilliers ten aenhooren des Conincx met dese onder meer andere woorden: 'Die nut des Conincx ende des rycx vereijscht een vaste ende oprechte eendracht alder burgeren. Nu en mach er geen vaste eendracht wezen tenzy dan dat alle die burgeren genieten gelijcheyt, ende dat aldermeest in religions zaken. Zo behoort de Coninck alle zyn ondersaten te omhelsen met een gemeene ende gelycke liefde, ende dat in de alder-grootste ende hoochwaerdichste zake van de religie, (die) haer wortel in alder menschen herten zo diep vesticht, dat die eendracht nergens vaster noch bestendiger plaets en mach becomen. Maer d'ongelijckheijt onder den burgeren is van alle wyse politiciënen genaemt geweest een pestilentie des republycx. Zo wederomme die gelycheijt is d'aldersekerste bandt van de gemeene eendracht ende vasticheijt. Is 't dan zo, dat die van de religie tot sommige plaetsen werdt benomen die vrije excertitie van haer religie, daer den Catholycken die wert gejont, wie siet niet, dat d'een partije door 't bewijs van zulcken voordeel te fijerder ende d'ander te mestrouwiger zal werden, als die zal moeten vermoeden, dat haer van d'ander partije, ander religie houdende, pericule staet te beduchten. Ende sullen alzo wederomme vallen in de swaricheden, die wij in de voorleden jaren hebben ondervonden.'[13]

Stelt nu, vrundt, den magistraten aldaer in plaetse des Franschen Conincx ende een groot deel der burgeren aldaer in plaetse van de Hugenoten, zo zuldy self licht connen verstaen, dat die voors. beradinge daer nu niet qualyc soude dienen.[14]

Immers veel lichter waer daer u saecke toe te laten dan die voors. saecke in Vranckrycke – nochtans heeft daer die noot ende experientie den Coninck gedrongen zulcx toe te laten[15] – want by u en wert niet begeert dan simpele predicatie zonder exercitie van sacramenten; die begeerders zijn oock geen papisten, maer evangelisten; wat schade mach uijt het toelaten van sulcx comen, sonderlingen als over wederzyden het voorder veroordelen, schelden ende lasteren strengelyc wert verboden? Maer wat groter onlust veroorzaecken zoude het weijgeren, can licht gemerct worden uijten voors. saecke van Vranckrijcke, daer men nootlyck elck wat wils heeft moeten geven oft stadelick in een onderlinge moorderie volherden.

Vaert wel.

12 Saravia.

13 April 1575 ontvangt Hendrik II een afvaardiging van de gereformeerden. Arrennius houdt bij die gelegenheid een rede (11 april), waarna Morvilliers namens de koning een antwoord geeft. Zie: Becker 1928, p. 211, nt. 4. Coornhert haalt deze toespraak van Arennius meerdere malen in zijn werk aan, zo ook in zijn *Synode over gewetensvrijheid* in: ed. J. Gruppelaar, J. Bedaux & G. Verwey, 2008, p. 134; *Wercken* II, 23r/71 en in zijn *Proces van't Ketter-dooden* (*Wercken* II, 66r/157).

14 Becker veronderstelt dat het gaat om een Leidse petitie uit 1583 (ondertekend door Van Montfoort en een groot aantal Leidse burgers) ten gunste van Coolhaes, nadat deze in het jaar daarvoor is geëxcommuniceerd.

15 Becker geeft aan dat Coornhert zeer te spreken is over de zgn. *Paix de Monsieur* (6 mei 1575); hij verwijst naar Coornherts *Overwegingen aangaande de huidige stand van zaken in de Nederlanden*, (D.V. Coornhert, *Politieke geschriften*, ed. J. Gruppelaar, 2009, p. 161-167; *Wercken* I, 552r/1243).

Coornhert Correspondentie, III, 8
In Godes wille alleen te rusten ende zyn eere in allen te soecken.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort*
datering, plaats:	November 1583*
referentie:	Becker 1928, p. 212-213
aantal woorden:	283
thema:	De Haagse disputatie
omschrijving:	Wederom woorden van dank aan het adres van van Montfoort. Coornhert reageert op de gezondheidsproblemen van zijn studerende zoon ('Laet hem de boge wat ontspannen, wil hij niet, dat se breke.'), vermeldt dat ook zijn vrouw Neeltje ziek is en dat zij geheel op Gods wil vertrouwt. Dat laatste gunt hij ook Saravia, die zou dan het 'vergeeft ons onze schulden' niet misduiden. Coornhert zegt voorts rustig af te wachten wat Saravia tegen hem naar voren zal brengen. Elke waarheid kan rekenen op zijn instemming. Óf het waarheid is, hangt echter niet van af van degenen die discussiëren, want aan God komt de eer toe in Zijn zoon de waarheid te zijn.
bijzonderheden:	Verwijzing naar de Haagse disputatie, met Saravia, zieke Neeltje
opmerking 1:	De Haagse disputatie (godsdienstgesprek met Saravia) begon 27 oktober 1583.
opmerking 2:	Datering zie: Becker 1928, p. 213, nt. 1

Brief 8.
In Godes wille alleen te rusten ende zyn eere in allen te soecken.

MEn magh, waerde ende oude vrundt, uijter mispelen grootheijt die grootheijt uwer jonsten tot mij, ende uijt dit woordt-dancken alleenlick die grootheijt mijns vertrouwens tot u. l. mercken, dat gij liberalijck ende niet woeckerlijcken schenckt.

Tegenheyt in zijn gezontheijt is mij tegen, maer niet onvoirzien, gemerct zijn al te hete ijver in 't studeren zijn natuyre verongelijckt.[16] Doch hoor ick gaerne, dat het op goed voet met hem staet. Laet hem de boge wat ontspannen, wil hij niet, dat se breke. Dit segt hem uijt mijnen name tot een waerschouwelijcke groete.

Mijn crancke Neeltgen[17] danct u der vrundtlicker ende Christelicker wenschen, niet wetende u. l. iets beters te wenschen dan dat zij – zo ick zie – van de Heere al geleert heeft, dat is in de waerheijdt te rusten in den wille Godes ende te bidden om dat zijn H. wille geschiede. Verstondt Saravia dit zo wel in 't ondervinden als mijn Neeltgen, hij soude omsichtiger zyn dan te meijnen van met zijn stroijen pijle – in dese onze zaecke – van 'vergeeft ons onze schulden' mij te quetsen, te min noch gemerct hij wel behoirdt te mercken, dat hem dat geweer al is benomen. Wat hij anders voor waerheijt tegen mijne meijninge zal weten voort te brengen, zal ick gaerne toestemmen, als icx maer voor waerheijt can verstaen. Want niet Saravia noch Coornhert, maer Godt in zijnen zoone – die selve die waerheijt is – behoort de eere toe, ende hem of mij – die in desen des waerheijts dienaer is – sulcke eere ende jonste bij den groten, als de waerheijt selve ende zijne lieve jongeren gewoon zijn te behalen. Godt verlichte hem, Saravia, metten sijnen, u. l. metten uwen ende oock mij, u. l. oude vrundt N.

16 Becker veronderstelt dat hier Van Montfoorts zoon is bedoeld.
17 Coornherts vrouw wordt ernstig ziek terwijl hij aan de Haagse disputatie deelneemt. Hij verzoekt de commissarissen (3 november 1583; zie *CoCo*, II, 90) naar Haarlem te mogen vertrekken. Het debat wordt onderbroken en 28 november hervat.

Coornhert Correspondentie, III, 9
Van ons onverstandt te verstaen, onze verkiesinge te laten ende in Godes wille te rusten.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort*
datering, plaats:	1584*
referentie:	Becker 1928, p. 213-214
aantal woorden:	231
thema:	Eigen onverstand, het niet-kiezen en rusten in Gods wil
omschrijving:	Coornhert merkt op dat het verstaan van ons onverstand bijna het hoogste is wat ons verstand kan bereiken. Immers, door in onzekerheid niet te kiezen, kunnen wij ook niet verliezen. In onze gelatenheid (niet-keuze) staan wij onder Gods wil en behouden wij onze rust. Het is niet zeker dat een lang leven, rijk, gezond, geacht, *etc.* goed of slecht is. Wie dit onderkent, begeert een dergelijk leven niet en is niet bedroefd als hij niet zo'n leven leidt. Dit geeft rust, want men wil dat Gods goede wil geschiedt en niet de eigen wil.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	De derde alinea van deze brief komt overeen met *CoCo,* I, 16.
opmerking 2:	Geadresseerde en adressering zie: Becker 1928, p. 214, nt. 3.

Brief 9.
Van ons onverstandt te verstaen, onze verkiesinge te laten ende in Godes wille te rusten.

VRiendt, u. l. schrijven is mij behandet, bedancke u. l. vruntlick van de moeijten van de 14 gulden te senden ende te ontfangen. Het overoortgen zal gaen aan den armen, maer dit briefgelt aen u tot last of schade voor u vriendelijcke dienst.

Nochtans en derf icx hierin niet leggen uijt vreese van kijven te hooren, neemt daerom ander briefgelt, dat mij niet en cost ende u – zo ick mercke – liever is, ick wensche oock nutter.

Het verstaen van ons onverstandt is bijnae ons hoochste verstandt, want wat wij verstaen bij ons niet verstaen te zijn daerinne en mogen wij niet verkiesen, waerin wij niet en verkiesen en mogen wij geen rust in verliesen, want daerin staen wij gelaten onder die lieve wille Godts. Nu acht ick, dat niemant ter werelt en mach warachtelijck verstaen, dat het langer leven, het veel winnen, rijck, gezondt ende wel gewilt, geacht ende gehuwelijckt te zijn etc. hem goedt is of quaet. Die dit verstaet, en begeert zulcx niet, die 't niet en begeert, en bedroeft zich niet, als hij 't ontbeert. Hier is rust, rust, zegge ick, in de goede wille Godts, diens geschieden wenscht hij, niet de zijne. Dit laet ons in den gelove met ernst beneerstigen ende in der waerheijt bidden van de Vader des lichts, die zal 't geven al die 't zo bidden, oock u l. ende deszelfs oude vrundt.

Coornhert Correspondentie, III, 10
Oorsaeck van schrijven tegen D. J. is d'eere ende leere Christi voor te staen.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort (?)
datering, plaats:	Voorjaar 1589*
referentie:	Becker 1928, p. 214-216
aantal woorden:	634
thema:	Beweegredenen om tegen David Joris te schrijven
omschrijving:	Van Montfoort is benaderd om Coornhert te vragen voor het ter perse gaan van diens geschrift tegen David Joris (*Kleyn-Munster des groot-roemigen David Jorisens roemrijcke ende wonderbare schriften*, 1590) te laten weten aan David Joris en de zijnen wat zijn beweegredenen zijn. Coornhert zegt daar geen tijd voor te hebben, vooral niet voor al het heen en weer schrijven, maar de davidjoristen echter ('enige dagen lang') graag te woord te zullen staan en dat hij zijn boek niet zal laten drukken als David Joris en de zijnen hem ervan weten te overtuigen dat zij gelijk hebben op de door hem aangevochten punten. Want hij wil slechts nuttig zijn, en niemand schaden. Dat is overigens ook precies wat hem beweegt. Nuttig is echter vooral te weten dat Christus en niet David Joris de Heer is, dat Johannes de voorloper van Christus is en niet Christus de voorloper van David Joris, dat de geschriften van Christus en de apostelen geen 'stuckwerck' zijn, maar de volkomen leer en niet de leer van David Joris. Het *Nieuwe Testament* is alles wat wij voor onze zaligheid nodig hebben, David Joris' verwijzingen naar het *Wonderboeck* en zijn andere geschriften zijn overbodig, weldra schadelijk. Coornhert zegt te schrijven ten behoeve van Christus' eer en het heil van de mensen en herhaalt open te staan voor een vriendelijk gesprek. Ten bewijze van zijn welwillendheid wijst hij erop dat hij vrienden van D.J. al een afschrift van zijn boek heeft bezorgd, eveneens mét uitnodiging voor een gesprek, waarop echter een onvriendelijk antwoord volgde. Mochten D.J. en de zijnen geen antwoord hebben op zijn kritiekpunten, dan staat hij in zijn recht om anderen te *waarschuwen* voor hun dwalingen, want in dit land doodt men niet om 'uuyterlycke saecken'.
bijzonderheden:	Geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 214, nt. 2 en 3.
opmerking 1:	Zie ook: *Wercken* I (460v/1042), *Redene van des Auteurs schrijvens* (tegen David Joris).
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 10.
Oorsaeck van schrijven tegen D. J. is d'eere ende leere Christi voor te staen.

OUdste, waerde vrundt, het pacxken mette 4 stuvers hebbe ick ontfangen, onfangt gy nu antwoorde op u.l. begeren aen mij voor ander luijden, te weten dat ick voor 't drucken mijns schrifts tegen D. J. aen de zynen zou willen schryven, wat mij tot het schrijven tegen hem beweecht etc. Sulcx te doen is mij ongelegen, oock veel over ende weer overschrivens, myn tyt weet ander werck. Maer believet die van D. J. of dese goede luijden, die u.l. dit aen mij doen versoecken, of wie 't anders zal mogen zijn, bij mij te comen, zy sullen mij hertswillich vinden om enige dagen lang hoor vrundelyck te sprake te staen, zo vele als hoirder komen, onder zulcken gedinge, dat, zo zij mij metter schriften of oock met redenen konnen vroedt maken, dat D. J. recht heeft in den stucken, bij mij voor onrecht angewezen, of dat meer schade dan voordeel zoude te verwachten zijn uyt het drucken mijns schrifts, immers datter geen vrucht altoos uijte (te) verhopen is, ick sulcxs verstaende, of een van dien, mijn schrift niet drucken maer verdrucken

wil. Want ick wil nut zijn, maer niemanden schaden. Nopende dat my beweecht, dats hier nu al geseijt. Ick houdet nut te zyn, dat Christus, niet D. J. voor de Heere, Joannes Christi, niet Christus D. J. voorloper zij gehouden, dat Christi ende zijnder apostelen lere ende schriften, door Christi geest voortgecomen, nyet stuckwerck, maer de volcomen lere zij ende daervoor gehouden werde ende niet D.'s leere. Dat oock daerom het Nieuwe Testament alles, dat ter hoochster zalicheijt nodich is, inhoudende is, ende derhalven D. J. Wonderboeck[18] ende d'ander zijne schriften, daertoe hij wijst ende niet tot het voors. Testament, onnodich, immers als van beter tot arger aenwysende, schadelyck zyn en niet anders meer. Somma: myn juckpen in desen is d'eere Christi ende der menschen heijl. Heeft nu iemant van de voors. luijden waerheijt ende verstandt, wat zal hoor lichter vallen, dan mij – die waerlyck 't mijn gaerne om beter geve – zo zy verstaen, dat ick doole, mijn onwaerheyt ende onverstandt kondt te maken of ten minsten in mijn zotheijt met schanden te verstommen? Lieve, laet hoor niet schromen te komen, zij sullen ontwijfelick of mij of hoorzelven of ons beijden nut zijn. Mijnenthalven belove ick hoor in trou ende waerheijt my seggelyck, vriendelyck ende zonder vooroordeel te laten vinden.

Dat ick hoor niet ongunstich ben, is hier gebleken in een maendt of twee, als ick een hoirder vrunden 't voors. myn schrift dede behanden ende zo lange behouden, datter twee copiën af gemaect zijn – hoewel dat buyten myn wil geschiede – met aanbiedinge by ons alvoren in alder vriendelicheyt te spreken, daerop my een onvriendelic antwoord quam. Maer zo men mij niet en wil of en kan een van de voors. drie stucken doen verstaen, zal bij mij meer moeten gelden zo meniger menschen afleydinge van Christo, zynen dienst etc. op D. J. tot hoirder zielen verderf, om daarvoor te waarschouwen dan weynich luyder onlust – 't gelt hier te lande geen dodens in uuijterlycke saecken – die doch onder Esaus cleedt sich wel sullen konnen bergen. Dat mogen zij voor waerheyt houden, dat ick die van D. J. noch niemant ter werelt wil schaden, maer nut zijn in allen daer ick zal mogen, behoudelyck dat hoor te zeer verschonen niet en zij tot veeler eeuwiger verderven.

Daer hebdy, waerde vrundt, mijn porrende oirzake met zynen ommestanden verklaardt. Die wil ick gestant doen met allen myn voors. anbieden, zodat u.l. daerin niet behoeft te twijfelen mijnenthalven. Maer want ick voor Meij tot Amsterdamme moet zijn, zo en sullen zy mij voor Maydach niet gewis thuys mogen vinden; maer wel hope ick na Meij, indien 't hoor belieft met mij te spreken.

De Heere zij met u ende met mij.

18 Eerste uitgave: 1542.

Coornhert Correspondentie, III, 11
Van de gelatenheyt. Gode alleen oock in alle tegenheyt te volgen met vast betrouwen.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort*
datering, plaats:	Jaren '80*
referentie:	Becker 1928, p. 216-217
aantal woorden:	317
thema:	Gelatenheid, zelfverzaking en godsvertrouwen
omschrijving:	Coornhert krijgt weer appels gestuurd, met daarbij een brief van een zoon van Van Montfoort, want hijzelf kon om gezondheidsredenen niet schrijven. Coornhert merkt dan op dat ons lichaam niet zonder Gods wil ziek wordt, dat echter de ziel buiten Gods wil om ziek wordt. De ouderdom verzwakt de meesten van ons lichamelijk, maar de wijzen geeft hij een sterke gezondheid van de ziel, d.i. gelijkmoedigheid of te wel gelatenheid en ware ootmoed. Van belang is niet anders te willen dan God wil, zonder keuze te verdragen wat er gebeurt. God biedt al het goede aan als tegenslag. Dit is geen opvatting, maar een praxis. De eigen wil loslaten en enkel Gods wil laten geschieden. Wij zijn zalig als Hij Zijn rijk in ons vestigt. Rechtvaardigheid betekent ieder het zijne: aan God het gebieden, aan ons het gehoorzamen. Als wij dit rijk zoeken zal ons alles toegeworpen worden. God zorgt al voor onnutte mussen, hij zal voor ons nog beter zorgen: 'Laet ons onze zorge werpen opten Heere, hy sal 't maken, hij zal over ons waken, willen wij hem maer genaecken met oetmoediger gelatenheyt.'
bijzonderheden:	Coornhert varieert op zijn lijfspreuk: 'Laet ons recht doen ende vrolyck leven.'
opmerking 1:	Geadresseerde zie: Becker 1928, p. 216 nt. 4.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 11.
Van de gelatenheyt. Gode alleen oock in alle tegenheyt te volgen met vast betrouwen.

Ick bedroefde mij, vrundt, als ick zach by d'appelen – my dunckt ghy maect een willige tot op u boomgaert – u zoons handt ende niet – zoo ick placht – u eijgen schrift. Maer wat connen – ja wat willen – wy tegen den wille des Heeren? Niet zonder zynen wille werdt het lichaam, maer zonder, ja buyten zyn wille wordt de ziele cranck van de menschen. D'ouderdom brengt lyflijcke cranckheijt mede bij meest alle menschen, maer bij den vroeden brengt zy stercke gezontheijt der zielen mede. Waerin is die gelegen? In gelyckmoedicheyt. Deze bestaet op gelatenheyt ende ware ooitmoedt, dat wy zonder verkiesinge ende met gedult des Heeren ende alder menschen doen lijden ende het quade, dats anders te willen dan Godt wil, myden. Laet ons dit, goede vrundt, nu tesamen niet meer met woorden, maer met wercken leeren. Laet ons recht doen ende vrolyck leven. Laet ons in onrust rust, in armoede ryckdom ende in aenvechtinge blijtschap grijpen in den Heere, die ons alle goet in tegenheyden aenbiedt. Ghij ende ick hebben noch weijnich mijlkens des levens te wanderen; wat mogen wij beter doen dan zonder eijgen wille Godes wil tot een leijtsman te volgen? Verlaten wy onze wille, zo geschiedt in ons Godes wille. Zyn wy niet zalich, als die zijn rijcke in ons heeft? Als wij door 't middel van sulcke rechtvaerdicheyt aan Gode het syn, te weten het gebieden, ende ons het onse, te weten willich gehoorsamen, geven ende toeeygenen, zo sullen wy hebben vrede ende blijtschap in den heijligen geest. Dit rijcke Godes laet nu ten laetsten

voor al soecken, alles zal 't ons toegeworpen werden, hy besorcht die onnutte muschens; zyn wy, zo zyn ryck geworden wezende, niet beter? Laet ons onze zorge werpen opten Heere, hy sal 't maken, hij zal voor ons waken, willen wij hem maer genaecken met oetmoediger gelatenheyt. Dit wenscht u als zich zelf.

Coornhert Correspondentie, III, 12
Eygen wille te sterven om Godes wille altyt te leven.

geadresseerde:	Dirck van Montfoort*
datering, plaats:	Jaren '80*
referentie:	Becker 1928, p. 217
aantal woorden:	97
thema:	Het afsterven van de eigen wil en leven naar Gods wil
omschrijving:	Coornhert dankt van Montfoort, nu voor de peren en de brief, en zegt: 'Wy zyn oude boomen.' Deze bomen moeten vruchten voortbrengen door versterving en aanvaarding van Gods wil, eeuwige vruchten aan de boom van het leven: Christus.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Geadresseerde zie: Becker 1928, p. 217, nt. 2.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 12.
Eygen wille te sterven om Godes wille altyt te leven.

OUde, waerde ende lieve hertsvrundt, u.l. welvaren zach ik in u brief blydelyck ende de peergift met verwonderinge. Zijn dat niet edel vruchten? Wy zyn oude boomen. Lieve, laet ons elcke dach eedeler vruchten in Christo voortbrengen met afstervinge van ons ende beleven van Godes wille. Dit benaersticht alle, ick segge niet dage, alle uijren, maer alle ogenblick. Dit altyt sterven van onzen wille baert telcken een nieuw leven in Godes willen. Dit zyn euwich duyrende vruchten, die wassen aen den boom des levens Christum. Dit wenscht u vruchtbaerlyck te worden als zich zelven u.l. oude hertsvrundt.

Coornhert Correspondentie, III, 13
Van wetenschap self te hebben of goeden raet avontuyrlijk, maer d'eerste wenschelyck.

geadresseerde:	Aan een oude vriend (Dirck van Montfoort ?)
datering, plaats:	Na 1581*
referentie:	Becker 1928, p. 217-218
aantal woorden:	455
thema:	Kritiek op een boek (van Barrefelt)
omschrijving:	Coornhert reageert op een hem toegezonden boek en opmerkingen over hem die hij als een nuttige waarheid en een welwillende leugen omschrijft. De waarheid gaat over degene die zichzelf en anderen goed van raad kan voorzien en over degene die zonder raad is en geen goede raad wil aannemen. Hier dreigt de blinde zich door blinden te laten leiden. Had men raad maar net zo lief als geld? De welwillende leugen betreft de manier waarop in de brief Coornhert wordt opgehemeld. Het toegezonden boek bevalt hem in enig opzicht, met name waar het gaat over versterving en goed leven. De voorgestelde methode wijst hij echter af als 'gesochte nieuwicheyt', d.i. opgeblazen woorden en hij zegt te walgen van het 'onnodich allegoriseren in die onbescheyden tytlicheijt'.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 13.
Van wetenschap self te hebben of goeden raet avontuyrlijk, maer d'eerste wenschelyck.

Recht zalich is hij, die der dingen oorsaeck weet,
en in zyn ongeval 't gewenscht vernoegen vat.
Geluckich is die man, die dien, die met bescheet
hem leert, gewillich volcht op het gebaende padt.

Maer die in al zyn doen hier onberadich leeft,
't geval vertoeft, geen goede raet aencleeft,
die sneeft, hoe 't gaet, blyft in den derden dut,
Van God gehaet, ter werelt gans onnut.

HEt begeerde boeck hebdy my gesonden met een brief, inhoudende een nutte waerheijt ende een jonstiche logen. Is die daerin verhaelde waerheijt Hesiodi[19] niet grotelyck nut: wie is saliger dan die zo goeden raet thuijs heeft, dat hy sich self, oock anderen wel can raden? Wie is oock onzaliger dan die, zonder raedt zynde, niemants welraden wil volgen? Zo mach oock qualick zeker zijn, die, blindt zijnde, zo avontuijrlyck als blindelyck anderen zo licht – ja eer blinden dan zienden – de hant moet bidden omme geleyt te wordene. Waer nu iemant zo raedtgierich als meest elck wel geltgierich is, die zoude zo veele arbeyden om zelf raet in zyn hooft, als d'ander om zelf gelt in hoor comptoir te becomen. Want dat dese doet om een anders gelt – welcx vercrijgen hem onseker is – te bedel niet te behoeven, dat zoude d'ander doen om geen anders raet – van welcx oprechticheyt

19 Hesiodus, Εργα και νμέραι, p. 293-297 (Becker 1928, p. 218, nt. 1).

hy onzeker is – te behoeven. Maer dit gebeurt selden, overmits men meest geldt boven verstandt bemint. Comende nu van dese uwe verhaelde nutte waerheijt op u jonstige logen, zie ick met open ogen, dat gy my daer beschrijft uyt een oordeel, dat gantsch schelu is van liefde, stellende, dat ick wel in my wensche, maer niet in my sie. Dus neem ick dat aen voor een vermaninge om sulcx te worden, niet als een tuychenisse, dat ick zulcx zy. Want ick in desen boven u mij self van mij self moet geloven. Doch is dat waer, of ick u schoon noch niet nut ben geweest, dat ick niet lievers soude doen dan u nut te zijn, ende dit in den aldernutsten dingen. Doch tyt becomende meyn ick u begeren niet te weygeren in de begeerde oversettinge, zo icx can mercken, dat ic zo veele beter soude connen doen dan gij als mij nu hetselve wel ongelooflyck is. Het boeck heb ick begonnen te lezen met een onpartydich opmercken. Ick vinde daerinne, dat my behaecht, oock dat mij meshaecht. Mij behaecht zyn drijven doorgaens om 't quaet te sterfven ende 't goet te leven; mij behaecht niet zeer die wyse, die hy daerin hout, my meshaecht die gesochte nieuwicheyt met die opgeblasentheyt van woorden ende mij walcht van die roem in den dingen, het onnodich allegoriseren in die onbescheyden tytlicheijt.[20] Vaert wel.

20 Becker veronderstelt dat het hier gaat om *Het Boeck der ghetuygenissen van den verborghen Acker-schat* of de *Sendt-brieven* van Hendrik Jansen Barrefelt.

Coornhert Correspondentie, III, 14
Tegen curieuse weetsucht.

geadresseerde:	
datering, plaats:	
referentie:	Becker 1928, p. 219
aantal woorden:	365
thema:	Weetzucht
omschrijving:	Naar aanleiding van een vraag over de maagdelijkheid van Maria merkt Coornhert op dat de Schrift ootmoedige kinderen helder genoeg verschaft wat zij nodig hebben, verstandige ouderen open genoeg in hun nooddruft bijstaat, maar dat voor weetgierige wijsneuzen de Schrift slechts diep genoeg, d.i. een bodemloze afgrond is. Zij verspillen dure tijd aan hoogvliegend onderzoek, maar de resultaten daarvan maken hen geen goed mens, maar enkel verwaand. Zij willen iets weten wat zij niet nodig hebben voor hun zaligheid. Deze tijd zou beter zijn besteed als zij nederig al bekend kwaad dadelijk zouden laten. De nieuwsgierigheid hindert deze praxis. Eerst moet men zichzelf, het eigen kwaad, onderzoeken; het gaat niet aan onmiddellijk Gods goedheid te onderzoeken. Als men in zichzelf het kwaad onderkent en bestrijdt, komt het weten van Gods goedheid vanzelf.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 14.
Tegen curieuse weetsucht.

NU vraechdij om niet geantwoort te worden voor dat ick hier op mijn vrage van u geantwoort zal wezen. Wat beteekenen die woorden Mathei, schrijfdij, ‘ende hij en bekende haer niet voor dat zy baerde horen eerstgeboren zone’,[21] want hieruijt zoude schynen, dat Maria niet altijt maecht en bleef.

Ick weet wel, dat alle datter is geschreven, tot onzer leringe ende beteringe[22] is geschreven. Ick weet mede, datter kinderen zyn, die men melck, ende mannen zyn, die men spyse geeft in de heylige schrifture,[23] ende ick weet, dat die H. Schrift den oitmoedigen kinderen in ’tgeene hen nodich is claer genoech, den verstandigen ouderen in hoor noodtruft open genoech, ende den weetgierigen noeswysen die[p] genoech, ja een ongrontlycke afgrondt is. Maer want ick niet en weet, wat gy door ’t weten van ’t rechte verstandt deser uwer voorgestelde sproke verbetert sult wezen, zo en hebbe ick voor dese reyse op zulcken vrage niet connen antwoorden, voor gy my sulcx sult verclaert hebben, wetende veele dingen quaet te zyn, die wy noch niet en connen dadelyck laeten, (opdat wy), zulcx versuymende, onsen dieren tyt niet jammerlyck en verliesen in ’t naspeuren van de dingen, die al geweten zijnde den weter meer hovaerdich dan goedt maecken. Dus laet ons niet hoochwys zijn, maer vresen ende ’t zal ons veijliger zijn. Nedere onderdanicheyt, niet hoochvliegende wetenschap doet den mensche veijliger zyn. Hout u neder.

Noch volherdij in dese uwe laetste brief met vragen na hoge zaken, u om weten onnodich zynde. Waerom en zydy niet naerstiger in ’t volbrengen van de

21 Matt. 1: 24.
22 2 Tim. 3: 16.
23 1 Cor. 3: 1-2.

nedere zaken, u nu al voor zeker kenlyck zynde? Of weet gij niet, dat dit curieus doorgronden van onnodige dingen u behindert het daedtlyck hanteren van de heylsame ende nutte dingen? Meendy zonder letteren te kennen te sullen geraken totte conste van wel lezen? Of meendij, dat wij, zonder onze quaetheyt te kennen, mogen comen tot kennisse van de Godtlycke goedtheyt? Zo zydy bedrogen. Wordt by u self onwetende, zo zal Godt wetende in u zijn, arbeydy meer om 't quaet in u te ontworden dan om veel te weten, zoe suldy haest goedt worden ende 't goede in u weten. Dit doet ende gy zult welvaren.

Coornhert Correspondentie, III, 15
Of het afsterven der zonden licht valt.

geadresseerde:	Catheline van Brederode (?)
datering, plaats:	Jaren '80*
referentie:	Becker 1928, p. 220-221
aantal woorden:	503
thema:	Het afsterven van zonden gaat gemakkelijk.
omschrijving:	Wie zijn geloof in daden omzet, laat zijn zonden gemakkelijk achter zich, maar wie zich toelegt op dadenloos, nieuwsgierig onderzoek valt dat moeilijk, ja hij krijgt het niet voor elkaar. Coornhert bedoelt niet dat het voor *alle* mensen licht valt hun zonden te doen afsterven. Zij die gehecht zijn aan hun zonden (wellust, rijkdom) zal het moeilijk vallen. Wie echter door Gods genade inziet dat liefde tot vluchtige, aardse zaken zeer schadelijk is, te weten ziel en zaligheid bederft, zal die aardse dingen niet langer liefhebben, maar als een kwaad gaan haten. Wat men haat, verlaat men graag en gemakkelijk. Ellende neemt nu af en de zielsziekte mildert naargelang men die zaken verlaat. Hoe kan minder smart, kwelling en pijn zwaar vallen? Dus blijkt het doen afsterven van zonden 'licht ende lustich'.
bijzonderheden:	Verwijzing naar Tauler en de *Theologia Deutsch*
opmerking:	Coornhert correspondeert met zijn neef Artus van Brederode (zie ook de twee volgende brieven); wellicht is met 'lieve nichte' diens zus Catheline van Brederode, bedoeld. Zie ook: *CoCo,* I, 49.

Brief 15.
Of het afsterven der zonden licht valt.

LAnge hadde ick ontbeert ende daerom lange begeert te schryven, lieve nichte. Die comt my nu met een vrage op mijn reden laestmael tot u, dwelcke gij noemt een wondersproke, hoewel die nochtans zodanich is, dat zij lichtelyck verstaen wordt van denghenen, die se gelovich in der daet, als zy swaerlyck, ja nimmermeer mach worden van denghenen, die se in de dadelose weetgiericheyt onderzoecken.

Ick hadde gezeyt, dat het afsterven der zonden licht valt. Dit dunct u onmogelyck, daertoe gy innevoert uijt menschelycke schriften, als Taulero, Duytsch Theologie ende anderen.

Alle zulcx hier te verhalen ende te wederleggen heb ick en geen tijt toe, achte oock onnodich, indien ick u sulck myn seggen onwedersprekelyck can bewysen warachtich te zyn. Dat zal ick bestaen, gy sullet lezen ende oordelen.

Zo ick gezeyt hadde, dat het afsterven der zonden licht waer voor allen menschen, ick soude myn dolinge bekennen, want wat men lief heeft boven al en mach men, zo lange die liefde geduyrt, geensins laten dats verde van lichtelyck sterven.

Alzo is 't onmogelyck, dats wat minder dan licht, voor dengenen, die des lyfs wellust ende 't hebben van aertsche ryckdommen voor zyn opperste goedt houdt ende bemindt, zyn weelde ende zyn begeerlycheyt des gelts te sterven. Want niemant en verlaet noch dodet 'tgene hy lief heeft, zwyge boven al bemindt.

Maer dat acht ick zult gy ende elck mij gaerne toelaten, datter menschen zijn, die door Godes genaden daertoe mogen comen, dat zy in der waerheyt verstaen al ditte:

Te weten, dat die liefde totte vluchtige, valsche ende aertsche wellust ende ryckdommen op 't hoochste schadelyck is, als wezende sulcken berovinge van ware zalicheyt ende gezontheyt der zielen, dat zy daerdeur wort ellendich ende zieck. Gelyck nu weldaet van liefde, zo is mesdaet van hate die rechte ende nootzakelycke oorzake.

Zo moet nu nootzakelick volgen, dat alle mensche, die in de ware ondervintlijcheyt comt te verstaen, zulck verderflycke quaadt zynre zielen hem op te comen van zyn onwyze liefde tot die aertsche dingen, dieselve vyantlyck moet haten om zulcke mesdaedt wille.

Die men vyantlycken haet, die laet, ja doot ende vernielt men gaerne. Wat swaricheyt mach in zodanigen mensche doch vallen in 't verlaten, ja in 't afsterven van zyn hefde totten aertsche dingen? Want eeven zo veele als hy van sulcke verderflycke ende smertelycke liefde affsterft, even zo veele mindert zyn ellende ende smertelycke siecte.

Mach minderinge van smerte, gequel of pijn oock lastich vallen? Verdriet iemant het vermyden van zyn tantzeer of gichte? Is alle zonde niet een pijnlycke ziecte ende gequel der zielen? Dat mach niemant lochenen.

Wie mach dan lochenen, dat het afsterven der zonden niet anders en is dan verminderinge der pijne ende gequel? Zo mach nu oock niemant lochenen dat het afsterven der zonde niet en valt zwaer of lastich, maer licht ende lustich. Dit suldy in der daet bevinden, als gy het quaet of die zonde warachtelycke vyant zyt ende haet. Desen haet der zonden als 't begin der liefden ter doechden gonne u Godt. Amen.

Coornhert Correspondentie, III, 16
Van de oorzake der zonden.

geadresseerde:	Artus van Brederode*
datering, plaats:	Na 1575*
referentie:	Becker 1928, p. 221-224
aantal woorden:	996
thema:	De oorzaak van de zonden
omschrijving:	Coornhert beroept zich op een (niet met naam genoemde) heiden, Plato, om duidelijk te maken waar de zonden vandaan komen. Eerst merkt hij op dat God Zijn algemene liefde voor de vrome heidenen niet verborgen heeft. Die heidenen hebben het licht van de sterren soms beter gebruikt dan de christen het zonlicht. Ongenoemde heiden leert dat lust of blijdschap ons tot de zonden aantrekken en smart of verdriet ons van de deugd afschrikken. Eenmaal zo overwonnen doen wij het kwaad en laten wij het goede. Overwonnen zijn wij onmachtiger dan overwinnend. Waar de waan overwint, daar delft de waarheid het onderspit. Deze overwinning is een kwaad, niet in het nu waarin men geniet, maar op termijn als smart en verdriet gaan overwegen. Omgekeerd zijn smart en verdriet een actueel kwaad, maar op termijn goed omdat zij rust en blijdschap opleveren. Eenieder vermijdt verdriet, beoordeeld als kwaad, en begeert blijdschap, beoordeeld als goed. Als kwaad moet ook worden vermeden die blijdschap die een grotere blijdschap hindert en als goed moet worden begeerd de droefheid die van een grotere droefheid verlost. Zo blijkt dat het onjuist is dat een mens iets doet waarvan hij weet dat het een kwaad is, omdat hij aangelokt en overwonnen is door de lust. Want wie het kwaad kent en toch doet, is niet overwonnen door lust, maar door onverstand: hij prefereert een korte boven een lange blijdschap. Een volwassen mens kan en moet beter weten, moet vlijtig zijn talent gebruiken om erachter te komen wat op termijn het beste is. En als hij vaststelt dat hij onwetend is, moet hij zich onthouden van een keuze. Alleen God weet alles, een wijs mens doet niets zodra zijn begrip tekortschiet. Coornhert wil hier niet ingaan op de oorzaak van het kwaad, zoals een confrater van Van Brederode had gevraagd (= Dirck van Egmont) en verwijst naar een lied in zijn *Lied-Boeck*. Aan het slot van de brief vat hij zijn zonde-opvatting samen: zonde is instemmen met wat God verbiedt, een roekeloze keuze die het onbekende begeert, door plezierige schijn daartoe verleid. Die schijn is slechts een ijdele waan, een wezenloos niets. De zonde komt dus voort uit een niets, komt voor rekening van het verwijtbare onverstand van een volwassen mens. Kinderen zondigen niet, net zomin als andere levende wezens.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Deze brief is ook opgenomen in de *Wercken* onder de titel *Vande oorsaecke van de Zonde, tgetuygh Platonis* (I, 134r-134/383-384) en is hertaald door R. Buys (in: *Coornhert in het klein. Korte teksten over deugd, onwetendheid en volmaakbaarheid*, AUP: Amsterdam 2011, pp. 33-36).
opmerking 2:	Geadresseerde zie: Becker 1928, p. 221, nt. 3.

Brief 16.
Van de oorzake der zonden.

Het zyn nu al enige weecken geleden, waerde lieve neve, dat onder spreken van d'oorzake der zonden ick u.l. beloofde te zenden, wat ick daeraf uyt een wys heyden getrocken hadde, 'twelck by weynich hoochberoemde leeraren der Christenen zo wel, ick swyge beter, werdt geleeret.

't Es wel zo, dat u.l. my daeromme niet en heeft vermaent, maer worde van myn zelfs conscientie ende liefde tot u vermaent, om dat nu wat tyts becomen hebbende, deelachtig te maken. Is 't nu u.l. zo angenaem in 't lesen alss mij was in

't uijttrecken, het zal u porren met lusten te versoecken in de oeffeninge ende een goet genoegen geven in 't ondervinden van zo wel betuychde metten waerheyt.

't Es waer, dat het comt doer een heyden. Maer wie verbiedt ons hier der Egiptenaren silveren ende gulden vaten te ontlenen ende met te dragen?[24] Hoort dan, leent dan, ja steelt dan met mij 't goet, dat die algemeijne liefde Godes oock den vromen heydenen niet en heeft verborgen, opdat wy ons schamende, dat zij met heur sterlicht getrouwelicker gewoeckert hebben dan wy Christenen – Godt wouts – doen met onzen claren zonnelicht, door henluyder vlyte te vlytiger mogen worden om onze grote gaven wel te besteden.

Uijt een groot boeck van een heydensch leraer[25] hadde ick getrocken dese navolgende hooftzaken, verzoect off u die beter mogen maken.

Wy worden tot zonden aengeloct door lust of blytschap of van doechden afgeschrickt door smerte of droefheyt. Dit heet men verwonnen te worden ende geschiet in denghenen, die daerdoor 't quade doen of 't goede laten.

Wie verwonnen wordt is minder ende onmachtiger dan die verwindt. Zo moet dan die valsche waen – van de lust of blytschap, oock (van) smert of droefheyt – meerder ende machtiger zijn dan waerheyts kennisse is van zulcke zaecke in denghenen, daer die wane verwindt.

Zulck verwonnen worden is quaet, niet om 't genieten van de tegenwoordige luste of vroechde, want sulcx goedt is, maer omdat zy eynden in smerte ende droefheyt ende mitsdien den mensche van goede luste ende blyschappe beroven. Soo is oock over d'ander zyde enige smerte ende droefheyt goet, niet om 't hebben van de tegenwoordige smerte ende droefheyt, want zulcx quaedt is, maer omdat zy eynden in ruste ende blytschappe ende mitsdien den mensche luste ende
Heb. 12: 11. blytschappe toe brengen.

Elck oordeelt ende vliedet die smart ende droefheyt voor quaet, zo oordeelt ende bejaecht elck die lust ende blijtschappe voor goet. Hierdoor moet oock voor quaet ende vliedelyck geoordeelt werden die luste ende blytschappe, die den mensche berooft van meerder luste ende blytschappen dan zy geeft, ingelycx die groter smerte ende droefheyt geeft dan luste ende blytschappe. Dan moet oock smert ende droefheyt voor goet ende begeerlyck geoordeelt worden, als zij den mensche van meerder smert ende droefheyt – dan zy geeft – verlost of bevrijt, oock als zy groter lust of blytschappen dan smert of droefheyt geeft ende toebrengt.

Hier blyct nu valsch te sijn het seggen, dat de mensche 'tgene hy weet quaet te zyn, doet om dat hij geloct ende verwonnen is van de lusten, die hij hadde mogen laten: oock mede dat de mensche 'tgeene hij weet goedt te zijn, niet en wil doen, als verwonnen zijnde van de tegenwoordige luste.

Want die 't quade kent ende noch doet, is verwonnen niet van de lust, maer van zyn onverstandt, een corte lust of blytschappe voor een lange smerte of droefheyt ofte oock een cleijne lust of blijschap, die een grote smerte of droefheijt toe brengt, blindelyck verkiesende. Gemerct hier d'onwetenheijt in zulcx meerder ende machtiger is dan de wetenheyt ende mitsdien oock dezelve verwindt. Is 't nu zo, dat de mensche niet anders of meer en hadde mogen weten dan hij en weet, wie zal

24 Verwijzing naar het 'zilver en goud van de Egyptenaren' (Exod. 12: 35) om beroep op heidense auteur, *i.c.* Plato te rechtvaardigen.

25 Verwijzing naar Joh. Serranus *Platonis Opera*, Genève 1578; zie Becker 1928, p. 222, nt. 2.

hem rechtelyck beschuldigen? Dit is zo niet. Wy jarige al tsamen hadden mogen meer wetenschap ende min onwetenheijt hebben dan wy hebben, indien wy onze cleijne pondeken vlijtelyck tot woecker van de wetenschap in de beste dingen hadden besteedt gehadt.

Voorts mach elck weten, dat die aenstaende lust of blijschappe cort ende cleijn ende die navolgende smerte of droefheijt lang ende groot is, of dat men door 't genieten van cleijne ende corte luste of blijtschappe groter ende langer ontbeert, ende mocht alzo elck 't beste ende meeste goedt vercoren hebben gehadt.

Immers ten minsten mocht ende behoorde elck voor 't verkiesen alle zyn weten te rade geroepen hebben ende bevindende, dat hij 't niet en weet, mochte ende behoorde hy 't verkiesen gelaten te hebben.

Weten of rusten.

Dit waer aflaten van zondigen, dit benaerstigende in den Heere sullen wy 't verwerven. Alles te weten is alleen die eygenschappe Godes, maer niet te doen 'tgeen men niet en verstaet, is die eygenschap der vroede menschen. Dit gonne Godt u.l. ende mij.

Ick hadde oock myn genant, u.l. confrater,[26] toegeseit te zenden een notelken, by mij eertyts gestelt van quaetheyts oorzaecke, maer na 'tgeen ick meynde te vinden soeckende, vant ick den ander, mede by my eertyts gestelt, 'twelck ick om by u.l. hem gedaen te worden hierinne zende, hierin nu doende zo ick mach, niet zo ick wil. Doch mach men mijn gevoelen hieraf zien in een liedeken in myn liedtboecxken, beginnende: 'Die schoone lust verbeeldt zynde met cloecker handt in 's menschen onverstandt etc.'[27] Vale.

Zonde comt uijt toestemminge van 'tgeene Godt verbiedt. Dit toestemmen spruijt uijt het vermetel verkiesen, dit wert geboren uijt het begeren van 't onbekende. Hieraf is moeder een lustige schijn. Deses oorsprong is ijdel waen. Diens wortel is een weseloos nijet. Die zonde comt dan uijt niet, dit niet – daer wat hoort te zijn – is 't quaedt, als het onverstandt in den bejaerden, redelycken mensche, overmits hy verstandich hadde mogen zijn. (Dat niet) quaet ende zonde is in den bejaerden mensche, 'twelck geen zonde is in een zuygende kindeken, swyge in 't onredelyck gediert. Want buyten heur schuit dat niet – te weten: dat niet hebben van 't verstant – in henlieden is.

26 Met zijn naamgenoot ('genant') is bedoeld Dirck van Egmont vander Nyenburg.
27 *Lied-Boeck*, XLIIII, *Wercken* I, 496r/1135.

Coornhert Correspondentie, III, 17
Een groetenis met aenporringe tot voorderinge des levens.

geadresseerde:	Artus van Brederode*
datering, plaats:	Na 1575*
referentie:	Becker 1928, p. 224-225
aantal woorden:	165
thema:	Aansporing om in het leven voortgang te maken
omschrijving:	Coornhert kondigt aan iets te schrijven over leven 'volgens', 'tegen' en 'boven' de natuur. Hij voegt een rijmbrief bij de brief, tijdens zijn ballingschap geschreven aan een oude bekende.
bijzonderheden:	
opmerking:	Geadresseerde zie: Becker 1928, p. 224, nt. 6.

Brief 17.
Een groetenis met aenporringe tot voorderinge des levens.

MYn luttel schryven an u. Ed., lieve neve, is veroorsaect niet door myne(r) nieuwe(r) vrunden veelheyt, maer door u. Ed. schrijven zeltsaemheyt aen mij, vermits uwer moyten veelheyt of gebreck van stof. Want ick, niet een letterken van u vernemende, dacht u becommertheyt groot of desselven voortganck cleyn te wezen, 't Eerste bemercke ic nu neen, 't ander ja te zyn. Heeft hy te veel moyten, die sich met logen-tydinge te schryven becommert? Gaet hij oock voort, die niet comt in nodige twijfelinge, door onkonde der nieuwer wegen, hem nieuw verschijnende? Van dit laetste meen ick in enich navolgende schrijven wat te handelen — leef ick — ende namentlyck van der menschen leven na de natuijre, tegen de natuijre ende boven de natuijre dat twijfelens oorsake zal mogen geven. Maer nu heb ic hiermede laten gaen uijtschrift mijns rijmbriefs[28] aen een mijn oude bekende, geschreven in myn ballingschap zynde. Die moochdy eens lezen ende weder schicken aen mij, die sich aen u.E. ende desselfs huysvrouw[29] vrundelick eerbyedet.

28 Becker oppert dat het wellicht gaat om de rijmbrief die hij in 1570 aan Henrick van Holten heeft geschreven (zie hieronder: *CoCo,* III, 60).
29 Anna van der Laen.

Coornhert Correspondentie, III, 18

Dat men dolinge hoort te berispen zonder schelden. Van de sendinge der predicanten, die nu als voormaels mogen dolen. Van de predestinatiën Calvini: of de toelatinge Godts daermede accordeert.

geadresseerde:	Hendricus Brandt*
datering, plaats:	Na mei 1581, voor februari 1583*
referentie:	Becker 1928, p. 225-228
aantal woorden:	1470
thema:	Kritiek als plicht: de predikanten dwalen, hun zending is zelfverzonnen en Calvijns predestinatieleer is niet schriftmatig.
omschrijving:	Coornhert treedt in discussie met de predikant van Zierikzee, H.B. (= Hendricus Brandt), over de zending van de predikanten, specifieke leerstukken zoals de justificatie, erfzonde en met name de predestinatie. Hij waardeert dat H.B. zegt af te willen zien van scheldwoorden, dat het echter niet aangaat hem, Coornhert, te verwijten volleerd te zijn in de kunst van het schelden (nee dan: Luther, Calvijn en Beza!). In zijn geschriften scheldt hij niet, wel is hij kritisch over de dwalingen die hij in de leer van Calvijn en Beza aantreft. Bovendien wil hij de godsdienstpolitiek van bepaalde gereformeerden aan de kaak stellen, t.w. hun misbruik van overheidsmacht. Zij hinderen anders gelovigen immers in de uitoefening van hun godsdienst, wat neerkomt op gewetensdwang. Deze gereformeerden doen alsof zij, net als eertijds de katholieken, de waarheid in pacht hebben: zij eigenen zich als schepsels een kwaliteit toe die enkel de Schepper toekomt. Wat hebben zij eigenlijk te duchten van discussie? Hun waarheden gaan niet teloor door kritiek, enkel onwaarheden hebben te lijden, maar dat is geen nadeel. Wat betreft de van God gezonden zending om de vervallen kerk te hervormen: het onmiddellijke of middellijke bewijs (wonderen ofwel kennelijke opdracht van de ware kerk) ontbreekt. Probleem is en blijft dus dat allerlei sekten zich als ware kerk voorstellen en dat er geen onpartijdige rechter is. Wat betreft de justificatie verwijst Coornhert naar een van zijn werken. De erfzonde bespreekt hij wel. Deze leer is veel erger en ongegronder dan die van de katholieken. Zijn geschrift hierover is de predikanten overhandigd, maar zij hebben nog niet gereageerd. Vervolgens komt hij over de predestinatie te spreken, wel te onderscheiden van Gods voorzienigheid. De predestinatieleer, zoals beschreven door Calvijn en Beza, zou nu zo volstrekt helder zijn dat er niet meer over gedisputeerd hoeft te worden. Coornhert ergert zich ook aan de voorwaarden die aan het dispuut zijn gesteld, met name het publicatieverbod. Hij meent dat iedereen ervan moet weten: een publiek debat is gewenst.
bijzonderheden:	De brief vermeldt ook het dispuut met Cornelisz, Jansz en Donteclock.
opmerking:	Geadresseerde zie: Becker 1928, p. 225, nt. 5.
	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 18.
Dat men dolinge hoort te berispen zonder schelden. Van de sendinge der predicanten, die nu als voormaels mogen dolen. Van de predestinatiën Calvini: of de toelatinge Godts daermede accordeert.

Eersamen, godvresenden ende geleerden Mr. H. B., dienaer der gemeenten tot Zierikzee.

WAre kennisse van eijgen quaedtheijdt ende van Godes goetheijt met onafscheijdelycke vereeniginge met Gode wensch ick u als mij selve, eersame, godtvresende ende geleerde heere, mij van aensichte, maer nu niet van gemoede gantsch onbekent overmits het schriven, mij op eergister behandet,

daerinne gij roert van verscheijden zaken, als namentlyck van verstoringe der kerckenvrede, van de sendinge uwer predicanten, van de justificatie ende erfsonde, maer zonderlinge van de predestinatie omme te vernemen of wij tot een enich verstandt mochten comen. Dit u voornemen is te prijsen, oock u wil om scheldtwoorden te vermyden. Maer dat gij deshalven zo sorchvuldich schynt in 't begin, oock in 't eynde uwes briefs, dat iemant, mijne schriften niet, ende desen uwen brief gelesen hebbende, niet anders daer zoude mogen dencken, dan dat ick een vlytich leerjonger Lutheri, Calvini of Bese ware in de conste van scheldtwoorden, vervreemt mij, gemerct men zulcx niet en vint in myne schriften, zodat zulcke u.l. zorchvuldich verhael oock niet daeruijt, maer uijten onvruntlycken tongen myner quaetwilligen moet veroorzaect zijn geweest. Welcker onbescheijden handel, ende geensins myne schriften, myn verstoringe uwer kercken vrede veroorzaect. Want ick, wetende dolinge te zijn ende die groot in de leringe Calvini ende Beze, welcker schriften by alleman werden gelezen, oock in uwe lere, genaemt der Gereformeerden, ende verstaende middel te hebben om sulcx te bewijzen warachtelyck ende crachtelyck, en hebbe daertoe met goeder conscientie niet connen swijgen, zonderlingen naedat ic gewisselyck mercte, dat zij oock enige voorstanders der Gereformeerde leere alhier met listen boeleerden om des overheyts machts te mesbruycken tot dwang in den conscientiën aller anderen, van haer leere niet wezende, door 't verbodt van de exercitiën derselver. Ick doe dan hierinne het mijne, u.l. met die uwen mogen het uwe doen. Ick, verstaende waerheyt te hebben over myn zijde, berispe uwe leere. Hebdy oock waerheyt over u zyde, wat mach uluyden lichter vallen dan mijn seggen te beschamen? Die waerheyt is immers almachtich, maer gyluyden zyt ook menschen, zowel als die Romanisten, ende moecht daerom zo wel dolen als die Romanisten, ten ware gy, navolgende die Romanisten, u self oock alwetenheijt wilde toeschriven als gedaen hebben die Romanisten. Maer sulcken eygenschap Godes desselvens schepselen toe te schrijven, zoude wel heeten sichself Godt te maken ende sich te stellen in de heylige plaetse. Dit mach ik u.l. niet toebetrouwen. Derhalven hope ick oock, dat gy geen reden hebt u te bedroeven over myn berispingen. Want zyn die onwarachtich, wat mogen zy u schaden? Zyn zy warachtich, zy mogen u nut zyn.

Aengaende nu die beroepinge uwer predicanten houde ick, dat uwer geen macht heeft zijne sendinge te bewyzen wettelyck te zyn. Tot welck bewijs ick niet en eijsche blyck, dat u lere warachtich is. Neen, dat roemt sich elck in alder secten, daer men noch om twist boven al, daeraf oock niet haest een ontwijfelycke uytsprake van onpartydige rechters en is te verwachten. Oock vint men, die 't woordt heuren naesten ontstelen ende daermede ongesonden lopen comen. Dus en eysche ick dat bewijs niet. Maer daer most bewys zyn, dat gijluyden van Gode zijt gesonden om die vervallen kercke te reformeren, zonder of door middel. 't Eerste vermoechdij niet, want dat eyscht wonderdaden; het tweede noch veele min, ten waer dan dat gy cont bewyzen, dat Zwingel – door wien u gemeente is vergaert – gezonden zy van een gemeijnte Godts, te weten die macht hadde om wettelyck te senden. Daervoor meyn ick niet, dat gij der Romanisten kercke hout, van dewelcke hij noch onsendelyck – dats blint zijnde – gesonden of pastor gemaect is geweest. Van u kercke of gemeente mach hy oock niet gezonden zyn, zo gy die dochter niet en wilt ouder maken dan die vader, ick meijn die vergaderde gemeynte ouder dan

die leraers, daerdoor die eerst word vergadert. Wat oock myn gevoelen is van de justificatie mach u. l. lezen in 't Tafelken, by my daervan in druck gegeven.[30] Daer zal u.l. licht mercken, dat ick uluyder justificatie, voornemelyck, ja meest alleen bestaende opte toerekeninge ende niet opte ontwordinge van 't quaet ende op't goedtwerden, veel erger moet houden dan der Romanisten leere in dien.

Van de erfsonde, 'twelck ick zie den grontfest uwer leere te zyn, houde ick, dat gijluyden mede leert veele arger ende ongegronder dan die Romanisten. Dit weten uwe metbroeders tot Delft uijt het schrift, dat zy nu te Pincxteren lestleden al een jaar van my onder hen hebben gehadt zonder daerop te antwoorden,[31] niettegenstaande zyself ende icke geenssins daeraf wilden handelen; zij 'tselve te beantwoorden hebben beloeft onder die ondertekeninge der drie predicanten aldaer ende dat – zo zy daer schryven – met believen van heuren kerckenraedt.[32]

Eijntlijck, beroerende 't stuck van de predestinatiën ende voorzienicheyt Godes, en neme ick nergens het eene voor 't ander, zo u.l. qualyck meijnt. Maer wete wel, dat die twee zulcke maechschap hebben met malcanderen, dat men van den eenen sprekende dickmael oock nootzakelyck moet spreken van den anderen. Hier verwondert u.l., datter disputatie werdt gemaect in dese clare sake – zo noemdy 't – van de predestinatie by my, een man – zo gy my hier schryft – van zo grote scherpsinnicheijt.

Dat ick boven die dieren met reden ben begaeft, hebbe ick Gode te dancken; dat myn zinnen grof ende plomp zijn, te rekenen bij de grote scherpsinnicheyt van Calvijn ende Beza, mercke ick lichtelyck ende hebbe doch Godt daeraf niet (te) wandancken. Maer dat die twee scherpsinnige ende daerby noch zo geleerde mannen zich zo hoochlyck becommert hebben met veele schriften om een zake zo claer, als gy segt, wezende te verclaren, heb ick my grotelyc te verwonderen. Of zoude henluyden wel verloren moeyte gelust hebben? Voorts tredij in die disputatie van de predestinatie, stelt drie voorstellen ende handelt zonderlinge van de derde, daervan ic met u.l. in alder vrindelyckeyt zoude handelen, waer 't dat ick in een brief alleenlyck aen u.l. of aen iemanden byzunders daeraf hadde gescreven. Maer want ick daeraf myn gevoelen in druck voor alleman hebbe gescreven, acht icx niet min nut dan behoorlijck, dat die zake voort in druck voor alleman werde gehandelt. Heeft nu u. l. verstandt, zo mach u selve dat bestaen, mijne gedructe boecxkens in druck te wederspreken, mijn seggen – is 't logen – met waerheyt te beschamen ende uwe of Calvyns ende Beze lere te bevestigen, 'twelck ick te recht gedaen siende wil dan in druck myne dolinge opentlyck bekennen, daervoor zelf den volcke waerschouwen ende u, als een liefhebbende berisper, hoochlyck bedancken. Want ick mijself mede een mensch kenne, die oock gedoolt hebbe ende noch mach dolen. Dit soude stichten. Maer zo wichtigen allemans saken tegen iemant bysonder onder een coorenmate te handelen is mijn meyninge niet, ten waer dan bij monde. Daertoe zal u.l. by my comende altijt – zo ick verhope – bereyt vinden. Condy mij dan oock vroet maken, dat ick, zo gij schrijft, in dat mijn boecxken van de

30 *Tafel van de Gheloovighen Justificatie ofte rechtvaardighwordinghe on Christo Jesu*, Haarlem 1582.

31 Coornhert overhandigde *Van de Erf-zonde, Schulde ende Straffe* 15 mei 1581, maar kreeg pas 19 februari 1583 antwoord.

32 Het door Cornelisz en Donteclock ondertekende stuk (*d.d.* 27 juni 1580) is tweemaal opgenomen in de *Wercken* (II, 483r/977 en 551r/1113): *Copye vande voorgemelde voorwaerden der Delfschen Predicanten* (zie: *CoCo,* II, 55 & 59).

toelatinge Godes[33] selve te kennen geve, dat ick in de leere met uluyden niet oneens en ben, zo suldij my waerlyck doen verstaen, dat ick niet scherpsinnich ben – dat gy t'onrecht my toeschryft – maer dat ick onder alle botte, plompe ende grove sinnen die opperste prys verdiene. Want zo veele scheelt myne van dese uwer l. meyninge, dat ick in 't besluyt van denselve myne drie boecxkens Calvyns ende Bese leere in dat stuck houde voor lybertyns, voor godtloos, jae voor duijvelsch. Is 't dan zo, dat ick selve daer te kennen geve – als u.l. schrijft – in myne voors. boecxkens, dat ic met sulcken leere niet oneens en ben, geve ic dan daer niet zelve te kennen, dat ick eens zoude zyn met een lybertijnsche, godtlose, ja duvelsche leere? Soude dat scherpsinnicheyt zijn? Mach men botter, plomper ende grover zinnen vinden dan sulcke, die zodanigen lelijcken sake van sichself in druck voor alleman zonder alle noot zouden uijtbraken? Dit moechdij wel zeker zijn, waerde ende lieve vrundt, dat ick gepronckt zoude hebben – laet my so seggen – dats verde van schromende te vermyden, in desen brief an u.l. daermede, dat ick myn dolinge naectelyck bekent ende u van u zo vriendelycken berispingen hertelyck gedanckt zoude hebben, waer 't zo, dat uwe redenen, in uwen brief tegen my boecxkens gestelt, myn in 't minste overtuygen hadden connen van enige dolinge of mesverstandt, dat ick wel gelove noch al veel – al weet ick niet claerlyck waerinne – by my te wezen. Maer myself zonder waerheyt te beschuldigen waer onrecht, ick vermachs ooc niet.

Ende hiermede u.l. hertelyck bedanckende van uwe zo vrundelycke ende beleefde vermaningen, die ick by weynigen alzo onder ogen tot mynre stichtinge, maer wel hatelycke, achterclappelijcke lasteringen by veelen van den uwen tot veeler argernissen geschiedende verneme, wert u.l. anderwerven gewenscht 'tgeen in 't hooft deser staet, van u.l. ende alder menschen dienstschuldigen N.

33 *Van de Toelatinghe ende decrete Godes* (1575), in: *Wercken* II, 524r-555v/1060-1122).

Coornhert Correspondentie, III, 19
Beter is 't beschamende waerheyt dan prysende logen te hooren.

geadresseerde:	
datering, plaats:	
referentie:	Becker 1928, p. 228-229
aantal woorden:	98
thema:	Nederigheid
omschrijving:	Coornhert zegt de geadresseerde te kennen als verstandig en openhartig, iemand die liever een beschamende waarheid dan een prijzende leugen hoort. Want een nogal onbeleefde brief van zijn hand nam hij goed op. Onder verwijzing naar de Kananese vrouw (Mattheus 15: 22-28) prijst hij zijn ware nederigheid.
bijzonderheden:	
opmerking:	

Brief 19.
Beter is 't beschamende waerheyt dan prysende logen te hooren.

SO warachtich als myn gevoelen van u was, dat onverstant, Christi wysheyt, u onbekent was, zo recht was oock mijn vermoeden op u van uwe onbeveynsde goedtrontsheyt, die liever beschamende waerheyt dan prysende logen hoort. Dit betoont my u antwoorde op mijn brief van gister,[34] die ruijdt was ende by u zo wel genomen, dat gy u selve noch meerder onwetenheyt toeschrijft dan myn brief. So maecte (sich) 't vrouken, haerself noch meer vercleynende, een hondeken gelyck, als Christus haer de honden voorgeworpen hadde;[35] zo sich recht vernederende, stycht men ten hemel. Spoet u derwaerts door ware nederheyt.

34 Becker meent dat het gaat om Brief 10 in het *Brieven-Boeck* (*CoCo*, I, 10).
35 Matt. 15: 22-28.

Coornhert Correspondentie, III, 20
Tegen achterclap ende naemschendinge.

geadresseerde:	De zoon van een oude vriend
datering, plaats:	Na 1576*
referentie:	Becker 1928, p. 229-230
aantal woorden:	374
thema:	Coornhert verdedigt zich tegen lasterpraat.
omschrijving:	Coornhert beklaagt zich bij geadresseerde over diens lasterpraat, met name diens beschuldiging dat hij 'libertynsche of godtloze opiniën' zou hebben. Hij merkt daarbij op dat hij goed bevriend was met diens vader en dat laster een gereformeerde niet past, maar wel een gedeformeerde. Hij daagt de lasteraar uit tot een gesprek. Hij wil hem en zijn vrouw thuis opzoeken om de verwijten direct te horen, waarna hij zich wil verdedigen, zodat mag blijken dat die verwijten niet waar zijn en de lasterpraat stopt. Hij verwacht politiek, en zeker christelijk fatsoen! Anders zal hij een en ander te boek stellen zodat de kinderen van zijn kinderen zich nog voor hem zullen schamen. Aan hem de keuze: wereldberoemd worden als lasteraar of zich laten berispen door de oude vriend van zijn vader.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 20.
Tegen achterclap ende naemschendinge.

DAgelicx hoor ic uijt verscheijden geloofwaerdige luijden zo ongelooflycken loogenen by u, Mr. N., van mij achter rugge geoorblaest te worden, dat ic, nietjegenstaende der seggeren geloofwaerdicheyt, gants qualijck can geloven sulken vijandtlycken herte tegen my te zyn in u, wiens vader z. memory my ende ick zyn vrundt was van herten, te min noch gemerct ic u noyt verongelyct en hebbe met woorden noch met wercken, ende sonderlingen noch overmits gij u hout voor Gereformeert, denwelcken sulcken naemschendelycken achterclapperye immers niet en betaemt, als wezende een openbare vruchte niet van Gereformeerde, maer van gedeformeerde luijden. Daerom ic in 't berispen van dese uwe grove faute onder ogen – opdat gij, zijdy onschuldich, u moecht verantwoorden – nu doende ben, dat gij tegen my behoorde gedaen te hebben. Vermane u met dit mijn schryven van u aen u, dat gij die eerbaerheyt jegen mij, ter liefde van u vaders ende myn vrundtschappe of immers ter eeren van u religie, behoort te tonen, dat gij, zo ghy van mij verongelyct zyt of zo gij libertynsche of godtloze opiniën, daermede gij mijnen name becladdet, van mij weet of waent te weten, my van zulcke gebreken eenmael self in mijn aengesicht zoudet berispen ende dit tot uwen huyse, bij u huysvrouwe zelve of waer, by wien ende wanneer het u sal geheven, daertoe ick bereyt ben dan daer te comen, opdat gy, uyt myn verantwoordinge verstaende u achterclap onwarachtich te zijn, mijn onschult kennen ende mede daervan aflaten zoude mogen. Dit verwacht ick van u, zo gy noch maer een eerlijck politycke, zwijge een oprecht Christenman zijt. Ende sult mij geduldich oock eenvuldich vinden. Maer zo gij sulcx niet en doet ende van u naemschenderye niet en rustet, zo wacht van mij niet, dat ick sulck u mesdaet met

gelycke, maer uwe logen met waerheijt sulcx dencke te beschamen ende uwen name zo in 't boeck, der gedenckenissen te stellen met ware beschrijvinge uwes persoons, dat uwes kindts kinderen sich uwes naems schamen zullen ende ic mij zoude schamen van zodanigen schadelycken man gepresen te werden. Zo neemt nu de keure of gij voor 'tgeen gy syt by al de werelt vermaert wil worden dan of gij tot verbeteringe ende stichtinge onder ogen berispen wilt u vaders oude vrundt.

Coornhert Correspondentie, III, 21
In ander luyden seggen niet te ontrusten.

geadresseerde:	Jan van Zuren*
datering, plaats:	Na 1576*
referentie:	Becker 1928, p. 230
aantal woorden:	227
thema:	Klein en groot misverstand: mensen onderling en godsvertrouwen
omschrijving:	Coornhert begrijpt niet waarom Van Zuren hem aldoor onvriendelijke brieven stuurt. Hij zegt geen aanleiding te hebben gegeven. Nooit heeft hij zijn opvattingen aan hem opgedrongen. Is hij soms gepikeerd over het feit dat hij niet instemt met 'u wonderlycke absurden'? Coornhert doelt op diens vertrouwen op de 'sterre in den hemel' (d.i. menselijke geschriften), waar hijzelf op Christus' leidster (d.i. de Schrift) vertrouwt, die hem vooralsnog voldoende licht geeft om zichzelf te kennen. Boeken over sterrenkunde, hem van de zijde van geadresseerde toegezonden, heeft hij (nog) niet nodig en zendt hij retour.
bijzonderheden:	
opmerking:	Geadresseerde zie: Becker 1928, p. 230, nt. 2.

Brief 21.
In ander luyden seggen niet te ontrusten.

DOmine Consul, U.E. zendt my d'eene onvriendelycke brief op d'ander, daerinne gy mij beschuldicht van zaken, waeraf ic mij onschuldich wete. Maer ick weet dat voorzeker, dat u quaet aanseggen noch al veel minder is dan myn joncheijt is geweest voor Gode, niettegenstaende myn wandel altyt voor den menschen onberispelyck is gebleken. Dus moechdy aen my tusschen ons beyden daeraen niet verbeuren. Zegt my ende schryft mij al, dat u lust, onze oude jonst blyft noch – blyfdy die ic u waende – in my tot u, die zy dat alles waerdich maect. Oorzake van verstoornisse en hebbe ic U.E. niet gegeven, maer gy my, die niet verstoort, maer wel gerust ben.

Ic heb oock noyt bestaen u myne opiniën vroet te maken, maer ooc niet konnen toestemmen u wonderlycke absurden. Is u dat leedt, wat can icx beteren? Dus doet wel, hout u rust ende laet mij in rusten. Wandelt ghy – lustet u – by den sterre in den hemel, ick dencke metten leijtsterre Christo in my opter aerden te wandelen. Licht mij die niet genoech om my selve te kennen – ick weet anders – dan zoude ic mogen by U.E. ende desselfs mathematische boecken de sterrekonst soecken. Die behoeve ic nu noch niet, Godt danck. Derhalve send ic U.E. boeck vandeselve konst wederom ende dancke u van gedults oeffeninge met wenschinge van 't vercrygen aller uwer goeder begeerten.

Vale ende rust.

Coornhert Correspondentie, III, 22

Datter sendinge ende bevel moet zyn tot wederoprechtinge van de vervallen kercke. Van de miraculen ende derselver nut. Dat Christus van euwicheyt is.

geadresseerde:	Hans de Ries
datering, plaats:	Juli 1577*
referentie:	Becker 1928, p. 231-237
aantal woorden:	2866
thema:	Geen zending zonder wondertekens & die 'duistere' kwestie: de erfzonde
omschrijving:	Een onbekende heeft Coornhert via De Ries enkele vragen voorgelegd. Eerst wijst hij op een misverstand: de briefschrijver meent dat De Ries zich tot zijn visie heeft bekend. Maar Coornhert zegt geen 'leraar met een gemeente' te zijn, vaak te dwalen, slechts te wijzen op zelfverzaking en het volgen van de Schrift. De Ries, die 'der broederen gemeynte' heeft verlaten, moet zelf maar uitleggen waarom. Coornhert meent vervolgens – niettemin – dat zijn opmerkingen over de 'bejaerden doop' duidelijk genoeg zijn (zie nt. 39). Voor wat betreft de voorspelde verwoesting van de kerk, d.i. de uiterlijke kerk, verwijst hij naar een aantal schriftpassages. Hij merkt op dat deze verwoesting *een feit* is, vraag is echter door wie en hoe de kerk heropgericht wordt. Nodig is een wonderdaad of een uitdrukkelijk bevel van God, anders wordt het weer 'mensenwerk'. Ook D. P. (= Dirk Philips) onderkent in zijn geschrift (zie nt. 40) dat God niet gediend wil zijn met wat Hij niet geboden heeft. De (vrouwelijke) briefschrijver vraagt hoe men in deze onduidelijke tussentijd het zielenheil moet betrachten. Coornhert zegt dat men er niet te veel op moet letten wat mensen erover zeggen: begrijp juist dat God zonder tussenkomst van mensen kan leren en dat Hij hen die in onwankelbaar geloof Hem daarom bidden overvloedig zal voorzien. *De Schrift is waarheid, niet wat men over de Schrift getuigt.* Met een duister vernuft kan men de Schrift niet begrijpen: men moet door Gods geest verlicht zijn. De juiste toediening van de sacramenten is geen zaak van de eerste orde. De geloofsleer behelst meer dan de sacramenten. Vaststaat dat 'ware zendinge' een garantie behoeft (wonderdaden of Gods bevel) en men zich veilig toevertrouwt aan leraren. Ook Philips spreekt zich in deze zin uit. De bewijslast berust ook bij kerken die bepaalde ceremoniën voorstaan. Wie zoals Coornhert ceremoniën afwijst, hoeft daarvoor geen bewijs te leveren: wie niets doet, doet ook niets verkeerd. Bovendien sticht hij, zoals gezegd, geen gemeente: zending is in zijn geval niet aan de orde. Terecht stelt briefschrijver de vraag of elk wonder geloof verdient. Er zijn inderdaad valse leraren met wonderen. Ook is het zo dat het verlangen naar een (wonder)teken een zonde kan zijn. Soms duidt het echter op voorzichtigheid. Vaststaat dat Christus wonderen belooft en verricht. Onnodig zijn ze dus niet. De valse leraren kunnen dus wel wonderen verrichten, de ware leer kunnen zij niet verkondigen. De ware leraren kunnen echter wonderen verrichten. Hier geldt dat leer en wonderdaden elkaar versterken, wat nog steeds van betekenis is. Maar wel geldt 1. het vereiste van het 'uitdrukkelijk' bevel en 2. dat men niet zondigt als men nalaat wat niet bevolen is. Vervolgens meldt Coornhert dat hij het niet met H.G. (= Hendrick Gulick) over de erfzonde heeft gehad toen die in Xanten was. De erfzonde is een duistere kwestie, maar duidelijk is dat H.G., die er zijn leer op bouwt, er nog minder dan Coornhert van begrijpt. Coornhert benadrukt dat wie niet geboren is, niets doet, dus ook niet zondigt; dat wij niet al in Adams lendenen aanwezig zijn, want dan zou God onschuldigen straffen, wat in strijd is met Zijn rechtvaardigheid. Bovendien zou Christus, die waarlijk mens is geworden, dan ook een zondaar moeten zijn. Hij wijst erop dat Menno in de problemen raakt met zijn visie op Christus. Tenslotte raadt hij de briefschrijver aan zich te ergeren aan het eigen onverstand eerder dan aan anderen die het hebben over zaken die hij niet begrijpt.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 22.
Datter sendinge ende bevel moet zyn tot wederoprechtinge van de vervallen kercke. Van de miraculen ende derselver nut. Dat Christus van euwicheyt is.

EManuel tot een hertelycke groete wensche ic u, vrundtlycke, lieve R. [36] De brief van den eersten Maij 77, aen u geschreven, is mij bijna in 't leste van Junij behandet. Daerop ic, vol onleden wezende, nochtans niet hebbe connen laten mits desen te antwoorden, zo ic corste ende claerste mach. Ic mercke, dat de persoone, die desen aen u schrijft, gaerne van enige zaken zoude vernemen myn gevoelen ende dat – zo ic gaerne gelove – uut goeder ende eenvuldiger meininge. Hoewel het nu commerlyck valt d'onbekende op zodanige vragen by brief te antwoorden, daerinnen (men) een zake met allen ommestanden qualyck beschrijven ende mitsdien ooc qualyck argernisse voorcomen can, heb ic nochtans niet willen laten, u voor haer te antwoorden 'tgene Godt my in 't herte zal geven.

Voor 't eerste is haer qualyck angegeven, dat zy meynt, dat gy u tot mij ende myne meyninge hebt begeven. Hieraf mach niemant gewisser getuygen zyn dan gy selve, die warachtelyc weet, dat ic u noijt heb angeport om u tot my te begeven, want ick geen leeraer en ben, geen gemeente aenrichte nochte iemant tot myne meyninge locke, maer altyt bekennende, dat ic dicmael gedoolt hebbe ende noch dolen mach, nergens toe en wyse dan tot die clare meyninge Christi van ons zelf te verlaten ende hem te volgen, in welcke meininge geene secten oneens zijn, maer ooc zelden yemant vlijtelyck vordert. Wat u mach veroorsaact hebben om der broederen gemeynte te verlaten, moecht gy self best weten ende haer overschrijven ende dunct my, dat zy redens ende oorsake genoech daertoe door u zal verstaen, zo gy haer sendet dat enige bladeken van den bejaerden doop,[37] dat zy doch mogelyck al gezien mogen hebben, hoewel daer het tiende deel niet en is geseyt, dat wel met waerheyt geseyt mach werden.

Belangende die begeerde bewysinge van de voorseyde verwoestinge der kercken. Ic spreke hier van uuterlycke kercken met haren leere, sichtbaeren dienaeren ende ceremoniën; want (dat) de onsienlycke, ware kercke Christi, op der waerheyt gegrondet, niet en mach verwoest werden, mach zy lezen 2 Thess. 2: 3; 2 Pet. 2: 1, 2; 1 Joan. 2: 18 ende meer dergelycken als Act. 20: 29; Mat. 24: 10, 11, 12, 22, 23, 24; 1 Timot, 4: 1, 2, 3; 2 Joan c. 7.

Maer of dese verwoestinge schoon niet en ware voorseyt, zyen wy daerom niet, dat zij geworden is? Is zy niet geworden, waerom hebben sich de broeders daervan af gescheyden? Is die verwoestinge dan geschiet – wie mach dit lochenen? – zo moet die wederoprechtinge geschieden of niet. Zal zy geschieden, dat moet wel of qualyck zijn. Qualyck is 't zo groten sake te doen zonder uutdruckelyck bevele Godts, gemerct D. P. selve leert – f. 303b –,[38] dat Godt niet gedient en wil zijn met hetgeene hy niet geboden heeft met een uutgedruckt woort der schrift. Laet nu iemant, die Godt hierin wil dienen, enich uutgedruckt woort der schrift

36 Hans de Ries (Van Rees of de Rijcke).
37 *Van de bejaerden Doope,* 1575 (*Wercken* III, 302r-303v/645-648).
38 Dirck Philips, *Enchiridion of Hantboexken van de Christelijcke Leere ende Religion,* 1564.

voortbrengen, daer Godt beveelt, dat men nu den vervallen kercke weder op sal richten. Vermach dit niemant, als ic neen houde, zo recht men se qualyck op ende waer beter wel gelaten dan qualyck gedaen. Ic sluyte hier niet, dat men se niet en zal weder oprechten, neen, maer zegge, dat zulck weder oprechten niet wel mach geschieden zonder uytgedruckten bevele Godes. In 't laten, dat niet bevolen is, mach niemant zondigen, maer wie sondicht niet in zo grote zaken, doende zonder Godes bevele? Nadien dan niemant schriftlyck beveel hiertoe vermach by te brengen, behoren immers die zo groten ding bestaen willen niet met wonderdaden te betuygen, dat Godt nu sulcx van henluyden wil gedaen hebben? Of anders volcht het volck van nieus der menschen goetduncken zonder Godes woort. Daer dese persoon vraecht: nademael de leere zo wel als de sacrementen verwoest is in de kercken ende deselve sonder zendinge met wonderdaden of ordentelyck niet weer opgerecht mach worden, hoe yemant middeler tijt zynder zielen heyl zal betrachten, schijnt, dat zy wat te veel op menschen ziet, dat zy noch niet genoech en verstaet, hoe Godt zonder middel van menschen can leeren ende dat degeene, die bidden in een onwanckelbaeren gelove, overvloedelyck geeft.

Terstont daeraen zeydt zij: nadien het Evangelium genoechsaem is om ons gelove op Christum te richten, waerom dat het oock niet genoech mochte zijn om ons 't rechte gebruyc der sacramenten te onderwyzen? Dit zach ic ongaerne, als die daerin zie, dat zy geen onderscheijt en maect tusschen den tuyge ende de waerheijt selve, die betuycht wort, dats tusschen Sant Joan de doper ende tusschen Christum of tusschen den dootslaende letter ende den levendich makende H. geest. Dat ic zulcx sprake, andere zoude(n) terstont tot my seggen, ende dat niet t'onrecht, dat ic een afgodt maecte van de schrift; mach ooc iemant met zyn duyster vernuft den schrift verstaen zonder verlichten van de geest Godes?

Daerop volcht: gemerct de leere des geloofs meerder is dan die sacramenten, waerom dese meer dan die niet te kennen hoor zendinge bewysen? [corrupte tekst] Of is – zeyt zy – de bedieninge der sacramenten hooger ende heerlicker werck dan des geloofs? Neen vrijelyck; maer wie laet toe, dat nu iemant geoorloft zij, den bedieninge des geloofs te aenvaerden zonder ware zendinge, dat is zonder van de ordentlycke overheyt of zonder van Gode door 't bewys van wonderdaden gesonden te wezen? Die niet gezonden is, mach niet leeren, wie gezonden is, moet zyn zendinge doen blycken, want 't es niet genoech, dat hij 'tselve weet, maer de leerlinge moeten des ooc versekert zijn, zullen zy weten wat harders zy volgen. Dese blyck geschiet alleen by ordentlycke zendinge of door wonderdaden, na 't seggen zelve van henluyden D. P. – f. 242 en 244 –.[39]

Ende hiermede is ooc beantwoordt het navolgende, beginnende: mach man nu das vurnempste etc., want men mach geen van beyden doen, zo geseyt is.

Voorts zeydt zij: zo men dan de tekenen vordert van de gebruyckers der ceremoniën om datter zo veelreleye kercken zyn, die zulcx doen, zo behoort men se ooc te vorderen van de kercken, die de ceremoniën vermijden, want die ooc menichvuldich zyn. Daerop zegge ic, dat die stichters ofte leraers zodaniger kercken wel mogen voor zich zien in 't stichten ende leeren van gemeenten, want konnen zy daertoe hoor sendinge niet bewysen, zo lopen zy van zelfs in 't oprechten ende

39 Verwijzing naar Dirck Philips, *Enchiridion*.

in 't leeren der gemeenten, of zy schoon geen ceremoniën en gebruijcken; ende wondert mij, dat zijluyden, die de wysheyt hebben ende gebruycken in 't minste, namentlyck in den ceremoniën, dat zy die zonder uytdruckelyc bevelen Godes niet en derven oprechten – an welck niet doen zy niet en mesdoen – ende dat zy diezelve wysheyt niet en gebruycken in 't meeste, namentlyck in de bedieninge des woordts, dat wel verde het heerlicxte is. Hierop sluyt zy, dat ic selve myn sendinge behoort niet te kennen bewysen. Wat noot is my te bewysen te hebben, 'tgunt ic my niet en segge te hebben, mij niet aen en neme, beroeme, noch ondervinde? Leer ic een gemeente, sticht of versamele ic een gemeente? Immers ic seg ende schrijve uytdruckelick, dat ic niet en ben gesonden van Gode noch mensche; soude ic dan sendinge moeten bewysen? [wellicht corrupte tekst] Maer is iemant zo onbescheyden, dat hy myn doen voor een leringe ofte bedieninge des woorts wil achten, die spreke mij daer weer af, ick zal, hope ic, hem vernoegen met waerheyt, dat zulcx niet en is.

Wijder vraecht zij of men hem ooc behoorde te geloven, so iemant quam, die wonderdaden dede, nademael Christus dat ons voorseyt ende voor waerschuwet, ende sluijt ten laesten, dat het teken begeren een werck des ongeloofs zij. Hier geeft zy te kennen, dat haer onderscheyt gebreect tusschen den miraculen der waren ende der valsche zentboden, want zy niet en merct, dat Moyse slangen noch altyt der Agipsier slangen verslindet.[40] Voorder is het teken begeren niet altyts een teken des ongeloofs, maer veel tyts des voorsichticheyts, als men in Godes woort siet ende derhalven niet altyt zonde, maer is daertegen bywylen sonde, dat men geen teken en begeert, so men vint aen Achaz – Esai 7: 12 –.

Is immers geen sonde in sich dat Godt zelve onderwijlen gebiet. Zeker my wondert, dat yemandt den noodtlicheyt ende nutbaerheyt der wonderdaden bestaet wech te nemen, overmits datter oock bywylen tekenen geschieden van verleyders. Want dan zouden ooc Christi ende synder apostelen wonderdaden onnodich ende vergeefs syn geweest. Zyn zy onnodich, waerom geboodt se Christus te doen – Mat. 10: 8 –? Waertoe heeft se Christus belooft – Marc. 16: 17 –? Hebben de wonderdaden geen bewyselycke cracht ten gelove dienstlyc ende nut, waerom stater dickmaels, datter veel gelooft (hebben) overmits de wonderdaden? Waerom tuycht Christus selve daer op? Seyt die niet: de wercken, die ic doe, getuygen van my ende noch geloofdy my niet, zo gelooft den wercken – Joan 10: 38 –. Of souden de broeders hiertegen willen seggen of zouden zy wel dencken: neen, Christi wondertekens te geloven is onseker, want hy segt selve, dat oock valsche leraers wel wonderdaden connen doen.[41] Merct doch, o gy, wie ghy moecht zyn, of hierin niet en behoeft onderscheyt daerinne, dat d'een tuyge d'ander styft, te weten den leer de wonderdaden ende wederom de wonderdaden den leere. Laet de valsche leraers al schoon meraculen doen, onmogelyck is 't henluyden recht te leren; maer niet onmogelyck is den rechten leraers miraculen te doen, gemerct Christus henluyden die belooft te sullen vermogen,[42] ja ooc tot het werpen van den bergen in de zee,[43] als zy maer gelove hebben ende sulcx tot Godes eere (ende) der menschen heyl nut is.

Joh. 2: 33; 4: 53; Matt. 27: 54; Ex. 4: 8, 31.

Daerna spreect zy, dat Godes voornemen niet en is die leere des evangeliums te

40 Ex. 7: 10.
41 Matt. 24: 24.
42 Marc. 16: 17.
43 Matt. 21: 21.

veranderen ende de werelt mit wonderdaden hem te zoecken.[44] Heet dat den leere des evangeliums te veranderen? Of Godt nu noch dede 'tselve, dat hy nu voormaels in 't beginne van dien heeft gedaen? Het soude met meer bescheyt veranderen genoemd mogen worden, dat Godt nu anders dede dan voormaels, immers voor henl(u)yden, die met dopen ende nachtmael alles als voormaels willen na volgen. Want dat in den aenvang des evangeliums miraculen gedaen zyn, mach niemant lochenen, waerom nu dan niet? Dopende leyden d'apostelen de handen op ende de gedoopte vercregen den H. geest, waerom dit nu niet? Men lyde ende badt voor den crancken, die genazen, waerom nu niet? Men bracht alle de goederen in 't gemeen, waerom nu niet? Moet ende wil men 't ene nu noch nadoen, waerom 't ander niet? Immers in die woorden Christi, by haer geallegeert, dat Christus ten eynde des werelts toe by ons zal zyn,[45] verstaet zy oock begrepen te zijn het dopen, omdat het daerby staet. Maer wie verstaet niet, dat ooc die miraculen begrepen zyn onder die woorden: 'Leert haer onderhouden alle dat ic u bevolen hebbe'.[46] Of hadde Christus henluyden oock niet bevolen wonderdaden te doen? Of zal men 't een houden ende 't ander laten? Dat mach 't woordeken 'al' niet lyden, immers Christus belooft den geloovigen den macht om wonderdaden te doen – Marc. 16: 17 –.

Daer zy voorts zeydt van 't bewys niet nodich te zyn, dat men den vervallen ceremoniën weder op mach rechten, brengt zy een exempel by, alsof 't daer tegen waer, van Paulo, die het insluypende misbruyc in 't nachtmael in synen tyd wilde voorhouden. Wat gemeenschap heeft dat met zo geheelen als oude verwoestinge, die nu etlycke hondert jaren geweest is? Zy merct hier niet, dat deselve Paulus liever het dopen achterwege liet, dan dat hy soude sien dat argerlyc mesbruyck in den doop volherden. Want ten is niet te geloven, dat hy, die blydelyc den Heere dancte omdat hy weynigen gedoopt hadde, noch daerna met meer anderen dopen voortgevaren zoude zyn. Maer hier gaf d'apostel te kennen, dat het beter is den ceremoniën te ontberen dan die te mesbruycken.

Maer wat ondervinde ic my dies breet hieraf te schrijven aen ofte voor onbekenden? Zyn zy hoors sins seker, zy mogens doen, ic can niet zien, dat iemant in sulcx te doen zeker zou mogen zyn zonder uytdruckelyck bevel van de vervallen ceremoniën weder op te richten. Dat se vervallen zyn, zie ic wel, maer zye des nergens een woort beveels. Duncket henluyden, dat zy zouden zondigen, zo zy niet en doen 'tgene hen niet bevolen is, ic houde, dat ic sondigen soude in 't doen van zo wichtigen sake sonder bevel. Immers zyluyden en mogens met geen goedt gewissen doen, zo zy verstaen, dat die volcomen ende ware boete – Ezech. 18 – (die Menno)[47] wil hebben voor den dope, hier in niemanden op aerden en mach wezen, want zy houden, dat hier niemant gelyc alle 't quaet laten ende alle 't goet doen mach, 'twelc nochtans die boete inhout. Hoe mogen zy dan doch iemant met goeden gewissen, zulcx niet wezende of die boete niet hebbende, dopen? Maer want ic in 't brede dese saecke van de sendinge der leraren van de broederen in drie

44 Zoeken in de zin van ongewenst bezoek (vgl. Du. 'heimsuchen').
45 Matt. 28: 20.
46 Matt. 28: 19.
47 Becker verwijst naar *Van de bejaerden doope* (*Wercken* III, 302v/646) en *Schyn-deught der secten* (*Wercken* III, 343r/727).

boecxkens hebbe gehandelt,[48] die ic, vermach icx, onlancx dencke door den druck gemeen te maken, zo wil ic nu hiermet van desen of houden.

Is dat stuc uijter herten geseyt, zo ic vast na gelove, dat zy geen ding wil verwerpen voor dat zy 't grontlyck verstaet, zo gonne icx haer met herten ende en is vrylycx zulcx niet zeer gemeen, welcx lesten my te williger heeft gemaect, my self om hooren wille dese mynen tyt – die my nu dier is – myn ander saken te onstelen ende haer dese antwoorde te senden. Godt geve, dat se recht verstaen word.

Dat my voorder handeling met H. G.[49] achterwegen is gebleven, comt doordien dat hy, 't licht en de ware overtuychenisse vliedende, my niet heeft willen aenspreken, als hy omtrent Santen was, nochte my ooc tyt of dach wilde betekenen, zo my voorstaet dat ic aen hem begeerde om noch eenmael naectelyck met malcander te spreken. H. G. heeft my niet van der erfsonden horen spreken ende heeft derhalven uyt mij daeraf niet mogen verstaen, maer moet, zo hy daervan wat na myn rugge zeyt, zulcx van my dichten, 'twelc den onvolmaecten – swyge hem – niet en voecht.

Deze materie van de erfzonde is een diep, duyster ding, mogelyck wyt boven myn arm begrip, maer daer beneven zie ic wel, dat het H. G., die zyn gantsche grondt daerop bouwet, noch veele min verstaet. Men vrage hem of iemant, die noch niet geboren is, oock mach zondigen? Ic gelove, hy sal moeten seggen: die niet en is en mach niet doen, ende die niet en doet, mesdoet noch sondicht niet. Zeijt men hem dan: hoe mogen wy dan geloven, dat de menschen om eens anders sonden gestraft werden, zonder ooc te geloven, dat Godt doet tegen zyn rechtvaerdicheijt ende tegen clare getuychenisse zyns woordts, dat de soone des vaders mesdaet niet en zal dragen etc.? Hy sal seggen: wy worden niet om Adams zonde gestraft, maer (om) ons eygen zonden. Want wy waren al samen in Adams lendenen, als hy sondichde. Wel aen, wil men dan niet lochenen, dat Christus onzen vleesche, van Adams zade hergecomen, in Maria heeft aangenomen – zoe Menno, om desen handel benaut zynde, nootzakelick heeft moeten doen – zo zal hy moeten bekennen, dat Christus na zyne menschelycke nature mede in Adams lendenen zy geweest. Belydt hy dat als hy moet – of hy moet de menscheyt Christi loochenen – zo moet hy seggen, dat Christus mede als wy in Adam heeft gezondicht. Is dat al een ware vereeringe Christi? Hoe mach dat waer blyven, dat Christus ons in allen uytgenomen de sonde is gelyc geweest? In dese benautheyt was Menno gestelt; hij verstont den handel aen d'een zyde niet ende dit heeft hem doen vallen over de zyde, die minst argerlyc was, te weten, dat Christus zonder zonde was etc.

Hier vraecht dese persoon van Adams zonde dingen, die ic zie dat zy niet en verstaet. Weet zy niet, waertoe Christus ons van node waer geweest, zo wy door gewoonheyt der doechden de dienstbaerheyt ende den gewoonheyt der sonden mogen verliezen, hoe mach zy weten, dat Christus zelf de gerechticheyt is, diens almogende cracht in ons onze ongerechticheyt cruyst, dodet ende vernielt? Is dit werck Christi, dat zalich maken, dit uytdrijven van de stercke (?) in ons, geen danckbaerheyt waerdich? Hier doelt dese persoon na myn oordeel zeer, zy maect geen onderscheyt, zoo 't schynt, tusschen Christum zelve ende tusschen

48 *Vande Sendinghe* (*Wercken* I, 377r-383v/865-878).
49 Hendrick Gulick.

de historie Christi. Merct zy dan niet, dat zy altsamen Christum selve met zyne godtlycke schatten niet en hebben in der herten, die wel zyn historiale kennisse verbeeldelyckerwyse in de hersenen dragen? Mach men dan 't een hebben sonder 't ander, men mach ooc 't ander hebben zonder 't een. Ende en is dit een ende ander geen een selve ding. De storie is ontwijfelyck warachtich zulcx als d'evangelisten schriven geschiedt, maer eer dese storie geschiet was, zo was Christus al, die huyden is, gister ende in der euwicheijt.[50] Dese vrouwe is daerom te raden, dat zy van dit ende van meer andere grove onverstanden haer argere aen haer selve, tot beteringe van haer selve, aleer zy haer zo schrickelyck bestaet te argeren aen u of anderen om zaken, die zy niet en verstaet; zy oordeele haer selve eerst, zo zal zij niet geordeelt werden.[51] Vaert wel.

50 Vgl. Hebr. 13: 8.
51 Vgl. Matt. 7: 1.

Coornhert Correspondentie, III, 23
Verclaringe van de spreuke 1 Cor. 11: 26. 'Doet dat tot dat ic come.'

geadresseerde:	De auteur van *De inquisitione fidei*
datering, plaats:	Na 1576*
referentie:	Becker 1928, p. 237-241
aantal woorden:	1586
thema:	De betekenis van het avondmaal
omschrijving:	Volgt uit 1 Cor. 11: 26 dat het avondmaal moet worden gehouden totdat Christus in persoon terugkeert? Coornhert meent van niet en twijfelt er niet aan de kerkvaders aan zijn zijde te hebben, maar aan hun steun, d.i. menselijke geschriften, wil hij zich niet binden. Andere plaatsen in de Schrift maken immers duidelijk dat Christus hier op aarde al woont in de zijnen: d.i. in hen 'die 't lyden ende sterfven Christi nu al selve levendich of in der waerheyt dragen in haren lichame. Wat noot is 't te gedencken 'tgunt men tegenwoordich heeft ende gevoelt?' *Het avondmaal is een teken, Christus het betekende: wie Christus in zich draagt heeft het teken niet meer nodig*. De 'schaduw' verdwijnt waar het 'wezen' is. Christus is de ware medicijnmeester die staat voor de gezondheid van onze ziel. Deze gezondheid is actueel: wie gezond is, heeft geen medicijnen meer nodig. Vervolgens komt de vraag aan de orde of de viering van het avondmaal in verval is geraakt en in ere moet worden hersteld. Hier benadrukt Coornhert dat de Schrift vooral waarschuwt tegen eigenmachtig optredende, d.i. 'ongezonden' profeten. Het ontberen van sacramenten duidt niet noodzakerlijkerwijs op goddeloosheid. Lange tijd waren er geen ceremoniën uitdrukkelijk opgedragen. Onder verwijzing naar Musculus zegt hij dat het bedrog is de godsdienst te willen binden aan ceremoniën: dat zijn niet meer of minder dan hulpmiddelen om geloof, hoop en liefde te voeden. Het gaat uiteindelijk om 'onschuldig leven, rechtvaardigheid en billijkheid'. Ten slotte bedankt Coornhert zijn correspondent voor een geschrift met de titel *De inquisitione fidei*, dat hem zeer aanspreekt.
bijzonderheden:	Bijbeluitleg. Verwijzing naar een geschrift, *De inquisitione fidei*, dat Coornhert wel wil laten drukken.
opmerking:	Boek en auteur *De inquisitione fidei* heb ik niet kunnen achterhalen.

Brief 23.
Verclaringe van de spreuke 1 Cor. 11: 26. 'Doet dat tot dat ic come'.

Ick hebbe, jongstige ende vrundtlycke heere, gezien in geschrifte die twee plaetsen, by u.E. al montlyc zeer wel verhaelt, waerop – alhoewel die montlyc genoechsaem geantwoort scheen te zyn – ooc dese schriftlick – hoe wel cort – noch ter liefde van u.l. most gestelt wezen. Tot dat hy comt. 't Geschille is of die woorden Pauli *donec veniat* – 1 Cor. 11: 26 – nootlick medebrengen, dat men Christi nachtmael zal moeten houden tot dat de Heere Jezus lichamelick in 't algemeyne ende laetste oordeel zal verschynen. U.E. houden ja; ic can 't zo niet verstaen om verscheyden oorzaken. Ende onder anderen ooc, die ic hier wil stellen, nadat hier geseyt zy, dat ic niet twijfele – zo my geen boecken gebraken – of ic en soude ooc patres over myn zyde in desen connen bybrengen. Maer want doch het seggen der patrum geen canonijck schrift is, zo en laet ic mij niet vast binden aen dese allegation: dat zeydt die, dit zeydt dese mensche, maer wel aen dese – recht ingevoert zyn(de) – dat zeydt Godts geest in de canonieke schrift. De beste interpretatie der schrifturen is een duystere met d'ander claerder te verclaeren. Alzo leest men: *Amen dico vobis, sunt quidam de hic stantibus, qui non gustabunt mortem,*

donec videant filium hominis venientem in regno suo.[52] Dits wel wat breder noch verclaert – *nempe in regno suo* – dan Pauli woorden doen, simpelyc seggende: *donec veniat.* Wil nu iemant seggen, dat dit gesproken zy van de toecomste Christi in zyn euwige ryc, ja ooc het duysentjarige, daeraf veele nu dromen, die zal ooc moeten seggen, dat enige van de ommestandigen aldaer noch niet gestorven zijn of den doot niet gesmaect hebben. Wie mach dat doen? Wie derf ooc zeggen, dat Christus zoude onwarachtich zyn? Men moet dan bekennen, dat Christus hier spreect van zyne toecomste in synen ryeke in ons, daerom wy bidden: *adveniat regnum tuum.* Is dat hier zoe te verstaen, daer zo brede ommestanden zyn, waerom niet veelmeer die simpele woorden Pauli sonder ommestanden? Van soedanigen toecomste van de soon des menschen leest men mede Mat. 10: 23. Of zoude wel iemant derren seggen, dat die apostelen nu noch niet en waren gewanderd door den steden van Israel?

Van zodanigen toecomste spreect Christus mede Joan 14: 23, daer die vader ende soone hoor woninge connen maken. In sulcke woninge Godes – Eph. 2: 22 – in welcker herten Christus woont – Ephes. 3: 1 7 – daer Godt in henluyden blyft ende zy in God – 1 Joan 4: 1 6 – ende in dese, ja met dese hout Christus zyn avontmael – Apoc. III 20. Joa. 14: 23 –.

Somma: dese toecomste Christi in den zynen, hier noch op aerden levende, en mach niemant dan die godtloze loochenen. Laet ons nu besien of't meer gelooflyc ende schrifturlyc schynt, dat men se van de laetste of van dese toecomste zal verstaen tgunt Paulus hier schryft.

Die daer gelet hebben, hoe vlytich Godt het paeschlams insettinge beschreven ende geboden heeft[53] met alle synen ommestanden van 't braden ende verbranden, van 't staen, van 't gorden, van de stocken; ende daerbeneven mercken, hoe simpelyc zonder alle ommestanden Christus zyn avontmael heeft innegestelt, zal ooc wel connen dencken: heeft Godt noch gewilt, dat ophouden zoude het passah, dat hy so uijtdruckelyc beschreven ende zo stadelyc ooc op bestemden tydt te doen heeft bevolen, hoe mach men verstaen, dat zyn wille zyn zoude, dat men het nachtmael altyt hier soude onderhouden, daer hy doch geen bevel van tijt toe heeft gestelt? Wie mach ooc geloven Pauli meninge hier geweest te zijn wat toe te voegen tot de insettinge Christi, rechts of daer gebreck in waer geweest ende of Christus wat onvoorsichtelyc hadde gewandelt in desen, 'twelck in Paulum, voorsichtiger zynde, zoude moeten geholpen ende gebetert worden met dit: *donec veniat.* Maer hoe mach men dat geloven, naedien hy 't noch zelf aen den gelovigen stelde, seggende: *quotiescumque*; te min noch gemerct hy, ooc Christus self, beveelt te doen in zyn gedenckenisse. Want dit en mach sich immers niet strecken opten geenen, die 't lyden ende sterfven Christi nu al selve levendich of in der waerheyt dragen in haren lichame. Wat noot is 't te gedencken 'tgunt men tegenwoordich heeft ende gevoelt?

Men mach ooc niet lochenen, dat dit *signum* alleen is innegestelt omme den menschen te leden tot het signatum als by een hantledinge enz. Het *signatum* is in der waerheyt het vleesch Christi zo te eeten, dat alle die daer af eeten niet en sterfven – Joan. 6: 50 – maer hebben het euwige leven – Joan. 6: 51 –. Dit en

52 Matt. 16: 28.
53 Ex. 12: 3-11.

geschiet niet in allen. Dit *signum* hebben, dat *signatum* van 't avontmael houden geschiet hier in der tijt, daer Christus Jezus, ingelaten zynde, zyn avontmael met hen hout in der waerheyt sulcx, dat hy dan zulcke zyn vleesch geeft, 'twelck zy eeten(de) niet meer en sterfven, maer euwich leven. Nu zie ic niet, dat zodanige hebbers van 't *signatum* het *signum* meer behoeven of begeren mogen voor henzelven, want dat waer van 't wezen totten schaduwe, van de geest totten letter ende van 't leven weder totten doodt gelopen. Mijn gelyckenisse was hier recht als of dese ware medezynmeester, die zelve onzer zielen gesontheyt is, tot ons geseyt hadde: gebruyct gij crancken dese spijse ende dese drancke tot dat ic come, omdat gy gesont moocht worden in uwe sielen. Hoe zouden wy daernae, door die toecomste van dese gesontheyt onzer zielen – Christum zelve – gezont geworden zynde, meer behoeven mogen die spyse ende de drancke? Zeyt hy niet selve: ic ben dat broot des levens, die tot mij comt en zal niet hongeren? Hongert hem niet meer, waertoe zouden zy meer eeten? Zo wie dan noch dus hongerich is na dit *signum* te eeten, betoont hy niet opentlick, dat hy noch niet gecomen en is tot het *signatum*, tot Christum selve ende tot dit euwich versadende broodt des levens?

Het gaet hier toe als metten figure van 't manna, die in de woestyne worde gegeten, maer in 't beloofde lant gecomen zynde, hielt dat op.

Want doe aten zy van de beloefde vruchten des lants. Zeker die nu sulcke burgers ende inwoonders van 't beloofde vaderlant zyn geworden, dat heure wandelinge nu al in den hemele is, diewyle zy noch in den lichaeme op der aerden woonen, eeten ooc al van dit ware man(na) Christo, die van den hemel is gedaelt ende hen hongeret niet meer. 't Gaet met dit *signum* of getuychenisse van 't *signatum* of betuychde als 't met Joanne ging; het *signum* moet mede seggen: *Illum oportet crescere, me autem minui.*[54] Zo worden alle, ja verdwynen alle schaduwen, als het wezen comt. Want die schaduwen ende het *signum* is om zyn wesens ende *signatums* wille, *minime contra.*

Dits gesproken in 't corte opten woorden Pauli *donec veniat,* voor zoveele myns tyts cortheyt ende de gelegentheyt nu mocht lyden. Beroerende d'ander zaken, daeran al is gelegen, te weten of het rechte gebruyc des nachtmaels niet vervallen is geweest ende, indien ja, of men se nu ooc last heeft te onderhouden, indien ja, of diegeene die 't oprechten wil, geen expresslick last daertoe moet tonen, indien mede noch al ja, hoedanich zyn last moet blycken:

Men vint schier niet hogers berispt in de H. schrifture als ongezonden te lopen. Want hier en handelt men niet van privé leeren of gebruyc der sacramenten, maer van kerckelycke … [ontbrekend woord] ende die in de gemeenten met authoriteit als door Gods bevel – 'twelck het aensien geeft – geschiedende.

Voorts ziet u.l. hier op 't gebodt naectelyc meer dan opten *causam finalem* of eyndelycke oorzaecken. Want Godt gebietse t'onsen nut; als zy ons dan schadelyck zyn niet enz. Door Moijsen was bevolen te besnyden zonder verbot of gebot van op te houden. Dit werd in de woestijne veertich jaren gelaten, 'twelck daerna weder opgerecht als vervallen ende achtergelaten geweest is ende dat niet uyt hem – Jozua self – maer door uytgedruct bevel Godes (Josu. 5. 2. 3).

54 Joh. 3: 30.

Is zy nu ooc vervallen, men rechte ooc niet op zonder het bevel, 't Ontberen der sacrementen en maect nootlick geen godlozen, nu zo weynich als eertyts in de woestijn ende Babiloniën. Hoe lange stond de werelt zonder enich bevel van ceremoniën? Ziet wat Muschus[55] daeraf zeyt – in Genes. XVIII 19, part. III observ. 8 – : Dit is de enige ende euwige godtsdienst voor de wet, onder de wet ende na de wet, dat men den wech des Heeren bewaere, doende oordeel ende gerechticheyt. Daerom zyn 't al bedriegers, die den godtsdienst aen ceremoniën, offerhanden ende uyterlycke gebruycken binden, welcke, van Godt geboden zynde, wel enige oeffeninge hebben om te voeden het gelove, de hope, de liefde, 't onschuldige leven, de rechtvaerdicheyt ende billicheyt, maer en zyn daeromme voor geen godtsdienst te houden. Item ooc op 't verset van de rechtvaerdige onder de heydenen ende in Sodoma buyten het verbondt ende besnidenisse enz.

U.E. schrift *De inquisitione fidei* behaecht mij meer dan ic can uytsprecken. Wil dit in pande houden, tot dat U.E. ons te leen besorcht zal hebben d'exemplar, daeruyt dit is gescreven, omdat dit besnoyt is, zo u.l. mont my seyde. Dit bidde ic op alle dienst wederom, dat u. E. gelieve te besorgen. Ic wil met Godts hulpe besorgen, dat het latine ende teutonice gedruct werden. Laet doch u. E. niet verdrieten het gemeen besten te dienen ende hiermede ooc te verbinden u.E. dienstwillige.

55 Wolfgang Musculus Dusanus, *Commentarii in Genesin* (1554, 1557).

Coornhert Correspondentie, III, 24
Of ter salicheyt nodich is d'onderhoudinge van 't nachtmael; of desselfs ontberen mach schaeden, als men Christum heeft enz.

geadresseerde:	
datering, plaats:	
referentie:	Becker 1928, p. 241-243
aantal woorden:	808
thema:	Het avondmaal
omschrijving:	Coornhert richt zich via zijn correspondent tot diens vriend die veel studie maakt van het avondmaal en zegt eens met net zo iemand tijdens een reis te hebben gediscussieerd. Hij geeft dat gesprek weer. Misbruik van het avondmaal heet schadelijk, onverstand is de oorzaak daarvan. Begrijpelijk dus dat men probeert tot een beter begrip te komen. Probleem is echter dat men niet verder komt dan een mening. Coornhert zet in op de zekerheid van de ervaring dat Christus in ons komt. Deze inwendige ervaring stelt de ceremonie in de schaduw als iets uiterlijks. Nergens heet het in de Schrift dat wie het avondmaal niet gebruikt (of niet gedoopt is) verdoemd is. Verdoemd is enkel wie Christus ontbeert. Men kan, zoals Judas, het avondmaal volgens de regels gebruiken, maar Christus ontberen. Wie Christus in zich draagt, heeft het avondmaal niet nodig. 'Want wat noot is het teken ofte ooc tot Christum ledende wech, die Christum selve heeft ende tot hem nu al is gecomen?' De sacramenten zijn slechts een teken of hulpmiddel en vaak zeer moeilijk te begrijpen. Om niet te zondigen moet men laten al wat niet zeker is. Alvorens te lezen moet men het abc leren: d.i. zelfverloochening praktiseren. Voorop staat te doen wat het meest nodig is. Veel tijd gaat verloren met 'onnutte questiën', die veelal zelfs leiden tot twist, vervolging en moord. Het is wijzer in dezen niets te doen zolang openbaring uitblijft en onderwijl altijd Christus voetstappen van ootmoed en zachtmoedigheid te volgen.
bijzonderheden:	De brief is de weergave van van een gesprek, in dialoogvorm.
opmerking:	

Brief 24.
Of ter salicheyt nodich is d'onderhoudinge van 't nachtmael; of desselfs ontberen mach schaeden, als men Christum heeft enz.

BEroerende uwen vrundt, dien gy schryft zo studioes te zyn in de materie van 't nachtmael, moet dit tot zynen besten – duncket u nut hem te zeggen – hier geseyt zyn, gemerct zulcx ernstich ondersoeck voort moet comen – myns achtens – uyt wysheyt, die der sielen boven der lichamelycken goeden hoochst achtende, meest benaersticht. Geleden een jaer of twee reysde ic met een geleerdt man, die vuijrichlick sprack van deselve materie ende wonderveele daeraf, soo 't bleeck, gelezen hadde. Ic vraechde hem of de materie over weerzyden niet disputeerlick ware.
[N.] Ja.
[Coornhert] Of het misbruyc niet schadelick ware.
[N.] Ja.
[C.] Of onverstant niet en ware mesbruycx moedere.
[N.] Gewis. Dat heeft mij vlytelick na 't verstant doen sporen, sprack N. Coornhert. Hebdy nu het rechte verstant?
N. Ick meyn ja.

C. Meynen was noyt weten noch sekerheyt. Segt, woont Christus al in u, hout die zyn avontmael nu al met u in u?
N. Dat seg ic niet.
C. Mach dit nachtmael houden Christi in ende metten menschen in niemanden geschieden?
N. Die neen zeyt, lochent die H. Schrift, die ja spreect.
C. Mach 't in niemant aldus in der waerheyt inwendelick geschieden, tenzy dan dat het eerst uyterlick geschiede?
N. Wat dunct u daer af?
C. Mijn dunct, dat het niet gebruijcken van dit sacrament, hetsy dat uijt twijfel of anders zonder verachtinge vallende, den menschen zo weynich mach verdoemen als van 't doopen, waeraf men nergens leest, dat hy verdoemt zal zyn, die niet gedoopt is. Want niemant mach verdoemt zijn dan die Christum ontbeert. Al die 't nachtmael ontbeert en ontbeert Christum niet. Men mach 't nachtmael na den uyterlycken gebare recht houden zonder Christum te hebben, zo aan Judam bleeck; zo mach men dan oock Christum zelve hebben zonder zyn nachtmael te hebben. Wie Christum selve heeft, en behoeft – synenthalven – het nachtmael tot Christum aenwysende niet, en acht ic een zeker teken te zyn, dat zy Christum zelf niet en hebben, die al te groten opsien het nachtmael geven. Want wat noot is het teken ofte ooc tot Christum ledende wech, die Christum selve heeft ende tot hem nu al is gecomen?
N. Die woorden luyden tot verachtinge van 't hoochwaerdige nachtmael.
C. Hy veracht Sanct Johan, den tuijger ende wyser op Christum, niet, die Sanct Jan verlatende, gaet totten geenen, daerop hy selve tuycht ende wyset. Maer hy vercleynt Christum selve, die Sanct Jan ende alle tuygers, wysers of leders tot Christum – 't sy dan sacramenten, schrift of leraren – so groot achten, dat zy daeraen clevende, Christum selve versuymen te verwerven.
N. Hoe doet gy in desen?
C. Ic laet dese twijfelycke questie staen ende bevlytige tot Christum zelf te gaen. Heb ic Christum, wat schaet my dees tekens ontberen? Heb ic Christum selve niet, wat baet mij 't gebruyc van alle sacramenten? De sekerheyt deser dingen zijn swaer te becomen. Wat uyt twyfel te doen is zonde. Dus laete icx berusten ende poge te treten tot het licht des werelts selve metten uytganck uyte speloncke myns onwetenden vernufts. Hierin mach ic niet missen, dits voor al van node. Dits d'eerste gewisse lesse: lochent u self ende volcht mij na. Die dese A. B. C. noch niet recht en can, mach die ooc leren lezen? Zegt mij, docter: condy dese verlocheninge uws selfs al te recht in der daedt?
N. Dats gevraecht.
C. Ic begeer geen biecht te horen, maer vermane u den tyt te besteden in 't nodichste, in dingen, die gy moecht begrypen ende in dingen, zonder welcx connen gy zo weynich het een, dat alleen nodich is, moecht kennen ende begeren als zonder kennisse van letteren lesen. Paulus wil niet, dat wy ons met onnutte questiën becommeren.[56] Lieve, denck doch: nademael het ware lichaem Christi, van Maria geboren, den jongeren daer te veel aenhangende een hinder was tot

56 Tit. 3: 9.

het vercrygen van den H. Geest, zo dat ooc d'apostel roept: al hebben wy hem gekent na den vleesche, zo en kennen wy hem niet meer,[57] alzo wat is het grote nut, dat gelegen mach zyn in dese sware questie? Het verderf ziet men leyder te veel van twisten, verjagen ende moorden, hierom mach men den nootlycken nut in desen tyden swaerlick doen blycken ende houden daerom den menschen voor wys, die geen lange tyt en besteden in dese zake, maer deselve Gode bevelen, totdat se van zelf opgaet, met geen twyfele iet in desen doen, deser saken ledich staen, hen selve altijt uytgaen tot Christum, door zynen voetstappen van ootmoet ende sachtmoedicheyt spoeden ende sonder rusten voortgaen, totdat zy den waeren rust hoorder zielen, Christum Jesum, vinden ende in hem rusten.

De doctor wedersprack dit myn seggen niet zeer; het meshaecht my noch niet, maer houdet voor recht. De waerheyt van alle dit gonne u Godt door onzen Heere Christum, ooc allen goedhertigen menschen ende daeronder ooc mij.

57 2. Kor. 5: 16.

Coornhert Correspondentie, III, 25
Van der sonden kennis en desselfs eerste oirsprong nasporinge.

geadresseerde:	H.L. Spieghel*
datering, plaats:	Vóór 1585*
referentie:	Becker 1928, p. 243-244
aantal woorden:	431
thema:	Kennis en oorsprong van de zonde
omschrijving:	Coornhert sluit aan bij Spieghels 'jacht' op het kwaad. Vaststaat dát er kwaad bestaat, het is vervolgens nuttig te weten wát het is. Het kwaad is volgens Coornhert ontberen van het goede, een gemis. Wording is de eigenschap van al wat tijdelijk is. Een kind is nog geen volwassene, ontbeert verstand. Onwetendheid is een kind niet verwijtbaar, maar een volwassene wel. De volwassene schiet tekort als gevolg van zijn waanweten. Waanwetend doet hij geen moeite te weten, hij is roekeloos in zijn instemming, oordeelt verkeerd, is vol zelfbehagen.
bijzonderheden:	Diverse verwijzingen naar klassieke auteurs (o.a. Boethius).
opmerking:	Geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 243, nt. 3 & p. 343.

Brief 25.
Van der sonden kennis en desselfs eerste oirsprong nasporinge.

Gister werd my u spilgioen van 't quade, welcx naspeuren van de verderflycke spincx docht my zo lustich als nut. Daerom ic met myn hondeken kenlust my self terstont u geselle maecte opte jacht van dit blinde dier. Hieraf is mij u nu, als u Cebetis schriven[58] oorzake; het uwe houde ic noch in gedencken. Derhalven hebdy hier geen volcomen verhael daervan te wachten.

Te jagen nae een wilt, dat niet en is, waer zotheyt. Zo waer't ooc te twyfelen of daer quaet zij. Spoort men dit wilde dier aen, niemant meer en twyfelt dan daer 't meest zyn werckinge inne heeft. So willen ende moeten wy houden, dat het sy, ende ondersoecken, wat het sy. Dits nut om weten voor alle cloecke jagers; want kennen wy zyn aert noch gedaente, hoe zouden wy 't vinden, vangen, ja kennen oft al voor ons stont? Wie kent het onbekende? Hec Boetius.[59]

So houde ic, onder verbeteringe van beter weydman, dit helsche dier niet anders te zyn dan een ontberinge van 't goede, dat elc na zynder aert ende op zynen tydt behoort te hebben. 't Es dan in de Predicamentes[60] het tegendeel van den laetste, te weten van 't habere.

Als my nu iemant zal konnen vroetmaken, dat het worden ende wezen der tydtlycke dingen een zyn, zo zal ic geloven, dat een eerstgeboren kindeken ende een volwassen man een selve ding zijn. Daeruijt dan zoude moeten volgen, dat een kindeken alles in sich behoort te hebben ende volgens dien, dat het ontberen van 't verstant in 't kindeken quaet sy. Maer dats my onmogelick om geloven.

Daerom ic d'onwetenheyt niet in een jong kindeken, maer wel in een beyaert

58 Cebes, *Pinax* (of *Tabula Cebetis*), allegorisch-didactische tekst met kenmerken van de stoïsche filosofie (ca. 100 n. Chr.), herontdekt in de 16e eeuw.

59 Verwijzing naar Boëthius *De consolatione philosophiae* V, gedicht; in vert. R.F.M. Brouwer, *De vertroosting van de filosofie*, Ambo: Baarn 1990, p. 183.

60 In zijn predikamenten-logica bespreekt Aristoteles de tegenstelling van ἕξις *(habitus)* en στέρησις *(privatio).*

man quaet te zyn houde. Want niet het kindeken, maer wel de man behoort verstant te hebben. Vraecht men mij nu, wat d'oorzake van dit quaet sy in den beiaerden, ic sal antwoorden – al onder verbeteringe – dat het zy waenweten.

Dees houdt oock in onwetenheyt, want niemant moeyten mach doen om te weten 'tgeen hy nu al waent te weten. Haer moeder is eygen behagen, een dochter van 't valsche oordeel, dat geboren wert uyt vermetel toestemmen van de gepronckte logen, die gesproten is uyt schyn, dat niet en is; 'twelck, al zoo't niet is, ooc niet oorspronckx heeft.

Daer hebdy, op 't corste ic mocht, van dese verderfelycke spinx het naspeuren mijns zoucklusts, om vorder in dit duyster bosch te jagen, als 't u sal gelieven, die als binnenjager eerst desen jaecht nu hebt angeheven, bereyt om die padekens, die gy hier meer in sult willen aenwysen, te doorwanderen.

Coornhert Correspondentie, III, 26
Van de lust ende zyne uyterste verbeteringe te benaerstigen.

geadresseerde:	H.L. Spieghel*
datering, plaats:	1586*
referentie:	Becker 1928, p. 244-247
aantal woorden:	1114
thema:	Teveel plezier aan verandering
omschrijving:	Coornhert reageert op een tweede brief van Spieghel, die hem tegenvalt omdat elk besef ontbreekt dat plezier aan verandering uit den boze is. Ware lust maakt plaats voor wanlust. Het komt aan op deugdwinst, die verzadigt zonder dat men verder zoekt of naar meer of iets anders verlangt. Niet het wisselen van spijs, het zich verlekkeren aan een overvolle tafel, maar nooddruftige honger getuigt van goede smaak. Honger maakt rauwe bonen zoet. In de kunst is het niet anders. Coornhert verwijt Spieghel dat hij in zijn intellectuele arbeid van hot naar her gaat: een Hollandse kroniek, de *Hert-Spieghel*, een vertaling van Montaigne, van Seneca. Hij waarschuwt voor 'walgende zadtheyt'. Zoek niet het licht van de vele sterren, maar het zonlicht: deugd omwille van de deugd.
bijzonderheden:	Verwijzingen naar geschriften van Spieghel, naar Montaigne en Seneca.
opmerking: 1:	Zie ook: *CoCo,* I, 62.
opmerking 2:	Voor geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 244, nt. 2 & p. 344.

Brief 26.
Van de lust ende zyne uyterste verbeteringe te benaerstigen.

VAn dese avont hebbe ic ontfangen uwe twee(de) veronschuldiginge, die en brengt niet mede, zo d'eerste deed, enich beken van dolinge, dan bestaet die voor recht met konst zonder waerheyt te verdadingen. D'eerste mocht met d'oorzake van uit poortgen te kruijpen enichsins, maer de tweede geensins, myns oordeels, ontschuldicht werden. Ja, zij beschuldiget veel meer – dats wyt van ontschuldigen – mette gezochte veranderinge tot lust. Als gy my kondt vroedt maken, dat men geen zekere winst eerlyck met gelt kan becomen, zonder 't verstant met verneemtydinge te belemmeren, dan zal ick moeten bekennen, dat gy in uwe koophandel recht doet; gij, segge ick, niet alle anderen. Daerenboven moste dan waerschynlyck zyn bewezen, dat N., sonder met coopmanschap gelt te winnen, niet en soude hebben om in dese tyden na notdruft eerlyck te leven. Zal ic konnen geloven, dat gy niet uijt dolinge de ware lust en verliet om een wanlust te bekomen?

Lieve, wie moet niet bekennen dolinge te zyn, dat men zynen dierbaren ende onsekeren tydt bestede om te bekomen onsekere, snode ende onnodige winste – is 't anders winst – met versuijm van gewisse, edele ende nodige winste? Die 't gelt benaerstigt, dat hij nu te veele heeft, ende deugde versuijmt, ooc verstant, dat hy noch niet genoech en heeft, mach men zodanigen recht van dolinge verschonen? Nopende de gezochte veranderinge tot lust houde ick voor ongetwijfelde waarheyt, dat alle winst den winner in't winnen verlusticht, al waer 't gewin ooc maer valsch. Maer warachtich winnen verlusticht den winner, ooc met het lustich herdencken altydt. De geldtwinst bedroeft veeltyts namaels, door 't verstaen van 't ontberen van deucht winst daerdoor verzuijmt te hebben, 'twelcke rechte schade is. Maer

deuchtwinsts lust vermeerdt onophoudelyck. Dese winst en laet dan ooc niet toe, dat de winner immermeer zat, veel min onlustich, noch al veel min verdrietich worde. Dats verde van bedroeven; want hoe de hongeriche na dese kost meer daervan eet, hoe hem meer daerna hongert, ende, dat noodtlyck volcht, hoe hem het eeten van zulcke kost meer verlusticht; zulck een en behoeft dan geen veranderinge te soecken van spysen om lust te crygen. Recht of men van sulcke spijs zat ende onlustich mocht worden. Onse Seneca vergelyct denghenen, die, aen een weeldige tafel zittende, metter handt swerft in alreleye schottelen in 't proeven van verscheyden gerechten, denghenen, diens satte mage de smake der tongen berooft hebbende, onnatuyrlycke konstsmaken soeckt niet in noodtruftige maer in leckere spyse.[61] Behoeftige honger, niet overvloedige kokery, doet in den smake verlustigen. Hiertegen brengdy voort: *'nihil dices faciesve invita Minerva.'*[62] Laet ons besien of dat niet tegen u selfe en is. Minerva zy de wysheyt of 't verstandt. Zonder ware kennisse van 't goede en is geen ware, noch bestendige lust; zonder dese en benaarstight noch en becrijcht men niet goedts. Wie dan van enich goedt, dat hy bejaecht, bewalging of onlust krycht, en benaarsticht dat niet, noch en vercryget oock niet, want hij en volhert niet in de rechte middelen te hanteeren, 'twelck niet en mach zyn zonder ware lust, die d'arbeyt versoet maer nu 't eene dan 't andere middel versoeckende en vordert niet op synen wech ende swerft op verscheyden Cyreensche of Cyrciansche onwegen. Hebdy dan noyt bevonden, dat honger raauwe boonen soet maeckt, dat zadtheyt van zoete honigbeeten doet walighen? Als ic u dan, na uwe eygen bekentenisse, zie zwermen nu van de proefkens schotelken,[63] dan in de gerechtgens van de spreekwoorden, van die stracx tot de saucen van leersproken te zamelen, flucx vandaer van de pasteye van de Hollantsche cronijcke[64] aen de hertspiegelkens,[65] aen de zintoetzen,[66] aen d'overzettinge van Montaigne, van Seneca ende tot hondert diergelycke waanlusten door walghtekenen ende onpersende leckerheyden, zoude ic mogen laten te vermoeden, dat u koortsche tonge, geen recht smake hebbende in goed spijse, onlustich is, overmits een walgende zadtheyt? Zoude ick dit wetende, ja ten minsten noch maer wanende, u, myn vrient, als mij self dan mogen laten te bekyven, zo te bekyven, dat ic meer hope uijt uwe rechte verantwoordinge te bevinden ende te bekennen, dat ic dole in sulcke myn waen, dan te bevinden, dat gij bekyvenswaerdich zijt?

Gy segt, dat N.('s) voorderinge in u voorby te seylen … [hier ontbreken enkele woorden], ooc seg ic niet, dat hy u, maer my, versufte oude, voorby seijlt, hem in uwen oogen u te waerder maect; dat gelove ic warachtelick, omdat ic u warachtelick vry houde van de duvelsche nydicheyt. Maer ic en ken niet geloven – al wilde ick – dat iemant, meerder of ten minsten zo veele pondts als een ander

61 Verwijzing wellicht, meent Becker, naar Seneca's tweede brief aan Lucilius: *'Fastidientis stomachi est multa degustare; quae ubi varia sunt et diversa, inquinant, non alunt.'* Vert.: 'Het zijn verwende tongen die aan vele dingen willen proeven; en als die dan nog van allerlei soort zijn en niet bij elkaar passen, bederven zij de maag en hebben geen voedingswaarde.'

62 Horatius, *Poetica*, 385: *'Tu nihil invita dices faciesve Minerva';* vert.: 'Jij moet niet iets zeggen of doen tegen de zin van Minerva.'

63 Een verwijzing, meent Becker (Becker 1928, p. 246, nt. 4), naar werken van Spieghel: *Ruygh-bewerp* en *Kort Begrip des redenkavelings*, Leiden: Plantijn 1585.

64 Verwijzing naar *De Hollandtsche Rijmkroniik*, Amsterdam: Barent Adriaensz 1591).

65 Verwijzing naar *Spieghels Hertspieghel* (eerste uitgave Amsterdam: P. van Ravenstein 1615).

66 Verwijzing naar Spieghels *Hieroglifica* (eerste uitgave door H. Wetstein: *H.L. Spieghels Hertspieghel en andere zede-schriften*, 1694.

ontfangen hebbende, grote lust mach hebben in 't sien, dat een ander met zyn naersticheyt zo veele zyn pondeken vermeerdt, als hy selve door zijn traecheyt het syne te vermeeren versuymt. Ick blijve, oock schryve te veel lange op u dolinge – daer voor icx houde – die gy segt dat enige als prijswaerdich beginne na te volgen. Ick bekenne opentlick te doolen in dit myn kyven op u.l., als ick hem mochte stellen onder den gemeenen man, want dan zal hij uijtnemende loflyck zijn, als niet min in deuchden Jan Alleman dan die vyf planeeten in claerheyt den gemeenen sterren te boven gaende. Maer wetende – dat's niet wanende – dat hy vermach als een mane alle de sterren, ja als enige zonne al d'ander planeeten – swyge sterren – door zyne glantse te verduysteren, en mach ic niet vernoegen daerinne, dat hy een koninglycke hant (?) eenooge schyne onder den blinden. Maer porre hem aen om hem te voorderen – wil hy, de mogelicheyt is in hem – om een clare zonspiegel te verstrecken voor alle verstandige sienders. Men siet gaerne, datter veele zyn, die uijt vrese van straf, het quaet doen laten; noch liever, datter veele zyn, die uyt hope van loon, deuchde hanteren; maer alderliefste, datter veele zijn, die 't quade hatende laten ende deuchde lievende doen. Zo kyve ick niet, omdat gy doet hetgeene ic in anderen prys, maer omdat gy niet en doet, dat gy vermoecht ende, zo gij 't deedet, u meer prijswaerdich tot een deuchdenspiegel van den wijsen zoude doen prysen. Nu dat's genoech van u dolinge, by mij voor sulex gewaent. Kondij my bewysen, dat ic in desen myne wane doole, ick zal met vreuchden myn dolinge kennen. Aengaende u werck ziedy 'tselve ooc eensdeels onder N.'(s) werck gevoecht, eerst zyn meyninge gestelt hebben(de), maer gy siet ooc plaatsen, daer zyn zeggen met het uwe niet eens en is, zo hij 't syne stelde, eer hy 't uwe wilde zien. Meer zyn veele oogen dan een; zo hebt gy gesien, dat hy niet en sach, oock hij, dat u niet vooren quam en weet(en) het niet al etc.

Coornhert Correspondentie, III, 27
Over tegenslag, strijd en deugd.*

geadresseerde:	H.L. Spieghel*
datering, plaats:	1585*
referentie:	Becker 1928, p. 247-251
aantal woorden:	1822
thema:	Pijn, droefheid en gelatenheid
omschrijving:	Coornhert dankt Spieghel en N. voor toezending van enkele boeken. Ook dankt hij Spieghel voor diens lof voor zijn, naar vergelijking, 'kleine gaven' en voor diens nuttige tegenspraak: niet dat zijn mening erdoor veranderde, hij leerde die wel beter te formuleren. Coornhert geeft aan ook zelf harde kritiek niet te schuwen. Natuurlijk gaat het niet aan Spieghel van domheid te beschuldigen of hem de paradoxen van Montaigne te verwijten. Niettemin lijkt er enige irritatie tussen de heren te zijn ontstaan, zo verwijt Spieghel Coornhert zijn 'cortheyt'. Coornhert benadrukt echter dat vrijheid hem alles waard is. Vervolgens komt hij te spreken over pijn, iets dat men volgens hem zonder droefheid en zelfs met vreugde kan dragen. Met name is dit aan de orde als het erom gaat te beseffen dat Gods wil geschiedt, d.i. hoe dan ook het allerbeste voor ons. Want een mens weet het niet beter dan God. Ziek of zielsziek neemt men met genoegen de pijnlijkste middelen tot zich die bevorderlijk zijn voor gezondheid of zaligheid. *Zonder tegenslagen is er geen strijd, zonder strijd geen oefening en zonder oefening geen deugd*: 'die dit waerlyck verstaat is een in 't verstant ende wil desangaande met God.' Kiezen en wensen is niet aan de orde als men wil wat God ons oplegt. Wie dit niet wil, strijdt tegen God, verliest zijn rust. Geen mens kan zeker weten welke zaken – middelbare dingen: gezondheid, rijkdom, eer, *etc*. – uiteindelijk voor hem goed of slecht blijken te zijn. Wij kunnen ons vergissen in wat wij wensen en verlangen. Gelatenheid of afwachten is het juiste antwoord zodra iets onze macht ontstijgt. Anders is het gesteld met wat wel in ons vermogen ligt: dan kunnen wij kiezen. Toen Socrates ervoor koos dorst te lijden terwijl er te drinken was, deed hij dat niet om zijn lichaam te kwellen, maar om zijn neigingen te leren bedwingen. Zo ook doet men geen afbreuk aan zichzelf als men ingaat tegen eigen wensen en verlangens om zo te bevorderen dat men één is met God. Zeker bewijst men zichzelf geen dienst als men met God strijdige keuzes maakt. Cruciaal is de wens om niet meer te wensen: wie dat wil, bevordert en volbrengt, heeft alle reden om van harte blij en God hoogst dankbaar te zijn.
bijzonderheden:	Verwijzing naar de executie (15 juli 1584) van Balthasar Gerards, de moordenaar van Willem van Oranje.
opmerking 1:	Deze brief hoort bij *CoCo,* I, 63.
opmerking 2:	Geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 247, nt. 3 & p. 345.

Brief 27.
Over tegenslag, strijd en deugd.*

VAn u ende van N. is my lief gedaen in 't senden van de Fransche parap(hrases),[67] die vinde ick trou ende vlytich, de Duytsche ontrou ende slordich.[68] Ick danck met gedencken van u beyden daer 't gelegen wert.

Grote jonst doet u mijn cleyne gaven prysen. Myn ernst bekenne ic zomede myn miltheyt zonder myn cost van cleijnwaerdige zaken. Cleynwaerdich zegge ic

67 Franse vertaling van Erasmus' *Paraphrases*, (1517-1524): *Les paraphrases. Tom I: L'exposition des quatre Evangélistes et des actes des Apôtres*, Basel 1563.

68 Verwijzing naar *Paraphrasis oder Postilla Teütsch. das ist klare Außlegung aller Evangelischen und Apostolischen schrifften des Neüwen testaments* (...), Zürich 1552 of een eerdere vertaling uit 1530.

by 'tgeen gerekent, van 'tgeen men vint in de H. Schrift, by Platonem, Boetium, Epictetum, Cebetem etc. Dus hebdy u myns niet hooch te bedancken, maer ick mij uwer door desselfs vrijmoedich wederspreecken, dat my zo lief ende nut is geweest als mij u stadich wedersprecken van 'tgeen meermalen wel toegestemt was, onlustich ende tytrovich was. Ende die onlust wort my noch tot lust, als ic u die nut vinde. My gedenct wel, dat ick door sulck u wederspreecken dickmael bequamer woorden om myn mening uyt te spreken gevonden, maer niet verandert hebbe. Nopende mijn harde straffe manier van 't onreckelick paradocxeren ende verdadingen zegdi vrijmoedelick, dats vrundelick, maer ooc niet zeer zachtelick noch zoetelick, u goedtduncken veel meer dan waerheyt is, zo de monden eer dan de pennen zullen connen afkallen. Zo veele moet hier staen, dat ic met u sprekende, geen kindt voor en hebbe om smeecke pap, geen waer wijn, zo ze in myn vaatgen is, te geven. Ooc treden oude vermoijde benen wat hard. Immers: doe icx dickwil, de gewoonte behoret u al licht gemaect te hebben; doe icx seiden, is 't al vrundelick, derhalven een vrunt te beclaghen? U van domheyt te beschuldigen, vinde ick zo weynich redens toe als u Montangnen met recht van zyn verderflycke paradocxen uwenthalven te beschuldigen. Ick en weet waerlic niet, dat ic u of enich mensch op aerden, hy zy jong of oudt, mijne besluytinge hebbe willen aandringen, maer wel, daer ic lustige ooren vant, mildelick hebbe met redens ofte schriftuijrs bewys aengeboden om tot hun believen na te speuren, te weygeren of aen te nemen. Maect gy u self den kinderen gelijck, dats wel, ic meyn dat icx ooc doe, maer met u niet, die mogelick meer mans zyt – immers in 't rymen moedertale ende anders meer – dan ic. Doch heeft myn waen in mynen laasten myn bedrogen daerinne, dat mijn cortheyt u hart valt, ooc dat u die eygentlicke woorden niet quetsen dan de geslepene ommeslagen. Ick dencker voort te mijden, want ic wil u niet bedroeven, maer wel, daer ick mach, verblyden. Maer soude ick my verblyden, zo vrunts waerheyt spreken u niet en bedroefde.

Ooc dat gy hier niet bedectelick mij verdacht hebt van tsamenderhandt niet te gronderen, maer u myne besluytingen aen te dringen, hebben u woorden meer inne, dan die ick can vermoeden uijt een welbedachten ende niet uijt een vuijrigen moet gezeyt te zyn.

Van u waerheyts toestemmen dancken liedts[69] veranderen [hier ontbreken enkele woorden] 'wat wildy meer' – zo schriffdi –. Niet, ick wil ooc dan niet, want dat waer genoech aandring tot myne besluytingen. Niet mijn, maer Godes eygendom zydi. Ick wil noch mach u niet myn eygen maken om u te doen willen, zo ick wil, maer dencke, zo lancke ick redens gebruyck hebbe, niet te laten met deselve, daer ick wat zoude mogen zien dat u ontvliedt, u open ooren houdende zulcx trouwelick voor te houden, het aennemen ende verwerpen u altyt vrij blijvende. Dit bestae ick hier noch metter daedt, niet om u mijn besluyt aan te dringen, maer om u of mij tot beter dan wij nu verstaen te bringen. Blijft u in vrijheyt,

69 Becker citeert de laatste strofe uit dit lied:
Doch zingt u lof geen mensch,
Blyherteliyk na wensch,
Als't lyf van pyn moet wringen,
Sterckt myn gezint ghemoed,
Het goed dat ghy my doet,
Steeds dankbaarlyk te zingen.

want ick de mijne om ys in d'asschen. Aengaende u selfs exempel, dat de mensch wel pijn can dragen zonder wederwil, dat u seggen neem ic voor waerheyt aen, maer geensins het bedecte gevolch deser woorden, namentlick – laet my u woordtduyder offte paraphrases zijn –: 'Ick lyde wel pijn zonder droefheyt, maer niet met vreuchden of na wensch'. Ten waer ic eerst versekert waer, dat u.l. op 't hoochste waer gecomen, daer oijt iemant toe quam of noch mach comen, want dan waer 't bewys goedt ende zodanich: u.l. is d'aldervolcomenste, in hem is 't niet, ergo in niemandt. Maer dat weet ic wel, dat gij niet en zult seggen. Dit ende geen ander bewijs uwer meijningen vinde ick in dit u schrijven; wat dat hoort te gelden, ziedi hier. Hoort nu myn bewijs ende onreckelick (?) verdadingen van dese myne paradoxen ende nadat ick eerst angewezen zal hebben de twee gebreecken in de hooftsaken deses uwes briefs, 't Een is quaet bewijs – nu gebleecken – alleen uijt exempelen, t'ander, dat gy myn redelick bewijs niet bestaet te wederleggen, veel min doet wat … [hier ontbreken enkele woorden of zinnen] dat hij stadich lust heeft, diens lust alleen is in 't worden van Godes wille. Lieve, wederspreect dat noch condij ende 't zal my nut zijn. Oock sladi over dese myne woorden: 'lieve, dicht ons kondy een wensch zonder verkiesen ende een verkiesen – van dat in onzer macht niet en staet om vercrygen – zonder Verliesen.' Dese redenen ick noch voor waerheyt (houde), zy verdienden dan immers antwoorde, want haer staan blijven is het vallen van u wenschen ende liever of vrolicker danck, want zy lyden geen meer noch min. Neemt noch meer, daer geroert ende by u onbeantwoort gelaten. Wil Godes goedtheyt of liefde ons t'alderbeste, dat wy ontfanckelick zijn, zo moet het geschieden van zulcx het alderwenschelycxte syn voor denghenen, die dat waer te zyn houdt; of men moet seggen, dat de mensch beter weet of waant, wat hem alderbest is dan Godt zelf. Dit mach niemant met waerheyt wederspreecken, het schyn dan zo harden wondersproock als 't wil. Neemt meer: gy hebt mij toegelaten – niemant mach 't loochenen met waarheyt – dat men mach lyfelycken pijn hebben met alleen zonder droefheyt, maer oock met blyschap – immers zeg ic nu met zyn hoochste wensche in 't verlangen van dit tijtlijcke leven –. Zo iemant, wanhopende levendich te blyven, zo d'ingenomen dranck of pillen niet en wroechde – dat niet zonder pynlycke gevoel en mochte geschieden – hy soude na de pyn verlangende wenschen. Neemt nu, dat ijemant de ziecte zyns gemoets zodanich in der waerheyt te zyn wiste, dat hy die behoudende het rustige leven moet derven, zo hy zyn ryckdommen, die hy sonder daerop te betrouwen niet kan bezitten, niet en verlieze ende zo hy zyn angewende tornicheyt niet en ontwennet enz.: zoude dees niet zelf wenschen ende vlyt doen om sulcx, al vallet met lijfs ongemack, quyt te worden ende daerinne hartelyck te verblyden? Wie moet niet wenschen om verlost te werden van de letselen ende van de middelen te verwerven, die voorderlycxte zyn van … [hier zijn enkele woorden weggevallen] ende tot zyn geweten of gewaande opperste goedt? Zo wierp Crates willens wech de ryckdommen – alder weelden borne – ende zo bruycte Socrates willich na wensche zijnder huijsvrouwen boosheyt, om de wenschelycke lang – ende gelyckmoedicheyt te bekomen. Godt of de nature moet niet ons wanen, maer wy zijn wysheydt volgen; die heeft gewilt, datter tegenheyden zouden zyn, zonder welcke niemandt en strydt, noch sonder strydt oeffeninge ende zonder oeffeninge deuchde, goedt noch zalicheyt hebben mach; die dit waerlyck verstaat is een in 't verstant ende wil desangaande met God.

Daer dit is, en mach geen liever wil zijn dan met Godt te willen. Waer blyft hier verkiesen ende wenschen van iet anders te hebben dan Godt ons opleijt? Heeft dese niet altijt zyn opperste wensch ende lust? Die anders wil of wenscht, stryt tegens God, verliest zijn rust ende wint onlust. Waarom? Dat hy waent beter te weten, wat hem best is, dan Godt of de natuyre ende zoudet – waer 't in zijn macht – anders schicken. Meer moochdy hieraf – dat ick noch waerheijt achte – zien in 't liedeken 'Elk mensch wil salich wezen etc.'[70]

Ende – mijn vorige onmatige cortheijt maact desen onmatich lang – houde ick voor gewis, dat geen natuyrlyck geboren mensche versekertlyck mach weten, of het hebben dan 't derven van den middelbaren dingen hem goedt of quaet zal blijcken in de uijtgang der saecken. Ick meyndt dus: menigen heeft ryckdoms vercrijgen, gezontheyts behouden, 't hebben eender goeden huysvrouwen in 't eijnde verdorven, zo de tegendelen anders heijlzaem zyn geweest. Zo heeft dan oock menich mensch om zyn verderfven gewenscht ende in 't vercrygen God gedanct, daerdoor hy leven, deucht ende Godt verloor et contra. Is zulck wenschen dan niet een quetselicke zotheyt? Die te verliesen is dan een heijlzame weysheyt, dits gelatenheyt. Wat mach dese schade(n)? Niet, immers het niet wenschen baet altijt elcken van den dingen, die in ons macht niet en staan om vercrijgen ende te behouwen. Dits van de toecomende zaecken, welcke(r) uijtgang ons onzeker is. Maer anders is 't metten tegenwoordigen, in onzen vermogen gestelt zijnde: als een smaeckelicker ende onsmaeckelicker spijs – laet ons een voor al nemen – voor ons op ons eygen disch staende. Zal ik daer de smakelicxte niet verkiesen? Ja, gy, indien gy de gewoonte van verkiesen tegen u self wilt verstyven ende met cracht wapenen. Zo en dede Socrates niet in 't willens dorst lyden, niet om zyn lyf te quellen, maer om zyn genegentheyts meester te worden, om temlust te crijgen ende volchlust te dooden. Zo mede en mach niemant hemself verargen metten afbreek zijns wenschens ende verkiesens te benaerstigen, dat is met God een te worden. Maer mach oock iemant zichself beteren met het volgen ende stadich aenwennen van zyn onwijs ende godtstrijdich verkiesen ende wenschen? Als zulcx verstandt dan die – voor elck ende altijt vercrygelijcke – wensch van niet te wenschen begeert, benaersticht ende vercrycht, wat gebreeckt daer om hertelick blyde te syn ende Godt, niet ten halven, maer na zyn hoochste wensch te dancken?

Langer valle ick nu dan ick wel wilde, meer zoude ick konnen seggen zo ick wilde, maer ick wilde nu niet als voor te cort vallen. Doch meyn ick hier recht anders in desen gedaen te hebben dan gy in u leste hebt bestaen, want gij wederleyt mijn reden niet noch gij en bewyst u seggen niet. Dit acht ick daertegen over d'ander zyde hier by mij gedaen, namelick u meyning zo wederleydt ende de myne so bewesen te syn, dat de uwe onwaer ende schadelick, maer de myne waer, heylsaem ende licht om doen is. Ende daermede blyct nu immers claer, dat u tegenredenering mij niet en ontrust, maer een rechte lust is. Verlovet dan niet, maer looft het ende hout het zo lang gy mij lief hebben sult, dats tot doemsdage toe.

70 Lied XXI van het *Byvoeghsel* in de tweede uitgave van Coornherts *Lied-Boeck* (Herman Jansz Muller: Amsterdam *s.d.*).

Coornhert Correspondentie, III, 28
Of lust en pijn noodtlyck oorsaecke zyn van vreughde of droefheyt; ende van verkieselycke dingen.

geadresseerde:	H.L. Spieghel*
datering, plaats:	Voorjaar 1585*
referentie:	Becker 1928, p. 251-262
aantal woorden:	4490
thema:	Pijn is geen noodzakelijke oorzaak van verdriet.
omschrijving:	Coornhert reageert op een brief van Spieghel ('niet het beste van u') in de vorm van een tweespraak. Coornhert verdedigt, andermaal, dat pijn en droefheid niet hetzelfde zijn: de ziel kan blij zijn ondanks allerlei pijn en ongerief. Omgekeerd geldt dat bij lichamelijk welbevinden een droeve ziel kan horen. Zozeer zijn lichaam en ziel verschillend. Spieghel vraagt zich af of men net zo vrolijk kan zingen bij lichamelijke pijn als wanneer men het naar lijf en ziel goed maakt. Coornhert meent dat het de vraag is of men God blij van harte kan danken als men pijn lijdt net zo goed als wanneer men vrij is van pijn. Dat laatste is volgens hem het geval. De irritatie loopt op als Spieghel het voorbeeld van de brandstapel inbrengt om duidelijk te maken wat lichamelijke pijn vermag ('Is 't u ernst, zo begint onse vruntschap te ververden, want myn vermoeden is verde van de(r) papisten bloetstraf-dolinge zonder quaetdoen.'). Coornhert verwijt Spieghel felheid en hoon, ook dat hij allerlei onderscheiden niet maakt of niet begrijpt zoals tussen wenselijk en noodzakelijk, neiging en begeerte. Kern van de zaak is iemand te worden die wil wat God wil: 'Dese wil noch wenscht min noch meer dan Godt wil of wenscht. want hy, zyn eygen verkiesen ende willen verlaten hebbende, niet meer zulcx doet, maer Godt in hem.' Vanuit dit perspectief is er geen verdriet meer; wie het opperste goed liefheeft, Gods wil, kent slechts blijdschap. 'Maer is genoechlick en stil, // In Godes wyse ende lieve wil. // Wie boven macht // Niet wenscht of wil, // Rust dag en nacht // In vreuchden stil.' Spieghel daagt uit met ervaringsgegevens: probeer eens net zo vrolijk te zijn bij pijn als wanneer de pijn overgaat! Coornhert zegt zijn ervaring, zo gemakkelijk te ontkennen door een ander, niet als bewijs te willen gebruiken. En stellig: de blijdschap, die de eigen wil verlaat, kan niet minderen, laat staan in droefheid veranderen. Coornhert besluit met de reprise van enkele denkfiguren uit zijn *Zedekunst*: weet of rust; verkiezen doet verliezen; noodzakelijkheid van de natuurlijke neiging *versus* begeerte die afhangt van keuze en (vrije) wil; liefhebben met een 'los hart'; niet kiezen waar onze macht niet toereikend is. Coornhert benadrukt dat hij begrepen wil worden en geen instemming wil, tenzij hij begrepen is.
bijzonderheden:	Verwijzing naar lijfspreuk: Weet of rust!
opmerking:	Geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 251, nt. 3 & p. 345-6.

Brief 28.
Of lust en pijn noodtlyck oorsaecke zyn van vreughde of droefheyt; ende van verkieselycke dingen.

Met het open water verwacht Matheum.[71] Velcurio houde ick, nu gij eene heb(t).[72] M. had hem al gesonden. Hy is tot … aengenomen, daerin ick verblydt ben.

Hier hebdi antwoorde op u schryven lest, maer niet het beste van u.

Sp. [= Spieghel] 1. Of is dit meer zotheyt? Zydi noijt blyde geweest om 'tgeen, dat na met woecker bedroefde, zo houde ic u voor de wijste man van al, die ick kenne.[73]

71 Coornhert doelt op zijn vertaling van Erasmus *Paraphrasis in Evangelium Matthaei*.
72 Joh. Velcurio In *Erasmi copiam commentarii*, Conr. Neobarius: Parisiis 1539.
73 De dialoog is moeilijk te reconstrueren, zoals Becker aangeeft, omdat in het handschrift de numme-

C. [= Coornhert] 1. Staats ende baats vercrygen na wenschen heeft menich eersuchtich ende winstgierich mensch in d'uyterste schande ende schade gebracht. Die zekere ende geduyrige blyschap mach hebben door 't stadich vercrygen van ware mogentheyt, eer ende rycdom ende d'onzeker ende vluchtige omhelst, ick laet hem met u wijs schijnen voor al de werelt, ick houdet voor een zot; dees omhelst vreemde waengoeden, die niet dan eijgen ware goeden.

Sp. 2. Ghy claecht over cleyn bewijs in myn brieff.

C. 2. Ick clage niet, maer segge, dat u brieff geen bewys altoos mede brengt, dat voor u of tegen myn seggen is.

Sp. 3. Ick achte niet, dat ick silogistice met u behoeve te spreken.

C. 3. Had u brief reden mede gebracht, ick denck, ick se in besluijtredens-vorm gestelt zoude kennen hebben. Dus is dit u achten recht, maer onrecht is u achten, dat ick van u onreden reden zou konnen maecken.

Sp. 4. Het major is alleen genoech, de rest raandt (?) wel. Zulcx waandt ick te zijn: 'lust hem de pyne van selfs niet enz.', uijt u brieff genomen, ende nu uijt desen brieff: 'Godt heeft gewilt, datter tegenheyden zouden zyn etc.' Is pyn de menschen natuyrlick, tegenheyt is hem onlustich.

C. 4. Hier ontvallen u een goet wijf, ryckdom met d'andere uwe verkieselycke dingen ende komt nu alleenlick voort met u al overal nagesleypte ende niet climmende plechtancker, namentlick: lyfs pijne. Laat ons zien, wat u nu dat helpen zal ende of u beschermen mach dese uwe maijor. Ick laet u rondelick toe, dat niemandt lijflijcke lust mach hebben in 't gevoelen van pijne, noch van zelfs, noch om wat anders. Dats meer dan gij zelf voorstelt ende voor alle dit bovenschreven u seggen.

Sp. 5. Zo moet onlydelicheijt hem een gelyckheijt ende angenaemheyt of behaechlicheyt zyn.

C. 5. Besluijt gy dit van 't lyfs pijnlick gevoelen op des lyfs gelycheyt enz., zo houde ickx al voor waerheyt. Maer trect gy dit op de ziele, die zulcx te hebben niet en heeft vercoren – zo ic u zie doen – zo moochdi geen onbescheydener doling voort stellen. Gy mengt twee verscheijden zaken in een, dat heeft u werrich gemaect ende dat verwert u noch. Als iemandts ziele zwaerlyck droevich is, moet dan desselfs lyf nootlyck terstont smertige pyn ghevoelen? Het gemeen gevoel roept neen. Als iemandts lijf grote pyn gevoelt, zoude dan desselfs ziele noodtlyck treurige droefheyt moeten hebben? Gy self hebt na lange wedersperteling bekent neen. Immers, dat men door ende in 't gevoelen van lyflycke pijn blyschap mach hebben in de ziele ende dat mitsdien pijn geen noodtlycke oorsaecke is van droefheydt. Gij bekent in dit u schryven noch zelf, dat men pyn zonder verdriet mach hebben. Zo blyckt, dat lijf ende ziel verscheyden dingen zijn. Oock dat, gelyck de ziel droefheijt of blyschap mach hebben, sonder dat daerdoor het lyf mede pyn of lust gevoelt, het lijff mede pijn of lust mach hebben, sonder dat daerdoor de siele droefheyt of blytschap heeft. Ende nadien elck van beyden buijten alle gemeenschap van d'ander op sich selfs alleen mach hebben, d'een pyn of lust, d'ander droefheyt of blijschap, dat des eenen hebben der dingen des anders hebben zyner dingen in 't minste niet nootlyck moet behinderen of minderen; maer dat elck deser 't sijn volcomelyck

ring soms is weggevallen en het niet duidelijk is wie aan het woord is.

mach hebben opte selve oogenblick, als d'ander de zyne heeft in 't jegendeel. Te weten: yemant mach teffens na der zielen op 't volcomenste droef zyn, als hij door lyfs noodtdrufts genieten gevoelt de volkomenste wellust. Et contra. Want so weynich d' opperste blytschap niet vermach te maken, dat het lichaem de minste pyn niet en gevoele of die mach wechnemen, so mach oock de meeste pyn des lyfs niet maecken, dat de ziele de minste blytschap niet en geniete of die mach wegnemen. Ende hiermede weet ick, dat u pynplechtancker los is gemaect ende u mayor ijdel.

Sp. 6. Ick beken gaerne, dat men ten aensien van Godes voorzienige goedtdadicheyt ofte op hoop van behaeclicke gezontheyt de pyn wel zonder verdriet can lyden.

C. 6. Zo bekent dan ooc niet ongaerne, dat uwers liedts staert tegen de waerheyt stryt, zo met waerheyt bewezen is hier boven.

Sp. 7. Zulcx is al mijn liedts inhout.

C. 7. Zulcx moochdy met waerheyt zeggen, als gy dat woordeken 'al' hier uijt laet. In des liedts staert lach dit venyn van onwaerheyt, hiertoe mocht ick tot een vrundt niet swygen. Dit maect mij dees moeyten. Waer 't noch te doen, ick zoudet niet laten, al wist ic seker, dat hierdoor aen u sou blycken *obsequium amicos, veritas* etc.[74] Want ick dencke nimmermeer mynder vrunden vrientschap zo onvrundtlick te verschonen, dat ick, daer ick vrucht mach hopen te doen, hem zal schromen te vyant te maken om zynen wil. Is 't een vrundt, hy sal sich bedarende meerder dan voor zijn; is 't een schijnvrundt, ick wil geen pluijmstrijcker worden om een schaduwe te behouden.

Sp. 8. Ons geschil is alleen of men zo vrolyck singen mach in de swaerste pijn als in volle wellust van ziel ende lyf beijde.

C. 8. Ons (geschil) is of men Godt met zo blyder herten mach dancken in der zwaerste pyn als in ont beringe van pyn. Hiertoe seg ic jae. Dit blyct hiervoor ja, want d'een hindert noch mindert d'ander niet.

Sp. 9. Dit beneendy.

C. 9. Hier dooldij, noch noyt heb icx beneent.

Sp. 10. Hierop heb ic in u schrijven noch nieuwers bewijs gesien, hoe lang de brieven zijn. Of ben ic blindt?

C. 10. Dat wyt u qualick zien, niet myn wel schrijven. Is u myn naastvoorgaande te lang, die daervoor was u te cort. Dese most dus lang zijn, hierna sal mijn lang schrijven u niet meer verdrietich vallen. Nopende u blintheyt, dat laet u niet meer wonderen, dan my kondt is, dat gy voormaels in veelen blindt waert, daer gy claer waande te sien. Vint men schadelicker blindtheyt?

Sp. 11. Van myn syde meende ic aller menschen gevoelen, zo mede u zelfs besoecken ende u voors. spreucken bewys genoech waren.

C. 11. Aen menen bindt men geen paerden. U wanen neemdy voor weeten aan; dat men meent te weten, weet men niet ende dat men weet, en waent men niet. Waer hebbe ic dit u meenen uijt mijn besoecken toegestemt? Nergens. Waer seggen myn spreucken, 'tgeen u waen hier dicht? Wyst se my, condi. Ic sal myn onbedachtheyt met williger schamen belyden. Maer hoe brengt gy zo vrijmoedelick

74 Terentius, *Andria*, I, 1, 91: *'Obsequium amicos, veritas odium parit.'* Vert.: 'Vleierij verschaft vrienden, waarheid brengt haat voort.'

voort het gemeen gevoelen? Men vrage alle menschen, reedene gebruijckende, of vuijr (aan) een levendich lit gehouden zynde, 'tselve terstont met smerten brandt? Elck zal ja seggen. Men vrage alle deselve of alle droefheyt des herten het lichaam terstont met smerten pynicht, niemant zal zeggen ja. Men vrage u.l. selve of alle lyflycke pijn den ziele nootlick bedroeft? Hy heeft bekendt ende moet noch bekennen neen. Wil hy nu belyden, dat hy onbescheydelick ongelycke dingen samen koppelt, sich selve verwert, onwaerheyt poocht voor te staen, dat hy hier spreeckt uijt wanen boven weten ende beneden redens begrijpen? Men zal 't zien.

Sp. 12. Of behoeven wy te bewyzen, dat het vuijr brandt?

C. 12. Ten behoeft geen bewijs, dat zulck vragen tot een vrundt, vrundtlick redenerende, niet verde verscheyden, maer naeby is van de onvrundelycke calumnia. Zegt, vrundt, heb ic oijt ontkent, dat pyn in der wijsen lichaem geen pijn en is? Of brengen sulcx mijn woorden ergens mede? Heb gij niet meermalen bekent, dat pyn niet nootlick droefheyt en baert? Of zoude ic hier weder hart moeten zijn, zo ic hier sprake van denselven steen weder te wentelen? Maer dat wil ic swijgen (?) ende hier mede op sulck u onbeleeft vragen, als hiervoor al na eysch beantwoordt zynde, zwygen.

Sp. 13. Daer antwoorde een oude te recht op: werpt er hem in.

C. 13. Over een kindtsche zotheijt een tyranijsche felheijt te oeffenen ende dat noch na u duncken te recht, als met een speltgen [hier ontbreken enkele woorden]. U schijnt dat fel sproocksken wel te behagen. Zouden hem een verderflyck ketter levendich tot stof te branden niet lichtelick recht duncken, die een onschadelick dwaes te recht waerdich acht levendich in 't vuijr geworpen te worden? 't Es een fel schoolmeester, die zynder leerjongeren dolingen liever mette roeden dan met reden onderwyst. Ick hulp den verdoolden liever ten leven anwijsen dan den doode verwysen. Dese uwe felle recht gewaande onderwijsing is my een afgrijsing. Ick can die noch niet zo van u gevoelen, maer eysch verschoning van u gevoelen. Is 't u ernst, zo begint onse vruntschap te ververden, want myn vermoeden is verde van de(r) papisten bloetstraf-dolinge zonder quaetdoen.

Sp. 14. Maer nu zegge ick: alzo pijn een tegenheyt is in den mensche, dat die tegenheijt (hem) in zyn blymoedicheyt verhindert; want waer iet gebreect, dat is niet vol.

C. 14. Het toeversicht, dat den mensch de tegenheyt can dienen, ja zal dienen, can het gevoel van de bittere smert, die 't lijf doet wringen, [hier ontbreekt een woord] zo niet dooden, dat hy zo blijhertelick zoude zingen, als hy doet, uijte smert in verlichting comende.

Sp. 15. Zal ick dit moeten bewysen? Dat ontbiet mij, want dits ons enich geschil.

C. 15. lo Pean, nu segdi dingen zo kenbaer in u duncken, dat se geen bewys en behoeven. Ick seg, dat gy se niet mocht bewyzen, noch min mijn tegenspreken onwaer te zijn bewysen. Kondi bewysen, dat pyn zonder ons zot verkiesen of wenschen binnen 't slot (van) ons gemoet nootlick comen moet, des gelatenen vreuchde daer hinderen of minderen? Gaet te werck, toont vernuft ende konst, wederleegt myn tegenbewijs hiervoor (III) ende bewyst dit u seggen. Dit ontbiede ick u. Laet zien wat u hier voor stof in hebt.

Sp. 16. Ick meende, dattet danckens waert was, daerom dichtede ick.

C. 16. *Hinc illae lachrimae.* Meende gy my de man te zijn, die iemant om

onwaerheyt te dichten zou dancken, zo heeft u meenen u bedrogen. Des dichts staart is onwaerheyt. Zoude ick meenen, dat myn waerheyt zeggen myn wysgierige vrunt zo ontsteken zoude?

Sp. 17. Lustet u als gij pyn crycht, ick moetet u prijsen.

C. 17. Eens mols poot is sacht, maer zyn 't dese hoonwoorden oock? Ick wyse niemanden op mijn bloot ondervinden zonder reden van weten. Myn redene van weten staet hier voor (III), hy geloof se of verwerp se. Die wil ick se niemanden aen, dats verde van willen andringen.

Sp. 18. Dicht ons een wensen, seghdy, sonder verkiesen etc. Ick heb dickwils gezeyt, dat ick om 't woort wenschelycke of verkieselijcke goeden niet twisten wil, noemt se keurlycke, angename, bevallige of anders, 't es altyt het tegendeel van tegenheyden.

C. 18. Hier is geen woorttwist, gy self noemt dese dinge verkiesyeke etc. Dits waer, zij zijn nootlick of verkieselick. Is 't eerst, zo is daerin ons wenschen geen minder zotheyt, dan het wenschen van niet te sterfven. Is 't laetste, zo is 't ons willich werck, so mogen wy 't gantschelyc laten ende dat latende geen droefheyt altoos van pijn noch anders vernemen. Zo blijft onse blyschap stadelyc, vol ende geheel etc. Dese uwe uytvluchten van 't schijnen of ons geschil lage maer in de woorden, niet in den dingen, geven wat bedenckens eens herten, dat self gaerne zoude genieten u wensch aan mij in 't slot van desen.

Sp. 19. Mach mij de gezontheyt, u's naestens verbeteringe niet lief, angenaem of wenschelick zijn, nochtans in Godt alwijse bestiering ofte wil onze wil stellende?

C. 19. Neen, die wil als Godt wil, die wil noch verkiest niet anders dan Godt wil. Of sal men seggen: Heer, is 't mij, so icx garen hadde, niet zalich, zo maket my salich, opdat myn wille geschiede, niet de uwe. Lieve, bevecht dit mijn neen-zeggen ende bewyst die u vrage eens.

Sp. 20. Heeft men niet genegentheyden iewaerts toe zonder wil?

C. 20. Ja, alle angeborene genegentheyden, zowel in ziele als in lijf, zijn zonder wil; dits u meest tegen, zo weynich verstadi – dat meynde ick niet – die beyder onderscheyt. Wil comt met, genegentheyt gaet zonder ons believen in ons. Wil is kuerlick, genegentheyt nootlick. Had gy dit willen aenmercken, u waanrecht in desen waer al verdweenen.

Sp. 21. Zyn wij niet genegen tot gesontheyt van lyf ende ziel? Is 't blusschen der genegentheyt niet een soet, wenschelick of behagelick ding, is 't derven van dien niet een tegenheyt na u selfs seggen? Die tegenheyt dogende is dat zo behagelick als het behagelick te genieten?

Hand. 5: 41; Jac. 1: 2.

C. 21. Meyndi hier niet te seylen voor wint voor wagen? Dits het lyf altyt zoet, het onthouden is dick den gemoede zoet; ja, maer tegenheyt gedogen in 't lyf verblyt oock wel de siele, dit belydi selve; als pyn de siele behaecht, mach zy dan mishagen? Ziedi oock, wat u het qualick onderscheyden hier doet kallen van den os opten eesel, van de genegentheyt opte begeerten? Is 't wenschen, begeren ende willen zo nootzakelick als genegen te zyn uijter natuijren, waer blyft onse vrye willekeure? Bewyst, dat pyn de wil nootlick dwingt droef te zyn. Mogen wy verkiesen, wy mogen 't laten; die verkiest en mach men niet bedroeven.

Sp. 22. Noch segdi, sy lyden geen meerder noch minder.

C. 22. Dat segge ick noch met recht. Daer men niet en verkiest, is 't alleens. Wat

meerder of minder mach in gelycheyt wezen? Wyst my die.

Sp. 23. Dit bewyst.

C. 23. Meer dan gy mocht wederleggen is 't voor bewezen. Nu eyscht gij 't meer. Wie niet anders en verkiest dan dat ende zo Godt wil, die wil alleens zo Godt wil. Dese wil noch wenscht min noch meer dan Godt wil of wenscht. want hy, zyn eygen verkiesen ende willen verlaten hebbende, niet meer zulcx doet, maer Godt in hem. Dees wil minder noch meerder dan Godt wil. Daer is noch ander, oock gewis bewijs.

Sp. 24. Men mach in pijn Godt loven ende dancken, maer niet met sulcken vrolycken moet singen als in tegenheyts hercryging.

C. 24. Wie alleenlick verkiest 't geschieden van Godts wil als zyn hoochste goet alleen, dat hem van Gode opcomt, hem dient het sy pijn of lust etc. tot zijn opperste goedtwordinge, welcke middelen, die Godt nodich weet, hem zo hef zijn als 't eynde, want hem is Godts wille zyn opperste heft; dien is 't alleens. Item is hem zo weynich meer of min lief is ende blyschap, [corrupte tekst] dats onmogelick zonder verkiesinge. Daer is u verkieselick vrolicker singen bevochten ende tondergevochten.

Sp. 25. Wat tegenbewys zoude ic dan brengen?

C. 25. Hebdy 't niet willen verstaen, omdat gy waande, dat u meyning beste was, gy moget verstaen, als gy u misverstant wilt verstaen. Verkiesen is een werck van goedt, quaet, beter, erger etc., sich streckende tot het vercryghen ende behouden of tot verwerpinge ende quyt blyven van goede of quade etc. geweten of gewaende dingen.

Sulck werck is der natuyre ende niet des menschen ende derhalven onvermydelyck. Of 't is des menschen ende niet der natuyren werck ende daerom vermydelyck? Ick acht, gy niet het eerst maer het laetst sult seggen. Wat men mach vermyden, dat mach men laten te doen. De mensche mach dan laten iet te verkiesen van 'tgeen hy onsecker is. Die niet verkiest, heeft minder noch meerder,

Maer is genoechlick en stil,
In Godes wyse ende lieve wil.
Wie boven macht
Niet wenscht of wil,
Rust dag en nacht
In vreuchden stil.

Want hy verstaet, dat hem altyt zyn alderbest geschiet, dus raect zyn gemoet pyn, droefheyt noch verdriet. Het vereggen van 't begeerde goet is blyschaps oorzaeck, dees vercrycht met zyn weten altijt zyn opperste goet, zo heeft hy altijt d'opperste blyschap. Wat minderinge mach daer zijn? Hier brengt u tegenbewys tegen, hebdys. Dit zaedt laach al naect in myn voorich schryven.

Sp. 26. Gij poocht maer te bewyzen, dat ick 't een woort tegen 't ander heb gekalt.

C. 26. Zulcx mijn pogen heb ick vermogen; was 't niet genoech, om u te doen twyfelen? Maer dese ick niet meer? Bewees ick (niet) u seggen onwarachtich ende het myne waer te wezen? Bewees icx qualick, waerom bewysdy mij dat niet wel?

Dat poochdy niet eens dan met u seggen:

Sp. 27. Ick weet wel beter.

C. 27. Beter had gy gezeijt: ick waen wel beter. Dats de wech tot een betweter te worden. Godt behoede ons beyden voor de pest des verstants.

Sp. 28. Wat baet u verwerpen van exempelen?

C. 28. Soo 't nu schynt niet veel. Ick ben geen Godt; mach ick weten, wat vrucht myn vrundelick ende recht schrijven an u, myn vrunt, zoude doen? Zoude ick, dat niet wetende, mogen laten 't zy tyts of ontijt, myn vrundt tot zynen besten te vermanen? U exempelen bracht gy voort tot bewijs, zy dochten daer niet toe. Behoorde ick u in dat onverstandt met myn swygen te styven?

Sp. 29. Treedt in u self, of u gemoedt zo vrolick is in de pijn, als 't is wanneer die overgaat ende schielycke verlichting komt.

C. 29. U bet weten in desen toont, dat u vooroordeel vast staet. Of ick u dan al mochte ja antwoorden uijt ondervinden, wat zoude ick daermede winnen by u? Nu dan, 't oordeel, dat ick looch. Soudi myn ondervinden geloven? Geensins. Ick wil oock myn ondervinden niet voor bewijs bruycken, zo weynich als ' uwe daer voor aennemen. Wat soect gy tuijgenis uijt mijn ondervinden? Hebdy bewys, brengt dat self voort, hebdys niet, wat boudy op 'tgeen gy niet en weet te bewysen?

Sp. 30. Dit bestaet niet in woordtbewys, maer in gevoelick gequel.

C. 30. Gy blyft van ons geschil. Segge ick, dat ons wanen pijn mach veranderen, swyge in wellust veranderen? Geensins. Maer ick segge ende bewijse, dat pyne eens willeloosens blyschap niet verminderen (mach), veel min in droefheyt veranderen. Met sulck u afwyeken van de zake en maact gy mijn zake niet quaat, maer behindert u self waerheyts kennisse door 't lopen in 't doncker.

Sp. 31. Het dunckt my een dolheyt, dat Epicurus, midden in den metalen koe brandend,[75] voor redenering sich vrolyck wil maken.

C. 31. Wat Epicurus heeft gewilt, weet ick niet; wat gy daeraf hout, roert mij niet. Maer ick weet, gy self mede, dat men pyne met blyder herten mach hebben ende daermede leyt uwe ende staet mijn saecke. Ick houde, dat blyschap geen pyne mach verdrijven noch minderen in een Godt willende mensche. Houdi my dan om dit mijne houden oock mede dol? Lieve, bruyct waerheyt('s) geneeskruijt aen u vrient, hebdijs. Ick weet nu niet beter, ick ben noch geneeslick, want ick ben zeggelick.

Sp. 32. Die 't can die speles; die oock metten mont tegen 't gevoelen wil spreken, ick zie 't aen.

C. 32. Die 't kan en zal om u niet-kennen niet laten te spelen; die 't om zyn niet-kennen anderen, die 't kennen, oordeelt te spreken tegen zijn – niet des lyfs maer der zielen – gevoelen, mach wel zeggen met Beza:[76] Ick kans niet, wie zoudet dat kunnen?

Sp. 33. Leest lang zonder gedrongen te werden tot u voorstels wederroepinge.

75 Becker verwijst naar Cicero, *Tusc. Disp.* II, 7 17 of V, 10, 31.

76 Becker merkt op dat Beza de mogelijkheid van menselijke volmaaktheid bestrijdt o.a. met het argument dat hij er zelf nog niet toe in staat is om Gods geboden volkomen te onderhouden *(Responsio ad defensiones et reprehensione S. Castellionis,* 1563). Coornhert reageert in *Hemel-werck* (*Wercken* II, 351/721): 'Is dat nu niet treffelijcke ende vaste Bewijsinghe van sulcken Leeraer? Dat is immers niet anders gheseyt: Ic en ben noch nergens na de gheboden Godes volkomelijck ghehoorsaem, dus en mach geen mensch op aerden dat wesen (...).'

Dat wenscht (u), oock, als 't Godt wil, voor zich u.

C. 33. Ick wederroep gaarne myn qualyck gezeyde, want daerby winne ick waerheyt ende het betert anderen. Maer dese uwe wensch waer mij een vloeck. Ick jonne die u mede niet, Godt behoede ons beyden daervoor. Het mach zyn, dat u al te vuyrige waen van mij onder uwe knijen te hebben ende niet te willen zege zoecken, zulcx heeft uijt doen bersten. Maer u wenscht als zich zelve 't onze om beter te konnen geven.

Mijn woordt van 'betweter' was een zoon uwes eygen woorts: 'Ick weet wel beter'. Zoude ick u porren tot toestemmen voor 't wel verstaen? Gy weet self beter; wie spreect daer meer tegen? 't Ondervinden van sulck quaet heeft mij leren zeggen – oock al iet wat doen –: Weet of rust. Ick weet, dat verkiesen van 'tgeene buijten ons recht is, doet verliezen. D'onrust door zulck u verkiezen van pijnlozicheijt, ryckdom etc. wildy – zo my dunct – niet door ware redeneringe geloven, maer van der dwazen leermeesterinne zelf, het ondervinden, leeren. Ick haddet liever anders gezien, maer noijt hebdy 't gezien ofte gehoort, dat ick iemant geraden hebbe yet voor 't verstaen – dats blindelick – toe te stemmen. By monde beter.

Maect recht onderscheyt tusschen natuyrlycke geneghentheyt, die nootsaeckelyck is, ende keurlicke begeerlyckheyt, die willich is. Voorts segdij: 'doch die wy als geleent (goet), zonder ons herte daeraen te hangen, horen te bezitten.' Hier zegdy recht, ziet mannen als boomen wandelen zonder claer onderscheijt. Want wat wy behoren te doen, dat mogen wy doen. Waer wy 't harte niet aen en hangen in 't hebben, noch om te hebben of behouden, dat quetst noch ontrust des herten vreuchde niet, in 't niet comen noch in 't wechgaen. Dits al myn seggen van 't niet verkiesen, dat buyten ons macht staet. Verstaet my, ick segge van de tyt, die voor of achter is ende niet nu. Zitte ick om eten, daer gesonder en min gesonder spys voor my staet, geoorloft om welcx my belieft te eeten, hebbe ick geen wichtige oorzaecke – als van argeringe myns naestens te myden of mijn lust te temmen – ick sal de gezontste verkiesende nemen, want dat staet in myn macht. Maer sulcx te verkiesen om de toekomende spijse zo te vercrygen of vercregen hebbende om dagen, maenden of jaren te behouden, staet buijten myn maght, is ijdel gequel ende willige sotheyt. By dit kondy mijn gevoelen der andere by u gestelde verkieselicke dingen mercken.

Ende hier is nu mijn schrijvens eynde tot dat ick daer come, ten ware u penne de mijne weder daervoor sprekende maecte. Altyt ziedy, dat mij u beteringe in 't verstant deser dingen geen moeyten en doet schroemen. Verstady 't zo, 't es recht, maer onrecht is 't, dat gy verstaet de moeyte by mij gedaen te werden om u of iemant yet te doen toestemmen, eer gy 't verstaet. Immers dit ben ick op 't hoochste tegen; in dese saecke selve het verkiesen van dit of dat is toestemmen, dat dit of dat beter is of arger. Dit op 't onzeker te doen, dat is eer men 't recht verstaet, dat ben ick tegen; 't es ons geschil toe te stemmen ende te verkiesen, dat Godes alwyzen ende goede wille in ons geschiede, is elck gewisselick goet ende en mach niemant quaet zijn. Maer is 't oock zo met de verkieselicke dingen, by u gestelt ende buyten ons macht staende? Kondy dat bewyzen? Kan ick het jegendeel niet bewysen? Dat sullen wy mogen hooren, zo ick daer kome. Zyt met u broeder[77] ende vrunden den

77 Jan Laurensz Spieghel.

Heere bevolen, die verlichte 't verstant van u, waerde vrunt, ende van my. Amen. Verkieselycke goeden zyn natuyrlyck of zelfstandich. De natuyrlycke en maecken den hebber niet goet sonder de zelfstandighe; dese maecken den hebber altyt goet, oock zonder de natuijrlicke goeden. De natuijrlycke zyn des lijfs gezontheyt, des lyfs sterckheyt, goed vrouwe, goed kinderen, ryckdom tot genoechsaemheyt van lichamelicke noodruft. Maer der zielen (goeden) zyn verstandelicheyt, gedenckenissen. Het selfstandich goet is Godt, door wiens gemeenschap de ziele goet wort, sodat alle deelachticheyt der godtlycke natuyren, die in des menschen siele komt, deselve nootlyck goet maect door zyn zelfstandich wesen, dat in sulcke siele verwesent of wesen geeft of met deelt. Maer het natuijrlycke of geschapen goet, hoewel van zelfs goet wezende, en mach den hebber nopende het wesentlyck goet niet deelachtich maken, want het sulck self niet en heeft etc. Die natuyrlycke staen oock in ons macht te verkiesen, maer niet altyt het hebben noch altyt te behouden. Die godtlycke altijt.

A.[78] Lyflycke gezontheyt, een goedt wyf etc. zyn verkieselycke dingen voor alle verstandigen.
B. Neen, want het mach bywylen voor den verkieser verderflyck zyn. Niet verderflycks is verkieselyck maer vliedlyck.
A. 't Zy zo, maer als men zulcx weet niet te sullen schadelick zyn maer nut, dan moet men verkiesen.
B. Is daer moet of nootzakelicheyt, zo is in zulcx geen verkiesen. Is 't vry, zo zal geen recht wyze zulcx verkiesen. Want hy weet, dat hy 't mach verliesen. Is hem 't hebben hef, 't ontbeeren zoude hem leet zijn. Dit waer zekere rust in zyn macht staende in hazaert gestelt om 't onzeker. Dat mach geen wyse met voorraet doen.
A. Sulcke dingen zyn de natuijr gelyck, doch vry om verkiesen of verwerpen; iemant weet schoon niet of hem die noch namaels schadelick sullen zijn, maer wel dat zy hem nu nut zyn. De toecomende schade is onzeker, de tegenwoordige nutbaerheyt zeker; geen wyse en mach met voorraet een zeker nut laten te verkiesen uyt vresen van een onzeker schade. Want dat waer sich self onzalich gemaect voor den tijt ende moetwillich over boort gesprongen uijt anxten van een onzeker verdrincken. Dat mach geen vroede doen.
B. Zulcke gezontheyt ende goet wyf zyn vreemde, niet eygen dingen, als niet gestelt zynde in onzer macht om na wil te behouden. Is 't hebben lief, 't onbeeren is leet. Het nootruftich gebruijck derselver, als men mach hebben zonder of met minder quaets dan ontberen, is te verkiesen in de tegenwoordige tyt zonder langer, dats zonder te willen uijr of dach behouden; want het hebben is dan in onze macht, maer nimmermeer een uijr te behouden. Niet (langer) willen dan men mach, geeft stadige rust, maer te willen houden door 't verkiesen dingen, buijten ons macht om behouden gestelt synde, maect nootlycke vreese in 't hebben ende droefheyt in 't verliesen; het niet kiesen van 't lang behouden staet in onzer macht, dits hebben alsof wy 't niet hadden, bereyt om verliesen, dats sonder verkiesen van behouden, dits vreugde sonder rouwe, lief sonder leet, lust sonder verdriet, zyn eygen heer zyn, vry zijn, en in sulcx altyt blij zyn.

78 A = Spieghel; B = Coornhert.

Somma, 't verkiesen van 't jegenwoordich gebruycken des nootdrufts, gesontheyts ende lusts – nootlicke gezellinne van gesonde nootdrufts gebruyck – als die in onzer macht is gestelt, houde ick natuijrlyc, behoirlick ende verkieselyck. Maer dit als verkieselyck zonder eygenschap van een uyr behoudens, latende rechtvaerdelick de macht na wille den eygenaer van zulcx, Godt, den keur om ons na believen weder te nemen, zonder uijr behoudens, maer alleen het nu hebben te verkiesen, want dit, maer niet dat, in onzer macht is gestelt. Dat is geseijt: zulcx is verkieselick na de mate ons vermogens van vercrijgen ende behouden, maer vorder niet, te weten: als mer nut in ziet ende geen schade of meerder nuts dan schadelicheyts.[79]

79 In het handschrift volgt op deze brief de tafel, die in het *Brieven-Boeck,* blz. 188, afgedrukt is. Zie *CoCo,* I, 63.

Coornhert Correspondentie, III, 29
Van 't overnatuyrlycke leven.

geadresseerde:	H.L. Spieghel*
datering, plaats:	1588/89, Delft*
referentie:	Becker 1928, p. 262-263
aantal woorden:	208
thema:	Het bovennatuurlijke leven
omschrijving:	Wederom bedankt Coornhert Spieghel voor zijn prompte reactie, maar zegt niet blij te zijn met de inhoud, waarbij hij eenzelfde ontevredenheid bij Spieghel vaststelt wat betreft het 'tafelken' in zijn eerdere brief (*CoCo,* I, 63). Coornhert zegt nieuwe ontevredenheid te vrezen en liever geen lange brief te schrijven. Slechts wil hij opmerken dat wij meer de Schrift moeten volgen dan ons goeddunken, meer God zelf dan Zijn schepselen, ja ook dan de eigen natuur. Dan leven wij boven-natuurlijk, heilig en goddelijk. Het 'tafelken' laat hij verder onbesproken, want dat geeft (nog meer) ergernis over en weer. Het is maar beter het er eens mondeling over te hebben.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	De eerste vier regels komen overeen met de openingszinnen van *CoCo,* I, 71.
opmerking 2:	Geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 262, nt. 3 & p. 346.

Brief 29.
Van 't overnatuyrlycke leven.

DE spoedt maer niet de zin uwes antwoort behaecht my. U meshaecht oock myn tafelken. Gy laet my het myne ende ick u het uwe gaerne behouwen. Het mijne wederlegdij niet met redene, maer maect heel een ander werck. Dat mach ick wederleggen. Maer 't schrijven valt my te lang, te meer dat ick voor nieuwe onlust vrese.[80] Dit heb ic noch hier 't uwen besten moeten seggen van mijn woort boven natuyre of overnatuyrlick. Zal men nu vrucht hopen, men moet meer der schriftueren stijl volgen dan onse goedtduncken. Ooc volgen, de goede menschen meer Gode selve dan zyn schepselen, ja meer dan hoor selve of hoor natuyre. Godt is beter dan zyn schepselen ende mitsdien oock beter dan hoor natuyre. Zy leven dan boven natuijre, dus is hoor leven oock beter dan 't leven der geschapen natuijre. Want het is niet meer als voor natuijrlyck van aert, maer overnatuijrlyck, heylich en godtlyck.

D'ander gebreken uwer tafelen, die veel zyn, al te bewyzen, zoude u onlust in 't lesen niet prysen ende mij in 't schrijven tot onlust mogen rysen. Maer het mondtlyck spreken zoude mogen ons beyder meyningen verlichten ende stichten. Dus laet icx daer. Vale ende zyt vrunt, die u met de vrunden vrundelyck groet.

80 Een verwijzing naar de affaire in Delft; zie *CoCo,* II, 70.

Coornhert Correspondentie, III, 30
Van de onderscheyden des levens, 't Vervolch.

geadresseerde:	H.L. Spieghel
datering, plaats:	1588/9, Delft*
referentie:	Becker 1928, p. 263-264
aantal woorden:	562
thema:	Natuur, deugd en zonde
omschrijving:	Coornhert heeft het over de moeizame correspondentie. Hij vreest Spieghel onrecht te hebben gedaan door teveel van hem te eisen. Dat was echter uit genegenheid. Bovendien oordeelt waarheid nu eenmaal 'zoo 't is': zij dwingt instemming af, geen leed. Nu blijkt Spieghel echter met een nieuw onderscheid op de proppen te komen: 'volgen van de natuur' *versus* 'onnatuurlijkheid'. Vervolgens is niet duidelijk of deugd en zonde beide 'onnatuurlijk' heten, omdat zij niet zijn aangeboren of dat dit alleen voor de zonde geldt. Met het eerste is Coornhert akkoord, met het tweede niet. De natuur is 'middelijk', kan goed of slecht gebruikt worden. De deugd staat boven, de zonde onder de natuur. Wie dit ontkent, zoals Spieghel, maakt van de mens een dier, zonder rede, wil, eer en schande, loon en straf. Dit is aan de orde zodra de neiging de grondslag is van de moraal. Dit uitgangspunt maakt het onmogelijk goed en kwaad te begrijpen. Coornhert stoort zich niet weinig aan het misverstand. Ook de functie die hij aan het geloof toekent wordt – opzettelijk?! – misverstaan.
bijzonderheden:	
opmerking:	Geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 63, nt. 5 & p. 346.

Brief 30.
Van de onderscheyden des levens, 't Vervolch.

EErgister sprack my een koertsgen aen, daer ick met ginck wandelen. Dat vernieuwt nu onder myn schryven haer gespreek. Ick wil liever minder wel dan niet antwoorden. Dus laet ons beyder vrient, die ick schrijve, myn kort of kortsich schrijven in de beste vouwe slaen. Het dagelicx ondervinden tuijcht my, dat ons vrundt recht, maer ick onrecht hebbe gehat lange wyle daerinne, dat ick meer dan recht van hem eyschte. Dat en mocht hy sich met geen reden belgen, overmits gonst de rechter was. Voor hem zal 't nu oock leedt doen, dat waerheyt oordeelt, zoo 't is. Ick hoope neen; verschoont gy mij, zo zal waerheyt haer gewoonlicke vrucht iet voortbrengen, want ick houde ons vrunt geen ding min dan een schyndeucht. Als ick wech ben, zal hy noch aen anderen tegen hem mogen bevinden d'onlust in 't sien, dat men, niet mogende waerheyt wedersprecken, haer eyndtlyck toestemt ende bekent sulcx noyt verstaen te hebben, maer stracx daer telcken weder valt op 't oude: zo veele vermach een veroude of zeer geliefde waen tegen waerheyt.

Immers behalven de mont-spraken vinde ick, dat hy myn pen-sprake, hem uyt des voorigen daegs reden in dit myn cort verhael voorgelesen zynde, gantschelyck toestemde. Dees overnatuyrlycke vrundtschap ontkent hy met zyn tafelken nu weder ende mitsdien alle ware vriendtschap, daeraf makende niet dan een woeckerhandel. 'Ick zoude natuyrvolging stellen', zeydt hy, 'tegen onnatuyrlyck'. Is dat wel gedeylt? Dat woort onnatuyrlyck stelt hy voor deuchde ende zonde beyde, alzo die geen van beyden iemant aengeboren werde. Of hy meynt daermede alleen 'tgene zonde is. Meynt hy daermede 't eerste, zo zyn wy 't eens, want hy wel als ick

houden de natuyr goet gestelt in 't midden, als myn tafelken seijt, die gebruijckt ende mesbruyckt mach worden, zo dat het een deuchde ende 't ander zonde wert. Dese syn geen van beyden in de natuijre ende daerom 't een boven, 't ander onder de natuyre. Die dit ontkent moet oock redeneringe, verkiesinge, toestemminge, wille, met oock deucht ende sonde, eere ende schande, loon ende straffe ontkennen en den redelycke mensche onder den beesten werpen. Dit doet hy in zyn tafelken, alleen gegront op de genegentheyt. Noch mist hy niet slechtelick in dese woorden 'erger werdende uyt waen enz.' Lieve, segt, is 't quade te volgen uijt waen natuyrlyck ende elc aengeboren, wien, sich self bedriegende, mogelyck uijt jongste zyner opynien na te volgen, natuyrlyck [corrupte tekst], wien is 't dan deuchde? Dit vliet hy te seggen, verlaet daerom myn oprechte deylinge van drien als onnozel, goet of natuijrlyck, sondich, quaet, onnatuyrlyck of onder natuijre, ende beter als overnatuyrlyck of boven de natuyre. Waer zal hy anders dese twee laetste stellen? In de natuyre? Maer myn eerste deel natuijrlyck heeft alles in zich, dat hij in zyn een deel van myn drie stelt van de genegenheden. Dits grover dolinge dan ick over een wyle van hem zou hebben konnen geloven. Myn woordt ooc 'vermits 't gelove' verstaet hy niet, zo hy seyt: 'lieve, stemt elc voor waerheyt toe, al dat hem de reden voorstelt?' Zoude dees scampschoot comen uyt zyn onverstant of uijt gelieft onverstant, hy syn rechter tot genut ... [corrupte tekst]

Ick mach niet wel langer schrijven van dit, zo myn hooft zeer is, als het syne plach te worden, als hem waerheyt gebrack om syn waen voor te staen. Het spreken zou kort, lichtelick ende stichtelick vallen.

Coornhert Correspondentie, III, 31
Noch van 't natuijrlyck ende overnatuijrlyck leven. De nut van dolings berispen.

geadresseerde:	H.L. Spieghel*
datering, plaats:	Eind 1588, Gouda*
referentie:	Becker 1928, p. 265-267
aantal woorden:	871
thema:	Doel van straffen en natuur, zonde en deugd
omschrijving:	Coornhert stuurt Spieghel zijn *Boeventucht* om te overhandigen aan N.N. Van de doodstraf merkt hij op dat die enkel ertoe dient mensen af te schrikken, volgens hem moet men straffen om mensen te verbeteren en tot nut van het land. Hij meent dat Spieghel in zijn geschrift onvoldoende stilstaat bij het doel van het straffen. Coornhert herneemt vervolgens zijn onderscheid van onder-natuurlijk (domein van de zonde) en boven-natuurlijk (domein van de deugd). De natuur moeten wij intomen, zij geeft niet vanzelf, zonder ons toedoen, al het goede dat in haar is prijs; ook manifesteert het kwaad zich niet vanzelf. Spieghel onderkent dit, zegt Coornhert, maar dan moet hij ook inzien dat wij niet binnen de natuur blijven: 'De bosen vervallen door hoor versuijm onder, ende de goeden rysen door hoor achtneminge boven de natuijre.' Spieghel zegt het *naturam sequere* (volg de natuur) hoog te achten, maar geeft niet aan of hij God begrijpt als natuur of als schepper van de natuur. Als met 'natuur' God is aangeduid, zoals bij veel heidenen, dan kan Coornhert met Spieghel instemmen, maar als 'natuur' staat voor de schepping dan volgt hij liever de schepper en niet de schepping. Wie de natuur, begrepen als schepping, volgt, levert zich uit aan neigingen die gefixeerd zijn op baat of schade, d.i. niets anders dan eigenliefde zoeken. Wie wil zulke vrienden?! Ten slotte komt Coornhert te spreken over zijn kritiek op de gereformeerden. Spieghel vindt dat men ieder zoveel mogelijk in het zijne moet laten. Coornhert vraagt of dat betekent dat zij dwalen die anderen op gebreken wijzen. Spieghel vindt dat kritiek is toegestaan op meningen die morele verbetering in de weg staan. Hoe kan hem, Coornhert, dan verweten worden, dat hij het algemeen belang schaadt. Die Leidenaren (= de predikanten) misbruiken de overheid om over andermans geloof te heersen, net als eertijds de katholieken. Coornhert verwijst naar de maatregelen die H.H. Staten tegen hem nemen, betreurt echter met name ook dat Spieghel hem 'ontydich schrijven' verwijt.
bijzonderheden:	Coornhert stuurt zijn *Boeven-tucht* (1587) aan Spieghel. Hij heeft het over zijn verblijf in Gouda waar hij 'het restgen van zijn leven' hoopt te kunnen slijten; hij merkt op enigszins hersteld te zijn van ziekte en dankt voor de goede zorgen. Verwijzing naar de samenzwering van de 'leicestersen' (1587), waarbij ook Saravia betrokken was.
opmerking 1:	Geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 346-7.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 31.
Noch van 't natuijrlyck ende overnatuijrlyck leven. De nut van dolings berispen.

HIer komen dees boevetuchts schriften,[81] Godt vordere 't werck. Hoor doodens eynde is niet mensch minderinge, maar alleen minderinge van schade deur middel van vrese. Die valt in u voorgenomen werck[82] groter ende zekerder dan 't dooden behoeding der menschen tot beteringe ende nut der landen.

81 *Boeventucht, Ofte Middelen tot minderingh der schadelijcke Ledigh-gangers*, Amsterdam 1587 (geschreven tijdens zijn verblijf in de gevangenpoort, in 1567); zie: *Wercken* III, 384v-388v/808-816.
82 Becker meent dat het zou kunnen gaan om Spieghels *Bedenking op de grontvesten van 't Tuchthuys.*

Dit vind ick in u werck niet genoech uytgedruct, namentlick straffens eijnde. N. N. zuldij om mynen willen dit inleggerken doen behanden. Ter Goude[83] dencke ick te blijven om 't gemeyne beste, niet mij te leven het restgen van mijn leven, hoewel ick wel lustiger, onbekommerder ende veijliger – maer geen heijliger of nutter voor anderen – leven mocht kiesen. Myn koortse slaapt, myn natuijre versterckt. Ick danck u der sorgen ende goeden raedt, ende meyn vortaen d'esel min te beswaren ende bet te bewaren, om de vrou, de ziel, wel te mogen dienen.

Men can door mesbruyck onder de natuijr comen ende als paerden of muylen worden, die men tomen moet. Waerom niet door 't gebruyck (der godlycke gaven) daerboven, als rechtsinnige ende deuchtlycke menschen? Of die hoor self tomeloos leden? Off geeft een selve natuijr van zelf in den heijlichsten menschen zonder hoor toedoen al watter in hoor goets wordet? Of geeft die oock in den bosen zonder hoor toedoen al watter quaets in hoor wort? Gy bekent beyde neen. Ende wilt noch immers binnen de natuyr blijven. De bosen vervallen door hoor versuijm onder, ende de goeden rysen door hoor achtneminge boven de natuijre.

Kan dit u scherpsichtich vernuft niet vatten? Myn grof verstant en kan dat vatten, geloven noch meynen van u, maer wel dat u een veroudt vooroordeel of Narcisci fonteijne u een zeylsteen verstreckt.

De waerschijnlicheijt der spreucken: *Naturam sequere,* segdij, doet u die hooch achten. Lieve, waerom swijgdij my te verclaeren of de natuyre zelf dan of haer maker Godt is? Ick had u gevraecht of gy by de natuijr Godt self of alder dingen eygen aerdt ende cracht, van Gode hen ingegeven, verstondt. Veele heydenen hebben by 't woort natuijre Godt self gemeyndt; houdy't oock so, ick wil met u de natuijre, te weten den schepper, volgen. Maer (hout) gy, dat de natuyr van Godt geschapen is, so wil ick liever de schepper dan zyn schepsel volgen. Van desen onderscheyt spreect (myn, van dese swygt) u laetste brief. Meynde gy, dat die vergeefs van mij gestelt (was) of dunct u dat se niet dienstelick en is tot verclaringe in desen?

Zegt doch: volcht gy niet Godt, maer alleenlyc de natuijre, natuyre seg ick, die niet anders en vermach dan te bejagen of te vlieden – niet eens anders, maer alleen haer eygen – baet of schade: wien sult gy mogen vrunt zijn of lief hebben dan u selve? Wildy self sulcke vrunden hebben? Zelf oock voor sulck vrunt geacht zyn? Ick kan 't u met myn hart niet toe betrouwen. Volcht sulcke vruntschap niet uijt u eygen schrijven ende die spreucken? Mijn reden moet dat toe stemmen. Ziet, vrundt, waer gy u self telckens inne verwerdt, door afkeer eens schriftuijrlycken, ghemeenen ende met reden overeen stemmende woordes.

Dit heb ic voor dese tyt vermoegen. Genoeget u beter, 't is my lief. Waer ic jonger ende gezonder, my ooc zo gelegen daer, als 't u hier is thuys te zijn, ende ooc wiste u dese saecke zo veel ter herten te gaen, als zy maer half waerdich is, waerlyck myn hartstocht tot u zoude mij t'avont zelf de brief doen worden. Gij sult doen, na u de saeke waerdich, ende u gezontheyt, oock huijsoorbaer gelegen is. Acht u thuijs te comen, als gy hier comt.

Nu aen mijn onrust ter liefden van 's volcx rust. Myn doen en mishaecht u niet, maer twijfelt of ter rechter tijt geschiet. Doet my als ic u heb gedaen, al hebdij

83 Coornhert verhuist oktober 1588 naar Gouda.

u meijninge vaeck verclaert, hout niet op, tot dat ic ze ooc verstae of dat gy my toestemt niet quade wil maer mesverstant. Dool ic hier inne, zoude mijn 't gemeen beste hinderlic doen zijn tot mijn eygen schade ende gevaerlicheyt. Gy segt: ic sie, dat de kerck oijt gebreckelyck was ende zal zijn. Zegt, vrunt, dolen zy dan al, die wettelyc die gebreken aen wyzen? Gy pryst, zo veel men mach, elc in 't syn te laten. Gy mesprijst dan, den dolenden hoir doling, om die daer in te laten, aen te wijsen. Dit zyn my paradoxa. Gy staet toe, dat men tegenspreke die meyninge, die 't goet worden beletten, ic mede. Dit doe ick ende meen dat nu naecter te tonen dan oijt, om der verleyders achtbaerheyt meer dan oyt te minderen, zo mogen zy minder schaden.[84] Maer, lieve, laet mij horen redene van den hinder myns doens voor 't gemeyn beste. Vele zijn broerkens van de Leydtsche,[85] hebben 'tselve voornemen van d'overheyt onder de voeten te treden ende over allemans geloof te willen heerschappen, 'twelc het oude Roomsche padt is tot verderf van landt ende luyden. Maer hieldet de H. H. Staten zo hinderlic, dat ic haer hoornen breke, zij zoudet mij met briefverbot of anders doen vernemen.[86] Niet te min schryft gij u vorder redenen van mijn ontydich schrijven tegen dat volck. Verstae ic die goet, o, hoe vrolic, zal ic sorgelicke ende schadelicke moeyten om veijlige ende nutte ruste verwisselen. Vale.

84 Verwijzing naar *Vande Predestinatie, Verkiesinge, ende Verwerpinghe Godes* (in *Wercken* III, 171r-29v/367-614).

85 Verwijzing naar de ontdekking van de samenzwering van Saravia e.a. te Leiden (oktober 1587).

86 De Staten van Holland laten beslag leggen op Coornherts *Vande Predestinatie, Verkiesinge, ende Verwerpinghe Godes.*

Coornhert Correspondentie, III, 32
Ware vrundtschap waerinne die bestaet.

geadresseerde:	H.L. Spieghel*
datering, plaats:	1588*
referentie:	Becker 1928, p. 267-268
aantal woorden:	495
thema:	Vriendschap
omschrijving:	Coornhert meent dat ware vriendschap onmogelijk is indien, zoals Spieghel meent, ieder leeft voor zichzelf en niemand voor een ander. Spieghel heeft eerder geopperd dat Coornhert een te hoge dunk van hem had, die vraagt zich nu af of dat misschien toch waar is. Coornhert vraagt Spieghel of vriendschap niet eerder liefde is, d.i. hartstocht om een ander enkel wel te doen, dan de begeerte om de liefde van een ander te genieten. Hij veronderstelt dat hij Spieghel niet goed heeft begrepen, vraagt zich ook af welke rol Montaignes *Essais* in zijn opvatting van vriendschap spelen. Coornhert begrijpt dat hij Spieghel onder druk zet; als hij dat niet wil, moet hij maar laten weten er niets meer over te willen horen. De brief besluit met enkele losse opmerkingen (die mogelijk deel uitmaken van een andere brief). De derde opmerking bevat Coornherts definitie van vriendschap: liefde die de ander, de vriend, wil laten genieten, maar er niet op uit is om van de ander te genieten.
bijzonderheden:	Verwijzing naar de *Essais* van Montaigne
opmerking:	Geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 346.

Brief 32.
Ware vrundtschap waerinne die bestaet.

MEt woorden ende wercken hebdy nu veel vrundelycheden bewezen, zulcx dat ick, wanende rechte kennisse van vruntschaps aert by u te wezen, u geacht hebbe mijn, als ick mij wist u vrundt te wezen ende dat tot ons laetste afscheyt toe, als uwe naecte woorden mij ontdecten, u gevoelen te sijn, dat elck zich zelf, maer niemant een ander behoort te leven. Hiervan heb ick niet d'eygen woorden, maer derselver eygentlicke zin wel onthouwen ende mij na rechte vruntschaps aert bemoeijt, in mij selve sulcx op 't schoonste te beduyden of in een, sulcke meijninge hebbende, ware vrundtschap mach wezen. Maer zo ic meer bestont, so icx min vermochte. Nu hebdy my in dit jaer te met voorgeworpen, dat ick meer in u gewane dan 't is. Ick mocht zulcx niet geloven. Nu beginne ic te twyfelen oft jongst my in 't oordeel bedrogen mochte hebben. Om 'twelck zeker te weten u sal believen eens te beantwoorden: of vruntschap bestaet in liefde, wiens hertstocht strect alleen om vrunt wel te doen, dan in begeerte, die vrundts liefde wil genieten. Dit zal my doen weten, of ick de voors. uwe laetste woorden recht verstaen heb, dan of gy in deselve uwe sinne qualick hebt uijtgesproken, ofte dat ick uwe wel gesprokene woorden qualyck verstaen hebbe. Ende daerby noch, of u meeninge zulcx mochte zijn als ic die verstont, namentlick na Montaingens Essais. Of gy dan moecht lyden, dat ick, my bywylen tot u bewijzende zo ick u ben, (u) met een briefken anspreke om dat venijn der vruntschappen met reden allenxkens uyt u borst te suijgen ende zo doende moeylick vallen; dan niet, dat ick niet zal mogen laten ten halven steken, ten zij dat gy my schrijft – wegens uwe woorden hier, die elck, oock L., met u hout – (dat gij) (n)iet(s) meer hooren en wilt. Dan en

meyne ick noch al niet te laten gelegentheijt waer te nemen om een, die ick een waer vrundt waende ende dien ick weet met meer dan gemeene gaven begaeft te zijn, te verstrecken daer ick zal mogen, totdat my den athem ontvliegt, een warachtich vrundt.

Tinor.[87]

't Es zotheyt iet te verkiesen, dat niet vorderen, maer wel hinderen mach tot vercrijginge onzes hoochsten goedts.

Nopende de volcomen danck in de hoochste pijne wordt ter zyden gestelt, vermits dit meer schijnt zekerlick ondervonden dan geredeneert te mogen worden in onzer eer.

Rechte vruntschap bestaet in liefde – niet in begeerte – die haer van vrundt wil laten genieten, maer niet en soeckt van vrundt te genieten. Ende heeft haer oorsprong eerst uijt blinde genegenheijt, die niet boven haer zelfs (nut) kan soecken, daer zy natuijrlyck is, ende blyft tot haer self gekeert met eygen liefde, tot dat ware kennisse (van) over-natuyrlick goet, (als) deughde ende desselfs borne, Godt, haer kenlyck geworden zynde, sulck goet in den vrundt, als haer selve, ende in den orspronckelicken born boven haer selve ende allen uijtvloeden doet lieven sonder enich eygen gezoeck.

87 Becker vermoedt dat 'tinor' staat voor teneur of inhoud.

Coornhert Correspondentie, III, 33
Dat salich worden ende wezen meerder is als daertoe genegen zijn.

geadresseerde:	H.L. Spiegel*
datering, plaats:	1589/90, Gouda*
referentie:	Becker 1928, p. 268-271
aantal woorden:	717
thema:	Natuur, zonde en deugd
omschrijving:	Coornhert merkt eerst op nooit tegen te hebben gesproken dat wij ertoe neigen het heil van ziel en lichaam na te jagen. Het geschil betreft niet deze aanporring, maar het zalig worden zelf, dat geen natuurlijk proces is. De natuur brengt geen zaligheid, om zalig te worden is iets nodig dat boven de natuur uitstijgt. *Idem*: rechtvaardigheid is geen natuurlijk gegeven, maar iets dat door de mens en God tot stand komt. Coornhert zegt over zijn *Toelatinghe* (1572) dat hij de felheid ervan nog steeds terecht vindt. Het past lelijk te spreken over een kwaad, d.i. over hen die afbreuk doen aan ons vermogen te handelen en God tot oorzaak van het kwaad maken (*i.c.* de gereformeerde geloofsleer). Ten slotte heeft Coornhert het wederom over natuur en heil; hij heeft een schema bij de brief gevoegd.
bijzonderheden:	Schema 'zaligheid'
opmerking:	Geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 346-7.

Brief 33.
Dat salich worden ende wezen meerder is als daertoe genegen zijn.

UTafel is schickelick ende konstich gestelt, hebbe daer ooc niet tegen. Maer zy treft ooc den gront onses geschils niet, want dat wy genegen zijn tot heijl van lyf ende ziel, ooc tot sulck heyl als het eerste lit uwes bejagens inhoudt, heb ic noyt wedersproken. Maer sulcx te hebben is ons geschi [corrupte tekst?]; niet van 't aenporren tot zalich worden, maer van 't salich worden is ons gescheel. Dat doet alleen natuijr, dit niet; zy alleene vermachs niet, ergo boven haer, dats boven natuyr. Merct op dese mijne, niet bewijsing, maer uijtbeelding[88] om myn meninge u te doen verstaen, niet geloven. Verstadij 't, maer geloofdij 't dan noch niet, mijn bewijs zal dan volgen. Maer hope, zulcx onnodich zal zyn. Verwacht daeraf bescheyt.

Nota: rechtvaerdicheyt is een qualitas, die wort natuijrlick voortgebracht van de genegentheyt of niet; is 't eerst, so zyn alle menschen rechtvaerdich; dats niet, 't es dan een ander, te weten Godt ende mensch, die vermoghen in de natuijr, dat zy zelf niet en vermach. Ergo, boven natuyr ende overnatuyrlick.

Nopende de verkieselycke dingen zyn wy 't genoech eens, als die geschieden zonder aenhang des herten. Gebreect daer ooc iet aen myn stout, dats vrundelyck schrijven? Voorwaer neen. Zo hoope ic oock, dat my zo lancksaem gebreken zal wil om op myn eijgen beenen te gaen, buijten vrunden last, als u mildheyt zal ophouden tot een vrunt onnut vragens voorkomen, die ic met zo blyder herten in u altijt hebbe bevonden, ooc hier in als u derhalven vruntlic dancken, maer doch dencke my met wil voor 't werck te vernoegen ende u niet te beswaren.

U schrijven, verclarende de twee uwe paradoxa, mocht mij in u 't montlick spreken oorsaecke te vinden tot mijn veijlich rusten van schrijven [corrupte tekst?],

88 Verwijzing naar het schema op de volgende pagina.

was myns reysens meeste saecke, maer te schrijven u meyning van dat beter geen plaester dan een, die het zeer verargt, is recht.

Ic weet ongescheyde nutte dingen te seggen, oproer is te verwachten uijt drangvermeringe ende niet uijt adasieus minderinge der stof-branden des dwangviers. Tot twistens minderinge heb ic mynen brief geparaphraseert,[89] daer bruyck ik insinuatie zonder kijf, als ooc in myn 'Wel lesen der H. schrifturen',[90] daer ic huijden in doende was, als ic u schryven creech.

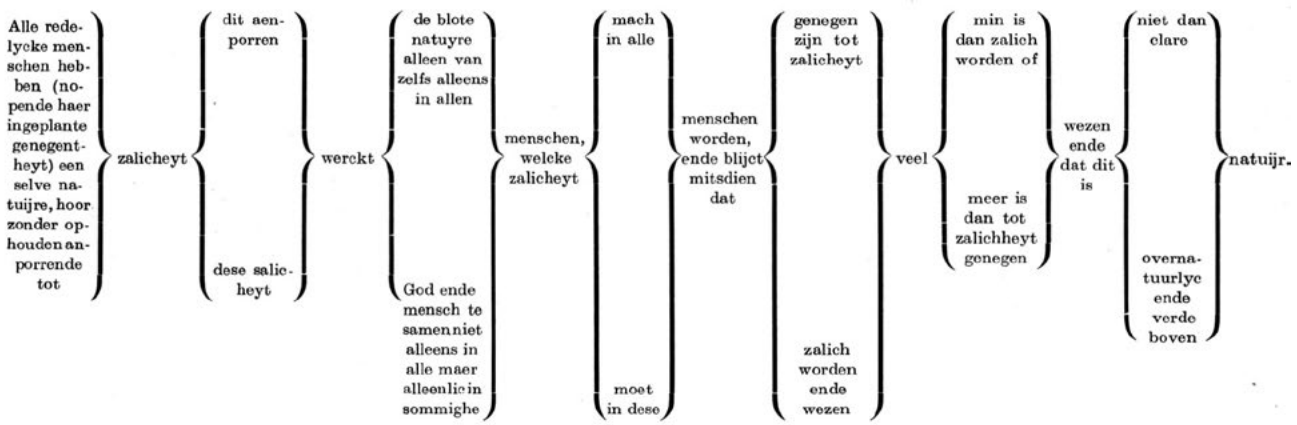

Alle redelijcke menschen hebben (nopende haer ingeplante genegentheyt) een selve natuijre, hoor zonder ophouden anporrende tot

zalicheyt

dit aenporren — *dese saligheyt*

werckt

de blote natuyre alleen van zelfs alleen in allen — *God ende mensch te samen niet alleens in alle maer alleenlic in sommighe*

menschen, welcke zalicheyt

mach in alle — *moet in dese*

menschen worden, ende blijven mitsdien dat

genegen zijn tot zalicheyt — *zalich worden ende wesen*

veel

min is dan zalich worden of — *meer is dan tot zalicheyt genegen*

wezen ende dat is

niet dan clare — *overnatuurluc ende verde boven*

natuyr

89 Becker oppert dat het zou kunnen gaan om de remonstrantie die Coornhert aan de Synode van Gouda stuurt, tweemaal opgenomen in de *Wercken*. Zie: *CoCo*, II, 51 en 99: *Verzoekschrift aan de Synode van Gouda*, 27 augustus 1589.

90 Verwijzing naar *Hert-spiegel Godlijcker Schrifturen. Vertoonende. Een clare, corte, ende sekere wegh, om in dese werre-tijden de H. Schrift vruchtbaarlijck ende veylighlijck, sonder dolings angst te lesen*, in *Wercken* I, 1r-27v/117-170.

De liefde eijgentlyck eens af te maken met beweechlycke vermaningen daertoe, waer hooch nut. Het lust mij; vermach icx na mijn zin, dencke ick, tijt ende gelegentheyt behouwende, eens te doen.

Nopende d'excitata achter myn *Toelatinge*[91] zoude ic – zo ic u laetst zeyde – noch niet veranderen, stont het noch te schrijven. 't Eynde is 't quaet lelyck te doen schijnen, zo 't is; wat min of meer en is geen waerheyt, die hoore ick te schryven.

U twee corte placcaten van niet te mogen doen, dat wij mogen doen, ende dat uijt den goeden Godt het quaet comt, zyn waerlyck leelicke hooftdolinge, maer *singula multa iuvant;* ic hebber aen te wysen ende te bewysen noch zes of acht, die niet min grouwelick zijn.

Belangende u drie stucken, my op te mercken voorgestelt, segge ic op d'eerste van 't gebreck daerinne in myn tafelken hier metgaende; aengaende de twee laetste: ic zie, dat dese tafel met haer navolgende verclaringe stryt tegen ('t) voorige, ooc tegenwoordich schrijven hierinne:

Ghy spint al u gansche werck uijte genegentheyt der natuijren ende wederspreect het komen boven de natuijre. Nu is waer, dat natuyre niet en strydt tegen hoor selven, dats tegen natuyre. Des lyfs genegentheijt tot deszelfs heyl is natuijr. Als dat willich om gerechticheyts wille of anders in 't verderven wert gegeven, zo is daer iet, dat tegen des lijfs natuyre strydet; doet dit de genegentheyt der sielen, die oock natuyr is, zo stryt de natuijre tegen haer self. Dits valsch. Ergo, is 't een ander, die dat doet ende geen natuyre en is. Wie? Godt ende des menschen verstandicheyt, die geen natuijr en zyn.

Daer hebdy myn meijninge ende bewijsing genoech voor desen. Ic hope gij wel zult mercken, 'tselve uyt een stil of gerust hert te comen. Schrijft my weder, ontrusten moochdy mij niet, nu ic u meyning wete, aen den woorden leijt mij niet. Mij is lief, dat gij sieck geweest zijt, dats weder genezen na den lichaem, lang moet u geduyren gesontheyt aen beyden, dit geve u Godt u allen tot zalicheyt.

91 Verwijzing naar *'Besluyt'* bij zijn *Van de Toelatinge ende Decrete Godts,* 1572 (in: *Wercken* II, 524r-555v/1059-1122, met name 533v/1078).

Coornhert Correspondentie, III, 34
Te waken ende te bidden om goet ende gelyckmoedigh te werden.

geadresseerde:	H.L. Spieghel*
datering, plaats:	Juli 1590, Gouda*
referentie:	Becker 1928, p. 272
aantal woorden:	164
thema:	Het bidden
omschrijving:	Coornhert condoleert Spieghel met zijn overleden broer. Hij verwijst naar een gesprek, in Haarlem, over 'waken en bidden'. 'Waken' staat voor het besef van eigen kwaad als oorzaak van het verlangen naar het goede en de afkeer van dat kwaad. 'Bidden' betreft de middelen die ons in staat stellen dat verlangen en die afkeer te effectueren. Coornhert ziet de dood van de broer als een proef in de omgang met dingen die niet in onze macht staan.
bijzonderheden:	Condoleancebrief (de dood van Spieghels broer, Jan Laurensz); verwijzing naar Haarlem.
opmerking:	Geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 272 en 347.

Brief 34.
Te waken ende te bidden om goet ende gelyckmoedigh te werden.

HEijl, vrundt, metten levendigen, d'overleden broeder rust, die vergondij hem niet, zo ic vermoede. My gedenct, wy eens tot Haerlem spraken van ons meesters bevelen 'waact ende bidt'. Wie waact, moet zyn gebreck bevoelen in 't hebben van 't quade of in 't ontberen van 't goede. Dit moet nootlyck begeerte des goedts ende afkeer van 't quade veroorzaken. Zo moet de waker ernstelick bidden, dats stadelick staen na quaetheyts ontworden ende goedtsheyts worden met waarnemen desselvens, ooc derselver middelen, wanneer ende waer ons die verschijnen. Nu hebdy een proeve, in dewelcke ic u van harten wensche opmercken op 't gevolgh van der dingen verkiesinge, buijten onze macht om verkrygen of behouden gestelt zijnde. Vindij in u zo gants doodt te zijn de begeerte uwes zaligen broeders leven, als zijn lichaem van zijn zelfs leven doodt is, zo hebdij een zalige doodt, die den levendigen 't geruste leven baart. Vale, ende neemt die wensche ten goede van die u 'tselve wenscht als zich zelve.

U vrundt.

Coornhert Correspondentie, III, 35
Van den oirspronck des quaets ende der sonde.

geadresseerde:	Cornelis Fabius*
datering, plaats:	Jaren '70*
referentie:	Becker 1928, p. 272-275
aantal woorden:	1049
thema:	De oorsprong van het kwaad en de zonde
omschrijving:	Coornhert bedankt voor geschenken. Vervolgens komt hij te spreken over het 'eerste' kwaad, dat, zo Coornhert, niet van God afstamt, maar uit de engelen zelf voortkomt. Het kwaad is niet iets dat van buiten komt, een manicheïsch standpunt. Het kwade en het goede bestaan eerst als mogelijkheid ('een middelbaer dinck'). God wil gediend zijn in vrijheid: de mens (en de engelen) beslissen zelf over het gebruik en misbruik van de mogelijkheid om kwaad of goed te doen. Het kwaad komt uit de mens zelf. In de mens huizen meerdere krachten: begeerte, verstand en beweging. Het kwaad komt voor rekening van het verkeerde oordeel, iets zuiver menselijks, dat als zodanig niet door God is geschapen. Beslissend is dat de oorzaak van het kwaad niet op de natuur, dus op de Schepper van de natuur, wordt gereduceerd. Het oordeel verlicht of verduistert de ziel en zorgt ervoor dat er bepaalde begeerten opkomen. Overigens merkt Coornhert op dat hij deze problematiek zelf ook niet helemaal begrijpt. Uit het voorgaande laat zich afleiden hoe de ziel die niet zondigt moet worden begrepen. Ook verwijst Coornhert naar zijn brief aan Beza, waar hij maar één afschrift van heeft en dat hij liever niet meestuurt, uit angst dat het verloren gaat. Dat Beza *c.s.* zijn brief vervalsen sluit hij zeker niet uit.
bijzonderheden:	Verwijzingen naar Petrus Lombardus en Beza.
opmerking:	Geadresseerde zie: Becker 1928, p. 273, nt. 1.

Brief 35.
Van den oirspronck des quaets ende der sonde.

DE mand, het tonneken, oock u brieve met zynen ingeleyde zyn mij behandet, bedancke u der moeyten ende sende u den daelder met het (c) offerken, maer niet de zeven wit penninck, daermede ic, nu gy 't zo wilt, den veerman betalen zal van de brieven; dus laet gy voort af hen te betalen.

Nopende het 7e onderscheyt bedunct mij, onder verbeteringe, dat gij dubbelt doolt, want gy stelt voor absurd 'tgunt niet absurd en is, ende gij sluyt qualyck.

Het eerste quaedt en quam niet van Gode, maer van den engelen in den engelen. Is dit oock absurd? Doch want hieraen is gelegen, zo wil ic al wat breder zeggen. Het quade quam in den duvelen van buyten in henluyden ofte van henluyden zelf in henluyden. Het eerst is Manicheeusch ende valsch, het tweede is dan warachtich. Zo moste ooc dit quade in hen zyn of de mogelyckheyt van dien. Het en was niet in hen, want dan waren zy quaet geweest, ooc en mocht dat niet in hen gecomen zyn, 'tgunt al in hen was. Die mogelicheyt om quaet worden was dan in hen. Dese is zo luttel zonde ende quaet, als de mogelicheyt om in 't goet stantvastich te blijven doechde ende goet per se is te noemen. Alzo was dese mogelicheyt een middelbaer dinck, dat recht gebruyct zynde, goet, ende misbruyct zynde, quaet is, ende en mochte zonder zodanige mogelicheijt noch in den engelen noch in den menschen enichsins bestaen de vryheyt, daermede Godt gedient wilde zijn ende die hy in den engelen ende menschen scheppen wilde. Siet, so quam 't quade van den duijvele

in den duvele, 'twelck geensins absurd en is. Desgelycx mede niet of men alschoon zeijde, dat quade begeerten van de ziele comen in den siele.

Maer dit en hebbe ic niet gezeijt, noch en volcht niet – zo gy t'onrecht sluyt – daeruyt, dat ic segge, dat die zonden of begeerten comen van den mensche in de ziele. Van steen, cale ende hout wort een huijs. Wat nu? Valt uyt dese drie ofte enige van dien van den huyse in den huyse, mach men recht seggen hetgeene, dat van den calcke valt in den huijse, dat het van den houte comt in den huyse? Dat van 't hout comt en mach niet af gezeyt werden, het comt van de steen in den huyse etc. Dits alles. So mede al watter comt van den geest, ziele ofte lichame des menschen, die in dese drie ooc bestaet, mach men rechtelyck zeggen te comen van den menschen of uijt den menschen. Neem hiervan of uijt al voor een, maer al wat van de mensche comt en comt niet van de ziele etc. Alzo heeft ooc de ziele in haer verscheyden crachten; als de begeerlycke, de verstandelycke ende beweechlycke crachten. Wat van d'een comt, en comt niet van d'ander, ooc niet alleen van de ziele nochte van hair crachten, want dit seggende most men seggen – met Petro Lombardo[92] – 't quade voort te comen uijt het goede schepsele ende consequentelyck uyten goede scheppere, 'twelc ongetwyfelt een lelicke ongeschickheyt is. Wat is dan 'tgunt behalven de ziele, denct gy hier, daer uuyt, metsampt uuyt de ziele, het quade voort comt? Dat is het valsche oordeel, 'twelck in de ziele van Gode niet geschapen, maer van den mensche geworden is; dit is, om zo te seggen, de man ende voocht der zielen, die in de ziele teelt de lust ende begeerten. Is de man, het oordeel, goet, zo comen daer goede, maer is 't quaet, quade begeerten uyt voort. Deze man verstae ick gemeenlyck – immers ter plaatse in questie – by dat woordeken mensche. Ic hadde wel eygentlycker de genealogie der begeerten mogen stellen, namentlyck d'aengename verbeeldingen, moeder van de luste ende grootmoeder van de begeerten, oft den du vele als zaijere van 't quade saet, want dit maer een halve afcomste en is, overmits al 'tselve niet en is zonder het oordeele, zo hebbe icx niet zo gestelt, ende dit noch te min overmits wij, die doch gaerne 't quade van ons op 't serpent,[93] opte nature, ja opten schepper der naturen schuijvende, lichtelijck om ons te verschonen, Gode beschuldigen, heb icx niet willen doen.

Oock hebbe ick zo sprekende recht ende eygentlyck gesproken, als men maer verstaet, wat ic verstae by den mensche. Want zonder oordeel en wort geen begeerte. Is dit oge licht of duyster, 't ganse lichaem is sulcx.[94] Alzo stort dit oordeel zyn licht oft duijsternisse in de ziele ende comen mitsdien rechtelick de begeerten van de mensche in de ziele. Gij siet my daer doende om Gode toe te schrijven het goede, dat in de ziele is, te weten de genegentheijt ten goeden, ende omme het quade, te weten den quade begeerten, den mensche toe te schrijven. Alzo en mochte ic dat niet verstandelycker uyt drucken dan zeggende: zy comen van de mensche in de ziele ende niet van God, 'twelck zeker zo clear niet gestaen zoude hebben, indien icx gezeijt hadde voort te comen uijte erachten der zielen, van Gode in ons gestelt. De hoochwichticheyt metsampt de zeltsaemheyt van 't verstant deser

92 Petrus Lombardus, *Sententiae of Libri IV Sententiarum*, Lib. II, Dist. XXXIV, Cap. II *Quae fuit origo et causa peccati prima.*
93 Vgl. Gen. 3: 13.
94 Vgl. Matth. 6: 22, 23.

materiën heeft my dit zo breet doen schrijven tot u, dien ic mercke 'tselve ooc niet grontlyck te verstaen. Dese mijne goede wille neemt in 't goede ende schryft my weder hieraf, zo ic u niet en vernoege. Want mij – om de waerheyt te seggen – niemant op aerden – dan alleen de H. Schrift – hier inne heeft connen vernoegen.

Beroerende het niet sondigen der zielen[95] moechdij uyt het voors. mijn meeninge wel verstaen ende en can daeraf noch anders niet gevoelen, dan dat schrift inhout, 'twelck vermelt wert in den brief aen Besam, 'twelck ic daeromme hebbe doorlezen ende zoudet u gezonden hebben mits desen, maer want icx maer eens en hebbe, en zoude icx met willen stellen in vresen van verlies, nu ic zie, dat zy 't hebben ende vervalschen. Zy colligeren uyt des mans[96] schrift, hetwelk zelfs in als het contrarie betuycht. Zo calumneerden de Joden onzen Heere ende zo, zie ic nu, hebben de nijdige hypocryten ende wereltheyligen allen Christenen gehandelt. Ende zodanich werck is beter in ons te gedogen dan selfs te doen. Want in 't lyden wert men enichsins Christo, maer in sulcx te doen antichristum gelyckformich.

95 Bedoeld is *Of de siele dan of de wille zondight, onderzoek,* 1563 (in *Wercken* I, 138r-149v/411-414). Dit werk is door Hollandse calvinisten in het Latijn vertaald en naar Beza gestuurd: ter weerlegging.

96 d.i. Coornherts.

Coornhert Correspondentie, III, 36
Of de sonde, die men erfsonde noemt, door vortelinge angeboren wert.

geadresseerde:	Cornelis Fabius (?)
datering, plaats:	31 mei 1571, Xanten
referentie:	Becker 1928, p. 275-276
aantal woorden:	337
thema:	Zonde en erfzonde
omschrijving:	Coornhert bedankt voor berichten over de oorlog, Alva en de Franse ambassadeur. Vervolgens reageert hij op opmerkingen over de (erf)zonde. Hij stelt dat een mens niet tegelijk gelovig en zondig kan zijn. Voor Adam kinderen kreeg was hij gelovig: van hem stammen wij af, niet van de ongelovige Adam.
bijzonderheden:	Verwijzing naar (het standbeeld) van Alva.
opmerking:	

Brief 36.
Of de sonde, die men erfsonde noemt, door vortelinge angeboren wert.

Ick bedancke u van de tydinge van den zeestrydt, van den ondurigen metalen tijranne[97] ende van de Fransche ambassadeur, ooc van de slotelkens, welcx verleggen gij mij sult overschryven, zo mach icx u om niet te vergeten oversenden. Aengaende u constelisatie: *peccatum originis transmitti in posteros nec animi nec corporis ratione, sed ratione propagationis ab uno Adamo etc.* dunct mij dat sulcke onbescheydene bewijsinge de sake meer verdacht maect, want het sy een *privatio boni of assertio mali,* zo moet sulcx een subiect hebben, als het ooge blindtheyt(s) of scelu ziens subiect is. Dit subiect mach niet zyn propagatio, maer een substantie als de geest (ende) de siele tesamen, of de siele ende 't lichaem tesamen, of 't lichaem ende geest tesamen, of alle de drie. Siet, wat hieruijt volcht aengaende de propagatie. *In quo omnes lapsi sumus* is niet min onbescheyden, want men mach niet lochenen, dat men dan de deuchde zo wel deelachtig moet zyn als de zonde, als men leest van den zeegen Melchisedek in den lendenen.[98] Is dit waer, zo laet ons zien of een selve mensche op een selve tyd mach wezen een ongelovige ende godloose ende oock een gelovige ende godsvruchtige. Ic meijne, neen, want die twee contrariën niet teffens in een subiecte en mogen bestaen. Eer Adam kinderen teelde, noch in den paradyse zynde, was hy den beloften Godes gelovich of ongelovich. Segdij 't laetste, zo wasser geen kercke. Dit wederspreken sy selve. Al was hy dan gelovich, zo was hy niet ongeloovich. Van den gelovigen ende niet van den ongelovigen Adam zyn wy alle voortgecomen; so volcht na de regule der voors. propagation, dat alle menschen, van Adam gecomen zynde, gelovich moeten zyn geboren, uyter naturen boetvaerdich ende zalich. Luijt dat niet suyverlyck? Vale, vale, myn vruntlycke N. Neemt acht op u doen, begeren ende dencken, toetset alle, eer gy iet bewillicht, aen den toetsteen van de wet des Heeren. Die metten Heere hebt altyt voor oogen ende bidt hem voor u Cornhert. Uut Xanten, den lesten May 1571.

97 In mei 1571 laat Alva te Antwerpen uit het brons van veroverde kanonnen een standbeeld van zichzelf gieten.
98 Hebr. 7: 10.

Coornhert Correspondentie, III, 37
Van 't nuttelick spreken en swygen.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	Becker 1928, p. 276-277
aantal woorden:	298
thema:	Nuttig spreken en zwijgen
omschrijving:	Coornhert reageert op de spreuk dat het beter is te zwijgen over wat men weet, dan te spreken over wat men niet weet. Hij geeft aan dat deze spreuk relevante onderscheiden weglaat. Zo is het altijd slecht om over nuttige waarheid te zwijgen.
bijzonderheden:	
opmerking:	

Brief 37.
Van 't nuttelick spreken en swygen.

GHij wilt, vrundt, dat ick wat zegge opte sproocke: 't is beter te swijgen, dat men weet, dan te seggen, dat men niet en weet. U seggen hierop hadde ick liever gehoort, maer noch liever hebbe ick u te gelieven in een zake van zeggen ende swijgen, wel seggens waerdich zijnde. Dit is in mij min dan mij lief is, nochtans zal u dit mijn seggen min dan wel lief zijn, omdat de zegger u lief is. Voor 't eerste mach ick d'eerste segger deser sproken geen recht geven, als men die niet algemeijn, zo se leyt, wil overwegen. Dan is 't keur tusschen 'tgeen dat quaet, maer niet goet mach zijn, ende tusschen ('tgeen) dat quaet, oock goet mach zijn. Altyt nutte geweten waerheijt te zwygen is quaet ende mach niet goet zijn. Waen is 't, als men seijt dingen, die men noch niet en weet, maer uijt eenige waerschynlycke redenen vermoedt. Dit mach waerheyt zijn of geen. Als men dan waen zeyt voor waen, niet voor waerheijt, so mach sulck seggen goet doen ende geen schade; goet, indien 't waerheijt is, maer dat is niet quaet, want men sulcx niet vermetelick, maer twijfelick volcht. Het is wederom goet, waerheyt te swygen voor een hoorder, die se geweten schadelyck zoude zijn. Maer is dit swijgen oock goet tot ontbeeren van des hoorders nut buyten iemants schade? Dat suldij niet seggen. Dit ende meer desgelycx aenmerckende doet my houden dese sproke onvolcomen te wezen, want daer veel onderscheyts gebreect. Men mach waerheyt spreken, daer 't swygen, oock swygen, daer 't spreken beter waer. Of dit myn spreecken beter dan arger is of icx geswegen hadde, beveel ic u oordeel, dat hier ziet op 't gezeyde, maer niet opten geenen, die 't seyt. Dats u geliefde vrunt. Vale.

Coornhert Correspondentie, III, 38
Van de hanteringe der sacramenten; vervallen ende weder-oprechten derzelven.

geadresseerde:	V.V.P.
datering, plaats:	
referentie:	Becker 1928, p. 277-279
aantal woorden:	987
thema:	De sacramenten
omschrijving:	Coornhert reageert op vragen over het gebruik van de sacramenten. Evident is het gebruik onder de katholieke kerk in verval geraakt. Herstel is geboden, echter niet naar iemands goeddunken, maar zoals door goddelijk bevel opgedragen, zoals in het geval van Elias. Zij die beweren dat er geen nieuw goddelijk bevel nodig is, hebben ongelijk. Probleem is nu een veelheid van sekten die elkaar verketteren. In welke kerk moet men de sacramenten gebruiken? Het is zaak zekerheid te hebben over de ware kerk en Gods zendbode. Die zekerheid ontbreekt, er worden zomaar nieuwe kerken opgericht, men volgt onbekende herders. Hier moet men de sacramenten niet gebruiken! Waar wel? Daar waar mensen samenkomen in een 'onpartydige versameling in den name Godes', zónder zaligheid aan te bieden, in de context van 'christelijke vrijheid' die is ontstaan nu de oude gebruiken vervallen zijn. Is het gebruik der sacramenten nodig? Nee, niet voor de zaligheid, gegeven de onzekerheid over de ware kerk en Gods zendbode. Eveneens is niet duidelijk wie de sacramenten behoort te bedienen, want niemand kan Gods uitdrukkelijk bevel overleggen.
bijzonderheden:	Kwalificatie eigen antwoord: 'ende dit alles onder verbeteringe van anderen, met meerder kennisse begaeft zijnde van den Heere, die myn penne bestiere ende behoude binnen de palen van myn weten, opdat ick niet uyt waen, niet twyfelyck, maer waerheyt, die zeker is, getuyge tot zijnder eeren, elckerlicx stichtinge ende niemants ergernisse'.
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 38.
Van de hanteringe der sacramenten; vervallen ende weder-oprechten derzelven.

Macht nae wille in 't goede. Amen.

USchrijven aan mij, vruntlycke V. V. P., is mij behandet. Daerinne vinde ick vijf vragen, belangende der verordineerden sacramenten gebruyck, met begeren van mijne meijninge schriftlick daerop te vernemen om redenen by u verclaert zodanich zynde, dat ic niet en hebbe connen laten, u op elck te antwoorden, doch niet zo breet als der zaecke wichticheyt by den onwyzen of by mynen mesgunstigen, maer als uwe bescheydenheyt ende myne tyts armoede is vereijschende, ende dit alles onder verbeteringe van anderen, met meerder kennisse begaeft zijnde van den Heere, die myn penne bestiere ende behoude binnen de palen van myn weten, opdat ick niet uyt waen, niet twyfelyck, maer waerheyt, die zeker is, getuyge tot zijnder eeren, elckerlicx stichtinge ende niemants ergernisse op uwe vragen van 't gebruyc der verordonneerde sacramenten, van welcke d'eerste is dese:

Of men se gebruijcken mach? Antwoorde: ja ende neen. Dat men se heeft mogen, ja behoorde te gebruijcken in der apostelen tyden, mach niemandt

ontkennen, zonder te ontkennen, dat zulcx was bevolen by den Heere. Of kundt men dat, zonder te zeggen, dat men niet en behoorde te doen 'tgeene de Heere had geboden? Twelck beyde lasterlycken zoude wezen te vermoeden, ick swyge te zeggen. Maer nadien alle kercken, behalve alleen den Catholycken, stantvastelick seggen den Ro. kercke zo geheel afgebroken is van de apostelen leere ende gebruijck der sacramenten, dat deselve gantschelick zyn vervallen, zo houde ick, dat tot wederoprechten van 't verval, in de apostelen kerck geschiedt, niet min nodich is ontwijfelyck blyck van de wille Godes in desen tijt, dan in de wederoprechtinge van de Moijsaische kercken-godtsdienst nodich was de reformatie, die Elias[99] dede blycken ende daertoe betoonde, dat hij sulcx dede niet na zyn goedtdunck maer na Godes bevelen. Zo nu ijmant als een ware zendtbode Godes zyn bevel tot het wederoprechten van de vervallen sacramenten mede zo ontwijfelick can doen blijcken, wie mach twijfelen of men de sacramenten mach gebruijcken? In dese gevalle segge ick, jae. Maer ic segge, indien dat niet en blyct, neen: te weten als (niet) uyt beveel Godes, want wat niet uyten gelove geschiet is sonde,[100] ende wat men doet in der schyn van Godes beveel ende daer Godes beveel niet seeckerlyc en blyct, dat geschiet uijt goedtduncken ende niet uyt geloof, ende dat is dan zonde.

Zeyt iemanden: dat blyct van de Heere bevolen te syn in der apostelen tyden ende kercken, zo is 't nu mede bevolen ende en behoeven daertoe geen nieuw beveel, ick zal hem niet geloven konnen. De godtsdienst, die voor Elias, ende de besnydenis, die van Josue werd opgerecht, oock van Moyse Godes kercke ende zynder tyden bevolen, behoefde hy daerom geen expres bevel tot die zyn reformatie? De Schrift tuycht ja. Twyfelde men doe ter tyt, waer de sichtbare kercke Godes was? Neen, die wist men zeker te wezen by den Joodtschen volcke. Om wat saecken kijft ende twist men nu meer ende wat staet meer in twyfel, welck van al dese genaemde kercken die ware kerck Godes es? Zeydt elck, die niet de zyne alleen ende alle d'ander duvelsche secten te wezen? Ja vryelick. In wat kercke moet men nu ter tydt dan de sacramenten gebruijcken? Men wyse ons die met zekerheijt, opdat mens in den gelove mach doen, men wyse ons daer by noch een ontwijfelycke zendtbode Godes, tot sulcke wederoprechtinge zonderlinge last van de Heere hebbende, ende geen gelovigen mensche en sal weijgeren te doen in desen, dat Godt hem beveelt. Maer het feylt daer, wie zal dat bestaen te doen buyten de kercke Godes of in een kercke, die hy daervoor niet en kendt, of wie zal volgen de stemme van de onbekende herder? Beveelt ons de ware herder zulcx? Neen. Zo houde ick dan dat niemant, niet zeker wezende, dat Godt zulcx nu te doene beveelt, ende welck zyn uijterlicke kercke zy om zulcx in te doen, niet en mach de sacramenten gebruycken als hem van Gode nu bevolen zynde in den gelove. Dit is de neen, by mij hiervoor verclaert. Maer wederom de ja, aldaer gezeijt, houde ick, zo men de sacramenten gebruyct in een onpartydige versameling in den name Godes, zonder daer zalicheyt of verderfenisse aen te bieden, oock met geen uijtgedruct bevel Godts, maer als een sake, die bestaet in de christelicke vrijheyt, die, voormaels geboden ende vervallen zijnde, nu niet verboden en is, als voormaels de voors. ceremoniën verboden waren, zodat men niet minder dezelfde om der swacken wille zoude mogen alzo

99 1 Kon. 18: 36.
100 Rom. 14: 23.

hanteren, als Paulus de besnijdenisse in Timotes,[101] die opgehouden was – ende mitsdien verboden – door ende in Christo. Hiertoe, te weten tot sulck gebruyck der verordineerde sacramenten, segge ick ja, onder verbeteringe van alle godtgeleerden.

Ten tweeden vraechdij: hoe, nodich of onnodich, meyndij 't gebruyck derselver te zyn? Antwoorde: ick mach 't gebruyck van dien nu niet nodich ter zalicheyt houden, ten zy men eerst doe blycken uyt H. Schrift Godes wille te zyn, dat men se nu na de vervallen derselver gebruyckt ende daerby oock welcke de ware gemeente of kercke Godtes zy. Want niet buyten, maer in de kercke Godes is het recht gebruyck der sacramenten. Ten derden: wat lieden die te gebruycken behooren? Antwoorde: men moet eerst doen blycken, dat se nu behoren gebruyct te werden, dan sal men licht uijt de H. Schrift connen bewysen, welck die heden zyn, die se behoren te gebruycken. Maer zonder voorgaende blyck van dat se nu behoren gebruyct te worden, en mach men niet bewijsen. Behoorde ooc iemant te doen 'tgeen niet en blyct dat Godt yemant beveelt? Dit moet eerst bewezen zyn in der wyse voors.

Ten vierden: welck is dat eynde of de waerom, dat se gebruyct zullen werden? Antwoorde: dat eynde was in der apostelen tyden ende kercken om aen te wysen tot de betekende dingen. Men doe nu bevel des gebruyckx blycken ende de H. Schrift zal ons licht het eynde des gebruycx doen blycken.

101 Hand. 16: 3.

Coornhert Correspondentie, III, 39
Vermaninge om deuchtelick ende goet te worden.

geadresseerde:	Frederijck Vroom
datering, plaats:	Eind jaren '80
referentie:	Becker 1928, p. 279-280
aantal woorden:	242
thema:	Wellevenskunst
omschrijving:	Coornhert zegt graag zo nu een dan van Vroom een briefje te ontvangen. Hij schrijft nu ook zomaar, enkel hoe het hem gaat en dat hij wenst dat het alle vrienden, dankzij de Heer, goed gaat. Liever schrijft hij niet over landszaken, te ellendig, onveilig vanwege de partijdigheid van de machthebbers, maar, nu hij het eind van zijn levensreis nadert, over iets persoonlijks, over morele perfectie: leren wat het meest nodig is om te doen! Eerst leren, dan doen! Wel begrijpen, maar niet handelen verdubbelt schuld; handelen zonder begrip kan niets goeds opleveren. Een goed begrip voedt een goede wil, die draagt een goede gewoonte.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 39.
Vermaninge om deuchtelick ende goet te worden.

DE oude vrundtlicke kennisse tusschen mij ende u, jonstige Vrederyck de Vroom,[102] zie ic in u noch levendich als de groetenisse, die gy mij bywylen ontbiedt, vermoede oock, dat my, in plaetse van die mondtlycke boodtschappe, bywylen een briefken zoude komen. Want gy kont schrijven, so gy stof haddet om schrijven. Dat en hadt ic nu oock niet, dan dat het my gaet zo ic u ende al my vrynden wensche, dats wel, danck zy den Here. Want van die landtsaken te schrijven en is my niet lustich om hoor ellendicheyt, noch oock niet veylich om der landtsaken partydicheyt. Dus swyge ic daervan ende schryve wat beters tot een gedenckenisse van my, die haest t'eynde myns bedevaerts ben gecomen.

Wat is datte? Ic houde niet beters dan vlytelick te leren goedt worden. Dit geschiet in 't leeren verstaen ende in 't leeren doen van goede dingen, nu ter tyt ons meest nodich zynde. Het leeren verstaen heeft den voorgang. Daerop volcht het leeren doen. Verstaen zonder doen verschult dubbele slagen, het doen zonder verstant en werct niet goets. Uyt een recht verstandt komt een goede wille ende uyt een naerstich doen van 't geweten goet komt een goede gewoonte. Daer dese beyde tesamen syn in een mensche, maken zij een duechdelyck ende goedt mensche. Dit is tot u myn wensche. Daertoe helpe u Godt door onsen Heere Jesum Christum, daertoe helpe Godt allen goedtwilligen harten ende onder deselve oock u dienstwillige C.

102 Over Vroom zie: Becker 1928, p. 279, nt. 3.

Coornhert Correspondentie, III, 40
*Alleen de Schepper!**

geadresseerde:	Frederijck Vroom
datering, plaats:	Eind jaren '80
referentie:	Becker 1928, p. 280
aantal woorden:	84
thema:	Overgave aan de Schepper
omschrijving:	Coornhert wenst zijn vrome vriend toe dat hij de schepselen buiten en enkel de Schepper in zijn hart toelaat.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Mogelijk een briefje gevoegd bij de toezending van zijn *Zedekunst*.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 40.
Alleen de Schepper!*

Aen Vre(deryck) de Vroom.

ICk wensche u, vrome vrundt, alle schepselen uuijt, waer maer den schepper alleen in u herte. Aen hem alleen hebdy genoech, al waerdy anders heel ongenoechlyck. Niet en hadde ick te schrijven dan dat ic noch leve, naerder en bereyder aen ende tot myn sterfven dan oijt, Godt danck. Om wel te sterfven dient wel leven; die konst is zo geheel ende seltsaem by den menschen, als 't leven gemeen is. Dese konste zendt ende wenscht u als sich selve u oudt bekende vrundt.

Coornhert Correspondentie, III, 41
Van 't benaerstigen om 't quade t'ontwerden ende goet te worden.

geadresseerde:	Een geleerde vriend
datering, plaats:	Jaren '80*
referentie:	Becker 1928, p. 280-281
aantal woorden:	303
thema:	Het kwaad 'ont'-worden en goed-worden.
omschrijving:	Finaal doel: 'eenwillicheyt met Gode'. Daartoe moet men het eigen kwaad (onder-) kennen, vijandig gezind raken en daadwerkelijkheid laten. Studie volstaat niet: 'van 't woort in 't werck'! Tenslotte gaat het over Latijn leren om de erfzonde te begrijpen. Een goed idee, nuttig voor iedereen, ook voor hemzelf. Als waarschuwing voegt hij toe: 'Maer laet het niet geschieden tot hinder uwes huijshoudings.'
bijzonderheden:	
opmerking:	Datering zie: Becker 1928, p. 281, nt. 2.

Brief 41.
Van 't benaerstigen om 't quade t'ontwerden ende goet te worden.

JOnstige, geleerde ende eersame vrunt. My is onlangs een brief behandet van den 28en Junij, wat van u.l. gelegentheyt kondtmakende, oock meldende van twee anderen, die my niet en zyn behandet. Van de goede wenschen daerinne bedancke ick u.l., oock uwes goede gevoelen van my, dat my dunct meer uijt jongste dan uijt oordeel te komen. My is lief, dat u.ll. daer met enige state versien is om te vryer u goet voornemen uwer studyën te voorderen. Doch weet Godt best, wat de mensch best vordert tot het beste, dats Godt of godtlyck zyn. Wat de Cubele daertoe vermach, is mij onbekent, want haer en ken ic niet, maer dat het laten van 't stadich hanteren van d'andere konsten, by u vermaent, nut is tot vercryging der eenwillicheyt met Gode, insgelycx het dadelick leren verstaen onzes quaetheyts ende Godes goedtsheyts, als wezende de naeste middelen totte voors. eenwillicheyt Godes, weet ic zeker. Wie mach, quaet blyvende, goet ende zonder goetheyt godtlick, dats zalich worden? 't Quaet moet eerst recht bekent, dan in waerheyt gehaet ende uyt ware vyantschap gelaten worden. Zo maect ooc onkunde onminne ende zonder des godet[103] begeert mens noch en vercrycht mens niet.

My heeft u goet voornemen verlusticht, volcht de daadt sulck uwe goede raet, 't zal van den mondt in de handt, ick meyne van 't woort in 't werck comen. Dat wensch ick u als mij selven, want zulcx is oock mijn studiën, Godt zal 't geven, zo wy 't te recht, dats na zijn wil ende door zyn ange wezen middelen, begheren. Amen.

Nopende het voornemen van d'erfzonde[104] Latyn te leeren spreken, mercke ic zelve in u vermogen wel te zijn; 't zoude my van herten ooc lief zyn, want het zoude meer menschen mogen nut zijn. Maer laet het niet geschieden tot hinder uwes huijshoudings.

103 Becker vermoedt dat 'des godet' staat voor 'des goeden kennisse'.
104 Becker (Becker 1928, p. 281, nt. 2) oppert dat het zou kunnen gaan om *Vande Erfzonde* (ter lezing gegeven in 1579 aan Van der Laen en in 1580 aan de Delftse predikanten) of *Erf-zonde, schulde, ende straffe,* geschreven in 1580 en gedrukt in 1584.

Coornhert Correspondentie, III, 42
Van 't prediken allen creatuijren.

geadresseerde:	M.
datering, plaats:	
referentie:	Becker 1928, p. 281-283
aantal woorden:	598
thema:	Kunnen ook schepselen preken?
omschrijving:	Coornhert weerspreekt dat hij spotte over het prediken van St. Franciscus, door correspondent aangehaald. Het prediken van andere creaturen is, gezien Gods almacht, niet uitgesloten, echter niet is aangetoond, op grond van de Schrift, dat God wil dat ook deze creaturen prediken. Overigens noemt Coornhert enkele onderwerpen en misverstanden die hij zegt met hem te zullen bespreken zodra zij elkaar zien.
bijzonderheden:	
opmerking:	

Brief 42.
Van 't prediken allen creatuijren.

Ick hebbe, vrundtlycke M., u schrijven ontfangen, bedancke der moeyten van 't vrijmoedich berispen met warachtigen ernst, hoewel ick die berispinge in allen niet warachtich en bevinde. Maer ick zie, dat gy 't goed meent. Onwarachtich is u aenseggen van myn spotten met u, want van 't ganse predicken van S. Francisco was my ernst tot wederlegginge van de redene, in 't boeck vermeldt; oock van den wolf ende anderen, dat ic zeijde, gemerct ic noch houde, dat Godt niet vergeefs en doet doen, ende het predicken der dieren, bergen, boomen etc., dat oock creaturen zijn,[105] zoude een vergeefs werck zijn, zo by de onlevenden ofte zyellosen creatuijren geen geloof ende by den onredelycken dieren geen begrip, verstant, noch kennisse onser woorden en is; daerom doet het alles niet totter saecken, dat gy segt van de walvisch, esel, raven, leeuw, overmits zulcx niet en geschied dan door Goodts inwerckende cracht ende wille ende niet door montlycke predicatie, daeraf wij alleen handelen. Wie gelooft niet, dat Godt al mach dat hy wil? Gode en is niet swaer, maer zyn wille moest blycken. Dus moest gy exempelen gebracht hebben, dat Godt den onredelycken ende onlevenden creatuyren heeft doen predicken, zo gy wat metter H. Schrift hadt willen bewijsen. Siet nu of ic uwen spot ende beveynst ben. Maer wat zoude mij porren u beveynsde vrundtschap te bewyzen? Ic heb niet van u begeert, gy zyt my aengecomen ende ick u niet. U hoge kennisse – zo zy recht is – gonne ic u van herten ende heb doch geen kennisse ende onderwys van u versocht, overmits ic noch goede kennisse heb, die ick noch niet recht can nagaen, welcke lesse ick wil connen doen, eer ick ander kennisse zal zoecken.

Van 't heerschappen der Christenen ende van 't hondertfout vergelden hier in der tyt, valt hier te lang, maer wil daeraf wyder spreken op u eerste toecomste, indien 't u belieft. Ic meene, als u reyse van selfen valt ende anders. Van 't vrundtlycke waerschouwen tegen myn vernuftich weten can ic u geen onrecht geven, want men daerin niet te naeu mach toesien, zonderlingen daer 't noch niet al en is, als 't wezen zoude, daerin mij noch al veel an feylt, dat bekenne ic u rondelyck. Maer

105 Vgl. Marc. 16: 15.

daerbij is warachtich 'tgunt ic tot u sprack van hoop ende vrese, 'twelck gy qualick onthouden hebbende anders schryft, dan ick zeyde ende zie, dat gy in dat berispen mede doelt. So doedy mede in d'ander berispingen, geschreven zo onbescheydelick als vrundelyck ende uyt getrouwer meeninge. Want ic u montlyc – soo 't schryven te lange wert – daeraf breder zal konnen antwoorden t'uwer eerster doorkomste, zoo 't de Heere toelaet, ende voornemelyck van mijn doen zonder bevel etc., ende wil u hoochlyck bedancken, condy my sulcx mijn doen onbehoorlyck of ten minsten onvruchtbaerlyck bewysen: want my die veylige rust liever is dan gevaerlycke moeyten. Ghij beveelt my op 't laetste te zien, zo ick gaerne geacht waere, welcke heydensche sententie al over lange jaren voor mijnen oogen heeft gestaen niet heel onvruchtbaer. Dit weet ick. Dat gyluijden zo verde zyt gecomen, datter geen liever, zwijge eygen wil in uluyden is gebleven, verblyt my te hooren ende soude sulcke myne blytschap noch groter zyn, zo ic zulcx zekerder wiste dan icx wete. Doch heb ic reden om daeraen te twyfelen, die ic u, hier commende, gaerne wil seggen. Maer wat u aen myn twijfelen of geloove in desen [woord weggevalen], de Heere wil ende zal my verlossen. Dit gelove ick warachtelick; is 't in u gants geschiet, ic gonnet u blydelick.

Coornhert Correspondentie, III, 43
Van aelmis te geven en wie die waerdich zyn te ontvangen.

geadresseerde:	N., een vriend
datering, plaats:	
referentie:	Becker 1928, p. 283
aantal woorden:	222
thema:	Aalmoezen
omschrijving:	Het is goed aalmoezen te geven, met name aan mensen die te jong of te oud zijn om in het eigen onderhoud te voorzien, die dat in de wintermaanden niet kunnen, die te kampen hebben met ziekte of die niet op een verkeerde manier aan geld willen komen.
bijzonderheden:	
opmerking:	

Brief 43.
Van aelmis te geven en wie die waerdich zyn te ontvangen.

NOodt soect broodt, vrundelicke N., medogen doen mij voor anderen – ick vermach qualick alleen – bedelen. Voor anderen, segge ick, sodanich, dat ick qualick gelove, dat men almis beter mach besteden. Het syn vier godtvresende luijden, die oock den bedel op 't hoochtst vresen, waervan de twee zyn met hen elven, elck winneloos door outheijt ende joncheijt, behalven twee, die somers tien of twaalf stuver tsamen winnen ende met hen allen elck huijsgesin alle dage ruijm seven stuvers aen droge broodt verteeren. Denct opte rest ende opte winter, als men niet zal winnen. D'ander twee hebben elck vier of vijf kinderen, zyn door sieckten ten achteren ende sullen ongeholpen blyven(de), dat Godt wende, gebreck lyden, want bidden en willen zy niet en al die huijsbehoeften te winnen vermogen zy niet. Het een is onse goede N. ende t'ander N.; de derde, een van de eerste twee met al de kinderen, is N. de tot [woord weggevallen], die daer ryckelycke besoldinge weygerde, omdat hy den duyvel niet dienen en wilde tot quetse zyns gemoet, arme vroomheijt boven rijcke godtlosicheyt verkiesende. Soe is die vierde oock vroom ende nairstich, maer zy(n) alle arm ende behoeftich. Laet u overvloet hoor gebreck dienen ter liefden van Gode, die ick u wensch in 't hert, oock in 't hert van my, u vrundt.

Coornhert Correspondentie, III, 44
Dat liefde door oeffeninge van barmherticheyt wast en ons brengt tot Gode, die elcx uyterste eijnde hoort te wezen.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	Becker 1928, p. 283-284
aantal woorden:	339
thema:	Erbarmen
omschrijving:	Een open beurs en een open hart: erbarmen, troostrijke noodhulp voor wie het echt nodig heeft, is de weg naar God. Gulle liefde groeit als een sneeuwbal. Velen denken al op deze heilige weg te zijn terwijl zij nog dwalen, gericht zijn op eigen eer en baat, nog niet op enkel Gods eer en naastenliefde. Zij kennen zichzelf en God nog niet. Zij volgen wat zij als het beste zien. Maar wie weet dat hij zichzelf als doel van zijn weg ziet, hem kan niet verborgen blijven, dat hij God niet zoekt, dat hij de leugen en niet de waarheid liefheeft.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 44.
Dat liefde door oeffeninge van barmherticheyt wast en ons brengt tot Gode, die elcx uyterste eijnde hoort te wezen.

MEn vindt, vriendt, geen wech, daerdoor men tot Gode vaert, dan alleen de wech der bermhertigen liefde. Dat u voornemen sich daerdoor strect tot Gode, is in u so open boorse als open herte by mij met lusten gesien ende by de rechtbehoeftigen met troostelijcke noothulp nu al meermalen bevonden. De Heere zegene sulck uwe miltheyt met aenwas van liefde ende met macht na wille; dit zal ontwijfelick werden, zo gy in de voortganck op die wech wilt volherden, daeraen ic niet en mach twijfelen. Want waer des gevers helplust zich meer verblijt in 't geven dan des behoeftigens honger doet in 't ontfangen, moet de geefrycke liefde al gevende, gelyck een gerolde sneeubal door den sneeu, door sulcke lustige oeffeninge vermeeren en al vermerende in de voortgang op desen weghe Gode, der liefde fonteijne, langer zo naerder genaken. Dese wech is heylich ende veijlich, want zy ledet ons van ons door Christum, den wech, tot godewaart.

Vele wanen nu al op dese heijlige wech te wanderen, die noch stadelyck hoor eygen onwech bewanderen; oock is by meest elck niet Godt, maer elck zelf het eynde zijns weechs in 't soecken van eygen eer of baet, niet d'ere Godes of hoor naestens nut. Dit comt door onkunde hoor selfs ende Godes, want nootsaeckelick moet elck meest lyeven ende soecken 'tgene hy best weet of waent te wezen. Doch mach elck licht, zo hy 't gaadeslaat, weten, dat hij meest soect in al zyn doen of laten. Die dan bevindt, dat hy self is het eynde zyns weechs, dat is zijns doens ende wandels, hoe mach hem verholen blijven, dat het niet God en is; dat hy sich self maer Gode niet en leeft of soect; dat niet de waerheijt, maer de waen ende logen zijn wech is? Geensins. O, dat veele menschen dit wisten, zij zouden haest hooren onwech verlaten om den waren wech Christum te betreden ende zo totten waren Godt comen. Dat geve Godt door onzen Heere in zijnen geeste allen goedtwilligen ende daeronder oock u vrunt.

Coornhert Correspondentie, III, 45
Of hy een kint Godts is, die zyne zalicheyt meer soect als Godt. Item van de staten der knechten, huyrlingen ende kinderen Godts verclaringe.

geadresseerde:	Doopsgezinde vrienden, wellicht met name Hans de Ries (?)
datering, plaats:	Na 1576*
referentie:	Becker 1928, p. 284-290
aantal woorden:	2547
thema:	God, niet de eigen zaligheid is het 'opperste goed'; de 'trappen' naar het 'opperste goed'.
omschrijving:	Elk mens beschouwt iets als zijn 'opperste goed'. In waarheid is God het 'opperste goed' en Hij alleen. Onkundig houden mensen echter andere zaken (wellust, macht, rijkdom, etc.) voor het 'opperste goed'. Die verafgoden zij, ja zij bidden God hun die te garanderen. Ene N. (= Menno) ziet zaligheid, die van hem en vele anderen, als 'hoogste goed'. Coornhert merkt op dat hij dus niet God zélf of Gods eer zoekt. God is een middel, de eigen zaligheid het doel. Hier spreekt een 'eygensoeckelycke ziele', die de Schepper onder het schepsel, de Heer onder de knecht plaatst: liever in de hemel zonder God, dan met God daarbuiten. Deze 'hoerenliefde' waardeert de gave hoger dan de gever. In de gave zoekt hij eigenbaat, in de zaligheid zoekt hij zichzelf. Zo is hij voor zichzelf het 'oppertse goed'. Maar wat naast of in de plaats van God wordt vereerd is een afgod. En wie God niet kan liefhebben meer dan zijn eigen ziel, kan ook niet zijn naaste liefhebben boven zichzelf. Wie enkel zijn zaligheid zoekt, kan niet gelovig zijn, laat staan de liefde Gods hebben. N. beschrijft ook zelf dat wie enkel zijn zaligheid zoekt niet gelovig kan zijn. De 'huurling' en 'loonzuchtige knecht' zijn geen 'kinderen van God', zij alleen voeren al het werk uit vol lust en tot welbehagen van hun Vader. Coornhert verwerpt deze attitude niet zonder meer, maar ziet die slechts als laagste trap, als een begin. Hij geeft vervolgens zijn stadialeer weer! Hij waarschuwt dat men vooral moet onderkennen op welke trap men zich bevindt. Menigeen scheldt te gemakkelijk op anderen en schept te veel welbehagen in zichzelf. Dat geldt zeker ook voor N. die zijn boeken soms pronkende titels meegeeft (*Een fondament boeck ende clare aenwijsinge van die salichmakende leere Christi*, 1562) alsof Christus' leer zo duister is, alsof er een ander fundament nodig is dan de 'heylige bybele'. 'Zo veele vermach het onverstant, verwaentheyt, eygensoeckelicheijt ende onwyse yver.' Stop vooral ook met anderen te veroordelen: wied de eigen tuin!
bijzonderheden:	Verwijzing naar de 'trappen' om het 'opperste goed' te bereiken; kritiek op Menno (niet bij naam genoemd).
opmerking 1:	Geadresseerde zie: Becker 1928, p. 285, nt. 1.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 45.
Of hy een kint Godts is, die zyne zalicheyt meer soect als Godt. Item van de staten der knechten, huyrlingen ende kinderen Godts verclaringe.

ELck mensch ordeelt ietwat voor zyn opperste goedt, 'twelck hy boven alle andere goeden bevindt, begeert ende soeckt. Dit noemt die Heere onzen schadt, daer hy seyt: waer dyn schat is, daer is dyn herte.[106] Al is 't nu sulcx in der waerheijt, dat Godt selve aller menschen niet alleen opperste, maer oock eenige goedt is, zo en werdt hy, gebenedijt, nochtans van alle menschen daer voor niet gekent. Uijt dese onkunde komet, dat enige des lijfs wellusten, anderen

106 Matth. 6: 21.

rijckdommen, dees mogentheyt oft hooge ampteren, die eere, sommige jonste des volcx ende veele hoor leven beminnen ende soecken boven Gode. Ende dit is dan ontwijfelyck elcx afgodt, gemerct sulcke't hert afkeeren van Gode tot dit hen gewaende opperste goet, dat zy bovenal ende alleen soecken, begeren en beminnen. Of 't nu al schoon gevalt, dat die mensche welverstaende, dat hy synen afgodt niet en mach verwerven nochte lange behouden sonder het believen van den almogende eygenaer ende heere van dien, dats Godt, zo dat hij Godt daeromme biddet, zo blyft desnietjegenstaende gelycke wel zulcx zyn opperste goedt, schadt ende afgodt, van welcke afgoderye de werelt vol is. Dan biddet die geldtgierige Godt om geluck ende gewin, die staetsuchtige om ampteren, die wellustige om een schoone, jonge ende rycke huijsvrouwe.

Laet ons dit nu volgen, jongstige vrundt, op ons voornemen van een hoochgeacht leraer der broederen.[107] Die schrijft wel naectelick dese woorden: 'want mijn enige soecken is dit alleen, dat ick mach salich worden ende veele met mij.'[108] Zo men dese hierinne van hem selve geloofve geeft ende hem niet voor beveynst wil schelden, zo moet men oock geloven, dat zalicheijt alleen geweest is het eenige ende opperste goet ofte schadt van N., 'twelck hy niet beneven andere schatten, maer alleen ende als zijn enige schat sochte. Zo en was dan oock noch Godt selve, nochte Godes eere enichsins het enige soecken ofte schat van N. Want Godt vryelick al wat anders ende meerder is dan die salicheyt van N. ende der synen, diewelcke niet en is dan een vruchte ofte gave van de godtlycke liefde, gemerct Godt wel Godt is geweest al van euwicheyt, voordat enich mensche geschapen ofte salich was, ende oock wel euwelick Godt zoude blyven, al waer 't oock zo, datter nemmermeer enich mensch salich werde. Is Godt dan wat anders ende meerders dan N.'(s) ende aller menschen salicheijt, zo hier blijct ende niemant en zal lochenen, zo sochte oock desen zyn zalicheyt alleen, soeckende wat anders dan Godt selve is, te weten de hemele boven Gode. Ick gelove gaerne, dat hy syn salicheyt niet en sochte zonder hulpe of middel van Gode, te weten niet zonder Gode te willen in syne geboden gehoorsamen; maer desniettemin blyct warachtich, dat hy den hemele ofte zijn zalicheyt meer beminde ende sochte dan Godt selve. Alzo en soeckt die wellustige sijns lichaems welluste niet zonder middelhulpe van die siele, welcx raet ofte gebodt hy gehoorsaemt, zo in 't redelick becomen der dingen, totter wellust nodich zynde, als in 't voorsichtelijck voorhoeden van de smertelycke dagen. Maer desniettemin bemindt hy het lichaem met sijnen lusten verde boven de siele, alhoewel dese in edelheyt ende waerdicheyt den lichame duijsentvout te boven gaet, dat hy die edele ziele niet anders en gebruyckt dan tot een dienstmaerte ende slavinne van 't snode lichaem. Niet anders en is 't oock met die eijgensoeckelycke ziele, want nietjegenstaende Godt in edelheyt ende hooch waerdicheijt den siele al veel meer te boven gaat dan onzen ziele den lichame, als die oock alder siele(n) enige schepper is, zo maect nochtans dese eygensoeckelycke ziele zodanigen hoochwaerdigen Godt een dienaer van haer zelve, stellende also gants ongeschicktelijck het hoochste onder 't nederste, het edelste onder 't snootste ende 't alderwaerdichste onder 't onwaerdichste, te weten: Gode zelve onder een onwijse, onnutte, eijgensoeckelijcke ziele, dat is den schepper onder zijn schepsel

107 Bedoeld is Menno Simons.
108 Menno Simons, *Een seer lieffelijcke Meditatie … op den XXV Psalm*, in: *Fondamentboeck* 1562, p. 301.

ende doet den Heere alder heeren zynen knecht dienen. Want daer gebruyct dese eygensoeckelige ziele haren schepper niet anders dan tot eenen trappe ofte middel om te comen tot die salicheyt, die sy alleen bemindt ende soeckt. Twelck by een van den ouden niet oneijgentlick is geleken by een mensche, die ietwat zouckende een kaerse daertoe gebruyckt, denwelcke hij, gevonden hebbende 't gesochte, daer heenen werpt, zodat Godt in desen niet anders en is dan een kaerse, die men gebruyct tot eygen nut. Alzo was Godt wel N/(s) kaerse, daermede hy sochte na sijn schadt ende opperste goedt, te weten den hemele ofte salicheijt, maer Godt en was zyn schat noch opperste goedt geensins, zulcx dat – zo nootlyck volcht – zodanich eijgensoeckelick ziel liever zonder Godt – zoo 't mochte zijn – ware in den hemele dan met Godt daer buijten, gemerct hier niet en blijct dan hoerenliefde, die den man bemindt om zijn geldeken, maer niet het gelt om des mans wille. Zo bemindt die eygensuchtige Godt om zynder zielen wille, maer niet zyn ziele om Godes wille. Men bemindt hier den gaven verde boven den gevere, te weten den gever om zijn gaven, maer niet die gaven om des gevers willen. Ende gemerct sulck een die gaven lief heeft om zijns zelfs wille, om zyn eygen nuts wille ende om zyn eijgen luste wille, zo heeft sulcke eygensoeckelicke hemselven lief boven die gaven ende gevere selve.

Nademael nu te recht een afgodt werdt genaemt, dat men bemindt beneven Gode, zo moet het oock wel te recht een afgodt zijn, dat men bemint boven Gode, ja, dat men alleen bemindt ende soect. Dat N. zyn zalicheijt alleen socht, was alleen om syn selfs willen, hy selve beminde dan hemselve boven zijn zalicheijt – ende boven Gode –. Wat beminde ende sochte hij dan doch anders bovenal, ja alleen, dan hemselve? Was N. zelve dan oock niet zyns zelfs opperste goedt, zijn schadt ende afgodt? En dit zoude die leeraer zijn, die zo hoochlyck van de afgooden grouwelde, dat zijn leervolck die meeste heijlicheyt stelt in 't vermyden eniger seremoniën, die hy afgoderye noemt.

't Is wel zo, dat hij by 't soecken zyner zalicheyt by 't lampt deser verwe ende veeler met my [hier zijn enkele woorden of regels weggevallen] rechts of hy oock ander menschen zalicheyt zochte. Maer dit en mocht in hem zo niet zyn, als 't wel is geweest in Moijse ende Paulo. Want dese Godes goedtheyt ende waerdicheijt zo warachtelyck kenden ende zo hertelyck bovenal ende daeromme oock ter liefden van Gode haer evenmensche zo beminden, dat zy wenschten: een verbannen te zyn om Gode,[109] ende d'ander uijtgedaen, te weten uijten boeck des levens.[110] Liever, segt doch: sochten dese oock boven Godt hoor eygen salicheyt? Dese liefde tot Godt en blyct niet in N.

Immers nademael hy hemselve niet conde beminnen ter liefden van Gode, hoe was 't hem mogelyck zijn naesten oft henluyden zalicheyt ter liefden van Godt te beminnen? 't Es immers niet gelooflyc, dat sulcx eygensuchtich herte zijn naesten boven hemzelve zoude lief hebben. Want die zo cleyne kennisse heeft van die edelheijt ende waerdicheyt Godes zelve, die alder goeden enige fonteijn is, dat hy Gode noch niet en kan beminnen boven zijn eygen ziele, hoe zal die den ziele der menschen, hem onbekent ende in waerde geensins by den godtlycken hoochwaerdicheyt te gelycken zynde, boven hemselve konnen lief hebben?

109 Rom. 9: 3.
110 Exod. 32: 32.

Wat N. geweest is in die uijre zyns verscheydens, is my verborgen ende wil daer geerne een meerder kennisse ende liefde Godes in hem verhopen. Maer wat hy was, als hy dees boecken schreef, getuygen naectelyck zyne eygen woorden, vol eygenliefde ende selfssoeckelycheyt ende geheel vreemt van de godtlycke liefde wezende. Want wien leeft hy doch anders dan sich selve, die niet anders en soeckt dan syns selfs zalicheyt of hemselve? Die alleen hemselve soect, hoe mach hy Gode soecken, hoe mach hij synen naesten soecken, hoe mach hy geloovich syn, ick zwyge de liefde Godt(s) hebben? Hy selve seijt daer neen toe met dese woorden: *Quis sibi vivit et non Christo, infidelis est et a promissione alienus,* dat is: die sich selve leeft ende niet Christo, is ongelovich ende vreemt van de beloften. Tuycht N. niet opentlick van hemselve, dat hy alleen zyn zalicheijt zochte, hoe mocht hy dan geloovich zijn, hoe mocht hij Christum leven ende hoe mocht hy, Christum niet levende, zijns naestens salicheyt soecken? Hoe mach hy deel hebben aen de beloften, die metten huijrlingen den hemele, zijn zalicheijt, loonzuchtelijc soeckt en geen kindt Godts en is? Twelck niemant en mach zyn, zonder Gode boven hemselve lief te hebben; niet de straf vreesende knecht noch loonsuchtige huijrling, maer het liefhebbende kindt Godes sal erfgenaem zijn des vaders. Zeker gelyck der huijrlingen werck lastich valt ende alleen geschiet om 't gehoopte loon, zo valt der kinderen werck lustich ende geschiet alleen tot een welbehagen heurs vaders, maer niet om die erffenisse, die henluyden nu al toegeëygent is, zodat die ongesocht van selfs volgen zal.

Fondamentboeck, 1562, p. 41v.

Al een ander aert dan dese kinderen aert meldet N., van hemselve seggende, dat hy hem onder dat druckende cruijs Christi begaf, opdat hy het beloofde ryck ende erfve vercrijgen mochte — fo. 306[111] — . Dat ryck ende dese erffenisse was dan alleen het eynde ende die waeromme van N.'(s) doen ende niet Godt. Neen, Godes gaven waren syn schat ende niet Godt, die gever selve.

En meynt niet, vrunden, dat ic dese eygensoeckelicheyt zo geheel verwerpe, alsof die den onwyzen zondaren niet nut ende hoochdienstelick ware. (N)een vryelyck, want Godt selve heeft door synen H. Geest dese nederste trappen oock mede gestelt doorgaens in de H. Schrift om ons nederen daerdoor op te vorderen totten hoochsten ende edelsten.

Maer dat hy een liefhebber Godes ende zyns naesten of een leraer soude mogen wezen, die noch staet op die nederste trappen, en comt niet overeen metten beschryvinge Pauli van een leeraer. (Op) een andere trappe staet een leraer, op een ander staet een jonger. Dese heeft oock verscheyden graden. Want men vint in de H. Schrift godtlosen, die hen in 't quadt doen verblyden, diewelcke, horende ende ter herten nemende den godtlycken rechtvaerdicheyt in 't straffen der godtlosen, — somtyts — uijte godtlosicheyt treden op den trappen van den strafvresende knecht, zodat zy het quaedt doen vermijden door ancxte voor de verdoemenisse. Dese knecht bevindt dan zijns heeren goedtheyt in 't min straffen dan hy sich schuldich weet zo overmaten groot, dat hy oock begint hope te vercrygen van loon, indien hy wel dede. Welcke hope van loon, allencxkens groter geworden zynde dan zijn voorige vreese van straf, hem doet verlaten den eersten trappe van de knechtschappe ende opten tweeden trappe van der huyrlingen loonsuchticheyt doet stygen.

111 *Fondamentboeck*, 1562, p. 306v.

Al is nu dese trappe hooger dan de knechtschappe ende naerder aen de kindtschappe, zo is 't nochtans onmogelyck, dat die huijrling totter kindtschappe zoude comen ende opstijgen, zolange hy staende blyft in zyne loonsuchticheyt ende huyrlingsche aerdt. Maer zo die huijrling dagelicx met opmercken verstaet, dat die milde Godt stadelicken boven zyner hope ryckelijcken vergeldet, ja oock dickmael loondt 'tgeen niet heel vrij en is van strafwaerdicheyt, zo begint hy 't hooft op te heeven van 't loon totten loonder, daer hy dan den gever zo onuijtspreeckelick schoonder, edeler ende waerdiger bevindt te wezen dan zyne gaven, dat in hem versmeltet alle eygen liefde ende in dese plaetse wert geboren die ware liefde Godes, daerdoor hy dan stycht opten derden trappe van de kindtschappe Godes. Hier verneemt zulck kindt Godts in sich sodanigen veranderinge van kennisse, van lust, van begeerte ende van wille, dat hy een geheel ander aerdt ende genegentheyt in alle dingen bevindt dan voormaels, als gantsch vernieuwt, omgekeert ende herboren zynde. Want gelyck hy te vooren in de eerste geboorte het quade of die sonde so beminde, dat hy die van selfs blydelick hanteerde ende dat niet alleen zonder gebodt ende hope van beloninge, maer oock tegen 't gebodt ende met vrese voor straffinge, alzo gevoelt hy in dese tweede geboorte zodanigen lust totter doechden, dat hij se vrolyck moet hanteren, al en waer 't van Gode niet geboden, oock zonder hoope van loon. Ja oock zo, dat hy se niet en mach laten, al soude hy om weldoens wille gedoodet werden. Doch heeft dese kindtschappe Godes oock hare trappen ende opwassinge, so men mach sien by St. Jan, daer hy stelt: swacke joncheijt, starcke manheijt ende wijse ouderdommen,[112] buijten welcke zes persoonen, te weten: godtloose, knecht, huijrling, kindt, man ende ouderling, ick niet en zie, dat enich ander persoon meer in de geheele bijbele gevonden mach werden.

Ick ben wat lange gebleven in dese zake omme uluijden die wel naect voor oogen te stellen ende te overtuijgen, dat gyluyden met u leraer, noch staende opten voors. tweeden trappe, u beproeven ende ondersoecken moecht of gijluyden oock kinderen Godes zijt, opdat gy, u niet genoech meesters waenende, lange(r) knechten soudet blijven. Alzo moechdy hier als in een ware spiegel terecht uwen state aenschouwen, daer u ter contrarie N. een valsche ende alles vergrotende spiegel voor oogen hout, gemerct hy uluyden veel heijliger afmaelt ende doet schijnen door vreemde vijchbladen ende valsche schyn dragen dan gyluyden in der waerheyt zynde, daerdeur gijluyden anderen gelovende van u selven boven u selven zo jammerlick wert bedrogen, dat gijluijden, meestal niet dan schijnheijligen ende vercierde graven, allen anderen daervoor ende voor wereldtse menschen scheldet ende u selve alleen rekent die oprechte Christenen te wezen. Hoe verde oock N. selve, wat te veele van dese goedtdunckenheydts venijne gedroncken hebbende, geresen is tot welbehagen zijns selfs, condy licht mercken, want het daer oock is geweest, dat hy hemselve opwarp tot een leraer. Ja, dit eygenbehagen bracht hem tot zodanige vermetenheyt, dat hy syne schriften heeft derven opproncken met dese woorden: 'Een fondament boeck ende clare aenwijsinge van die salichmakende leere Christi'. Watte? Is dan Christi leere zo duijster, dat die hare verclaringe behoeft te ontfangen van N.('s) duijsternissen? Of isser enich ander fondamentboeck van die leere Christi dan het fondamentboeck, dat van

112 1 Joh. 2.

den H. Geest door den propheten, evangelisten ende apostelen is gegeven? Zeker zo weijnich als daer een ander fundament geleijt mach werden dan datter geleijt is – Jesus Christus, zo weijnich mach daer een ander fondamentboeck geschreven worden dan datter geschreven is, namentlick die heylige bybele. Desniettemin en heeft sich dese uwe leeraer niet geschaemt een ander fondamentboeck te maecken. Zo veele vermach het onverstant, verwaentheyt, eygensoeckelicheijt ende onwyse yver. Hoe lange sult gijluyden zo scadelijcke dingen begeren ende hoe lange sult gijluyden zo blindelick de handt bieden om geleedt te werden van zodanige blinde leydtsluyden, van welcker gesicht ofte blindtheijt gy – selve blindt zynde – niet en moecht oordelen. Dit laet eens eynden. Hout oock eens op, allen anderen voor vleeschelycke ende wereltsche menschen te oordelen ende een anders tuijntgen te wieden, maer wiedet u selfs tuyntgens ende begint u selven te oordelen, zo en suldy niet geoordeelt werden.

Acht dit dan, Vrunden, geschreven te syn tot uwen besten, dat in my is; doe ic u ten goeden, doet gy oock u beste tot u selfs beteringe, 't sal haest goedt werden. Want den goedtwilligen en laet die goede Godt niet ongeholpen, gemerct hy gebenedeyt den goeden wille in niemandt vergeefs en schept, maer bereyt is om 't volbrengen van dien oock te scheppen in allen dengenen, dien hy getrou vint in 't cleyn om denselven alzo oock over 't groot te stellen. Dit geve u Godt ende ons allen. Amen.

Coornhert Correspondentie, III, 46
Dat men den acker zijns herten moet wieden en hoe men aen de kennisse van 't onkruyt comt.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	
referentie:	Becker 1928, p. 290
aantal woorden:	236
thema:	Onthechting
omschrijving:	Waarover schrijven? Wat anders dan wat bevordert dat men voortgaat op de weg naar God. Wij moeten de tuin van ons hart aldoor wieden: weg met het onkruid van lust en liefde voor de schepselen. Gelijkmoedig, onthecht worden wij wilskrachtig, in staat om Gods weg te gaan.
bijzonderheden:	
opmerking:	

Brief 46.
Dat men den acker zijns herten moet wieden en hoe men aen de kennisse van 't onkruyt comt.

MY is, vrundt, u schryven behandicht. U beyder welvaren is ons lief. T'onrecht is N. ontevreden, dat N. haer niet en quam anspreken, want zy geen tyt over en hadde. U aenbiedinge voor N. hebdy, niet anderen, onnodich gemaeckt door 't voorgaende uluyder milt geven ende door de verlichtinge van N., dien nu geen gifte nodich en is, daerdeur bij mij noch van uluyder miltheyt overich is om te geven. Hebt danck van den eenige gever.

Gij schrijft mij, dat ick u zoude schrijven als voorgaende, maer wat zal ick schrijven? Weet gy niet self best, wat twijfelen u doet vertoeven ende wat aenporringen gy meest zoudt behoren tot voorderinge opten wech tot goodewaert? Wat soude ick doch liever schrijven dan dat u nutste in den besten dingen zoude mogen wezen? Dat weet gij immers beste. Welaen, moet ick gissen, zo waer u als mij hooch nut het tuijntgen onzer herten stadelick te wieden. Waervan? Van 't wilt wassende oncruijdt. Welck? Lust ende liefde ten schepselen, want dit zyn letselen opten wech tot godewaart. Hoe kent mens? Al wat in 't voordencken, dat wij 't hier later sullen of dat ons laten mach, ons herdt ontroert, quelt ende bedroeft, is schadelyck onkruijt. Dit laet ons zo zuijver uijtwieden, datter niet en blijft, dat wij verkiesen te behouden. Dit maect gelyckmoedich ende dit maect wilvaerdich ende wechvaerdich te wanderen tot goodewart. Dit jont u als zich selven.

Coornhert Correspondentie, III, 47
Dat bekende noot een wackere aenporst(ere) is tot vuyrich bidden ende dat 't genoegen (in) aerdtsche dingen alleen metten lippen doet bidden.

geadresseerde:	
datering, plaats:	Na 1582
referentie:	Becker 1928, p. 291
aantal woorden:	142
thema:	Bidden
omschrijving:	Nood doet bidden. Bidden houdt in dat men besef heeft van zijn gebrek; wie op zijn rijkdom leunt, bidt lauw, harteloos. Coornhert voegt zijn boekje over bidden bij.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 47.
Dat bekende noot een wackere aenporst(ere) is tot vuyrich bidden ende dat 't genoegen (in) aerdtsche dingen alleen metten lippen doet bidden.

U.L. laatste schrijven is tot nu toe om de voorst niet beantwoort; hebt dat mits desen. Het bracht mij een twijfelick bedencken, dat ick daer las gebreck van ernst in 't bidden, zonder te verstaen uijten ommestanden of dat quam uijt ware dan uijt waanryckdomme. 't Eerst ware een wensch, 't ander een vloecke. Want zo weijnich mach hy met herten van Gode iet begeren, die gebreck hebbende, waent genoech te hebben, als die in der waerheijt zo ryck is, dat hy genoech heeft. Welck van beyden in u d'oorzake is, weet Godt. Gy moget weten, maer ick weet, dat de bekende noot een wackere aanporstere is tot vuijrich bidden ende dat vernoegen in aertsche ryckdommen laauwelick metten hertelosen lippen doet bidden. Hieraf zuldy wat mogen zien in mijn boecxken van wel bidden[113] ende daerna uijt u eerste schrijven. Vaert wel.

113 *Van wel bidden onderwys*, Haerlem, 1582.

Coornhert Correspondentie, III, 48
Van wel bidden.

geadresseerde:	Hans de Ries (?)
datering, plaats:	Na 1582
referentie:	Becker 1928, p. 291-292
aantal woorden:	251
thema:	Bidden
omschrijving:	Coornhert beklaagt zich eerst over de 'postbode', die kennelijk teveel briefgeld verlangde: 'moedtwillige boeven' zijn het! Vervolgens is bidden zijn thema.
bijzonderheden:	Verwijzing naar Emden en naar Erasmus; Coornhert geeft aan het uur van zijn dood weldra te verwachten.
opmerking:	

Brief 48.
Van wel bidden.

U.L. huyden geschreven ontfang ick huijden met het boecxken. Danck heb der moyten. Moyten maecte des schuytmans veel eijschen van 't briefgelt. Lieve, stelt voortan op, hoe veel de brenger zal hebben; 't zijn moedtwillige boeven. Nu wat van 't bidden. In den kinderen Godes bidt Godts geest self, die weet in hoor ende zy in hem, wat hoor gebreeckt, het zy kindt, jongeling of man. D'anderen en weten niet, wat hoor gebreeckt, daerom oock niet, wat ende hoe zy sullen bidden. Desen, niet d'andere, behoeven aenwijsinge daertoe, die mach men zien in mijn boecxken 'Van wel bidden'.[114] Dat can ic nu noch niet verbeteren. Beroerende het oncruijts wieden loopt tot het bidden. Want als men 't al kent, zo bevint men vermogens gebreck tot het uijtrucken (van) dit bekende gebreck. Leert bidden etc. Doch merct u.l. niet qualyck, dat ick spoeden wil ende moet, om 't begonnen oversetten te voleijnden om mijn bejaerdicheyt, die alle ure des doodts komste te gemoete ziet. Doch is dit geen oorsake geweest van u.l. te wijsen tot myn gedruckt Wel bidden'. Ick dancke u van 't bestellen mynre brieven op Embden.[115] U wensch, dat ick Erasmij werck vriendelick verduijtsche, en versta ick niet. Mijn eygen schryven heeft den schurften dick hardt gedocht, maer van de hartheyt myns vertalens heb ick noijt dachten over gehoort. Ick zie, gy begint uijt C.[116] te wercken, vaerdt voort, d'aerbeydt zal niet verloren zijn. Hebt bovenal Godt in u hert, dat wenscht u als zich zelf.

114 *Van wel bidden onderwys,* Haerlem, 1582.
115 In die jaren woont Hans de Ries in Emden.
116 Misschien dat met 'C.' Seb. Castellio is bedoeld. Eind jaren zeventig begint Coornhert diens werk te vertalen (zie *CoCO,* II, 21)

Coornhert Correspondentie, III, 49
In tegenspoet gedult te oeffenen ende 't lichaem besorgen tegen siecte.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	1590*
referentie:	Becker 1928, p. 292-293
aantal woorden:	398
thema:	Niets te klagen, maar wel een kwaal
omschrijving:	Coornhert geeft eerst aan van Delft naar Gouda te zijn verhuisd: 'Door 't delven comt men aen 't gout, door de Delvenaers come ick by de Gouwenaers.' Hij hoopt er beter van te worden: als mens 'warachtic gewin' te boeken. Zijn 'koophandel' schaadt niemand, baat eenieder. Hij wil God volgen, daar naartoe waar Hij hem heen stuurt. Hij beseft dat hij zijn 'scheepje' moet opkalefateren: inwendig. Hij verwijst vervolgens naar ziekteverschijnselen: hij geeft 'bloedige swartachtige fluijm' op. Hij vraagt via zijn correspondent een arts (Gijsbert Fredricksz) om advies. Is het niet te verhelpen, het zij zo; hij zegt, goddank, niet diep naar geduld te hoeven delven.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 49.
In tegenspoet gedult te oeffenen ende 't lichaem besorgen tegen siecte.

DOor 't delven comt men aen 't gout, door de Delvenaers come ick by de Gouwenaers.[117] Vrundt, dient mij dat niet tot verbeteringe? Tot verbeteringe niet van mijn goedt, dat ic weijnich maer genoech hebbe, want icx niet meer en begere, maer van mijn goet, dat ick weynich hebbe, doch niet genoech, gemerct ick meer begere. Zo doen my de delvers dieper delven na geduldicheyts gouts, dat goedt synde, den hebber goedt maeckt. Dit is warachtic gewin ende doet mij de ware schade met de moyte van 't verhuijsen winst rekenen, dats meer dan niet achten. Dese koopmanschap is zeeker, men verliest er niet dan waengoederen ende men wint altijt ware goederen. Al zulcke koophandel leer ick, hanteer ick ende begeer ick tot mijn afscheyden niet te verlaten, want zy mach niemant schaden, maer moet elck baten. God te volgen is mijn voornemen, lust ende rust; waer die stierman mijn scheepken stiert, daer wil ick varen, 't zy voor of tegen de wint, met schoon weder of storm; onder zyn beleedt mach myn scheepken niet qualick varen; hy can ende wil dat ten besten bewaren.

Maer hou, ick vaer te wyt, vrundtlycke N., ende soude wel vergeten myn boodtschap te doen van 't gebreck mijns scheepkens, dat behoeft caalfaterens niet uijt-, maer inwendelyck. Het geeft by wijlen eens of twee malen op een dach – maer ick [?] niet alle dage – een bloedige swartachtige fluijm – niet groot – op, zonder pyn te gevoelen, 't Heeft nu omtrent 14 dagen geduijrt; als 't my eerst aenquam, loosde ick wel zo veele opten eersten avondt als ick zedert in als hebbe geloost. Dit is d'oorzake van dit mijn schrijven aan u.l., niet om u lief of

117 Coornhert woont in 1588 drie maanden bij zijn vriend Boomgaert. Op 3 oktober van dat jaar wordt hij gesommeerd de stad binnen vierentwintig uur te verlaten. De affaire is uitvoering beschreven in zijn *Naem-scherm* (*CoCo,* II, 70). Hij vestigt zich nadien in Gouda, woont aan de Oostsingel (zie: Becker 1928, p. 330).

dienst te doen – daertoe ick nochtans bereyt ben van harten – maer opdat gij my dienen soudet – daertoe ick u willig wete – met dese myne quale an te geven mr. Gysbert[118] met hertsvrundelycke groet ende versoeck voor mij van boete tot dit gebreck, indien 't helpelyck is; indien niet, zo behoef ick Godt danck niet diep nae gedult te delven, want waerheyt bied se my willens selve. Lieve, zo mr. Gijsbrecht met pompen, peecken of klavateren raadt weet tot desen ouden kraack, hy sal 't wel geven, ende gy onzen [niet ingevuld], om te bestellen aen mij, die u ende u lieve huijsvrouwe vrundlyck groetet ende den Heere beveelt.

118 Becker veronderstelt dat de Amsterdamse arts Gijsbert Frederiksz (geb. 1550) is bedoeld.

Coornhert Correspondentie, III, 50
Van gelyckmoedicheyt ende tot eens anders nut te leven.

geadresseerde:	Gijsbert Fredericksz*
datering, plaats:	1590*
referentie:	Becker 1928, p. 293-294
aantal woorden:	419
thema:	Gelijkmoedigheid en naastenliefde
omschrijving:	Coornhert stuurt Gijsbert Fredericksz een boekje terug, ook om door te geven aan vrienden. Hij zegt dankzij zijn medisch advies enige verlichting van zijn kwaal te voelen. Hij geeft aan overwerkt te zijn; vijf weken lang, meer dan 12 uur daags, heeft hij aan een 'groot' boek gewerkt. Hij wil nu eens beter voor zijn lijf zorgen. Hij complimenteert Fredericksz vanwege zijn opmerking dat men moet leven zonder anderen te schaden. In een waar christelijk leven dient men zichzelf om zoveel mogelijk anderen nuttig te dienen.
bijzonderheden:	
opmerking:	

Brief 50.
Van gelyckmoedicheyt ende tot eens anders nut te leven.

EErsame, grootjonstige vrundt, hier sendt ic u weder het eensgesende bondelken, dat behout om mynen wille of gevet vrunden na u believen, want dat was ten eersten mijn meininge, alzo is 't niet alzo geseyt, zo heeft mijn penne gedoolt. U.l. gezonden Aporismos dencke ic wat inne te zien ende die niet u te onthouden, maer met danck weder te leveren, als ick daer eens kome om een eygen te bekomen, daer ic sal connen u van de leninge bedancken.

Het navolgen van uwen raedt hebbe ick lichtenis door gevonden, voornemelick in de versoetinge, zwyge veranderinge, van den catharre ende zoudet u geschreven hebben, zo my het voorgenomen daer komen voor twee of drie dagen niet gemist en hadde, alzo ick self waande u.l. aen te spreken. Alleen dat dede mij de derde mael vresen voor 't innnemen van de pillen, die zoetelick of zonder pyn hoor werck deden, d'eerste reijse vier, d'ander zeven gangen, maer hadde telcken daernae een lijffsluijtinge van drie of vier dagen.

U voorgescreven gebruijck volge ick vleytelick ende vinde versterckinge mijnre natuijren. Nu is 't mij ernst, een ernst groot werck voleijndt hebbende,[119] 't verstant minder, maer 't lijf meer te oneffenen. Desen alderlaetsten gestadigen, langen arbeijdt van vyf weecken van meer dan 12 uijren daachs was mij zo zeer ernst, dat ic myn natuyre overarbeijde, zulcx dat ic al wat met swindelingen bywylen werde gequelt, die ic hoope, dat door 't vermeeren van der sinnen rust minderen sullen. Belangende de ruste myns ghemoets, die is in luijleckerlandt in wenschelicker stilheyt, immers de hertsroeren off affecten zyn in my geen inwoonders, maer seltsame gasten Godt danck, van dewelcke my die zoete ende rustige gelyckmoedicheyt komt door niet of weynich verkiesens.

119 Een verwijzing naar zijn meest omvangrijke werk: *Vande Predestinatie, Verkiesinge, ende Verwerpinghe Godes,* Pieter Symonsz Kies: Gouda 1590. Zie: *Wercken* III, 171r-29v/367-614.

Aengaende my selve te leven zo veele dat mach zyn zonder schade van anderen, zegdy wonderwel: hoe mach hy anderen nut zyn, die hem self onnut is; maer die hemself nut is, alleen om veel anderen te mogen nut zyn, die leeft self ende anderen te nut, dit is 't leven, niet der waen-maer der waren Christenen; in dit vermaen tredet gij niet buyten des behorens paaien, maer doet vrundelijck. Wie siet zo scherp in syn eygen als in eens anders saecken? Dus bedancke ic u danckelick. Maer wat helpt u woortdanck zonder klanck? Die waer al geklonckcn, hadde ick niet gemerct, dat myn, 'danck hebt' u angenamer was dan 't vergelden. Dat mach door ander gelegentheyt vallen. Nu is mij u vrundelicke bezorginge lijef, voor die u van herten goedt wenscht.

Coornhert Correspondentie, III, 51

Beradinge van te schrijven tegen de leere van 't ketterdooden ende dwang der conscientiën opten 'Onderscheyt tusschen die kerckelycke ende burgerlycke regeringe', by den predicanten en overgelevert aen de H.H. Staten anno 1579.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	Eind 1579*
referentie:	Becker 1928, p. 294-297
aantal woorden:	1181
thema:	Overleg met vrienden
omschrijving:	Coornhert vreest een resolutie van de H.H. Staten over de scheiding van kerk en staat. Hij heeft enkele predikanten in Delft erover aangeschreven, in de verwachting dat die brief dan ook de H.H. Staten onder ogen komt. Dat gebeurt inderdaad, maar de resolutie valt in zijn nadeel uit: hij mag de predikanten niet meer met zijn geschriften tot last zijn op straffe te worden veroordeeld als een 'perturbateur van de gemeyn ruste' met gevangenis of verbanning. De schout van Haarlem zou hem dit mededelen, maar dat is nog niet gebeurd. Hij stuurt zijn correspondent een deel van de briefwisseling ter zake met het verzoek hierover met enkele anderen te overleggen en hem te adviseren, want, zegt hij, zijn eigen oordeel vertrouwt hij niet meer helemaal. Meer bepaald vraagt hij of hij de ingelegde brief, met of zonder wijzigingen, aan de predikanten moet sturen; of hij bij de H.H Staten een verzoek tot publicatie van de stukken kan indienen; of dat hij die publicatie, zonder verzoek en permissie, moet doorzetten, met beroep op 'die gemeene landts vrijheyt in 't afdoen der placcaten op 't stuck van de religie'; of dat hij schriftelijk zijn beklag moet doen bij de H.H. Staten vanwege de beschuldigingen; of dat hij dit alles moet laten. Hij besluit met de opmerking dat hij zonder meer bereid is te doen wat men hem raadt. Hij zegt niet uit te zijn op wraak, enkel liefde voor godsdienstvrijheid beweegt hem. Om diezelfde liefde, zegt hij, heeft hij eerder de pen opgenomen tegen Calvijn en Beza om te voorkomen dan hun leer van het ketterdoden aanhang zou krijgen. Hij zegt geen vijandschap tegen de gereformeerde kerk te koesteren en in te zien dat als de autoriteit van die kerk afneemt, die van de katholieke kerk toeneemt 'welcke leere ick in hooftsake valsch ende in dit ketterdooden een gruwelycke morderije te wezen achte'. Hij wil in religie niet gedwongen worden en wil niemand dwingen. Probleem is echter dat de gereformeerde religie met haar 'bloedtleer' anderen niet met rust laat. Zonder deze angst zou hij met de gereformeerden vriendelijk kunnen omgaan, nu is dat onmogelijk: 'Want ick niet can geloven, dat zy met mij een selve Vader mogen hebben, die dooden willen om het geloove of daertoe raiden.'
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 51.
Beradinge van te schrijven tegen de leere van 't ketterdooden ende dwang der conscientiën opten 'Onderscheyt tusschen die kerckelycke ende burgerlycke regeringe', by den predicanten en overgelevert aen de H.H. Staten anno 1579.

VRundt, ic mach u – laet die hoovaerdige woorden tusschen ons van u.l., u. E. etc. eens hiermede een eynde nemen – niet bergen, dat ic in 't beginsel Augusti lestleden, rieckende uyten monde van enige der H. H.en Staten, dat het bewilligen in die articulen van den onderscheyden tusschen die kerckelycke ende

burgerlycke regeringe[120] al merckelick en stont te beduchten by 't meerdeel der H. H. Staten, uyt vrese dat sulcken landtverderfelycke resolutie[121] zo(u) moge genomen werden, oock ter liefden van 't gemeijne besten – daer is de Heere mijn tuijge –, eenen brief zandt op den den sestien Augusti aen twee predicanten tot Delft,[122] niet twyfelende zy en zouden bestellen, dat dieselve by mijn H. H. den Staten gelezen zoude worden, op hoopen of derselver oogen wat meerder in desen handel der consistorianten zouden mogen mercken. Twelck my niet en miste, zo veel het bestel myns briefs voors. voor den H. H.en Staten belangde, maer zo geheel feylde in mynen voors. hope, datter was geresolveert, dat men my door den schout van Haerlem zoude doen verbieden den predicanten met enigen brieven meer te quellen op peijne van een perturbateur van de gemeyn ruste[123] – dit woort comt nu in de plaetse van crimen laesae majestatis – gestraft of – zo enige mij schrijven – gevangen of gebannen te werden. Dat schijnt gesloten te syn geweest, maer en is noch aen mij zulc verbot niet gedaen.[124] Dan is mij den 9^{en} Octobris antwoort opten voors. mijne missive van den voors. predicanten behandet van zodanigen inhouden, dat ick daerop hebbe willen schryven antwoorde, dewelcke met oock copiën van de twee voorseyde brieven zo aen als van de predicanten, ick met dese sende aen u met begeren, dat gy dieselve met oock dit mijn geschrifte wilt leveren t'eerste het gelegen wert in handen van de heeren, opdat se deselve eens alle dry gelieven te doorlezen, oock doen lezen ende zonderlingen oock domino … [geen naam genoemd] ende, duncket henluyden goedt, iemandt anders, die hert ende oordeel heeft om mij hierinne te geven raedt, die strecken mach tot Godes eere, totter menschen heyl ende totter landen ruste. U meyn ick mede onder dese u vrunden of sult ten minsten u eygen gevoelen op sich selves schrijven. G. [= Cornelis de Groot] late ick hier nu uyt om zijn onlede van huwelyck. Groet hem met geluck

120 Naar aanleiding van de Coolhaes-affaire zetten de predikanten hun standpunt uiteen in een traktaat dat zij 24 mei 1579 toezenden aan de Staten van Holland *(Kort en schriftmatig gevoelen der Kercken Christi van de gemeinschap en het onderscheit d'welck tusschen de Politise en Kerckelycke regeeringe is).* Zie Bor, *Den oorspronck, begin ende aenvanck der Nederlandtscher oorloge,* II, p. 143. De tekst is als appendix opgenomen in: D.V. Coornhert, *Justificatie des Magistraets tot Leyden in Hollandt* (1579) & *Remonstrance of Vertooch* (1582), J. Gruppelaar (ed.), Digitale Coornhertbibliotheek nr. 9.

121 Becker citeert art. 3: 'Der overheits ampt is een uiterlyck mensche met uyteryke straffen, dat is den genen die den uiterlyken vrede der kercken verstoren met gevankenisse, aen den lyve of met gelt-boeten te straffen.'

122 *Sendt-brief van D.V. Coornhert, met Antwoorde van de twee Predicanten te Delft daer op, ende Replyc van D.V. Coornhert*, in *Wercken* III, 257v-267r/532-551.

123 De Resolutie der Staten van Holland van 23 Aug. 1579 luidt (Becker 1928, p. 295, nt. 2): ,'Is geordonneert te schryven aan den Officier ende Magistraten van Haarlem, dat zy Dirck Volckertsz Coornhart wederom voorhouden ende vernieuwen, dat alsoo by deselve onlanghs gheschreven was seeckere Missive aen den Predicant(en) tot Delff, daerby hy deselve tot een nieuwe disputatie was beroepende, den voorn, officier ende Magistraten den voorn. Coornhart scherpelijck interdiceren, achtervolgende vooren gaende verbodt aen hem ghedaen den 16 Aprilis 1578, by monde of by geschrifte tegens de Gereformeerde Kercke niet te verklaren, eenige geschriften ofte verklaringen in druck uyt te geven ofte te doen stroyen, aengaende 't stuck vande Religie, op poene dat andersints sulcx daerin voorsien sal worden, als tot rust, vrede ende conservatie van alle goede eenigheyt binnen dese Landen bevonden sal worden te behooren ende tegens den selven Coornhart geprocedeert sal worden ende deselve gestraft als perturbateur vande gemeene rust.'

124 Zie *Vanden aengheheven dwangh in der conscientiën binnen Hollandt* (*Wercken* I, 469r 472r/1061-1067); in hertaling *Over beginnende gewetensdwang in Holland* (in: D.V. Coornhert, *Politieke geschriften. Opstand en religievrede,* ed. J. Gruppelaar, Amsterdam 2009, p. 82, 83) waar Van der Laen zegt: 'Uw zaak is niet doorgezet. Men heeft u ook nog niet lastiggevallen.' En Coornhert antwoordt: 'Dat is waar. Nog niet. Maar zodra ik een woord zeg dat de predikanten niet bevalt, staat mij niets anders te wachten dan een penibele toestand geheel in lijn met de stappen die (...) zijn gezet om mij dwars te zitten: óf zwijgen tegen mijn geweten in, óf ballingschap, gevangenschap dan wel een andere straf ondergaan.'

biedinge. Alzoe 't my ernst is henluijder, oock u raedt in desen te volgen in forma, so verde myn consciëntie ongequetst mach blijven; want ic heb myn oordeel wat suspect ende vertrouwe henluyden in dese, niet alleen mijn, maer des lants sake, meerder verstandt te hebben dan mij selve. Die twijfelen zyn desen:

Of ick dese mijne antwoorde zal zenden aen de predicanten tot Delft dan niet, te weten: of sulcx nut dan schadelyck zoude vallen. Zeggen zij schadelyck, ick zal 't niet zenden. Indien nut, of ick die zo zal senden dan of daer noch iet inne is te veranderen, te versoeten ende te versachten. Want ick dat dan oock doen wil, alzo ick zoecke henluyden nut, maer geensins schadelyck te zyn, met eenige oorzake van verbitteringe te geven.

Of dat ick dese antwoorde met de copiën van de twee voorgaende brieven, gehecht zijnde aen een request, daerby versoecken zal aen de heeren Staten om alle 'tselve te mogen in druck geven, 'twelck my noch niet verboden en is.

Of ick die drie stucken, zonder versoeck ende verlof, volgens die gemeene landts vrijheyt in 't afdoen der placcaten op 't stuck van de religie etc. zal laten drucken, alzo die politijque wetten mitsdien geensins en werden verongelyckt.

Of ick, alle sulcx latende, by request den heeren Staten zal verthonen, wat my geport heeft tot het schryven myns voors. eersten briefs in Augusto ende dat my die predicanten antwoirden, dat my die heeren Staten nu al begonnen hebben te oordeelen voor een oproerder ende landtverderver,[125] ende daerby versoecke, dat men niet my ongehoort tegen alle trein van justitie in zo dootstrafswaerdige criminibus en veroordele, maer my in 't verantwoorden op die achterruggelycke wroegingen volcomelyck verhore ende dan na recht met mij handele, of dat men mij doe beclaegen, by wie men wil, voor den Raedt provinciael van Hollant etc. ende my alzo geen justitie en werde geweygert tot schandale van de justitie.

Dan of ick, alles sulcx voor alsnoch ter syden stellende, zal rusten. Segt den H. H.en voornoemd vry in goeder trouwen, dat ic in allen desen los stae, bereyt om doen 'tgeene zy my sullen in desen raiden, zo zyluyden in der daet sullen bevinden. Want ick geensins – 't es warachtich – uyt wraeckgiericheyt, kyfflust of hope om henluyden te beschamen, maer alleen uyt liefde van de gemeene vrijheyt in 't stuck der conscientiën dit alles alleen doe. Dit alleen is oock van aenbegin d'enige oorsake geweest – daeraf treffelycke luijden mogen getuijgen –, dat ic oijt tegen Calvyn ende Besa hebbe geschreven, als die daer niet anders en sochte dan veranderinge van henluijden groot aensien by den volcke, opdat dese henluyden dootlycke lere van 't ketterdooden te min gelove zoude crygen. Dat heeft my oock de moijten doen aenvaerden tegen die Delftsche predicanten, zo 't verbael, voor commissarissen tot Leyden gevallen in de cameren, noch can betuygen. Ende dit alleen is 't, dat mij nu oock – met versuymen van myne huijssaken – onledich hout in 't schryven ende antwoorden ende aenbieden als in mijnen eersten brief. Ende geensins enige vijantschap, die ick soude hebben, zo men t'onrecht waent, totter Gereformeerde religie, alzo ick wel verstae, dat zo wat deselve aen authoriteyt afneemt, sulcx toeneemt by den papisten, welcke leere ick in hooftsake valsch ende in dit ketterdooden een gruwelycke morderije te wezen achte.

Voorwaer, vrundt, nadien ic wel verstae, dat ick ongaerne van iemant in myn religie gedrongen of behindert werde, zo waer't een lelick stuck, dat ick iemant

125 Zie: *CoCo*, II, 44.

anders in henluyden religie zoude willen hinderen. Neen, dats verde van myne meninge, maer soude der Gereformeerden religie tot myn selfs ruste gaerne laten berusten, zaech ic niet, dat zij met haer bloedtleer anderen in haer geloof wilden ontrusten. Waer dese angst wech, zo mocht ick se houden voor myn vrundelycke broeders, oock die twee Delftsche predicanten zelve – des is die Heere myn tuijge – dewelck ick nu niet doen mach, zo ic niet voor een moordenaer wilde achten – dat mij onmogelyck is – dien ick in myn gebedt Vader noeme. Want ick niet can geloven, dat zy met mij een selve Vader mogen hebben, die dooden willen om het geloove of daertoe raiden.

Dan suldy wel der voors. vrunden, oock u meninge hieraf overschrijven, indien 't ongemack mijns leets mijn comste aldaer wat langer vertrect, ende my daerbeneven oock wederomme zenden die voors. drie stucken, te weten: die twee copiën van den brieven met die leste van mijn antwoorde of replyck opten heuren. Op mijn veijlicheyt, ruste ofte nut en laet in dese beradinge geen aenschou altoos, maer alleen op Godes eere, der menschen heyl ende des lants ruste genomen worden. Ick ben 't in den Heere alles getroost. Vale met alle de vrunden.

Coornhert Correspondentie, III, 52
Van de wedergeboorte ende Godes rycke in den mensche. Van den ceremoniën, die vervallen zyn. Item van zodanigen val ende wederopstandinge des menschen.

geadresseerde:	Dirck van Egmont
datering, plaats:	Na 1581*
referentie:	Becker 1928, p. 298-302
aantal woorden:	1774
thema:	Wedergeboorte, het rijk Gods, ceremoniën en weetgierig onderzoek
omschrijving:	Coornhert zegt dat hij niet precies weet hoe zijn correspondent, van Egmont, ervoor staat: bedoeld is zijn zielstoestand. Streng gaat hij in op van Egmonts bewering dat hij het rijk Gods niet in zich voelt, maar een soort vervreemding. Wat is het Gods rijk? Beslissend is dat niet de mens, maar God het in de mens voor het zeggen heeft. Of dat zo is, voelt men onmiskenbaar! Voor twijfel is geen plaats meer: 'Want het rycke Godes en mach in geenen mensche wezen of daer en is ooc mede ware vereniginge met Gode, gemerct Godt een Godt des vreden is ende het rycke Godes oock zelve is rechtvaerdicheyt ende vrede.' En zekerheid is hier vereist. Velen wanen het rijks Gods in zich te hebben. Met name Hendrick Niclaes, 'den grooten tovenaer', doet velen dwalen. Hij presenteert zich als ware hij Christus zelf, ja zelfs alsof Christus eertijds niet begreep waarover Hij sprak. Het rijk Gods brengt eenvoud en waarheid, wij bevinden ons op de eerste trede derwaarts als wij het kwaad haten en ons ervan afkeren. Zo begint de boetvaardige, hem wordt genade beloofd. Vol berouw haat hij het kwaad, maar niet de bestraffing. Wie nog geen berouw kent, komt niet in aanmerking voor genade. Vervolgens komt Coornhert te spreken over de ceremoniën in relatie tot de komst van Christus. Hij onderscheidt de Christus van het laatste oordeel van de Christus die, in elke gelovige aankloppend, wordt toegelaten. Alle kerken en sekten zijn het erover eens dat de ceremoniën in de katholieke kerk in verval zijn geraakt, maar wie van deze critici kan aantonen – met of zonder wonderdaden – dat hij de uitdrukkelijke opdracht heeft gekregen om de ceremoniën te vernieuwen. Daar houdt de eensgezindheid op. God legt ons echter geen onmogelijke taken op, dus zijn er voorlopig geen ceremoniën verplicht. Ten slotte zegt Coornhert over de onderwijzing dat er geen beter leraar is dan 'de Vader des lichts': mensen kunnen slechts getuigen, God echter leert niet alleen het kwaad haten en het goede liefhebben, *maar stelt ons ook in staat, geeft ons de wil en de kracht het daadwerkelijk te doen*. Dat kan een mens niet! Allerlei onnodige, weetgierige onderzoeken kan men maar beter laten: 'Betrout die hoochvliegende geesten niet, hout u cleyn ende neder tot dat de Heere u selve uwe ware nederheyt met eenen verhoogen wil.' Het is veilig nederig te zijn. Niettemin laat hij zijn correspondent en diens vrienden weten, vrijmoedig te zullen reageren op geschriften over diepe zaken.
bijzonderheden:	Coornhert richt zich tegen het 'Huis der Liefde' en Hendrick Niclaes: 'den grooten tovenaer'.
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 52.
Van de wedergeboorte ende Godes rycke in den mensche. Van den ceremoniën, die vervallen zyn. Item van zodanigen val ende wederopstandinge des menschen.

Een goeden wille met macht om 't gewilde goedt te volbrengen verclare Godt de Vader door onzen Heere Jesum Christum u, allen menschen, die 't begeren, ende oock my, u ende alder dienstwillige.

U grote lust verlusticht mij om u noch tot meerder luste ten goeden te veroorzaecken door ontdeckinge van des goetheyts schoone waerdichheyt zo veele, als bekende waerheyt mijn penne zal stof geven in u begeerlicke ooren te spreken. Doch moet voor gezeijt zijn, dat een of twee mael spreekens met u terloop mogelyck mij niet heeft gegeven genoechsame kennisse van uwen state, sulcx dat oncunde van dien mogelick meer of minder van u sal spreken dan de waerheyt is. D'welck gy wel wetende, dat onrecht cleijn achtende, 't geachte geen groofheijt mach geven – want menschenwoorden hebben geen vermogen den aert der dingen te veranderen – sult sulcx wel met eenen gelycke gemoede konnen lezen. Alzo dencke ic u, jonstige D. E.,[126] te handelen, zo ic gaerne van andere gehandelt zij, dat is, ic dencke meer de zuverende waerheyt te spreken, al valt zy scherp of streng om hooren, dan door 't swijgen vandien u sacht te doen ende jonst te behalen. Eerst schrijf dij u lust te zijn om totten ouderdom Christi opgevoedt te werden. Ende geef u daerop te bedencken of oock iemant dese salige outheijt mach bereycken, die noch niet en is herboren. Dit en mach niemant in sich zelfs weten, namentlick of hy herboren is, zonder te bevinden in sich het ware merckteken van de wedergeborten, 'twelck of u bekent is mij niet kondt en is, maer dencket haest uyt uwen monde of penne te vernemen.

Voorts schrijf dij, dat het rijcke Godes in u is, maer dat gij 't dickwils by u niet en gevoelt, ende dat gij wel raedt sout begeren om dat te vercrygen ende delachtich te worden etc. Dit u schrijven versta ic qualijc, want ic houde het rijcke Godes in den mensche, daer Godt alleen ende niet de mensche in den mensche gebiedt, heerschapt ende stadelick was gehoorsaemt, 'twelck niet en mach zijn in den mensche buyten des menschen weten. Daerom ic houde, dat degeene, die daer zeijt, dat het rycke Godes mach wezen in den mensche, sonder dat de mensch selve gevoelt, even zo weynich mach gelooft werden daerinne alsof hij zeijde, dat hy vuijr droech besloten in syn bloote hant sonder des vuijrs hetten te gevoelen.

Mach oock iemant rechtvaerdicheyt, vrede ende blijtschap in den H. Geest ...[enkele woorden ontbreken] ende geve u daeromme met ernst te bedencken of 't rijcke Godes oock in u is. Maer hoe zoude 't in u wezen zonder dat te hebben? Hebdij 't dan oock in u, hoe moechdy raedt soecken om dat te vercrijgen? Mach oock iemant vercrygen 'tgene hy nu al heeft? Dit moochdij oock wijder naspooren ende bedencken of ic u, dan of gij u selve qualyck hebt verstaen. Daer gy schryft in u te bevinden vervreemdinge van Gode, doet mij al grotelyck vermoeden, dat gij u self ende ick niet u voorgaende schrijven qualyck hebt verstaen. Want het rycke Godes en mach in geenen mensche wezen of daer en is ooc mede ware vereniginge met Gode, gemerct Godt een Godt des vreden is ende het rycke Godes oock zelve is rechtvaerdicheyt ende vrede. Nadien dan geen vervreemdinge van Gode mach wezen zonder onrechtvaerdicheyt – dat het schepsel sich ... [enkele woorden ontbreken] godlose en heeft geenen vrede – ende alle vervreemdinge van Gode Gode doet ontberen ende godloos maect, zo schijnt onmogelyck, dat (het rycke) Godes ende oock vervreemdinge van Gode (in een mensche zy).

Jonstige ende hertslieve D. E., wilt dit doch met ernst betrachten. Want daer is wonder veel aen gelegen, opdat de mensche sich niet en verwane daerinne, dat hy

126 Dirck van Egmont.

al meynt te hebben 'tgunt hy noch niet en heeft, ja noch niet en kent, want wat men waent te hebben, dat en mach men niet benaerstigen te vercrygen, ende wat men niet en benaersticht te vercrygen, dat en wert niet vercregen. Dit was 't, dat de waerheyt sprack tot den waensienden Joden: waert gy blindt – in uwen eygen
Joh. 9: 41. oogen – so en haddet gy geenen zonde, maer nu gy segt, dat gy ziet, blyft u sonde.
1 Tim. 1: 7. Maer dese betoveringe is in veelen geworden door den groten tovenaer H. N., die willende wezen een doctor, een vader ende hooftleraer, ja Christus zelve – zo hy doorgaens wel betoont daermet, dat hy den sproken op Christum luydende vermetelick derf duyden op hemselve – selve niet en verstont den dingen, daeraf hij
1 Tim. 1: 7. sprack ende van dewelcke hy affirmeerde. Maer hieraf breder by monde, zo ons de Heere weder byeen voecht.

So ic dan meest gelove moet geven dese uwe woorden van de vervreemdinge, gemerct uwe redenen in sich selfs wederwertlyck zyn strydende, 'twelck niet en is by dengeenen, daer 'trycke Godes is, bestaende in eenvuldicheyt ende waerheyt, zo houde ick sulcke kennisse, indien zy op waerheyt ende niet op waen bestaet, voor een heylsaem verstant ende eerste trappe ten rijcke godeswaert ende eenwordinge door Christum met Gode. Overmits dieselve kennisse niet en mach wezen zonder eenen vijantlycken hate ten quaden ende waren afkeringe ende aflatinge vandien, 'twelcke mede is het eerste deel van de ware boetvaerdicheyt. Welcken boetvaerdigen, gebrokenen, troerigen genade wordt belooft, daer ter contrariën allen onboetvaerdigen, moetwilligen ende hertneckingen godtlosen niet anders en wordt voorgehouden dan dreijgementen, straffingen ende verdoemenisse. Hierinne moet de gelovigen die bescheijdenheyt gebruycken, dat hy in sich bevindende warachtich berou, dat is haet tot de sonde, die quaet is, maer niet tot de straffe, die goet is, den dreygenden donderslagen Moijse niet tot sich en trecke ende zo gerake in een (ver)twijfelde verdoemenisse. Wederomme, indien hij den voors. waren berouwe noch niet in sich en bevinde, dat hy geensins tot sich trecke die vercoelende genadesproken Christi, opdat hij niet en come in een roeckelose onachtsaemheyt, volherdinge in zonden ende uten tijtlyeken in den euwigen dode.

Beroerende nu ten laetsten het laetste deel uwes briefs, handelende van den ceremoniën te hanteeren totten toecomste Christi toe, duncket mij daer gearbeijt te werden om te bewijsen, dat de algemeijne toecomste Christi Mat. 25: 31 hier soude geschieden in der tijt, 'twelck ick – die myn onverstandicheyt in veelen dingen moet belyden – waerlyck niet en can verstaen voor recht ende schriftmatich, gemerct de H. Schrift – die ick boven duijsent H. N. moet geloven – naectelick, opentlick ende onlochbaerlyck van twee toecomsten Christi spreeckt – behalven de derde als hij mensche werdt – namentlick een in elck gelovige, daer hy door zyn aencloppen wert ingelaten, ende een algemeen ten oordele van allen menschen, zo men oock naect mach zien – om een plaetse uyt honderden te noemen – Joan. 5: 25 ende 5: 28, 29. Soo vele nu betreft den ceremoniën, mach men aldus seggen totten kinderen van 't Huijs der Liefden. Maer mach tot anderen oock anders gezeyt werden. Doch alles tegen 'tgene u penne stelt, sal men enigen seremoniën recht gebruyken, oprechtelick na den bevele Godes ofte Christi. Nu en houden niet alleen allen anderen kercken of secten als evangelische, Gereformeerde, broederen, Davidisten, maer oock mede de kinderen van 't hatelycke Huijs der Liefden selve – niet in den mondt, maer in tsher(t)sen gront – dat de ceremoniën der Catholycken

gantschelijcken verdorven, besmet ende vervallen zijn. Nu en zal niemant anders die vervallen ceremoniën weder oprechten, hy moet last daertoe hebben van Gode ende sulcx niet alleen selve zijnen last weten, maer oock mogelycheyt hebben om synen last oft bevel, het zy dan van de geordineerde overheijt zonder, of sonder middel van Gode self met wonderdaden, zo te bewijsen, dat de menschen geen onschult en souden hebben den vervallen ceremoniën weder op te rechten vermogen te doene. So volcht dan nootlick, dat bij iemant van allen den nieuwen kercken ofte secten het rechte gebruyck van den sacramenten ende ceremoniën en mach wezen. Dese altsamen zeggen wederomme, dat het niet en is by de Roomsche kercke. So en is dit rechte gebruyck van den ceremoniën hier nergens; so en macht dan oock niemant becomen. Nu en beveelt ons Godt geen onmogelycke dingen. Hieruyt zoudt dan moeten volgen, dat ons nu ter tijt het gebruyck der ceremoniën niet en zy bevolen. Dit, segge ick, mach men met goet recht zeggen totten huysgenoten der liefden. Tegen anderen zoude dese selve saecke op een ander wyse gehandelt moeten worden, doch mede met een ander meijninge, dan die uwe schynt met te brengen.

Belangende nu u godtzalige begeerlicheijt om te hooren onderwijsinge, hebdy recht daerinne, datter geen ander leermeester is dan de Vader des lichts. Want menschen mogen getuygen, wat men behoort te laten ende te doene, maer Godt leert het quade zo haetelyck ende het goed zo lieflijck kennen in der waerheyt, dat hy daerdoor oock wille heeft ende vermogen om 't quade te laten ende 't goede te doene. Dit vermach geen mensche. Hout u dan alleen aen die enige ware leermeester, ende met aendacht nacht ende dach u herte in zyne wetten becomerende, bevlyticht u in den Heere meer te laten het quade, dat gy nu ontwyfelijc quaet, ende te doen het goede, dat gy nu gewis goedt verstaet te wezen, dan dat gy uwen swacken geest overladet met zo diepe als u noch onnodige ondersoeckingen van den manière der verrijsenisse, van den onverganckelicheyt des werelts – zo vele nu dromen – ende van andere diergelycke curieusheyden. Dit rade ic u met herten. Ick doe 't oock zelve, ende gij sult bevinden, dat u geen meerder ponden sullen onthouden werden, is 't dat de Heere u vlytich ende getrou vint in 't cleyn pondeken. Betrout die hoochvliegende geesten niet, hout u cleyn ende neder tot dat de Heere u selve uwe ware nederheyt met eenen verhoogen wil. Dit is een veijlige padt; die hooch climt, mach laech ende dootlyck vallen. Niettemin zo u of iemant anders daer van uwe kennisse met enigen diepen saecken verdriet ende becommert mochte syn ende my derhalven metter pennen of met monde aensprake, hy sal my bereijt vinden 'tgunt my de Heere gegonnet heeft, vrijmoedelyck te getuijgen oft, zo ic niet en verstae, zonder schaemte mijn onwetenheijt naectelyc te belyden. Volhert in u naersticheijt om te sterven, want de doodt gaet voor 't leven. Ick wensche u eenen saligen doodt in Christo, daer 't ware kennen is. Werdt alzo een in Christo ende in denzelven een met die u metten vrunden ende allen goedtwilligen hertelick groet. Opten rugge zuldt het begeerde liedeken vinden.

Neemt dit al in 't goede, ick heb u willen nut zyn. Mach ic niet, volcht Godes aert in 't nemen van den wil voor 't werck, daer macht gebreeckt.

Coornhert Correspondentie, III, 53
Van de hanteringe der ceremoniën. Van H. N.'s dromen.

geadresseerde:	Dirck van Egmont*
datering, plaats:	Na 1581*
referentie:	Becker 1928, p. 302-304
aantal woorden:	927
thema:	Kritiek op Niclaes en alternatieve ceremoniën
omschrijving:	Coornhert gunt zijn correspondent dat hij kan onderscheiden tussen ware kennis en gewaande kennis. Velen zijn in de greep van waankennis. Vervolgens heeft hij het over de ceremoniën waarover zoveel strijd is. In een brief zijn duisternis en misverstand nogal eens onvermijdelijk. Ook zijn eerdere brief (= *CoCo,* III, 52) over dit onderwerp is misverstaan evenals zijn opmerking over Niclaes, die hij een 'tovenaer' noemde. Die aanduiding was terecht, Niclaes wil immers mensen doen geloven dat de verrijzenis in het hier en nu al is geschied. Wat de ceremoniën betreft, tot Christus' komst staat vast dat men God niet goed kan dienen met menselijke geboden, zeker als die tegen Gods geboden ingaan. Vaststaat ook dat de katholieke kerk de ceremoniën heeft vervalst en misbruikt. Die werken in elk geval niet meer. Of in andere kerken de juiste ceremoniën worden gebruikt moet blijken uit een uitdrukkelijk goddelijk bevel. In de laatste 1500 jaar heeft echter nog geen kerk een dergelijk bevel kunnen overleggen. Dat betekent dat de alternatieve ceremoniën niet naar Gods wil zijn en dat men ze dus heden ten dage moet ontberen of misbruiken. Het ontberen is geen zonde, want men is onkundig, maar misbruik wel! Coornhert betwist overigens dat uit 1 Cor. 11: 26 het gebod van het 'brood eten' (= avondmaal) volgt. Wonderlijk is al helemaal dat men (= H.N.) uit deze spreuk afleidt dat Christus nu al dagelijks verrijst.
bijzonderheden:	
opmerking 1:	Becker geeft aan dat Dirck van Egmont de geadresseerde is, maar geeft geen uitleg. Kennelijk ziet hij deze brief als het vervolg op de vorige die aan Van Egmont is geschreven.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 53.
Van de hanteringe der ceremoniën. Van H. N.'s dromen.

Beminde in Christo. Ick wensche u warachtige onderscheyt tusschen den kennissen in u, die warachtich, ende tusschen die, welcke gewaent, ende tusschen die, welcke valsch zyn ende mitsdien geen kennisse maer blinde onwetenheyt. Twelck nietjegenstaende werdt zulcke valsche of waenkennisse meest voor ware kennisse by veelen angenomen, die mitsdien innerlick haesten na 't verderfven door henluyden hartneckicheyt in 't liefhebben van haren waen ende valsch oordeel, in vermetelick onwetenheyt bestaende. Gy had my geseit – neven andere saecken – van ceremoniën. Daeraf vallet gevaerlick te handelen by denghenen, die den betekenden dingen nog ontberende, der ceremoniën werckingen, eynde ende oorzake niet en verstaen. Maer sonderling door briefven, daer men den saecken niet ten vollen mach handelen, gemerct het misverstant in den ceremoniën nu meest by allen volckeren, als meest uyterlick gezint zynde ende op 't sichtbaer siende, den meesten twisten veroorsaect ende door der briefven cortheyt nootsaeckelick duijsterheijt ende voorts misverstant moet geteelt werden. Dit vernemen ick mij wedervaren te zyn by u in mynen brief, wat cort van den ceremoniën sprekende, sulcx dat u mijn antwoorde op u bygeslachte sprake: 'Tot

dat hy comt' niet vernoecht zoude hebben; oock mede, dat u soude stoten, dat ick H. N. een tovenaer noeme.

Alhoewel ic nu van beijden desen saecken liever by monde dan by brief voorder bericht hadde te geven, so hebbe ick, nu geen middel hebbende daer by u te zijn, niet mogen laten te versoecken of mijn penne iet wil stellen, dat u grontlick vernoechte, 'twelck ick met herten bidde den gaefrycken Heere.

Alzo zie ick voor 't eerste, dat die man, den ick niet t'onrecht – zo ick te bewysen bereijt ben – een tovenaer hebbe genoemt, den zynen daerinne betovert metten afvalligen Hijmeneo ende Phileto,[127] dat zy geloven den verrijsenisse hier nu al geschiet te wezen. D'welck in mijnen oogen geen minder betoveringe en is dan geschiet was in den Galateren. Want men dit nu ter tyt even zo weijnich mach seggen van de algemeijne tweede verrijsenisse ende toecomste Christi, daervan ende niet van de eerste zonderlinge – Colos. 2: 12 – wij nu handelen, als men dat in tyden Pauli mocht seggen van de tweede verrijsenisse ende toecomste Christi; zo men H. N. dromen geen gelove wil geven plat jegen menichvuldige clare tuychnissen des H. Geestes in den Nieuwen Testamente. Belangende nu het doen, totdat hy comt, acht ic, dat men Gode niet behaechlick mach dienen met menschen geboden, noch veele min tegen zijnen ordeninge. Dat nu de ceremoniën vervalscht zyn ende in misbruijck gecomen by de Romanisten, sulcx dat alle andere kercken denselven schenden voor openbare mesbruycken, ja afgodenen, mach niemant lochenen, soude ick meijnen; so dat nu sulcx waer (is), volcht nootlick, dat men der Romanisten sacrament ontfangende, niet en doet na Godes behagen, maer een vergeefs werck of zonde. Sal 't nu ergens in andere kercken recht geschieden, zo moet daer blijcken Godts bevel te zijn, dat men den vervallen seremoniën weder op sal rechten, zo men niet bederflyck den hant wil branden met Oza,[128] met Core[129] ende anderen. Nu en hebbe ick nietjegenstaende vlijtige opmerckinge noch by geenen kercken, zedert den jare 1500 opgestaen, connen vernemen een warachtich bevel Godes om een kercke te stichten of den vervallen ceremoniën weder op te richten. Hieruijt schynt nu te volgen, dat de ceremoniën by den kercken – ick spreke van de sichtbare – die se aennemen, niet recht ende naer Godes wille werden gebruyckt, ende volcht mitsdien, dat men de ceremoniën nu moet ontberen of mesbruijcken. Het ontberen is geen zonde, daer men se niet recht en weet te becommen, al waren se schoon op verdoemenisse – dat men nergens leest – geboden. Mesbruyc is sonde, oock in elcx verstant.

Of gy – behalven 't voorszeide – oock wel terecht verstaet des apostels woorden, by u bygebracht, en dunct my niet, want of daer schoon staet: gy sult des Heeren doodt vercondigen totdat hy comt[130] volcht daeruijt bevolen te syn, dat men dat broot zal eeten, totdat hy comt? Dat can ic waerlick alzo niet verstaen. Segdy, dat dit vercondigen hanget aen 't broodt eeten, zo spreect gy 'tgunt u voorwerp plat tegen is; want dat broot eeten en wert daer niet bevolen te doen, maer hout de text: zo dickmael als gij 't doet; hy seyt niet: eet het broodt totdat hy comt, neen vryelick, maer stelt dat dan daer selve vrij met die clare woorden: '(zo dickmael) ofte wanneer

127 2 Tim.: 17, 18.
128 Koning Uzzia, zie: 2 Kron. 26: 16 e.v.
129 Korach; zie: Num. 16: 28 e.v.
130 1 Kor. 11: 26.

gy dat doet'. Oft nu al schoon geboden waer te vermanen den vruchtbaren doodt ons Heeren, tot verweckinge van onze liefde tot hem, ende dit totdat hy come, zoude elcx niet mogen geschieden zonder dat broot eeten? Nu en beveelt hy daer niet, dat men totten comste Christi toe het broot zal eeten, maer stelt dat vry – zo blyct –. Daerom verwondert my, dat gy dese sproke met onbescheydenheyt poocht te mesbruijcken tot bewijs, dat de algemeyne toecomste Christi in de tweede verrijsenisse nu in der tyt al dagelicx geschiet. Want ic u niet toebetrouwe, dat gy zo zeer gesint zoudet zijn tot dit gebruyck, maer moet geloven, dat gy – betovert door H. N. dromen – den tweeden algemeynen verrijsenissen acht te geschieden in deser tijt, daer ick by u zynde tegen sprack ende noch moet tegen spreken, zo lange ic geen ander schriftelic bewijs en zie. Dit bidde ick u hertsgrontlick wilt nemen gesproken te werden uijt mynen vrijmoedicheyt, tot uwen nut ende betrouwen op uwe verstandige onpartydicheyt, daerom gij 't wel ten besten zal connen nemen in der liefden van u ende alder menschen

Dienstwillige.

Coornhert Correspondentie, III, 54
Van de ceremoniën ende middelbare dingen. Dat men de nodichste ende nutste kennis eerst moet benaerstigen ende in 't cleijne getrou moet wezen, die tot meerder zal comen.

geadresseerde:	
datering, plaats:	Jaren '80*
referentie:	Becker 1928, p. 304-307
aantal woorden:	1132
thema:	Ceremoniën
omschrijving:	Coornhert komt te spreken over ceremoniën. Hij zegt dat er werken zijn die in zichzelf slecht zijn (zoals na-ijver) en dat er werken zijn die enkel afhankelijk van de intentie of bedoeling goed of slecht zijn. Dat laatste geldt voor ceremoniën en andere uiterlijke werken. Wie aalmoezen geeft uit eerzucht, doet geen goed; wie liegt om een onschuldig leven te redden, doet geen kwaad. Vervolgens gaat het over de doodzonde. Hij zegt daar weinig kennis van te hebben, maar die ook niet te willen en nodig te hebben. Niet alle ontbrekende kennis duidt op een gemis, want anders zouden wij de volkomen wijsheid van God behoeven. Zou het zo zijn dat wij die kennis nodig hadden voor onze zaligheid, geen mens zou ooit zalig worden, want geen mens kan alles weten. Hij verwijst naar 1 Joh. 5: 16.; men dient zich te realiseren op welk kennisniveau men zich bevindt. Wie het abc leert, hoeft nog geen weet van grammatica te hebben. Het heeft geen zin zonder kennis van het abc de grammatica te bestuderen. Zo staat ook zelfkennis voorop, kennis van ons kwaad en van Gods goedheid. Zo leren wij onszelf te verlaten en God lief te hebben. Dankzij ootmoed en zachtmoedigheid verlaten wij de duisternis (onszelf) en komen wij tot het licht (Christus). Pas dan komen wij meer te weten als wij kunnen zien in Gods licht. Dan wordt ons een en ander vanzelf duidelijk, buiten onze nieuwsgierige onderzoeken om. Wat wij in de Schrift nog niet begrijpen, moeten wij zo laten, totdat het vanzelf duidelijk wordt. Zonder licht valt er niet te zien, altijd studeren leidt niet tot kennis van de waarheid.
bijzonderheden:	
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 54.
Van de ceremoniën ende middelbare dingen. Dat men de nodichste ende nutste kennis eerst moet benaerstigen ende in 't cleijne getrou moet wezen, die tot meerder zal comen.

Ick vinde in u schryven van den 8en Martij lestleden een reden, gevallen tusschen uluijden ende C. in 't wederom keeren van den Hage na Delft, als ick met uluyden ende hem van Delft na den Hage was gegaen geweest, beroerende dieselve redene – die ceremoniën ende hanteringe ofte vermidinge van dien. Hierinne acht ick, na myn cleyn oordeel, die reden van C. meer waerheyt te hebben dan uluijder meijninge, zo my die u brief voorbeelt. Want men vindt wercken, die van sich selfs quaet zijn, oock wercken, die van selfs goet noch quaet zijn, maer sulcx zyn als die meyninge is. Van selfs is quaet iemants welvaren te benyden, iemants goet te begeren met meer andere diergelycke, diewelcke ooc noch maer in der herten gewiecht zynde – al volcht er geen uyterlyc werck na – van selfs sonde zijn. Maer zo en is 't niet metten ceremoniën ende meer andere uijterlycke wercken, die goet of quaet zyn voor Gode, nadat die meninge ofte het eijnde is, daeruyt oft om die (zij) geschieden. *Exempli gratia:* almis geven een behoeftich mensche schijnt immers

wel een goet werck, zo is 't oock, als liefde die wortel oft oorsake is ende het eynde ofte meijninge, opdat dien mensche wel zij. Maer is hoovaerdye die wortel, sulcx dat eersucht ende die mensche lof het eijnde is, daerom d'aelmisse geschiet, wye zal dit goed werck in den schijn van quaetheyt ende sonde mogen verschonen? Ter contrarie is liegen ende steelen immers sonde ende alle beyde quaet werck in den schyne. Maer wie zal iemant, ter noodt liegende buijten iemants schade tot behoudenisse van eens onnoselen mensche levens ende verhoedinge van moordt, met waerheyt connen lachteren? Neemt dat (ick) eenen toornigen droncken man, opset hebbende om een mensche doot te stecken, behoudelick ontsteele zynen opsteker, niet om hem schade ende mij baet te doen, maer om dootslach te beletten. Wie zal niet wettelick die dieffe moeten prijsen? Gaet het nu met dese wercke, zo die de voor quae acht in sicht, wat sal 't metten ceremoniën gaen, die geheel een ander aerdt hebben? Ick mach niet langer op 't schryven blyven, den verstandigen is haest genoech geseyt ende wil hieraf breder by monde spreken, als die Heere ons eenmael weder byeen voecht. Middeler tijt acht ick zekerste te zyn, dat niemant en oordeele van saecken, hem noch niet grondtlick condt zynde.

Belangende nu N.'(s) kennisse van de sonde ter doodt toe, bekenne ick gaerne met waerheyt, dat ick veel meer van dat ding zoude kunnen waerschynlick zeggen dan warachtelick verstaen. Siet, daer opene ick u mijn onverstant, schamelheyt ende armoede onbeveijnsdelick. Ick becommere my daer oock niet eens mede, ja en bidde Godt, den vader des lichts, noch niet om dese wysheyt te hebben. Waeromme datte? Omdat ick weet, dat ick die wysheyt noch niet en behoeve. Dunct u dit niet wonder? Behoefdij die kennisse niet – denckt gijluyden hier – die gy bekent, dat u noch ontbreect? Neen voorwaer, want anders most ic die volcomen kennisse ende wysheyt Godes selve behoeven, die in de fonteyne der godtlycker wijsheyt is. Dit is valsch, want waer 't, dat wy die nootlyck behoefden ter salicheyt, zo mocht geen mensch zalich worden, gemerct geen mensch alwetende mach werden, 'twelc Godes eijgendom alleen is. Staet dit dan vergeefs by Sanct Jan – 1 Joan. 5. 16 – geschreven ? – segdy hier. Neen geensins, maer die wyn ende stercke spyse en is voor der kinderen weecke maghe geensins, maer voor den mannen. Die noch onder den A.B.-naers a. b. c. leert en behoeft den gramaticam niet. Maer wel die zo verde zyn gecomen, te weten in dat boec. Of oock een A.B.-naer, noch niet connende die letteren, – swyge lezen – den gramaticam zo vierichlyck begeert te leeren, dat hy zyn A.B.C.-boeck uijter hant wierp ende stadelick sage ende studeerde in een gramatica, mach hy oock immermeer zo doende tot kennisse van dien geraken? Ic achte wel neen. Maer zo dese A.B.-naer den meester bade om die kennisse of wijsheyt, die hem nu van node is, te weten kennisse der letteren ende daer vlytelick in arbeyde door 't middel daertoe dienende, dats een A.B.C.-boeck in den handen ende ogen te hebben,[131] dat over te seggen enz., dese soude die kennisse becomen, bequaem worden tot het verstaen van de gramatica ende die door 't leren ten lesten leren mogen. Alzo gaetet hiermede. Zo lange wy sonder die letteren te connen arbeyden om te lezen, doen wy gants verloren moijten, maer beginnen wy ordentlyck van onderen of, so gaet het voort. Wat is dan die wijsheyt oft kennisse, die wij nu behoeven, daer wij den vader des lichts om bidden

131 Vgl. Heb. 5: 12, 13.

sullen ende die wij nu vercrijgen mogen door zyn licht der genaden? Kennisse van onse eygen quaetheyt in 't mishandelen tegen die hoge maiesteyt Godes ende kennisse, die daeruijt volcht, van de godtlycke goedtheyt in 't lieflyc verdragen van boosheyt; hieruijt comt hate tot het quade, daerdoor wy ons selfs verlaten, ende liefde tot Gode, daerdoor wy Christum om tot Gode te comen navolgen. Dits onze a. b. c. mette lesse van ootmoedich ende sachtmoedich van herten te werden. Dese lesse moet in der daedt gepractiseert ende gestudeert worden. So uijt ons selfs – dats uyte duijsternisse – tot Christum – dats tot het licht – gaende, comen wij in den lichte Godes. Daer eerst worden wy bequaem om hoger lessen – als van den sonden in den H. Geest enz. – te verstaen, want dan mogen wy in den lichte Godes het licht sien, dan gaen ons van zelfs op, buijten alle curieuse nasporingen, dingen, die ons te vooren duyster waren, ende die wij in onse duysterheyden niet mogelick waren om verstaen. Want dan vallen die zegelen van dezen besloten boecke. Salich dien dat gebeurt. Dese voet laet ons volgen; 'tgunt wy noch in 't lezen der H. Schrift niet en verstaen, dat is best te laten staen, tot dat het ons van zelfs wil opgaen. Dat zal worden, is 't, dat wy in 't cleyn – dats in den voors. A.B.C. – getrou zyn, ons zal meer betrout worden, doen wy alzo eenen getrouwen handel met ons toebetrouwde pondeken. Dits de sekerste wech ende die nederste. Hoge climmers vallen sorchlyck. Onmogelyck is 't zonder licht te zien, zonder waerheyt te kennen ende sonder verstant recht te oordelen. Dit bestaet nochtans meest elck ende daerom is 't oock waer met meest elck, dat zy altijt studeren ende leeren, maer nemmermeer en comen tot kennisse der waerheyt. Dit segt dat vrouwken, dit segt uluyden selve, dit seyt oock hemselve u C. die u allen wenscht die voors. kennisse van eygen quaetheyt ende Godes goedtheyt in den Heere, denwelcken u allen hertelick beveel.

Coornhert Correspondentie, III, 55
Van religions vryheyt. Aen den syndicus eens hooftstadts, daer d'exercitie van de religie op geltstraf was verboden. Betonende zulcx consciëntiedwang ende landverderffelyck te zijn.

geadresseerde:	Dirk Canter*
datering, plaats:	Juni 1590, Gouda*
referentie:	Becker 1928, p. 307-308
aantal woorden:	481
thema:	Godsdienstvrijheid
omschrijving:	Coornhert gaat in op een bericht dat burgers buiten de stad ter kerke gaan, omdat zij de predikanten die door de magistraat zijn aangesteld niet gerechtigd achten en dat de overheid deze kerkgang ('noch in velden noch in huysen') alle gezindten verbiedt op straffe van een boete. Verbaasd hierover merkt Coornhert op dat een regering gewelddadig of vrijheidslievend is. De eerste is onbestendig, de tweede bestendig. Machiavellistische politiek is ongewenst, de onderdanen moeten ervan uit kunnen gaan dat de overheid goed en wijs is, dienstbaar aan het welvaren van de onderdanen. Zo krijgt men spontaan ontzag voor de overheid, anders vreest men een angstaanjagende overheid. Genoemd verbod dreigt over te slaan naar de andere provinciën. Verachting van de overheid ligt op de loer. Dit dreigt slecht af te lopen. Denkt dat kleine deel van adel en burgerij soms machtiger te zijn dan Karel V, diens zoon en enkele koningen van Frankrijk? Zij hebben met hun strenge plakkaten en moordpraktijken in hun landen oproer en ondergang veroorzaakt, want het volk verdroeg de gewetensdwang niet! Het verbod is onmiskenbaar gewetensdwang, dus men kan weten wat er te wachten staat. Men kan zich wijsmaken dat gewetensdwang samen kan gaan met duurzame vrede, maar die bestaat niet zonder binnenlandse eendracht en die veronderstelt gelijkheid onder de onderdanen: niemand mag zijn 'opperste goed' ontnomen worden.
bijzonderheden:	Coornhert spreekt van 'machiavelliseren' om verkeerd gebruik van overheidsmacht aan te duiden.
opmerking 1:	Datering zie: Becker 1928, p. 307, nt. 4.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 55.
Van religions vryheyt. Aen den syndicus eens hooftstadts, daer d'exercitie van de religie op geltstraf was verboden. Betonende zulcx consciëntiedwang ende landverderffelyck te zijn.

Edele, voorsienige, zeer geleerde ende jongstige heere.[132] Gister verstondt ic, dat daer over acht dagen een hoop burgeren buyten der stadt versaemt zouden zyn geweest om plegen hoor exercitiën, die zy in de kercke niet en mochten hanteren, vermits zy de predicanten, by d'overheyt gestelt, niet en konnen achten voor wettelyck. Ende dat d'overheyt aldaer, tot verhoedinge van sulcx dat vorder siet, verboden zoude hebben opte boeten van 25 gulden, dat niemant van alle gezintheyden voortsaen om enige hore kerckgebruycken te oeffenen, noch in velden noch in huysen, oock enige vergaderinge maken etc.[133] Het wonderde my,

132 Dirk Canter, zie: Becker 1928, p. 307, nt. 4.
133 De Utrechtse magistraat zet de gereformeerde predikanten in december 1589 de stad uit, maar de kerkgangers weigeren de nieuw benoemde predikanten te horen, betwisten de legitimiteit van de handelwijze van de magistraat en gaan – gewapend – buiten de stad kerken. De magistraat en de Staten van Utrecht beschouwen deze 'conventikels' als oproer, die zij verbieden met strafdreiging. Zie Becker 1928, 307, nt. 5 en de monografie van B.J. Kaplan, *Calvinists and libertines. Confession and community in Utrecht 1578-1620*, Oxford University Press: Oxford 1995.

konde sulck verbodt qualyck geloven ende quam in twyflycke gedachten, die ic niet en mocht laten u.l. te ontdecken met dese denckcedulle.

Zonder hooft can geen lichaem sich lange wel bestieren. Des hoofts bestier is geweldich of vrywillich; dat is onbestendich, dit bestendich. Wil men niet machiavelliseren, men moet maken, dat de landtsaeten een vermoeden crygen van d'overheyts goetheyt ende wysheyt, zodat zy vernemen, dat d'overheyt des volcx welvaren soect bovenal, ende dat zy sulcx wijslyck can belieden. Dit baert willich ontsich, d'ander vreeslijc, ooc voor de gevreesde overheyt zelf te vresen. Het verbodt, aldaer nu gedaen, strect om tot ver[n]oeginge van andere provinciën,[134] sonder meijninge van 'tselve te executeren of met ernst te doen onderhouden. Het eerste is niet sonder pericule van in verachtinge te comen, doch mach nu meerder noot daertoe dringen, dit soude ic licht vermoeden. Maer soude 't laetste de meninge wezen, zo is te besorgen, dat het qualyck eynden sal, ten ware enige edeldom ende een deel burgeren meynden, machtiger te wezen dan Keyser Kaerl, zijn soone, oock de coningen van Vranckryck waren, welcker ontsichlycke macht noch wijsheijt aller hoore versochte raden niet en heeft konnen de lande bestieren door die hore strenge placcaten ende moordelycke executiën derselver in de haven, maer hebben dieselve gestuert aen d'oproerige verderfclippen, want de landen en hebben niet willen lyden der conscientiën dwang. Meynt men se daer nu te volvoeren – want dese uwe geboden aldaer zyn onlochbare dwang der conscientiën – zo hebdy te verwachten in u stadt, dat het keyserryck, dat machtige koningryck ende dese rijcke Nederlanden hebben geleden ende de twee naeste noch lyden. Of men soude sich moeten vroedt maecken, dat het minste zoude vermogen, dat het meeste niet en heeft vermogen, dats gewelt te doen den conscientiën ende desniettemin den landen in gestadiger vreden te houden; dat mach niet zyn zonder innerlycke eendracht, die mach niet blyven, daer men onder die lantsaten sulcke ongelycheyt hout, dat men d'een alleen geeft al zyn wille ende al d'anderen beneemt hoor opperste goet. Meer hadde ic hieraf te seggen, ten waer u.l. onlangs, zo ic hope, in druck meer zal mogen zien.[135] De mont zoude hiervan breder kunnen seggen t'onser byeenkomste. Middeler tyt wenscht uluyden d'esopische wysheyt van sich niet telcken weder aan denselven steen te stooten.

134 Hier lijken enkele woorden te zijn weggevallen.

135 Verwijzing naar zijn *Proces van't ketter-dooden, ende dwangh der conscientien. Tusschen Iustu Lipsium, schrijver vande Politien anno 1589. daer voor, ende Dirck Coornhert daer teghen sprekende*, in *Wercken* III, 43r-170r/111-357.

Coornhert Correspondentie, III, 56
Van 't opperste goet ende 't gemeen nut alleen te leven.

geadresseerde:	Gerrit Stuver
datering, plaats:	1590*
referentie:	Becker 1928, p. 308-310
aantal woorden:	371
thema:	Het 'opperste goed' en financiële beslommeringen rondom een publicatie
omschrijving:	Coornhert reageert ingehouden op Stuvers commentaar op zijn *Opperste goed nasporinghe*. De scherpte van zijn, Coornherts, kritiek is bekend en hij weet dat Stuver zijn vrienden liever sticht dan overreedt. Stuver heeft in zijn commentaar grote namen gebruikt, mannen met meer verstand dan hij, zodat hij er niets over kan zeggen. Voorop staat echter dat hij Stuver meer dan wie ook graag mag. Vervolgens vertelt hij over financiële complicaties bij het drukken. In dat verband geeft Coornhert aan dat zijn inkomsten niet meer zijn dan vroeger in Haarlem ('meer dan 200 gulden jaerlicx'), hij minder rent ontvangt en de tijd duurder is. Misschien kan Stuver bijdragen? Het is tenslotte voor het algemeen belang, een gift is als een aalmoes. En ook Stuver vindt dat het boek zeker gedrukt moet worden.
bijzonderheden:	
opmerking:	

Brief 56.
Van 't opperste goet ende 't gemeen nut alleen te leven.

Beste vrundt, Mr. G. S. U oordeel van my 'Opperste goet'[136] hebbe ic gelezen, dat te wederspreecken en laet onse vrundtschap my niet toe, dewyle gy my kent, dat ic liever straffende waerheyt dan liefkosende logen hore ende ick u kenne, dat gy u vrundt liever tot stichtinge dan tot verleydinge dienet. Ick en derf 'tselve oock niet toestemmen, gemerckt ic de verstanden der hoochvermaersten namen, by u verhaelt, verde boven my kenne. Maer dat is waerheyt: u behagen alleen is mij liever dan duysent anderen. Ick haddet een drucker geschoncken, die haddet aengenomen op synen kosten te drucken. Dit nieu gebodt[137] doet hem slappen; het verschiet na grote costen, oock de schade, die de Haerlemsche drucker[138] mij gedaen heeft met drucken, als met zyn gestolen goet 't vet overal wech hebbende, doet my oock slappen, zonderlingen nadien ic niet altoos en winne, als ic tot Haerlem plach – meer dan 200 gulden jaerlicx – als ic daer woonde,[139] welck gewin ic met wil ontbere om het gemeen beste te leven; oock zyn myn renten niet groot ende de tijt duyr, zodat ick myn mager terende vertere ende derhalven te drucken niet veel mach ontberen, dewyl ick oock noch costen van drucken zal moeten doen van dingen, die nootlyck zijn, zo sal 't 'Opperste goet' moeten in doncker blijven, ten waer ick 50 of 60 gulden renteloos 4 of 3 jaren te leen hadde. (Zo zy) middeler tyt zouden mogen incomen ende u sulcx gelegen is

136 *Opperste goeds nasporinghe*, Gasp. Tournay: Gouda 1590. Hij draagt dit boek op aan Stuver (zie *CoCo*, II, 12).
137 Becker verwijst naar *Nader ordre* (9 maart 1589) plakkaat 'tegens het stroeyen van seditieuse boeken, geschriften (...)'.
138 Becker vermoedt dat Antonis Ketel is bedoeld, die sedert 1575 veel werk van Coornhert drukte.
139 Coornhert verlaat Haarlem in juni 1588, woont tot 3 oktober in Delft, wordt de stad uitgezet en vertrekt naar Gouda.

ende gy die leninge ofte verleg – ick wil tot uwen oorbaer venten – in plaetse van aelmisgelt wel besteet soudet achten voor 't gemeen beste ende ic sulcx vernam, zoudy 't haest wel gedruckt in 't licht mogen zien, want ick om een getrouwe drucker raet wete. Dit slae ick dus vrymoedich uyt, op myn vrundts seggen, dat het waerdich is gedruckt te werden, die weet zijn gelegentheyt zelf best. Ende bidde, dat gy hierinne niet en doet om mynen wille, die doch my selve ende alle myne armoed – zonder aenschou opten ondanck; der onwyse machten – oock myn tyt, lyf ende leven 't gemeen beste hebbe toegeëygent. Dat weet den alwetende Godt, die ick u bevele met ganscher harten als myn selve.

Coornhert Correspondentie, III, 57
Vervolch op 't voorgaende.

geadresseerde:	Aggaeus van Albada*
datering, plaats:	1583*
referentie:	Becker 1928, p. 310-312
aantal woorden:	589
thema:	Wederzijds onbegrip
omschrijving:	Coornhert reageert op een brief van Van Albada waarin deze zijn genegenheid voor hem kenbaar maakt, maar overigens weinig schrijft wat hij goed begrijpt en veel waarmee hij het hartgrondig oneens is. Stuver heeft zich kennelijk over de drie-eenheid uitgelaten. Coornhert zegt het er niet mee eens te zijn dat het begrip van de drie-eenheid onontbeerlijk is om een goed christen te zijn. *Idem*: de ongeschapen natuur van Christus. Hij oppert dat zijn 'grof verstant en ongestorven vleeschelicheyt' hem mogelijk in de weg zitten, maar sluit ook niet uit dat Stuver niet naar waarheid oordeelt, onderkent evenwel dat het Stuver niet ontbreekt aan 'const ende subtijlheyt'. Stuver heeft zich ook over de erfzonde uitgelaten, in de zin van Kaspar Schwenckfeld, Coornhert mist de grondslag in de Schrift en ziet enkel gissingen. Stuver heeft geschreven dat Coornhert zelf zich aan subtiliteiten schuldig maakt ter zake van het onderscheid eeuwig en oneindig; Coornhert meent echter wel degelijk de Schrift ten bewijze te kunnen aanvoeren. Tenslotte wijst Coornhert nog op de bij zijn 'sendtbrief' gevoegde boekjes (wellicht *Nadencken op't sevende capittel totten Romeynen* en *Levende Kalck*) die hopelijk een en ander verder verduidelijken.
bijzonderheden:	Verwijzing naar Kaspar Schwenckfeld.
opmerking:	Over geadresseerde en datering zie: Becker 1928, p. 310, nt. 4. Deze brief is het vervolg op *CoCo* I, 44, a en *CoCo* I, 44b: brieven aan Aggaeus van Albada, die zijn opgenomen in het *Brieven-Boeck*.

Brief 57.
Vervolch op 't voorgaende.

Ghister avondt is mij geworden het uijtschrift van uwer E. schrijven aen mij, dat heb ick begeerlick gelezen, daerinne u.E. liefde tot myn heijl gemerckt ende weijnich, dat ic recht can verstaen, maer veel, dat ic met grondt wederspreken can, bevonden. Twelc dit mijn scrijven metdragen soude, zo ic niet uijt u.E. schryven en mercte, dat deselfde met vlijtiger zake becommert en ware. 't Es wel sulcx, dat u.E. sich self vrundtlick aenbiedt, zo ic begere voorder te schrijven van den onderscheyt der persoonen in der godtheyt, maer want ic in dit u.E. schryven geen bewys altoos en sie, dat niemant een Christen mach zijn zonder die te verstaen, 'twelck myn laetste schrijven wel tot drie plaatsen vooral was eyschende, zo en mach ic mij niet met ernst tot het onderzoek van dien, zoo 't dan maer curieusheyt voor mij soude zijn, begeven ende noch minder u.E., met grote ende nutter moeyten overladen zynde, daerom bemoeijen. Van de oncreatuyrlicheyt Christi vernoecht my u.E. schryven noch min – ick moet rondelyck spreken – ende soudet nu noch veel meer uyt u.E. eygen schrijven dan te vooren mogen wederspreken. Of nu sulck mij niet vernoegen comt door mijn grof verstant ende ongestorven vleeschelicheyt dan door u. E. ontberen van waerheyt in die saecke, en weet ic niet, maer dat het u.E. aen geen const ende subtijlheyt en gebreeckt, mercke ick zeer wel. Dan beroerende het derde van de erfsonde, zo u die

met C. S.[140] houdt, zie ick met open oogen, dat deselve u.E. meijninge op duijsent onzekere ende swacke coniectionen of gissingen es gegrontvest ende niet op een eenige – swyge twee of meer – clare tuychnissen der H. schrifturen, zo mij lichter dan u. E. can geloven – als ick mercke – soude montlyck doen blycken, indien ick tegenwoordich ware, d'welck de Heere, zo ic hoope, my eens zal verleenen omme dan van alles volcomentlick hieraf ende van 't voors. in der liefden te handelen. Daer u.E. seggen, dat ic my self aenstoot make in die subtijlheyt van de onderscheyt tusschen euwicheyt ende oneijntlycheyt, ende dat icx, zo lange ick stoene op sulcke grondt, van mijne wederzaken niet en sal triumpheren, gaf mij vreemt in 't lesen, als die qualick can geloven, dat uwer E. niet en soude gemerct in de H. Schrift dat woort euwich verscheyden betekeningen te hebben, als – onder meer anderen – oock voor 'tgeene (beginne) noch eynde en heeft, dat eygentlick euwich ende een voorogentheyt alder dingen, zo van voorleden als van tegenwoordige ende toecomende is, sonder voor of na; ende voor 'tgene, dat beginne maer geen eynde heeft ende mitsdien niet subtijlyck maer duydelyck oneijntlyck wert genoemt. Dit houde ic voor vaste waerheyt, op welc gront stoenende, ic nemmermeer voor Gode noch synen heyligen beschaemt en sal worden, ofschoon myne wedersaken over mij voor den groven hoop schenen te triumpheren, alzo ic geen beter triumphe hier ter werelt en verwachte dan alle dienaeren der waerheijt, ja de waerheijt Christus Jesus self ter werelt gehadt en hebben. Ende niet meer met dit myn schrijven willende uwer E. hinder zyn in desselvens onlede, zonderlinge nadien ick mercke, dat u. E. dit schrijvende noch niet en hadde gelezen die boecxkens, gevoecht by mynen sendtbrief, wil ic verwachten 'tgeene u.E., meer tyts vercregen ende mijne boecxkens gelezen hebbende, zal geheven te schrijven, omme dan, zie ic 'tselve nodich, wat volcomender te handelen 'tgeene vruchtbaer zal mogen schijnen. Middeler tijt wert u. E. des Heeren genade bevolen.

140 Kaspar Schwenckfeld.

Coornhert Correspondentie, III, 58
Van achterclap ende naemschendinge gelyckmoedich te dragen.

geadresseerde:	Een vriend
datering, plaats:	Jaren '80*
referentie:	Becker 1928, p. 312
aantal woorden:	189
thema:	Laster
omschrijving:	Coornhert stelt dat wij, waar wij elkaar aanspreken op gedrag, de dingen bij hun naam moeten noemen. Het volk ('het Her Omnes') heeft echter de behoefte om te lasteren, met name over de vromen. De Schrift (Paulus, Gal. 1: 10) leert dat wie de mensen wil behagen, God niet kan behagen. Coornhert voegt tot slot een gedicht van Cato toe.
bijzonderheden:	Verwijzing naar gedicht van Cato dat is vertaald door C. A. Boomgaert.
opmerking:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhert-bibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 58.
Van achterclap ende naemschendinge gelyckmoedich te dragen.

Dat gy, hertslieve ende zeer waerde vrundt, ongaerne van mij hoort dingen, die niet goet zyn, comt door liefde ter deuchden in u, die liever den menschen goedt dan quaedt zage. Maer zo ick schuldich ware aen 't quade ende ghij 't dan noch ongaerne hoorde uyt leedt van mijn schuldige beschaemtheyt, waer onrecht, want ick selve dan in die wel verschulde schande geensins, maer wel in myn quaetheyt bedroeven zoude. Nu dat zy zoo 't wil, het volck moet kallen ende zo zy meest quaet zijn, clappen zy liever ende meer quaet dan goedt, immers van den goeden, zodat by veele vromen voor een ware prys gerekent is geweest van 't volck mispresen te syn. Dat ick den menschen wilde behagen – zeyt de godtlycke Paulus – zo mocht ick Godt niet behagen. Dit dient dan alleen daertoe, dat gy u meynethalven niet ontrusten en soudet, wadt het Her Omnes kalt, dat doch partydich is.

Vaert wel en gedenckt Catonis disticon:[141]

Leeft wel en acht niet op de logen,
die clappers tong van u verspreijt.
Recht leven staet in u vermogen,
maer niet wat iemant van u seyt.

141 Coornhert haalt hier de vertaling van C.A. Boomgaert aan van Cato (*Catoos zede-vorms Koppeldichten verduytscht Liets-ghewyse*, Amsterdam 1644): *Disticha Catonis*, Liber III, 2: *'Cum recte vivas, ne cures verba malorum; Arbitrii non est nostri, quid quisque loquatur.'*

Coornhert Correspondentie, III, 59
*Twijfel van mijn eygen sake niet wel te verstaen.**

geadresseerde:	Catiwin
datering, plaats:	Jaren '80
referentie:	Becker 1928, p. 313
aantal woorden:	180
thema:	Dank voor een advies
omschrijving:	Coornhert heeft de raadsheer Catiwin om raad gevraagd, bedankt hem en informeert naar diens zoon. Van ene ongelukkige Amerongen heet het dat hij zoonlief zal afschrikken van Venus.
bijzonderheden:	Catiwin is wellicht een 'schuilnaam', overigens is het briefje nogal mysterieus.
opmerking:	

Brief 59.
Twijfel van mijn eygen sake niet wel te verstaen.*

Aen den raedtsheer Catiwin, Coornhert zynen waerden meester.

Twijfel van mijn eygen sake niet wel te verstaen dede mij omspeuren na eens anders raedt. Wien mocht ick daer beter toe verkiesen dan die wil ende macht daertoe heeft? U vrundtlycke wille tot mij is bekent, niet min u versochte geleertheyt. Dus vraechde ick u.E., daerin heb ick zo weijnich gemist als u.E. in 't wel raden. Dat dencke ic oock te volgen volgens mijn voornemen in 't vragen ende bedancke u hertelick van de moeyte. Horende iemant bequaem tot u.E. soons geselschap – ick wilder ooc na vernemen, die nae Vranckryc wil – dencke u. E. daeraf te verwittigen. U.E. zal voor u soons afscheyt, zo ick vermoede, oock niet onverwitticht laten, dat hem 't exempel van den ongeluckigen Amerongen een afschrick zy van Venus. De consultatie heb ick gaerne gesien; zij is, zo ic mercke, vlytich gedaen, de verstandicheyt overtreft mijn verstandt. Doch twyfel ick of die gewoonte Bulgari maer locaal zy ende hier wel niet gelden mochten. Maer Sutor[142] gaet hier te verde. U.L. huijsvrouwe ende gesinde, zonderlingen Adrianus moeten vruntlyck gegroet zijn.

142 Becker verwijst naar Plinius, *Naturalis historia*, 35, 36: *'Ne sutor ultra crepidam.'*

Coornhert Correspondentie, III, 60
*Een gedicht over dichtkunst.**

geadresseerde:	Henrick van Holten
datering, plaats:	2 juli 1570
referentie:	Becker 1928, p. 313-316
aantal woorden:	610
thema:	Dichtkunst
omschrijving:	Twee gedichten. 1. Over dichten (ook pleidooi voor het Nederlands) en over de religieuze vernieuwing (met verwerringe deurdrongen / dan begintmen te proncken met eygen scande). 2. Passage uit rondeelbrief aan een Brabantse dichter ('Ons tael is zelf ryc, noch wert voor haer gestolen / Wt Latyn, spaensch, walsch, wt zuyden en wt noorden').
bijzonderheden:	
opmerking:	Deze brief, in het bezit van J.F.M. Sterck, is door hem gepubliceerd in *De nieuwe Taalgids XVI* (1922), p. 292 e.v. Becker heeft de tekst zonder wijzigingen overgenomen.

Brief 60.
Een gedicht over dichtkunst.*

Aan Henrick van Holten, den 2en Juli 1570.

Willen wy dan eens (vruntlyke Holtene) sceyden
vant jonstich prysen, een aentreckendt verleyden,
om daechlycks onder ons beyden
te scryven dat lustich zy ende stichtelyc?
Myn brief docht my verdoolt, deur d'antwoorde la[ncksaem],
die is my nu zo aengenaem
dat myn penne, eerst scryvende traech en gichtelyc
nu loopt rasch, snel, en lichtelyc.

Van der baladen stoc onzeker van zeden
hebdi tverstant, ooc vant verandren der sneden
hoewel men dit oock met reden
in hele regels bruyct, na lust der poëten.
U dunct oock recht, dat men na teerste vers beginne
al dander gelyk afspinne
want dit doet elck die sich rymens wil vermeten
zo ic noch heb connen weten,

Maer den cadentien en sillaben roerende
zye ick zy al maet inde sillaben voerende
daer elc scerp is op loerende
met plomp versuym vande cadentien minlyc,
U zin is hier best, doch tegen tsotte misbruyc
daer ic nemmermeer onder en duyc
dan als na de verwerde charten onzinlyc
veel scoone prysen syn winlyk.

Ic prys 't lyeflyc gehoor, voor scerpe tellinge
die ick als een kuischen monicx quellinge
vry verlaet in myn Stellinge;
als des ryms zoetheyt verzuyrt deur die dwase wetten;
voort en wert in tsestich reglen een eyndelwoort
in goet rym nyet tweemael gehoort.
dit waer des ryms doot, of hatelyc besmetten
daerom moetmer wel op letten.

De bedelwyn wt vreemde ontleende vaten getapt,
De Lazarus mantel, geflict, gebrodt, gelapt,
de stamertong die onduytsch clapt
hebdi fyn met haer rycke armoey bescreven,
noch zeg icx u zuuvre tael is my meer lyef
dan eens princen achtbaere brief
deurspect met veel talen onder een gedreeven
dat ons moeder spraec doet sneeven.

Want zo d'oude zongen, pepen ooc de jongen
Jan alleman volcht der hanssen cromme tongen
met verwerringe deurdrongen
dan begintmen te proncken met eygen scande.
Hier over heb ic voormaels (als ghy nu) geclaecht
want het my ooc zere meshaecht,
Zo ghy moecht zyen in deser rondeelkens verstande
die ick u hyer met behande.

Aengaende die kennisse by my om gevraecht
en es nyet die letterlyc doot, quelt, ende knaecht
nyet doende 't goedt dat men bejaecht.
Maer die in Goodts Ryck doecht, vroecht en vree moet geeven
die ons, ons zelf doet haten met hert en zinnen
en Godt boven al doet beminnen,
daer meyn ic, die doet des boosheyts doodt aencleven
om Goodts goetheyt te beleeven.

Gedaen den tweeden dach der zevender maand, even
alsmen telde vijftienhondert thienmael zeven
om eens tsamen af te weeven
't web van kennis, alst eerst by u gescooren // wert.
Midler tyt zende ick u, godtsoeckende mensche
zalige rust tot een wensche
in Christo, dats inden wech, daer nyemant verlooren // wert.
In hem bemindt u, Ver Coornhert.[143]

143 = Verkoren hert. Becker merkt op dat hetzelfde woordspel voorkomt in *Lied-boeck* (Lied XIV, XXIV, XXXVII, XL XLIV) en *Abrahams Uytganck.*

Extract wt een Rondeelbrief voormaels aen een vermaert brabantsch Rhetorycker geschr(even)

T'waer te lyden, ghinct ghy maer in letters dolen
maer men mist daer ooc moedich in heele woorden.
Het neerlantsch hoereert met veel onduytsche scolen.
Ons tael is zelf ryc, noch wert voor haer gestolen
Wt Latyn, spaensch, walsch, wt zuyden en wt noorden.
T'waer noch etc.
maer men mist etc.
Dus zullen vreemde hoeren ons moedertael moorden.
Dees corrigibel statie // ons enargie blameert
T'welc men obrueert // met errante Imitatie
teffect valt demonstratie // die 't propoost observeert.
Dees corrigibel etc.
Wantmen tlatijn useert // en ons duytsch abandonneert
Ja vol na extirpeert // van zijn naturel gratie.
Dees corrigibel etc.
T'welc men obrueert etc.
Is dit geen blamatie // voor ons duytsche natie ?
Hyer hebdi tgeblyf
Van dat ick nu scryf
Groet vruntlyck u wyf.

Opschrift:
Eersamen vromen ende veelgeleerden Henrick van Holten van Harderwyc tot Emmerick.

Coornhert Correspondentie, III, 61
Denckende te rugge om dancbaer te wesen.*

geadresseerde:	Abraham Ortel(ius)
datering, plaats:	15 juli 1578, Haarlem
referentie:	Becker 1928, p. 316-318
aantal woorden:	592
thema:	Gedicht, opgedragen aan Abraham Ortel
omschrijving:	Ortel heeft Coornhert een gravure van Galle gestuurd ('La mort de la Vierge entourée des apôtres et des disciples'). Coornhert prijst diens kunstvaardigheid. Nooit zag hij zoiets droevigs, wat heet, hij hoorde het schreien. Probleem is wel dat Ortel de ene weldaad op de andere stapelt: 'Ic was becommert, hoe myn danckbare handen / ontbinden zouden mogen u miltheyts banden'. Hij bedankt hem met dit gedicht.
bijzonderheden:	Verwijzingen naar Brueghel en Philip Galle
opmerking:	Deze brief heeft Becker overgenomen uit J.H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae archivum*, I, Canterbury 1887, no. 75, p. 175 e.v. Zie ook de tweespraak met Ortel *Wercken* I, 80r-80v/275-276.

Brief 61.
Denckende te rugge om dancbaer te wesen.*

Aan Abraham Ortel, Haarlem den 15en Juli 1578.

Denckende te rugge om dancbaer te wesen
Quam my, Jonstige Ortel, u gift gepresen,
Dye ic van bouen tot ondren
vrolyc doorsach met verwondren,
om 't constich tekenen en 't geduldich snyden.
Bruegel en Phlips[144] hebben hen zelf overwonnen.
Elc van hen, acht ic, heuet noyt bat geconnen.
Zo heeft hun vrients Abrams jonste
geprickelt hun luyder conste:
Dat dit constige stuc constlyc zal verblyden
Den constlyeuenden Constenaerts t'allen tyden.
Noyt zach ic (dunct my) tekening bequamere
noch gelyken snee, dan dees droeue camere.
Wat segge ic? zach? D'oren hoorden
(zoot scheen) dye claechlyke woorden,
Het zuchten, het wenen, het jammerlyc gescal.
My docht ic hoorde huylen, steenen en screyen
en 't gorglen der tranen in dit deerlyc scheyen.
Daer hen nyemant can bedwingen
van droeue handen te wringen,
van clagen, van kermen, en van steruens verhal.
Dye camer sceen dootlyc, noch docht my leefdet al.

144 Philip Galle (1537-1612), leerling van Coornhert, verhuist ca. 1570 naar Antwerpen.

Is dit u canckerige woeker Orteli?
Meyndy dan dat u jonsticheyt nyet te veel zy
Zo ghy my nyet doet herdencken
D'oude weldaedt, door nyeu scencken?
Maendt ghy met gauen versch u schulden vergeten?
Ic was becommert, hoe myn danckbare handen
ontbinden zouden mogen u miltheyts banden.
Dye coomdy noch dichter stropen.
Hoe sal ic dye nu ontknopen?
Werde' ic, dye wel waende vruntschaps recht te weten,
In dees vruntlycke crych nyet onder gesmeten?
Myn Eerbaerheyt dat nyet willende gedogen
Vraechde (begeerlyc om dancken) wat vermogen
myn geswollen burseken droech?
Voor u, sprac ic, heeft dat genoech
maer tot dyen danc nyet, al gaefdy 't ooc al t' euen.
Wat nu, zeijd' zy, acht ghy den milden man ghyerich?
Neen. Hy is traech int ontfang, int geuen vyerich,
oock arm van begeertens wroegen
maer Ryc en vol van genoegen.
Godt zegent zyn constige vlyt bouen schreeuen.
Hy heeft meer dan ic, zoud' ic myn Ryker gheven.
Hebdy dan nyet (sprac zy) wat abelheyts constich
om tot een getuych van u danckbaerheyt jonstich
Dyen vruntlyken man te zennen
Daer by hy zeker mach kennen
Dat u meer zyn doechden, dan zyn gift, behagen?
Nu werdt my, zeyd' ic, u reden nyet dan fabel.
Wije heeft meer ouervloedt van consticheyt abel
tZy vander natuyren wercken
of van menschelycke clercken,
Dan my oogen zelf by Abram Ortel zaghen?
Wildy hem const geeuen? Water in zee dragen?
Zydy, sprac zy, hier in hem nyet te gelyken,
begeert hys nyet, mach u armoey hem nyet ryken;
Ghy moecht hem loflyc vereeren
met rymen te dediceren.
om met u jonst zyn jonst jonstich te bedichten.
O neen, dat wil ic voor alle dingen laten.
myn haters zouden hem om myn jonsts wil haten.
oock ben ick zelve verschouen
mach dan mijn doen hem ooc louen?
mach ick verachte zyn wel geachtheyt stichten?
mach myn duyster lampgen zyn zonne verlichten?
Wildy dan (zeij zy) tegen u oude zeden
my van mynen gewoenlyken roem ontdeden?

Wildy zo schantlyc gedulden
Dees last van vruntlycke schulden?
Wildy u nu in weldaedt laten verwinnen?
Neen. Ic wil hem scencken, wat? een gaue lustich
Dye hem lyef zal zyn, geteelt wt doechde rustich
Dye nyemandt hier angeboorn werdt
Wats dat? een vruntlyc ver coorn hert
Dat hem om zyn doechts wil eeuwich zal beminnen
Hy zal 't ooc lyeuen, om gelycheyt van zinnen.
Dits Ortel waerde vriendt
U danc aen my verdient
een herte goedt
vol jonsten zoet
Dat by u comt wonen.
Dat neemt doch vruntlyc aen
ten zal van u nyet gaen.
Zo lang dye doecht
U zyel verhoecht
Dye zulcke personen
eeuwelyc zal cronen.

Coornhert Correspondentie, III, 62
Over censuur.*

geadresseerde:	Chr. Plantijn
datering, plaats:	26 februari 1584, Haarlem
referentie:	Becker 1928, p. 318-321
aantal woorden:	978
thema:	Het gezag van de overheid in godsdienstzaken
omschrijving:	Coornhert stuurt Plantijn zijn *Synodus* en begint met een vriendschapsbetuiging om vervolgens tegen hem in te gaan, niet, zoals hij zegt, om te disputeren, maar om elkaar tot nut te zijn. Eerst benadrukt Coornhert, met Plantijn overeenstemmend, dat zelfverzaking, d.i. verzaking van het eigen verstand, het uitgangspunt moet zijn van een 'oprecht leerling' van de waarheid. Wie meent al te weten, spant zich niet in om te leren. Echter, wie zijn niet-weten onderkent, moet zich niet zomaar overgeven aan de eerste de beste die uit naam van God iets beweert. In de Schrift staan niet voor niets talrijke waarschuwingen voor valse profeten. Coornhert verbaast er zich over dat Plantijn de overheid het gezag toekent om te oordelen over kerkelijke zaken. Hij verwijst naar het negende hoofdstuk in de bijgevoegde *Synodus*. De overheid, in theologie niet per se deskundig, toch laten oordelen is volgens Coornhert 'zorgelyck, schadelyck, ja verderflyck'. Zal de overheid ook in onze plaats boeten als blijkt dat wij, door te gehoorzamen, ons zielenheil verspelen? Coornhert meent dat de auteur van de *Ackerschat* en de *Brieven* (Barrefelt) deze opvatting niet deelt. Genoemde boeken zijn zonder toestemming van de overheid gedrukt. Disputeren wil Coornhert echter zeker niet, hij beroept zich op zijn recht van 'Christelyck wederspreken' en laat de ander zijn vrijheid: 'In alle zulckx blyft vry ende doet nyet dan u. L. best gelyeft.' Coornhert voegt ook nog een eigen vertaling van Augustinus bij, een tekst over allegoriseren. Het voordeel van Augustinus is dat ook de gereformeerden hem hoogachten. Hij vraagt Plantijn of hij deze tekst wil drukken.
bijzonderheden:	Verwijzing naar publicaties van Barrefelt *Het Boeck der getuygenissen van den verborghen Acker-schat* en de *Sendtbrieven*; Coornhert vraagt Plantijn of hij zijn vertaling van een tekst van Augustinus wil drukken (de vertaling verschijnt bij Tournay, 1585).
opmerking 1:	Deze brief bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag (hs. no. 121 D 11) en is door Becker gepubliceerd in *Compas d'Or* I (Anvers 1923), p. 119-121.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Nieuw brievenboek,* ed. J. Gruppelaar, Digitale Coornhertbibliotheek, nr. 8, 2021.

Brief 62.
Over censuur.*

Aan Plantin, Haarlem den 26en Februari 1584.

Myn boecxken, vrundtlycke Christdrager, – dit behoordy zowel te zyn als te heten, ick hope ghy 't wairlyck zyt – hebbe ick weder tegen myn meyninge spoedich. Wat node was 't U.L. zelve t'ontyt tot hinder uwer zaken met zulck haesten te quellen? Uwen beginne des bryefs, namentlyck Très cher amy, mercke ick de daedt met het woordt verzelschapt te zijn. Wye zoude yemant, dyen hy nyet vrundt en ware, zyns herten meyninge zo naectelyck ontdecken? Ick hebbe u, zeydt de Here,[145] vrunden genoemt, want ick u al geopent hebbe, dat ick van mynen hemelschen Vader hebbe gehoordt. Wat can oock anders zyn, dan dat

145 Joh. 15: 15.

eene vruntschap d'ander, een onbeveynstheyt d'ander bare of teele? Gelyck my nu zulcke U.L. rechte openherticheyt boven alle dingen behaecht, zo vinde ick wat in U.L. brief, dat my nyet en mach behagen om redenen, by my hier gestelt nyet om te disputeren, maer opdat u.L. my of ick u nut mocht zyn. Lyeve, neemt dit doch – zo ghy wel zult connen – ten besten; want al zwychdy hierop, ick neem 't ten alderbesten.

Eerst houde ick met u.L. voor waerheyt, dat zonder hemzelf met zyn eygen verstandt te verzaken nyemandt een oprecht leerling mach zyn van de waerheyt. Want nyemandt mach vlyte doen om te leren, 'tgene dat hy nu al waent te weten. Maer daeruyt en volcht geenssins, dat zulck weter van zyn nyetweten zonder te oordelen van de leere zoude moeten aennemen 'tgeen d'eerste, hemzelve zegende te leren uyten name Godes, hem voor wil houden. Dit waer een gevaerlycke handel ende wechgenomen – als vergeefs – alle dye waarschouwingen Godes ende Christi voor den valschen propheten. Al is 't oock dat de muntmeester – dits u.L. gelyckenisse – den gemeynen man nyet en roept over 't oordeel van zyn alloy ende toetsteen: zal daerom den gemeynen man verboden zyn in 't ontfangen van gelt den toetsteen te gebruyken, oock de balansse om te zyen of 't goedt dan valsche aloye is? Dats een.

Voorts dat u.L. d'overheyt polityck het oordeel toeschryft ende dye autoriteyt van 't toelaten in 't drucken van nyet politycke, maer kerckelycke zaken, wondert my niet minder, dan of de muntmeester het oordeel van zyn alloye soude halen aen 't her Omnes geen verstant hebbende van dyen, om te oordelen of men zulcx in 't algemeen zal laten uytgaen.

Hier beneven gaet myn eerste deel der Synoden, waerinne, te weten in de IXe Sessie eygentlyck gehandelt werdt van dese zake; oft uL. mocht willen lesen –'t es nyet lang – als 't u best gelegen al zyn; het boecxken zal ick wel eens daer comende – gaeve 't de Here – weder crygen. C. zendt Plantin zijn Synodus of weegschaal tusschen d'oude ende niew vereffende kercke. van der consientiën vryheyt (1582).

Laet henluyden oock in 't particulier mogen toetsen ende voor hen zyen, dat zy nyet bedrogen werden, connen zy ende is 't hen ernst. Maer den oncundigen – zo nyet alle overheyt polityck goede theologienen zijn – dat oordeel te geven voor alleman, zodat men ontberen zoude moeten boecken, dye zy schadelyck, ende nyet hebben dan dat zy goedt oordelen in de theologie: achte ick boven allen dingen zorgelyck, schadelyck, ja verderflyck. Of zal d'overheyt de boeten ende dye straf lyden voor dye zyelen van't volck, dat dye, verleydt zynde, ongestraft zullen blyven?

Ick zye oock niet, dat de autor van den 'Ackerschat' ende 'Bryeven'[146] dese meyninge heeft gehadt, dye u.L. hierinne heeft; ten waer men wilde houden, dat hy tegen zyn oordeel zelf in dyen gedaen hadde; want dye boecken zyn nyet gedruct by toelatinge van de overheyt etc. Nu wat hieraf zy, zoude ick begeerlyck af voorder spreken met u.L., zoo 't dye nyet voor een onnut disputeren en wilde achten of zo dezelve nyet te vele en ware geoccupeert met zynen huyssaken. In welcken gevalle ick van herten mochte lyden, dat ick met H. J. vruntlycker wyse daeraf ende van meer andere zaken mochte handelen, indien hy daertoe noch nyet en is gecomen, dat hy sy Ipse dixit, ende geenen bescheyden onderzoeck ende Christelyck wederspreken en wil lyden, 'twelck zoo 't is, laet ick hem ende alle zodanige gaerne in haer ruste, als dye nyemant leedt, maer elcken lyef wil doen, daer icx vermach. Dit myn schryven neemt als gants ongescreven, indien u.L. 'tselve voor een moeylyck disputeren zoude achten, dat onvruchtbaer zoude zyn.

146 Hendrik Jansen Barrefelt, *Het Boeck der ghetuygenissen van den verborghen Acker-schat* (1581) en *Sendt-brieven*.

Twelck zoo 't is, zal my u.L. nyet antwoorden lyever zyn, dan het antwoorden tegen u zinne tot u.L. tytrovinge. Is 't anders, so zal u.L. my schryven, dat hy verstaet my nut te syn. In alle zulckx blyft vry ende doet nyet dan u.L. best gelyeft.

Voorts gaet hier by een boecxken van allegoriën, by my uyt Augustino vertaelt,[147] dat meyn ick u.L. nyet te zullen meshagen, maer den volcke in desen tydt nut achten. Doch heb ick om twyfelens willen in desen noch nyet gemaect het tafelken. Ick bekenne, dat u. L. druck my boven allen behaecht, mocht daer om lyden, dat het u gelyefde te drukken. Maer gelyvet u.L. nyet, zo moechdy 't my weder zenden met neen, indien anders, met Ja, om den index te maken ende noch eens over te zyen, want het by my nyet en is herlesen, ja noyt gelesen, maer zulcx als 't in 't oversetten gevallen is uyt de penne. Maer u.L. en behoeft zo nyet te haesten, als gedaen is met dat laatste myn schrift van der leraren toetsteen, maer daer wat inne zyen te gelegender tydt, nu ende dan als 't past.

Ick heb Augustyn alleen genomen, omdat de Gereformeerden – allen allegoryënsin vyanden zynde – zo vele houden van Augustino, dat zy hem nyet en mogen met eren verachten etc.

Zyet, welcken langen brief hier is geworden. Neemdy dit myn oepenhertich ende eenvuldich schryven nu nyet min ten goeden, als Coornhert wel vruntlyck, blydelyck ende in't alderbesten neemt u.L. zo openhertich schryven, zo doet u.L., dat hertelyck werdt begeert ende u.L. warachtelyck toebetrout van – dye in u als in sich zelve wenscht voortgang van d'eene claerheyt ende waerheyt in d'ander –

UL. hertsvruntlycke ende in der waerheyt meer dan ghy condt meynen, recht liefhebbende
D. V. Coornhert.

147 *Negentich plaetsen der H. Schrifturen gheestelijck wtgeleydt ofte gheallegoriseert door Aurelium Augustinum ende vergadert oock vertaelt* (...) door D.V. Coornhert, Gasp. Tournay: Gouda 1585.

Coornhert Correspondentie, III, 63
*Een zakelijke mededeling.**

geadresseerde:	Petrus Alostanus
datering, plaats:	12 juli 1588, Delft
referentie:	Becker 1928, p. 321
aantal woorden:	137
thema:	Zakelijke mededeling
omschrijving:	De brief geeft bijzonderheden over een afspraak te Haarlem.
bijzonderheden:	
opmerking:	Deze brief bevindt zich in de Universiteits Bibliotheek Amsterdam, Schenking Diederichs, 5Ce No. 1.

Brief 63.
Een zakelijke mededeling.*

Aan Petrus Alostanus, Delft den 12en Juli 1588.

Eerzame, wyze, zeer gheleerde here ende ghebiedende vriendt.[148] Huyden ontfing ick u. E. scryven, waarop ick marghen tot Haarlem zoude zyn ghekomen, zoo myn huyszaacxkens dat hadden moghen lyden. Nu dencke ick de naastkomende Maandagh tot Haarlem te komen, omme daar de rekeningen afghedaan wesende weder hier te trecken myne voorghenomen zaken voorts af te doene, laats my de Here toe. Dus magh u. E. de Sweerssen wel tegen een Maandaghe's avonts doen bescryven om huyde nacht daghende zaken beghinnen te eynden. Want Maandagh 18en dezer hope tegen den avont tot Haarlem te zyn, belyevet den Here, die u. E. verlene 't volkomen al zyner goede begheerten. Ende erbiedt zyn kleyn vermoghen ten dienste van u. E. desselfs wilvaardige
D. V. Coornhert.

Opschrift:
Eerzamen, hooghgheleerden, wysen ende voorzienighen P. Alostano, Doctor in beyden rechten ende raadtordinaris.

148 Petrus Alostanus, burgemeester van Antwerpen (1581, 1582), in 1584 benoemd tot lid van de Raad van State.

Coornhert Correspondentie IV

Brieven, elders gedrukt en onuitgegeven brieven.

(werk in uitvoering)

Inhoud

Opmerking vooraf *734*

Brief 1 ..... *735*
Rekest van Dirck Volckertszoon Coornhert au Roy.
Aan Filips II, zomer 1576, vanuit Duitsland (Xanten).
Met vijf bijlagen:
Bijlage 1 ..... *738*
Bijlage 2 ..... *739*
Bijlage 3 ..... *740*
Bijlage 4 ..... *741*
Bijlage 5 ..... *742*

Opmerking vooraf

In dit deel worden brieven opgenomen die niet in Colom 1629-1632[1] en Becker 1928[2], maar elders of nog niet zijn gepubliceerd. Vooralsnog betreft het enkel een brief die door H. van Alfen is gepubliceerd: de beroemde en beruchte brief van Coornhert aan Filips. Het is de verwachting dat archiefonderzoek, gepland voor de komende jaren, meer briefmateriaal oplevert. Degenen die op voor de *Coornhert Correspondentie* relevant briefmateriaal stuiten, wordt gevraagd contact op te nemen met: j.gruppelaar@kpnplanet.nl.

1 J.A. Colom, *Wercken*, Amsterdam 1629-1632.

2 B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert (1541-1590)*, 's-Gravenhage 1928.

Coornhert Correspondentie, IV, 1

Rekest van Dirck Volckertszoon Coornhert au Roy.

geadresseerde:	Filips II
datering, plaats:	Zomer 1576, vanuit Duitsland (Xanten)
referentie:	Zie bijzonderheden.
aantal woorden:	2112
thema:	Verzoek om naar Holland te mogen terugkeren
omschrijving:	In 1576 schrijft Coornhert een brief aan Filips waarin hij hem niet alleen van zijn onschuld probeert te overtuigen, maar zelfs op zijn vele verdiensten wijst. Hij verzoekt om in zijn rechten te worden hersteld, zodat hij naar Holland kan gaan en weer over zijn (geringe) bezittingen kan beschikken. Hij legt uit dat hij nimmer van doen heeft gehad met beeldenstorm en opstand, dat hij niet voor Alva en de rechtbank van de koning is gevlucht, maar voor zijn Hollandse vijanden. Hij is inderdaad in 1572 naar (het 'muitende') Holland teruggekeerd, in eerste instantie om naar zijn bezittingen om te zien, maar is gebleven toen hem werd gevraagd secretaris van de 'zogenaamde' Staten te worden. Hij meende zo iets goeds te kunnen doen voor de verdrukte katholieken, maar kreeg te maken met de razernij van de geuzenkapiteins, vreesde voor zijn leven, vluchtte weer naar Duitsland en leefde daar 'met een goed geweten, arm maar vreedzaam', zoals ook uit de bijgevoegde verklaringen blijkt. Zijn onschuld is alom bekend, zodat vergiffenis eigenlijk niet aan de orde is, maar beloning. Hij verwacht dan ook niet dat de koning zal 'volharden in de rigoureuze maatregel die hij eerder tegen hem afkondigde.'
bijzonderheden:	Het in het Frans geschreven verzoekschrift is in 1931 door H. van Alfen in het Rijksarchief te Brussel gevonden[3] en gepubliceerd onder de titel 'Coornhert's voetval voor de koning'[4] Behalve de brief ontdekte Van Alfen een vijftal bijlagen: 1. een verklaring (*d.d*. 2 maart 1576) van de staatsraad van de hertog van Kleef over Coornherts verblijf (en goed gedrag) in Xanten; 2. een aanbevelingsbrief (*d.d*.17 mei 1576) van de hertog Willem van Kleef persoonlijk aan de Raad van State, op verzoek van Coornhert geschreven, met de mededeling dat Coornhert nimmer de wapens heeft opgenomen, geen verandering van religie heeft nagestreefd en altijd goed katholiek is gebleven; 3. een aanbevelingsbrief (*d.d*. 31 augustus 1576) van de regering van Munster; 4. een brief (*d.d*. 9 juli 1576) van Coornhert aan de regering van Munster waarin hij zijn zaak bepleit en 5. een briefje (zonder datum) met enkele opmerkingen over het binnengekomen verzoekschrift van Coornhert.
opmerking 1:	In 1567 is Coornhert op verdenking van betrokkenheid bij de beroerten op last van de rechtbank van de koning gevangengezet en na enkele maanden, op zijn verzoek, in afwachting van de uitspraak van de rechtbank vrijgelaten. Hij moet beloven zich voor justitie beschikbaar te houden, mag wel vrij rondlopen in Den Haag, maar de stad niet verlaten. Hij breekt zijn belofte, duikt onder in Holland en vlucht vervolgens naar Duitsland. De rechtbank veroordeelt hem bij verstek (verbanning en verbeurdverklaring goederen). In 1572 keert hij terug naar Holland en accepteert een aanstelling als secretaris van de (opstandige) Staten van Holland. Prompt moet hij echter weer vluchten, nu omdat de geuzenkapiteins er lucht van hebben gekregen dat hij, in opdracht van de Staten, een kritisch rapport over hun optreden jegens katholieken heeft geschreven en hem met de dood bedreigen. Als Requesens, de opvolger van Alva, zijn gematigdere politiek kracht bijzet door in 1574 een generaal pardon af te kondigen is Coornhert daar, tot zijn grote verdriet, van uitgesloten.
opmerking 2:	Hertaling: D.V. Coornhert, *Politieke geschriften. Opstand en religievrede*, (ed. J. Gruppelaar), AUP: Amsterdam 2009, pp. 55-57.

3 A.G.R Manuscrits divers, no. 794b, Fol. 185.

4 *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde,* Zevende Reeks. Eerste Deel, Martinus Nijhof: 's-Gravenhage 1931, p. 1-14. Zie: http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/bvgo/#page=6&accessor=toc&source=07_01. Het verzoekschrift is ook, met weglating van de bijlagen, opgenomen in Bonger 1978, p. 77-78.

Rekest van Dirck Volckertszoon Coornhert au Roy

Remonstre en toute humilité Thiry Volckertz Cornhert jadis Secrétaire de la ville de Harlem demeurant à Santen au pais de Clève, que combien qu'il s'est tousiours porté obéissant à ses supérieurs tant ecclésiasticques que séculiers, sans qu'il s'est meslé, ne aussy en l'an XVCLXVI, d'aulcunes conspirations, subsignations,[5] brisemens d'images, porte d'armes, introductions des nouveaulx prédicants, occupations des villes, changement de religion, ou quelques aultres choses défendues, il semble toutefois que, ce nonobstants, par le malheur du temps et calumnie de ses malveillans il a esté mené prisonnier à la Haye, où estant ouy et examiné sur quelques faictz dont on l'a voulu charger, fust soubz promesse et caution de judiciosisti relaxé. Et encoires que le Suppliant sans cesse ayt sollicité l'expédition et vuidange de son procès, ne l'a toutefois aulcunement peu obtenir, de sorte que le Suppliant plus craignant l'audacieuse calumnie desd. malveillans que soy fiant sur sa conscience et innocence, il a esté constrainct donner lieu à la nécessité et prendre sa résidence à Santen, où il est demeuré jusques au présent, s'estant le Suppliant illecques porté coy et catholicquement. Mais à la fin du mois d'Aougst XVCLXXII estant le Suppliant constrainct par la pouvreté de son entretenement de regarder ung peu après ses biens, s'est retiré en Hollande avecq intention toutesfois de brief retourner audt Santen, où il retenoit son ménage, comme au paravant. Or advint, que le Suppliant estant en Hollande, a esté requis par ceulx qu'on nomme les Estatz, à leur servir de Secrétaire, ce qu'il n'a peu refuser, pensant de faire quelquez biens aux Catholicques, contre l'oultraige et les violences qu'il voioit qu'on leur alors faisoit; pourquoy il y est demeuré, tandis qu'il voioit moyen d'empescher ledict mal, as sçavoir jusques en Novembre ensuivant ao. LXXII. Auquel temps le Suppliant voiant la fureur des quelques Capitaines en telle sorte s'augmenter, qu'il ne povoit plus faire aulcune assistence aux povres Catholicques oppressez, et que luy mesme estant en dangier d'estre massacré par quelques Capitaines, qui sçavoient la sérieuse diligence, que le Suppliant faissoit pour empescher leur sanguinolente oppression, laquelle machinoient aux pauvres innocents Catholicques, s'est retiré à Santen laissant son estât de Secrétaire et le mutineux pays d'Hollande, plustost aimant avec bonne conscience à Santen vivre en povre et pacificque estât qu'en Hollande en abondance et y regarder la misérable oppression des bons, sans le pouvoir empescher, se portant le Suppliant à Santen en telle modestie et honnesteté, comme appert par la certification du Conseil du Duc de Cleves icy joincte.

Et combien l'innocence du Suppliant a esté si notoire, qu'elle méritoit non seulement absolution, ains récompense du bien qu'il avoit faict à la ville de Harlem en temps des premières troubles pour la conservation du repos de lad[ite] ville, il semble toutesfois que le commun malheur, et point sa coulpe, l'a aussy attrapé, à cause qu'en si grand nombre de malfaicteurs les bons et bien mérités difficilement viennent à s'exemptir, de sorte que le Suppliant entre aultres a esté banny avecq confiscation de ses biens Et comme le Suppliant se fiant à son innocence jà plus que notoire et à la bonté de V[ostre] Ma[jesté] se persuade certainement, que Vostre Ma[jesté], n'est d'intention de vouloir persévérer à la rigoreuse déclaration contre

5 Nml. van eenige ligue of confédération gelijk het Compromis.

luy andt temps faicte et émanée; Supplie doncques très humblement, qu'il plaise à V[ostre] Ma[jesté] de singulière grâce et à l'intercession de l'Évesque de Munster et du Duc de Clèves faicte à V[ostre] Ma[jesté] par lettres icy joinctes luy octroyer la restitution de son petit bien - qui souloit valoir trois cents florins de rente annuelle viaigière et maintenant pour la désolation du pays et des villes à paine cent et cinquante florins peuvent faire – et ainsy ordonner au recepveur des confiscations rendre aud[it] Suppliant ce qu'il en auroit receu, affin qu'il puisse payer le deu faict durant son absence pour son entretènement, et quant et quant luy accorder la fréquentation de vostre pays non-obstant la[dite] déclaration du bannissement et confiscation. Quoy faisant le Suppliant priera Dieu le Créateur pour la prospérité de V[ostre] Ma[jesté].

Bijlage I

A.G.R. MSS. DIVERS No. 7946, FOL. 187. ORIGINEELE GEZEGELDE CERTIFICATIE AANGAANDE DIRCK VOLCKERTSZOON COORNHERT, DD. 2 MAART 1576, INVOORGAAND REKEST VERMELD.

Wy des Durchluchtigen Hochgebornen Fürsten und Hern, Hern Wilhelms Hertogen tho Cleve, Gulich und Berghe, Graven tho der Marek und Ravensberg, Heren tho Ravenstein etc. Clevische Rhede, doin khundt: Als einer, Derick Volckharts Coornhart genant, geborn tot Ambsterdamme, umb der empörung und truble will, so in den Nederlanden sich – leider – erheven, verledener Jar tho syner mehrer seckerheit alhier in hochgedachtes unsers gnedigen Heren Landen mit der Wohnung sich begeven und ein tytlangk verhaldenn, und aver gemelter Coornhart Uns nu angesucht oem einen Schyn van synem Wandel und Handel mittodeilen, wilchs Wy oem nit to verwiegeren gewist, dat Wy demna hirmit bekennen und certificiren Ydermenniglich, Dat vurgenanter Derick Volckhartz Coornhart mit syner Huysfrowen und Gesinde nu in 't sevende Jar geleden binnenn der Stadt Xanten in dem Fürstendumb Cleve syne Wonunge genommen. Und woe Uns nit anders fürkommen, Wy ock thom deil selfs darvan wetenschaft dragen und van anderen berichtet wordenn, hefft hie aldar ein ingetogen und stille leven und wandell gefurt, nit allein to einiger unruhe, upstandt und ungemack ghein ursacke gegeven: sunder ock mit sorg gedragen und flitt angewandt, dar sich dessen etwas eröget, dat dem mit Gottes gnaden, sovil möglich, fürgekommen, und sich sunst die tit uith erbarlich ertzeigt und gehalden.

Urkhundt hochgedachtes unsers gnedigen Hern Secreetsegels up spatium gedruckt den tweeden Martii im Jar unsers Heren Dusent Vyffhundert Ses und seventich.

HENR. VAN WEZE D.C.
(Zegel)
manu propria
A. Closs m[t][6]

6 D.C.= Dominus Cancellarius; m[t]. = manscripsit.

Bijlage II

A.G.R. SECRÉTAIRERIE ALLEMANDE No. 211, FOL. 333. ORIGINEEL SCHRIJVEN VAN DEN HERTOG VAN KLEEF AAN DEN RAAD VAN STATE, ALS GECOMMITTEERDEN TOT HET GOUVERNEMENT-GENERAAL IN DE NEDERLANDEN. TEN GUNSTE VAN DIRCK VOLCKERTSZOON COORNHERT, DD. 17 MEI 1576, IN VOORGAAND REKEST VERMELD.

Wilhelm Hertog tho Cleve, Gulich und Berge, Grave to der Marek unnd Ravensberg, derto Ravenstein etc.

Werdige Wolgeborne Hochgelerte und Erbare lieve Neve und Besunderen. Uns hefft Derick Kornhert Burger uit der Stadt Hadem mit supplication oem ein fürdernisschrifft an U mittodeilen ersucht und gebeden als hiebij verwart. Wannehr nu gemelte Supplicant tegen der Ko. M. geiner wapenen gebruickt, in der Religion geine anderung fürgenomen und sich sunst Catholisch gehalden, als hie oick der Ko. M. gehorsame Onderdann gern sin uns bliven woll, so is unser gunstigs begeren, dat gij van der Ko. M. wegen den Supplicanten in seiner bit verhoerenn und dha einig gering Verdencken tegens oen genomen und gefat, datselve fallen und deses unsers fürschrivens genieten laten. Dat sin wij mit gunstigen gnedigen willen wederumb to beschulden geneigt. Gegeven tho Cleve den seventhienden May anno LXXVI.

WILLEM
Hertzug tzu Gulich u.
A. Closs m^{r}

Adres i.d.: Denn Werdigenn Wolgebornenn Hochgelerten unnd Erbarenn Onsern lieven Neven unnd Besunderenn der Ko. M. to Hispanien Verordenten Rhäden derr Nederlendischen Regirungh.

Bijlage III

A.G.R. SECRÉTAIRERIE ALLEMANDE No. 219, FOL. 169. ORIGINEEL SCHRIJVEN DER MUNSTERSCHE REGEERING AAN DEN RAAD VAN STATE, ALS GECOMMITTEERDEN TOT HET GOUVERNEMENT - GENERAAL IN DE NEDERLANDEN, TEN GUNSTE VAN DIRCK VOLCKERTSZOON COORNHERT, DD. 31 AUGUSTUS 1576, IN VOORGAAND REKEST VERMELD.

Hoch unnd Wolgeborene Ehrwürdige Edle Ernveste Hochgelärte unnd Erbare gnedige und günstige Hern unnd guetten freunde. Wasgestaltt Dieterich Volckertz Cornhertt ethwan Secretarius der Stadt Harlem Uns ersucht Ime diese unsere Promothoriales an E.F.G.G.W. unnd Gunsten mit zu theilen, das haben dieselb ab der Inlage zu ersehen. Wan nhun gedachter Supplicant gegen die Kön. M. zu Hispanien keine wapffen gebraucht, noch in der Religion enderung fürgenommen, sonder sich Catholisch gehalten unnd hochstgemelter Kön. M. gehorsamer Underthon gerne sein unnd pleiben wolte, Und wir dan über das berichtett, er der erbar, geschickligkeitt unnd erfarnheitt sei, das mehrhochstgedachte Kön. M. von Ihme underthenigst gedienet sein kan, So ist demnach unser underthenig dienstlich und guetlichs begerenn, E.F.G.G.W. und Gunsten gerurten Supplicanten wegen der Kön. M. in seinem suchen gnediglich und günstiglichen erscheinen wolten. Und da gegen Ime einig verdencken aus unglaichem bericht gefast, dasselbig numehr abgestellett, unnd Er also dieser unser Vorbittschrifft würcklichen genosz unnd verhelffung empfinden möge. Einsz solchen thunn wir uns zu E.F.G.G.W. unnd Gunsten gestalten Sachen nach, also underthenig dienstlich unnd guetlichen getrösten. Und seindtt demselben negst Göttlicher empfelhung jeder Zeitt hinwieder angeneme dienste zu erzaigen erpüttig. Geben zu Horstmar am 31 Augusti Anno 76.

E.F.G.G.W. und Gunsten
Dienstwillige
Statthalter und Verordnete der Regierung
des Stifft Münster.

Adres i.d.: Den Hoch: und Wolgebornen Ehrwürdigen Edlen Ernvesten Hochgelärten und Erbarn Hern N N. der Kön. M. zu Hispanien in denn Niderlanden Verordneten Regierungs Rathen, Unsern gnedigen günstigen Hern unnd guetten Freunden.

Daaronder bijgeschreven: Roerende Dirck Folkertsz Corenhart eertyts Secretaris der stadt Haerlem.
Soit réservé iusques à ce que l'advis de ceulx d'Hollande sera tenu.

Bijlage IV.

A.G.R. SECRÉTAIRERIE ALLEMANDE No. 219, FOL. 170. COPIE VAN HET IN BOVENSTAAND SCHRIJVEN VERMELD VERZOEKSCHRIFT VAN DIRCK VOLCKERTSZOON COORNHERT, DD. 9 JULI 1576.

An Hern Stadthalter und Verordtnete der Regirung des Stiffst Münster.

Erwürdige Edle Ernveste Hochgelerte gepietende Hern, E. Erw. L. und Herlicheiden sey mein willigenn dienst und vermögen alzeit bereit bevorn. Gepietende Hern, E. Erw. L. und Herl, soll ich undertheniglich in aller demött nicht verhalten, wie ich in Verlust meiner hab und entberung meines Vatterlandts Hollandt durch des Zeits boeszheit und ungelück geraten seij, doch ohn einiger schult oder Verdienste. Dan ich zeit der niederlendische Uffrörigkeit in keinen Sachen mir Widder meine geistliche oder weltliche Obrigkeit vergriffen und der zeit der Uffrörigkeit keine Waffen jewelche[7] gebrauchet oder der Catholischer Religion verendert, sonder mich getraulich und gehorsam gegen meine Obrigkeit erzeiget, und mir daran woll verdient weisz zu erinnern, welchen Unfall itz neun Jaren geduldet, und mir getröstet hab, der verhoffnung das einmall das Unglück sich zum gutten verendern solte, aber esz pleibt leider solange ausz, das ich durch alter auch nott gezwungen werde durch meins Unschuldt erclerung an die Niederlendische Regirung mein demüttig bitt glangen zu laszen, damit ich restitution meiner geringer gütter, mit diewelche Kön. M. nit kan gebeszert sein, widderumb erlangen möge. Dweill aber zu besorgen stehet, bei die Niederlendische Regirung durch mannigfaltigkeit hochwigtiger fürfallender sachen man gar lancksam zu gehör kommen kan, esz were dan durch vorbitt und vorschrifft etlicher Fürsten und Hern, daselbst woll geledden, und dan mir auch nit verborgen sei, in was gutten ansehen bei der Nidderlendische Regirung E. Erw. L. und Herl, sein, das auch ich mir woll versehe E. Erw. L und Herl, seij einszteils woll bewust, wie ich an deszen loblichen Stifftt Münster und Landen darbei geleget nicht gar unverdienet seij, alsz sich erfindet bei der Clevischer Rethe attestation hiebei gethon, so das inn ansehung dieses der durchleuchtiger und hochgeborner Fürst und Her, Herr Wilhelm Hertzog zu Gulich Cleve und Berge, mein gnediger Fürst und Her, ein vorbittlich vorschrifft an die Niederlendische Regirung mir gnediglich mit zu theilen unbeschwert ist gewesen, wie ausz beiverwarter Copie zu ersehen ist. Alsz glangt mein demöttig und underthenig bitt an E. Erw. L. und Herl, dieselbige wollen in betragtung angereigter Ursachen auch unbeschwert sein mir ein fürderlich schreiben an die Niederlendische Regirung mit zu theilen, damit ich zu einem fürderlichen und gnedigen verhör geraten, und dem folgents durch E. Erw. L. und Herl, fürbitt meine geringe güttere mit dern fruchten und die frequentation und handtirung der Nidderlendern erlangen möge, wuchs alles als Christl ich und mitleidig E. Erw. L. und H. mir gnediglich verlehenen werden, ich mir gentzlich zu sie vertröste. Und sei esz widderumb für diese loblichen Stiftts lanckwiriger wolfardt, mit andechtigem bitt bei dem Barmhartzigen Gott an zu halten urpütigh. Datum zu Santen am 9ten Julij anno 76.

E. Erw. L. und Herligkeit
Dienstwilligen
Dietherich Volckertsz Cornhert
etwa Secretarius der Stadt Harlem.

7 Hs. jewelde.

Bijlage V

A.G.R. MSS. DIVERS No. 794b, FOL. 184. MINUUT EENER APOSTILLE OP HET REKEST VAN DIRCK VOLCKERTSZOON COORNHERT.

Soit escript à ceulx du Conseil en Hollande pour sur ce oy le procureur général et aultres qu'il appartiendra, advertir que c'est du contenu en ceste et de ce que en dépend avec leur advis.[8]

Et soit pareillement escript à Mre Boudewyn Jacobi conseillier et maistre des requestes de Sa Ma[jesté] à Malines[9] estant alors conseillier audt. Conseil d' Hollande et commis par le Duc d' Alve, alors lieutenant, gouverneur et capitaine général etc., pour s'informer sur les troubles etc. au quartier de la Haye en Hollande où le suppliant tenoit alors sa pris(on) pour aussi advertir des procédures contre d(ict) suppliant, par luy faictz, avec aussy son advis.

8 Sur la requeste de Dirick Folckertss. Corenhart.
9 Nota, de luy aussi envoyer copie de lad[ite] requeste.

Coornhert Correspondentie

V

Registers

Inhoud

1. Wie zijn de correspondenten? *747*
2. Overzicht correspondentie *759*
2.1. Personen *759*
2.2. Instellingen of groepen (overheid, kerk) *761*
3. De correspondentie met Hendrick Spieghel *762*
3.1. Coornhert aan Spieghel *762*
3.2. Lipsius aan Spieghel over Coornhert *764*
4. De correspondentie met Justus Lipsius *765*
4.1. Opmerking vooraf *765*
4.2. Overzicht van de correspondentie *766*
4.3. Nog een reeks brieven die betrekking hebben op de polemiek van Lipsius en Coornhert *768*
5. Personenregister *769*

Legenda

CoCo, I	= *Brieven-Boeck* in de *Wercken* (J.A. Colom 1629-1632).
CoCo, II	= Overige brieven in de *Wercken* (J.A. Colom 1629-1632).
CoCo, III	= Becker-brieven (Becker 1928).
CoCo, IV	= Brieven die elders zijn gepubliceerd en ongepubliceerde brieven.
NNBW	= P.J. Blok en P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek,* 1911-1937.
BWN	= A.J. van der Aa, e.a., *Biographisch woordenboek der Nederlanden,* 1852-1878.
BLGNP	= D. Nauta, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme,* 1978-2006.
Becker 1928	= B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert,* 1928.
Bonger 1978	= H. Bonger, *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert,* 1978.
Bonger 1987	= Dirck Volckertsz Coornhert, *Op zoek naar het hoogste goed,* ed. H. Bonger, 1987.

Portret van Dirck Volckertsz Coornhert, Hendrick Goltzius, 1591 - 1592.

1. Wie zijn de correspondenten?

Albada, Aggaeus van ('de Annoteerder'): ca. 1525-1587, studeert in Parijs, Orléans en Bourges. In 1553 wordt hij benoemd tot raadsheer in het Hof van Friesland. Hij zoekt echter weldra een andere functie, omdat hij niet wil meewerken aan de geloofsvervolging *('duriora edicta').* Hij breekt met de katholieke kerk, maar kiest nog niet voor Genève of Wittenberg. Vervolgens werkt hij korte tijd als secretaris van de Ommelanden. In 1559 promoveert hij te Leuven tot doctor in de beide rechten. In datzelfde jaar wordt hij assessor in het Rijkskamergerecht te Spiers, een hoge functie die hij in 1570, als hij tenslotte kiest voor Genève, moet neerleggen. Op een van zijn vele reizen treft hij, in 1569, Coornhert, die dan als balling in Keulen leeft. Zij raken bevriend. Inmiddels is Van Albada in de ban van Kaspar von Schwenckfeld, een spiritualist, die geen eigen kerk wenst, maar via zijn *Sendbriefe* wel her en der aanhang vindt (de zgn. 'Liebhaber der Glorie Christi'). Deze 'schwenckfeldianen' worden fel bestreden en niet alleen door de katholieke kerk. Van Albada verbergt zijn sympathieën niet al te goed, zodat hooggeplaatsten, ook Alva en Filips, ervan op de hoogte geraken. In 1570 wordt hij, op aandringen van de jezuïten, in Spiers *persona non grata* verklaard. Vervolgens leidt hij een teruggetrokken leven, besteedt zijn tijd aan studie (van Schwenckfelds geschriften) en de *meditatio futurae vitae.* In 1573 treedt hij als raadsheer in dienst van de bisschop van Würzburg, die hem vrijheid van godsdienst garandeert. Hij gebruikt de veilige rust om zich in zijn vrije tijd bezig te houden met 'geestelijke zaken', vooral 'laatste dingen' (eschatologie). Na enkele jaren komt aan deze rust een eind en in 1576 begint een zwervend bestaan; uiteindelijk vestigt hij zich in Keulen, centrum van de contrareformatie, het tweede Rome, maar broeinest ook van heterodoxie. Hier woont hij tot zijn dood in 1587.

In 1579 treedt hij uit de anonimiteit, want in opdracht van de Staten-Generaal neemt hij als gezant deel aan de vredesonderhandelingen, eerst als laagste in rang, maar weldra speelt hij een prominente rol. De Spanjaarden blijken slechts uit te zijn op onderwerping ('behoorlicke ghehoorsaemheyt') van de Nederlanden. Van Albada presenteert het standpunt van de Staten-Generaal, vraagt om bevestiging van 's lands privileges, erkenning van de Pacificatie van Gent en het recht voor de uitgewekenen om terug te keren. Hij wijst op het conditionele karakter van de verhouding van vorst en volk, citerend uit de zojuist verschenen *Vindicae contra tyrannos.* Hij brengt echter naar voren dat vooral de religie het twistpunt is en voegt toe dat *alleen God over de gewetens heerst,* niet de koning. Hij citeert Castellio om duidelijk te maken dat gewetensdwang uit den boze is en geeft ter zake ook duidelijk blijk van zijn eigen spiritualistische opvattingen. De vredesonderhandelingen slepen zich maanden voort, maar leveren geen resultaat op. Vervolgens dragen de Staten-Generaal Van Albada op een verslag te maken. In januari 1580 verschijnt bij Plantijn te Antwerpen een editie van dit verslag in het Latijn en het Nederlands: *Acta Pacificationis* resp. *Acten Vanden Vredehandel gheschiet te Colen.* Later verschijnt een tweede editie, verrijkt met tal van annotaties van de hand van Van Albada. Deze geannoteerde versie (nog wel eens, ten onrechte, aan Coornhert toegeschreven) leest als een betoog voor conditionele monarchie, verdraagzaamheid en godsdienstvrijheid. Allen die in deze richting denken, heterodox of niet, krijgen het woord, met op de eerste rij Erasmus, Castellio en ook Schwenckfeld. Coornhert citeert graag en veelvuldig uit de *Acta Pacificationis,* met name in *Synode van de gewetensvrijheid* (1582) en *Proces van't Ketter-dooden* (1590). Ook voor anderen is dit betoog een bron van troost in tijden van geloofsvervolging. Coornhert correspondeert in de jaren tachtig met van Albada nog over godgeleerde zaken, maar dan blijken zij het toch weer niet met elkaar eens te zijn.[1]

1 Zie: W. Bergsma, *Aggaeus van Albada, schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid*, (= diss. Univ. v. Groningen), 1983; zie ook: Aggaeus van Albada, 'Uiteenzetting over de vraag of in deze bijeenkomst vrede zal kunnen worden gesloten tussen de zeer verheven katholieke koning en de Nederlandse Staten of niet', in: J. Gruppelaar (ed.), *D.V. Coornhert. Politieke geschriften*, AUP: Amsterdam 2009, pp. 179-189. Zie ook: *NNBW*, 6, 21-23. Voor de *Acten Vanden Vredehandel* zie: https://books.google.nl/books?id=GnpeAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=nl#v=onepage&q&f=false

Alostanus, Petrus (Peter van Aalst): gest. vóór 1595, Antwerpse banneling, hoogleraar te Heidelberg tot 1576 (leeropdracht: Calvijns *Instituties*), vanaf 1581 weer actief in de magistraat van Antwerpen, nadien (1584) voorzitter van de Staten van Brabant en lid van de Raad van State.[2]

Boomgaert, Cornelis Adriaensz: 1558-1626, vriend van Coornhert (en Spieghel). Hij vestigt zich in 1578 te Delft, behoort tot de kring der regenten, maar heeft zelf geen ambt uitgeoefend. Vanaf 1578 correspondeert hij met Coornhert. Als Coornhert in 1587 bij Boomgaert in Delft wil gaan wonen om daar zijn *Loci communes* te voltooien, laat de magistraat weten dat hij niet welkom is in de stad. De affaire staat uitvoerig beschreven in Coornherts *Naemscherm* (*CoCo,* II, 70). Boomgaert is een van de sprekers in *Opperste ghoeds nasporinghe* (1590): hij en Coornhert hebben het in het vijfde en laatste gesprek over de vraag of liefde het hoogste goed is van de mens (Coornhert opent met de woorden: 'Dit is voor het eerst dat Boomgaert de laatste is').[3] Dat Boomgaert dicht bij de belevingswereld van Coornhert staat, blijkt ook uit zijn vertaalwerk. Hij vertaalt een tweetal traktaten uit de *Moralia* van Plutarchus: *Van de gerustheydt des ghemoedts en Hoe men nut mach hebben uyt syne vyanden;* werk van Cato *(Disticha catonis)*, door Coornhert aangehaald in zijn brief *Van achterclap ende naemschendinge gelyckmoedich te dragen* (*CoCo,* III, 58) en werk van Seb. Castellio *De calumnia* (1613). In 1612 verzorgt hij het eerste (en voorlopig enige) deel van de *Wercken* van Coornhert (uitg. Tournay). De daarin opgenomen levensschets *(Het leven van D.V. Coornhert)* is waarschijnlijk van zijn hand. Ook de voorrede van *Theriakel* (*Wercken* II, 238r/493) en *Dolinghen des Catechismi* (271v-272r/560-561) zijn door hem geschreven. Waarschijnlijk is hij ook de uitgever van het (eerste) *Brieven-Boeck* in 1626. Na zijn dood verschijnt zijn tweedelige *Merck-teycken, om te komen tot kennisse vande ware ende valsche religie, Kerck ende Leeraren, uyt hare woorden ende wercken* (1633). Dit werk laat onmiskenbaar zien dat Coornhert hem sterk heeft beïnvloed.[4]

Boon, Cornelis Meynaertsz: zie **Fabius**.

Bor, Pieter: 1559-1635, historicus en net als Coornhert notaris te Haarlem, waar hij sedert 1578 woont. Hij probeert van jongs af aan de geschiedenis van zijn tijd te documenteren, verzamelt archiefmateriaal, stukken van particulieren en ooggetuigenverslagen. Hij is ook aanwezig bij de Haagse disputatie. Zijn jarenlange bronnenonderzoek leidt uiteindelijk tot zijn monumentale *Oorsprongh, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen* (1621). Dit werk is nog steeds voor de bestudering van de tijd van de opstand als bron onmisbaar (en Coornhert wordt er niet vergeten).[5]

Portret van Pieter Christiansz Bor, Jan van de Velde, naar Pieter Jansz Saenredam, 1631.

Brandt, Hendricus: ± 1555-1627, studeerde in Heidelberg, 1578 predikant te Goes en sedert 1580 te Zierikzee.[6]

Brederode, Artus van: (c. 1530-1592), een neef van Coornhert, (buitenechtelijke) zoon van Reynout III van Brederode en Anna Symonsdr, de zus

2 *NNBW*, 6, 33.
3 Bonger 1987, p. 101 e.v.
4 Bonger 1978, p. 158, nt. 2. Over Boomgaert zie verder: *NNBW*, dl. 7, p. 169-170. Zie ook: M. Boas, 'C.A. Boomgaert, een vriend van Coornhert en Spieghel.' in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Jaargang 43 (1924), pp. 40-54. http://www.dbnl.org/tekst/_tij003192401_01/_tij003192401_01_0005.php
5 *NNBW*, 6, 160-163; zie ook: A.E.M. Janssen, 'Pieter Bor Christiaenszoon (1559-1635), geschiedschrijver van 'waerheyt ende onpartijschap", in: P.A.M. Geurts, A.E.M. Janssen, ed., *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd* (2 dl.; 's-Gravenhage, 1981) I, pp. 21-38.
6 *NNBW*, 1, 450-451.

van Coornherts vrouw. In zijn jonge jaren werkt Coornhert voor Reynout op slot Batestein als 'conchierge ende toesiender' en leert in diens goed gesorteerde bibliotheek de werken van de hervormers kennen. Ook maakt hij er kennis met Hendrik van Brederode, een halfbroer van Artus, die in de beginfase van de opstand een leidende rol speelt (en er zijn bijnaam aan dankt: de 'Grote Geus'). In die beginfase, Coornhert is dan secretaris van Haarlem, treedt hij vaak als bemiddelaar op tussen de nogal onstuimige Van Brederode en Oranje.[7] Artus van Brederode, Coornherts neef, trouwt met Anna van der Laen, een dochter van Nicolaes van der Laen, de burgemeester van Haarlem en levenslange vriend van Coornhert. Als Coornhert in Den Haag te doen heeft, gaat hij vaker eten bij Artus van Brederode, die er vanaf 1573 werkt als raadsheer aan het Hof van Holland. In die hoedanigheid heeft Van Brederode ook met de Coolhaes-affaire te maken (zie: Coolhaes). Coornhert voert zijn neef op in het vierde gesprek van *Opperste ghoed nasporinghe* om het met hem te hebben over de vraag of deugd het opperste goed van de mens is.[8] Terzijde zij opgemerkt dat Coornhert ook veel met Artus' broer, Lancelot van Brederode, van doen heeft, die tijdens het beleg van Haarlem het verzet tegen de Spaanse troepen leidt en na de inname van de stad door de Spanjaarden wordt onthoofd. Coornhert is vanaf 1577 curator van de vijf kinderen van Lancelot, die, als enkele jaren later ook hun moeder sterft, wees zijn geworden.[9] Coornhert betrekt in 1578 Artus bij deze voogdij.[10]

Brederode, Catheline van (Catharina): (1573-?), dochter van Lancelot van Brederode, zus van Artus (zie hierboven).

Buyssen, Walter en **Baertgen**: vrienden van Coornhert uit Wesel (Duitsland); geen biografische gegevens gevonden.

Canter, Dirk: 1545-1617, studeerde te Parijs, eerst schepen en later (1590) burgemeester van Utrecht; blijft nadien een rol spelen in de stad.[11]

Catiwin: geen biografische gegevens gevonden.

Coolhaes, Caspar (Kohlhaas): 1536-1615, geboren in Keulen, studeerde (wellicht) te Düsseldorf. Hij wordt in 1554 karthuizer monnik, maar gaat in 1560 over naar de hervorming. In 1566 wordt hij predikant te Deventer (Arent Cornelisz is dan al kritisch over zijn beroeping). Hij doet zich gelden als spiritualist en voorstander van onbeperkte verdraagzaamheid. In 1567 vlucht hij, net als Coornhert, vanuit Deventer naar Duitsland. Wellicht hebben zij elkaar dan al leren kennen. Zijn carrière als predikant in Duitsland verloopt moeizaam (met name vanwege zijn afwijkende opvatting van predestinatie). Hij keert eind 1573 terug en is na het ontzet, vanaf 3 oktober, werkzaam als predikant te Leiden. Bij de feestelijke opening van de universiteit is hij prominent aanwezig en preekt hij in de Pieterskerk ('Geprezen zij de heilige theologie'). In deze beginfase geeft hij ook colleges theologie. Hij weet zich in zijn opvattingen, met name ook die over de verhouding van kerk en overheid gesteund door de magistraat, maar niet door de kerkenraad. Het conflict loopt in 1578 uit de hand en leidt tot een scheuring in de lokale kerk. In dat jaar vindt in Leiden het debat tussen Coornhert en Arent Cornelisz en Reynier Donteclock plaats. Zeer waarschijnlijk is Coolhaes

Portret van Caspar Janszoon Coolhaes, Reinier Vinkeles, naar Jacobus Buys, 1788.

7 Bonger 1978, p. 38 e.v..
8 Bonger 1987, p. 93 e.v.
9 Becker 1928, p. 66, p. 70.
10 Becker 1928, p. 72.
11 *NNBW*, 1, 558.

een van de honderden toehoorders. In 1579 schrijft Coornhert de *Justificatie des magistraets tot Leyden* waarin hij het conflict tussen de magistraat en de kerkenraad beschrijft en benadrukt dat de overheid zich niet door de kerk de wet moet laten voorschrijven. Coolhaes zet in 1580 ook zelf zijn geloofsinhoudelijke en religiepolitieke visies uiteen in de *Apologia,* zijn eerste boek, een pamflet-dialoog, wellicht naar voorbeeld van Coornherts dialogen. In 1581 veroordeelt de synode van Middelburg Coolhaes. De Leidse magistraat blijft hem steunen, probleem is echter dat de Staten van Holland hem laten vallen. Maar zij accorderen niet de kerkorde zoals die in Middelburg is uitgewerkt (met name door Cornelisz). Ook Artus van Brederode en Johan van Oldenbarnevelt bemoeien zich, namens de Staten, met de kwestie en zelfs Oranje spreekt zich – voorzichtig – uit. Het conflict bedreigt het toch al precaire religie-politieke arrangement van die dagen. In 1582 maakt de Leidse magistraat via de (door Coornhert geschreven) *Remonstrance* nog eens aan de Staten zijn standpunt duidelijk. Cornelisz en de predikanten reageren prompt. In Haarlem vindt een synode plaats, Coolhaes krijgt een preek- en publicatieverbod opgelegd. Leiden en Den Haag weigeren de verboden af te kondigen. Zijn betaling als predikant wordt ook niet stopgezet. Coolhaes legt zich vervolgens toe op het schrijven van pamfletten en de productie van geneeskrachtige dranken en ook daarover publiceert hij: *Van seeckere seer costelijcke wateren* (1588). In 1583 komt hij in conflict met Saravia, hoogleraar in Leiden, die rond die tijd in Den Haag, samen met Cornelisz, onder auspiciën van de Staten, met Coornhert disputeert. Coolhaes blijft zijn zaak bepleiten. In 1586 wordt het conflict, onder druk van Leicester, bijgelegd en de excommunicatie (onder voorwaarden) ingetrokken. Na de val van Leicester blijft Coolhaes zich inzetten voor verdraagzaamheid. Zijn positie blijft hachelijk, rond 1590 beschermt de Leidse magistraat hem niet langer (deze wending houdt wellicht verband met de polemiek van Coornhert en Lipsius) en verhuist hij naar Amsterdam. Hij zwijgt niet. Hij richt zich tegen Marnix als die de 'geestdrijvers' op de hak neemt (spiritualisten als Tauler, de 'Duitsche Theologus', David Joris en Seb. Franck) en tegen het *Scherpe Plakkaat,* dat doopsgezinden in hun godsdienstuitoefening beperkt. Ook geeft hij de *Apologia* van Franck uit (1598): een pleidooi voor de grootst mogelijke verdraagzaamheid. Anderen laten de *Justificatie* en de *Remonstrantie* herdrukken: Coornherts ideeën blijken een nieuwe generatie te inspireren. Uiteraard reageren de predikanten (o.a. Cornelisz) fel en zo laait het oude Leidse conflict nog eens op.[12]

Coornhert, Frans Volckertsz: vóór 1522-ná 1594, broer van Coornhert, betrokken bij de opstand, veroordeeld door Alva (ballingschap), werkt als notaris in Emden; treedt in 1580 toe tot de magistraat van Amsterdam. In 1586 publiceert hij een vertaling van *Vindiciae contra tyrannos,* een werk uit 1579, toegeschreven aan Junius Brutus, waarin het recht op opstand wordt verdedigd: *Cort onderwijs eens Liefhebbers des Welstandts dezer Nederlanden, waerinne bewezen wort, dat het wel gheoorlooft is teghen te staen een Coningh ofte Heere van de Landen.* Uit de correspondentie tussen de broers blijkt dat Frans Coornhert, die is toegetreden tot de gereformeerde kerk, zich zorgen maakt over het feit dat zijn broer zich met zijn kritiek op die kerk gehaat maakt bij invloedrijke personen. Hij distantieert zich echter niet van hem en blijft een betrokken getuige van Coornherts polemieken.[13]

Cornelisz, Arent (Arnoldus Cornelii, Crusius, Croese): 1547-1605, geboren en gestorven te Delft, studeerde in Heidelberg (1565) en Genève (1568), predikant in de vluchtelingenkerk te Frankenthal (1571), vanaf 1573 tot zijn dood predikant te Delft. Hij is vooral dankzij zijn

12 *NNBW*, 1, 632-634; zie vooral ook: Linda Stuckrath Gottschalk, *Pleading for Diversity: The Church Caspar Coolhaes Wanted*, (= diss. Universiteit Leiden), Leiden 2016. Over de Leidse affaire zie: D.V. Coornhert, *Justificatie des Magistraets tot Leyden in Hollandt* (1579) & *Remonstrance of Vertooch* (1582), (= Digitale Coornhertbibliotheek nr. 7), ed. J. Gruppelaar, 2021.

13 *BWN*, 3, p. 695. Voor zijn vertaling van Junius, zie: Frans Coornhert, *Cort Onderwijs*, (= Digitale Bibliotheek Non-conformisten nr. 3), ed. J. Gruppelaar, 2021.

organisatorische talent van groot belang voor de opbouw van de gereformeerde kerk. In 1578 heeft hij bemoeienis met de Utrechtse controverse rondom Duifhuis, hij raakt, samen met Donteclock, betrokken bij de polemiek met Coornhert over de merktekenen van de ware kerk (zie *CoCo,* II, 34 t/m 47) en nadien ook in het geschil rond de vrijzinnige predikant Herbert Herberts. In 1582 polemiseert hij met een lutherse predikant over het recht op verzet tegen een 'boze overheid'. In 1583 staat hij prof. Saravia terzijde in de Haagse Disputatie. In dit jaar tekent hij ook in opdracht van de synode de excommunicatie van Caspar Coolhaes. In 1584 preekt hij bij gelegenheid van de doop van Frederik Hendrik en verzorgt hij, enkele weken later, de lijkrede op Oranje. Als theoloog geniet hij groot gezag, hij correspondeert met ambtgenoten en hoogleraren en is met name nauw verbonden met A. Saravia en L. Daneau. Een aanbod om in Leiden hoogleraar te worden (1575 en 1579) wijst hij af. Cornelisz heeft diverse publicaties op zijn naam staan, belangrijk is vooral zijn in 1589, samen met R. Donteclock, geschreven *Responsio ad argumenta quaedam Bezae et Calvini ex tractatu de praedestinatione in Cap. IX ad Romanos* dat ingaat tegen het supralapsarisme van Calvijn en Beza (ten voordele van het infralapsarisme van Bullinger): zo meenden zij beter bestand te zijn tegen de kritiek dat het ertoe doet wat een mens zelf doet. Arminius wordt vervolgens gevraagd de Geneefse hervormers te verdedigen tegen de Delftse predikanten, maar hun verzachting van het *decretum horribile* krijgt Arminius' instemming. Veel publicaties van Cornelisz hebben betrekking op zijn botsing met Coornhert. In 1582 keert hij zich tegen de Leidse religiepolitiek, door Coornhert in de *Remonstrance* op schrift gezet: *Ondersoeck des ongehoorden Middels … uutghegheven van D.V. Coornhert en Antwoorde der dienaren des Woordts, … , op de Remonstrantie by de overicheyt van Leyden.* In 1583 richt hij zich ter zake tot de Staten van Holland *(Remonstrantie aan de Staten van Holland),* waarop Coornhert antwoordt met zijn *Theriakel;* in 1585 bestrijdt hij in zijn *Wederlegging* Coornherts *Proeve van den Nederlandschen Catechismus.* Cornelisz is een overtuigd calvinist, maar behoudt een zelfstandig oordeel, hij ontwikkelt zich van strenge arbiter tot milde verzoener, staat door zijn gematigdheid ook bij tegenstanders goed aangeschreven. Arminius oordeelt gunstig over hem en Brandt prijst zijn rekkelijkheid. Zijn portret is naar een schilderij van Mierevelt gegraveerd door W.J. Delff.[14]

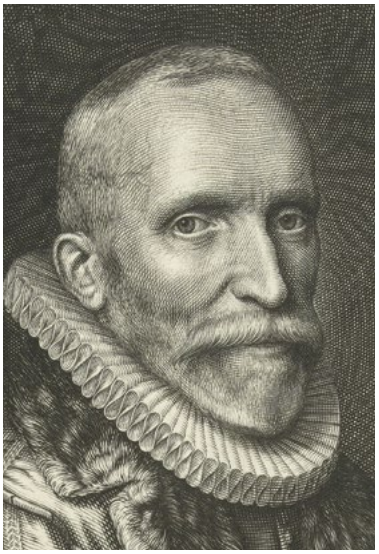
Portret van predikant Arnold Cornelisz Crusius op 58-jarige leeftijd, Willem Jacobsz Delff, naar Michiel Jansz van Mierevelt, 1610.

Donteclock, Reynier (Reginaldus): ca.1545-1641?, bijgenaamd 'de Vlaminck', wellicht uitgetreden pastoor, studeert te Heidelberg (1570), in 1577 in Delft beroepen, in 1590 krijgt hij of neemt hij ontslag (vermoedelijk verwijt men hem te grote ijver in de bestrijding van tegenstanders). Hij wordt predikant te Voorschoten en later te Brielle, waar hij in 1604 rector van de Latijnse School wordt, maar weldra problemen krijgt met de magistraat. Hij vestigt zich, zonder ambt, in Delft. Van zijn latere leven is niets bekend. Donteclock is voor de opbouw van de gereformeerde kerk belangrijk geweest. Samen met Cornelisz bestrijdt hij tegenstanders, met name Coornhert en Herbertsz (betreffende publicaties: zie hierboven bij Cornelisz). Donteclock schreef bovendien (o.m.): *Antwoordt op een boecxken van de Praedestinatie ofte Verkiesinghe Gods, eertijds gedruckt onder den name van Sebastiaan Castellion,* Delft 1607.[15]

Egmont van der Nijenburg, Dirck van: 1537-1596, een goede vriend van Coornhert. Bij het begin van de opstand was hij kennelijk koningsgezind, want Alva schuift hem naar voren bij een benoeming. Later kiest hij openlijk voor de prins, voert in diens opdracht meerdere

14 *NNBW*, dl 4, p. 480-483; *BLGNP*, dl. 4, p. 104-107. Over de polemieken met Coornhert zie: M. Roobol, *Landszaken. De godsdienstgesprekken tussen gereformeerde predikanten en D.V. Coornhert onder leiding van de Staten van Holland (1577-1583)*, Amsterdam 2005, p. 133-164.

15 *NNBW*, dl 8, p. 412-413; *BLGNP*, dl. 2, p. 173-175.

taken uit. In 1573 actief als raadsheer bij het Hof van Holland, in 1575 hoogleraar te Leiden; in 1582 lid en in 1592 president van de Hoge Raad.[16]

Fabius, Cornelis (Cornelis Meynaertsz Boon): (?-1593?) begint zijn loopbaan als leraar op de stadsschool te Delft. Van 1563 tot 1567 is hij rector van het Gymnasium te Rotterdam. In 1566 treedt hij ('geen stilzitter, geen hemselvelever') als woordvoerder van de protestanten naar voren. Tijdens zijn ballingschap leert hij Coornhert kennen: zij brengen veel tijd samen door als zij beiden in Wesel wonen. Na zijn terugkeer in 1572 neemt hij zijn taken als rector op tot 1593. Coornherts invloed maakt dat hij moeite heeft met de gereformeerde orthodoxie, met name met het leerstuk van de predestinatie. De classis van Schieland spreekt hem hierop aan.[17]

Filips II (1527-1598): volgt in 1555 zijn vader (Karel V) op als Heer der Nederlanden, ziet het als zijn missie het katholicisme te verdedigen tegen de Ottomaanse expansie en het opkomende protestantisme. In de Nederlanden geeft hij geen steun aan de enigszins mildere godsdienstpolitiek van de landvoogdes, Margaretha van Parma. Na de beeldenstorm (1566) stuurt hij Alva om orde op zaken te zetten. Die heeft weliswaar op de korte termijn succes met zijn repressie (geloofsvervolging, belastingdruk), maar na de bloedbaden in Mechelen, Zutphen en Naarden (1572) en de inname van Haarlem (1573), keert het tij (ontzet van Alkmaar en Leiden). Ook Requesens, die Alva in 1573 opvolgt, krijgt ondanks zijn voorzichtiger optreden (zo kondigt hij o.m. een algemeen pardon af, waarvan Coornhert echter uitgezonderd is) het verzet niet klein. Begin 1576 schrijft Coornhert Filips II een brief waarin hij hem vraagt naar Holland te mogen terugkeren (*CoCo* IV, 1). In 1576 slaan Spaanse troepen aan het muiten en verenigen de Nederlanden zich, eensgezind in hun verzet tegen Filips *(Pacificatie van Gent).* Alhoewel deze eensgezindheid geen lang leven is beschoren, neemt het verzet, met name in de noordelijke gewesten, vaste vormen aan. Vredesonderhandelingen in Keulen (zie: Van Albada) leveren niets op. In 1581 zeggen de opstandige Nederlanden hun gehoorzaamheid aan Filips op *(Plakkaat van Verlatinghe).*

Portret van Filips II, koning van Spanje, Pieter de Jode, naar Titiaan, na 1661 - 1663.

Fredericksz, Gijsbert: 1550-?, arts te Amsterdam. Overigens geen biografische gegevens gevonden.

Groot, Cornelis de: 1546-1610, magistraat te Delft, sedert 1575 hoogleraar Romeins Recht en Filosofie te Leiden en meerdere malen rector magnificus; oom van Hugo de Groot.[18]

16 *BWN*, dl. 5, p. 66; Becker 1928, p. 208, nt. 3.

17 Zie: N. van der Blom, 'Notities over Walricus Lithodomus (Wouwerick van Steenhuyse), zijn twee schoolboeken en een aantal schoolmeesters in 1556, 58 onder meer in Rotterdam', in: *Rotterdams Jaarboekje*, 10de reeks, jrg. 1 (1993), p. 184-197. Wat betreft zijn verhouding tot de classis (*a.w.*, p. 190): 'De kerckkendienaren van Rotterdam hebben angedient, hoe dat sylieden langhe ende menichmael hadden gehandelt met Cornelis Meijnaert van eenighe puncten de praedestinatie ende dienangaende belanghende, bij hem quaelick verstaen ende gedreven (d.i. hardnekkig verdedigd); ende also hij des niettegenstaende versouckt des Heeren avontmael met den anderen te gebruijken, ende in zijn gevoelen als een zwack broeder gesupporteert te werden, is de questie (d.i. de vraag, namelijk van de kerkeraad aan de classis) geweest hoe men met hem handelen soude. De classis heeft goetgevonden met hem noch eenmael in communicatie te treden over de verschillende puncten, so hij daertoe gesint ende bereyt is.'

18 *NNBW*, 2, p. 522.

Hannemans, Maria: (?-?) de vrouw van de jurist Hofslag, een vriend van Coornhert, die hij bij Van der Laen heeft leren kennen.

Holten, Henrick van: (?-?) predikant te Harderwijk, later Emmerik, met wie Coornhert contact heeft tijdens zijn ballingschap en het heeft over zuiver taalgebruik en poëzie. Waarschijnlijk kennen zij elkaar al langer en wel via de Van Brederodes, want Katharina van Holten is een van de maîtresses van Reinoud.[19]

Jansz, Jacob (Scheedemaker, ook Jacob Jansz Kist): ?-ca. 1596, predikant eerst in Emden, later in De Rijp. Geëxcommuniceerd, juist omdat hij te mild zou zijn in de praktijk van het mijden, begint hij zijn eigen gemeente, die eerst Scheedemaker-groep heet, maar later (1556) Waterlanders. Menno Simons probeert de Waterlanders terug te winnen, maar zonder succes. Jansz stelt samen met Hans de Ries en anderen in 1577 de *Waterlandse confessie* op. In 1578 (28 november) debatteren zij met Coornhert over de vraag of er op aarde een ware christelijke kerk kan bestaan. In 1581 is hij ouderling in Haarlem. Ook daar komt het tot een conflict dat in het bijzijn van Coornhert (14 september 1587) wordt bijgelegd. In een debat met Coornhert tijdens een bijeenkomst van de Waterlanders later dat jaar (te Alkmaar, 29 november) besluit men dat ook ongedoopte personen tot het avondmaal worden toegelaten. In reactie op een boekje van een gereformeerde predikant, die daarin beweert dat christenen een overheidsambt mogen bekleden, schrijft hij samen met Hans de Ries *Nootwendighe Verantwoordinge der verdruckter Waerheyt* (gepubliceerd in 1597).[20]

Jansz, Pieter: (?-?), iemand uit doopsgezinde kring; geen biografische gegevens gevonden.

Kemp(en), Dirck Adriaensz: (?-?), corrector eerst bij Plantijn te Leiden en vanaf 1578 bij Aelbrecht Heyndricxs in Delft.

Laen, Nicolaes van der: 1510-1584, burgemeester van Haarlem ten tijde dat Coornhert secretaris van de stad is; hij bepleit in 1566 de bouw van een houten noodkerk voor gereformeerden onder druk van de bevolking, maar ingaand tegen de meerderheid van de raad. Hij weet zich gesteund door Oranje's goedkeuring. Het experiment komt spoedig, zodra in Brussel het tij keert, tot een eind. Er wordt weer opgetreden tegen 'ketters' en er volgen zelfs enige doodvonnissen. Van der Laen blijft in functie, Coornhert moet vluchten. In 1572 gaat de stad, belaagd door Alva's zoon, met moeite over naar de prins. Weer blijft Van der Laen, hoewel lid van de katholieke kern, in functie, ook als Marnix bij het begin van de belegering de magistraat zuivert. Als de stad in 1573 valt wordt Van der Laen begenadigd. Na de Pacificatie van Gent dringt Oranje Haarlem een religievrede op. Oranje stelt een nieuw stadsbestuur samen, ook Van der Laen is weer lid van de vroedschap. Rond deze tijd bekent Van der Laen zich tot het gereformeerde geloof. De vriendschap met Coornhert blijft intact. Hij is nauw betrokken bij Coornherts publieke optredens en zet zich nogal eens als middelaar in. Coornhert draagt *Vande wedergheboorte* op aan Van der Laen. [21]

(Ontleend aan) Portret van Nicolaes van der Laen, Anoniem, 1650-1699.

19 Zie W. Meijer, 'De wording der gereformeerde kerk te Emmerik', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 1903, p. 276-278.

20 Zie: https://gameo.org/index.php?title=Jacob_Jansz_Scheedemaker_(d._ca._1596)&oldid=120310

21 Zie: J. Spaans, 'Politieke verandering en bestuurlijke cultuur in Haarlem 1572-1576, 1618', in: *Bulletin. Werkgroep elites 9,* (1989), pp. 38-51.

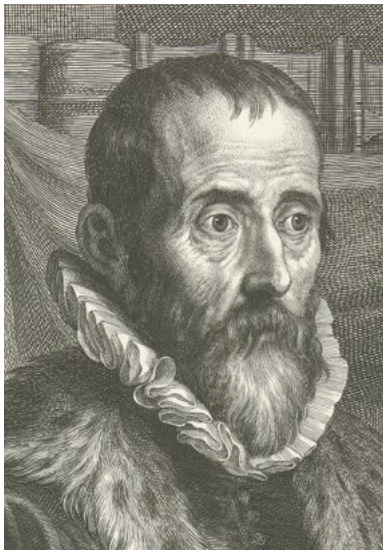
Portret van historicus Justus Lipsius, Schelte Adamsz Bolswert, naar Anthony van Dyck, 1596-1659.

Lipsius, Justus: 1547-1606, studeert te Leuven, woont enkele jaren in Rome, waar hij werkt als secretaris van Granvelle. In 1572 wordt hij hoogleraar in Jena en vanaf 1578 tot 1591 hoogleraar (en enkele malen rector magnificus) van de Universiteit Leiden. In 1584 publiceert hij zijn *De constantia* (eig. *De Constantia Libri Duo, Qui alloquium praecipue continent in Publicis malis),* in 1590 zijn *Politica* (eig. *Politicorum sive Civilis Doctrinae Libri Sex).* Coornhert reageert op beide boeken. Hij wil *De constantia* graag vertalen, maar Lipsius heeft daar al iemand anders voor op het oog. Lipsius lijkt Coornhert niet zo te mogen. In een brief aan Marnix heeft hij het over 'een of andere Haarlemmer die er over zijn vaderland en de religie afwijkende opvattingen op nahoudt.'[22] Coornhert bestrijdt Lipsius' *De constantia* vanwege het fatalisme dat erin zou worden verdedigd; hij meent dat Lipsius eenzelfde zondenopvatting verdedigt als de gereformeerden en de eigen verantwoordelijkheid van de mens wegneemt. In een tweede uitgave brengt Lipsius, onder druk van de katholieke kerk wijzigingen aan en zijn vertaler laat de betreffende passages gewoon weg. Het stoort Coornhert ook dat Lipsius zoveel waard hecht aan de klassieken ('Al wat d'Ouden segghen is gheen loghen, 'tis oock niet al waerheyt.'). In zijn brieven slaat Coornhert een nogal belerende toon aan tegenover de gevierde hoogleraar. Dat geldt ook voor zijn brieven waarin hij op de *Politica* reageert. Hij meent dat Lipsius overheidsdwang in godsdienstzaken voorstaat en spreekt van 'machiavellisme'. Hij noemt het boek 'niet alleen onnut, maer oock landverderflijck' en zet met zijn vragen en opmerkingen Lipsius onder grote druk. In een brief aan Spieghel neemt Coornhert zelfs een alinea op die Lipsius ter correctie in zijn boek zou moeten opnemen (*CoCo,* I, 97). Wederom verwijt hij Lipsius boekenwijsheid ('u behagh van der Heydenen konst-woordekens'). De zaak laat Coornhert niet los, aan het eind van zijn leven publiceert hij zijn tegen Lipsius gerichte *Proces vant ketterdoden ende dwangh der conscientien.* In 1591 verschijnt een Latijnse vertaling van (een deel van) dit werk (herdrukt in 1597 en 1626). Lipsius reageert met zijn *De una religione,* met daarin een brief waarin hij Coornhert scherp aanvalt. Het lijkt erop dat deze polemiek Lipsius heeft doen besluiten uit Leiden te vertrekken.[23]

Marckel, Henrick van: ca. 1530-1581, burgemeester van Deventer, gedeputeerde Staten van Overijsel, lid Admiraliteit Amsterdam namens Overijsel, jarenlange vriend van Coornhert. Onder meer na zijn vlucht in 1567 verblijft hij enige tijd bij hem in Deventer. Hij draagt *Lijdens troost,* geschreven in Alva's gevangenis, aan hem op.

Marckel, Johan van: zoon van Henrick van Markel.

Molen, Jacob Pietersz vander (Vermeulen, Van der Muelen, van der Mullen, van der Moelen): ?-na 1631), ouderling van de doopsgezinden in Haarlem. Is rond 1590 verantwoordelijk voor de ban van bepaalde broeders, maar wordt later zelf uitgestoten en sticht dan een eigen gemeente *(Vermeulensvolk).* Hans de Ries *(Waterlanders)* benadert hem om de

22 'Harlemensis quidam tibi notus: mihi hactenus, ut sciam illum nec patriae nec religione esse aequum, Cornhartium dico.' Aangehaald in Bonger 1978, p. 176, nt. 387.

23 Over Lipsius, zie: G. Oestreich, *Neostoicism & the Early Modern State*, Cambridge 1982; Christopher Brooke, 'Justus Lipsius and the Post-Machiavellian Prince', in: *Philosophic Pride: Stoicism and Political Thought from Lipsius to Rousseau*, Princeton 2012, pp. 12-36. De *Politica* is recentelijk vertaald in het Engels en van een uitvoerige inleiding voorzien, waarin ook aandacht wordt besteed aan de polemiek met Coornhert (Justus Lipsius, *Politica. Six books of Politics or Political Instruction*, Jan Waszink (ed.), Van Gorcum: Assen 2004. Voor de polemiek met Coornhert zie verder: Bonger 1978, p. 139 e.v.; Fr. de Nave, 'De polemiek tussen Justus Lipsius en Dirck Volckertsz Coornhert (1590): hoofdoorzaak van Lipsius' vertrek uit Leiden (1591)', in: *De Gulden Passer*, 48 (1970), p. 1-39.

vrede te herstellen, maar het lukt niet tot overeenstemming te komen. Hij heeft diverse boeken uitgebracht. In 1600 spreekt hij zich uit over de apostolische successie die volgens hem niet gebonden is aan de kerkleiders, maar aan degenen die Christus volgen en Zijn geboden gehoorzamen. Deze spirituele relatie onderhouden zij die de stem van de 'goede herder' kennen en getuigen van de vergeving der zonden.[24]

Montfoort, Dirck Iacobs, van: 1510-na 1590, medestander van Oranje, koopman en magistraat. Als Coornhert in 1567 geen vertrouwen meer heeft in de goede afloop van zijn proces duikt hij onder bij Van Montfoort. Ook nadien schiet hij Coornhert, wanneer nodig, te hulp. In 1574 benoemt Oranje hem tot burgemeester van Leiden vanwege zijn rol ten tijde van beleg en ontzet. Coornhert draagt zijn *De koopman* (1580) aan hem op.[25]

Ortel, Abraham (Ortelius): 1527-1598, geograaf, bekend vooral vanwege zijn wereldatlas: *Theatrum Orbis Terrarum* (1570). Na het verschijnen van deze (eerste) wereldatlas spreekt Coornhert hem. Het verslag van dit gesprek is opgenomen in de *Wercken* (I, 80r-80v/275-276). In 1578 krijgt Coornhert een gravure van Philips Galle, naar een schilderij van Breughel, cadeau: *De dood van Maria.* Hij bedankt met een rijmbrief (= *CoCo,* III, 60). In 1579 schrijft Coornhert een gedicht ten behoeve van het *liber amicorum* voor Ortel.[26]

Abraham Ortel, onbekende kunstenaar, eind 17e eeuw, National Portrait Gallery.

Plantijn, Christoffel: 1520-1589, uit Frankrijk afkomstig vestigt hij zich eerst als drukker in Antwerpen en opgejaagd door de Spaanse Furie (1576) in Leiden. In 1585 keert hij terug naar Antwerpen. Zijn meesterstuk is de *Polyglotta*, de bijbeltekst in Latijn, Grieks, Hebreeuws, Syrisch en Aramees. Plantijn en de kring rondom hem (o.a. Benito Arias Montano, Justus Lipsius en Ortelius) staan in contact met het door Hendrik Niclaes gestichte *Huys der Liefde.* Barrefeldt, de opvolger van Niclaes, onderhoudt deze contacten.[27]

Portret van Christoffel Plantijn, Hendrick Goltzius, gravure, 1581 - 1585.

Rechtere, C. de: (ca.1538-1602), secretaris van de Staten van Holland (1572-1601).

Ries (De Rees, De Rijcke, Le Riche), Hans de: 1553-1638, Waterlandse leraar te Alkmaar, een van de auteurs van de *Waterlandse Confessie* (1577). Reist veel (ook noodgedwongen), woont in Aken, Emden en Alkmaar. Hij leeft vanaf 1600 tot aan zijn dood in Alkmaar. Hij heeft grote invloed gehad op de doopsgezinden. Hij is vanaf 1578 nauw bevriend met Coornhert en geeft eveneens weinig om de 'zienlijke' kerk

24 Zie: https://gameo.org/index.php?title=Meulen,_Jacob_Pietersz_van_der_(d._after_1631)&oldid=146620

25 Zie: B. Becker, 'Dirck Jacobsz van Montfoort, de gastheer van den Prins na het ontzet', in: *Leidsch Dagblad*, 4 oktober 1924; S.A. Lamet, *Men in government. The patriciate of Leiden 1550-1600*, 1979, p. 259. Over de correspondentie van Coornhert en van Montfoort zie: J. Koppenol, 'Living to the letter. The correspondence of Dirck Volckertsz Coornhert', in: J. de Landtsheer & H. Nellen (eds.), *Between Scylla and Charybdis. Learned letter writers Navigating the Reefs of Religieous and Political Controversy in Early Modern Europe*, Brill: Leiden 2010.

26 Zie: H. Bonger, *Leven en werk van Dirk Volckertsz Coornhert,* Amsterdam 1978, p. 34, 35.

27 Zie: Sandra Langereis, *De woordenaar. Christoffel Plantijn. 's Werelds grootste drukker en uitgever (1520-1589)*, Amsterdam 2016. Zie ook B. Becker, 'Thierry Coornhert et Christophe Plantin', in: *De Gulden Passer* Jaargang 1 (1923), p. 97-123 (https://www.dbnl.org/tekst/_gul005192301_01/_gul005192301_01_0015.php).

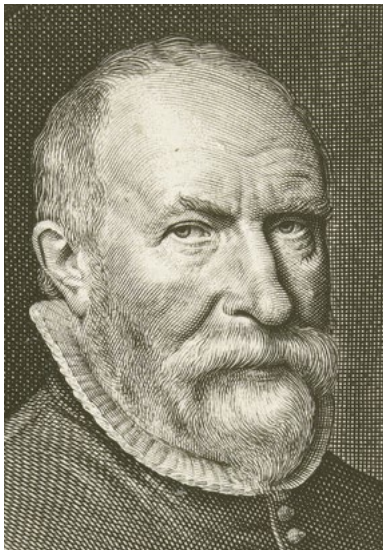
Portret van Hans de Ries op 66-jarige leeftijd, Willem Jacobsz Delff, naar Michiel Jansz van Mierevelt, 1619 - 1620.

(orde, gezag, sacramenten, ban, etc.). Van belang acht hij slechts dat de gelovige zich openstelt voor God. Onder invloed van Coornhert staakt hij in 1578, korte tijd, het prediken. Hij is de eerste die in 1582 een martelarenboek publiceert (nadien vele malen in uitgebreide versies heruitgegeven). In datzelfde jaar geeft hij een *Lietboeck* uit (dat eveneens vele heruitgaven kent). In 1583 werkt hij zijn leer van de volmaakbaarheid uit in *Dat de Almogende Godt niets onmogelijcx den gelovigen heeft geboden.* Hij meent, net als Coornhert, dat de gelovige – met Gods hulp – tot alles in staat is: Christus' kracht is in de gelovige en kan er alle kwaad uitroeien. De Bijbel is Gods woord en de betekenis van de Bijbel is slechts in de Bijbel zelf te vinden ('Als de betekenis van de Schrift niet in de Schrift zelf te vinden is, waar dan?'). Zonder de 'levende aanwezigheid' van de Heilige Geest is echter ook de Bijbel een lege vorm; er zijn mensen die met de Bijbel in de hand 'geestelijk verhongeren'. Nodig is een innerlijke en persoonlijke verhouding tot Christus: het levende woord. De Ries polemiseert met andersdenkenden binnen en buiten de doopsgezinde gemeente, treedt echter ook vaak als bemiddelaar op. Hij zet zich in voor het herstel van de breuk in de doopsgezinde gemeente (1601 *Bevredigde Broederschap).* Deze vrede is van korte duur, want in 1613 volgt een nieuwe breuk. In die tijd weet hij echter Engelse Brownisten met de Waterlanders te verenigen op grondslag van de mede door hem geschreven *Waterlandse Confessie*. Coornhert draagt aan hem enkele werken op *(Van 't overheydts ampt* en *Wtroedinghe van des vernufts plantinghe*) en eert hem in *Opperste ghoedts nasporinghe:* het eerste gesprek voeren Coornhert en De Ries: *Uiteenzetting van het goede en van de mens.*[28]

Santen, Adriana van: geen biografische gegevens gevonden.

Portret van Hendrick Laurensz Spieghel, Jan Harmensz Muller, 1614.

Spieghel, Hendrik Laurensz: (1549-1612), dichter, filosoof, vriend van Coornhert en eveneens als hij zoon van een rijke koopman. Er zijn veel brieven van Coornhert aan Spieghel bewaard gebleven. Coornhert meent dat Spieghel er te veel op vertrouwt dat het (gepolijste) verstand vanzelf kiest voor het goede. Ook over religiepolitieke zaken zijn zij het niet altijd eens; Spieghel maant Coornhert tot kalmte. Hij probeert in de polemiek met Lipsius te bemiddelen. Spieghel schrijft de eerste Nederlandse grammatica: *Twe-spraack* (1584), Coornhert schrijft het voorwoord. Coornhert draagt zijn *Zedekunst* (1586) op aan Spieghel. In het derde gesprek van *Op zoek naar het hoogste goed* gaan Coornhert en Spieghel in op de vraag: of de lust het opperste goed van de mens is. Postuum verschijnt Spieghels ethica: *Hert-spiegel* (1614). Het grafschrift van Coornhert is van de hand van Spieghel. A. Verwey portretteert Spieghel als een voorloper van Spinoza *Hendrick Laurensz Spieghel,* Groningen, 1919.[29]

Stuver, Gerrit (Stuyver): 1529-ca. 1600, lid van de vroedschap van Haarlem, burgemeester tijdens het beleg, in 1582 herbenoemd als burgemeester; verdedigt in 1581, naar aanleiding van het door Coornhert ten behoeve van de katholieken van Haarlem opgestelde verzoekschrift, de vrijheid van godsdienst. Coornhert en Stuver zijn bevriend sedert 1558. Coornhert draagt zijn *Van de onwetenheyt der Menschen*

28 Zie: https://gameo.org/index.php?title=Ries,_Hans_de_(1553–1638)&oldid=146163; *BLGNP*, dl. 3,p. 307-308. Zie ook: Becker 1928, p. 231, nt. 2.

29 G.J. van Bork, P.J. Verkruijsse, 'Hendrik Laurens Spiegel', in: *De Nederlandse en Vlaamse auteurs*, 1985, p. 539-540.

(1583). In het tweede gesprek van *Op zoek naar het hoogste goed* gaan Coornhert en Stuver[30] in op de vraag of rust het opperste goed is voor een mens.

Symonsdr, Cornelia (Neeltje): 1510-1584, Coornherts vrouw, met wie hij in 1539, op zeventienjarige leeftijd trouwt (zij is dan negenentwintig). Zij volgt hem in zijn ballingschap. Het huwelijk blijft kinderloos. Als Neeltje november 1583 ernstig ziek wordt, verlaat Coornhert de Haagse disputatie. In de vele (zakelijke) brieven die hij in deze tijd schrijft, laat hij altijd ook iets over haar ziekte weten. Hij spreekt duidelijk met veel genegenheid over haar en lijkt haar niet zo gemakkelijk aan haar Schepper te willen afstaan als hij, na haar dood, aan Spieghel schrijft. Als Neeltje in 1568 tijdens Coornherts proces wordt verhoord, zegt zij dat haar man haar niets vertelt over de zaken waarmee hij zich bezighoudt en dat hij, toen zij hem eens naar de toestand in de wereld vroeg, antwoordde 'dat zy hair met hair spinrocken moeyen soude.' Het lijkt erop dat zij niet de waarheid spreekt, later althans, ten tijde van de Haagse disputatie, blijkt dat Coornhert haar graag op de hoogte houdt van de gang van zaken. Neeltjes zus, Anna (op wie Coornhert eerst verliefd was), had een verhouding met Reinoud van Brederode, diens zoon, Hendrick van Brederode ('de grote Geus'), speelt een belangrijke rol in de beginfase van de opstand. Coornhert heeft in die tijd van de opstand vaak met hem te maken. Zie ook: Artus van Brederode.[31]

Willem van Oranje: 1533-1584, opgevoed aan het hof van Karel V, aanvankelijk een van de stadhouders van Filips II, later leider van het verzet tegen diens politiek. Coornhert leert hem kennen als hij secretaris is van Haarlem en meerdere malen met Oranje overleg heeft. Tijdens zijn eerste ballingschap is Coornhert een van degenen die in opdracht van Oranje geld inzamelt om het verzet te financieren. Vast op voordracht van Oranje wordt Coornhert in 1572 secretaris van de Staten van Holland, op een moment dat het volkomen duidelijk is dat Coornhert moeilijk ligt bij de gereformeerden. Oranje verdedigt, afhankelijk van de stand van zaken op het strijdtoneel, met meer of minder succes, een politiek van religievrede. Hij bemoeit zich ook met de godsdienstgesprekken waaraan Coornhert deelneemt, maar het is niet duidelijk of zij elkaar dan vaker spreken. Als Oranje in 1584 is vermoord, ziet Coornhert het somber in. Hij noemt de prins 'een leider, die geliefd als hij was, met zijn volkomen gezag de landen en de steden bijeen hield.'[32] Hij wist wel beter, want was goed op de hoogte van de interne strijd onder de opstandelingen en de hachelijke positie van Oranje.[33]

(Ontleend aan) Portret van Willem I, prins van Oranje, Adriaen Thomasz Key, ca. 1579.

Verhee, Wouter: 1540-?, vriend van Coornhert, woonde rond 1581 te Enkhuizen, samen met Coornhert en Van der Laen speelde hij een rol bij de verijdeling van een Spaanse hinderlaag aldaar.[34]

30 Zie Becker 1928, p. 308-9, nt. 5.
31 Zie ook: H.F.K. van Nierop, 'Coornherts huwelijk. Een bijdrage tot zijn biografie', in: *BMGN,* 106 (1), pp. 33–44.
32 D.V. Coornhert, 'Overwegingen aangaande de huidige stand van zaken in de Nederlanden', in: D.V. Coornhert, *Politieke geschriften. Opstand en religievrede*, J. Gruppelaar (ed.), Amsterdam 2009, p. 159.
33 Over Willem van Oranje zie: K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584*, SDU: Den Haag 1994; Olaf Mörke, *Willem van Oranje (1533-1584). Vorst en 'vader' van de republiek,* Atlas: Amsterdam/Antwerpen 2010 (2007).
34 *BWN*, dl 22, p. 421.

Vroom, Frederik Hendriksz: graveur, architect, bouwmeester in Dantzig. Hij bouwt in 1566 voor de protestanten in Haarlem de houten noodkerk ('de schuur op de Baan'). Hij is de oom van de Haarlemse schilder Hendrik Vroom.

De Waterlanders: doopsgezinde gemeente in Noord-Holland, afkerig van het rigorisme van Dirk Philips, Menno Simons en anderen. De Waterlanders staan meer open voor contact met 'de wereld', tolereren gemengde huwelijken, bekleden lagere overheidsambten en hoewel nadrukkelijk pacifistisch bieden zij Oranje financiële steun aan in zijn strijd tegen de Spanjaarden. Zij noemen 'zich 'doopsgezind' en niet meer mennonieten, omdat het niet past zich naar een persoon te noemen. Zie ook Hans de Ries en Jacob Jansz (Scheedemaker).[35]

Zuren, Jan van: 1517-1591, vriend van Coornhert, zij richten in 1561 samen een drukkerij op. Van Zuren bekleedt vele malen functies in de Haarlemse magistraat.

35 Zie: https://gameo.org/index.php?title=Waterlanders&oldid=134967

2. Overzicht correspondentie

2.1. Personen

Aan de hieronder genoemde personen heeft Coornhert een of meerdere brieven geschreven; zie de briefnummers. De brieven die zij aan hem hebben geschreven zijn rood gemarkeerd. Brieven die ook elders al eens in de *Wercken* zijn opgenomen staan tussen [vierkante haken]. Indien de geadresseerde onzeker is, dan volgt een vraagteken. Voor meer informatie zie het kader bij de brieven.

Albada, Aggaeus van
CoCo, I, 44a, 44b
CoCo, III, 57

Alostanus, Petrus
CoCo, III, 63

Boomgaert, Cornelis Adriaensz
CoCo, I 5, 23, 32

Bor, Pieter
CoCo, I, 80
CoCo, II, 66

Brandt, Hendricus
CoCo, III, 18

Brederode, Artus van
CoCo, I, 4, 48
CoCo, II, 3
CoCo, III, 16, 17

Brederode, Catheline van
CoCo, I, 49
CoCo, III, 15 (?)

Buyssen, Walter en Baertgen
CoCo, I, 12

Canter, Dirk
CoCo, III, 55

Catiwin (?)
CoCo, III, 59

Coolhaes, Caspar
CoCo, I, 95, 96

Coornhert, Frans Volckertsz
CoCo, I, 6 (?)
CoCo, II, 3, 8, 92, 95

Cornelisz, Arent[36]
CoCo, II, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 54, 55, [59], 60, 61, 68, 69

Donteclock, Reynier[37]
CoCo, II, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 54, 55, 56, [59], 60, 61, 68, 69

Egmont van der Nijenburg, Dirck van
CoCo, I, 91 (?), 93 (?)
CoCo, II, 90, 91
CoCo, III, 52, 53

Fabius, Cornelis (Cornelis Boon)
CoCo, I, 50, 58, 59, 60 (?), 61, 84, 85
CoCo, III, 35, 36 (?)

Filips II
CoCo, IV, 1

Fredericksz, Gijsbert
CoCo, III, 50

Groot, Cornelis de
CoCo, I, 7, 41
CoCo, II, 7 (?)
CoCo, III, 1

Hannemans, Maria
CoCo, II, 17

Holten, Henrick van
CoCo, III, 60

36 Zie ook: de predikanten.
37 Zie ook: de predikanten.

Jansz, Jacob (Scheedemaker)[38]
CoCo, I, 79
CoCo, II, 15, 16

Jansz, Pieter[39]
CoCo, II, 54, 55

Kempen, Dirck Adriaensz
CoCo, II, 21

Laen, Nicolaes van der
CoCo, I, 83, 94
CoCo, II, 6, 20, 58, 72, 78, 80, 81

Lipsius, Justus
CoCo, I, 86, 87, 88, 100
CoCo, II, 9, 10, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31

Marckel, Henrick van
CoCo, II, 73

Marckel, Johan van
CoCo, II, 74

Molen, Jacob Pietersz vander[40]
CoCo, II, 64

Montfoort, Dirck Iacobsz van
CoCo, I, 1, 6, 15, 16, 19, 21, 26, 28, 29, 30, 31, 37, 64, 81, 82
CoCo, II, 52, 79
CoCo, III, 2, 3, 4, 5 (?), 6, 7, 8, 9, 10 (?), 11, 12, 13 (?)

Ortel(ius), Abraham
CoCo, III, 61

Plantijn, Christoffel
CoCo, I, 76, 77, 78
CoCo, III, 62

Ries, Hans de[41]
CoCo, I, 68 (?), 79
CoCo, II, 13, 16, 71
CoCo, III, 22, 45 (?), 48 (?)

Santen, Adriana van
CoCo, I, 32

Spieghel, Hendrik Laurensz
CoCo, I, 13, 17, 18, 46, 62, 63, 71, 72, 97, 98, 99
CoCo, II, 11, 18
CoCo, III, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34

Stuver, Gerrit
CoCo, I, 11, 25
CoCo, II, 5, 12
CoCo, III, 56

Symonsdr, Cornelia (Neeltje)
CoCo, II, 89

Willem van Oranje
CoCo, II, 4, [97]

Verhee, Wouter
CoCo, II, 65

Vroom, Frederik Hendriksz
CoCo, III, 39, 40

Jacques Walraven
CoCo, I, 74 (?)

Zuren, Jan van
CoCo, III, 21

38 Zie ook: de Waterlanders.
39 Zie ook: de Waterlanders.
40 Zie ook: de Waterlanders.
41 Zie ook: de Waterlanders.

2.2. Instellingen of groepen (overheid, kerk)

Haarlemse doopsgezinden
CoCo, II, 15

Magistraat van Delft
CoCo, II, 70

Magistraat van Gouda
CoCo, II, 32

Magistraat van Haarlem
CoCo, II, 63, 98

Magistraat van Leiden
CoCo, II, 23, 67

(Commissie van de) Staten van Holland
CoCo, II, 33, 34, [36], [49,] 75, [77], 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 96, [101], [102] [*CoCo,* II, 82, 84, 85 = Rechtere, C. de (Staten van Holland)]

Hoge Raad
CoCo, II, 48, 76, 94, 101 [*CoCo,* II, 94 = Waghewyns, I. (Hoge Raad)]

Predikanten: De predikanten in de Nederlanden[42]
CoCo, II, 22, 60, 61, 69

Rederijkerskamer Amsterdam: *In Liefde Bloeiende*
CoCo, II, 19

Synode van Gouda
CoCo, II, 51, 99

Waterlanders
CoCo, II, 14

42 Zie ook: Cornelisz en Donteclock.

3. De Correspondentie met Hendrick Laurensz Spieghel

3.1. Coornhert aan Spieghel

CoCo, I, 13
Met ghelijckmoedigheydt een deughtsame Huysvrouwe verliesen.
november 1584.[43]
Handschrift 53.

CoCo, I, 17
Vermaninghe tot gelijckmoedigheyd int sterven, van Kinderen ende Huysvrouw. Dat bekommeringe om rijcdom 't beste doet versuymen. Lof van Seneca, die liever wijsheyt ontberen dan verbergen wilde.
maart 1586, Emden.[44]
Handschrift 106.

CoCo, I, 18
Vermaninghe om ghelijcmoedich te wesen, in't afsterven van een Lief, wijf, of kinderen.
jaren '80.
Handschrift 21.

CoCo, I, 46
Dat de zonde is een ontberinge van 'tghene in ons had behooren te wesen: watse doet, of lydt, bedenckinghe.
juni 1588.[45]
Handschrift 126.

CoCo, I, 62
Vande lust des lichaems, des redens, ende des ghemoedts.
1586.[46]
Handschrift 108. [47]

CoCo, I, 63
Of lust en pijn, noodtlijcke oorsaecke zijn van vreugdhe, of droefheydt, en van de verkieselijcke dinghen.
1585.[48]
Handschrift 112

CoCo, I, 71
Van de ghenegentheyt der Menschelijcke natuyre, begheerte en liefde, lust en blijdtschap, goetheydt ende saligheydt, wat die is. & Of eenigh Mensch, Godt, Mensch, of yet anders liever mach hebben, dan sich self.
1589 Gouda.[49]
Handschrift 115 en 120.

CoCo, I, 72
Van de levens der Menschen, met teghen of boven natuyre. Dat Lijf en Ziel geneghen sijn tot heyl: ende daer toe komt door waerheydts kennisse.
1588/9 Delft; 1588/9 Gouda.
Handschrift 114 en 119; en gedeelten handschrift 113 en 117.

CoCo, I, 97
De Leere van 't Ketter-dooden in I. Lipsius Politicis werdt ondersocht ende berispt.
april 1589.[50]
Handschrift 140

CoCo, I, 98
Van 'tvry spreken ende leeren, en van die rechte straffe der valsche Leeraers.
mei 1589.[51]

CoCo, I, 99
Of in een Landt nut is, dat elck vry leere ende schrijve in gheloovens saken wat hem belieft.
1589, Gouda.[52]

CoCo, II, 11
Toe-eyghen Brief (Zedekunst)
1586.

43 Becker 1928, p. 342.
44 Becker 1928, p. 342.
45 Becker 1928, p. 343. Vgl. *CoCo,* III, 25 (handschrift 98).
46 Deze brief hoort bij handschrift 110 (*CoCo,* III, 26). Becker dateert beide brieven in 1586 (Becker 1928, p. 344).
47 Becker 1928, p. 344.
48 Becker 1928, p. 345-6. Deze brief is het vervolg op handschrift 111: *CoCo,* III, 27.
49 Becker 1928, p. 347.
50 Becker 1928, p. 335 en 347.
51 Becker 1928, p. 347.
52 Niet in het handschrift.

CoCo, II, 18
Koorhert aan zynen H. Spieghel.
eind jaren '80

CoCo, III, 25
Van der sonden kennis en desselfs eerste oir-sprong nasporinge.
Aan Spieghel, voor 1585.[53]
Handschrift 98. Vgl. *CoCo,* I, 46.[54]

CoCo, III, 26
Van de lust ende zyne uyterste verbeteringe te benaerstigen.
1586.[55]
Handschrift 110. Deze brief wordt vervolgd met handschrift 112 (*CoCo,* III, 28)

CoCo, III, 27
*Over tegenslag, strijd en deugd.**
1585.[56]
Handschrift 111

CoCo, III, 28
Of lust en pijn noodtlyck oorsaecke zyn van vreughde of droefheyt; ende van verkieselycke dingen.
voorjaar 1585.[57]
Handschrift 112.

CoCo, III, 29
Van 't overnatuyrlycke leven.
1588/9, Delft.[58]
Handschrift 115

CoCo, III, 30
Van de onderscheyden des levens, 't Vervolch.
1588/9, Delft.[59]
Handschrift 116

CoCo, III, 31
Noch van 't natuijrlyck ende overnatuijrlyck leven. De nut van dolings berispen.
eind 1588, Gouda.[60]
Handschrift 117

CoCo, III, 32
Ware vrundtschap waerinne die bestaet.
1588.[61]
Handschrift 113

CoCo, III, 33
Dat salich worden ende wezen meerder is als daertoe genegen zijn.
1589/90, Gouda.[62]
Handschrift 118

CoCo, III, 34
Te waken ende te bidden om goet ende gelyck-moedigh te werden.
juli 1590, Gouda.[63]
Handschrift 122

53 Becker zet uiteen dat van al het briefmateriaal dit de vroegste brief aan Spieghel moet zijn (Becker 1928, p. 343-4).
54 Becker 1928, p. 344.
55 Becker 1928, p. 344.
56 Becker 1928, p. 345.
57 Becker 1928, p. 345-6.
58 Becker 1928, p. 346-7.
59 Becker 1928, p. 346-7.
60 Becker 1928, p. 346-7.
61 Becker 1928, p. 346.
62 Becker 1928, p. 346-7.
63 Becker 1928, p. 272 en 347.

3.2. Lipsius aan Spieghel over Coornhert

CoCo, II, 9
Over de Zedekunst.
Leiden 26 maart 1587.

CoCo, II, 10
Over de Zedekunst.
4 maart 1591.

4. Correspondentie Coornhert en Lipsius

4.1. Opmerking vooraf

In dit provisorische (!)[64] overzicht zijn brieven van Coornhert en Lipsius aan elkaar opgenomen, maar ook enkele brieven van Lipsius en Coornhert aan derden waarin zij de ander en met name hun meningsverschil ter sprake brengen.

Over de polemiek van Coornhert en Lipsius zie:
- J. Waszink, Justus Lipsius. *Politica. Six books of politics or political instruction, van Gorcum:* Assen 2004, p. 115-118;
- H. Bonger, *Leven en werk van Dirck Volckertsz Coornhert,* p. 143-151;
- Mark P.O. Morford, *Stoics and Neostoics: Rubens and the Circle of Lipsius,* Princeton 1991, p. 106-118;
- M.E.H.N. Mout, 'In het schip: Justus Lipsius en de Nederlandse opstand tot 1591', in: S. Groenveld, M. Mout, J. Schöffer (eds.), *Bestuurders en geleerden,* Amsterdam 1985;
- Fr. de Nave, 'De polemiek tussen Justus Lipsius en Dirck Volckertsz Coornhert (1590): hoofdoorzaak van Lipsius' vertrek uit Leiden (1591)', in: *De Gulden Passer,* 48 (1970), p. 1-39.

Voor de datering van de brieven van Lipsius zie: A. Gerlo, H. D. L. Vervliet, *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564-1606,* Anvers, 1968.

De hier genoemde brieven van Justus Lipsius aan *c.q.* over Coornhert zijn gepubliceerd in:

- D.V. Coornhert, *Wercken*, J.A. Colom: Amsterdam 1629-1632.
  (in het vervolg wordt kortheidshalve hiernaar verwezen als *CoCo*)

- Justus Lipsius, *Adversus dialogistam liber de una religione,* Raphelengius: Leiden 1590;
  (in het vervolg wordt kortheidshalve hiernaar verwezen als *Lipsius*)

- P. Burman, *Sylloges Epistolarum A Viris Illustribus Scriptarum,* Dl. I, Leiden 1727.
  (in het vervolg wordt kortheidshalve hiernaar verwezen als *Burman*)

- G.H.M. Delprat, *Lettres Inedites de Juste Lipse: Concernant Ses Relations Avec Les Hommes D'Etat Des Provinces-Unies Des Pays Bas* (= Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Afdeeling Letterkunde. Eerste deel.), C.G. Van der Post: Amsterdam 1858, p. 1-96.
  (in het vervolg wordt kortheidshalve hiernaar verwezen als *Delprat*)

- G. Güldner, *Das Toleranz-Problem in den Niederlanden im Ausgang des 16. Jahrhunderts,* Matthiesen Verlag: Lübeck und Hamburg 1968.
  (in het vervolg wordt kortheidshalve hiernaar verwezen als *Güldner*)

- H. Duits & T. Van Strien, *Een intellectuele activist. Studies over leven en werk van Marnix van St. Aldegonde,* Hilversum 2001.
  (in het vervolg wordt kortheidshalve hiernaar verwezen als *D&VS*)

64 De moderne, meerdelige uitgave van de correspondentie van Justus Lipsius (*Iusti Lipsi Epistolae*), waarvan het eerste deel in 1978 verscheen, is nog niet nagezien.

4.2. Overzicht van de correspondentie

NB: Wanneer achter de datum een asterix staat (*), dan is de brief zelf niet van een datum voorzien, maar is de datering afgeleid uit de context of gebaseerd op externe informatie.

Lipsius aan Coornhert, 18 maart 1584[65]
Sententiam tuam de Constantia nostra.
= Lipsius' antwoord op een onbekende brief van Coornhert.

Lipsius aan Coornhert, 9 april 1584[66]
Alteram epistolam tuam accepi.
= Lipsius' antwoord op een onbekende brief van Coornhert.

Coornhert aan Lipsius, april 1584*[67]
U.L. schrijven van den neghenden werdt mij gisteravondt.
= antwoord op Lipsius' brief van 9 april.

Lipsius aan Coornhert, 15 april 1584[68]
Mentem tuam ex epistola longa.
= antwoord op Coornherts brief van april 1584*.

Coornhert aan Lipsius, april 1584*[69]
Ick mach niet laten met danckseggingе Godes.
= antwoord op Lipsius' brief van 15 april 1584.

Coornhert aan Lipsius, april 1584*[70]
T gae U eeuwelijck wel.
Vervolg op vorige brief, april 1584*.

Lipsius aan Coornhert, 1584*[71]
Responsum ad epistolam tuam differe non debeo.
= antwoord Lipsius op vorige brief/brieven (in ieder geval *CoCo,* I, 87).

Lipsius aan Spiegel, 26 maart 1587, Leiden[72]
Het Boeck vande Zedekunste ontfang ick gaerne van u.
= Lipsius over de *Zedekunst* (zie ook Lipsius' brief aan Spieghel van 4 maart 1591).

Lipsius aan de Staten van Holland (van Aersen), 22 augustus 1589[73]
Je vous adresse ce paquet de livres.
= over Coornhert.

Coornhert aan Lipsius, 19 maart 1590[74]
Ghister sagh ick eerst, achtbare man, uwe Boecken van de Politie.

Coornhert aan Lipsius, 20 maart 1590[75]
Gisteravondt werdt mij uwe voordere verklaringhe.
= reactie op een brief die Lipsius voor 20 maart 1590 zou hebben geschreven.

65 *Burman*, p. 180.
66 *Burman*, p. 181.
67 *CoCo,* I, 86 (= *Wercken* III, 138v-139r/300-301): *Of de mensche vrywilligh of noodtsakelijck zondight, ende van de Godtlijcke voorsienigheydt*.
68 *Burman*, p. 181.
69 *CoCo,* I, 87 (= *Wercken* III, 139v-140r/302-303): *Noch van'tzondigen, of dat uyt vrye wille of noodtsakelijck gheschiedt. Onderscheydt tusschen bedwangh, nootsakelijckheydt, willigheyt ende vrywilligheyt. En dat Godes voorsienigheydt niet en noodtsaeckt tot zondighen.*
70 *CoCo,* I, 88 (= *Wercken* III, 140v-141v/304-306): *Vervolgh op 't voorgaende van't zondighen, of dat nootsaeckelijck gheschiet ten respect van Godes voorsienigheydt, dat sulcke Leere tot oneere van Godt, ende verhinderinghe der menschen saligheydt streckt.*
71 *Burman* I, p. 183-184.
72 *CoCo,* II, 9 (= *Wercken* I, 269r/653): *Extract uyt sommige Brieven geschreven by den Hooghgeleerden I. Lipsium aan sijnen Vrundt H.L.S. beroerende* De Zede-kunst *van D.V. Coornhert*.)
73 *Delprat*, pp. 35-36, nr. 4b.
74 *CoCo,* II, 24 (= *Wercken* II, 50r/12)
75 *CoCo,* II, 27 (= *Wercken* II, 51r/125-127)

Lipsius aan Coornhert, 23 maart 1590[76]
Kort heb ick u gheschenen in dat mijn gheschrift.
= antwoord, wellicht, op Coornherts brief van 20 maart 1590.

Coornhert, maart 1590[77]
Aanteeckening Op't woordt ondersoecken.
= aantekening n.a.v. Lipsius' brief van 23 maart 1590.

Lipsius aan Coornhert, 31 maart 1590[78]
Nimis in sententia dissidemus.
Deze brief is niet verstuurd, in plaats daarvan wel onderstaande brief.

Lipsius aan Coornhert, 8 april 1590[79] [80]
Acriter tu causam hanc non libertatis.
= reactie op Coornherts brief van 29 maart 1590.

Coornhert aan Lipsius, 7 april 1590[81]
Met ernst, niet met spot, handele ick.
= antwoord op Lipsius' brief van 8 april 1590.

Lipsius aan Spieghel, 17 april 1590[82]
Occasionem mihi datam abs te gaudeo.
= over Coornhert.

Coornhert aan Lipsius, april/mei 1590*[83]
Ghy wijst my tot de Jaer-Boecken, ende zeght.

Lipsius aan Coornhert, april/mei 1590*[84]
In die twee Hooft-stukken, daer men sich aen de woorden stoot.

Coornhert aan Spieghel, 1590*[85]
Ghevraeght, antwoorde ick N. Sondaeghs (dunckt my) 'savonts.
= over Lipsius' Politica.

Coornhert aan de magistraat van Leiden, 1590.[86]
V Mijne E. Heeren heeft men d'eerste der Steden in Hollandt.
= opdrachtbrief: *Proces van't ketter-dooden, ende dwangh der conscientien.* Het eerste Deel: *Politijck*.

Coornhert (De lieve vrijheid van geweten) aan de magistraat van Gouda, 1590[87]
= opdrachtbrief: *Proces van't ketter-dooden, ende dwangh der conscientien.* Het tweede Deel: *Kerckelijck.*

Lipsius aan Spieghel over De Zedekunst, 4 maart 1591[88]
Het mishaaght my dat ick eens met Coornhert ghetwistet hebbe.

Lipsius aan J. de Greve, 6 maart 1597[89]
Ick sende u den brief selve.
= over Coornhert.

Spieghel aan Lipsius, 24 februari 1606[90]
Altemes heeft.
= over Coornhert.

76 *CoCo,* II, 25 (= *Wercken* II, 50r/125)
77 *CoCo,* II, 26 (= *Wercken*, II, 125).
78 *Güldner*, p. 169.
79 *Lipsius*, ff. 3-5.
80 *CoCo,* II, 28 (= *Wercken*, II, 127-128): *Dapperlijck drijft ghy dese saecke, niet des Vryheyts, maer Licentie.*
81 *CoCo* II, 29 (= *Wercken*, II, 128-9). In deze brief beantwoordt Coornhert Lipsius' brief van 8-4-1590; de datum van een van de twee brieven is niet juist, waarschijnlijk die van Coornherts brief.
82 *Lipsius*, p. 6-8.
83 *CoCo,* II, 30 (= *Wercken* II, 52r-52v/129-130).
84 *CoCo,* II, 31 (= *Wercken*, II, 52v/130).
85 *CoCo,* I, 98 (= *Wercken*, III, 146v-147v\316-318).
86 *CoCo,* II, 23, (= *Wercken*, II, 44v/114).
87 *CoCo,* II, 32 (= *Wercken* II, 115r/247).
88 *CoCo,* II, 10 (= *Wercken* I, 269r /653): *Extract uyt sommige Brieven geschreven by den Hooghgeleerden I. Lipsium aan sijnen Vrundt H.L.S. beroerende* De Zedekunst *van D.V. Coornhert*.
89 *D&VS.*
90 *D&VS*.

4.3. Nog een reeks brieven die betrekking hebben op de polemiek van Lipsius en Coornhert

Lipsius stelt de Staten van Holland (Van Aersen) in kennis van zijn onvrede met Coornherts kritiek en pleit voor zijn Politica in een reeks brieven d.d. 28 augustus 1590[91], 30 augustus 1590[92], 3 september 1590[93], 23 september 1590[94], 12 oktober 1590[95] en 15 oktober 1590[96]. In deze maand draagt hij ook zijn *Adversus dialogistam liber de Una religio. In quo tria Capita libri quarti Politicorum explicantur* (Leiden 1590) op aan de Staten van Holland.[97] Op 18 oktober spreekt de magistraat van Leiden zich uit tegen Coornhert.[98] Lipsius refereert wederom aan de kwestie in brieven aan de Staten van Holland (van Aersen) d.d. 31 oktober 1590[99] en 3 november 1590[100] en ook in brieven aan Dousa (12 oktober 1590)[101] en Blyenburgh (30 oktober 1590).[102]

Uiteindelijk besluiten de Staten van Holland op 31 januari 1591 om de herdruk van Coornherts *Proces van't Ketter-doodden* en de publicatie van zijn *Verantwoordinghe* te verbieden. Ook wordt de verkoop van het *Proces van't Ketter-doodden* verboden en moeten de exemplaren van het werk in beslag worden genomen.[103]

Tot slot zij verwezen naar een brief van Lipsius aan F. de San Víctores de la Portilla (3 januari 1995) die i.v.m. Coornhert interessant is, omdat hij, Lipsius, in een brief aan Marnix (d.d. 17 maart 1582,[104] dus nog voor de controverse over zijn *De constantia,* Coornhert van lauwe liefde voor zijn vaderland en de religie betichtte, maar zelf in deze brief aan een Spaanse overheidsdienaar uiteenzet hoe men de opstandige gewesten weer onder het gezag van de koning kan terugbrengen: sluit een bestand, want dan gaan de opstandelingen elkaar weldra te lijf.[105] De brief is 'onderschept' en prompt in het Nederlands vertaald.[106] Later wordt deze brief tegen de politiek van Oldenbarnevelt ingezet.[107]

91 *Delprat*, p. 48, nr. 19: *Gratias tibi adhuc debeo pro perdicibus*.
92 *Delprat*, p. 48, nr. 20: *Filius tuus hesterno die apud me fuit.*
93 *Delprat*, pp. 49-50, nr. 21: *Causa tam subito scribendi nulla erat.*
94 *Delprat*, pp. 50-51, nr. 22: *Abeunte filio tuo verbo te compellare.*
95 *Delprat*, p. 51, nr. 23: *Aliquot iam epistolis tuis responsum debeo*.
96 *Delprat*, pp. 52, nr. 24: *Epistolam quam heri misisse ad me scribis.*
97 In: *Waszink*, p. 116, nt. 105: *Liber in me nuper prodiit*.
98 *Becker*, p. 100-103: 'Veroordeling van Coornhert's *Proces van't Ketterdooden'* door de stadsregeering van Leiden; *Delprat*, p. 89-92, *Ordonnance de la régence de Leide concernant l'ouvrage de* Coornhert *contre les* Politica *de* Lipsius, 18 oktober 1590.
99 *Delprat*, pp. 54-55, nr. 27: *Quod tibi significavimus de Goudano negotio.*
100 *Delprat*, pp. 55-56, nr. 28: *Gratiam tibi habeo et pro fide.*
101 *Burman*, p. 454, nr. 421: *En, mi Dousa, responsum nostrum.*
102 in: Dec. XIIX, p. XXV., nr. III, 5: *Duplex affectus in tuis litteris.*
103 Delprat, 92-93: Résolution des États de Hollande du 31 Janv. 1591, portant défens de publier ou de réimprimer l'ouvrage de Coornhert contre J. Lipse.
104 *ILE*, I, p. 201: 'Harlemsis quidam tibi notus: mihi hactenus, ut sciam illum nec patriae nec religioni esse aequum, Cornhartium dico.' Geciteerd in Bonger 1978, p. 176, nt. 387.
105 Burman, I, 720. Heruitgegeven: *Justi Lipsii Epistola, qua respondet cuidam viro Principi deliberanti Bellumve an Pax an potius Induciae expediant Regi Hispaniarum cum Gallo, Angla, Batavo. Scripta iii. Januarii, M.D.XCV.*, *s.l.* 1608; Knuttel 1492-1493.
106 *Iusti Lipsii Sent-brief, in welcke hy antwoorde gheeft aen een seker groot heer, op de vraghe, welck van dry-en den Coningh van Hispangien best gheraden ware, Oorloghe oft peys, oft liever Bestant met den Fransman, Engelsche ende Hollander. Geschreven den derden Januarii MDXCV*, (Düsseldorf 1607 en 1608); Knuttel 1495-1497
107 De brief wordt gebruikt in een tegen Oldenbarnevelt gericht pamflet uit 1618: *Practycke van den Spaenschen Raedt, dat is Clare vertooninghe dat den Raedt door I. Lipsium, E. Puteanum, ende F. Campanellam gegeven om de vereenighde Nederlanden wederom te brengen onder 't gebied van den Coninck van Spangjen (...)*, *s.l.* 1618.

5. Personenregister

(in de brieven genoemd of aangeduid)

Albada, Aggaeus van
Alexander de Grote
Alva
Amerongen
Arentsz, Jacob
Arrenius
Augustinus
Augustus

Barrefelt, Hendrik Jansen van (Hiël)
Basilius de Grote
Basius
Beerntsen, Arent (Barents)
Berghe, Adriaen vanden
Bernardus
Beza, Theodorus (Théodore de Bèze)
Blasser
Boetius
Boomgaert, C.A.
Bor, Pieter
Boon C. (zie C. Fabius)
Brandt, Henricus
Brasser, G.
Brederode, Artus van
Brederode, Catheline van
Brueghel, Pieter
Bullinger, Heinrich

Calvijn, Johannes
Canter, Dirk
Castellio, Sebastian
Cebes
Coolhaes, Caspar
Croese, Arent Cornelisz (Crusius)
Cyprianus

Danaeu, Lambert (Danaeus)
Dijck, Gedeon
Dircksz, I.
Donteclock, Reynier
Doornaert, Hans
Doornaert, Jan

Egmont van der Nyenburg, Dirck van
Epictetus
Erasmus, Desiderius
Fredericksz, Gijsbert

Galle, Philippus Roelofsz
Gerards, Balthasar
Gerrits, Aelet
Gnitz
Granvelle
Gregorius
Grobbelaer, I. = Johannes Gerobulus (of Oudraadt)
Gulick, Hendrick van

Hendricsz, G.
Henri III
Hiëronymus
Holten, Henrick van
Hout, Jan van

Jacobs, Maritgen
Jansz, B.
Jansz, D.
Jansz, Jacob
Jansz, Jan
Jansz, Pieter
Jansz, Willem
Joris, David

Karel V

Laen, Anna van der
Laen, Nicolaes van der
Leicester (Robert Dudley)
Lenerts, Grietgen
Lombardus, Petrus
Luther, Maarten

Markel, Henrick van
Markel, Johan van
Meer, Pieter vander
Michielsz, Symon
Menno Simons
Modet
Montaigne, Michel de
Morvilliers, Jean de
Musculus Dusanus, Wolfgang

Niclaes, Hendrick

Oranje, Willem van

Paling, Andries
Pelagius
Filips II
Philips, Dirk
Pietersz, Sybrich
Plantijn, Christoffel
Plato
Plessis-Mornay, Philippe du

Ries, Hans de (Hans van Rees)

Saravia, Adriaan
Seneca
Schwenckfeld, Kaspar
Spieghel, Hendrik Laurensz
Spieghel, Jan Laurensz
Symonsdr, Cornelia

Tauler, Johannes
Thielt, Thomas van (Tilius)

Vermaedt
Vryes, Wilhelm de

Willems, Trijntge
Wyer

Veersen, Bendicts
Vercurio

Zwingli, Huldrych